BARTHA MIKLÓS-TÁRSASÁG MAGYAR TÖRTÉNETI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

V.

SZÁSZ BÉLA

A HUNOK TÖRTÉNETE
ATTILA NAGYKIRÁLY

BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI R. T.
NYOMÁSA

A HUNOK TÖRTÉNETE
ATTILA NAGYKIRÁLY

ÍRTA

SZÁSZ BÉLA

BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG KIADÁSA
BUDAPEST, 1943

A térképeket a m. kir. honvéd Térképészeti Intézet készítette,.
Felelős kiadó: dr. Pethö Tibor.
Bethlen nyomda Rt. Műszaki igazgató: Lombár László

I.

A HUNOK.

Az indogermánok akkor veszik birtokukba Európát, Babylon és Egyiptom őskorukat élik és a kínai történelem még a mondák ködébe vész el, amidőn a hunok már megjelennek a történelemben. A Kr. sz. előtti II. és I. évezred fordulóján már ismeretesek az ősiráni népek előtt és a régi hindu eposzokban huna néven.

Mielőtt azonban a hunok őstörténetével foglalkoznánk, tisztába kell jönnünk azzal, hogy az ázsiai hiung-nu és az európai történelemben szereplő hún nép milyen kapcsolatban állott egymással és meg kell állapítanunk azt is, hogy ethnikailag és embertanilag hova lehet besorozni a húnságot.

*A HIUNG-NU ÉS Hún NÉP AZONOSSÁGA.**

A kínai krónikákban szereplő nagy keleti hódító nép, a hiung-nu és a nyugati történelem hunjainak azonossága kérdésében csak az utolsó két század kutatói foglaltak állást. Az első orientalista, aki a két nép azonosságának a gondolatát felvetette, a francia *J. L. De Guignes* (1723-1800) volt, aki azonban ezt a kérdést annyira kézenfekvőnek találja, hogy annak részletes bizonyítását fölöslegesnek tartja. Részben ez az oka annak, hogy De Guignes feltevése nem talált általános elfogadásra.

így Julius *Klaproth*[2] véleménye szerint a hiung-nu nép nem azonos a hunnal, hanem, tu-kiü = török nép ősnépe, viszont a hunok a finnugor népcsoporthoz tartoznak. A. *Thierry* (1797-1873), Attila életrajzírója De Guignes feltevését hallgatással mellőzi, a neves L. von *Ranke*[3] sem találja a kérdést eldöntöttnek, mert mint mondja, a hunok a Kr. utáni II. században már Európában szerepelnek. Wilhelm *Radioff** a hún és uigur azonosságot, Jakint *Bicsurin*[5] a hún-mongol kapcsolat ct hirdeti.

A felsoroltakkal szemben De Guignes oldalára állt *Pray* György nyomán a magyar történetírás számos képviselője, továbbá a külföldiek közül K. F. *Neumann,* Fr. *Hirth, Franke, Tomaschek, M.arquart, Chavannes, Groot, Kiessling* és *Grousset.*

Természetesen az azonosság kérdésében napjainkban is voltak még ellenmondások.

Ligeti Lajos[6] abból a tételből indul ki, hogy a nyugati geográfusoknál nincsen egyetlen olyan vitathatatlan adat sem, melyből arra lehetne következtetni, hogy nyugaton a hiung-nu-kat ismerték volna akár hún, akár pedig más néven, Igaz, hogy arra sincsen adat, hogy ez a két nép egymástól függetlenül élt volna. Valószínűnek tartja azonban Ligeti, hogy a hunok Középázsia felől jöttek és mindkét nép „alkalmasint” török nyelvű, bár „a török elem Attila birodalmában valósággal eltűnt a rengeteg indoeurópai, főleg iran|i nép hatalmas tömegei alatt.” Nem foglal határozottan állást Ligeti abban a kérdésben sem, hogy miként viszonylot-

tak Egymáshoz fajilag a hiung-nuk és hunok, de feltételez nagyobb mértékű idegen fajkeveredést.[7] Végső következtetése mégis csak az, hogy itt két néven szereplő egyazonos néppel állunk szemben.

Bizonyára sokfelé ismeretes az a heves vita, mely egyrészt Mészáros Gyula és Moór Elemér, másrészt Németh Gyula között lefolyt. Ezen vita során Mészáros és Moór meglehetősen kalandos következtetés-láncolat alkalmazásával a hunok törökségét kétségbevonták s a hunokat, savirokat és az osszét kartveleket egymással összeházasították.[8] Az egész feltevés azzal a logikus következtetéssorozattal, melyet a tudomány eddig produkált, nem egyeztethető össze és a kalandos dolgok birodalmába tartozik.

A hiung-nu és hún népek azonosságát e sorok írója igyekezett tisztázni,[9] s a tárgyalandó kérdést a következő részletezésnek vetettem alá:

1. tisztázni kell véleményem szerint, hogy a hún nyelv hova, mely nyelvcsaládhoz tartozik,

2. részletesen fel kell deríteni a hunok őstörténetét egészen a népvándorlás koráig,

3. vizsgálni kell azokat az adatokat, amelyek a hiung-nu – hún azonosságot igazolják, még pedig

a) a két nyelv azonossága tekintetében,

b) földrajzi elhelyezkedésük révén,

c) kínai forrásadatok megvilágításában, végül

d) ki kell nyomozni, hogy a hiung-nu és hún népek szokásaiban és intézményeiben vannak-e olyan nyomok, melyek az azonosítást támogatnák.

Az első és második porut alattaiakat e könyvben a megfelelő helyen részletesen tárgyalni fogjuk, de már itt megállapíthatjuk, hoyg a nyelvészeti vizsgálat kétségtelenné teszi, hogy úgy a hiung-nu, mint a hún nép török nyelvet beszélt, már pedig mint minden török népnek, úgy a hunnak is, ezek szerint az őshazája csakis Ázsia lehet.[10]

A NYUGATI FÖLDRAJZI ÍRÓK TANÚSÁGA.[11]

Abból, ahogyan a nyugati írók a hunok váratlan megjelenéséről írnak és ahogyan őket, mint egy teljesen idegen világ gyermekeit megrajzolják, arra lehet következtetni, hogy a népképzelet csak ettől az időponttól kezdve foglalkozik velük s maguk a történészek sem vesznek fáradtságot, hogy ennek az ismeretlen népnek a múltját kutassák.[12]

Míg az egykorú, vagy közelkoru írók alig nyújtanak támpontot a hunok régebbi történetére, településhelyére nézve, a régebbi és főleg földrajzi forrásaink annál értékesebb adatokat őriznek meg, melyeknek alapos vizsgálata döntő jelentőségű a hiung-nu – hún azonosság kérdésének a tárgyalásánál.[13]

Ezekből a forrásokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a nyugatiaknak bár gyér és homályos, de kétségtelen tudomásuk volt a hunok ázsiai hazáiról, így Strabo és Plinius tudósításai bizonyítják, hogy a görög-baktriai királyságtól keletre egy chuni nevű nép lakott, melynek része volt ezen birodalom bukásában. Erre az ázsiai őshazára utal Paulus Orosius térképe is.

Az első hazából kivándorolt hiung-nu – hún nép a Káspi-tótól keletre levő hazájának emlékét őrizték meg Julius Honorius, a Herefordi és

az első Hieronymusi térkép adatai. A nyugati források ezen második csoportja megrögzíti a hún előretörés egy újabb állomását, amelyet a Káspitótól keletre fekvő területen jelölhetünk meg.

A források *harmadik* csoportja a hún népet a Pontustól, vagyis a Fekete-tengertől északra, Déloroszország területére helyezi.[14]

Tyrosi Marinos, Ptolemaios és Dionysios Periegetes tudósításai kétségtelenné teszik, hogy egy hún elnevezésű nép a Kr. sz. utáni időkben Európa területén és pedig a Borysthenes (Dnyepr) középső folyásánál található, az alánok és különböző egyéb iráni népek szomszédságában. Ezen tudósításoknál is jelentősebb Marcianus Periplusa,[15] ahol a hunok ugyancsak a Borysthenes körül az alánok szomszédságában laknak, ami szempontunkból külön még azért is érdekes, mert a szerző külön is kiemeli, hogy *ezek a hunok az európai hunok.*

Rendkívül körültekintő tanulmányozást igényelnek az eddig kellőképpen nem értékelt *arméniai források* is. Sajnos ma még hiányzik az arménok történetének korszerű színvonalon álló kritikai feldolgozása. Éppen ezért adataikat nagy óvatossággal kell felhasználni. Hiányaikat bizonyos mértékig kiegyenlíti, hogy térben és időben közelálló eseményeket írnak le.[16]

Az örmény tudósításokból kitűnik, hogy mint a görög és latin földrajzi írók, úgy ők is az alánokat és hunokat, illetve a hunokat és massagétákat egymás mellett lakó népként írják le. Szomszédjai, gyakran szövetségesei egymásnak. Ha tehát az alánok Ázsiában szomszédai a hunoknak és Európában is szomszédos területen laknak, a hunok nem lehetnek mások, mint a hiung-nu nép, mely Ázsiában a kínai krónikások tanúsága szerint az alánok szomszédja.

De következik ebből az is, hogy minden olyan feltevés, amely a hunokat európai népnek nyilvánítja, megdől azon a kettős tényen, hogy a hunok török ethnikumú nép és hogy mint az alánok szövetségesei velük együtt tűnnek fel Európa területén, már pedig az alánok iráni volta kétségtelen.[17] Az alán-massagéta népek kiterjedésére nézve főleg Ammianus Marcellinus szolgáltat értékes adatokat, de fontosak az armén források is.

Ammianus Marcellinus (IV. század) tudósításából későbbi fejtegetéseinkre való tekintettel felsoroljuk azokat a helyeket, hol a hunokkal hosszú századokon át érintkező alánokról számol be, akiket Massagetae Halani néven említ.

Az első hivatkozásnál[18] különböző szarmata népek között felsorolja az alánokat is, mint akik a Maeotis mocsarai körül laknak.

A második tudósításban[19] már e massagéta-alánokat, mint a Maeotistól északnyugatra levő népet írja le. Megemlíti, hogy a Ripaeus-hegység végződésénél, a Chronius és Vistula forrásainál laknak az arimphaeusok és mellettük az alánok.

A harmadik helye[20] arról tesz említést, hogy Pompeius az albanusokon és a jelenleg alánoknak nevezett massagétákon keresztül tör magának utat a Káspi-tóig.

Végül a negyedik helyen,[21] ahol az alánokat részletesen leírja, említést tesz arról is, hogy az alánok másik ága Ázsiában él, a nyugati ág viszont az Aldunától keletre a szkíta síkságon lakik.

Dacára annak, hogy Ammianus leírása ingadozó és ellenmondó, valamint, hogy a hitelességét mythikus népek belevegyítése nagymértékben csökkenti, lehetetlen itt fel nem ismernünk azt a kézenfekvő és egyedüli megoldást, hogy írónk, aki mint kevésbbé képzett, katonából lett histori-

kus szorgalmasan felhasználta a különböző forrásokat, azokat szolgailag visszaadta s nem lévén kellő kritikai érzéke, nem vette észre a súlvos belső ellenmondásokat. Különböző forrásai azonban a koruknak megfelelő viszonyokat írták le s így az alánoknak más és más területen való lakóhelye azon időszakon belül elfoglalt településhelyeiket adja vissza és ez koronként változván, az Ammianus által használt források más és más területet tüntetnek Alániaként fel.

Így nehezen volna megérthető, hogy az alánok az Alduna és Dnyepr között,[22] a greutungok pedig a Tanais mellett[23] laknak s mégis a hunoknak keletről jövő támadása előbb az alánokat söpri el.[24]

Hogy Ammianus akkor, amidőn az alánokat Déloroszország lakóinak írja le, egy oly forrást követett, amely két évszázaddal azelőtti viszonyokat híven írta le, igazolják többi, előbb említett forrásaink. Az első Hieronymos térkép szerint az Alani scite nép az Alanus folyó (Borysthenes) mellett lakik. A Heresfordi térkép szintén a Danaper (Dnyepr) mellé helyezi az alánokat, az Alanus folyó itt Dacia keleti határán folyik el. A Beatus térképen Alania a Duna mellett van. Az Orosius térkép Alániája is nyugatra van a Tanaisitől, azon a területen, ahol később a gótok laknak.[25]

Nyilvánvaló tehát, hogy a felsorolt források, élükön Ptolemaiossal a Kr. u. I.-II. századnak megfelelő viszonyokat adják vissza, amikor az alánok tényleg Déloroszországban laknak. Ha azonban helytállóak az alánokra vonatkozó adatok, ugyanezen korra nézve helyesek kell, hogy legyenek a hunokra vonatkozó adatok is, tehát forrásaink harmadik csoportja kétségtelenül igazolja, hogy a hunok, illetve, amint alább látni fogjuk, egy részük, a Kr. u. I. és H. században már feltűnt Déloroszország területén.

Foglaljuk össze azt, amit a nyugati forrásokból a hún népről (chunoi, unnoi, chuni, hunni) megtudtunk:

1. A hunok az uralaltáji nyelvcsalád török ágához tartoztak.

2. A nyugati források nyomon követve vándorlásukat, igazolják jelenlétüket

a) Keletturkesztán, illetve Kan-su területén (az ázsiai Kaukázustól északra),

b) a Káspi-tó keleti és

c) nyugati partján, végül

d) Déloroszország területén a Dnyeprtől nyugatra.

3. A hunok a nyugati források tanúsága szerint csaknem egész vándorlásuk idején szomszédai a (mass agéta-) alán népnek, minek következtében forrásaink további vizsgálatát megelőzve, már most megállapíthatjuk, hogy e két nép története századokon át kölcsönös vonatkozásokat mutat fel. Mint látni fogjuk, ezt a tételt a kínai és nyugati források egyaránt igazolják.

A hún és hiung-nu népek azonosságára nézve a következő bizonyítékot a *kínai források* szolgáltatják.

Hirth a Vei-dinasztia történetét tárgyaló és a Kr. u. VI. században írt kínai krónikában a következő részletet találta:

„Suk-tak országa Ts'ung-ling-tól nyugatra fekszik. Azonos An-V-sai-jal és Wön-na-sonnai. Nagy tó mellett fekszik, északnyugatra K'ang-kü-től (Sogdiana) és Tai-tól (az északi To-pa dinasztia San-si tartományban fekvő fővárosától) 16000 li-re fekszik. Azóta, hogy a hiung-nuk ezen ország királyát megölték és az ország birtokába jutottak, Hut-ngai-ssi

[új kiejtés: Hwni-ssi, olvasd: Hutni, Hurni, esetleg Huni] királyig három nemzedék telt el. Ezen ország kereskedői régebben nagyobb számban jötték Liang országába kereskedés céljából. Ku-tsang meghódításánál azonban valamennyien [a kínaiak] fogságába kerültek. Kau-Tsung [uralkodott 52-66] császár uralkodása kezdetén Suk-tak királya követei útján a foglyok kiadását kérte, amihez az udvar hozzá is járult. Ettől kezdve ez az ország követei útján nem fizetett adót."[26]

Ez a részlet, amely a hiung-nuk utolsó szereplését tartalmazza, régebben is ismeretes volt, de Hirthig kikerülte a sinológusok figyelmét. Hirth erre a szövegre építette fel a maga hiung-nu – hún azonossági elméletét, mint kétségtelen bizonyítékra.

A krónikában szereplő An-t'sai népnév egyben egy országnak is a neve. Egy Kr. e. 126-ra vonatkozó kínai adat szerint északnyugatra fekszik K'ang-kü-től (Sogdiana), nagy nép, mely 100.000 harcost is ki tud állítani. Országuk egy nagy tó mellett van, amelynek nincsen határa.

A kínaiak ekkor kerülnek először nyugati országokba, így megbocsátható nekik, hogy az Arai, vagy pedig a Káspi tavat határtalannak látják, hiszen a rómaiak és a görögök, bár számtalanszor módjukban lett volna arról meggyőződni, a Káspi tavat tengeröbölnek tartották, amely bele torkollik az északi jeges tengerbe. An-t'sai neve később a kínai krónikákban A-lan-na, amely névből annál is inkább következtelthetünk az alánokra, mert nyugati forrásaink szerint is az alánok Túrán, e részén laktak.

K'ang-kü a nyugati írók Sogdianája lévén, Suk-tak = An-t'sai = A-lan-na, egy attól északnyugatra, tehát az Arai tó környékén elterülő és valószínűleg az Oxus(Amu-darja) folyam, a Káspi-tó, az Ural folyó és az Aral-tó keleti partmentét is magába foglaló ország, túlnyomórészt steppe-terüiet, amely mintegy összekötő kapocs a két-folyam termékeny völgye és Keleturópa között.[27]

Anélkül, hogy a bonyolult iráni-turáni történelem részleteit érintenénk (amely még újabb kutatók nagyobbszabású munkálatai után sem tekinthető egészen tisztázottnak), megállapítjuk, hogy az Aral-tó vidéke volt az a terület, ahol Ázsiának három, sokszoros kultúrkapcsolatban lévő népcsoportja, az iráni, török és az ugor egymással érintkezett és amelytől nyugatra és délre iráni népek, északra és keletre pedig általában török népek helyezkedtek el.

Hogy Suk-tak = A-lan-na nem korlátozódott, mint több históriai térkép feltünteti, – csak az Oxus völgyére és az Aral-tótól délre fekvő területre, azt két körülmény is igazolja. A massagéta népek, amelyek átmenetileg India belsejéig is kiter jeszkedteik, közvetlen érintkezésben kellett, hogy legyenek európai fajtestvéreikkel, ez pedig csak úgy képzelhető el, ha e népcsoportnak Európában szereplő· nagy alán ága az Oxus-völgyétől a Káspi-tó északi partja mentén átterjed Európába is. Az Oxus folyó régebben nem az Arai-, hanem a Káspi-tóba ömlött bele, ezzel ennek a folyónak völgye természetes útvonalként szolgált a nyugati, európai kultúrterületek felé is. Az erősen sivatagi jellegű Turánban az emberi település elsősorban a nagy folyók völgyére esett s így aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy ez a Suk-tak általában azzal a területtel vehető azonosnak, melyet fentebb körülhatároltunk.

De hogy az ázsiai Alánia az Aral-tótól északra is kiterjedt, bizonyítja egy nyugati adat is, amely a kirgiz-steppétől északra elhúzódó dombláncolatot Alani montesnek nevezi (Tyrosi Marinos). Ezek szerint tévednek azok, akik Suk-tak országai; az Aral-tó és Sogdiana közötti te-

rületre korlátozzák, de tévedett maga Hirth is, amidőn idézett cikkeiben Suk-takot névhasonlóság alapján a krimi Sudak várossal, illetve annak környékével azonosította. Ez ország helyét még a leghelyesebben Minns határozza meg munkájához csatolt térképen.[28]

Mivel a kínai krónika a hiung-nu követség Kínába való utazását Kau-csung császár uralkodásának a kezdetére (valószínűleg 456) teszi s azt mondván, hogy Suk-tak országát ezt megelőzőleg három nemzedékkel hódították meg a hiung-nuk, itt 90-100 évi időközt véve alapul, Alánia meghódítása a 355-365 közötti időre esik. A kínai adat tehát egybevág Amimianus azon adatával, amelyből az Alánföld Kr. e. 370 körüli meghódítására lehet következtetni.

Hirth azzal, hogy a kínai és nyugati tudósításokat egymással összhangba hozta, kétségkívül produkálta a hiung-nu és hún népek azonosságának történelmi bizonyítékát.[29]

Véleményünk szerint azonban nem sikerült Hirthnek másik feltevése. Sudak város és vidéke nem tartozott az Alán-földhöz és a hunok hódító előrenyomulása idejében a gótok birtokában volt.

De a kínai tudósításban szereplő Hut-ngai-ssi, vagy Hu-ni nevű király sem lehet azonos Attila fiával Imikkel, mert ez az uralkodó 455 körül még az Alduna mentén tartózkodik és a keleti országrészek főkirálya ebben az időben nem ő, hanem a bátyja, Dengizik. Ezzel szemben feltehető, hogy Hutpngai-ssi a keleti, Ázsia határán levő és valószínűleg nem hún, hanem rokon törzsek alkirálya volt, valahol a Volga és Aral-tó közötti vidéken. Ezidatájt a teljes összeomlás még nem következett be s ennek a Hut-ngai-ssí-nak olyan szerepe lehetett, mint amilyet Attila idejében a trónörökös Ilek töltött be, mint a keleti országrészek alkirálya.

Hirth elmélete szempontjából nem is az a fontos, hogy ez a két járulékos feltevése hélytáUó-e, vagy sem, hanem az, hogy sikerült-e neki bizonyítani a hiung-nu és hún népek azonosságát olyan adattal, mely egyazonos időben mindkét nép jelenlétét igazolja. Ez véleményünk szerint Suk-tak = Alániánák a hiung-nuk és hunok által egyidőben való meghódításának a feltárásával valóban sikerült.

Fontosak azok a közlések is, amelyeket Hirth említett második tanulmányában összegyűjtött.[30]

A Cs'ien Han-su szerint An-t'sai egy partnélküli nagy víz mellett fekszik. A 220-265 évek krónikája a Vei-su a következőket tartalmazza:

„An-t'sai, amelyet A-lan-nanak is neveznek, nagy víz partján fekszik, a régebbi időben K'ang-kühöz tartozott, ma már nem."

Adatok vannak arra nézve is, hogy a hiung-nuk által meghódított Suk-tak ország gyakori diplomáciai érintkezésben állott Kínával, így Attila idejében 435, 437, 439, 444-ben követséget küldött a kínai udvarhoz.

Hirth valószínűsíti azt is, hogy a hiung-nuk és kínaink között Liang ország kínai hűbéres fejedelme, Mu-kién volt a közvetítő, egy tatár származású ember, aki jellemző módon a régi hiung-nu csü-kü méltóságnevet viseli uralkodói címeként. Ez a nagyravágyó ember, bár a kínai császárnak sógora volt, állandóan áskálódott ellene és ez okozta bukását is. Ismerve a kínai krónikák ravaszul homályos sitilusát, valószínűnek tartjuk, hogy Mu-kién és a kínaiak közötti ellentét anyagi jellegű volt. Liang ország a távolnyugati kereskedelmet teljesen privilegizálni akarta és a nyugati, valamint a kínai áruk átmenő forgalmán akarit meggazdagodni. Van egy figyelmet érdemlő részlet a Vei-su szóbanforgó 4. fejezetében. Mu-kién, hogy magát a kínai császár előtt igazolja, a nyugati barbárok,

vagyis a hiung-nuk nagy hatalmáról beszél, ami nem vonatkozhatik másra, mint Attila akkoriban virágzó és távolkeleten is bizonyára rettegett európai világhatalmára. Mu-kién nagyravágyása pusztulást hozott a számára és országára is. A kínaiak 439-ben Liang országot elfoglalják s a fejedelem Ku-csang nevű fővárosát[31] beveszik.[32]

Bizonyos ellenmondással kell még szembenéznünk. Amimianus tudósításából esetleg arra is lehet következtetni, hogy ő csak az európai Alánia meghódításáról beszél, ezzel szemben a kínaiak An-t'sai = A-lan-na-ja e nép által régebben Ázsiában lakott területre vonatkozik. Ammianus leírása azonban nemcsak az európai alánokkal foglalkozik, hanem kiterjeszkedik ázsiai fajrokonaikra is és egy szóval sem mondja, hogy az európai Alániának a Volga,vagy pedig az Ural folyó lett volna a keleti határa, ellenkezőleg az alánoknak csak déli és nyugati határait tudjuk meg a nyugati íróktól, a keletit nem.

A déli határ Armenia, mert az örmény források szerint szomszédosak velük, a nyugati határt pedig Ammianusból tudjuk meg, ahol a ke^ leti gótok lakhelyéinek a Don (Tanais) folyó völgyét jelöli meg, az alánok tehát ettől a folyótól keletre kelett, hogy lakjanak. Az a körülmény, hogy már Ptolemaiosnál megtaláljuk az Ural folyó törökös nevét és közvetlenül az Attila utáni korban már a Volgának is megvan a törökös neve, *nem* bizonyít e feltevésünk ellen, hiszen az kétségtelen, hogy török és ugor népek az Ural felső folyásánál laktak már az előző időben is és az alánok fennhatósága csak a Káspi-tótól északra elterülő síkságra szorítkozhatott.[33]

Van még egy igen fontos kérdés, amelyben állást kell foglalnunk. Hogyan lehet összhangba hozni a Krisztus születése utáni századokban a Dnyeportől nyugatra feltűnő hún törzseket azokkal a hunokkal, akik két évszázad multán Ázsia felől Európába betörve, megindítják a nagy népvándorlást? Erre a fogós kérdésre a kínai források adnak választ, illetve az ott található adatokat kell összhangba hozni az európai forrásokkal.

A Kr. sz. e. 60 körül kitörő belső dinasztikus zavarok a hiung-nu birodalom kettéválását idézik elő. A hiung-nuk egy része Ho-han-sa (Hunan-jé) főkirály vezetése alatt behódol a kínaiaknak, a másik rész Csit-ki (Csi-csi) uralma alatt megőrzi függetlenségét. A déli hunok és a kínai koalició nyomása azonban oly erős hogy ezek a független északi hiungnuk kénytelenek a mongolai őshazát elhagyni és átköltözni a két-folyam vidékére. Itt K'ang-kü-től északra alapítja meg Csi-csi az új hiung-tfiu államot, amely még mindig félelmetes erejű és az összes lovasnomád népek meghódítására törekszik. Csi-csi uralma rövid életű volt, mert már 36-ban egy kínai expedíciós sereg váratlan támadása végzett vele,[34] ami kétségkívül 'amiatt sikerült, mert a hódolt népek elpártoltak tőle.[35]

Ez a hiung-nuk első, nagy nyugati előretörése. (A kínai krónikákban itt súlyos értelmetlenség rejtőzik. A kínaiak győzelmét csak akkor érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy Csi-csi ellen valamennyi alattvalója fellázadt.) Csi-csi országa hatalmának tetőpontján kiterjed egészein a parthusok országáig. Hozzátartozik An-t'sai és kétségkívül a massagéták népe is az Oxus mentén. A hiung-nu = hunok és a massagéta-alánok kapcsolata tehát ettől a kortól datálódik.[36] A kínai krónika megemlíti a hiungnuk emberveszteségét s ez oly csekély, hogy teljesen jogosult az a feltevés, hogy Csi-csi hiung-nujai nem pusztultak el teljesen, hanem egyes törzsek, melyek az ő vezetése alatt költöztek át Turánba, azonosak azokkal a hunokkal, akiköt a Kr. utáni első századokban Európa területén az

alánok szomszédságában találunk. Ezek a törzsek az alánokkal költöztek át Európába a nagy katasztrófa után és ezáltal megszabadultak a kínajj támadás veszedelmétől.[37]

Külsőmongoliában otthagyott szálláshelyeiket Ho-han-sa kínaibarát déli hunjai foglalják el és népesítik be. A Han-dinasztiával való szorosabb' kapcsolat lehetővé teszi, hogy ezek a hunok újból megerősödjenek. Száz év múlva számuk ismét annyira meggyarapodott, hogy egyenlő ellenfelei a kínaiaknak. Újból a belső viszályok és a kínai diplomácia mesteri tökéletessége vet véget a hún nagyhatalomnak. Nemcsak belső villongások osztják meg soraikat, hanem a kínaiaknak sikerül összes alattvalóikat egyetlen koalícióba tömöríteni ellenük. A Kr. utáni I. század *végén* a hiung-nu nagyhatalom végleg összeomlik és a hunok egykori hazáját a sien-pi elnevezésű nomád nép szállja meg. Kr. u. 93-ban a még ellenálló hiung-nu törzsek elhagyják ősi hazájukat és a kínaiak elől kiköltöznek Szibéria belsejébe. Az ezt követő nagy kínai előretörést korántsem katonai célok vezetik. Mint két századdal előbb, most is a kínai ipar számára akarják megszerezni a nyugati piacokat és a Belsőázsián átvezető kereskedelmi utat biztosítják turkesztáni hódításaikkal. Ez az oka annak, hogy nem elégszenek meg az egykori hiung-nu területek mghódításával, hanem birtokba akarják venni egészen a Káspi-tóig terjedő területet, mert így közvetlen szomszédságba juthatnak a rómaiakkal és parthusokkal. Az ókor egyik legnagyobb hadvezére, Pan Cs'ao kínai tábornok 95-ben egészen a Káspi-tóig hatol előre és minden útbaeső népet alávet.[38]

Mindazok a feltevések, hogy a hiung-nuk Yüe-pan-ban, vagy az Oxus és Jaxartes völgyében foglaltak volna most állást, tarthatatlanok. Ugyanis a kínaiak a hunok ellenállását az esfész vonalon megtörték és ismerve a kínai udvar engesztelhetetlenségét ezzel az évezredes ellenséggel szemben teljességgel elképzelhetetlen, hogy mint győztesek a hiungnukat megtűrték volna olyan helyen, ahonnan a nyugati kereskedelmi utat bármikor veszélyeztethették. Tehát a hunok messze behúzódtak a kínaiak elől a szibériai steppébe, ahova őket diadalmas ellenségük nem követhette. A különböző lovasnomád népek által elfoglalt területek egybevetése után az a véleményünk, hogy a második nyugati irányú hún vándorlás a Balkas-tó és a Tobol-folyó közötti dombosvidéken keresett menedéket az ellenséges támadások ellen. Innen kísérlik meg azután egykori hű ujgur alattvalóik szövetségében a béke néhány évtizede után régi hazájukat visszaszerezni, de erre irányuló kísérleteik a kezdeti sikerek után csődöt mondanak.[39]

A nyugatra kerülő hunok Kr. u. 150 körül eltűnnek a szemünk elől s újból csak akkor találkozunk velük, amidőn a fentidézett kínai krónika tanúsága szerint 350 után meghódítják Alániát. Az első hún hullám tehát az alánokkal együtt átköltözik Európába, míg a kivándorló hunok másik része különböző török és ugor népek között Szibéria délnyugati részében tartózkodik s megerősödve onnan indul hódító útjára és lesz a nyugati népek rettegett ellenfele.[40]

Bár véleményünk szerint a Friedrich *Hirth* által nyújtott forrásbizonyítékok elegendőek a hiung-nu és hún azonosság igazolására, azokat az egyéb adatokat sem mellőzhetjük, amelyek az ő teóriáját megerősítik.

Ilyen elsősorban a *névazonosság.* A két nép nevének vizsgálata ezt az elméletet alátámasztja. A hiung-nu és hún nyelvek maradványai szintén amellett tanúskodnak, hogy azonos nyelvű népekről van szó.[41]

KULTURÁLIS ROKONVONÁSOK.

A hiung-nu nép a népes török nyelvcsaládnak a legkeletibb ága. A iúung-nu nagyhatalom virágzása idejében a lovasnomád népek túlnyomó Tésze ehhez a birodalomhoz tartozik. Különösen figyelmet érdemel, hogy :aimikor a hiung-nu állam kettészakad, a török népek továbbra is kitartanak mellettük, viszont ekkor a sien-pi, tunguz, o-sun népek szembefordulnak velük. A hűséges török népek csak akkor tántorodnak meg, amikor Elina a Kr. u. I. század végén összehozza a hiung-nuk ellen a nagy koalíciót. Mihelyt azonban a Π. század elején a kínai expanzió gyengül, az ujgurok már újból ott vannak a hiung-nuk oldalán. Lehetetlen kapcsolatot nem látni a török népek ezen hűséges kitartása és a nyugati f orrásainkból ismert azon körülmény között, hogy a hunok nyomában nyugaton ugyanezen török törzsek is feltűnnek (idesoroljuk a különböző ogur népeket, melyek már részben Attila uralkodása alatt, részben pedig közvetlenül az azt követő időben említtetnek először) és áttelepülnek Európába. Teljesen kizárt dolog, hogy a hunok önmagukban oly erősek lettek volna, hogy egymásután megsemmisítsék a népes és hatalmas alán és gót birodalmakat. Ez lehetséges lett volna virágzásuk tetőpontján, amikor Mongolia területén az alárendelt népek nélkül is legalább egy millió lelket számláltak.

Európai akciójuk csakis úgy érthető meg, ha feltételezzük, hogy az Alán föld megtámadását egy nagy népi tömörülés előzte meg, amelynek során a hún törzsek megszerezték a hegemóniát a különböző török népek felett.

Azok a különböző török népek, amelyek a Fekete-tengertől északra a hunok örökébe léptek, a nyugati írók által előszeretettel hunoknak neveztetnek. Ez a névmegjelölés nem, volt minden alap nélküli, mert e népek tényleg rokonságban voltak a hunokkal, nyelvük csak dialektusban térlietett el a huntól és egész állam- és hadszervezetük jogosan kelthette a bizánci írókban azt a benyomást, hogy itt tényleg a régi nagynevű hún néppel állnak szemben. A hunok és török népek között fennálló évezredes szoros kapcsolat azonban nemcsak önmagáért a tényért fontos, hanem azért is, mert közvetett bizonyítéka a hiung-nu – hún azonosságnak.[43]

Sajnálatos módon az archeológia mai fejlettsége mellett még nem tud oly antropologitilag is értékesíthető bizonyítékokat szolgáltatni, mellyel az Európa területén letelepült hunokat identifikálni lehetne. A leletanyag óriási és ma még nem rendszerezett s Alföldi András kísérlete a hún anyag kiválasztására, bármennyire is szellemes, korántsem megnyugtató.

Ammianusnak a hunokról adott leírása oly általánosságban mozgó, „hogy azt kisebbnnagyobb jóakarattal minden pusztai nomád népre alkalmazni lehet. De így is van néhány olyan adata (felsőtest fejlettsége, alsótest satnyasága, szakálltalanság, megjelenésük idegenszerűsége, ruházatuk), amely egy mongoloid embertípusra mutat. Ammianusnál értékesebb Jordanes leírása Attiláról,[43] melyből félreismerhetetlenül köveitkeztetni lehet az uralkodócsalád mongoloid jellemére.

Ez a két kútfőnk eleve kizár minden olyan feltevést, amely iráni elemeket akar a hunoknál felfedezni, helyesebben a húnok iráni habitusát akarja igazolni. Ez a nomád nép azóta, amióta Mongolia felföldjéről vándorútjára elindult, kétségkívül sokat keveredett török testvérnépekkel, de eredeti alapjellegét megtartotta. A két forrásunk adata egymagában elég

bizonyíték arra, hogy a hunok ázsiai nép, amit eddig komoly oldalról különben sem vontak kétségbe.[44]

Ismeretes, hogy a török és mongol nomád népek állama a törzsszövetségen alapul. Az állammá lett nép ezeken a törzsi közösségeken belül rendszerint szárnyakra tagozódik, aminek messzire visszanyúló vallási, hadászati és közigazgatási, valamint települési adottságai vannak. A nomád nép ugyanis rendszerint egy folyóvíz, tó, vagy hegység két oldalán telepszik le és a törzsek élete ennek megfelelően elkülönül. Minden szárnynak megvan a maga külön legelőterülete, ki van osztva a maga honvédelmi szerepe s természetes, hogy azt a beosztást, amelyet számukra már az egy törzshöz tartozás megad, nagyobb egységeken, támadó hadjáratokban is megtartják.

Nem feladatunk most ezzel a szárnyrendszerrel bővebben foglalkozni, arra e munka más helyén ismét visszatérünk, csupán arra utalunk, hogy ez a rendszer a hiung-nüknál is feltalálható, bár amikor a kínai krónikák foglalkoznak velük, már erősen kínai hatás alá került és a központi hatalom a hűbériség szellemének és a világállam követelményeinek megfelelően módosította.[45]

A hiung-nu állam ugyanis szorosan vett hún törzsi közösségeken kívül a népek tömegét hódította meg, amelyek mind „nyilas", vagyis nomád török és mongol népek, melyek a maguk törzsi szövetségeit továbbra is megtartották és népi vezetőik alatt élnek. Ezért találjuk a hiung-nüknál az állami méltóságok egész sorát, amelyek lényegében véve az államot alkotó különböző népek közigazgatási és katonai vezetői. Az egyes állami főméltóságok és a hódolt népek fejedelmei egyúttal az illető népek hadvezetői is.

Ezért a hún hadsereg is összetett, mert a hún magon kívül számos alárendelt nép hadiilletményei járulnak hozzá.

Hogy a hiung-nu hadsereg mégis egységes jellegű, annak egyedüli oka a pusztai népek azonos jellegű hadfelszerelése és ősi harcmodora, amit természetesen erősít az is, hogy a hún nyelv köztörök nyelv, amelyet a különböző törzsszövetségek vezető rétege, dialektüsbeli különbségekről lévén szó, könnyen elsajátít.

A nyugati adatok sokkal gyérebbek ezekre a mélyreható állami és honvédelmi szervezeti kérdésekre nézve. Érthető is. A fejlett kínai étatizmus és hűbéri rendszer írói számára a sok rokonvonást felmutatói szomszédos hún állam századokon át élő valóság. Ezzel szemben a nyugati írók, mégha katonailag oly képzett koponyák is, mint amilyen Ammianus, akkor sem tudják megérteni a hún hadászat alapelveit, még kevésbbé tudják áttekinteni a számukra bonyolult törzsi szervezetet a maga ősi misztikájával.

A hunok elhelyezkedése Európában mégis közvetett bizonyíték arra nézve, hogy a hunok az ősi szárnyrendszert megőrizték. Ugyanis a hunoknak csak a nyugati szárnyuk települ le a Duna-medencében, a keleti szárny továbbra is Déloroszország területén marad, amely mint legelőterrület vetekszik jóságban a magyar Alfölddel. Ennek bizonyítására utalunk arra a tényre, hogy Karaton főkirály 410 körül a Pontustól északra lakó hunok fejedelme, míg a hunok másik fele már a Duna-völgyében települt le; továbbá, hogy a dunavölgyi hunok ugyan elbuknak a germán népek váratlanul bekövetkező támadása következtében, de a déloroszországi hunok Attila második fia, Dengizik vezetése alatt közel másfél év-

tizedig továbbtartják magukat. Végül abban, hogy Attila legkisebb fia, Imek az Aldunánál a kétségtelenül az alföldi nyugati szárny maradványaival foglal helyet és amíeinnydben zavaros és a dologhoz nem értő forrásunk megengedi ezt a következtetést, Dengezik mellett mint fiatalabbik az alkirály szerepét tölti be, szintén csak a két szárnyra oszlásnak lehet következtetni.

A hiung-nu államban kétségkívül a centralizáló szellemű Han-dinasztia, vagyis a kínai befolyás hatása alatt a főkirálynak, a tian-hunak erős központi hatalma volt. Mint a kínai császár, ő is az ég fia, tehát az ősi török kettőskirályság rendszere a hiung-nu állam fénykorában elhomályosul. Nem tartjuk kizártnak, hogy később a hiung-nu nép nagy ázsiai vándorlásai alatt, amidőn állandóan török testvérnépek között élt, a kettőskirályság rendszere felelevenült, de a főkirály átimenieiti megsza,-kításokitól eltekintve, megtartotta azt a súlyt és jelentőséget, amelyet az államalkotó Mao-tun tan-hu alatt nyert és ezt a nyugati analógiák dacára sem vonhatjuk kétségbe.

A kettőskirályság rendszere ugyanis csak egyízben állapítható meg minden kétséget kizárólag és pedig Attila és Bleda esetében. Rua és testvérei között nem állt fenn üyen viszony, legalább is forrásainkból nem lehet erre következtetni. Mert Rua annyira önállóan intézkedik a hunok ügyeiben, amely már eleve kizárja a kettősséget. Ebből csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a Maxtun-féle államrendszer az európai hunoknál is fennmaradt s ha időnként a kettőskirályság rendszerére is térnek át, annak csak átmeneti jelentősége van és ily esetekben az alárendelt török népektől kölcsönzött politikai hatás érvényesül.[46]

Nincsen különbség a hiung-nu és hún harcmodor között sem. Ugyanazon taktikai elképzelések érvényesülnek itt is, ott is, a nomád népek megszokott és évezredes lovastaktikája. Ugyanúgy megmarad lőfegyvernek a nyíl s ugyanolyan romboló hatása van a hún lovasrohamnak a nyugati népek zártrendszerű gyalog- és nehézfelszerelésű és ezért lassabban mozgó lovasságával szemben, mint egykor a hiung-nu lovasságának a kínaiakkal szemben. Az európai hún hadsereg mégsem olyan egységes, mint egykor a hiung-nuké. A hiung-nuk összes alattvalói nyilasnépek voltak, tehát hadseregük összetettsége[1] dacára is egységes jellegű volt. Nem úgy az európai hunoké. Attila seregében a hún és rokonnépek magjának könnyű lovassága mellett megtaláljuk a páncélos alán, szarmata, germán lovasokat, különböző népek könnyű és nehézfegyverzetű gyalogságát. Egy üyen összetett hadsereget csakis az európai taktikának kisegítő alkalmazásával lehet vezetni.

Mindeddig a kutatók azért nem tudtak megfelelő leírást adni Attila hadjáratairól, mert ezt a kézenfekvő tényt figyelmen kívül hagyták. Összegezve a fentieket a részletekbemienő kutatás igazolja, hogy:

1. mind a hún, mind pedig a hiung-nu nép nyelve török;

2. a nyugati források és a hún nyelv egybevetése alapján a hún nép ázsiai nép;

3. a nyugati források szerint két európai hún vándorlás volt, az első az alánokéval egyidejűleg Kr. sz. körül, a másik közvetlenül a nagy népvándorlást megelőzően;

4. A hiung-nu és hún nép azonosságát igazolja, hogy a kínai és nyugati forrásunk egyidőre teszi Alánia elfoglalását az egyik a hiung-nu, a másik a hún nép által.

5. De igazolják a hiung-nu és hún nép azonosságát

a) a két nép nevének azonos gyökből eredésié;

b) a két nép állami szervezetében és hadászatában feltalálható rokonvonások és végül

c) azok a kapcsolatok, amelyekben mindkét nép az ogur-törökökkel állott.

A HÚN NYELV

hovátartozandósága felett hosszú vita folyt. legkülönbözőbb feltevések részben napjainkig tartják magukat.[47]

De Guignes, Klaproth, Ritter, Koskinen szerint a hunok törökök, *Klaproth* és *Shiratori*[48] azt hiszik, hogy a török népek ősnépe a hiung-nu. *Bicstyrin, Neumann* és ujabban *Shiratori* szerint is[49] a hiung-nuk a mongolok ősnépe. A török-mongol nyelvosialadhoz sorolja őket *Pellíot, Franke és Grousset* is.[50] *Lacwperie* szerint a hiung-nu nem nép, hanem politikai közösség és ugyanő rámutat arra, hogy a kínaiak által megőrzött hiung-nu szavakból több török, de kettő mandzsu.[51] *Parker* és *Oastren* nem foglaltak állást ebben a kérdésiben. *Cahun* szerint[52] az európai hunokban török és mongol elem egyaránt van. Finnugornak tartja az európai hunokat *Klhprothf*[3] *Vivien de Saint Martin, Ranke*[54] és *Neumann,* szlávnak *Vészeim, Hovajski* és *Zabelin,*[55] germánnak *Müllenhoff, A. Fick, Hoops* és *Much,* végül kaukázusinak *L. Jelié*[56] és *Mészáros* Gyula. *Németh* Gyulának ebben a kérdésben a következő a véleménye:

„... kimondhatjuk, hogy az európai hunok vezető része, de bizonyára maga a tulajdonképpeni hún nép is töröknyelvű volt, illetőleg egyszerűen török volt. A fenti török nevek más történeti magyarázatot nem igen engednek meg. E nevek valami török műveltségi hatás eredményei nem lehetnek, ezek magából a tulajdonképpeni török nyelvből valók. Felvethetjük azt a kérdést is, hogy e *nyelvmaradványok tanúsága szerint a törökségnek melyik ágához tartoztak a hunok. Erre vonatkozólag bizonyos valószínűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a Dengizik z-hangjának tanúsága szerint nem tartoztak a bolgár törökséghez. Lehetne még egyetmást mondani a nyelvmaradvány ők hangtani jellegére vonatkozólag, de elfogadható eredményeket ezen az úton aligha kapnánk. Meg kell még említenem, hogy a hún nyelvet, mint a török-mongol nyelvcsalád legrégibb ismert tagját gyakran úgy tüntetik fél, mintha valami ősnyelv szerepe volna. E kérdésben azonban eddig még semmi megbízJvatót nem sikerült megállapítani"*

N. Poppe[57] felfogása szerint a Szamara és Kazán környékén elő esuvaszok a hunok leszármazottai. E nép nyelve a többi törökétől különbözik s azoktól Krisztus születése körül ágazhatott el.

Tény, hogy egyetlen hún nyelvű felirat, vagy írás sem maradt ránk és az egykorú írók pedig csak ©gyes szavakat őriztek meg a számunkra. Ezen nem túlságosan kielégítő támpontok álapján hosszú és máig is eldöntetlen vita fejlődött ki a nyugati hún uralkodók személynevei tekintetében. Annyi bizonyos, hogy e kérdést csakis exakt tudományossággal s a nacionalista és egyéni hiúsági szempontok teljes kizárásával lehet tárgyalni.

Mindenekelőtt foglalkoznunk kell magával a *népnévvel.* A Si-ki régebbi pekingi olvasata alapján a hunokat a kínaiak hiung-nu néven ne-

vezték. Groot[57a] rámutatva az ősi kínai írásjegyek egykori kiejtésének nehézségeire (elvégre itt három-négy évezredről van szó), úgy hiszi, hogy a nankingi kiejtés a legmegfelelőbb. Ennek alapján a kínaiak ősi hún elnevezését hung-no-ban állapítja nueg. A szó első tagja hiong, hiung, hung, hong egyaránt lehetett és az előforduló hún-ok szó valószínű kiejtése húngnor, hunor, hungnoch és hunoch is lehet. Évezredek folyamán egy népnév sok változásnak van alávetve. Így a Sun-ui szó mögött is nyugati kiejtésnek megfelelően a Hún-ur rejtőzik. A hunok nevét később Hu néven is említik s a népről nyerte nevét Kína nagy folyója, a Huang-ho is, melynek völgyében folyt le századokon át a hunok és kínaiak elkeseredett küzdelme,[58] továbbá e folyam nagy hajlása körüli terület, Hún-csung (= „hunok közepe”), amely név ma is megvan, továbbá Hún-jang (- „a hunok északi partvidéke”) ugyanezen vidék egy része.

Groot hung-no olvasatával szemben a többi sinológusok kitartottak a hiung-nu népnév mellett.

A hunok neve azonban nemcsak a kínaiaknál, kanem egyéb ázsiai népeknél is ismeretes, miből annak általános ellterjedettségére lehet következteni. Rhamses (Kr. e. XIII. század) dicsőítésére alkotott felirat említésit itesz egy unna nevű népről.[50] Dareios perzsa nagykirálynak (VI. szásad) adót fizetett egy hunae elnevezésű nép,[60] akik állítólag az Euphrates és Araxes forrásvidékén laktak.[61] De szerepel az Avesztában is egy húna nevű nép, mely akkoriban az Oxus és Jaxartes völgyében lakott.[62] Végül •említik őket Indiában ugyancsak húna néven a Vishnu-Puranában[63] és Kalidas Ragba Vancájában.[64] Itt azonban valószínűleg az Indiát meghódító fehér hunokról van szó. Az Aveszta húnája azonos az újperzsa hjaonával, ezek viszonlt a nyugati írók chionitái. Bár ezeket az adatokat közelebbi támpontok hiányában nehéz felhasználni, annyi mégis valószínű, hogy itt a hunok korai nyugati irányú kirajzásaival állunk szemben. Ezek a hún hullámok ugyanúgy képzelendők el, mint az árja népek egyes, sokszor évszázadokkal egymástól elválasztott kirajzásai.

Az említett keleti névalakból a hunok nyugaton ismert névalakjára lehet következtetni. A nyugati forrásokban kezdetben gyakori α névrontás, így *Strabonnál* és *Pliniusnál,*[65] az előbbinél a phaunoi, az utóbbinál a thuni és phuni formát találjuk. De feltünteti a hunokat már az *Agrippa-térkép* is chuni scythae s *Ptolemaios* chunoi néven. Később, amikor a hunok és α görögök-rómaiak között közvetlen érintkezés jön létre, görögben Χοῦνοι és Οὕννοι, vagy Oövoilett általános.[66]

A latin nyelv szintén igen sok névalakot mutat fel.[67]

Ezek közül a latin névalakok közül a huni maga hosszabb huni kiejtésével adja vissza a leghívebben a hunok nevét.

A hiung-nu és hún népnévvel α nyelvészek ismételten foglalkoztak, természetesen anélkül, hogy a vita ma még lezártnak volna tekinthető.

Németh Gyula™ szerint a forrásokban szereplő hún népnév h-hangja – *„amennyiben török névről van szó, – csak k-ból keletkezhetett, tehát a hún népnév azonos a kún népnévvel s köznyelvi megfelelői a következők: a török kün=nép, mongol kümün=ember, szamojéd kum-ember, zűrjén komi-zűrjén stb. Egy „ember=nép” jelentésű ősrégi szó van itt előttünk, melynek valószínűleg még a latin homo is rokona. Hogy egy „ember” jelentésű szóból népnévi is keletkezhetik, arra sók példánk van; fent is láthatjuk, hogy a zűr jeneknél az eredetileg embert jelentő komi szó ma zürjent jelent.”*

Németh újabban véleményét módosította.[09] *Karlgrenre* és *Frankéra* hivatkozva a hunok nevét hiung-nu -, χυη -nu == Sklaven von Hiung formában magyarázza s átmenetet lát a hung=χυη = chun között. A hunok neve kínai közvetítés alapján hún(g), vagy hon(g) lehetett, melyeit legjobban az armén hon(k) névalak ad vissza.

Ligeti[10] szerint a kínai névváltozatok arra vezethetők vissza, hogy a hunok eredeti írásjegyét gúnyolódó, vagy becsmérlő hasonló kiejtésű írásjegyre módosították, ezzel lehet a sinológusok szerint magyarázni a következő népneveket: kui = démon, kui-fang = démonok országa, hmng-nu=hiung-szolga, hien-jün-hosszúorrú kutya, hiiki-jü=bűzös kása, kásaevő.

Ezek után áttérve a hiung-nu nyelv maradványaira, azok legteljesebb felsorolását Grooit idézett művében és a legszámosabb szófejtést

. 'spifffpsq, τ2γBίBταο^·BüΓ[η^

A sinológusok egymástól gyakran eltérő olvasata miatt nehéz ebben a kérdésben az összehasonlítás alapjául szolgáló eredeti hún névalakot megállapítani.

A hiung-nu főkirály teljes címe T'ing-li ko-to tan-hu (Groot olvasata). Ebből a főkirályi cím: tan-hu,[72] más olvasat szerint san-hu, sen-hu, sen-jü (Shiratori). *Shiratori* szerint régebben shen, vagy zhen-ku esetleg zhen-gu volt a kiejtése. *Groot* hivatkozva *Radloffrsi*[73] szélesség, magassággal fordítja,[74] Kiejtése Groot szerint taai-rü. Shiratori összeveti a csagaitáj esong=nagy, erős szóval.

T'ing-li (Groot), vagy ch'ang-li (Shiratori) azonos a török tängrivel, jelentése az ég. De Guignes és Klaproth erre az egy szóra építették a hún-török azonosság elméletét, pedig az „ég” mongolban is tängri. Kiejtés: tengri, tangri, dengri, dingri. Rokonhangzású a szumir dingira=ég, isten szóval is.

Ko-to azonos a mandzsu kutuval és jelentése fiú.[75] Ezek szerint a hún főkirály teljes címének fordítása: „az Eg fia őmagassága, vagy őfensége”.

Ts'uan-ku, feleség az elnevezése, vagy címe a főkirály első feleségének (Groot).

At-si általában feleség (Groot), más olvasat szerint yen-chi (Shiratori). Klaproth szerint[76] a feleség ujgur nyelven abestcsi, a tatároknál iptcsi, Vámbéry szerint ujgur nyelven eve si.

Ki-ts'u (Groot), vagy kü-tsa (Shiratori)[77] az uralkodóház férjhezment natagja, „férjezett húga”, hercegnő. Megfelel Shiratori szerint a török kyz-nek.

A főkirály után következő legmagasabb állami méltóság a bal és a jobb *t'o-k'i* királyoké. A kínai krónikák a t'o-k'i «méltóságot rendszerint a „hien” kínai szóval jelölik meg, aminek értelme „kiváló”, szentséges. Groot a török doghri, Shiratori[78] pedig a török t-u-si szóval hozza kapcsolatba, ez utóbbi jelentése „hasonló”, „egyenlő”, igazságos”.

Nem a hunoknál, hanem az o-sunoknál fordul elő a *jem-ku* uralkodói cím, amelyet Groot a török jabgu másodkirályi elnevezéssel hoz kapcsolatba.

T'u-si, „bölcs”, kiejtése: tuki. G. *Schlegel* szerint[79] a türk doghrinak, helyes kiejtéssel dogrunak felel meg. Shiratori véleménye: Tusi=tűz = egyenlő, igazságos, méltányos. Egyébként a két megfejtés között tartalmilag nincs különbség.

A *dzsők-t'e,* rövidítve t'e szó azt jelenti, hogy a „szülőit tisztelő” és I. Ho-han-sa utódai használták kínai példára uralkodói nevük kiegészítése-képpen.

Végül hún eredetűek a következő alkirályi, vagy udvari méltóságok elnevezései: dzsit-tok király, ho-hu, ho-ti királyok, jobb i-tiet-tsu, jobb és bal kok-le király, jobb ko-lim király, jobb ko-no> király, bal tsiok-to-han király, bal és jobb tsiem-tsiang királyok, a jobb u-to-siu (vagy kiu)-ten, az un-gu-t'e királyok, a nagy fong-ho, a kut-to^ho, jobb ti-lo-dzi, ku-ong méltóságnevek és egy kisebb cím, az u-tsik-ti-ki-ho.

Az uralkodó dinasztia neve *Hi-lien-te,* vagy *Luan-te.*[&0]

Az uralkodóház királyi törzsén kívül a Hou-Han-su 119. fejezete négy további előkelő törzset sorol fel,[81] ezek között is, mint a hún bal-szárnyhoz tartozó, előkelőbb a *Ho-jen,* vagy *Hu-jen* törzs, amely a mai Kan-su kínai tartományban lakott. A jobb-szárnyhoz tartoztak a *Su-pok, K'u-lim* és *Lan* törzsek.

King-lu (Groot), vagy king-lo (Shiratori), annyit jelent, hogy kard. Ez utóbbi szerint[82] to^pa nyelven a kard hu-lo, kiejtve: kolo. Törökül ki-lichi, koreai nyelven khal. Egyazon gyökű szavakkal állunk szemben.

KimAiu-li, vagy liu-li a rizs evéséhez használt kanál (Groot).

Pisa = fésű (Groot).

Se-pi, vagy su-pi = övcsatt (Groot).

T'ok-t'o = teve (Groot).

Vu-ku – török bügü = varázslás, bűvölés (Groot).

K'ut-ti, t'o-hi és *to-tu* jelentése ló, vagy szamár (Groot).

Teu-lo – sír. Shiratori és Vámbéry[83] véleménye, hogy a török csiúv a magyar sír, azonos szócsoporthoz tartozik.

Eu-ta = pokol, más sinológusok szerint „őrség”. Vámbéry [84] azono-sítja a magyar odu, az altáj odu-Stale, a csuvasz odar=mienedékhely a birka számára, a csagatáj otak = lakószoba, ozmán oda = szoba sza-vakkal. Shiratori szerint is kiejtése: oda.

K'i-Iien = kiejt, kilien, vagy shilien, megfelel a török kük, tängri = ég szavaknak.

Kuh-kieh = csekély, alacsony. Klaprotth szerint[85] ujgur nyelven szolga: kul kischi, kul – Kerl, kischi = Menschen. A szó régi kiejtése kut-ket lehetett.

Tieh-fan = vas. Később nemzetségnév, mint ilyennek értelme: vsa-erős. Shiratori szerint török megfelelője: Temur.[86]

Siu-k'i = hadsereg, török nyelven söngüs = harc.[87]

T'i-M-kang = kivonulni, kimenni, csagatáj nyelven tolasz, vagy tol-gan = körben mozogni, ozmán dolas = körüljárni.[88]

Puh-kőh = király trón, a török bődig átírása.

Kü-t'u-tang = fogni.

Kop-tuta átírása kínai nyelvre, az első szó értelme „teljesen”, tu ta Kül Tägin feliratán foglyulejteni.[89]

Jóval csekélyebb a hiung-nu nyelv emlékeinél az európai hún nyelv maradványa. Az ismert szavak:

Vatni. Stephanus Byzantinus tesz említést a hunok vatni, vagy va-don nevű pusztaságáról, amiből a magyar vadon és az osztyák untin szóra következtetnek. Mindkettőnek értelme bokros, bozótos puszta terület.

Romosz Priskos szerinlt a hunok kedvenc itala.[90]

A *medosz* elnevezésű italt szintén Priskos említi. Németh.[91] szerint szintén nem hún, hanem indogermán eredetű szó. Sokat vitatott a strava szó eredete is.[92]

Ezzel szemben igen valószínű, hogy eredeti szó az άκάτζφοι nép neve, melyet Priskos említ először. Vámbéry sízófejtése szerint: ak-kacir = fehér főnix,[93] viszont Marquart[94] az ótörök aquac-äri = erdei ember elnevezésééi hozza kapcsolatba,[95] véleménye szerint azután e nép a magyarság őse. Németh[96] e szófejtést elfogadja és hozzáfűzi, hogy az agacseri, vagy agaes-iri, erdei ember megjelölés megtalálható még a XIII. századi forrásokban is.

Emellett a csekély közszó mellett több a hún személynevek száma.

A hunok első európai fejedelmének Priskosnál Βαλάμερος του Σκοθου Jordanesnél[ÖT] Balamir rex Hunnorum a neve, de előfordul Balamir, Balamber, Voalamber és Alamber rontott formában is.

A 410 körül uralkodó hún főkirály, *Charaton* nevét Vámbéry és Földes a török kara = fekete és ton = szín, ruha szavakból magyarázzák. Erősen vitatott Attila atyjának a neve. Ez Priskosnál Μουνδίούχος Jordanesnél[98] Mundzucus, Theophanesnél” pedig Μοΰνδίος néven fordul elő. Schönfeld[100] és Werle[101] e hún nevet a germán Munderiehus és Mundo nevekkel vetették egybe. Vámbéry viszont[102] mundzsuk-nak rekonstruálja és a csagatáj bundzsuk, a sami bondzsuk, a krimi buncsukkal – zászlófej, zászló hozza kapcsolatba. Nagy Géza rámutatott arra, hogy e névnek Mundjuk, Mundzuk, Mundzsuk kiejtéssé könnyen kapcsolatba hozható a magyar krónikák Bendegúz, Bendacus, Bendecucus-ával, mely névalkaok az eredeti hún név magyaros változatai.

Gombócz-Melich[103] a boncsok szóval hozta kapcsolatba. Németh Gyula[104] a mundzsuk szóval magyarázta, minek jelentése üveggyöngy s ezt újabban megismételte hozzátéve, hogy török nyelvekben sok hasonló személynév van.[105] Részletesen foglalkozott e kérdéssel Rásonyi is,[106] aki szintén a Mundzsuk névkiejtés mellett foglalt állást.[107]

Mundzsuk testvére *Rua* főkirály neve Priskosnál[108] Τοοας, Jordanesnél[109] Roas, ΤηβοαοΓβϊοΒ^Ι^Τωίλας.Μοπΐϊηδβη[111] egy távoli nyugati forrás meglehetősen önkényes korrekciójával a Ruga, illetve Rugila név mellett foglal állást és azt az ófelnémet Rugó szóval veti egybe, melynek azután a Rugila a kicsinyített alakja lenne. Szolgailag osztja ezt a nézetet Németh is.[112] Szerinte a Ruga, Rua, Rugila változat a szoros gót-hún kapcsolatra mutált rá. Ugyanolyan szóképzésről van szó, mint a Wulfila névnél, mely szintén kicsinyítés és jelentése „farkasocska”. E feltevést Németh szerint megerősíti az ógermán Rugó és a forrásokban előforduló Ruga hasonlósága. Feltűnő, hogy Németh komoly egykorú és közeikorú forrásaink névalakjával nem foglalkozik és csak az ő fejtegetésének megfelelő névalakot veszi csupán tekintetbe. Azt sem tartja különösnek, hogy a nagy hún uralkodók neveit a gótok „atyácskának”, „rugócskának” becézgették és hogy a hunok becsületes hún elnevezés helyett ezeket az állítólagos beceneveket vették volna át és használták volna birodalomszerte. Ez az elmélet, mint alább látni fogjuk, minden értelmetlensége dacára, pusztán egyoldalú és elfogult nyelvészkedés alapján már egy évszázada tartja magát. Tudomásunk szerint Rua nevét Földes[118] kísérelte meg megfejteni és pedig a Volga folyó (!) régi Rha nevéből, melyet kapcsolatba hozott a mordvin rav, ravo = tenger szóval. Ez a feltevés annál is meglepőbb, mert Attila nevét ugyanezen folyó török nevéből kísérelték magyarázni.

A harmadik testvér neve Priskos[114] szerint,Ωήβάρσιος, aminek a latin Oèbarse felel meg. Vámbéry[113] e nevet az oi = erdő, völgy és barsz = párduc szavakkal magyarázza, eredeti kiejtése tehát Ojbársz lehetett, Vámbéry feltevésével lényegileg egyezik a Némelthé,[116] aki az Aibars névalakra gondol, miből aj = hold, bars = párduc, tehát eltérően Vámbérytől nem erdők párduca, hanem holdpárduc lett volna e hún fejedelem neve. Felhozza Németh, hogy igen sok hasonformájú török név van: „Hold”, „Hold-kő”, „Hold-bég”, „Hold-eper” és „Hold-herceg”, valamint „Csikópárduc”, „Farkaspárduc”, „Fekebepárduc” sltb.

Végül a negyedik testvér neve *Oktár* volt.[117] Vámbéry[118] szerint e név az okta = nyilazni igéből származik és annyi az értelme:, hogy nyilas. Rokon a bolgár Ochtun és a mongol Ogotáj nevekkel.

Uldes, Uldin király nevét Vámbéry[119] jüldüs, jildiz, julduz = csillag szóból miagyarázza.[120]

Basik vezér nevét ugyancsak Vámbéry[121] alacsony, zömök, Kursik nevét pedig ugyanő[122] a török kurszak = eredet, születés szavakkal hozza kapcsolatba. Németh az előbb felsorolt nevekre nézve még nem adott magyarázatot.

Eredelti hún neve van az Attila ellen fellázadó két királyi hercegnek ίβ,Άταχ,άμ fiainak. Vámbéry[123] és Németh[124] e nevet atya-samánnak fordítja, valószínű tehát, hogy atyjuk valamilyen papi főméltóságot tölthetett be. Ugyancsak Németh[125] megjegyzi, hogy a kam = sámán szó török nevekbein gyakran előfordul.

Hasonlóan fejthető meg Vámbéry[126] és Németh[127] szerint Attila egyik apósának neve: *Eskám* (Έσκάμ), aminek „Társ-” vagy „Barát-sámán” a fordítása.

Attila tesltvérbátyjának, a magyar hagyomány szerint Bikának a neve Priskosnál és Jordanesnél Bleda és ugyanez Marcellinusnál is.[128] A Chronicon paschalebam[129]BXc6ac.Paulusnál[i;i0] különböző kéziratokban a következő változatok találhatók: Bleba, Uebla, Uerla, Bleda, Blebla. Landolfus Sagaxnál[131] Bleba. Beda-tfiál[132] Blaedla, Bledla, Bletha, Blethla, Bletila, Bletlba, Bethla, Bleda. Paulusnak különben úgy a vatikáni, mint a bambergi kódexében Bleva fordul elő.[133] Prokopiosnál[134] Bleda a neve egy Justinianus ellen küzdő gót vezérnek. De Priskosnál is[135] szerepel egy afrikai vandál püspök Bleda néven.

A fentiekből azt a következtetést lehet levonni, hogy a Bleda sze^ [mélynév nemcsak a gótoknál, hanem a vandáloknál is ismert voiDt. Gót eredetűnek tartja már Zeuss, Hunfalvy, Schönfeld[136] és Németh.[137] Ez utóbbinak az a véleménye, hogy a Buda név később, a magyarságnál keletkezett és a magyarban előforduló Buda nevet (tévesen azonosították Bledával és önkényesen használták helyette. A mi véleményünk szerint itt nyugati nevronltással állunk szemben. A Bleda név nemcsak a török hunok, hanem a magyar nvelv számára is idegenszerű. Nagy Géza[136] utal arra, hogy a névalak germán formája Bloedel és Bloedelin és ez sem egyezik a görögös Bledával. Kizártnak tartja hangtani szempontból, hogy mássalhangzótorlódás van a névben. Ugy hiszi, hogy a hún király igazi neve Bilida, Buluda, Bilda, vagy Bulda lehteteltt. Ebből már könnyebben levezethető a magvar krónika Budája. Vámbéry[137] szerint Bleda = bülüt = felhő.

Attila neve Priskosnál Άττήλας, Jordanesnél az ennek megfelelő latin átírás: Attila, Theophanesnél Αττίλας. Attila fordul elő ezenkívül Paulusnál, Marcellinusnál, Cassiodorusnál, Prospernél, Isidorusnál és másutt sok

helyütt, de e szerzők különböző kéziratai itt is, mint a hún népnévnél sokféle változatot mutatnak. Így előfordul: Atila, Athyla, Athila is. Anonymusnál Athyla, Kézainál Ethela, később Etele névalakkal is találkozunk. Hóman úgy véli, hogy ez utóbbi névalak a magyar nyelvben csak az új hazában válik ismeretessé. A germánoknál az Atli, később az Etzel a legelterjedtebb. Szláv változat a Tyla, mely grammatikai szempontból független a germán névalaktól. Oláhtól kezdve magyarban az Attila és Atilla névalak válik mind általánosabbá és tartja magát irodalomban és köznyelvben rendületlenül. Az Attila-Atilla névalak elsőbbsége és helyessége tekintetében a múlt század végén termékeitlen vita folyt Heinrich és Ballagi között. Az újabb tudós használatban csakneim kizárólagos a latin és görög források által igazolt Attila névalak, míg turáni köreinkbein ragaszkodnak az Atilla névformához. Mindkét álláspont merev és következetlen. Az Atilla névalaknak csupán újkori és tradicionális jelentősége van, viszont a germán-latin-görög névalak eredetiségéhez is sok szó fér. A germán Atliből, a szláv Tylából, az Atil folyónévből és az 1138-ból ránkmaradt Atila helységnévből egyaránt egy eredeti hún Atil, vagy Atila névalakra lehet következtetni, ami a török nyelv sajátosságainak sokkal inkább megfelel, mint a másik vitatott két névalak.

A múlt szazad eleje óta igen sokan nemcsak Attila, hanem több más hún uralkodó nevét is germán és pedig közelebbről meghatározva, gót eredetűnek tartják. Ezt az álláspontot nálunk a leghareiasabbam Húnfalvy Pál képviselte.[138] Ugyamaz a Hunfalvy, aki a hún-magyar hagyományt is germánból származtatta. A Hunf alvy-féle feltevés szerint az Attila név a gót atta (»atya) és az 41a kicsinyítő szókból származik, értelme tehát „Atyácska”. Analogiaképen felhozzák Totila, Wulfila nevét. Ezen feltevés hívei, miként láttuk gótból származtatják a következő hún uralkodók, illetve leszármazottak neveit: Mundzuk, Uptar, Ruga, Bleda és Giesm. Schönfeld[139] szerint gót eredetűek Attila, Bleda és Mundzuchus neveik. Mivel ily tömeges névátvétel közben igen valószínűitlenné vált, Németh Gyula[140] már csak a Ruga, Laudaricus és Attila nevét veszi germán eredetűnek. Ugyancsak ő másik helyen is[141] részletesen foglalkozott e kérdéssel és miegállanítoltta, hogy a hún személynevek egy része gót eredetű, amit azzal magyaráz, hogy a „hunok hosszabb ideig beható érintkezésben voltak a gótokkal”. Majd a régebbi gót szófejtést ismertetve, foglalkozik azzal, hogy a Volga nevéből Attila nevét nem lehet származtatni, mert az ilyen kísérletek „tudományosan értéktelenek;”, sőt „kalandosak”. E szigorú megállapításnak azonban elfelejti az indokolását nyújtani, így Németh érvelését nem tartjuk meggyőzőnek. Ugyancsak felteszi Németh, hogy Attila törökös neve lehetett „Ata”, „Atya” és hogy erre „támaszkodhatott” a gót névalak. Szerinte azonban ennefcf a feltevésnek sincs alapja (?). Németh következő feltevése, hogy az Attila a nagy hún uralkodó férfikori neve és hogy volt neki bizonyára fiatalkori neve is. Ezen feltevés alátámasztásával ismét csak adós marad. Szemmellátható, hogy Németh Gyula érvelése ugyancsak gyenge alapokon nyugszik, bizonyítékok helyett általános kijelentéses megállapításokkal akarja a számára rosszul exponált kérdést elintézni és valóban „kalandos” feltevésekre ragadtatja magát, ami annál is inkább sajnálatraméltó, mert mint budapesti egyetemen előadó íturkologusnak tekintélye és hatása nagy és e kérdés komoly értékelését károsan beolyásoUiatja.

Gót névátvételben hisz *Alföldi András* is,[142] aki anélkül, hogy e következtetésit bármivel is indokolná, a hunok elgótosodásáról beszél rövid Attila-életrajzában. Ezzel a sajnálatos módon szélesebb körben elterjedt

hiedelemmel szemben már régtol fogva igen komoly ellenvetést hoztak fel. A legjelentősebb kifogás a Hunfalvy feltevésnek mindjárt a belső valószínűtlensége. Ugyanis az uralkodó búin királyi családról aligha hihető el, hogy nemzedékeiken át idegen személyneveket adjon az uralkodócsalád ifjú hercegeinek. Ez egészen szokatlan dolog, a hunok teljes elnemzetleniedésére vallna, máne semmiféle történeti adat sincsen és amire más népeknél sem lehet analógiát kapni. Ilyen elmélet csakis szubjektív, külső nacionális befolyások alól mentesülni nem tudó egyéneknél születhetik meg és főleg Hunfalvynál már kortársai és az utókor is gyakran kifogásolta feltevései mellett való kíméletlen kitartását és főleg a harcmodorát.

Meglepő az, hogy *Németh Gyula,* aki több hún személynévről oly kitűnő megfejtést nyújtott, ebben az egy esetben kitartott a gót névátvétel gondolata mellett. Amennyiben súlyos nyelvészeti okok az Attila névalak germános hangzása mellett szólnának, abban az esetben sem azt a következtetést lehetne levonni, hogy a hún uralkodók gót neveket vettek fel, hanem csupán azt lehetne elfogulatlanul és értelemszerűen megállapítani, hogy a forrásaink által ránk hagyományozott névalak, nem a szóbanforgó uralkodó eredeti neve, hanem annak germánosan rontott formája.

Fiók Károlyt Attila nevét az osztyák „Atyeli” „Atyácska” szóval igyekezett magyarázni. Ez a megfejtési kísérlet tulajdonképpen a Húnfalvy feltevés hatása alatt született meg és érdekesen igazolja, hogy a kutatás sokszor mennyire egy helyben szeret topogni. Fiókkal szemben joggal hozható fel, hogyha már ehhez az ominózus „atyuska” elnevezéshez ragaszkodunk, akkor kézenfekvőbb, hogy a hún uralkodó nevét a török atá-ból vezessük le.

Nagy Géza[144] rámutatott arra, hogy a Volga folyamnak Attila kora táján már nem az ókori Rha az elnevezése, hanem a török Atil[145] nevet viseli, mely a magyar és a tatár nyelvben egyaránt feltalálható, sőt ez utóbbiak Európa legnagyobb folyamát ma is Edei, Etel, Edü, Idei néven nevezik. Nagy Géza szerint e folyó neve rokon a magyar apa, az osztyák és vogul aba, azi szóval, ezek szerint a folyó neve annyit jelent, mint öreg folyó, a folyók atyja. Nagy Géza szerint innen, ettől a nagy folyamtól kapta Attila is a nevét s valószínűleg annak a partján, annak a közelében születhetett, amit ugyan forrásaink hallgatása miatt nem lehet alátámasztani, de e feltevés önmagában még nem valószínűtlen.

Csaknem egyidejűleg Nagy Gézával *Marquart* is[146] a Volga török nevéből származtatta Attila nevét, de mint ahogyan Nagy nem tudott szabadulni az „atyuska” feltevéstől, úgy Marquart is koneedálta, hogy Attila az eredeti hún név gótos alakja, amely egy Atil, Ätil a török itil = folyó névből származó eredeti hún névalakból keletkezhetett és emellett lehetett Attilának egy másik neve is, melyet mint a hunok uralkodója használt. Helyes Marquart azon hivatkozása, hogy nemcsak Attilának, hanem fiának, Dengiziknek a neve is kapcsolatban van a vízzel, mert tengiz, dengiz = tenger.

Csak mint kuriózumot említjük meg, hogy *Moór Elemér*[iir] síkraszáll Attilának a bolgár fejedelmi lajstrom által ránk hagyományozot: névalakja, az Avitochol eredetisége mellett.

A személynevek értelmezése a legnehezebb és a legbizonytalanabb filológiai feladat, éppen ezért sohasem szabad egy, pillanatnyilag tetszetős megfejtésnek döntő jelentőséget tulajdonítani. Tarthatatlan a szómagyarázat akkor, ha belsőleg valószínűtlen és ha alkalmazása révén esetleg abszurd következtetésekhez lehet eljutni. A Hunfalvy-elméletnek is

az a fő gyengéje, hogy nehezen hihető el, miszerint egy hatalma teljében lévő és expanzív szellemű nép királyait egy fajidegen, ethnikailag és nyelvben elütő alárendelt nép kedveskedő, vagy hízelgő szavával nevezné el. A hunok még a sokkal magasabb műveltségű kínaiaktól is aránylag kevés név és címet vettek át. A feltevés erejét nagy mértékben gyengítette Attila atyja nevének sikerült (törökös megfejtése.

Németh Gyula aggályai dacára is tehát kénytelenek vagyunk a Nagy-Marquart feltevés helyességét elfogadni és pedig olyan formában, hogy az Attila névalak nyugatosan rontott formája a valószínűleg eredeti hún *Atil* névalaknak.[148]

Nem történt komolv kisérlet Attila feleségének, *Rékának,* a germán nyelvekből való magyarázatára, bár a germán mondában az ő neve is előfordul germános alakban. Sok ideig a székely-magyar Rika névvel hozták kapcsolatba és helyi hagyomány is alakult ki körülötte. Forrásunk Pris'-kos, valószínűleg a kivonatolok hibájából Kreka és Rekan néven említi, az ógermán mondákban pedig Erka, Herkja néven szerepel Attila első felesége. Németh Gyula[149] az ógermán és a görög névalakból egyaránt egy Arikan hangzásii eredeti névre következtet vissza, amely törökül Ary(g)-kan névnek felel meg és jelentése „Tisztafejedelem”. Németh utal arra is, hogy a törököknél Kan-aryg név fordul elő s az aryg = tiszta, szent, szép, erényes (török női nevekben elég gyakori, mindenesetre megfelelő kifejezője annak a magas állásnak, amelyet a fejedelemasszony Attila oldalán betöltött.

Attila fiai közül *Emnedzur* nevét Vámbéry[150] ememedur = fáradozó szóval veti egybe. Másik fia nevének *UltzindumaL·* szintén húmtörökös ezek szerint a jellege.

Rékától származó fiai a következők:

A legidősebb, a trónörökös neve Priskosnál.Ἤλλακ, Jordanesnél[151] Ëllac. Szembeötlő azonnal, hogy Jordanes névalakja szolgai átírása a görög forrásnak. De Németh[162] is valószínűtlennek tartja, hogy a hún névnek ez a kiejtés alapján visszaadott formája a magyar Ellák olvasatnak felelne meg. Rásonyi[153] kimutatja, hogy ez a név a baskír Ilek személynévnek és az ujgurban előforduló ilig = fejedelem szónak felel meg. Török népeknél általánosan elterjedt, mert előfordul a mamelukoknál, tumeni tatároknál, kirgizeknél, csuvaszoknál és cseremiszeknél is. Példákat hoz fel előfordulásáról 993-ból, 1320-ból, 1363-ból, a XVII. század közepéről, 1820 körül és 1825-ből. Németh[154] ennek alapján a trónörökös nevét Ilek formában rekonsltruálja.

A második fiú neve Priskosnál[155] Δεγγέζιχ, a Ohronicon Paschaleban[1Be] Δινζίχιρος, Jordanesnél[157] Dinzic, Dinzio, vagy Dintzic. Már Marquart[158] ennek a királynak a nevét a török tengiz, dengiz = tenger szóval hozta kapcsolatba. Rásonyi[159] számos rokon szót sorol fel: a török tängiz, diégiz = tenger, szél, a mongol teégis, a turkomán tenkis = szélvihar. Előfordul: 1312-1340 körül Seyfieddin Tängiz, Szíria kormányzója, 1639-ben a mongol Tengis, a modern kirgiz Dingizpaj, Tenizbaj, Tenisbaj, Tenizek, Tengezek személy-, illetve helynevek. Németh[160] a király nevét tengerről jövő meleg déli széllel fordítja. Másik helyütt[161] kapcsolatba hozza a magyar tenger szóval, mely a bolgártörökből ered. Előfordul a Codex Cumanicusban is tengezich = déli szél formában.

Jellemző egyébként, hogy Seeck és többen Priskos névalakja helyett a Dintzich névforma mellett tartottak ki és a törökös megfejtésről nem vettek tudomást.

A legfiatalabb fiú neve Priskosnál Ἡρνάχ, illetve 'Hpvàc, Jordanesnéi[162] Heirnac- a bolgár fejedelmi lajstromban pedig Imik. Rásonyi[163] az ä, ir = férfi szóból vezeti le, mely különböző összetételben úgy a mongoloknál, mint a kirgizeknél erősen elterjedt. Így: a kirgiz Imákbaj személynév és 1754-ből a valószínűleg szintén személynévből eredő Imäkgora, ami négy napi járásra fekszik Khivától. Németh[104] a fejedelem nevének első felét Rásonyihoz hasonlóan magyarázza, a ni(e)k török képző. Felemlíti az Ir-cük személynevet, melyben a „cük" kicsinyítő képző és megfelel „nek" képzőnek. Ezek szerint Imik = „férfiacska". Rokonnak tartja ezzel Németh a magyar Ernyé-t is.[165]

Vámbéry a felsoroltakon kívül még a. következő névmagyarázatokat adja:

Berikh = adomány, ajándék;[106] Edecon. = edik-kün = szerencsés nap;[167] Giesm=jisim,, jísám=villám;[168] Khelkhal==kelkal, kalkaul=felemelkedő;[im] Kunkha = csagatáj: kung, kunk = holló, sötétszürke;[170] Kuridakh = török kurudakh = puszta hegy;[171] Mundo = tör. tat. mundu, miündü = kopja, lándzsa;[172] Ornigiskl – orsa-igis-kul = magas állású rabsizolga;[173] Skottas = kel. török sokat, sukat, sugat = ajándék.[174]

Attila főhadvezérének *Onegesinsnák* nevét többféleképen igyekeztek megfejteni. Marquait szerint[174a] a gót Hunágisszel hozható e név kapcsolatba, Vámbéry[174b] szerint: an = tíz, aga = úr[1], szi=~ ja, je »vagyis „tizek gazdája, oni-igis = hatalmas, nagyszavú.

A sadagok népét Vámbéry[175] a török sadig = tegez szóval hozza kapcsolatba, *míg* Németh[170] azt hiszi, hogy itt egy szarmata néppel állunk szemben: sataga-irya = száz hegy lakói,

A felsorolt törökös megfejtésekkel szemben kétségtelen igaza van azoknak, így Németh Gyulának,[177] akik a Chronica Gallica[178] által Attila rokonaként (cognatus) említett Laudaricust germán származásúnak tartják. Ez azonban annál kevésbbé jelent valamit, mert Attila töméntelen ágyasa révén számos germán előkelőséggel juthatott vőd, vagy sógori kapcsolatba.

A fentiek összegezése alapján kétséget kizáróan török személynevek: Ojbársz, Oktár, Emnedzur, Ultzindur, Réka, Ilek, írnak, Dengizik, Atakám, Eskám, Kharaton és még több más, míg megoszlanak a vélemények Attila, Bilida-Bleda, Mundzsuk-Mundiuchos, Rua-Rugila nevénél. A kifejezetten törökös nevekkel szemben tehát négy vitatott személynév áll, melyeknek, hogy külön kihangsúlyozzuk, szintén van elfogadható törökös megfejtése. Már ezen szembeállítás alapján is igen valószínűtlennek látszik minden olyan feltevés, moly a hún-gót kulturális kapcsolatoknak túlzott jelentőséget tulajdonít.

Németh Gyula[179] a hunok nyelvére vonatkozó *végső* következtetésében két kérdést tárgyal meg. Az egyik annak a megállapítása, hogy az ázsiai és európai hún birodalom népi összetétele más volt. Ez kétségtelen, de ő is kénytelen elismerni, hogy a birodalom népi összetétele nem volt kihatással magára a hún népiségre és hogy a hunok és hiung-nuk nyelve azonos volt. Bizonyos skepticizarfltepal állapítja azonban meg, hogy as európai hunok nyelvemlékeinek csak egy részét sikerült megfejteni, értvén ezalatt természetesen kizárólag azokat a megfejtéseket, amelyekét javarészt maga eszközölt és nem számítván bele Vámbéry szófejtéseit, melyre nézve azonban elfelejt konkrét formában nyilatkozni. Egyébként

ebben a kérdésbein is elfogulatlanságra törekszik, mert azt mondja, hogy „nem valószínű, hogy a megmagyarázatlan elemek megfejtése eredményeinket valaha lerontaná”.

A filológusokra azonban még igen sok munka vár, ha a hiung-tnu és hún nyelv szórványos mjaradványait teljesen fel akarják dolgozni. Annyi az eddigiek alapján is kétségtelen, hogy a hunok töröknyelvű nép voltak és pedig a nagy török nyelvcsaládnak keletebbre lakó részéhez tartoztak.

A török és mongol államokban az uralkodó hivatalos és társalgási nyelv mindig a vezető nép nyelve. A hún hegemónia rövid megszakításokkal másfélezer évig tartván, nagyon valószínű, hogy a hún nyelv köznyelvvé vált, melytől az egyes közelrokon népek nyelve csupán tájszólásban különbözött s így helytálló az a feltevés is, hogy az óbolgár nyelv is eredetileg kevéssé tért el a hún köznyelvtől. Az ázsiai és az európai hunok között kulturális szempontból aligha lehet éles határvonalat húzni, még kevésbbé lehet a hunokat mint egy kisszámú vezető arisztokratikus, vagy harcos réteget feltüntetni, amely éppen soványsága miatt fokozottabban ki van téve az asszimilációnak. Eltekintve attól, hogy a Kr. sz. utáni 150 és 350 között 'eltelt viszonylag nyugalmasabb kétszáz év elegendő volt arra, hogv a húnság nagy vérveszteségeit pótolja és ezen időszak alatt egyéb török népek között élve onnan is kiegészíthették megritkult soraikat. Nincs okunk tehát arra, hogy az Európába betörő hunokat ne tekintsük nyelvében és kultúrájában egységes népnek.

A HUNOK FAJISÁGA[179]

Az előzőekben a hún nyelv tárgyalásánál végső következtetésként megállapítottuk, hogy a hunok a nagy török nyelvcsaládhoz tartoztak. A következő feladat a *hunok ethnikai hovatartozandóságának* a megállapítása lenne. Véleményünk szerint a hún és magyar eredetproblémát nem szabad egymással a priori kapcsolatba hozni. Nem lehet elsősorban módszertani okokból, mert amennyiben e két nép között rokonság áll fenn, úgy ezt későbbi, rendszeres vizsgálódásunk amúgy is igazolja. Finnugor és törökös irányú kutatóink egyformán megegyeznek abban a negatívumban, hogy a magyarság nem közvetlenül a húnságból származik. Ez azonban a két nép rokonságának a kérdését nem érinti, mert az viszont kétségtelen, hogy úgy a bolgár, mint a magyar népbe jelentős hún elemek olvadtak bele és ha a hún karaktert e két nép teljességgel nem, is örökítette át, annyi bizonyos, hogy a húnság maradványai ebben a két népben éltek tovább. Egy nép mindig a fajilag és a kulturális szempontból legközelebb álló rokonnépbe olvad bele a legkönnyebben, így fel kell tételeznünk, hogy a hún maradványok nem a fajidegen déloroszországi szarmata rétegbe, hanem a bolgárokba és a magyarokba olvadtak bele.

Ezzel az állásponttal szemben az az általánosan elterjedt feltevés, hogy a rokonnépeknek csak a vezetőrétege, arisztokráciája került ki a hunokból, aligha állhatja meg a helyét. A hún nép ugyanis nem; telepedett rá más népekre, miként pld. a normannok az angolszászokra, vagy a frankok a kelta-rómaiságra. A hunok általában s Attila is tiszteletben tartották a hűséges hódolt népek autonómiáját. De a hún rárakodásnak ellene mond az a körülmény is, hogy a hunok elvesztették nagyhatalmi állásukat, számban erősen megfogyatkoztak és már emiatt is alig hihető el,

hogy egy rokonnép ezt a súlyban és jelentőségben csökkent testvérelemet vezetőjének elfogadta volna. Abból a körülményből, hogy a hún nép Dengizák halála után úgyszólván minden átmenet nélkül eltűnik a Déloroszországban letelepült nyugati török népek tömegében, és az avar birodalomtól a kazár birodalomig terjedő hosszú időszak alatt ott találjuk a hún uralkodócsalád leszármazottait a bolgár és magyar népek élén, következik, hogy a hunok maradványa ha nem is mindig vezető szerepben, de ténylegesen résztvett ezen népek hadivállalkozásaiban is.

A dolgok lényegéből következik, hogy a székely eredetkérdést forrásaink mai értékelése mellett végérvényesen eldönteni nem lehet. A hún nemzet története befejezett egész. S amint az egykori marfcoanann, vagy pedig gót népek továbbélnek a különböző népek vegyüléséből létrejött modern nemzetekben, úgy a hún nép is a maga kulturális ós vérségi folytatását megtalálta a két Duna mentén élő testvérnemzetben, melyeknek egyedül sikerült a népvándorlás viharaiból a maguk, bár megcsonkított értékállományát a modern Európába átmenteni.

Az észak- és középázsiai népek ethnikailag általában három főcsoportra oszlanak. A legnyugatibb és északibb a finn-ugor csoport, középen a török-tatár-moingol, keleten a kinai-japán csoport foglal helyet. A török csoport igen népes.Nyugatról keletre haladva az oguzok, kirgizek, osunok, ujgurok, hunok, turkok, avarok, tunguzok, mongolok és mandsukon kívül még igen számos más nép is tartozott és tartozik ide. A tulajdonképpeni értelemben vett török népcsoporthoz az utolsó helyen említett négy nép nem tartozik. Mindezeket a népeket Mao-tun első nagy hún birodalma magában foglalta, míg az európai hún birodalom csak a nyugatabbra lakó népeket uralta, A hunok a legnagyobb valószínűség szerint a keleti, úgynevezett oguz-törökséghez sorolhatók az ujgurokkal, kirgizekkel, a tölös és a későbbi tatár népekkel együtt és pedig ennek a csoportnak a legnyugatibb ágát képezték és ebből kifolyólag szoros kapcsolatban álltak egy évezreden át a nyugati ogur-török népekkel is. Minél inkább visszamegyünk a múltba, az egyes török népek nyelve között annál kevesebb az eltérés és a különböző dialektusok rokon volta eredményezi azt, hogy az uralkodó törzsszövetség dialektusa köznyelvvé válik. A rokonnépek fiai ezt a köznyelvet azután éppoly könnyen elsajátíthatják, Cjmint, ahogyan agy jmagy^.;me^^^ a székely, vagy a csángó dialektust bizonyos idő multán. Természetesen a felsorolt népek rokonságából nem szabad messziremenő kalandos következtetéseket levonni. Az avar, kazár, bolgár, kún, besenyő, magyar, székely és hún rokonság nem értelmezhető *úgy,* hogy az egyik nép a másiktól származna, vagy közeli rokona lenne egymásnak. Itt egy óriási, két földrészt átfogó népcsaláddal állunk szemben, melynek északnyugatra, nyugatra, délre került tagjai inkább elvesztették eredeti fajiságukat, nyelvüket. De mindezen népek között meg lehet találni az átmenetet közbeiktatott egységek segítségével. A magyar és „székely és mongoloid hún között az átmenetét a nagyorosz és a szibériai steppéken ma is élő népek adják meg, sőt -embertípusokban az átmenet itt található az élő magyarság soraiban. A magyarság több mint ezer éve él idegen fajú népek szomszédságában és hozzá egy vegyesnemzetiségű államnak a vezetőnépe. Minél hátrább megyünk évszázadokban, annál több egyezést találunk és annál több rokon rassztipust kell felfedeznünk. A török-mongol népcsoport első megszervezője a hún nép volt. Őshazájuk, hol még a többi rokon népekkel együtt éltek, Tomaschek[180] sze-

rint a Selemga völgyei. Ily közeli meghatározás éppoly hipotetikus, mint azon meghatározásé, mely Dzsungáriát jelöli meg őshazaként. Annyi azonban kétségtelen, hogy a hún-török népek a helsőázsiai nagy medencékben alakultak ki. A hunok kiváló szervezői és vezetői tulajdonságai hozták először egy nagy egységbe ezeket a nagyszámú, akkor még szervezetlen kisebb-nagyobb törzseket és törzsszövetségeket, A hún törzsek száma igen nagy lehetett, népesek voltak, míg az évszázadokon keresztül folyó háborúkban el nem véreztek. A behódolt fajrokon törzsek csatlakozása azonban sokszorosan pótolta a hún politikai közösségen belül mutatkozó hiányokat. Ha egy-egy vezető törzs elvérzett, egy másik mellette hatalmasabbá vált, az úrból alárendelt, vagy szövetséges, a szolganépből, vagy szövetségesből viszont úrnép lett. Németh Gyula és mások ismételten különösképpen kihangsúlyozzák, hogy a politikai közösség még nem jelent okvetlenül népi és nyelvi közösséget. Ezzel az állásponttal szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az Ázsia szívében élő népek javarészt azonos ethnikumú lovasnomád népek voltak, melyek új szállásterületek elfoglalásakor rendszerint régebbi törzsek és nemzetségek osztódása révén jöttek létre. Igen valószínűtlen tehát, hogy a létrejövő nagyobb törzsközösségeken belül nagyobb ethnikai és faji különbségek lettek volna.

A húnok fajisága tekintetében még ma is főleg a históriai adatokra vagyunk utalva, mert a régészet és az embertan tudománya ebben a kérdésben még nem nyújtott megnyugtató és tudományosan kellően megalapozott bizonyítékokat.

Krisztus születése után a görög, római, kelta, vagy germán népek aligha láthattak turáni származású népeket s így elképzelésük sem volt arról, hogy Ázsia belsejének népei hogyan néznek ki, legfeljebb távolkeleti kereskedők meséiből tudhattak róluk egyet s mást. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy a mongoloid emberfajta a Földközi tenger vidékén teljesen ismeretlen. Nincs tehát abban semmi különös, hogy amikor a hunok a Tanais folyót átlépték, a nyugati világ megdöbbenéssel és borzalommal tekintett reájuk. A rokon szkítha-népek emléke már a mondák ködébe homályosult a nyugati világ előtt és tömegeik rég beolvadtak a szarmata népek sokaságába, amidőn a hunok feltűnnek Európában.

Az egymás után következő századokban élő Amimianus Marcellinus (330-400 körül), Sidonius Apollinaris (430-490 körül) és Jordanes (500-560 körül) lényegileg azonos képet festenek róluk.[381] Kétségkívül torzítanak és túloznak: mert bár a hunok arca nyugati szemnek szokatlan volt, csúnyának és utálatosnak éppen nem volt nevezhető.

Ammianus Marcéllinus[182] azt mondja, hogy a hunok ijesztő, vad kinézésűek, két lábon járó állatokhoz, vagy pedig a primitiven megfaragott faszobrokhoz hasonlatosak. Termetük alacsony, altestük, lábaik satnyák, annál izmosabb felsőtestük, széles vállaik, erős karjuk és szokatlanul nagy kerek fejük van. Arcszínük sárgásbarna, pofacsontjuk kiálló, szemük apró, mélyenülő és eleven. Már gyermekkorukban késsel összevagdalják az arcukat, úgyhogy a sebhelyeik nyoma késő öregkorban is látszik. Emiatt a szakálluk is hiányos és a seb vágásoknál nem nő ki. Arcuk félelmetes, vad, a pusztai élet is mély barázdákat szánt rajta, a vihar és a hideg kicserzi, a forróság kiszikkasztja. Természetes, hogy a símaarcú nyugatiak számára ez szokatlan és az első összecsapásoknál meg is ijjednek tőlük. A babona és a rémhír csak növeli a rettegést. Lapos orruk láttára a nyugatiak kitalálják, hogy ez onnan van, hogy a hunok

a gyermekek orrát erősen leszorítják vászonszalagokkal, mert ezáltal a mongolos jelleg még jobban kidomborodik s mert a sisak így jobban ráillik a fejükre.[183]

Ha ebben a leírásban sok is a túlzás, arra mégis jó, hogy azonnal megifcudjuk, hogy itt egy, a mongol fajtához tartozó és rasszjellegét hosszú századokon át érintetlenül megőrző keleti török néppel állunk szemben és mivel leírásaink *nem a vezetőréteget emelik ki,* hanem általában a hiúinokról beszélnek, nyilvánvaló, hogy mindazok a feltevések, amelyek a hunok elgótosodásáról beszélnek, az alaposabb kritikát nem állják ki.

Bartucz Lajos[134] megállapítja, hogy a mongolid rassz jellegnek ennél markánsabb leírása aligha képzelhető el, mert a „zömök termet, széles mell, nagy fej, kicsiny szemek, lapos orr, vastag nyak s az arc szőrtelensége valóban tipikus mongolid rasszbélyegek."

Igen érdekes és értékes Attila fiatalabb kortársának, *Sidonius Ápol*-Zmamnak[185] a hunokról adott leírása. Az Anthemiushoz írott panegyricusában azt írja, hogy a hunok úgy külsőleg, mint lelkileg vad népek s már gyermekeik ijjesztő kinézésűek. Hatalmas, csúcsos fejük van, melyen szemük oly mélyen benneül, hogy alig vehető észre. Az orrot már korán pólyával leszorítják, úgyhogy a sisak könnyen feltehető.

Harmadik forrásunk, *Jordanes*[186] nem általában a hunok, hanem Attila külsejét írja le, tudósítása a hunok fajisága megállapítása szempontjából már amiatt is fontos, mert valószínűleg az Attila udvarában személyesen járt Priskos leírásán alapul. Jordanes Attiláról a következőket írja. Teste zömök, erős, széles melle van. Apró szeme mélyen bennül az arcában. Ritka őszes szakálla van. Feje nagy és orra lapcs. Mindezek olyan külső bélyegek, melyek alapján a nagy hún uralkodó és rajta keresztül az uralkodó dinasztia tiszta mongolos jellegére lehet következtetni.

Bartucz[187] elsősorban Sidoniusra alapozza ismert elméletét. Szerinte a hunoknál általánosan elterjedt szokás, hogy a „hún anyák az újszülött gyermekeknek a fejét a reá alkalmazott pólyáik segítségével eltorzították s ennek következtében a különben is nagy fej hátrafelé csúcsosan felemelkedő, az egyébként is alacsony homlok még szélesebb és laposabb lett."

Bartucz számára Sidonius leírása annál is inkább elfogadhatónak látszik, mert a koponyatorzítás szokása a leletek tanúsága szerint éppen Magyarországon és Déloroszországban volt a legjobban elterjedve, mely területek pedig kétségkívül a hún birodalomhoz tartoztak.[188]

E feltevést megerősíti Sidonius leírásán kívül az a közkeletű monda, nuely a kutyafejű király birodalmáról szól. De alátámasztják embertani adatok is. A taganrogi IV. századbeli gót sírban talált koponya mongolid, az üllői avar temető koponyái a palaeomogolid típushoz tartoznak.[189]

Zavarólag hat, hogy a koponyatorzítás a germánoknál is el volt terjedve, Bartucz szerint azonban ez a két rasszbelileg elütő nép egymástól élesen elkülöníthető, sőt ugyancsak ő felteszi azt is, hogy a gepidák e szokást éppen a hunoktól vették át.[190] Azokon a lelőhelyeken (Kiszombor, Gorzsa), hol mesterségesen torzított koponyát találtak, nordikus, keletbalti, turanid és palaeomongolid fajtájú egyének egyaránt előfordultak. Ebből korántsem lehet azt következtetni, hogy a hunok kevertfajtájúak voltak, csupán csak azt lehet megállapítani, hogy itt közös temetkezési helyekkel állunk szemben. A koponyatorzítás széles területen való elter-

jedettségéből, e szokás évszázadokon, át való elhatalmasodása csak akkor vehető valamilyen használható feltevés alapjának, ha e kérdési anyaga teljes egészében feldolgozva rendelkezésünkre fog állani. Ehhez nagyobb-mennyiségű leletanyagra lesz még szükség, a néprajzi vonatkozások feldolgozására és az embertani vizsgálatoknak a régészeti anyagra való kiterjesztésére. Ha tehát bizonyos mértékben utat is mutat Bartucz feltevése, egyelőre csak annyiban használható, hogy megtudhatjuk belőle, hogy a koponyatorzítás, mint több más európai és ázsiai népnél, úgy a hunoknál is valószínűleg el volt terjedve.

A mi szempontunkból fontosabb az a megállapítás, hogy egykorú és közeikorú forrásaink kétségtelenné teszik, hogy *a hún népnek jellegzó típusa mongol-jellegű* volt és hogy ez a rasszjelleg a mongóliai őshazából való kikölitözes után, amidőn a hunok már Európa területén éltek, sem változott meg lényegesen.[191]

JEGYZETEK AZ I. FEJEZETHEZ

Irodalom: 1) De Guignes: Histoire générale des nuns, etc. Paris 1756-1758. – Hirth: Ueber die Wolga-Hunnen und Hiungnu. Sitzungsber. d. k. bayer. Akad. d. Wiss. München 1900, p. 245-278. – Ugyanő: Hunnenforschungen. Keleti Szemle 1901. p. 81-91. – Kiessling: Hunni PW· RE. – Némati Kálmán: The historic-geographical proofs of the Hiung-nu – Hún identity. Asiat. Quart. Review, 1910. ápr. p. 352-369. – Ugyanő: Die historisch-geographischen Beweise der Hiung-nu – Hún Identität. Bpest: 1910, 28. ρ. – K. Inostranzev: Chunni i Gunny. 2. kiad. Leningrad 1926. IV, 152 p. – Szász Béla: A hún és hiung-nu nép azonossága. Történetírás, 1938. 31 p. – Ligeti: Attila és hunjai, p. 14-17. stb.

2) Tableaux histor. de l'Asie Paris, 1826 és Mémoire sur l'identité des Tou-kiu et des Hiong-nou. Journ. As. 1825. Tom. VIL p. 257-268.

3) Weltgesch. TV. I^3 p. 155.

4) K' voproszu ob Ouigurah. 1893.

5) Sobranije svednii o narodach obitavcsic v sreclnej Asii. I. 1.

6) Attila s hunjai p. 28-29.

7) p. 30.

8) Mészáros Gyula: Áltörök nép és személynevek. Népünk és nyelvünk XI. (1939? valóságban 1941) p. 1-25. Moór Elemér kritikája „Attila és hún-jai”-ról u. o. p. 61-64.

10) A hiungnu és hún népek azonossága. Kny. Történetírás, 1938. 31 p.

11)

12) I. m p. 5.

13) I. m. p. 5 s köv.

14) Ennek a legbiztosabb jele az, hogy sem Ammianus Marcellinus, sem pedig Eunapios (mindketten IV. század, tehát egykorúak) semmi számbajöhető adatot eredetükről nem tudnak. Eunapios (frg. 41.) nyíltan beismeri, hogy nem tudja, honnan jött ez a nép. Ammianus (XXXI, 2, 1) ezzel szemben azt az egészen homályos meghatározást adja, hogy a hunok a Maeiotis mocsarain túl a Jeges óceán irányában laknak. A bizánci írók azután a helyett, hogy a régebbi útleírásokban kutatnának utánuk, hol a szkítákkal (Zosim. IV, 20), hol pedig a kimmerifckkel hozzák őket kapcsolatba (Prokop. ed. Haury VIII, 4, 8; 5, 1-4). Priskos már valamivel közelebb jár az igazsághoz (ed. Boor p. 586), amikor egy

nagy, egész Ázsián átviharzó népmozgalomról tesz említést, csakhogy az ő leírása nem a hunok vándorlására, hanem a csaknem egy századdal későbbi újabb török vándorlási hullámra vonatkozik.

13) Strabon szerint (XI, 516) a görög-baktriai királyság kiterjed egészen Seresig és a phaunoi népig, ahol Seres Kínát jelenti. Plinius szerint (h. n. VI, 20, 55) ezt a királyságot a thuni et focari nevezetű népek döntik meg. Mivel Plinius szövegében itt szembeötlő az elírás, v. Gutschmid a két nép nevét fúni et thocari-ra javította. Az egyik kódex szerint az első nép neve *chuni*. Amenynyiben ez a szöveg helyes lenne, ez volna a hunok szereplésének első nyugati bizonyítéka, még pedig területileg is meghatározahatólag, Sogdianától keletre.

A phuni-chuni nép azonban nemcsak itt szerepel, hanem előfordul *Paulus Orosius* Kr. sz. utáni I. század végén szerkesztett térképén is (Miller, K.: Mappáé mundi Heft 6. Rekonstruirte Karten, Tafel 3), ahol az ázsiai Kaukázustól északra egy Chuni Scythae nevű népet tüntet fel, míg a hegységtől délre a gandaridae, tehát egy indiai nép lakik.

A Chuni nép elhelyezése közelítő pontossággal tehát megfelel annak a területnek, amelynek a Kr. u. I. század végéig a kínai forrásokban szereplő hiungnuk voltak a birtokosai. Mivel az Orosius térkép az Augustus korában készült *Agrippa, porticusânak vilâgtérképe* alapján állíttatott össze, itt egy a Kr. e.i I. századból származó adattal állunk szemben, éppúgy, mint ahogy Strabon és Plinius tudósításában is régebbi adatok találhatók, melyek a Kr. e. III. század viszonyaira vonatkoznak.

Tomaschek (Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. I. p. 46 és Zur hist. Geographien von Persien. I. p. 63 s köv.) igyekezett áthidalni a phaunoi-phuni, fúni népnevek közötti eltérést és arra a megállapításra jutott, hogy az altáji nyelvekben s különösen a tunguzoknál a ρ ph-vé, f-é, ch-vé és h-vá alakul, viszont a törökben teljesen eltűnik. Ö tehát nem tartja valószínűtlennek, hogy a chunus népnévnek phunus volt az ősforrása.

Szerinte és főleg *Kiessling* (PWK:RE VIII, 2. col. 2595-96) szerint csak ott van baj, hogy a kínai krónikások már jóval előbb hiung-nu néven emlegetik e népet s így a phaunoi népnév csakis más népre vonatkozhatik. Hogy azonban ehhez a megállapításhoz eljuthasson, Kiessling kénytelen feltenni, hogy rontás a Plinius-kódexben a chuni a phuni helyett, hogy Orosius négy kódexe között az a helyes (ez a PR jelzésű, szemben a D, B és R-rel), amelyiken funos névalak szerepel s a másik három a maga hunos, chunos névalakjaival utólagos tudálékos korrekció s hogy mindazon helyek, ahol ilyen névalak fordul elő, nem megbízhatóak, mert ennek a népnek csakis phunoi, phaunoi, vagy valami más lehetett az igazi neve és semmi köze sincs a hunokhoz. Hivatkozik különösen az Agrippa térképből, vagy más közvetítő forrásból merítő *Dionysios Periegetesre* (752 s.), a ravennai *Geographusra* (ed. Pinder et Parthey, Berlin 1860. 61, 2), ahol e nép neve legtarkább változatban, mint Φρουροί, . Φρούριοι, ΦροΟνοι, Φαδροι, Phrynoi, Phuni, Phuri, Frurion fordul elő.

Tomaschek és Kiesslinggel szemben azonban *Müllenhoff* (D. A. III. p. 229) és *Oberhummer* (Geogr. Jahrb. XXXIV. [1911] p. 372) kitartottak amellett az álláspont mellett, hogy a forrásainkban itt különböző névváltozatban szereplő nép nem más, mint a chunoi, vagyis az európai hunok ázsiai őse.

A görög-baktriai királyság megdöntésében a hiung-nu népnek valóban £sak közvetett szerepe volt, ez azonban még nem zárja ki, hogy Plinius phuni-chuni-ja ne lehessen ez a nép, hiszen itt egy-két századi multán és nagy távolságra több közvetítőn átszivárgó esemény megrögzítéséről van szó. De még ha fel is tesszük, hogy Strabon és Plinius phaunoi, illetve phuni népe nem is azo-

nos a hiung-nu néppel, akkor semmi okunk kétkedni Orosius adatának megbíz* hatóságában, hiszen ő a chuni scythae népet valóban olyan helyre teszi, ahol a hiung-nu nép Orosius forrásának, az Agrippa térképnek szerkesztése idején tényleg lakott.

Forrásaink második csoportjához tartoznak *Julius Honorius* cosmographiája (ed. Riese, Geographi Lat. minores, p. 26, 31. Miller H. VI. Tai. 4.), melyen a sciteicumi (scythae chuni) nép a Káspi-tótól keletre s a massagéták népétől nyugatra lakik. Hasonlóan tünteti fel e népet a *Herefordi-térkép* (Miller H. IV.) és kevés változattal az első *Hieronymosi térkép* (Miller H. III.), amely őket közelebb szerepelteti az Óceánhoz. Ismeretes, hogy az ókori nyugati felfogás szerint a Káspi-tó az északi Jeges-óceánnak egy mélyen benyúló öble volt, mely elvágta egymástól Európát és Ázsiát. Jellemző fényt vet ez a földrajzi megbízhatóságukra. Mivel a föld alakja szerintük (valószínűleg Poseidonios hatása alatt) összenyomott köralak, sajátos elképzelésük még jobban torzul azáltal, hogy az északi óceánt túlságosan közel képzelte a Fekete-tengerhez és Iránhoz, ami azután az ettől északra lakó népek túlságos zsúfolását vonta maga után.

Kiessling, mint forrásainak első csoportjánál, úgy itt is a merev tagadás álláspontjára helyezkedik. Szerinte a Hieronymos térkép önkényesen kombinálta két forrását az. Agrippa- és Orosius-t érképet.

14) *Tyrosi Marinos* (Kr. u. I. század végén, Kiessling c. 2530. Tomaschek Kritik I. p. 760) szerint a hún nép *(yoövot)* Európa keleti felében, vagyis a Don folyótól nyugatra, lakik. Ez a tudósítás annál is jelentősebb, mert az alánokat még Ázsiában szerepelteti és megemlékezik az Aral-tótól északra levő ú. n. alán-hegységről is. *Ptolemaiosnál* (III, 5. ed. Müller Paris: Didót 1883. vol. I. p. 430-431) a hunok nagy nép, amely a bastarnák és roxolánok szomszédságában lakik. Ugyanitt tünteti fel őket a *Ptolemaios-térkép* is (Kiessling c. 2592), az alánok, hamaxobiok, iazygok és roxolánok által körülvéve, egyforma távolságra a Fekete-tengertől és az északi óceántól, a valóságban pedig valahol a Dnyepr kanyarulatánál. Vitatott *Dionysios Periegetes* (Ptolemaios kortársa, ed. God. Bernhardy, Leipzig 1828 és Müller GGM II". p. 149:728-733 s. Vö. Miller H. VI. Taf. 6) tudósítása. Földrajzi költeményében a hunokat (oűwoi) a Káspi-tótól nyugatra tünteti fel, a Caspii és Albani néptől északra. Ugyanezen írónál az alánok a Borysthenestől keletre laknak s a massagéták az Oxus és Jaxartes folyók között. Kiessling c. 2593 azt hiszi, hogy Dionysios oöwoi-ja későbbi önkényes korrektura, az eredetiben a régi kaukázusi nép, utioi állhatott. Ezt azzal igyekszik igazolni, hogy Dionysiosnál olyan népnevek fordulnak elő, amelyek a régi eratosthenesi listán szerepelnek s az aorsok kimaradásából arra lehet következtetni, hogy írónk még csak az Agrippa térképét sem használta.

15) Periplus maris exteri liber I. Müller GGM I. p. 559: &í καλούμενοι χοδνοι, oí *h* τη E-'ρύπη Vö. Kiessling c. 2590-92,

16) Szász p. 11.

17) Szász p. 13.

18) XXII. 8; 31.

19) XXII, 8, 38.

20) XXIII, 5, 16.

21) XXXI, 2, 12-13.

22) XXXI, 2, 14 vö. XXII, 8, 42-vel.

23) A XXXI, 2, 13-ban az alánok az Isteren túl, a skytha síkságon élő nép, *egy* fejezettel odébb: 3, 1 a greutungok a Tanais mentén laknak.

24) Csak egy turkológus, mint Mészáros, követhet el ezekután olyan, hibát, hogy Ammianus földrajzilag megbízhatatlan leírásáea építi fel a hunok európai eredetűségének az elméletét.

25) Miller L h. és Kiessling c. 2590.

26) Szász p. 19-20.

27) Szász p. 20.

28) Scythian and Greeks. Cambridge 1913*-

29) Szász p. 20-21.

30) Hunnenforschungen. Keleti Szemle 1901.

31) Azt ahol a hiung-nu kereskedők kínai fogságba jutottak.

32) Hirth i. m. p. 86-89.

33) Szász p. 21-23.

34) Groot I. p. 225-228.

35) Szász p. 23.

36) Vö. Groot i. h. Hirth: Wolgahunnen p. 266.

37) Főleg Kiessling c. 2587. Schmidt L. p. 105.

28) Cordier Histoire gén. de la China, Paris 1920. I. p. 267-275. Szász p. 23-24.

39) Cordier i. h.

40) Szász p. 24-25.

41) Szász p. 25-27.

42) Szász p. 27-28.

43) Get. 35, 182-183.

44) Szász p. 28.

45) Szász p. 28-29.

46) Szász p. 29-30.

47) Részben felsorolva: Ligeti p. 26-27.

48) Über dia Sprache der Hiung-nu und Tung-hu Stämme (1902)

49) Sur oirl'ne des Hiong-nou. Journ. As. 1923. I. p. 74.

50) Empire d. steppes p. 59.

51) The Western Origine of the Chinese civilization, p. 223.

52) Introduction a l'histoire de l'Asie p. 47.

53) i. h.

54) IV. 1^3 p. 155.

55) G. Krek: Einleitung in die slavische Literaturgesch. Graz, 1887. p. 260 s k.

56) Die Inschrift auf der Buila-Schale van Nagy-Szent-Miklós. Studien zur Kunst des Ostens. Wien 1923. p. 147-148.

57) Asia major I. p. 775.

57a) p. VI. és 1.

58) Groot I. p. 20.

59) Rosellini: Kupferwerk, III. tábla 46-61. Wiet. Dahn II p. 14.,

60) Lassen: Die altpersische Keilinschrift von Persepolis. Bonn, 1826. p. 89.

61) Richter VIII. p. 84-105.

62) Modi: A hunokról, p. 13. Geiger: Ostiranische Kultur im Altertum. 1882. ρ 198.

63) III, 3 ed. H. H. Wilson, p. 177. 194. Modi i. m. Lassen: Indische Altertümer IL Anh. p. 15.

64) IV, 65. ed. Pandurang Paraba. p. 89. Modi p. 5.

65) h. n. VI, 55.

66) Kiessling c. 2585.

67) Csak a Mommsen által kiadott Chronica minoraban (MGH) a következő változatok találhatók:

H unni: Chronica Gallica 511. I. 644, 509.

Marcellinus II. 60, 379, 2; 69, 406, 3; 75, 422, 3; 76, 427. 1; 80, 441, 1. 3; 81, 445, 1; 84, 452, 3; 86, 469; 99, 515, 5.

Cassiodorus П. 156, 1226. 1232. 1239. 1243.

Chron. Caiesaraug. rel. II. 222, 450.

Isidorus II. 478, 409 a.

Huni: Consularia Constant. I. 243, 379, 3.

Agnelli lib. pont. I. 302.

Prosper I. 460, 1161.

Addit. Prosperi II. I. 490, 2, 13; 3, 19.

Hydatius II. 23, 116; 26, 150; 153, 154.

Cassiodorus II. 155, 1211.

Isidor. hist. Goth. II. 271, 14; 277, 12. 21. 22; 278, 1. 17. 29; 279, 16; 294, 2; 297, 21,

Add. II. ad Is. chron. II. 491, 3.

Bedae chron, maiore III. 298, 450. 452.

add. П. ad Bed, III. 339.

Hugni: Chronica Gallica 511. I. 659, 587; 663, 615.

Victor Tonnenens. II. 185, 449. 453, 2.

Uni: Consul. Constant. I. 242, 376, 1.

add. IX. ad. Is. hist. II. 390, 10.

Ugni: Victor Tonnenensis II. 195, 515, 1; 204, 559, 2.

Chuni: Contin. Havnens. I. 302, 451; 339, 20.

Prosper I. 471, 1283; 473, 1310; 475, 1322. 1326; 476, 1335.; 479, 1346; 480, 1353; 482, 1364; 483, 1370.

Chronica Gallica 452 I. 650, 34; 652, 52; 658, 100; 660, 116. 130. 131; 662, 132, 133.

Hydatius II. 26, 150.

68) A honf. p. 225.

69) „Mundzsuk-Bendeguz” cikkben p. 325.

70) p. 33.

71) Über die Sprache der Hiung-nu Stämme, Tokio, 1900. 64 p.

72) Groot felsorolása a következő:

A) *Személynevek:* Ak-jen-ku-t'e, Ham, He-u-tsien, Hi-kai-t'o-no-ho, Hi-li-kuan-ku, Hing-bi-mg, Ho-gi-]o-ho-lan-si, Ho-han-sa, Ho-hu-to, Ho-lan-ki, Ho-lok-ko, Ho-sok-lui, Ho-to-dsi-si-to-kao, Ho-to-ngo-su, Ho-tok-ni, Hok-tsu-lui, Hong-si, Hu-li-ho, Hu-liu-su-ho, Hún-dsu, I-iet-tsa, I-t'o-ti-ga-su, Ing-dsu, Ing-dsi, Ing-pi, Jen-su, Kak, Kan-dsu, K'e-ho-san, K'e-liu-k'un, Ki-ok (Ki-jok = Kior, Kihor), K'iao-dsu, Kim-dzit-ti, Kio'-k'üe, Ko-bo-lo-t'o, Ku-ga, K'u-(h)u-li-siu, Kun-sin, Lo-hún, Lo-ho»-pi, Lo-sang, Long-ti-ga-su, O-i-ling, O-i-tong, O-jen-te, O-le-k'ut, O-le-un-tun, O-lui, O-sen-bo, O-su-li, O-t'e-ga-su, O-tsiu-t'o (osun név), O-tsu-lui, O-ui, O-jang, Po-ho-lo-tsu, Pok-su-tong, Sien-hien-tan, Sing-tsi, So, So-kai, So-t'o-hu, Su-lo, Su-pok Tong, Su-ti-li, Te-ti-ku-tong, Tang-li, Ting, Ti, Tia-ku-lan, T'iao-sui, Tiao-to-bok-ko, Tiu-tsiao, To, T'o-ban, T'o-ki-tong, T'o-li-ho-ts'u, To-liong-ki, To-to-ngo-si, Tun-t'o, Ts'ia, Tsiem-su-li, Ts'ik-dz.ok-ho-san, Tsit-ki, Tso, Tsu-bi-su, Tsu-bok-ku, Tsu-hong, Tsu-lo-ku-tong, Tsu-t'e-ho, U, U-tan, Un-gu.

Földrajzi helynevek: Ao-t'ot (Ordut), He-ho (vár), Ho-jen (völgy), LUD-tsin, T'o-ban (város, vagy fal), Ho-no (folyó).

Törzs (nép) nevek: Bu-tsiong, Gi-ku, Gien-un, Ho-jen (vagy Hu-jen), Hún-ok (Hunor), Kap-si, K'u-lim, Lan, Li, Lu, Mao, O-si, vagy O-ki, Ordu, So-ban, Su-go, Su-pok (Sok-pok, I-bik, I-pok, Su-bik), Tik, Tok-sin, Tong-ho, vagy tong-hu (tunguzok), Ts'iong-kiu-dsu.

Hely, vagy törzsnevek: Hiu-sun, Hiu-t'o, Hi-tok, Ho-liu-dzok, Ho-lo-ts'u, Hok-sok, Hún-tsa, vagy K'un-t'sa, I-iu-dzok, Kao, Ki-tsi, vagy Ki-tsa, Ko-sik, Lo-ho, Ordu, Pe-jang, Tan-huan, Tsiet-lan, Tsiu-to, Tui ko-sik.

Ezeknek a kínai írásjegyekkel átírt és kétségkívül legtöbb esetben rontott névalakok jelentős részének a megfejtése ma már nagy akadályokba ütközik, mégis aránylag elég nagyszámú hiung-nu szó megfejtését ismerjük.

72) I. p. 54.

73) Wörterbuch der Türk-Dialekte III. p. 810.

74) Vö. Németh p. 139.

75) Edelspacher: A székelyek eredete. Délmagyarorsz. Ért. 1881. VII. 15. Németh p. 139.

76) Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. p. 11.

77) p. 8.

78) p. 7.

79) La stele de Teghin. p. 36.

80) Groot I. p. 53-54.

81) Groot I. p. 57.

82) p. 8.

83) Ursprung p. 577.

84) p. 279.

85) Abhandl. p. 17.

86) p. 10.

87) Shiratori p. 11.

88) U. a. p. 12.

89) Shiratori p. 13.

90) Vámbéry (p. 46) a török kimis, kumisszal azonosítja. Németh p. 218--219 szerint a kamasz szót többféleképpen magyarázták, alkottak hozzá egy kamos nominativust s így kapcsolatba hozták a török kumys szóval, azonban Németh szerint ez a magyarázat amiatt sem állhat meg, mert a török kymyz, kumys kancatejből készül, míg a kamoszt forrásunk szerint árpából készítették. Véleménye szerint a kamosz-kumys hangtanilag sem egyezik. De nem hozható kapcsolatba a szláv kvasz-szal sem, mely bár szintén erjesztett ital, szintén mást jelöl meg. Németh felemlíti, hogy a kamosz szó a latínban már Priskos előtt is előfordul camum, camus alakkal, a Kr. e. III. században s ott is egy árpából készült sörfajtát jelent. Kelta, vagy pannon eredetű szó és egy Magyarországon és Balkánon abban az időben általánosan ismert ital fajtát neevztek ezen a néven.

91) p. 219 a görög methü = bor, a szanszkrit mádhu = méz, méhsör, az avesztai madu = bogyóbor, a kelta medu, az ófelnémet metu, az angolszász medu, meodu, a litván medus = méhsör, viszont az ószláv medu és óporosz meddo-ban e szó jelentése méz. Németh szerint e szó valamelyik germán és nem mint a szlavisták állítják valamely szláv nyelvjárásból került át a hunba. Ez állítása igazolására felhozza, hogy szlávban e szó értelme nem ital, hanem méz és hogy ebben az időben Magyarországon nem laktak szlávok.

92) E szót Jordanes c. 49 említL Németh p. 219-220 hosszasan foglalkozik e szó eredetével. A forrás szerint a hunok eltemetése után halotti tort, strava-t rendeznek. A szót háromféleképpen is igyekeztek magyarázni. A germanisták szerint a streuen = szórni szóból, a szlavisták a szláv strava – étel

szóból magyarázzák. Németh szerint a szláv szó valószínű alakja sutrava. A harmadik vélemény szerint e szó a lengyelországi karaim-török nyelv astra = eltenni, megtakarítani, halottat eltemetni igéből ered. Németh ez utóbbi magyarázatot is bírálja hangtani szempontból és amiatt is, mert a karaim, astrav = temetés szó újabb eredetű. Különben is a karaim szó nem tort, hanem temetést jelent.

93) p. 39.
94) Osteuropäische Streifzüge p. XXII.
95) U. o. ρ. XXIV.
96) ρ. 224-225.
97) Get. 24, 130.
98) 35, 180.
99) I. ρ. 102, 15 ed. Boor.
100) Wörterbuch der altgermanischen Personen und Völkernamen p. 278.
101) Zeitschrift für deutsche Wortforschung XII (1910). Németh p. 134.
102) Magyarok eredete p. 47.
103) Etymologiai szótár.
104) A honfogl. p. 133-134.
105) Attila s hunjai p. 223.
106) p. 100-101.
107) Rásonyi szerint a csatagáj-ozmán mundzsuk, bundzsuk, kom., buncsuk, muncsak, tel. moncsok egyformán gyöngyöt, üveggyöngyöt jelent, melyet a ló nyakára erősítenek. Előfordul mongolban is montsok alakban. – Montsok: un chose un peu ronde, une balle, un globe (Kow.). – 1932: kipcs. Mundzuk (Tarichi Beibars, Nuvaire, El-Ajni: Tiesenhauser: Recueil de matériaux relatifs l'histoire de la Horde d'Or, 86, 109; 137, 158; 486, 516; Veselovskij: Nogaj i ago vremje 44, Nogaj-χαν vejének, Taznak az apja M.ndz.k al Jusafi al Nasiri 1367-1373. – 1653: Muncsak. – 1658: Monesak, nyugati mongol fejedelem. – 1722: Er(=ember)-moncsuk.

108 frg. 1 = FHG IV. p. 71 .72.
109 35, 180.
110 V. 37, 4.
111 Chron. min. I. 659, 587 589,
112 A honfogl. p. 132. Attila p. 221.
113 Ethnogr. 1890. I. p. 186.
114 Frg. 8 – FHG IV., p. 93.
115 p., 47.
116 A honfogl. p. 132. Att 222.
117 Jord. 35, 180. Sokr. VII. 35:Uptarus.
118 p. 47. 48.
119 p. 51.
120 Oktár és Uldin nevére még kitérünk
121 p. 40.
122 p. 46.
123 p. 40.
124 p. 137.
125 Attila p. 224.
126 p. 43.
127 I. h.
128 ad a. 442 = MGH XL p. 81.
129 ad a. 442. = I. p. 583.
130 XIV, 2 = MGH. II. p. 201.

131) 187 = MGH. IL p. 361.

132) Chron. 487 = MGH. XI. p. 33.

133) MGH II. p. 385.

134) b. G. VII, 5 = ed. Haury II. p. 318.

135) frg. 24 *= FHG IV. p. 102.

136) Goti col. 819.

137) p. 221.

138) p. 299.

139) p. 41.

138) Ethnogr, 1890. I. p. 247.

139) Goti col. 819.

140) A honfogl. magy. kial. p. 132.

141) Attila p. 221.

142) Attila. Menschen, die Gesch, machten. I. p. 231.

143) Az árják és ugorok érintkezéséről, p. 40-41.

144) Magy. tört. Mill, kiadás I. p. 299, 3. j.

145) 'Αττίλα; Menandei· frg. 21 és Ἄτελ Theoph. p. 356, 23 s köv. ed. Boor. Vö. Tomaschek Kritik II. 33 és Marquait Chron. p. 77. szerint ez a török Atil, Itil = folyó, pl. a Kama bolgár neve Cälmän-itil = a pusztaság folyója.

146) Die Chron. alttürk. Inschr. 1898. p. 77.

147) A magyar nép eredete.

148) A névrontás legjobb bizonyítéka a többi európai hún személynévnek görög-latinos, részben germános rontása. Különösen nagy ez a névrontás Attila nevénél, hol, mint láttuk, nem számítva a nyugati forrásaink által megőrzött névalakokat, a germán Atli, Etzel, a szláv Tyla és a valószínűleg szintén szláv-bolgár Avitochol alakokat találtuk.

Aki ókortörténettel foglalkozott, tisztában van azzal, hogy úgy a görög, mint a római írók mily goromba elírással adják olykor vissza a barbár neveket. Különösen szembeötlő ez az arméniai, parthus, perzsa, de némelykor a germán neveknél is. Semmi okunk sincs arra, hogy feltételezzük, hogy a számukra még távolabbf ekvő hún személyneveket fonetikailag korrektebben adták volna vissza, még abban az esetben seim, ha azt igen gyakran hallhatták. Napjainkban is számos példa van arra, hogy a köznyelv mennyire elront idegen neveket. Nemi szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy néhol mégha a szerzők helyesen is írták át a barbár nevét, a kései gyengén képzett kompilátor, vagy a szintén gyenge műveltségű kódexmásoló tovább rontott. A névelemzéseknél tehát, hacsak nem akarjuk a tudomány komolyságát veszélyeztetni, akkor vigyáznunk kell arra, hogy a formailag legjobb filológiai megfejtés is lehet téves és értelmetlen, ha a nyelvész papírosmunkát végzett. Annak, hogy a hún uralkodóház tagjai gót nevet viseltek volna, mint fentebb láttuk, súlyos belső valószínűtlensége van és rámutattunk arra is, hogy sem történeti, sem pedig régészeti bizonyítékok nem állnak rendelkezésre oly irányban, mintha a hunok erős gót kultúrhatás alá kerültek volna. Kisegítőleg talán fel lehetne hozni, hogy egyes hún személynevek azért germános csengés űek, mert a szóbanforgó egyének nevéhez forrásaink germán közvetítéssel jutottak hozzá. Ezt a feltevést azonban el kell utasítanunk, mert hiszen a hunok és mindkét római birodalom között oly szoros diplomáciai kapcsolat és kereskedelmi érintkezés állott fenn, annyi hún zsoldos állott római szolgálatban, a hún hadak annyiszor fordultak mieg római területen, hogy a hunoknak és rómaiaknak egyáltalán nem volt szükségük ilyen gót „közvetítésre”. (Szász: A hiungnu és hún népek azonossága, p. 2-3.)

149) ρ, 223.
150) p. 43.
151) 50, 262.
152) Attila p. 224.
153) I. mű p. 101.
154) A honf. p. 134.
155) frg. 36. 38 = FHG IV. p. 107. 108.
156) ed. Bonn p. 598.
157) Chron. min. II. 90.
158) 55, 272.
159) Chron. p. 77.
160) Németh: A honf. p. 136.
161) Attila p, 224.
162) 50, 266.
163) p. 101-102.
164) Attila p. 223-224.
165) A honf. magy. p. 134-135.
166) Vámbéry p. 41.
167) Uo. p. 42.
168) Uo. ρ 43.
169) Uo. ρ 45.
170) Uo. ρ 46.
171) Uo. ρ 46.
172) Uo. ρ 47.
173) Uo. ρ 48.
174) Uo. ρ 49.
174a) Streifzüge p. 42.
174b) p. 48.
175) U. o.
176) Németh p. 226, aki Vasmer: Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland című művét idézi.
177) p. 132.
178) ad 511 – MGH IX. 2. p. 663.
179) Attila p. 217-218.
180) E kérdéssel eddig legbehatóbban Bartucz Lajos foglalkozott „A magyar ember. A magyarság antropológiája” című művében. Budapest: Egyetemi Nyomda (1938) p. 446 s köv.
180a) Zur hist. Topogr. I. p. 62.
181) Források: Amm. Marc. XXXI, 2. Claud, in Ruf. I. 323-24. Zosim. IV, 20. Sid. Apoll, carm. II. v. 245-269. XXIII. v. 243. epist. VIII, 9, v. 137. Jordan. 24, 127-128; 35, 182. Prokop. Anekd. 7, 8-14. Landolfus Sagax 187. = MGH. II. p. 344-345.
182) XXXI, 2.
183) Ammian. XXXI. 2, 2. Sidon. Apollin. II. 245-247 s,, 253-254. Jord. 35, 182.
184) A magyar ember, p. 459.
185) carm. II. 245-269. ep. VIII, 9. v. 137. carm. XXIII. v. 243.
186) 24, 127-128. 35, 182.
187) I. m. p. 480.

188) Bartucz p. 455 húsz lelőhelyről 47 hiteles torzított koponyát mutat ki hazánkban: Csongrád, Székelyudvarhely, Őszőny, Dombóvár, Pancsova, Lengyel (Tolna vm.), Bátaszék, Szentes, Arad, Szászbonyha (Küküllő), Velemszentvid, Vinkovce, Tököl, Elek, Szoreg, gyulai Kálvária-dülő, Kiszombor, Gorzsa (Csongrád vm.)·

189) Bartucz p. 463-464,

190) U. o. p. 460.

191) Már Haage p. 6 is utalt Attila származásának külső, látható jegyeire. Grousset (p. 118-119) rámutat arra, hogy fajilag nincs lényeges különbség az ázsiai és európai hún, a türkök és a XIII. század mongoljai között.

HÚNORSZÁG
KELETI FELE KR. E. 170
KÖRÜL
kinai fal
0
500 km
Irtis
Jeniszei
Bajkál-tó
Verkné Udinszk
Selenga
Onon
Amur
Nonni
Kingan hg.
O-K'UTOK
Ek-tağ
Orkhon
Noin-ula
Tola
Urga
Kerulen
SIEN-PIK
Nagy
DZSUNGÁRIA
Tien-san
HU-YEN
TÖRZS
Gobi-sivatağ
HÚN BIRODALOM
Karasar
Turfan
Barkul-tó
Hami
O-HUANOK
Leao-ho
Lou-ian
Lop-nor
Tung-huan
An-si-fan
Jü-mön
Altin-tağ
Küen-lün
A-LA-SAN
Narin-ula
Kan-csou
San-tang
Jung-csou
Liang-csou
Kuku-nor
ORDOS
Hoang-ho
Jü-lin
Csang-ku
Ta-tung-fo
Sa-ping
Tai
Ning-vu
Hun-jüen
Vu-jang
CSI-LI
Tai-jüen
SAN-SI
SAN-TUNG
KAN-SU
Lan-csou
King-jang
Jen-ngan
Lu
SEN-SI
Ping-jang
Ping-liang
BIROD.
Hoang-ho
Lo-yang
Vei-ho
Cs'ang-ngan
KINAI
HO-NAN
Kien-k'ang

1. sz. térkép.

II.

AZ ÁZSIAI HÚN VILÁGBIRODALOM.

A HUNOK ŐSTÖRTÉNETE

a mondák ködébe vész el. Kínai hagyomány beszéli el,[1] hogy a régi kínai Hia uralkodóház tizenhetedik tagját, Kié-t Kr. e. 1766-ban zsarnoksága miatt elűzték. A császár fia, Sun-ui[2] a Hia-nemzetség 500 tagjával kivándorolt Kína északi hegyvidékébe és ott ősévé vált a hiung-nu népnek.

A kínaiak bevándorlása és államalapítása, amint azt hagyományuk megőrizte, több évezreddel ezelőtt történt, folytatólagos uralkodólistájuk azonban a Kr. e. 2852 évvel kezdődik. Ez korántsem jelenti azonban, hogy ebben a régi korban valóban a krónika által leírt események mentek volna végbe, ellenkezőleg a régi korszakokra vonatkozó tudósítások erősen mondai jellegűek.[3]

De törés mutatkozik magukra a hunokra vonatkozó tudósításban, is,[4] mert az eredethagyomány elmesélése után évszázadokon keresztül hallgat róluk a krónika, viszont annál többet beszél különféléi barbár északi népekről, melyek több mint valószínű, hogy azonosak a hunokkal, de a krónikás – támpontja nem lévén – ebben a kérdésben nem foglal állást.

A legelső kérdés, ami felvetődik, hogy hol volt a hún és általában a török-mongol népek őshazája. Tomaschek a hunok őshazáját a Selenga folyó völgyébe helyezi, Ligeti[5] negativ módon csak azt véli, hogy az őshaza nem lehetett a Gobi sivatagtól délre a kínaiak szomszédságában. A kínaiak észak-déli irányú terjeszkedése, mely már a történeti korszakra esik, közvetve azt bizonyítja, hogy e népek őshazája setmmiesetre sem lehetett a Huang-ho vonalától délre. Ennek a nagy folyamnak a völgy© kétségkívül alkalmas népi erők kifejlődésére, de mégis több valószínűség szól amellett, hogy az őshaza a Gobi sivatagtól északra lehetett, annál is inkább, mert a török és mongol népek első feltűnésüktől kezdve tipikus lovasnomád steppenépek és a lovasnoniád kultúrák kialakulásának az északmongoliai, vagy dzsungáriai vidék sokkal inkább megfelelt. A kérdés ma még nem tekinthető eldöntöttnek.

Az északi barbárok korai szereplése kétségtelenné teszi, hogy a kínai birodalom kialakulásával egyidejűleg már megjelennek a különböző steppe népek a birodalom északi határiam, a Huang-ho mentén és ettől az időtől kezdve a kínaiaknak évezredeken át a legveszélyesebb ellenségei.

Északi barbárok elnevezés alatt különféle népekről történik említés, melyeknek identifikálása szerfölött nehéz dolog.[6]

Az egymásután szereplő dzsong, majd fehér és vörös tik népek több mint egy évezreden át állandó harcban állnak a kínaiakkal. Ha az ugyancsak óvatosan fogalmazott kínai krónika szövegét vesszük tekintetbe, akikor azonnal szembeötlik, hogy nemcsak ezeknek az északi barbároknak a kalandvágya, zsákmányéhesisége, vagy pussstítási vágya idézte elő a

végnélküli háborúkat. A kínaiak lassú, szívós küzdelemmel szorítják északnak a szomszéd népeket a sivatag irányában, akik e küzdelmek során tulajdonképpen megmaradásukért harcolnak. Váratlan lovasrohamaikkal, meglepetésszerű rajtaütéseikkel állandó rémei a földművelésre és iparűzésre áttért kínaiaknak. Tény, hogy a Kr. e. I. évezred folyamán már a hunok zöme és velük együtt a törzsszövetség középpontja is α San-szi tartománynak északi felében, a Huang-ho kanyarulatánál, a folyam mindkét partján telepszik le. Ugyanakkor a tik nép Délmongoliától a Pecsili tartományig terjedő széles területet tartja megszállva.

A küzdelem Kína és szomszédai között hosszú századokon át váltakozó eredménnyel folyik. A tik és hún seregek a magasabb kultúrájú Kínát képtelenek elfoglalni, de talán ez nem is céljuk. Inkább az ősi ellenség gyengítésére és pusztítására törekszenek. Kína tehetetlen velük szemben, mert számos hűbérországra bomlik, melyek egymással állandó viszályban élnek és közös fellépésre alkalmatlanok. Gyengíti a kínaiak ellenállását az is, hogy az egyes kínai országok és a bukott fejedelmek gyakran szövetkeznek a barbárokkal. Hosszadalmas volna felsorolni ezeket a csaknem szakadatlanul folyó küzdelmeket, melyek a X. század *vêg&n.,* a IX. és VUE. század fordulóján, 771-ben, a VIII. század végén folynak, csak a 661 körül kezdődő többévtizedes küzdelemről emlékezünk meg. A tik törzsszövetség háborúba keveredik csaknem az összes kínai államokkal s közben többízben elfoglalja a Huang-ho vonalát, sőt Pecsili tartományt is.

A legerősebb ós legsikeresebb ellenállást a két leghatalmasabb kínai hűbéresállam Csin és Cs'in fejtette ki,[G] s küzdelmük a végén eredményessé válik. 635-ben a tik nép addigi hódításait elveszíti s 630-tól kezdve a közben megerősödött Csin kínai ország támadásba megy át. A kínaiak ősi diplomáciájukhoz híven ellenfelüket megosztják, 601-ben a fehér tik néppel békét kötnek, a vörös tik népet pedig további félszázados küzdelem után leverik s a végén a vörös tik nép eltűnik és a fehér tik nép behódol a kínaiaknak.[7] A háború győztese Csin ország volt, mely azonban nem sokáig élvezhette domináns szerepét, mert az V. század folyamán az ellene összefogott többi kínai országok felosztották. Csin vezérállam, szerepét Cs'in veszi át, melynek főhatósága alatt Kína lassan az egységesítés útjára lép. Ereje akkora, hogy 318-ban, amikor a hunok népe újból feltűnik, hiába fognak össze Cs'in ellen az összes többi országok és a hunok, vereséget szenvednek.[8]

KÍNA EGYSÉGES ÁLLAM LESZ.

A IV. század végétől fogva a kínaiak tervszerűen berendezkednek a barbárok elleni védelemre. Az egyes országok hosszú, hatalmas falakkal veszik körül magukat. Sikeres hadjáratot indítanak a tung-hu nép ellen." A túlzásbavitt decentralizáció kora lejárt, a hűbéres államok száma hétre fogyott le, melyek közül három határos a hunokkal.[10] A vezető Csaó állam élén Hiao-cs'ing személyében energikus uralkodó áll, aki Li Mu tábornokot bízza meg a hunok elleni intézkedések foganatosításával s ez a kiváló szervező elsősorban a hunok Ordos országában elfoglalt hídfőállását igyekszik meggyengíteni.

Ekkoriban Kínát észak felől már hosszú hatalmas fal övezi, mely nemzedékek szívós munkájával jött létre és a maga nemében egyike az

emberiség leghatalmasabb technikai alkotásainál! Ezt a falat várak és városok erődítményei támasztják mieg és a birodalom belsejéből kitelepített katonai gyarmatosok védelmezik. A kínai gyarmatosok hasonlatosan a római kolonistákhoz, a nekik juttatott területet a földművelésre alkalmassá teszik, új területek befogásával Kína kultúrterületét terjesztik ki északi irányban. Ahova a kínai gyarmatos betette a lábát, az esetleg még ottlevő idegen lakosság hamarosan beolvad, az asszimilációnajk olyan hatalmas példája ez, amilyet csak az Unió tud felmutatni. Kínának ez a nagyszerű teljesítménye annál is inkább csodálatraméltóbb, mert mindezt részeikre bontottsága idején hajtotta végre.

Az említett Li Mu tábornok két évtized alatt átszervezi az egész határvédelmet. A kínai határvédő csapatok lassan elsajátítják a hún harcmodort s az addig túlnyomó nehéz gyalogság és lovasság helyére mind nagyobb számban szerveztetnek lovas ijjász csapatok, melyeknek nagyobb lökőerőt adnak a nehéz harcikocsik és az egész új hadsereget hatalmas szekérpark egészíti ki, mellyel a hadsereget gyorsan mozgóvá és nagyobb távolságokra hatóképessé tudják tenni. Li Mu felismeri azt is, hogy a hunok támadása mindig váratlanul jön, a nehézkes kínai haderő felvonulásakor már egész országrészeket végigpusztítottak és esetleg el is vonultak már. Ezért Li Mu megszervezi a gyors híradó szolgálatot is. Hegyről-hegyre továbbított jelekkel idejében értesítik a földmívelő lakosságot a közeledő veszedelemről, a gyarmatosok behúzódhatnak a városokba, idő van a felfegyverzésükre és összpontosításokra, így ha a veszedelem nem is szűnt meg, a támadások váratlan voltából eredő pánik és pusztítás nagymértékben csökken.

Krónikásunk mindezek előrebocsátása után leírja, hogy Li Mu 100.000 ijjászból, 50.000 gyalogosból, 13.000 lovasból és 1.300 szekérből álló hatalmas haderőt von össze, a hunokat megveri. A krónikás túlzó adata szerint 100,000 hún esik el és utána a veszteségek következtében tíz évig tart a béke. Megveri Li Mu a tung-hu népet is.[11]

Li Mu hadsereg-reformját azután Cs'in állam hadvezére Mung T'ien is alkalmazza. Ebben az időben egyesül újból Kína egyetlen hatalmas birodalomban Si Huang-ti (= első császár)[12] Cs'in uralkodójának fosége alatt, aki a többi hat dinasztiát megsemmisíti és Kínát addig ismeretlen hat alomra és befolyásra segíti.

A megerősödött kínai birodalom támadása a hunok eBeai K. e. 215-ben kezdődik Mung T'ien[13] vezetése alatt. A kínaiak hatalmas, állítólag 300.000 főből álló hadsereget állítanak fel. A nyílt csatában a hunok vereséget szenvednek s utána a kínai haderő tervszerűen előrenyonabtü. a nagy Huang-ho kanyarulatban és elfoglalja Ordos országát, a háeók Huang-ho folyam jobbparti fontos hídfőállását.[14] A következő évben a kínai hadsereg átkel a folyamon, a völgyet szegélyező begyláncolatot birtokbaveszi és négy év megfeszített munkájával hatalmas erődvonalat építenek ki a hunok ellen, további 34 erődj&ejtt várost alapítanak és az egéss új tartományt katonai út köti össze a birodalom belsejével. Közben a frissen meghódított területekre valóságai tömegében telepítik le a birodalom belsejéből hozott gyarmatosokat, alak azután ez ősi hún területnek végleges elszakítását biztosítani fogják.[15]

Már-már a hunok önállósága is veszélyben forog, hiszen keletről és nyugatról is ellenséges népek veszik körül. A Gobi sivatagtól délre eso területeikből éppen Ordos országa volt a legértékesebb és emberi településre a legalkalmasabb. Keleti szomszédául a tung-hu törzsszövetségbe

tömörült mongol és tunguz népek, kikkel ugyan Kína nemrégiben hadakozott, de akik a hunoknak, mint iovasnomád nép természetes riválisaik. A nyugati határaikon szintén ellenséges népek laknak. Kan-su vidékétől a Tarim medencéig a Ki-lien-san hegység vidékén és Tun-hoang város környékén a jüe-csi nép,[36] tőlük északra, a Lop-nor vidékétol északra az o-sun, nép,[17] melyet kínai forrásunk kékszeműnek és szőkehajúnak ír le, jeléül annak, hogy itt valószínűleg iráni néppel állunk szemben, mely nemrégiben nyomulhatott be Turkesztánból a belsőázsiai fennsíkra.[18]

A további veszedelmeknek elejét vette Si Huang-ti 210-ben, vagy 209-ben bekövetkezett halála. Fia és hálátlan utóda a győztes Mung T'ien tábornokot előbb börtönbe záratta, imajd öngyilkosságba kényszerítette.[19] Hu-hiai császár alatt a tartományok fellázadtak és a nemrég beolvasztott kínai hűbéres-országok igyekeztek elvesztett függetlenségüket visszaszerezni.

T'OU-MAN TAN-HÜ URALMA.

A kínai belső zavarokat a hunok királya, kit ettől az időitől kezdve tan-hu néven említenek a forrásaink, elismervén ezáltal őt szuverén uralkodónak, névsasrint T'ou-man,[20] felhasználja, a nemrég elvesztett hún területeket a Huang-ho mindkét partján visszahódítja, a kínai telepeseket pedig elkergeti onnan. A harcok az ő uralkodása alatt még folynak és Ordos visszafoglalását csak fia fejezi be.

T'ou-man utódául legidősebb fia, Mao-tun[21] volt kiszemelve. A jogszerű trónörököst azonban, az uralkodó hallgatva kedvenc felesége rábeszélésére, mellőzni akarta, hogy ennek a nőnek gyermeke legyen a trónutód. Ha hihetünk a mesélő kedvében levő krónikásnak,[22] az apa már arra gondol, hogy Max>tun-t eltéteti láb alól. Kiküldi kezesül a jüe-csi néphez s ezután hadüzenet nélkül rátámad erre a szomszédra. Mao^tun csak gyors lovának köszönhette, hogy a jüe-csik bosszújától naegmienekült és már ekkor elhatározza, hogy megelőzi a tan-hut és ő tételi el láb alól az uralkodót. T'ou-man különben, hogy fiát kiengesztelje, megteszi 10.000 lovas urává, vagyis reábízza az egyik tartomány kormányzatát. A trónörökös kihasználja az új pozícióját. Vasfegyelemmel eléri azt, hogy serege vakon engedelmeskedik neki és amidőn az egyik vadászaton alkalom kínálkozott rá, parancsot adott embereinek, öljék meg az apát. T'ou-man így pusztult el saját népének rázúdított nyilaitól. Utána sor került az életére törő mostohára is, akit fiával, továbbá bizalmasabb híveivel az új uralkodó szintén kivégeztetett. Ezután nagy szigorúsággal rendet teremtett és biztosította a maga számára a tan-hu méltóságot.[23] (209)

MAO-TUN URALKODÁSA.

Kínában a zavarok α császár bukásával végződtek, kinek α Cs'in dinasztia megsemmisítése után Hing-jü lett az utóda, aki Kr. e. 209-től 2024g uralkodott. A belvillongások tovább tartottak, úgyhogy a birodalom a hunokkal szemben nem tudott komoly ellenállást kifejteni.

Egyébként Mao-tun-nak is uralkodása kezdetén többféle nehézségekkel kellett megküzdenie. Mindjárt kezdetben a Pecsili tartomány északi felében és attól északra lakó tung-hu törzsszövetség akarta meg-

alázni a reorganizált hún államot. A hatalmas keleti szomszéd bosszantásait Mao-tun nem sokáig tűrte és amikor a határterületek körül vita támadt a két állam között, a tan-hu seregével rajtaütött az ellenségen és tönkrevterte őket. Ennek következtében, a hún birodalom keleti irányban kiterjedt az óceánig és valószínűleg egész Mandzsúria behódolt a tlan-hunaik. Közvetlenül ezután seregével nyugatnak fordult, megverte a jüe-csi népet és valószínűleg már ekkor elvette tőlük a Kan-sutól északra elterülő terülteteket. A két legveszélyesebb barbár néppel való leszámolás után, nyugodtan összpontosíthatta valamennyi erejét a legveszélyesebb szomszéd, Kína ellen.

A most következő déli irányú hadjáratban nemcsak a Huang-ho melletti összes régi hún területeket hódította vissza, hanem mélyen benyomult az ellenség saját területére is. Egyelőre a kínaiak tehetetlenek voltak vele szemben. A hún hadsereg létszáma a szövetségesekkei együtt ekkoriban állítólag már 300.000 főre rúgott.

Kr. e. 201-ben újabb háborút indított Kína ellen és az ekkori támadása a Huang-ho folyamitól keletre eső területek, San-szi kínai tartomány ellen irányult. A hunok előbb bevették Ma-ji városát, Han ország királyát meghódolásra kényszerítették, majd a Ku-csu hegységen átvonulva elfoglalták T'ai-jüan városát és Csin-jangig hatoltak előre. Mivel a hunok most már a birodalom szívét veszélyeztették. Kao-ti császár, a Han-dinasztia megalapítója 320.000 főnyi, túlnyomórészt gyalogságból álló *&Φ* reg élén elállta az útjukat. A kínai krónika erős túlzása szerint a hún hadsereg nagyságra még ezt a kínai sereget is felülmúlja, mert 400.000 lovasból *áll.* A hún sereg a kínaiak támadása elől északi irányban kitért és Ta-t'ong tartományban P'ing-cs'eng mellett kedvező terepen tőrbecsalta és körülzárta őket. Az élelem csakhamar teljesen kifogyott és a kínai sereg a teljes pusztulásnak nézett elébe. Ittt e ponton a kínai krónika tudósítása erősen zavaros. A krónikás elmeséli, hogy a császár gazdag ajándékokkal megvesztegeti a tan-hu feleségét, aki rábírja, az urát, hogy a császárt hagyja menekülni. Amilyen valószínűtlen a királynő megvesztegetése, éppoly hihetetlen, hogy a tan-hu Kína egész fegyveres erejét futni engedné, holott annak megsemmisítése esetén kardcsapás- nélkül egész Kína ura lehetne. A leghihetőbb az a feltevés, hogy a császári seregnek nagy veszteségek árán sikerült a körülsárolásból szabadulni. A háború három évig tartott (Kr. u. 201-199) és Ordos után valószínűleg San-szi északi része is a hunok birtokába jutott. A kínai császár kénytelen volt békét és szövetséget kötni a hunokkal.[24]

Ez a béke természetesen nem jelentett abszolút nyugalmat, mert a határok mentén gyakoriak voltak a továbbiakban is a pusztító betörések. A hún birodalom állandó menedékhelye lett mindazoknak a kínaiaknak, akiknek különböző okokból hazájukat el kellett hagyniok. Kao-ti császár állandóan gazdag ajándékokat küldött a tan-hunak, amely selyemből, borból, rizsből és egyéb élelmiszerből és drágaságokból állott. Hogy a barbár uralkodót végleg lekötelezze, császári házból száxniazó hercegnőt ad a hún főkirályhoz feleségül. A kínai költőknek azután kedvenc témája lett érzelgős versekben leírni azt a szomorú helyzetet, amibe a környezetéből, a pompás udvarból a végtelen steonék – sátoréletébe került hercegnő jutott. A hunok győzelme nemcsak a hún uralkodó egyenjogúságát vonta maga után, hanem a megváltozott és barátságosabb légkörben élénk kereskedelmi kapcsolatok jöttek létre a két szomszédos világbirodalom között.[25]

kétségkívül a Kínával való tartós béke hosszú évtizedeire esik. Az új Han-dinasztiának elég sok gondot okozott az egyesült Kína megszervezése, úgyhogy a túlhatalmos szomszéd északi és nyugati irányú terjeszkedése sem. térítette el a kínaiakat békés politikájuktól.

Mao-tun a 200 körüli éveket elsősorban a hún birodalom belső felépítésére használta fel. Az ősi hún állami és katonai szervezet lehető épségbentartása mellett, arra törekedett, hogy a laza törzsszövetségből és az ahhoz csatlakozó egyéb lovasnomád népi tömörülésekből egységes, központi irányítás alatt álló államot szervezzen. Példaként előtte állott a hatalmas kínai Han-dinasztia nagyszerű szervező munkája, ahol szintén a hűbériség túltengése következtében a helyi kiskirályságok romjain kellett az új erős, központi, hierarchikus államszervezetet felépíteni. Kínai hatás, de a dolgok természetes szükségszerűsége következtében is, a hún főkirály erős centralizációra törekszik, az eddig laza törzsi kapcsolatokat szorosabb egységbe foglalja össze. A meghódított népek az új monarchián belül részben a hún uralkodóház hercegeinek a fősege alá kerülnek, ami lehetővé teszi az autonómiák és a központi hatalom szerves egybekapcsolását. Ez a nagy belső átalakulás kétségtelenül Mao-tun és fia Ki-ok uralkodása alatt ment végbe.[26]

A reform következménye lett a központi hatalom és a birodalom katonai erejének a megerősödése. Mao-tun hódító szellemű uralkodó volt, akárcsak kései utóda, Attila, cselekedeteikben és emberi méreteikben is közelállnak egymáshoz.

A kínaiak megalázása és a tunguzok leverése után a rokon lovasnomád népek meghódítására indult. A Gobi sivatag vonaláról kiindulva előbb északi és északnyugati irányban terjeszkedett. Birtokbavette Hún-u,[27] majd Turkesztán északi részében K'ut-sa[28] országot, azután Belsőázsiából a nyugatszibériai steppére előretörve meghódította a Felső-Irtis völgyében lakó ting-ling népet,[29] az ettől nyugatra lakó kik-k'un népet[30] és végül az ismeretien helyen fekvő Siu-li országot.[31]

A hunok nyugati irányú terjeszkedésének útjában főleg két nép állott, amely erős törzsszövetséget alkotott, a jüe-csi nép és az osunok népe.[32]

A jüe-csi nép legnap'vofeb valószínűség szerint a Lop-tó vidékétől Kan-su tartományig terjedő területet, az o-sun nép pedig az Isikkul kör[i] nyékét lakta és a szárnybeosztás, valamint állami szervezetükre fennmaradt adatok szerint, ha Ώβτη is tartoztak a török népek valamelyik ágához» annyi kétségtelen, hogy lovasnoimád műveltségű nép voltak.

Kr. e. 177-ben a jobb hiem-király betört Kan-su északi részében levő Pe-ti kerületbe és a Huang-ho folyamtól délre fekvő kínai területeket elfoglalta. Hiao Ven-ti császár emiatt panaszt emelt a tan-hu-nál és egyúttal jelentős erőkkel az északi területek segítségére sietett. Mielőtt azonban összetűzésre került volna a sor, a hunok ezt az országrészt kiürítették. Mao-tun ezek után parancsot adott a jobb hien-királynak, hogy nyugatra fordulva, támadja meg a jüe-csi népet, mellyel a hunok már ezt megelőzően ellenséges viszonyban állottak s fiol annakidején éppen az uralkodó is túszként tartózkodott. A hún expediciós sereg a jüe-csi népet tönkreverte, maga a királyuk is elesett, kinek levágott fejéből a jobb hienkirály italos kupát csináltatott. Ezzel egy általános barbár szokásnak hódolt, minek nyomát a szkítáknál és a longobárdoknál is megtaláljuk.

A jüe-csi nép e katasztrofális vereség hatása alatt kettészakadt. Az ú. n. kis jüe-csik (Siao jüe-csi) a Nan-san hegységtől délre Tibetben telepszenek le, a nagy jüe-csik (Ta jüe-csi) pedig nyugati irányban kitérnefc a hunok további támadása elől. Előbb az Ili völgyébe vonulnak és az Issikul medencéjébe, az ottlakó o-sun nép azonban kemény ellenállást fejt ki, úgyhogy a jüe-csik kénvtelenek továbbvándorolni a Szir-darja (Jaxartes) felsőbb völgyszakaszába, Ferghanába (Ta-youan), ahol a baktriai görög királyságot Kr. e. 160 körül megdöntik.[33]

A hunok a jüe-csi hatalom megsemmisítése után elfoglalják Lo-lan[34] országot, mely a Lop-nor környékén terül el, majd átkelve a Tien-san hatalmas hegységén meghódoltatják az ocsun népet is az Issikul völgyében.[35] Ugyanekkor hódol meg a ho-k'ut[36] nép is a nyugati turfcesztáni steppéken, mely nem más, mint az ettől kezdve hűségesen hún szövetséges ogur-török nép.[37] Összesen 26 ország és nép hódol meg az új hún világbirodalomnak. Amidőn a tan-hu a következő (176) évben levelet küld a kínai császárnak, kihez most már rokoni szálak, is fűzik, büszkén kijelentheti, hogy „mindezen népeket hunná tette s így az összes nyilas népek egyetlen családban egyesültek".[38]

Ezzel a leghatalmasabb hún király elérte, hogy uralkodásának harminckét éve alatt nemcsak visszavette a kínaiaktól az általuk elfoglalt hún területeket, hanem óriási kiterjedésű, az avar és mongol birodalmakhoz hasonló ázsiai világbirodalmat teremtett meg, mely Mandzsúriából é* Mongoliából, keleti és nyugati Turlcesztánból és Szibéria délnyugati részéből áll. Határa keleten a Csendes óceán, nyugaton az Aral-tó volt, délen túlnyúlt a kínai nagyfalon be a Huang-ho völgyébe, az Altyn-dagig és Karakorumig, északon pedig beleveszett a végtelen szibériai steppébe és a nagy folyók vidékének téres síkságaiba.

Ennek a hatalmas birodalomnak a centrumában, mint uralkodó nép a hún állott, mely részben a Gobi sivatagtól délre, Ordos országában és a Huang-ho túlsó partján, részben pedig a sivatagtól északra, Orchon vidékén lakott és valahol a későbbi Karakorum környékén volt a fővárosuk.[39] A másik székhelyet a kínaiak Long néven említik s a Gobi szélén volt, valószínűleg az Ongkin alsó folyásánál.[40]

Ezt az új világhatalniiat Kína is kénytelen volt elismerni. Egyébként Húnország és Kína közötti békét mindkét fél hosszú éveken át becsülettel megtartota, majdnem) Mao^-tun uralkodásának a végéig. Már Kao császár uralma vége felé felesége, Lü császárné kormányozta a Han-birodalmat s vezető szerepét megtartotta kiskorú fia, Hiao>-Hui (195-188) alatt, sőt utána is egészen 180-ban bekövetkezett haláláig. Ekkor Kao fia, Hiao Ven-ti lett a kínai császár. A krónikák igen mulatságos esetet beszélnek el arról, hogy Mao-tun megkéri Lü császárné kezét. Az udvar fel van háborodva, egyesek háborút akarnak indítani ezért a -sértésért, de a végén belátják, hogy veszedelmes dolog volna a túlhatalmas szomszéddal harcba keveredni. A császárné finomhangú levelet ír Mao-tunnak, melybe kifejti, hogy nagyon öreg ő már, haja és fogai kihullottak, nem való ő már feleségnek![41] Egyúttal gúnyos udvariassággal felajánlja az öregedő királynak fogatát, hogy mindig azon utazhasson. A két állam közötti békési szomszédi viszonyt csak 182-ben és 181-ben zavarta meg két nagyobb betörés kínai területre. A már meglevő rokonsági kapcsolat újabb jeleként 192-ben Mao-tun egy másik császári hercegnőt kapott feleségül.[42] A nyugati hódítások eredményéről, mint emlí-

tettük Mao-tun értesítette a császárt, mire a kínai uralkodó udvariasan válaszolt és gazdag ajándékokkal elsimította az előző évek incidenseit.

Amikor Mao-tun 175-ben meghalt, fiára hatalmas birodalmat és erős hadsereget hagyott.[43]

KI-OK NAGYKIRÁLY (175-160).[4í]

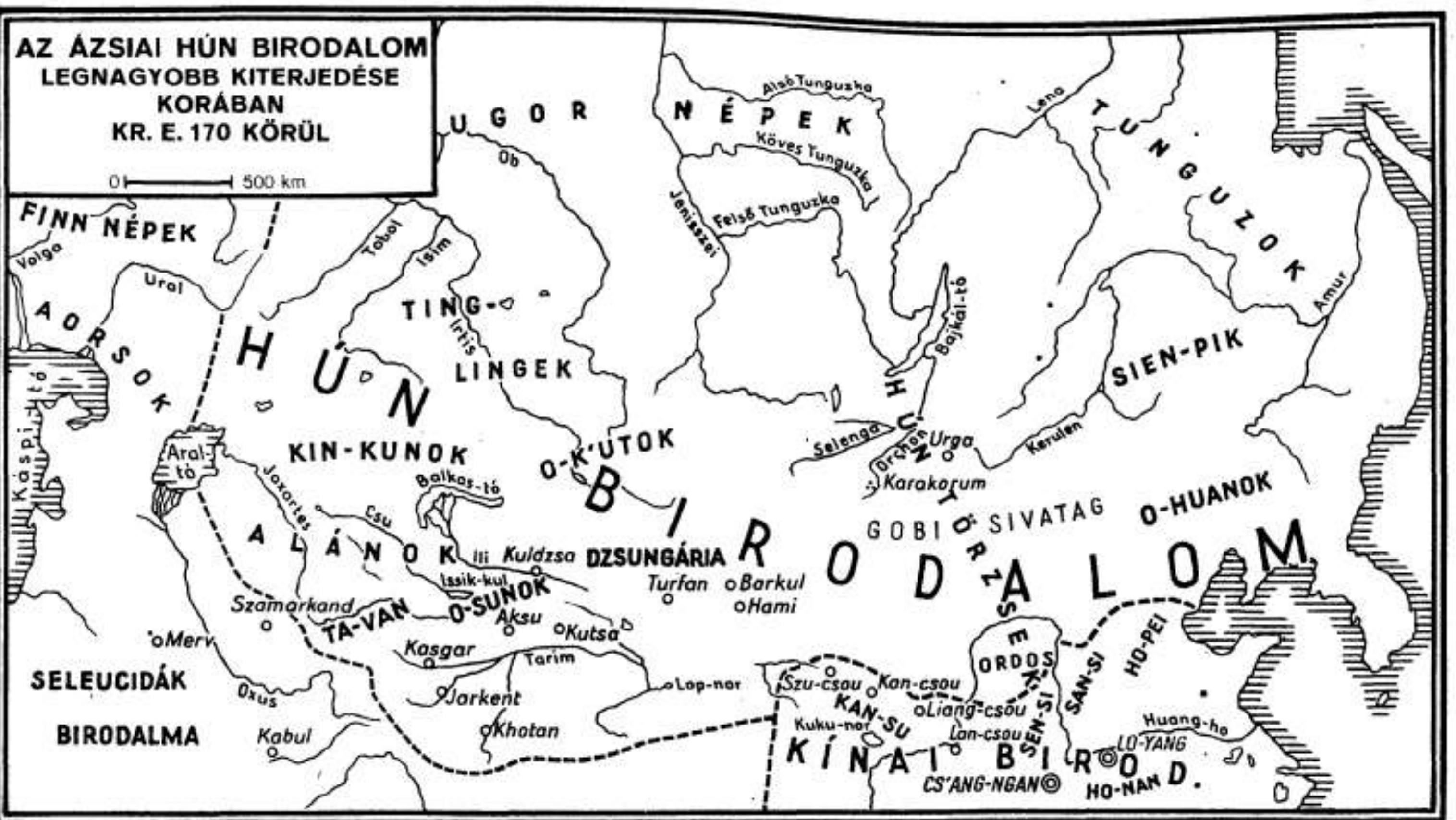
Mao-tun nyugati irányú előretörése nemcsak azért volt jelentős, mert a hún nagyhatalom tulajdonképpen ezeknek a nyugati hódításoknak köszönhette a létrejöttét és a iovasnomádoknak az összefogása kölcsönözte a birodalom ázsiai túlsúlyát, hanem amiatt is, mert ez a hún expanzió hozta először mozgásba Ázsia népeit és indította el a későbbi nagy népvándorlás első hullámát.

Az energikus és hódítószeliemű Mao-tun utóda fia, a nyugati győző Ki-ok lett,[45] aki a kínai hangzású Lao-csang[46] nevet veitte fel.

Már atyja egymásután kétszer kapott kínai császári hercegnőt feleségül s Ki-ok is mindjárt uralkodása kezdetén Han-heroegnőt vett nőül, akit a szolgálatkész Hiao Ven császár küldött a végtelen steppék birodalmába. Ezek a kínai hercegnők a fokozódó kínai befolyást is jelentették, mert nem jötteik egymagukban, hanem hatalmas kísérettel, melynek soraiban a raffinait kínai diplomáciának legügyesebb ügynökeit küldték ki. IA rokoni kötelék egyúttal a béke tartós fenntartását jelentette, ami azután a kereskedelmi kapcsolatok elmélyülését vonta maga után. A két uralkodóház az *egyen* jogúság alapián tárgyalt egymással, betartva a már ekkoriban szigorú és fejlett kínai etikettet. A kínaiak a békét gazdag adományokkal és ajándékokkal vásárolták meg, mely évi adónak volt tekinthető, de a Han-dinasztia gőgje ajándékok köntösébe burkolta.

A békés hajlandóság korántsem volt őszinte. A kínai császárlány kíséretében Húnországba érkezett egy Csung-hang Jue nevű kínai eunuch is, aki a nomád környezetet a maga számára kényszerű száműzetésnek tekintette és emiatt meggyűlölte hazáját. A hún udvarban bizonyos befolyásra tett szert és eizt arra használta fel, hogy állandóan ellentéteket szított a szomszédos országok között.

A krónikák mesélőkedvű leírása élénk bizonyság arra, hogy milyen szoros kulturális kapcsolat fejlődött ki Kína és Húnország között. A bún királyi család nemcsak császári hercegnőket és ajándékokat kap, hanem mind élénkebb kereskedelmi kapcsolat fejlődik ki a nagyfalon át. Egyelőre selyemáruk, díszáruk, élelmiszerek a legjelentősebb tételei a kínai kiviteli kontingensnek, nem a hún lovasnomád tömegek számára való tömegáruk, hanem inkább luxuscikkek. A renegát Csung-hang Jue éppen attól óvja a hunokat, hogy ne vegyenek át olyan selyemruhákat, amikéit a puszta élet során amúgy sem tudnának használni. A hűbéres jellegű államrendszer is javarészt Ki-ok uralkodása alatt épül ki, vele együtt olyan szokások és divatok, melyek az egyszerű lovasnomád életmódot erősen megváltoztatják. Az igen sok hún méltóságnév mind arra vall, hogy miként a hún tan-hu is az ég fiának és a föld urának tartja magát és ebben szomszédját utánozza, úgy az udvara sem mentes a kínai befolyástól. Ennek a kulturális érintkezésnek nemcsak a kínai kereskedők voltak a terjesztői, hanem a hún diplomaták és még inkább a nagyszámú kínai emigráns, akik belvillongások, lázadások után tömegesen kerestek menedéket a hunok területén. Ez a nyugtalan elem állandóan háborúra tüzelte a hunokat, mert csak ilymódon remélhette, hogy versenytársaik

AZ ÁZSIAI HÚN BIRODALOM
LEGNAGYOBB KITERJEDÉSE
KORÁBAN
KR. E. 170 KÖRÜL
0 500 km
UGOR NÉPEK
FINN NÉPEK
AORSOK
HÚN BIRODALOM
KIN-KUNOK
TING-LINGEK
O-K'UTOK
ALÁNOK
DZSUNGÁRIA
O-SUNOK
TA-VAN
SELEUCIDÁK BIRODALMA
TUNGUZOK
SIEN-PIK
O-HUANOK
HÚN TÖRZSEK
GOBI SIVATAG
ORDOS
KAN-SU
SEN-SI
SAN-SI
HO-PEI
HO-NAN
KÍNAI BIROD.
Volga
Ural
Kászpi-tó
Aral-tó
Tobol
Isim
Irtis
Ob
Jeniszszei
Alsó Tunguzka
Köves Tunguzka
Felső Tunguzka
Lena
Amur
Bajkál-tó
Selenga
Orchon
Urga
Karakorum
Kerulen
Balkas-tó
Csu
Joxartes
Ili
Kuldzsa
Issik-kul
Aksu
Kutsa
Kasgar
Tarim
Jarkent
Khotan
Lop-nor
Turfan
Barkul
Hami
Szamarkand
Merv
Oxus
Kabul
Szu-csou
Kan-csou
Liang-csou
Lan-csou
Kuku-nor
CS'ANG-NGAN
LO-YANG
Huang-ho

2. sz. térkép.

otthon előbb-utóbb megbuknak s ők maguk visszatérhetnek a számukra sivár bún pusztai környezetből a fejlett városi kultúrába. A béke nem azt jelentette, hogy a határokon ne lettek volna napirenden az összetűzések. A puszta népeit a végtelen térségeken nehéz ellenőrizni és még a iegkiméletlenebb uralkodó sem tudja őket békés pásztornomádokká tenni. A tan-hu sokszor szemethúnyt, ha egyik-másik alárendeltje betört az északi kínai tartományokba és onnan gazdag zsákmánnyal tért vissza. A lovasnomádnak ellenie a harc és a zsákmány, bölcs államfő erről a szokásról nem szoktathatja le népét, mert a tunya békés életmód felőrli a támadó szellemet. Nagyobb háborúra azonban csak 166-ban[47] került a sor, amikor Ki-ok 140.000 főnyi sereg élén betört Kína San-szi nevű tartományába és előrenyomult a Hanok fővárosa Cs'ang-ngan közelében levő Huei-csongig és felégette a császári palotát. További harcra azonban nem került a sor, mert Hiao Ven-ti császár békés hajlamú ember lévén nem kívánt hadakozni s így a 162-ben létrejött békekötésnél anélkül, hogy a határok változtak volna, a két állam újabb kereskedelmi egyezményt kötött és az exportáruk kölcsönös kicserélése céljából közös piacot létesítettek.

KUN-SIN (160-126).

A két nagy hún uralkodót egy kevésbbé tehetséges tan-hu követte, aki alatt a hún nagyhatalom hanyatlásnak indult. Ki-ok fia és utóda Kun-sin[48] lényegében elődei politikáját folytatta. Neki is az egyik felesége kínai császári hercegnő volt, úgyhogy a hún dinasztiina immár három nemzedéken keresztül került rokoni kapcsolatba a Hanokkal.

A békét három hadjárat zavarta meg. 159-ben[89] a hún támadás ismét a kínai fővárost, Cs'ang-ngant fenyegette, 144-ben a kínai nagyfal ellen intéztek támadást Jen-mennél és Ta-t'ong vidékét San-sziban^íl-tötte el a hún áradat,[50] végül lá^bén. Ezek a háborúk neim jelentettek egyik fél számára sem területnagyobbodást, csupán csak zsákmányt, s mire a kínaiak megfelelő erőket vontak össze, a hún támadó sereg már rendszerint vissza is tért az országába. Hiao King császár (156-140) elődé békés hajlamait örökölte, így a hún birodalmat a jóval népesebb kínai birodalom részéről nem fenyegette az a veszedelem, hogy nagyobb tömegeket és gazdasági erőket hoz ellene mozgásba. De ha a kínai militarizmus ebben a korban erőtlen is volt, annál tevékenyebben működött a pompás kínai diplomácia. A szoros családi és kereskedelmi kapcsolat olyan rés volt, melyen keresztül a kínai ügynökök közelfértek a hún törzsek belső életéhez. Ettől az időszaktól kezdve mind gyakrabban hallunk arról, hogy a kínaiaknak sikerült belső ellentéteket szítani és számos nagyravágyó embert az átpártolásra megnyerni. A hosszú béke a kínai erők koncentrálására is alkalmas, volt. A kínai hadsereg évtizedek folyamán a szívó® Han uralkodók vezetése alatt átszerveződik, új tábornoki kar nő fel, mely a hún harcmodort már ismeri és sikerrel tud ellene védekezni, csak az alkalomra vár, hogy támadásba mehessen.[51]

Hiao Kinget az erőtelies Vu-ti császár (141-87) váltja fel, aki alatt a Han-dinasztia a fénykorát éli. Színleg még a legjobb viszony áll fenn a hunokkal és ez a császár is a lányát a tan-huhoz adja nőül, akinek így egymásután két kínai császárlány volt a felesége. Ugyanakkor miniszterei tanácsára alattomosan tőrbe akarja csalni a hún főkirályt. Egy kínai ügynök azt a megbízást kapja, hogy beszélje rá a tan-hut a gazdag és fontos kínai határváros, Ma-ji' elfoglalására. A tan-hu elfogadta az

indítványt és 100.000 főnyi lovasserege élén előrenyomult a kínai város ellen, melyet ekkor már elrejtve egy 300.000 főnyi kínai sereg vett körül. Kun-sin gyanút fogott, mert feltűnt neki a vidék néptelensége, elfogott egy kínai őrséget s midőn annak parancsnoka kivallotta a készülő csapdát, gyorsan megfordult és még mielőtt a kínai sereg mozgásba jött volna, gyors visszavonulással megmenekült. A kínai sereg felbomlott ^S et CSSL" szár haragjában saját vezérein állott bosszút.[52] (Kr. e. 13â).

Kétségkívül ez alkalommal a kínaiak idézték elő a háborút és a most következő korszakban általában ők a támadó fél. Vu-ti császárnak kiváló vezéri gárdája van és elsőrendűen megszervezett serege, melyben már a lovasságnak igen fontos szerepe van. Nagyszerű és vakmerő lovastábornok a hunok elleni harcokban megöregedett Li Kuang, továbbá a császár sógora, ki egyszerű közkatonából küzdötte fel magát: Vei Cs'ing és rokona a fiatal és zseniális Ho'K'i-ping, egy gyors elhatározású, vakmerő lovasvezér, kinek sikerei s nem nagynénje a császárné volt a legjobb ajánlója.

A KÍNAI EXPANZIÓ NYUGATON.

A Han-dinasztia alatt erősen fellendült kínai indusztrializmus ebben a korban nyugati karaván összeköttetést keres Középázsiával, délnyugati Indiával és a távoli nyugattal. A nyugati utat a hún nagyhatalom zárja el és ezért a most következő nagy háborúknak az a célja, hogy a hún nagyhatalmat megtörje, a hunoktól a karaván útvonalat elvegyék és kínai fennhatóság alá helyezze. Tehát e hadjáratokat, nem mint ahogy a kínai annalisták írják, a hún rablóhadjáratok idézik elő, hanem a kínaiak hódítópolitikája.

Csang K'ien[32] nevű kínai tábornok vállalkozik arra a veszélyes és nehéz feladatra, hogy átutazva az ellenséges barbár népektől lakott országokon, felkeresi a hunoktól nyugatra levő népeket, szövetségbe tömöríti mindazon, népeket, amelyeknek van mit tartamok a hún birodalomtól. Egyúttal szükség volt arra is, hogy felderítse ezeket a jobbára ismeretlen területeket, útja tehát egyúttal felfedező út is volt és az ő értékes földrajzi útmutatásai nélkül meglehetősen kétséges kimenetelű lett volna a következő évek nagyobb hadivállalkozása. A kínai tábornok leghasználhatóbb munkatársa volt egy Csung-i nevű kínai szolgálatba lépett hún alattvaló, aki az akkoriban a Tarim-völgyében lakó ujgurok népéhez tartozott. Csang K'ien utazása 139-ben kezdődött és Húnországon keresztül indult útnak nyugati irányban. A hunok gyanút fogtak, a kínait fogságra vetették, melyből csak tíz év multán sikerült szttkéssel szabadulnia. Nagy megpróbáltatások és szenvedések után ért el a Jaxartes völgyében, a mai Taskend, Kokand és Szamarkand környékén levő Ta-van[53] országába, honnan azután a Transzaltáj hegységen keresztül megérkezik az Oxus völgyében elterülő Tahiába, melyet a hunok régi ellensége a jüe-csi nép lakott és ahol Csang K'iennek barátságos fogadtatásban volt része. Útjának célját csak részben érte el, mert a jüe-csi és a többi nyugatra lakó nép annyira félt a hún világhatalomtól, hogy nem, kockáztatta meg a távoli Kínával való szövetséget. Csang K'ien nyugati útja mégis sikeresnek volt nevezhető, mert a birodalom számára feltárta a^ nyugati utat, a karaván közlekedés pontos útvonalát és megbízható adatokat szerzett be mindazokról az országokról és népekről, melyek a hún birodalom nyugati szomszédságában voltak. A kínai kereskedelem, számára ez a nyugati karavánút annál is nagyobb fontossággal bírt, mert a kínai ipar részére biztosítani kellett a távoli piacokat. Nyugati útjáról visszatérőben Csang

K'ien újból a hunok fogságába került és csak egy év multán, 127-ben[54] térhetett vissza hazájába. Beszámolója valószínűleg felbecsülhetetlen értékű volt a kínaiak számára, akik elsősorban az ő révén ismerhették meg magának a hún birodalomnak a belső életét is, mire nézve hosszú fogsága alatt a kínai tábornoknak bőséges alkalma volt megbízható adatokat szerezni. A nemsokára kitörő háborúban a tábornok mint tanácsadó ott áll a kínai fővezér Vei Cs'ing mellett, majd 123 és 107 között beutazza Indiát és délkeleti Ázsiát s így felfedezői útjával nemcsak a kínaiak látókörét szélesíti, hanem fel nem mérhető jelentőségű adatokat szolgáltat a kínai diplomácia és hadvezetés számára.[55]

KÍNA TÚLSÚLYBA JUT.

Vu-ti császár az évszázados kínai tapasztalatok alapján úgy látta, hogy a Han-birodalom csak akkor élhet békében és biztonságban, ha a hunok erejét meg tudja törni, birodalmukat szétrobbantja és ha a kínai határoktól minél távolabbra tudja őket űzni. Bebizonyosodott ugyanis az, hogy az óriási hosszú fal egyáltalán nem védi meg Kínát a hunok meglepetésszerű támadásaival szemben, mert egy ilyen hosszú arcvonalat képtelenség állandóan megfelelő erőkkel megszállva tartani. A pompásan megszervezett híradó szolgálat is csak arra jó, hogy az ellenség ne hatolhasson túlságosan mélyen a birodalom belső területeire, de még a leggyorsabb mozgósítás esetén is, még mielőtt a kínai haderő tömörülne, a hunok már zsákmánnyal megrakottan rég elhagyták Kína területét. *Ezért,* bár a kínaiak rendszerint idegenkedtek a támadó jellegű háborúktól, a *végén* be kellett, hogy lássák, hogy a hunok ereje csak akkor törhető meg, ha országukat megtámadják és őket otthon verik meg. Továbbá a nyugati karavánút biztosítása céljából okvetlenül szükség volt arra *is,* hogy a kínaiak Kan-su, a Lop-nor és a Tarim medencét el tudják foglalni. Hogy egy ilyen nagyobbszabású vállalkozás sikerre vezethessen végül szükség volt arra, hogy a hún birodalmat belülről megosszák és a főkirály népeit a maguk szolgálatába állítsák. A lázadásra hajló népek meggyőzése és szövetségesül való megnyerése elengedhetetlenül szükséges volt a végső győzelemhez.

A most meginduló több évtizedes küzdelem egyike az ókor legimgyobbszerű katonai vállalkozásának. Kínai részről kiváló hadvezérek, hatalmas embertömegek és anyagi áldozatok tapasztalhatók, a hunoknak mintha csökkent volna a támadó szelleme és ha szívósságot és kemény ellenállást is tanúsítanak, hiányzik az áttekintő vezetés és az a konok tervszerűség, ami viszont a kínaiakat jellemzi. A kínai krónika leírása sivár és sok tekintetben megbízhatatlan, lehetetlen fel nem ismerni azonban benne a Han-dinasztia pompás támadó szellemét és szervező képességeit, mellyel a birodalom összes erőit *egy* nagyméretű nyugati expanzió szolgálatába állította.

A hadjárat első évében, 129/128-ban még tapasztalatlanok voltak a kínai vezérek. A kínaiak négy oszlopban támadtak északi irányban. A hunok nagy ellentámadással felelitek, két kínai hadsereget tönkretettek és a határmenti Tai, Han és Jen tartományokat végigpusztították.[56] A következő évben a kínai haderő fővezérletét a császárné testvére Vei Cs'ing veszi át, nagyképességű hadvezér, ki már a.z első évben is sikerrel hadakozott a hunok ellen. A kínai fővezér eltérően az előző évi támadási iránytól, mely Pekingtől és Ta-t'ong vidékétől indult ki, seregének

nagyobb részével Ordos országa ellen vonult, mely Huang-ho és a nagy fal között terült el, régi hún településhely volt, hol a hunok déli törzsei laktak. Ezt az országrészt Mung T'ien-nek csaknem egy századdal előbb már egyszer sikerült elfoglalni, de Mao-tun visszaszerezte. A kínai offenzíva teljes sikerrel járt, Ordost birtokukba vették és ezáltal egy messzire előrenyúló éket alkottak a hún birodalom szíve felé. Az újonnan meghódított területre a kínaiak 100.000 telepest küldöttek és ott So-fang, valamint Vu-juan tartományokat létesítették. Az elért sikerek a kínaiakat egyidőre megállították, a támadás szünetelt, de a megszállt területeket keményen megvédelmezték.

127. év végén, vagy 126. elején halt meg Kun-sin tan-hu, kinek hosszú uralkodása alatt a hún nagyhatalom lassú hanyatlásnak indult. Utóda nem a fia, U-tan, hanem a testvére I-ti-sa[57] jobb-kokle király lett, aki unokaöccsét elkergette, mire ez kínai területre szökött át és a császárnak lett hűbéres fejedelme. Az új tan-hu harcias uralkodó volt, aki népével állandóan támadta a kínaiakat és azoknak a határtartományokban hatalmas károkat okozott. 126-ban végigdúlta Tai és Jen tartományokat és alvezére a jobb-hien király egykori saját hún szállásterületét, So-fangot pusztította el 125-ben,[5S]

A kínaiak végül 124-ben újabb offenzívát kezdtek ismét csak Vei Cs'ing vezetése alatt, kinek hat tábornok parancsnoksága alatt 100,000 harcos volt alárendelve. A támadás So-fangból indult ki, a Huang-hon átkelve keresztülhatolt az A-la-san hegységen és messze benyomult a sivatagba. A jobb-hien király a túlerő elől lassan hátrált, de a végén a kínaiak seregét körülfogták. A király maga futással menekült, de 10 királyi rangban levő hún vezér és 15.000 ember került a győztesek fogságába. A hadjárat igen érzékeny veszteség volt a hunok számára, mert nemcsak hogy ismét elvesztették Ordost, hanem egyúttal súlyos érveszteség is érte őket.[59]

Kr. e. 123-ban Vei Cs'ing a sivatagtól északra vezetett két sikeres támadást, melynek során a hunok elesettekben és foglyokban 19.000 embert vesztettek. A tan-hu ellentámadása viszont két kínai hadosztályt morzsolt fel, úgyhogy a veszteségek körülbelül kiegyenlítődtek. Az ezévi hadjáratban a fővezér oldalán ott volt Csang K'ien a híres utazó és Ho K'i-ping, Vei Cs'ing 18 éves unokaöccse, egy pompás, tehetséges ifjú, aki mint félelmet nem ismerő lovastiszt és kiváló hadvezér a következő években a kínai hadseregnek a lelke volt.[60]

122-ben még mindig a hunok támadtak, de csakhamar megváltozott a helyzet. A kínaiak átmenetileg felhagyva a sivatagon keresztül északi irányban való előretörésfeikkel, nyugati irányban támadtak, azzal a céllal, hogy a nyugati karavánutat a birtokukba vegyék. A támadó kínai sereg nem volt számos, de válogatott 10.000 lovasból állott és olyan vezetője volt, mint az ifjú és lelkes Ho K'i-ping. Az új hadvezér gyors és meglepetésszerű támadásaival mindenütt legyőzte az ellenséget és az ellenállást megtörte. A nyugati irányú előretörés során elérte a Jen-ki hegység vonalát és elfoglalta a Ki-jen tóig terjedő területet. Kan-su tartományt a jelenlegi Leang-csou, Kan-csou és Kua-csou városokat. Foglyul ejtette a hún főkirály egyik feleségét, Hún-sa királyát Kan-csou környékén, Hieu-csoüt Leang-csou környékén, 30.000 harcost sok vezető hunnal és állítólag 100.000 ember hódolt be neki. Az előreugró Ki-jen oázis elfoglalása után a győztes kínaiaknak sikerült a nyugati karavánút keleti, Kína felé eső részének a birtokába jutniok.[61]

A nyugati irányú támadás nemcsak hogy közelebb vitte a kínaiakat az eredeti célkitűzéseikhez, hanem egyúttal alkalmas volt arra is, hogy a hunoknak nyugati országrészeit veszélyeztesse. Mint ahogyan az később kitűnt, a kínaiak és a hunok között a küzdelem a nyugati előretörések hatása alatt dőlt el. A nyugati támadással egyidejűleg Li Kuang és Csang K'ien tábornokok a hunok keleti országrészeit támadták meg, de a bal-hien királytól súlyos vereséget szenvedtek. A hunokat a több irányból jövő kínai támadások erősen igénybevették» úgyhogy lassan védekezésre kényszerültek.[62]

A következő, Kr. e. 120. évben eltekintve egy a keleti tartományokba történt hún betöréstől, csend uralkodott. Mindkét fél érezte, hogy a most következő összecsapásnak döntő kihatása lesz, ezért nagy előkészü, letek történtek. A tízéves háború folyamán eddig általában a hunok voltak a vesztesek, de az ellenállást még korántsem adták fel, bár Csaó Sin jabgu tanácsára a főkirály a Gobi sivatagtól délre fekvő hún országokat végképp veszni hagyta. A hunok eddig abban a hiedelemben voltak, hogy a természeti akadályok visszariasztják a kínaiakat a veszélyes sivatagi expedíció tói. A kínai tábornokok legfontosabb cselekedete α hunoktól elfoglalt Ordos gyarmatosítása volt,[63] majd szívós, lépésről-lépésre haladó munkálatokkal előkészítették a támadást a sivatagon keresztül a hún birodalom szíve ellen.

119 tavaszán két válogatott harcosokból álló 50-50.000 főnyi hadsereget szerveztek. A nyugatit Vei Cs'ing nagymarsall veizette és San-szi tartomány északi részében Tmg-siang-ban,[64] vagy Kuku-khoto-ban[65] gyülekezett, a keleti hadseregnek az élén Ho K'i-ping marsall állott és ezt Tai tartományban a Siuan-hua környékén levő Csang-ku-ban állították össze*

Mindkét sereg azután óriási nélkülözések közepette átkelt a sivatagon és meglepte a hunokat, akik ilyen vakmerő hadműveletre nem számítottak. A nyugati sereg valószínűleg az Ongkin folyó vidékén érte el a hún szállásterületet (A. Herrmann) és maga I-ti-sa tan-hu állotta el az útját. Véres összecsapás után a kínaiak a hún sereget bekerítették és megverték és a hún királynak csak kevés emberével sikerült magát átvágnia az ellenségen. A hún hadsereg vesztesége 10.000 fő volt és a többiek szétszóródtak.[66]

Ugyanezen időben Ho K'i-ping a bal-hien királlyal ütközött össze az Ike-tuchum folyónál s a kínaiak a krónikás erős túlzása szerint 70.000 hunt levágtak és 24 törzsfő esett fogságba.

Bármilyen nagyok is voltak az elért kínai sikerek, a kínaiak valóságban pyrrhosi győzelmet arattak, mert visszavonuláskor a 140.000 főnyi lóállományból csak 30.000 került újból vissza. A kínaiaknak nem is ezek a múló hatású katonai eredmények alapozták meg északi és nyugati pozicióikatt, hanem céltudatos gyarmatosításuk. Ezem időtől kezdve működik négy katonai kormányzóság Kan-su-ban. éspedig Vu-vei (Leang-cseu közelében), Csang-ye (Kan-cseu mellett), Csieu-csiuan (Szu-cseu mellettt) és Tuen-huang, melyek ekként előretolt hadállásként nyugati irányból fenyegették a hún birodalom centrumát. A Góbitól délre fekvő területek elvesztése tulajdonképpen a kínai gyarmatpolitika következtében vált teljessé, ugyanakkor a sivatagi háború módszereinek a kínaiak által való elsajátítása óta komoly veszedelem fenyegette az északi szállásterületeket is.[67]

Érthető tehát, hogy a sorozatos kudarcok és vereségek hatása alatt I-ti-sa hajlott a békére, ezt azonban Vu-ti császár csak abban az esetben

volt hajlandó megadni, ha a hún király behódol. Ennyire azonban a hunok még nem voltak megtörve s így a háború továbbtartott anélkül, hogy a következő években döntő ütközetekre került volna a sor. Vei Cs'ing merész hadivállalkozása kétes fegyver volt, mert a kínai lóállomány anynyira elpusztult, hogy egyelőre lehetetlen volt újabb sivatagi offenzívát indítani. A hálátlan udvar kitűnő tábornokain állott bosszút. Vei Cs'ing kegyvesztett lett. Amidőn pedig Ho K'i-ping 117-ben alig 25 éves korában elhunyt, a két nagy hadvezérnek nem volt méltó utóda.[68]

I-ti-sa fia és utóda *O-ui* (114-105)[69] alatt a hunok nyugton maradtak s a kínaiák sem háborgatták egyelőre őket. Egyébként a kínaiakat teljesen a nyugati karavánút megszerzése és biztosítása kötötte le. Mint láttuk, Keletturkesztánt katonai kormányzóságokba szervezték és mindenütt katonai gyarmatokat alapítottak. Uralmuk természetesen korántsem volt zavartalan, lázadások, a nyugati karavánok kirablása egymást érte s minél távolabb esett a birodalom centrumától a meghódított terület, annál bizonytalanabb volt az oda kihelyezett helyőrségek sorsa. Mégis a dicsőségesen uralkodó Han-dinasztia joggal hivatkozhatott arra, hogy a birodalomnak nemcsak távoli nyugati provinciákat szorzott, hanem hogy a transzkontinentális kereskedelemnek is megteremtette az előfeltételeit. A csatározások természetesen állandóan folytak. Így 112-ben a hunok egyik alattvalója, a k'iong nép csap rá a karavánút vonalára, de a kínai csapatok visszaverik őket. Egészben véve a kínai imperializmus elérite α célját, a selyem, a porcellán, a lakk és a kínai fejlett ipar ezer más fontos terméke megtalálta most máx az utat a gazdag és hatalmas nyugati országok, Parthia, a kisázsiai államok, Róma és Alánország felé. A Pontus vidéke és a Földközi-tenger környéke általában, belekapcsolódott ennek a 'természetesen még primitiv interkontinentális kereskedelemnek a menetébe.

Ennek az imperialista politikának a jegyében 118-ban Csaó P'o-nu kínai tábornok Kan-su tartományból kiindulva északnyugati irányban előrehatol a Lop-norig és a Tarim-medencéig, megtámadja az ott elterülő Lo-lan országot és legyőzi Kiu-che királyát. 114-ben pedig két kínai sereg vonul át északi irányban a, hunok régi területén és sehol ellenséggel, vagy pedig ellenállással nem talákozik, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a hunok a sivatagtól délre fekvő területeket már végleg feladták. A kínai fennhatóság megszilárdulásának jelképeként 110-ben Vu-ti császár 180.000 lovasból álló hatalmas sereg élén bejárta a meghódított területet és útközben megvető hangon írt levélben szólítja fel a hún főkirályt a hódolásra.[70]

A tan-hu visszautasítja a követelést, így a háborús állapot továbbra is fennállott. Kína a Tarim-völgyével sem elégszik meg, hanem biztosítani akarja magának a szabad rendelkezést a nyugatturkesztáni karavánút felett is. M. Perceval Yetts igen érdekes fejtegetésben[71] igyekezett kimutatni, hogy a kínaiaknak most az a célja, hogy ezeken a területeken a hunok elleni háború céljára megfelelő lovakat szerezzenek be és erre a ItransoxaniaiJófajta kiválóan alkalmas.

lOo-bei*[2] Ferghana, a kínai Ta-van, vagy Ta-yuang lakói megölik a kínai követeket, miire Li Kuang-li tá-bornok az első sikertelen kísérlet után 60.000 főnyi hadsereggel Tuen-huangból útnakindul Ferghana elfoglalására. Ebben az országban ez időtájt valószínűleg a saka nép lakott. A kínai seregnek a nagy hegységeket csak nagy veszteséggel és sok megpróbáltatás után sikerült átszelnie, miközben a sereg létszáma a felére

csökkent. Li Kuang-li tábornok az ország királyát megverte, lefejeztette, majd utódát arra kényszerítette, hogy Kínával lépjen szövetségre és szolgáltasson ki 3000 lovat. Visszatérőben a kínai sereget, bár erre kiváló alkalom lett volna, a hunok nem háborgatták.

Közben O-ui után rövid ideig (105-102) kiskorú fia *O-su-Ji*[73] uralkodott. Alatta a hún birodalom keleti országrészei is elpártoltak és a kínaiakkal a háborús állapot változatlanul fennállott. 104-ben α hunoknak sikerült egy kínai hadseregeit bekeríteni és felmorzsolni. A kínai defenzív politika a következő itan-hu, O-ui öccse, a volt jobbhien király, *Hu-ïï-Ίιο* (102-101) alatt is továbbtart. A kínai gyarmatosok munkáját a hunok betörésekkel teszik lehetetlenné. E támadó hadjáratok közül kiemelkedik a Kr. e, 101 évi, amidőn a jobb-hien király által vezetett csapiatok átkelnek a Huang-hon és egész Ordost végigperzselik.

O-ui másik testvére a bal fővezérből lett tan-hu, *Csu-te-ho*[74] (101-96) szintén rövidebb ideig uralkodott. Alatta a hunok már erősen hajlottak a békére s ennek jegyében a főkirály szabadonbocsátotta a hosszabb idő óta fogvatartott kínai követeteket. De a hosszú, már három évtizede folyó háború még niem fejeződhetett be, mert a kínai békefeltételek meg-.alázóak és teljesíthetetlenek, a kínai követek fellépése pedig elviselhetetlenül kihívó volt. A kínaiak Kr. e. 99-ben újabb hatalmas offenzívát kezdenek és négy sereggel törnek be a hún birodalomnak a sivatagból északra fekvő részébe. Nyugaton a Tien-san hegység lábáig, keleten Orchon vonaláig vonulnak előre, de mindenütt súlyos vereségeket szenvednek. A nyugati sereget a jobb-hien király, a keletit pedig maga a tan-hu tartóztatta fel. A keleti sereg megsemmisült és vezére Li Ling hősies ellenállás után a hunok fogságába jutott. Vu-ti császár szerencsétlenül járt tábornoka családján áll bosszút, megöleti őket, mire a tábornok a hunok szolgálatába áll és a főkirály veje lesz.[73]

A 99. év eredményein felbuzdulva a hunok a következő évben támadásba mennek át és végigpusztítják az északon fekvő Jen-men tartományt. 97-ben újabb hatalmas kínai lökés kezdődik állítólag 190.000 emberből álló négy hadsereggel.[76] A kínaiak elérik Urgát is, da anélkül, hogy különösebb katonai eredménnyel járnának, nagy veszteséggel kénytelenek visszafordulni.[77]

Az öregedő Vu-ti császár tehetetlen haragjában újból csak tábornokai családain áll bosszút, minek további szökések lesznek a következményei. A hosszú háborúk már a győzelmes kínai támadószellemet is kikezdették és az átpártolások napirenden voltak. A kimerültség jeleként a most következő hat évben nagyobb harcra nem is került a sor.

Csu-t'e-ho utóda fia a bal-hien király *Ho-lok-ko*[78] lett (Kr. e. 96-85). A hunok újból megerősödtek az utóbbi emberöltő alatt és 90-ben ők kezdték meg a támadást, mire a kínai császár 140.000 emberből álló három hadseregt küldött ellenük Li Kuang-li, a tavani győztes, továbbá Sang K'iu-cs'ing és Ma T'ung tábornokok vezetése alatt. A hunok északi irányban visszavonultak és a három kínai sereg hosszú időn keresztül nem tudta utóiérni őket. A nyugati támadó sereg Ma T'ung vezetése alatt a Tien-san hegységig nyomult előre, hol félannyi erővel Jem-ku hún főhadvezér, továbbá a bal és jobb ho-ti királyok 20.000 hún lovas élén kitértek a támadás elől s bár a kínaiak a végén újabb erősítést is kaptak, mégis minden eredmény nélkül kénytelenek voltak visszavonulni. Sang K'iu-cs'ing tábornok a Csun-ke hegységben a renegát Li Ling-gel került szembe és annak 30.000 főnyi hún hadseregét nagy veszteséggel visszaverte, majd

a Po-no folyóig hatolt előre. Közben a tan-hu a népét az ú. n. Csaó Sin védelmi vonal mögött helyezte el, maga pedig az An-ho (Orchon) és a Ko-csu (Kodasu) folyók partján foglalt a fősereggel állást. Távolabb keletre az U-ngo (Urga) folyó mentén a To-ham hegységben a bal-hien király vezette a hún csapatokat. A kínai fővezér 70.000 főnyi serege élén – melyben a helyzetre jellemző módon 2000 renegát hún lovas is; szolgált északra nyomult a sivatagon keresztül és a bal-hien király ellen 20.000 főnyi sereget küldött ki. Erősen megfogyatkozott seregével azután a Csit-ki folyó irányában hatolt elő. Eközben kapta meg azt a hírt, hogy családját a császár előtt varázslással vádolják és hogy magának is viszszatérése után a legrosszabbtól kell tartania. Li Kuang-li kétségbeesésében esztelen vakmerőséggel továbbnyomult a hunok után és azt remélte, hogy győzelem esetén uralkodójától bocsánatot nyer, ha pedig vesztes lesz a csatában, önmaga is megtalálja a halált. Vezérkara csakhamar észrevette, hogy a fővezér vesztébe rohan és elhatározták, hogy elfogják. A tábornok azonban az összeesküvésre rájött, vérbefojtotta azt és a Jendzsen hegységben, nem messze a Bajkál tóitól (ma a Hangái hegység egy része) a tan-huval megütközött. A hún haderő körülbelül egyforma erejű volt a kínaival, 50.000 főből állott. A csata a hunok javára dőlt el, a kínaiakat bekerítették, megsemmisítették és magát Li Kuang-lit foglyulejtették. A tan-hu híres ellenfelét kegyesen fogadta, hozzájaadta az egyik lányát, mire a tábornok is a hunok szolgálatába lépett át.

A hunok a 99. és 97. évi hadjáratok eredményei után most már harmadízben kerekedtek felül, mégis a főkirály békét akart kötni és arra az esetre, ha a régi szerződéseket megújítják, császárlányt kap feleségül, továbbá kiutalják számára a rendes évi ajándékot, Ígéretet tett arra, hogy a határokat tiszteletben tartja és békében marad.

Az öreg Vu-ti-ahelyett, hogy ezeket a kedvező feltételeket elfogadta volna, mereven elutasította a javaslatot és újból súlyosan megsértette a tan-hut. Harcra már nem került a sor, mert a császár 87 március 27-én meghalt és személyében a hunok legveszélyesebb ellenfelüktől szabadultak meg. Vu-ti uralkodásának első fele majdnem végzetessé vált a hunokra nézve s hogy a későbbi évtizedekben a kínai sikerek nem termettek meg a maguk gyümölcsét, az elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy a császár féktelen önkényeskedésével és gyanakvásával a legkitűnőbb munkatársait fogta éppen üldözőbe és a régi generáció kiváló hadvezérei egymásután kidőltek. Vu-ti uralmának vége felé a nagy lendület, melyet annak idején Vei Cs'ing marsall képviselt, már ellankadt, de a hunok régi harci szelleme is aláhanyatlott. A hún udvarban a cselszövények ugyanolyan hétköznapiak voltak, mint a császári udvarban. Egy Vei-Lü nevű hún származású, de teljesen elkínaiasodott renegát, aki később mini Kínai követ került vissza honfitársaihoz, másfél évtizeden keresztül volt a hún főkirályok rossz szelleme. Ő volt az, aki 89-ben megölette a hún szolgálatba lépett Li Kuang-li tábornokot, majd összeesküvést szőtt a betegeskedő tan-hu ellen és bűntársául megnyerte a es'uan-ku-t, a főkirály első feleségét. Ho-ok-ko főkirálynak három mostohatestvére volt, akik a bal-hien királyi, jobb-kokle királyi és a ta-tu-vei, vagyis főhadvezéri magas méltóságokat töltötték be. A tan-hu fia, O-jem-te még fiatal volt és mint baHkokle király egyelőre nem jöhetett számításiba trónörökösként. Az uralkodó utódának legidősebb testvérét jelölte ki. Ezt az összeesküvők eltették láb alól, mire a jobb-kokle király lett a trónörökös. Amidőn azután Ho-lok-ko meghalt, a királyné és a kegyenc puccsszserüen az elhunyt fiát, Ojen-t'et ültették a trónra (uralkodott Kr. e. 85-68) .[78]

1. Ho k'i-ping kínai hadvezér sírja.

2. III. Valentinianus római császár aranyérmei.

3. Honoria érme.

4. Placidia és III. Valentinianus.
Elefántcsont diptychon, Monza.

5. Aetius.
Elefántcsont diptychon, Monza, dóm.

NYUGATI HÚNORSZÁG

3. sz. térkép.

BELSŐ VISZÁLYOK AZ URALKODÓHÁZBAN.

Mindaz, amit Csu-t'e-ho és fia Ho-lok-ko nagy véráldozatok árán elértek, veszendőbe ment a most következő dinasztikus zavarok során. *O-lenrt'e* első tette volt, hogy újabb békeajánlatot tett Csaó császárnak (ur. 87-74) .[80] Az udvar a békejobbot nem fogadta el, valószínűen kitűnően isrmerve a hún birodalom belső helyzetét. A főkirály két nagybátyja, a bal-nien és a jobb-kokle király ugyan az udvari puccsra nem feleltek fegyveres felkeléssel és jogigényüket még nem érvényesítették, de szakítottak a központi kormányzattal. Előbb arra gondoltak, hogy törzseikkel délre vonulnak és behódolnak a kínaiaknak, később szövetkeztek Lo-to királyával és előkészületet tettek arra, hogy O-sun elfoglalásával nyugaton önálló birodalmat alapítsanak. Ebből a tervből sémi lett semmi. Egyelőre a viszony a fiatal tan-huval feszült maradt, és a Liong falánál tartott rendes évi nemzetgyűlésekre sem jártak el.[si]

O-jen-t'e határozatlan egyéniség volt, előbb arra gondolt, hogy országát falakkal és erős várakkal erősíti meg, később ezt abbahagyta és 81-ben váratlanul betört a kínai birodalomba, miután minden békekísérlete a kínai udvar makacsságán és gőgösségén. megakadt. A hún. támadást a kínaiak nagy veszteséget okozva, visszaverték. A 80. és 79. évi hadjáratok is sikertelenek voltak. A hunok e sok sikertelenség után már-már azon gondolkoztak, hogy északmongóliai országukat is kiürítik és nyugatra vándorolnak. Nyugati kísérleteik azonban éppoly eredménytelenek voltak. A Tarirnnmedencében is sorozatos kudarcok érték őket. 77-ben Lo-lan királya szövetséget kötött a hunokkal és fellázadt a kínaiak ellen. A kínai helyőrség azonban felülkerekedett, a királyt lefejezték és az ország biztosítására a Yi-sun nevű gyarmatot alapították. A hunok, nyugati irányú terjeszkedésének az egykori hűbéresek, az o-sunok állták az útját, kiknek kun-bi címet viselő fejedelme a kínaiakkal szövetségben állott és a Han-dinasztiából való hercegnő volt a felesége. Kr. e, 74-ben, amidőn a hunok megtámadták, ismételtein segítséget kért a kínaiaktól és Süen (ur. 73-49) császár valóban nagyobb erőt küldött a támogatásukra. Kezdetben a hunok nyugati előretörése sikerrel is járt, mert Turkesztán területén Aksu, Kucsa és Kiu-cse (Turfan) városokát elfoglalták és így a nyugati karavánút északi szárnyát a birtokukba vették.[82] A hún előretörés azonban 72-ben mozgásba hozta a kínai haderőt is és 160.000 főnyi lovassereget küldtek öt oszlopban a hunok ellen, ugyanakkor az o-sunok nyugat felől 50.000 emberrel támadtak. A túlerő elől a hunok mindenütt viszszahúzódtak, úgyhogy a kínai seregek a hadjárat végén teljesen eredménytelenül tértek vissza, bár az év folyamán Tien-san hegység vonalától egészen Urgáig terjedő hatalmas területet, mely több mint 1500 kilométer, bejárták. Sikeresebb volt az o-sunok támadása, akik foglyulejtették a jobb-kokle királyt, a tan-hu nagybátyját 39.000 alattvalójával, valamint hatalmas állatállományával, mely 50.000 lóból, szarvasmarhából és szamárból és 600.000 juhból álott.[63]

A nagyméretű kínai offenzíva kudarcát egy erélyesebb hún uralkodó sikeresen kihasználhatta volna, erre azonban a belső zavarok és felbomlás miatt gondolni sem lehetett. Különben is a kínai diplomácia, mint mindig, most is eredményesen működött, nagy koalíciót hozott létre a főkirály ellen, melyben a hunok volt alattvalói közül nyugaton az o-sunok, ting-lingek, keleten pedig az o-huanok vettek részt. A számos ellenség pusztító betörései nemcsak a hún haderőt osztották meg, hanem a polgári

lakosságot és a mindennél értékesebb emberállományt is megtizedelték. Éhmség és fagy versenyrekelt az ellenséggel, úgyhogy amidőn O-jen-t'e 68-ban meghalt, a hún nagyhatalomnak már osak árnyéka volt meg.[8*]

Hi-U-kuan-Jcu az új főkirály[85] öccse volt elődjének és legutoljára a bal-hien királyi méltóságot töltötte be (uraik. 68-60). Alatta a harcok méreteikben csökkentek, de nem szűntek meg. Állandó csatározások folytak a ting-lingekkel és o^sunokkal, melyet a Kr. e. 68. év nagy éhínsége miatt a hunok csak csökkent erőkkel tudtak végigküzdeni. A kínaiak a hunok belső zavarait és gyengeségét Turkesztán visszafoglalására használják fel. 67-ben Cseng Ki tábornok elfoglalja Turfánt és két év múlva Fong-cse tábornok birtokbaveszi a fontos Jarkandot. 62-ben a tan-hu 100.000 főnyi lovassereget hoz össze, de a nagy offenzíva elmaradt. Turkesztán átmeneti sikerű lázadás uitán ismét kínai fennhatóság alá került, mert Cseng Ki tábornok visszafoglalta Turfant, Karasart és Kucsát.[8<5] A főkirály most már szívesen kötött volna békét, de még mielőtt erre sor kerülhetett volna, meghalt.[87]

Hi-li-kuan-ku halála után újabb palotaforradalom tört ki. Ugyanis nem a megboldogult itannhu fiai, hanem az uralkodóház mellőzött főágából származó *Ak~jen-ku-t^ce,* O-ui unokája lett a tan-hu. A kegyetlen államfő ellen csakhamar fellázadt az egész hún birodalom. A főkirályságtól elesett dzsit-tok király Kínába menekült, majd a megelőző tan-hu fia, Ho-han-sa fellázította a keleti országrészeket és 50.000 harcos élén Ak-jen-ku-t'e ellen vonult. Mielőtt a Kodasu folyó partján döntésre került volna a sor, a főkirály serege szétfutott és hogy a fogságtól meneküljön, maga az uralkodó is öngyilkos lett (Kr. e. 58).[88]

Ho~han-sa,[S9] e vértelen győzelem dacára sem birtokolhatta országát békében, mert egymásután több trónkövetelő lépett fel vele szemben. Így az o-ku-tok (ogurok) fejedelme_is, úgyhogy a végén a kínaiak legnagyobb örömére már öt tan-hu versengett egymással az egykor hatalmas birodalom feletti uralomért. Ho-han-sa lassan vetélytársait eltávolította, ekkor azonban mindvalamennyinél hatalmasabb ellenfele támadt saját bátyjában, *Csi-csi-foeiL.*[90] A kettejük között folyó küzdelemben Csi-csi bizonyult erősebbnek, úgyhogy Ho-han-sa a küzdelem végén kénytelen északi Mongoliát elhagyni és bátyja elől déli irányba visszahúzódni. Ho-han-sa húnjai ezután a régi déli hazájukban laktak és a király 54-ben meghódolt a kínai császárnak.[91] Az udvar rendkívül örült a bekövetkezett eseményeknek és amidőn Ho-han-sa 51 elején a császár látogatására Cs'an-ngan fővárosba érkezett, nagy ünnepélyességgel fogadták, a császár elébement és ezáltal megadta a szövetséges fejedelemnek járó tiszteletet. A tárgyalások során a császár hozzájárult ahhoz, hogy Hoihan-sa hún törzsei a Huang-ho nagy kanyarulatától északra, a régi hún haza egyik részében telepedhessenek le. Mivel a kivándorló hún törzsek nagy nélkülözésben szenveditek, a tan-hut gazdagon megajándékozta, gondoskodott népe élelmezéséről is. A hunok letelepedése után, területükre nagyobb sereget küldött, azon ürügy alatt, hogy megvédelmezi bátyja esetleges támadásaival szemben, a valóságban azért, hogy az új hűbéres esetleges elpártolását megakadályozza.

A kínaiak és Ho-han-sa között létrejött megállapodás Csi-csit aggodalommal töltötte el, mert az ellenséges koalíció megfojtassal fenyegette őt. Ezért ő is közeledett a kínaiakhoz és az a szomorú helyzet állott elő, hogy a két testvér egymással versengett szolgálatkészségével a kínai udvarban.

49-ben Ho-han-sa újabb látogatást (tett az udvarban és ismételtein fényes fogadtatásban volt része. A most következő békés években a déli hunok új szállásterületeiken újból megerősödtek és megszilárdultt magának a tan-tornak is a nemzetközi tekintélye.[82]

A hún birodalom ezzel ténylegesen kettévált. Nagyobbik fele, mely egyúttal a hunok többségét is magába foglalta, Csi-csi vezetése alatt függetlenségét megőrizte, viszont valósággal vasgyűrű vette körül, melyet a kínai diplomácia a déli hunokból, Kan-su és Keleti-Turkesztán hódolt területeiből, nyugaton az o-sunokból és ting-lingekből, keleten pedig az o-huanokból és más magukat függetlenített népeikből kovácsolt össze. Bármily kiváló szervező és hadvezér is volt Csi-csi, ezzel a hatalmas koalícióval szemben csaknem tehetetlen volit. Ezért kísérelte nueg, hogy a császár szimpátiáját megnyerje, minek jeléül fiát követségbe küldte a kínai udvarba. Minél jobban teltek azonban az évek, annál inkább meggyőződött arról, hogy Ho^han-sával a versenyt felvenni nem tudja és hogy a kínaiaknak természetes érdekeik azt parancsolják, hogy vele szemben a déli hunokat támogassák.

A helyzet mérlegeléseériellte meg benne az elhatározást, hogy a hozzá hű törzsekkel együtt elhagyja a hún nép ősi északmongóliai szállásterületeit és a fojtogató gyűrűből nyugati irányban kiszabadul. Egy lovasnomád nép számára nem olyan tragikus az ősi szállásterületek elhagyása, mint egy földműves, vagy városlakó nép számára. Mégis bizonyos, hogy a legtöbb hún fájó szívvel hagyta el a sok folyónak, steppének és végtelen sivatagoknak hosszú századok folyamán megszokott vidékét, hol egy valamikor világhatalmát élő népnek minden történelmi emléke és az ősök sírjai maradtak vissza. Csi-csi főkirály ezen elhatározása indította meg a nagy nyugati irányú népvándorlást, mely sok megtorpanás után, évszázadok multán elérte Belsőázsiából kiindulólag az Atlanti óceánt.

Csi-csi lassan nyugatra húzódva mintegy 50.000 főnyi hadserege élén betört az ősi ellenség, az osunok országába, akik ebben az időben nagy és kis kun-bi elnevezésű fejedelmeik vezetése alatt a Tien-sán hegységtol északra az Issik-kul-ig terjedő térségen laktak. A hún roham megtörte az ellenállásukat, majd az o-k'u-tokra került a sor (későbbi ogurok), akik Kobdoban, Tarbagataiban és Szemipalatinszk környékén laktak, a Mn-kunokra[93] (kirgizek), kik az elobbiekltől nyugatra, a Balkas-tótól északra éltek, végül a ting-lingekre, az Irtis folyó mellékén. O-sun országától nyugatra, a Yaxartes folyam völgyében terült el a mai Kokand vidékén K'ang-ki[94] országa, amely már régebb idő óta ellenséges viszonyban állott az o-sun néppel. Mosit Csi-csi ezekkel szövetkezett a közös ellenség megsemmisítésére.

Szemimellátható, hogy Csi-csi arra törekedett, hogy népének a kínai birodalomtól jó messze szerezzen új országot, hol sem a kínai fegyverek, sem pedig a még félelmetesebb kínai diplomácia bekerítő politikája nem veszélyezteti,

A régi hún hazát az évtizedes, alig szünetelő háborúk annyira elpusztították, hogy Ho-han-sa 48-ban *az* új kínai császártól, Jüantól gabonát kénytelen kérni, hogy a nép éhínségét enyhítse. A császár méltányolja a szövetséges kívánságát és 20.000 vékával küldet neki.

A kínaiak kedvezései azonban hiábavalók voltak. 44-ben[95] a déli hunok felkerekedtek s miután Ho-han-sa megfogadta, hogy úgy ő, mint utódai a kínaiakkal örökös békességben fognak élni, elvonult a Csi-csi által kiürített Északmongóliába és az Orchon folyó mentén telepedett le.[96]

CSI-CSI BUKÁSA.

Mialatt Ho-han-sa vezetése alatt a délre szakadt hunok az északi szállásterületekelt elfoglalták, Csi-csi K'ang-ki királyával szövetkezve, most állott hatalma tetőpontján. A steppében lakó rokon népeken kívül fennhatósága alá tartozott az o-sunok országának az Ili mentén levő nyugati része, adót fizetett Hap-so, vagyis a nyugati írók által aorsoknak nevezett nép, mely az Oxus völgyétől Európáig lakott, végül Ta-van (Ferghâna) országa. Az új nyugati hún nagyhatalom már a szomszédos an-si, vagyis a parthusok országát fenyegette s bár súlypontja keleltre esett, a keleti hunokkal összefogva bármikor feltámaszthatták Mao-tun világbirodalmát. Ennek a hatalmas birodalomnak a felső Tálas völgyében[97] volt a fővárosa, melyet két évi nehéz munkával Csi-csi falakkal vétetett körül. Ebben a városban volt a királyi palotája és a háreme.

Amilyen gyorsan nőtt nagyra ez az új hún birodalom, ugyanolyan gyorsan omlott össze.[88]

A kínai diplomácia híven az Einkreisungspolitik régen bevált hagyományaihoz a Csi-csi erős keze alatt csak kényszerűségből megmaradó népeket titokban nagy szövetségben hozza össze, majd a mitsem sejtő főMrály ellen a nyugati tartományokban 40.000 válogatott harcosból álló sereget összpontosSt Cs'en T'ang tábornok vezetése alatt. A kínai haderő két oszlopban vonul át Túrán területére. A déli sereg elfoglalja Ta-van országát (Ferghâna), majd a Jaxartes völgyében északnyugati irányban előretörve Csi-csi szövetségesét K'ang-ki királyát támadja meg. Az északi sereg benyomul az o-siunok országába, magához vonja ennek a szövetséges népnek elég tekintélyes csapatait is és a mindenfelé fellázadt területeken át maguk az árulók mutatják meg az utat Csi-csi fővárosáig. Tizenöt hódolt fejedelem pártol át a koalícióhoz. Hiába küld a hún király minden felé futárokat segítségért, a támadás olyan váratlanul jötot, hogy még saját csapatait sem tudja összevonni. Ebben a kétségbeesett helyzetben a tan-hunak ugyan még van ideje arra, hogy gyors futással megmentse az életét és a végtelen stteppébe húzódjon vissza. Ehelyett azonban a fővárosában marad és követeket küld a nyugati tartományok főkormányzójához. Megkérdezi, hogy mit keres seregével az ő országában. A kínai ravaszul azt válaszolja, hogy a császár parancsára jött, akinek tudomására jutott, hogy milyen siralmas helyzetben,van a hún tan-hu és segíteni akar rajta. Parancsa van arra, hogy őt és népét kisérje át kínsi területre, ahol azután új hazára fog találni.

A kínai és a szövetséges haderő a tárgyalások alatt gyorsan a liún főváros alatt termett és azt körülzárta. Csi-csinak, minit láttuk igen kevés erő állott rendelkezésére, némi lovasság, páncélos testőrség és udvari népe, valamint a főváros lakossága. Még mindig mód volt a menekülésre, de a főkirály mindenre elszántan inkább a kétségbeesett és kilátástalan ellenállást választotta. K'ang-ki királya 10.000 lovast küldött a tan-hu segítségére, de ez a sereg nem érte el a fővárost, mert a kínai szövetségben álló északi hunok segédcsapatai visszaveritek. Nem volt már más hátra, mint kitartani az utolsó emberig. Elkeseredett küzdelem után, melyben a védők nagy része elesett, a szövetséges csapatok rohammal bevették a város sáncait és falait. A sebesült király erre visszahúzódott a hárem épületébe s a megmaradt minftegy száz harcos és udvarának nő tagjai továbbra is eEenálltak és a hárem hölgyei is fegyverrel a kezükben estek el. Végül is a kínaiak felgyújtották az épületet és rohammal elfoglalták.

Csi-csi fejét levágták és nagy diadallal hordoztatták szerteszét a birodalomban. Ilyen tragikus véget ért a független és szabad hún nép főTdrálya. A város bevételénél 1518 ember esett el s valamivel több mint ezer foglyot osztottak szét a szövetséges fejedelmek között. A hunok megmaradt része a végtelen szibériai steppébe menekült és ott a következő békésebb századok alatt, megtartva az ősi dicsőséges hagyományokat, megsokasodva őse lett az európai hunoknak.”

A HUNOK KÍNAI FÜGGŐSÉGBEN.

Bátyjának a halálával Ho-hari-sa az állandóan fenyegető támadás veszélyétől szabadult meg, de annak szomorú végzete aggodalommal kellett, hogy őt is eltöltse, látván a kínai túlsúlyt és saját népe pusztulását. Mint kiválóan alkalmazkodni tudó fejedelem gratulált a sikerért a császárnak és 33-ban harmadízben jelent meg a kínai udvarban, hol újból kitüntető módon fogadták és az egyik császárlányt adták hozzá feleségül. Ennek a keletiek általános felfogása mellett természetesen nem szabad túlnagy jelentőséget tulajdonítani. A tam^j^hu felajánlotta a kínaiaknak, hogy maga és utódai átveszik a nagy falakon belül az északi határ védelmét. De az udvar, bármennyire is a maga emberéneik tartotta a főkiráJyt, már a jövőre való tekintettel sem tartotta kivánatosnak ennek a fontos védelmi vonalnak a kiszolgáltatását és a császár udvarias formában elutasította az ajánlatot. Amidőn Ho-han-sa 27 évi uralkodás után Kr. e. 31-ben meghalt, a hosszú béke során számban megerősödött és még mindig Északmongóliát egészében magában foglaló birodalmat hagyott közel húsz fiára, akik közül hatan egymásultán 77 éven keresztül uralkodtak a hunok felett.

A hún nép ekkor már meglehetősen szétszóródott. Csi-csi hunjainak maradványai egészen nyugaton a szibériai síkságon laktak, de nagy számmal maraditak hunok a Huang4io melletti régi hazában, akik közvetlenül a kínai fennhatóság alatt éltek és többször szerepelnek mint kiváló lovasok szabad fajtestvéreik ellen vívott harcokban. Ho-han-sának kétségtelen érdeme volt, hogy a polgárháborúk által szétszaggatott és az évszázados háborúkban halálosan kimerült hunok zöme részére több évtizedre nyugodt fejlődést biztosított. Természetesen ezért súlyos árat kellettt fizetnie. Mint szövetséges fejedelem el kellett, hogy ismerje a hatalma teljében levő Han-uralkodóház elsőbbségét, szabad cselekvésében korlátozva volt és gazdaságpolitikája, valamint külpolitikája a kínai érdekekhez kellett, hogy alkalmazkodjon. A Kína és Húnország között fennálló évszázados gazdasági és kultúrkapcsolat, a sokszoros összeházasodás a Handinaszltiával bizonyos mértékben kedvezőbb atmoszférát teremtett a két nagy versenytárs között s nem a hunokon múlt, hogy a kialakulóban levő jó viszony a következő évtizedekben ismét megromlott.[100]

Ho-san-sa utódja, *Hok-csu-lui* egész uralkodása alatt kínosan vigyázott a kínaiakkal való szolgálatkész kapcsolatokra s 25-ben bemutatkozó látogatásra ment a császárhoz, aki ünnepségeket rendezett a tiszteletére és többek között 20.000 darab selyemmel és 20.000 fonít nyersselyemimiel ajándékozta meg. A kínai befolyásra jellemző, hogy Hok-csu-lui-tól kezdve Ho-han-sa összes fiai nevüket kiegészítették a dzsokte szóval, ami azt jelenti, hogy a „szülőket tisztelő”, olyan kifejezés, melyet a Han dinasztia tagjai is használnak. A kínai ssokások elhatalmasodása annál is inkább

érthető, mert a hún trónörökösök a kínai udvarban nevelkednek fel és később is mint kezesek, vagy követek gyakran hosszabb időt töltenek ott el.[101]

A következő két tan-hu-ról, *So-kai-ról* (Kr. e. 20-12) és *Ku-ga-rü* (Kr. e. 12-8) a kínai krónikások semmi érdemlegest sem jegyeztek fel. Lényeges változás állott be *O-csu-liu* tan-hu (ur. Kr. e. 8-13 Kr. u.) uralkodása alatt. Ez a király valamivel önérzetesebb volt elődeinél. Amidőn a kínaiak egy országrész átengedését követelték, mert ott nagyobb mennyiségű ipari célokra hasznosítható fa volt, O-csu-liu a követelést visszautasította. Kr. e. 5-ben az o-sunok jabguja hadjáratot indított a hún birodaiom nyugati területei ellen. A hunok a támadást véres; fővel visszaverték és az o-sunokat a béke zálogaképpen kezesek küldésére kötelezték. A császár erre utasította a hún főkirályt, hogy a kezeseket küldje vissza, mivel a hódolt országoknak nem szabad egymás között kezesekéit kérnie. Alapos gyanú volt arra, hogy az o-sunok a kínaiak biztatására támadtak, annál nagyobb visszatetszést váltott ki a császár méltánytalan intézkedése, ami a hunoknál kétségkívül a kínaiak gyűlöletét újból felélesztette.

Kr. e. 6-tól kezdve a kínai császári trónon a kiskorú Ngai ült és ő alatta veszi kezdetét a kínai kihívások tyúksziemrehágó politikája. A főkirály tisztelgő látogatása Kr. e. l-ben ugyan a már szokásossá vált udvarias formák között történik, de a kíméletlenség és az elnyomás szelleme előreveti az árnyékát.

Ho-han-sa mint láttuk császári hercegnőt vett feleségül. Amidőn meghalt, hún szokás szerint a hercegnő férjhezment mostohafiához, Hokcsu-lui-hoz és kettejük gyermeke volt az az Un hercegnő, akinek a most következő korszakban nagy politikai szerepe van és akit az egyik hún hűbéres Su-pok Tong jobb-kut-to-ho király vesz feleségül. Un tehát egyszerre a hún és a kínai uralkodóház tagja s imaga is egy király neje lévén igen magas helyet foglalt el az udvari életben. A kínai udvar most a hunok megalázására kitalálta, hogy Un királynénak a kínai udvarba kell jönnie udvarhölgynek az anyacsászárné mellé. Ez a sértés azonban nem állt önmagában. Amikor a nyugati országok két fejedelme hún területre menekült át, egy kínai követség kierőszakolta a kiadatásukat, mi már akkoriban nemzetközi jogellenes volt. Ugyanakkor a jövőre nézve megtiltották O-csu-liunak, hogy külországokból jövő katonaszökevényeket befogadhasson. A hún főkirály mindezeket a kívánságokat teljesítette. Erre a kínaiak felszólították, hogy vegyen fel egy szótagú nevet, mert több szótagú nevet a Hanok alattvalója nem viselhet. Aki ilyen raffinait bőszszántásokat kitalál, annak perverz, kíméletlen és kegyetlen, de ugyanakkor szűk látókörű és kicsinyes embernek kell lennie. Valóban a gyermekcsászár helyett már évek óta a császárné kegyence, Vang Mang kormányzott s ezek a rendelkezések mind tőle eredtek. Ez a nagyravágyó ember Kr. u. 9-ben elérkezettnek látta az időt a hatalom átvételére és a Han-dinasztia detronizálása után maga lett császár.

A békés és szelíd természetű és talán egy kissé gerinctelen tan-hu eddig a kínaiak minden követelését teljesítette, de már ő is kezdett kifogyni a türelemből. Amidőn az o-huan nép kínai ügynökök felbujtására megtagadta a főkirálynak az adófizetést és az adószedők ellen fellázadt, az uralkodó a bal-hien királyt küldte ki a megfékezésükre. A hún hadsereg a lázadók országát elpusztította és az o-huanokat rákényszerítette az adófizetésre.[102]

Az új császár úgy látszik, hogy a búiiokat végleg szolgai sorba akarta lesüllyeszteni. A trónváltozást közlő követség új pecsétet vitt a tan-hunak, mely már nem uralkodói, hanem csak miniszteri pecsét volt, vagyis Vang Mang degradálta a hún főkirályt. A követeik igen jellemző módon ravasz fondorlattal teljesítették a megbízatásukat. Elkérték a régi uralkodói pecsétet és felcserélték azt az újjal, a régit pedig megsemmisítették. Amidőn a főkirály a következő napon észrevette a cserét és panaszt emelt, a követek erélyesen léptek fel vele szemben, mire ő belenyugodott a császár rendeletébe.

Hasonló trükkökkel alázta meg a trónbitorló a többi fejedelmeiket is és a formaságokra sokat adó keletiek közül többen fellázadtak és a nyugati hűbéresek közül is számosan elpántoltak a birodalomtól. O-csu-liu panaszt emelt a követség eljárása miatt a császárnál s amidőn Vang a régi pecsét visszaadását megtagadta, kitört a konfliktus. A főkirály serege élén betört kínai területre, a kínai hivatalnokokat megöleltté és a lakosság egy részét fogságba hurcolta magával.[103]

A lázadás csakhamar átterjedt Kínára is és az egyik Hau herceg léspetàt fel trónkövetelőül. Vang tisztában volt azzal, hogy a lázadók mögött a hún uralkodó áll és az a bizarr ötlete támadt, hogy a hún birodalmat tizenöt részre osztja és mindegyik élére más tan-hut állít. A terv megvalósítása céljából magához csalta a főkirály öccsét, Ham-ot és arra kényszerítette, hogy mint trónkövetelő lépjen fel bátyjával szemben. Erre O-csu-liu trónbitorlónak nyilvánította Vangot és több sereget küldött ki a határszéli tartományok pusztítására. Kr. u. 11-ben kezdődött meg a harc s a határmenti lakosság soraiban, kiket a császár nem tudott megvédeni, a bosszúra éhes hunok óriási pusztítást viitteik végbe és a lakosság ezreit hurcolták magukkal szolgaságba.

Vang császár erre, hogy dühének méltó kifejezést adjon, a hún főkirályt megfosztotta címétől és kötelezte arra, hogy ezután mint a „hang-no nép hok-ku”-ja, vagyis a „meghódoltatott rabszolgák engedelmes ura” neveztesse magát. A volt kegyenc miniszter mestere volt a cím- és ranggyártásoknaik s ennek, valamint a ceremóniáknak a kitalálásában élte ki magát. Bár a miniszterei óva intették, elhatározta, hogy egy 300.000 főből álló hatalmas sereget gyűjt össze s kiirtatja a húnokajt a föld színéről. Ügy gondolta, hogy a hadjáratot 300 nap alatt befejezheti s ezért parancsot adott, hogy ennyi napra való éleimet szedjenek össze.

A konok uralkodó nem vette figyelembe a birodalom zilált pénzügyi helyzetét, hozzálátott az óriási méretű előkészületekhez és valóságos embertömegek gyűltek össze a hunok elleni hadjáratra. A kincstár azonban kiürült, a csapatok élelmezéséről gondoskodni nem tudtak, mire azok rabolni, pusztítani kezdték az északi tartományokat, amelyek amúgy is sokat szenvedtek a hunoktól. Még mielőtt támadásra kerülhetett volna a sor, az egész sereg szétzüllött. Vang esztelen gőgjében úgy járt, mint П. Fülöp a legyőzhetetlennek hitt nagy nrmadaval s bebizonyosodott az, hogy emberi akaraterőnek és elhatározásnak is meg vannak a maga határai.

Közben a trónkövetelő Hajft megszokott Kínából s a főkirály megbocsátott neki, vagyis éppen ebber. a kritikus pillanatban helyreállottt a hunok egysége. O-csu-liu, az egész életében balkezes tan-hu halála előtt, ami Kr. u. 13-ban következett be, mint a hún szabadság visszaszerzője tetszeleghetett magának.[104]

A HÚN-KÍNAI ELLENTÉTEK KIÚJULÁSA.

Soha kedvezőbb alkalom nem volt arra, hogy Kínát megtörjék és a régi hún nagyhatalmi állást viszafoglalják és a függetlenné vált népeket újból alávessék. A Hanok alatt virágzó Kína részben romokban hevert, részben elszegényedett, védereje szétzüllött, a központi hatalom tekintélye alászállt. Amilyen ügyes volt a trónbitorló a haltalom megszerzésében, ugyanoly alkalmatlannak bizonyult a hatalom birtokában.

A hunoknak azonban szintén nem volt megfelelő vezetője, az uralkodóház tagjai a kínai behatás alatt destruált udvar levegőjében nőttek fel. A következő uralkodó Ham lett O-lui (Kr. u. 13-18) néven, unokahúga Un és annak férje Su-pok Tong támogatásával. Un királynőnek évtizedek óta kivételes helyzete és döntő befolyása volt az udvarnál. Anyai nagyapja a Han dinasztiából, Juan császár, anyai nagyanyja pedig a hatalmas kínai Vang nemzetséghez tartozik, ugyanahhoz, mint a most uralkodó császár. Hosszabb ideig élt a kínai udvarban, majd hazájába visszatérve férjével együtt ő volt a kínai-barát pánt vezetője. Az ő kezük játszott közre, amidőn O-csu-liu, mint tehetetlen báb minden megaláztatást a kínaiak részéről eltűrt.

Most, hogy O-lui is nekik köszönhette a trónt, befolyásolták az uralkodót, hogy ne támadja meg a felbomlás szélén álló Kínát. Az ő közvetítésükkel kínai követség tisztelgett a tan-hunál, hogy gazdag ajándékokkal biztosítsa a békét. A követek eltitkolták, hogy a trónbitorló nemrég boszszúból kivégeztette a király fiát, Tinget. O-lui annyira befolyásolható volt, hogy nemcsak a békekötéshez járult hozzá, hanem két a hunokhoz átpártolt kínai tábornokot is kiszolgáltatott, kiket azután a császár családjukkal együtt kivégeztetett.

Amidőn azután O-lui hírt kapott fia meggyilkoltatásáról, beütött ugyan a kínai határterületeikre, de Vang engesztelő követséget küldött hozzá gazdag ajándékokkal, s O-lui további ajándékok reményében beszüntette az ellenségeskedést, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy a címgyártó császár újabb elnevezést adjon neki, így lett belőle a hiung-nuk sen-huja. (Kr. u. 15.)

Szerencsére ez a bábkirály nem sokáig élt s Ho-han-sa utolsó trónra kerülő fia, *Ho-to-dzsi-si* (ur. 18-46), bár szintén békés hajlamú volt, nem lehetett mégsem belőle játékszert csinálni. Amidőn ezt Vang észrevette, közös rokonukat Su-pok Tongot léptette fel vele szemben trónkövetelőül, de ez még azelőtt meghalt, mielőtt a tan-hunak kellemetlenkedni tudott volna. Közben azután a zsarnok trónbitorlót is utóiérte a végzete. 23-ban katonai lázadás során életét vesztette s most már a Han-dinasztia leszármazol között megindult a küzdelem a császári trónért, mely kétéves polgárháborúba sodorta a mennyei birodalmat. A harcból Kvang vu-ti, a Han-dinasztia egyik tagja került ki győztesen (uraik. 25-57), aki a kései Han-uralkodóház megalapozásával hosszú harcok után újból biztosította Kína egykori egységét és hatalmát.

Kvang vu-ti kínai császár felszólította Ho-to-dzsi-si hún főkirályt, hogy rendezzék a két birodalom egymásközötti viszonyát a Ho^han-sával annakidején kötött megállapodás alapján. A hunok számára ez, mint láttuk, igen megalázó volt és a kínai diplomácia túllőtt a célon, amikor nem vette tekintetbe, hogy a hunok időközben ismét megerősödtek. A főkirály

A HÚN BIRODALOM
KR. E. 40 KÖRÜL
0 500 km
UGOR
NÉPEK
Alsó Tunguzka
Köves Tunguzka
Felső Tunguzka
Jenisszei
Lena
TUNGUZOK
Amur
Volga
Ural
Tobol
Isim
Ob
Irtis
ALÁNOK
NYUGATI HÚN BIRODALOM
TING-LINGEK
KIN-KUNOK
O-K'UTOK
Kaspi-tó
Aral-tó
Jaxartes
HÚNOK
Csu
KELETI HÚN TÖRZSEK
Bajkál-tó
Selenga
Urga
Karakorum
SIEN-PIK
Kerulen
O-HUANOK
DZSUNGÁRIA
HÚN BIRODALOM
Ili
O-SUNOK
Issik-kul
Kuldzsa
Turfan
Barkul
Hami
Szamarkand
TA-VAN
Aksu
Kutsa
Kasgar
Tarim
Lop-nor
Jarkent
Khotan
Merv
Oxus
Kabul
PARTHUS BIRODALOM
ORDOS
SAN-SI
HO-PEI
KÍNAI BIRODALOM
Szu-csou
Kan-csou
KAN-SU
Liang-csou
Lan-csou
Kuku-nor
SEN-SI
CS'ANG-NGAN
Huang-ho
LO-YANG
HO-NAN

4. sz. térkép.

válaszában elismerte, hogy atyja Hinhan-sa valóban elfogadta a Han-császárok elsőbbségét, ezt azonban azért tette, mert a császár neki akkoriban szorult helyzetében segítséget adott. Azóta a helyzet megváltozott. Kínában zavarok voltak és a Hanok most a hunoknak köszönhetik, hogy ismét uralomra jutottak, tehát nekik kell elismerniök a főkirály elsőbbségét.[100]

Természetesen ilyen kiegyenlíthetetlenül merev állaspont mellett békére nem volt kilátás és amidőn Lu Fang nevű egyén ellmcsászárként fellépett, a hunok, valamint a tőlük keletre lakó lovasnomád népek hathatós támogatásban részesítették a Hanok ellen vívott harcában. A hunoknak közben azután sikerült a Gobi sivatagtól délre fekvő ősi területeiket is visszaszerezni. Vang szerencsétlen kormányzata idején a kínai határvédelem és erődítések a legsilányabb állapotba jutottak és Kr. u. 25-től kezdve éveken át Lu Fang és a vele szövetségben lévő hunok nagy fölényben voltak a Hanokkal szemben. A polgárháború 12 évig tartott. Lu Fang nem volt az az egyén, aki vezetésre termett és kezdeti sikerek dacára sem sikerült a kínai birodalomba mélyen behatolnia, hanem csak az északi területeket tudta elfoglalni. Ennek tulajdonítható, hogy végül is 37-ben hatalma összeomlott és pártfogójához a hún királyhoz volt kénytelen menekülni. A győztes Kvang-vu-ti és a hunok között 39-ben tárgyalások indultak meg, melyek azonban nem vezettek eredményre, mert a hunok a következő években megismétlik betöréseiket.[106]

Amidőn Ho-to-dzsi-si főkirály Kr. u. 46-ban mghalt, a hún birodalom régi tekintélye visszaállott. Utóda fia Vu-tu-t'i-hou bal-hien király Mt, majd mivel ő még ugyanezen évben meghalt, *P'u-nu* követte. Ebben az évben óriási aszály és sáskajárás pusztított birodalomszerte, minek következtében az állatállomány nagy része elpusztult és a lakosság jelentős része éhenhalt. A természeti csapás a főkirályt annyira megtörte, hogy most már hajlandó volt a békére. Szerencsétlenségére a birodalom erejét újból a családi viszályok törték meg. P'u-nu ellen unokatestvére, O-csu-liu fia Pi[107] felikelést szervezett s miután P'u-nu lázadó rokonát sem megfékezni, sem pedig láb alól eltenni nem tudta, Pi nyolc hún törzzsel délre vándorolt és a kínai császár engedélyével San-si északi részében, valamint az ehhez csatlakozó területeken önálló hún királyságot alapított. A déli tan-hut lazután a kínaiak hatalmas anyagi és katonai támogatásban részesítették, úgy hogy ez csakhamar 50.000 főnyi haderő élén áll. Mivel a nyugati országokban már régebbről alakult egy hún állam Hien vezetése alatt (ur. 33-61), most felhasználva a hún főkirály szorult helyzetét, 46-ban elfoglalja Kucsát, meghódítja Turkesztán keleti részét, Ta-vant (Ferghana) és Khotan székhellyel új birodalmat alapít.[108] Bymódon beleszámítva a nyugatra szakadt hunokat, Mao-tun birodalma és maga a húnság is négy részre szakadt.

Kína nem elégszik meg ezekkel az elért kétségkívül nagy diplomáciai eredményekkel, hanem a hunok régi riválisaiból, a Mandzsúriában a Leao-ho folyó mentén lakó ozmánokból, a Kingán hegységben és a Nonni partjain lakó sien-pi népből, valamint *a nyugaton élő o-sun népből jelentős szövetséget hoz össze a hunok ellen. A minden oldalról fenyegetett P'u-nu erre megtört és 52-ben békét kért elismervén a kínai császár elsőbbségét.[109]

Nem egészen másfél évtized alatt, anélkül, hogy a kínai haderő komolyan beavatkozott volna, a Ho-to-dzsi-si által újra életre keltett hún

hatalom ismét összeomlott. Kvang vu-tmak sikerült a Han uralkodóház vezetése alatt újjárendezni a kínai birodalmat és utóda, Ming-ti császár (ur. 58-75) már ismét a külső hódítások terére léphetett át, felelevenítve a Hanok nyugati irányú terjeszkedésének a politikáját, melyet ez a dinasztia közel kétszáz évvel aaelőtt kezdeményezett.

JEGYZETEK A II. FEJEZETHEZ.

1) Si-ki 110. fejezet. Hirth: The ancient History of China, p. 167. Groot I. p. 1.. Ligeti p. 31 részéről fölösleges erősíteni, hogy ez a krónikás mese mondai. Nem is az a lényeges, hanem az a körülmény, hogy egy ősi eredetű monda megőrizte a hunok és kínaiák egyKori rokonságának a tudatát. Groot i. h. találóan utal arra, hogy a mondában szereplő Sun-ui és fia Hu-nok-nak a neve tulajdonképpen a hiung-nu nép nevével azonos.

2) Groot szerint, Hirth szerint Schün-wei.

3) Ligeti p. 23 úgy véli, hogy az el&ő hiteles adatok a IX. századból valók.

4) Si-ki 110. fej.

5) p. 34.

6) Groot p. 4 s köv. szerint a dzsong (Ligeti p. 33 olvasata: dzsung), valamint a fehér és vörös tik-ek azonosak a hunokkal. Ligeti már óvatosabb, ő csak lehetségesnek tartja ezt az azonosságot. A tik nép szárnybeosztása mindenesetre amellett szól, hogy lovasnomád rokon néppel állunk szemben. A tik nép mellett a Kr. e. XIV. század körül egy hún-ok (Groot p. 5), a XIII században Ho-nan környékén egy hong-hok (Groot p. 17), a X. század végén Sauszi tartományban a gien-un (U. ő p. 2), majd a VU. század folyamán a k'ien barbárok (vö. k'ien: gien-un) külön szerepelnek és e népek valószínűleg azonosak a későbbi hiung-nu néppel. Ebből arra következtetünk, hogy a tik nép nem azonos a hunnal, hanem rokon és vele szövetséges nép, mely talán a Kr. e. II. évezred közepétől bizonyos szupremáciát is gyakorol felettük. A felsorolt népneveket Ligeti más olvasatban adja vissza. Ő „nyelvészeti és történeti okokból" a hiün-jü, hún-jü, hien-jün, a kui, kun, hún kiüan barbár népeket nem tudja azonosítani a hunokkal. Ligeti nyelvészeti és történeti okai előttünk ismeretlenek, így kénytelenek vagyunk a nagy névhasonlóság alapján e népeket a hunokkal azonosaknak tartani. Grousset p. 53 szerint a hien-yun, vagy hou nép Ordosban, San-szitól északra és Ho-pei északi részében lakott. Maspéróra hivatkozva azon a véleményen van, hogy a Pekingtől északra lakó Pei-Yong szintén egyik törzse volt ennek a hou népnek.

6) A két állam nevének kiejtése abban különbözik, hogy Cs'in szóban az s erősen hangsúlyozandó, mint az első szótag a magyar csinos szóban.

7) Groot p. 12-30.

8) U. ő p. 34.

9) Klaproth és Rémusat óta azonosítják a tunguzokkal. Hozzájuk számolják a sien-pi, topa és zsuan-zsuan népeket.

10) Groot I. p. 36.

11) Groot I. p. 27-29. Chavannes ford. V. p. 73. Grousset p. 53. *Lig&tï* p. 36.

12) Grousset p. 62 szerint: Cs'in Che Houang-ti.

13) Grousset i. h. szerint Mong T'ien.

14) Groot i. h. Ligeti p. 37. Grousset p. 62.

15) Groot p. 39-40.

16) Cordier I. p. 225-226, Grousset p. 53 s általában a legtöbb sinologus e népet jüe-csi-nek, vagy jüe-cse-nek nevezi. Groot I. p. 49 szerint ez az általában használt elnevezés rossz olvasáson alapul, szerinte e népet guarsinak, gursinak, vagy gorsinak hívhatták. Vö. O. Franke: Beiträge' p. 21. Uő.: Wiedergabei fremder Völkernamen durch die Chinesen. Ostas. Zeitschrift 1920-21. p. 144. G. Haloun: Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder Indogermanen überhaupt? Asia major, 1926. – Kiessling és Grousset másokkal együtt feltételezi, hogy ezeket a nyugati határon lakó népeket Kína felhasználja a hunok megosztására és a hunok III., század eleji meggyengülésének is ezek a népek lennének az okai. Az o-sun és jüe-csi népek között különben ekkor tűnnek fel a hunok szövetségeseiként először az ogur népek.

17) Más olvasat szerint wu-sun, u-sun. Egyébként e két néppel alább még foglalkozunk.

18) Grousset p. 53 feltételezi, hogy e két nép a Kr. e. III. század táján nyomult be a belsőázsiai fennsíkra.

19) Groot I. p. 44-46.

20) T'o-ban Groot I. p. 47 szerint. Lehetségesnek tartja, hogy eredeti kiejtése Dórban volt. T'ou-man Hirth és Ligeti olvasata szerint.

21) A név kiejtése Hirth és Ligeti p. 38 szerint. Az előző író szerint Mau-tun = mongol bagathur = csagatáj bátor, valamilyen megtisztelő jelző. Groot szerint T'o-ban. Tomaschek: Zur, hist. Topogr. v. Persien I. p. 47) szerint Mao-tun = jakut kövér, modun szónak felel meg. Schott olvasata: Mo-te, vagy Me-te = mandsu muten = hatalom, képesség. Grousset p. 63: Mao-touen, vagy Mei-tei. Groot p. 51 szerint hún kiejtés: Mortur, vagy Bartur, Franke Beiträge p. 11 és Kiessling szerint Moduk, amit Groot sem tart kizártnak.

22) Ligeti p. 39 szerint ennek az elbeszélésnek egy regős ének képezi *az* alapját.

23) Groot I. p. 49-50. Mao-tun uralmának kezdete 209-re tehető, mert Si-huang császár halálával esik egybe.

24) Groot I. p. 63-69.

25) A békét egy Liu King nevű kínai diplomata hozta létre kinek életrajza a Si-ki 99, a Csi'-en Han-su 43 fejezeteiben található. Az ottlévő leírás szerint Mao-tunt becsapták. Ugyanisi Lü császárnő addig könyörgött férjének, amíg az ügyes diplomata a császárlány helyett egy egyszerű sorból kikerült lányt vitt magával a hún királynak. Hasonló turpisság történt századok multán a perzsák részéről a fehér hún királlyal szemben. Jellemző az az okoskodás, amivel Liu King a császárt rábírija arra, hogy apósa legyen a tan-hunak. A császárlány fiaiból Mao-tun utódai lesznek és a császár unokái mégsem lehetnek engedetlenek nagyszülőikkel szemben. Groot I. p. 69-71.

26) Groot I. p. 51. Ezt az új állami rendet később, a hún államról szóló fejezetben részletesen ismertetni fogtjluk. A Csi'ien Han-su és a Si-ki, ahol erről e reformról olvashatunk, nem említik meg kifejezetten, hogy az újításokat Mao^· tun hajtotta volna végre, de ez a dolgok természetébei következik.

27) Groot szerint az On-ho = Orkhon folyó vidéke, Ligeti p. 40 szerint hún-jü nép.

28) Groot szerint a mai Kutscha, Ligeti i. h. Kiu-su-nak olvassa.

29) Groot szerint Szamarkand környékén laktak. Ez a vidék azonban ekkoriban az alánoké. Erről a népről a Vei-csi 30. fej. ford. Chavannes, T'oung Pao, *2é* ser. Bd. V. p. 319 s köv. azt írja, hogy K'ang-ki-tól északra laknak és seregük 60.000 főből áll. Nomád állattenyésztő nép, a nyestbőr, a fehér és kék k'un-tsu bőrének kikészítésével és eladásával foglalkoznak. Vö. Hirth: Hunnenforsch. A ting-ling népet egyesek kapcsolatba hozták az ősmagyarsággal.

30) Groat olvasata, ki szerint e nép azonos a mai kirgiaekkel. Ligeti i. h. kie-k'un-nak olvassa.

31) Groot I. p. 61-62.

32) Amióta e két nép indoeurópai voltát vitatják, a rájuk vonatkozó irodalom igen meggazdagodott. Vö. fentebb a 16. jegyzetet. További gazdag irodalom felsorolása és részben kiértékelése is *Grousset-nál.* W. B. *Henning* Argi and the Tokharians. Bull, of the Shool of Oriental Studies, 1938. p. 560. – S. *Feist:* Der gegenwärtige Stand der Tocharerproblems. Festschrift für Fr. Hirth. Berlin, 1920. p. 74-84. – R. *Grousset:* L'orientalisme et les études historiques. Rev. Hist, 181, 1 (1937). – *Bailey:* Ttaugara. Bull, of the School of oriental studies, London, VIII, 4 (1936). – *Pelliot:* A propos du tokharien. T'oung Pao XXII 4 (1936). – *Tarn:* Greeks in Bactria and India. 1938. – *J. Charpentier:* Die ethnographische Stellung der Tocharer. Zeitschr. der deutschen morgenländischen Gesellschaft 71 (1917). p. 357-361. – *Haneda* Toru: Apropos des Ta Yue-tchie et des Kouei-chouang. Bull. Maison franco-japonaise 1933. p. 13. - O. *Franke:* Das alte Ta-hia der Chinesen. Ein Beitrag zur Tocharer-Frage. Festschr. Hirth, p. 117. – *Przyluski:* Nouveaux aspets de l'histoire des Scythes. Revue de l'Université de Bruxelles. 1937. – *Pelliot:* Tokharien et koutchéen. J. A. 1934. – L. továbbá e könyv végén a bibliográfiában felsorolt irodalmat.

A jüe-csi népre vonatkozólag a legkülönbözőbb feltevések voltak a múltban. *Minns* (Scythians p. 110) Ptolemaios issedones népével azonosítja. M. G. *Haloun:* Zur Ue-tsi Frage. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, 91, 2 (1937) p. 136 szerint e nép nevének a kieljtése zgudja, vagyis szkíta, vö. az assyroknal e nép neve ashkuzai. A kínai források szerint e nép a hunok támadása előtt Kan-su kínai tartományban lakott. Körülbelül ezen a vidéken említ Ptolemaios (VI, 16) egy thagouroi nevű népet, Thagouron hegységet és Thogara várost. Henning i. m. szerint a szogd szövegek még a Kr. u. IX. században is Bechbaligh, Turfan, Karasar országát „négy tougrinak” hívják. Igaz ugyan, hogy ez a vidék Kan-su-tól meglehetősen nagy távolságra van, de semmi okunk sincs arra, hogy a jüe-csi nép lakóhelyét Kan-su-ra korlátozzuk.

Az orientalisták Ptolemaios Thagouroi népét azonosítják Strabon tokharoi népével és véleményük szerint ezen nép nem más, mint a kínaiak jüe-csi népe.

Strabon (XI, 8, 2) adata, a tokhár kérdésben döntő jelentőségű, mivel a tokhárok éppen abban az időben semmisítik meg a baktriai hellén királyságot, amidőn a kínai adat szerint (Grousset p. 64) a jüe-csi nép birtokbaveszi Tahiát, vagyis Baktriát. További nyelvészeti bizonyíték az, hogy Turfan, Karasar és Kucsa vidékén még az V.-VIII. században is a tokhár nyelvet beszélik (Grousset i. h.).

33) Tárgykörünkön kívül esik a saka és jüe-csi nép kapcsolatának a megvilágítása. A kínaiak említést tesznek régebben egy sseu (régi kiejtés: sseuk) népről, mely Taskend vidékén. Ferghanában és Kasgar környékén lakott. Ezt a népet azonosítják a perzsák és hinduk saka, vagy caka, a görögök sakai népével, vagyis az ázsiai szkítákkal. Nyelvüket Lüders az A. Stein által Khotanban talált több kézirat alapján iráninak mondja. Ez a saka nép a jüe-csik elől menekülve Drangiana (Seistan) és Arachosia (Quandahar) tartományokba vonul, melyek neve ettől az időtől kezdve Cakasthana (Grousset p. 68). Ugyanezen iráni népek alapítják meg később az indoszkíta birodalmat (Grousset p. 69). Egyébként Csang K'ien, amidőn a jüe-csiket felkeresi, ez a nép már Sogdianában lakik, melynek fővárosa a kínaiak szerint Kiu-cse, amit Haruda Toru a mai Kandával azonosít.

34) Ligeti p. 40 szerint Lou-Ian.

35) Ezt a kékszemű és vöröshajú népet J. Charpentier a 32. p. aJatt i. tanulmányában azonosítja az Asianoi, vagy asioi néppel, akik viszont szerinte az alánok, mert e nép magát as-nak nevezi, mely szónak mongol-törökös többesszáma ásod.

36) Ligeti p. 40 szerint ho-ku.

37) Groot I. p. 79 ugyan az ujgurokkal azonsítja, de már ő is a k'ut szótagot gor, gur kiejtéssel adja vissza. Németh (A honf. magy. p. 114-115) *az* a feltevése, hogy e másutt o-k'ut-ként szereplő nép nem lefoet más, mint az ogurtörök törzsszövetség, igen valószínű.

38) Groot I. p. p. 76-77.

39) A. Herrmann: Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft. Geografiska Annaler, 1935. p. 130 és Grousset p. 70.

40) Grousset i. h.

41) Grxxrt p. 71-73.

42) Groètr-p: 74.

43) Groot p. 76-79.

44) Groopt szerint, Grousset p. 63 szerint 174-161.

45) Groot p. 80 Kiornak vagy Kihornak olvassa.

46) Groot: Lo-sang, Hirth: Lau-sang, Grousset: Lao*chang. Fordítása Hirth szerint>,égi: és magas tan-hu”, Hirt szerint fensége® agg.

47) Grousset p. 70 szerint 167-ben.

48) Groot szerint, Grousset i. h. szerint Kiun-tch'en.

49) Grousset i. h.

50) Grousset i. h.

51) Groot p. 90-95.

52) Groot p. 95-102.

52) Grousset p. 7- szerint Tchang-K'ien.

53) Grousset i. h. szerint Ta-yuan, a mai Ferghâna.

54) Grousset p. 71 szerint 126-ban.

55) Richthof en I. p. 450-451. Grousset p. 70-71.

56) Groot I. p. 102-106. Grousset p. 71.

57) Groot szerint, Cordier szerint Yicse, Grousset p. 71 olvasata: Yitche-sie.

58) Groot I. p. 111-112.

59) U. ő. p. 112-115,

60) Groot szerint, Ho-Kiü-ping Grousset 71 és Ligeti 54 szterint. Groot p. 115-120.

61) Groot I. p. 120-128. K. Shiratori: On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for heaven Worship. Memoirs of the Toyo Bunko, 5, 1930. p. 7-21.

62) Groot I .p. 128--131.

63) Grousset p. 71.

64) Groot.

64) Grousset.

66) Grousset p. 71 szerint a veszteség 19.000 fő volt. A. Herrmann a döntő csatát Groottól eltérőleg Orchon környékére teszi.

67) Groot I. p. 133-144.

68) Pompás síremléke maradt ránk, melyen a földrezuhant hún harcoson lovával végigtapos a kínai. Vö. Felvinczi-Takáts cikkét a bibl.-ban. Lartigue: L'art funéraire à l'époque Han. 1935. p. 33* Grousset p. 71. Ligeti p. 55.

69) Groot I. p. 144. – Cordier szerint Vu-vei.

70 Groot I. p. 145-150.
71 The horse, a factor in early Chinese history. Eurasia septentrionalis IX (1934). p. 231.
72 Grousset szerint, Groot szerint 104.
73 Cs'ien Han-su szerint Csiem-su-li.
74 Hirth olvasata szerint Csü-ti-hou.
75 Groot I. p. 162-172. Grousset p. 75.
76 Egy másik forrás szerint a kínaiak 240.000, a hunok pedig 100.000 álló hadsereggel rendelkeztek.
77 Groot I. p. 172-175.
78 Hirth szerint Hu-lu-ku.
79 Groot I. p. 177-187.
80 U. ő. I. p. 187.
81 U. ő. I. p. 188-192.
82 Groot I. p. 188-192. Grousset p. 76.
83 Groot I. p. 192-199.
84 U. ő. p. 199-200.
85 Hirth olvasata: Hü-lü-k'üan-kü.
86 Grousset p. 76.
Groot I. p. 201-209.
U. ő. I. p. 204-208.
89) Hirth p. 266: Huhanjé, Cordier Hou-han-yé. Hohanje, Ligeti: Hu-han-szie, Grous-
90 Hirth, Cordier I. 245, Ligeti p. 57: Csi-csi, Grousset: Cse-cse, Groot: Csit-ki.
91 Groot I. p. 209-215.
92 U. ő. p. 216-220.
93 kien-k'ou Grousset p^ 77 szerint.
94 Ligeti p. 57: K'ang-kiü.
95 Grousset p. 76 szerint 43-ban.
96 Groot I. p. 220-225.
97 Hirth p. 266 és Kiessling col. 2587 úgy véli, hogy Csi-csi birodalmának An-cs'ai, vagyis az aorsoknak az Aral-tó melletti országa a központja. Ez ellentétben áll a Groot által közölt forrásokkal, mert ott mindössze arról van szó, hogy Csi-csi az aorsokat adófizetésre szólítja fel. Kiessling feltételezi, hogy az aorsok ekkor a hunok elől menekülve vonulnak át Európába.

98) Csi-csi bukása és halálára vonatkozó kínai tudósítások a legnagyobb mértékben megbízhatatlanok. Lényegében egy kínai tábornok vakmerő és viszonylag csekély erővel végrehajtott támadásáról beszélnek. A nyugati országok főkormányzó ja, Kan Jen-su és tábornoka Cs'en T'ang (Groot szerint, Grousset p. 77 szerint Cs'eng T'ang) elhatározták, hogy meglepetésszerűen rajtaütnek Csi-csi főkirályon, Be sem várva a kínai császár hozzájárulását, 40.000 főnyi sereg élén, két oszlopban támadják *meg* a nyugati hunokat. A déli oszlop a hegyeken átment Ta-van országába, majd onnan észak-nyugati irányban előretört a Jaxartes völgyében. Az északi szárny az o-sunok országába menetelt és magához vonva a kínaiakkal szövetségben álló nép haderejét, a Narin völgyén át betört K'ang-ki-ba. Az egyesült kínai seregnek árulók mutatják meg az utat Csi-csi fővárosáig. Hogy itt nem egy alkalmi kalandról van szó, hanem egy, a kínai diplomácia által mesterien előkésztett vállalkozásról, annak bizonysága, hogy nemcsak az o-sun haderő vonul fel Csi-csi ellen, hanem a kínaibarát keleti hunok jelentős létszámú segédcsapata is. Ugyanis ez a hún lovasság tartóztatja fel azt a 10.000 lovast, amelyet K'ang-ki királya küld Csi-csi segítsé-

gére. De hogy egy általános lázadás követte a kínai betörést, bizonyítja az is, hogy Csi-csi teljesen magára van hagyatva és hogy a kínaiak 15 olyan királyt részesítenek a zsákmányból, akik mint Csi-csi alattvalói fellázadtak és az uruk elleni harcban résztvettek. A jól előkészített lázadás és a kínai betörés Csi-csi-t teljesen felkészületlenül éri, amit azzal támasztunk alá, hogy a Csi-csi rendelkezésére álló csapatok létszáma oly csekély, hogy az kizárólag csak személyes testőrségéből és fővárosa lakóiból áll, tehát még maguk a nyugati hunok sincsenek a főkirály oldalán ezekben a tragikus napokban és csak K'ang-ki királya küld segédcsapatokat, melyeknek azonban nem sikerül az ostromlókon áttörnie. A csapatok létszámára a kínai krónika veszteséglistájából lehet következtetni. Az udvarhoz tartozó egyének beszámításával elesett 1518, fogságba került 145, később még 1.000 foglyot osztanak szét, tehát összesen nők, gyermekek beszámításával mintegy 2.500-3.000 ember. Ez az adat fényt vet arra is, hogy a hunok nagy része a vérfürdőből megmenekült és őse lett az európai hunoknak, vagyis Csi-csi nyugati hiung-nu népének elpusztulására a forrásokból következtetni nem lehet.

99) Groot I. p. 225-238. Hirth p. 266. Kiessling c. 2587. Grousset p. 77. Ligeti p. 58.

100) Groot I. p. 239-246.

101) Groot I. p. 247-250.

102) Groot I. p. 262-266.

103) U. ő. p. 266-269.

104) Groot I .p. 271-279. Cordier I. p, 253-255.

105) Groot I. p. 279-288.

106) De Guignes I. p. 221-222.

107) Grousset p. 78.

108) De Guignes I. p. 223-225. Chavannes T'oung pao 1907. p. 197.

109) De Guignes I. p. 229. Grousset p. 78.

AZ
ÁZSIAI HÚN ORSZÁGOK
KR. UTÁN 150 KÖRÜL
0
500 km
Volga
Ural
Tobol
Isim
Ob
Jenisszei
Alsó Tunguzka
Köves Tunguzka
Felső Tunguzka
Lena
Amur
Bajkál-tó
TUNGUZOK
TING-
Irtis
LINGEK
ALÁN
Káspi-tó
Arál-tó
BIR.
Joxartes
KIN-KUNOK
O-K'UTOK
Balkas-tó
NYUGATI
HÚNOK
Selenga
Orchon
(Urga)
Kerulen
(Karakorum)
SIEN-PI BIROD.
O-HUANOK
Ili
Kuldzsa
DZSUNGÁRIA
Issik-kul
Turfan
Barkul
Hami
TA-
VAN
O-SUNOK
(Szamarkand)
Aksu
Kutsa
Merv
K'ANG-KI
Kasgar
Tarim
Lop-nor
Szu-csou
Kan-csou
DÉLI HÚN
ORSZÁG
PARTHUSOK
BIRODALMA
Oxus
Jarkent
Khotan
Kuku-nor
Liang-csou
Lan-csou
Huang-ho
LO-YANG
(Kabul)
INDOSZKÍTA
BIR.
CS'ANG-NGAN

5. sz. térkép.

III.

AZ ÁZSIAI HÚN BIRODALOM BUKÁSA

A most következő világtörténeti jelentőségű háborúknak kifejezetten gazdasági okai voltak.[1] A tengerek ebben az időben csak vakmerő hajósok számára nem képeztek akadályt. A rendes kereskedelmi forgalom a szárazföldi karavánútakon zajlott le, a tavolkeiet és közeikelet, valamint Egyiptom és a Pontus vidéke között. A karavánútak forgalmával a partmenti hajózás korántsem versenyezhetett. Valamennyi karavánút közül a legfontosabb volt a nagy ázsiai transzverzális útvonal, mely Kínát kötötte össze Parthiával és a római birodalommal. A nagy világbirodalmak között kereskedelmi forgalmat elsősorban az a sok kis ütközőállam akadályozta, amely a Tarim völgyében feküdt és az átmenő forgalmat annak megadóztatásával megdrágította, maguk pedig busás haszonra és gazdagságra tettek szert az árumegállítás akkoriban is divatozó szokásánál fogva.

A hunok számára főleg emiatt volt fontos, hogy ezek a kis nyugati országok hosszú időn keresztül hűbéresei voltak a tan-hunak. De fontos volt amiatt is, mert míg a Hanokat sikerült nyugat felé elzárni, katonailag állandóan fölényben voltak velük szemben. Már a régebbi Han-dinasztia kísérletet tett ezeknek a nyugati országoknak a meghódítására, de a karavánút birtoklása annak hosszúsága és távollevősége miatt csak átmenetileg sikerült.[2]

Ming-ti császár uralomralépése után a Hanoknak kétszázados politikáját elevenítette fel és pedig lényegesen kedvezőbb viszonyok között. Az egyetlen számba jöhető ellenfél, a hunok még együttes erővel sem volt oly erő®, mint Mao-tun hún birodalma és most négy részre szakadozva aligha tudtak szembeszállni az új kínai imperializmussal. Az elmúlt években az északi hunok ismételten (62, 63, 65, 70) betörtek a birodalom ten rületére, a testvér déli hunok ellenállást fejitettek ki s valószínűleg emiatt tört ki 65-ben az elégületlenség a déli hunok sorai között.

A nagy kínai támadást katonailag a kínai haderő újjászervezése, diplomáciailag pedig az összes barbár népeknek egy hún-ellenes koalícióba való tömörítése előzte meg. A hunok régi ellenfelei az egykori hódolt o-sun, sien-pi és egyéb népek Kr. u.. 73-ban a kínai támadással egyidejűleg csaptak rá nyugatról és keletről a magukra hagyott északi hunokra. A kínai hadsereg maga két irányban tört előre, észak felé Keng Ping lovassági tábornok vezetése alatt a Gobi-sivatagon át és nyugatra Teu Ku tábornok vezetésével. Az utóbbi sereg előbb a Lop-norig, majd a Tien-sán hegység lábáig nyomult előre s Teu Ku alvezére, a kiváló Pan Cs'ao lovasgeneirális oldaltámadással a hún hu-yen törzset verte tönkre, melynek a Barkul tó mellett volt a lakhelye. Már az első évi hadjárat elegendő volt ahhoz, hogy a kínai hadak Kelet-Turkesztánt bártokukba vegyék és ezzel a karavánútat elfoglalják, amit azután egy Yi-vuanban alapított katonai gyarmat létesítésével biztosították.[3]

A második hadjáratban, Kr. u. 74-ben a két kínai hadsereg Keng Ping és Teu Ku vezetése alatt egyesült a Tarim-völgyének és a nyugati országoknak végleges elfoglalására. Először a két Kiu-cse országra került a sor, melyek közül az ú. n. régi Kiu-cse a mai Turf an területén volt, az új pedig attól északra Ku-cs'eng irányában. Keng Ping ez utóbbinak királyát, Ngan-tö-t meglepte és a várost birtokbavette,[4] majd Turfánra került a sor s e két város biztosítására a tábornok unokaöccse, Kong Kong vezetése alatt helyőrség maradt vissza.[5]

Ugyanakkor Pan Cs'ao a Lo4antól és Lop-nortól délnyugatra lévő San-san királyát lepte meg és a hún követ iefejeztetésével annyira megfélemlítette, hogy a kínaiakhoz visszapártolt.[6] A hunok ezekbe, a Tarim-medencében folyó harcokba mem avatkoztak bele, – Hien nyugati hún királysága már inásfél évtizede felbomlott, – hanem az üllő és kalapács közé került kis városállamokat ügynökeik útján az ellenállásra biztatták. A két Kiu-cse és San-san királyainak bukása után most Kasgar környékének a meghódítására került a sor. Itt a hún-barát Kuang-tö uralkodott, Khotan, Jarkand és Kucsa felett. Pan Cs'ao előbb rajtaütéssel Khotant foglalta el s Kuang-tö a hún követek megöletése után behódolt, majd Kasgar is elesett és a tábornok a hún-párti Kien fejedelem helyett Kucsa élére egy Csöng nevű egyént állított.[7] Ezek a gyors kínai sikerek azonban nem voltak tartósak. Már 75-ben az egész Tarim-medence fellázadt, Karasar királya meggyilkoltatta Cs'en Mu kínai kormányzót és Kucsa, valamint Aksu lakossága körülzárta Pan Cs'aot Kasgárban. a visszatérő Ngan-tö király pedig Keng Kong tábornokot ostromolta az új Kiu-cse (Ku-cs'eng) városában.[8] Ming-ti ez évben bekövetkezett halála után az új császár, Csang-ti látván a nehézségeket – s mint a későbbi évtizedek bizonyították, alapjában igaza volt, – parancsot adott vitézül ellenálló vezéreinek, hogy a nyugati országokat ürítsék ki és vonuljanak vissza keletre.

Pan Cs'ao a nagy kínai hadvezér a császári parancsot nem teljesítette, hanem emlékirattal fordult az udvarhoz, melyben feltárta az egész nyugati problémát. A hún kérdés, mondotta, nem oldható meg a nyugati területek birtokbavétele nélkül s bármily áldozatokkal jár ez a válialkozas, a hunok erejét csak támadó fellépéssel lehet megtörni. A tábornok megkapta a felhatalmazást a további hadműveletekhez és előbb Kasgárt foglalta vissza, majd midőn friss csapatokat kapott, 78-ban egészen Sogdianáig az összes nyugati országokat meghódoltatta, ami azután az o-sun néppel kötött szövetséggel vált teljessé, mert sikerült-szoros gyűrűt vonnia az északi hunok köré.[9] (Kr. u. 83)

Bármily kiváló volt a kínai fővezér úgy is mint katona, s úgy is mint szervező államférfi, a nyugati országokat teljesen megnyernie sohasem sikerült. A húnbarát városi pártok újabb és újabb lázadásokkal kísérelték mag a kínai iga lerázását, ami annál is érthetőbb, mert a hún uralom sohasem volt olyan nyomasztó. Hún fennhatóság alatt a helyi autonómiák fennmaradtak, míg a kínai uralom egyet jelenített a sokrétű kínai bürokrácia nyomasztó gazdasági uralmával. Csak ez teszi érthetővé hogy már 80-ban újból fellázadt Pan Cs'ao ellen Kasgar, hogy 84-ben Kasgar, Jarkand és Sogdiana királyai az indoszkítákat hívták segítségül és hogy 88-ban újabb lázadás tört ki Jarkandban s csak Pan Cs'ao fölényes hadvezéri képességei tudtak ezekkel a veszedelmes megmozdulásokkal megbirkózni.[10]

Magukkal az északi hunokkal vívott harcokról jóval kevesebbet hallunk, átmenetileg Húnország mellékhadszintérré vált, hol inkább a kínaiak lovasnomád szövetségesei nyugtalanítják a hunok szállásterületeit.

Kr. u. 87^ben a sien-pik rajtaütnek a hunok keleti szállásterületein s a küzdelemben maga *Ju-liu* tan-hu is elesik. 58 törzs és 200.000 hún hódol meg a kínaiaknak, kik ezt az embertömeget valószínűleg a déli hunok szállásterületein helyezik el.

A kínaiak helyzete ennek dacára sem könnyű, inert mindenütt állandóan újabb felkelésekkel kell megküzdeniök.

Kr. u. 89-ben a sien-pik keleti és az o-sunok nyugati irányú támadásával egyidejűen déli irányból Teu Hien és Keng Ping tábornok vezetése alatt kínaiak és déli hunok törnek be Húnországba. Döntő harcra a Kilusán hegységben kerül a sor, ahol a túlerő az új ítan-hu seregét tönkreveri, 13.000 hún elesik, 200.000 hún újból meghódol s a főkirály nyugatra Kobdo^-ba menekül. A kínaiak egészen a Jen-jen hegységig nyomulnak előre s a győzelem hatása alatt a két Kiu-cse király is meghódol a kínaiaknak. A hún főkirály az öccsét küldi a kínaiakhoz s felajánlja a behódolását. A kínai udvar nem fogadja, hanem tudomására hozza, hogy a tan-hu személyesen jelentkezzen.

Erre a harcok újból fellángolnak. 90-ben Teu Hien tábornok legyőzi a hunok utolsókig kitartó szövetségesét az ujgurokat. A tan-hut tovább üldözik, miközben az egyik csatában maga is megsebesül.

Ugyanezen évben a délebbre operáló Pan Cs'ao tábornokot súlyos veszedelem fenyegette, mert a fellázadt Kucsa és Karasar támogatására maga az indoszkíták királya, II. Kadphises jött segítségül.[11]) Pan Cs'aot a szerencséje most sem hagvta el. A Pamir magas hágóin sikerült az indoszkítákat feltartóztatni, úgy hogy a Tarim völgyében folyó harcok továbbra is elszigeteltek maradtak.

91-ben Keng K'uei tábornok ismét nagyobb erővel tört be hún területre s a tanhut az Altáj hegység vidéken vívott döntő csatában megverte, anyját és családját foglyuléjtette. A főkirály nyugati irányban ismét elmenekült és egyelőre K'ang-kiban húzódott meg. A hunok egy részei Kucsától északra Yüe-panban telepedett le. A hunok maradványa felett főkirállyá a kínaiak az elmenekült tan-hu öccsét, *Ju-s'u-kient* nevezték ki.

A déli hadműveletek is szerencsésen haladtak előre, mert Pan Cs'ac bevette Kucsát, Aksut és Ucs Turfánt és ezzel Karasar kivételével, mely csak három év múlva adta *m&g* magát, az egész Tarim medence a kínaiak birtokába jutott.[12]

Ju-s'u-kien nem maradt nyugton, mire a kínaiak a sien-pi népet biztatták fel ellene. A tan-hu csatát vesztett és maga is elesett. Népének maradványa szintén nyugatra költözött és egyesült az előző tan-hu népével. Az északi hunok a sorozatos nagy vérveszteségek dacára is ellenálltak, de sok részre szakadoztak, így megszűntek a kínaiak számára komoly veszélyt jelenteni.[13])

Pan Cs'ao, akit hálás császára a nyugati országok főkormányzójának nevezett ki, a Tarim-völgyének pacifikálása után sem maradt tétlenül. Kr. u. 94-ben átkelt a hatalmas Pamir hegységen Túrán területére, tönkreverte a jüe-csi nép seregét és királyukat megölette. Ezután nyugati irányban haladt tovább és Kr. u. 95-ben elérte a Káspi-tót. A nagy hódítónak ötven ország hódol meg és ezzel egyúttal az egész nyugati karaván-út Kína birtokába jutott. Ekkor éri el Kína legnagyobb kiterje-

dését a Han uralkodóházból származó Ho-ti császár (89-105) uralkodása alatt. A birodalom nyugati szomszédai An-si (a parthusok) és Ta~ cs'in (a rómaiak). A legsúlyosabb a helyzete a két világhatalom közé ékelt Parthiának, melyet egy kínai-római összefogás bármikor összeroppanthat. Róma császára ekkoriban az öreg Nerva, két év multán azonban már Traianus. Pan Cs'ao alvezérét Kan Ying tábornokot bízza meg, hogy utazzon Ta-cs'in-be s vegye fel a kapcsolatot e távolnyugati hatalmas birodalommal. A római birodalomnak ekkor már Traianus, a másik nagy hódító voZt a császára. Mérhetetlen perspektíva nyílt az akkori világ elé, ha napkelet és napnyugat két hatalmas birodalmának sikerül egymással gazdasági és esetleg katonai megegyezést létrehoznia. Pan Cs'ao marsallnak azonban nem adatott meg ez a nagy világtörténelmi szerep. Tábornokának a közbeeső Parthián kellett keresztül utaznia, hol bizonyára már régóta gyanakodással nézték a kínaiak nagyméretű terjeszkedését. Gondoskodtak arról, hogy a jámbor és gyáva kínai tábornoknak ne legyen kedve Rómába menni s annyira megrémítették.„ hogy valahonnan a Káspi-tó környékétől dolgavégezetlen tért vissza vezére főhadiszállására.[14])

Kína és az Ókor egyik legnagyobb hadvezére, ki nemcsak mint katona volt kiváló, hanem mint államférfi is, 102-ben tért vissza hazájába, hol még ugyanabban az évben meghalt. Maradtak utána iskolájában felnőtt kitűnő vezérek, de nem volt olyan méltó utóda, aki a nagyvonalú külpolitikáját tovább tudta volna folytatni. Pár év múlva a Tarim-völgyc fellázadt és 107-ben a kínai császár a nyugati tartományokat kiüríttette.

A DÉLI HUNOK,

Az ősi ország a Huang-ho nagy kanyarodójánál még a déli hunok birtokában volt. H. Ho-han-sa, mint láttuk, itt telepedett le nyolc törzsével, melynek létszámát azok a hunok, akik ezen ország elvesztése után másfél századdal előbb visszamaradtak, továbbá a nagy számban átszivárgó északi hunok, napról-napra növelték. Azzal, hogy vállalták a kínai fennhatóságot, a maguk hátát ugyan tudták biztosítani a Han nagyhatalommal szemben, de viszont azt a háládatlan szerepet kellett vállalniok,. hogy szabad testvéreikkel harcolva a birodalom határait védelmezzék., Természetesen a déli hunokból sem veszett ki a lovasnomád népek szabadságszeretete és a kínai krónikák hallgatása korántsem jelenti azt, mintha a déli hunok állandó békés nyugalomban éltek volna. Az északi Itan-hu öccse, Jüe-kien, aki Ho-han-sa országában, talált menedéket. Kr. u. 50-ben felkelést szervezett a vendéglátó déli főkirály ellen» de a lázadást idejében leleplezték és efojtották.

H. Ho-han-sát Kr. u. 55-ben bekövetkezett halála után egymást követoleg két öccse, *Kiu-fen* és *I-fayu* uralkodtak, akik ellenséges viszonyban éltek az északi testvérnéppel. Az északi hunok bukásakor a déli hiV nok a kínaiak oldalán, harcoltak s talán a közös hún ügynek ez az elárulása volt az előidézője annak a nagy belső változásnak, mely a déli liánoknál ekkoriban végbement. Közvetlenül az északi hunok bukása után 94-ben, (tizenöt törzs és 200.000 hún fellázadt a déli tan-hu ellen és az: északi hún Feng-hou személyében új királyt választottak. Változó sikerű harcok folytak azután, melyben Si-cse déli tan-hut a kínaiak hathatósan támogatták. Feng-hou táborát az éhezések és nélkülözések csökken-

tették, újabb felkelő törzsek viszont támogatták. 100-ban a harcok még tartottak s Feng-hou az északi hún szállásterületeken keményen ellenállott. 105-ben azután a kínaiak belátván a küzdelem eldöntetlenségét, elfogadták Feng-hou bekeajánlatát, aki a régi Ho-han-sa szerződés alapján a kínaiak hűbérese lett. A hunok ekkoriban négy önálló államot alkottak. Csi-csi hunjainak maradványa valahol a Balkas-tó környékén lakott, Ju-s'u-Men északi hunjai Dzsungáriában és a Barkul-tó környékén teljesen függetlenek voltak, míg Feng-hu hunjai az északi és Si-cse húnjai a déli szállásterületekeai a kínai császár hűbéresei voltak.

Alighogy Feng-houval sikerült megegyezésre jutni, 109-ben a déli tan-hu, Van-si-si felkelt a kínaiak ellen és Keng Csüng kínai tábornokot Mei-csiban körülzárta. Hiába vonult fel ellene több kínai sereg és sien-pi segédcsapatok, a hunok végigpusztították egész San-si tartományt. 110-ben JLiang Csin és Keng K'uei tábornokok vonultak fel ellene s előbb alvezérét, majd magát a főkirályt is megverték és Hu-cseba nyomdák vissza. Végül is megállapodás jött létre Van-si-sival, ki az ellenállást megszüntetvén amnesztiát kapott.

A kmaiak számára az északi hunok hatalmának megtörése korántsem jelentett nyugalmat. Az északi szálláshelyeket elfoglaló sien-pik, valamint az ohuanok, tangutok megbízhatatlan szövetségesnek bizonyultak. 117-ben a sien-pik megtámadták a kínai hűbéres Feng-hou tan-hut, megverték, országát elfoglalták. Népe az északi hunok területére költözött át, maga a főkirály kínai területen So-fangban települt le.

Az északi hunok újból megerősödtek s mióta Kína a Tarim-völgyét kiürítette, az ottlévő városállamok ismét elismerték a tan-hu főségét. Ettől kezdve a hún betörések évről-évre megismétlődtek s főleg a karavánút .mentén fekvő kínai gyarmatok ellen irányultak. 119-ben a tan-hu és új Kiu-cse (Ku-cs'eng) királya seregeikkel rátörtek az előretolt Yi-vu kínai gyarmatra. A támadás nem sikerült, mire Kiu-cse és San-san ikirályai meghódoltak. A következő évben a hunok a régi Kiu-cse (Turfán) királyával szövetkezve újból betörtek, de még mielőtt Tun-huangot elérték volna, So Pan tábornok visszaverte őket. A csatározások a következő révekben is folytak és 123-ban a sien-pik déli hunok ellen intézett támadásával egyidejűleg a hún hu-yen törzs királya és Kiu-cse királya ismételten végigpusztította a szomszédos területekéit. Úgy látszik, hogy az északi hunok és a sien-pik között szövetség jött létre, mert 123-tól kezdve csaknem évente a kínaiak mindkét nép ellen kénytelenek hadbaszállni.

Az északi hunok ellen Pan Cs'ao fiát, Pan Jungot (küldik ki, aki feleleveenítve apja offenzív szellemét 124-ben támadásba megy át s új Kiu-cse és a hún I-lu királyt a Tengri dag egyik völgyében tönkreveri. A következő évben fegyverrel aláveti a régi Kiu-cse királyát és végül 126-bain döntő győzelmet arat a hu-yen király felett és foglyul ejti a tan-hu nagybátyját is. Amidőn a főkirály 10.000 lovas ólén segítségül jön, ő is vereséget szenved és a kut-to-ho nevű országnagyot megölik. A győzelem oly tökéletes, hogy a Hu-yen király Barkul-tó környékén lévő szálláskörleteit elhagyja és a Ku-vu völgyébe (Narin folyó vidéke?) telepszik át.[15]) A nyugati tartományok ezután újból kínai fennhatóság alá kerülnek, bár a karavánút az állandó lázadások és megismétlődő hún betörések miatt feizután sem volt biztonságban. A harcok gyújtópontja továbbra is Yi-vu környéke, melyet a kínaiak 131-ben újból megszánnak. Hún részről a háborút továbbra is a hu-yen törzs intézi. 134-ben a kínaiak rajtaütnek a Hu-yen királyon, sok emberét levágják, foglyulejtik a tan-hu anyját és

háremét és elhajtanak 100.000 marhát és egyéb állatot. A következő évben emiatt a király Kiu-ese megtámadásával áll bosszút és a város segítségére jövő kínai csapatokat megveri, viszont 137-ben ő szenved vereséget Tun-huang kormányzójától.

A sien-pi nép szintén csaknem állandóan harcban áll a kínaiakkal és déli hún hűbéreseikkel. 123-ban és 124-ben a sien-pik betörnek az északi tartományokba, majd miután a tan-hu 126-ban kifejezetten az északi határok megerősítését kérte az udvartól, 127-ben, 131-ben és 133-ban kínai és déli hún csapatok törnek be a sien-pik területére és több győzelmet aratnalc. Ezekben a harcokban a lovasnoniádok egymást pusztítják, miből csak a kínaiaknak van hasznuk. Nincs kizárva, hogy a kínaiak kielégíthetetlen önzése váltja ki azt a nagy déli hún felkelést, mely Kr. u.. 140-ben tör ki. Vu-si hún csü-lung király és a valószínűleg az uralkodóházhoz tartozó Csü-niu felkeinek a déli tan-hu ellen és Hsi-ho-t felperzselik. Csatlakozik hozzájuk a jobb hien király is, miire a felkelés nagy területen általános lesz, körülfogják Mei-csit, So-fang és Tai kormányzóit megölik. Csü-niut tan-huvá kiáltják ki s ez szövetséget hoz létre a kínaiak ellen az o-huanok, tangutok és a déli hunok között. Ping, Liang, Je és Csi tartományokat pusztítják a szövetséges seregek. A felkelés lelke Vu-si, ezért elsősorban ellene irányul a kínai ellentámadás és Ma Hsü és Liang Ping tábornoknak sikerült is őt megverni. A kínaiak Hsiu-li déli tan-hut és (testvérét a bai-hien királyt arra akarják kényszeríteni, hogy maga is szálljon hadba a felkelők ellen, ők azonban inkább az öngyilkosságot választják. Csang Tan kínai tábornoknak sikerül az ellen tan-hut, Csü-niut megverni és amnesztia ellenében békére bírni, de Vu-si az o[j]huanokkal szövetségiben továbbra is ellenáll. A küzdeleim a következő években is váltakozó szerencsével folyik, bár a kínaiaknak sikerül a sien-pik szövetségét megnyerni. Így is csak akkor tudnak a kínaiak a felkelők fölé kerekedni, amidőn orgyilkosokkal Vu-sit eltétetik láb alól (143). A kínaiak kreatúrája Tu-lu-k'u lesz a déli tan-hu, aki 143-tól 147-ig uralkodik. Utóda *Kü-erh* (147-172) alatt a lázadások ismételten kiújulnak az elviselhetetlen kínai kormányzat ellen. Így 155-ben Pô-te bol kü-kü kel fel s alighogy leverték, 157-ben új lázadás tör ki, melyet a sien-pik is támogatnak. A küzdelem kiújul 158-ban és 166-ban.

Tan-cse-huai, a sien-pi nép nagy hódító királya 155 körül végleg elfoglalja az északi hunok mongóliai szállasterületeit és a régi hún birodalmi anyaterületeken alapítja meg ennek a mongol népnek új hatalmas birodalmát. A hunok tömegeikkel végleg kiszorultak Középázsiából a szibériai steppékre, míg a keleten maradt déli hunok még szorosabban odatelepülnek a kínai határokra.

Ez időtől kezdve a kínai források mind ritkábban emlékeznek meg a hunokról. A déli hunok a kínai birodalom szomszédságában nemcsak az óriási elnyomó többségű kínai tömegek nyomását érzik, hanem a kínai kultúra is erős vonzóhatást gyakorol reájuk és pedig elsősorban az uralkodóházra, mely amúgy is az évszázados kínai vérkeveredés hatása alatt áll és másodsorban a vezető hún rétegekre, míg a nép valószínűleg ősi életmódja megőrzése mellett népi egyéniségét jobban átmentette.

A nyugatra került északi hunokról már csak kétízben történik említés. 151-ben a Hu-yen király Yi-vut felperzseli és 3000 lovasa Mao K'ai kínai tábornokot megveri. Tun-huang kormányzója vonul fel ellene, de bár a Barkul-tó környékéig üldözi, a végén mégis kénytelen minden eredmény nélkül székhelyére visszatérni. Hogy a nyugati tartományok

elvesztek, annak a legbiztosabb jele, hogy 153-ban Ku-csa királya ismét a hún tan-hu fennhatóságát ismeri el. Hogy a nyugati hunok azután mikor kerültek el Dzsungáriába a Barkul-tó vidékéről, nyugatra vonulván a kínai karavánút szomszédságából, kínai forrásainkból nem tudjuk megállapítani. Igen valószínű, hogy nyugatabbra költözésük a sien-pi nagyhatalom megalakulásával áll kapcsolatban.

A most már magára maradó déli húnság teljesen kínai befolyás alá kerül. Amidőn Kü-erh tan-hu 172-ben meghal, utóda Mou alatt állandóan kínai rezidensek és tábornokok tartózkodnak a déli hunok területén. A hún katonai erőket a sien-pik elleni hadjáratoknál használják fel, így a 177. évi hadjáratban is kínai tábornok vezeti a hún csapatokat a szomszédok ellen, akiktől súlyos vereséget szenvednek. A tan-hu utódát, fiát, Hu-osenget (177-179) Csang Hsiu kínai tábornok öli meg, ami jele alnnak, hogy a főkirály már saját udvarában sincs biztonságban a kínaiakkal szemben. Az új tian-hu, Cs'iang k'ü alatt a kései Han-dinasztia már az utolsó éveit éli. 188-ban a (hunok jobb szárnya fellázad a főkirály ellen és a felkelők magát a főkirályt is elteszik láb alól. Utóda fia Jü-fu-lo lenne, de ezt a felkelők nem ismerik el, hanem helyette Sü-pu kut-to-hot választják meg tan-hunak, ki azonban még ebben az évben meghal és pillanatnyilag nincs vezetője a déli hunoknak.

A déli hunok között tökéletes a felfordulás. Jü^fu-lo 189-től 192-ig P'ing-yang-ban üti fel a főhadiszállását és onnan az északi kínai tartományokat pusztítja. Cs'ao Cs'ao kínai tábornok ugyan megveri, de 195-ben bekövetkezett haláláig nem sikerül ellenállását megttörni. Utóda Hu-s'u-cs'uan lesz, aki kezdetben a császárt támogatja, később azonban összekülönbözik a kínai kormányzattal, mire Cs'ao Cs'ao 216-ban az akkori fővárosba Jé-be rendeli s ettől kezdve a kínai udvart nem hagyhatja el, tisztes fogságban tartják ott. Évente megkapja a megállapított pénzbeli, selyem és élelmiszer ellátmányt s ő és fiai névlegesen továbbra is a déli hunok főkirály ai, míg valóságban a hunok felett mások uralkodnak. Előbb a jobb-hien király Cs'ü-pi kormányozza a déli hunokat, majd Cs'ao Cs'ao a déli hunok szállásterületeit öt részre osztja s valamennyi élére kínai tábornokokat állít. A nagy fal mentén a lakosság kipusztult és a helyükre nagy számban telepítenek át déli hunokat San-si, Sen-si és Hopei északi részébe.[16]

Amidőn pár év multán 220-ban a Han-uralkodóház csaknem félezredéves uralkodás után eltűnik a polgárháború viharaiban, a déli hunoknak nemcsak függetlenségüket sikerül kivívniok, hanem újból jelentős tényezővé válnak. Hazájuk ekkoriban Ordos, Alasan, San-si és Sen-si északi részei.[17]

Jü-fu-lo leszármazol alapítják meg egy század multán a híres Liu dinasztiát.

Kr. u. 304-ben ennek a családnak egyik: tagja Lan király *Liu Jüem* nevet veszi fel, T'ai-yuan-ban székel, hadserege 50.000 harcosból áll. Felhasználva a kínai birodalmon beiül uralkodó zavarokat, mint a patinás nevű Hanok leszármazója, császárrá kiáltatja ki magát. Ö és utódai az ú. n. „északi Hanok” (Pei Han). Fia és utóda *IÁu Cs'ung* (310-318) nagy hódító és kiváló hadvezér. 311-ben elfoglalja a kínai fővárost Lo-yangot és elfogja a Csín dinasztiából származó kínai császárt, majd pusztítva hatol elő egészen a másik fővárosig, Cs'ang-nganig. Az ő székhelye is Lo-yang lesz.

Lau Cs'ung 318-ban foglyulejti az új kínai császárt és Cs'an-ngan fővárost beveszi. Uralma alá tartoznak San-si és Sen-si tartományok, Hónán és San'tung északi, Ho-pei déli része. A kínai Csin dinasztia ugyanebben az időben délen alakítja meg Kien-k'&ng (Nanking) fővárossal a nemzeti Kínát és a mennyei birodalom ezen két részre szakadozottsága azután századokon át megmarad. A Han-uraikodóház romjain a lovasnomád népek egész sora alkot gyors egymásutánban birodalmat, ezek azonban mind rövid életűek és a hódítok rendszerint már a második, vagy harmadik nemzedékben felmorzsolódnak. Amidőn Liu Cs'ung 318-ban meghalt, utódai között villongás tört ki, melyből a hódító egyik tábornoka, *Cse li* került ki győztesen 329-ben, aki Jé (ma: Csang-tö) fővárossal új nagyhatalmait alapít. Jellemző a barbár hódítókra, hogy ez a tábornok is a kínai császárságra való jogigényét olyképp alapozta meg, *hogy* az egyik régebbi kínai dinasztia leszármazottjának hirdette magát, így lett az ő családja az ú. n. kései Csaó (Heu Csao) uralkodóház. 333-ban bekövetkezett halála után az energikus és kegyetlen *Cse Hu* (334-349) lett az északi császár, akiről feljegyzik, hogy a buddhizmusnak lelkes pártfogója volt. Halála után a keleti húnság különböző mongol hódítók uralma alá került s a Kr. utáni 350 évek táján teljesen elenyészett.[18] Valamivel tovább ellenállnak a nyugatabbra lakó hún törzsek, így a holien (valószínűleg a régebbi hu-yen törzs a Barkul-tó vidékén), mely 431-ben pusztult el a t'o-pa és a zsuan-zsuan elnevezésű testvérnépek között folyt harcban. Legtovább a hún dinasztiák közül a *Pei Liang* (397-439) tartja magát, mely Kan-su tartományban uralkodott. A t'o-pa népből származó Tao császár, Attila kortársa, 439-ben elfoglalja fővárosukat, Ku-csangot (ma: Kan-cseu) s ezzel keletien az utolsó szabad hún államnak is végesizaikad.[19] A hunok akkoriban már erős kínai kultúrhatás alatt állnak és a legnagyobb valószínűség szerint a buddhizmusra tértek át. A nyugatabbra szakadt hún testvérnéppel, mint alább látni fogjuk, azonban tartják a kapcsolatot.

A történelemben nem áll egymagában, hogy egy valamikor hatalmas nép nyomtalanul eltűnik a forradalmak, összeomlások és nagy népi katasztrófák sodrában. A húnság elenyészte -keleten annál is kevésbbé feltűnő, mert nyomukba fajilag és ethnikaüag rokon népek léptek, melyek éppen ezen rokonság miatt könnyebben abszorbeálhatták a keleten elenyésző húnságot.

JEGYZETEK A IH. FEJEZETHEZ.

1) V. ö. Yetts fentebb id. feltevésével.

2) A karavánútakra nézve 1. Herrmann a bibl.-ban idézendő munkáit, továbbá Grousset összefoglalását p. 78-80.

3) Yi-vuan Chavannes szerint Ha-mi, Hermann szerint a Lop-nortól északra Lo-lan és Ying-p'an között volt. A hadjárat forrásai Heu Han-su, Keng Ping, Pan Cs'ao, Pan Yung, Leang K'in életrajzai Chavannes fordításában, T'oung pao 1906 (I.) és 1907 (II.). Vö. Grousset p. 81.

4) Chavannes II. p. 222-225.

5) U. o. p. 226.

6) U. o. p. 218-220. Grousset p. 81-82.

7) U. o. p. 203-204. Grousset p. 82.

8) Chavannes II. p. p. 226-229.

6. sz. térkép.

7. sz. térkép.

T'OPA KIRÁLYSÁG. 470
(GROUSSET NYOMÁN)
0
500
1000 km
ZSUAN-ZSUANOK
K'I-TAN
Long-cs'eng
Tuen-huang
P'ing-cs'ang
Yun-kang
Csong-san
T'ong-wan
Csin-yang
TO-PA KIRÁLYSÁG
Yé
P'eng-cs'eng
Lo-yang
Long-men
Cs'ang-ngan
Sao-yang
Kuang-ling
Csong-l
Kien-k'ang
Yi-yang
Siang-yang
Cs'eng-tu
Kiang-ling
Sun-yang
KÍNAI CSÁSZÁRSÁG

8. sz. térkép.

9) Chavannes I. p. 224-227. Grousset p. 83.

10) Chavannes I. p. 232. Grousset p. 84.

11) Grousset p. 85 helyesen hozza kapcsolatba a jüe-csi királyt az indo-szkíták akkoriban uralkodó fejedelmével.

12) Grousset p. 86.

13) De Guignes I. p. 229-236. Cordier I. p. 267-275. Hirth p. 266. Kiessling c. 2599-2600. Grousset p. 85.

14) Chavannes II. p. 173. Cordier I, p. 267-274. Grousset p. 86.

15) Chavannes I .p. 246-254. Grousset p. 87.

16) P. A. Boodberg: Two notes on the history of Chinese frontier. Harvard Journal of Asiatic Studies, 1936. p. 292. Grousset p. 94.

17) A Liu-dinasztia leszármazási táblája

Cs'iang-k'ü
jobb hien király
majd tan-hu

Jü-fu-lo
188-195

Hu-k'u-k'üan
195-220 után

Liu Tian
balszárny vezető
250-279

Liu Jüan
279-310

Liu Ho
310

Liu Cs'ung
310-318

18) Az összeolvadást elősegítette a fajta és a nyelvi rokonság, valamint az azonos lovasnomád kultúra. Grousset p, 97-101.

19) Grousset p. 105. Ligeti p. 59.

IV.

A NYUGATI HÚNOK

A HUNOK ÉS KELET – A HUNOK ÉS A NYUGATI VILÁG.

A hunok, mint általában a kiválóbb lovasnoatnád népek, kitűnő államszervezők és hódítók. A letelepült népek számára a hódító nomád nép mindig pusztulást hoz, érthető tehát, hogy Kína és Perzsia népe éppúgy gyűlölte őket, mint Európa lakossága s hogy a hún veszedelem háromezer éven át olyan fogalommá vált, hogy még az első világháború alatt is ellenségeik hunnak nevezték a németeket. A római-görög világ számára a germán és hún népek a végső veszedelmeit Jelentették és bennük joggal látták az antik kultúra, a görög-római civilizáció és a kereszténység halálos ellenségieit.

Egy nép, melytől eigy kőbevésett felirat, egy pergamenírás, vagy kódex sem maradt fenn, olyan,mint a néma vádlott a bírái előtt. Az utókor felfogását ellenséges érzelmű forrásokra alapította és alig akadt történész, ki vállalni akarta volna nem a védő, hanem az elfogulatlan bíráló szerepét. Ezért a legutóbbi időkig bármily sokat is írtak a hunokról, igazában nem is ismerték őket és igen sok neves historikust vaskos elfogultság vezetett velük szemben. Ez sokszor érthető és némelykor talán menithető is. A lovasnomád életmód és életszemlélet talán idegenebb a városi civilizációk embere számára, mint α barlanglakok éleite, mert nem tudják megérteni a távolságok korláttalanságában rejlő nagy és sokszor mély életlehetőségeket.

Ha a keleti és nyugati forrásokat egymás mellé állítjuk, azonnal szembetűnik, hogy a görög és a római írók, de a későbbi germán krónikások sem tudnak sokat magáról a hún népről, a hún államról. Ugyanakkor a száraz kínai krónikákból igen sok olyan adatot ismierünk meg, melyeket az összehasonlító nyelvészet és a néprajz segítségével többnyire értékesíteni tudunk.

A kínai krónikák nélkül megközelítően sem volna olyan tiszta képünk a hunokról, ami annál megdöbbentőbb, mert a nyugati történetírás messze feletteáll a kínainak. Másfél évezred legtöbb tévedésének éppen az volt az oka, sőt napjaink sok historikusa is éppen amiatt követ el súlyos hibákat, mert a keleti forrásokat nem ismeri, vagy pedig· azokat nem tudja megfelelően felhasználni. A hunokkal főleg klasszika-filológusok és germanistáik foglalkoztak és nem orientalisták, vagy pedig turkológusok. Így lehetővé vált azután a nyugati forcásanyagnak csaknem teljes kiértékelése, de ugyanakkor a keleti forrásoknak csaknem teljes elhanyagolása. Az a gőg, mellyel a görög-római világ a határain túl élő barbár népeket lenézte és ignorálta, megakadályozta azt, hogy azokat meg is ismerhessék. A kereskedőktől, idegen követségektől, saját követeiktől szerzett adatokból a távolibb népeknek életviszonyait alaposan meg lehetett

volna ismerni, mégis legtöbb esetben a barbár népről csak a rontott névalak, egy-egy felületes megfigyelés ragadta meg a közérdeklődést és e kuriózumokat örökítették át azután az írók nemzedékrol-nemzedékre. Az antik történetírásnak a középkor elejére bekövetkezett mély süllyedése, a száraz és szellemtelen dolgoknak sokszor mitologikus és vallási niezbe öltöztetett átírása a tudományos színvonalat általában nélkülözi. A nyugati tönbénetírás sokkal mélyebbre süllyedt, mint amilyen színvonalon Herodotos előtt állott. Az akkori szükségleteket egy rosszul összeszerkesztett, ronitott latinságú, egymásból kiírt kompendium tökéletesen kielégítette. Pedig a császárkor elhatalmasodott hivatalnoki szelleme, a mindenütt uralkodó írásbeliség számjtalan adatot tudott volna rendelkezésre bocsátani egy Tacitus, vagy Dio Cassius felkészültségével rendelkező történetírónak. Az eseménytörténet kiszikkadt és sovány anyaga sokszor kétségbeejti a modern kutatót, a névelírások, a krónikások földrajzi itájékozatlansága csak növeli ezt a káoszt. Aki tehát csak a római és görög krónikások, néha költők rövid megjegyzései alapján akarja megalkotni a hunok történetét, megjeleníteni a hún kultúrát, államberendezést, az a tévedések hosszú sorát fogja elkövetni.

A nyugati forrásokat ezért a legnagyobb óvatossággal kell használnunk. A nyugati világ a hunokban nemcsak a római kultúra, hanem a keresztény vallás rettegett ellenségeit látja, erejüket megismerve rettegett tőlük és olthatatlanul gyűlölte őket. Bizonyos elfogultság még a viszonylag tárgyilagos Priskos töredékeiből is kiérzik.

A NYUGATI ÍRÓK A HUNOKRÓL.

A nyugati írók még csak arról sem tudnak felvilágosítást adni, hogy a hunok honnan jöttek. Pedig már a Krisztus születése körüli időkben hallanak róluk és a П. században geográfusaik tudnak arról, hogy egyik részük Európa földjén telepedett le.

Talán még *Orosius* az egyedüli,[1] akinek valamilyen sejtelme van a hunok őshazájáról, amidőn azt írja, hogy magas hegységgel körülzárt területről jöttek. *Priskos/* amidőn az avarok által megindított nagy népvándorlásról és a belsőázsiai kidarita hunokról beszél, sejteti, hogy többi honfitársánál tájékozottabb. Sajnos töredékei a felelettel adósok maradnak.[3] Priskos képzeletében korhatás alatt a Maeotis vidéke él őshazaként, vagyis a Pontus mentének ez a mindig mondai ködben megjelenő vidéke. A nyugatiak tájékozatlansága ezen vidék viszonyait illetőleg annál is inkább meglepő, mert hiszen a Pontus északi partjain is voltak görög városok és állandó csereforgalom alakult ki Déloroszország mindenkori lakóival.

Egyébként már Priskosnál jelentkeznek a mondai elemek. Jordanes tudósításában fennmaradt priskosi értesülés szerint a hunokat a Maeotis keleti partjáról egy szarvasünő vezette át a mocsárvilágon, megmutatva az utat nyugat felé. A szarvasmonda eredete felett sok vita folyt, amire még visszatérünk. A szarvasnak úgy a lovasnomád mitölogiában, mint a díszítőművészetben nagy a szerepe.[5] Különben a Priskos-Jordanes tudósítás nem áll elszigetelten. *Sozomenos* is[6] beszél arról, hogy egy vadászoktól űzött szarvas mutatta volna meg a tengeren átvezető utat.

A hún betöréssel egykorú *Eunapiosnsik* a munkája sajnos nem ma-Tadt ránk és töredéke[7] alapján nem tudunk felfogására következtetni.

Nem tud többet róluk a másik kortárs, *Ammianus Marcellinus* sem,[8] aki a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra történő dolgok tekintetében, majdnem olyan tájékozatlan, mint a többi honfitársa. Nagy általánosságban jegyzi meg, hogy a hunok a Maeotis mocsarai és az északi Jeges tenger közötti területről származnak. Ez az óriási térség az akkori idők rosszul tájékozott emberei szemében teljesen Európához tartozott, ami nyílt beismerése volt annak, hogy a nyugati ember teljesen tájékozatlan a nagy szarmata síkságtól északra és keletre fekvő területekről. *Zosimos*[9] a hunokat a nyugatiak által túlsókat emlegetett szkítákkal hozza kapcsolatba, kikkel az antik világ minden lovasnépét szerették azonosítani. A rossz közvetítő forrásból merítő *Prokopios*[10] viszont a már szintén mondák távlatába vesző kimmeri néppel veszi a hunokat egynek. Prokopios ilyen kérdéseikben használhatatlan, mert bár csak két évszázad választja el a népvándorlás kezdetétől, már nein tudja annak időpontját és megbízhatóságára jellemző, hogy szerinte a hunok két ága az uturgurok és kuturgurok, vagyis kora viszonyait összezavarja a régebbi időkkel, mert e két nép ugyan rokon a hunokkal, de nem azonos velük. Különben a régebbi, mondai népekkel való azonosítás a görög-római világ költői dilettantizmusának általános szokása.

Valamivel tájékozottabb *Philostorgios*[11] aki különbséget tesz keleti és nyugati hunok között, csakhogy ő a keleti hunok alatt nem az ázsiai hunokat érti, hanem a nyugati húnság keleti szárnyát.

Valószínűleg egy *gót* regét mesél el *Jordames*[12] amidőn arról tesz említést, hogy a gót Filimer uralkodása alatt a germán varázslónőket, az ú. n. haliurumnakat elűzték az ország területéről, messze a határoktól, Scythia belsejébe a pusztaságba. Ezek azután ott vad szellemekkel párosultak és ebből a mithikus kapcsolatból származott a hunok népe, mely magán hordja származásának ördögies mivoltát, mert visszataszító és csúnya, félelmetes külsejű. Még beszédük sem emberi beszéd és a mocsarak lakói.[13]

Két századdal halála után Attila már mint a gepidák királya szerepei s a krónikások zavaros és tájékozatlan leírásában már a dunai népekre nézve sem kapunk megbízható adatokat.

Mennyivel többet tudnak a nyugati krónikásoknál a keleti forrásaink! A bőségesebb ismereteket és adatokat érthetővé teszi a sokszázados egymás mellett élés, a hunok zárt területen való megkötöttsége és az a szoros kulturális kapcsolat, mely a két nép között fennállott. Nyugaton a hunok alig egy századig szerepekiek, aztán eltűnnek s a nyugati világ, bármjennyire is kiemelkedő volt a szerepük, a népvándorlás ezernyi népe között aligha tudta őket alaposan szemügyre venni. Emellett amilyen közelálltak a kínaiakhoz, mint keleti nép, éppoly távoliak és idegenek voltak a nyugatiak számára. Ez a körülmény a nyugati tudósítások felületességét és pontatlanságát sok tekintetben magyarázza. Priskos megfordul Attila udvarában, megírja a történetét, későbbi eseményekről is közvetlen forrásokból, levéltárakból és szemtanuktól adatokat szerezhetett. Mégis, – legalább ahogyan a töredékeiből láthatjuk, – munkája nean ad útmutatást a hún állam szervezetére, még kevésbbé a hún társadalmi és gazdasági életre. Felületes megfigyelő lehetett, aki csak a külsőségeket jegyezte meg, többhetes tartózkodás és nemi is egy hún vezetőemberrel való tanácskozás után a hunok életéről, szokásairól, a hadseregről, birodalomról, sőt magáról a hún uralkodóházról sein tud lényegbevágót mon-

dani. Olyan adatok ezek, amelyeket ő minden erőltetés nélkül megszerezhetetfc volna.

A nyugati források ilymódon sötétben hagynak bennünket s oly analógiákra vagyunk utalva, melyeket más török, vagy mongol népekkel való összehasonlítás révén szerezhetünk be. A trónuitódlásnál, a választott fejedelemség kérdésében, a vallás problémája tekintetében, az ifjabbkirály intézményénél számos hasonlatosságra bukkanunk. Itt is, ott is, igen nagy a fejedelmi tekintély, de nem korláttalan, mert a nemzetgyűlés is beleszól az ügyek intézésébe. A mustrára felálló hún hadosztályok lovon ülve tanácskoznak, akárcsak a Rákos mezejére összegyűlt őseink. A katonai szervezet éppúgy alapja a polgári közigazgatásnak, mint ahogy pl. a székelyeknél a tizedes rendszer katonai és egyben közigazgatási szervezet is volt. Természetesen ma még messze vagyunk attól, hogy a rokon népek szokásait egybevethessük a hunokéval, de a turkológia örvendetes fejlődése, a keleti forrásanyag tökéletesedő feldolgozása ezt előbb-utóbb lehetővé teszi.

Az összekötő szálalt a keleti és a nyugati hunok között Túrán földjén találjuk meg. A szkíta4í érdes, mely Európa és Ázsia népeinek legjelentőségteljesebb és még napjainkig sem teljes egészében kiértékelt problémája, nemcsak műtörténeti, hanem ami annál sokkal fontosabb, népiségtörténeti szempontból is döntő jelentőségű. A szkíta hatalom fénykorában, a Kr. e. VI. században az Oxus völgyétől a Dunamedencéig kiterjed. Az, »amit a kultúrájukról, állami és hadszervezetükről tudunk, nyilvánvalóvá teszi, hogy lovasnomád nép voltak. A lovasnomád világbirodalom ethnikailag korántsem egységes, így a szkíták népisége is nyelvészeti segédeszközökkel egyoldalúan nem állapítható meg.

A szkíta nagyhatalom népi államokban részekre bomolva és területileg mindjobban korlátozódva egészen a Kr. e. II. század végéig fennmarad. Európai örökségükbe különböző szarmata népek lépnek. Az ázsiai szkíta-szakáknak a perzsa és később a macedon-görög világhatalom elől a Tarim medencébe szoruló maradványa az a jüe-csi nép, mellyel előbb, mint a hún nagyhatalom ádáz ellenségeivel találkoztunk. Már ez a körülmény is valószínűtlenné teszi hazai romantikusaink szkíta-hún azonosítását.

A szkíta=száka és az issedono-sun kérdésben folyó tudományos vita még mai napig sem nyert megnyugtató befejezést. Annyi azonban forrásainkból kétségtelen, hogy a Krisztus születése körüli időkben a turáni tájtól az Aldunáig terjedő hatalmas steppe-jellegű térség már nem szkíta, se nem lovasnomád arculatú, hanem tipikusan iráni. A szkítaszakák legkeletibb ága megalapítja India északnyugati részében az indoszkíta birodalmat. Az ettől északra és Turánitól nyugatra egészen a Duna völgyéig terjedő térséget alán-géta-szarmata népek töltik ki, tehát ismerten turáni népek. Ezen népek története, bármennyire is érdekes önmagában, bennünket csak annyiban érdekel, amennyiben kapcsolatban állott a Turán földjére áttelepedett nyugati hunokkal.

Míg e két folyó völgyét és az Aral-tó vidékét, valamint az Arai, Káspi-tavak és az Ural folyó által bezárt nagy, sivatagi jellegű térséget ezek az iráni népek lakják, attól keletre, északkeletre és északra különböző lovasnomád török és ugor népek foglalnak helyet.

Ezekről a népekről a kínai források nyomán tudunk tájékozódni. Adataink vannak rájuk vonatkozólag Mao-tun főkirály korából, tehát a Kr. e. П. század első feléből, valamint Csi-csi tan-hu idejéből, vagyis a

Kr. u. 50 évekből. Mao-'tun korában a nyugati steppékrol a hún világhatalomnak hódol az o~k'ut (ogur), ting-ling és a kie-kun (kirgiz) nép. Valószínű, hogy még több névszerint nem említett nép is. Jellemző egyébként, hogy az iráni habitusúnak és nyelvűnek tartoitt o-sun nép államszervezete is lovasnotmád és azonos a török népekével.

Kínai adataink második csoportja Csi-csi korából való. A hún tan-hu fő támasza, mánt láttuk a szövetséges K'ang-ki ország királya, a nyugatiak Sogdianájáról van itt szó, mely az Oxus völgyének középső felében terült el. Tehát nem a rokon népek. K'ang-kitől délre feküdt a másik hódolt ország, Ta-van (Ferghana), nyugatra Hap-so, melynek lakói a nyugati írók aors népe.[14] Ugyanezen térségben laknak az alánok is és pedig valószínűleg az aorsoktól keletre, az ú. n. An-cs£ai országban, mely a két folyam deltájában volt s egyes kutatók szerint az alánok országa az Arai és Balkas-tavak déli partmentétől kiterjedt északi irányban az ú. n. alán hegységig.

Ebben a nagy turáni térségben éri a nagy katasztrófa a nyugati hunokat, kiknek azután további sorsáról a kínai krónikák századokon át nem szólnak semmit. A Kr. e, 36-ban bekövetkezett összeomlás következményeit a modern kutatók különbözőképpen értékelik. Hirth,[15] Tomaschek és nyomukban L. Schmidt is[16] a Csi-csi vezetése alatt nyugatra vándorló húnság számát nem becsülik sokra. Véleményük szerint Csi-csi nem vitte egész népét K'ang-kiba, hanem annak csak egy töredékét, a többiek régi szálláshelyein maradt és Csi-csi kísérete a vándorlás, sivatagi nélkülözések és harcok következtében még jobban összezsugorodott. Ezek a szerzők *úgy* hiszik, hogy Csi-csi K'ang-ki királyának köszönheti, hogy csekély létszámú serege dacára ilyen nagy kiterjedésű országot szerzett és hogy az összeomlás alkalmával hunjai is vele pusztulnak. Eltekintve attól, hogy e feltevés semmivel sincs alátámasztva, önmagában is valószínűtlen. Az összeomlás okaira és körülményeire már rámutattunk és megállapítottuk, hogy Csi-csi fővárosa ostrománál nem veszett oda az egész nyugati húnság, hanem uralkodója halála után a rokon török népek között továbbélt.

A hunok számbeli erejét nem szabad lebecsülni. Mao-tun idejében az összes nyilas népek hadiereje kb. 400.000 fő, amiből mintegy 2-2.5 milliónyi összlakosságra lehet következtetni. Ebbe természetesen beletartoznak az ogurokból Koreáig lakó összes lovasnomád népek is. Maga a Mn haderő 100-200.000 fővel sízerepel, az o-sunokról tudjuk, hogy 50.000, a tinglingekről pedig, hogy 60.000 főnyi haderőt tudnak kiállítani. Magának Csi-csinek 50.000 főből álló hadserege van, mégis kénytelen Ho^han-sa déli hunjai és kínai szövetségesei elől nyugatra vándorolni. Ezen számokból és a kínai krónikák egyéb számadataiból nyilvánvaló, hogy a nyugati hunok számosabban voltak, mint felteszik s mivel a kínaiak közlik a veszteségeket, melyeket Csi-csi hunjai a főváros ostrománál szenvedtek, nyilvánvaló, hogy a húnság többi része megmiaradhatott.

Az első nyugati hún hullám (települőhelyére az ismeretes lakóhelyű turáni népek elhelyezkedéséből következtethetünk. A Jaxartes felső völgyében levő Ta-van, az attól északra levő K'ang-ki, az Aral-tótól délre fekvő An- es ai, az Aral és Káspi-tavak között levő Hap-so délről határolják el a településre számításba jöhető területet. A kínai támadás irányából következtethetőleg Csi-csi fővárosa s így a hunok településének központja ettől északra lehetett. Északról a szibériai steppe felől a szövetséges népek települőhelyei határolják körül azt a területet, melyen a nyu-

gátra költözködő húnság elfoglalhatott. Ezek közül a ting-lingek az Irtis folyó völgyében, a kin-kunok a Balkas tótól északra, az o-k'utok (ogurok) ettől keleitre az Irtis felső völgyeiben laktak. Abból a körülményből, hogy K'ang-ki királyának segédcsapatai elkésve érkeznek meg Csi-csi fővárosa alá, Hirth és Kiesslinggel szemben Groussetnek[17] kell igazat adnunk, aki a hunok települőhelyét nem An-cs'ai-ba, hanem a felső Talas-völgyébe helyezi.[18]

Az elsői nyugati hún hullám bizonyos népvándorlási mozgalmat indított meg Turán földjéről.[19]

Csi-csi főkirálynak a turáni népek kelletlenül engedelmeskedtek. A hunok részben elvették az alánok régi szállásterületét, mire azok az aorsokat szorították ki a Kaspi-tótól keletre levő országukból. Az aorsok Európába a Káspi-tó és a Don folyó között széles térségre vonultak át. A következő évtizedekben, mivel a hún nyomás nem szűnt meg, az alánok egy része is újból útra kelt és az Ural, valamint a Volga folyót átlépte.[20] megszállta az aorsok országát, míg az alánok Ázsiában visszamaradt része átmenetileg hún fennhatóság alá került.

Az első nyugati hún hullámot közel 130 év multán nyomon követte a második. Láttuk, hogy az utolsó előtti északi tan-hu a kínai támadás elől nyugatra menekül és családja is a győztes kínaiak kezére kerül. Pan Cs'ao tábornok nyugati előretörése (Kr. u. 94/95) nem érinti a hunokat. Ebből arra lehet ismét következtetni, hogy a hunok a kínai hadsereg felvonulási útjától messze északnak laknak, mert a két folyam vidéke, Turkesztán és Dzsungária ekkoriban behódol a kínaiaknak. Amidőn Pan Cs'ao halála után a nagy áldozatok és veszteségek miatt a kínai imperializmus lendülete csökken, mint láttuk, Ho-ti császár lemond a távoli, nehezen védhető nyugati országokról. A kínaiak 105 körül feladják Nyugat-Turkesztánt és Dzsungáriát és határvédő csapataikat visszavonják Turfán és Hámi környékére.

Délnyugati és középső Ázsiában ekkoriban különben is lényeges változások állottak be. A Pan Cs'ao korában nyugati irányban terjeszkedő Kínának két ázsiai nagyhatalommal kellett számolnia, a parthusokkal és az indoszkíthákkal. Kaniskának az indoszkítha birodalom nagykirályának 75 után sikerül egyesítenie a különböző szkítha-száka népeket. Meghódítja India északnyugati részét, megveri a parthusokat, elfoglalja tőlük Kipint és Parthia keleti tartományait.[21] A hatalma teljében levő szkítha birodalom azután kisérletet tesz Keleti Turkesztán meghódítására is, ebben azonban mint láttuk, Pan Cs'ao tábornok megakadályozta őket. (Kr. u. 90).

Pan Cs'ao sikeres turáni hadműveletei azután bizonyára az összes nyugatázsiai népekben nagy bizalmatlanságot és ellenszenvet váltottak ki. A nyugati hunok számára tehát igen kedvező a légkör, amidőn a kínai imperializmus Pan Cs'ao halála után megtorpan. Amidőn a kínai csapatok 105 körül Turf án és Hámi környékére visszavonulnak, a nyugati hunok azonnal támadásba mennek át. Már ez is amellett szól, hogy α Csi-csi féle hún vándorlás során szerzett új hazában, most, hogy az északi hunok egy része is odavándorolt, nagyobb hún erőtömörülés jött létre. A hunok akcióit kétségkívül támogatják nemcsak a Barkul-tó környékén vissza' maradit hún hu-yen törzs, hanem az ujgurok rokon, népe és a kelet-turkesztáni húnbarát iráni városkirályságok is. Ennek a küzdelemnek a kimeneteléről fentebb már szólottunk. A harcok évtizedeken át folytak és azokból a végén mégis csak a kínaiak és szövetségeseik kerültek ki

győztesként. Ennek fő oka nem, az akkor már hanyatlóban levő kínai imperializmus nagy erőfölénye volt, hanem inkább a sien-pi nép túlsúlya, akiknek, letelepülve a külsőmongóliai régi hún szállásterületeken, érdeke volt a hunok keleti irányú előretörésének a meggátolása. A nyugati hunok ebben a korszakban már egyáltalában nem számíthattak a keleti hún testvértörzsiek támogatására, hiszen Kr. u. 150 körül már kétszáz, illetve száz éve mindegyik a maga külön életét élte. A húnság két főága között tehát ha nem is szakadhatott meg minden érintkezés, más sorsot vállalva, a közös hún ügy, a középázsiai vezeitőszerep visszaszerzése már nem tudta egyszerre mozgásba hozni őket. Ugyanezen időszaktól kezdve a nyugati húnság különben is megszűnt keletázsiai orientáiódású lenni, magashegységi népből, síkvidékek lakójává változott át, újból teljes egészében lovasnomád steppe életmódot folytatott. Új hazájuk, a Balkas-tó vidéke tavakkal sűrűn teletűzdelt, nagy folyóktól átszelt sík terület. Nem sivatag és hegyes vidék, mint a külsőmongóliai őshaza, mely bizonyos mértékben helyhez kötötte őket. Testvér török népek közé kerültek s a nagy török nyelvcsaládnak annak legkeletibb ágából egyik legnyugatibb ágává változnak át. A nagy, szabad sík területen több lehetőség nyílik a nomádizálásra. Kiesnek a kínai kultúra hatása alól, ami kétségkívül nagy változásokait idéz elő társadalmi és politikai berendezkedéseikben is. A központi hatalom gyengül, a törzsek önállósága növekszik, a kínai befolyás alatt háromszáz év alatt kialakult liűbérrendszert a pusztai népek törzsi demokráciája váltja fel. A testvérnépekkel való hosszú együttélés nem múlt el nyomtalanul. Az új nyugati hún hatalom fénykorában kétségkívül kiterjesztette fennhatóságát az ofttélő többi lovasnomád török Képekre is. Szoros kapcsolat jött köztük létre, mely Európába való átköltözésük után is továbbtartott és a frissebb élettempójú, kihasználatlanabb rokonnépek voltak azután azok, akik később az- elenyésző húnság maradványait magukba vették fel.

Nagy fontosságú volt a hunok számára a többszázados érintkezés az ázsiai, később európai alánokkal.

Attól a perctől kezdve, hogy a nyugati hunok megszűnnek a kínai külpolitika számára veszélyes ellenfél lenni, eltűnnek a krónikákból. Kr. u. 151-ben a nyugati hunok Hámi vidékéig előnyomulva döntő vereséget szenvednek a sien-pi néptől, ettől számított két századon át nincsen kínai adat róluk.[22]

A HUNOK FELTŰNÉSE AZ EURÓPAI FORRÁSOKBAN.

A kínai források elhallgatása után mély homály borul a hún nép történetére, melyet a nyugati források szórványos adatai alig világítanak meg. A nyugati források közül is elsősorban neon a történészek, hanem a földrajzi írók és a térképek adatai jöhetnek számításba. A Strabonnál szereplő phaunoi, a Ravennai Geographus frurioin és Plinius[23] fúni népe még a belsőázsiai őshazára utal, de Dionysios Periegetes Oυ wot, Orosius chuni scythae-je, Honorius cosmographiáiának sciteicumi és Hieronymos I. térképének huniscite népe már a Káspi-tótól keletre levő turáni települési helyet rögzítik meg.[24]

A források harmadik csoportja a hunokat már Európa területén tünteti fel. A 400 körül élt Marinus[25] szerint, aki Píoletmaiüst használta,

a hún nép a szarmata hamaxobiok, roxolánok között lakik, a Borysthenes hajlásánál. Ptolemaios írja:[26] μεταξύ δέΒασταρνών, και Φοξολάνων Χοϋνοι Marcianos kitűnő meghatározása szerint pedig ezek *yowot ai* êv *τ%* Ευρώπη tehát meg kell különböztetnünk őket az ázsiaiaktól. Mivel e két utóbbi adat a Kr. u. П. század viszonyait adja vissza, a hunok egy részének már akkoriban Európában kellett lenni. A Tyrosból való Marines szintén kortárs, a Hadrianus korában élő Dionysios Periegetes adata pedig azért fontos, mert szerinte az Ural folyó neve Δάιξ, miből arra lehet következtetni, hogy ebben a korszakban már török nép és pedig minden valószínűség szerint a hunok laktak e vidéken.[27]

Annál meglepőbb, hogy két évszázad multán a történészek ezekről a hunokról semmit sem tudtak s amilyen furcsa az ellenmondás Ammianusnál a hunok lakhelye tekintetében, ugyanoly érthetetlen, hogy o a hunokat a régebbi forrásainkban való szereplésük ellenére mint egy teljesen az ismeretlenségből feltűnt új népet állítja elénk. Hasonlóan tájékozatlanok a többi historikusok is. A nyugati források alapos kritikája nélkül ebben a kérdésben sem tudunk megnyugtató álláspontot elfoglalni.[28]

A források és elsősorban Ammianus elemzése kétségtelenné teszi, hogy a hún és az alán népek a Kr. sz. körüli évektől kezdve oly gyakori és szoros érintkezésben állnak egymással, hogy történetük is nehezen választható szét.

Az alánok egy része az Aral-tótól jövet már Kr. sz. körül átköltözik Európába.[29] Róluk Plinius[30]emlékezik meg először, aki valószínűleg közel egykorú eseményként említi meg, hogy a massagetae halani nép a Visztula forrásvidékén (!) a sargeták és az aremfaok szomszédságában lakik. A hitelesnek tekinthető Pliniiis nem áll egymagában. Ammianus Marcellinus, aki különböző korból való forrásokat használ fel s emiatt ellentétes az alánokról szóló tudósítása, az egyik helyén[31] nílegegyezik Pliniussal, míg másik részében[32] a Tanais folyó és Dácia között tünteti fel az alánokat. Marcianus[33] szerint a. Borysthenes forrásánál laknak, a Hieronymos I. térkép szerint az Aianus folyó a Duna mellékfolyója és Dácia keleti határán folyik el, végül a Beatus, Heresfordi és Orosius-térkép szerint az alánok szintén a Duna torkolatához közel laknak. Nyilvánvaló ezen nagyjából egybehangzó adatokból, hogy az alánok a Kr. u. I. század közepétől kezdve valahol a mai Ukrajnában laktak, azon a tájon, hol más források az európai hunokat említik meg.[34]

Az előzmények alapján ismerjük as alánok régi Aral-tó melletti hazáját és egy század multán új hazájukat a mai Ukrajnában. Hogy vándorlásukat a hún előretörés váltotta ki, szintén tudjuk, ellenben még két kérdésre kell feletet adni, ezek, hogy milyen kapcsolatban lehetett az Európába átvándorolt egy, vagy több hún törzs az alánokkal és hogy e két nép miként jutott el előző szálláshelyeiről az oly távollevő Déloroszoreizágba? Annyi már bevezetésként is valószínű, hogy az Európába áttelepülő hunok nem lehetnek mások, mint Osi-csi hunjai, vagy azok *egy* réeze, kik a Kr. e. 36-ban bekövetkezett nagy összeomlás után Európába Jöttek át szerencsét próbálni.

Az alán-hún vándorlás elsősorban az aorsok Volga és Don folyók között elterülő országát veszélyezteti, azt a területet, mely később európai Alánia néven ismeretes. A Kr. u. I. század közepén az aorsok országát az alánok elfoglalják s a különböző, ezen a vidéken lakó szarmata népeket kényszerítik arra, hogy részben nyugati irányban, részben pedig délre

a Kaukázus felé kitérjenek előlük. Az aorsok többsége valószínűleg az alánoknak behódol, a menekülők viszont azok a népek, melyek Nero császár korában Hyrcania felől Armeniát és Parthiát állandó betöréseikkel háborgatják.

Hogyan kerültek azonban az alánok Ukrajna területére? Kiessling feltételezi, hogy az alánok nagy kerülővel észak felől vonultak el az aorsok országa mellett. Ez a feltevés azonban katonai okokból teljesen valószínűtlen. Ugyanolyan joggal feltehető az is, hogy az alánok az átvonulást kierőszakolták, de még erre a feltevésre sincsen szükség, mert semmi olyan bizonyíték nincsen, amely azt igazolná, hogy az alánok előbb foglalták volna el ukrajnai szállásiterületeiket s csak azután került volna sor az aorsok országának a meghódítására. Sokkal hihetőbb ennél, hogy az Európába átköltöző alánok zömükkel Ukrajnában telepedtek ugyan meg, de alávetették általában a Volga és Dnyesztr közötti területeket is és hogy a Kr. u. II. század elején sikerült ott egy új európai alán nagyhatalmat alapítaniok. Ehhez az alán birodalomhoz tartozhatott az a néhány hún törzs is, mely velük együtt vándorolt Európába s most a Dnyepr középső folyásánál lakott. Az alánok szomszédai a Volgától keletre újból csak a hunok és pedig az Ázsiában maradt nyugati húnság zöme, kik ebben az időben egészen a Balkas-tóig kiterjedő nagy lovasnomád birodalmat alkottak. Ilyképpen mint ék helyezkedtek el az európai és ázsiai alánság között. A Kr. u. 150-es éveket követő viszonylagosan nyugalmasabb években az ittlakó hún törzsek számban újból gyarapodtak és a rokon nyugati török népek csatlakozásával a steppében jelentős hatalmi helyzetre töttek szert, *mely* valószínűleg a Balkas és Aral-tótól északra az Ural hegység délkeleti lejtőjéig és az Ob folyó melletti nagy síkságig terjedt, délen szomszédjaik voltak a parthus és kusán birodalmak, majd a Kr. u. II. századtól kezdve az új életre kelt perzsa birodalomnnal állnak kapcsolatban. E népekkel állandó a kereskedelmi érintkezés, út nyilik az iráni kultúrhatásoknak. Később a Szasszanidák alatt a fehér hunok dinasztiája többször családi kapcsolatba lép a perzsa uralkodóházzal. A hunok (területétől megszakítva a massagéta-alánság, a keleti írók massachusai, kusánjai az Aldunától Gangesig terjedő óriási területet birtokolja és általában békés szomszédságban él a hunokkal.

Jelentős változás áll be a Kr. u. II. század végén. A Baiti-ttenger vidékéről délkeleti irányban előretörő germán népeik, élükön a gótokkal elfoglalják a Pontus vidékét. Az itt talált népek nagyobbik fele meghódol, de több szarmata nép nyugatra vándorol a Duna vonala felé, az alánok pedig viszont keleti irányban vonulnak vissza, megszállják az európai Alániát, vagyis a Kaukázus, a Don és a Volga folyók által bezárt sík területet, így azután továbbra is szoros érintkezésben állnak ázsiai fajrokonaikkal.

Az a hún nép, mely a Dnyepr vonalán élt, a gót honfoglalás korában eltűnik és nem találkozunk velük a nyugati forrásokban mindaddig, amíg a keletről jövő hún betörés meg nem indítja a nagy népvándorlást.[35] Akkoriban egy ideig támogatják a gótok ellenállását az alánokkal szemben, vagy legalább is támogatásukat reméli Vithimir.

A nyugati forrásokban van még egy elszigetelt adat. Zonaras azt írja, hogy Oarus császár 283-ban a hunok elleni hadjáratban esett el. Ezt a tudósítást azonban nehéz ellenőrizni, bár önmagában még nem tartozik a lehetetlenségek sorába.[36]

Egyébként közvetlen a népvándorlást megelőző korra nézve α legértékesebb adatokat az amién források szolgáltatják.

I. Chosroes (Khozrov) araién király (198-232) tíz éves hadjáratot visel a perzsa Szasszanidák ellen. Támadó seregében nagyobbszámú hún is harcol, mint szövetséges, kiket a Kaukázusi északi kapuin engedett be.[37] Chosroes fia, Π. Tiridates (Dertad, uralkodott kb. 285-314, esetleg 337) uralkodása alatt a hún népről többször történik említés, amelyeket sajnos pontosan egy évszámhoz nem tudunk rögzíteni.[38] Egy hún betörést az artménok visszavernek.[39] Egy másik támadás alkalmával az északi barbár népeket egészen a hunok országáig üldözik,[40] miből arra lehet következtetni, hogy a hún birodalom nem volt közvetlenül a Kaukázustól északra.

Ebben az időben Világosító Szent Gergely az örmények apostola, aki a kereszténységet egészen έως ορέων Μασαχοο των Ουννων vagyis a hunok országáig terjeszti el. Itt tehát forrásunk a massagétákat és hunokat egybefoglalja, ugyanakkor az alánokat külön említi, tehát különbséget tesz európai és ázsiai alánok között. Ugyanezen forrásból megtudjuk, hogy kereszténység meddig terjedt ki. Határaiként említik a massagéták és hunok országát, a Káspi tavat és az alánok országát.[41]

A massagéták és az alánok külön való megemlítése kétségkívül az ázsiai és európai alánok egymástól való megkülömböztetése. Az egyiknek hazája továbbra is az ősi föld, a Káspi tótól keletre, míg az európaiaké a Kaukázustól északra elterülő terűiéit. Mint rokon és állandó érintkezésben levő nép, az arménok volnának a leghivatottabbak arra, hogy számot adjanak a massagéták törzsi megoszlásáról, szokásairól, történetéről. A krónikák speciálisan hősi és keresztény szemlélete, teljesen egyoldalú nézőpontja mellett azonban alig kapunk históriailag és néprajzüag felhasználható adatot. Lakóhelyük így is kétséget kizáróan megállapítható. Az alánok a Kaukázustól északra, a hunok pedig az alánokon túl laknak. Ezért eresztik be őket az északi kapukon, viszont abból, hogy a hunok országáig a határoktól messze visz még az út, megállapíthatjuk, hogy a hunok szálláshelyei ebben *az* időben a Volgától keletre lehettek.[42]

A legenda szerint Szent Gergely, miután 340 körül végiglátogatta Armenia és Ibéria egyházait, átmegy α massagéták táborába. A massagéták királya akkoriban az Arsacida dinasztiából származó Sanesan volt. Táborában nagy sereg gyűlt össze, amely a forrásunk szerint hunokból állott (?). Szent Gergely az összegyűlt seregnek hirdetni kezdte az igét (Ezek szerint tudott hún nyelven?), amint azonban a keresztényi életről, a békéről, az önmegtartóztatásról kezdett beszélni, a sereg mindjobban felingerült és Gergelynek, mint az örmények ügynökének a fejét követelte. A massagéta király a szentet feláldozta a tömeg dühének. Lovak közé kötötte és a Káspi-tó partján levő Vadnian-síkságon[43] széttépette.[44]

Az örményeknek ebben az időben Π. Chosroes a királya (ur. 316-345). Sanesan alán király háborút indít ellene. Nagy lovasseregében hunokon kívül a következő népekből vannak harcosok: phokh, thavasbar, hedjmadag, ijmakh, kath, teguar, koukar, schischp, dchigph, paghasdj, eckersouan. Valamennyiök nomád nép. A nagy barbár sereg átkel a Cyrus (Kur) folyón és elözönli Armemáit.[45] Anélkül, hogy komoly ellenállásra találnának egészen Azerbeidzsánig nyomulnak előre, majd ellenkező irányba térvén az Ararát tartománynak veszik az útjukat. Az armén királynak nincsen elegendő serege arra, hogy a pusztító ellenségnek az út-

ját állja és az erős Tariun várába húzódik vissza. A krónikás regényes leírása szerint ekkor tér vissza görög földről a fővezér, a Mamigoniai házból származó Vatché, aki összegyűjti az örmény csapatokat és Vagharsabadnál az ellenséges lovassereget tönkreveri. A nagy csatában maga Sanesan is elesett. Levágott fejét Chosroes örmény királyhoz vitték, aki mint rokonáról emlékezik meg róla.[46]

Ezekből az örmény tudósításokból több, szempontunkból fontos dolgot tudunk meg, így:

1. hogy a masachunak, vagy chusoknak, kusánoknak, illetve a nyugati írók által massagétáknak nevezett alánok éppúgy Arsacida uralkodóházból származó fejedelmek alatt élnek, mint az örmények és a parthusok, illetve megfordítva, e három iráni nagyhatalom tehát századokon át egyazon dinasztia uralma alatt él.

2. Az előző pontból azonban köveítkezik az is, hogy egészen a hunok megjelenéséig a massagéta-alán népek a Dontól egészen az Indiáig urai belső Ázsiának, sőt mielőtt a gótok megjelentek a Pontusnál, az alánok kiterjedtek egészen az Aldunáig (Ezzel igazolva van egyúttal Ammianus Marcellinus fenti értesülésének a megbízhatósága is).

Itt természetesen nem egy egységes birodalomról van szó, hiszen az európai alánok, a kusánok és a parthusok külön államot alkottak, hanem arról a tényről, hogy ezek az iráni népek ennek az óriási területnek ha együttesein is, de az urai voltak és hogy az archeológia bizonysága szerint reányomták a maguk kultúrájának a bélyegeit erre az egész vidékre.

Ez alól a kulturális hatás alól a török népek sem tudták magukat kivonni, aminek nemcsak a stílusátvétel a bizonysága, hanem az a számos kölcsönszó is, amelyet az alánoktól nemcsak ők, hanem a tőlük északkeletre lakó ugor népek is átvettek.

3. De igazolják ezek az örmény források a görög és latin írók azon földrajzi adatait is, amelyekben ők az alánokat és a hunokat, illetve a hunokat és massagétákat egymás mellett tüntetik fel, mert mint láttuk, hosszú időn át valóban egymásnak szomszédai, szövetségesi viszonyban vannak egymással és a hún, amelyik történelme későbbi folyamán is bőségesen ontotta vérét idegen államok zsoldos szolgálatában, már a Kr. u. IП. és IV. században is szívesen állott az arménok és massagéták, vagy alánok szolgálatába, ha gazdag zsákmányra volt kilátás.[47] A húnokalt kezdettől fogva mint harcias népet ismertük meg, ha a maga erejéből nem viselhet hódító háborúkat, akkor legalább szomszédait támogatja kalandozásaik során. A legutolsó Armenia elleni akciótól (344 körül) mindössze 30 esztendő telik el a hunoknak a gótok ellen intézett támadásáig. Ez alatt az idő alatt kellett, hogy bekövetkezzenek azok a mélyreható változások, amelyeket Ammianus ír le s melyek során a hún nép szövetségesből az alánok ura lett. Az alánokat Sanesan kudarca nyilvánvalóan megtöri, a nagy vérveszteségek következtében nagyhatalmi állásuk megszűnik, viszont ugyanakkor a hunok egy új hódító szellemű főkirály alá kerülve, nyugatázsiai nagyhatalommá válnak. 344 körül a hunok még ott szolgálnak Sanesan seregében, 374-ben viszont már a meghódított alánok együtt indulnak rohamra Ermanrik keleti gót király ellen, még pedig ősi török szokás szerint, mint legutóbb hódolt nép a hunok eJőhadaként.[48] Ezekkel az eseményekkel egyidejűleg nagy változások érezhetők Turán és Irán területén is. Közvetlenül a Sanesan kudarcát követő években a hún nyomás nemcsak nyugati, hanem déli irányban is érezhetővé válik.

A CHI0NITÁK.

Sapor perzsa nagykirály 349-ben azért hagyja abba Nisibis római határváros ostromát, merít északról barbár népek törtek be a birodalmába. 357-ben a rómaiak Mesopotámiában azt az értesülést kapják, hogy Sapornak sikerült a barbárokat birodalmának keleti tartományaiból kiűzni. A római diplomácia erre ezeknek a népeknek a szövetségét keresi s ez alkalommal a chioniták mellett említés történik az eusonok népéről is, akiket Wietersheim[49] nemi minden alap nélkül azonosít az o-sunok népével. Sapor ekkor a keleti határokon tartózkodik,[50] és a chionitákkal, valamint a gelonokkal folytatott háború még a következő 358 évben is igénybeveszi.[51] A végén Sapor kénytelen az ellenféllel barátságos megállapodást kötni. Szövetség jön létre és a barbárok Ígéretet tesznek arra, hogy a perzsákat támogatják a rómaiak ellen.[52] 359-ben tényleg egy chionita sereg jelent meg a perzsák oldalán GruimbaJtes király vezetése alatt. A király élete delén levő férfi, aki eddig már sok győzelmet aratott.[53] Amida ostrománál különben Grumbates fia is elesik.

Ezekről a chionitákról egyébként keveset tudunk. Az Oxus mentére a IV. században költöztek és városaik vannak. Két törzsük neve ismeretes. Az egyik var néven a Kaukázusban telepedett le,[54] a másik a mai Dehisztánban csői néven említtetik, ami török nyelven homokot jelent. A chioniták azonosak az Aveszta h'yaona a Pehlevi xyon és a szír xiyónáye népével. Előfordul a nevük a georgiai és arméniai forrásokban isi A nyugati források később fehér hún néven említik őket. A nyugati hunokkal való kapcsolatuk vita tárgya. A fehér hún elnevezésből és a var, valamint a csol törzs nevéből arra kell következtetnünk, hogy a nagy hún törzsszövetség egyik ágával állunk szemben. *Wesendorik*[35] szerint, akit *Ligeti*[55] is követ, a hún konföderáció nem egységes. Ennek a konföderációnak ezek a fehér hunok a keleti, iráni habitusú szárnya, mely mialatt a pontusi hunok az alánok és gótok ellen indultak, Iránt támadta meg. Ligeti úgy véli, hogy a később szereplő ephthalitak már más nép, mely megtöri a chioniták hatalmát. Viszont az indiai VI. században szereplő húna nép a kidarita hunoknak Indiába kivándorolt töredéke.

Hogy a hunok és fehér hunok testvérnép, illetve esetleg egy népnek két ága, fellépésük bizonyítja a legjobban. Mialatt a chioniták 350 körül az Oxus völgyéből a Szasszanidák birodalmát támadják, a másik hún szárny a Volgán és Donon keresztül az alánokra és gótokra és rajtuk keresztül az európai világra veti rá magát, A hunok azonban nemcsak nyugati irányban törnek előre, hanem egyúttal déli irányban is kalandoznak a Kaukázus általuk jól ismert hágóin át.

A hunok Kr. u. 363-ban a Kaukázuson keresztül betörnek Perzsiába és a keletrómai birodalomba, annak északkeleti tartományaiba. Óriási pusztítások közben előrehatolnak egészen Edessáig, melyet azután ostrom alá vesznek.[57] Jovianus császár és Sapor nagykirály megállapodást kötnek, hogy a veszedelmes ellenséggel szemben meg fogják erősítni északi határaikat, hogy ezzel a hunok újabb betörését megakadályozzák. Hogy ezek az intézkedések mennyire keveset értek, a harminc év múltán bekövetkező újabb kaukázusi betörésnél tűnt ki.

Ettől az időponttól kezdve a rómaiak és a perzsák között folyó élet-halál harc heve bizonyos mértékben csökken és szolidaritás lép a helyére keleti közös ellenségeikkel szemben. A hunok kettőeirányú támadása, annak katonailag tervszerű végrehajtása amellett szól, hogy a nyugati és a

fehér hunok közötti együttműködés nem, szűnt meg, bár a két hún szárny közé más török népek ékelődtek be. Ez a kapcsolat még egy évszázad multán, Attila korában is fennállott.

Mi váltotta ki a hunok nyugati irányú előretörését? *Tomaschek* szerint[58] a hunok nyugati irányú előrenyomulásának az a vereség lehetett az oka, melyet a soso néptől szenvedtek. Ezt a feltevést azután átveszi Schmidt is.[59] Nagy,[60] Kiessling[61] és Hóman[62] a kínaiak által zsuan-zsuanoknak nevezett avarokkal hozzák kapcsolatba a hunok nyugati irányú előretörését. 350 körül a sien-pi nép országát a zsuan-zsuanok foglalják el, akik Kr. e. 400-ig Korea és a Tien-san hegység között minden mongol és török népet leigáznak, majd előkészületet tesznek nyugati Turkesztán meghódítására. Minden ázsiai nép fejvesztetten menekül az új világhódítók elől és ez az új lovasnomád roham kényszerítetite volna rá a hunokat, hogy székhelyüket Európába tegyék át. E feltevés szerint nemcsak a hunok jönnek át Európába, hanem a rokon ogur, szavír és más török és ugor népek is és ez a nagy népi összezsúfoltság adja meg a hún támadásnak a kirobbanó erejét.

Véleményünk szerint ez az egyébként igen tetszetős feltevés nam állja meg a helyét. A zsuan-zsuan nép nyugati irányú előretörése ugyanis nem 350, hanem 400 körül következik be. 402 körül veszik birtokukba Dzsungáriát és a Felső-Irtis vidékét, tehát a félszázaddal előbb bekövetkező hún népvándorlás előidézésében szerepük neon lehet.[63]

Nincs szükség arra, hogy ilyen távoli okok után, kutassunk és keressük, hogy miért léptek a hunok újból a vándorlás útjára és honnan vették azt a hatalmas mindent elsöprő erőt, mellyel Európa népeire zúdúltak. Egy lovasnoeiád nép, ha olyan ősi tradíciói vannak, mint a húnnak, sokáig nem maradhat nyugton. Két évszázad állott rendelkezésükre, hogy a. kínaiakkal vívott megsemmisítő harcban szenvedett nagy vérveszteségeket pótolják. Ügy látszik, hogy a 350-es évek táján a hún népi erők újból kiteljesültek és a hún-török nagy törzsszövetség élére Balambér személyében hatalmas, hódító szellemű uralkodó került. A nyugati szomszédok és egykori szövetségesek a nagy 344 évi támadás alkalmával erősen meggyengültek, úgy látszik, belső viszályok is letörték őket. Itt volt a kedvező alkalom a nyugati irányú terjeszkedésre és a Volga-Kuban-Don által körülfolyt hatalmas sík területek elfoglalására. Hogy tehát a hún hódító hullám nyugat felé megindult, igen valószínűleg ilyen belső okok voltak az előidézői.

JEGYZETEK A IV. FEJEZETHEZ.

1) VII, 33, 10. ed. Zangemeister.
2) frg. 60.
3) vö. Kiessling c. 2584.
4) Get. 24, 123.
5) Moravcsik a monda antik kapcsolatait kutatta. Ligeti p. 13-14 feltételezi, hogy a hunok e mondát vaîamiJyen barbár néptől vették át,
6) VI. „37.
7) frg. 42=FHG IV. p. 31.
8) XXXI, 2, 1.
9) IV, 20.
10) b. Goth. IV, 5.

11) XI, 8=Migne PG 65 c 601-602.

12) Get. 24, 121-122.

13) Vö. Thierry I. p. 13-14 súlyosan elfogult leírását, melyet a magyar közönség érthetetlen módon 80 éven át olvasott, mint egyetlen Attilára vonatkozó munkát.

14) Groot I. p. 229.

15) p. 274,

16) Gesch. d. d. St. I.[8] p. 250.

17) Előző fejezet 97. jegyzet,

18) Később Grousset p. 116 arról beszél, hogy a hunok hazája az Arai és a Balkas-tótól északra volt.

19) Ennek bizonyítékaira a nyugati forrásokban akadunk rá. Az aorsok népe, mely a kínai források szerint Csi-csi uralma alá tartozott, ugyanezen időben Európa területén tűnik fel, a Kaukázustól északra, a Káspi tó és a Don folyam között. Nyilvánvaló ebből, hogy ez a nép inkább elhagyta ősei országát, mintsem hogy a hún fennhatóságot tűrje és új hazát keresett magának Európában. De szintén Krisztus születése körüli időkben Európába került át az alánok egy része is, mert Strabon az aorsok településhelyén a Káspi-tó és a Don között említi őket. Ezt a kutatók olyképpen értelmezik, hogy a nyugati irányú hún vándorlás előbb az alánokat vetette ki a lakhelyeikről, ezek elfoglalták Hap-sot és az aorsokat Európába nyomták át, majd ezek nyomán további hún előretörés hatása alatt, maguk is átjöttek Európába. Vö. Tomaschek: Alani. PW RE I. Barthold: Allan. Enc. Isi. I. p. 315. Ebért: Süd-Russland im Altertum, p. 375. Marquart Sttfeifzüge p. 164 s köv. Grousset p. 116. Schmidt I.[3] p. 250.

20) Hogy itt nem az alánok Európába történő egészében való átvándorlásáról van szó, annak bizonysága, hogy Ammianus alább részletezendő tudósítása szerint több évszázadon át van egy ázsiai Alánia is.

21) Marquart: Chronologie p. 65 s köv.

22) De Guignes I. p. 401 téved, midőn a hunokat azonosítja a te-le, tie-le néppel, kik a kínai forrásokban szerepelnek. Ez a török tölös nép.

23) h. n. VI, 55.

24) Kiessling c. 2595. Tomaschek, Müllenhoff és Oberhammer ellenére kétkedik e tudósítások megbízhatóságában.

25) Periplus П, 39.

26) III, 5 = ed. Müller I, 1. p. 430-431.

27) Marquart: Chronologie p. 76.

28) A forrásainkban s elsősorban az Ammianusnál található nagy értelmetlenségre, hogy a nyugati írók évszázadokon át említést tesznek pontos földrajzi körülhatárolással egy hún népről s ugyanakkor a népvándorlást megindító hunokat nem hozzák ezzel a hún néppel kapcsolatba, csak kétféle magyarázatot találhatunk. Vagy íróink földrajzilag teljesen tájékozatlanok, ez pedig a sokat olvasott és jól informált Ammianusnál igen valószínűtlen, vagy pedig a népvándorlást megindító hunokat nem tartották azonosoknak azokkal a chunokkal, akik két évszázaddal előbb Déloroszországban laktak és akikről Ptolemaios mint nagy népről beszél.

Ammianus Marcellinus leírása (XXXI, 2, 1-11), amelyet a hunokról ad, közismert. Szembeállítva az ő, némelykor igen megbízható jellemrajzaival, azonnal felismerhető, hogy erősen torzít. Ha a hunok valóban olyanok lettek volna, mint amilyeneknek őket Ammianus leírja, akkor mint pusztai népek a legalacsonyabb művelődési fokon álltak volna. Nem kell külön rámutatnunk arra, hogy azok a barbár népek, amelyek évezredekig a Földközi tengeri világ hatal-

mas birodalmait rettegtették, korántsem voltak olyan elmaradottak, mint amilyeneknek a kétségbeesett ellenfél feltüntette őket, hiszen egy, a szervezettségnek, az állami közösségi létnek ily primitív fokán álló nép nem is lehet veszélyes a magasabbrangú kultúrák számára. Azok a nomád népek, amelyek Európát évezredeken keresztül veszélyeztették, ebből az ősi primitív barbárságból már rég kinőttek és ma már tudjuk,hogy a szkíthák, a török népek, a mongolok egyaránt kitűnő államszervezői tulajdonságokkal rendelkeztek.

Ammianus leírása tehát az összeomlás és a kétségbeesés napjaiban született meg s olyfélekeppen kell fogadni, mint azokat az erősen torzított leírásokat, amelyeket az entente-propaganda az első világháború alatt a központi hatalmak ellen kitermelt.

Ha már most szembeállítjuk Ammianusnak és Jordanesnek a hunokról, illetve ez utóbbinak Attiláról adott leírását, azonnal szembeötlik, hogy mindkét tudósítás egy erősien mongoloid jellegű népet mutat meg nekünk, mely természetesen szokatlan az európaiak számára, visszatasztó és rút, hiszen a középtengeri népek eddig csak a sémita és afrikai néger embertípust ismerhették meg, a mongoloid fajtát még nem.

Ammianus, miután leírta ezt az új, európai szemnek szokatlan népet, azt mondja, hogy a hunok átvonulva szomszédaik földjén, eljutottak az alánok országáig (XXXI, 2, 12). Ebből a leírásból arra lehet következtetni, hogy a hún nép nem volt közvetlen szomszédja az alánoknak, hiszen ha az lett volna, akkor nem kellett volna szomszédaikon áttörniök, hogy elérhessék az alánok országát. Sajnos Ammianus szövege itt hiányos és nem tudjuk, hogy mit akar írni ezjen a helyen az alánokról, mielőtt őket általánosságban jellemezné. Azt mondja a továbbiakban, hogy az alánok az Isteren túl, Skythia hatalmas síkságán laknak s hogy nevüket az ottlevő Alán hegységtől kapták. Ez az Alán-hegység azonban Ázsiában a kirgiz-steppétől északra volt, ezek szerint Ammianus nincsen tisztában a Pontustól és a Káspi tótól északra fekvő területek földrajzi viszonyaival. Hogy ez így van, azt bizonyítja, hogy az alánok szomszédaiként csupa olyan népet tüntet fel, amelyek európaiak.

De ugyanakkor valószínűleg más forrásból van jó értesülése is, amikor azt írja, hogy âz alánok átterjednek Ázsiába is, egészen a Ganges folyóig (XXXI, 2, 16) s hogy ezek szerint számos törzseikkel megoszlanak Ázsia és Európa között. Ugyanaz az Ammianus, aki előző helyén főleg csak a déloroszországi alánokról beszélt, itt igen helyesen jegyzi meg, hogy a hún támadás azokat az alánokat éri, akik a greuthungusok szomszédai, vagyis akik a Tanais folyótól keletre laknak.

Ammianus leírásából tehát egyrészt kiesik az a hún nép, amely az előző századokban Európában lakott, másrészt nyilvánvaló, hogy egy keletről jött támadásra gondol, mely a Dontól keletre lakó alánokat érte Ázsia felől, végül hogy nem tud arról sem, hogy ezek az alánok az azelőtti évtizedekben a hunokkal együttesen törtek be Arméniába s hogy a hún harcosok az armén király szövetségesei, később az alán király nagy kalandozásokban résztvevő hadseregei sorában is ott találhatók. Itt tehát Ammianus szembeszökően tájékozatlan, semmi közelebbit nem tud a hunokról és az alánok, valamint később a keleti gótok ellen intézett sikeres támadásukról is csak nagy általánosságban emlékezik meg (Szász: A hiung-nu és hún népek azonossága, p. 16-17).

Másik forrásunk, Jordanes nem nyújt támpontot a hunok és az alánok között lefolyt háborúra nézve és mivel gót mondát használ fel, a hunok előző hazájára siem tud nekünk felvilágosítást adni.

Az Ammianus féle tudósításból kitűnik az, hogy

1) az alánok a népvándorlás kezdete és a hún támadás előtt, – úgy mint armén forrásainkból is lehet erre következtetni, – a Tanais (Don) folyótól keletre laktak;

2) A hún támadás kelet felől, tehát a Volgán keresztül érte őket. A hunok tehát Ázsiából jöttek és foglalták el Alánia, majd Déloroszország területét és végül

3) figyelmet érdemel az az adat is, hogy a keleti gótok ellenállását egy másik hún törzsből való zsoldos csapat is támogatta. Vagy meg kellett tehát hogy bomoljon a támadó hún-alán seregek belső egysége, aminek ellentmond az az ellenállhatatlan roham, amely az akkoriban kétségtelenül nagyhatalom számba menő keleti gót államot elsöpri az útból, vagy pedig ugyanúgy, mint előbb, – ugyancsak Ammianus belső ellentmondása alapján feltételeztük, – azok a hún zsoldosok, akik a keleti gót király seregében szolgáltak, más hunok kellett, hogy legyenek, mint azok a hunok, akik támadtak. Tehát fel kell tételeznünk, hogy a nyugati húnság egyik szárnya valóban az idők folyamán kivált és az alánokkal Ukrajnába vándorolt át.

29) Tomasehek I. p. 38. Schmidt I. p. 105. Kiessling c. 2601 azon feltevése, hogy az alánok közvetlenül Csi-csi terjeszkedésének hatása alatt már Kr. e. 30 körül átvándorolnának Európába, véleményünk szierint hibás, bár nem vonjuk kétségbe, hogy az alánok nyugati irányú vándorlását a hunok előretörése idézte elő. Valószínű, hogy az alánok egyik fele Ázsiában maradt és beletörődött a hún fennhatóságba.

30) h. n.. VI. 34.

31) XXП, 8, 38.

32) XXП, 8, 31, vö. 8, 42.

33) Periplus П, 39.

34) Kiessling c. 2590 mindezen adatokat Agrippa porticusának világtérképére vezeti vissza, ami még ha a térképészek közös forrásának el is fogadható, teljesen valószínűtlen, hogy a földrajzi írók csakis innen merítettek volna, bár fel is használták forrásul.

35) Ammianus XXXI, 3, 13 szerint, amidőn Vithimirt a keleti gótok király-]yá választják, arra számít, hogy az alánokkal szemben őt egy másik hún törzs, mint zsoldoscsapat támogatni fogja. Ebből vagy arra kell következtetnünk, hogy a hunok egy része nem engedelmeskedett a központi kormánynak, vagy ami valószínűbb, hogy az egyik hún töizs nem tartozott az ázsiai hunokhoz és a gótok szövetségese volt, L. 28. jegyz. Ez a hún törzs nem lehetett más, mint a Dnyepr-parti húnság, mely a gót hódítást átvészelte, gót fennhatóság alatt maradt és velük az összeomlás napjaiban is kitartott. Mivel arról Ammianus nem tudott, nehéz eldönteni, hogy Vithimir oldalán részt is vettek-e a harcban, vagy pedig a testvér hunokhoz csatlakoztak. Schmidt I. p. 250 szerint a hunok a II. század kezdetén vándoroltak a Dnyepr partjára. Ebből közvetve azt a következtetést kellene levonnunk, hogy itt nem Csi-csi hunjaival, sem pedig az északi hunokkal, hanem egy ettől függetlenül bekövetkezett időközi hún vándorlással állunk szemben. Mert Csi-csi hunjai az alán bevándorlókkal együtt jöhettek, azért találják őket ott a nyugati források, az északi hunok pedig 100 után még az őshaza közelében laknak és még nem mondtak le annak visszaszerzéséről. Az sem tételezhető fel, hogy az egész nyugati húnság a Dnyepr vidékére költözött volna s onnan a gót előretörés idején visszament volna Ázsiába, mert ennek forrásainkban semmi nyoma és önmagában is valószínűtlen. Ellenkezik ez a feltevés különben az armén forrásokkal is, melyekből a hunoknak a Volga menti lakhelyére lehet következtetni.

36) Zonar. XII. 30. Schiller Gesch. d. röm, Kaiserzeit I. 2. p. 883. Schmidt I.[3] p. 250. Ez utóbbi különben itt a chionitákra gondol. Vö. Mattingly CAH XII. p. 322.

37) Agathangelos I, 9 = Langlois Collection I, p. 105-106, 111, 115, 116.

38) Chor. Mózes П, 62.

39) Agathang. XI, 55 = Langlois I, p. 133-134.

40) Chor. Mózes II, 85 – Vaillant de Florival I, p. 357.

41) Agathang. XПI, 153 – Langlois I. p. 180.

42) Szász i. m. p. 11-12.

43) Chor. Mózes III, 3.

44) Faust. Byzant. Ill, 6 = Langlois I, p. 214.

45) Faust. Byzant. III, 6 ~ Langlois I, p. 215.

46) Faust. Byz. III, 7 = Langlois I. p. 215-216. Szász p. 12-13.

47) Most még csak egy szemszúró ellentmondást kell megfejtenünk. A nyugati források javarésze, – még pedig külön kiemelve az I. századi Marinost és a II. században élt Ptolemaiost, – a hunokat, valamint az alánokat nem a Kaukázustól északra irtják le, ahol őket az örmény források tanúsága szerint 225 és 344 közötti időben feltaláljuk, hanem a Duna és Dnyepr közötti délorosz síkságon.

A Kr. u. I. században a Kaukázustól északra az aorsoknak a birodalma van, amely így az alánok európai és ázsiai ágát elvágja egymástól, Ammianus régebbi forrásai alapján Marino® és Ptolemaios adatait veszi ás és adja vissza és nem vesz tudomást a Kr. u. II. század óta bekövetkezett változásokról, pedig ha valaki, *úgy* elsősorban ő volna hivatott ezeket a Pontustól északra bekövetkezett változásokat megrögzíteni. Ellenkezőleg! Ammianus, akinek itt úgy a földrajzi tudása, mint a kritikai érzéke csődöt mond, röviddel azután, hogy elmondja, hogy az alánok a Duna és Dnyepr közötti területen, a greutungok a Tanais mentén és a hunok a Maeotistól északra laktak, elköveti azt a baklövést, hogy ilymódon a keleti gótokat az alánok és hunok közé helyezi és mégis szerinte a hunok először az alánokkal számolnak le! Hogy a hunok először az alánokkal végeztek, ez megfelel a történelmi valóságnak és még az egyébként zavaros jordanesi tudósítás is alátámasztja.. Ez az ellentmondás Ammianusnál pedig abból származik, hogy miután régebbi forrásai alapján leírja, hogy az alánok a Kr. u. I. és II. században tényleg Déloroszországban laktak, elmulasztja újabb forrásai alapján elbeszélni, hogy gót nyomásra erről a területről az alánok keletre költöztek ki és itt érte őket a népvándorlást megindító hún roham (Szász i. m. p. 13-14). Hogy ez így van, arra bizonyíték, hogy a gótok a Balti-tenger melletti hazájukat elhagyva a Kr. u. П. és IП. század fordulóján a Pontus mellé vonulnak le és mivel e területről az alánok eltűnnek s később keleten találjuk őket, nyilvánvaló, hogy az alánok a gót nyomás elől keleti irányban tértek ki. Vö. Szász p. 14-15.

48) Szász i. m. p. 15.

49) II. p. 18.

50) Amm. Marc. XVI. 1.

51) U. a. XVH. 3.

52) U. a. XVm. 4.

53) U. a. XVni. 6.

54) Ligeti p. 28.

55) Kúsán, Chioniten und Hepthaliten. Klio. XXVI. (1903)p. 336-346.

56) p. 28.

57) Vita S. Ephraemi c. 36 S. Ephraem beszéde De Antichristo, ed. Lamy П. p. 74-76. m. p. 196-202. Seeck V.[3] p. 97-98, V. p. 466 j. – Ezzel hozható

Joh. Lyd. de mag. IП, 52 kapcsolatba. A hunokat ugyan nem nevezi meg név-SZerint, de a *βάρβαροι* άγνοόμενοι ήμίν τε και Περσαις *οl* περί τήν Vpxávfjv *νέμονται* nem szólhat más népről. Lydus tudósítása itt erősen zavaros. Mivel azonban Salutius praefectust, mint valóban a perzsákkal való szerződés tárgyalóját nevezi meg, jó forrásból kellett, hogy merítsen. Vaczy p. 77. a határ megerősítésére vonatkozó megállapodást I. Jezdegerd (399-421) korára teszi.

58) Wien. Sitzungsber. 117 (1888) p. 38.

59) I.[3] p. 251.

60) p. 302.

61) c. 2600.

62) M. T. I.[3] p. 39.

63) Vö. Grousset p. 104.

V.

A HUNOK EURÓPAI HONFOGLALÁSA

A népvándorlásokat nem népi szövetkezések, hanem elementáris hatású külső okok váltják ki. Az első nép, amely a mozgást megindítja, lejiet számbelileg bármily jelentéktelen is, nálánál erősebb népet is ki tud mozdítani a helyéből, ha az általa elfoglalt területen nem érzi már magát biztonságban. Ezután a vándorlási hullám lavinaszerűen nő tovább. Ha valahol a hullám fennakad, erősebb struktúrájú államba ütközik, a megmozdult népek feltorlódnak s mint az áradat rontanak rá az ellenállókra. Az elvándorlók helyére jobbról és balról levő területekről új népek húzódnak be. Jól megfigyelhető ez a szlávoknál, akik a délfelé nyomuló germánok és a nyugat felé előretörő török népek által szabadonhagyott területeken foglalnak helyet. Természetesen az elhagyott területek népsűrűsége sokkal kisebb lesz. A hunokra a keleti irányból jött támadás nem volt és nem is lehetett katasztrofális hatású, mert tőlük közvetlenül keletre Kr. u. 350 körül számottevő nagyhatalom nem volt. Valamennyi keleti török szomszédjuk a következő században mint alattvalójuk szerepel és joggal feltehetjük, hogy ezek a török népek már a megindulásnál az oldalukon állottak, mert csak így tudjuk magyarázni a hún támadás súlyát és erejét.

A megtámadott népnek kevesebb a vesztesége, ha maga is kitér a támadás elől és megtámadottból nyugati irányban támadóvá válik.

Ez az oka annak, hogy a germán népek egy része komoly ellenállást nem fejt ki, hanem megelőzve a hunok támadását, a.hún hullám elől kitér nyugati irányban. A hunok nyugati irányban való előrehatolásuk során két helyen állapodtak meg. Első hazájuknak nyugati határa a Volga, a másodiké a Don folyó. Az első határvonalat már a népvándorlás előtt. jóval birtokbavették, ami annál is könnyebben ment, mert az ottlakó ugor; népek komoly ellenállást nem fejtettek ki, viszont a Volga folyónál már útjukat állta az életerős és harcias európai alánság. Alánia Kr. u. III. század elejétől kezdve, mint láttuk a Don és a Volga közti területre korlátozódik és a gót, valamint a hún hatalom közé kerül.

AZ ALÁNFÖLD MEGHÓDÍTÁSA.[1]

Az alánok sok apró törzsre oszlottak, melyek viszonylagosan független voltak egymástól, de valamennyien az Arsacída dinasztiából származó főkirály vezetése alatt állottak.[2] Harcias szellemű lovasnomád nép, vitéz és kegyetlen, a kultúrának Ammianus szerint igen alacsony fokán áll.

Amidőn a hunok 350 és 360 körül országukba betörnek, az egykori szövetségesek valószínűleg kemény ellenállást fejtenek ki és csak több-

szöri összecsapás után sikerül őket megtörni.[3] Egy részük a meghódolás helyett inkább elmenekül s nyugaton e vándorútra kelt alánokkal még többször fogunk találkozni. Belőlük lesz a rómaiak kitűnő páncélos és dárdás zsoldos lovassága. Másik részük azonban behódolt és ezek leszármazottai, az oszétek még ma is élnek a Kaukázusban. A nyugatra szakadt törzsiek szertetöredeznek. Galliában, Hispániában látjuk Őket, jelentős részük pedig Geiserich vandal királlyal az élen átvándorol Afrikába s ez a király együttesen viseli a vandál és alán király címét. Az alánok után a Fekete tenger és a Maeotis partján élő több kisebb nép meghódítására került a sor. Ezek közül említik az alipzurokat (más olvasat: alcidzurok, alidzurok, amilzurok), itímárokat, tunkassokat (timkarsok), tonozurokat éá boiszkokat (briszkok), amelyek a legnagyobb valószínűség szerint alán fennhatóság alatt élő szarmata népek voltak.[4] Ugyanezen népekkel ké-'SŐbb az Alduna mentén találkozunk, tehát a hunokat további vándorlásaik során kisérik.

Az Alánföld meghódítása után az új hún birodalom a Dontól az Ural folyón túl a régi nyugati hún birodalom keleti határáig terjedt, észak felé valószínűleg a Don kanyarulatáig ós az Ural hegységig, délen pedig a Kaukázus hegyláncolatáig.

Ezen a nagykiterjedésű területen a hunokon kívül még igen sok más nép lakott: alánok, szarmaták, ugor és török népek. Nyugati irányban a Don folyó és a Maeotis választotta el őket a hatalmas gót birodalomtól· mely ekkoriban állott hatalma tetőpontján Ermanrik király vezetése alatt.

A Don, Volga, Kubán, Káma és Ural folyók mentén levő pompás füves térségek a hún birodalomhoz tartozó lovasnomád népek részére kiváló életlehetőséget biztosítottak. Az újból nagyhatalommá vált húnságot azonban az eddigi eredmények nem elégítik ki, új szellem hatja át e korszak hún nemzedékét és úgy látszik, hatalmas vezéri és államszervező egyéniség áll a birodalom élén, Balambér a régi kiváló tan-huk méltó utóda. Sajnos, személy szerint róla igen keveset tudunk, sőt valószínűleg forrásaink által ráníkhagyományozott neve is nyugatias névrontás. A régóta lefojtott feszülő erők robbannak ki most, amikor a hunok 373-ban, vagy ami még valószínűbb, 374-ben átlépik a Don folyót[5]) és hatalmas lovastömegeik elözönlik a keleti gótok országát és megsemmisítik a germánok déloroszországi nagyhatalmát.

Ez a hatalmas hún lovasroham indította meg a nagy európai népvándorlást, a világtörténelem egyik legkimagaslóbb eseményét és idézte elő közvetve az antik világ bukását.

*A KELETI GÓT BIRODALOM ELFOGLALÁSA**

Minden Róma ellen támadó nép közül a gót volt a leghatalmasabb. A gótok a gepidákkal együtt a germánság ú .n. keleti ágához tartoztak. A Balti-tenger partján levő őshazájukból a Kr. u. П. század második felében vándorolnak le a Fekete-tenger partjaira és részben leverve, részben pedig kiszorítva a Déloroszország területén élő népekelt, a Dontól Daciáig teljedő hatalmas területen, elsősorban a mai Ukrajnában telepednek le. A III. század elejétől kezdve egy századon át folyton megújuló pusztító támadásaikkal állandó rettegésben tartják a római birodalmat, mely a végén a Duna balpartján levő Dacia tartományt prédául dobja oda a

túihatalmas ellenségnek. Nagy Constantinus idejétől fogva a keleti germánok felhagynak a minden erejüket felőrlő és kilátástalan támadásokkal és a Pontus vonalán megtelepedve a lassú konszolidáció útjára lépnek. A keleti germánok ekkoriban néj^y nagyobb országot alkotnak. A leghatalmasabb ezek közül a *keleti gótok* birodalma- mely elsősorban a Borysthenes (Dnyepr) völgyében, min;t központban van és a Danastius (Dnyeszfr) folyótól a Tanais (Don) folyóig terjed. Tőlük nyugatra az Aldunáig a *nyugati gótok* laknak, míg az asdingi *vandálok* a Tisza mentét, a *gepidák* északi Erdélyt és Galíciát tartják megszállva. A kisebb *Jwrulők* a Feketetenger partján a keleti, a *taifalok* pedig a mai nyugati Havasaiföldön a nyugati gót királyok fennhatósága alatt élnek. A négy ország közül vitathatatlanul nemcsak népességük számánál, hanem harci szellemük és szervezettségüknél fogva is a keleti gótokat illeti meg a vezető szerep, ki^ bizonyos időszakokban vezérállama voltak a germánság keleti ágának.

A hún előrenyomulás időpontjában a keleti gótok királya a hírneves Amál uralkodóházból származó nemes volt, erősen öreg ember[8], akinek uralma alatt a birodalom elérte a legnagyobb kiterjedését és messze benyúlt az orosz belföld irányában és az északi őshaza felé. A nyugati gótok fejedelme viszont Athanarich volt, szintén tetterős uralkodó, de a pogányok és keresztyének belső villongása által megosztott birodalma kevésbbé volt egységes ,mint a keleti testvér népé.

A hún támadással a germánok már azóta számoltak, amióta az új nagyhatalom az alánok leverése után a Tanais túlpartját megszállotta. Igen valószínű azonban, hogy az ellenség erejét lebecsülték. Aiánia meghódítása több évet vett igénybe s így mindkét félnek volt ideje a felkészülésre, mégis a hún támadás 374-ben a keleti gótokat bizonyosan előkészületlenül érte.

A hunok a támadást megelőzően, hogy az ellenség ellenállását gyengítsék, t[á]rgyalni kezdtek azokkal a népekkel, melyek a gót fennhatóságot csak a kényszer hatása alatt tűrték. Ilyenek voltak elsősorban a szarmata népek. Délcroszország egykori urai, melyek még most is a birodalom lakosságának nagyobbik felét tették ki. A hunokkal paktáló szarmata népek egyikének, a roxolánoknak a lázadását Ermanrik vérbefojtotta, mire fejedelmük a hún főkirálynál talált menedéket és az elégületlenség a kegyetlen megtorlás következtében csak növekedett.

Balambér fakirály vezetése alatt 374-ben meginduló támadás több irányból történt. Egy gyorsan mozgó hún különítmény a keresi szoroson átkelt a krími félszigetre és délről oldalba fenyegette a keleti gótok települő helyeit. Ezzel egyidoben a főerők több helyütt is átlépték a Don folyót és félelmetesen gyors, meglepő támadásukkal az ellenséget még mielőtt erőit egyesíthette volna, szétszakították és óriási zűrzavart idéztek elő. A hún lovashadosztályok mindenütt egyszerre jelentek meg, félelmetes lovasrohamuk és nyilzáporuk még azelőtt minden ellenállást megtört, mielőtt közelharcra kerülhetett volna a sor. A támadásban részvettek a nemrég meghódolt alán-szarmata népek, a rokon lovasnomád népek lovashadosztályai. Számra nézve a hún támadó sereg minden bizonnyal félelmetes erőt képviselt.

Ermanrik a váratlan és félelmetes támadás dacára kísérletet tett az ellenállásra,[9] végül azonban mindenütt vereséget szenvedett, az ellenállás kilátástalanságára rájött és az öreg ember hatalma romjain összeroppant. Mint Keleteurópa egykoron leghatalmasabb fejedelme nem tudta elviselni a szolgaságot és valószínűleg emiatt lett öngyilkos.[19]

A hunok gyors sikerében valószínűleg része volt a fellázadt alattvaló népek csatlakozásának is. A keleti gótok egy része a támadás elől kitért, visszavonult az ország belsejébe és folytatta az ellenállást, mert mint látni fogjuk Ermanrik halála után még körülbelül egy évig továbbfolyt a küzdelem.[11]

Ermjanrik halála után az ellenálló keleti gótok vezetőét az újonnan választott király, *Vithimir* veszi át, aki valószínűleg közeli rokonságban volt az elhunyt uralkodóval. Vithimir a Fekete-tenger partjaitól, a Don vidékétől északnyugati irányban a belföldre vonult vissza, valahova a Dnyepr középső folyásához és energikusan hozzálátott az ellenállás megszervezéséhez. A keleti gótok nagyobbik fele azonban behódolt a hunoknak és a hunok ezek fejedelmének elismerik Ermanrik egyeneságú leszármazottját, Hunimundot. A nép harciasabb része lelkesen kitart Vithimir mellett, ki a gót szabadságért folytat harcot. Vilthimir kiserletet tesz az egykor gót fennhatóság alatt élő népek egy részének a megnyerésére, kik az összeomlás perceiben elszakadtak. Így a szláv anítok népire tör, fejedelmi házukat kiírtja. Az ilyen energikus cselekedetek azonban nem sokat lendítettek már a gótok ügyén. Az előkészületek igénybeveszik a 374. év megmaradt részét, valamint a 375. év első felét (Vithimir ugyanis egy évig uralkodott). 375 tavaszán azután a hún főkirály, mialatt maga valószínűleg a gót birodalomhoz tartozó egyéb népeik meghódításával volt elfoglalva, a frissen hódolt népek, az alánok és a Hunimund-párti gótok csapatait küldi a felkelők ellen.

Vithimir eleinte sikeresen hadakozik és ismételten győzelmet arat, mikor azonban Balambér főkirály személyes vezetése alatt jelentős hún erők is felvonulnak ellene, csatát veszít és sebeibe maga is belehal. Ezzel a keleti gót birodalom egészében a hunok birtokába jut és csak Vithimir seregének romjai menekülnek el a hún fennhatóság alól.

A keleti gótok ellenállásának végső megtörésével egyidejűleg kerül sor mindazon népek meghódol tatására, amelyek a birodalmukhoz tartoztak.[12] A gótokon kívül ugyanis Ermanrik jogara alaitt számos szláv, szarmata, ugor és török nép is egyesült s ezek most az összeomlás napjaiban a központi hatalomnak felmondták az engedelmességet. E népek többsége a hunokkal szemben nem fejtett ki komoly ellenállást s még a 374. és 375. évi hadjáratok alkalmával meghódolt. Balambér uralma ezzel a Dnyesztrtől északi irányban a Dnyepr és Volga felső folyásáig, keleten pedig >az Arai-, esetleg a Balkas-tóig, délen pedig a Kaukázusig terjed ki és a legvegyesebb népelemeket foglalta magában. A vezető réteg természetesen a hunokkal együtt az ogur és egyéb török, valamint ugor népek voltak, valamennyien lovasnomádok és kétségtelenül túlnyomórészt fajilag mongolidok. Nyugaton az alapréteget viszont a szarmata-alánok és szlávok képezték, melyeknek folytonosságát csak a gót településhelyek szakították meg.

A NYUGATI GÓTOK LEVERÉSE.

A támadás megindulása óta két év telt el s így a nyugati gótok királyának, Athanarichnak bőségesen volt ideje az előkészületekre. A második évi hadjárat során már módjában lett volna Vithimirnek segítségére sietni és ezzel a saját maga helyzetén is javíthatott volna. Ez a testvéri segítségnyújtás azonban elmaradt, részben a szolidaritás hiánya,

KELET-EURÓPA A NÉPVÁNDORLÁS ELŐTT
KR. U. 350 KÖRÜL
0
500 km
AESTI
ERMANRICH BIRODALMA
FINN NÉPEK
SZLÁV NÉPEK
VANDÁLOK
AKACIROK
HÚN TÖRZSEK
OGUR TÖRZSEK
NYUGAT-RÓMAI BIRODALOM
QUÁDOK
Aquincum
VANDÁLOK
GEPIDÁK
SZARMATÁK
NYUGATI GÓTOK
TAIFÁLOK
Singidunum
Danapris
KELETI GÓTOK
HERULOK
Maeotis
Chersonesos
Tanais
Atil
ALÁN BIRODALOM
MARE CASPIUM
o Roma
Ister
KELETRÓMAI BIROD.
Hadrianopolis
Constantinopolis
PONTUS EXINUS
Trapezus
ARMÉNIA
SZASSZANIDA BIROD.
9. sz. térkép.

részben pedig a nyugati gótoknak nagy belső bajai miatt. Athanarich ugyanolyan gőggel várta a félelmetes barbárok támadását, mint keleti gót uralkodótársa, Ermanrik s így külön-külön buktak el egymásután,[33] Athanarich mentségére fel lehet hozni népéinek nagy belső megosztottságát. A keresztény és pogány gótok engesztelhetetlenül gyűlölték egymást és az erőszakos, kegyetlen uralkodót éppen a döntő pillanatban hagyták cserben ariánus keresztény alattvalói. A megbontott sorú nyugati gótság tehát nem a legkedvezőbb körülmények között ment bele a döntő küzdelembe.

Vithimir halála után a keleti górtok vezetését Alatheus és Safrax nevű főemberek veszik át,[14] mint a király kiskorú fiának, Viderichnek a gyámjai. Ezek a keleti gótok azután neon hódolnak mag a hunoknak, hanem előlük visszahúzódva, átkelnek a Dnyesztr folyón és a nyugati gótok országában keresnek menedékeit az ellenség elől. A keleti gótoknak éz a kisebb serege meglehetősen problematikus értékű támogatást jelentett Athanarich számára.

A két részre szakadt, egymással viszálykodó nyugati gótok nem vehették fel sikerrel a küzdelmet a hunokkal és a keresztény pártnak tökéletesen igaza volt abban, hogy célszerűbb lenne a hunok támadása elől kitérni és a római birodalom területére átelepedni, hol a Duna vonaláról a császári haderőkkel együtt nagyobb sikerrel állhatnának ellen a hunoknak. A *gőgös* fejedelem azonban hallani siem akart erről, bízott népe vitéz ségében és az ellenfél lebecsülése, saját erőinek túlértékelése csakhamar súlyosan megbosszulta magát.

A hunok támadását megelőzte az előlük menekülők hatalmas tömege, amely keleti gótokból, alánokból és egyéb népekből állott. Ez a háború borzalmait átélt embertömeg friss hatása alatt állott a nemrég elszenvedett sorozatos vereségeknek, vakrémületet terjesztett, a hunoktól való félelmet valósággal pánikká növelte, ami lassan a nyugati gótokra is átterjedt. Az Alatheus és Safrax vezetése alatt álló keleti gótok visszavonulás közben a Danastius folyó[35] vonalán foglaltak állást. Ugyancsak ide a Danastius folyó mellé vonult fel a nyugati gótok mozgósított egész hadereje Athanarich vezetése alatt, Mivel Vithimir seregének maradványa a belföldről vonult vissza, a keleti, gótok a folyó partján feljebb, a nyugati gótok pedig a folyó torkolatához közelebb ütöttek tábort, A két testvérnép a bizalmatlanságot és ellenszenvet még ezekben a nehéz napokban sem tudta félretenni s külön-külön vertek tábort, és pedig egymástól jelentős távolságra, ami hún támadás esetére valószínűtlenné tettei az együttműködést.[16]

Athanarich tábora nem volt közvetlenül a Dnyesztr padrtjáii, hanem attól bizonyos távolságra, hogy bármely ponton is kisérlik meg a hunok a folyón való átkelést, idejében odavonulhassanak. Seregét, mely különben sem lehetett túlnagy, mivel országát.belső viszályok dúlták és így jelentős erők visszamaradtak, nem oszthatta meg, mert annak éppen zárt tömegében volt az ereje, sem egy helyhez nem köthette, mert ebben az esetben a hunok könnyen átkarolhatták és a háta mögött a hún lovashadosztályok az ország földjét elpusztíthattak.

Athanarich elképzelése alapjában véve tehát helyes volt, amidőn a folyó” mogouti vonta „össze erőit és a folyó partjára Munderieh és Lagariman vezetése alatt egy megfigyelő hadtestet küldött ki a hunok szemmeltartására.[17] A különítményt körülbelül 20 római mérföld választotta el

a főseregtől és ezalatt Athanarich hátrábbfekvő táborában készen állott arra, hogy bánmely fenyegetett pont segítségére siessen.

A hunok, kiknek seregét bizonyára felduzzasztottá a meghódolt alánok, keleti gótok és egyéb népek hadiilletménye, Athanarichhal szemben a folyó túlpartján vonultak fel. Ahelyett azonban, hogy frontális támadást indítottak volna, nagyobb lovaskülönítményt küldtek fel a folyó partja mentén, mely azután a főállásitól északra alkalmas gázlóra talált. Az egyik világosabb éjjelen azután zavartalanul átkeltek a folyó túlsó partjára és kikerülve Munderich különítményét, nagy gyorsasággal rávetették magukat a gót főseregre, mely előkészületlenül mitsem sejtve aludt táborában. A támadás oly váratlan volt ,hogy védekezésre senkisem gondolt. Mindenki menekült arra, amerre tudott s maga Athanarich is valószínűleg csak ^vors lovának köszönhette, hogy megszabadult[18] A külön táborba szállt Alatheusnak és Safraxnak sikerült népével *még* idejében megszabadulnia, legalább is erre következtethetünk abból a körülményből, hogy később népüket zárt egységben tudják átvezetni a Alduna túlsó partjára.

A Dnyeszter és a Szeret folyók között elterülő nagy síkság ezzel elveszett és ilyen nagy katasztrófa után csak kettő között lehetett választani: behódolni, vagy pedig menekülni. Az önfejű Athanarich a kettő közül a harmadikat választotta, vagyis továbbfolytatta az ellenállást. Athanarich serege maradványával másodszor a Gerasus (Szeret) folyó mögött, megerősített sáncok védelme alaítt foglalt állást és ott gyűjtötte össze csapatait és népét.[19]

Aki a nagy síkságon lakott, vad futással menekült nyugati és délnyugati irányban. A menekülők között voltak a keresztény gótok is,[20] akik nem akartak együtt elpusztulni gyűlölt uralkodójukkal. Alaviv és Frithigern vezetése alatt mintegy 200.000 fegyverfogható ember,[21] a hozzátartozókkal együtt közel egymillió lélek az Aldunának vette az útját és példájukat követték a keleti gót kivándorlók is Alatheus és Safrax vezeltése alatt. Bíztak valamennyien abban, hogy a keletrómaiak beengedik őket az északi, Duna menti balkáni tartományokba, hiszen mint vitéz, fegyverforgató harcosoknak hasznukat vehetik és egyesült erővel sikerülni fog a hunok áradatával szembeszállni.

Hogy azután a Szereit vonalán voltak-e harcok, vagy sem, nem tudjuk, annyi tény, hogy midőn *végül* Athanarich is belátta, hogy maradék erejével nem tud szembeszállni a hunokkal, megmaradt népével visszavonult az erdőktől és hegyektől védett Kaukalandba,[22] ami alatt nem éüthető más, mint a mai Erdély. Itt sem maradhatott nyugodtan, mert egykori szarmata alattvalói fellázadtak és meg kellett előbb, hogy törje őket, hogy Erdélyt birtokbavehesse. Mikor ez sikerült, a természettől oly nagyszerűen körülbástyázott fennsíkon egy darabig biztonságban érezhette magát a hunokkal szemben.[23]

Kr. u. 376 ősze[24] volt. Nem egészen három év telt el azóta, hogy a hunok a Tanaison átkelve a keleti gótok országát megtámadták. Ez alatt a három év alatt nemcsak a két gót birodalmat tették tönkre, hanem 376 őszén, amidőn a nyugati gótok nagyobbik fele és a keleti gótok töredéke átkelt az Isteren és befogadást talált a keletrómai birodalomba, az egész délorosz és román síkság a hunok fennhatósága alá kerül. Természetesen ilyen óriási területet máról holnapra nem lehetett megszállni. A nagykiterjedésű steppéken a két germán nép fennhatósága alatt töméntelen kisebb-nagyobb szarmata, szláv, finn és egyéb nép, vagy törzs élt, amely

megszűnvén a kapcsolata az erőteljes központi hatalommal, mosit azt hitte, hogy ütött a szabadulás órája. Ezeknek a népeknek a megtörése, a fontos katonai útvonalak és folyóátkelések megszállása, az új alaittvalók belső ügyeinek rendezés© az első éveket igénybevette. Egyes helyeken helyi ellenállásokat kellett megtörni, ezt megelőzően nagy felderítéseket végrehajtani. A zsákmányolás is sok időt rabolhatott el, ez lehet a magyarázata annak, hogy a négy gót vezér a keleti udvarral folytatott hoszszadalmas tárgyalás dacára is ép bőrrel átmenthette népét az Alduna túlsó partjaira.

Mialatt a hunok a frissen szerzett hatalmas birodalmat megszállták és megszervezték, a következő 377. évben a gót bevándorlók és a rómiaiak között kenyértörésre került a sor. A küzdelem kezdetben a gótok javára dőlt el, később azonban a fejlettebb taktikájú rómaiaknak sikerült a gótokat a Haemus (Balkán) hegységtől északra fekvő tartományokban lekötni.[25]

A HUNOK ELSŐ ÁTKELÉSE A DUNÁN.

Ebben a szorongatott helyzetben Frithigeirn olyan lépésre szánta el magát, melyre csak végső kétségbeesésben gondolhatott. Követeket küldött a gótok halálos ellenségéhez, a hunokhoz, kik ekkor már a Dunától északra elterülő síkságot megszállták. Felhívta a figyelmüket arra, hogy mennyivel gazdagabb zsákmányra tehetnek szert, ha átjönnek a római területre és velük együtt harcolnak a rómaiak ellen. A hunok ezt az ajánlatot elfogadták és a Morava torkolatánál[26] átkeltek a Dunán nagyobb sereggel, mely hunokon kívül alánokból és a gótokkal rokon, Kisoláhorszagban lakó és a hunoknak valószínűleg meghódolt itaifálokból állott.[27] Ezen segédcsapatok egy része, mely alánokból állott, a Szerémség felé vette az útját, más csapatok a Morava és Nissava völgyén felfelé hatolva hátból fenyegették a rómaiaknak a Balkán hegység szorosaiban elfoglalt állásait, mire a rómaiak feladták azokat és. most már a gót-hún-alán áradat feltartóztathatatlanul elözönlötte a Balkánnak délebbi tartományait és pusztítva-rabolva az erősített városok kivételével birtokba vette egész Thraciát. Ezek szerint megállapítható, hogy a hún segítőcsapatok beavatkozásának döntő jelentősége volt a gótok és rómaiak között dúló háborúban.

Az egyik alán csapatnak összeütközései is volt a balkáni hadszintérre siető Gratianus nyugatrómai császárral,[28] amidőn ez Sirmiumból Castra Mártis felé haladt. A taifálok is egy római alakulat útjába kerültek, mely véres harc után csaknem teljesen megsemmisítette őket.

A 378 augusztus 9-én Adrianopolis közelében vívott döntő ütközetben az alánok is a gótok oldalán harcoltak,[29] majd a győzelem után ott voltok Perinlthus alatt a hunokkal és gótokkal együtt és felvonultak Konstantinápoly ellen, a szabad területeket mindenütt végigzsákmányolva, de természetesen anélkül, hogy a várak ostromlására gondolhattak volna.[30]

A hunok előretörése mozgásba hozta a birodalom északi határain élő összes népeket és a gótok nagy győzelme után a Balkánon a rómaiak részéről minden nyílt ellenállás megszűnt. Gratianus nyugatrómai császár hírülvéve nagybátyja, Valens halálát, az előrenyomulást beszüntette és visszahúzódott Pannoniába, egyelőre sorsára bízva a keleti tartományokat. Átmenetileg a Dunától délre a barbárok lettek az urak.

Ezekben a harcokban természetesen a hunok hadierejének elenyésző csekély része vett részt, valószínűleg javarészük önként vállalkozó szabadcsapatokból került ki.[51]

PANNÓNIA TARTOMÁNY.

A magyarországi történelem és a hún história szempontjából egyformán fontos kérdés, hogy a gótok aldunai áttörése után mi történt Pannónia tartománnyal, továbbá, hogy a hunok mikor szállották meg ezt a nagyfontosságú provinciát, melynek megtartásától függött a birodalom Rajna-Duna védővonalának a sorsa is. Az aldunai védővonal elvesztése, mint láttuk, maga után vonta a balkáni tartományok megszállását; viszont, ha a Valientinianus által újból megerősített középdunai, pannóniai védővonal is elesik, akkor maga a birodalom szive, Itália forog közvetlen veszedelemben,

A gótok támadása azonban csak a keletrómai birodalom európai haderejét tette tönkre, a nyugatrómai birodalom hadserege Gratianus császár vezetése alatt töretlenül állott. Valens kelerómai császár türelmetlensége okozta, hogy Gratianus és hadserege az adrianopolisi csatában nem vehetett részt, bár a Balkán félszigeten volt már előrenyomulóban a hadszíntér felé.

Maga Gratianus hátában biztosítva volt, olyannyira, hogy 377 nyarán már annyira erősnek érezte magát, hogy a pannóniai limes védőcsapatadnak egy részét is a Balkánra tudta rendelni.[32] Nem rosszabbodott a helyzet 378-ban sem, amikor Gratianus ezen tartományon keresztül vonult délnek, a hadszíntér felé.[33] Megváltoznak azonban a viszonyok az adrianopolisi vereség után, 378 őszén. A császár nélkül maradt keletrómai birodalom balkáni tartományai prédára kerülnek, gót és szövetséges rablócsapatok egészen Pannoniáig és a Juli Alpokig elkalandoznak.[34]

A pannóniai városokat még nem fenyegeti közvetlen veszedelem, mert Gratianus Sirmiumban tartózkodik seregével és fedezi őket. Itt a sirmiumi főhadiszálláson veszi maga mellé Gratianus a hispániai származású Theodosiust keletrómai császárul (élt: 347-395), kiben szerencsés választással a nehéz idők által megkívánt és kitűnő diplomáciai érzékkel is megáldott katona-uralkodót választ ki a végveszélyben forgó kelet vezetésére.

A két császár ezután megkísérli, hogy a keleti birodalom, rendjét helyreállítsa, a népvándorlás további hullámainak a beözönlését meggátolja és mindezen célok elérésére a megsemmisült keleti haderő pótlásáról gondoskodjon. Egy kevéssé értékesíthető tudósításunk van arról, hogy Theodosius magister militumja, Maiorianus Aquincumiból kiindulva átmegy a Duna balpartjára és sikeres hadjáratot visel α nyugtalankodó szarmaiták ellen.[35] Majd maga Theodosius áll 379-ben serege élére: és szétver egy hún-gót-alán csapatokból álló ellenséges hadsereget.[38] Ezt a győzelmet azonban korántsem szabad túlbecsülni, valószínűleg egy teljesein helyi jelentőségű csetepatéról lehetett szó, mert hiszen a következő évben a Dráva mellett elesik Mursa (Eszék) és Boszniában Stridon városa.[37] Alatheus és Safrax vezetése alatt keleiti gót és alán csapatok törnek be Pannoniába.[38] A barbárok támadását Vitaiianus comes sem tudja feltartóztatni és a helyzet oly súlyos, hogy maga Gratianus kénytelen Sirmiumba jönni.[39] Harcra nem kerül a sor, ellenkezőleg a császár megegye-

zik a keleti gótokkal[40] és hozzájárul ahhoz, hogy Pannónia tartományban és pedig valószínűleg a Dráva mentén letelepedjenek.[41] Mindezek az események azt bizonyítják, hogy a keleti birodalom összeomlása után évek multán seim áll be nyugalmi helyzet a Duna vonalán, hanem a barbár népek átözönlése, valamint a hún nyugati nyomás nem csökken.

Arról azonban még ebben a korszakban korai lenne beszélni, hogy a hunok megvetették volna a lábukat Pannónia tartományban. Portyázó csapataik ott megfordulhattak, az előlük menekülő barbár népek át-átcsaptak a dunai limesen, de a lakosság a városokba húzódott és a veszély elmúlása után ismét kiment földjeit megművelni.[42] Nem is a közvetlen hún támadás volt veszélyes, hanem a hunok elől menekülő barbár népek meg-megújuló támadása, mely a határtartományokban a békés gazdasági termelést lehetetlenné tette és olyan jog- és személyi biztonsághiányt idézett elő, mely előbb-utóbb felőrölte a lakosság idegeit.

A HUNOK ELŐRENYOMULÁSA A MAGYAR ALFÖLD IRÁNYÁBAN

De ha Pannónia elvesztéséről még egyelőre korai is beszélni, annyi tény, hogy a hunoknak a két gót nemzet felett aratott győzelme, valamint nyugati irányú előretörésük minden barbár népet mozgásba hozott a Duna vonalán és ezek a népek vagy nyugati irányba, a Duna felső folyása felé téribek ki a támadás elől, vagy pedig átlépték a határt és elözönlötték a római tartományokat. A hún előretörésnek olyan pánik a következménye, mely távolabblakó népeket is mozgásbahoz, így Ausztriában és Felsőmagyarországon lakó markcmannoknál és quádoknál is érezteti hajtását.[43]

A hunok 376 telén már elérik a Duna alsó folyását és mint láttuk, 377-ben a Dunán is átkelnek, hogy a keleti gótok oldalán a zsákmányolásban résztvegyenek. Ez a kalandozás két évig tant és annak Theodosius fegyveres fellépése vet véget. A hún támadás mindenütt félelmetes hatást vált ki és első lovascsapataik valószínűleg már 378-ban megjelennek az Alföldön is és az ottlakó szarmaták egy része a limesen keresztül római területre, másik részük pedig nyugat felé a markomannok és quádok országába menekül. A szarmaták különben is már évek óta állandóan nyugtalanok. I. Valentinianus elsősorban velük szemben erősíti meg a dunai limest és közvetlenül a népvándorlás kezdetén, 374-ben pannóniai betörésük híre érkezik meg Rómába.[44] A 379 évben betörő szarmatákat Theodosius veri szét.[45]

Igen valószínű, hogy azok a szarmaták, akik ezekben a vállalkozásokban nem vesznek részt, már most behódolnak a hunoknak. Utánuk az Erdély hegyei között még ellenálló nyugati gótokra kerül a sor.

Athanarich, a nyugati gótok gőgös fejedelme Erdély bércei között keresett menedéket[46] és ott négy éven át tartotta magát, akkor azonban ellenállása megtört. Ne gondoljunk itt módszeres hún támadásra, tervszerűen lefolytatott hadműveletekre. A hunok időnként rajtaütöttek a gótokon és lassan lelkileg törték meg őket. 380-ban Athanarich megunja a céltalan küzdelmet, tárgyalásokba bocsátkozik Theodosiussal és bár régebben megfogadta, hogy nem teszi lábát a gyűlölt rómaiak földjére, mégis bebocsátást kér maga és a népe számára. A császár örömmel fogadja ezt a közeledést és hozzájárul ahhoz, hogy a nyugati gótoknak ez a királyukhoz hűnek maradt része is áttelepedjen a birodalomba. Az átköltözés

380/381 telén megy végbe és a gótok javarészét Moesiában telepítik le. Athanarich maga Konstantinápolyba költözik és elbámul a főváros pazar szépségén, a görög-római civilizáció remek alkotásain, de nem sokáig élvezheti a nyugalmat, mert két héttel megérkezése után, 381 elején meghal.[47]

381-ben a hunok a szkirekkel és karpodákokkai együtt ákelnek újából a Dunán és betörnek a tartományokba. Nem nagyobb vállalkozás ez, úgyhogy a portyázókat sikerül Theodosiusnak visszaverni.[48]

A GEPIDÁK ÉS EGYÉB NÉPEK MEGHÓDÍTÁSA.™

A hunoknak az alánok fölött aratott győzelem után a Dontól Aldunáig terjedő hatalmas térségen rendkívül sok nép került a fennhatóságuk: alá. Hogy azután ezeket a különböző országokat miként vették birtokukba, hogy mely népek álltak ellen a hunoknak és melyek hódoltak be önként, arra nézve forrásaink általában nem adnak felvilágosítást és a legtöbb esetben feltevések valószínűségeire vagyunk kénytelenek támaszkodni.

Forrásaink hallgatását annál is inkább kell fájlalnunk, mert tudósításaik betekintést nyújtanának a hún államszervezés lényegébe. Így is; megállapítható, hogy a hún hódítók alapos munkát végeztek, nemcsak a nyílt ellenállást törték meg, hanem előrenyomulásuk közben a mögöttes területeket is meghódították. A keleti gót birodalom egész területe elismerte a hunok fennhatóságát. Ezután a nyugati gótok”„megtörésével szabadon állt az út az Aldunához és a Visztula vidéke felé. 377-ben, egy időben a hún csapatoknak a Balkánon való feltűnésével a hún főerők birtokukba: vették Galíciát és a Visztula vonalat, majd a keleti gótok: támogatása mellett a következő években sor kerül a sarokbástya szerepét betöltő Erdély és a Kárpátok vonalának elfoglalására. A Kisoláhországban lakó taifálok népe már 376/377-ben átmenekül a Dunán és 380-ban – mint láttuk – a konok Athanarich is feladja az ellenállást, kiüríti Kaukalandot és átköltözik népével a keletrómai birodalomba. Már 380 előtt behódolnak Erdély északi felében lakó karpodákok, a Kárpátok vonalán lakó szkírek és az Erdély középső részein lakó gepidák, úgyhogy a hunoknak a magyar Alföldig és a Duna középső folyásáig már senki sem áll az útjában.

A HÚN KÜLPOLITIKA IRÁNYVÁLTOZÁSA.

Ezekből a most ismerteteitt hódító hadjáratokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a hunok minden erejüket a már birtokbavett óriási: keleti és középeurópai területek biztosítására fordították, valamint az egyes helyeken mutatkozó ellenállások, lázadások elfojtására. Igen jellemző, hogy a 381. évi sikertelen balkáni hadjárat után nem, hallunk a hunok újabb támadásáról a keleti és nyugati római birodalom ellen. Theodosius császár politikája kezdettől fogva a barbárokkal való békés megegyezésre irányult, igen valószínű, hogy kifejezett formában békét kötött a hunokkal és adófizetés ellenében szövetségesi támogatásukat biztosította;[50] Hogy hasonló megegyezés jött létre a nyugatrómaiakkal is, több[4] adat bizonyítja. Amidőn a germán juthungo'k Gratianus halála után Raetia tartományt pusztítják, 383-ban Bauto, Dlyria katonai parancsnoíka hún

lovascsapatok támogatásával kiveri őket a birodalomból és egészen a Rajnáig nyomul előre.[51] 388-ban hún csapatok állnak Pannóniában római szolgálatban és a határvédelmet látják el.[52] Mindezekből barátságos szomszédi viszonyra kell következtetnünk, mely a közös ellenség elleni érdekazonosságon épül fel. A hún lovasok tehát ebben az időben már hazánk nyugati határán túl messzire elkalandoznak és hatalmukat Germania nyugatabbra lakó népei is megérzik.

AZ EURÓPAI HÚN NAGYHATALOM MEGSZILÁRDULÁSA.

Már most ezzel a hún előrenyomulással kapcsolatban a kérdések egész sora vetődik fel, melyre a kutatók eddig meglehetősen bizonytalan és ellentmondó feleletet adtak. Ilyen kérdés elsősorban, hogy a hunok mikor települtek le országunk területén és hol volt a hún állam középpontja a IV. század vége felé. Kétségtelen, hogy a hunok már 377-ben megjelennek az Aldunánál és a Balkánon és már 383-ban mint szövetségesek bejárják Pannoniát és az attól nyugatra fekvő dunai provinciákat. Egyes kutatóknak az a véleménye, hogy a hunok településhelye 375 után még hosszú ideig az oroszországi steppéken keresendő.[63]

Ugyancsak a modern történészek abból a körülményből, hogy másfél évtizeden át nem hallunk a hunok és a rómaiak közötti konfliktusról, valamint arra nézve sincs adat, hogy a hunok hódító háborút viseltek volna, azt a téves következtetést vonták le, hogy a hunok támadó szelleme megtorpant, soraikban bomlás mutatkozott, sőt, hogy a központi hatalom gyengülése következtéiben az egyes hún törzsek önálló akciókat folytattak volna, vagy legalább is a két hún szárny között a kapcsolat meglazult volna. Az előzőekben részletesen kimutattuk ezen álláspont tarthatatlanságát, mely mindenekelőtt figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy olyan óriási terület meghódítása után, mint amekkora a szarmata síkság és a Dunamedence keleti fele, az új európai hún biro dalomnak a belső megszervezése igen sok évelt kellett, hogy igénybe vegyen. 380 után tehát nem lehet a hún birodalom belső gyengüléséről, vagy széteséséről beszélni, ellenkezőleg ez az időszak a belső konszolidáció korszaka.

Ami a hunok nyugati irányú előretörésének a kérdését illeti, az újabb kutatások hibás következtetései javarészt onnan erednek, hogy a hún kérdést csaknem kivétel nélkül kívülről nézték és dolgozták fel. Az ókortörténészeknek természetesen a rómiai birodalom, a germanistáknak és a középkortörténészeknek az egyes germán népek, végül a hazai pannon történészeinknek és régészeinknek pedig Pannónia volt a centrális problémája és emiatt a hún kérdéskomplexumot másodrendűnek tartották, vagy pedig mellette komoly belső megfontolások és vizsgálatok nélkül elhaladtak. Ez okozza azt, hogy igen sok vita volt a római Pannónia megszűnése, a gótok vándorlása és helyzete felett, túlsókra értékelték a gótok hatását a hún birodalomra és ugyanakkor figyelem nélkül elhaladtak a hún államot Európában kialakító tényezők mellett. A hunoknak a Duna völgyéig előnyomulva nagy területeket kellett katonailag biztosítani és számos nép függő helyzetét kellett szabályoznia, A Dunavölgyének a megszállását tehát nem olyan formában kell elképzelni, hogy oda a hunok zöme milyen időben költözhetett át, hanem mikor volt szükség

arra, hogy a Duna közép folyását, minit ahol legszorosabb érintkezésben voltak nemcsak a két római birodalomimal, hanem Germania szabad germán népeivel is, kellő erőiekéi biztosítsák. Kétségtelen, hogy a hunok 375 után, amidőn a keleti gótoknak kisisibbik, a nyugatiaknak pedig túlnyomórésze elhagyta addigi településhelyét, nem maradtak meg a Don folyótól keletre elterülő steppéken, hanem zömükkel a Dontól nyugatra fekvő síkságon települtek le. Ez olyan természetszerűséggel kellett, hogy bekövetkezzen, minit előbb, az alán birodalom meghódítása után az alán területek megszállása, ami szintén csak azért vált lehetővé, mert az alánoknak egy része elhagyta régi hazáját. Egy lovasnomád népnek, mint amilyen a hún volt, egy ilyen átköltözés nem volt probléma, ellenkezőleg az lenne megmagyarázhatatlan, ha a hunok átütő sikereik után is megelégedtek volna addigi legelőterületeikkel és a visszamaradt és meghódított keleti gótoknak ajándékoztak volna a Dontól a Dunáig terjedő hatalmas területeket. A hunok által elhagyott területekre a hún államhoz tartozó rokon lovasnomád népek települtek le. Legalább is ezeket találjuk itt az első alkalommal, amidőn erről a területről említés történik. A gótok dunai átkelését követő évben már hún lovascsapatok vesznek részt a balkáni háborúban és ottmaradnak közel négy évig a védtelen tartományokban. Nyilvánvaló, hogy már ekkor a hún birodalom nyugati határa az egykori nyugati gót állam nyugati határa, vagyis az Alduna. Ezekben a balkáni harcokban azonban nem vesz részt az egész hún hadsereg, hanem annak csak egy, bizonyára kisebb része; sőt valószínűleg, hogy ennek is jelentős felét a frissein behódolt népek hadiiletményei teszik ki. A 381-es balkáni hún hadjárattal egyidőben megtisztult a Dunától északra elterülő terület a nyugati gótok utolsó maradványától. A szintén Havasalföldön lakó talf alok az előző évek harcaiban súlyos veszteséget szenvedtek, a hunoknak tehát gondoskodnia kellett a román síkság megszállásáról is. Ez a terület számúikra nemcsak katonailag fontos, hanem egyúttal gazdaságilag is értékes, állaítosordáiknak nagyszerű füves térséget nyújt. Úgy hisszük, hogy nem tévedünk akkor, amikor a hún nyugati szárny idetelepülését közvetlenül 381-re, vagy az azt követő időkre teszszük. A most következő években Pannoniával és a nyugati római birodalommal kapcsolatban mind több említés történik a hunokról. Ez csak akként magyarázható, ha már közvetlenül 381-et követoleg nagyobb hún tömegek jelennek meg a Duna-Tisza közén is és az ottlakó szarmata jazygokat már ekkor alattvalóikká teszik és egyúttal a katonailag fontosabb pontokat megszállják. Ezt követi sorban a még ellenálló gepidák leverése és a suevek megféikieizése Felsomagyarországon, amelyet nem hún csapatok, hanem a lovasnomádok ősi szokása szerint a frissen hódolt ke leti gótok hajtanak végre. A hún előretörés a Dunavölgyének centruma felé, ha nem is ütközik nagyobb ellenállásba, újabb tömegeket kerget a római határok felé, azokat az elemeket, melyek a hún fennhatóságot nem akarják elismerni. Anélkül, hogy a hunok a velük szövetséges rómaiak területére átlépnének, ott 380 után is teljes a bizonytalanság és a pannon tartományok egészen az Alpesekig állandó nyugtalanságban vannak. A római írók feljegyzései az Alpeseken túli helyzetről meglehetősen bizonytalanok, de annyi ezekből is kitűnik, hogy a hunok elől menekülő barbár népekkel szemben a római határvédő csapatok tehetetlenek.[64] 385-bem a szarmaták betörnek Pannoniába, de vereséget szenvednek és az ekkor ejtett foglyokat Itáliába viszik, s a gladiátori játékoknál használják fel a római nép látványosságára.[65] Vereségük nem lehet súlyos, mert 387-ben

újabb betörésről hallunk, melyet a római csapatok már nem tudnak kivédeni.[66]

A különböző barbár népek az előretörő hún nagyhatalom és a római birodalom között szorítóba kerülnek. Vagy a hunokkal szemben véreznek el, vagy pedig a vénülő, de még mindig hatalmas római erő zúzza őket széjjel. És ebben a pusztító munkában a rómaiak és hunok érdekei azonosak. Ez magyarázza a két nagyhatalom tartós szövetségét és csak egy ilyen alapon, ezzel a céllal létrejött szövetségesi viszonnyal tudjuk megmagyarázni azt, hogy a hunok 381 után Theodosius császár egész uralkodása alatt nemcsak hogy nem háborgatták a birodalmat, hanem számottevő csapatokat is bocsátottak a rómaiak rendelkezésére, melyekről mint zsoldosokról a császár kellett, hogy gondoskodjon. Theodosius császár arra törekedett, hogy a veszélyes és a birodalom akkori katonai gyengesége miatt le nem küzdhető barbár népeket békés politikával s ha kell, súlyos anyagi áldozatok árán is megtartsa szövetségeseknek, hogy azalatt a birodalom belső rendjét és biztonságát meg tudja őrizni. Ezért alatta valósággal germánbarát irányzatú politika jut túlsúlyra, a rengeteg letelepülő germán nép erősíti a maga zsoldos csapataival a birodalom határait. Ennek a pillanatnyilag praktikusnak tetsző politikának Theodosius utódai fizették meg az árát. Leszármazottai a birodalom területén letelepült barbárokkal már nem bírtak és a birodalom politikai és katonai vezetése Theodosius korától rövidebb megszakításoktól eltekintve a bevándorolt és csak igen felületesen asszimilált germánok kezébe kerül át.

Az előzmények után természetesen tévedés volna azt hinni, hogy a hunokat a további támadásoktól Theodosius kétségtelenül tiszteletreméltó személye, elszántsága, vagy a római birodalom, belső megerősödése tartotta volna vissza. Nyugtonmaradásuk oka egyrészt saját belső elfoglaltságuk, de másrészt a rómaiakkal kötött szövetség és a rómaiaknak és hunoknak pillanatnyilag azonos érdekei.

Ennek a szövetségesi viszonynak volt a következménye, hogy amidőn 388-ban Theodosius és a nyugati trónbitorló Maximus között harcra kerül a sor és a germán csapatok által támogatott Maximus erős sereg élén egészen Sisciáig (Sziszek) tör elő, Theodosius császár elsősorban a gótok és hunok által nyújtott segédcsapatokkal vonul fel ellene. A hún lovasság meglepetésszerűen átúsztat a Száva folyón és Maximus elővédjét megszalasztja.[57] A háborút azonban ez az ütközet még nem döntötte el. Poetoviinál (Pettau) újabb heves csatára került a sor, melyben Maximus seregének túlnyomó része megsemmisült és a hún, valamint az alán lovasok egészen éjszakáig üldözték a megvert ellenséget. Theodosius serege élén gyorsan betört Itáliába és legyőzött vetélytársát kivégeztette (388 aug.).[5S]

A Duna vonalán továbbra sem volt nyugodt a helyzet. 301 decemberében a valószínűleg hún uralom alól menekülő bastarnák népe betör Pannoniába, valamint más népek Thraciaba ütnek be. A barbárok egészen a Juli Alpokig elkalandoznak és Itáliát fenyegetik. Ellenük Valentinianus császár vonul fel, mire a barbárok önként kiadják foglyaikat.[60] A Thraciaba betört ellenséget a császár rokona, a későbbi államvezető fővezér Stilicho verte szét, bár az költői túlzás, hogy kiirtotta volna őket, ha a császár nem lép közbe érdekükben.[60]

Hogy a bastarnák népének pusztító betörése nem rontotta el a jó viszonyt a hunok és a rómaiak között, az kitűnik a 394. nyarán lefolyt hadjáratból. Amidőn ugyanis ebben az évben Theodosiusnak utolsó ellen-

felével, Eugenius trónbitorlóval kellett megküzdenie, a Pluvius Frigidus melletti csatában újból csak vannak hún segédcsapatok a seregében.[61] bár ez alkalommal nincs olyan döntő szerepük a küzdelemben, mint a hat évvel azelőtti hadjáratban.[62]

Theodosiusnak ezután a győzelem után utoljára sikerül egy kézben egyesíteni a nyugati és keleti birodalmat. Ekkor, ezekben a nehéz küzdelmekben jött rá a császár arra, hogy úgy a Duna vonala, mint a mögöttes tartományok katonailag (tarthatatlanok addig, amíg a Balkán félsziget az oda benyúló IUyria kerület révén megoszlik a nyugati és keleti császárság között. A Balkánt csak a Duna-Száva vonaláról lehet megvédeni. Még a második védővonal, a Haemus (Balkán) hegység is védhetetlen, ha az ellenség a félsziget nyugati felét elözönlötte. Ez a katonai érdek váltotta ki Theodosius azon intézkedését, hogy Illyricumot kettéossza és a déli résznek a keletrómai birodalomhoz való átcsatolásával a félszigetet egységes> védelem, alá helyezze.[63]

A 395. ÉVI HÚN BETÖRÉS EURÓPÁBA[64]

Alig egy évvel azután, hogy a hún segédcsapatok támogatják Theodosiust vetélytársával, Eugeniussal szemben, pusztító betörést intéznek a birodalom keleti része ellen. Az invázió méretei arra vallanak, hogy a hunok nem kizárólag a nagy császár halálát használták ki arra, hogy a pusztító hadjáratot megindítsák, hanem a két birodalom egymásközti viszonya már előbb megromolhatott és a hunok már előbb készülhettek a keleti és nyugati birodalom egységesítése következtében túlhatalmiassá vált. szomszéd megtámadására.

A hunok támadása nem volt elszigetelt. Theodosius halála egy táborba hozta össze a birodalom valamennyi ellenségét. A keleti birodalmat elsősorban a balkáni félszigeten letelepült és az új király, Alarich szernél lyében tehetséges vezetőre talált nyugati gótok és keleti testvéreiknek szerteszórtan elhelyezett szórványai fenyegették. De résztvettek a küzdelemben más, a Duna vonalán letelepült népek is (marfcoanannok, quádok, szarmaták, asdingi vandálok, alánok és egyéb a hunoknak meghódolt népek).

395 telén a Duna jege befagy[65] és a hunok, alánok, szarmaták nagy serege átkel a folyón és elözönli a Balkánt. Az elmúlt két évtizednyi idő alatt úgy-ahogy kihevert pusztításokból magukhoz tért tartományok gazdag zsákmánya várja őket. A keleti légiók javarésze Theodosiussal nyugatra vonult Eugenius ellen, úgyhogy a hunok és szövetségeseik zavartalanul előrenyomulhatnak egészen Thrákiáig és óriási pusztítást visznek végbe.[66]

Az európai harcokra nézve rendkívül silány adatokat találhatunk forrásainkban. Így nem emlékeznek meg egy szóval sem arról, hogy valószínűleg ekkor került sor Pannónia tartomány keleti felének megszállására, amikor a hunok véglegesen megvetik a lábukat a Duna jobbpartján.[67]

HÚN BETÖRÉS, ÁZSIÁBA (325-326)[68]

Valamivel az európai hún támadás megindulása után, 395 elején[69] kezdetét vette a hún támadás Ázsiában is, melynek célja kétségkívül a birodalom keleti felének az összeroppantása volt.[70]

A birodalom egy ilyen nagyméretű és a Kaukázus magas hegységein át jövő támadásra nem volt felkészülve. Kelet légióinak javarésze még 394-ben Theodoeius vezetése alatt Itáliába vonult fel a trónbitorló Eugenius ellen, így nemcsak hogy távol volt, hanem belátható időn belül nemi is volt közrevonható.[71]

Emellett a birodalom északkeleti határvédelme évtizedek óta el volt hanyagolva. Amióta Jovianus császár a perzsákkal 363-ban békét kötött, a keleti határvédelem meggyengült. Éppen a hunoknak ez alkalommal történt betörése, mely a perzsákat is fenyegette, váltotta ki azt a megállapodást, mely a keletrómaiak és a Szasszanidák között létrejött, amidőn a két szomszédos birodalom közösen vállalta az északi, kaukázusi határok védelmét.[72]

A keleti hadjáratban a hunok keleti szárnya[73] vett részt, bizonyára nagylétszámú lovassereggel a királyi családhoz tartozó *Basik* és *Kursih* vezetése alatt.[74] A támadó seregnek nagy lehetett a létszáma, mert óriási területeket kellett birtokbavenniök. A csapatok a Tanais folyam vonaláról[75] indultak támadásra és a Kaukázusnak előttük, illetve az előző nemzedékek előtt nem teljesen ismeretlen szorosain áttörve, elözönlötték Amiémát.[76]

A hunok megjelenésére páni félelem fogja el Ázsia népeit, melyek még emlékezhettek a harminckét évvel ezelőtti támadásukra. Hallatlanul gyors mozgásuk, harcmodoruk egyaránt előidézi ezt a hatást. Szent Hieronymust kell elolvasni, hogy ezt a nagy borzadályt és rettegést megértsük.

Armeniából az Euphrates völgyén át a hunok előbb Meliitenébe, majd onnan Syriába és Cilioiába törtek be és ostrom alá vették az Euphrates völgyében fekvő erős Edessát, valamint a syriai világváros Antiochiát. A gazdag és népes keleti tartományok ritkán láttak külső ellenséget, most annál irtózatosabb pusztulásnak a színhelyei. A városok, falvak, tanyák, kolostorok ezrei foglaltattak el, lakóik elesnek, vagy rabszíjra kerülnek, minden felhalmozott gazdagság a hódítóké lesz és az elhagyott pületek a tűznek esnek martalékul. Az a mérhetetlen vagyon, amit szorgalmas nemzedékek egymásutánja összegyűjtött, most mind a hunok zsákmányát gazdagítja. A folyók habjai véresek a beledobott holttestektől s mint Szent Hieronymus írja,[77] a szörnyű események leírásához Thukydides és Sallustius tollára lenne szükség.

A hunok előkészületeket tettek Tyros és Jeruzsálem bevételére is. Még a távoli Arábia és Egyiptom népeit is vad félelem töltötte el. Tyros lakossága azért imádkozik, hogy a tenger áradása válassza el őket a szárazföldtől, ugyanis N-agx_Sáudpr óta, aki gáttal kötötte össze a szigeten fekvő várost a szárazfölddel, a város sziget jellege mindinkább megszűnt. Jeruzsálemben viszont az ősi falakat erősítették meg.

A hún támadás nagy kiterjedésű területeket özönlött el, ősz közeledtére azonban vesztett az erejéből. A déli irányban előretört csapatok északnyugati irányba fordultak. Cilicia és Cappadocia hegyes területei szintén védtelenek velük szemben és a hún lovascsapatok már Kisázsia szívében, Galatiában kalandoznak.

A keletrómaiak rendelkezésére álló katonai erők elégtelenek. Arcadiu 3 császár a nyugati impérium fővezéréhez, Stilichohoz fordul segítségért, aki politikai számításból visszatartotta azokat a csapatokat, melyeket Theodosius császár az előző évben magával vitt nyugatra. Stilicho segítség helyett gyűlölt kollégáját, Rufinust a keleti fővezért vádolja megázzál, hogy ő hívta be a félelmetes barbárokat es az a szándéka, hogy császárját elárulja. A római birodalom ezen veszélyes napjaiban Stilicho, Gainas germán zsoldosvezér és Eutropius eunuch pártot ütnek Rufinus ellen, ahelyett, hogy minden erőt egyesítenének a hunokkal szemben,[78]

Késő ősszel azután a hunok kiürítették az előázsiai tartományokat és megszámlálhatatlan zsákmánnyal és fogollyal Perzsia felé vették az útjukat. A határhoz közel ellenséges rajtaütés következtében zsákmányuk jelentős része odavész és 18.000 foglyuk is kiszabadul. E;z a vereség azonban nem lehetett jelentős, mert ott, ahol a tenger alatti sziklákból láng lobog fel, vagyis Baku vidékén sikerül zömükkel átvonulniok a Kaukázuson és visszatérni szállásterületükre.

A támadás okozta pusztítás nyomait még évek multán nem sikerült eltüntetni.[79]

A visszavonulás alkalmával szenvedett veszteség nem lehetett számottevő, mert a hunok a betörést a következő években megismétlik.[80] Csapataik sorában gótok is vannak és ez alkalommal is sikerül egészen Kisázsiáig elkalandozniok. Maga Eutropius vonul ellenük számottevő sereg élén, de komoly harcra nem kerül a sor, inkább ígéretekkel és alkudozásokkal sikerült elérni, hogy a hunok elhagyták a birodalom területét.[81]

Valóban a most következő évek csendjéből arra lehet következtetni, bogy megállapodás jött létre a hunok és a keletrómai birodalom között,, mert a támadásokat nem újítják meg. A birodalom és Perzsia nem kerül a Kaukázus mentén közvetlen szomszédságba a hún birodalommal, mert elválasztja a két országot tőlük az ibérek országa.[82]

ULDIN A HUNOK KIRÁLYA.

Alig pár évvel a hunok nagy ázsiai és európai betörése után mélyreható'változás áll be a hún birodalom külpolitikájában, melynek okaira nézve forrásaink (mint annyi más kérdésre sem) nem adnak közelebbi felvilágosítást.

Balambér óta, aki az Európa területén megjelenő hunokat vezette, csak két hún fejedelem nevét ismerjük, *Basikét* és *Kursiket,* akik a 395. évi nagy ázsiai hadjáratban a hún haderő fővezérei voltak. A 400. év végén történik először említés *Uldin* királyról.[83]

Az a nagy tevékenység, mely ettől kezdve újból jellemzi a hunokat, kétség kívül az ő személyéhez fűződik. Önálló fellépéséből[81] és abból a körülményből, hogy alatta a hún hatalom súlypontja nyugatra kerül és hogy székhelyét is valahol a Bánátban az Alduna mentén kell keresnünk,[80] ahol 440 körül a királysírok vannak, tehát legalább a hunoknak két nemzedéken át való ittlakására kell gondolnunk, az következik, hogy szuverén és tetterős uralkodó volt, aki a cselekedeteiért nem kellett senkinek sem, hogy számot adjon.

A honalapító *Balambérnak* valószínűleg *Uldin* volt az utóda. Ha más uralkodó lett volna kettejük között, annak bizonyára nyoma volna. Uldin a fia, vagy unokája Balambérnak. Nemcsak az ázsiai hunok, hanem

általában as összes török népek ragaszkodnak ősi származású, vagy kimagasló érdemű uralkodóházukhoz. Hogy erről a rokonságról forrásaink s így elsősorban Jordanes, nem tesz említést, viszont a későbbi hún uralkodók egymáshoz való rokonságát jelzi, semmiféle következtetést nem vonhatunk le. Igen valószínű, hogy a hunok Európába való beköltözésük után sok régi szokásuk megőrzése mellett megtartották hűségüket az uralkodó dinasztiához. Különben is a nyugati krónikások sem részletességben, sem pedig pontosságban nem ütik meg a kínai krónikák mértékét. Uldin egész fellépése arra vall, hogy nem homo novus, aki a mélyből jött vagy pedig *egy* vezetősaerepre felvergődött törzsfő, hanem hogy a honalapító dinasztia tagja. A hunok európai terjeszkedésében nincsen szünet, törés, kiugrás az egyenes vonalból. Uldin alatt csak újabb lökést kapnak és hatalmas terjeszkedéssel hatolnak nyugat felé. Húnország félelmetes európai nagyhatalom lesz, mely időről-időre döntőleg beleszól mindkét római birodalom belügyeibe. A római birodalom és a germánok között folyó élet-halál harcba most mint harmadik küzdőfél avatkozik bele a hún birodalom. Uldin külpolitikájának lényege a nyugatrómjaiakkal való barátság, mely a következő étizedekben valóságos tradícióvá válik. Átmeneti időszakoktól eltekintve a keletrómaiakat is bókében hagyja. Uldintól ered egyébként a hún, külpolitikának egy másik sarkalatos elve, hogy nem tűrnek meg idegen fegyveres erőt, vagy befolyást a Dunától északra.[88]

Más az oka annak, hogy a hunok a 395. évek támadópolitikájával szakítva, visszatértek Nagy Theodosius császár korában követett külpolitikájuk irányelveihez? Ezt a külpolitikai irányváltozást *Nagy* Géza[87] azzal magyarázza, hogy a hunok a nyugati gótokat szökevény alattvalóiknak tekintették és a velük szemben érzett gyűlölet és megvetés késztette őket arra, hogy a nyugatrómaiak ésí Alarich kjzött folyó háborúba az előbbiek oldalára álljanak. Nagy Gézának ebben a feltevésében kétségtelenül van némi igaza, de bizonyos, hogy ezen eszmei szempontok mellett kézzelfogható realitások is közrejátszottak abban, hogy a hunok és nyugati gótok között az ellentét kiéleződött. Mindkét nép hódító szellemű volt és a Duna, valamint nem, nagyon széles terület választotta el őket egymástól, A rómaiak keresve sem találhattak volna jobb szövetségest a birodalom területén belül garázdálkodó gótokkal szemben a hunoknál. Uldin csak örülhetett, a római-gót ellentétnek s az utóbiákkal, mint erősebb ellenféllel szemben szívesen támogatta a gyengébbiket, lévén hún érdek a rómaiak és germánok gyengülése és veszedelem a két fél megegyezése. A rómaiak és hunok érdekeiknek az azonossága a most következő évtizedekben szembeszökő és ez a legtermészetesebb és kézenfekvőbb magyarázata Uldin és utódai külpolitikájának.

Alaposan tévednek tehát azok, akik a hún segédcsapatokban csupán csak pénzen fogadott zsoldosokat látnak és nem veszik észre a dolgok távolabbi hátterét. Uldin főtörekvése tehát a hún hatalom belső erősítésére és a külső biztonságra irányult és az ő erőskezű kormányzata kergette kivándorlásba mindazon germán népeket, melyek a Duna folyása mentén a hún fennhatóságba sehogyan sem akartak beletörődni.

GAINAS MEGÖLETÉSE.[89]

Előbb röviden érintettük, hogy Theodosiusnak germánbarát külpolitikája pillanatnyi előnyök mellett súlyos örökséget hagyott utódaira. A birodalom területét elözönlő germán népek lassan átvették a birodalom irányítását is. A vandál származású és az uralkodócsaláddal rokonságba lépett Stilicho, a nyugati birodalom fővezére és teljhatalmú ura volt a képviselője ennek az új vezető rétegnek, mely ezekben az évtizedekben már a birodalom sorsa felett döntött. Keleti birodalomban az egységes tömegben letelepült nyugati gótok és a nagyszámú zárt települő helyeken élő keleti gótok befolyása mindinkább nőtt. Gainas gót származású császári tábornok titkos támogatása mellett 399-ben nagy lázadás tört ki 'Kisázsiában, mely megbuktatta a konstantinápolyi kormányzatot és a frank származású császárné támogatása mellett germánbarát kormányzatot állított az élre. Miután átmenetileg *egy* germánellenes komplott győzött, Gainas a lázadók vezérével szövetkezett és serege élén arra kényszerítette a császárt, hogy a germánellenes párt vezéreit szolgáltassa ki neki. Ezután bevonult serege élén a fővárosba. Bármily kiváló katonák is voltak a gótok, a milliós várost sokáig nem tarthattak, maea a polgári lakosság lázadt fel ellenük. Felhasználva Gainas távollétét, a kapukat bezárták és az egész gót helyőrséget, mintegy 7000 embert 400 július 12-én lemészárolták. Ezekután a lázadás birodalomszerte általánossá vált és a germán eredetű Fravitta tábornok megakadályozta, hogy Gainas csapaterősítéseket kapjon a Heilespomtuson át. A lázadó germán vezér kevés csapatával feladta az ellenállást és Thrákián keresztül az Aldunához vonult vissza, miközben mind több és több ember hagyta el. A kíséretében lévő rómaiakat kegyetlenül meggyilkoltatta, mjert nem bízott meg bennük.[80] Ezután megfogyatkozott kiséretével átkelt az Aldunán. Hogy mi volt a célja, nem tudjuk. Szerencsétlenségére Uldin hún király a Duna vonalán tartózkodott és azonnal a veszedelmes kalandor ellen fordult. Néhány összecsapás után Gainas hősiesen ellenállva elesett.[90]

Uldin király kedveskedni akarván Arcadius császárnak, Gainas fejét levágatta és Konstantinápolyba küldette.A rettegett zsoldosvezér feje 400 február elején lándzsára tűzve a fővárosba érkezett és a nép örömujjongva szerzett tudomást a gyűlölt idegen haláláról.[91]

A hún államfő jó szolgálatáért a keletrómai udvar hálás volt és szövetséget kötött vele.[92] Valószínűleg már ekkor a császár évi adőt fizetett a hunoknak.[93]

A NÉPVÁNDORLÁS MÁSODIK HULLÁMA.

Igen sokat vitatott kérdés, hogy vajjon milyen erők hozták a nagy germán népvándorlás második hullámát Kr. u. 400-at követő években mosgásba. Ez a nagy vándorlási hullám, mely Magyarország, Délnémetország és az északi Balkán területén lévő túlnyomórészt germán népeket útnak indította, csakis a hunok erőteljes nyugati irányú terjeszkedésével magyarázható, azzal a ténnyel, hogy Uldin király mind nagyobb nyamást gyakorolt a különböző, a hunok túlerejének ellenállni nem tudó dunai népekre.

Ennek az új népvándorlásnak mintegy a bevezetése volt az asdingi vandálok 401. évi betörése Raetia tartományba, ami annyira veszélyes

volt, hogy a Duna első folyásának védelmére maga a nyugatrómai fővezér volt kénytelen erős sereg élén odavonulni.[94]

Méreteiben és kihatásainál fogva ennél is sokkal fenyegetőbb volt a nyugati gótok támadó fellépése Itália ellen. A nyugatrómai fővezér, Stilichonak eddig sikerült a gótok vitéz és becsvágyó királyát, Alarichot leszerelni. Lehetséges, hogy a kizsarolt balkáni tartoimanyok már nem nyújtotta elegendő táplálékot az ott letelepült nyugati gótoknak, de kétségtelen, hogy Alarich azon elhatározásában, hogy új hazát keres népe számára nyugaton, a hunok is szerepet játszottak. A megerősödött hunok közelsége állandóan aggaszthatta a nyugati gótokat, kiket a hunok változatlanul szökevény alattvalóiknak tekintették, olyan népnek, mely a velük folytatott küzdelembein alulmaradt és a megadás helyett az elvonulást választotta.

Így a hún veszedelem is közrejátszhatott Alarich elhatározásánál, amidőn 401 őszén Itáliába betört. November 18-án elesett Északolaszország kulcspontja, Aquileia és Alarich népével együtt Lombardián keresztül Gallia felé vonult, legalább is nincs okunk kétségbevonni, hogy Alarich itt, ezen a hunoktól oly távoleső országban akart népével új államot alapítani. A birodalmait fenyegető óriási veszedelemre Stilicho összevonta a nyugati tartományok összes katonai erőit és 402 április 6-án Pollentiánál vívott csatában Alarichot megverte, majd egy újabb csatában ismét fölénybe kerülvén, arra kényszeríteltte, hogy népét visszavigye Illyriába.[95]

Alarich 403. évi újabb betörése sem vezetett eredményre, sőt a nyugati gótoknak súlyos véráldozatába került. Alarich veresége és a nyugati gótok visszakényszerítése a Balkánra közelről sem tudott gátat vetni az újabb népvándorlási hullámnak, mely a Kr. u. 405. évben egy az ismeretlenség homályából feltűnt germán vezérben, Radagaisban tehetséges szervezőre és vezetőre talált, kinek egyetlen hatalmas hadivállalkozásba sikerült tömörítenie az összes helyükből kimozdult barbár népeket. A nagy népvándorlási hullámban résztvettek a 25 évvel ezelőtt Pannoniában letelepült keleti gótok, valamint a Duna vonalán lakó egyéb germán népek, a vandálok, suebek, quádok, a nyugatabbra lakó alamannok, burgundok, a szászok, továbbá a nem germán szarmaták, alánok, sőt a pannóniai kelta lakosság egy része is, amely már megunta az utóbbi évtizedek örökös bizonytalanságát és új hazában nyugodtabb élet után vágyódott. A nagy barbár hadivállalkozásban Alarich nem vett részt és az élethalál harcot tétlenül nézte végig, sőt az Alarichhal ellenséges viszonyban levő Sarus törzsfő embereivel Stilicho támogatására sietett.[96]

405 vége felé lehetett, amidőn a negyedmillió főt elérő barbár sereg valószínűleg a Brenner hágón át elözönlötte Eszakitáliát. Radagais útközben mindent elpusztított és nyíltan hangoztatta, hogy Rómát eltörli a föld ^zíng.T-01 Stilicho serege élén Ticinumnál (Pavia) foglalt állást, majd midőn Radagais az Apetrűnn hegységen át betört Etruriába, az Uldin hún király személyes vezetése alatt beérkezett hún segítősereggel, valamint a Sarus által vezetett nyugati gót csapatokkal Radagais nyomába szegődött. Uldin megjelenéséből nyilvánvaló, hogy a hunokkal már régebben megegyezés jött létre, hogy egymást kölcsönösen támogatják. Valószínű az is, hogy Radagais különböző dunai népekből összetevődő csapatai a hunok elől jöttek Itáliába, mert egyébként Uldinnak nem fűződött volna érdeke hozzá, hogy ebbe a véres küzdelembe személyesen beavatkozzon. A két hatalmas sereg Firenze közelében a történelmi emlékezetességű Faesu-

laenál (Fiesole) találkozott, hol véres küzdelem után sikerült a barbárokat körülzárni. A hún lovasság elvágta az utánpótlást és a seregétől megszökő Radagaist elfogták és 406 augusztus 23-án kivégezték. A nagy Isámadósereg életben maradt részéből Stilicho 12.000 gótot seregébe osztott be, a többit pedig rabszolgának adta el. Így mentették meg a hunok ettől a szörnyű veszedelemtől a nyugatrómai birodalmat.[97]

A faesulaei csatában azonban a barbároknak csak egy része semmisült meg. Nagyobbik felük a Duna völgyén felfelé haladva elözönlötte a Rajna völgyét. Ez a vándorló tömeg a legkülönbözőbb népekből tevődött össze, vandálokból, alánokból, suebekből, alamannokból, pannóniai keltákból, szarmatákból. Nagy tömegével megtörte az útjukat elálló frankok ellenállását. Ezután 406 december 31-én Gunderik vandál és Respendiál alán királyok vezetése alatt átkelt a Rajnán és elárasztotta az egész Galliát, melyet a rómaiak pillanatnyiag nem tudtak védeni, mert a római csapatokat Stilicho Itália védelmére rendelte. Gallia tehát Róma számára átmenetileg elveszett és. amidőn 407-ben Constantinus nevű trónbitorló Britanniából Galliába átkelve annak javarészét visszafoglalja, Stilicho egyelőre ellene nem tud tenni semmit.[98]

A Faesulae mellett vívott csatának tehát elsősorban nem a római, hanem a hún birodalomra volt kedvező hatása. A Duna vonalán ellenálló népek tömegének az elvándorlása és részben a megsemmisítése szabaddá tette a hunok nyugati irányú hódító terjeszkedését és minden rendelkezésükre álló és eddig a helyi ellenállásokkal lekötött erejüket felszadította. Természetes tehát, hogy Uldin szívesen kitartott a nyugati szövetségesek mellett s mint Piesolénál személyes megjelenésével bizonyságot adott róla, úgy a továbbiakban sem vonta meg támogatását a rómaiaktól a germánokkal vívott küzdelemben.[99]

Stilicho az Itáliát minden oldalról fenyegető veszedelmet akként próbálja elhárítani, hogy Alarichhal szoros szövetséget óhajt kötni. Ez a kísérlete azonban a keletrómaiak bizalmatlansága miatt nemcsak hogy nem sikerül, hanem visszafelé sül el. Keletről most már Alarich, nyugatról pedig Constantinus ellencsászár fenyegeti. Stilieno helyzete, mivel a túlhatalmas hadvezérrel a császár és az udvar is szembefordul, tarthatatlanná válik. A seregei cserbenhagyja és Sarus, e korszak legveszedelmesebb gót kalandora éjjeli rajtaütéssel Stilicho hún tesitőrségét levágja[100] és a magára hagyott Stilichot 408 augusztus 22-én kivégzik. Ezzel az egész birodalom területén a germánellenes irányzat győzedelmeskedik. A hún testőrség meggyilkolása pedig egyelőre bosszulatlan marad.

ULDIN TÁMADÁSA A KELETRÓMAI BIRODALOM ELLEN.

A keletrómai birodalommal szemben Uldin politikája nem ilyen barátságos. Valószínű, hogy a 400/401-ben létrejött egyezség rövidesen felbomlott.[101] A hunok a Balkán felől nincs mitől, hogy tartsanak, nyugaton azonban, hol a rómaiak és germánok élethalál harca folyik, érdekelve vannak. Ez a hún politika kettősségének a magyarázata. Elszigetelten már előbb hallunk a két szomszéd közötti szakítás következményeiről. 403-ban Parasimonios ibér fejedelem az országa szomszédságában lakó hunokat rábeszéli, hogy a keleti birodalom területére törjenek be.[102] Erről az invázióról semmi közelebbit nem tudunk, így azt éppoly kevéssé tudjuk felhasználná, mint azt a tudósítást, hogy a hunok 404-ben, vagy

AZ EURÓPAI HÚN BIRODALOM

KR. U. 400 KÖRÜL

0 — 500 km

AESTI
FINN NÉPEK
SAVIROK
SZLÁV NÉPEK
HÚN BIRODALOM
LONGOBÁRDOK
AKACIROK
OGUR TÖRZSEK
SARAOGUROK
Atil
NYUGAT-RÓMAI BIRODALOM
QUÁDOK
Aquincum
GEPIDÁK
Danapris
KELETI GÓTOK
KELETI HÚN-SZÁRNY
Tanais
SZARMATÁK
CARPODÁKOK
NYUGATI HÚN SZÁRNY
HERULOK
Maeotis
ALÁNOK
Singidunum
Chersonesos
Roma
Ister
MARE CASPIUM
KELETRÓMAI BIROD.
PONTUS EXINUS
Hadrianopolis
Constantinopolis
Trapesus
SZASSZANIDA BIROD.

10. sz. térkép.

405-ben újból betöritek Thrákiába.[103] Annyi kétségtelen, hogy nagyobb összeütközésre nem került a sor egészen 409-ig.[104] Ebben az évben Uldin nagyobb sereg élén, melynek többsége hódolt népekből állott, átkelt az Aidunán és Alsómoesia tartományban ütötte fel főhadiszállását. Árulás révén sikerült elfoglalnia a fontos Castra Mártis varosát (Duna mellett, Oescushoz közel), ahonnan kiindulva Thrákia nagy részét pusztítgatta. Amidőn Thrákia niagister militumа vele' tárgyalásba bocsátkozott és békére intette, Uldin visszautasította a békeajanlatot és gőgösen a felkelő napra mutatott, ő, úgy mond, az egész földet, amelyre a nap sugarait szétsugározza, könnyen elfoglalhatja, ha akarja.[105] Mialatt a tárgyalások folytak, a keletrómaiaknak sikerült Uldin több alvezérét megvesztegetnie[106] és rábeszélni, hogy a hún királyt cserbenhagyva, lépjenek át római szolgálatba. Ez az árulás bizonyítja a legjobban, hogy Uldin seregének nagy többsége nem állott hunokból, hanem javarészt megbízhatatlan hódolt népekből. Ezután a keletrómai hadsereg egyesült az átpártolt árulókkal, támadásba ment át és Uldin kénytelen volt visszavonulni az Alduna felé. A hún király az ellenség állandó támadása közben csak seregének romjait mentette át az Ister túlpartjára, miközben súlyos veszteségek érték és az utóvédet alkotó skirek javarésze odaveszett, másik részük pedig fogságba került és a birodalom területén telepíttetett le.[107]

A keletrómaiak győzelme, ha nem is érintette a hún birodalom hatalmát, mégis hosszú időre biztosította az északi határokat,[108] egyúttal lehetővé tette, hogy a bizánciak a szorongatott hedyzetben lévő nyugatrómaiak segítségére siessenek.

A balkáni kudarc évére esik Generidusnak akciója is Pannónia területén, aki mint Illyricum magister militumja 409-ben noricumi, rhaetiai, dalmáciai és pannóniai csapatok élén Pannoniában folytat háborút a szomszédos barbárok ellen. Generidus hadjárata valószínűleg Pannónia superior megtisztítására vonatkozott és nem irányulhatott a hunok ellen, akikkel a nyugatrómai birodalom, ekkoriban szövetségben állott. Mindenesetre az idők jele volt és a hunok számára tanúság arra nézve, hogy mire számáthatnak római részről, ha a birodalom a maga súlyos belső problémáit meg tudja oldani.

ULDIN SZEREPE A RÓMA ÉS ALARICH KÖZÖTT FOLYÖ HARCBAN

Láttuk, hogy Uldin személyesen vitt segítséget Rómának Radagais ellen és országába való visszatérése után is kisebb hún lovasosztályok maradtak vissza Stilicho oldalán. Stilicho halála és a germáneílenes irányzat győzelme után az Alarichhal való megegyezés nem sikerült és ez a nyugati gótok élén újból betl'rt Itáliába. Honorius császár az erős Ravennába húzódott vissza és ettől kezdve két éven át Alarich nagy energiával és katonai áldozatokkal igyekezett a birodalom szívét Itáliát birtokába venni. A városok javarésze azonban ellenállt és a tengeren is a rómaiak maradtak az urak, úgyhogy átmeneti sikerek dacára Alarich helyzete állandóan rosszabbodott és Róma bevétele után sem tudta a császárt térdrekényszeríteni .

Ebben az élethalál harcban, függetlenül attól, hogy közben keletrómaval konfliktusa támadt, Uldin értékes segítséget nyújt a nyugatrómaiaknak. Amidőn Alarich sógora, Athaulf Pannoniából Itáliának útnak in-

dul, hogy keleti gótjai élén Alariehhoz csatlakozzon, Olympius császári vezér 300 hún lovasa élén rajtaüt és 1100 gót harcost lekaszabol.[110] Ebből a tudósításból kitűnik, hogy 408-ban Ravennában hún segédcsapatok táboroznak. Olympius vakmerő támadása a császár eredeti tervét hiúsította meg, aki Athaulf egész seregét be akarta keríteni és megsemmisíteni. A hunok vitéz és sikeres rajtaütése Alhaulfot óvatosságra intette, aki kikerülvén a veszélyes zónából, Egyesült Alarichhal.[111]

Miután az ismételten megindított újabb tárgyalások sem vezettek eredményre, a császár elhatározta, hogy az Itáliában táborozó ellenséggel sohasem fog kibékülni és az ellenállást a végletekig folytatja. Ebben az elhatározásában megerősítette az a 10.000 lovasból álló hún segítősereg, amely a 409. év folyamán Ravennába beérkezett és amelynek az éleLmezéeéről a tengeren át Dalmáciából gondoskodtak.[112]

És hiába állított Alarich Attalus személyében Honoriussal szembe ellencsászárt, hiába vette be Rómát és pusztította el Itáliát, amidőn 410 végén a caiabriai Cosenzában váratlanul meghalt, népe számára nem volt más választás, mint megegyezni a nyugateurópai birodalom legitim urával.[113]

TRÓNVÁLTOZÁS A HÚN BIRODALOMBAN.

A sikertelen balkáni hadjárat után nem történik többé említés Uldin királyról. Harcos, hódító egyéniség lévén, ennek más magyarázata nem lehet, mint hogy 410 körül meghalt. Uldin szerepét α történetírás eddig kellőképpein nem méltatta. Uldin el nem ismert történelmi jelentőségét abban látjuk, hogy a nyugati írányú hódító előretörése következtében indult meg a nagy népvándorlás második hulláma, mely először a nyugatrómai birodalom területi megcsonkítását és e megcsonkítás következtében előálló belső elerőtlenedés következményeképpen annak bukását idézte elő.

Ha Honorius császár helyén egy erőteljes, kitűnő diplomáciai érzékű uralkodó vzeti a birodalmat, akinek sikerül Uldint és a hún birodalmat nagyobb erőkifejtésekre reábírni, a nyugati germánságra alighanem végzetessé vált volna a hón-római koalíció. Ennek természetesen útját állta a római birodalom vezető osztályainak erős germán átitatottsága és az egyház merev felfogása, mely a germánok egy részében a keresztény hívőket, a hunokban pedig a gyűlöletes pogányokat nézte.

Uldint egyes modern írók nem tartják az egész hún nép főkirályának.[114] Mindaz, amit róla tudunk ennek a Wedeleminek elletne szól. A hún hatalom éppen az ő idejében indul új virágzásnak és az ő erélyes, biztos fellépése inkább azt bizonyítja, hogy az egész húnság áll mögötte. Sajnos oíy keveset tudunk róla, hogy annak alapján nem tudunk kerek képet alkotni uralkodásáról, még kevésbbé egyéniségéről. Hatalma teljében akkor állott, amikor 408/409-ben konfliktusba keveredett a keletrómai birodalommal és 10.000 lovast tudott küldeni körülbelül egyidőben Ravenna alá. Ezután nem hallunk róla többet. Nyivánvaló, hogy vagy ebben, vagy a következő években meghalt.[115]

ULDIN HALÁLA UTÁN. KARATON URALKODÁSA.

Uldin utolsó szereplése után hosszú éveken át a hunokról nem történik említés. A hún politika érdeklődése kelet felé fordul, igen valószínű, hogy a hún birodalomnak ázsiai részei vonták el a következő években uralkodó hún főkirályt, Karatont a nyugati problémák felől. Ázsiában ekkor új nagyhatalom éli virágkorát, az avaroké és a hunoknak meg van minden okuk arra, hogy kelettel többet foglalkozzanak, mint nyugattal. Általában az a körülmény, hogy nyugati forrásaink csak az őket közvetlenül érintő anyagi vonatkozású eseményekkel kapcsolatban említik meg a hunok szereplését, ne tévesszen meg bennünket, hanem tartsuk természetes dolognak azt is, hogy a hunoknak éppoly élénk külső diplomáciai kapcsolatai voltak a nyugati germánokkal, vagy pedig a tőlük keletre lévő birodalmakkial és népekkel. Karaton, ennek dacára mint elődei fenntartotta az érintkezést a keletrómaiakkal s mint régebben, ő is ajándékok formájában burkolt állandó adót kapott a császári udvartól. A hozzáküldött és Olympiodoros bizánci történész által vezetett követségen kívül uralkodásáról forrásainkban nem történik egyéb említés. A nyugati források egyébként is most éveken át hallgatnak a hunokról, miből viszonylat gos nyugalomra kell következtetnünk.

JEGYZETEK AZ V. FEJEZETHEZ.

1) Az időpont tekintetében a nyugati források nem nyújtanak támpontot. Ammianus Marcellinus tudósításából csak annyit lehet megállapítani, hogy a hunok a keleti gótok birodalmát _3_Z5-ben, vagy azt közvetlenül megelőzően támadták meg, Alánia meghódítása tehát már ezelőtt be kellett, hogy következzen. *Tomaschek* (Alani. PW RE 1, 1 c 1282-85) a ПI. század végére, illetve (Kritik der ältesten Nachrichten, II. p. 38) 250 körűire teszi ezt az eseményt és feltevését átveszi Schmidt is I.[3] p. 250. – A 370 és 374 közötti időre következtet Thierry I« p. 15 és Nagy p. 303. – *Wietersheim-Dahn* II. 27 abból, hogy Ammianus XXX. könyve végén elbeszéli I. Valentinianus halálát, a XXXI. könyv elején pedig a hunok gót területre való betöréséről ír, azt a következtetést vonja le, hogy a hunok Valentinianus halála után, tehát JiZg-ben lépték át a Dunát. Csakhogy Ammianus nem időrendileg, hanem belső összefüggésük szerint mondja el az eseményeket s mivel Idatius és Orosius VII, 33 szerint a gótok 376-ban lépték át a Dunát, a hunok előnyomulására, harcokra és a két ország elfoglalására legalább isTiárom évet kell számítani. E szerűit a hunok 373-ban, vagy 374-ben lépték át a Don folyót. Az Alánföld meghódításának tehát ez előtt kellett bekövetkeznie.

Fentebb már foglalkoztunk azzal a Vei-su kínai krónika által megőrzött igen értékes kínai adattal, hogy Hut-ngai-ssi hún királyt megelőzően már három nemzedékkel (tehát 370 körül) az Aral-tó mentén elterülő Suk-tak, máa források szerint A-lan-na ország a hunok birtokába jut, miután a hunok ezen ország királyát megölték. Maga Hirth, ennek a kínai tudósításnak a feltárója, téves következtetést vont le, amennyiben Suk-takot névhasonlóság alapján Sogdaia krími várossal azonosította. Kiessling col. 2602 valószínűtlennek tartja, hogy az európai hunok és a kínaiak között karavánkereskedelem lett volna, ellenben lehetőnek tart ilyen összeköttetést a kínaiak és a fehér hunok között. Kiessling a kínai Suk-takot Jencsai, vagy An-cs'ai országgal (a régi

Aorsia, a Jaxartes torkolatában) azonosítja, mint amely a hunoknak birtokában lehetett. A fehér hunok azonban nem itt, hanem attól délre, az Oxus völgyében laktak. Ha tehát Suk-tak-nak Alánföld volt a neve, úgy ez nem lehet Krímben. Schmidt (I.[3] p. 251, 1 fjegyz.) nagy általánosságban a Dontól keletre helyezi.

A kínai adat tehát Alánia meghódítására nézve ismét csak általánosságban mozog, pontos időpontot nem nyújt, sőt a helymeghatározás alapján inkább lehet itt az ázsiai, mint az európai Alánia meghódítására gondolni.

Sokkal értékesebb támpontot nyújt a hunok 363. évi mezopotámiai betörésére vonatkozó adat. Ugyanis teljesen valószínűtlen, hogy a hunok egy ilyen merész hadivállalkozásba belefogtak volna, ha a hátukban Alánia nem volna még meghódítva. Ezen adat alapján az alánok leigázását aligha tehetjük 3jgfí utánra. Legkorábbi időpontra pedig Sanesan alán király Sjyt-.körüli hadjáratából következtethetünk, amikor a hunok még szövetségesei az alánoknak, tehát Alánia meghódítása ez után következhetett be.

2) Amm. XXXI, 2, 12 s köv.

3) Schmidt I. 251 szerint a hunok előbb a Tanais menti, majd a Kaukázus közelében levő alánokat verik le.

4) E népekről Ammianus nem tud, Priskos tudósítása alapján Jordanes tesz róluk említést (Get. 24).

5) Általános vélemény, hogy a támadás kezdete 374, vagy 375, Váczy p. 67 szerint 373, vagy 374. Schmidt I.[3] p. úgy hiszi, hogy Ermanrik halála legkorábban 370-re tehető. Az évszám teljes bizonyossággal nem állapítható meg, de ha a gótok 376. évi dunai átkelését vesszük alapul, az első és második évi hadjárat (374-375) a keleti, a harmadik évi, a 376-beli a nyugati gótokkal végzett. A forrásaink által közölt események viszont katonailag belefémek három éves hadjárat keretébe.

6) Forrásaink a maguk szűkszavúságában újból csak alapos kritikát igényelnek. A támadás kezdetének időpontjával az előző jegyzetünkben foglalkoztunk. Az első évi támadás irányának a megállapítása a második kérdés. Az átkelés helyére nézve a fentebb már említett szarvasmonda tájékoztat. Amint abban olvassuk, a hún vadászok egy alkalommal egy szarvast üldöztek és az mutatta meg nekik a palus Maeotison átvezető gázlót, A szarvasmondák igen gyakoriak. Bennük tehát éppoly kevés a történeti mag, mint a később tárgyalandó Gudrun-Svanhild mondában. A görög-római világ, bármily távol is esett Krím félszigete, kellett olyan tájékozott legyen, hogy a keresi szoros nem gázolható át, ilyet csak a földrajzilag tudatlan Jordanes hihetett el. A keresi szoros mentén évszázadok hosszú sora óta görög gyarmatok voltak és a félsziget tengerpartja még ekkoriban is a birodalomhoz tartozott. De ha nem is gázolható át a sekélyes parti víz, az bizonyos, hogyha télen befagy, kényelmesen át lehet menni rajta a félszigetre. Ezen az alapon tételezi fel Marquart (Osteur. Streifzüge p. 530) és az ő nyomán Schmidt (I. p. 251-252), hogy a hunok támadása télen kezdődött. Erre a feltevésre véleményünk szerint semmi szükség nincsen. Eltekintve attól, hogy a hunok csak kényszerítő körülmények hatása alatt támadtak volna annyian, egyébként sem volt nekik szükségük arra, hogy a víz befagyását megvárják. Ha az ázsiai nagy folyamok és a Volga nem tudta őket feltartóztatni, a Don sem lehetett számukra akadály. Csónak, hajó és a tutaj nem ismeretlen előttük s ha a víznek nem túlnagy a sodra, lóháton is átúsztatnak rajta. Abból a körülményből, hogy az összeomlás után a gótok egy része éppen a Krim félszigeten húzódik meg, *még* nem lehet arra következ-

tetni, hogy Krím felől ne jöhetett volna egy hún oldaltámadás, mert hiszen a gót telepeslek nem a hún támadás pillanatában, hanem az összeomlás után jöhettek a félszigetre. Helyes tehát Schmidt i. h. azon feltevése, hogy a hunok egy időben támadtak a Don folyón és a Bosporuson át. Sozomenos VI, 37 azt írja, hogy a hunok kisebb erőkkel támadtak és ezt átveszi gondolkozás nélkül Schmidt is (i. mű p. 252). Teljjes mértékben valószínűtlen azonban, hogy egy oly hatalmas katonai erőt képviselő birodalmat, mint amilyen a keleti gót volt, néhány hún lovashadosztály negdönthetett volna. A gyors győzelemben kétségkívül része volt a hunok váratlan, szokatlan és félelmetes megjelenésének, bár, ezt sem szabad túlbecsülnünk. Ugy hisszük ennél is fontosabb szerepe volt a döntésnél a gótok számára teljesen meglepő hún lovastaktikának.

A pánik is közrejátszott e nagy támadásnál, bár *Váczy Péter* (p. 66-67) ezen túlmenően egészen kalandos feltevést erőltet meg. Azt hiszi, hogy a hunok támadása korántsem volt olyan dinamikus, mint ahogyan eddig hitték. Még kevésbbé lehet, mondja, arról beszélni, hogy mint egy áradat, úgy öntötték volna el a keleti gót birodalmat. Ellenkezőleg ugyancsak óvatosak voltak. Előbb kisebb-nagyobb rajtaütésekkel zavarták meg a gótokat, majd egyes törzseket elpártolásra bírtak rá. Tervszerű propagandával félelmetes hírüket keltették, hogy a lelki ellenállást megtörjék. Végül is nem álltak ki nyílt közelharcra, hanem nyilazással és a meglepő rohamozással törték meg az ellenséget.

Ennek az egész leírásnak erősen olyan színezete van, mintha Váczy a gótok vitézségét akarná kiemelni, holott itt talán nem is annyira csak a személyes bátorságról eshetik a szó, miben különben valószínűleg a hunoknál sem tehetett éppen hiány, hanem a hún lovastaktika fölényéről.

Forrásaink az, események leírásánál nem a legmegbízhatóbbak és sok bennük a belső ellenmondás. Legjobb forrás az egykorú *Ammianus Marcellinus* (XXXI, 3, 1-3) előadja, hogy a keleti gótok egy ideig ellenálltak a hún támadásnak, de azután az öreg király kilátástalannak ítélvén a helyzetet, öngyilkos lett. Ammianus leírását veszi alapul Seeck V. 98 és Schmidt i. m. p. 252, bár ez utóbbi nem mulasztja el utalni arra, hogy a germánoknál valami egészen szokatlan, hogy egy hős a veszedelmektől való félelmében váljon öngyilkossá.

Jordanes a másik forrásunk. Elfogultsága már abból is kitűnik, hogy természetfölötti erőkkel magyarázza népe bukását. Elbeszéli, (c. 34), hogy a rosomonok pártot ütöttek Ermanrik ellen. E nép neve felett nagy vita folyt. A különböző Jordanes kéziratokban e nép neve rosomonorum, rasomonorum, rosomorum és rosomenorum alakban fordul elő, ami egyik lesetben sem hoz közelebb bennünket a megfejtéshez, mert ilyen elnevezésű nép más forrásban nem fordul elő.

Köpke (Kleine Schriften, hg. von Kiessling, Berlin, 1872. p. 107) vetette fel a gondolatot, hogy itt a roxolanok rontott nevével állunk szemben és a szöveg tulajdonképpen *egy,* a roxolanok és az alánok ellen viselt háború emlékét őrizte meg. Ezzel szemben *Wietersheim-Dahn* (П. p. 31) ragaszkodik Jordanes népnevének a helyességéhez. A két szerző Jordanes által említett népet a germán rasszokkal azonosítja. Tagadhatatlan, hogy a roxolanok régebben a Tanais menti térségben laktak, viszont a népvándorlás kezdete előtt már egy századdal a Duna vonalára költöztek át. Ez a körülmény azonban nem zárja ki, hogy egy részük ne maradhatott volna vissza eredeti lakhelyén és hódolhatott volna meg a gótoknak. A gót iga a számukra sem volt könnyen viselhető. Mint vitéz szarmata nép nehezen tűrték azt és a hún betörésnél kínálkozó alkalmat valóban felhasználhatták a felkelésre.

Jordanes elbeszéli, hogy amidőn ezen nép fejedelme észrevette, hogy a hunokkal folyó tárgyalása a gót király tudomására jutott, átszökött a hunokhoz, Ermanrik erre nagy haragra lobban. Elhatározza, hogy a fejedelem feleségén, Sunildán (a legellentélesebb olvasatok és rekonstrukciók szerint: Svanhild, Suanahilt, Suonhild, Sonhilt, esetleg Sonahildi) áll bosszút. Lovak közé kötteti és széttépeti. A fejedelemasszony testvérei, Sarus és Ammius bosszút forralnak és karddal súlyosan megsebesítik Ermanrikot.

Ennek a színes leírásnak mondaszerűségét már sokan vitatták, legutóbb *Schönfeld* col. 807. és részletesen *Schmidt* (i. m. p. 252) s ez utóbbinak az a véleménye, hogy Jordanes ezt az egész mesét fő forrásától, Cassiodorustól vette át. Valóban a régi germán mondákban számos analógiát sikerült a germanistáknak találni. Vö. Wiet. Dahn i. h. Schmidt i. h. Schneider: Germanische Heldensagen I. (1928) p. 243. A régebbi Eddában (Gudrunarhvöt Hamdismal) Gudrun, ki előbb Sigurd (Sigfrid), majd Atli (Attila) felesége, harmadszor Jonakrhoz (Jörmunrek-Ermanrik) megy nőül. Ez a király lovakkal agyonrugatja leányát, Svanhildát, mire Gudrun rábeszéli fiait, Sörlit (Sörli, Sarulo, Sarvila) és Hamdit (Hamthir, Hamades, Hamathius), hogy testvérük megöletéséért álljanak bosszút Jörmunreken. A monda és Jordanes leírása között tehát egészen szoros kapcsolat áll fenn. Az egész Svanhild-monda csak arra volt jó, hogy flastromul szolgáljon a keleti gótok bántott önérzetére, akiket erősen nyomott annak az emléke, hogy a hunok rövid küzdelem után részben megszalasztották, részben pedig leigázták őket. Ebből a népi forrásból meríthetett Jordanes is, kinek elbeszéléséből tehát csak a roxolánok elpártolására vonatkozó részlet lehet a hiteles, sőt itt is megtörténhetik, hogy a roxolánok pártütése tulajdonképpen a keleti gót uralom ellen általában fellázadó szarmata népeket jelképezi.

7) Amm. XXXI. 3, 1: Ermenrichus; Jord. 7. 23. 24: Hermanaricus; Idát. c. 14: Hermenrig.

8) Jordanes túloz, amikor 110 évesnek mondja őt. Mivel valószínűleg kb. 30 évig uralkodott, aligha képzelhető el, hogy 80-90 éves korában még olyan félelmetes hódító lett volna.

9) Amm. XXXI, 3, 2 szerint az ellenállás sokáig tartott; kiemeli ezt a körülményt Schmidt i. m. p. 252.

10) Amm. XXXI, 3, 1-3. Jord. Get. 24. Nagy p. 303. Thierry I. p. 15. Wiet. Dahn II. p. 32. Seeck V. p. 98. Bang CMH I. p. 215. Váczy p. 67. Schmidt i. h.

11) Az Ermanrik halálát követő eseményekre nézve forrásainkban újból nagyok az ellenmondások. A hún és gót történet egymásmelleit futása teszi szükségessé a részletezést, bár az alábbiak inkább a germanistát érdeklik. Egyrészt Ammianus, másrészt a valószínűleg Cassiodorus leírására építő, illetve az azt még továbbrontó Jordanes elbeszélése között áthidalhatatlan az ellentét. És pedig nemcsak az eseményekben, hanem a szereplő történelmi személyek nevében is. A katasztrófát kevesen élték túl, az összefüggéseket még kevesebben látták. Talán egy tisztalátású másik római historikusnak részletesebb beszámolója oszlathatta volna el ezt a homályt. Az említett két forrásunkon kívül azonban egyéb számottevő tudósítás nem áll a rendelkezésünkre.

A két forrás közül vitathatatlanul Ammianus a megbízhatóbb. Beszámolója azonban túlságosan rövid és egyébként is többféle magyarázatra nyújt lehetőséget és *még* több kérdésre nem ad feleletet. Ermanrik utódául Vithimirt választják meg királynak. Hogy milyen rokonságban van a királyi házzal, nem tudjuk, de kétségtelenül a keleti gótok Amál házból valót választhattak meg

ezekben a nehéz napokban vezetőjüknek. Ammianus ezután elbeszéli, hogy Vithimir bízik egy hún törzs támogatásában, melyet szolgálatába vett fel. Fentebb már elvetettük azt a feltevést, hogy itt egy Balambér ellen pártot ütő hún törzsről lehetne szó, valószínű, hogy a Dnyepr parti húnság maradványával állunk itt szemben. Az azonban, bár forrásunk nem mond többet, igen valószínűtlen, hogy ez a hún törzs támogatta is Vithimirt a testvér néppel szemben. Vithimir egy ideig ellenáll, de azután többször vereséget szenved és maga is elesik. (Amm. XXXI, 3, 3, Schmidt i. m. p. 253 erre a döntő csatára vonatkoztatja Sozomenos VI, 37 tudósítását.)

Jordanes (Get. 48, 216) egészen másképpen számol be az eseményekről. Elmondja, hogy Ermanrik utóda unokaöccse, Vinithar lesz, aki úgy látszik, hogy előbb meghódolt a hunoknak, de később, hogy a függetlenségét visszaszerezze, az antok szláv népe ellen vonul. Előbb vereséget szenved, később azonban legyőzi az antokat és Boz nevű királyukat hetven fiával együtt keresztre feszítteti. A keleti gótok azonban nem állnak mind Vinithar háta megett. Egy részük Ermanrik fia, Hunimund vezetése alatt a hunok mellé pártolt. Most testvérharc tör ki, előbb két csatában Vinithar győr, de a harmadik ütközetben, melyet az Erac folyó mellett vívnak s hol az ellenség vezére már maga Balambér király, a hunok győznek és maga Vinithar is egy évi uralkodás után elesik. Balambér ezután Vinithar unokahugát veszi el nőül. Jordanes tudósítása meglehetősen primitív és zavaros. Nem látjuk meg belőle, hogy Balambér voltaképpen hozzájárult-e ahhoz, hogy Vinithar uralkodjon a gótokon, vagy pedig vele szemben, mint a nemzeti ellenállás vezetőjével szemben maga segítette-e trónra Hunimundot? Vajjon Hunimundot nem a sértett hiúság vezette, hogy nem ő lett a király? Mi volt e harcban a szerepe az alánoknak és a két rokon között folyó harc során hol lehettek a hún csapatok, akik csak a döntésnél avatkoznak be?

Természetes dolog, hogy forrásaink nagy ellenmondása a modern írók között is sok feltevésnek vált a szülőanyjává, elsősorban az Amálok családfája fölött indult meg erős vita.

Wietersfieim-Duhn (II. p. 31.) úgy vélekedik, hogy a keleti gótok elleni háború két részre osztható. Az elsőben Ermanrik vezette a gótokat és ez a Don, valamint a Dnyepr között folyt le- A második Vinithar vezetésével valamivel északabbra, a harc azonban semmiesetre stem terjedt át a Bug túlpartjára. Ennél sokkal valószínűbb, hogy a hadjárat első éve (374) a Don és Dnyepr közötti, e két folyó torkolatához közeleső sík területen zajlott le és Ermanrik halála után Vitimer a gótok nagyobbik felével a szárazföld belseje felé vonult vissza. A vele folytatott küzdelem és az ellenállás végső megtörése már a 375. évben történt, mikorra a közfelfogás, – természetesen közelebbi alap nélkül, – a népvándorlás kezdetét teszi,

Seeck (V. p. 98) egészében Ammianust veszi alapul.

Mommsen viszont Jordanes kiadásában (p. XXI.) Jordanest követi, kinek adatai alapján az Amál uralkodóház Ermanrik ága a következőképpen rekonstruálható:

Hermanaricus
ur. kb. 351-376

Hunimundus

Thorismundus
ur. 404-ig

Berimud

Eutharicus

Achiulf

Aasiia

Valaravans Gesimundus
Vithimiris Hunimund Beremod
Vithericus Thorismod Vetericus

Vadamerca
f. Balambér
N. Theoderik Vidimir

Valamer Thiudimer Vidimir

Ugyancsak Jordanes alapján igyekszik összállítani az Amál családfát Marquart is (Streifzüge p. 377):

Athal

Oduulf

Vultuulf Hermenerig

Marquart ezen családfa összeállítását Schmidt i. ni. p. 255 igen éles szavakkal ítéli megy megállapítván, hogy a történelmi tényeket összezavarja a mondával.

Egészen érdekes magyarázattal kísérelte meg forrásainak ellentétes voltát megoldani *Strakosch-Graszmann* (Gesch. der Deutschen in Österreich-Ungarn, I. [1895] p. 124.). Szerinte a keleti gótok Ermanrik halála után három pártra bomolnak, melyeknek vezetői Hunimund, Vinithar és Vithimir.

A legalaposabb kritika a *L. Schmidié* (i. m. p. 255 s köv.), ki azonban az ellentétes végletekben esik túlzásba. Az ő véleménye az, hogy történelmi tényeket csak Ammianus tudósításában találunk, Jordanes jelentését, mely Cassiodorus krónikáján alapul, el kell vetnünk, mivel sem a történeti tényekkel, sem pedig a hagyománnyal nem egyezik, hanem valószínűleg Cassiodorus által gyártott családtörténet. Különösképpen kifogásolja Schmidt az Amálok családfáját, melyet von Gutschmieddel (Kleine Schriften, V. p. 310 s köv.), valamint von Sybellel (Entstehung des deutschen Königtums[2] p. 210 s köv.) együtt apokrifnak minősít. Részletesen bizonyítja, hogy a családfában szereplő személyek és események vagy kitaláltak, vagy pedig a későbbi időből valók. Még csak azt sem lehet feltételezni, hogy az Ammianusnál szereplő Vithimir és Jordanes Vinitharja azonos személy és hogy névcseréről van szó, mert olyan kevés a hasonlóság a két név között. Wrede (Sprache der Ostgoten) megkísérelte, hogy a Vinithar nevet, mint „Vendenkämpfer”-t magyarázza s mint ilyen Vithimir mellékneve lett volna. Schmidt álláspontja az, hogy ha ilyen magyarázat egyáltalán lehetséges is, e melléknevet inkább Ermanrik használhatta, mint Vithimir. Gyanúsnak tartja Schmidt az antok elleni hadjá-

ratot is, mert a cserkeszek is antoknak nevezik magukat és hagyományukban szerepel el gut nevű nép, mint amellyel valaha harcban állottak. Természetesen Schmidt itt már valóban ellentétes túlzásba esik, annál is inkább, mert nehezen tételezhető fel, hogy a cserkeszek ősei valaha is a gótokkal harcban álltak volna, viszont nincs abban semmi különös, ha a szláv antokkal össztűztek, hiszen birodalmuk területéhez tartoztak, vagy legalább is szomszédságukban voltak. Ha Jordanesnek az antokkal való háborúra vonatkozó harcról szóló tudósítását egyáltalán elfogadjuk, akkor csakis a szláv antokról lehet szó.

Schmidt hosszú fejtegetése végén azt a végső következtetést vonja le, hogy a Jordanes féle leírás teljesen valószínűtlen, sőt feltehetőnek tartja azt is, hogy az összeomlás zűrzavarában a hún-gót összecsapás eseményeiről a gótoknak nem is maradt történelmi emléke.

Schmidt következtetései valóban nagy horderejűek, de az a véleményünk, hogy végső megállapításaiban erősen túllő a célon. Még ha el is fogadjuk azon tételét, hogy az Amálok családfája hamisítvány, még akkor is Jordanes tudósításának lehet történeti magja. Így történeti tény, hogy a gótok nagyobbik fele Ermanrik halála után felhagyott az ellenállással és csak a másik részük folytatta a szabadságharcot és ezeknek a maradványa volt az, amelyik közvetlenül a végső összeomlás után római területre költözött át. Ha a keleti gótok egy része meghódolt, akkor hún szokás szerint nem viselkedhetett passzív módon, hanem támogatnia kellett a hódítót. A Hunimund-Vithimir közti harcnak is meg van tehát a maga történeti alapja. E testvérharcot különben az a Jordanes, aki mindig igyekszik szépíteni a gót történet fekete lapjait, szívesen elhallgatta volna ha nem lett volna erről köztudott gót hagyomány. Az a körülmény, hogy Jordanesnél más a neve a függetlenségi harc vezetőjének, mint Ammianusnál, még nem jelent sokat, mert ő a szájhagyományt, Ammianus pedig valamityen hivatalos jelentést használhatott fel s így minkét részről fennáll a névrontás lehetősége.

Bármennyire is történészhez nem méltó dolognak tartja tehát Schmidt a Cassiodorus-féle hagyomány és Ammianus tudósításának a kombinálását, ettől eltekinteni nem lehet, mivel a jordanesi tudósításban vannak értékes, történelmileg felhasználható utalások is. Ilyen elsősorban is a keleti gótok két táborra való bomlása.

A végére hagytuk *Váczy Péter* (p. 67) merész és erősen színezett feltevését, amely azonban minden romantikussága dacára szellemes dolog. Szerinte

1) A hunok meghagyják a gótok Önállóságát és megengedik nekik, hogy Vithimirt királyukká válasszák.

2) Vithimir hún zsoldosok segítségével kísérletet tesz elpártolt alattvalóinak a leigázására.

3) A hunok, amikor látják, hogy Önállósítja magát, nem nyers erőszakkal, hanem az ellenpárt támogatásával győztek. Egészen regényes amikor leírja, hogy „A hún sereg megindult.,. Vithimirnek nyíl fúródott a homlokába."

Igen érdekes különben a homlokba fúródó nyíllal kapcsolatban, hogy Schmidt i. m. p. 256 Vinitharról szóló jordanesi tudósítás és Kézai Simonnak Berni Detrére vonatkozó meséje között hasonlóságot lát.

Egyébként Váczy feltevésének fő gyengesége az, hogy a hún politika nagymérvű bizonytalanságát és hangulatra való építését tételezi fel. Hogyan gondolja ő azt, hogy a hunok egy levert népnek meghagyják az önállóságát? Miért tennének ebben a tekintetben kivételt éppen, a keleti gótokkal? Vithimir nem merne az országa belsejébe visszavonulva elégedetlen alattvalóival bíbelődni, ha a királyságát csak a hunok jóindulatának köszönheti. És mi lehet ebben az esetben a szerepe Hunimundhak, mint a hunok kétségtelen jó barátja-

nak? Ellenfejedelem ő, vagy pedig a hunok csak akkor léptetik fel annak, amikor Vithimir izgágaságára rájönnek? Nem kézenfekvőbb ennél az egész feltevés^· komplexumnál az a katonailag is könnyen valószínűsíthető és forrásainkkal is összhangban levő feltevés, hogy Vithimir a hozzá hű csapatokkal a belföldre húzódik vissza, új erőket gyűjt az ellenállásra és közben kísérletet tesz arra is, hogy néhány hűbéres népet arra kényszerítsen, hogy melléje álljanak?

Jordanes zavaros leírásából, hol sem időrendi, sem pedig okozati összefüg géseket nem lehet találni, még az is feltehető, hogy Vinithar később uralkodott és hogy lázadása, valamint megfékezése a 375. utáni időkre esik.
A fenti fejtegetések alapján több következtetést lehet levonni.:

1) Ermanrik halála után a keleti gótok nagyobbik fele meghódolt, a kisebbik része azonban folytatta az ellenállást, új királyt választott és a felföldre húzódott vissza.

2) A hunok kezdetben nem maguk mentek a felkelők ellen, hanem a hódolt népeket, így az alánokat küldték ki s csak midőn ezek nem tudták megtörni az ellenállást,

3) akkor fordult a hún főerő Balambér királynak személyes vezetésével a gótok ellen, azok végső ellenállását megtörte, maradványukat arra kényszerítette, hogy a nyugati gótok országába húzódjanak át.

12) Jordanesből (Get. 23, 116) tudjuk, hogy mely népek tartoztak Ermanrik keleti *gót* birodalmához. Az ott szereplő népeket még ki kell egészíteni a herulokkal és az előbb említett szláv antokkal. A kérdésnek igen bőséges iro” dalma van. Wiet. Dahn II. p. 1. Schmidt i. m. p. 240-242. Müllenhoff: Deutsche Altert. II. p. 73 s köv. Marquart: Streif züge p. 378. v. Gutschmied: Kleine Schriften I« p. 304. v. Grienberger: Ermanariks Völker. Zeitschr. f. deutsches Altertum 39 (1895), p. 154 s köv. Váczy i. m. p. 66. Schönfeld: Gothi c. 807. Tomaschek: Sitzungsber. 117. p. 13. – Jordanes i. h. Kloos 1859. évi kiadásában a következőképpen hangzik: „Gothoe, Scythas, Thuidos in Aunxis,Vasibroncas, Merens, Mordensimnis, Caris, Rocas, Jadzans, Athaul, Navego, Bubegentas, Coldas.” Mommsen kiadásában: „Golthescytha, Thuidos, Inaumxis, Vasibroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas.” E népnevekből többet, – főleg Marquart, – megfejtett. Schmidt i. h. azokat a népeket, melyeket megfejteni nem sikerült, a mondák birodalmába utalja, bár ez újabb és főleg turkológia szempontjából való vizsgálat esetleges célravezetőségét nem zárja ki. A felsorolt népek közül az aesti a Balti tenger partján a Visztula torkolatánál, a germán herulok pedig a Maeo» tis vidékén laktak. A veneták és az antok szláv törzsszövetségek a Dnyepr és Visztula között, valószínűleg kivéve a szlávok legnyugatibb ágait, valamennyi szláv nép Ermanrik fennhatósága alá tartozott. Az athaul nép Tomaschek szerint török nép. A merens nép a merják a Don mellett, mordens, a mordvinok az Oka és Volga vidékén, az imniscaris a cseremiszek a Volga balpartján. A rogastadzans=Volgalakók finnugor népet Marquart a Volgától keletre tételezi fel s a Ptolemaios IV. 140-ben szereplő Ρόβοσχοι néppel azonosítja a golthescytha népet pedig ugyanő a σχόλο-ποι néppel.

14) Ez utóbbi Seeck V. p. 98 szerint hún eredetű, Schmidt i. m. p. 253 alán eredetűnek tartja, hivatkozik Candac, Suk-tak, Addak, Andag nevekre.

15) Dnyesztr és nem a Dnyepr, mint Thierry I. p. 16 tévesen állítja. Vö.. Amm. XXXI, 3, 3-5. Wiet. Dahn Π. p. 23. Nagy ρ 304. Schmidt i. m. p. 400-401. Ez utóbbi p. 242 mutat rá arra, hogy a keleti és nyugati gótok között a határ a Dnyesztr volt. Az Amm. XXXI, 1, 5-ben szereplő greuthungok völgye forrásunk szerint e folyó völgyében volt. Zeuss p. 410 a völgyet azonosítja magának a Dnyesztrnek a völgyével, Kaindl (Mitteil, des Instituts f. öst. Ge-

Schichtsforschung 12 [1891] p. 304 s köv.) szerint nem a Danastius, nanem a Gerasus (Szeret) vonalán fekvő biztosabb dombos vidéket védték. Jung (Mitt, d. Inst. Egg. Bd. IV, 14) azt hiszi, hogy a greutungok völgye az Ojtozi szoros közelében volt. Clark Ammianus legiíjabb kiadója szerint nemcsak greutung völgyről, hanem sáncról is lehet szó. Uhlig (Die Wälle in Bessarabien. Präh. Zeitschrift 19 (1928) p. 115 s köv. feltételezi, hogy védelmi vonalként csak a felső Traianus sánc jöhet tekintetbe Leova és Bender között. Schmidt az előbb általa felsorolt források alapján azt a végső következtetést vonja le, hogy a völgy a Dnyesztrbe betorkolló völgy lehetett.

16) Schmidt p. 257 kétségesnek tartja, hogy a két nép között katonai együttműködés tekintetében valamilyen megállapodás jött volna létre. Egyébként Schmidt i. m. p. 401 azonf elte vese, hogy a nyugati gót sereg élelmiszerhiány miatt és egyéb okokból már ekkor kettévált, téves, mert Ammianus XXXI, 3, 8 ezt a Danastius menti összeütközés után a Szeret védelmével kapcsolatban adja elő.

17) Seeck V. 99 úgy mondja el, hogy egy megfigyelő hadtest átkelt a folyón és a hunok mellett elhaladt anélkül, hogy azok észrevették volna.

18) Schmidt i. m. p. 257 enyhít a dolgokon, amikor úgy adja elő, mintha Athanarich a kényszer hatása alatt „visszahúzódott” volna. Egy éjjeli meglepő rajtaütés után aligha van lehetőség a „visszahúzódásra”.

19) Amm. Marc. XXXI, 3 szerint ezeket a védőgátakat és palánkokat gyorsan s az utolsó percben építették. Ez teljesen valószínűtlen. Vö. Patsch, Wien. Sitzungsber. 208. 2 (1928) p. 61. Diculescu: Die Wandalen und die Gothen in Ungarn und Rumänien. Mannusbibliothek, 34 (1923) p. 39. Schmidt i. m. p. 257.

20) Ezek Seeck V. 99 szerint még Athanarich oldalán vannak a szereti táborban és csak onnan távoznak el és érkeznek 376 őszén az Aldunához. Schmidt i. h. képviseli az ellentétes álláspontot, aki szerint kiválásuk még a Dnyesztr parti csata előtt történt.

21) Eunap. hist. 6. – Mégha ez a szám túlzott is, nincs jogunk az ellenkező végletbe esni az Alaviv és Frithigern vezetése alatt álló nyugati gótok számerejét illetően. Delbrück (II. p. 289. követi Schmidt i. m.) ugyanis azt állítja, hogy az adrianopolisi csatában 15.000 nyugati és 3-4.000 keleti gót vett részt. Váczy p. 68 igen óvatosan csak annyit mond, hogy a kivándorlók a nyugati gótok nagyobbik felét alkották. Ilyen kis létszámú fegyveres erő képtelen volna meggátolni a római birodalom belső erőteljes védekezését.

22) Amm. Marc. XXXI, 4, 12: „ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inacessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis inde extrusis.” Ebből kitűnik, hogy nem a hunok hazavonulása miatt vált lehetővé ez a visszavonulás, mint Schmidt gondolja, hanem éppen ők kényszerítették az idevonulásra Athanarichot. Vö. G. Müller-Kuales: Vorgesch. d. deutschen Stämme, m. p. 1198. Egyébként a kaukaland meghatározása tekintetében host&-szú vita folyt. Zeuss, Jung, Kiepert, Rœssler és régebben Schmidt és Patsch is e területet Erdélybe: és pedig többnyire a Küküllő völgyébe helyezték. Ellentétes állásponton van Hunfalvy (Az oláhok tört. I. p. XVIII. és 189), Melich (A honfoglaláskori Magyarország p. 36) és Tamás p. 80, 86 j. Diculescu a romániai buzeui kerületre gondol. Patsch és legújabban L. Schmidt (I.[3] p. 404) szerint is Kaukaland a bánsági hegyek között volt, mint amelyik a forrás feltételeinek megfelel és alkalmas fedezéket nyújt külső támadások ellen. Patsch véleménye szerint Athanarich az Alduna mentén, a taifalok földjén vonul át s a Bánságból kiűzve a szarmata argaragantes népet, egyelőre ott húzta meg magát a hunok elől. Patsch azt hiszi, hogy a nyugati gótok már 367-ben, Valens támadása elől a hegyek közé húzódnak vissza, a montes Serrorumba,

Patschot követi Váczy is, p. 68, amint kifejezi magát. Athanarich „átgázolt” a taifalok népén, akik az Olt és Alduna között laktak és Szörénybe vonult vissza népével. Patsch álláspontja katonailag és földrajzilag egyformán tarthatatlan. Az erdélyi medence bármelyik zártabb fennsíkja könnyebben védhető, mint a Bánság. A délmagyarországi vidék a hadszíntértől távolesik és egy vert sereg mindig szívesebben vonul vissza a háta mögött levő magasabb hegységbe és nem vonul vissza sarkában az ellenséggel száz kilométereken keresztül nyílt területen, az *oláh* síkságon, hogy a Kárpátok egész déli vonala alatt elhaladva a Patsch által feltételezett helyre eljuthasson. Mégha katonailag védhetőbb terület is lenne. De nem az,

23) 376. év nyara. Források: Amm, Marc. XXXI. 3; 8, 4-16, Hieron. chron. 2393 ed. Schöne I. p. 198, 199. Zosim. IV. 20-22. Oros. VII. 33, 10, ed. Zangemeister. Eunap, frg. 42. FHG. IV. p. 31. Cons. Constant, ad 376. MGH. IX, 1. p. 242. Philost. IX, 17. Sozom. VI, 37. Jord. Get. 25, 131. Seeck V. 98-99. Thierry, Wiet. Daim, Váczy i. h, M. Bang: Expansion of the Teutons. CMH. I. p.: 215-216, Grousset p. 117.

24) Cons. Const, a, 376. Patsch p. 62. Seeck V. p. 466. Schmidt I.[3] p. 277.

25) A 377'-380 közötti évekből több adat maradt fenn a hunokkal kapcsolatban, de belső összefüggés nélkül. – Amm. Marc. XXXI. 8, 4 szerint amikor 377 őszén a gótok szorongatott helyzetbe kerülnek, megnyerik a hunok és alánok támogatását és velük szövetségre lépnek. Ennek a hírére a rómaiak feladják a Haemus szorosait és a barbárok elözönlik Thraciát. Amm. Marc. XXXI, 11, 6 előadja, hogy Castra martis tájékán a lefelé vonuló Gratianust 378-ban rajtaütéssel megtámadják az alánok s néhány embere odavész. – Amm. Marc. XXXI, 12, 17 közli, hogy az alánok egy csapata résztvesz az adrianopolisi csatában (378. aug. 9.). Végül ugyancsak Amm. Marc. XXXI, 16, 3 írja, hogy a gótok egyesültek a harcedzett hunokkal és alánokkal, kit Fritigernnek sikerült különféle csábító ígéretekkel megnyernie, velük szövetséget kötött és együttesen Perinthus alatt ütöttek tábort. Ez 378. ősz elején az adrianopolisi döntő csata után történt. Innen a barbárok Konstantinápoly alá vonulnak, majd a szövetségesek, a hunok és alánok egészen a Juli Alpokig kalandoznak el. (XXXI, 16, 7) – *Seeck* V. 109 ezekből az adatokból akként rekonstruálja az eseményeket, hogy amidőn 377-ben a rómaiak szorongatják a gótokat, *„ezek követeket küldenek α hunokhoz és alánokhoz, akik ekkor már a Duna északi partjain kaszáltak és felhívják figyelmüket arra, hogy mennyivel gazdagabb zsákmányra lehet szert tenni római területen, mint a f#l.i>aß- germánoknál. És követeik eléggé ismerték az országot, hogy megmutassák a félelmetes nomádoknak az utat, melyeken át benyomulhatnak Thrákiába. Talán a Morava torkolatánál keltek át a Dunán és a széles völgyben felfelé haladtak, mely Naissuson és Serdicán át a Balkán-szorosok hátába vezetett.”* Erre a rómaiak a szorosokat feladják (377. szept.).

A hunok nyomában a taifalok is átkeltek a Dunán, összecsapnak a rómaiakkal és súlyos vereséget szenvednek, melyben javarészük elpusztul.

Ugyancsak Seeck V. 468-469 oldalon jegyzetben a következőket írja: *„Runkel, F. Die Schlacht bei Adrianopel. Diss. Berlin, 1903. p. 16 azt hiszi, hogy a szorosokat csak azért adták fel, mivel a gótok a hunoktól és alánoktól erősítést kaptak. Ha a római hadvezéreknek csak ez az egyetlen út lett volna, úgy túlságosan aggódóak kellett, hogy legyenek és nem érdemelnék meg Ammian. dicséretét (XXXI. 8, 5: consüio non ábsurdo). Mert szűk hegyszorosban, ahol nagyobb csapategységek nem fejlődhetnek fel, aránylag kisebb sereg is ellen tud állni nagyobb túlerőnek. A gótok kétségkívül sokkal erősebbek voltak, mint a rómaiak és mivel a háború ezen szakában többet szenvedtek az éhségtől, mint*

az ellenségtől, újabb csapatok csatlakozása csak terhes lett volna a számukra. A rómaiak had-állásai csak akkor válhattak tarthatatlanná, ha a hunok és alánok a hátukba kerültek; ez akkor következhetett be, ha előbb a Morava, majd a Nissava völgyein felvonultak. Természetes, hogy az ott való megjelenésük a rómaiak visszavonulását vonta maga után. A valóságban még nem voltak elvágva, mivel a két közrefogó ellenséges sereg elnyomta volna őket, vagy pedig nehéz harcokkal át kellett volna· azokon törniök. Hogy a hunok és alánok sokkal nyugatabbra keltek át a Dunán, az is bizonyítja, hogy egyik csapatuk Sirmium közelében ütközött meg Gratianus liadaival (Amm. XXXI, 11, 6).” - Vö. Güldenpenning p. 327. Váczy p. 71. Baynes, Norman H. The dinasty of Valentinian, CMH. I. p. 233.

26) Lásd Seeck előbbi jegyzetben idézett fejtegetését.

27) Amm. Marc. XXXI, 8, 4. vö. 16, 3.

28) Amm. XXXI. 11, 6.

29) Váczy p. 71 téved, ha azt hiszi, hogy az adrianopolisi csatát a hún-alán lovascsapatok rohama döntötte el. A hunok részvételéről forrásainkban nem történik említés.

30) Amm. Marc. XXXI, 16, 3 és 7.

31) Amm. Marc. XXXI, 12-14. Theodor. IV. 36. Sozim. IV. 24., Sózom. VI. 40. Philost. IX. 17. Seeck V. 109, 468-469. Güldenpenning p. 327. Váczy p. 71. Thierry I. 32-33. Nagy p. 307. Wiet.-Dahn. 48. – Auson. epigr. I. 8. azon megjegyzése, hogy Gratianus 378-ban lecsendesíti a vad hunokat és szarmatákat, természetesen költői túlzás. A római közvélemény csak évtizedek után kezdett valamelyes fogalmat alkotni a népvándorlás óriási jelentőségéről, egyelőre minden tisztánlátást lehetetlenné tett az adrianopolisi vereség erkölcsi kihatása és a balkáni tartományok elvesztésének és az óriási pusztulásnak végzetes következménye.

32) Amm. XXXI, 7, 3.

33) Alföldi: Unterg. II. 59. abból a körűiményből, hogy a császár seregének podgyászát hajón küldi le Castra martisig, arra következtet, hogy a dunai útvonal még biztonságos.

34) Zosim. IV, 24. 4. Pacát, paneg. 11, 4. Alföldi i. h.

35) Valószínűleg a 379. évből: Sidon. carm. V. v. 107-112.

36) Marcell, ad a. 379. MGH. XI. p. 60. Oros. VII. 35, 5. Marcellinus itt nagy és több ütközetről beszél.. A következő események ennek az ellenkezőjét bizonyítják. A szóbanforgó hún és alán csapatok csak azok lehetnek, melyek már évekkel azelőtt jöttek kalandozásra a Balkánra. Egyébként Marcellinus tudósítása szórói-szóra megegyezik az Orosiuséval.

37) Egger, Jahreshefte d. österr. Arch. Inst. XVIII (1915). Beibl.. 254.

38) Jord. Get. 35, 139-142. Zonar. IV. 34.

39) Cod. Theod. VII. 22. 11. Philost. IX. 34.

40) Jord. i. h. vö. Cod. Theod. IV. 22, 2, mely szerint okt. 14-én már Trierben van. Alföldi Unterg. II. 60.

41) Schmidt I.[3] p. 259-260. Alföldi П. 61. lélkeszámukat Delbrückkel együtt túlkevésre becsüli. Pár ezer emberből álló fegyveres bandával Gratianus, aki oly határozottan tudott fellépni a birodalom ellenségei ellen a Rajnánál, aligha tárgyalt volna. Még kevésbbé engedett volna át olyan sorsdöntőén fontos és útvonalakat őrző területeket, melyek az Alpok lábánál vannak és az itáliai utakat fedezik. Viszont abból a körülményből, hogy ezek a keleti gótok két évtizedig nyugodtan élnek és Amantius, Jovia püspöke két vezetőjüket megtéríti (IV. század végén), arra kell következtetnünk, hogy megegyezés jött létre a keleti gótok és a rómaiak között.

Alföldi (i. m. Π. 67, 7 l.) valószínűtlennek tartja, hogy a szóbanforgó keleti gótoknak lett volna később Athaulf a vezére, amidőn 409-ben Alarich nyomában Itáliába vonult. Athaulf nyugati gótságát Sarassal való ellenséges viszotnyával bizonyítja, bár ez meglehetősien kétes értékű bizonyság, mert hiszen kettejük ellenségeskedése legalább is olyan valószínűséggel származhatott abból is, hogy Sarus Athaulf ban, mint keleti gótban a betolakodót látta.

Forrásaink szűkszavúságával és sokszor csekély értékével magyarázható flijg *egy* egész sereg kalandos feltevés is, ami a kutatók részéről elhangzott. *Váczy* (p. 72) felteszi, hogy ezzel a keleti gót csoporttal hún és alán csapatok is letelepülnek Pannoniában, sőt továbbmegy, azt állítja, hogy a szóbanforgó hunok és alánok a Rába folyó és a Fertő tó közötti steppes területen, a keleti gótok pedig Zala vármegye erdős vidékeim foglalnak helyet. Határvédő csapatok lesznek, rendes adómentességet élveznek, mint limitanei és zsoldot kapnak. Létszámuk, mondja tovább Váczy, nem nagy. Ammianus szerint néhányan vannak, Theodosius paneg. szerint félnek attól, hogy kevésnek tartják létszámukat. Váczy azutátfi régészeti maradványaikat is megleli, ezek a simmeringi sírok, Intercisa kései korából hún áldozati üst, végül a Mundolsheim melletti lelet is Őtőlük ered. Nem beszélünk arról, hogy ez az archeológiai bizonyítás több mint levegőben lógó, sehol ilyen keleti gótokkal történt hún telepítésnek nyomát nem találjuk. Az a hún csapat, melyről 377-379-ben forrásainkban említés történik, nem a keleti gótokkal jött át a Dunán, heinem később Fritigern hívására, mint segédcsapat jelent meg a Balkánon és miután Theodosius 379-ben megverte őket, valószínűleg maradványuk 379-ben visszatért a hunok zöméhez. De zavaros és ellentmondó Vaczynak e kor történetével kapcsolatos egyéb megállapítása is. Szerinte Alatheus, Safrax és Fritigern 379-bein visszaköltöznek a Havasalföldre és csak újabb hún nyomásra, 380-ban jönnek ismét át a balkáni tartományokba (p. 75). E feltevés teljesen komolytalan. A gótokat nem volt oly római katonai erő, ami vissza tudta \'olna kényszeríteni a hún veszedelem torkába. Sőt az új keletrómai császárnak még annyi hadereje sem volt, hogy azok élén a Balkánt megtisztítsa. Theodosius a végén kénytelen volt megalkudni és a gótokkal békésen kiegyezni. Hogyan lehessen tehát 379-ben arról beszélni, hogy a győztes gótok kiürítik a Balkánt? És miért tűri akkor Gratianus, hogy *egy* részük a birodalomra nézve oly fontos Pannónia tartományban telepedjen meg?

Újabb tévedése Vaczynak, hogy még másik hún „rajt” is feltételez, amelyik a magyar Alföldre tört volna be, a szarmatákkal egyesülve átkelt a Dunán és a pannon, valamint thrák területen garázdálkodott. Ez az a hún csapat, mondja ő, amelyik 378-ban harcol Gratianussal. Számuk csekély és mint Váczy (p. 75) mondja, beleolvadnak (!) a szarmatákba. Miként lehet itt egy nemzedék alatt beolvadásról beszélni és honnan veszi Váczy mindezeket a regényes feltevéseket, nem tudni, de talán kár is utána kutatni. Ammianusból tisztán *meg* lehet állapítani, hogy

1. Fritigern nyugati gót vezér segítséget kér a hunoktól, amit azok meg is adnak és *egy* seregük átkel a Dunán.

2. Összeütköznek Gratianussal.

3. Résztveszmek a thrákiai hadjáratban.

4. Ugyanezen hunok egy, illetve két év multán harcolnak Theodosiussal is. Nem lehet tehát beszélni különböző hún „rajok”-ról, melyek többféle kalandos histórián esnek át, ellenben igen is kétségtelen, hogy már ekkor megindul a hún előretörés a Duna középvonala felé, amiről pedig Váczy elfelejtkezik megemlékezni. Éppen ezeto okokból helytelenek Váczy további feltevései is (p.

74), és pedig, hogy az ő szerinte Pannoniában letelepedett hunokból és alánokból kerülnének ki azok a hunok és alánok, akik

1. 383-ban felvonulnak az alemannok ellen és egészen a Rajnáig kalandoznak el.

2. Az alán és Váczy szerint hún testőrök Gratianus császár oldalán és

3. az a 300 hún lovas testőr, melyik 408-ban Olympius vezetése alatt Ravennából kivonul és feltartóztatja az arra felé vonuló gót Athaulfot.

Egyébként a felsorolt hibák ékes bizonyságául szolgálnak annak, hogy ki nem forrott és történelmi értékesítésre még meg nem érett régészeti következtetéseket csak a legnagyobb óvatossággal szabad alkalmazni. Szélesebb területen szétszórt és időbelileg meg nem állapított leletek között egyrészt és történelmi események között másrészt igen vakmerő dolog kapcsolatokat feltételezni.

42) Alföldi II. 63 azt hiszi, hogy a kisebb pannóniai határedődítmények már most 379/é80-ban elestek. Véleményünk szerint atinek a feltételezése még tűlkorai. A barbár beütések nem az erődített helyek, hanem a szabad területek ellen irányultak. Annyi azonban kétségtelen, hogy a tartományok katonai védelme fokozatosan gyengül és a barbár portyázásokkal szemben mind kevesebb ellenállást tud kifejteim a római tartományi haderő.

43) Amm. Marc. XXXI, 4, 2.

44) Ambros. de excit. fratris 31 = Migne PL, XVI. ecl. 1350.

45) Ambr. in Lucám X. 10=Migne XV. c. 1898. Amm. i. h. Olymp, frg. 27. FHG IV. p. 63. Theodor, V. 2-3.

46) Kiessling c. 2601 túlbecsüli az Erdély hegyei által nyújtott védelem lehetőségeit, amint hogy azután az események is ezt bizonyítják.

47) Zosim. IV. 34. Sokr. V, 10. Marcell, ad a. 381. – Schmidt I.[3] p. 416. szerint Athanarich kísérete mindössze 3-400 ember.

48) Zosim. IV. 34. Güldenpenning p. 202. Wiet. Dahn II. 136. Pallmann П. 112-117. – Schmidt I.[3] p. 97 szériát a szíkirek a bastarnák egy része. Ezen író sizerint ez a betörés 380/381, vagy 381/382-ben történt. A szkirek – mondja Váczy (p. 75) – a Felsőolt völgyében, karpodákok pedig Erdély délkeleti völgyeiben laktak. Ez a feltevés valószínűtlen. Mindkét nép a dák-szarmata népcsoporthoz tartozik és a nyugati gótok fennhatósága alatt Erdélyben lakott. Hogy annak mely részében, arra nincs számbajjöhető adat. Eddig e két fciépet a gótok és alánok társaságában említik: vö. 391-ből Claud, in Ruf in. I. 310 s köv., in Rufin. II. 26 395-ből, Philost., XI. 8. Sózom. VIII. 25, 1. E két szarmata népnek a hunokkal való együttes szerepléséből arra kell következtetnünk, hogy nemrég hódoltak meg és hún-török szokás szerint mint frissen szerzett alattvalók az elővédet alkották. Egyébként ebben a korban a fantáziának és a feltevések szabadságának tág tere van. Az utóbbi feltevés például közvetett bizonyíték arra nézve, hogy a hunok legkésőbb a 381. évben vették birtokukba Erdélyt. Erdély lakosságára nézve útmutatást nyújt Eutropius (brev. VIII, 2.): provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taifali, Victoali et Tervingi habent. Schmidt (Die Ostgermanen 2. Aufl. p. 224-225) ezt úgy magyarázza, hogy 375 előtt Kisoláhországot az Öltig a taifalok, Erdély egy részét, Románia többi részét a nyugati gótok, Erdély északi részét a gepidák, a Bánátot pedig a sarmatae limigantes és argaragantes birtokolták. Vö. Tamás p. 82. Alföldi: A gót mozgalom p.. 93-94.

49) Ezekre az eseményekre nézve fő forrásunk Jordanes, legalább is neki kellene mint a gótok nemzeti történftietírójának a feleletet megadnia.

A gótok után legerősebb keleti germán nép, a gepidák megtörésére nézve, Jordanes (Get. 48, 250) előadja, hogy ezen nép ellenállását Thorismund keleti

gót király töri meg, kinek halála után a gótoknak 40 éven át, egészen Valamirig nem volt uralkodójuk.

Ha ez a jordanesi adat megbízható volna és ha tudiaánk Valamir uralkodásának kezdetét, akkor közelítő pontossággal meg tudnánk állapítani, hogy a gepidák mikor kerültek a hunoktól függő, hódolt népek sorába.

Csakhogy egyrészt Jordanes 40 éve első pillantásra nem pontos idő meghatározás, hanem csak egy odavetett közelítő adat, másrészt pedig azt sem tudjuk, hogy Valamir mikor lett a keleti gótok királya. Vannak azonban más aggályok is. Így teljesen elképzelhetetlen, hogy a keleti gótoklnak négy évtizeden át ne lett volna semmiféle vezetőjük. További kételyekre szolgáltatott alapot Jordanes elbeszélésének egyéb részlete. Forrásunk ugyanis elmondja, hogy Ermanrik fia Hunimund uralkodása vége felé (tehát hún fennhatóság alatt, de mikor) az egykori Ausztria területen lakó suevek ellen visel háborút. Fia, Thorismund uralkodása második évében fényes győzelmet arat a gepidák felett, de lováról leesik és szörtnyethal. Az ő fia, Beremud pedig híveivel együtt elvándorol nyugatra, Valia nyugati gót király (uraik. 415-419, vö. Jord. 33, 173-175) birodalmába.

Ha ezek az adatok a valóságnak megfelelnek, akkor itt a keleti gótok közel negyven éves (376-415) történetének kiemelkedő mozzanataival ismerkedünk meg.

Mommsen Jordanes tudósítása alapján feltételezte, hogy Valamir uralkodása a 440-es évek közepén kezdődött s így Thorismunddal kapcsolatos események a 404. körüli évekre tehetők.

De már *Kropatscheknak* a gepidák történetéről szóló disszertációjában kételyei voltak Jordanes szavahihetőségét illetően. *Wietersheim-Dahn* nem ment bele a kérdés elemzésébe, de igen helyesen rájött arra, hogy a gót-gepida harcok a hún fennhatóság alatti időre eshetnek s így nem tekinthetők e két nép. egyéni vállalkozásainak.

Diculescu (i. mű p. 53) a Mommsen által megkezdett úton haladt tovább. Megállapítja, hogy Thorismundnak a gepidák felett aratott győzelme tulajdonképpen a gepidák országának a hunok részére való meghódítását jelentette. Diculescu szerint a gótok mint a hunok vazallusai 418-ban törik meg a gepidák ellenállását, mert ez a nép addig Erdély bércei között meg tudta a függetlenségét őrizni. A gazdag fantáziájú Diculescu azután több olyan részletet mesél el, aminek Jordanesben nyoma sincsen. A gótok a Dukla-hágón és a Dél-Kárpátokon át támadják meg a gepidák országát és Erdély virágzó (!) római városai csak ekkor pusztulnak el. Eltekintve ezektől az addig „virágzó városoktól”, vannak Diculescunál bőven más, megalapozatlan feltevések is. Így ő azt hiszi, hogy 376-ban csak Moldva kerül a hunok birtokába és Havasalföldet csak 401-ben foglalják el.

Ez a feltevés eltekintve attól, hogy forrásainkkal nem támasztható alá, főleg katonai szempontból tarthatatlan. Erdély minden dunai nép számára nélkülözhetetlen sarokbástya. A hunok nyugati és balkáni hadjáratai teljességgel elképzelhetetlenek Erdély birtoklása nélkül. A hunok, hátukban a független gepida hatalommal nem folytathatnának egyáltalán nyugati politikát. De Diculescu feltevése egyébkémt is valószínűtlen. Bármily kiváló katonai kvalitásai is voltak a gepida népnek, nem voltak oly erősek, hogy a hatalma teljében álló húnságnak ellen tudtak volna állni. Különben is, miként tudták akkor egyedül a gótok megtörni a gepidák ellenállását?

Váczy (p. 61 és 82) szintén túlkésőre helyezi a gepidák meghódolását. Azt állítja, hogy a szarmaták 401-ben, a quádok 405/406-ban hódolnak meg és ez után kerül sor Sziléziában a silingi vandálok és 410 körül Erdélyben a gepidák

meghódoltatására. Úgy a 410-es, mint Dieulescu 418-as éve *még* a Jordanes-féle tudósítás alapján is túlkései. Ha Jordanes adatát egyáltalán figyelembe vesszük, abból inkább lehet a 400-as évekre következtetni s ez esetben némi valószínűséget kapunk a gót-suev háborúra nézve, ha kapcsolatba hozzuk a második germán népvándorlási hullám eseményeivel. Még *így* is megfejtetlen talányként marad előttüink, hogy a hunok hűbéresei, a gótok, miért támadják meg előbb a Felvidéken lakó sueveket és miért kerül csak utánuk sor az északi Erdélyben lakó gepidákra?

Kropatschek említett művében és *Schmidt* (I. 2^2 p. 109. I. 3^2 p. 307) már régebben rámutattak arra, hogy a gepidák meghódoltatásának legkésőbbi időpontja a Kr. u. IV. század utolsó évtizedeire eshetik és ezt az álláspontját Schmidt műve újabb kiadásában is fenntartja (I.[3] p. 531). Ugyancsak ő már régebben (I, 2. p. 109) kimutatta, hogy Jordanes tudósítása zavaros interpoláció. A suevek elleni háború valóságban a 460-as évek háborúja, amidőn Valamir és Thiudemir harcoltak e nép ellen. Még részletesebb, kíméletlen kritika alá vette forrásunkat műve új kiadásában (I.[3] 253 s köv.), hol Jordanes 376 utáni keleti gót történetének históriai értékét megtagadja, sőt még azt isi kizártnak tartja, hogy Jordanes előadásának gót hagyomány volna az alapja. Az egész elbeszélés Jordanes forrásának, Cassiodorusnak a kitalálása. Bizonyítását az Amál-családfa apokrif voltára alapozza. Ezután a következőket vitatja:

1. Thorismud és Berismud tipikusan nyugati gót nevek.
2. A suevek és gepidák ellem viselt háborúk a Valamir korában folyt harcok erőszakos interpolálása egy századdal előbbre s melyek *hozzá* földrajzi okokból is valószínűtlenek.
3. Hunimund neve gyanúsan azonos a suev királyéval.
4. Thorismud rövid uralkodása feltűnően hasonlít a hasonnevű nyugati gót király szintén rövid uralkodásához.
5. Gesimundot helytelenül vették fel az Amál családfába, amely hemzseg a gyártott (nevektől.

Schmidt vizsgálata eredményeként arra az eredményre jut, hogy a Valamirt megelőző és Ermanrik halálát követő körülbeiül hetven évre nézve nem maradt fenn megbízható gót hagyomány.

Schmidt kutatásai Jordanesnek amúgy stem, túlnagy forrásértékében a bizalmat erősen megingatják, bár természetesen szélsőséges túlzásokba nem eshetünk. Fentebb, az Ermanrik halálát követő eseményekkel kapcsolatban arra a megállapításra jutottunk, hogy a legnagyobb valószínűség szerint a Cassiodorusra támaszkodó jordanesi leírás nem egészében kitalálás, hanem valamilyen történelmi magot is magában foglal. Ilyennek találtuk, hogy a gótok egy része behódolt és szembefordult a nemzeti ellenállással. A Hunimund és Thorismud nevéhez fűzött események is ilyen történelmi anyagot tartalmaznak, melyet azután Cassiodorus céljának megfelelő köntösbe öltöztetett. Sok embernek szemébe ötlött, hogy Jordanes tudósításában a gepidák és suevek leverésére nem hún csapatok mennek, hanem a nemrég meghódolt gótok. Ennek az a magyarázata, hogy a török népek bölcs politikával kímélik saját erőiket és újabb harcoknál először a legutóbb meghódolt népeket használják fel, ami egyúttal próbaköve megbízhatóságuklnak. Ezért támadsják a keleti gótokat az alánok, harcolnak a gótok a gepidák és a szkirek a keletrómaiak ellen. Hogy a hunok a gepidák leverésére a gótokat használták fel, az tehát magától értetődő, de hogy ez nem 400 körül, hanem közvetlenül 376 után következett be, arra több bizonyítékot is fel lehet hozni. Így

1. A hún áradat már 380 előtt átcsap Erdély felett és Aquincumtól Bulgáriáig eléri a Duna vonalát s azt több helyütt át is lépi.

2. A Kisoláhországban lakó taifálok már 376-ban, a nyugati gótok Délerdélybe húzódott zöme pedig 380-ban átlépi a Dunát,

3. viszont az északi Erdélybein és Bukovinában lakó karpodákok és szkirek 381-ben már a hunok oldalán harcolnak, tehát

4. teljésen kizárt dolog, hogy a felsorolt népek között, a Szamos és Maros völgyében lakó gepidák megőrizték volna függetlenségüket.

Még két eshetőséggel kell számolnunk. Az egyik, hogy a gepidák akkor még nem laktak Erdélyben, hanem Galíciában, a másik, hogy a Jordanes által leírt háború egy későbbi időben kitört gepida lázadás leverését tartalmazza. Az első esetben még kevesebb lehetőség van a hunok ellen való sikeres ellenállásnak, mert Galíciában a hún lovasrohammal szemben a gepidák még kevésbbé tudták volna megállni a helyüket, mint Erdélyben. Hogy a gepidák, mint harcias és nyugtalan nép fellázadhatott, az egyáltalán nincsen kizárva, de erősen valószínűtlen, A gepidák 400 körül elletnséges gyűrűbe voltak bezárva s így felkelésüknek eredményre nem volt kilátása. A fentiek alapján nemcsak Diculescu, hanem Váczy feltevéseit is el kell vetünk, mint amelyek több-kevesebb valószínűséggel Jordanes megbízhatatlan tudósításán épülnek fel.

50) Erre vonatkozhatik Priskos egy töredéke, ed. Bonn p. 217.

51) Ambros. ep. 24-Migne P. L. XVI. col. 1080. s köv.

52) Pacát. Latin, paneg. ad Theod. I. 11 és 32 = Baehrens Paneg. Latini. Leipzig, 1911. p. 280-281, 300. Váczy szerint Pacatus ez az adata 380-ra vonatkozik, Alföldi helyes megállapítása szerint 388-ra, Unterg. II. 67. Itt alkalmi zsoldosokról lehet szó.

53) Thierry Alarik p. 39 és Attila I. p. 57 azt véli, hogy ebben az időben a hunok még a Maeotis és a Káspi tó között élnek és a hún népszövetség székhelye az Uralnál van, mely lazán tartja össze a hozzája tartozó néptörzseket és melynek a hatalma a Pruth és a Duna partjaiig terjed. – *Kiessling* (col. 2601) az európai hún birodalom centrumát a Kárpátok és a Don folyó közötti területen tételezi fel, amely terület csakJnem megegyezik a gótok által régebben birtokolt területekkel. – E nagyjában helyes felfogás fejlődést jelent Thierry általánosításával szemben, de az első, aki a hún előretörés helyes irányát jól felfogta, *Güldenpenning* volt, aki (p- 328) megállapítja, hogy a hunok 377 utáni ritkább és súlytalanabb szereplése nem azt jelenti, mintha a hatalmuk csökkent volna, ellenkezőleg az a véleménye, hogy befolyásuk és erejük állandóan növekedőben voltak. A 395. évi ázsiai támadásból és a 412-ben a keletrómaiak által Olympiodorus vezetése alatt kiküldött követségből (Olymp, frg. 18), mely a Pontustól északra fekvő országban kereste fel a hún kánt, egyesek azt a téves következtetést vonták le, hogy a hún hatalom súlypontja ebben a korban is még a Pontustól északra van és nem a Duna-Tisza völgyében. Ezzel szembein Güldenpenning (i. h.) utal arra, hogy a hunok állandóan nyugati irányban törnek előre. Bár nem fogadja el Marcellinus (ad a. 427) és Jordan, (c. 32) azon ismert adatát, hogy a hunok már 50 évvel 427 előtt birtokukba vették Pannoniát, mégis elismeri, hogy a birodalom mind több és több segédcsapatot vett igénybe a hunoktól a germánok és főleg Rhadagaisus ellen. A hunok 400 körül Güldenpenning (p. 329) szerint már urai a nagy délorosz, román és magyar steppéknek egészen a Duna vonaláig és az ottlakó népeket már hódoltatták. Ezen bölcs megállapítások dacára sem akar Güldenpenning attól a közhasználatban levő felfogástól szabadulni, hogy a hunok nem tartoztak egy fejedelem alá, hanem több részre bomlanak 375 utá/n. Ez a téves felfogás *Haage* (p. 4) feltevésére épül, aki Uldin és nyugati, Kharaton és keleti hunok egymásmiellettiségéből következtet erre.

Kétségtelen, hogy a hunok nagy európai hódításai Balambér király hatalmas, de sajnos történelmi forrásaink elégtelensége miatt homályban maradó egyéniségéhez fűződnek. A lovasnomád népek az aktivitás tetőpontj'át mindig egy inagy egyéniség vezetése alatt érik el, aki a szerteágazó törzsi törekvéseket vaskézzel egyetlen hatalmas feladat megoldására tudja egyesíteni. Hogy Balam-Mr meddig élt, nem tudjuk, de 395-ig újabb hún királyok nevéről nem történik említés és ez évben is csak két hún vezérről; tehát Uldin 400 körüli fellépéséig egy hún uralkodó nevéről sem hallunk. Optikai csalódást idéz elő az is, hogy a hunok 381-től kezdve nemcsak hogy nem háborgatják a nyugati és keleti birodalmat, hanem azoknak lovas zsoldos és testőrcsapatokat kölcsönözrtiek. Ebből tévesen arra következtetnek, hogy a központi hatalom gyengült és az egyes hún törzsek a maguk számlájára a rómaiak szolgálatába léptek volna. Természetesen ez a következtetés egyáltalán nem helytálló, mert ezek a támogatások minden valószínűség szerint a hunok és rómaiak között létrejött szövetségi szerződés következményei voltak.

Az egyik előző fejezetben láttuk, hogy a nomád törzsi rendszer Kína tőszomszédságában a Han dinasztia korában kínai hatás alá került és kezdett áttértni a hűbéri rendszerre, ami annál is meglepőbb, mert hiszen éppen ez a kínai dinasztia volt az, mely a hűbérurak önállóságát megtörve erőteljes központi hatalmat létesített. A hűbériség kifejlődését a hún tan-huk ereje és kiváltságos helyzete lefojtotta és az ősi hazából való kiköltözés után a turáni pusztákon élő hún nép bizonyos tekintetben visszatért az ősi nomád törzsi rendszerhez, ami annál is könnyebben történhetett, mert a törzsi keretek sohasem bomlottak fel. Az Európába érkező hún nép már újból a régi törzsi kötelékeken belülélő szabad, független harcosokból álló közösség. A hűbériségbe áthajló görög-római társadalom és germán hűbéri rendi állam éppen azért annyira idegen a hunok számára, Éppoly idegen és érthetetlen, mint a földművelő és városi kultúra. Az az átütő eredmény, melyet a hunok a két gót nemzettel szemben elértek, nagyszámú szarmata-alán, szláv, finn és germán népeket juttatott velük szemben függőségi viszonyba, mondhatni az egész, római határokon kívülélő barbár világot. E népek kultúrája sok tőről fakadt, műveltségük más és más színvonalon állott, voltak közöttük földművelő, állattenyésztő, vadászat és halászatból élő primitiv népek. A városi civilizáció fokát még ftem érték el. Egy ilyen vegyes kultúrájú, hatalmas területen csak átütő egyéniség és tetterős uralkodó tudott parancsolni.

Általános felfogás szerint a Balambér és Uldin közötti negyedszázad alatt hiányzott az ilyen összefogó erő és a hunok egységes, nagyobbmérvű megmozdulásáról ezért nem hallunk, végül pedig ott, ahol mégis említés történt róluk, ennek e felfogás szerint egyéni, vagy törzsi vállalkozás jellege van. Csakhogy semmiféle adat sem bizonyítja, hogy Balambér 376-bain meghalt, vagy- megbukott volna. Ezen nézet tehát tarthatatlan. De ismételten utalnunk kell arra is, hogy *úgy* Π. Valentinianus, mint Theodosius szövetségeseképpen a hunok döntő súllyal lépnek fel és hogy ezen utóbbi uralkodó halála után egészen nagyméretű kisázsiai betörésük is arra vall, hogy az erős központtiti hatalom ezen időszak alatt sem hiányzott. Egyszerűen itt is a nyugati írók megszokott tájékozatlanságával állunk szemben, amire legjellemzőbb példa, hogy a költő Claudianus még a IV. század végén is úgy beszél a hunokról, mintha azok a Don vonala mögött laknának, holott ekkor a hunok már a Duna-vonalát tartották megszállva.

Güldenpehniinggel szemben visszaesést jelent *Seeck* álláspontja (VI. p. 281), aki tőle nem várt felületességgel azt állítja, hogy *e „vad népnél” is, – ez az ő* s *állandó jelzője a hunokra, – kialakult a királyság intézménye, melyet a leg-*

bátrabb harcos, vagy pedig a legkiválóbb nyilazó alkotott meg" (!) Hozzáteszi: még, hogy ez az intézmény is germán hatás alatt alakult ki. Véleménye szerint a hódítások után nagy hanyatlás áll be és ez a vélemény a legtöbb későbbi kutatónál Seeck nagy tekintélye folytán érezteti kedvezőtlen hatását. *Eszel a királyság keletkezésére vonatkozó mesére a hiung-nuk történetének és a hunok ősi ázsiai kultúrájának ismeretében egy szót is kár vesztegetni.*

A hunok távolkeleti lakhelyéről szóló hiedelem egyébként, mint előbb emlí tettük, Claudianuson alapul (in Ruf. I. v. 323 s köv.), aki szerint a hunok 395 körül még a Tanaison túl laknak, Seythia legtávolabb fekvő részébein. *Alföldi* (Unterg. II. 68) ezt a több mint kétes adatot, – egy táijákozatlan költő odavetését, – olyképp igyekszik magyarázni, hogy a hunok két részre szakadtak és az a rész, melyről a költő beszél, a keleti szárny lehetett. Véleményünk szerint Claudianus adatára építeni nem lehet. Mert nem is véve számításba azt, hogy e kor költői sokszor a rím kedvéért használnak antik népneveket, a hunok már a 370-es években átlépik a Tanais folyót és egészen a Dunáig hatolnak elő. A gótok nagyobbik fele elmenekül előlük és így *teljesen elképzelhetetlen, hogy a helyükön légüres tér keletkezhetett volna s a hunok döntő győzelmük után is csak a Don túlpartjára szorítkoztak volna.*

Alföldi (II. 67), – ki egyébként Seeckkel együtt azon a véleményen van, hogy mint később a magyarságnál, úgy a hunoknál is, a honfoglalás után a központi hatalom gyengül, – úgy hiszi, hogy a hunok a Feketetengertől északra ütötték fel tanyáikat. Ezzel szemben, hogy Seecknek is igaza legyen, kifejti Alföldi (II. 88), hogy a hunok keleti és nyugati szárnya királyai vezetése alatt függetlenül járt el és hogy az egyes hódolt népek kapcsolata a közpclnti kormányzathoz meglazult. Alföldinek e felfogásának ellenemond a 395/396 évi keleti és balkáni hadjárat egyidőbenisége, mely éppen ellenkezőleg a két hún szárny közötti szoros együttműködést bizonyítja.

C. Diculescu nagy port felvert munkájában, – mely már eddig is láttuk - tele van vakmerő és megalapozatlan feltevésekkel és mely iskolapéldát nyújt arra, hogy mennyire nem szabad az archeológia sokszor ki nem forrott eredményeit történelmi bizonyításra felhasználni, – azt állítja, hogy „mivel a hunok másutt (hol?) voltak elfoglalva" a gepidák nyugodtan megszállták Dáciát és idevonul e népnek Kiev környékén (ez az egész Kiev környéki gepida település forrásokra nem támaszkodik és egy téves műtörténeti következtetésre van alapozva) lakott része is. Ezután a gepidák egészen 418-ig megőrzik függetlenségüket a hunokkal szemben. Előző fejtegetéseink alapjain kizártnak tartjuk, hogy az Uldin idejében nyugati irányban megerősödő hún nagyhatalom megtűrt volna egy ilyen független és önálló államot, mely mint ék nyomult be a birodalom nyugati és keleti fele közé s még hihetetlenebb, hogy míg Athanarich nyugati gótjainak kénytelenségből fel kell adni Erdélyt, ugyanakkor egy másik, a gótoknál sokkal gyengébb nép meg tudja a függetlenségét őrizni. Diculescu fejtegetései szerint -és ez a messziremenő archeológiai következtetése alapja – a szilágysomlyói gazdag lelet azon gepida törzs kincse, mely 406-ban résztvett a germánok nagy galliai betörésében és onnan többé nem tért vissza (Hieronym. epist. ad Ageruchiam-Migne PL. XXII. col. 1038, összevetve Prosperral MGH AA IX-Chronica min. I., p. 465. Diculescu p. 50.). Ezeket a gepidákat különben Diculescu azonosítja azokkal a gepidákkal, akikről 455-ben a Rajna mentén történik említés. Eltekintve, hogy a nagy galliai betörésben sok germán népnek nem egyes törzsei, hanem inkább csak a vállalkozóbb szellemű fiatalsága vett részt, a hivatkozott adat nem elég arra, hogy ebből a gepidák részleges nyugati vándorlására következtethessünk. Maga a gepidák említése sem biztos a római írók nagy és általános tájékozatlansága mellett. Amellett igen való-

szinűtlen, hogy egy vándorló gepida törzs, mely nyugaton új hazát kíván keresni, melynek tehát a visszatérésére ezekben az időkben nemcsak hogy nem lehet számítani, hanem egy ilyan visszavándorlás csaknem fizikai lehetetlenség számba megy, legnagyobb értékét, könnyen szállítható kincseit visszahagyta volna. Végre a szilágysomlyói kincsről nemcsak, hogy bizonytalan, hanem való-színűtlen, hogy a gepidák készítménye, vagy tulajdona lett volna, ellenkező-leg stílusa olyan, mely igém széles területen és igen sok népnél fellelhető.

Visszafejlődést mutat *Váczy* Péter fejtegetése is, de terhére írandó ezen felül még sok belső ellenmondása. Szerinte (p. 75) a hunok zöme 376 után is a Tanaistól keletre levő steppén maradt. Ezt Olympiodorussal és Claudianus 391/392-ből származtatott ismert adatával bizonyítja, melyet már fentebb kri-tika tárgyává tettünk. Ugyanakkor a keleti gótok Váczy véleménye szerint megmaradnak a Dnyeszter és Don közötti síkságcin, hol a hunok őket nem za-varják, hanem később, midőn nyugatabbra kerülnek, településükkel mintegy átugorják őket. A hunok nyugati törzse (p. 76: törzs, talán szárny?) Scythiá-val szemben a Duna-deltánál települ le és a szörényi hegyekig és Erdély belse-jéig terjeszkedik ki. (380/381).

Váczy (p. 77-78) viszont helyesen mutat rá arra, hogy a hún szárnyak és a főtörzs között tökéletes volt az együttműködés. A dumamenti húnság nem volt önálló, hanem csak része volt a nagy birodalomnak, melynek központja valahol a Káspi-tó vidékén volt (Thierry Alarik p. 329 szerint az Uralnál). 395-ig a hún befolyás kiterjeszkedik a cseh medencéig (itt Váczy önmagának mond ellen, mert máshelyütt a hunok által itt viselt háborút 400 utánra teszi.). 400 körül, bár a főtörzs még a Donon túl lakott (Váczy p. 79) a nyugati szárny Uldiin „regulus” alatt megerősödik és Váczy azt hiszi, hogy Uldin vezette a hunokat a Kárpátokon túli területek megszállására. Az ottlevő népek már 390 körül a hunok szövetségesei, most azonban teljesen alávetik őket. Az első kor-szakban mint szövetségesek harcoltak oldalukon, most pedig fejvesztetten me-nekülnek előlük a birodalom területére. A hunok az Alduna mentén levő ha-zájukból indulnak az Alföld elfoglalására. Először a nyugati gótokba ütközinek, akiket Athanarich telepített le a Kaukál-földre (Váczy szerint: Szörény. Ezek tehát 381 óta még mindig itt lennének?). Ez idézi elő 400 körül a germán nép-vándorlás második nagy hullámát.

Nagy Géza (p. 305-309) azt állítja, hogy a hunok ugyan elkalandoztak a Duna középső szakaszáig, de minden kalandozás után visszatértek a pontusi síkságra, mert ott volt a főhadiszállásuk. Ezen állítását többféleképpen igyek-szik alátámasztani. Attila a Volga mellett született, mint ahogyan ez a nevé-ből is kitűnik, apja Mundzuk is itt volt fejedelem és ezért nem említik uralko-dását a nyugati írók. A hunok Attila halála után ebbe az első európai hazá-jukba húzódnak vissza. Csakhogy ezek a „bizonyítékok” kétes értékűek. Attila mindjárt uralkodása kezdetén leveri a saragurok és a Don és a Volga közötti területein élő akatzirok lázadását, már pedig ez a két nép nem hún, hanem ogurtörök, illetve ugor nép. Ugyanezen területen Attila halála után különböző ogur-török népek élnek, *tehát nyilvánvaló, hogy a hún hatóság alatt élő egyéb török népek a hunok nyomában szintén betódultak Európa területére, a délorosz síkságra.* Vegyük még hozzá ehhez azt is, hogy sok meghódolt szarmata nép, a keleti gótok nagyobbik fele és több, a Kárpátok övétől északra és nyugatra lakó germain nép a helyén maradt a Don és a Duna-Tisza köze kö-zött, így aligha lehet feltenni, hogy a hunok, mint Váczy hiszi, a régi, a Tanais-tól keletre levő hazájukban maradtak volna és a délorosz és a dunai füves tér-ségeket, ezt a halban, vadban bővelkedő területet más népek birtokában hagy-ták volna. Éppoly kevéssé tehető fel, hogy egy ilyen széles térségen elterülő

birodalom középpontja, akkor, amikor a birodalom súlypontja messze nyugatra esik, ilyen messzire keletem lett volna és, hogy a birodalmukat ilyen nagy távolságból, a Tanaistól keletre eső településhelyről kormányozták volna. Különben is Nagy Géza feltevése erősen hatása alatt áll a honfoglaló magyarság kalandozásából vont párhuzamnak, minek véleményünk szerint itt kevés hasznát vehetjük. Nem látunk fejlődést Schmidt művének újabb kiadásában sem (I.[3] p. 470), aki a hún birodalom megszervezését Rua korába helyezi.

A kérdés tisztázása céljából meg kell határoznunk a régebbi településhelyeikről elűzött germán népek elhelyezkedését is, melyből majd ki fog tűnni, hogy mindazok a feltevések, melyek a hún hatalom súlypontját keletre, Déloroszországba helyezik, még forrásaink hiányos volta mellett sem állják ki az alaposabb kritikát.

A nyugati gótoknak csak kis része maradt vissza hún fennhatóság alatt, ezzel szemben a keleti gótok nagyobbik fele behódolt a hunoknak és megbízható alattvalója. Az egyes gót csoportok útja és elhelyezkedése körülbelül követhető. Kisebb csoportos áttelepülés éktől és egyéni vállalkozásoktól eltekintve a ttiagy népvándorlást közvetlenül megelőzően

1. nagyobbszámú keresztényhitű njmgati gót települ le a Haemus (Balkán) hegység oldalában.

2. Az összeomlás után Fritigern és Alaviv vezetése alatt nyugati és

3. Alatheus és Safrax vezetése alatt pedig keleti gótok költözködnek át a Balkánra, kiknek nagyobbik fele (nyugati gótok) Epirusban és Illyriában találnak új hazát, míg a keleti gótok 380-tól (Seeck V. 141-142 és Sehönfeld i. h. col. 819. – Ezzel szemben Schmidt I. 124 szerint 405-betti.) Pannoniában telepíttetnek le és így a hunok tőszomszédjai.

4. Ezt a hullámot követi a nyugati gótok nagyobbik fele Athanarich vezetése alatt.

5. 386-ban Odotheus keleti gót csoportjának maradványa telepíttetik le. Ez utóbbi két csoport a Balkán keleti felében és Kisázsiában lakik és eléggé számottevő erőt képvisel, amit a Gainas féle lázadás során kétségbevonhatatlanul megállapíthatunk.

Az északi hazájukból délre vándorolt vandálok Felsőmagyarország területén helyezkednek el és ott találja őket a századforduló. A keleti gótoknak nagyobbik fele egyelőre még régi lakóhelyén, Déloroszországban él, nyugatra való vándorlásukról nem történik említés. Zömük 456-ban kerekedik fel nyugatnak és szállja meg Pannoniát. Ebben a tartományban, mint láttuk, már előbb is voltak gótok, ezek egy része 405-ben valószínűleg Radagaisushoz csatlakozik, a többi pedig néhány évvel később Athaulf vezetése alatt vömül be Itáliába. Nincs kizárva, hogy még ezek után is maradtak Pannoniában gót szórványok, melyek azután a Valamir vezetése alatt beözönlőkhöz csatlakoztak. Ezek többsége hún alattvaló lévén, csak akkor települhetett le Pannoniában, mikor ez a hunoknak télnyleg a birtokába jutott. Végső dátum 455, amikor a hunok Pannoniát elvesztik.

Alább részletesen foglalkozunk a népvándorlás második nagy hullámával,. *melyet* Radagais Itália elleni nagy támadása indított meg. Ez a második hullám a nyugati birodalomra nézve sokkal veszedelmesebb és kihatásaiban végzetesebb volt, mint az első a keletire. Ez a mtásodik vándorlás is közvetlenül a hunok előretörésére vezethető vissza. Mivel ennél a második hullámnál a vandálok Felsőmagyarországot, az Alatheus és Safrax-féle keleti gótok, valamint a hunoknak meg nem hódolt alánok Pannoniát hagyják el. Ok nélkül mindezen népek nem távoznának településhelyükről és nem mernék megtámadni a Stilicho vezetése alatt megerősödött nyugati birodalmat. Valamennyi moz-

gásbajött germán népet tehát egy erősebb ellenség kényszerítette a menekülésre: a hunok és ez a veszedelem oly nagy volt, hogy a kilátástalan védekezés helyett inkább választották a támadás kockázatát.

A 400-as években tehát a hunok meg kellett, hogy mozduljamak nyugati irányban. A Duna-Tisza közén annyira megerősödhettek, hogy nyomásuk a tőlük nyugatra lakó germánok számára elviselhetetlenné vált. Jelentékeny hún erők összpontosulhattak ezen a területen, hiszen nemcsak a vandálok és keleti gótok említett töredéke menekült előlük, hanem a lökés erejénél fogva alán és szarmata törmelékek, svébek, burgundok és frankok, sőt a magyar Dunántúl romanizált kelta lakosságának maradványa is inkább a vándorbotot vette a kezébe, csakhogy szabadulhasson a félelmetes ellenségtől (Hieronym. ep. 123, 6-Migíne PL. XXII, c. 1087: hostes Pannonii). – Az, hogy a népvándorlás ezen második hullámának is éppúgy a hunok voltak az előidézői, mint az elsőnek, meglehetősen elterjedt álláspont (Gibbon-Bury III. 262. Güldenpenning p. 328-329. Schmidt I. p. 124. Wiet. Dahn II., 133-134 Marquait [1903] p. 372. Alföldi II. 69.). Alföldi ezen hullám megindulását a 400 körüli évekre teszi és kiemeli, hogy a népek menekülését véres harcok előzték meg (vö. Ores. VII. 37, 3. Marquart i. h.) és 405-ben éri el a tetőpontját, midőn Radagais hordái betörnek a birodalomba. Ha ez a húin nyomás oka a Radagais-féle nyugati irányú vándorlásnak, akkor megértjük, hogy Alarich miért hagyta el nyugati gótjai élén Illyriát és kér a hunoktól jó messzire, Galliában, népe számára új területet. De ugyanez magyarázza azt is, hogy miért támogatják a hunok Uldin vezetése alatt a rómaiakat a germánok ellen. Viszont Stilicho szerepe bizonyos mértékben kétes, mert a római fővezér ahelyett, hogy a hunokkal összefogva a maga túlsúlyával tönkretette volna a germánokat, valósággal kíméli őket és többször megmenti Alarichot a biztos pusztulástól..

Az, hogy a hunoknak a délorosz területen külön fejedelmük van és hogy a különböző ogur népek is fejedelmeik alatt élnek, csak annyit jelent, hogy a keleti szárnynak és a rokon és szövetséges népeknek egyaránt meg van a maguk külön vezetőjük, mint ahogyan ezt már az ázsiai hunoknál is tapasztaltuk. Ha a hún államszervezet a közbein eltelt három évszázad alatt bizonyos változáson is ment keresztül, az állami főhatalom osztottsága vezérelv maradt a kései időszakban is.

A hunok letelepülésének a kérdése egyébként elvezet bennünket egy másik, a magyar történelem szempontjából fontos problémának a megvilágításához is, nevezetesen, hogy

kik laktak ebben a korban Keletmagyarországban?

A hunok előretöréseinek egyes fázisait megállapítandó ugyanis hátrább kell nyúlnunk, ami különben történelmi szempontból azért sem fölösleges, mert belőle megtudjuk, hogy mely népek laktak ebben a korban Magyarország területén? Marcus Aurelius császár uralkodása idején nemcsak a markomannok, hanem különböző szarmata népek is állandóain ostromolják a birodalom határait. Mindkét népcsoportot a keleti germán, vagyis a gót népek előrenyomulása fenyegeti hátból és kényszeríti a déli, vagy nyugati irányú kitérésre. A római Dácia nyugati szomszédai a szarmata iazygok, északiak a karpok, vagy karpodákok, keleten pedig a kostobokok népe. Amidőn a gótok a Fekete-tengertől északra letelepednek, az ott talált szarmata népeknek csak egy része hódol meg, a többiek nyugatra vándorolnak és javarészük a rómaiak által közben feladott Daciát szállja meg. Hogy ez *így* van, kitűnik abból, hogy még egy század multán is, amidőn Athanarich Erdélybe vonul vissza, előbb le kell, hogy törkje az ottlakó szarmaták ellenállását (Amm. Marc. XXXI. 4) és hogy a hunok a 381. évi birodalmi beütésénél a karpok mellett a szkirek is résztvesznek (Zo-

sim. IV. 34), tehát egy Szatmár és Mármaros vidékén lakó nép és egy másik, a Kárpátoktól valószínűleg keletre lakó nép. Hallunk még más szarmata népekről is, tehát kétségtelen, hogy Keletmagyarország ez időbeni lakosságának alaprétege szarmata volt, erre telepedett le Erdély centrumának a birtokában a gepidák népe.

Általánosságban meg kell jegyeznünk, hogy .a modern kutatás kevés támpontot tud nyújtani a különböző népek elhelyezkedéséhez. Eimiek két oka van. Részben a történelmi források silánysága, szűkszavúsága és sokszor megbízhatatlansága a római határokon kívüleső területekre nézve, másrészt a régészeti kutatás elégtelensége. Ugyanis hosszú évtizedes régészeti kutatás dacára ma még abszolút bizonyossággal az egyes népcsaládok hagyatékát nem lehet bizonyító erővel elhatárolni, A szkíta-szarmáta-germán és húin-török leletanyag éles elhatárolása nélkül pedig annál kevésbbé lehet a régészet eredményeit értékesíteni, mert közel ezer év anyagát kellene itt történelmi vetületbe helyezni, így szigorú kritikai mértékkel mérve csak általános körvonalakat lehet rajzolni az egyes népek települési határairól és azoknak időbeli kiterjedéséről. A szteppék európai övén belül állandó a mozgás évezredek óta. A lovasnomád toépek tömege vonul itt különböző irányban, ezen területek tehát népileg sohasem egységesek és faji karakterük is erős változásnak van kitéve. Ez a tétel annál is inkább fennáll, mert az elbukott népek maradványai ott rejtőznek a későbbi hódítók emberállományábain.

54) Vö. Claud. XXVIII, 92-93 = MGH X. p. 238-239. paneg. Probino et Olybrio cons. 104. s köv. = MGH X. p. 7. – De IIII cons. Hon. v. 89 s köv. = MGH X. p. 144. – Ambr. ep. 40, 22 = Migne PL. XVI. col. 1156. de fide II. 139-140 = Migne XVI. c. 612 s köv.

55) Symm. rel. 47 – MGH VI. p. 315.

56) Zos. IV. 42, 5. Vö. Alföldi I. p. 2-3. II. p. 63.

57) Jellemző Seeck elfogulatlanságára, hogy a pánikot előidéző hunokról, mint „schmutzigen Wilden” és „unübermindlichen Kobolden” beszél, de azért kénytelen elismerni beavatkozásuk döttitő jelentőségét.

58) Ambr. ep. 40, 22. 23 = Migne PL. XVI. c. 1109. Pacát, paneg. XП, 34. Seeck V. 214.

59) Ambr. de obitu Valent, c. 2, 4, 22 = Migne XVI. c. 1427 s köv.

60) Claud, de cons. Stil. I. v. 308-353 és v. 94-95. – Claudianus szokásához híven kiszínezi az eseményeket. Szerinte Pannoniától a Káspi-tóig minden nép megmozdul. A szarmaták és a dákok Paninoniába törnek be, a bastarnák, gelonok, massagéták és alánok pedig Thrákiába. Már a népek felsorolásából látható Claudianus szokott tájékozatlansága. Annál feltűnőbb, hogy e mesét Váczy p. 76-77 alapul veszi, pedig előtte Seeck V. 269 és 271 már helyesen látta, hogy itt a bastarnák kisebb méretű betörését költőnk Stilicho dicsőítésére használja fel.

61) Joann. Antioch. frg. 187 – frg. 79 Boor.

62) Seeck V. p. 252 s köv. Barker, E.: Italy and the West., CMH I. p. 393. Seeck u- G. Veith: Die Schlacht am Prigidus, Klio XIII. Heft 3.

63) Illyricum kettéosztásának időpontja hosszú vita tárgyát képezte, amely még ma sincs megnyugtatóan elintézve. Tillemonttól Mommsennig Illyricum kettéosztását 379-re tették. *Seeck* (Hermes, XI, 1876. p. 61 s köv.) a kettéosztás időpontját a Notitia dignitatumból igyekezett meghatározni. Szerinte ez a mű 425 és 430 között jött ugyan létre, de az egyes provinciákra vonatkozó adatok különböző időből származnak. Az a véleménye Seecknek, hogy az Illyricumra vonatkozó adatok a felosztás előtti időből származnak, mert a nyugati birodalomban és Pannoniában olyan csapatok fordukiak elő, melyek a keletiben

nem mutathatók ki. Ebből arra lehet következtetni, hogy Illyricum még egészében a nyugati birodalomhoz tartozott. Mint látható, ebből a megállapításból nem lehet az időpontot meghatározni. G. *Rauschen* (Jahrbücher der christ. Kirche unter den Kaiser Theodosius der Grosse. 1897. p. 469-472) hivatkozik arra, hogy több forrásadatunk bizonyítja, hogy Illyria 379 után még egészébon a nyugati birodalomhoz tartozott. Így:

1. A 381. jul. 30.-Í törvényben (Cod. Theod. XVI, 1, 3) Illyricum püspökei nem szerepelnek a keletrómai birodalom püspökei között.

2. Gratianus nyugati császár 382-ben Illyricum keleti részén levő Viminaciumba utazik (Cod. Theod. I, 10, 1 és XII, 1, 89).

3. A 386 július 29-én kibocsátott milánói rendeletben Macedonia, Dacia mediterranea és Dardainia bányái felett még a nyugati császár diszponál (Cod. Theod. I, 32, 5). *Mommsen* a 395 évi felosztás mellett érvelve, hivatkozik (Cod. Sehr. IV, 517, 1. j.) Ambrosius (de obitu Theod.) szavaira, hogy Arcadius és Honorius birodalma közötti határvonal már régebben eldöntetett. Ennek dacára a nyugati birodalom a kerület balkáni tartományairól nem akar lemondani később sem, mert Stilicho Olympiodorus szerint Theodosius végső akaratára hivatkozik, amidőn Illyricum keleti felét vissza akarja szerezni a nyugatrómai birodalom számára. A nyugati birodalom ezekről a balkáni tartomáinyokról kifejezetten csak 424-ben mondott le. (Ernst Steius Wiener Studien, XXXVI. 1914. p. 344 s köv.) – A 395-ös felosztás mellett foglalt állást *E. Cuq* (Mélanges Boissier. 1903. p. 151), aki hivatkozik a 383 január 19-én kelt törvényre, mely Probust nemcsak Itália és Africa, hanem „per omne Illyricum” hatalommal ruházza fel és hogy Hypatius és Probus egyidőben voltak Italia, Illyricum és Africa praefectus praetorioi. Jacques *Zeüler* szerint (Les őrig. chrét. dans les provinces danubiennes, 1915, p. 6) Illyricum 379. évi felosztása csak ideiglenes volt és a végleges kettéosztás 395-ben következett be., – Legutóbb *Alföldi* András foglalkozott ezzel a kérdéssel (Untergang, I. p. 69-76), aki szerint Illyricum kettéosztása 390 körül következett be. Alföldi nem lát arra okot, hogy Illyriát miért kellett volna mindjárt az első gót támadás után felosztani. Ez az érvelés nem a legszerencsésebb. A gótok a birodalom területén belül foglaltak helyet. Az egységes balkáni hadvezetés tehát ha valaha egyáltalán, úgy ekkor szükségessé vált. Furcsa, hogy bár a kettéosztás még nem következik be, Theodosius mégis az egész határvonalon, sőt átmenetileg Pannoniában is átveszi a fővezérletet. js±riSraí azt hiszi, hogy a gót veszedeelm csak átmeneti jelentőségű. Ez az állítása sem állhat meg, mert a gót veszedelem a barbárok megtelepülése következtében állandóvá is válhat és egyáltalán nem Theodosius és utódai érdeme volt, hogy a nyugati gótok a végén mégis csak kitakarodtak a Balkánról. Alföldi kísérletet tesz arra is, hogy numizmatikai bizonyítékot szerezzen ennek a sokat vitatott kérdésnek az eldöntésére (i. m. p. 70-72). Szerinte ebben a kérdésben az első támpontot a pénzverés szolgáltatja. A pénzek formája nyugaton és keleten eltérő. A kettéosztás után a két illyricumi pénzverde közül Siscia nyugathoz, Thessalonica pedig kelethez kerül. Gratianus halálakor még nyugati érmék vannak lllyricumban s így Thessalonicában is. keletiek nem. Ezzel szemben 383-ban a keleti comes sacrarum largitionum rendelkezik Sisciában is. Később újabb változás észlelhető. 387-ben Valentinianus Thessalanicába menekül és csak ez a pénzverő van a kezén, ennek a nyoma két sorozat. Tehát, mondja Alföldi (p. 72), Illyricum kettéosztása 388-ig nem következett be. Innen kezdve numizmatikai bizonyítékunk nincs, mert az egész Aquileiától keletre levő terület Theodosius birtokába kerül. Zosimosnak (IV, 47) van egy adata, mely szerint Valentinianus atyjának egész birodalmát megtartotta. Alföldinek (p. 75) mégis az a véleménye, hogy Illyricum kettéosztása

a 388. évi polgárháború után, de Theodosius 395 január 17-én bekövetkezett elhalálozása előtt következett be, és pedig valószínűleg 389-ben, amidőn a császár a birodalom ügyeit rendezte és az ekkor már ténylegesen is birtokában levő balkáni tartományokat bekebelezte. A hún történelem szempontjából ez a kérdés annyiban érdekel bennünket, mert a balkáni tartományok egységes védelme nemcsali a gótok sakkbantartását tette legalább is papírforma szerint biztosítottabbá, hanem hatályosabb védelmet nyújtott északról jövő, külső, hún támadás ellen is. Hogy egyébként gyakorlatilag mennyire nem volt jelentős ez az intézkedés, a következő korszak eseményei bizonyították be.

64) Források: Zosim. V. 5. Philost. XI. 8.. vö. Claud. Stil. Ill, 13. Feldolgozás: Seeck V. p. 274, Thierry: Alarik p. 45. Wiet.-Dahn II. p. 113. Váczy p. 77.

65) Váczy p. 77 a támadás kezdetét 395 nyarára teszi és szerinte a barbárok elfoglalják a két Pannoniát és Dalmáciát. Ezzel szemben Zosim.i és Philost. i. h. kifejezetten utal a Duna jegének befagyására. Ezt a folyamon való átkelést is megelőzi Philost. i. h. szerint a *folyam* mellett elterülő Scythia elfoglalása.

66) Philost. i. h = Migne PG. LXV, c. 601-602.

67) Pannónia elvesztésére nézve forrásunk Marcellinus (ad a. 427 Momms. Chroin. min.i II. p. 76: Pannóniáé, quae per quinquaginta annos ab Hunnis retinebatur a Romanis receptae sunt), aki közli, hogy 427-ben a hunok már 50 éve voltak Pannónia birtokában. Továbbmegy ennél Jordanes, aki szerint 427-ben a gótok is résztvesznek a hunok kizavarásában (Nam duodecimo anno Valiae [427] ... et Hunni post peine quinquaginta annorum invastam Pannoniam a Romanis et Gothis expulsi sunt). Ezek szerint Marcellinus, ki mint e vidékről való, jól tájékozottnak tekinthető, Pannoniának a hunok által történt elfoglalását 377-re, Jordanes pedig 377 utánra teszi.

Ezen adat felett már régen kétkedtek és heves vitát folytattak. Már *Wietcrsheim* (II. 382) és *Salamon* (Századok, 1882, p. 237-239) megállapították, hogy Marcellinus adata tévedésein alapul. *Seeck* szerint (V. 126) a barbárok az adrianopolisi csata után elözönlik Pannoniát, mely már ekkor a nagyobb városok kivételével elvész. Salamon (Budapest története. II. p. 2) viszont kimutatja, hogy a barbár beözönlés és térfoglalás tekintetében forrásaink túloznak és például hozza fel, hogy Hieronymus (Comment in Sophroniam c. 1.:= Migne XXV, c. 1340) 392-bein szülővárosa, Stridon teljes elpusztulásáról beszél és mégis 5 év múltán el tudja adni stridoni házát (ep. 66. = Migne XXII. c. 647). *Alföldi* (p. 4.) ezzel szemben leszögezi, hogy bár igaz, hogy Stridon Pannónia és Dalmatia határán volt, de Hieronymus teljesen jóhiszeműleg kaphatott értesülést a város elpusztulásáról és később ennek dacára kitűnhetett, hogy villája mégis eladható állapotban van, vagy villáját közben rendbehozathatta. Utal Alföldi arra is, hogy itt nem belső pantooniai, hanem balkáni eseményről van szó.

Különben Alföldi (Unterg. I. 5-67) ügyes elmeéllel dolgozik, de bizonyítása homályos és nehezen áttekinthető, Bizonyításának egyik alapja a Pannónia területén talált pénzlelőhelyek vizsgálata, másik a források célszerű csoportosítása.

Az első bizonyítéka erősen sántít. Eltekintve attól, hogy az archeológiai bizonyítás általábatn kétes értékű, abból, hogy az egyes provinciális múzeumokban milyen korbeli érméket lehet találni, csak akkor lehetne értékes következtetéseket levonni, ha a biztosan meghatározott lelőhelyek anyagát vennék tekintetbe és e lelőhelyek anyaga megerősítené az ott talált kétségkívül datált érmékkel Alföldi feltevését. Mert a római pénz századokon át forgalomban volt ott is, ahova a római uralom nem, terjedt ki. Szorosan véve tehát csak az olyan

leleteket lehetne korhatározókéttit elfogadni, ahol kétségkívül meg lehet állapítani, hogy élő római település, város, táborhely nyomával, illetve maradványával állunk szemben-

Alföldi bizonyításának másik kétségkívül szellemes numizmatikai alapja a sisciai és sirmiumi pénzverde működése. Siscia 375 és 387 között, Sirmium pedig 379 és 395-ben működik. 387-töl kezdve Pannoniát pénzzel Aquileia látja el. Seeckkel szemben Alföldi úgy hiszi, hogy a forrásaink utalásai nem elegendők ahhoz, hogy Pannoiniának az adrianopolisi vereség utáni elvesztését bizonyítsák. A római népesség szerinte a városokban, továbbá az adminisztráció és a védőcsapatok is helybenmaradtak és a tartomány csak lassan (hogyan, mi módon, erre kielégítő feleletet adni már nem tud) esett áldozatul a hunoknak. (Alföldi i. m. II, p. 63-64). Ennek bizonysága, hogy a pénzverdék 387-ig működnek és később Aquileia látja el pénzzel a polgári lakosságot. Hivatkozik Alföldi a liiotitia dignitatum pannóniai fejezetére is, mely szerint csak Valentinianus hidfő állásait vonják vissza és 389 után a helyi védelmet azáltal erősítik meg, hogy a tábori sereg lovasosztagait a helyőrségi parancsnokoknak rendelik alá (I. m. II. p. 57-58.).

Van ennél Alföldinek súlyosabb bizonyítéka is, a baláczai lelet. Az ottani romok között Valens utáni pénzeket találtak. Valerius Dalmatius, aki a 385-ben megszervezett Lugdunensis tertia kormányzója volt, hivataloskodása után ide vomul vissza villájába. Villája egyik szobájában egy bronztáblát találtak, melynek szövegét Mommsen tette közzé 1902-ben (Ges. Sehr. II. p. 150-154) és amelyet a provincia hálából küldött volt kormányzójának. Alföldi rámutat (II. p. 61) arra, hogy Lugdunensis tertia Rufius Festus breviáriumában (369) és Ammianusnál (XV, 11) még nem található, viszont benne van a notitia dignitatumban és Polemius Sylviusnál. 386 után tehát még az előkelő rómaiaknak nem kell elhagyniok vidéki villáikat, ami arra mutat, hogy a keleti Pannónia még nem volt a hunok birtokában.

Forrásaink kikerekített számaiból sem pro, sem centra nem szabad messziremenő következtetésieket levonni. Nemcsak Marcellinus és Jordanes beszél nagy általánosságban, évtizedekről. A kortárs Claudianus is a pollentiai győzelem után (402) azt írja, hogy a gótok 30 éve pusztítanak (bell. Poll. v. 166-193), Prudentius pedig néhány hónappal később (contra Symm. .II. v.. 714-715) azt írja, hogy a gótok 30 éven át pusztították Pannoniát. Természetesen itt kikerekített számról van szó és e számok pontatlanságából nem lehet következtetéseket levonni, hiszen «lapjainkban is, ha az első világháborút akarjuk meghatározni, hogy mikor volt, nem okvetlenül azt mondjuk, hogy 29 évvel ezelőtt kezdődött, hanem megközelíthető en mondhatjuk azt, hogy negyedszázaddal ezelőtt, vagy három évtizeddel ezelőtt. Még Alföldi is kénytelen elismerni (II. 67), hogy a kortársak a dunai tartományok elvesztését az adrianopolisi vereségtől számították.

Váczy (p. 88) azt gondolja, hogy Pannónia prima és Valeria, továbbá a Dráva-Száva köze is a hegyvidékig, vagyis Pannónia II. és talán Savia is 433-ban jut a hunok birtokába, mintegy hálául azért, hogy Rua király Aetiust újból hatalomhoz juttatta. Természetesen Sirmium környéke továbbra is a keletrómaiaké marad, akik ezt a vidéket már 424 óta birtokolták.

Ami az egyes provinciák feladását illeti, Alföldi azon a véleményen van,, hogy az egymás után következett be (Unterg. II. 71), először Valeria, majd Pannónia I., végül Pannónia II. és Savia került az ellenség hatalmába.

Seeck (Hermes, XI. p. 72 és 81) és *Alföldi* (II- 71) kimutatják, hogy Valeria szerződésileg ment át a hunok birtokába. Az utóbbi (II. p. 87) erre bizonyítékul felhozza, hogy a hunok nem a hozzájuk közelebbfekvő Saviát, hanem

az elpusztított Valériát kapják meg és pedig az ő véleménye szerint a Rada-.gaisus ellen nyújtott segítség jutalmául. Egyébként az átadás időpontja tekintetében nagy az eltérés.

Már *Mom-msen* kiemelte (Ges. Sehr. VII. p. 664), hogy a Notitia dignitatum, rnely 425 és 427 között jött létre, már nem tesz említést erről a provinciáról. A pannonia helyőrség csapatai nyugatra kerülnek (Alföldi II. 72-77) és ez az áthelyezés 389 és 391, vagy pedig 395 és 398 között képzelhető el. A siseiai pénzverde megszűnése az előbbi dátum mellett bizonyít, viszant a rajnai vonal fokozottabb védelmének szüksége az utóbbi mellett (Alföldi II. 80). Természetes, hogy még az sem biztos, hogy ez az áthelyezés akár az egyik, akár a másik időpontban történt. Tény az, hogy 401-ben, amidőn Stilicho összevonja az északi provinciák csapatait Alarich ellen, a pannóniai csapatok hiányoznak a felsorolásból (Claud, bell. Poll. 404 s köv.).

Ennek a feltevésnek nem szólnak ellene az Alföldi által felsorakoztatott egyéb adatok sem. *Birt* (MGH. X. praef. 50) azon feltevése, hogy a pannóniai csapatokat másutt használták volna fel, éppúgy nem állhat meg, mint az az adat sem, hogy a Pannonia I. segédcsapatait 396 körül mint utolsó odaérkező csapat az Ambrosius által megtérített Fritigil királynő népéből való gens Marcomannorum váltja fel (Pauliini vita Ambros. c. 36 = Migne P. L. XIV. c. 28 s köv. Alföldi II. 83).

Nem lehet ellenérvnek tekinteni Claudianus azon adatát, hogy Honorius reméli, hogy meg tudja fékezni a Valériát örökkön pusztító szarmatákat (Fescenn. de nupt. Hon. IV. V. 19. s köv.), valamint azt sem lehet felhozni, hogy a primicerius notariorum 399-ben még felveszi kimutatásába a ripa Sarmatica csapatait (Claud, epitaph. Palladii v. 86), mert ez legfeljebb azt jelentheti, hogy e provinciáról kifejezettéin még nem mondtak le és remélték, hogy azt majd idővel sikerül még visszaszerezni. Ellenkezőleg, ekkor már nemcsak Valeria volt elveszve, hanem Pannonia Π. lakóiról is azt írja Claudianus (de cons. Stil. II. 191 s köv.), hogy városainak lakói a falak közé vannak bezárva, a szántóföldeket gaz lepi be és ha megkezdődik a munka, azonnal megjelenik a végrehajtó. Alarich 401-ben arra gondol, hogy népét Pannóniában telepíti le, de azután az éhségtől és a túlnyomó ellenségtől visszariadva eláll szándékától (Zosim. V. 36, 1). Alföldi (II. 86) ebből arra következtet, hogy a hunok már bevonultak Valériába és Alarich ezért kéri most a sokkal szegényebb Noricumot, később pedig a távoli Galliát.

Pannonia -primât Valériától nem választotta el természetes határ, így még Valeriánái is sokkal nehezebben volt tartható. Bár a notitia dignitatum még itt felsorolt néhány csapatot, Alföldi (nagyon helyesen jegyzi meg, hogy itt visszamaradt polgárkatonákról van szó, akik a csallóközi mocsarak védelme alatt városaikba visszahúzódtak és meghódolva a hunok által megtűrettek (I. m. II. 89).

Eugippius (vita S. Severini c. 3 = MGH I. p. 18) megemlékezik arról, hogy Favianaeban őrség van. Ez az Attila halála utánról való, de közelről sem bizonyítja, mintha Pannonia I. nem került volna a hunok birtokába. Noricumról tudjuk, hogy nem hún terület, mert ott 431-ben egy felkelést vérinek le (Sid. carm. VII, 233. Hydat. chron. 95 = MGH X. p. 22), mely adatot véleményünk szerint *Seeck* (VI. 115) nem sok alappal hozta kapcsolatba Merobaudesszal (paneg. II, 1-4 = MGH), ahol egyáltalán nem biztos, hogy Noricumról van* szó, A másik adat Noricumról Priskosé 448-ból (FHG IV. p. 84), ahol előadja, hogy Noricum duxsza, Promotus megy követségbe Attilához. Mindkét adat csak Noricum helyzetét tisztázza és korántsem lehet belőlük Pannonia I. sorsára következtetni. Alföldi is koncedálja, hogy ez a tartomány is elpusztult

és felteszi, hogy 433-ban engedték át a hunoknak, amikor Aetius Rua segítségével újból visszaszerzi vezető pozícióját és hálája jeléül egy Ravennában kötött megállapodással engedik át e tartományt a rómaiak a hunoknak (Vö. Chron. Gall. 116 = MGH. IX. p. 660: Rugila rex Chunorum cum quo pax firmata moritur. Alföldi II. 90.) Erősen kétséges, hogy itt egy a nyugatrómaiakkal kötött békéről lenne szó, hiszen köztudomású, hogy a keletrómaiakkal volt háborúban.). Mivel Priskos (FHG IV. p. 80) szerint Orestes szülőföldje, a Szávamelléke hún kézre került, e terület átadása nehezen képzelhető el úgy, hogy a mögöttes Pannönia I. a rómaiak birtokában maradt volna.

Pannónia II. elvesztése tekintetében tisztán látunk. Ez a tartomány a rajta keresztülvezető fontos országúttal Theodosius korában kétségtelenül még római kézen van, mert egyébként a keleti csapatok felvonulása Itália felé nem volna biztosítva (Alföldi II. 91, 3 j.). De már ez a tartomány is fenyegetve vam, «nnek jele, hogy a ruhaszövet gyárat Bassianából Salonaba helyezik át (Not, occ. XI. 46.). Ennek a tartománynak az elvesztése Sirmium fővárosával együtt 441-ben következik be.

68) FORRÁSOK: Claudian. in Rufin. II. v. 22-277. in Eutrop. I. v. 17, 243-257. S. Hieronymi epist. LX. ad Heliodorum c. 15. 16. 17. = Migne PL. XXII, col. 599-601. epist. LXXVII ad Oceanum de morte Fabiolae c. 8. = Migne XXII. c. 695-696. – Philostorg. XI, 8., = Migne PG. LXV, c. 601-602 = Bidez 137, 24. – Sokr. VI, 1. – Sózom. VIII, 1. = Migne LXVII, c. 1509. - Joann. Lydus III, 52 = ed. Wuensch· p. 140-141. – Joeua Stylit, cap. 10. ed. B. Martin p. XV. – Cyrillonas ed. Landesdorfer p. 13-16. – Eufémia legenda ed. N au p. 188 (Edessá ostromáról). – Chron. miscell. ed. Brooks p. 106. - Ghronicon Edessense, ed. Guidi XL. ,

IRODALOM: Seeck V. p. 274. Wiet.-Dahn II. p. 113. Alföldi Unterg. II. 68. Váczy p. 77, 285-286. Thierry: Alarik p. 40 s köv. Güldenpenning p. 40-41.

Sievers (Studien zur Gesch, der rom. Kaiser p. 339) és *Güldenpenning* i. h. szerint Claudian. in Eutrop. 243 a hú/n támadásra vonatkozik, de nem érthető erre in Eutrop. II. 114 s köv., mert itt előbb arról beszél, hogy Eutropius hatalma tetőpontján áll, majd Eutropius 398. évi ankyrai tartózkodásáról van szó. Güldenpenning véleménye szerint a hún betörés több éven át megismétlődött. Többi forrásaink felett is vita folyik. Így mivel Sokr. VI, 1 és Sózom. VIII, 1 csaknem szórói-szóra megegyezik, Güldenpenning p. 41. 12 j. azon a véleményen van, hogy Sozomenos felhasználta Sokratest. Ugyancsak az ő véleménye szerint nem valószínű, hogy Philostorg. XI, 8 erre a támadásra vonatkozma, viszont Claud. II. 28 (... alii per Caspia claustra Armeniasque nives inspino tramite ducti Invadunt Orientis opss) kifejezetten erre a hún betörésre vonatkoztatható.

69) Az ázsiai betörés időpontja tekintetében Philost. XI, 8 csak annyi támpontot ínyujt, hogy közvetlenül az európai támadás után beszéli el az eseményeket. Mivel az; európai támadás a Duna befagyott jegén át történt (bár Theodosius 395 januárjában halt meg, a halál híre nem terjedhetett el olyan gyorsan, hogy hetek alatt mozgásba hozta volna a hún törzseket), ami 395/396 telén következhetett be, az ázsiai támadás is erre az időpontra volna tehető, tehát vagy 395 őszére, vagy pedig 396 tavaszára, mikor a kaukázusi hegyek még, vagy már járhatók. Ha feltételezzük azt, hogy az európai támadás már 395 telén bekövetkezett, akkor az ázsiai támadás jóval azután, hónapok multán indult meg, vagy pedig legkedvezőbb esetben 395 nyarán. Még leginkább egy nyári támadás mellett szólnak a speciális kaukázusi viszonyok, amivel a hunok bizonyára teljes mértékben számoltak. *Váczy* p. 285-286 a keleti krónikákból vonja le az időrendi következtetést. A Chronicon Edessense ugyanis

Theodosius halála (706-395) és Mari Kure halála (707-396) között beszéli el a hadjáratot. A szírek az évet a Seleukida éra szerint október l.-el kezdték, -viszont a hunok már júliusban Edessa előtt állnak (Chran. Ed.) és mindszentkor még nem távoztak (nov. 1.) (Cyrillcnas). Váczy bizonyítása is tehát amellett szól, hogy előbb az európai hadjárat indult *meg* a befagyott Dunán át még 395 elején, majd a tavasz kezdetén a hunok átmentek a Kaukázuson és megtámadták az ázsiai tartományokat.

70) A hunok ázsiai bstörése okaként általában a könnyű zsákmányolást jelölik meg, amit lehetővé tettek a Theodosius halála után bekövetkezett zavarok és a birodalom ellenségeinek az a hite, hogy Róma a császár halála után hosszú időn át kifelé felkészületlenül áll majd. Váczy p. 77 szerint nagy szárazság volt az orosz steppen és a kényszerű élelem hiány kergette a lovasnomád népeket a támadásba. A kortársak a belpolitikában egymást gyanúsították, sőt hazaárulással is vádolták. Sozomenos VIII, 1 nyíltan arról beszél, hogy az a hír volt elterjedve, hogy Rufinus, Oriens praefectus praetorioja nemcsak hogy maga hívta be a birodalom ellenségeit, hanem visszarendelte a határokat védő csapatokat és pénzzel, gazdag zsákmánnyal kecsegtette a barbár főnököket. Ez a gonosz gyanúsítás Stilicho ellenséges propagandájának volt a műve és ezt megtaláljuk Sokr. VI. 6 és Claudian. in Rufin. II. 22 s köv. v. is. Csodálatos, hogy ezt az otromba gyanúsítást Thierry elhiszi (Alarik p. 39.)

71) Hieronym. ep. 77: Aberat tunc Romanus exercitus et bellis civilibus in Italia tenebatur.

72) Joann. Lyd. de mag. i. h. Josua Stylites és Váczy i. h.

73) Hunni orientales: Philost. XI. 8. Vö. Alföldi Unterg. II. 68.

74) Priskos FHG. IV. p. 90.

75) Philost i. h.

76) Váczy i. h. szerint a Dariel szoroson, Güldenpenning szerint Baku és a Káspi tenger között. Kétségtelen, hogy ezen utóbbi útvonalon tértek vissza. Az arméniai betörés az ú. tri. kaukázusi kapun keresztül történt és a hún csapatok későbbi felvonulásából kitűnőleg előbb Arméniát özönlötték el, majd az Euphrates völgyében hatolhattak tovább déli irányban.

77) ep. 77.

78) A Rufinus elleni aknamunkára legjellemzőbbek Claudianus (in Rufin. II. v. 270-271) következő sorai: „Qui nos aut turpibus Hunnis, aut impacatis famulos praestabit Alanis.”

79) Güldenpenining p. 41.

80) Thierry p. 151-152 szerint 396-ban, Seeck V. 303. és Váczy p. 77. szerint 398-ban.

80) Claudianus in Eutr. I. v. 255 kigúnyolja az eunuchot, amint hadvezéri ruhát ölt és vékonyka hangján parancsokat oszt. A tábort ellepik az eunuchok, kik ily módon remélik szabadonbocsátásukat kiérdemelni. Az ellenség azt hiszi, hogy a rómaiaknál inincsenek már férfiak. U. o. I. v. 243.

81) Petrus élete ed. Raabe.

82) Orosius VII. 40: Uldinus, Jord. Rom. 321: Huldinus, Paulus XII. 12: Uldin, Marcell, ad a. 406, 2: Huldin. Zosim: Uldes, e névalakot veszi át Kiessling c. 2601.

83) Abból, hogy Uldint Zosimus V, 22 és Sózom. IX. 5 6 ἡ (οὐμενος-nak, Orosius i. h. pedig dux Hunnorumnak nevezi korántsem lehet távoli következtetéseket levonni, mint többen tették. Alföldi Unterg. II. 68-69 szerint Uldin a (nyugatra költözött hún törzsek feje. Ugyanezen a véleményen van Wiet.-Dahn II. 219 és Váczy p. 86 is, ez utóbbi precízebben a nyugati szárny fejedelmének nevezi.

85) Alföldi IL 58-69 szerint a királyi sírok Margussal szemben a fő kereskedelmi útvonal mentén voltak. Vö. Prisk. frg. 2. = FHG IV. p. 72 és frg. 1 = FHG IV. p. 12.

86) Alföldi i. h. Zosim. V. 22. a következőket írja Uldinról:

ήγη-ΐάιενο; είναι β-χοβάρω ~τρατόχείο; ο·.ν.:.ον εν_ον:·. j'j/χ ιιιψαι πέραν τοό "Ιστρου τ ή ν ονκτριν εχειν.

87) ρ. 312.

88) *Források:* Marcell, ad a. 400 = MGH. XI. 66 – Zosim. V. 21-22. - Philostrog. XI, 8 = Migne PG. LXV. c. 602. – Chron. Alex. p. 742. – Cons. Const, ad a. 401. – Sozom. VIII, 4 = Migne PG. LXVII, c. 1521-1528. - Chron. pasch. ad a. 401 = vol. I .p. 567.

Irodalom: Güldenpenning p. 128. Thierry: Alarik p. 265. Seeck V. p. 317-325. Nagy p. 310. Thierry: Attila I. 38. Alföldi IL 69. Váczy p. *86.*

Az események időrendjét *Güldenpenning* p. 128, 44. j. tisztázta a források vizsgálata alapján. Marcell, i. h. szerint a tengeri ütközet 400. évben zajlott le és hozzáteszi, hogy Gainast még ugyanezen év februárjában megölik és levágott fejét Konstantinápolyba viszik, Chron. pasch. szerint a döntő csata dec. 23-án történt és 401 jan. 3-án Gainas feje már a fővárosban vam, ami fizikai lehetetlenség. Zosim. i. h. előadja a tényállást, pontos időrend nélkül. *Tülemont* úgy próbált segíteni az ellentmondáson, hogy az első dátumot hamisnak mondotta. *Clinton* fast. 400 pedig erőszakosáéi az első dátumot dec. 14, a másodikat pedig jan. 11-re javítja. Güldenpenning utal arra, hogy úgy Marc, mint a Chron. pasch. szerint 401-ben a tenger 20, illetve 30 napig be volt fagyva, ezért a tengeri csata időpontja nem tolható ki dec. 23 utánra. Güldenpenlhing szerint Marcell, adata a helyes, csak az évben tévedett, vagyis Gainast 401. februárban ölték meg és a feje e hó végén érkezett meg Konstantinápolyba. Sokr. és Sozomen. szerint Gainas már Thrákiában elesett.

89) Güldenpenning p. 128 szerint ezek a hívei voltak, Thierry Alarik p. 265 szerint pedig magával hurcolt foglyok, vö. Zosim. V. 21.

90) Philostorgios XI, 8 szerint Gainas már menekülés közben Thrákiában elesett. Ebben a tekintetben valószínűbb Zosim. V. 22 tudósítása. Thierry i. h. önkényesen kiszínezi a dolgokat

91) Güldenpentting p. 128. Thierry p. 265 Schmidt I.[8] p. 263.

92) Zosim. i. h.

93) Wiet.-Dahn II. 218 azt hiszi, hogy már I. Theodosius adót fizet a hunoknak, ami igen valószínű, mert egyébként aligha küldtek volna neki segítséget. Bár ennek forrásainkban nincs pozitív nyoma, e feltevés Alföldi kétkedése dacára is helytálló.

94) Claud, bell. Poll. v. 279. Seeck V.[1] p. 328.

95) Seeck V.[2] p. 329-333. Schmidt G. d. d. I.[3] p. 437-439.

96) Mekkora volt a támadó barbárok összlétszáma? Zosimus V, 26, 3 szerint 400.000, Orosius szerint egyedül a germánoké 200.000 (Oros.VII. 37, 4), Marcellinus (ad a. 406, 1 = MGH XI. p. 68 szerint 200.000, Augustinus de civ. dei V. 23 szerint a faesulaei csatában, tehát ahol a támadóknak csak egy része vett részt, 100.000 harcos győzetett le. Vö. még Zosim. V. 26, 4 és Augustin. 105, 10, 13 = Migne P. L. XXXVIII. c. 624: cum ingenti exercitu, multo numerosiore quam Alarici fuit. – Seeck V.[1] p. 375 szerint az ellenséges haderő létszáma 200.000 fő volt. Az Uldin vezetése alatt megjelenő segítőcsapatokról megemlékezik: Oros. VII. 37, 12. Zosim. V. 26. Paul. H. R. XII, 12 = MGH II. p. 193. Marcell, ad a. 406. 2 = XI. p. 69 és MGH X. p. 652.

97) Zosim. V. 26, 5. Olympiod. frg. 9. = ed. Bonn p. 450. Nagy p. 311. Wiet.-Dahn II. 134-137. Seeck V.[1] p. 375-377. Güldenpenning p. 181. Schmidt I.[3] p. 265-267, aki szerint a vereség a keleti gótokat a hunokkal szemben kezes

báránnyá tette. Jellemző Thierry Alarik p. 329 megbízhatóságára, hogy a hunok szerepéről egy szóval sem emlékezik meg.

98) Hieronym. ep. 123, 16 = Migne P. L. XXII, c. 1057. Oros. VII, 40. Zosim. VI. 3. Sózom. IX, 12, 3. Greg. Tur. II, 9. Se^ck V.[1] p. 377-379.

99) Alföldi (Unterg. II. p. 87 s köv.) igen merész és kellőképpen alá nem támasztott junktimot hoz össze Valeria tartomány elvesztése, egy Uldin és a rómaiak között létrejött szövetség és Aetius túszsága között. Vizsgáljuk meg ezt az újszerű és első pillanatra tetszetős feltevést.

1. Uldinnal aligha jöhetett egy ilyen szövetségi megállapodás létre 406-ban, mert hiszen Keletrómának már 400-ban, Nyugatrómának pedig 401-ben olyan értékes támogatást nyújt, melyből okvetlenül arra. kell következtetni, hogy ilyen szövetség a római birodalommal már régebben fennállott. Különben is nem tehető fel, hogy Uldin ilyen nagyméretű segítséget vitt volna előzetes megállapodás nélkül Itáliába és még kevésbbé képzelhető el katonailag, hogy komoly segítséget tudott volna idejében vinni többszáz kilométer távolságból, ha arra jóelőre nem készül fel.

2. Ha tehát Valeria tartomány hunoknak való formális átadása egyáltalán ekkoriban következhetett be, erre a rómaiak vagy már Uldin segélynyújtása előtt tettek ígéretet, vagy pedig később ezzel a ténnyel hálálták meg a hunok értékes segítségét. Különben is az egész nem lehetett más, mint tartalomnélküli formalitás, mert hiszen ez a tartomány ténylegesen nem volt a rómaiak birtokában és a helyzet elismerése semmi jelentőséggel nem bírt. Ezzel kapcsolatban helytelennek kell tartanunk mindazt, amit Alföldi Stilicho álláspontjaként a dunai vonal kérdésében előad.

3. Ravenna és a hunok közötti létrejövő szövetség biztosítására, mondja Alföldi, e kor szokása szerint túszok szolgáltatására van szükség. És itt kapcsolja be Aetiust.

Aetius túszságára adat: Gregorius Turonensis II, 8: (Aetius) tribus annis Alarici obsessus, deinde Chunorum. A másik adat: Zosim. V, 42, 1; 44, 1. VI. 6. 1. Alarich 408-ban hiába követel túszokat. Seeck VI, 104. Aetius túszságának kezdetét 405. évre teszi. E szerint Aetius 408-ban még a gótoknál lehetett és csak ekkor ment túsznak a hunokhoz. Tény, hogy az előző adat szerint (vö. Sózom. VIII, 25, 3 és IX, 4, 2 és Zosim. V, 27 és[1] 29.) már nem volt a gótoknál.

Alföldi (II. 87-88) Aetius túszsága kezdetét 405-tel szemben 402-re teszi, minek következtében ő a gótoktól 405-ben visszatérhet és 406-ban már túsznak mehet a hunokhoz., Nagyobb biztonság kedvéért hivatkozik Alföldi Tillemont-ra (Hist. d. emp. Vol. 6, p. 180, párizsi 1783-as kiadás) Schönfeldre (c. 826) és Mommsenre (Ges. Schriften IV. p. 526, Anm. 2.).

Alföldinek ez az egész következtetése nyakatekert, mert Aetius 402 előtt is kerülhetett túszként Alariehhoz és más személy is lehetett első túsz Uldinnal. Nem tudjuk pontosan Aetius születési évét, így ebből éppúgy nem vonhatunk le következtetést, mint ahogy a forrásaink nem eléggé részletesek arra nézve, hogy a túszokra nézve közelebbi felvilágosításokat kapjunk. A 406-os év mellett, mint a szövetségkötés éve mellett Aetius túszsága nem bizonyít. Alföldi feltevése tehát olyan feltevés, mely egy másik szintén nem bizonyított feltevésre épül. Alföldi különben még azt is felhozza bizonyításra, hogy Stilicho kezdetben nem hajlott Valeria tartomány átengedésére, mert hiszen egyesíteni akarta a két Ulyricumot. Csakhogy 401/402-ben Alarich támadása után már kevés reménye lehetett e terv megvalósítására., Tény, hogy Uldin komoly segítséget csak Radagais ellen nyújt, de forrásaink hallgatása egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy a hunok ne nyújtottak volna már előzetesen segítséget Alarich ellen.

100) Zosim. VI, 34. Thierry: Alarik p. 359.

101) Vö. Váczy p. 86.

102) Petros élete, ed. Raab«, p. 15. Vö. Stein E. I. p. 352, 375, 372 és Váczy p. 286. Parasmonios előbb Arcadius udvarában tölt be magasabb tisztséget, de onnan, mivel Eudoxiának a császárnőnek bűntársa, menekülnie kell. Mivel Chrysosthomus Eudoxiát 403 májusában támadta meg, E. Stein szerint az említett betörésnek 403-ban kellett történnie.

103) Sózom. VIII, 25 és IX, 5.

104) Források a balkáni háborúra: Sozomen. IX, 5 = Migne PG. LXVIL c. 1605-1608. Cod. Theod. V, 6, 3 ed. Mommsen I, 1, p.. 221-222. Güldenpenning p. 202-204, 378. Bury I. p. 271. Seeck V. p. 408-409. – Güldenpenning szerint a hadjárat 409-ben volt, Seeck szerint 408 nyarától 409 kora tavaszig tartott és ez utóbbi azon a véleményen van, hogy üidin Arcadius császár halálát használta ki a támadásra. Ugyancsak ő tételezi fel, hogy a hadjárat célja a gazdag zsákmány. Güldenpenning szerint Uldin hűsége csak addig tart, amíg a császár él és amíg a rómaiak hatalmától tartania kell. Ez az utóbbi vélemény annál is furcsább, mert nem egészen négy évvel azelőtt a rómaiak Itáliában még a hunok támogatására szorultak.

105) Güldenpenning p. 202 utal a hunok nagy önérzetére, kik fölötte érzik magukat egy császári hadvezérnek, vö. Prisk« frg. 8. Uldin kijelentése egyébként valóban megtörténhetett, mert annyira hasonlít más lovasnomád népek hetykeségére.

106) A jámbor Sozornenos szerint Isten keze bírta rá az árulókat az átpár tolásra.

107) Seeck i. h. Schmidt I.[3] p. 97-98. – Güldenpenning p. 203 rámutat arra, hogy a skirek nem pusztultak el teljesen, mert egy részük 453-ban az alánokkal és sadagarokkal együtt Scjrthia minorban és Moesia inferiorban települ le. Vö. Jord. c. 50. Pallmann II. p. 115.

108) A törvény, mely a skirek letelepítését elrendelte- 409 április 12-től kelt, Cod. Theod. V, 6, 5. – A törvény szerint: Scyras, foarbaram nationem, maximis Hunnorurn, quibus se coniunxerant, copiis fusis imperio nostro subegimus. Anthemius keletrómai hadvezér a nagyszámú skir hadifoglyot nem, meri besorozni a római hadseregbe, hanem egy részüket a nagybirtokosoknak rabszolgának eladja, a többit pedig a távolfekvő Bithynia tartományban telepíti le. Okulva a hún betörésen Anthemius a Duna vonalát fokozottan megerősíti, hogy jövőben a határokat meg lehessen védeni. Szaporítja a határvédő csapatok létszámát és a dunai hajóhadat is megnöveli. A keletrómai részről történt intézkedéseket Güldenpenning p. 203-206 részletesen kifejtette, az ő nyomán halad Bury I.[2] p. 271. A notitia dignitatum szerint (ed. Seeck, c. XXXVI) a dunai védelem következőképpen oszlott meg:

Scythia minor (17 erődített hely) 7 lovasosztály

Noviodunum (ma talán Is^kdesi) 7 auxiliares

Troesmis főváros (szemben a Szeret torkolatával) 7 parti legio

Axiupolis (a Duna utolsó északi kanyarodójánál) 1 milites nauclarii

Piatypegia (?) 1 folyami hajóosztály

7 lovasosztály

Moesiu II. (20 casiellum) 8 auxiliares

1 exploratores

Durostorum (Szilisztria) 6 parti legio

Novae (Nicopolis közelében) 2 mil. nauclarii

J 1 hajóoszt.

Dacia Atvensis (21 castellum)	1 lovasosztály 11 parti legio
Bononia (Viddin) Dorticum Crebru (Zibru, vagy Zibriz)	auxiliares 1 exploratores 2 hajóosztály
9 lovasosztály 8 auxiliares	
Viminacium (Kostolác) Margus (Morava torkolata) Singidunum (Belgrád)	5 Part. legio 3 exploratores 2 hajóoszt. (Vimin. és Margus)

Flottatámaszpontok Viminacium, Margus, Bononia (?), Novae, Durostorum (?), Platypegia. E támaszpontokon helyezték el a felderítést végző, kisebb és mozgékonyabb hajókat (angariae naves) és a nehezebb csatahajókat (iudicariae naves). Anthemius a hajóépítési programmot hét év alatt óhajtja végrehajtatni és pedig Constantinus magister militum per Thracias vezetése alatt olyképp, hogy Moesiában évente 4 cirkáló és 10 csatahajó, Scythiában pedig 5 cirkáló és 12 csatahajó épül, A létszám:

Scythia 110 régi és 15 új hajó összesen 125 hajó,

Moesia II. 90 régi és 10 új hajó összesen 100 hajó.

(Cod. Theod. VII, 17, 1. 412 január 28-ról). Güldenpenning p. 206 számítása szerint tehát 418-ig összesen 200 új hadihajó és 25 szállítóhajó épült.

109) Zosim. V, 46. Vö. Alföldi IL 85-86.

110) Zosim. V, 45, 5 és 6. vö. V, 37, 1, ahol arról van szó, hogy Athaulf kíséretében gótok mellett hunok is voltak. Seeck V. p. 399. Güldenpenning p. 327.

111) Seeck V. p. 399.

112) Zosim. V. 50, Güldenpenning i. h. Seeck V. p. 402.

113) Wiet-Dahn II. p. 141-155. Seeck V.[2] p. 391-413. Schmidt I.[3] ρ, 450-452.

114) Ez a felfogás *Haagetől* ered (p. 3), aki *még* afelől sem biztos, hogy egyes forrásaink által Uldesnak, mások által Uldinnak nevezett személy vajjon azonos-«. Felhozza, hogy Orosius VII, 26 őt dux Hunnorumnak, Zosim. V, 22 és Sozomen. IX, 5 pedig ή·p^>î!.ενος-nak nevezi. Szerinte hatalma sem jelentős, mert a menekülő Gainas legyőzése nehezen sikerült neki. Haage következtetés« iskolapélda az egyoldalú felkészültségű klasszikafilologusokra. Eltekintve attól, hogy a rómaiak legfélelmetesebb ellenségeiknek járó címeket sem szívesen?d-ták meg, az Uldin hatalmára nézve levont következtetés olyan abszurd bizonyítékra hivatkozik, mely mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Van-e egyáltalán komoly tudósításunk a Gainas és Uldin közötti harcokról, vagy van-e tudósításunk arról, hogy a hún király mennyi emberével fogta üldözőbe a legyőzött germán vezért? Egyáltalában feltételezhető-e az, hogy a hún király hírülvéve a keletrómai zavarokat egész hadseregét mozgósította, hogy azután a határnak pontosan azon a pontján várakozzék, ahol a félelmetes gót vezér pár kísérőjével átmenekül? De továbbmenve: lehetne ilyen megítélés mellett. Uldinnak elég ereje arra, hogy a Faesuíae melletti csatában a nyugatrómaiaknak komoly segítséget nyújtson? Az ilyen ferde következtetések csak arra jók, hogy megrendítsék a bizalmat a történelemtudomány komolyságában.

115) Forrásainkból Balambér utáni időben következőképpen állíthatjuk össze az uralkodóház tagjait:

Nyugaton

Keleten

Balambér
375 körül
Uldin Basik
Kursik
400-409
395 körül
Karaton

Rua Oktár Oibársz
Mundzuk
Bleda Attila

Ismételten szóltunk arról, hogy a nyugati forrásokból korántsem kaphatunk olyan részletes képet a hún belső viszonyokról, mint a kínaiaktól. Ennek nem az az oka, mint hogyha a római diplomácia nem lett volna annyira tájékozott, mint a kínai, hanem inkább annak írandó fel, hogy a barbár viszonyokat történetírói általában elhanyagolták és nem vettek maguknak fáradságot arra, hogy a földrajzi és néprajzi adatokat feldolgozzák, mégha azok a levéltárakban rendelkezésre is állottak halott jelentés-anyag formájában. Ez az oka annak, hogy az utókor merőben következtetésekre van utalva. Egyrészt tudjuk és már említettük is, hogy a hunok dinasztiájukhoz erősen ragaszkodtak, tehát teljesen valószínűtlen, hogy az európai nagyhatalmat megszerző uralkodóházat menesztették volna, másrészt Uldin, Eua és Attila politikai vonalvezetésében annyi a hasonlóság, hogy ezt csak a hún jogfolytonossággal, egy uralkodóház céltudatos családi politikájával tudjuk megmagyarázni. Abból a körülményből, hogy Balambért követőleg hosszú időn át más hún uralkodóról nem történik említés, csakis azt a következtetést lehet levonni, hogy ezen főkirály 375 után legalább is még további húsz éven át a hún állam élén állott. Öreg korábna 395-ben az ázsiai betörést vezető Basik és Kursik aligha lehetnek mások, mint a hún keleti szárny fejedelmei, így vagy közvetlen rokonságban állnak Balambérral, vagy pedig a dinasztia oldalágához tartoznak. Uldin és az. alább említendő Karaton pedig Balambérnak a fiai lehetnek, vagyis a második nemzedék, míg a négy testvér vagy Uldinnak, vagy pedig Karatonnak a fiai, vagyis a harmadik nemzedék. A honalapító Balambér utáni negyedik nemzedékhez tartozik Attila.

Grousset p. 119 szerint a hunok 410 után három testvér, Rua, Mundzuk és Oktár vezetése alatt három hordára oszlanak. Annak, hogy e három testvér vette volna át Uldin után a királyi hatalmat, ellene mond Olympiodoros ismert tudósítása, mely a 412. és 413 évek eseményei következtében meglehetősen zavaros formában tesz említést a hunokról (frg. 18 = FHG IV. p. 61). A töredék szerint a rómaiak követségbe küldik Olympiodorost Karatonhoz, a hunok első királyához, kihez hosszú és veszélyes tengeri út után érkezik meg. Donatust megölik (hogy ez a személy ki volt, a forrásból nem vehető ki tisztán), emiatt Karaton nagy haragra gerjed és a császárnak csak ajándékokkal sikerül őt kiengesztelni. Ha a töredék helyett az eredeti teljes szöveg volna meg, valószínűleg Priskos ismert kivonatával egyenértékű tudósításunk lenne a hunokról, ami összehasonlítva a Priskosével, sok ma felderítetlen kérdésre vetne fényt. Sajnos a félművelt és történelmileg iskolázatlan kivonatolok több homályt terjesztenek maguk után, mint amennyi világosságot nyújt az általuk odavetett adat. *Haage* (p. 3-4) helyesen jegyzi meg, hogy ebből a töredékből nem lehet messziremenő következtetést levonni. E helyes megállapítását azonban, mint láttuk a gyakorlatban nem alkalmazta. Olympiodoros töredéke még csak arra

sem elegendő, hogy vele azt bizonyítsuk, hogy Karaton volt ebben az időben a főkirály, mert könnyen feltehető, hogy csak a keleti szárnynak volt a királya és a bizánci diplomácia szokásához híven abban mesterkedett, hogy magának megnyerje és a dunai hunokkal szemben kijátssza. Természetesen amilyen bizonytalan a tudósítás, ugyanolyan tág következtetést vontak le belőle a modern historikusok. Deguignes szerint Karaton a IV. század vége felé uralkodott. Seeck viszont Olympiodoros követségét 410 körűire teszi. Wiet-Dahn II. p. 219 a töredéket *úgy magyarázza,* hogy ehhez az uralkodóhoz megy ki követségbe Olympiodoros, vagy a forrásául szolgáló történész egy Donatus nevű rétorral együtt, míg Seeck akként értelmezi, hogy a szóbanforgó Donatus egy 413 körül uralkodó hún fejedelem. Alföldi megelégszik annak a valószínűségnek a megállapításával (Unterg. Π. p. 69), hogy Karaton országa a Pontustól északra fekszik, ami a leírásból kétségtelen megállapítható. Haage (L h.) továbbmenve következtetésében azt mondja, hogy Karaton Balambér utóda, ki után Uldin, majd Rua és két testvére következik. Ez az állítás Uldin ismételt szereplése miatt valószínűtlen és elhihetőbb az a feltevés, hogy Karaton Uldin kortársa volt, a keleti részeken uralkodott és a követség kiküldése is Uldin utolsó szereplése, vagyis 409 után történt, amikor Karaton a keleti hún szárny királyából az egész hún birodalom főkirálya lett.

VI.

RUA FŐKIRÁLY URALKODÁSA

RUA URALKODÁSÁNAK KEZDETE.

A hunokról, mint említettük, éveken keresztül nem hallunk semmit. A 422. évi balkáni betörésükből arra lehet következtetni, hogy újabb uralkodó került a hún állam élére a tetterős Rua[1]) főkirály személyében, aki valószínűleg Uldiii_fia volt és Karaton halála, valamint bátyjának, Mundzuknak korai elhalálozása következtében került a hunok élére.

A keletrómai birodalom hosszú béke után 421-ban; háborúba keveredett a perzsákkal, és ezt követte nyomon a következő 422. évben a hunok pusztító betörése a balkáni félszigetre és pedig főként a thrákiai tartományokba.[2]) A hunok ezen újabb betörése után kisebb-nagyobb megszakításokkal állandóan feszült a viszony a hunok és a keletrómaiak között. Ruának és utódának, Attilának külpolitikája határozottan Róma-barát és Bizánc-ellenes, minek kétségkívül az a főoka, hogy Bizánc keleti politikája során arra törekedett, hogy a tőle északra fekvő és a keletrómai birodalmat közvetlenül fenyegető hún nagyhatalmat titkos ügynökeivel fellázítsa és ezáltal meggyengítsie. A hún támadás következményeiről nem tudunk, de igen valószínű, hogy a további pusztító betöréseket csak nagyobb adó fizetésével tudták elkjerülni.[3])

Honorius uralkodása második felében kitűnő vezére és később Galia Piacidia császárlány nőülvétele után sógora, Ctonstantius vezetése alatt a nyugatrómai birodalom belső viszonyai konszolidálódtak. Rómának ez az egyik utolsó nagy államférfia és hadvezére azonban idő előtt meghalt és nemsokára szintén fiatalon követte Honorius nyugatrómai császár (423) és mosit a keletrómai császárnak, II. Theodosiusnak, mint Nagy Theodosius egyetlen fiági örökösének minden reménye mjeg volt arra, hogy a két római birodalmat még egyszer utoljára egyesítse. Négyéves unokatestvére, Valentinianus a legitimitás elve alapján vele szemben nem Jöhetett számításba, merít ő női ágon az említett Piacidiának és Oonstantiusnak volt a gyermeke. Csökkentette Valentinianus esélyeit az is, hogy anyjával együtt, mint politikai menekült, ki volt szolgáltatva Theodosiusnak és udvarának, mert Honorius elöl menekülni voltak kénytelenek nem sokkal annak halála előtt.

Theodosius azonban határozatlanságával mindent elrontott. Addig húzta-vonta a döntést, mág a nyugatrómai senatus megunva a bizonytalasnágot. Johannest az első nótáriust megválasztotta nyugatrómai császárnak. Hosszú fontolgatás után végül Theodosius akként döntött, hogy kibékült nagynénjével, Placidiával és annak fiát III. Valentinianust elismerte nyugatromai császárnak.[4])

A Theodosius és Piacidia között létrejött megállapodás alapján a keletrómaiak még 424 őszén minden előkészületet megtettek a trónbitorlónak minősített Johannes császár elleni hadjáratra,[5]) 425 tavaszán

Theodosius parancsára Ardabur vezetése alatt keletrómai hajóhad és Candidianus, valamint Aspar vezetése alatt szárazföldi hadsereg indult el Itáliának az elfoglalására. Miután Johannes utolsó békekísérlete meghiúsult és csapatainak jelentős része Afrikában volt lekötve, nem állott ki nyílt harcra, hanem visszahúzódott az erős Ravennába és végső szükségben az ifjú Aetiust elküldte a hunokhoz, hogy azok főkirályától segítséget kérjem.

AETIUS SEGÍTSÉGET HOZ A HUNOKTÓL.

Flavius *Aetius* ekkor lép először mint szereplő személy a római történelem színpadára. Hadvezéri és államférfiúi képességei alapján méltán tartotta őt kora és az utókor az utolsó nagy római politikusnak és hadvezérnek ουστατος Τωμαίων. Minden tekintetben méltó volt arra a magas szerepre, melyet betoldott és később akkora befolyásra tett szert, mely majdnem egyenlő volt a császári hatalommal. 390 körül született Durostorumban (ma: Szilisztria). Apja, Gaudentius már elérte a legmagasabb katonai rangot, magister málitum volt, aaiyja itáliai nő s így származására nézve is méltó képviselője volt Aetius a római szellemnek. Apja egy galliai lázadás alkalmával elpusztult s ő még gyermek, amikor a 400-as évek elején előbb Alarich, majd három év multán Uldin hún főkirály udvarába kerül túszként. Ezek az évek mély, egész életre kiható benyomást gyakoroltak a gyermekitjura. Mint kevés más rómainak, hosszú évek személyes tapasztalatai révén sikerült megismernie a rómaiak két legnagyobb ellenfelének, a hunnak és a gótnak az életét, szokásait és ami ezzel egyenértékű volt, a hunoknál a királyi család vele egykorú tagjaival személyesen megismerkedett. Visszatérve előkelő családi kapcsolatai révén gyorsan halad a közpályán és szerencséjét végleg megalapozza, amidőn Carpilionak a volt comes domesticorumnak a lányát veszi el, akinek állítólag gót királyi vér is folyt az ereiben.[6]

Johannes uralomrajutásakor csatlakozott hozzá és a cura Palatii méltóságát töltötte be. Most, amikor Johannest a bukásitól csak a gyors és hathatós külföldi segítség menthette meg, Aetius volt az egyedüli személy, aki ezt a támogatást megszerezhette. Valószínűleg megfelelő kísérettel látták el, Ígéretekkel és főleg bőségesen pénzzel, mert hiszen a hunokat nagyobb áldozatok nélkül nem lehetett pusztán barátsági alapon megnyerni. A hún támogatásra annál is inkább számíthattak, mert azok állandóan feszült viszonyban voltak a keletrómaiakkal. Forrásaink a hún beavatkozást odavetőlegesen intézik el és a modern történészek sem foglalkoztak azzal eléggé részletesen. Az út Ravennától a hún király székvárosáig, vagy pillanatnyi tartózkodási helyéig heteket vett igénybe és valószínűleg kerülő úton kellett odamenni, mert a követség nem mehetett a főútvonalon, ahol a keletrómai hadsereg felvonulóban volt. Időbe kerulheteftt Rua főkirály megnyerése is, valamint a hún csapatok összevonása. Emellett a hún lovassereg Itáliába való hosszú útja is néhány hétig tartott. Aetius még azelőtt kellett, hogy induljon, mielőtt Aspar lovasságával Itália kapuja, Aquileia előtt megjelent, így valószínű^ hogy 424 *végén,* vagy legkésőbb 425 elején útbaindult. Bármily gyors is vollt, a keletrómai csapatok és főleg a fatális véletlen megelőzte és a küzdelmet íneg visszatérése előtt eldöntötte.

A háború a keletrómaiakra *nézve* kedvezőtlenül indult. Ardabur hajóhadát a vihar szétugrasztotta és ő maga is hadifogságba került. Ez-

alatt a szárazföldi hadsereg az erős Aquileiát elfoglalta és Ardabur fia, Aspar a lovasság élén merész bravúrt hajtott végre. Mocsarakon át Ravenna nyitvalevő és őrizetlen kapuin át váratlanul berontott az ellenséges fővárosba, mire Johannes hadserege átpártolt hozzá és maga a császár is fogságba került. Johannest Aquileiába szállították, hol a szerencsétlen vetélytársat Placádia parancsára kivégezték.[7]) (425. május.)

A katasztrófa utáni harmadik napon érkezett meg Aetius, vele vonult fel Rua főkirály személyes fővezérlete alatt 60.000 főnyi hún sereg. Aspar és a hunok között véres összeütközésre került a sor[8]) és valószínűen nem a legkedvezőbben alakultak a viszonyok a keletrómaiak javára, misrt Piacidia anyacsászárnő csakhamar egyezkedésre hajolt. Aetius is szívesebben vette a békés megoldást, mert tisztában volt azokkal a nehézségekkel, melyekkel győzeieim esetén meg kell birkóznia és valószínűleg nem is voltak császári ambíciói.[9])

A létrejött háromoldalú megállapodás szerint Aetius nismcsak büntetlen maradt, hanem Piacidia megbocsátott neki és kegyeibe fogadta^ de ugyanakkor el is távolította a veszélyes embert Itáliából, rábízva comesi rangban Galliát, hogy az ott már Arelatét ostromló gótokat megfékezze.[10]) Aetius segítségével és közvetítésével jött létre a béke azután a hunokkal, kiket gazdag hadisarc ellenében sikerült arra rábírni, hogy országukba visszatérjenek. A nyugatrómai és hún megállapodás zálogául kezeseket állítottak.[11])

SZERÉMSÉG MEGSZÁLLÁSA A KELETRÓMAIAK ÁLTAL.

A hazatérő hún hadsereg útközben nagy zsákmányolást vitt végbe, ami természetesen a rómaiakat erősen felháborította, de egyelőre nem tudtak ellenük tenni semmit. Két évvel később, amidőn a nyugati és keleti római birodalom között a már 424-ben létrejött megállapodás ratifikálására került a sor, a keletrómai csapatok 427-ben ISirimiumot és a Dráva-Száva közének keleti felét megszállták és onnan az oda befészkelődött hún portyázó csapatokat kiszorították. Rua nem lévén olyan területről szó, mely őt szerződésileg megillette, a keletrómaiak ellen nem tett semmit.

AETIUS ÚJBÓL A HUNOKHOZ MENEKÜL.

A kiskorú Valentinianus császár helyett anyja, az eszes és erélyes Piacidia intézte a nyugatrómai birodalom ügyeit. Taktikája tipikus női taktika volt. Becsvágyó tábornokokat kijátszott egymás ellen és azoík versengése közepette törkedett a császári hatalmat konszolidálni. A nagyravágyó Bonifatius árulása következtében a vandálok 429-ben Geiserieh nevű királyuk vezetése alatt átkeltek Afrikába és a következő években elszakítják a birodalom igen gazdag és virágzó afrikai tartományait. Ezen a területen alakul ki a félelmetes vandál tengeri nagyhatalom, mely még a szárazföldi harcokban leküzdhetetlen gótokénál is nagyobb veszedelem a nyugatrómai birodalom és Itália számára, melynek fennmaradása a Földközi-tenger feletti uralomtól függött.

Aetius sikeres galliai hadviselése után 429-ben magister militum és 432-ben consul lesz és befolyása Felix halála után a császári hatalomra veszélyessé válik.[13]) A féltékeny Piacidia cselekvésre szánja el magát,

Aetiust 432-ben a fővezérségtol megfosztja és e tisztségeit az Afrikából visszatérő Bonifatiusra ruházza át. Aetius Ariminiumnál összeütközik vetélytársával, iteljes vereséget szenved, de ellenfele viszont éltét veszti. Aetius előbb birtokaira, majd Rómába menekül, majd miután élete ott éppúgy nincs biztonságban, Dalmácián keresztül a hunokhoz fut.[14])

Rua főkirály, a régi bajtárs mint régi szövetségest fogadja és sereg élén római földre küldi át. Hogy ez a hún sereg meddig vonult előre, nem tudjuk, tény azonban, hogy Piacidia, miután a nyugati gótoktól hiába kért segítséget,[15]) újból kénytelen engedni és hatalmas ellenfelével kiegyezkedik. Ettől kezdve Aetius több mint húsz éven át a nyugatrómai birodalom csaknem teljhatalmú fővezére marad és 433-tól a birodalom legmagasabb méltóságát, a patriciusit is megkapta.[16])

RUA KÜLPOLITIKÁJA.

Rua szerencsés külpolitikája Aetius hatalmának megszilárdításával kétségtelenül nagy sikert ért el, mert az ő személyében a hunok barátja került a birodalom élére. A hunok számára ennél is fontosabb volt kihatásában, hogy a vandálok Afrikában döntő sikereket értek el, mert mint alább látni fogjuk, a két nagyhatalmat a következő évtizedekben a legszorosabb érdekazonosság fűzi egymáshoz.

Pannónia birtoklásának a kérdése a hún nagyhatalom szempontjából korántsem volt oly jelentős, mint ahogy az erre nézve folytatott nagy vitából következtetni lehetne. Kétségtelen, hogy a pannóniai tartományok hún fennhatóság alá való kerülése 432 után aligha vitatható. A hún uralom Rua uralkodásának a végén kiterjeszkedik egész Pannónia területére, kivéve Sirmiumot és környékét,[17]) továbbá e tartományok nyugati, Noricummal szomszédos területét a Duna mentén és valószínűleg Sabaria (Szombathely) városát is.[18]) Forrásainkban, mint láttuk, nincs konkrét adat arra nézve, hogy a hunok mikor szállták meg az egyes pannóniai Itartományokat, de annyi bizonyos, hogy I. Theodosius császár halála után nincsen kézzelfogható nyoma annak, hogy e tartományok a birodalom kiegészítő részei lennének. A kiürítés és a megszállás nem máróHiolnapra történt és nagyon valószínű, hogy Alföldi Andrásnak az a feltevéss áll a legközelebb a valósághoz, mely szerint Valeria, Pannónia prima és secunda taritomanyokat Róma egymásután adta fel, míg a mai Szerémség, megszűnvén az érintkezése a nyugatrómai birodalommal a szomszédos keletrómai birodalomba kebeleztetett be. A római birodalom igényeinak és felségjogainak megszűnése korántsem jelentette azt, hogy a Dunántúlt az egész római, illetve romanizált lakosság elhagyta, vagy hogy a hunok ott letelepedtek volna, bár az kétségtelen, hogy a katonailag fontosabb pontokat biztosították.

Rua és a húnság Pannoniáért tekintélyes véráldozatot fizetett, de ezen áldozat ellenében nemcsak ezen területek legitim birtoklását biztosította, hanem egyúttal szabad kezet is nyert nyugat és pedig elsősorban Germania felé az ottlakó germán, népekkel szemben, amit a rómaiak annál is inkább értékelhettek, mert a germánok gyengítése, vagy lekötése a bevándorolt germán népek elszigetelését is jelentette.

Amilyen helytelen volt egyes újabb történészek azon feltevése, hogy Rua lett volna az, aki a szertehúzó hún törzseket egy állammá kovácsolta össze,[19]) annyira bizonyos az a feltevés, hogy a hún birodalom már alatta

elérte körülbelül azt a kiterjedését, mint amekkorát Attila uralkodása, során láttunk,[20] vagyis a nagy szarmata síkságtól Germania szívéig nyúlt el. Igen valószínű, hogy már az ő idejében a hún nagyhatalom középpontja a Duna-Tisza közén volt, súllyal nyugat és délfelé a mediterrán vüág irányában, úgyhogy Rua valóságos lépcső volt Attila számára a világuralomhoz. Birodaloma keleti határait nem ismerjük, de háta biztosított kellett, hogy legyen, Ázsia felől veszedelem nem fenyegette, mert a nyugatrómai birodaom belügyeibe való hathatós és döntő beavatkozásaiból nemcsak arra lehet következtetni, hogy alatta a központi hatalom szokatlan nagy mértékben megerősödött, hanem arra is, hogy az összes dunai, eddig még szabad germán népek kénytelenek voltak a hún főkirálynak meghódolni.[21]

Rua éppúgy, mint Attila, nem kereste a véres háborúkat, inkább arra törekedett, hogy sikeres diplomáciával elérje áldozatok nélkül ugyanazt az eredményt és valóban hatalma és tekintélye nagy volt.

A nyugatrómai hadvezér, Aetius viszonya Ruához kétségtelenül barátságos volt, de nem baráti, Aetius Ruának pártfogolt ja, kétízben is neki köszönheti hatalmát és Rua katonai támogatása teszi lehetővé a földönfutó rómainak, hogy újból elfoglalhassa azt a pozíciót, amelyet két évtizeden át betöltött. Kár tehát itt romantikus barátkozásról beszélni, ehelyett a kutatók jobban tették volna, ha a kölcsönös érdekeket hangsúlyozták volna ki. Amennyire kiváló segítség volt Aetius számára a hún támogatás, császárral és ellenséggel szemben, époly értékes volt a hunoknak a római fővezér együttműködése, mert a szövetkezés éle a germánok ellen irányult. Míg a hún főkirály a nyugatrómai birodalommal szemben barátságos magatartást tanúsított, a keletrómaiakkal – és ebben Uldin nyomdokaiba lépett, – csaknem állandóan ellenséges viszonyban állott. Kezdetben ugyan a keletrómaiak kísérletet tettek az új uralkodó megnyerésére, П. Theodosius császár megtisztelte őt a birodalom legmagasabb katonai rangjával, magister mihtummá nevezvén őt ki, ami bevett szokás volt barbár uralkodókkal sziemben. Hogy ez a címadományozás, valamilyen jelentéktelen kis nép urának nagy kitüntetés lehetett, az természetes, de a hún főkirály számára merő formalitás volt és az időnként létrejövő megállapodásoknak nem a legfontosabb része s ezt talán fölösleges is kihangsúlyozni. Ilyen rangok osztogatása csak szépségflastrom lehetett a gőgös bizánci udvar számára, mellyel a barbár uralkodóknak fizetett évi adót a tábornoki fizetés külső formájába öltöztették. Ruától is nehéz pénzen vásárolta meg a keleti udvar a békét, évi 350 font aranyon.[22]

A külső barátságos érintkezési formák mögött mindkét fél álland.an dolgozott egymás ellen. Kihatásában világtörténelmi fontossága volt Rua azon intézkedésének, mellyel megfutotta, hogy birodalma területén bizánci ügynökök zsoldosokat toborozhassanak. Ezzel a hún főkirály megakadályozta, hogy a keletrómai sereg a Dunától északra lakó barbár népektől kitűnő utánpótlást kaphasson. A bizánci propaganda ellen szólt az is, hogy valószínűleg már ő szabályozta a két birodalom közötti kereskedelmi forgalmat olyanképpen, hogy az áruk egymás közti kicserélése egyes megjelölt haltárvárosokban történt.[23] Kétségkívül ebből a keletrómaiakra nézve is származtak előnyök, mert bár a bizánci sereg átmenetileg gyengült, mégis amiatt, mert újból a biroldalom lakossága adta az újoncokat, kedvező militarizálódási folyamait indult meg és a hadsereg nemzetibb lett az összetételében,[23]

ÚJABB KONFLIKTUS RUA ÉS BIZÁNC KÖZÖTT.[24]

A hunok és keletrómaiak közötti újabb összetűzésnek az volt az oka, hogy több Alduna mentén lakó nép, az amilzurok, itiniarok, tonozurok és boiskok, a bizánci diplomácia ágenseinek a felbújtására felajánlották szolgálataikat a keletrómaiaknak és többsn át is mentek a birodaloim területére. A lázadás élén a királyi családdal rokonságban levő Mama és Atakam fiai álltak, akik Rua bosszúja elől bizánci területre szöktek át.[25]

A bizánci titkos agitáció természetesen Rua tudomására jutott, akit a bizánciak kétszínűsége módfelett felháborított. Ő ugyanis azit a korrekt diplomáciai elvet vallotta, hogy a hunok és a keletrómaiak között a Duna lévén a határ, e folyamtól északra lakó népek az ő fennhatósága alá tartoznak, így a rómaiakkal szövetségesi viszonyba nem léphetnek és a keletrómai udvar nem adhat oly egyéneknek menedéket, akik félve a bekövetkezendő büntetéstől, hozzájuk menekülnek.

Azért Rua elküldte Konstantinápolyba követét Eslát, aki az udvarral közölte, hogy a főkirály a szövetségesi viszonyt felmondja és azonnal háborút kezd, ha a szökevényeket neki nem adják ki. Valószínűleg ez a követség azt a kívánságot is előadta, hogy az udvar szüntesse be azt a titkos ügynökei útján űzött propagandát, mellyel az alárendelt népeket fellázítani törekszenek.[27]

Theodosius a Plinthas és Dionysius consulviselt egyénekből álló szokatlanul előkelő követség küldését határozta el, de még mielőtt az Ruához útbaindulhatott volna, a főkirály 434-ben váratlanul meghalt, ami nagy megkönnyebbülést és bizakodást váltott ki a keletrómai kormányzatban.[28]

Bármilyen kevés adat álljon is rendelkezésünkre, abból is kitűnik, hogy Rua kiváló uralkodó volt, Attilának méltó elődje. Uralkodása alatt a hún birodalom kifelé nemcsak hogy konszolidálódott, hanem csaknem elérte a legnagyobb kiterjedését és egyúttal nagy nemzetközi tekintélyre tett szert. Beavatkozásai a nyugatrómai belzavarokba, fellépése Theodosius ellen egyformán azt bizonyítja, hogy hatalmas és kiválóan szervezett hadsereg állott a rendelkezésére.[29]

JEGYZETEK A VI. FEJEZETHEZ.

1) Neve különböző változatokban fordul elő. Kortársa, Sokrates VII, 43 szerint Rohas, Theodoret. V, 26 = Migne PG.. LXXXII, c. 1267-68. szerint Ρωΐλα; vagy Tiu:)/«, Priskos legnagyobb hitelt érdemlő tudósítása szerint (frg. 1 = FHG IV. p. 71) Toύ» Jordanesnél (Get. 35, 180) Roas, végül Chron. Gall.-ban (ad a. 433 és 434 = MGH IX, 2, p. 658 és 660) Rugila. Mommsen (i. h.) a főkirály nevét Rugának, illetve Rugilának rekonstruálta és az ófelnémet Rugó szóval hozta kapcsolatba, melynek a megőrzött névalak a kicsinyített változata lenne. Ezt a magyarázatot Németh Gyula (A honf. magy. p. 132) gondolkodás nélkül átvette. E néven említik Bury I.[2] p. 271 s köv. és Schmidt I.[3] p. 470. is. Rua, illetve Ruas néven Haage p. 4. Seeck VF p. 283, Barker p. 414, Guldenpenning p. 306. Szerfölött nagy elfogultság kell, hogy kitűnő egykorú írókkal szemben egy kétes értékű krónika olvasatát fogadják el modern tudósok és feltételezzék, hogy a hún főkirály germán nevet hordott volna. Hiszen az biztos, hogy a klasszikus és germán népek egyformán rontották a maguk kiejtési szabályainak megfelelően az idegen neveket, de hogy egy ilyen esetleges ger-

mán névrontásból messziremenő következtetést vonjanak le komoly tudósok, az csak az elfogultsággal magyarázható. Már Haage (i. h.) helyesen felismerte, hogy íróinknál különböző alakban szereplő király azonos személy. Első feltűnése 425-ben, amikor egy Rohas nevű egyén vezeti a hunokat Johannes császár segítségére (Sokr. i. h.). Wiet.-Dahn II. 220 ezt nem tartja megnyugtató magyarázatnak. Seeck VI. p. 282 szerint minden kétséget kizárólag Ruáról csak 432-ben történik említés. Vö. még Sievers p. 427 és Güídenpenning p. 263, 44 j.

2) Marcell, ad a. 422 = MGH XI. p. 75.

3) A hún betörés fegyveres elhárítását nem tehetjük fel, mert római forrásaink a legkisebb harctéri eseményről is beszámolnának, ha az ő javukra történt volna. Váczy p. 89 véleménye szerint a keletrómai császár ettől az évtől kezdve fizeti a 350 libra arany évi adót. Bury I.[2] p. 271 véleménye, hogy az adófizetés 424 óta kezdődik. Váczy feltevése a valószínűbb, bár mindenesetre azzal a hozzátevéssel, hogy a keletrómiaiak már előbb is fizettek adót a hún főkirálynak. Seeck VI. p. 86.

4) Alföldi (Unterg. II. p. 93 s köv.) szerint ennek a megállapodásnak volt a következménye Illyricum átengedése a keletrómaiaknak. Szerinte 424-ig Róma fenntartja igényét Keletillyrieumra és erről kifejezetten csak Piacidia mond le. Erre adat: Cassiodor. Var. XI, 1: (Piacidia) nurum sibi amissione Illyrici comparavit. Már Tillemont azt hitte, hogy itt nyugati Illyricum átengedéséről van szó, őt követték Wiet.-Dahn Π, 378, 1 j. Güídenpenning p. 310, 23 j. Zeiller: Les őrig. p. 6. s köv. Keletillyricum átengedése mellett foglalnak állást: Sievers: Studien p. 401. Stein, E. Wiener Studien XXXVI (1914) p. 344 és Alföldi IL p. 93. Jordanes ugyan azt állítja (Rom. 329), hogy az átadás 437-ben a házasságkötésénél történt, datam pro munere soceri sui totam Illyricum, de valószínű, hogy ez már az eljegyzésnél megtörtént. A bizánciak pannóniai uralmáról közelebbi adatok ismeretlenek. Seeck VI. p. 175 azt állítja, hogy a codex Theodosianushoz a sirmiumi levéltár is szolgáltatott adatokat. Ez, tekintve a város fontos történelmi szerepét, valószínű. Ekkor lehet praefectus praetorio az a Leonius, aki 434-ben és 435-ben Konstantinápoly praefectus urbi-ja és aki Demetrius mártír reliquiáinak egy részét Thessalonicaba szállíttatja el. Utóda 439 körül Thalassius, majd 441-ig Apennius. Alföldi II. p. 96.

5) Forrásaink a hunok segélynyújtására nézve meglehetősen hiányosak. Az egykorú írók (Sokr. VII, 23. Philostorg. XII, 13-14 = Migne PG. LXV c. 619-622 és Prosper Tiro 1288 (ad. a. 425 = MGH XI, 2. p. 470-471) mellett rövid értesítéseink vannak a későbbi krónikásoktól is (Chron. Gall. ad a. 425 = MGH IX. 2. p. 658. Cassiodor. chron. 1211 a. 425 = u. o. XI, 1. p. 155 és Paulus XIII, 9 = u. o. Π. p. 198). Ujabb irodalom: Hansen I. p. 32 s köv. Wiet-Dahn Π. p. 187. Sievers p. 463. Güídenpenning p. 261. Barker p. 406-408. Seeck VI. p. 94-95.

6) Seeck VI. p. 103-105. Barker i. h.

7) Seeck VI.[2] p. 95.

8) Philostorg. XII, 14.

9) Güldenpenn« p. 261.

10) Seeck VL p. 95.

11) Philostorg. i. h. = Migne PG. c. 623-624. Alföldi II. p. 88-

12) Sokr. VII, 43 szerint az Itáliából eltávozó hunok nem tartják be a megállapodást, hanem visszatérőben pusztítják Pannoniát. A nyugatrómaiak egyelőre tehetetlenek a hunokkal szemben.. Theodosiusnak szándékában van beavatkozni, de hogy azután valóban fellépett volna a hunokkal szemben, arról egy szó említés sem történik és a katonai helyzet ismeretében csaknem kizárt is. Ehelyett azzal a mesével hozakodik elő, hogy Rua seregét a rossz időjárás és a pestis megtizedelte és a római csapatoknak sikerült Pannoniát az ellenség-

től megtisztítania, valamint a keletrómai birodalomba bekebeleznie. Már Güldenpenning p. 263, 44 j. rámutatott arra, hogy ezt az eseményt későbbi időpontra kell feltételezni. Fentebb már tárgyaltuk Marcellinus ismert adatát (ad a. 427 = MGH XI, p. 76), melyet Jordanes (c. 32) és Theophanes (a. 5937 = ed. Bonn. p. 146 = ed. Boor 1. p. 94) is alátámaszt, mely szerint a rómaiak 427-ben Pannóniát a hunoktól visszaszerezték. Comte de Buat (Histoire ancienne des peuples d'Europe, VII, p. 291-295) véleménye, hogy Pannóniát a keletrómai haderők szabadították fel a hunoktól. Vele szemben Wiet.-Dalin II. p. 382 (v. ö. II. p. 209) úgy Jordanest, mint Theophanest megbízhatatlannak tartják, ők is úgy hiszik, hogy történt valami változás Pannoniában, de a kezdeményezés nyugatrómai részről volt. Nem ossza Wietersheim álláspontját Sievers p. 427 és keletrómai akciónak tartja Pallmann II. p. 49, 2 j., valamint Güldenpenning p. 264, 45 j. Ez utóbbi bizonyítékait több pontba sorozza. Véleménye, hogy

1. Sokr. VII, 43 és Marcell, i. h. tudósítása között kapcsolat van és hogy a visszatérő hunok nem nézték, kinek a földjét pusztítják és a keletrómaiak területét sem hagyták nyugton. Már pedig írja Güldenpenning, *„Theodosius war daher durchaus in der Lage hei der Vertreibung der Hunnen vom Boden Pannoniens mitzuwirken, umso mehr weil durch die Erhebung des Valentinian auf den weströmischen Thron die Einheit des ganzen Römerreichs von neuem hergestellt war und Theodosius wie seine spätere Hülfeleistung gegen die Vandalen beweist, sich in gewissen Sinne auch als Schutzherrn des Occidents betrachtet."* Még ezen erőszakolt feltevésnél is rosszabb Güldenpeinning azon állítása, hogy Aetius távol volt és ezért nem tudott beavatkozni. Lehet-e Aetiustól ilyen beavatkozást egyáltalán feltételezni?

Seeck VI. p. 106 szerint Felix, az új magister militum gót segédcsapatokkal kiveri a hunokat Pannoniából és a csaknem félszázada elhanyagolt dunai védővonalat újból helyreállítja. Ez egyenes szembehelyezkedés volt Seeck sze* rint Aetius húnbarát politikájával.

Schmidt I.[3] p. 261-262, különösen 1. j. szerint 427-ben a nyugatrómaiak a keletrómaiak javára lemondanak Sirmiumról és Pannónia II. egy részéről. Ezt a területet azonban a keletrómaiaknak előbb a hunoktól meg kellett tisztitaniok. Schmidt hivatkozva Alföldire és Enszlinre (Phil. Wochenschrift 1927, Sp. 846 s köv.) azon a véleményen van, hogy Marcellinus Romani kitétele csakis a keletrómaiakra vonatkozhatik. Jordanes interpolációja a gótok szerepléséről erőszakos. Seeckkel és Steinnal (Gesch. d. spätröm. Reich, I. p. 473) szemben kimutatja, hogy Valériának Felix által történt visszafoglalásáról már csak ezért sem lehet beszélni, mert a rómaiaknak ebben az időben nem volt arra haderejük, hogy ilyen távoli helyen bevethessék. Alföldi (Unterg. П. p. 94-95) szerint ez a tudósítás legfeljebb csak arra vonatkozhatik, hogy a létrejött megállapodás alapján a keletrómaiak Pannónia délkeleti részét a hunoktól megtisztítva, megszállották, melynek legfontosabb pontjai Sirmium és Bassiana voltak.

13) Mint fentebb láttuk, téves Seeck VI. p. 115. azon feltevése, hogy Aetius, amidőn 431-ben egy noricumi lázadás leverésére megy, megújítaná a hunokkal való szövetségét és annak következményeként visszaadja a hunoknak a Felix által visszafoglalt Pannoniát. Helytelen tehát az ebből levont következtetés is, hogy *„mussten die Besatzungen heroMsgezogen und die leeren Mauern einem, wilden Nomadeyivolke zur Zerstörung überlassen werden. Dass Plactdia voll tiefen Grimmes war und die erste Gelegenheit benutzte, um Aetius zu beseitigen ..."* Ha ez *így* lenne, akkor Aetius nem lett volna a következő évben consul.

14) Prosper Tiro 1310 (ad a. 432) = MGH IX, 2. p. 473-474. szerint 432-ben, Chron. Gall, ad a. 433 = MGH IX, 2. p. 658 és vö. 659 szerint 433-ban. Paulus XΠI, 11 = MGH. Π. ρ. 199-ből az időpont nem világlik ki.

15) Chron. Gall. i. h. szerint. Vö. Schmidt I.[3] p. 466.

16) Az idézett források, valamint Seeck VI.[2] p. 117-118 szerint a hún sereg Ravennáig vonult előre. Vö. még Sievers p. 458. Bury I.[2] p. 272. Barker p. 414. – Wiet.-Dahn Π. p. 210-211 és Güldenpenning p. 306-307 szerint ez a kibékülés 433-ban jött létre és az ára Pannónia területének átengedése volt Ruának a Száva folyóig. Ezt Güldenpenning Wiet.-Dahn Π. p. 221 és Hanssen Π. p. 10-re való hivatkozással Prisk. ed. Bonn p. 147 és 198 alapján állapítja meg, bár Priskosból nehezen lehetne ily következtetést a 433. évvel kapcsolatba levonni. Egyébként valószínű, hogy az ekkor Itáliába küldött hún sereg az, amely a következő években résztvesz a galliai hadjáratban.

17) Vö. Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 84-85.

18) Az utoljára okkupált Száva mellékéről származik Attila későbbi titkára, Orestes.

19) Vö. Haage p. 4. Seeck VI.[2] p. 281. Schmidt I.[3] p. 470 és u. ő CMH. I. p. 360.

20) L. előző jegyzetet és Kiessling c. 2601.

21) Vö. Seeck VI.[2] p. 282.

22) Prisk. frg. *1,*

23) Igen érdekes Güldenpenning p. 330-332 fejtegetése, hol azon kedvező feltételekre mutat rá, mely a hunok számára a magyar Alföldön adódott.

24) Alföldi (Unterg. II. p. 64-65) a keletrómai birodalom hosszabb ideig tartó fennmaradásának okát kedvező földrajzi helyzetében keresi. Véleménye szerint eltekintve Attila átmeneti balkáni hódításaitól a Duna vonala és a balkáni előterep védte a fővárost a váratlan támadásoktól, míg a szomszédos perzsa birodalom hosszú ideig felfogta és kivédte a keletről jövő támadásokat. A Kaukázus és a Fekete tenger invázió ellen kitűnő akadály volt és ha egyik-másik hódító el is jutott a főváros alá, annak erős falai kellő védelmet nyújtottak.

25) Főforrás Prisk. frg. 1. = FHG IV. p. 71-72. Rua halála: u. o. Esla kiküldetése és a császári követség beérkezése között. Időpontja: 434. Prosp. Tiro ad a. 434 = MGH IX, 2. p. 474 és Chron. Gall. ad a. 434 = MGH IX, 2. p. 660. – Sokr. VII, 43 = Migne P. G. LXVII. c. 831-833. Theodoret. V. 26 = Migne P. G. LXXXII, c. 1267-1268. vö. Moravcsik: Attila és Buda p. 200. A Chron. Gall. szerint a béke megkötése után halt meg. Theodoretos szeriint villámcsapás ölte meg Ruát a főváros ellen való felvonulás közben. Halála hírére nagy volt az öröm Konstantinápolyban, mert azt hitték, hogy halála után a hún nagyhatalom össze fog omlani. Proculus püspök nagy beszédben fejtette ki, hogy az Isten meghallgatta a hitbuzgó Theodosius császár könyörgését és eltávolította a birodalmat fenyegető veszedelmet.

26) Prisk. frg. 1. = FHG IV. p. 71.

27) Jord. c. 24. ezeket a népeket alipzurok, alcidzurok, itimarok, tuncassok és boiskok elnevezés alatt sorolja fel. Wiet.-Dahn II. p. 222 úgy véli, hogy ezek összkíta népek. Tomaschek Kritik, d. ä. Nachr. II. p. 17. szerint itimari = itil-mari = Stromleute, Wolga-ceremissen. Mama és Atakam török nevek.

28) Prisk. i. h.

29) Wiet.-Dahn II. p. 222. Haage p. 4. Güldenpenning p. 306. Seeck VI.[2] p. 283. Váczy p. 89. Bury I.[2] p. 272. Barker p. 414 és Schmidt CMH I. p. 366 szerint 433-ban halt meg, míg ez utóbbi G. d. d. Stämme I.[3] p. 470 alatt már helyesen 434-re helyezi ezen eseményt.

VII.

BUDA ÉS ATTILA KÖZÖS URALKODÁSA

(434-445)

BUDA[1] ÉS ATTILA A HUNOK KIRÁLYAI.

Rua utóda nem mint a régi hún államjog megkívánta, idősebb öcscse, *Oktár,* vagy ha ez esetleg életben nem volt, a kétségtelenül élő *Ojbársz,* serai pedig a primogenitura elve alapján elhunyt legidősebb bátyjának[2] elsőszülött fia, *Buda,* hanem Buda és *Attila* együttesen lettek. Az új királyok a legnagyobb valószínűség szerint Uldin unokái és a honalapító Baiambér dédunokái voltak.

Az idösebbik testvér,[3] Buda, forrásaink szerint jókedélyű és erélytelen ember, aki inkább szórakozásokra gondol és hiányzik belőle öccsének zárt fölényessége és nagyvonalúsága és ezért bár ő volt a jogszerinti főkirály, egész uralkodása adatt az árnyékkirály szerepére volt korlátozva. Az amit róla tudunk, alig több a semminél. Bár elrajzolva, jó jellemrajzot kapunk a germán mondákból,[4] ahol a valóságnál is alárendeltebb szerepe van.

A két testvér közös uralkodásáról, a kettős királyságról igen sok vita folyt, úgyhogy annak közjogi megvitatása nem látszik fölöslegesnek.[5]

Forrásaink taglalása alapján kétségtelen, hogy Buda és Attila a hún ősi alkotmánytól eltérően, mely a kettős királyság lovasnomád intézményét már hosszú századok óta nem ismerte, ezen alkotmány áttörésével, együttesen vették át a hún főkirályi hatalmat és együttesen gyakorolták azt, megosztva egymás között a birodalom területét egy, a magyar Alföldön egymással érintkező két részre, melynek nyugati felén Attila, a keleti felén pedig Buda volt az úr, de ugyanakkor külpolitikában egységesen jártak el és a két testvér a külső háborúkat is közösen vezette. A hún alkotmányosságtól való ezen eltérés magyarázatául kétségkívül mást nem tehetünk fel, minthogy a két testvér között a legnagyobb egyetértés és testvéri szeretet uralkodott és az idösebbik, Buda a maga lágyabb egyéniségével örömmel megosztotta a hatalmat a sokkal tevékenyebb Attilával, kinek zsenialitását ösztönszerűen felismerte. A világtörténelem folyamán nem áll egymagában a haitalom ilyen megosztása. A hún birodalom óriási kiterjedése, az a megszámlálhatatlan nép, amelyet egyedül a vezető hún nép és a mindenkori uralkodó hatalmas egyénisége tartott egybe, talán még indokoltabbá tette a birodalom kettéosztását, mint a római birodalomét, melynek népei a mediterrán kultúrának mégis csak ezernyi szálával voltak egybefűzve. Az ősi hún alkotmány a nagy távolságokat az alkirályságok és szárnyak hatalmas organizációjába fogta egybe. De míg az ázsiai hún birodalom mégis csak egységes lovasnomád kultúrájú, azonos ethnikumú népeket foglalt egybe, az európai hún birodalom nem volt egységesnek nevezhető semmiféle tekintetben sem. Az ősi alkotmány szerint ennek a nagy világbirodalom-

nak a sorsa most egy jóindulatú, de gyenge és felületes embernek a kezében lett volna letéve, ha nincsen mellette testvére Attila, aki nemcsak a hún nemzetnek, hanem, talán az összes lovasnomád kultúrájú népeknek egyik legkiválóbb egyénisége volit. Nem kell gondolnunk tehát sem katonai puccsra, sem pedig a török népeknél annyira divatozó és ősi vallási és politikai alapokon nyugvó kettőskirályság alkalmazására, Budát a helyzet józan és bölcs mérlegelése vezette abban az elhatározásában, amidőn a kiráyi hatalmat önként osztotta meg nálánál sokkal rátermettebb testvérével.

ATTILA FIATALKORA.

Attila szakálla a 450-es években már őszbevegyült és amidőn Priskos az udvarában jár, legnagyobbik fia már hadviselt és a keleti népek alkirálya,[7] halála után pedig már a legkisebb fia is olyan korban van, hogy hadsereg élére állhat. Ezen adatok alapján Attila születési éve körülbelül a 395 és a 400 körüli évekre esik. Nagy Géza abból, hogy a Volga folyó neve attól kezdve, hogy partjain az első török népek megjelentek Atil-nak, Athel-nek és Edil-nek neveztetik és ezt az elnevezést a környéken lakó török népek napjainkig megőrizték, nem alaptalanul következtet arra, hogy Attila ennek a nagy folyamnak a környékén született és ettől kapta nevét. E feltevést közvetve megerősíti az is, hogy atyja, Mundzuk uralkodásáról nem hallunk semmit, ami korai elhalálozása melett csakis azzal magyarázható, hogy ő a hún távolkeleti szárnynak lehetett az alkirálya és így a kevéssé informált nyugati krónikások nem szerezhettek róla tudomást.

Bár még ma is elég széles és komoly tudományos körökben elterjedt az a főleg Hunfalvy által hirdetett elmélet, hogy Attilának és a hún dinasztia több más tagjának a neve gót eredetű (ezzel már részletesebben foglalkoztunk), e feltevést unosuntalan ismétlése dacára komolytalannak tartjuk. Az amúgy is bizonytalan nyelvészeti magyarázatot Vámbérytől Németh Gyuláig többhelyütt sikerült áttörni és ha a török filológia a hún uralkodók neveit kellő tudományos felkészüteéggel meg tudja fejteni, a germán filológia magyarázata nem állhatja meg a helyét abból a természetes és közelfekvő okból, amiért egy német szó megfejtésénél nem az elképzelhető magyar nyelvtudományi , hanem a megalapozott germanisztikai magyarázatot kell, hogy elfogadjuk. A Húnfalvy-elmélet abszurditása éppen abban állott, hogy a magas lovasnomád kultúrájú húnságot alacsonyabbrendűnek igyekezett feltüntetni a gótoknál. Az természetes, hogy a meghódolt a hódítók nevét a maga nyelvi szabályai szerint ejti ki, de arra, hogy a hódító uralkodók neveit a meghódoltaktól kölcsönözzék akkor, amikor összeolvadásról szó sincsen, nincsen példa. Hasonlóan nem sok figyelmet érdemel az a másik divatos feltevés, hogy a hunok elgótosodtak, illetve erős gót kultúrhatás elá kerültek volna. Az évszázados érintkezés során a kul'túrjavak kicserélődnek, de ez esetben sem lehet beszélni egyoldalú átvételről, hanem legfeljebb kölcsönhatásról. A gót nyelv ugyanolyan köznyelv volt a keleti germánokkal való érintkezésben, mint a hún köztörök a többi török népekkel való kapcsolat során, de semmiesetre sem volt udvari társalgási nyelv, mint azt némelyek hiszik. Az ifjú Attila a maga hún anyanyelve mellé megtanulta germán alattvalóinak a nyelvét is, mint ahogy

valószínűleg értett latinul és görögül is, de diplomáciai tárgyalásoknál mégis csak tolmácsokat használt. A hún nyelv ebben az időben valóban világnyelv, melyet a Duna völgyétől az Altájig, sőt azon túl a Gobi sivatagon és Irán határterületein is megértenek. El kellett, hogy sajátítsák a germán törzsfők és hűbéres uralkodók is, amit már a hún udvarban tartózkodó fi-ataljaik is megtanulhattak.

Attila fiatalkoráról semmi pozitívumot nem tudunk. Szépirodalmunkban elterjedt mesék szerint a római és bizánci udvarban is megfordult mint túsz. Ezeknek az elbeszéléseknek semmiféle alapja sincs, sőt teljesen értelmetlenek, mert a hunok uralkodóházából származó királyi sarjat nem küldöttek ki túsznak. Fiatal korának első felében apjával, majd később a valószínűleg ennek alkirályi székét elfoglaló nagybátyjával, Ojbársszal, hún és török környezetben, távol keleten nőtt fel és az államvezetést, a hadviselést itt a legsajátosabban hún környezetben tanulta meg. Egyszerűsége, szigorú elvei, irtózásai a városi élettől minden tekintetben megerősítik ezt a feltevésünket. Később, amidőn nagybátyja, Rua, főkirály lett, valószínűleg ennek az udvarába került, ott ismerkedhetett meg a birodalom ügyeivel és tagadhatatlanul a Rua és az ő tettei között lévő nagy hasonlóság arra mutat, hogy nagybátyja maradandó hatást gyakorolt rá. Rua úgy erőteljes fellépésével, céltudatosságával, mint erős diplomáciai érzékével méltó elődje Attilának, valósággal azt a szerepet tölti be mellette, mint Phüippos Nagy Sándor mellett. A hún udvar nál növekedő és már Rua uralma alatt férfivá idősödő Attila minden bizonnyal résztvett Rua valamennyi hadjáratában, így megfordult a Balkánon, majd Itáliában, megismerte a hatalmas kiterjedésű hún birodalom népeit, vezetőit, szokásait, majd személyes tapasztalatok révén mély betekintést nyert a római birodalom belső ügyeibe is, megismerkedett a hún udvarban kétszer is segélyt kérő Aetiussal. A hún követségek beszámolóiból, kereskedők, kémek, világjáró vitézek elbeszéléséből tudomást szerzett a római birodalom belső gyengeségéről és az egész világot foglalkoztató összes problémákról. Megfordulhatott Galliában is valamelyik hún szövetséges csapattal, mindenesetre ott lehetett Rua kíséretében, amidőn az nagy hún sereg élén 425-ben a szerencsétlen Johannes császár segítségére ment. A húszas években vehette el első feleségét Arikant is, bizonyára valamelyik előkelő törökfajú, vagy éppen hún, az uralkodócsaláddal rokonságban álló fejedelmi családból és ekkor születhetett Rua uralkodása alatt három fia, Ilek, Dengizik és írnek. Priskos elbeszéléséből kitűnik, hogy Attila olyan félelmetesen tájékozott, mint amilye^ nek csak a nagy hódítók, kik minden valóságon élesen átlátó szemükkel ösztönösen felismerik a nagy összefüggéseket. A fiatal Attila rengeteg lefojtott energiája félig kihasználtan várta a cselekvést, az önálló tevé^ kenység kirobbanó indítását. Rua erőteljes egyénisége mellett nem érvényesülhetett és annál elementárisabb és lázasabb tevékenységgel kezdett dolgozni, amidőn nagybátyja halála után Budával, a gyengébb, komolytalanabb és meditálóbb természetű idősebb testvérrel együtt kezébe került a dolgok irányítása. Attilában rengeteg szenvedély szorult meg, de cselekedeteit a politikai éleslátás hidegsége jellemzi. Ezért is tudott oly zökkenőmentesen behelyezkedni abba az évtizedes hún külpolitikába, melynek alapelveit, – mint későbbi cselekedetei igazolják, – helytelennek tartotta. A hagyományos hún politika Uldin óta a nyugatrómai barátságon és a Bizánc-ellenességen épült fel és ennek a politikának az érdekében úgy Uldin, mint Rua súlyos véráldozatot is hozott. Attila ennek a külpolitika-

nak a vezérelvét, a külső orientációt megtartja, de lassan és mégis vaskövetkezetességgel megszünteti a bún segélynyújtást a túlságosan megerősödött, és magát túlontúl önállósító Aetiusnak. Attila ekkor már nem elégszik meg az európai egyensúly biztosításával, hanem céltudatosan világuralomra törekszik.

Attila és Buda a királysággal kész helyzetet vettek át a világpolitikában és közös uralkodásuk kisebb-nagyobb megszakításokkal szakadatlan hadjáratokkal telt el.

A CONSTANTIAI SZERZŐDÉS.[8]

Rua váratlan halála megakadályozta a hunokat és keletrómaiakat abban, hogy a felmerült határincidenst elintézzék.[9] A keletrómaiak nemsokára csalódtak abban, hogy az új uralkodók alatt kedvezőbb békefeltételeket sikerül majd elérniök. Amint a bizánci udvar értesült az új uralkodók trónraléptéről, elhatározta, hogy a már tervbevett követséget kiküldi, mely a követek magasabb rangja következtében ú. n. előkelőbb követségnek volt tekinthető, mint amilyeneket a császár α hozzá rangban közelebbálló perzsa nagykirályhoz szokott küldeni.

A követség tagjai voltak: *Plinthas* volt consul és tábornok[10] és az ügyes diplomata hírében álló Epigenes questor.[11] A hún királyok a hozzájuk érkező bizánci követségeit a Duna és Morava folyók egyesülésénél levő Margus városával szemben a Duna balpartján fekvő erőd, Constantia[12] falai alatt fogadták. A követséget Attila és Buda lóháton várták s hogy a római császár tekintélyén csorba ne essék, kénytelenek voltak a követek is lóhátról tárgyalni. Priskos kivonatoló ja nem mondja el a tárgyalás részletes lefolyását, bár az igen érdekes lehetett. Az új uralkodók alatt a hún központi haltalom tekintélye változatlanul megmaradt és úgy látszik, hogy nemcsak a vezető húnság, hanem az összes hódolt népek is engedelmeskedtek új uraiknak. A két király és főleg Attila, kit a rómaiak ekkor ismertek meg, *még* Ruánál is keményebb emberek voltak, akiknél tehát a követség hiába számított engedékenységre. Valószínűleg a tárgyalást Attila ellenmondást nem tűrő akarata vezette, akit előre feltett szándékaitól semmiféle diplomáciai mesterkedéssel sem lehetett eltéríteni. Attila egyébként Rua követeléseit változatlanul fenntartotta. A létrejött megállapodás vezérelvei a következők voltak:

1. A főkirályok egyszer és mindenkorra végét akarván vetni a bizánciak kétszínű áskálólásainak, melyek hasonlóak voltak a kínai diplomácia alattomos mesterkedéseihez, arra törekedtek, hogy az ellenfél propagandájának végetvessenek. E célból szerződésileg megtiltották, hogy a keletrómaiak hún alattvalókkal tárgyaljanak és velük szövetséget kössenek.[13]

2. Szabályozták a kereskedelmi forgalmat a hún és keletrómai birodalom között, oly formában, hogy árucsere lebonyolítására bizonyos határmenti városokat jeöltek ki.[14]

3. Attila követelésére kimondták, hogy jövőben a rómaiak sem hún alattvalót, sem pedig hún fogságban levő római hadifoglyot nem fogadhatnak be. Mindazokat, akik átmenekültek, különösképpen pedig azokat, akik a legutolsó lázadásban résztvettek, visszakövetelte Attila, illetve a kiadatásukat kérte. Beleegyezett viszont abba, hogy a római hadifoglyok szabadságát hozzátartozóik 8 solidi aranyon[15] megválthassák.

4. Végül a hún királyok kívánságára szerződésileg megállapították, hogy az eddig fizetett 350 font arany helyett, az évi adót a császár ennek a kétszeresére, vagyis 700 fontra emeli fel (50-400 solidi arany).

Valószínű, hogy a követeknek a császár, – ismervén amúgy is a hún feltételeket, Rua Esla útján közvetített követelése révén, – tág felhatalmazást adott és ezért alapos tanácskozások ultán a megállapodás létre is jött.

A szerződés első eredménye volt, hogy a bizánciak az előző lázadás vezetőit, Mama és Atakam fiait kiszolgáltatták, akiket Attila példaadásképpen és hozzá római területen, a thraciai Oarsus castellumban, népük földjével szemben kereszitrefeszíttetett.[16]

Ezek a békefeltételek tagadhatatlanul súlyosak és Theodosius császárra nézve megalázóak voltak, a valóságban az északi határok elzárását jelentették. Megszűnik a kivándorlás, a keletrómai zsoldossereg barbár területről való kiegészítése, a diplomáciai intrika, mely belső megbontással igyekezett pótolni a római sereg gyengeségét. De ez egyúttal elismerése is volt a hún uralkodók teljes egyenjogúságának, birodalmuk nagyhatalmi állásának. Attila koncepciója szerint tehát amilyen zárt egész a római birodalom, ugyanolyan megalapozott és stabil kell, hogy legyen a hún uralom is a Dunától északra, mely sem az uralkodó sem pedig a hódolt népeknél nem tűri, hogy idegen hatalmaknak teljesít senek szolgálatokat, valamint, hogy a római kormányzat illetéktelenül be avatkozzon a hún belügyekbe és ha titkon is, az elégületleneket támo gassa. A hún birodalom tökéletes egységét akarja tehát elérni, a viszo nyok konszolidálódását, továbbá megszüntetni az önkényes egyéni akció kat, kalandozásokat, konspirációkat, melyek nemcsak fölöseges vérveszteségeket okoznak, hanem elégtelen erőkkel végrehajtva, kudarcuk árt a hunok presztízsének.

Ez a nagyjelentőségű diplomáciai eredmény vezette be Buda és Attila közös uralkodását,, amely annál is fényesebb volt, mert a hunok vérontás nélkül jutottak hozzá, pusztán Attila határozott fellépésével és diplomáciai tehetségével érték azt el. Ezzel a szerződéssel Attila mindjárt uralkodása elején tekintélyt és rettenthetetlen nevet szerzett magának. Különben a szerződés tartós volt, mert a 434 és 441 évek közötti években, mikor nagyobb incidensekről nem hallunk, ez szabályozta a két állam egymáshoz való viszonyát.

KELETI HADJÁRATOKÉ

A hunok a constantiai békekötés után, mely számukra szabadkezet nyújtott úgy kelet, mint a már régebben Aetiussal létrejött megállapodás alapján nyugat felé is, hallatlan teljesítményeket fejtettek ki.

A keletrómaiakkal kötött béke után, valószínűleg már 435-ben Attila és Buda közös vezetése alatt nagy sereg ment keletre, hol elsősorban a hún uralom ellen felázadt sorosgok, helyesen saraogurok, „fehér” ogurok testvérnépét verték le.[18]

A saraogurok elleni hadjárat befejezése utáni években[19] a társuralkodók rendezték birodalmuk keleti részének viszonyait, amely, lévén északi határa valahol a Balti-tenger vidékén, déli pedig Mediában, ke-

létre pedig messze benn az ázsiai steppékben, óriási kiterjedése miatt természetesen sok időt vett igénybe. Komolyabb harcokra nem került a sor.

A hún birodalom keleti felében élő népek közül a legjelentősebb volt a germán keleti gótok és gepidák népe,[20] míg az átmenetet Germania felé a suevek nagyszámú germán népcsoportja,[21] továbbá a herulok Ipoly és Morva folyók,[22] végül a rugiak, vagy rugók[23] Duna vonalán bizonytalan helyen lakó szintén germán népei képezik.

A szlávok akkoriban még csak Középoroszország területén laknak és három ősi nagy törzsszövetségben élnek, melyek a venedák (vendek), selavenok és antok.[24]

A birodalom egész keleti felében szerteszórtan nagy számmal élnek az iráni népcsoporthoz tartozó szarmata népek, akikről forrásaink csak általánosságban beszélnek, lévén e tekintetben is nagy mértékben tájékozatlanok, de külön kiemelik a neurokat, bastarnákat, karpokat, turcilingokat, roxolánokat és jazygokat. Idesorolhatók azon alán maradványok is, melyek egy része a Kaukázus tövében húzódott *meg, míg* másik felük a Dunavölgyén keresztül vonulva Galliában, Hispániában és Afrikában széledt el. Déloroszország és a Duna völgye valóságos temetője volt a a szarmata népeknek. Bizonytalan a népisége a skireknek, valószínűleg azonban szintén szarmaták és a hunoknak hűséges szövetségeseik.[25]

A finn-ugor népek közül[26] ismerjük a cseremiszek (imniscar), a mordvinok (mordens), a merják (merens), a vésik és a csudok (thiudas) népeit, melyek Északoroszországban laktak az Uraitól egészen Skandinávia északi feléig.[27] De Attila alattvalói lehettek az észtek és vidivariak is a Keleti-tenger partjain.[28]

A török népcsoporthoz tartoztak elsősorban a hunok számos törzsükkel, melyek minden valószínűség szerint keleti és nyugati ágra oszlottak. Balszárnyuk a királyi törzzsel a Duna-medencében, jobbszárnyuk, pedig a Dnyeper vidékén lakott. Külön említik a sadagok törzsét Dunántúlon,[29] Mama és Atakám fiainak népét az Aldunánál, az ultzinzurok, angiskirok, bittugorok és bardorokat Déloroszországban.[30] Ezektől keletre a Volgáig az ogur-törökök nagyszámú törzse élt, továbbá a saraogurok, az akacirok népe.[31] Attila halála után ugyanitt tűnnek fel az altziagirok (= altiogurok),[82] onogurok (hunugorok) és a Volgától keletre a szavirok (szabirok).[33] Ezen változó elnevezésű törzsszövetségek valamelyikében kell keresnünk a magyarság őseit is.

Attilának e rendező és hódoltató hadjáratai nem járhattak különösebb veszteséggel, mert seregének nagysága, félelmetes híre és az önként meghódolókkal szemben alkalmazott mérséklete és kegyessége meggyorsította hódításait. Ö nem vette el a levert népek földjét, mint a germánok tették a nyugatrómai tartományokban, nem fosztotta meg őket társadalmi és gazdasági, valamint törzsi jogaiktól, vallási tekintetben pedig türelmes volt, ellenkezőleg alatta minden nép bizonyos autonómiát élvezett, melynek alapján naturális szolgáltatásokra és katonai segítség nyújtására köteleztetett.[34]

Bár nincsenek ránézve forrásbeli adataink, igen valószínű, hogy ez időtájt Attila újabb szoros kapcsolatot hoz létre a fehér hunokkal és egyéb Ázsiában maradt rokon népekkel, valamint biztosítja a kereskedelmi összeköttetést egész a távoli Kínáig.[35] A hún birodalom legkeletibb felében lakó népekről csak homályos sejtéseink vannak, annyi azonban kétségtelen, hogy Attila hatalma átterjedt Ázsiába.[36]

AZ AKACIROK ELLENI HÁBORÚ.

A 440-es évek közepén,[36] de mindenesetre Buda halála után kerül sor a saraoguroktól keletre lakó akacirok[37] lázadásának a leverésére. Ez a nép valószínűleg a Don és Volga között lakott, az antok régi földjén, vadászatból és halászatból élt és prémkereskedéssel is foglalkozott. Állítólag a gabonát nem ismerték és harciasságban vetekedtek a húnok-Ttal. Az akacirok több egymással laza összefüggésben álló törzsből állottak, melyeknek nem volt közös fejedelme, hanem háború idején választottak csupán vezért.

Dacára annak, hogy a constantiai békefeltételek megtiltották a diplomáciai érintkezést a bizánciak és a hún alattvalók között, Theodosius császár ügynökei gazdag ajándékokkal reá akarták bírni az akacir törzsfőket a hunoktól való elpártolásra és a rómaiakkal való szövetségre. A bizánci kiküldött azonban súlyos etikett hibát követett el, mert az ajándékok szétosztását nem a legidősebb és legtekintélyesebb törzsfőn, Kuridákon[38] kezdte, mire ez módfelett felháborodott és az egész összeesküvést feljelentette Attilának. A hún főkirály erre nagyobb sereget küldött valószínűleg Onegesius vezetése alatt az akacirok ellen, amely a lázadást vérbefojtotta. Attila ezután az öreg Kuridákot magához hívatta, hogy megjutalmazza, de úgy látszik, hogy a ravasz fejedelemnek sem volt egészen tiszta a lelkiismerete. A meghívásra nagy tisztelettel azt válaszolta, hogy nehéz dolog *egy* halandó embernek az Isten elé járulni, éppúgy, mi-Icént a napba nézni. Attila kegyes volt, az udvarlást elengedte, Kuridáknak az országát meghagyta, míg a többi akacir törzset közvetlenül liún fennhatóság alá helyezte.

448-ban azután Attila elhatározta, hogy legidősebb fiának Ileknek, aki ekkor serdült fel, önálló megbízást ad. Ezért őt sereg élén, kíséretében Onegesius fővezérrel az akacirokhoz küldte, hogy átvegye az akacirok és általában a keleti részek alkirályságát.[39]

Ezen tudósításokból kitűnik, hogyha nem is folytak nehéz harcok Keleteurópában, kisebb-nagyobb lázadások és zavargások lehettek, ezek azonban nem okoztak aggodalmat a hún főkirálynak.

Attila közvetlenül ez időtájt (448) ismertté vált terve, a Perzsia ellen szándékolt háború, igen valószínű kapcsolatban áll a fehér hunok és a perzsák között folyó küzdelemmel,[40] amelyhez Attilának is szoros érdekei fűződtek, mert a fehér hunok biztosították a kereskedelmi kapcsolatot a távoli Kína és India felé. Természetesen az Oxus partján lakó fehér hunokat lazább kapcsolat kötötte a központi hatalomhoz. A tranzitókereskedelem egy világbirodalom számára abban az időben sem volt elhanyagolható probléma.

Ezek a kevéssé ismert katonai akciók a hún birodalom egységét teremtették meg, minden irányban kiterjesztették a határokat (hogy melyek voltak Rua alatt a határok, sajnos nem tudjuk) és a hunok világhatalmi állását biztosították. Bizonyos mértékben ezek a hadjáratok előkészítették Attila világuralmi terveinek megvalósulását, hiszen a Perzsia és a római birodalom elleni hódító hadjáratok el sem voltak képzelhetők saját életterének tökéletes rendezettsége és kézbentartása nélkül.[41]

A HÚN NYUGATI HADJÁRATOK.

A hunok átal mozgásba hozott második népvándorlási hullám, mint előbb láttuk, elözönlötte Galliát és Hispániát, a nyugatrómai birodalom legjelentősebb tartományait. A vandálok, alánok és suevek Hispániába fészkelték be magukat, majd 429-től kezdve elszakítják a birodalomtól az afrikai tartományokat, Itália és Róma éléstárát. Galliában a nyugati gótoknak, alánoknak, burgundoknak és frankoknak jut jelentős terület a birtokába.

A Földközi-tenger feletti uralmat eddig kétségkívül az egész térséget uraló római hajóhad biztosította. A vandál tengeri nagyhatalom kialakulása óta ez az uralom bizonytalanná vált.

A legsúlyosabb szárazföldi ellenség, a nyugati gótok votak, de tévednek azok, akik a nyugatrómai birodalom elgyengülését, későbbi bukását kizárólag a germánokra vezetik vissza. Belisar és Narses egy századdal később viszonylag kis létszámú sereg élén le tud számolni a keleti gótokkal és vandálokká!. A hibák nem külső, hanem belső körülményekben keresendők. Mélyreható gazdasági és társadalmi bajok juttatták a birodalmat a tönk szélére. A földművelő néposztály hallatlan elnyomása és kizsákmányolása, a kései császárkornak ez a legsötétebb szégyenfoltja, több évtizeden át tartó lázadásokba kergette Hispániát és elsősorban Gallia parasztságát, mellyel maga a hadsereg sem tudott megbirkózni s mely pusztává és néptelenné tett olyan területeket, melyeket a germán népvándorlás épségben hagyott.

A lázadók, a *bagaudok,* ahogyan őket nevezték, társadalmi forradalmárok voltak s ezekre a bajokra az akkori kormányzat nem tudott orvosságot találni, hanem a fegyveres felkelésükkel szemben maga is fegyvert szegzett. Tehát nem a helytelen vagyonmegoszüás kiáltó ellentéteit, nem a kíméletlen és korrupt adórendszert változtatták meg, hanem; a közhelyzetet további szigorított rendszabályokkal védelmezték és ezáltal az elkeseredést növelték. A földművelő osztály elégületlensége egyébként általános volt birodalomszerte és Geiserich is gyors afrikai sikereit főleg annak köszönhette, hogy a parasztságnak már mindegy volt, hogy ki nyomja el és fossza meg ősi szabadságjogaitól.

Sokat tárgyalt kérdés Attila és Aetius egymáshoz való kapcsolata és mi is időnként rátérünk arra, amint az események ezt szükségessé teszik. A tehetséges és energikus római főihadvezért a nyugati írók különös előszeretettel vetik egybe a hún főkirállyal és ismeretes Thierry azon kísérletei, mellyel Aetiust Attila fölé emelte. Mint láttuk, a két férfi ismeretsége egymással valószínűleg régebbi eredetű és talán visszanyúlik a korra nézve fiatalabb Attila gyermekkorának idejére, amikor Aetius nyugatrómai túsz volt a hún udvarban, de mindenesetre ismerhették egymást abból az időből, amidőn Aetius földönfutóként Rua udvarában tartózkodott.

Aetius Rua erőteljes támogatásának köszönhette kétízben is, hogy hatalomra jutott. Ez belőle nemcsak a hála és lekötelezettség érzését válthatta ki, hanem a természetes szövetségesi viszonyt is. Aetius pozíciójának megőrzése hún érdek volt, éppúgy, mint ahogy Aetiusnak is érdeke volt, hogy a nyugatrómai és a hún birodalom között barátságos viszony álljon fenn. Ebből azonban még merész dolog volna arra következtetni, hogy Attila és Aetius között személyes barátság fejlődött volna ki. Ezt Attila zárkózott és fölényes természete, valamint szuverén volta, amire

féltékenyen őrködött éppúgy kizárja, mint Aetius gőgös önbizalma. Nem személyes barátság, hanem jól felfogott politikai érdek kapcsolja őket össze. Rua és Attila számára igen fontos, hogy szabadkezet kap nyugaton a germánok ellen és hogy velük szemben a nyugatrómai kormányzat ügyeit megbízható férfiú vezesse. Ezért súlyos katonai áldozatokat is hoznak. A hunok folytatólagos támogatása, amelyet Aetiusnak nyújtottak, erősen lehúzza a serpenyőt az ő javukra. Aetius a nyugatrómai birodalom viszonylagos konszolidálódását a Honorius korszaka alatti mélypont után kizárólag csak a hunok hathatós támogatása mellett tudta elérni. A nyugatrómai birodalom Afrika elvesztése után, Hispánia és Gallia birtoklása nélkül másodrendű hatalommá süllyedt volna le, mely a barbár friss népeknek alig tudott volna ellenállani. Aetiusnak, hogy a galliai nehézségieket megoldja, múlhatatlanul szüksége volt Attila nagyobbméretű támogatására, amit a főkirály közvetlenül trónralépte után meg is adott.

A parasztfelkelők, a bagaudok annyira megerősödtek, hogy a nyugatrómai birodalom átmenetileg a gótok, majd 434-től kezdve a hunok segítségét kellett velük szemben, hogy igénybe vegye. Aetiusnak hún. segédcsapatokkal megnövelt hadseregével azután két évi küzdelem után sikerült a nyílt ellenállást vérbefojtania és 436-ban a felkelők vezérét kivégeztette.[42]

A BURGUNDOK ELLENI HÁBORÚD

A bagaudák elleni háborúval Aetius tulajdonképpen a többirányban folytatott harcok sorozatát indította meg Gallia visszaszerzéséért és a római fennhatóság elismeréséért.

A bagaudák elleni háború be sem fejeződött, amikor váratlanul újabb ellenséggel kellett Aetiusnak megküzdenie. A 435. évben Gundikár király vezetése alatt burgund csapatok törtek be Belgiumba. Aetius római és hún csapatok élén Gundikárt érzékenyen megverte és békére kényszerítette. Ugyanakkor Oktár nyugati hún alkirály betört a burgundok Rajnától keletre levő országába, felperzselte és végigpusztította azt. A következő évben Oktár nem törődve a burgundok és a rómaiak között létrejött békével, a burgundoknak Rajna balpartján levő újabb hazáját keresi fel, véres küzdelemre kerül a sor, melyben vitéz ellenállás után elesik maga Gundikár király is és vele a burgundok fegyverfogható népének javarésze, állítólag 20000 harcos. Amidőn Oktár mértéktelen dorbézolás következtében egy éjjel váratlanul meghal, a burgundok maradványa rajtaüt a hún táboron és szétveri a hunok győztes seregét. A burgundok maradványát később, 443-ban Aetius Savoyába telepítette le. Egyébként a burgund harcok epizódja a germán népeknek igen élénken az emlékezetében maradt és a burgund mondából átkerült más germán népek mondakincseibe is, bár ott már a hunok királyaként nem a közben elfeledett Oktár, hanem a sokkal ismertebb Attila szerepel. Az a körülmény, hogy ebben a hagyományban feltűnik az árnyékkirály Buda is, azt bizonyítja, hogy e mondának gyökerei egykorúak.

Amikor Oktár a nyugati hadjáratot irányította, bátyja, Rua főkirály már nem volt az élők sorában s bár a hún jog szerint a királyság őt, vagy Ojbárszot illette volna meg, előttünk ismeretlen okból legidősebb bátyjának, Mundzuknak fiai Buda és Attila lettek az uralkodók. Bár az

sincs kizárva, hogy e trón változás fegyveres puccsal jött létre, mely ellen a nyugati *alkirály* nem tudott tenni semmit, mégis valószínűbb, hogy a trónöröklés Oktár tudtával ós beleegyezésével történt és Oktár unokaöccsei mellett továbbra is megmaradt egészen haláláig a nyugati részek alkirályának.

A NYUGATI GÓTOK ELLENI RÓMAI-HÚN HADJÁRAT."

Hogy Aetiusnak milyen óriási és többirányú túlerővel kellett Galliában megküzdeni, csak akkor látjuk tisztán, ha a 430-as évek összes háborúit egymás mellé állítjuk:

434-436, a bagaudák felkelése,
435-436, háború a burgundok ellen,
436, Armoricia lázadása,
436-439, háború a nyugati gótok ellen.

436-ban tehát a rómaiak egyszerre négy fronton is küzdenek. És mindenütt ott találjuk a hún segédcsapatokat, melyek létszáma ennek megfelelően igen jelentős lehetett.

A gót háború 436-ban azzal kezdődött, hogy Teoderich nyugati gót király körülzárta a fontos Narbo városát, mely az ostromnak mindaddig ellenállott, amíg Aetius alvezére Litorius lovasserege élén, melynek jelentős részét hunok alkották, fel nem mentette.[45] Erről a hadműveletről krónikásaink előadják, hogy Litorius lovasai közül mindegyik két mérő gabonát vitt magával és amidőn áttörve az ostromvonalat bejutottak a városba, ily módon sikerült annak élelmezéséről gondoskodni. Akár igaz ez a részlet, akár nem, Theodorich a város ostromát abbahagyta. Két évvel később a római-hún sereg újabb győzelme aratott a gótokon, kik közül 8000 halott maradt a csatatéren.[46] A 439. évben Litorius újabb döntő sikert ér el és előnyomul egészen a gótok fővárosáig, Tolásáig. Theuderich erre békét kér, de Litorius most már bízott abban, hogy a birodalom ezen veszélyes ellenségével végleg leszámol és ezért a békeajánlatot visszautasította. Ezekutan került Tolosa falai alatt elkeseredett küzdelemre a sor, melyben az exisztenciájukat védő gótok kétségbeeseten harcolva visszaverték a rómaiakat. Litorius maga is fogságba került és röviddel rá kivégezték.[47]

A Tolosa alatti harc volt az utolsó, melyben a hunok a rómaiakat támogatták. Jellemző a római közvélemény megoszlottságára, hogy az egyház alig leplezett rokonszenvvel a birodalom ellenségeivel tartott, mert a római sereg vezére a tehetséges és vitéz Litorius pogá-ny volt és pogányok voltak a hún szövetségesek is. Bizonyos azonban, hogy a békére vágyó lakosság nem nézte a szövetségesek kilétét, mert torkig volt a már több mint egy emberöltő óta tartó nagy galliai felfordulással.[48]

A hunoknak ezek a nagy nyugati hadjáratok kétségtelenül súlyos véráldozatokba kerültek. Attila nyugatrómai politikájának egyetlen észszerű magyarázata csak az lehet, hogy a hún királynak érdeke volt a birodalom területén letelepedett erős germán népek megtörése, amelyek a római politika változása esetén a római hadsereg ellenálló erejét erősen növelték. Az is valószínű, hogy a hún segédcsapatok nem mindig hún lovasok lehettek, hanem a nagy birodalom egyéb népei is bőséges áldozatot kellett, hogy hozzanak a hún külpolitika számára.

HÚN EXPANZIÓ NYUGATON.[49]

Arra nézve, hogy Germania meghódítása mikor ment végbe és mely területekre terjedt ki, pontos adataink nincsenek, de mindenképpen arra kell következtetnünk, hogy részben Oktár nyugati hadjárata alkalmával, részben pedig az azt követő években következhetett be, mert egyébként ellenséges területeken keresztül aligha vonulhattak volna fel a hún segítőcsapatok. Attila világuralmi törekvései csakis nagy keleti és nyugati hadjáratai alapján válhattak közismertté és személye általánosan rettegetté. Forrásaink hallgatása tehát nem sokat bizonyít, mert a hún terjeszkedés óriási méretei mellett a római világ szemében a legnagyobb germán nép sorsa is eltörpült és ennek a hatalmas előretörésnek úgyszólván csak a propagandisztikus kihatásairól szereztek meglehetősen rosszul informált papkrónikásaink benyomást. Annyi kétségtelen, hogy már Uldin és Rua idejében jól ismerték Germania szabad népei a hún veszedelmet, hiszen a hún áradat a dunai népek egész sorát vetette ki lakóhelyeikről és ezeknek jelentős része déli Germánián át menekült el nyugati irányban. Már a 380-as evőkben megjelent az első hún portyázó sereg a Rajna mentén. Több mint ötven év telt el azóta és a germán népek megtanulták, hogy a hún világhatalom ellenállhatatlan erejével való szembeszállás végpusztuást jelent. Ezért nem hisszük azt, hogy Germania népei komoly ellenállást fejtettek volna ki Attila nyugati előretörésével szemben. Hogy ki volt ezeknek a hódító háborúknak a hőse, nem tudjuk, a főkirályok aligha, mert akkor nevükkel feltétlenül kapcsolatba hoznák ezen területek elfoglalását. Valamelyik hún vezér lehetett, talán Ojbársz, a főkirályok nagybátyja fejezte be elhunyt testvére, Oktár művét, vagy valamelyik másik hún vezér, kinek nevét az idegen krónikások elfelejtették feljegyezni. Germania óriási területe, ha nem is volt oly sűrűn lakott, mint a mediterrán kultúrterület, számos nagy lélekszámú germán törzsszövetség lakott rajta. Északmagyarországtól egészen Würtembergig éltek a különböző suev (sváb) népek, a Duna magyarországi vonalán a quádok, Csehországban a markomannok maradványai, Felsőausztria és Bajorország Dunától északra levő részén pedig a későbbi bajuvarok. Déli Würtembergiben a juthungok, Badenben a hatalmas alamannok, tőlük északra a Majna völgyében a burgundok maradványa és az Alsórajna partján a ripuári frankok. Hollandiától Jütlandig különböző szász népek laktak, kiknek keleti határa valószínűleg az Elbe folyó volt. A felsorolt népek között középen, a Harz és Türingiai erdő vidékén foglaltak helyet a türingek, végül Sziléziában laktak a longobárdok. Mindezek a népek megtartották a maguk népi vezetőit és hasonló kapcsolatba kerültek a hún főkirállyal, mint amilyenben a keleti gót és gepida királyok voltak, tehát naturális szolgáltatásokon, ajándékokon kívül kötelezve voltak Attilának egyes hadjárataira megfelelő létszámú segédcsapatot állítani.

A HÚN BIRODALOM EGYSÉGÉNEK A MEGTEREMTÉSE.

Attila erőteljes intézkedéssel megszüntette a hún vér pocsékolását idegen érdekek szolgálatában, ami majd mindig akkor jelentkezik, ha egy államalkotó nép fölös energiáit nem tudja helyes politikai célkitűzésekre befektetni. A zsoldosszolgálat, éppúgy, mint a modern idők kivándorlása, biztos jele annak, hogy hiányoznak a nagy nemzeti célok és hiány-

zik az erős központi hatalom. A másik haszontalan dolog, amit Attila megtiltott, az egyes törzsek önálló kalandozása volt. Ezek a portyázások csak addig voltak sikeresek, amíg az ellenfél a pánik hatása alatt állott, de amióta a rómaiak és germánok egyaránt hozzászoktak az új szomszédok taktikájához, az ily egyéni akciók inkább veszélyesek voltak, mint hasznosak. Emellett a törzsi vállalkozások gyöngítették a központi hatalom tekintélyét és lazították a fegyelmet. Természetesen az, hogy Attila megtiltotta az ilyen önálló vállalkozásokat, még nem jelentette, hogy azok teljesen meg is szűntek volna. A határokon át a hunok be-beesaptak tak az ellenséges területre, csakhogy ez a főkirály titkos beleegyezésével és bizonyos tervszerűséggel történt.

A hún birodalom sok nép meglehetősen laza kapcsolatán épült fel, melyet egy erőteljes hún kisebbség fegyveres fölénye és kegyetlen szigora tartott össze. Az ilyen államképződményt a divergens népi erők előbb-utóbb szétrobbantják. A hún áradat félszázad leforgása alatt a Volgától a Dunáig nyomult előre, de nem olvasztotta össze az ottélő népeket, nem kovácsolta eggyé a közös célok és pillanatnyi szükségszerűségek jegyében. A hódítók és a meghódítottak között mélységes szakadék volt, melyet a legnagyobb hűbéres germán fejedelem hatalma, vagy szolgálatai sem tudtak áthidalni, mert a hún főkirály megmaradt továbbra is megmérhetetlen távolságban, mint az ég fia. Tehát állandóan olyan erőskezű uralkodóra volt szükség, aki az össze nem illő elemeket egybe tudta fogni páratlan akaraíterovel és lenyűgöző egyéniségével egy nagy, felettük álló közösségbe. A központi hatalom megerősödése tehát maga után vonta a fegyverrel meghódított, de meg nem szervezett népi autonómiák egységesítését. Attila udvart hozott össze, állami centrumot, melyen belül hunok, szlávok, germánok, ugorok, szarmaták, finnek egyformán megtalálták a maguk helyét. Az addig egymagában álló hadszervezet mellé központi kancelláriát létesített, mely elsősorban külpolitikai kérdésekben állott az új uralkodó segítségére. Attila egyéniségének nemcsak szigorúsága és félelmetessége volt az, ami az óriási birodalom összes erőit egy cél felé irányította. A germán mondák egy része benne látja a jólelkű és bölcs uralkodó mintaképét, felejthetetlen nyomot hagyott tehát a költészetben a bölcs, a m érseki êtes, a belátó, a hű alattvalóit gyámolító új világhódító.

Említettük, hogy Attila a Rua által kitaposott utakon haladt tovább, csakhogy erőteljesebb és céltudatosabb lépésekkel. A pacifikált kelet és a birodalomtól északra fekvő területek meghódítása teljesen szabadkezet biztosított a számára a 440-es évek közepétől kezdve. Ez a változás azután úgy keleti, mint nyugati politikájában következetesen érvényesül. Attila és a vele minden tekintetben egy úton haladó Buda külpolitikája sziklaszilárd reális alapokon nyugodott. Attila világhódító tervei még nem bontakoztak ki, de minden előkészület megtörtént hozzá, amidőn a Fekete-tengertől északra és a Duna, valamint Rajna vonalán innen, kivéve Skandináviát, az egész Európa hún fennhatóság alá került. A 440-es évek átmenetet alkotnak a régi hún külpolitika és Attila világuralmi törekvései között. A keletrómai birodalommal szemben Attila súlyos csapásokra készül, de tisztázódik viszonya Aetiuson keresztül a nyugatrómai birodalomhoz is. Germania meghódítása után gyökeresen más a helyzet, mint amilyen volt Attila uralkodása kezdetén. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy Aetius mivel viszonozta azt a nagymértékű segítséget;

amit Attilától kapott Galliában. Erre forrásainkban konkrét választ nem kapunk,[50] de valószínű, hogy ezek az ellenszolgáltatások nem merültek ki külső udvariassági tényekben, így például abban, hogy Aetius képzett titkárokat küldött Attilának, hanem közvetlen, főleg anyagi szolgáltatásokkal és Attila germániai jogigényeinek elismerésével honorálta a hunoknak a birodalom érdekében teljesített szolgálatai..

DIPLOMÁCIAI ELŐKÉSZÜLETEK A 101. ÉVRE.

Attila tisztában volt azzal, hogy a hunok római politikáját nem lehet örökre rögzíteni ott, ahol elődei, Uldin és Rua megállapították és hogy előbb-utóbb kenyértörésre kerül a sor a nyugatrómaiakikal is.

A hún külpolitika egyik vezérelve volt a két római birodalomnak egymástól való elszigetelése, ami már a hunoknak a két birodalommal szembeni többször hangoztatott ellentétes magatartásából is kitűnik. A keletrómai diplomácia a hún elszigetelődési politikával szemben eredménnyel vette fel a harcot. Eltekintve attól, hogy állandóan zavarokat igyekezett kelteni a hunok birodalmában, még szorosabbra vonta az amúgy is meglévő családi kapcsolatát a nyugatrómai császárral, az ifjú Valentinianussal, megkönnyítette a helyzetét az is, hogy II. Theodosius uralkodásának első felében az évszázados ellenséggel, a Szasszanidákkal békében, sőt barátságban éltek, ami lehetővé tette, hogy a birodalom, haderőinek jelentős része felszabaduljon nyugati irányban. A hunok sem maradtak tétlen. Mindkét római birodalommal szemben természetes szövetségesnek kínálkozott a vandálok királya, Geiserioh, aki most Afrika meghódítása után hajóhadával Itália és Szicília partmellékét háborgatta. Oly nagy volt a vandál veszedelem, hogy azt már az egyébként tétlen Theodosius sem nézhette végig és bár már több mint egy évtizede nem avatkozott be a teisvérbirodalom belügyeibe, felismerve a vandál előretörés veszedelmességét, 1100 hajóból álló óriási hajóhadat küldött megfelelő létszámú szárazföldi erővel Szicíliába. Geiserioh súlyos veszedelemben forgott, mert ily óriási túlerővel szemben nemcsak a nyugati földközi medencében kivívott sikerei forogtak kockán, hanem afrikai hódításai is. Geiserich valószínűleg már ekkor kereste a kapcsolatot a hún királyokkal.[53] Teljesen kizárt dolog, hogy a most következő hún támadás a Balkán félszigeten ne lett volna szoros összefüggésben a keletrómai és vandál össszetűzéssel, hiszen Geiserich tehermentesítése csak ilyen, a birodalom legveszélyesebb pontja elleni támadással volt elérhető és ugyanakkor a hunok számára soha kedvezőbb alkalom nem kínálkozott a rómaiak megtámadására, mint most, amidőn a legjobb csapatok távol voltak Szicíliában. A vandál és hún háború nem állott elszigetelten, hanem ugyanakkor súlyos zavarok keletkeztek Ázsiában is. A régóta nyugodtan viselkedő perzsák a birodalom tragikus helyzetét arra használták fel, hogy a keleti határokat megtámadják. Velük egyidőben a szaracénok, tzannok és az isaurok támadásáról is hallunk.[53] Ezen ázsiai ellenfelek ellen a császár Anatolius és Aspar magister militumokat küldte ki, kiknek azután rövid harc után sikerül a különböző keleti ellenfelekkel egy évi fegyverszünetet kötni.[54]

Ezeknél a keleti harcoknál is sokkal súlyosabb volt a hunok támadása a Duna vonaláról.

A 101-102.ÉVI BALKÁNI HADJÁRAT.[55]

Mielőtt a most kitörő hún-római háború okaival foglalkoznánk, Attila valamennyi most következő hadjáratának az eddiginél jobb megértése miatt tárgyalnunk kell a hún hadsereg szervezésében és összetételében beállott változásokat és e hadjáratoknak Attila távolabbi céljaival való összefüggését.

A hún hadsereg Attila korában már nem volt az, ami a hunok Európa területén való megjelenésekor. A 374-ben egész Európát megremegtető előretörésben a hunokon kívül aligha vett más nép részt, mint a velük rokon nyugati török népek tömege, mely hihetőleg már ekkor is a hún államhoz tartozott, továbbá az ázsiai alánok egy része. Ez a hadsereg tehát lovashadsereg volt és pedig túlnyomó részben könnyű lovas hadsereg, melynek fő fegyvere a nyíl. Ez a hunoknak már évszázadok óta a legfontosabb támadófegyvere és már a kínaiak tanúsága szerint a hiung-nu nagyfejedelem birodalmához tartozó lovasnomád népeket gyűjtőfogalommal megjelölve nyilas népeknek[56] nevezték. A hunok lovasnomád taktikáját a későbbiekben még részletesebben fogjuk tárgyalni és így annak taglalásába most nem megyünk bele. Ez a. hún hadsereg belső összetételében bővült a 374. évet követő évtizedekben. A hódolt népek javarésze nem lovasnép, vagy csak részben az. A keleti germánok évszázadok alatt megismerték a késő császárkori római taktikát s túlnyomórészt maguk is nehézfegyverzetű gyalogosok. A katonailag kisebb értékű szarmata és szláv népek részben könnyű gyalogosok, részben pedig nehéz lovasok. Szerepük ősi tapasztalatok szerint technikai. Ők a sereg elővédjei, a táborőrség, az ostronumunkalatoknal rájuk esik a nehezebb és szolgaibb földmunkák elvégzése, ők a harácsolok, a Tiadsereg utánpótlásának a biztosítói, stb. Ezekhez a hún hadvezetés számára idegen elemékhez csatlakozott Pannónia meghódítása után, majd a balkáni hadjáratok kihatásaként számos romanizált kelta és görög liarcos, kiknek mint technikailag felhasználhatóbb egyéneknek a várostromoknál és a folyami átkelésénél vették hasznát. A hún hadsereg így Attila korában már összetett jellegűvé válik. Magvát továbbra is a hún és a rokonnépek kitűnő könnyűlovassága alkotta, de a meghódolt népek hadiilletményei lehetővé tették a nyugati értelemben vett módszeres hadakozást is, melynek Attila későbbi hadjárataiban letagadhatatlanul felismerjük a nyomait. Ha az idegen elemek megjelenése a vezetésben mélyreható változást nem is idézett elő, kétségtelenül praktikus megfontolásból azok időnkénti alkalmazását maga után vonta. Attila nem riad vissza attól sem, hogy esetenként fontos megbízásokat adjon a hódolt fejedelmeknek, bár önállóbb feladatokat később sem bízott másra, legfeljebb helyettesére, Onegesiusra, ki mellette félig-meddig a törököknél szokásos nagyvezíri tisztet töltötte be.

Az itt előadott katonai szempontok mellőzése tette sokszor érthetetlenné Attila egyes katonai akcióit s ha a hadműveleteknek a céljai sem voltak tisztázhatók, általánossá válhatott az a vélemény, minítha Attilát pusztító hadjáratai során kizárólag csak a rablás és pusztítás vágya vezette volna. Az természetes, hogy Attila korában egy háború, akár a rómaiak, akár a germánok, akár a hunok folytatják, egyformán pusztító jellegű. Hiszen a most folyó világháború során sem marad a nehezebb küzdelmek nyomában kő kövön. De ez már bennerejlik a népvándorlás lélektanában, amidőn senkinek sincs meg a biztos helye s amikor egy államfő,

vagy hadvezér sem tudhatja, hogy milyen meglepetést hozhat a holnap. Éppen ezen analógiák miatt keli Priskosnak a tudósításait kellő óvatossággal alkalmazni, aki a régi római szemléletnek megfelelően ítéli meg az eseményeket akkor, amikor ebből a régi Rómából úgyszólván csak a neve és az intézményeknek az élettelen váza maradt meg.

A balkáni háborúk előzményeihez tartozik Bizánc és a hún uralkodók között Constantiában létrejött szerződés, melynek feltételeit fentebb ismertettük, s mely a szokásos évi adó megállapítása mellett kikötötte, hogy a rómaiaknak nincs joguk a hún birodalom alattvalóival bármiféle kapcsolatba lépni. Ezzel tudomás szerint Attila a keletrómaiak szokásos bomlasztó propagandájának akart gátat vetni. Hogy ennek a megegyezésnek meg legyen a kellő súlya, kierőszakolták a hún szökevények kiadatását, kiknek elrettentő példaként való kivégzése ország-világ előtt bizonyossá akarta tenni, hogy az új tetterős hún uralkodó a legszigorúbban jár el mindazokkal szemben, akik a hún állam egysége ellen törnek és az ellenséggel cimborálnak,

A constantiai szerződés következtében a keletrómai határ automatikusan lezáródott. Megszűnt az átvándorlás, a keletrómai hadseregnek barbár területekről való zsoldos toborzása, de javarészében megszűnt a diplomáciai intrika is, mely az ellenség belső izgatással való gyöngítésével akarta a római hadsereg gyengeségét pótolni. Végül e szerződés akaratlanul is elismerte a hún uralkodók egyenjogúságát és nagyhatalmi állását. Attila koncepciója szerint amilyen zárt egész a római birodalom,, ugyanolyan stabil kell, hogy legyen a hún birodalom is a Dunától északra. Nemcsak hogy nem tűri meg az ellenséges propagandát, hanem gátat vet annak is, hogy országának egyes vállalkozóbb szellemű népei és urai idegen szolgálatba lépjenek és így a hún birodalom erejét gyengítsék.

Ma is vita tárgyát képezi, hogy melyek voltak Attila tulajdonképpeni céljai a balkáni hadjáratokkal. Általános felfogás szerint[57] ezek rablóhadjáratok voltak, melyekkel közvetlenül mindazt a gazdagságot, amit az európai tartományok sok nemzedék verejtékes munkájával felhalmoztak, részben elrabolta, részben pedig megsemmisítette, a római császárt pedig arra kényszerítette, hogy az évi adót időnként emelje és főleg annak tényleges kifizetéséről gondoskodjon, sőt némelyek azt hiszik, hogy ez az évi adó volt a hún udvar fenntartásának alapja.

Véleményünk szerint bármily tetszetős is ez az álláspont, nem ad kielégítő magyarázatot. Főként azt nem világítja *meg,* hogy miért fektetett akkora súlyt Attila egyes hadászatilag fontos helyek elfoglalására,[58] a limes birtokbavételére és miért követelte azt, hogy a Duna vonalától délre öt napi járóföldre a bizánciak minden erődítményt leromboljanak. Attila követi és hírszerzői jelentésekből kétségkívül jól ismerte a keleti birodalom belső gyengeségeit és világuralmi törekvései közben számolt azzal. Vezérelve volt, hogy ellenfeleit előbb gazdaságilag juttatja a tönk szélére és ha ez sikerül, akkor az egész elöregedett birodalom önmagától fog összeomlani. A legtöbb kutató ott téved, amikor Attilánál csupa primitív tulajdonságot tételez fel és nem tudja elképzelni, hogy egy barbár fejedelemnek messzibbmenő céljai is lehetnek, mint a zsákmányolás. Pedig Attilának minden cselekedete az előre alaposan felkészülő diplomatát és hadvezért sejteti és így bizonyos tervszerűséget kell abban is látnunk, hogy előbb azt akadályozza meg, hogy a keleti birodalom barbár területekről zsoldosokat kaphasson, majd magas adókkal, harácsolásokkal valósággal kimeríti a bizánci kormány erőforrásait, demoralizálja a lakossá-

got, végül kíméletlen katonai akciókkal legázolja a birodalom fegyveres erőit, megtöri az ellenállást és maximális követeléseivel aláássa a császári tekintélyt. Egy ilyen tervszerű politika tökéletesen megfelel annak a jellemrajznak, melyet róla bizonyos elfogultsággal kiszínezve főforrásaink nyújtanak. De igazolja ezt a feltevésünket az a körülmény is, hogy ezzel *egyidőben* Attila a nyugatrómaiakkal szemben igen barátságos kapcsolatokat tart fenn és semmi sem árulja el azt a szándékát, mintha nemsokára nyugat megtámadására kerülne a sor.

Attila a katonai akció megindítására a legkedvezőbb időpontot választotta ki, mert 441-ben a keletrómaiak úgy keleten, mint nyugaton a legerősebben igénybe voltak véve.

A 101-ES HÁBORÚ OKAI.

Hátra volna még tisztázni a háború kitörésének közvetlen okát.

Háborús ürügyet könnyű volt találni. A bizánci ügynökök béke idején sem szűntek meg a hún területen intrikálni, kapcsolatokat tartottak Jenn az elégületlen népekkel, sőt ott is zavart keltettek, ahol nyugalom volt.

Attila tisztában volt azzal, hogy a keletrómai diplomácia olyan ellenfél, mellyel együtthaladni veszélyesebb, mint állandóan harcban lenni. Ezért Attila még ha nem is volt ok a háborúra, akkor is tudott ilyen ürügyet találni, bár a nyugati írók róla szóló tudósításait csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk.

Priskos[59] utal arra, hogy béke idején igen élénk kereskedelem folyt a két birodalom között. Hún részről azonban többízben megszegték a határszéli vásárok rendjét és erőszakosságokat követtök el. 441-ben a hunok rajtaütöttek egy castellumon, a kereskedők egy részét agyonverték és áruikat elrabolták.[60]

Anélkül, hogy ilyen határszéli incidensek megtörténtét kétségbevonnánk, nem hisszük, hogy csak a rómaiaknak lehetett okuk panaszra. Iámérve a görög kereskedők ravaszságát, nyugodtan feltehetjük, hogy ők is sokszor becsapták a lenézett barbárokat és számos tettlegességnek, vagy összetűzésnek az üyen, kalmárok részéről elkövetett huncutságok voltak az okai.

A császár az incidens elintézése céljából követséget küldött a hún királyokhoz és a constantiai szerződésre való hivatkozással sérelmezte a hivatkozott castellum elfoglalásakor elkövetett erőszakosságokat.[61] A hún királyok a bizánci követségnek azt a levélbeli[62] választ adták, hogy az ellenségeskedést és szerződés megszegését a keletrómaiak kezdték, mert szökevény hún alattvalókat vettek fel a római hadseregbe. Erre a hunok valóban teljesen jogosan hivatkozhattak, mert pl. a valószínűen gót származású Arnegisclus nemcsak, hogy a bizánci hadseregben szolgált, hanem ott tábornoki rangot ért el.

Felpanaszolták a hunok azt is, hogy a határszéli Margus város püspöke átlopózott a határon és kirabolta a hún királyok közelben lévő sírboltját. Emiatt megtorlásul a püspök kiszolgáltatását követelték. Végül panaszt tettek amiatt is, hogy a keletrómaiak a vállalt évi adót nem fizetik.[63] Kijelentették a hún királyok, hogy amennyiben a keletrómaiak a felsorolt kívánságokat nem teljesítik, a háború elkerülhetetlen. A bizánci követség ezekre a panaszokra és kívánságokra választ adni nem tudott,

emiatt a hún királyok ezeket levélbelileg juttatták a bizánci udvar tudomására, amely a többirányú háborús lekötöttség dacára is lebecsülte a hunok hatalmát. A vallásos császár számára a püspök kiadatása, – aki amellett valószínűleg ártatlan is volt, elképzelhetetlennek látszott.[64] A római szolgálatot vállalt hún szökevényeknek s így elsősorban Arnegisclusnak volt akkora befolyása, hogy a császárnál keresztülvigyék e követelések elutasítását. A háborús párt győzelme teljessé vált Thracia katonai parancsnokának, Johannes magister militumnak a meggyilkolásával.[65] Igen valószínű,[66] hogy a balkáni hadsereg egy része a hunokkal kötendő béke mellett kardoskodott. Ezeknek az élén állhatott a thrákiai katonai parancsnok, aki mellékesen megjegyezve vandál származású volt. Mivel a vandálok a hunokkal szövetségben, a birodalommal pedig harcban állottak, Johannest ellenfelei az ellenséggel való összejátszás gyanújába keverték. A háborús párt erőszakos lépésre szánta el magát. Arnegisclus tábornok, aki maga is hún szökevény volt és így Attila kivansagainak teljesítése esetén tartania kellett a kiadatástól, orvul meggyilkoltatta Johannest. Nem tudunk arról, hogy emiatt a gyilkosság miatt Arnegisclust megbüntették volna, ellenkezőleg a következő években ő a Balkánon működő római haderők főparancsnoka. Priskos hézagos kivonata keveset ír a hunok és bizánciak között folyó tárgyalásokról, amelyek pedig igen sokáig húzódtak el, míg végre Attila észre nem vette, hogy a keletrómaiaknak az a szándéka, hogy a tárgyalásokat vég nélkül elnyújtsa. Elhatározta, hogy az egész Duna vonalán támadást indít a birodalom ellen.

A Dunán átkelő hún sereg először a Morava folyó mellett fekvő Margus városát (ma Dubravica[67] vette ostrom alá. Mivel a szörnyű pusztítások hatása alatt éppen a dunai tartományok lakossága kérte a püspök kiszolgáltatását, a püspök már maga sem látta életét biztonságban. Átszökött tehát a hún táborba és élete sértetlenségének biztosítása mellett megállapodott a hunokkal, hogy a fontos várost átadja. Az egyezség alapján a kapukat kinyittatta, mire a hunok a várost birtokukbavették.[68] A hún fősereg Margus elfoglalása után a Duna mentén húzódó keleti, nyugati és déli irányú főútvonalakon minden irányban előretört és elfoglalta előbb a Margustól nem messze a Morava túlsó partján levő Viminaciumot (ma Kostolác közelében Drmno falu mellett vannak a romjai),[69] majd Attila keleti irányban a dunai limes többi városai ellen vonul, míg valószínűleg Onegesius vezetése alatt egy másik hún sereg nyugati irányban tör előre és beveszi a fontos Singidunum (ma Belgrád) városát.[70]

Az Attila vezetése alatt álló hún fősereg keleti irányban előrenyomulva, elfoglalta a hadiúton levő városokat és erődöket, majd ostrom alá vette a fontos és nagy Ratiaria (ma Arcser) városát, mely Dacia ripensis tartomány fővárosa volt, élénk kereskedőhely, a dunai hajóhad egyik állomása és ahol a Naissus irányából a Timok völgyében északnak haladó hadiút egyesült a dunamenti hadiúttal.[71] Ez a város is ostrom után elfoglaltatott és elpusztíttatott.[72]

A hún fősereg akcióival egyidejűleg más, nagyobb hún hadseregcsoportok a Száva vonala ellen intéztek támadást. A rugók királyának, Valipsnak a vezetése alatt erős sereg vonult fel a Kulpa folyó mellett fekvő Noviodunum városa ellen, amely azonban az ostromnak ellenállott.[73]

Ugyanakkor Onegesius vezetése alatt erős sereg tört be a mai Szerémségbe, ahol miután valószínűleg Bassianát és más városokat elfoglalta, a végén az erős és fontos Sirmiumot (jytitrovica) vette ostrom alá, mely város nemcsak nagyságáért ós amiatt volt jelentős, mert Hlyricumnak a

fővárosa volt, hanem azért is, mert az Itáliát a Balkánnal összekötő hadi és kereskedelmi út is itt vezetett keresztül.[74]

Sirmium városa nehéz ostrom után elesett. Valószínűleg ezek a hosszadalmas ostrommunkálatok és diplomáciai tárgyalások igénybevették az egész 441. évet, mely kétségtelenül nagy eredményeket hozott a hún fegyverek számára. A keletrómai birodalom elveszítette legerősebb védővonalát, mert a Száva-mente és dunai limes széles, többszáz kilométeres sávban áttöretett és a hunok birtokukbavéve az ittlévő fontos városokat és erődöket, nyitva állott az út a birodalom belseje felé.[75]

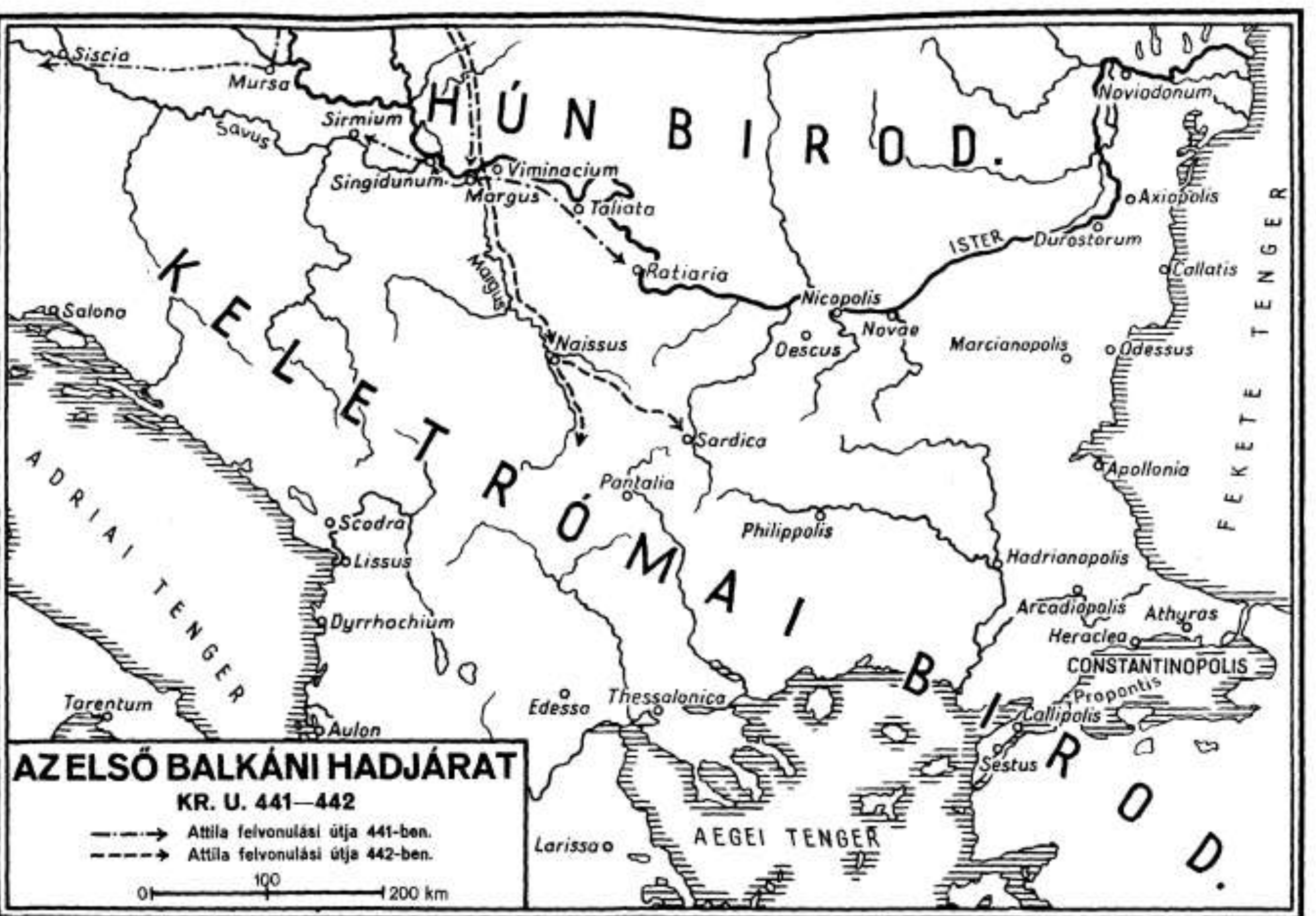
A keletrómai udvar az elszenvedett érzékeny veszteségek dacára sem gondolt a békére, ehelyett a javarészükben elpusztult balkáni haderők helyett új erőket vont közre. Anatolius és Aspar sikeresen befejezték a perzsák elleni hadjáratot és így a 441. év végével az ázsiai hadak jelentős része felszabadult[76] és a Balkánra felvonulhatott. Forrásaink hallgatnak róla, de igen valószínű, hogy a kormánynak ezért a keleten kötött békéért súlyos árat kellett fizetnie.

A hún áttörés másik és az előzőnél jelentőségteljesebb következménye volt a Sziciliába küldött hajóhad és hadsereg visszahívása.[77] Ekkora erőt a két római birodalom még nem hozott mozgásba a vandálok ellen. És anélkül, hogy komoly eredményeket elértek volna, a császári vezérek kénytelenek voltak visszatérni. Geiserich, aki most az egyszer súlyos veszedelemben forgott, a hunok beavatkozásának köszönhette a véresebb és esetleg számára végzetessé válható háborútól való megmenekülését. A keletrómai erők visszatérése következtében Valentinianus császár kénytelen volt békét kötni Geiserichhel, akit az általa elfoglalt afrikai tartományok urának elismert.[78]

NAISSUS BEVÉTELE.

A következő, 442. évben a hún fősereg a Margus (Morava) folyó széles völgyében délnek nyomult előre, majd követve a nagy konstantinápolyi hadiutat, átment a Morava mellékfolyójának, a Nissavának a völgyébe és ostrom alá vette az utat elzáró Naissus (ma Nis) erős és nagy városát, mely akkoriban Dardania provincia fővárosa volt.[79]

Priskos kivonatolója részletesen beszámol ennek a városnak az ostromáról. Teljesen valószínűtlen, hogy csak ezen város ostrománál alkalmazták volna a hunok azt a fejlett ostromtechnikát, miről itt tettek tanúságot. A vár alá felvonuló hún hadsereg mindenekelőtt hidat vert a folyó két partja között, mivel a Nissava Naissus közepén folyt keresztül. Azután körülzárták a várost mindenfelől és szabályos módon különböző ostromszerekkel hozzáláttak a falak lerontásához. Ez ellen a város lakossága és védőserege nagyobb sziklák legurításával és tűznek az ostromlószerekre való rávetésévei védekezett. Kétségtelen, hogy a védők vitézül ellenállottak és a támadóknak súlyos veszteséget okoztak. A hunok a maguk egyéni módja szerint a nyilak ezrével árasztották el a bástyáikat, megtizedelték a védőket, lehetetlenné tették a komoly védekezést és a végén kimerítették a lakosságot és megtörték a lelki ellenállását. Közben a falakon többhelyütt rés támadt és ezeken át, valamint a falaknak támasztott létrákon egyszerre többhelyütt megrohamozták a várost, mely vitéz és szívós ellenállás után elesett és a földdel tétetett egyenlővé. Ezekután a hunok számára nyitva állott az út a további előnyomulásra.

AZ ELSŐ BALKÁNI HADJÁRAT
KR. U. 441—442
Attila felvonulási útja 441-ben.
Attila felvonulási útja 442-ben.
0
100
200 km
HÚN BIROD.
KELETRÓMAI BIROD.
FEKETE TENGER
ADRIAI TENGER
AEGEI TENGER
ISTER
Siscia
Mursa
Savus
Sirmium
Singidunum
Viminacium
Margus
Taliata
Ratiaria
Nicopolis
Novae
Descus
Durostorum
Axiopolis
Noviodonum
Callatis
Odessus
Marcianopolis
Apollonia
Naissus
Sardica
Pantalia
Philippolis
Hadrianopolis
Arcadiopolis
Athyras
Heraclea
CONSTANTINOPOLIS
Propontis
Callipolis
Sestus
Salona
Scodra
Lissus
Dyrrhachium
Aulon
Tarentum
Edessa
Thessalonica
Larissa

11. sz. térkép.

Hogy Naissus elfoglalása után a hún csapatok meddig vonultak tovább előre, nem tudjuk. De abból a körülményből, hogy a Szicíliából és keletről visszahívott bizánci csapatok nem bocsátkoztak nyílt összecsapásba a hunokkal, arra kell következtetnünk, hogy a városok és várak védelmére szorítkoztak és hogy a hún portyázó csapatok messze délre előrenyomulhattak.[80]

NYUGATRÓMAI BEAVATKOZÁS ÉS BÉKEKÖTÉSE

A szorongatott helyzetben levő Theodosiusnak ekkor a ravennai udvar jött segítségére, amellyel és elsősorban a nyugatrómai patríciussal, Aetiussal Attila továbbra is fenntartotta elődeinek barátságos kapcsolatait. A nyugatrómai követ, a későbbi római történetíró és politikus, Cassiodorus atyja, Senator consularis előbb Konstantinápolyba utazott és megbeszélte azokat a feltételeket, melyekbe a keleti udvar végső szükség esetén belemenne. Mivel a szárazföldi út nem volt biztonságos, Senator előbb hajón a Fekete-tenger partján levő Odessusba utazott, ahol az előző évi szicíliai hadjárat egyik vezetőjiet, Theodulos dux volt a parancsnok. Nincs kizárva, hogy őt adták a bizánciak mellé másik követül.[82] Kíséretében volt továbbá Senatornak Aetius fia, Carpilio is. A tárgyalások részleteiről *nem* tudunk semmit, annyi kétségtelen, hogy Senator kiküldetése eredménnyel járt és sikerült neki a hún királyokat kiengesztelni. Attila *eltekintett* most *már* Arnegiscolus kiszolgáltatásától. Egyébként közelebbit a végleges megállapodásról nem tudunk, de abból, hogy Carpilio túszként visszamaradt a hún udvarban, arra kell következtetnünk, hogy részletesen szabályozták újból a hún-bizánci kapcsolatokat és; főleg az évi adózás kérdését. De a túszadásból az is következik, hogy Attila már nem hitt a bizánciak ígéretében és a megállapodás betartását Carpilio személyén keresztül a nyugati birodalom mintegy szavatolta.

A modern írók különösképpen elfogultak a bizánciak javára. Pedig éppen a keletrómai Priskos szolgáltatja önkéntelenül az adatokat kormánya kétszínű külpolitikájára. Mama és Atakam fiainak a lázadásában benne kellett, hogy legyen a kezük, mert ezek a bosszú elől keletrómai területre szöknek át. Hasonlóképpen a tett ígéret dacára bizánci diplomácia megszegve a constantiai egyezséget, támogatja, sőt előidézi az akacir törzsek fejedelmeinek a lázadását. Tehát ők voltak azok, akik a hunok támadását hitszegésükkel kiprovokálták és akik a jószomszédi viszonyt megsértették. Ezért vált szükségessé a nyugatrómai szavatosság is, amikor Róma mintegy garantálta azt, hogy Bizánc a továbbiakban a megállapodásokat be fogja tartani. Az az érzésünk, hogy a nyugatrómai intervenciót Attila nem fogadta szívesen és hogy a viszony a két nagyhatalom között már ekkor elhidegült. Aetius intervenciója ugyanis erősen a presszió jellegét viselte magán és túlontúl kihangsúlyozta a két római birodalom elszakíthatatlan érdekazonosságát és testvériességét.

Ami az első balkáni hadjárat eredményeit illeti, elsősorban döntő jelentősége volt a dunai limes áttörésének. Attila nemcsak a Duna széles vonalának Sigidunumtól egészen Ratiaráig jutott a kétségkívüli birtokába, mert ha a Duna jobbpartját el is hagyta, egyetlen ép vár nem maradt ott, amely a bármikori felvonulást a főváros felé megakaszthatta volna, hanem ami majdnem olyan fontossággal bírt, hatalmába kerítette a Száva vonalát is valószínűleg Sisciától egészen a folyó torkolatáig, ami-

vei a két birodalom szárazföldi érintkezését tulajdonképpen lehetetlenné tette és a római birodalom két felét egymástól elvágta. A háború másik következménye volt az északbalkáni tartományok ellenálló erejének teljes megtörése. A városi lakosság javarésze elpusztult és bún fogságba került, a hún birodalmat már ekkor ténylegesen széles gyepűöv veszi körül délfelől. Eltekintve, hogy a foglyok nagy számban átköltözve a hún birodalom területére, a hún uralkodónak értékes iparos elemet adtak, az a rengeteg gazdagság, ami a dunai tartományokban volt, szintén mostantól kezdve a hún kincstár tulajdonába ment át. A balkáni első háború ezekben a vonatkozásaiban kétségkívül előkészület volt a második támadásra.[83]

BUDA HALÁLA.

A békekötést követő öt évben semmit sem hallunk arról, hogy a két szomszédos birodalom között újabb konfliktusra került volna a sor. Attila nyugati és déli akcióinak szüneteléséből arra kell következtetnünk, hogy Attila birodalma belső ügyeivel, vagy távolkeleten volt elfoglalva, hiszen alkalmi észrevételből tudjuk, hogy Onegesius fővezér keleti hadjáratról tér vissza a trónörökös, Ilek kíséretében. Sok ilyen háború lehetett, melyről forrásaink hiányossága miatt semmit sem tudunk. Attila olyan egyéniség, aki lehetőleg mindent maga szeretett elintézni, már pedig birodalmában akkora távolságok voltak és annyi elintézésre váró ügyet kellett megvizsgálnia, hogy ezek évekre elvonhatták a mediterrán medencétől és nyugattól. A viszonylagos csend ezen éveire esik Attila bátyjának és uralkodótársának, Budának a halála is.

Hogy az uralkodócsaládon belül nagy tragédia játszódott le, vagy pedig itt is az ellenséges propaganda gyanúsításával állunk szemben, ima már feltétlen bizonyossággal eldönteni nem lehet. Nem tudunk arra sem kétségtelen feleletet adni, hogy milyen volt a viszony a két testvér között. Tény az, hogy a két király mindenütt együtt szerepel. Együtt vonulnak hadba 434-ben, keletre, az első balkáni háborúba, együtt tárgyalnak a bizánci követekkel, ami arra mutat, hogy bár a birodalom kettejük között fel is volt osztva, kifelé háborúban és külpolitikai vonatkozásban, együttesen jártak el. A két király közül Attila a tevékenyebb és hol arra kerül a sor, Attila beszél és intézkedik. Nincs kizárva, hogy Buda nem a kevésbbé tevékeny testvér hátrahelyezettségét érezte, hanem inkább örült öccse aktivitásának, mert mint kényelmes, joviális ember ezáltal mentesült az uralkodással járó terhek és az önálló cselekvés felelősségétől és sok kényelmetlenségétől. A nyugati krónikások és a magyar hagyomány szerint a birodalom megoszlott a két uralkodó között és Buda a keleti, Attila pedig a nyugati részek királya volt. Még abban az esetben is, ha a két testvér a legjobb egyetértésben élt egymással, kellett, hogy legyenek olyan kérdések, melyeikben ellentétes vérmérsékletüknek megfelelően felfogásuk eltérő volt egymástól és amikor a két király között összeütközésre került a sor. Mégha Buda nem is volt aktiv, külön udvara, külön hadserege volt, amíg élt. Attilának korlátlan cselekvési lehetősége nem volt és távolabbi céljai megvalósításában még a legjobb testvér is útjában állott. Ha pedig Buda nem volt teljesen pipogya, vagy szemlélődő ember, akkor az ilyen összeütközésnek Attila határozott egyénisége mellett a következménye csak tragikus lehetett. Forrásaink igazolják azt a hagyo-

mányt, hogy Budának és Attilának más és más népek tartoztak a fennhatósága alá, tehát a birodalom de facto megoszlott közöttük, hogy ebből nem származott a kortársak által is tudott összetűzés, a legjobb bizonyíték arra, hogy a nagy családi tragédiát az ellenséges propaganda fantáziája találta ki.

A források és a belső, valamint a külső körülmények mérlegelése mellett[84] nem. hisszük, hogy Attila testvérvérrel mocskolta volna be a kését és így az idősebb testvér 445-ben[85] természetes halállal múlt ki, örökül hagyván testvérére a birodalom keleti része feletti korlátlan uralmat és a hún nemzet és nagyhatalom osztatlan egységét is.

Buda Attilával szembeállítva, – aki örökké nyugtalan hódító egyéniség, – a keleti uralkodók, nagyurak kényelmes, nyugodt, inkább jóakaratú, mint hatalomvágyó típusának a megtestesítője. Nem lehet kellőképpen sokrabecsülni azt, amit Priskos constantinusi és Suidas féle önmagukban jelentéktelen töredékei megőriztek róla. Volt neki egy fekete; afrikai mór származású, torzszülött udvari bolondja, Zerkon. Nemcsak a természet formálta torzzá s csúf lényét a közönség mulatságává, hanem az udvari bolondok esetlen szellemessége, mindenféle európai nyelvből összerakott keverék beszéde. Ezt a Zerkót Aspar, a keletrómai hadvezér szerezte Libyából. 442^ben, midőn a hunok betörtek Thraciába, Zerko hún fogságba került. Budának lett a rabszolgája és a hún főkirály rendkívül megkedvelte. Mindenüvé magával vitte és valószínűleg nem lehetett ura mellett semmire se panasza. Mégis megunta a hún udvart és megszökött onnan. Buda addig kerestette, amíg elfogták és bilincsbeverve ura elé vitték. Buda ekkor megkérdezte tőle, hogy miért szökött meg, amikor nála jól ment dolga, talán jobb volt neki a rómaiaknál. Zerko őszintén beismerte bűnösségét, de mentségére felihozta azt, hogy a király nem adott neki feleséget. Erre Buda általános derültségre felesége udvarhölgyei közül kiválasztott egy nemesi származásút és férjhez adta az udvari bolondjához.[86] Ez az epizód mindennél jobban jellemzi Budát, a mulatságra vágyó nagyurat és az embert. Hatalmi gesztusa, hogy egy jobb származású udvarhölgyet odakényszerít törpéjéhez a kényúr gesztusa, önfeledt, tréfára hajlamos volta pedig az emberé, kinek mindennél nagyobb gondja a nyugalom.

JEGYZETEK A VII. FEJEZETHEZ.

1) Attila bátyját ezen a magyar közhasználatban már évszázadok óta meghonosodott néven nevezzük annál is inkább, mert ez a névalak valószínűleg közelebb áll az eredeti hún névalakhoz, mint a forrásaink által használt Bleda.

2) Prisk. frg. 1 és Jord. c. 35.

3) Azon kérdés felett, hogy a két testvér, Buda és Attila között melyik volt az idősebb, hosszú vita folyt. Már Juveneus Caelius *Calanus* püspök (1200 körül) helyesen megállapította, hogy Buda volt az idősébbik testvér. *Bél* Mátyás ellenkező véleményen volt, az után kutatott, hogy vajjon honnan merítette Calanus ezt az adatát, mikor véleménye szerint Jordanes ennek az ellenkezőjét állítja. *Thierry* (I. p. 54) és *Wiet.-Dahn* II. p. 224 szerint is Buda volt az öregebb, míg *Haage* (p. 5) abból, hogy Priskos általában Attilát említi az első helyen, ennek az ellenkezőjére következtet. Igaz ugyan, hogy Priskos kivonatolója frg. 1.-ben csupán Attilát tünteti fel Rua utódaként, de ezt az ekiézését később korrigálja, mikor a testvéreket együttesen szerepelteti és Jord. c.

35. helye is bizonyítja, hogy együtt uralkodtak., Ezzel szemben téves, mondja Haage, Prosper (ad a. 446) azon adata, hogy Rua utóda Buda lett volna és csak az ő halála után következett volna Attila. *Güldenpenning* p. 334 óvatosan nem foglal állást ebben a kérdésben. *Beech* VI. p. 284 után, aki Budát tartja az idősebbiknek és a főkirálynak, általában egy vélemény uralkodott ebben a vitatott dologban egészen *Tolnai* Vilmosig (Attila és Buda testvérsége, EPh. K. 1926, p. 102-104), aki újból igyekezett az ellenkező felfogásnak hitelt szerezni. Tolnai azt állítja, hogy a két testvér közül Buda volt a fiatalabb és az ellenkező felfogás csak azóta vált általánossá, amióta Arany „Buda halála" megjelent. Arany az addigi felfogással szemben Thierryre támaszkodik, akinek viszont Calanus volt a forrása és ezért meg is rója Thierryt. Tolnai feltevése Jordanes (c. 35) „Bteda germano" kifejezésén alapul, amit ő „testvéröccs"-ként fordít. De szerinte negativ bizonyíték az is, hogy Priskos seholsem beszél a két testvér koráról és hogy úgy Priskos, mint Jordanes mindig első helyen említik Attilát. A német mondák szerint is Buda a fiatalabbik. Úgy hiszi Tolnai, hogy Priskos szövegét is félreértették, της δέ Iv *τη* κώμη γυναικός μία δέ αοτη τοδ *Βλήξα* γυναικών γέγονει, a bonini fordítás szerint: vici domina una ex Bledae uxoribus erat. Ebből mondja, még nem következik, hogy ekkor Buda már halott volt, mert a bizánci követség Zerkon bohócot *még* Attila udvarában találja, holott pedig Zerkont Attila nem szívelvén, Budának adta át. Tolnai itt elnézi, hogy Zerkon Buda halála után római területre kerül és onnan jön ismét vissza. Nem törődik Tolnai Buda halálozási évével sem, amikor az állítja, hogy Buda az ismert követségjárás idejében még életben volt. Erre a sok hibát tartalmazó cikkre *Moravcsik* Gyula adott választ ugyainazon folyóiratban (p.. 195-202) „Attila és Buda. Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez" címmel. A Jordanes szövegében levő germanus szó (Get. 35, 180-181 = MGH V, 1) nem jelenti a fiatalabb testvért, így tehát ez a kérdés eldöntésére nem alkalmas. Döntő jelentőségű azonban Theophanes ed. Boor p. 102 következő része: εν τφ μεταξύ 'Αττίλας *Ό* Μou νδίου παῖ~, Σκύθης γενόμενος ανδρείος και υπερήφανος, αποβαλών Βοελλαν, τόν πρεσβύτερον άδελφόν, και μόνος άρχων το των Σκυθ-ών βααίλειον, οδς κ α! Οδννοος καλοδσιν, κατατρέχει τήν Θράκην.
A IX. századból való Anastasius-féle latin fordításban is: „Bdella seniori fratre" áll, hol a Bdella másolási hiba Bleda helyett, – Βλήδας van Priskosnál is, – Βλίδας a Chronicon Paschalebain. Ugyancsak Moravcsik bizonyítja, hogy a hunokra nézve Theophanes főforrása Priskos (azonosságok: Theoph. p. 103, 3-6 és Prisk. ed. Boor p. 576, 25-29, valamint Theoph. p. 108, 5-7 és Prisk. p. 583, 11-14. Egyezésre mutat Attila halálának leírása Jordanesnél, aki forrásául kifejezetten mint Priskosra hivatkozik). Moravcsik Hauryval együtt (Proc. op. I, proo. VIII s köv.) azon a véleményen van, hogy Attila korára nézve Priskos volt Theophanes forrása, sőt feltételezi, hogy Calanus nemcsak Jordanest, hamem közvetlenül az akkor még meglevő Priskost is használta. Moravcsik válaszával ez a kérdés eldöntöttnek látszik.

4) Buda neve itt Bloedel, Niebelungenlied ed. Bartsch 1346, 1906-1909 vs. Wiet-Dahn II. p. 270. Güldenpenning p. 334. Bury I.[2] p. 271.

5) A modern nyugati írók általában tájékozatlanok ebben a kérdésben. így *Bury* I.[2] p. 272 feltételezi, hogy Rua, Mundzuk és Oktár 430 körül egyidőben uralkodtak. Ilyen felfogás mellett érthető, hogy állandóan a huta birodalom egységének a.hiányáról írnak. *Güldenpenning* p. 334 nyitva hagyja, hogy Buda „és Attila miért következtek Rua után; szerinte soknejűség mellett nehezen tételezhető fel, hogy Ruának ne lettek volna fiúgyermekei. Inkább azt hiszi, Peschel: Völkerkunde p. 252-re hivatkozva, hogy miint ahogyan az a pásztor és vadásznépeknél elő szokott fordulni, a személyi rátermettséget a születési joggal szemben előnyben részesítették. *Seeck* (VI. p. 282) szintén hajlik erre a fel-

fogásra, bár egyébként nagyon helyesen felteszi, hogy Rua és testvérei Uldin fiai lehettek. Attila uralmának biztonsága, zavartalansága, a trónutódlás kérdésének családi alapon való háborítatlan megoldása amellett szól/nak, hogy a Tiúnok természetesnek tartották az uralomváltozást és az ellen Rua életbenlévő két testvére sem szólalt fel. Már Rua uralkodása idején a hún főkirály három testvéréről történik említés, akik forrásunk (Jord. 35, 180) szerint együtt uralkodtak volna. Ez természetesen nem úgy értendő, hogy alattuk a hún birodalom négy részre oszlott, hanen%igy, hogy a többi testvérek a birodalom egyes részeinek az alkirályai lehettek. Társkirályság esetén is vagy a királyi hatalom maga oszlik meg, vagy pedig területi megoszlás jöm létre. A hún közjog ilyen megoszlást nem ismert és így csak az tételezhető fel, hogy az uralkodócsalád egyes tagjai a főkirály mellett az egyes hún szárnyak alkirályai voltak, hatalmuk azonban a főkirály szuverenitását nem korlátozta. A négy testvér közül valószínűleg Mundzuk volt a legidősebb, akiről Rua uralkodásával kapcsolatban már nem történik említés, tehát korábban meghalt és akinek fiai, Buda és Attila lettek Rua utódai és nem a másik életbenmaradt két nagybátyjuk Oktár (neve: Jord. c. 35, 180. Sokr. VII. 30) és Ojbársz (Prisk. frg. 8. és Jord. i. h.) következtek a főkirályi székben. Abból, hogy Jordanes előbb említi Oktárt, még tnem következik, hogy előtte uralkodott volna, sőt egyáltalán nem jelent semmit, mert Jordanes nincs annyira megbízható, hogy sorrendjéből ilyen messzemenő következtetést lehessen levonni. *Thierry* idevonatkozó feltevése amiatt is helytelen, mert Oktár túlélte Ruát és mégsem ő lett az utóda. Oktár egészen bizonyosan a nyugati részek alkirálya volt és Rua halála után is megmaradt annak. A negyedik fiúról, Ojbárszról csak annyit tudunk, hogy valamennyi testvérénél tovább élt és 448-ban Priskos látja őt Attila udvarában, mint az uralkodócsalád megbecsülésben álló tagját, aki az egyik lakomán a szigorú hún etikett szerint a hún uralkodó oldalán a rangban második helyet foglalja el. Ekkor már öreg, közszerepléstől visszavonult ember. A régebbi hún szokásoknak megfelelően, mely szerint a hún birodalom egyes részeit a főkirály rokonai kormányozzák, Ojbársz lehetett a keleti országrészek alkirálya, úgy mint Oktár a nyugatiaké és országrészének távollevősége miatt nem történik róla más alkalommal említés.

A kettőskirályság és a lovasnomád törzsközösségek szárnybeosztásának kérdésével összefoglalóan, az eddigi kutatás eredményeit összegezve *Alföldi* András foglalkozott „A kettőskirályság a nomádoknál” című tanulmányában. A kettősség, a dualizmus alapja részben földrajzi és katonai, részben pedig vallási okokra vezethető vissza. A kettőskirályság rendszere mellett több eshetőség van adva (i. m. p. 34-35.):

1. A főkirály a két szárny élére maga állít alkirály okát, hatalma tehát korláttalan. Ez van az ázsiai hunoknál.

2. A főkirály hatalma szimbolikus, hatásköre inkább a vallási, főpapi tevékenység kifejtésére szorítkozik és mellette a vezér gyakorolja az államfői hatalmat.

3. A főkirály és társkirály a hatalmat megosztja, időnként a másodkirály a hatalmasabb (Buda és Attila). (Alföldi felfogásával szemben álláspontunkat Icésőbb foglaljuk össze.)

Az ősi lovasnomád szervezettel szemben az ázsiai hún birodalom óriási fejlődést jelent és a valóságban ebben rejlik az igazi ereje. A szánnyfejedelmek és az egyéb birodalmi hierarchia felett elérhetetlen magasságban áll az „ég fia”, a tan-hu, kivel szemben az államfői hatalom megosztásáról, vagy korlátozásáról beszélni sem lehet. A trónöröklés rendje nincsen általánosan szabályozva. Nyilvánvaló, hogy itt az uralkodó személyes akarata és a közösség nemzeti célokat

szolgáló akarata kiegészíti egymást. A kettőskirályság csak az ázsiai hún állam felbomlása idején fordul elő, akkor sem intézményesein, hanem mint a belső megoszlás jele, ugyanis a két király országa és népe rendszerint elválik egymástól. De nem. lehet a kettős királyság intézményéről beszélni az európai hunoknál sem. Semmiféle bizonyíték sincs arra nézve, hogy Rua mellett testvéreinek nagyobb önállósága lett volna, mint egykoron Ázsiában az egyes szárnyak alkirályainak. Egészen más a helyzet Attila és Buda esetében. A hún államjog szerint kétségkívül Budát illette meg a főkirályi cím és hatalom és mellette Attila legfeljebb a keleti, vagy nyugati országok alkirálya lehetett. A hún főkirályi hatalom egységes és osztatlan, nem úgy mint a többi lovasnomád és elsősorban mongol-török népeknél. Nem tudunk rá példát, hogy a hámoknak *egy* időben egyenlő jogú két uralkodója lett volna. Ha Csi-csi és Ho-han-sa korában és azt követőleg elő is fordult, hogy két, vagy több tan-hu volt, eznem a hatalom békés megosztását, általánosan elismert jogi helyzetet jelentett, hanem hadiállapotot, a hún birodalom forradalmi megosztottságát. Fel lehet tenni, hogy Buda volt a főkirály és Attila az oldalán a főhadvezér, mint ahogyan később Attila oldalán ezt a szerepet töltötte be Onegesius. Attila önálló fellépése, együttes eljárásuk azonban inkább arra enged következtetni, hogy Buda az eddigi szokásoktól eltérően, mint kényelmes és békés természetű ember, önként · osztotta meg a hatalmát öccsével, kinek lenyűgöző egyénisége valószínűleg már 'nagybátyja, Rua életében biztosította a trónöröklésnek ezt a rendjét. A hatalom *megosztás* területileg is kihatott. Prosper Aquitanus (ad a. 444) szerint Buda a hún nép nagyobbik felének az ura és halála után „Attila – Bledae populos parère compellit”, illetve Jordanes c. 34. kifejezését használva „subjugavit”. Thierry ebből Haage p. 5.-tel ellentétben jogosan következtet arra, hogy krónikásaink kifejezése többet jelent, mint önkéntes meghódolást, hanem legalább is kényszerű alávetést tartalmaz, Prosper a két uralkodó egymásközti jogviszonyára a mem sokat jelentő „consors” szót alkalmazza, amiből messzibbmenő következtetést levonni nem lehet. Krónikásaink szerint a két testvér között a Tisza folyó képezte a határt, melytől keletre Buda, nyugatra pedig Attila uralkodott. A krónikások itt aligha meríthettek a krónikás elődeiktől, valószínűleg valami hagyomány szolgált ezen tudósításuk alapjául. Prosper és Jordanes adatai alapján a birodalom területi megosztása a két testvér között eldöntöttnek látszik, csupán csak abban nem vagyuink biztosak, hogy a két testvér a birodalom melyik felén uralkodott. Attila tevékeny természetének megfelelően mindig ott volt, ahol azt fegyveres beavatkozás szükségessé tette. Ott van a 434-i tárgyalásoknál, testvérével együtt, meg a sorosgok ellen viselt hadjáratban. Viszont 441-ben későbbi fővezére, Onegesius vesz részt Sirmium ostromában és bár ebben a hadjáratban Buda is hadakozik, az akacirok lázadásának leverésénél Budát már nem említi Priskos és e lázadást újból csak Attila fővezére Onegesius fojtja el véglegesen. Ebből nemcsak az következik, hogy az akacirok Buda halála után lázadtak fel, hanem az is, hogy Attila hűséges munkatársát nyugaton alkalmazza, a számára fontosabb vár, Sirmium ostrománál, Buda özvegye Priskos szerint az Alföldön, számára meghagyott tanyán él ura halála után, amiből önkéntelenül arra gondolhatunk, hogy Buda területe belenyúlik az Alföldbe, nem messze a későbbi királyi főszállástól. Hogy Attila osztályrésze nyugatra esett, közvetve bizonyítja az is, hogy őt a bizánciak jobban ismerik és hogy ténylegesen ő tartja a kapcsolatot Aetiussal, sőt még az is, hogy a germán mondában Bloedel, kivel a nyugati germánok keveset érintkeztek, teljesein alárendelt szerepet tölt be. Mindezek a következtetések természetesen komoly források hiányában a kérdést csak a nagyobb valószínűség erejével támasztják alá.

Nem sokkal vitte előbbre a kérdés eldöntését Váczy Péter, ki általában Alföldi nyomdokain haladt. Szerinte Rua és Oktár társkirályok voltak, de utána a primogenitura jogán egyedül Buda lett a főkirály, aki csak kényszerűségből osztotta meg a hatalmat később (vajjon mikor lehet ez a később, hiszen Prisk. 1. frg. azt írja, hogy közvetlenül Rua halála után már Attila folytatja a bizánci követséggel a tárgyalásokat, tehát itt a két testvér régebbi egymásközti megállapodására kell következtetnünk, mely a hatalom átvételekor azonnal bekövetkezett) Attiláról fel lehetne még tenni azt, hogy a táborbaszállt Rua oldalán ott volt Amilais, aki felhasználva nagybátyja váratlan halálát, támaszkodva a hadseregret kierőszakolta, hogy a törvényszerinti jogos örökös, Buda, kénytelen legyen kivel megosztani a hatalmát. Erről azonban a forrásaink nem írnak semmit és abból, amilyen együttesen intézik a dolgokat, nem lehet ilyein drasztikus megoldásra következtetni a két testvér között, inkább harmonikus együttműködésre. Váczy következtetése azért is feltűnő, mert Oktár és Rua társkirályságára semmi komoly bizonyítékot felhozni nem lehet, viszont arra, hogy Buda pillanatnyilag is egyedüli főkirály lett volna, forrásainkban nem találunk támpontot.

Negativ eredményre jutott ifj. Horváth János is Váczy munkájáról írott kritikájában (EPhK. 65/1941 p. 204-209) s mint filológus beleesett abba a súlyos hibába, hogy másodrendű forrásokat a maguk szószerűségében túlértékelt. Szerinte (p. 206) Chronica Gall. 116 ad a. 442 = MGH IX, 1. p, 660. alapján Rua halála után Buda következett. Már maga az a körülmény, hogy a Chron. Gall.-t akarja Horváth tanuként felhozni a többi forrásokkal szemben, aggodalomra kell, hogy okot adjon, hiszen ez a krónika más alkalmakkor sem nagyon megbízható a távolabbi eseményekre nézve. De maga Horváth is látja, hogy ttiem lehet ezzel a forrással operálni, amikor a későbbi 131. p-nál utal arra, hogy a krónikás azon feljegyzése, hogy Attila bátyja láb alól való eltétele utáa utóda lett neki, nem helyes, mert Horváth szerint is a többi források bizonyítják, hogy Attila már bátyja életében gyakorolta a királyi hatalmat. Horváth azt a végső következtetést vonja le ezen bevezetés után, hogy Attila és Buda a kettős királyság intézményének megfelelően egyszerre vették át a hatalmat és Buda nem kényszerből, vagy jószántából vette maga mellé Attilát. Ennek a következtetésnek, misât a Váczyénak is az a hibája, hogy feltételezi, hogy a kettőskirályság intézménye, mint más iovasnomád népnél, úgy az európai hunoknál JB meg volt, holott mint fentebb kimutattuk, semmi bizonyíték sincsen arra nézve, hogy ez az intézmény akár az ázsiai hunoknál, – kivéve talán a régebbi időket, akár pedig az európai húnoktiál meg lett volna. Mindaddig, amíg a régi kínai krónikák által megbízható formában jelentett régi hún államformával érthetően meg tudjuk magyarázni a hún államhatalom kérdését, a trónöröklés rendjét, vagyis, hogy Oktár Rua mellett nem a társkirály, hanem a nyugati szárny alkirályának, Ellák pedig szintén nem a társkirály, hanem a keleti szárny, vagy részek alkirályának a szerepét töltötte be, a kettőskirályság fennállásának a feltevésére szükség nincsen. Buda és Attila társkirálysága nem lévén annak a hunoknál alkotmány és közjogi előzménye, nem érinti az ősi szárnykirályoknak intézményét, az állami főhatalom megosztásával pedig egyszerűetti áttörése volt a hún alkotmány ősi szellemének és közjogilag kivételes esetnek tekintendő.

6) Jord. Get, 35, 182.

7) Prisk. frg. 8. = FHG. IV. p. 82.

8) Forrás: Prisk. frg. 1. = FHG *TV.* p. 71-72. Haage p. 15. Güldenpenning p. 336-337. Wiet.-Dahn II. p., 223. Seeck VI. p. 283-284. Bury I. p. 273. – Moravcsik i. m. p. 200 tévesen mondja el ezen eseményéket. 433-ban.

9) Güldenpenning p. 336 úgy véli, hogy a hunoknak a keletrómaiakkal szemben támasztott követeléseinek alapja az „unersättliche Goldgier” és hogy ehhez a szökevény alattvalók és hadifoglyok visszakövetelése üres ürügyül szolgál. Kb. hasonló a véleménye Seecknek is.

10) V. ö. Sózom. VII, 17. Marc, ad a. 418. Sievers p. 427. Güldenpenning p. 336.

11) Később comes és magister scriniorum: Cod. Theod. I, 1, 6. Güldenpenning i. h.

12) Not. dign. ed. Böckling p. 483. s köv. Güldenpenning p. 336 tévesem mondja, hogy ez a vár a Dunának román partján volt.

13) Priskos excerptora ugyan itt arról beszél, hogy a rómaiak nem köthetnek olyan barbár néppel szerződést, mely a hunokkal háborúban áll, – ezt szolgailag átveszi Güldenpenniing p. 336 -, de hogy itt a szerződés ezen pontja csakis a hún alattvalókra és a bizánci diplomáciai mesterkedések megakadályozására szolgál, kézenfekvő.

14) Güldenpenning p. 337 úgy értelmezi Prisk. frg. 1 = FHG IV. p. 72 vonatkozó helyét, hogy „sollte der Marktverkehr zwischen beiden Völkern frei sein.”Mint ahogyan azonban az Priskos frg. 2. = FHG IV. p. 72-73 kitűnik, nem hogy „szabad kereskedelem” jött volna létre, hanem ellenkezőleg az áruk kicserélése néhány határmenti városra korlátozódott, ami arra vall, hogy a bizánci kereskedők szabad járás-kelését a hún birodalomban meggátolták, mivel tartani lehetett attól, hogy azok mint titkos politikai ágensek működnek és sokszor azért mennek át, hogy a hún királyok ellen izgassák az egyes hódolt népek vezetőit.

15) Constantinus óta 1 solidus 11.92 békeidőbeli márka. Bekker-Marquardt IП. 2. p. 18 és 34. Güldenpenttiing p. 337.

16) Az érdemes Haage i. h. hosszasan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az Attila által visszakövetelt szökevények milyen nemzetiségűek voltak. A „királyi szkíta” elnevezés βασιλικοί βασίλεια helyett) kétségtelenül a bizánci írók modorosságára vezethető vissza, akik a köztudatban és az irodalmi műveltség révén meglehetősen elterjedt szkíták nevét alkalmazták jóval később élt népekre. Ilyen értelemben használja ezt az elnevezést Zosim. IV. 20, maga Priskos és később Suidas (Ζέκων). Mama és Atakam fiainak esetében azonbain szorosan véve az uralkodóház, a „királyi” szkíták rokonságáról volt szó. Abban viszont igaza van Haagenak, hogy nemcsak hún, hanem gót és tegyük hozzá mindjárt, egyéb nemzetiségű alattvaló szökevények is voltak, hiszen nyugtalanvérűség tekintetében a katonaszökevények között inincsen nemzetiség. Egyenesen történelmi ferdítés, amidőn Jorga (Geschichte d. rumänischen Volkes, Gotha, 1905 és Istoria Rominilor, 1910) arról beszél, hogy Attilának, mivel a bizánciak az ő római (!?) szökevényeit befogadták, nem volt elég rómaija és görögje, akik a földet megművelják. Ezen állítás tarthatatlanságát *egy* másik román író Jon D. Ticeloiu is észrevette (Über die von Theodosius dem Attila ausgelieferten Flüchtlinge. Byz. Zeitschr. XXIV. (1923) p. 84-86) s Priskosra hivatkozik és utal azokra az összes helyekre, ahol szökevények kiszolgáltatása előfordul, de ahol mem földmíves szökevényekről, tehát jelentéktelen emberekről van szó, hanem előkelőségekről, ismert egyénekről, kikről lista áll rendelkezésre.

17) *Források:* Prisk. frg. 1 = FHG IV. p. 72 végén, mely meghatározza a hadjárat időpontját is, mondván, hogy a békekötés után közvetlenül. Prisk. frg. 8 = FHG. IV. p. 82. az akacirok elleni háborúról szóló rövid tudósítást tartalmazza. – A modern történészek általában a sorosgok és akacirok elleni hadjáratot, mint egymást követőt, vagy mint egymás folytatását beszélik el, bár Priskosból nem okvetlenül következik, hogy az akacirok elleni hadjárat közvet-

lenül 434 után, vagyis a sorosgok ellen viselt háborút követőleg lett volna Ellenkezőleg ezen excerptumból inkább az tűnik ki, hogy először Attila valószínűleg nem vett részt személyesen ebben a hadjáratban, hanem ellenkezőleg a lázadók ellen sereget küldött és pedig hihetőleg Onegesius vezetése alatt, másodszor, mivel Kuridák közvetlenül csak Attilához fordult, mint a világ urához, ez a háború Buda halála után kezdődött, ami különben amiatt is valószínű, mert Attila a fellázadt akacir törzseket hún fennhatóság alá helyezi. Már pedig ha ez tényleg megtörtént, miben semmi okunk sincs kétkedni, akkor nem ezzel a hadjárattal kapcsolatban beszélné el Priskos Ileknek alkirályi installálását, ami pedig 447/448-ban történhetett.

Modern feldolgozások: Haage p. 8 és 15 súlyos tévedések sorozatát követi el a keleti hadjárattal kapcsolatban. Félreértelmezi Priskos συμμαχία kifejezését, mely specifikusan a nyugati világ fogalma és azt hiszi, hogy az akacirok lázadásuk előtt a hunoknak csak a szövetségesei és nem az alárendeltjei voltak, ami különben Priskos tudósításával értelemszerűen ellenkező feltevés. A valóság ezzel szemben az, hogy az akacirok eddig népi vezetőik, törzsi fejedelmeik alatt éltek, a lázadás leverése után azonban ez a viszonylagos autonómiájuk megszűnt és közvetlenül hún vezetés alá kerültek. Haage másik tévedése, amidőn p. 8 azt állítja, hogy Ruáinak csak a hún népek egy része engedelmeskedett, az egész szkíta földet csak Attila erős keze egyesítette. Erre a sorosgok és akacirok elleni hadjáratból nem lehet következtetni, mert mindkét nép fellázad a hún fennhatóság ellen. Különben is ha Haagenak igaza volna, akkor fel kellene, hogy tételezzük, hogy Balambér után Scythia népei lerázták a hún *igát,* csakhogy ez esetben hova tesszük többek között Karaton keleti hún fejedelemségét és hova a 395. évi kaukázusi hún hadjáratot, mely csak akkor volt lehetséges, ha a hunok ebben az időben is birtokában voltak a Volga és Don közötti területeknek?

Wiet.-Dahn II. p. 223. – *Güldenpenning* p., 337 azon a véleményen van, hogy a keletrómaiak ellen 441-ig nem volt akció és a hunok ezt a szélcsendet használták fel a keleti hadjáratra. Ez alkalommal sikerült nekik a keletrómai befolyást a Pontustól északra teljesen kiszorítani. *Wietersheim* i. h. azt írja, hogy 434 után Attila nemcsak a sorosgokat veri le, hatnem „meghódítja” a Pontustól a Balti-tengerig terjedő óriási területet is, melynek szkíta, szláv és finn népei nem fejtenek ki komolyabb ellenállást. A forrásaink természetesen ezen eseményeknél, melyek a római határoktól távol zajlottak le, újból csak cserbenhagynak, de ezen nagy háborúnak nyoma maradt a germán hagyományokban, így különösképp az Eddában, ahol Attila uralma a Skandináv szigetet kivéve a Rajnától keletre, a Dunától északra fekvő egész területre kiterjedt. Vö. Thirry I. p. 50. Ezek a területek javarésze véleményem szerint már Attilát megelőzően állandóan hún fennhatóság alatt állott és Attila legfeljebb e térség belviszonyait rendezhette, megszilárdítván ott a hún fennhatóság elismerését.

Schmidt (CMH. I. p. 360-361) a keleti hadjárat kezdetét 435-re teszi, ami valószínű is, mert a constantiai tárgyalások évében aligha kerülhetett sor a keleti viszonyok rendezésre. Schmidt szerint a Mediáig és Perzsiáig terjedő széles területen lakó összes népek meghódoltak és adófizetők lettek, fel is sorolja őket: a Don-menti alánok, sok szláv törzs a Visztulától keletre, továbbá a germán népek közül a gepidák, az ostrogótok, herulok, rugiak, turcilingók, suevok (quádok). Vö. még: *Nagy* p. 320.

18) Zeuss p. 695 és 708 tévesen nevezi őket orogoknak és szarmata népnek. Egyébként úgy Zeuss, mint Wietersheim különös előszeretettel minden tö-

rök és hunn népet germánnak, vagy szarmátának minősítenek. Így a fentebb említett álcidzurokat is, kiket Hóman altiogur (hat-ogur) népnév alatt tüntet fel.

19) Seeck VI. p. 291 téved, amikor azt hiszi, hogy a saraogurok elleni hadjárat 434-től 441-ig hét évet vett volna igénybe.

20) Paul. XПI., 2. – Jord. c. 38 és 48-ból arra lehetne következtetni, mintha a keleti gótok és a gepidák valósággal kivételes helyet foglaltak volna el a hűin birodalmon belül. Jordanes erősen tájékozatlan és még erősebben elfogult. Attila birodalmán belül e két nép bármily tekintélyes erőt is képviselt, elenyésző volt a jelentőségük, amit azután maga Jordanes is akaratlanul kénytelen elismerni, amikor arról beszél, hogy e két nép királya vakon engedelmeskedett Attilának. Hogy azután a közfelfogásba milyen valósággal bizarr felfogás terjedt el, az legjobban kitűnik Ellert regényében az Attila és Valamir közötti jelenetből. Jordanes elfogultságára jellemző, hogy az ősi hún dinasztiát kisebbrendûnek tartja, mint a keleti gótokét. Egyébként az tényleg valószínű, hogy Valamir gót és Ardarich gepida király több más hűbéres fejedelemmel együtt Attila udvarához tartozott.

21) A suevek, marcomannok és a quádok, melyeket Paulus XIII, 2 Attila népeiként említ, egyazon nép több ága. A suevek Nagy p. 318 szerint 411-ig Alsóausztriában, Schmidt II. 3^2 p. 200. szerint pedig a Vág és Ipoly között laktak.

22) Julius Honorius 26. ed. Riese p. 40. Rappaport c. 1159. s. köv. Schmidt $I.^3$ p. 350.

23) Jul. Hon. ed. Riese p. 84. Schmidt $I.^3$ p. 119. Hún alattvalóságuk: Prisk. frg, I. – FHG V. p. 24. Sidon. carm. Vn. 321.

24) Jord. 3. 34-35. Nagy p. 318.

25) Schmidt $I.^3$ p. 86. s. köv. Nagy p. 318.

26) Váczy p. 84-85. szeriint a Kama menti hún leletek lennének a hún expanzió északi határai és ennek megfelelően a hún uralom északi határát a Kiev-Perm vonalra helyezi. A régészeti utalások ezen következtetést nem támasztják alá, illetőleg ily feltevést egymagukban nem valószínűsítenek.

27) Jord. 23, 116. Nagy p. 318. Németh p. 88.

28) Jord. 3, 36. -

29) Jord. 53, 272. -

30) Jord. 53, 272. – 31) Prisk. frg. 1. 8. Jord. 3, 36. -

32) Jord. 3, 37. – 33) Jord. i. h.

34) Wiet. Dahn. П. p. 222.

35) Kiessling c- 2602. joggal teszi fel, hogy a keleten lakó fehér hunok is elismerték. A birodalomnak keleti határai tehát az Oxus-folyam felső folyásánál lehettek.

36) Váczy p. 85 ezekről a távolkeleti viszonyokról is túl elnagyolt és túlzott képet rajzol. Kapcsolatba hozza a hunok ázsiai hatalmát a zsuanzsuanok (avarok) világbirodalmi terjeszkedésével, ami valóságban több mint egy emberöltővel Attila előtt volt. Szerinte a hunok feladják a Talasz és Szir-darja völgyeiben levő hadiszállásaikat, Sogdianát és az Arai és Káspi-tó közötti steppében foglalnak helyet. Itt Váczy ismét régebbi viszonyoknak megfelelő helyzetet regisztrál. „E keleti kapu (?) birtokában, – folytatja – szoros összeköttetést tartanak fenn nemcsak a többi ázsiai steppenéppel, hanem Kínával a közös zsuan-zsuan veszély miatt több mint szívélyes viszony. E keleti határterület fejedelme elküldi nemcsak követeit, hanem karavánjait. (Váczy itt nyilván Hirth fejtegetéseit hozza kapcsolatba a zsuánokkal) Perzsiában П. Jeszdgard (438. vagy 439-457) felújítja a szasszanidák hódító politikáját és sokat csatázik a hunokkal a Káspi-tó körül (445-446 körül). A hunok a perzsák ellenségeskedéseire azzal válaszoltak, hogy az örményeket támogat-

ták a 451. évi nagy felkelés idején. A Kaukázuson át csapatokat is küldtek nekik. Attila különben egy nagy perzsa hadjáratra is készülődött. Tervét azonban nem valósíthatta meg. A hún területekből csak a Gurgánnal (Hyrcania) határos stepperészek, Balkhan és környéke kerültek rövid időre kézre”.

36a) Hogy e hadjárat 442. után és Onegesius részvétele mellett ment végbe, arra bizonyíték Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 86, ahol a viminaciumi görög elmondja, hogy miután Viminacium elfoglalásakor (441) hún fogságba került, utána urával, Onegesiussal résztvett az akacirok elleni hadjáratban, majd vitézségéért felszabadult, megnősül és 448-ban már több gyermeke van.

37) Άκατζίροι, Κατζίροι, 'Αχατίροι Priskosnál és Menandernél, agazziri, acatziri Jordanesnél (Get. 5, 36). Ezt a népet Thierry I. p. 49 és Nagy p. 320 azonosította a két századdal később uganezen a vidéken lakó *χαζάροι* népével. Németh és Hóman szerint az akacirok nem török, hanem finn nép, kiket a hunok neveztek el agacs-irinak, azaz erdei embereknek. Ez foglalkozásukból és íiév megfejtésből még nem okvetlenül következik. Az ugorok és törökök nyelvhatárán lévő népeknél aligha jelent különben is a nyelv kulturális, vagy faji különbséget.

38) *ΚουρΜχο:* Szabó Károly ezt a nevet minden lelkiismeretfurdalás nélkül Kordára magyarosította.

39) Prisk. frg. 8=FHG IV. p. 83. ugyan kifejezetten arról beszél, hogy Attila Ileket az akacirok alkirályának akarta megtenni (ez alapon Nagy p. 320), – de Priskos valószínűleg rosszul van informálva, illetve beszámolóiját *egy* futólagos beszélgetésre alapítja, mert a trónörökös magasabb megbízatást kapott ennél.

40) Jellemző Thierry nagy tájékozatlanságára, hogy I. p. 50. a hún birodalom keleti határaként a Don-folyót tünteti fel, holott a saraogurok és akacirok is ettől keletre laktak.

41) Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 90.

42) Prosp. Tyro.

43) Oktár burgundok ellen viselt hadjáratának az időpontját Thierry (L p. 40-41) tévesen a 407. évre tette. Ez a súlyos félreértés onnan eredt, hogy Thierry kapcsolatba hozta ezt a hadjáratot a burgundoknak a kereszteinysege való áttérésével. Wietersheim (II. p. 383) kimutatta, hogy Sokrates (VH. 30) idevonatkozó leírása megbízhatatlan. Sokrates elmondja, hogy a burgundok a Rajna innenső partján laknak és főfoglalkozásuk a háziipar. A hunok az országukat pusztítják. Abban a hiedelemben, hogy a rómaiak istene megsegíti őket, egy galliai keresztény püspökhöz fordulnak, aki azután megkereszteli a burgundokat. Visszatérnek ezután hazájukba és 3000 főből álló seregük elpusztítja a 10.000 főből álló hún haderőt. Sokrates mindjárt ezután elmondja a 430-as évvel kapcsolatban Bárba ariánus püspök halálát, tehát leírásából következtetve ezek az események 430. körül történhettek. *Wietersheim* szerint ez a leírás nem érdemli meg a bizalmat és ellenmondó. Három krónikás egybehangzó adata szerint ez az összecsapás később történt. Thierry abbafn is téved, hogy a burgundok ekkoriban még Frankenben és Schwabenben laktak volna, mert ők már Günther (Gundicar) király vezetése alatt 406-ban. résztvettek, a nagy galliai betörésben és 411-ben Jovianus ellencsászárt támogatják, végül 413-ban nem messze a Rajnától annak balpartján telepíttetnek le. Mivel Orosius két helyen is (VET, 32 és 41) megemlíti őket és mivel Orosius művét 417-ig írta, igen valószínű, hogy áttérésük erre az időre esik. A hunok különben is 407 táján *még* nem hatoltak elő a Rajnáig, ellenben igen valószínű, hogy húsz évvel később, gyökeresen megváltozott viszonyok között, hatalmuk már kiterjedt a folyóig. Wietersheim minden tekintetben helytálló fejtegetéseihez a magunk ré-

széről még hozzáfűzzük, hogy Oktár Rua öccse lévén, sokkal valószínűbb, hogy Rua alatt és nem Uldin idejében volt a nyugati részek alkirálya. Wietershein (П. p. 209-211) azután akként rekonstruálja az eseményeket, Sidoniusra (carm. VII, 239-240) hivatkozva, hogy a burgundok 429-ben betörnek Belgiumba és Aetius súlyos vereséget mérve rájuk, visszaveri őket. Ujabb összecsapásra csak 432/433 után kerülhetett sor, amidőn Aetius hún segítséggel újból a fővezérlet birtokába jut.

Raage p. 12-13 Oktár szerepéről a burgundokkal kapcsolatban nem emlékezik *meg,* ellenben Jordanes azon adatából (c. 35), hogy a nyugati gótokkal kötött római béke után a hún segédcsapatok visszatérnek, igen helyesen arra következtet, hogy a hunok nem zsoldosszolgálatbaia álltak, hanem Aetiust jól felfogott közös érdekből támogatták és hogy a hunok galliai szereplése összefüggésben állott Attila nyugati hódító politikájával.

Eltérő Wietersheimétől *Schmidt* (I. p. 371) felfogása, aki úgy véli, hogy a burgundok 413 körül tűnnek fel a Rajna-menti Wormsban és Mainzban és 415-ben térnek át a keresztény hitre, ö neki az a véleménye, hogy a hunok nem ezeket a Rajnától (nyugatra lakó, hanem a régi hazában maradt burgundokat támadták meg és pedig 430-ban (Sid- carm. VII, 322). A nyugati ágat Aetius 435-ben veri meg Belgiumban, amikor Gundahar királlyal együtt 20.000 burgund harcos marad a csatamezőn. A burgundok maradványa a genfi tótól délre kap új hazát (i. m. I. p. 373).

Részben megváltozott *Schmidt* felfogása munkája új kiadásában (I.[3] p. 134-139). A burgundok – mondja -, 413 óta kettészakadva élnek. A Rajna balpartján lévő országuk fővárosa a monda szerint Worms és királyuk Gundahar – Gundicar – Günther. Mainz viszont római kézen marad. Orosius – úgy hiszi -, hogy nem megbízható tanú és az áttérésre vonatkozó adat a Rajna jobb partján élő burgundokra vonatkozik. Egyébként a burgundok ekkori történetére vonatkozó adatok erősein vitatottak és meglehetősen bizonytalanok. A 435. évi hadjáratról és Oktár szerepéről a következőket írja Schmidt (i. m. p. 137-138):

„Abból a célból, hogy országát növelje, Gundahar 435-ben betör a szomszédos Belgica I.rba, Aetius azonban római sereg élén visszaveri. Az ezután létrejött békét Aetius a következő évben megszegi, egy római zsoldban álló hún csapat rátör a burgundokra és annak a híres vereségnek az okozó ja$_L$ mely a Nibelungeneposz alapjául szolgál. (Heusler Berl. Sitzungsber. (1909) p. 920. s köv. Hoops Reallex. I. 359.) Hogy az eposzban, mint már Paulusinál (XIII, 5) Attila a hunok vezére, érthető, mert minden hún győzelmet az ő nevével hoznak kapcsolatba.) Gundahar elesett, vele kísérői és számos néptársa, állítólag 20.000 fő (Prosp. a. 435. Hydat. c, 108. 110. Chron. Gall. c. 118).”

„407-ben nem meint át az egész nép a Rajnán Galliába, egyik részük visszamaradt a Rajna jobbpartján levő régi hazában (a Majna völgyében). Ezekről a burguiudokról meséli el Sokrates VII, 30, hogy 430 körül, amidőn egy hún portyázó csapat Uptar vezetése alatt erősen szorongatta őket, Krisztusistenhes fordultak és keresztelésre jelentkeztek, amit egy galliai püspök hétnapi előkészület után végre is hajtott, mire bárcsak 3000-en voltak, a 10.000 főnyi ellenséget megfutamították. Ez a megtérés, bármily kiforgatott is, nem egészen kitalálás. Mert a hunok vezérének, Uptarnak a neve históriai; nem más, mint Jord. Get. 180 szereplő Oktár, Attila nagybátyja, a Nibelungenlied szerint a burgund- birodalom a Rajna mindkét oldalán terült el.”

Váczy (p. 83) szerint, – kinek fejtegetése ellenmondó -, 406-ban a burgundoknak egyik része átmegy Galliába, a másik ottmarad a Majna és Neckar völgyi régi hazában. Ez utóbbiakat támadják meg 430 előtt. Itt bekapcsolja

Váczy Sokrates fenti tudósítását a hún vereséggel. Majd előadja, hogy 435 előtt a burgundok mégis* hún fentnhatóság alá kerülnek. Négy oldallal később (p. 87) azt írja viszont Váczy, hogy a hunok 436-ban átkelnek a Rajnán és nagy vérontást rendeznek az odaköltözött burgundok soraiban és elesik maga Gundakár király is.

Az előzőekből szembeötlő, hogy a források alapos mérlegelése nélkül, valamint azoknak nem burgundo-, hatnem hunnocentrikus szemlélete nélkül a kérdés nem oldható meg. Forrásaink javarészt szűkszavú nyugati krónikások, kik többnyire egymástól veszik át sovány tudósításaikat.

Korban az eseményekhez Prosper Tyro áll legközelebb. Az ő tudósítása szerint (1322 (435) = MGH IX, 2. p. 475) 435-ben Gundikár a Galliában lakó burgundok királya, Aetiussal háborúba keveredik, vereséget szenved és könyörgésére Aetius vele békét köt. Ez a béke azonban nem tart sokáig, mert a hunok egész nemzetségével elpusztítják. Ezzel a tudósítással lényegileg egyezik Paulusé (XIП, 12 = MGH II. p. 199) és Cassiodorusé (1226 (435) = MGH XI. p. 156). Ez utóbbi szerint „ηοη multo post” a béke megkötése után következik be a burgundok katasztrófája. Csupán időpontban tér el Idatius (ad a. 435 és 436), aki szerint 435-ben a burgundok lázadását Aetius elnyomja és 436-ban viszont arról tudósít, hogy 20.000 burgundot leölnek. E tudósítások alapján Seeck VI. p. 128 a hadjáratot 436-ra teszi, bár két évi hadjáratról szóinak e híradásoké Kiviláglik továbbá e tudósításokból, hogy a burgundok elleni hadjárat két részből *áll, A* háború első felében Aetius római és valószínűleg hún csapatokkal Gundikárt megveri és békére kényszeríti, a hadjárat második felében ismeretlen okokból a hunok és burgundok között külön harcra kerül a sor, melyben Gundikár 20.000 harcosával együtt elesik. Ennek az utóbbi véres és elkeseredett küzdelemnek a mondai emléke a Nibelungen-ének, bizoinyságául, hogy itt komoly és tragikusan véres összecsapásról volt szó. Delbrück (II. p. 300-302) kedvenc vesszőparipáján lovagolva igyekszik bizonyítani, hogy mily csekély létszáma volt a burgund haderőnek, szerinte a fegyveresek száma legfeljebb 5.000 főre rúghatott. Delbrück tendenciája nyilvánvaló: a germánok csekély létszámával hallatlan harci fölényüket igyekszik bizonyítaftii.

A keletrómai tudósításokra támaszkodó Sokrates (VII. 30) beszámolója elüt a nyugati krónikásokétól és kérdéses első pillanatban, hogy egyazon hadjáratról van-e szó, nem két különböző időben lefolyt háborúról számolnak-e be. Az a körülmény, hogy Sokrates a háborút kapcsolatba hozta a burgundok áttérésével, váltotta ki az első vitát, melyről fentebb beszéltünk. Előadásának időrendje, melyből *egy* 430 körüli eseményre lehet következtetini, idézi elő a második ellenmondást. Mindkét ellenmondás nyugodtan elintézhető azzal a feltevéssel, hogy Sokrates az események színteréről távolélő ember lévén, a burgutndok áttérését és annak legendaszerű következményeit összefüggésbe hozta a burgundok pusztulását előidéző háborúval. Különben is igen valószínűtlen, hogyha a burgundok 430 körül hún támadás következtében súlyos veszteségeket szenvednek, 435-ben kedvük lenne beütni Belgica I. provinciába. Az a magyarázat, hogy Sokrates tudósítása *egy* a Rajnától keletre lakó burgund maradvány ellen intézett támadásról szólna, szintén erőltetett, mert hiszen a nyugati krónikások és a monda szerint a hunok semmisítik meg a burgundokat. Ha a két időrendi ellenmondástól eltekintünk, akkor Sokrates tudósítása értékesen egészíti ki a nyugati krónikásokét. Szerinte a hunok vezére Oktár, aki súlyosan megveri a burgundokat, kiknek királya Guindikár is elesik. Ezután a hún csapatok felégetik a burgund falvakat s a nőket, állatokat magukkal hurcolják. A következő évben visszatérnek, de az összecsapást megelőző éjjelen, melyet

Oktár keresztüldorbézolt, váratlanul meghal és tízezres seregét a burgundok, bár csak háromezren vannak, szétverik.

44) A gót háborúra nézve források: Prosp. 1326 (ad a. 437)-MGH IX, 2. p. 475 és 1335 (ad a. 439)-u. o. p. 476. Hydat. 107. 110. 116-MGH XI. p. 23. Cassiodor. 1232 (ad a. 439)-MGH XI p. 156. Isidor, 24-MGH XI p. 277. Paul. XПI, 13-MGH II. p. 199. Joann. Antioch. frg. 201, 2. Sidon. carm. VIL 246. 301 s köv. 475 s köv. Salvian. de gub, Dei VII, 39. Merobaud. paneg. I. p. 9. 23. Greg. Tur. gloria mart. c. 12. Auchi Orichtius élete Acta SS. ed. Mai I, 61. c. 3. Ujabb irodalom: Haage p. 12. 13. Wiet.-Dahn H. p. 211. Dahn Könige V. p. 74. Seeck VI.[2] p. 124. Stein I. p. 482. Schmidt I.[3] p. 467-468. Váczy p. 87-88.

45) Prosp., Hydat., Merob. i. h. Sidon. VH, 246. 475. – Prosper szerint Narbo felmentése 436-ban történt, Schmidt szerint ez az ostrom 437-ben is továbbtart és hogy a rómaiak győzelme nem volt döntő jellegű. Sidon. VII, 475 s köv. előadja, hogy Theoderich Actius tanácsára önszántából hagyta abba az ostromot. Ez teljesen hihetetlen.

46) Prosp. ad a. 438. Hydat. 112. Joann. Ant. frg. 201, 2. – Hydatius Aetiust nevezi fővezérnek. Valószí/nű, hogy téved, írja Schmidt, mert Aetius az összes galliai csapatok főparancsnoka volt s ezért közvetve az ő javára írták alvezére győzelmét. Greg, Tur. i. h. Vasatae város ostromának legendáját írja le, melyet egy Gausarix nevű király védelmezett, aki állítólag hún volt. Schmidt i. h. helyesen utal rá, hogy itt 407-beli eseményről lehet szó, viszont a belekevert Gausarix nem lehet más, mint a később élő Geiserich vandal király.

47) Prosp. 1335 (439)-MGH XI, 2. p. 476. Hydat. 116 (439)-MGH XI, p. 23. Cassiodor .és Paulus i. h. Salvian. i. h. Sidon. VII. 301 s köv. – Sidonius és Salvianus szerint a gótok győztek, Prosper szerint a esata eldöntetlenül végződött, ami valószínű is, mert a sereg jó része lovasságból állott és könnyebben kitért a döntő vereség elől.

48) Salvian. de gub. Dei VII. 9, 39: praesumeremus nos in Chunis spem ponere. Schmidt, Váczy i. h. Alföldi Unterg. II. p. 89.

49) E kérdést majdnem valamennyi modern író érinti, de forrásaink hallgatása miatt részben következtetésekre, részben pedig találgatásokra vagyunk utalva. *Thierry* szerint (I. p. 50) a hún hatalom nyugaton az Elbe folyóig terjed. Hogy mire alapította ezt a feltevést, nehéz lenne megmondani. *Haage* p. 13 s köv. valószínűtlennek tartja, hogy Attila uralkodásának már első felében sor került volna Germania meghódítására. Valószínűbb, mondja (p. 14.), hogy az ottlakó népek csatlakozása 451-ben történt, amidőn Attila nagy seregével valósággal nyomást gyakorolhatott e népekre. Egyébként azt, hogy Attila hatalma az óceánig terjedt volna, valószínűtlennek tartja (p. 9). *Schmidt* (CMH I. p. 361-362) azt írja, hogy bizonytalan, hogy nyugat meghódítása mikor következett be. A hún birodalom nyugati határa a Rajnánál volt és kétségtelenül hún fennhatóság alá tartoztak *a.* markomannok, bastarnák, burgundok, a Neckar-menti alemannok és önként csatlakoztak hozzá a 451. évi hadjárat alkalmával a ripuári frankok és brukterek a Lippe és Ruhr vidéke között. Ugyancsak *Schmidt* (G. d. d. St. I.[3] p. 470 és 3. j.) azt hiszi, hogy Attila birodalma „valószínűleg” kiterjedt déli és középső Németországra. Véleménye szerint Attila birodalmának határait pontosan meghatározni lehetetlenség. Sidoniusnál (carm. VII. 321 s köv.) Attila segédcsapatait szolgáló népeknek felsorolása nem vehető alapul, mert sok benitiük a poétikus kitalálás. Az ott szereplő népek egyrésze csak a nagy galliai hadjárat előtt csatlakozott önként, vagy kényszer hatása alatt. Schmidt szerint ilyenek a Rajna jobb partján élő burgundok, a brukterek, kiket ekkor már Schmidt azonosít a ripuári

frankokkal, Neckar vidékének lakói (a suebi nicretes, vagy alemannok). 451-ig mondja Schmidt, a hunok hatalma nem terjedhetett a türingek földjénél nyugatabbra, akiknek országa ekkoriban a Dunáig elnyúlt. Paulus (XIV. 2) népfelsorolása önállótlan, Schmidt és Bauch (Über die hist. Rom. des Paul. Diac. p. 41) azt hiszi, hogy Jordanes adatain alapul. A türingekről Síd. carm. VII. 323 emlékezik meg. Vö. Nagy p. 318. Schmidt munkájának előző kiadása szerint (II. 3.[2] p. 330) a Werra és Mulde között a Harz hegységben és a türingi erdőben laktak. Jellemző egybként a modern írók nagy bizonytalanságára, hogy Schmidt előbb idézett munkája régibb kiadásában (1915, II. 3.[2] p. 290) még azon nézeten vain, hogy az alemannok még Attila nyugati hadjárata idején is megőrzik semlegességüket, úgyhogy Attila nagy kerülővel vonul fel a Rajinához. Ennek bizonyítására felhozza, hogy az alemannok sem a hún, sem pedig a római segédcsapatok között nincsenek felsorolva. Már pedig *egy* ilyen nagy nép részvételét nem hallgathatták volna el. Joseph *Egger* (p. 187) szerint az alemannok ekkoriban Badenben, a juthungok pedig déli Würtembergben laknak. Egger is (p. 197 és 200) a források hallgatásából az alemannok függetlenségére következtet. Ez az egész érvelés, bármily tetszetős első pillanatra, még forrásaink nagy tájékozatlansága és tökéletlensége miatt sem állhatja meg a helyét. Lehetetlenség a felületes Sidoniustól azt kívánni, hogy verseit több tucat népnévvel tömje teli, még kevésbbé kívánhatni a költőtől, hogy Attila birodalma töméntelen sok .népének nevét ismerje. A burgundok szabadságának a feltevése is meglehetősen kétes alapokon nyugszik. Ha oly erőben lennének, hogy függetlenségüket megőrizhetik, aligha lett volna az előző háború a számukra oly katasztrofális. – Vö- még a kérdésre nézve *Mommsen* Hermes XXXVI. (1901) p. 524. Zeuss p. 708 s köv. *Seeck* VI. p. 461. – Keletibb lakóhelyük következtében be kell, hogy hódoljanak a Szilézia tájékán lakó longobárdok is, különben is a höchkrichti lelet (áldozati üst, diadém) azt bizonyítja, hogy a hún uralom erre a vidékre is kiterjedt. Hasonló helyzet a saxones, a szászok nagy népszövetségénél is, kiknek területe az északi tengerig és Jütlandig nyúlt el és magában foglalta a szintén hún fennhatóság alá tartozó Dániát is. A hún hatalom óceánig való kiterjedésére Priskos frg. 8 = FHG IV. p. 90 adata szolgáltat bizonyítékot, mely megbízható egyéntől ered, lévén Romulus nyugatrómai követ a legjobban tájékozódott személy a germániai helyzetről, már pedig a Priskossal folytatott beszélgetés már 448-ban Attila birodalmának határait az „óceáni szigeteknél” jelöli meg. Váczy p. 84 és Seeck VI.[2] p. 284 el is fogadja ezen adat hitelességéé. Sajnos Váczy (p. 83-84) egyébként túlzásba megy, amikor feltételezi, hogy a burgundok és ripuári frankok leverése már 428 körül történt volna és kapcsolatba hozza a hún nyomással az angol, szász és jüt británniai betörést. Váczy szerint a jütök inem Jütlandból, hanem az Alsórajna vidékéről indulnak útba. – Az Attila-mondák nagy elterjedtsége csak is akkor magyarázható, ha feltesszük, hogy a legtöbb germán nép közvetlen kapcsolatban állott alatta a hún birodalommal, vagy legalább is Skandinávia esetében szomszédos viszonyba lépett vele.

50) Güldenpenning p. 335 túlbecsüli a kisebb szolgálatokat és figyelmességeket.

51) Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 84.

52) Jordames (Get. 35.) szerint egy évtizeddel később jött létre a szövetség a vandálok és hunok között. Ilyen dologban azonban Jordanes még kevésbbé lehet informált, mint más tekintetben. Olyan szoros az összefüggés a dolgok között, hiszen a vandálok elleni megsemmisítő vállalkozást Attila támadása állítja meg, sőt arra kényszeríti Theodosiust, hogy az expedíció tervét feladva minden erejét a főváros védelmére összpontosítsa. Ezen összefüggést

már Haage p. 15 felismerte. Güldenpenning p. 339, 62 j. meglehetősen primitív módon Attila és Geiserich közös célját a „birodalom kirablásában” jelöli meg.

53) Marcell, ad. a. 441 – MGH XI. p. 80 vonatkozó helyét már Haage p. 15 és Güldenpenning p. 340 úgy magyarázta, hogy a hunok a Kaukázuson át is támadnak. Erre Marcellinus azon kifejezéséből, hogy „Hunni finibus suis egressi”, nem okvetlenül lehet következtetni. Ha ilyen kétirányú támadás történt volna, annak forrásainkban okvetlenül nyoma lenne már csak amiatt is, mert egy ilyen támadás igen súlyos következményekkel járt volna.

54) Marcell, i. h. Prokop. b. P. I. 2. Euagr. I. 19. Sievers p. 428. 442. Güldenpenn. p. 340. Seeck VI.[2] p. 246-247.

55) Főforrás Priskos constantinusi és Suidas által megőrzött töredékei,, melyek szaggatottak és alig vannak egymással összefüggésben. Az események bevezetéséül a frg. 2. = FHG IV. p. 72-73 és a frg. 3. = FHG IV. p. 73 szolgál, melyek sajnos Priskos egy és ugyanazon részének kétszeri rossz kivonatolása. Időrendben a frg. 2. az első a háború okával, Viminacium bevételével foglalkozik. A frg. 3 lényegében ismétlés és Ratiaria elfoglalását tartalmazza. Ezen két töredék mögé kell beiktatni a Codex Par.-ban később talált két töredékeit, melyek közül az első Noviodonum, a második pedig Naissus ostromáról szól. Ezeknek helyes sorszámozása tehát frg. 3 a. és b. lenne. E két frg. sorrendje kétségtelen, mert csak a limes elfoglalása után és 442-ben kerülhetett sor Naissus ostromára. Ezen négy önálló töredéken kívül Priskos 8. töredékében is több utalás vonatkozik az első balkáini háborúra^.Ezek:

IV. p. 84-85: Sirmium ostromáról, Constantius ügyéről
p. 85: Sirmiumi építőmester Onegesius foglya
p. 86-87: Viminaciumban fogságba esett görög, előbb Onegesius szolgája, később harcosa,
p. 93: Sylla nevű gazdag polgár felesége és gyermekei Ratiaria ostrománál kerültek hún fogságba. Attila 500 solidi váltságdíjat követel később értük.

Az első helyen említett utalást egészíti ki, mint időmeghatározó Suidas Ζικων című töredéke. A töredékek egymással kapcsolatba hozását részben Alföldi (Unterg. Π. 96.) és Moravcsik (Buda p. 201) végezték el. A priskosi töredékek összeegyeztetése még ezen időrendi beállítás után is sok kívánnivalót hagy maga után, amit csak az egész hadjárat katonai szempontból való mérlegelésével lehet kiküszöbölni.

A *többi forrásainknál* is sok a zavar, mert hiányosak, szűkszavúak és sokhelyütt ellentmondóak. Hogy a háború két évig tartott (441-442) Marcellinus és Prosper egymásbavetéséből állapíthatjuk meg.

Erre nézve döntő bizonyíték, amit eddig a kutatók elnéztek, Suidas Zerkonról szóló elbeszélése. Ebből kitűnik, hogy

1. A hunok thrákiai betörésénél már Aspar Ázsiából visszatért csapataival állnak szemben, mert csak így magyarázható, hogy Aspar bohóca hún fogságba került. Már pedig alig képzelhető el, hogy Aspar *még* a 441. év folyamán visszatérhetett volna a távoli keleti hadszintérről.

2. Ugyanezen történet igazolja, hogy Buda ebben a hadjáratban is résztvett.

Legfontosabb forrás Marcellinus comesé (ad a. 441 = MGH XI, p. 80), aki az ebben a háborúban elpusztult Illyricum szülötte, így a szükséges helyismeretekkel rendelkezik és korban is elég közel áll az eseményekhez. A 441. évvel kapcsolatban előadja, hogy több nép tört be egyszerre a birodalom területére és ellenük Anatoliust és Aspart küldik ki, akik a reájuk bízott feladatot szerencsésen meg is oldják. Ezalatt a Balkánon levő római haderő főparancsnokát, a vandál

származású Johannest Arnegisclus Thrakiaban orvul eltéteti láb alól. A hún királyok nagyszámú fegyveres erővel betörnek Illyricumba és több várost elfoglalnak. – A következő 442. évvel kapcsolatban Marcellinus (u. o. p. 81) csak arról tesz említést, hogy a két király Illyricumot és Thraciát elpusztította. Marcellinus 442. évi beszámolójával szószerint azonos *Beda-é* (chron. 487 == MGH XI. p. 303).

A kortárs *Prosper* (1346 ad a. 442 = MGH IX. 2. p. 479) tudósítása összevonja a két év eseményeit és 442-ben beszéli el. Röviden elmondja, hogy Thrákia és Illyricum elpusztult.. Ami új Marcellinussal szemben, a keletrómai hadsereg Siciliában levő részének a visszahívása., *Paulus* (h. r. XIП. 16=MGH II. p. 200) teljesen, *Cassiodorus* (1239 (442) = MGH XI. p. 156) pedig csaknem szószerint egyezik Prosperrel. A balkáni háborúról beszél még Paulus (h. r. XIV. 2 = MGH II. p. 201), hol összezavargia az első és második balkáni háború eseményeit, mert Buda életébe helyezi Macedonia, Moesia, Achaia és Thracia pusztulását. Buda ugyanis a második háború idején már nem élt és Macedonia, valamint Achaia pusztulására csak ekkor került a sor. Sokkal f ontosabb e krónikáknál *Cassiodorus* (Variarum I. 4-MGH XII, p. 15) egy másik tudósítása a háborút lezáró nyugatrómai békeközvetítésről. *Isidorus* (hist, vattid. 76-MGH XI. p. 297) kis változattal Prosper tudósítását ismétli, megmondván, hogy a siciliai sereg Thracia és Illyria megvédelmezésére hivatott vissza. Semmitmondó a *Chron. Gall.* 445-höz kapcsolt tudósítása a hunok thráciai betöréséről. A *Chron.Pasch.* a 442. évi eseményekkel kapcsolatban (I. p. 583) annyit említ, hogy a két király Illyricumot pusztította.

Az első és második háborút nemcsak Paulus zavarta össze, hanem interpretáló ja *Landolfus Sagax* is (187 = MGH II. p. 361), aki Thracia és Illyricum elpusztítása után elmondja, Hadrianopolis, Heraclea és Perinthus ostromát, ami a második háborúban történt, majd visszaugrik az első háborúra és elbeszéli a siciliai sereg visszahívását. Ugyanerről tudósít *Theophanes* is (ed. Bonn I. p. 158-159) a 442. évvel kapcsolatban, aki összezavarta a két hadjárat eseményeit. Fordítója, *Anastasius* viszont csak a második hadjárat eseményeit mondja el.

Justinianus császár 535-ből való XI. novellája (ed. Z. a Lingenthal I. p. 131) arról számol be, hogy Apennius (Aperrius, Apenninus, Aprecinius, Apemius, Anthemius) praefectus praetorio Attila elől Sirmiumba Thessalonicába menekül.

Szemmellátható a fentiekből, hogy az összes források az első háborút Thracia és Illyricum feldúlásával zárják és további akcióról csak Paulus, Theophanes tud. Mégis a legtöbb modern író Seecket kivéve az első hadjáratot Theophanes tudósítása alapján megtoldotta és ezzel kapcsolatban Prisk. frg. 4. és 5.-öt is ezen háborúval hozta kapcsolatba. Ez a feltevés aligha állhatja meg a helyét. A Chron. Gall. a 447. évvel kapcsolatban (MGH IX, 2. p. 662) 70 város elpusztításáról, Marcellir-us pedig (MGH XI. p. 82) csaknem egész Európa elpusztításáról és Thermopylaeig való előnyomulásról beszél. Másik változata pedig Marcianopolis ostromát említi. De erre a második hadjáratra vonatkozik Jord. 331 beszámolója az Utus melletti csatáról is. Mindaz, amit tehát Theophanes egy nagy, Konstantinápoly alá történt előnyomulásról előad, kapcsolatba hozható ezekkel a tudósításokkal, ellenben nem hozható összhangba Marcellinus 442. évi tudósításával. De katonailag is nehezen képzelhető el, hogy Attila mindjárt az első kétéves hadjáratban ekkora hatalmas területet, melynek nagyrésze mint mögöttes országrész, csak most foglaltatott el, bejárt volna. A források összevetéséből kétségtelenrié válik, hogy a Johannes meggyilkolá-

sara vonatkozó Marcellinus féle tudósítást a priskosi tudósítások közé kell interpolálni, mint ahogyan a siciliai hadsereg visszahívására vonatkozó jelentést is (Prosper, Theophanes, Paulus, Isidorus, Chron., Pasch., Landolfus) a 441. évére, vagy a 442. év elejére kell helyezni, amikor az bekövetkezhetett. Az egyes elfoglalt váraknál is fel lehet használni a többi tudósítást:

Novioduinum: Prisk. FHG. V. 24.

Sirmium: Prisk. FHG. IV. 84-85. Just. XI. nov. I. p. 131.

Singidunum: Marcell. 441.

Viminacium: Priskos FHG. IV. p. 73 és 86-87.

Margus: Priskos FHG IV. p. 73.

Ratiaria: Priskos FHG. IV. p. 73 és 93.

Naissus: Priskos FHG. V. p. 25-26. Marc. 441.

Újabb irodalom: Thierry I. p. 52-53 (regényes színezéseire rámutat Güldenp. p. 340, 65 j.). Haage p. 15-16. Wiet. II. p. 224. Güldenp, p. 337-342. Seeck VI.[2] p. 291-294 és 463-464. Schmidt CMH. I. p. 362-363. Barker p. 415. Bury I.[2] p. 273-275. Váczy p. 90.

56) Groot I. p. 76-77.

57) Haage p. 15. Seeck VI. p. 286-287.

58) Giildenpenning p. 340-341 volt az első, aki helyesen felismerte a dunai limes áttörésének jelentőségét: „Indem wir uns dabei an die Thätigkeit des Anthemius erinnenn, wie er für die Herstellung einer kolossalen Flottenmacht auf der Donau östlich von Cebrus Sorge trug und die grosse Zahl der Städte und Kastelle ins Auge fassen, welche von Singidunum bis zur Istermündung die Donaulinie deckten, so muss es billig wunder nehmen wie schnell die Hunnen diese Schranke durchbrachen und in Thracien verheerend einfielen. Waren die Besatzungen etwa mit zum Kriege gegen die Vandalen verwandt und hatten auch die Wachtschiff e auf dem Ister eine andere Bestimmung erhalten? So muss man annehmen, da man sonst vergeblich nach einer Erklärung der überraschender Erfolge der Hunnein ausschaut.”

59) Frg. 2. = FHG. IV. p. 73.

60) Seeck VI. p. 291. Theoph. ad a. 442. Constantia elfoglalását jelenti, melyet Mannert p. 77 Contra Margummal azonosított, Güldenpenning p. 341 pedig több Ister balparti castellum elfoglalásáról beszél. Teljesen valószínűtlen, hogy 441-ben a Duna innenső partján castellumok lettek volna a keletrómaiak birtokában.

61) Prisk. frg. 3 ·= FHG. IV. p. 73. Seeck VI. p. 291. Ezzel szemben Güldenpenning p. 341 és 66 a. j. Priskos töredékeinek másféle elrendezését javasolja. Szerinte a frg. 3-ban a háború okainál előbb Attila azon követeléséről esik szó, hogy a szökevényeket szolgáltassák ki és csak utána, beszél a castellum elfoglalásáról és ez utóbbiról a frg. 2. elején számol be. Ennek megfelelően a frg. 3. megelőzi a 2-t. Naissus és Noviodunum ostromát Dindrof HGF interpolálja az 1 és 2 töredék közé, bár szemmellátható, hogy itt későbbi akciókról van szó. Güldenpenning úgy véli, hogy a hún királyok előbb panaszt tettek az adó nem fizetése és a szökevények befogadása miatt és csak később jön a bizánci követség viszont bepanaszolni a castellum elfoglalását (frg. 2.). Bár ez a felfogás még jobban igazolná Attila eljárását, tnem fogadhatjuk el, mert Priskos előadásából szemmelláthatóan kitűnik, hogy nem a szerződés betartása feletti vita, hanem egy incidens robbantotta ki közvetlenül a harcot. Ratiaria elfoglalása pedig később történt.

62) Prisk. frg. 2.

63) U. o.

64) U. o.

65) Marcell, ad a. 441 = MGH XI. p. 80- Joh. Ant. frg. 206, 2 = PHG IV. p. 616.

66) Seeck VI. p. 292 feltevése.

67) Kanitz: Serbien p. 15. szerint Kulic.

68) Seeck VI. p. 292-293 felteszi, hogy Naissus elestének hatása alatt a császári hadvezérek egy évi fegyverszünetet kötöttek, remélve, hogy ezen idő alatt végezni tudnak az ázsiai ellenséggel. Seeck előadja, hogy Johannes meggyilkolása után, amit ide helyez, a hunok újból támadnak, majd interpolálva a Prisk. frg. 5-öt = FHG IV. p. 74, hol arról van szó, hogy a hún követeléseket visszautasítják, a hunok elfoglalják Ratiariát. Csakhogy a frg. 5. nem a 441/ 442-es, hanem a 447-es hadjáratra vonatkozik. Így Seeck ezen beiktatása téves, ami Seeck egyébként korrekt előadásából is kiütközik, mert nem tudja értelemszerű magyarázatát adni, hogy miért kötnek előbb fegyverszünetet és azután miért szakítják azt *meg.*

69) Prisk, frg. 2. Itt került frg. 8 = FHG IV, p. 86-87 szerint fogságba az a gazdag kereskedő, kivel pár évvel később Priskos Attila udvarában találkozott s aki a város bevételénél Onegesius foglya, később harcosa lett.

70) Marcell, i. h. – Güldenpenn. p. 342 szerint előbb Ratiaria esett el és csak azután fordulnak a hunok nyugatra, hogy a hátukat biztosítsák. Véleményünk szerint a hunoknak elegendő erejük volt a kétoldalú támadásra is.

71) Güldenpenining i. h.

72) Prisk. frg. 3 =FHG IV. p. 73. E nagy város ostrománál került hún fogságba Sylla nevű gazdag polgár felesége és gyermekei, akikért Attila később 500 solidi hatalmas váltságdíjat követel: frg. 8. = FHG IV. p. 93. – Güldenpenn. p. 342 ezutánra helyezi a margusi püspök kiszolgáltatásáról szóló tárgyalásokat a bizánci udvarral.

73) Prisk. frg. 1. = FHG V, p. 24. – Schmidt I.[3] ρ- 119 Valips támadását 435-re teszi.

74) Seeck c. 2243-2244 nem beszél Sirmiumról és Güldenpenning p. 342, 70 a j. is csak mellékesen jegyzi meg, miközben egyébként téved, hogy e város akkor a /nyugati birodalomhoz tartozott volna. Pray (Annales p. J.10) 441-re teszi Sirmium elfoglalását és vele együtt Alföldi is (Unterg. II. 96.). Ezzel szemben 448. év mellett foglal állást Bury (I. p. 276, 1. *j.)* és Zeiller (p. 146). Alföldi feltevésének alátámasztására felhozza, hogy Marcellinus szerint 441-ben esett el a közelben fekvő Singidunum is. De a főbizonyíték mégis csak Priskos elbeszélése (frg. 8 = FHG IV. p. 84-85). Amidőn Attila Sirmium városát ostromolja, annak püspöke előrelátván a város elfoglalását, temploma kelyheit eljuttatja Attila titkárjához, Constantiushoz és arra kéri, hogy értékesítvén azokat, váltsa ki az így kapott összegen a fogságba kerülő városlakókat. Constantius azotnban ezeket a kelyheket eltulajdonítja, elzálogosítja egy Silvanus nevű római bankárnál és a kölcsönösszeget a saját céljaira fordítja. A dolog nemsokára kitudódott és Attila a hűtlen embert még bátyja, Buda életében, tehát a 445. évet megelőzően keresztrefeszíttette. A kivégzett titkár helyére egy hasonnevű római kerül s ez már 444-ben a király oldalán kell, hogy legyen, ha nem előbb, mert amidőn Attila őt követségbe küldi Bizáncba, a császár megígéri, hogy előkelő és gazdag lányt ad hozzá. Ennek a tervbevett feleségnek az apja, Saturninus; már pedig ő 444-bem halt meg (Marc. 444 = MGH XI. p. 81). Ez bizonyítja azt, hogy Priskos idézett töredéke csakis az első hadjáratra vonatkozhatik. Alföldi további bizonyítékul felhozza azt, hogy Justinianus XI. novellája egy Apennius nevű praefectus praetorioról tesz említést, aki Attila elől Sirmiumból Thessalonicába menekült. Még egy adat kapcsolatos Priskosnál Sirmiummal (FHG IV. p. 85). Az az építész, aki később Onegesius fürdőmestere lesz, Sirmiumnál

esett hadifogságba, nyilvánvaló ebből, hogy az első balkáni hadjáratban a fővezér is résztvett, ami nem mondható el bizonyossággal a másodikról, mert akkoriban keleten hadakozik.

75) Ezt először a maga teljes jelentőségében Güldenpenning p. 343 ismerte fel. Az ő előadásában sok az időrendi hiba, valamint nem látja az összefüggéseket az egyes várak ostroma és a béketárgyalások között és Naissus ostromát 441-ben folytatólagosan beszéli el, holott e város bevétele a következő 442. évre eshetik.

76) Marcell, ad a. 441 = MGH XI. p. 80.

77) Prosper, Paulus, Cassiodorus, Isidorus és Theophanes i. h.

78) Prosp. i. h. Sievers p. 460. Wiet.-Dahn П. p. 224. Güldenpenning p. 345. Schmidt I.[3] p. 112, akinek előadásában szó sincs a húin beavatkozásról, mintha a hunoknak nem lett volna döntő részük a vandálok sikere kivívásában, holott a vandálok hálája abban nyilvánult meg, hogy a hunokat cserbenhagyták.

79) Prisk. frg. П. = FHG V, p. 25-26. Güldenpenning p. 343-344. Jellemző Priskos kivanatolójának tudatlanságára, hogy szerinte Naissus a Duna mellett van és azt állítja, hogy Naissust Nagy Constantinus alapította.

80) Elsősorban Theophanes alapján Güldenpenning p. 344-345, Schmidt CMH. I. p. 363. Barker p. 415, Bury I.[2] p. 273-275 és mások azon feltevése, hogy a chersonesosi csatára, Asemos ostromára most került volna a sor, valószínűtlen, mert akkor a többi krónikások és elsősorban Marcellinus is érintenék ezeket az eseményeket.

81) *Források:* Főforrás Cassiodor. Var. I. 14. Ezt kiegészíti Prisk. frg. 4. = FHG IV. p., 74. és Carpilio túszságát említi frg. 8 = IV. p. 81. A békekötés ideje: 442. Güldenpenning p. 343, 83 j. tévesen helyezi 443-ra: „Dass der Friede 443 geschlossen wurde, beweisen Marcell, und Chron. Pasch., wenn sie berichten, dass Theodosius von seiner expeditio Asiana nach Constantinopolim zurückkehrte; denn vor der Beendigung des Hunnenkrieges hat Theodosius diese Reise nicht unternommen. Sie wird bestätigt durch Cod. Theod. Tit. XXHI. vom 21 Juni 443. Vgl. Sozom.prooem. seiner Kirchengeschichte.” Ez a bizonyítás egyáltalán nem meggyőző, sőt inkább azt valószínűsíti, hogy már 442-ben megkötötték a békét, amikor Theodosius még Konstantinápolyban tartózkodott. Güldenpenïiing egyébként a 447. évi béke feltételeit mondja el a 442. évinél. Seeck VI.[2] p. 293 átsiklik ezen a dolgon, Güldenpenning pedig Senator békeközvetítésén.

82) Prisk. frg. 4 = FHG IV. p. 74.

83) Güldenpenning p. 346-347 részletesen foglalkozik az északi balkáni félsziget földrajzi viszonyaival és azt állítja, hogy a hunok azért nem támadtak az Aldunán keresztül, mert itt szélesebb a folyó és mocsaras a partmente, továbbá a Haemus nehezen áthágható akadály mögötte. A második háború mutatta meg, hogy ez nem leküzdhetetlen akadály.

84) *Buda halálának oka.* Legjobban és legközvetlenebbül informált forrásunk *Priskos* lenne, aki nemcsak Attila udvarában fordult meg, hanem T3”^a egyik feleségének is vendége volt (frg. 8. =FHG IV. p. 83-84), ennek valószínűleg a mai Bácskában, vagy ha a másik feltevést fogadjuk el, a Marostól északra fekvő birtokán. Három-négy év telt el Buda halála óta, az özvegy jólétben él, egy falu és birtok úrnője, tisztelet övezi, mindez pedig aligha volna feltehető, ha Budát öccse meggyilkoltatta YOln,a. Priskos sem itt, sem pedig később, Buda bohócával, Zerkonnal kapcsolatban (frg. 8 = FHG. IV. p. 92) nem tesz egy szóval sem említést arról, hogy Buda erőszakos halállal múlt volna ki. Még inkább szó lenne erről Suidasnak Priskosból készített kivonatában (frg. 11. = FHG IV. p. 96), melybein Zerkon kalandos életét meséli el. Mégha Priskos

munkája más helyén beszél is Buda haláláról, nehezen képzelhető, hogy Buda özvegyével kapcsolatban ne ítélte volna el Attilát, ha ő a testvérgyilkosságot valóban elköveti, hiszen Priskos, ha nem is túlságosan elfogult Attilával szemben, azt nem lehet állítani róla, hogy kedvelné. – Priskos hallgatása mellett jellemző, hogy *Theophanes* (ed. Bonn I. p. 158-159) és latin fordítója, *Anastasius* (ed. Bona p. 69) Buda halálával kapcsolatban szintén nem tesznek említést arról, hogy a király erőszakos haláUal-mnifc volna Jki^ Ez a hallgatás annál is inkább érdekes, mert több bizonyíték van arra nézve, hogy Theophanes Attilára és a hunokra nézve Priskost használta forrásul. De nem utal rá, pedig módja lenne *Euagrius* sem (I. 17), aki szintén Priskost használta. – Míg a keleti források semmit sem tudnak fínrU meggyilkolásáról, a nyugati krónikások Budát egyöntetűen gyilkosság áldozatának tarjják. Korban legközelebb Prosper (alább i. h.) áll az eseményekhez, ő vele csaknem szószerint megegyezik az őt használó Cassiodorus (alább i, h.) és Paulus (h. r. XIV. 2 = MGH II. p. 201), akik szerint Budát Attila öleti meg. Ezekből a forrásokból kitűnik, hogy Buda „consors in regno” és hogy az ő neki alárendelt népeket Attila azután meghódoltatja. (Prosp. és Cassiod. „populos sibi parère compellit” és Paulus: ., „sibi parare populos compulit”. Prospertől független forrásból merít a Chronica Gallica (alább i. h.), mely szeriint Attila Budát „fraude percutitur” és utána e forrásra jellemző tájékozatlansággal hozzáteszi, „cui ipse succedit”. Mareellinus (alább i. h.) szerint Attilla „insidiis interimitur”. Jordanes (Get. 35, ISO) azt állítja, hogy Buda útjában állott öccsének és ez meggyilkoltatta, népeit pedig hódolni kényszerítette. Jordanes szerint Buda a birodalom nagyobbik fele felett uralkodott.

Dacára annak, hogy Priskos és Theophanes hallgatása mellett meglehetősen gyanús a latin források egybehangzosaga, a moderin történészek javarésze mégis az utóbbiakat fogadta el. Így Haage p. 5. Wiet-Dahn II. p. 224-225- Güldenpenning p. 348. Seeck VI. p. 284. Bury I. p. 275. – *Thierry* I. p. 50. egész széles politikai hátteret rajzol e gyilkosságnak és szerinte a politikai menekültek, akiket Attila a keletrómaiaktól állandóan követel, Buda elüldözött hívei lehetnek. Még továbbmegy Hóman, aki *úgy* hiszi, hogy Attila a római-párt, Buda pedig a Róma-ellenes párt hún képviselője. Erről forrásaink nem tesznek említést, de ettől függetlenül is valószínűtlen ez a feltevés, mert Attila mindennek nevezhető, csak római barátnak nem.

Moravcsik (p. 201) megelégszik azzal a megállapítással, hogy itt egy ma már felderíthetetlen tragédia játszódott le. Mi ebben erősen kételkedünk. Attila eddig is a birodalom kétségtelen ura, közös hadivállalkozásokban, diplomáciai tárgyalásoknál övé az irányító szerep. Mi szüksége lenne tehát arra, hogy megölesse azt a testvért, akit a jelek szerint már uralomrajutásuktól kezdve vérontás nélkül félreállíthatott volna az útjából? Priskos és Theophanes hallgatása meglehetősen gyanús színbe hozza latin forrásainkat. Attila, ha szigorú is, de nem vérszomjas ember és semmit sem hallunk arról, hogy családjának tagjaival szemben kegyetlen lett volna. Az a tisztelet, mely első feleségének, Rékának és nagybátyjának, Ojbársznak kijár, valamint az, hogy másik nagybátyját elődé Rua halála után még évekig a nyugati részek alkirályának meghagyja, Attilát erősen családias politikájú egyesinek tüntetik fel. Vegyük hozzá, hogy Attila már 11 éven át nyugodtan együtt uralkodik Budával és semmi nyoma sincs annak, hogy kettejük között ellentét lett volna. Mi a magyarázata ezek után, hogy Buda meggyilkolásáról ezek a hírek elterjedtek? Priskos még nem tud róla. Pedig ő személyesen járt Hunniában és a bizánci vezetőkörökbe is bejáratos. Ez annál feltűnőbb, mert ugyanezen körök még arról a titkos követségről is értesültek, melyeket Honoria császárlány küldött Attilához, annyira jól működött

a bizánci kémszolgálat. De nem említi a közel egykorú Sidonius Apollinaris költő sem. A kortársak tehát a (nyugati, pápai udvarhoz közelálló Prospert kivéve, semmit sem tudnak a gyilkosságról, de nem tud róla még a jóval később élő bizánci Theophanes sem. Nyilvánvaló tehát, hogy Buda meggyilkoltatását az Attilát gyűlölő nyugatrómaiak találták ki, azok a körök, amelyek róla csak az iszonyat és rettegés, vagy pedig a lebecsülés hangjain írtak s amelyek a világhódító Attila emberi portréját később is meghamisították. Buda, mint Attila bátyja lehetett sokkal idősebb is nála, élete delén túllévő ember. Buda nem volt az az egyéniség, aki egy nemzeti ellenforradalom vezérének választhatott volna ki és ilyen nemzeti ellenhatásra egy Attilával szemben, aki maga volt a személyében a hún világuralmi gondolat megtestesítője, semmi szükség sem volt, sőt egyenesen bizarrul hat ennek még a feltevése is, bármennyire is kisért ez a gondolat Attila valódi történetét nem ismerő szépíróink körében. Természetesen Attila sohasem feküdt rózsaágyon, olyan hatalmas kiterjedésű és népességű világhatalmon belül, mint aminő a hún volt, mindig szoktak elégületlenek lenni, de hogy az alulkerültek mozgalmának éppen a másik király, az idősebbik testvér állott volna az élére, túlságosan romantikus elképzelésnek kell tartanunk. Budát csak az általános európai gyűlölet játszhatta ki Attjüa versenytársaként, az ellenséges propaganda, mely az eszközökben sohasem szokott válogatni. Halála a kortársakban nem váltott ki sem rokon-, sem pedig ellenszenvet és csak az. ellenséges európai közhangulat faragott később Buda hétköznapi alakjából drámai hőst, családi tragédia véres áldozatát, hogy azzal még gyűlöletesebb színben tüntesse fel a félelmetes másik testvért.

85) Forrásaink Buda halálának az időpont jábam is eltérnek egymástól. Prosper (353) 444 (= MGH IX, 2. p. 480) és az őt követő Cassiodorus (1243) 444 (- MGH XI, p. 156) szerint Buda 444-ben, Marcellinus comes (ad a, 445 = MGH XI, p. 81) szerint 445-ben, a Chronica Gallica (131 (446) *t*= MGH IX, 2. p. 660) szerint pedig 446-ban halt meg Buda, A többi forrásaink, melyek Buda halálával foglalkoznak, nem említik meg az évet, Theophanesből mindössze csak annyi tűnik ki, hogy a thrákiai hadjárat idején (tehát 447-ben) már nem élt (ed. Bonn I. p. 158-150). Az újabb írók általában a középső évszámot fogadták el, így Wiet.-Dahn II. p. 224, Güldenpenning p. 343, Bury-Gibbon IП. p. 420. Moravcsik p. 201. – Alföldi (Hadtört. Közl. 26 (1926) p. 29) óvatosan a 444. évet jelöli meg terminus ante quem-ként, ami kétségkívül éleselméjű megállapítás. Seeck VT. p. 284 a 446. év, Haage p. 5 pedig Prosper megbízhatóságára hivatkozva a 444-es év mellett foglal állást. Tolnai Vilmos fentidézett cikkében a források téves értelmezésével azt állította, hogy Buda 448-ban még életben volt. Megcáfolta Moravcsik i. cikk p. 198-201.

86) Suidas: ζΐ&κων – Prisk frg. 11. Attila nem kedvelte a törpét és bátyja halála után odaadta ajándékba Aetiusnak, ki viszont visszaküldte eredeti urához, Asparhoz. Eddig tart Suidas töredéke, a többit a frg. 8.-ból, a ccnstaintinusi töredékből tudjuk meg. Edeko 448-ban visszahozza magával Konstantinápolyból a hún udvarba. Moravcsik (p. 198) azon feltevése, hogy Suidas töredékét a constantinusi gyűjtemény összeállítói kihagyták, mint epizódot, éppúgy nincs bizanyítva, mint ahogy az sem bizonyos, hogy Suidas ne meríthetett volna közvetlenül Priskosból.

VIII.

ATTILA A HUNOK FŐKIRÁLYA.

Buda halála után Attila a formai jog szerint is az egész birodalom ura lett. Hosszú évek hadi és külpolitikai előkészületei után most bontakozik ki Attüában az a hatalmas gondolat, hogy a barbár Európa és Nyugatázsia meghódítása után most az egész művelt világ ura akar lenni.

HADÚR KARDJAI

Ennek a világuralmi gondolatnak a látható kifejezője az a kard, mely körülbelül ettől kezdve Attila magyhatalmát jelképezi.

Priskos kivonatolójának és a szintén Priskost használó, de a kivonatolónál részletesebb Jordanesnek tudósításából halljuk, hogy egy hún pásztor észrevette, hogy az egyik tehenének a lába megsérült és vérzik. Kíváncsi lévén, hogy mi sérthette meg az állat lábát, a vérnyomokon haladva egy a földből kiálló éles vasdarabra talált, melyet azután kiásott a földből és ekkor vette észre, hogy éles kardpenge. A pásztor a talált kardot isteni küldeménynek vélvén, elvitte a hunok főkirályához, Attilához. A király ebben a kardban szimbólumot, hatalma kifejezőjét látta, közönsér ges fegyvernél értékesebb isteni kardot és meg volt győződve arról, hogy ennek a kardnak a birtokában isteni rendelés következtében hatalmat nyert a világ összes népei felett. Kár volna azon vitatkozni, hogy Priskos által tudósított hadiisten kardja hol és miként jutott a király birtokába. Lehet, hogy valahol a végtelen orosz síkságon találták és mint pompás művű, ősi kardot vitték hozzá és az alán, vagy szarmata közvetítésű ősi lovasnomád kardkultusz ébredt ebben a talált fegyverben újjá. Lehet, hogy valahol a nagy alföldi síkságon, a királyi szállások környékén bukkant rá egy szarmata szolga, vagy egy hún harcos és vitte azt urához, tele babonás félelemmel, ami a váratlan eseményben csodát látott és a király, maga is tele ősi keleti sejtéseikkel és babonákkal, ezt a szimbolikus eseményt felsőbb rendelésnek találta. Egy valószínűtlen, és ez az, hogy bármely nagy diplomata és államférfi is volt a király, nem hisszük, hogy itt. a propaganda egy kitűnően kihasználható eszközét vette igénybe Európa babonás népeinél. A népvándorlás kora, mint az antik kor és a középkor, a babonák és a félelmetes sejtések kora. Az ember még túlköziel van a természethez, hogy a csodálatos véletlennek ne tulajdonítson különös jelentőséget.

A hún népek között a hadak istene kardjának megtalálása hihetetlen gyorsan terjedt el és babonás érzés lett úrrá az összes népek felett. A világhódító útját mindenütt hatalmas, szinte vallásos tömeghangulat előzi meg, mely lebírhatatlan erővel megtör, kilátástalanná tesz minden ellenállást, óriási lelkesedést vált ki a hódítók és páni félelmet az ellenfél soraiban.

Midőn a keletrómai követ jobbkeze, Priskos, kevéssel rá Attila udvarában jár, az éppen ottidőző nyugatrómai követség tagjai leverten emlékeznek meg a kardról, mondják, hogy Attila elbizakodottsága határtalan, nemcsak hogy a császárokkal érzi egyenrangúnak magát, hanem már többnek hiszi. Tartani lehet attól, hogyha a perzsákkal végez, utána leszámol a két római császársággal is, mert Ázsia győztes urának senkisem tud majd ellenállni.

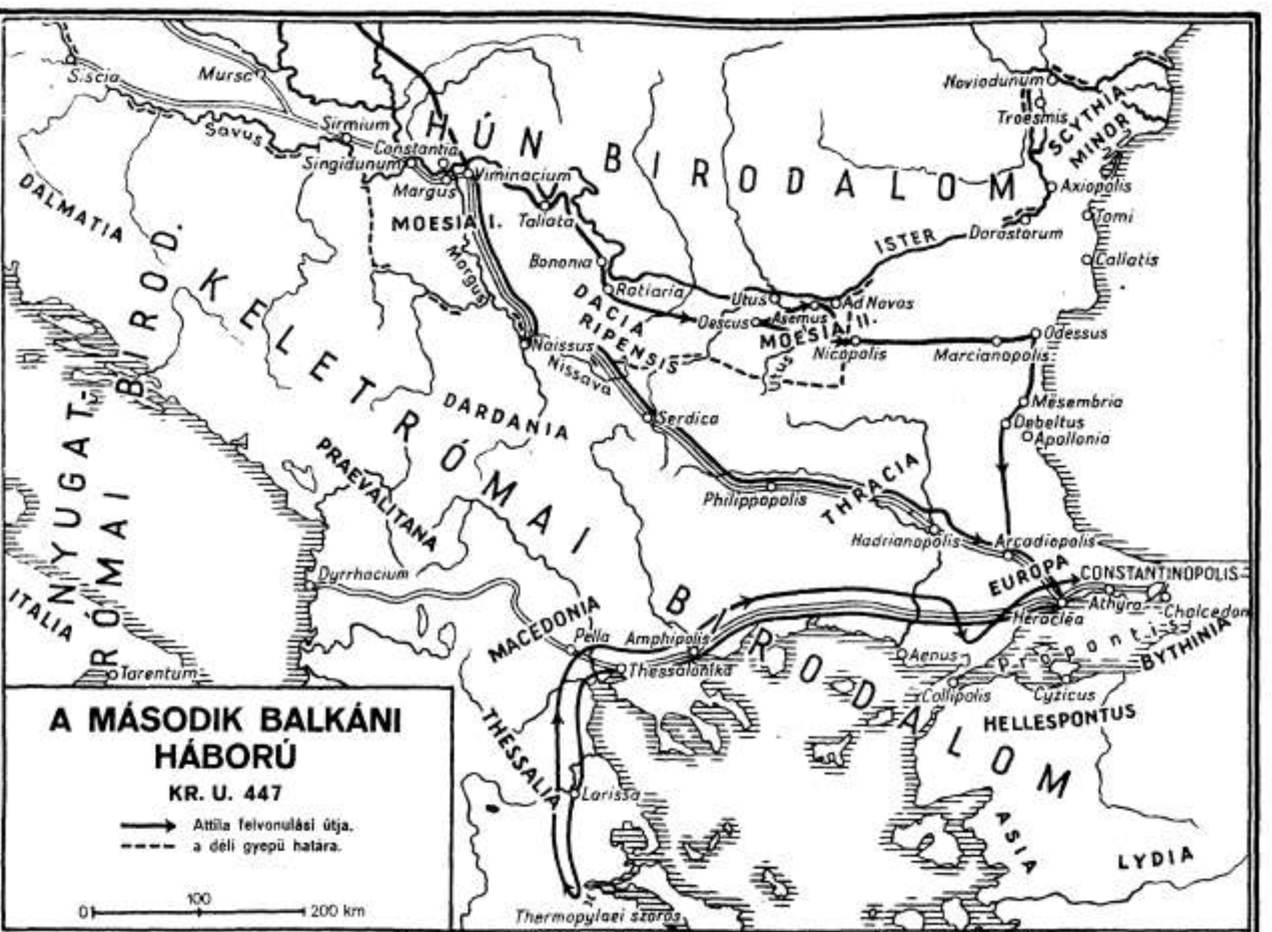
Vajjon valóban fütötték-e Attilát ilyen világhódító álmok? *Seeck* azt* mondja, hogy Attilának nem volt szándékában a római birodalom elfoglalása. Nem értett egy ilyen művelt, komplikált államszervezet kormányzásához. Ez az indokolás naiv. A gótok és vandálok sem sokat gondolkoztak a jövő eshetőségein, mikor a birodalom egyes tartományait birtokukba vették és a frankok hódítása nyomán sem szűnt meg az élet Galliában. Aki a nehezen összefogható barbár népekből álló birodalmat nemcsak vezetni tudja, hanem a maga szelleméhez is formálja és céljai készséges eszközeivé teszi, az megtalálja az utat a mediterrán világ művelt népei felett való uralkodáshoz is. Attila sokkal' nagyobb szervező és vezető volt, mint Nagy Teodorich, tehát nálánál kisebb zökkenőkkel tudta volna átvenni a régi világ korhadt államópületét. Birodalma sokféle népnek volt a hazája s azok a különféle törzsi és primitiv államszervezetek, alkotmányok, szokások és gazdasági életformák, melyek köztük uralkodtak, már eddig is megtanították őt arra, hogy az igazán bölcs uralkodó nem uniformizál, hanem hozzáalkalmazza a különböző adottságokat a maga egységes elképzeléséhez. Attila azonban nemcsak a germán mondák bölcs és jóságos fejedelme, hanem egyúttal nagy vezető is, aki a rendelkezésre álló divergens népi erőkből hatalmas egycélú világmozgalmat kovácsol össze. Hadúr kardja volt ennek az összefüggőségnek hatalmi jelképe, tehát nem egyszerű fétis, mint Seeck mondja. Kelet és a lovasnomád kultúráik fegyvere, mely a megosztott és felbomlóban lévő nyugatot megsemmisüléssel fenyegette.

A MÁSODIK BALKÁNI HÁBORÚ.[3]

Ezzel a megnövekedett öretudatú és egységes birodalom élén álló Attilával került szembe 447-ben a keletrómai birodalom, mely még ki sem heverte az első háború borzalmait.

Theodosius császár az első balkáni hadjárat szégyenteljes kudarca után elrendelte,[4] hogy Nomus magister officiorum még 443-ban lásson hozzá a határerődítmények helyrehozásához, a határvédő csapatokat erősítse meg és hogy általában a limes vonalát helyezze ellenállóképes állapotba, tartózkodjon állandóan a határon és azt csak egészen kivételes esetben hagyja el. Nomus ügyes tábornok volt, aki a táborőrségeket megerősítette, begyakorolta, a dunai flotillát igyekezett helyrehozni és a meglazult katonai fegyelmet helyreállítani. Természetesen ezeknek az intézkedéseknek javarésze papíron maradt és amidőn a második balkáni háború kitört, a birodalmat nem sokkal találta felkészültebbnek, mint az előzőben.

Mi volt a második háború oka? Forrásaink hallgatnak, csak a körülményekből következtethetünk rá. Ilyen ok lehetett elsősorban Kelét-

A MÁSODIK BALKÁNI HÁBORÚ
KR. U. 447
Attila felvonulási útja.
a déli gyepü határa.
0
100
200 km
HÚN BIRODALOM
KELETRÓMAI BIRODALOM
NYUGAT-RÓMAI BIROD.
Siscia
Mursc
Savus
Sirmium
Singidunum
Constantia
Margus
Viminacium
MOESIA I.
Morgus
Taliata
Bononia
Ratiaria
DACIA RIPENSIS
Naissus
Nissava
Utus
Oescus
Asemus
Ad Novas
MOESIA II.
Nicopolis
ISTER
Durostorum
Noviodunum
Troesmis
SCYTHIA MINOR
Axiopolis
Tomi
Callatis
Odessus
Marcianopolis
Mesembria
Debeltus
Apollonia
DALMATIA
DARDANIA
PRAEVALITANA
Serdica
Philippopolis
THRACIA
Hadrianopolis
Arcadiopolis
EUROPA
CONSTANTINOPOLIS
Athyra
Chalcedon
Heraclea
Propontis
BYTHINIA
Aenus
Callipolis
Cyzicus
HELLESPONTUS
ASIA
LYDIA
Dyrrhacium
MACEDONIA
Pella
Amphipolis
Thessalonika
THESSALIA
Larissa
Thermopylaei szoros
ITALIA
Tarentum

roma évi adójának késedelmes fizetése.[5] Lehetetlen volt ugyanis a megromlott gazdasági viszonyok és a példátlanul korrupt közigazgatás mellett egyidőben az udvar fényűző életmódját fedezni[6] és ugyanakkor egy külső államnak magas évi adót fizetni. Szörnyű természeti csapások járultak ehhez. A 446. és 447. években nagy éhínség és pestis pusztított,[7] majd ugyancsak 447-en óriási méretű földrengés sújtotta a Földközi-tenger keleti felét és igen sok más várossal együtt rombadőlt Konstantinápoly hosszú, fala is 57 tornyával együtt.[8] A főváros sorsa az egész birodalom sorsa voTtrHa a Bosporus védtelen, semmiféle hatalom sem tudja megakadályozni, hogy a hunok birtokukba vegyék és az ázsiai tartományokat is ugyanúgy el ne foglalják, mint ahogyan a Balkánon végigszáguldottak.

A császár felismerte a veszedelmet és hallatlan erőfeszítéssel és anyagi áldozatokkal sikerült az óriási helyreállítási munkálatokat befejeztetni.[9]

Ilyen kedvezőtlen körülmények között nehéz elfogadható választ találni arra nézve, hogy Theodosius miért bocsátkozott újabb háborúba a hunokkal. Attilának ugyanis lényegesen kedvezőbb volt a helyzete, mint 441-ben, a római dunai védővonal a közbeeső néhány év alatt Nomus legszorgosabb tevékenysége dacára sem lehetett használható állapotban, hiszen ez a limes tulajdonképpen csak Justinianus alatt hozatott rendbe. Ilyen feltételek mellett gondolni sem lehetett arra, hogy a hunok dunai átkelését és felvonulását meg tudják akadályozni.

AZ UTUS-MENTI CSATA.

A hadjáratban, mint a.z előzőben is, hún csapatok mellett nagyszámú gyalogság és technikai csapat vett részt az alárendelt népek hadiilletményeiből. Kifejezetten említik,[30] hogy a háborúban szerepeltek a keleti gótok Valamir és a gepidák Ardarich királyuk vezetése alatt.

A hún hadsereg valószínűleg szokott átkelőhelyénél, a Morava torkolatánál lépte ás a Dunát,[11] ahol a balparton régi hún településhely lehetett, mert ezen a vidéken voltak Attila elődeinek a sírjai is.

Mindenütt a folyam mentén húzódó római úton, a hún fősereg a múlt évben elpusztított Ratiarián keresztül levonult a mai Bulgáriába és itt Oescus (ma: Gigen mellett) városától nem messze, az Utus (ma: Vid) folyó partján, a mai Plevna környékén került először összecsapásra a sor.

A római hadsereg fővezére Araegisclus volt, kit forrásaink szokott pontatlanságukkal szkítának neveznek s ezek után egyformán lehetett hún és gót eredetű. Eredetileg hún alattvaló volt és bizonyára komoly oka volt a szökésre, mert különben Attila nem helyezett volna akkora súlyt a kiadatására. A bizánci hadsereg szolgálatába lépett és mint az első háborúban láttuk, Johannes meggyilkolása után magas katonai rangot ért el és jelenleg Moesia magister militumja. vagyis parancsnokoló tábornoka volt.[12]

Az Utus menti csatában a keletrómai hadsereg komoly ellenállást fejtett ki. Maga a vezér lováról lezuhanva keményen harcolt egészen addig, amíg meg nem ölték. Végül is a hunok legázolták az ellenállást.[13]

ASEMOS OSTROMA.

Az Utus melletti csata után került a sor Asemos ostromára, mely a mai Osem folyó mellett Nikopolis közelében, fekvő Osem Kalesi.[14] Asemosnak a természettől erős vára a bennelevő kevésszámú könnyű fegyverzetű várőrség és a lakosság közös elhatározásából ellenállt és az oda kiküldött hún csapatnak nem adta meg magát. A város rohammal való elfoglalása nem sikerült, sőt α várból kitörő védősereg érzékeny veszteséget okozott a hunoknak, Erre a hún csapat elvonult. Amidőn erről a védők tudomást szereztek, a távozókon rajtaütöttek, zsákmányukat elszedték és több hún harcost foglyulejtettek és fogságukban lévő több romait kiszabadítottak. A hún foglyokat azután kettő kivételével megölték, a rómaiakat pedig szabadonbocsátották.[15] A háború hosszú sikertelenségei során ez a hősi ellenállás volt a szépségflastrom örökös veszteségeikre. Természetesen ez a csetepaté intermezzo maradt, ami a hún hadsereg további akcióit nem érintette.

ELŐRENYOMULÁS KONSTANTINÁPOLY FELÉ.

Az utusi csata után a hadiúton a hún fősereg kelet felé vette az útját és sorjában elfoglalta a Duna mentben levő városokat, majd Durostorumnál (Szilisztria mellett) délre fordult a Fekete-tenger irányában, bevette és feldúlta a fontos Marcianopolist (ma: Pieslav).[16]

A fősereggel egyidőben egy másik hún ser«jg a Morava völgyén keresztül Naissuson át Sardica alá nyomult (ma: Szófia), e várost elfoglalta és elpusztította, majd áthaladva a Balkán-hegységein, birtokába vette Philippopolist, de az erős Adrianopolist (ma: Edirne) nem sikerült elfoglalnia.[17]

Mivel Adrianopolis gyors bevétele nem sikerült, a második hún hadsereg a várost oldalt hagyva, esetleg egy megfigyelő sereg hátrahagyásával, egyesült a Marcianopolis felől előrenyomuló fősereggel és a főváros felé vezető útvonalon elfoglalták Arcadiopolist (ma: Lüleburgaz).

Fleltűnő, hogy az Utus melletti vereség óta a keletrómai hadsereg tartózkodott a nyílt kiállástól és inkább az erősített városok védelmére szorítkozott. Ez is csak néhány esetben járt sikerrel. Az összes balkáni tailományok a pusztulás színhelyévé váltak. Arcadiopolis eleste után Attila váratlanul nem. a főváros ellen fordult, hanem előbb a Bosporus mentén lévő városokat vette ostrom alá. Heraklea (a régi Perinthus) ellenállott, ellenben valószínűleg elesett Kallipolis (ma: Gallipoli) és Sestos (ma: Akbasi liman mellett).[18]

Ez után Attila főseregével nyugatra vonult és valószínűleg több portyázó hadosztályt különítvén ki végigpusztította Thracia után Macedóniát és Thessaliát egészen a Thermopylae szorosig.[19] Csak amidőn Attila innen visszatért, került sor a főváros elleni támadásra.

A főváros veszedelme a keletrómaiakat arra bírta rá, hogy még egyszer kísérletet tegyenek nyílt küzdelemmel. Az Ázsiából és Afrikából iderendelt[20] új csapatokból sikerült egy újabb tábori sereget összehozniok, mely azután a Chersonesosnál (Gallipoli félsziget) a hunoknak útját állotta. Ebben a második csatában újból a bizánciak maradtak alul.[21]

Most már nem volt sereg, mely feltartóztathatta volna a hunok előnyomulását Konstantinápoly alá. Attila csapataival elérte Athyra városát

(ma: Bilyük Csekmedzse),[22] mely közvetlenül a város falai alatt állott és néhány kilométerre volt annak központjától. Hetven város üszkös romiad[28] és a végigzsákmányolt balkáni tartományok jelezték Attila döntő eredményeit.

A helyzet kényszerítő hatása alatt most már az eddig konok császár is hajlott a békére. Mert bár kétségtelen, hogy a főváros hosszabb ostromot is kiállott volna, a balkáni tartományok elvesztek és tartani kellett attól, hogy a hunok azokat esetleg tartósan is birtokukbaveszik.[24] Ilyen körülmények között tanácsos volt a hunokkal minden áron, még a legsútyosabb feltételek mellett is békét kötni,[23] melynek részletei megtárgyalásával a császár az előkelő Anatolmst bízta meg.

A BÉKEKÖTÉS. AZ AN AT O L1U S-F ÉLE BÉKE.™

Attila ez alkalommal már nem volt oly mérsékelt, mint az első hadjárat után és a helyzetnek megfelelően szigorú feltételeket szabott.

1. Az évi adót az eddigi 700 font aranyról annak háromszorosára, vagyis 2100 font aranyra emelte fel (2.1 millió békeidőbeli korona).

2. Esenkívül a keletrómaiaknak hadikárpótlásul 6.000 font aranyat kellett fizetni (6.3 millió K.).

3. Ki kell szolgáltatni a keletrómaiaknak a hún szökevényeket, valamint a hún fogságból megszökött római alattvaló hadifoglyokat. Ez utóbbiak azonban megválthatják szabadságukat 12 solidus aranyért.[27]

4. Talán még ezeknél a feltételeknél is súlyosabbak voltak Attila területi követelései. Ugyanis kikötötte, hogy a dunai limes vonalát Singidunumtól (Belgrád) Novaeig (Szisztovo), a Dunától számított öt napi járásra katonailag teljesen ki kell üríteni,[28] aminek valószínűleg az volt a következménye, hogy az ott elpusztított városok és erődök romokban maradtak és ezen területeket a teljes jogbizonytalanság miatt a polgári lakosság is elhagyta. Tény, hogy amidőn Priskos a bizánci követséggel Serdicán (Szófia) és Naissuson (Nis) áthalad, ezeknek a városoknak csak romjait találja, melyet a polgári lakosság elhagyott. E széles terület üresen hagyásával Attila dél felől valóságos gyepűvonallal vette körül birodalmát.

Külön tárgyalták a vitézül ellenálló Asemos kérdését. Attila követe, Scotta útján nemsokára követelte, hogy a város védői által foglyulejtett hunokat, valamint római foglyokat bocsássák a városlakók szabadon. Az asemosiak e követelésre, melyet Anatolius Thracia duxsza Theodulos útján továbbított, azt válaszolták, hogy a hunokat kettő kivételével megölték, a római hadifoglyokat pedig szabadon bocsátották. Ä két hún ellenében kérték a hún fogságba került pásztorfiúk kiszolgáltatását.[29]

Attila járulékos természetű követelései teljesen indokoltak voltak, mert hiszen éppen a második háború római főhadvezérének, Arnegisclusnak a kinevezése volt a legtökéletesebb bizonyíték arra, hogy a bizánci kormányzat a constantiai szerződést és a 442. évi békefeltételeket nem tartotta be.

A hún király a helyzetnek tökéletes ura volt, ezt bizonyítja a békediktátum súlyos volta. Theodosius megkisérelte előbb a feltételek mérséklését, erre lehet következtetni a tárgyalások elhúzódásából, de midőn. Attnanajthatatlannak mutatkozott, minden feltételt elfogadott csakhogy a nyomasztó megszállástól és a főváros várható ostromától szabaduljon. A

császár talán maga sem tudta, hogy milyen nehéz és súlyos felelősségű terhet vállalt. Hogy az összeget előteremthessék, kénytelenek voltak valóságos konfiskációt végrehajtani a birodalom adózóin, nem kímélve közben sem a szenátori rendet, sem pedig az egyházi személyeket, ez utóbbiaknak az egyházak kegyszereinek egy részét is be kellett szolgáltatniok.[30] Mérhetetlen elkeseredést váltott ez ki. A balkáni tartományok a háború csapásait hosszú időn át nem heverték ki, de megérezte a hadisarcot a főváros is és a birodalom többi lakossága. Ez a nagy elkeseredés tette azután Attila nevét gyűlöltté az egész római világ előtt. A magatehetetlen kormányzat minden baj forrásaként állította őt be. Így is állandó késedelmek voltak a kötelezettségek teljesítése körül, ami örökös feszültséget teremtett a két birodalom között. Ez a légkör magyarázza azután meg, hogy maga a vallásos és jámbor császár is arra a meggondolásra jutott, hogy minden eszköz elfogadható, ha annak árán a birodalom legyőzhetetlen ellenségétől meg lehet szabadulni és ebben a lélektani helyzetben született meg az Attila elleni orgyilkosság gondolata.

Otto *Seeck* azt az eszmét vetette fel, hogy Attilának nem voltak világuralmi törekvései s hogy ő nem vállalkozhatott a birodalom meghódítására, mert nem lett volna kellő apparátusa arra, hogy a birodalom kormányzatát átvehesse. Amilyen merész ez a feltevés, ugyanolyan bizonytalan alapokon nyugszik. A népvándorlás hódítói sohasem gondolkoztak azon, hogy vajjon az állami kormányzat a meghódított birodalmi területen miként fog működni. Gót és vandál fennhatóság alatt nemcsak a római jog alkalmazkodott az új viszonyokhoz, hanem a meghódított lakosság is. A hódítók átvették azt, ami a régi jogrendszerből örökéletűnek bizonyult. Soha egy hódítónak sem okozott gondot az a körülmény, hogy nem lesz, aki a megszállott területek közigazgatását átvegye és legkevésbbé kellett ettől tartani annak az Attilának, aki a római társadalom belső szétesettségét ismerve, jól tudta, hogy a birodalom lakosságának jelentős része és így elsősorban a parasztság, de a gazdasági vezető rétegek is passzív rezisztencia helyett készségesen hozzáalkalmazkodnaJk az új rendhez. Különben is a birodalom lakossága már rég megszokta, hogy idegen származású zsoldosvezérek és állami főméltóságok intézzék a rómaiak ügyeit. A steppenépek semmivel sem értenek kevésbbé az államvezetés művészetéhez, mint a mediterrán népek, hiszen évezredes kultúrájuk van és a magas fejlettségű kínai és iráni államvezetést módjukban volt az eltelt századok alatt megismerni. Egyébként is Seeck feltevése csupán egy másik feltevése megalapozására szolgál. E feltevésnek csak akkor van értelme, ha azt akarjuk bizonyítani, hogy Attila hadjáratainak csak rablás és zsákmányolás volt a célja és nem a hún birodalom kiterjesztése. Ha azonban Seeck feltevését nem fogadjuk el, olyan magyarázatot kell találnunk, melyek Attüa hadakozásait érthetővé teszik. A hún fokirály nem visel háborút pusztán csak a háborúért magáért. Minden összetűzést megelőzően kimeríti a diplomáciai úton történő elintézés minden lehetőségét. Az összetűzések okai között súlyos szerepe van a bizánci kormányzat alattomos aknamunkájának, amikor egyrészt a hún alattvalókat fellázítani törekszenek, másrészt pedig szerződésellenesen hún katonaszökevényeket befogadnak, sőt szolgálatukba véve vezető tisztségekben alkalmazzák őket. Ebből a szempontból nézve Attila hadjáratainak retorziós jellege van. Hogy a legyőzöttekkel megfizettetik a háborús költségeket, az ma is természetesnek látszik és az is érthető, hogy az ilyen elkeseredett küzdelem az útbaeső területek teljes kizsákmányolására ve-

zet. A katonai szempontok szintén Seeck feltevése ellen szólnak. Ha Attila a birodalom elfoglalása helyett pénzügyi okokból kényelmesebbnek tartotta, hogy a birodalom neki évi adót fizessen, akkor katonai vállalkozásainak tisztára csak zsákmányoló jellegük lenne. Ebben nem volna utolsóbb, mint a római tartományi kormányzók a köztársaság korában, kiket a legtöbb hadjáratban csupán csak ez a cél vezetett. Ezzel szemben Sirmium és Viminacium elfoglalásától kezdve az összes és elég nagyszámú vár ostroma és beívétele amellett szól, hogy Attila meg akarta semmisíteni a birodalom jólkiépített északi védelmi vonalát és mindazokat a fontosabb erődöket, melyek a Konstantinápoly felé vezető útvonalakat lezárták. Ezáltal biztosította lovashadseregének bármikori gyors felvonulását a birodalom fővárosa ellen. A várak elfoglalásából, a zsákmányoló hadjáratoktól így jutunk el Attila katonai akcióinak helyes értékeléséhez. Az a körülmény, hogy a határtól számított öt napi járóföldre lakatlan övezetet létesített, csak azt bizonyítja, hogy a lovasnomád népeknek megszokott védekezési eszközét alkalmazta a kívülről jövő meglepetések ellen. A tökéletes hún hírszolgálat mellett elegendő idő áll rendelkezésre, hogy egy alaposan előkészített római támadást megfelelő erők mozgósításával és felvonultatásával kivédjék. A várak elfoglalásából inkább arra lehet következtetni, hogy Attila arra törekedett, hogy a keletrómaiakat védtelenné tegye és hogy bármikor, kedvező helyzet adódván, zavartalanul felvonulhasson a birodalom szíve ellen. A nyugati gótok úgy balkáni, mint itáliai tartózkodásuk alatt csak elvétve ostromoltak várakat, részben mert nem volt meg hozzá a technikai felkészültségük, részben pedig azért, mert nagyobb súlyt helyeztek a szabad területek kézbentartására. A városi élet a számukra hosszú ideig idegen maradt és először csak délgalliai hazájukat vették ténylegesen birtokukba, amelyet már végleges településhelyüknek tekintettek. Az a körülmény tehát, hogy Attila hosszas várostromokkal foglalkozik, inkább azt bizonyítja, hogy ő tervszerű stratégiával a birodalom lassú, de annál biztosabb meghódítását tűzte ki céljául. *A módszeresen irányított balkáni Ixadjáratok tehát előkészületi hadműveleteknek tekintendők.* Attilának világhódító tervei csak a most következő években bontakoznak ki, amikor a hún külpolitika aktív lesz a nyugatrómaiakkal szemben is. Attila mozgásba hozza hatalmas birodalmának mérhetetlen erőforrásait és a vandálokkal, a frankok egy részével, valamint a galliai parasztlázadás emigráns vezetőivel szövetségre lép, már amennyiben egy világhódító nagyúrnál szövetségesi viszonyról egyáltalán lehet beszélni. Attila gyors felismeréssel fordul el ekkor kelettől, melyet gyengébbnek tart és melyet két ízben már porbasújtott. Szövetségben a germán népek nagyobbik felével az erősebb nyugattal veszi fel a küzdelmet, hol véleménye szerint gyorsabban ki tudja erőszakolni a döntő győzelmet, mely azután őt egész Európa urává teszi. Ilyen nagyméretű háborúkhoz rengeteg pénzre és amire az rámegy, felszerelésre volt szüksége és ezeket az összegeket onnan teremtette elő, ahonnan legkönnyebben tudta, a keletrómai birodalomtól, mely évi adójával így járult hozzá a testvérbirodalom pusztulásához. Bármennyire is elfogult legyen Priskos leírása, Attilát nem sikerült megfognia a legjellemzőbb emberi tulajdonságainál, talán azért, mert mint római nem is érthette meg őt. Amikor pénzsóvár voltát emelte ki különösen, akkor tévedett leginkább, mert Attila, mint Caesar, egyszerű volt külsejében, és élvezeteiben és a pénz nála sohasem volt öncél, hanem csak eszköz. A kutatók javarésze

kellő kritika nélkül valósággal egymástól vette át azokat a jellemző vonásokat, melyekkel Attila emberi portréját teljesen felismerhetetlenné tették. A balkáni hadjáratok újszerű megvilágításának jelenitősége tehát nemcsak abban áll, hogy sikerült Attila katonai zsenijének újabb, kétségtelen bizonyítékait felszínre hozni, hanem abban is, hogy az események tisztázása szükségképpen maga után vonta Attila általános jellemzésének és értékelésének új feltételetit.

BÉKEKÖTÉS UTÁN.

Az Anatolius által létrsthozott hún-keletrómai béke közelről sem állította helyre a bizalmat és a nyugalmat a két birodalom között. Attila a megállapodás feltételeinek végrehajtására és valószínűleg elsősorban az adó és hadisarc összegének behajtása céljából közvetlenül a második balkáni háború befejezése után Onegesius fővezér öccsét Scottát küldte követségbe.[31] Ugyancsak az ő feladata volt elintézni az Asemos lakói által visszatartott hún foglyok ügyét, miről fentebb már beszéltünk.

Priskos leírásából[32] az ember azt a benyomást szerzi, mintha a hún király szakadatlanul zsarolta volna a keletrómaiakat és a szerencsétlen császár, aki amúgy is valóságos báb volt nővére, Pulcheria és az udvari klikkek kezében, kiszolgáltatott áldozata lett volna a túlhatalmas szomszédnak. Ezzel szemben az igazság az, hogy a bizánciak vége-hosszanélküli alkudozásokkal igyekeztek kibújni a vállalt kötelezettségek teljesítése alól. Attila, ha nem. kényszerítették rá az ellenkezőjére, sohasem volt kíméletlen; belátásra, engedékenységre lehetett őt rábírni és mindig lehetett nála haladékot kapni. Viszont ahhoz, amiben már egyszer megállapodtak, következetes szigorúsággal ragaszkodott. A bizánci alkudozásoknak az volt a céljuk, hogy a vállalt kötelezettségekből minél kevesebbet kelljen teljesíteni. Éppan ezért nagyon óvatosan kell fogadnunk Priskos beszámolóját, mert az a bizánci diplomácia hivatalos álláspontja, annak igazolását célozza, már pedig ezek a körök nem viseltettek a legnagyobb rokonszenvvel Attila személye iránt.[33]

Scotta követségén kívül Attila még négy követséget küldött Konstantinápolyba, melyekről közelebbit nem tudunk,[34] anélkül, hogy azok bármi számottevő eredményt elértek volna. Végül is Attila türelmét vesztette és Theodosius császárnak határozott feltételeket szabott és 448-ban, vagy 449-ben újabb követséget küldött ki üzenete átadása céljából Konstantinápolyba.

EDECO ÉS ORESTES KÖVETSÉGE.

Az újabb hún követség vezetői voltak Edeco[35] és a pannóniai római származású Orestes,[36] kik minden tekintetben egymás ellenlábasai voltak. Edeco gőgös barbár főúr, Orestes pedig sima római diplomata. Egymást kölcsönösen lenézik és minden okuk megvan rá, hogy bizalmatlansággal tekintsenek egymásra. Az egyik katona, a másik udvari tisztviselő és a diplomaták féltékenységével tekintenek minden eredményre, amit a másik felmutatott. Attilának nagy birodalma rengeteg érdekellentéten épült fel, az ő uralkodói nehéz szerepéhez tartozott, hogy ezeket a sokszor fegyveres összetűzéssel fenyegető gyülölségeket kiegyenlítse. Sok diplomatára

volt szüksége és erre hún főnemesi körökből kétségtelenül nem tudott elegendő alkalmas személyt kiválasztani. Kénytelen volt tehát más hódolt népekből származott diplomatákat is alkalmazni. Nagy bölcseség volt Attila részéről, hogy követeit egymással rivalizáló egyének közül választotta ki, mert bármelyik diplomata is gondolt az árulásra, társa azonnal feljelentette. Már pedig árulással Attilának mindig számolnia kellett, mert a bizánciak szokott módszere volt a vesztegetés.

A hún követség levélbeli megbízást[37] hozott magával, melyet ünnepélyes kihallgatáson nyújtott át a császárnak. Attila követelései a következők voltak:

1. Kívánta, hogy a császár szolgáltassa ki szökevény alattvalóit.

2. Kívánta, hogy ezentúl a császár ne kisebbrangú egyéneket küldjön hozzá követekül, hanem consulságot viselt férfiakat. Kilátásba helyezte, hogyha e kérését teljesítik, akkor ő hajlandó lesz a követségeket székhelye helyett Serdicában (Szófia) fogadni.

Attila részéről ez a kívánság korántsem volt hiúsági kérdés, ha ugyanolyan magasrangú követet kívánt, mint a perzsa király, hiszen az ő hatalma volt akkora, mint kora bármelyik uralkodójáé, dinasztiája pedig, mint bármelyik más dinasztia. Bizánci részről meglehetősen értelmetlen dolog volt ragaszkodni a, merev udvari etiketthez és üyen tűszúrásokkal állni bosszút a szenvedett megaláztatásokért. Sokkal helyesebb lett volna a megváltozott helyzethez alkalmazkodni és a hún nagyhatalmat, mint élő valóságot elismerni.

3. Attila az első kívánság nem teljesítése esetére újabb háborúval fenyegetőzött.

4. Az előzőeknél lényegesebb volt a következő üzenete. Attila azt kívánta, hogy az a területsáv, mely Pannónia határától, Singidunumtól (Belgrád) a Duna mentén Novae-ig (Szisztovo) terjed, a dunai vonaltól számított ötnapi járó földig ne műveltessék meg.[38] Ezt a területrészt a követi levélből kitünőleg Attila a sajátjának tekintette s ezzel a kívánságával régi szokás szerint birodalmát lakatlan területtel, gyepűvel biztosította külső meglepetések ellen.

5. Végül követelte, hogy a határszéli vásárok ne a Duna vonalán, hanem az onnan öt napi járóföldre levő Naissusban (Nis) tartassanak meg, mely várost ezek szerint birodalma déli határának tekintette. Ezt a kívánságot nehéz volt teljesíteni, mert Naissus az előző háború óta romokban hevert és lakossága elhagyta.[39]

Edeco, mint főkövet a császári kihallgatásnál Attila levélüzenetét szóban is előadta. A fogadás után Edecot egy Bigila nevű, gót, vagy thrák származású tolmács, aki többször megfordult a hún udvarban is ebben a minőségében, végigvezette a császári palotán és annak pazar termeit megmutatta neki. Ennél fényűzőbb palota nem volt az akkori világban és így érthető, hogy a pusztai élethez szokott hún főúr állandó csodálkozásának adott hangot a látottak felett. A fényt és a pompát a lovasnomádok is kedvelik és ha nem is olyan életszükséglet az a számukra, tudják értékelni. A ravasz és erőszakos Bigila azonnal jelentette urának, hogy müy nagy hatással volt a hún követre az udvar fénye. Edeco ezután udvariassági látogatást tett Chrysaphius eunuch főkamarásnál, aki 443 óta csaknem teljhatalmú intézője volt az udvarnál szerzett befolyásával a birodalom ügyeinek.

ATTILA MEGGYILKOLÁSÁNAK A TERVE.

Ohrysaphius Bigila jelentése alapján azt hitte, hogy a hún főembert a fény és a pompa teljesen elvakította és alkalmas eszközzé fog válni a bizánci diplomácia számára. Ekkor vetődött fel először komoly formában Attila meggyilkolásának a terve. Ki volt, aki felvetette, Priskos beszámolójából nehezen állapítható meg. Vagy a ravasz és kíméletlen Chrysaphius, vagy pedig az erőszakosságra kész és vakmerő Bigila. Hogy ez a gondolat már régóta foglalkoztatta az udvari köröket, szintén valószínű, mert az utóbbi években a gyűlölet mind jobban nőtt a legyőzhetetlen ellenséggel szemben és az eszközeiben amúgy sem válogatós bizánci politika nem riadt vissza az orgyilkosság gondolatától sem, mint *végső* lépéstől. Lehetett valami az Edeco egyéniségében, ami Chrysapihiusban azt a benyomást keltette, hogy alkalmas személy lesz e terv végrehajtására. A gaztettnek az előkészítésénél a legnagyobb kiszámítottsággal jártak el. Orestesben nem bíztak *mqg* és különben is nem akarták a titkot megosztani más személyek beavatásával. Edeco hiúságát táplálták azzal, hogy végigmutatták neki a palotát, hogy annak gazdagságával elkápráztassák a pénzéhes barbárt és ugyancsak kiszámított dolog volt az is, hogy Chrysaphius külön fogadta Edecot, részben mert nyugodtabban tárgyalhatott vele, részben mert ezzel a külön fogadással kihangsúlyozták, hogy őt tartják a követség vezetőjének és újból csak hiúságán keresztül még jobban magukhoz láncolták.

Chrysaphius a nála egyedül tisztelgő hún követtel közölte, hogy amennyiben kilép Attila szolgálatából és átpártol a keletrómaiakhoz, neki is nagy hatalomban és gazdagságban lesz része. Az óvatos barbár kitérően azt felelte, hogy a szolga urát annak beleegyezése nélkül nem hagyhatja el. Az eunuch erre továbbszőtte a beszélgetést és az iránt érdeklődött, hogy a követ milyen tisztséget tölt be az udvarnál és hogy van-e szabad bejárasa a hún királyhoz. A követ kijelentette, hogy ő Attila udvarához tartozik és egyike azoknak a vezetőembereknek, akik saját csapatuk élén féligmeddig testőri szolgálatot teljesítenek a király mellett. Ezen kétértelmű és általánosságokban mozgó beszélgetés után meghívta Chrysaphius Edecot magához ebédre, mert mint mondta, követtársa., Orestes nélkül szeretne vele négyszemközt beszélni.[40]

Edeco megjelent Chrysaphius ebédjén, amelyen rajtuk kívül Bigila, mint tolmács vett részt. Az eunuch szívélyesen fogadta, majd arra való hivatkozással, hogy bizalmas dolgokat akar közölni, megeskettette a követet, hogy a köztük tárgyalt dolgokról senkinek sem. fog beszélni. Hoszszas köntörfalazás után felszólította Edecot, hogy visszatérve hazájába embereivel ölesse meg Attilát. Ha a főúr ennek a kérésének eleget tesz, magas tisztséget és ajándékot fog kapni a császártól. Edeco, aki valószínűleg kezdettől fogva sejtette, hogy a rómaiak valamilyen nagyobb dolgot akarnak az ő közreműködésével elérni és hogy legalább is meg akarják őt környékezni, ezért nem utasította vissza az ajánlatot, sőt mindjárt arra a célra, hogy alárendeltjeit megnyerhesse 50 font aranyat kért. Chrysaphius kész örömmel azonnal fizetni akart, de Edeco elutasította. Ö előbb most visszatér a hún birodalomba, adják melléje Bigilát s neki majd meg fogja mondani, hogy milyen módon lehet átcsempészni az aranyat a hún udvarba. Erre az óvatosságra, mondotta, azért van szükség, mert ilyen nagy mennyiségű aranyat nem lehet elrejteni a hún követség többi tagjai elől, már pedig ha ezek tudomást szereznek a kincsről, akkor jelentést

tesznek róla Attilának és akkor ő sem titkolhatja el a dolgot a király előtt, mert egyébként gyanúba fog keveredni. Edeco ilymódqn nemcsak magát akarta fedezni, hanem valószínűleg már ekkor arra gondolt, hogy bizonyítékot kell szereznie arra nézve, hogy a bizánci kormányzat tervelte ki a gyilkosság gondolatát. A ravasz Chrysaphius beleesett a még nálánál is ravaszabb hún diplomata csapdájába és helyeselve Edeco tervét, azt elfogadta. A követ távozása után Chrysaphius jelentést tett Theodosius császárnak, aki viszont Martialis udvari kancellár (imiagister officiorum) jelenlétében együttesen megtárgyalta részleteiben is a tervet és Chrysaphius javaslatát általánosságban elfogadta. Priskos erre vonatkozó tudósítása tehát kétségtelen bizonyíték arra nézve, hogy a keletrómai birodalom császára nemcsak hogy tudott az Attlia ellen tervezendő orgyilkosságról, hanem ahhoz beleegyezését adta és így vállalta is a felelősséget a következményekért.

MAXIMINOS KÖVETSÉGE ATTILÁHOZ.

A keresztülvitel tekintetében azonban helyesebbnek látták, hogy ne csak a tolmács kisérje el Edecot, hanem az orgyilkosságot leplezzék egy választvivő követség kiküldésével, melynek azután Bigila is mint tolmács tagja lesz és *így* nyugodtan és feltűnés nélkül érintkezhetik Edecoval.[41] A követi tisztre Maximinost, egy előkelő családból származó, becsületes és igen művelt férfiút szemeltek ki, aki 435-ben questor volt és 438-ban tagja volt a híres theodosiusi codex szerkesztésére kiküldött bizottságnak. Bár nem volt consuli rangban, mégis mint a császárnak különös kegyét élvező tekintélyes ember Attila kivánságához képest eléggé tiszteletreméltó személy volt a követi tiszt betölésére. Közismert becsületessége pedig alkalmassá tette őt arra, hogy az orgyilkosságot leplezze. Ha a merénylet sikerül, úgy minden jól van, mert Maximinos egyénisége kizárttá teszi, hogy a császár részes volna a gyilkosságban. Sikertelenség esetén pedig a semmiről sem tudó követ mentesülni fog a büntetéstől és csupán a kísérletben résztvevő személyek fognak bűnhődni. Természetesen nagyon perfid dolog volt és a bizánci diplomáciához méltó, hogy a császár személyéhez közelálló és a korrupt környezetből jellemes ségével kiváló férfiút tettek ki Attila felébredő jogos bosszújának.

A császár és tanácsadói valóban hittek abban, hogy az alaposan átbeszélt merénylet sikerülni fog. Csak ezzel tudjuk magyarázni azt, hogy a követség Attila követeléseit lényegében elutasította. A császár értesítette Attilát, hogy a hún királynak egyáltalában nem kell háborút indítania, mert ő Attila kivánságához képest ki fogja szolgáltatni neki a 17 hún szökevényt. Ezeken és a már előbb átadott személyeken kívül nem is tartózkodik több hún alattvaló a birodalom területén. A levélbeli válasz kiegészítéseképpen Maximinosnak közölnie kellett, hogy a császárnak nem áll módjában magasabbrangú követeket küldeni. Hivatkoztak arra, hogy eddig sem küldtek Scythia fejedelmeihez mást, mint középrendű embert, vagy futárt, Attila se kívánjon tehát többet. Kétségtelenül ez a válasz egy jó adag római gőggel is tetézve volt, mely még a sors változandósága mellett is mély megvetéssel tekintett le a barbár uralkodóra, akit hatalma teljében sem akart elismerni egyenrangúnak Perzsia nagykirályával. Egyúttal bizonyos gúnnyal meg kellett mondania Maximinosnak azt is, hogy erősen furcsálják, hogy Attila éppen abban a Serdica

városában akar a római követekkel tanácskozni, melyet az ő csapatai oly alaposan elpusztítottak, hogy nincsen benne egy ház sem, melybe tárgyalás céljából behúzódhatnának. Az udvar utolsó kívánsága az volt, hogy Attila a fővezérét, Onegesiust küldje Konstantinápolyba követül a császárhoz, akivel azután az összes függő ügyeket el tudják majd intézni.[42] Ez a kérelem bizonyos mértékben visszavágás volt Attila azon kívánságára, melyben előkelőbb személyeket kért követekül. Onegesius mint fővezér olyan magas állást töltött be a hún birodalomban, hogy ez a keletrómai követelés teljességgel teljesíthetetlennek látszott, mint ahogyan el is utasították azt.

MAXIMINOS PRISKOS KÍSÉRETÉBEN ÚTNAKINDUL.[43]

Maximinos, aki semimitsem tudott az ő becsületes nyíltsága mögé bujtatott merénylet tervéről, komoly előkészületeket tett az abban az időben hosszú, veszélyes és sok kényelmetlenséggel járó utazásra. Mindenek előtt gondoskodnia kellett ilyen hosszú útra megfelelő útifelszerelésről, hátas és teherhordó lovakról, sátrakról, élelemről, kisérő szolgákról, azután bőséges, ajándékozásra alkalmas dísztárgyakról, aranyból, ezüstből és drágakövekből készült tálakról, billikomokról, tarsolyokról, drága bíbor és selyem szövetekről, különböző ritka fűszerekről és édességekről, amivel keletrómai szokás szerint a hún királynak, valamint befolyásosabb embereinek kedveskedhet. Természetesen az ilyen, követségeik által vitt ajándékok túlnyomó részének beszerzési árát a kincstár fedezte, mert egyébként a követek tönkrementek volna. Ezekután felkérte az akkor még férfikora delén levő Priskos bölcsész rhetort és történetírót, egy kora viszonyaihoz képest becsületes, ügyes és képzett embert, hogy mint titkárja és baráti útitársa kisérje el őt és legyen mindenben a segítségére. Priskos valószínűleg hivatásszerűen vállalt nagyúri diplomaták mellett magántitkári szerepet és ennek a szerencsés választásnak köszönhetjük azt a még töredékében és valószínűleg csonkítottságában is értékes leírást, melyet ez a görög író követségjárásáról ránkhagyott. Priskos ugyanis nyolc könyvben megírta személyes tapasztalatainak értékesítésével korának történetét és ebben a művében igen részletesen foglalkozik a követség útjával és Húnországban szerzett tapasztalataival. A munkának csak jelentéktelen töredékei maradtak ránk és azok is kivonatos formában, így csak közelítőleg tudjuk értékelni Priskos írói képességeit. A teljes mű felbecsülhetetlen értékű lenne a hún kutatás és az Attila életrajz szempontjából.

A keletrómai követségnek Maximinoson és Priskoson kívül nevesebb tagjai voltak még Bigila tolmács, akinek Attila meggyilkolásának az előkészítésére szólt a megbízása, továbbá egy Rusticius nevű kereskedő, ki beszélt hún nyelven és aki egy magánügyének elintézése céljából ment a hún udvarba és e célból csatlakozott a követséghez. Abból a körülményből, hogy ez a Rusticius Attila egyik titkárának, Constantiusnak volt az ismerőse és hogy a hún és római birodalom között a különböző forgalmi korlátozások dacára is jelentős kereskedelmi csereforgalom állott fenn.

A keletrómai követséggel egyidőben tért vissza hazájába a hún követség is Edeco és Orestes vezetése alatt. Maximinos számára ez kellemes megoldás volt, mert azt hitte, hogy az együttes utazással mindkét követ-

ség hosszabb útja zavartalanabbá válik, mert a római birodalom határáig ők tesznek szívességet a hunoknak és azok majd saját országukban viszonozni fogják azt és megfogják könnyíteni a barbár területeken való utazást, mely ebben a korban sok veszedelemmel és kellemetlenséggel járt. A Konstantinápolytól Serdicáig (Szófia) vivő út, mely gyalogeniber számára jó 13 napot vesz igénybe, zavartalanul telt el. Amint a városba beérkeztek, azonnal szembeötlővé vált az előző háború nagy és helyrehozhatatlan pusztítása. Valóban nem lehetett a főváros elkényeztetett római és görög kultúremberei számára kellemes látvány végignézni a lerombolt városfalakat, a felégetett és kirabolt házakat, a néptelenné vált emberi lakóhelyeket és a műveletlenül álló szántóföldeket. A látvány azon- /ban az utóbbi századokban nem volt új a rómaiak számára, mert a háborúk színhelye már régóta a birodalom belső területén volt és a hunok sem végezhettek alaposabb munkát ebben a tekintetben, mint előttük a gótok. A két követség tábort ütött és Maximinos meghívta a hunokat ebédre, mely juh és marhahúsból állott, amit a környéki lakosságtól vettek. Étkezés közben a követségek tagjai beszélgetni kezdtek s mindkét fél a maga uralkodóját dicsérte. Bigilát elragadta heve és tiltakozott az ellen, hogy Attilát, aki végtére mégis csak ember, az isteni császárral hasonlítsák össze. Ezen a tapintatlan beszéden a hunok módfelett felháborodtak és ingerülten szidni kezdték a keletrómaiakat, a végén azután nagy igyekezetébe került Maximmosnak és Priskosnak, hogy lecsendesítse őket. Hogy azután a hunokat kibékítsék, Maximinos Edecot és Orestest megajándékozta egy-egy indiai ékkövekkel díszített selyemöltönnyel. Orestes megvárta, míg követtársa eltávozott, azután megmondta Maximinosnak, hogy ő sokkal bölcsebb, mint az udvari emberek, mert nem tesz különbséget a hún követek között, mint azok tették, akik Edecot külön meghívták ebédre és megajándékozták. Maximinos, aki semmit sem tudott az összeesküvésről, közelebbi részletek után érdeklődött, de Orestes egy szót sem szólt többet, hanem elhagyta a követ sátrát.

MEGÉRKEZÉS A DUNÁHOZ.

Másnap útközben elmondták Bigilának, hogy Orestes mit mondott nekik, mire a tolmács, aki szemmelláthatóan ingerült természetű, félművelt barbár volt, megjegyezte, hogy Orestesnek nincs igaza, mert míg Edeco hún főember, ő mindössze csak írnok és titkár a hún király mellett, tehát nem egyenrangúak és így érthető az is, hogy az udvarban különbséget tettek köztük és Orestesneik emiatt nincsen joga panaszkodni. Nem hasonlíthatja magát össze Edecoval, aki sokkal tekintélyesebb nála és hadiérdemei is vannak. Bigila ezután sietett az esetet megbeszélni Edecoval is, aki rettentő haragra lobbant, mert láthatta Orestes megjegyzéséből, hogy társa irigykedik és gyanakodik rá s ha eddig voltak is percei, amikor a fényes bizánci ígéretek elvakították, e perctől kezdve már csak egyet tehetett, hogy a merénylet tervét ura előtt leleplezze.

Serdicától kezdve a nagy római út állandóan hegyek között vitt tovább a legközelebbi nagyobb városig, Naissusig (Nis), Nagy Constantinus születési helyéig, ahol a háborús pusztítás következtében csak romokat és néhány nyomorúságos beteget láttak a templomok környékén. A városban tehát nem is állottak meg, hogy éjjeli szállást vegyenek. A városon kívül a Nissava folyó partja fehérlett az előző háborúban elesett

emberek csontjaitól, úgyhogy távolabb, egy tisztáson kellett tábort ütniök. Gondolni lehet, hogy az első végzetes háború szörnyű nyomai milyen mély benyomást gyakorolhattak a követség tagjaira. A táborhelytől elindulva aznap délelőtt folyamán találkoztak Agintheussal, Illyria katonai parancsnokával, akinek nem, messze Naissustól volt a főhadiszállása. Idáig terjedt ugyanis a keletrómai birodalom északi határa.[44] A főparancsnoktól átvették a már említett tizenhét szökevényből a még hiányzó ötöt, akikre a hunoknak való kiszolgáltatás után a legkínosabb halál várt. A római követség tagjai a szerencsétleneket vigasztalni próbálták, de úgy hisszük, hogy nem sok eredménnyel. A Naissustól nyugatra elterülő hegyes területen való éjjelezés után a Nissava völgyében sűrű erdővel borított, szakadékos és kanyargós úton haladtak tovább. Amint Priskos leírja, olyan sok volt a kanyarulat, hogy egy reggel azt hívén, hogy nyugat felé tartanak, megdöbbenve vették észre, hogy a nap az útvonal irányából kel fel és pillanatnyilag azt hitték, hogy természeti csoda történt. A Nissava völgyéből kiértek a Margus (Morava) tágasabb völgyébe, ahol továbbra is erdős területen észak felé mentek a Duna irányában mind jobban lapályosodó területen.[45]

A nagy folyam partján, mely éppen a Morava torkolata körül amúgy is széles és ebben a korban a maga nagyobb árterületével és a mocsaraival valósággal tóvá szélesedett ki, hún csajkások vártak rájuk, akik fatörzsekből kivájt csónakokon és dereglyéken szállították át a népes követséget a Duna északi partjára. Nagyszámú ilyen csapatszállításra kiválóan alkalmas apró lélekvesztő volt itt összehalmozva és pedig nem a követség kedvéért, hanem azért, mert mindig készen állottak arra, hogy a hunok seregét átszállítsák.

A követség itt értesült arról, hogy a hunok királya a közelben tartózkodik és nem pusztán szórakozásból van az Alduna vidékén, hanem a Bizáncba küldött követséget várja vissza, készen arra, hogy újabb hadjáratot indítson a keletrómaiak ellen, ha azok kívánságait nem teljesítik és a szökevényeket nem adják ki.[46]

ATTILA TÁBORÁBAN.

A követség valahol a Duna és Morava egyesülésénél kelhetett át a Dunán[47] s már az átkelés napján mintegy hetven stádiumnyi utat tettek meg előre a hún területen, ami körülbelül 13 kilométernek felel meg. Estefelé szabad térségen tábort ütöttek és a hún követség Edeco vezetésével elvált tőlük azzal, hogy előremennek és Attilának megérkezésüket jelentik. Csupán csak néhány hún vezetőt há gytak hátra. Már a keletrómaiak hozzáláttak az étkezéshez, amidőn két hún lovas érkezett és jelentette, hogy Attila várja őket. A bizánci követség nem indult azonnal útnak, hanem a hírnököket megvacsoráztatták s a táborhelyen megpihentek. A következő napon a kilencedik óra táján tehát a délután második felében (három óra tájban) egész napi út után egy dombhátról meglátták Attila sátortáborát. Ha a második napon is csak annyit ment előre a követség, mint az elsőn, már akkor is 25-30 kilométerre, de sokkal valószínűbb, hogy már 50 kilométerre lehettek a Dunától, tehát mindenesetre jóval északabbra a mai Alibunár-Versec vonalától. Amidőn a követség a dombháton akart sátrat verni, a hún kiséret ezt megtiltotta, mondván, hogy

senki sem üthet magasabb helyen sátort, mint a király. Miután a hunok által kijelölt helyen sátraikat elhelyezték, Edeco, Orestes, Scotta és több más hún főemberből álló társaság jelentkezett és megkérdezték a követtől, hogy voltaképpen mi a követség célja. Amidőn Maximinos és társai összenéztek és erősen csodálkoztak a kérdés felvetésén, a hunok most már energikusabban tették fel az előző kérdést. Maximinos erre azt válaszolta, hogy a követség megbízatása Attila királyhoz szól és így másnak nem is kötelesek felvilágosítást adni kiküldetésük céljáról. Scotta erre felindultan jegyezte meg, hogy ők Attila megbízásából és nem kíváncsiságból érdeklődnek. Maximinos ismét elutasította őket, kijelentvén, hogy a hunok jól tudhatják, mi a szokás, hiszen gyakran megfordulnak a császári udvarban. Az ő követeiket a császár személyesen hallgatja meg s nem pedig valamilyen állami méltóság. Már a viszonosság is megköveteli, hogy a hunok hasonló módon járjanak el, ha nem így lesz, a követ nem fogja elmondani, hogy mivel bízták meg. Erre a hún főurak kíséretükkel együtt eltávoztak, de nem sok idő multán Edeco kivételével visszatértek és részletesen elmondották, hogy mi a római követség megbízatása és hozzátették, hogy ha ezeken kívül a követnek más előadnivalója nincsen, legjobban teszi, ha kíséretével együtt azonnal visszafordul. Maximinos eleinte komolyan meg volt döbbenve, hogy az ő titkos utasítása miként juthatott a hunok tudomására, de azután volt annyi lélekjelenléte, hogy megjegyezte, miszerint még ha az is lenne a megbízatása, mint amit a hunok elmondtak, akkor is a királyra tartozik csupán és csak a királlyal hajlandó arról tanácskozni. A hunok erre felszólították a követséget, hogy hagyják el azonnal a hún területet. Bigila ekkor először árulta el magát, – az egész tárgyalás nyilvánvalóan a követnek a merénylet körüli szerepét igyekezett tisztázni, – mert ingerülten panaszkodni kezdett, hogy a követ miért nem vezette félre a hunokat és miért nem mondta azt, hogy van egyéb megbízása is, hiszen ilyen módon Attila elé kerülhettek volna kihallgatásra és nem kellett volna dolgukvégzetlen visszatérni. A hún királlyal lehet beszélni. Ő már az Anatolius-féle követség óta ismeri a királyt és Edeco támogatására is számíthatnak.

A követség felkészülve éppen útnak akart indulni, amidőn újabb hírnökök érkeztek Attila azon utasításával, hogy éjszakára maradjanak még. Erre a követség a kijelölt helyen ismét felállította a sátrakat és az Attila által küldött ökörből és halakból vacsorát készíttettek és a legnagyobb bizonytalanságban töltötték az éjjelt.[48]

A következő napon a hún főemberek megismételték Attila azon utasítását, hogyha az ismerteken kívül a követségnek egyéb közlenivalója nincsen, akkor távozzon, mire Bigüa újból izgatott lett és azt tanácsolta, hogy Maximinos felelje azt, hogy egyéb megbizatása is van. Már ismét szedelőzködni kezdtek, amidőn a mozgékony Priskos maga mellé véve a hunok nyelvét értő Rusticiust, akinek mint magánernbenrek Attila titkárával, Constantiussal volt dolga (ez a titkár itáliai származású volt és Aetius bocsátotta a király rendelkezésére mint használható embert), felkereste a hún fővezér testvérét, Scottát, – ki az előző napon náluk járt és aki egyike volt Attila diplomatáinak, – és nagyobb ajándékot helyezett kilátásba, ha a követség számára Attilától kihallgatást eszközöl ki. Elmondta Priskos azt is, hogy a követség tárgyalása nemcsak a két birodalomnak válik a javára, hanem Scotta bátyjának is, mert a császár Onegesius követi kiküldetését kéri, hogy a vitás kérdéseket vele véglegesen

elintézhesse. Scotta kötelessége fivére helyett eljárni és a követséget támogatni és neki van akkora befolyása, hogy a kihallgatást ki tudja eszközölni. Priskos szavának tényleg meg volt a hatása, mert a főúr büszkén megjegyezte, hogy neki is van akkora befolyása, mint bátyjának. Vállalta tehát a dolgot és Attila sátrához sietett, mialatt Priskos visszatért a követhez és az indulni szándékozó csapatot visszatartotta, a levert követbe pedig életet öntött, közölvén vele a Scottával megtárgyalt dolgokat elánnak ígéretét. A füven heverésző Maximinos és Bigila erre; örömmel talpraugrottak, megdicsérték az életrevaló Priskost és visszahívták az útbaindított málhásállatokat. Azután összeültek és megbeszélték a tennivalókat, hogy milyen ajándékokat készítsenek elő a király számára a császár ajándékai és a követ dolgai közül, hogy mit adjanak neki elő, milyen formákat tartsanak be a királlyal szemben, tekintetbevéve a római és hún etikettet egyaránt.

Rövidesen megérkezett Scotta, mire Maximinos kiséretével és a magával hozott ajándékokkal felvonult Attila sátrához, amelyet széles körben vett körül testőrségként nagy kísérete. Attila egyszerű fatrónon fogadta a követséget, mely tőle jobbra bizonyos távolságra oldalt állott fel. Maximinos elhelyezkedés után előrelépett, beszéddel üdvözölte a hún királyt, átnyújtotta neki a császár levelét, majd szóbelileg még előadta, hogy a császár úgy neki, mint népének jókívánságait küldi. Attila baljóslatúan azt válaszolta a követnek, hogy ugyanolyan jókat kivan ő is a rómaiaknak, mint amilyeneket kivannak azok őneki. Majd minden átmenet nélkül rákiabált a keletrómai követség soraiban helytfoglaló Bigilára, aki ez alkalommal is a tolmács szerepét töltötte be; szemérmetlen állatnak nevezte, aki olyan vakmerő, hogy hozzá mer jönni, bár résztvett az Anatolius vezetése alatt küldött követségben is, hol a rómaiak ígéretet tettek arra, hogy mindaddig nem fognak követséget küldeni, amíg az összes hún szökevényeiket ki nem szolgáltatták. Bigilában volt annyi bátorság, hogy ellent mert mondani az erősen felindult hún királynak és megjegyezte, hogy a rómaiak teljesítették a feltételeket, mert a most áthozott szökevényeken kívül egyetlen sem tartózkodik a birodalom területén. Attilát ez a vakmerőség még jobban felingerelte és azt kiáltotta, hogy Bigilát szégyentelen és szemtelen beszédéért keresztre feszíttetné és holttestét étkül dobatná oda a madaraknak, .ha nem tisztelné a követi sértetlenséget. Annak bizonyságául, hogy római területen még mindig vannak hún alattvalók, akik oda átszöktek, írnokával egy kimutatásból felolvastatta mindazoknak a névsorát, akik a hunok tudomása szerint birodalmi területre szöktek át. A hunok ezek szerint központilag pontosan vezették az eltűnéseket és nyilvántartották az árulókat, akik bizonyára igen jelentős számot tehettek ki. A névsor felolvasása után Attila ellenmondást nem tűrő» hangon megparancsolta Bigilának, hogy azonnal térjen vissza Konstantinápolyba, vele fog majd menni Esla hún követként és követeljék ki mnidazokat az egyéneket, akik Aetius fiának, Carpilionak túszsága óta átszöktek. Mert igaz ugyan, hogy ezek az egyének ellene úgy sem tudnak tenni semmit és *még* egy várost, vagy várat sem tudnának vele szemben megvédeni, mégsem tűrheti meg, hogy esetleg ellene harcoljanak. Tudomására adta a császárnak, hogy amennyiben kívánságát nem teljesíti, azonnal újabb háborút indít. Amíg ez a követség vissza nem érkezik, meghagyta Maximinosnak, hogy maradjon az udvarnál. Ezután a követség átadta az ajándákokat Attilának és a királyi sátrat elhagyta.[49] A követség visszatartása

mintegy biztosíték volt arra, hogy az ügyet gyorsan és százszázalékig elintézik, a valóságban Attila még mindig nem volt tisztában azzal, hogy Maximinosnak mi a szerepe az orgyilkossági tervvel kapcsolatban, ezt a valódi és belső indokot kitűnően tudták leplezni azzal, hogy a követségnek azért kell még hún területen maradni, mert Onegesius fővezér távol van és méltánytalan volna, ha ő a követség távozása következtében nem juthatna hozzá a neki szánt ajándékokhoz.

A KÖVETSÉG MEGNYUGTATÁSA.

A követség megdöbbenten tért vissza a sátrába és élénken tárgyalta a fogadtatás eseményeit. Attila ingerültsége meglepte a követség minden egyes tagját, de különösen Bigilát, akit a király komolyan megfenyegetett, bár ő mint egyszerű tolmács igazán nem volt felelőssé tehető azért, mert a keletrómaiak nem tartották be Anatolius ígéreteit s aki Attilát előző alkalommal úgy ismerte meg, mint aki kegyes és jóindulatú hozzá. Ahelyett, hogy arra gondolt volna, ami a legkézenfekvőbb volt, hogy Edeco felfedte a király előtt az összeesküvést, azt hitte, hogy Attilának besúgták az ő serdicai elszólását, amikor előnytelenül hasonlította össze a királyt és a római császárt és az most emiatt volna annyira ingerült ellene. Bár Maximinos is valószínűnek tartotta, hogy a király haragját ez okozta, némi kételyei még mindig maradtak. Ugyanis azt gondolta, hogy a hunok közül senki sem olyan vakmerő, hogy a király ingerültsége miatt el merne neki mondani ilyen sértő kijelentést. Ekkor váratlanul megjelent Edeco és félrehívta Bigilát, ki rögtön fellélekzett. Edeco közölte vele, hogy milyen előkészületeket tett az orgyilkosság végrehajtására és felszólította, hogy most már hozza el magával a kilátásba helyezett aranyakat Konstantinápolyból, mert szüksége van rá. Amikor a beszélgetés után Priskos megkérdezte Bigilát, hogy mit tárgyalt a hún főúrral, a barbár kitéroleg azt válaszolta, hogy Edecoval a király ingerültségéről beszélgettek és hogy Attila haragját a szökevények kiszolgáltatásának az elmaradása váltotta ki. Valamint, hogy a császárnak magasabbrangú követet kellett volna kiküldeni, mivel a hún király ehhez ragaszkodik. Beszélgetés közben megérkezett Attila újabb parancsa, melyet egy több személyből álló küldöttség adott át és melyben úgy a követség tagjainak, mint Bigilának megtiltotta, hogy római hadifoglyokat váltsanak ki legalább is addig, amíg a függő kérdések elintézést nem nyernek. Nem szabad élelmiszert, vagy pedig rabszolgát sem vásárolni, csupán csak a napi szükséglet vételét engedte meg. Ez a tilalom nagyon is átlátszó volt. Ha nincs semmi mód sem pénzköltésre, Bigila fölösleges, hogy visszaérkezésekor nagyobb összeget hozzon magával és ha ezt mégis megteszi, ez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy Attila ellen valóban merényletet terveznek. Bigilának valósággal vaknak kellett lennie, hogy a többféle gyanús körülmények után is hitt abban, hogy az összeesküvés Attila előtt ismeretlen.

Miután így az összeesküvés leleplezését előkészítették, Bigilát útnak indították Esla kíséretében, akinek nyilvánvalóan az volt a feladata, hogy a szökevények kiadásának a követelésével az egész leleplezést fedezze és hogy a veszedelmes embert állandóan szemmeltartsa.[50]

A BIZÁNCI KÖVETSÉG ÚTJA ÉSZAK FELÉ.

Magának a követségnek be kellett várnia Bigila visszaérkezését, amit azzal indokoltak, hogy Maximinos Onegesius fővezér számára is hozott ajándékokat, ő pedig az akacirok országában még távol van, nem volna őt helyes megrövidíteni az ajándékok visszavitelével. S mivel pedig a követségnek speciális megbízása is éppen az volt, hogy Onegesius támogatását megnyerje, Maximinos ennek az átlátszó ürügynek készséggel beugrott.

A követség a fogadtatás és Bigila távozása után még egy napig tartózkodott a király táborában, azután Attila kíséretével egyidőben útnak indult a Duna vidékétol északi irányban az ország belseje felé. Ütjük csak egy darabig vezetett együtt, majd más útra, tehát nyugati irányba fordulva elváltak a királytól, aki betért egy útmenti faluba, hol egy Escam nevű leánnyal, népes háreme legfrissebb tagjával tartotta meg az esküvőjét. A követséget hún kalauzok vezették tovább állandóan sík területen és több községen keresztül, miközben több hajózható folyón kellett átkelniök, így a Tiphésason, a Drekonon és a Tigason, vagyis a Temesen, Bégán és a Tiszán át. A nagyobb folyókon és tavakon dereglyéken és tutajokon keltek át, a csónak fatörzsből volt kivájva, míg a tutajok szétszedhetők voltak és szekereken lehetett azokat szállítani, amire ekkoriban nagy szükség volt, mert ezen az útvonalon, a mai Torontálban több volt a vízzel borított, mint a száraz terület. Sok tó, mocsár, árterület volt a sok ágban kanyargó folyók között, melyeknek vize nyáron leapadt, tavasszal pedig az áradások valóságos tengerré változtatták át ezt a mezőgazdaságilag ma annyira értékes területet. A követség nagyszámú tag'járól az útbaeső falvak népessége gondoskodott, búzakenyér helyett köleskenyeret kaptak, italnak pedig médet (inéhser, németül Meth), a szolgák pedig árpából készült kámoszt (azonos a tatár kumisszal), mely ma is ismert ital a lovasnomádok között.

Hosszabb út után[51] egy tó partján ütötték fel a sátraikat, melynek vize iható volt és melynek partjához közel egy falu volt. Alighogy tábort vertek, nagy nyári vihar keletkezett, záporral, villámlással, a hatalmas szél a sátraikat felforgatta, a ponyvákat a podgyásszal együtt a tó vízébe sodorta, a lovakat és embereket szétkergette, akik a koromsötétben és csapós záporban vad futással szerteszaladtak és utána bár sok felé menekültek, a végén mégis valamennyien a faluban találtak menedéket, A nagy lármára és idegen beszédre a falu lakói kirohantak és nádból készült fáklyáikkal világítva, megkérdezték, hogy mi baj történt. Ezután a váratlan vendégeket bevezettek kunyhóikba, nagy tüzeket raktak, mely mellett a bizánciak bőrigázott ruháikat szárítgatták. A falusiak csakhamar értesítették úrnőjüket, aki nem volt más mint a pár évvel ezelőtt elhalálozott Buda király egyik özvegye. A királynő barátságosan élelmet és szép szolganőket küldött vendégszeretete jeléül. Amint Priskos mondja az élelemből maguk is jóllaktak és a női vendégeket is jól tartották, de szolgálataikat továbbra nem vették igénybe, hanem a nagy fáradtságtól elnyomva elaludtak.

A következő napon a nap már ragyogóan sütött és a követség szolgaszemélyzete összeszedte a vihar által szétszórt sátrakat és podgyászokat és megszárították az átázott holmit. Azután lovaikat és teherhordó állataikat is rendbehozták és megetették, Maximinos és Priskos

pedig tisztelgő látogatást tettek az özvegy királynénál. Megköszönték neki a vendéglátást és viszonzásul olyan ajándékokat nyújtottak át, amit barbár földön mindenütt szívesen fogadnak, három ezüst kelyhet, piros bort, datolyát, indiai borsot és csemegét.[52]

TALÁLKOZÁS A NYUGATRÓMAI KÖVETSÉGGEL.

Innen számítva további hét[53] napon át vitt a hosszú és nehezen járható út az Alföldön keresztül. Amidon egy faluba érve a hún vezetők megállást parancsoltak, jelezvén, hogy ott meg kell várni Attila megérkezését, nyilvánvaló lett, hogy közelednek a fővároshoz.

Ebben a faluban találkoztak össze a bizánciak a nyugatrómai követséggel, mely a következőkből állott, Romulus comes, Attila titkárjának, Orestesnek az apósa, Promo tus, vagy Primutus, Noricum praefectusa[53] és Romanus nevű magasabbrangú katonatiszt. A követséggel együtt jött Tatulus, Orestes apja is fia meglátogatására, továbbá a gall származású Constantius, akit Aetius szívességből szerzett titkárnak Attila számára. A nyugati követség kiküldésének hosszú előzménye volt. Még Sirmium (ma: Mitrovica) ostrománál (441) a város püspöke megkérte Attila gall titkárját, Constantiust (nem tévesztendő össze az előbb említett hasonló nevű egyénnel), hogy a neki átküldött arany templomi kelyhekkel váltsa őt ki a hunok fogságából, ha a város a hunok birtokába jut, ha pedig ő közben meghalna, értékesítse a kelyheket és az így kapott pénzen váltson ki fogságba kerülő római polgárokat, amennyit csak tud. A város elesett, a – püspök pedig valószínűleg meghalt, Constantius nem törődve a püspöknek tett ígéretével, egyik római útja alkalmával a kelyheket egy Silvanus nevű pénzkölcsönzőnél elzálogosította. Valamiképpen a lopás kiderült és még Buda király életében Constantius súlyosan megbűnhődött érte, mert kivégezték. Attila ezzel nem elégedett meg, hanem követséget küldött Rómába és Silvanust lopással vádolta azon a címen, hogy minden elfoglalt városban a zsákmány őt illeti meg, így joga van a templomi kegyszerekre, illetve, ha azt nem adják ki, akkor szolgáltassák ki neki Silvanust és fizessenek kártérítést. Silvanus kiadását ismételten követelte. A rómaiak vonakodtak a hún király ezen kívánságát teljesíteni és azzal érveltek, hogy Silvanus nem bűnös, mert ő zálogba kapta a kelyheket és templomi kegytárgyakról lévén szó, azokat egyházi célra adta el, nem lévén ugyanis joga neki mint magánembernek, hogy Istennek szánt tárgyakat magának megtartson. A most érkező előkelő követségnek az volt ia feladata, hogy bebizonyítsa Silvanus ártatlanságát és győzze meg a királyt arról, hogy az egyházi kincsek nem kerülhetnek világi kézre s ha Attila mindenáron ragaszkodik a tárgyakhoz, állapodjanak meg kárpótlásban.

A nyugatrómai birodalom és a hún birodalom egymásközti viszonyára jellemző, hogy egy ilyen alapjában véve igen egyszerű ügy elintézésére is milyen tekintélyes követséget küldöttek. De rendkívül feltűnő a követség egyes tagjainak kapcsolata Oresteshez, akinek nyilvánvalóan uránál közbe kellett járnia az ügy kedvező elintézése érdekében.

A két testvér-birodalom kiküldöttei a nagy alföldi pusztaságban nyilvánvalóan igen megörültek egymásnak és jól eltöltötték az időt beszélgetéssel addig, amíg Attila díszes kíséretével be nem érkezett a faluba.

Ekkor a királyi kísérethez csatlakozva hosszú menetben vonultak a hún birodalom székvárosa felé. Ez a vidék a szarmata jazygoknak volt századok óta a hazája és mint Jordanes mondja, ezen a tájon pusztult el vitéz ellenállás után a gótok Vidigoia nevű vezére a szarmaták elleni harcban előttünk ismeretlen időben.[65]

BEVONULÁS ATTILA FŐVÁROSÁBA.

Attila kísérete a számos tagból és szolgaszemélyzetből álló két követséggel együtt tekintélyes csapattá növekedett. A hún főváros felé vonulva még több folyón keltek át és egy fa és kő nélküli síkságon, tehát nagy füves térségen, valahol a mai Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területén nagy falut[56] pillantottak meg, mely nem volt falakkal körülvéve s melynek közepéről messzireláthatóan kiemelkedett Attila tornyokkal ékített fapalota ja, mely a legszebb volt Attila valamennyi székhelyén található palotái között.[57]

A város előtt hatalmas tömeg gyűlt össze Attila fogadására. Hetes és még több sorban lányok vonultak ki elébe hún dalokat énekelve. A lánysereg felett fátyolkendőt feszítettek ki, úgyhogy egy fátyolkendőből álló diadalív fogadta a bevonuló nagy királyt.

A falu bejáratától Attila palotájáig Onegesius háza előtt vezetett el az út. Amint a menet Onegesius palotája elé ért, a fővezér felesége körülvéve cselédségétől, kijött a ház kerítése elé az útra, üdvözölte az uralkodót és különböző ételeket és borokat hozatott ki pompás ezüst kancsókban és tálakon az uralkodónak. A tálakat és kancsókat a szolgák felnyújtották a királynak, aki lóhátról mindent megízlelt, majd folytatta az útját és bevonult palotájába. Kíséretében volt a keleti hadjáratból éppen most visszaérkezett Onegesius, kivel együtt jött meg Ilek trónörökös, a hún keleti szárny királya is, aki szintén résztvett a hadjáratban, de: lováról oly szerencséitlenül zuhant le, hogy eltörte jobbkarját.

A követség előkelőbb tagjai a bevonulás után bementek Onegesius palotájába, hova ebédre kaptak meghívást. Maga a házigazda a lakomán nem vehetett részt, mert most tért vissza keletről és a királynak kellett jelentést tennie. A meghívott vendégeken kívül jelenvoltak Onegesius családja és rokonsága is. Az ebéd végeztével Maximinos az Attila palotájához közelálló térségen állíttatta fel a sátrait, honnan részben könnyen lehetett átmenni kihallgatásra, részben pedig a követ a hely kiválasztásával akarta demonstrálni a birodalom és a császár tekintélyét, amire ez a kitűnő és tudós, de egyben hiú ember erősen vigyázott.[58]

PRISKOS TALÁLKOZÁSA EGY GÖRÖG FÉRFIVAL.

A következő napon korán reggel Maximinos Priskost több szolgával átküldte Onegesiushoz, hogy adja át neki a császár és a követ ajándékait és kérdezze meg, hogy a követ mikor tanácskozhatnék vele. A fővezér házának kapuja még be volt zárva s mivel senkisem mutatkozott, Priskos a kerítés körül sétálva várta meg, amíg a házbeliek felébrednek. Séta közben egy hún öltözetű férfi lépett Priskos elé és görögül ráköszöntött, mondván, hogy Chaire, azaz légy üdvözölve. Priskost meglepte a görög köszöntés, mert a hún birodalomban a legjobban használt hún és gót nyelv mellett legfeljebb még a latin nyelv elterjedtebb a dunai részeken.

A birodalom területén élő görögök legnagyobb része viszont illyriai, vagy thrákiai származású hadifogoly, akik a legnyomorúságosabb viszonyok között élnek, rongyosak és a fejük piszkos, míg ez az ismeretlen igen jól volt öltözve és hozzá hún ruhába, a feje pedig középen meg volt nyírva. Priskos barátságosan köszöntötte az idegent és megkérdezte tőle, hogy honnan és miként került a hún földre. Az illető nem válaszolt azonnal és előbb megkérdezte, hogy Priskos ezt miért akarja tudni. Csak amikor írónk az idegen görög beszédét hozta fel kiváncsisága okául, akkor mondotta el nevetve, hogy ő görög származású és hogy már régebben mint kereskedő telepedett le a Duna mentén levő Viminacium városában. Gazdag nőt vett el feleségül és tekintélyes vagyonra tett szert. Jólétének véget vetett az első balkáni hún-római háború, amikor Viminaciumot a hunok bevették és elpusztították. Vagyona és ő maga is Onegesius fővezérnek lett a zsákmánya. Szolgai sorsa azonban nem tartott sokáig, mert amidőn az akacirok elleni háborúban ura oldalán harcolva vitézségével kitüntette magát és a szerzett zsákmányt urának felajánlotta, az felszabadította. Utána hún nőt vett feleségül, kitől már gyermekei vannak és mint Onegesius kíséretének tagja, annak asztalánál étkezik. Jelenlegi helyzetével jobban meg van elégedve, mint régi életével, amikor a római birodalom polgára volt, mert ha nincsen háború, a hunoknál senki sem zavarja őt és mindenki szabadon élheti a maga életét. Azután panaszkodva elmondotta, hogy a rómaiaknál a polgárok élete nemcsak a háborúban forog veszedelemben, aminek fő oka a vezetőik gyávasága, hanem békeidőben is nyomorúságos az élet, mert akkor meg az adóvégrehajtók sanyargatják a népet és a korrupt kormányzat kiszívja a dolgozóknak az utolsó csepp vérét is. A visszaélések ellen a szegény ember hiába kér törvényes védelmet, mert mindene rámegy a bírák és védők megfizetésére. Amit a renegát görög elmondott, mind szomorú, de színtiszta igazság volt, de nem hiába volt rhetor Priskos, a maga körmönfont okoskodásával alaposan megfelelt neki.[59]

Priskos, miután egykori honfitársa befejezte mondanivalóját, megkérte őt, hogy most már ő hallgassa meg őt türelemmel. A római állam megalapozói, – monda, – bölcsen meghatározták a különböző társadalmi osztályok jogait, kötelességeit és helyzetét. A katona hivatása, hogy az országot megvédje és éppen ezért be kell, hogy gyakorolja magát a harci mesterségbe. A földműves a földet műveli és így két keze munkájával előteremti az élelmet a többi osztályok számára. De nélkülözhetetlen a bíró is, mert az ő nehéz feladata igazságot tenni a perlekedők között és megtorolni az igazságtalanságot, és az ügyvédé is, aki viszont megbízója érdekeit híven képviseli. Nincs és nem is lehet abban igazságtalanság, ha mindenki munkájáért megkapja az őt megillető fizetséget és így az igazságot sem szolgáltathatják ingyen. Ha valaki vesztes lett, illő, hogy a terheket viselje. A pereket sem azért húzzák el, hogy a pereskedőket mindenükből kiforgassák, hanem mert az igazságot nehéz megállapitani. A törvény sem tesz különbséget gazdag és szegény között s nemcsak a gazdagokkal, hanem a szegényekkel is megtörténhetik, hogy elkerülik megérdemelt büntetésüket.

Azután hozzátette a ravasz bizánci, hogy ne urának, hanem saját szerencséjének köszönje felszabadulását, mert hiszen a csatatéren könnyen el is eshetett volna. A római törvények méltányosabbak a rabszolgákkal szemben, mert életük védve van, vagyonukról maguk rendelkeznek és többféle mód van arra, hogy a szabad emberek sorába juthassanak.

Mit tudta a szegény kereskedő, hogy az ősi Rómában nemcsak a munkához, henem a fegyvertforgatáshoz is mindenkinek joga volt és a katonáskodás a legfőbb polgári kötelesség volt, mely egyúttal jelentette a beleszólást a közügyekbe is, amit később az uralkodói önkény elvett és a szabad földműveseket éppúgy röghöz kötötte, mint a rabszolgákat. Priskos elmefuttatása, – akár megtörtént ez a találkozás, akár nem, - a római jogász védekezése egy mindjobban megerősödő európai felfogással szemben. Feltéve, hogy Priskos meg volt győződve a maga érvelése igazságáról, inkább a római reputációt védte, talán anélkül, hogy maga is hitt volna benne, mindenesetre azonban a lovasnomád életszemlélet igen felületes ismeretében. Az ékesszóló rhetor felelevenítette a görög renegátban az otthon, a régi környezet emlékezetét, aki a beszélgetés révén könnyezve jegyezte meg, hogy a római törvények, a jogrendszer és alkotmány jó, csak a gonosz tisztviselők alkalmazzák azt helytelenül.

Ha a két görög közül ki kell választanunk, hogy melyik volt a szofista, úgy kétségtelenül az ékesszavú Priskos volt az, mert az ő tökéletes jogrendszerű keletrómai birodalomja az emberi jogokat ebben a korban kevésbbé tisztelte, mint az ázsiainak és barbárnak nevezett hún birodalom.[60]

A beszélgetés hirtelen megszakadt, mert egy szolga kinyitotta Onegesius házának a kapuját és érdeklődésére közölte Priskossal, hogy a fővezér nemsokára kijön és akkor beszélhet vele. Amint a nagyhatalmú ember kilépett házából, Priskos átadta a követ üdvözletét és a császár, valamint a követ ajándékait, amiket a szolga azután bevitt a házba. Priskos megkérdezte, hogy Maximinos, ki minél előbb szeretne beszélni a fővezérrel, mikor és hol találkozhatna vele. Onegesius közölte, hogy jelentheti a követnek, hogy nemsokára fel fogja őt keresni. A távozó Priskos alighogy beszámolt urának a tárgyalásról, a fővezér már is belépett a követ sátrába.

ONEGESIUS ÉS MAXIMINOS TÁRGYALÁSA.

Már az eddigiekben is sok példáját láttuk annak, hogy a bizánci diplomácia milyen kétszínű eszközökkel dolgozott. Előbb a dunai népeket hozta mozgásba Rua, majd a déloroszországiakat Attila és Buda ellen, végül a hún király követét bujtatta fel, hogy urát gyilkolja meg. Most pedig bízva a pénz mindenható hatalmában a hún fővezérre vetette ki a hálóját. Maximinos követségének amellett, hogy az orgyilkossági kísérletet kellett lepleznie, az volt a főcélja, – melyet Priskos burkolt előadásából is ki lehet venni, – hogy keresztülvigye Onegesius követi kiküldetését. Minden áldozatra készek voltak ebben az esetben, előre kijelentették, hogy az ő döntésének alávetik magukajt, természetesen bízva abban, hogy sikerül őt megvesztegetve érdekeit szolgálatába beállítani. Eltekintve attól, hogy valószínűtlen volt, hogy Attilát a legmagasabb állami méltóságokig csupa megbízhatatlan ember veszi körül, a bizánci diplomácia igen súlyos formai hibát követett el, amidőn azt kívánta, hogy a legfőbb hún méltóság viselője, az Attila után csaknem alkirályi méltóságot betöltő Onegesius legyen a követ. Ez éppoly tapintatlanság volt, mint azt kívánni, hogy például Aetius vezesse a nyugatrómaiak követségét.

Onegesius mindenekelőtt megköszönte a császár és a követ ajándékát, majd megkérdezte Maximinastól, hogy miről óhajt vele tárgyalni.

A követ ravaszul rámutatott arra, hogyha Onegesius mint követ kiegyenlíti a hunok és a keletrómaiak között fennálló ellentéteket és békét hoz létre a két ellenfél között, ebből nemcsak a két népnek származik haszna, hanem akkor ő maga is nagy hírnévre tesz szert és úgy ő maga, mint a családja mindenkor számíthat a császár hálájára. A fővezér megkérdezte, hogy mi módon érdemelhetné ezt ki és miképpen lehetne a viszálykodást megszüntetni. Erre Maximinos meglehetősen homályos választ adott, mondván, hogy Onegesiusnak, mint követnek az volna a hivatása, hogy az ellentéteket megszüntesse. A fővezér átlátott a követ kétszínűségén s felette udvarias, de elutasító magatartást vett fel. Ha ő követ lenne, így szólt, akkor is csak ura parancsai és népe érdekeinek megfelelően járhatna el. Talán csak a rómaiak nem tételezik fel őróla, hogy ő az urát és népét elárulná és megfeledkezne a családja és gyermekei iránti kötelességeiről? Különben is higyjék el neki, hogy a rómaiakra nézve is kedvezőbb, ha ő kitart Attila oldalán, mert néha mérsékelni tudja indulatait, míg ha vállalná a megbízást, és a keletrómai érdekeket összhangba akarná hozni a hunokéval, megbízhatatlanság gyanújába keveredne és elvesztené jelenlegi befolyását a királynál. Végül utalt arra, hogy nem illendő dolog, hogy az ő magas méltósága mellett Maximinost gyakran meglátogassa, ezért a legjobb volna, ha Priskos közvetítene kettejük között s felkeresné őt, ha valamit meg akarnak tőle tudni, vagy pedig valamilyen kívánságuk van. Onegesius válasza becsületes és nyílt válasz volt és minden udvariassága mellett is kiérzett belőle a fővezér büszkesége, ami főleg abból a megjegyzéséből tűnt ki, hogy ő inkább megmarad szolgának Attila oldalán, mintsem, hogy gazdag és hatalmas úr legyen a rómaiaknál. Attila a fővezéri tisztségre nem érdemetlen férfit választott ki.

Ezzel a követség második mesterkedése is vízbeesett.[61]

RÉKA KIRÁLYNÉNÁL. ATTILA BÍRÁSKODIK.

A következő nap (a megérkezés utáni harmadnap) Priskos a követ megbízásából elment Attilának udvarába és annak belső traktusán felkereste Réka királynét,[63] Attila első feleségét, kitől a trónörökös Ilek, a keleti hún szárny királya, továbbá Dengizik és írnek születtek. A pompásan megépített királynői palota bejáratára külön őrség vigyázott. A királyné fogadóterme drága gyapjuszőnyegekkel volt beborítva. Középen, valószínűleg magasabb kereveten ült a királyné és köröskörül foglaltak helyet udvarhölgyei a földön és színes szöveteket szőttek, ami a legméltóbb foglalkozás a legelőkelőbb lovasnomád nő számára is. Az udvariasság ugyan azt hozta volna magával, hogy a követ személyesen tiszteleg-jen, úgy látszik azonban, hogy Maximinos gőgjében a maga követi minőségét egy kissé túlbecsülte és amellett kétségkívül igen kényelmes ember volt, aki magától alig kezdeményezett valamit. Priskos üdvözölte a királynét és átnyújtotta a számára szánt ajándékot. A kihallgatás formai volt és rövid ideig tartott.[64]

A királyné palotájából kijövet Priskos, kit már az udvarnál is jól ismertek és az őrség szabadon hagyott mozogni, senkitől sem zavarva sétált a királyi palota nagy udvarán, ahol nagy tömeg gyúlt össze. Az emberek meglehetősen hangosan zajongva várták, hogy a király a lak-

osztályából kijöjjön. Eközben az őrség tartotta fenn a rendet. Priskos mint kíváncsi természetű görög maga is beállott a lármázó sokaságba és türelmesen várakozott. Nemsokára kijött a palotájából Attila, oldalán Onegesiussal és valószínűleg az udvari előkelőségekkel és komoly, büszke főtartással fogadta a kérvényezőket. Meghallgatta az előterjesztéseket, közvetlenül kihallgatta a feleket és utána azonnal ítéletet is mondott. Elvégezvén ezt a főbírói tevékenységet, ugyanolyan előkelőséggel visszatért palotájába, hol most a barbár követek kihallgatására került a sor.

BESZÉLGETÉS A KELET- ÉS NYUGATRÖMAI KÖVETSÉGEK TAGJAI KÖZÖTT.

Priskos a palota udvarán azután összetalálkozott a szintén kihallgatásra várakozó nyugatrómai követség tagjaival, Romulussal, Promotussal, Romanussal, továbbá Rusticius kereskedővel és Attila titkárjaival CkmsfáMiussal és Oonstantiolussal, akikkel csakhamar élénk beszélgetésbe elegyedett. Megtárgyalták az általános külpolitikai viszonyokat és főleg a két római birodalom és Attila között fennálló helyzetet világították meg. Priskos a nyugatiak kérdésére, hogy vajjon a megbízatásuknak eredményesen eleget tettek-e, tagadólag válaszolt és közölte, hogy éppen emiatt várakozik most Onegesiusra. A nyugatiak is leverten jegyezték meg, hogy útjuk eddig teljesen eredménytelen volt, mert Attilát sehogyan sem lehet meggyőzni és állandóan háborúval fenyegetőzik, ha kívánságait nem teljesítik és vagy Silvanust személyesen, vagy pedig a templomi kelyheket nem szolgáltatják ki. Mindannyian ezután panaszkodtak, hogy a király gőgös és konok ember, aki ha valamit elhatároz, abból nem enged. Romulus megjegyezte, hogy Attila nagy határozottságának és önteltségének oka közismert nagy szerencséje. Mostanában őt már nem lehet meggyőzni semmiről sem, hacsak a kért dolog nem felel meg az ő és birodalma érdekeinek. Ő ezt megérti, mert Attila hatalma óriási, nagy területeket hódított meg és birodalma kiterjed egészen az Óceánig. Nehéz egy ilyen óriási hatalommal szemben a római birodalomnak helytállni és különösen súlyossá teszi a helyzetet az, hogy adót fizetnek Attilának, ami önbizalmát erősen növeli. Világhódító tervei vannak és legközelebb a perzsákat akarja leigázni. Arra a kérdésre, hogy Attila miként juthat el a perzsákhoz, Romulus megjegyezte, hogy Perzsiát Médián keresztül hamar elérheti, mert határaik nem esnek messze egymástól. Basik és Kursik hún vezérek vezetése alatt a hunok egykor már betörtek Perzsiába a Kaukázus hegységén át és amikor a perzsák katonai erejüket összegyűjtve megtámadták őket, zsákmányukat hátrahagyva egy másik úton a Káspí tó partjai mentén tértek haza.

Attilának nem lesz nehéz meghódítani a perzsa birodalmat, mert elegendő erő áll rendelkezésére és Constantiolus kijelentése szerint visszaérkezése után megnövekedett hatalmának a két római birodalom nem fog tudni ellenállni. Ma még nehezen eltűri a magisteri cíemt, de akkor a királyi rang sem lesz elég neki. Amúgy is fel van háborodva a diplomáciai érintkezésnél vele szemben alkalmazott tapintatlanságok miatt és az a véleménye, hogy az ő szolgái többek egy római tábornoknál és ő maga is több kell hogy legyen a császárnál, ezért rossz néven veszi, hogy római részről nem adják meg neki a kijáró tiszteletet. Különösen azóta nem bír magával, amióta megtalálták a hadiisten kardját, amelyről meg van győ-

zodve, hogy az ő uralma isteni eredetének a bizonyítéka és szimbóluma a világ feletti uralmának.

A diplomaták egymás közti beszélgetése és nyomott hangulata élénk fényt vet az akkori diplomáciai helyzetre, a hún és a római birodalmak egymás közti viszonyára, végül arra a hallatlan tekintélyre, melyet Attila pusztán egyéniségével és vasakaratával a környező államok vezető köreiben kivívott.[65]

A KÖVETSÉGEK ATTILA LAKOMÁJÁN.

Ekkor jött ki a palotából Onegesius, mire Priskos a beszélgetésből kikapcsolódva a dolgok állása felől érdeklődött nála. A vezér válasz helyett továbbfolytatta tárgyalását egy hún emberrel, majd megkérte Priskost, tudakolja meg Maximinostól, hogy a császár melyik consularist szándékozik a jövőben követként kiküldeni. A követ visszaüzente, hogy a keletrómaiak Onegesiust látnák szívesen Attila követeként, mint akivei az összes függő dolgokat elintézhetik. Hogy ennek az elintézése Maximinos számára presztízskérdés volt, kitűnik mostani üzenete további részéből. Ha, – úgymond, – Onegesius követi kiküldetésére nem kerül sor, kizárólag a császár tetszésétől függ, hogy kit fog Attilához követségbe küldeni. Priskos kivonatolói, mint már ismételten említettük, valószínűleg erősen lerövidítették az író szövegét, így nem lehet megállapítani azt, hogy vajjon Onegesius követi kiküldetésének erőszakolása nem volt sakkhúzás a bizánci diplomácia részéről Attila azon kívánságával szemben, amikor ő állandóan a keletrómai birodalom legelőkelőbb állami méltóságainak viselőit kívánta, hogy követként küldjék ki. Akárhogyan is állott a dolog, most ez alkalommal Onegesius nem engedett a keletrómai követnek kibúvót, hanem magához hivatta Maximinost és közölte, hogy a hún királynak a leghatározottabb kívánsága, miszerint az ezután küldendő követ consulságot viselt egyén legyen. Ennek megfelelően azt kéri, hogy Anatolmst, Nomust, vagy pedig Senatort küldjék a jövőben hozzá. Amidon a követ kérte, hogy a király ne nevezzen meg névről egyeseket, mert emiatt azok az udvar előtt gyanúsakká válnak, Attila türelmét vesztette és most már Maximinost csak arra figyelmeztette, hogyha ezt a kívánságát az udvar nem teljesíti, akkor a háború a két birodalom között elkerülhetetlen lesz.

Némelyek talán kicsinyesnek tartják Attilának ezt a következetes ragaszkodását a formalitásokhoz. Ne feledjük el azonban, hogy még Attilánál is kicsinyesebb volt a keletrómai diplomácia, amikor konzekvensen nem akarta megadni Attilának a neki mint nagy királynak és egy óriási birodalom uralkodójának járó külső tiszteletet. Meg akarták őrizni a külső látszatot és főleg leplezni azt a megalázó valóságot, hogy a hún királynak az adófizetői. Semmiképpen sem akarták elismerni az egyenjogúságát, bár a hún birodalom sem kiterjedésben, sem pedig lakosainak számában nem állhatott a két birodalom mögött. A dolog annál is inkább különösebb volt, mert ugyanakkor a római birodalom megadta, a ma úgy mon- ; danánk nagykövet küldésére való jogot a perzsák nagykirályának, ki pedig semmiben sem volt Attilának fölötte. Amikor tehát most Attila valósággal törésre vitte a dolgot, ezzel (tulajdonképpen tiszta helyzetet akart teremteni és birodalma tekintélyét óhajtotta megvédelmezni.

Alig tért vissza Maximinos és társa a sátrukba, felkereste őket Orestes apja, Tatulus és közvetítette Attila ebédre szóló meghívását. A lakoma kezdete a nap kilencedik órájára, vagyis körülbelül délutáni három órára volt kitűzve és arra a kelet- és nyugatrómai követeken kívül hivatalosak lehettek az udvarnál tartózkodó hűbéres uralkodók, egyéb követségek vezetői, a királyi család jelenlevő férfitagjai, végül a hún főnemesség kiválasztott személyei.

A követség megérkezve a palotába, a díszterem küszöbénél a pohárnokoktól kelyhet vett át és felköszöntötte vele a házigazdát, a hún nagykirályt. Miután a meghívott előkelőségek mind együtt voltak, a nagy terem két oldalán a fal mellett elhelyezett székeken foglaltak helyet. A terem közepén egy emelvényen állott Attila kerevete, valamint az asztala, díszes terítőkkel borítva. Priskos Attila kerevetet azon fekvőhelyekhez hasonlítja, melyeket a görögök és rómaiak esküvők alkalmával szoktak használni. Az Attilától jobbra levő megtisztelő helyen Onegesius fővezér ült a főasztalnál, velük szemben Attila két fia, míg a legidősebb fiú, Ilek trónörökös a király oldalán, ugyanazon a kereveten foglalt helyet, mint a király. Egyébként Priskos megjegyzi, hogy a trónörökös az egész vacsora alatt nem szólt semmit és szemét szerénységből állandóan lesütve tartotta. Ez annál is különösebb, mert akkor már nem volt éppen gyermek, résztvett hadjáratban is és a keleti hún szárnynak, valamint a birodalom keleti részeinek volt a királya. Talán ez a mérhetetlen fiúi szeretet és tisztelet megnyilvánulása az apa nyomasztóan ránehezedő egyéniségével szemben. Attila főasztala mögött több lépcső vitt fel a terem hátterében levő magasabb emelvényre, melyen Attila fekvőhelye volt elhelyezve és melyet drága és művészi szőnyegek és vászon takart be. Attila főasztalától jobbra és balra sorakoztak fel a meghívott előkelőségek asztalai, melyek mellett négy, vagy több személy foglalt helyet. A keletrómai követséggel egy asztalhoz ült egy tekintélyes hún főúr, névszerint Berik, aki az etikettre kínosan ügyelő bizánciak titkos felháborodására az asztalfőn foglalt helyet. Beriket Attila diplomáciai kiküldetésekre is felhasználta s így latinul és valószínűleg görögül is beszélt. Különben gőgös és zárkózott ember volt, mint a hún diplomaták általában, érdes modorú, aki a ravasz és kényes keletrómai kollégáit szívesen hozta zavarba szókimondásaival. Priskos nem ír arról, hogy milyenek voltak a bútorok a nagy fogadóteremben és hogy mivel volt díszítve és mekkora volt maga a terem. De biztosra vehetjük, hogy nemcsak a méretek voltak nagyok, hanem remekbeszabott famunka lehetett minden bútordarab és a fal, valamint a tartóoszlopok kiállításánál a fél világ urának nem kellett semmivel sem takarékoskodnia. Hasonlóképpen valószínű, hogy nemcsak az idegen követek vették fel legdíszesebb ruházatukat, hanem a hún és germán kiséret is, de ebből a ragyogó környezetből valósággal kiütközött Attila a maga tiszta és választékosan egyszerű ruházatával.

Minden vendégnek külön pohárnoka volt. Az étkezés megkezdése előtt egymás mögött felsorakoztak a pohárnokok Attila főpohárnokának vezetése alatt kezükben boros kupákkal. A vendégeknek remek arany és ezüst kelyhek jutottak, míg a király maga egyszerű faragott fakupából itta a bort. Amidőn a lakoma kezdetét vette Attila főpohárnoka előrelépett, átnyújtotta a fakupát a királynak, aki felemelve azt rangsor szerint üdvözölte a vendégeket, minden egyes üdvözlése után megkóstolva a bort. Amíg a felköszöntés tartott, a megtisztelt felállt és mindaddig nem ült le, amíg Attila meg nem ízlelte a bort. A pohárnokok rangsor szerint lép-

tek oda egymásután a vendégekhez s így került megfelelő helyen sor a keletrómai követekre is. Amikor ez a ceremónia befejeződött a pohárnokok kivonultak és jöttek az éthordók, először a királyé, aki egyszerű húsételt fogyasztott fatálról, míg a vendégeknek minden asztalhoz kenyeret és sok gazdag és változatos ételeket hoztak, melyekből ezüst tányérjaira kiki tetszés szerint annyit vehetett, amennyit csak akart.

Az első fogás elfogyasztása után a pohárnokok újból bejöttek és az előző ceremónia újból megismétlődött, mindenki előadta sorjában jókívánságait a királynak. Ezután újabb ételeket hoztak be és a bőséges lakoma és borivás tartott mindaddig, amíg mindenki jól nem lakott. Az étkezés után a vendégek beszélgetni kezdtek, a hangulat az erős italok fogyasztása következtében folytonosan emelkedett. A gazdag lakomával a finynyás rómaiak is meg lehettek elégedve, ki is vették bizonyára a részüket belőle és csak Attila maradt mindvégig mértékletesnek.

Estefelé a szolgák fáklyákat gyújtottak és a vendégek szórakoztatására két hún lantos[6]* lépett be, akik saját szerzeményű hősi dalaikat adták elő, melyekben magasztalták Attila és az ősök tetteit és kiválóságát, valamint a hún nép dicsőségét. Ezek az epikus dalok mély hatást gyakoroltak a jelenlevőkre, az öregek könnyeztek, a férfiak büszke megelégedéssel gondoltak saját tetteikre, a fiatalok arcán pedig a lelkesültség jele volt látható.[67] Csak Attila büszke tekintete volt változatlanul befelé tekintő és elmélyedő. Messzié jártak a gondolatai, senkisem bírta a jelenlevők közül azok menetét követni.

A lantosok után egy hún dalos erősen borsos-tréfás előadása következett, majd belépett a mór Zerkon, az udvari bohóc, csúf, fekete nevetséges alak, kinek már hosszú kalandos élet állott a háta mögött. Előbb Aspar római tábornok rabszolgája volt, aki valószínűleg afrikai hadakozásai során ejthette zsákmányul, majd ennek balkáni veresége után Attila szolgája lett, aki nem kedvelvén odaajándékozta bátyjának, Budának, ki öccsével ellentétben igen megszerette! Zerkónt, asztalánál tartotta, mindenfelé magával vitte s hogy örömet okozzon neki, hadi ruhát és fegyverzetet adatott rá, ami a mór egyébként is mulatságos alakját még torzabbá tette. A bohóc egy darabig boldog is volt, de nyugtalan természete miatt nem tudván egy helyen megmaradni, egyszerre csak megszökött. Csakhamar azonban újból kézrekerült. Midőn Buda felelősségrevonta, azzal védekezett, hogy ő nem hibás, miért nem adott a király neki feleséget. Tetszett a tréfa a királynak. Igazi kényúri gesztussal a bohóchoz kényszerítette feleségének egyik jószármazású udvarhölgyét. Buda halála után Attila a törpét Aetiusnak ajándékozta, aki viszont visszaküldötte régi gazdájához, Asparhoz. Itt sem volt azonban maradása. A tábornok, amidőn Edeco legutóbb követségbe járt Konstantinápolyba, odaadta Zerkót neki és így került vissza kalandos világjárás után Attilához. Zerkónak mái a megjelenése is óriási nevetést váltott ki, a jókedvet még növelte fura beszéde, mert gótot, latint, görögöt és hunt kevert östíze, hogy magát megértesse. Mindenki nevetett és jókedvű volt, csak Attila arca maradt állandóan komor. As egész vacsora alatt csak akkor lett pillanatnyilag jókedve, amikor belépett kisebbik fia, írnek, akinek arcát apja szeretetteljesen megsimogatta. A kíváncsi Priskos erre megkérdezte Beriket, hogy a király, aki a többi fiával nem törődik, miért csak ezzel a gyermekével tesz kivételt. A hún titkolózva felvilágosította őt arról, hogy egy jóslatról beszélnek, mely szerint Attila nemzetsége többi fiaiban nem fog folytatódni, csupán csak Irnekben fog tovább-

élni, kinek utódai fogják fenntartani a királyi család fényét. Priskosnak ez a tudósítása élénk példa arra, hogy miként keletkezik hagyomány már a történelem lapjain. Századokkal később a bolgár királyi család Irneken keresztül származtatja magát, a világhódító nagy királyról, mint ahogyan a magyar mondában is az Irnekkel azonosítható Csaba királyfi az, aki a hún dicsőség örökkönvaló voltát képviseli.

Közben a lakomának sehogyan sem akart vége szakadni, belenyúlt aa éjijelbe, végül is a mértékletes Maximinos és Priskos csendesen megszöktek, mint ahogy az a hozzájuk hasonló tudós és komoly férfiakhoz illett.[68]

UTOLSÓ NAPOK A HÚN UDVARNÁL.

A következő napon a keletrómaiak felkeresték Onegesiust és megkérdezték, hogy Attilának mi a szándéka velük, mert hiszen hosszú idő telt el anélkül, hogy valami is történnék, viszont ők már szeretnének hazájukba visszatérni. Onegesius meglepetésszerűen közölte velük, hogy Attilának nincs szándékában őket továbbra is visszatartani. Ezután a fővezér összejött a hún vezetőemberekkel, hogy a császárnak adandó írásos választ megfogalmazzák, melyet azután az írnokoknak, köztük a felső-moesiai Rusticius hadifogolynak kellett összeállítani és a hozott határozatok alapján leírnia. Miután ez megtörtént, Onegesius ismét tanácskozott a követséggel, akik most egy újabb kéréssel állottak elő. Egy Sylla nevű egyénnek Ratiaria elfoglalásánál fogságba esett a felesége és a gyermekei. Maximinos azt kérte, hogy ezeket bocsássák szabadon. Miután Onegesius egy darabig húzódozott ettől, végül is az ügyet döntésre előterjesztette Attilának, aki hozzájárult ahhoz, hogy az illetőket 500 arany (525.000 békebeli K.) ellenében szabadlábrahelyezzék.

Ezután Attila első feleségéhez, Rékához voltak a követség vezető tagjai hivatalosak ebédre, aki főudvarmesterével, Adamessel rendeztette meg a lakomát. Az ebéden több hún előkelőség is résztvett és a követek meg lehettek elégedve a szíves vendéglátással és jó ételekkel. Víg hangulatban telt el a nap és a barátságot a hún és keletrómai urak boros kupák mellett azzal pecsételték meg, hogy megölelték és megcsókolták egymást.

Másnap alig pihenték ki a mulatozást, máris újból Attilától kaptak eBédre meghívást. Ezen alkalommal ugyanazon etikettet kellett betartani, mint elsőízben. Attila kerevetén most nem Ilek trónörökös, hanem a király nagybátyja, Ojbársz foglalta el a második tiszteleti helyet. Attila sem volt olyan szótalan, mint első alkalommal és sokkal barátságosabb volt az arca is. Maximinossal beszélgetvén megsürgette titkárja, Constantius számára a császár által igért gazdag római feleséget. Ez a Constantius annakidején tagja volt az egyik császárhoz küldött hún követségnek. Mint említettük, a bizánci diplomácia mindig arra törekedett, hogy a hún követségeket megvesztegesse, vagy legalább is a maga részére kedvezően hangolja. Így Constantiusnak is megígérte a császár, hogy gazdag és előkelő római feleséget szerez a számára. Erre Saturninus consularisnak a leánya volt kiszemelve, ki csakhamar ezután árvaságra jutott, mert apját Eudoeia császárné kivégeztette. A császár igéretét nem tarthatta be, mert Zeno consularis, aki a keleti tartományoknak volt a magister militumja és aki 447-ben a hún támadáskor isauriai csapatai élén a fővárost védelmezte, nem törődve a császári adott szóval, a leányt elraboltaltatta és férj-

hezadta egyik tisztjéhez, Rufushoz. Consitantius azonban nem hagyta abba a dolgot, hanem panaszt tett uránál, aki mérhetetlenül felháborodott azon, hogy a császár igéretét nem tartja be és hogy szavának egyik alattvalója mesterkedése következtében nem tehet eleget. Priskos azt állítja, hogy Attila azért foglalkozott ezzel az üggyel, – mely végeredményben teljesen magánügy volt, – olyan sokat, mert Constantius Ígéretet tett neki, hogy a lány gazdag hozományának a felét neki át fogja adni. Ez természetesen afféle bizánci udvari pletyka volt. Most a lakomán Attila Maximinos követtel való beszélgetés közben felihozta ezt az ügyet és megiteente a császárnak, hogy döntsön már végre, mert egy császárnak az igéretét be kell tartama, tehát vagy az igért nőt, vagy pedig egy másik vagyonos nőt jelöljön ki Oonstantius számára feleségül. Az udvari csalárdságokon felháborodott Attila ezen alkalommal nem nagyon válogatta meg a szavait.[69]

A KÖVETSÉG ELHAGYJA ATTILA UDVARÁT.

Attila a követség hosszú udvari tartózkodása alatt szemmeltartatta annak viselkedését és ebből, valamint beszélgetésükből megállapította, hogy Maximinos nem tud az ellene tervezett merényletről. Mivel Bigila visszatérőben volt, amiről kitűnő hírszervezete útján értesült, három nappal a második ebéd után gazdagon megajándékozta Maximinost és valószínűleg Priskost is. Példáját követték Onegesius és birodalma előkelői. Értékes lovakat, bőröket, prómeket, szőnyegeket és díszes kézimunkákat és a hún ötvösművészet remekeit kapták emlékül. Ezután búcsúkihallgatáson fogadta őket, s most már útnak indulhattak hazafelé.

A bizánci követség mellé Attila a tekintélyes Beriket rendelte saját követéül, aki írásban vitte magával a király válaszát. Berik igen gazdag és befolyásos hún vezetőember több falu birtokosa, aki ugyancsak tudatában volt a maga előkelő birodalmi állásának. Gőgös és nehezen megközelíthető, mogorva ember volt, aki már többizben volt diplomáciai kiküldetésben s így a római diplomácia fondorlatosságának aligha kerülhetett a befolyása alá.

A Konstantinápolyba való visszautazás egyáltalán nem volt kellemes. Az első faluban a görög követség szemeláttára húztak karóba egy hún alattvalót, akinek az volt a bűne, hogy átszökött római területre, a birodalom szolgálatába állott és most kémkedni jött vissza. A következő napokon is több falun mentek át, szembetalálkoztak egy fogoly kísérettel, mely újabb két szökevényt hozott, kik meggyilkolták uraikat. Nincs kizárva, hogy az ostentativ jellegű kivégzéseikkel a követség tagjait akarták megrémíteni, egyben pedig kifejezésre juttatták azt is, hogy a hunok mindazokkal szemben, akik tőlük elpártolnak és bizánci szolgálatba lépnek át, a legkíméletlenebb megtorlást alkalmazzák.

Priskos feljegyzi, hogy amíg hún területen haladtak át, Berik eléggé barátságos volt velük szemben. Mihelyt azonban átkeltek a Dunán, a két követség kísérő személyzete összeveszett és emiatt a követek is össze különböztek egymás között. Berik minden érintkezést megszakított kollégájával és még azt a lovat is visszakövetelte, mellyel nemrég ajándékozta meg Maximinost. A harag csaknem egész úton át tartott, míg végül az öreg hunt sikerült Adrianopolisban kibékíteni. Nemsokára találkoztak a Konstantinápolyból visszautazó Eslával és Bigilával. A fővárosba vissza-

érkezve végetért ez a követségjárás, amelyről szóló priskosi tudósítás oly szerencsés módon közvetlen betekintést enged a hún birodalom belső viszonyaiba. Természetesen ez az írás egyoldalú, kiérzik belőle a római hazafi állásfoglalása a barbár uralkodóval szemben. De egyoldalú azért is, mert alapjában véve bármily mozgékony és nyíltlátású is volt Priskos, többheti húnföldi tartózkodás alatt csak a felületi dolgokat figyelte meg és a birodalom óriási méretei, belső élete, társadalmi, gazdasági, közigazgatási berendezése rejtve maradtak előtte.

A követség beszámolt küldetéséről, majd sor került Berik fogadtatására is, aki még egyszer kitöltötte haragját Maximinoson. Felfedte, hogy a bizánci követ Attila előtt becsmérelte Areobindos és Aspar magister militumokat, elárulva a császárról, hogy a császár ezeket a barbárokat semmire sem becsüli. Képzelhetjük, hogy a hún követ leleplezése nemcsak Maximinost érintette kínosan, ellenségévé tévén a két hatalmas barbár zsoldosvezért, hanem elsősorban a császárt, akinek ezek a tábornokok a legmegbízhatóbb hívei voltak, mert a keletrómai birodalomban két tényezővel nem volt tanácsos ujjat húzni, a papsággal és a germán zsoldosvezérekkel. Maximinos egyébként áldhatta a sorsát, hogy egy olyan lovagias és a nemzetközi jogot tisztelő uralkodóval került össze, mint amilyen Attila volt, aki bár a követség élete a merénylet tervének elárulása következtében heteken át a kezében volt, nem bántotta őket.

BIGILA KONSTANTINÁPOLYBAN.

Bigila ezalatt bekötött szemmel is biztos volt a maga dolgában. Bdeco biztató szavai megnyugtatták és amidőn a fővárosba visszaérve Chrysaphiusnak jelentést tett, a kedvező híradást az eunuch kitörő örömmel fogadta. Megduplázta eredetileg tett igéretét és 100 font aranyat adott át a tolmácsnak, amit az egy nagyobb bőrből készült zsákban helyezett el. Bigila annyira bízott vállalkozásában, hogy az útra magával vitte serdülő korban lévő fiát is, hogy annak alkalma legyen a hosszú úton tapasztalatokat szerezni. Sejtelme sem, volt arról, hogy Esla és a többi hunok egész úton figyelik és hogy mint a római udvar sötét terveinek értékes tanúját valósággal őrizet alatt tartják. Vak volt, akinek a féltve őrzött nagy zsák fel nem tűnt.

A MERÉNYLET LELEPLEZÉSE.

Alighogy megérkeztek a hún fővárosba, Bigilát és kíséretét fegyveresek vették körül és a nála talált zsákkal együtt Attila elé vezették. A király először türtőztette indulatait s megkérdezte a tolmácstól, hogy miért hozott magával ilyen rengeteg aranyat. Bigila anélkül, hogy megzavarodott volna, azt válaszolta, hogy ebből akarta magát és kíséretét élelmezni és több hún hadifogságban levő rómait is ki akart váltani. Attilát ez a hazudozás mértéktelen módon felháborította és nagy haraggal támadt a kétszínű emberre. Ordítva vadállatnak nevezte, aki azonban *nem* fogja őt többé megtéveszteni és most már nem fog megszabadulni a büntetéstől. Rámutatott arra, hogy ennyi emberre mégha a követséget élelmezni akarná és a foglyokért a váltságdíjat kifizetné, akkor sem volna szüksége. Különben is ő még Bigila elutazása eiőtt kifejezetten meg-

tiltotta a kereskedést és a foglyok kiváltását. Ezután a fegyveresek körülvették Bigüa fiát és Attila parancsot adott, hogy a fiút öljék meg, ha a tolmács nem vallaná be, hogy ezt a sok pénzt miért hozta magával. Erre Bigila is megtört és térden állva megígérte, hogy mindent be fog vallani, csak a fiát ne bántsák. Részletesen előadta ezután, hogy miként jött létre az összeesküvés és hogy mi volt benne a szerepe a császárnak, Chrysaphiusnak és Edeconak. Ez utóbbi vallomásával egybevetve, Attila meggyőződött arról, hogy mindketten igazat mondottak. Bigilát a továbbiakban nem bántotta, hanem fogságra vetette, fiát pedig visszaküldötte Konstantinápolyba, hogy hozzon 50 font aranyat váltságdíjul apja fejéért. A fiatalemberrel együtt indult útnak egy újabb hún követség Esla és Orestes vezetése alatt, melyet Attila igen szigorú utasításokkal látott el.[71]

THEODOSIUS CSÁSZÁR MEGALÁZÁSA.

A hún követséget a császár az udvar jelenlétében fogadta. Orestes nyakába volt akasztva Bigila arannyal teli zsákja. A követ rámutatott a zsákra és megkérdezte Chrysaphiustól, hogy vajjon ismeri-e. Ekkor Esla vette át a szót és a kovémeredt császárnak Attila következő üzenetét adta át:

„Theodosius jeles és nemes apának a fia, mint ahogy Attila is az. De *inig* Attila változatlanul megőrizte atyjától, Mundzuktól örökölt nemességét, addig Theodosius elvesztette becsületét, mert Attilának adót fizetett és így szolgája lett. És mint szolga is becstelenül járt el, mert ura életére tört. A király tehát mindaddig vádolni fogja őt, amíg Ohrysaphius méltó büntetését el nem nyeri.”[72]

A császárt ennél jobban megalázni nem is lehetett. Theodosius zsákutcába került. A bűncselekmény fel volt fedve. Vagy teljesíti Attila kívánságát és kiadja hűséges jobbkezét s bűnrészesség mellett hálátlanná válik. Ezt kényszerből kell, hogy tegye, hogy ezáltal Attila bosszújától meneküljön és birodalmát egy minden eddiginél pusztítóbb háborútól megszabadítsa. Vagy pedig egy pillanatnyilag még be nem látható módon meg kell alázza magát, hogy Attüát más belátásra bírja.

Theodosiusnak minden oka meg volt arra, hogy teljes haragjával kegyence ellen forduljon, mert hiszen ő volt a szerencsétlenül sikerült és gyalázatos merénylet tervének értelmi szerzője és mert ennek következtében a császárt olyan nagy szégyen érte az udvar, vagyis a teljes nyilvánosság előtt, mint amilyenben egyetlen elődjének sem volt része. Theodosius haragjában elkobozta Saturninus lányának vagyonát, mint akinek szintén volt valami része abban, hogy Attila oly kíméletlenül lépett fel a császárral szemben.[73] Ezzel a császári intézkedéssel Chrysaphius újabb veszélyes ellenséget szerzett magának, a nagyhatalmú Zeno magister militumot, aki védencének sérelme miatt szintén a kamarás ellen fordult és a fejét követelte. Ez alkalommal mégis a kegyenc lett a győztes, kinek sikerült a gyenge császárt újból meggyőznie.[74]

Chrysaphius azt hitte, hogy Attila *még* mindig kiengesztelhető, ha minden kívánságát teljesítik. Ettől függött a kegyenc élete, mert csak ebben az esetben menekülhetett a biztos bukástól és menthette meg esetleg életét is.

ANATOLIUS ES NOMUS KÖVETSÉGE.

A kegyenc tehát reábeszélte a császárt, hogy az Attila által kívánt személyekből álló legelőkelőbb követséget küldjék hozzá és ezáltal ismerjék el őt egyenrangú félnek, ami kétségkívül alkalmas lesz békésebb atmoszféra megteremtésére. Ennek alapján a kiküldendő követség tagjai lettek Anatolius magister és patrícius, akit Attila már előző követség alkalmából ismert, továbbá Nomus kancellár és patrícius. Ez utóbbi Chrysaphiusnak volt a barátja, aki tudta, hogy sorsát a legjobb kezekre bízta.[75]

Hogy Attilát kedvezően hangolják, a követség a szokottnál is nag3^obb ajándékot vitt magával. A két tekintélyes követnek a fő megbízása volt, hogy Attilát engeszteljék ki és eszközöljék ki nála, hogy a békeszerződést, melyet éppen Anatolius hozott létre két évvel azelőtt, tartsa be. Választ vittek Attila azon követelésére is, hogy a császár Constantiusnak tett ígéreitét tartsa be és gondoskodjon a számára gazdag feleségről. Erre nézve a császár azt a választ adta, hogy törvény tiltja, hogy férjes asszonyt egy másik férfihoz kényszerítsen nőül. A császár Saturninus lánya helytett gondoskodik egy másik gazdag és előkelő nőről Constantius számára,[76] Valószínű, hogy a követség megbízása más részletkérdésekre is kiterjedt és általában utasítást kaptak arra, hogy Attila mindennemű kivánságának teljesítésére tegyenek ígéretet, mert ezzel kétségkívül időt nyernek és régi bizánci módszer szerint mód lesz az ügyek elintézésének az elhalasztására. A fofeladat természetesen a kegyenc életének, és büntetlenségének a biztosítása, ami az udvari szellem szerint megéri a birodalom érdekeinek kockáztatását is.

Priskos[77] azt írja, hogy Attilának annyira hízelgett az előkelő követség, hogy nem akarta, hogy ezek a tiszteletreméltó személyek fővárosáig fáradjanak, hanem az Alföldön elibük ment a Drekon (Temes) folyóig. Ezt az indokolást fenntartíással kell fogadnunk, kitűnő diplomata-történészünk itt valószínűleg ravaszul színezi a dolgokat. Attila ugyanis Maximinost is a Dunánál fogadta s tette ezt egyszerűen azért, mert a követség megérkezésekor éppen ott tartózkodott. Most ugyanolyan háborús volt a helyzet, ami *eléggé* indokolja, hogy Attila a déli határ közelében tartózkodott. Ez lehetett a Drekon közelében való találkozásnak az oka és nem valamilyen meghatódottság, hogy ily kiváló személyiségek keresték fel a nagy királyt. A világhódító Attila rég túl volt azon, hogy neki bizánci marsallok imponáljanak. Priskos tudósítására egyébként is vigyázni kell. Szerinte a még nemrég engesztelhetetlen Attila egyszerre váratlanul engedékeny lesz. Annyira engedékeny, hogy olyan előnyöket biztosít a bizánciaknak, amilyeneket azok egyáltalán nem is remélhettek. Elhihető-e, hogy a két bizánci udvari előkelőségnek egyszerű megjelenése és a kilátásban levő gazdag hozomány, melyet Constantius titkár kap s melyből ő állítólag részesedni fog, ennyire leveszik lábáról? A hún nagykirály mérhetetlen gazdagság birtokosa, miként befolyásolhatná őt elhatározásában kisebb, vagy nagyobb ajándék? Igen rossz véleménnyel kellene lennünk Attiláról, ha róla ilyem kicsinyes indokolást, ami inkább a bizánci felfogást árulja el, elfogadnánk.[78]

Valójában Attilát egészen más szempontok vezették megváltozott diplomáciai magatartásában. Kezdetben ezzel a követséggel is ingerülten tárgyalt, de. lassú átmenettel hagyta magát meggyőzetni. Nem a követség ért el váratlan sikereket, hanem Attilának sikerült mesteri diploma-

ciával megtéveszteni őket a mestereket. Új tervei voltak. Szüksége volt arra, hogy átmenetileg a keletrómaiakkal békében éljen, hogy szabad kezet nyerjen nyugat felé. Ehhez teremtetb@ meg az átmenetet a követséggel való tárgyalásai során. Amellett könnyen lehe'tett engedékeny, mert követelései teljesütésének elmaradása később kitűnő háborús ürügyül szolgálhat. Így is Constantius kiházasításának kérdésében mindvégig merev marad, sőt a császárt gyengeséggel vádolja, mint aki alattvalóival szemben nem tud akaratának érvényt szerezni, amit legjobban igazol, hogy Saturninus lányát császári Ígéret dacára egy idegen férfihoz adták. Ő ugyan kész a császárnak segédkezet nyújtani engedetlen alattvalóival szemben.

Hosszas tanácskozás után a bizánci követség váratlanul kedvező megállapodásokat eszközölt ki a hún királynál. Attila:

1. Bigilát, megtartva szavát, a kívánt váltságdíj kifizetése után sértetlenül szabadon bocsátotta és ugyanakkor kegyessége jeléül több más római hadifoglyot is kiadott minden váltságdíj nélkül.

2. Nemcsak, hogy megígérte, hogy az anatoliusi békét betartja, hanem kijelentette, hogy a császárt nem fogja újabb szökevények kiadásáért zaklatni, természetesen feltéve, ha a császár is betartja a szavát és nem fog a továbbiakban hún szökevényeket befogadni és szolgálatában alkalmazni.

3. Chrysaphius kiszolgáltatásától egyelőre eltekint.

4. Kilátásba helyezte, hogy a Dunától délre fekvő területeket kiüríti.

Míg a megállapodás első két pontja jelentéktelen volt, a követség kétségtelenül azt a főcélt, hogy a kegyenc feje felől egyelőre eltávoztassa a veszedelmet, elérte. A Dunától délre fekvő területek visszaadása csak látszólag jelentett sokat, mert ezek a területek az előző háborúkban teljesen elpusztultak, lakosságuk vagy odaveszett, vagy pedig elmenekült, a haitárerődítmények rombadőltek és belátható időn belül nem is lehet azokat helyrehozni. Attila szempontjából tehát nem volt katonai jelentősége annak, ha ezek a területek ismét a keletrómaiak birtokába kerülnek. Viszont tagadhatatlanul e terület visszaadása Attila részéről olyan gesztus volt, mely alkalmas volt a keletrómai udvar kedvező hangolására.

A követség útját a bizánciak kétségtelenül eredményként könyvelhettek el és mindenképpen előnyös volt az Chrysaphius számára. Amidőn a követség visszatért, együtt utazott velük Constantius, Attila titkára is, aki végre elérte régi vágyát, gazdag és előkelő római nőt kapott feleségül, Plinthas consuiaris fiának, Armatiusnak az özvegyét.[79]

ATTILA KÜLPOLITIKÁJÁNAK IRÁNYVÁLTOZÁSA.

Mi okozta Attilának ezt a váratlan engedékenységét, melyben azonban nem ment túl természetes érdekei határán? Más magyarázata ennek nem lehet, mint hogy Attila külpolitikájában gyökeres irányváltozás állott be. Eddig megelégedett római szomszédai ijjesztésével és kizsákmányolásával, de most, hogy Onegesius visszatérése óta hatalmas birodalmának keleti része is egységesen mögötte állt, elérkezettnek látta az időt arra, hogy megtegye az előkészületeket a Földközi tenger melletti egész művelt világ meghódítására.

Mint előbb láttuk, a nyugatrómai udvarnál úgy voltak értesülve, hogy Attila előbb a perzsák ellen indít hadjáratot. Kétségtelenül kitűnik

ebből, hogy Attila már 448-ban készülődött nagyobbméretű háborúra és hogy erről a római diplomáciát kémjei már ekkor értesítették, sőt Attila világuralmi törekvéseiről is részletesen tájékoztatták. Mi volt az oka annak, hogy ezt a tervét egyelőre elejtette és a gyengébb keleti ellenfél helyett előbb erősebb nyugati ellenségeivel akart leszámolni? Valószínűleg ennek elsősorban katonai okai lehettek. Egy Perzsia ellen indítandó hadjárat még gyors siker esetén is több évet vett volna igénybe. Hosszabb távolléte alatt kétségkívül európai pozíciói veszélyeztetve lettek volna, mert távollétét igen könnyen egy nagyobb európai koalíció létrehozására és a hún birodalom megbontására használták volna fel ellenfelei. A hún európai birodalom még korántsem volt teljesen konszolidált állapotban és óriási feszítőerőt képeztek a benne összepréselt különböző germán népek, melyeket semmiféle érdekazonosság nem fűzött a hunokhoz, hanem pusztán csak a hún fölény és államépítő művészeit tartotta össze őket. A keleti hadjáratnak azonban más akadályai is voltak. Mert bár Attila birodalma átterjedt Ázsiába is és egészen az Oxus völgyéig nyúlt el, súlypontja mégis csak hosszú évtizedek óta Európában volt. A keleti (területrészeket birtokban tartó fehér hunok aligha voltak egészen szoros függő viszonyban Attilától. Egy Belsőázsiában véghezvitt nagyobbméretű katonai vállalkozás a hún nagyhatalom újból Ázsiába való áthelyezését vonta volna maga után, amely esetleg a fenyegetett avar, vagy pedig a távoli kínai birodalom beavatkozását is előidézhette volna. Katonai szempontból az ázsiai háborúra elsősorban a hún és rokonnépek hadseregei voltak felhasználhatók, lévén csak ezek alkalmasak a nagy sivatagi térségekben. Közép- és Keleteurópa hatalmas emberrezervoár jából mozgósított erők csak másodsorban jöhettek számításba. Mindezek dacára a Perzsia elleni hadjárat egyáltalán nem tartozott a lehetetlenségek sorába, hiszen a fehér hunok egyidejű kelet-nyugati irányú támadásával karöltve, az európai hún hatalom Iránt a Káspi-tó mindkét oldalán veszélyeztette volna. De a reálpolitika mégis azt parancsolta Attilának, hogy az ázsiai katonai akció tervét legalább is egyelőre adja fel és minden erővel Nyugatra vesse magát, amely birodalma messze nyugatra előretolt centrumához egyébként is sokkal közelebb volt s melyhez tehát európai országai kitűnőbb hadműveleti bázist nyújtottak, továbbá itt kiváló germán katonai emberanyagát a támadásitól sokkal jobban fel tudja használni és így nem kell a lovasnomád harcierőt pocsékolnia egy távolabbi vállalkozással.

Ugyanez a megváltozott helyzet idézte elő, hogy a keletrómaiakkal szemben mérsékeltebben lépett fel, mert ezzel bizonyos mértékben tehermentesítette nyugati akcióját. Katonailag a birodalomnak a nyugati része volt az erősebb, legalább is a szárazföldön és főleg azóta, hogy a keletrómai birodalom az előző két háborúban súlyos veszteségeket szenvedett. Emellett keleti részről kevésbbé tarthatott hátbatámadástól, nemcsak azért, mert elerőtlenedett állapotában a keletrómaiaknak egyelőre nem állott rendlkezésére elegendő expedíciós sereg, hanem azért is, mert a Duna vonalától északi irányban hatalmas steppéken, mocsaras vidékeken keresztül a hún birodalom szíve ellen intézett támadás mást, mint csúfos kudarcot nem vonhatott volna maga után. Az előzők alapján[80] bizonyítottnak vehető, hogy Attila keletrómai külpolitikája vaskövetkezetesen alakult át azzá, aminek szűkös forrásaink feltüntetik.

A 449. és 450. év páratlan méretű hadikészülődésekkel telt el, melyek mozgásba hozták a hún birodalom minden népét és rettegéssel töltötték el a nyugati világot. Egyelőre a római diplomácia nem ismerte At-

tila távolabbi céljától eltekintve a közeledő katonai akció irányát, legalább is csak ezzel tudjuk magyarázni azt, hogy a számos előjel dacára a támadás a nyugatrómai birodalmat meglehetősen készületlenül találta.

Miért irányult Attila támadása a nyugati és miért nem a keletrómai birodalom ellen? Erre a kérdésre *Seeck* azt feleli, hogy Attila könnyebben végezhetett volna a keletrómaiakkal, ha nem kellett volna Aetius hátbatámadásától tartania. Ezért Attila a keletrómaiak ellen csak kisebb megfigyelő sereget küldött, mely 451 szeptemberében pusztítva-rabolva betört Illyricumba és csak az új császár, Marcianus seregének közeledésére vonult vissza. Seeck szerint természetes, hogy Attila előbb az erősebb ellenféllel akart végezni. Mert ha birodalmához csatolja a frankokat, nyugati gótokat és egyéb nyugati tartomiányokban élő germán népeket, a nyugati birodalom éppúgy elerőtlenedik a zsoldos utánpótlás elmaradása következtében, mint ahogyan Keletróma ugyanezen ok kihatásaként. Bár ezek a szempontok kétségkívül szintén közrejátszottak Attila elhatározásában, Attila végső állásfoglalásában a döntő tényező mégis csak világuralmi törekvése volt, mely ezekben az években megérett és katonai elhatározásait irányította. Különben is a két balkáni hadjárat lényegében a keletrómai ellenállást megtörte és természetszerűen került most sor a nyugatrómaiakra és a területükön élő, még be nem hódolt germán népekre, melyeknek katonai erői töretlenek voltak és melyek semmi kedvet sem mutattak arra, hogy a hún király világuralmi törekvéseinek magukat alávessék.

JEGYZETEK A VIII. FEJEZETHEZ.

1) Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 91. és Jord. Get. 35, 183. Jordanes tudósítása részletesebb és mivel ő forrásként kifejezetten Priskosra hivatkozik, nyilvánvaló, hogy Priskos szövege részletesebb kellett, hogy legyen, mint a kivonatolóé. Priskos tudósítása szerint Ares, a hadiisten kardját, melyet a szkíták annak idején mint szentséget tiszteltek és amely hosszú időn keresztül nem volt meg, egy tehén segítségével megtalálták. Ezt Constantiolus mondja el Priskosnak és a nyugatrómai követekinek, tehát kétségtelen ebből, hogy Attilával egykorú hiedelemről van szó, egy olyan vallásos szimbólumról, melyben maga Attila is hitt és amelyben világhatalma jelképét látta. Jordanes részletesebb tudósításában előadja, hogy Mars kardjára, melyet a szkíta királyok vallásos tiszteletben részesítettek, egy pásztor jött rá, aki észrevéve, hogy a gondjára bízott üsző lába vérzik, a vérnyomokat követve rátalált a földből alig kilátszó kardra. A kardot kiásta, Attilához vitte, aki rögtön felismerte a kard jelentőségét, mely megadja neki a világ népei feletti uralmat. Priskos tudósítása nem helyi hiedelem, hanem a lovasnomádok ősi hitére támaszkodik, akik az isteni kardban a világ és a népek feletti uralom szimbólumát látják. Herodotos (hist. IV. 62. 63) elbeszéli, hogy a szkíták egyes törzseiknél nagy halmot emeltek, melynek lapos, széles tetején egy ősi vaskard volt hegyével felfelé a földbe tűzve, mely a hadiistent jelképezte. Itt e szent helyen gyűltek azután össze évente nagy áldozatra és ember, valamint állatáldozatokat mutattak be az istenségnek. A kard tisztelete úgy látszik a lovasnomád népeknél meglehetősen általános, mert Ammianus (XXXI, 2, 23) az alánokról mondja el, hogy kardot tűznek felfelé álló heggyel a földbe, mely az általuk meghódolt föld védője és melyet mint a hadiisteait tisztelik. A földbetűzött kard kultusza feltalálható a székelyeknél is, Darócon, Dalnokon és máshelyütt találtak ilyen heggyel a föld-

ből kiálló vaskardot (Nagy Géza p. 263. A szkítákról, Ethn. V. (1894) p. 309-310. Relationum Hungarorum cum oriente, Kolozsvár, 1892. I. p. 175-176). A japánoknál a mondai Iharebicho, miután az előző éjjel megálmodja, a következő napon az istenség által égből ledobott kardot kap (Pröhle Vilmos: Isten kardja a japániaknál. Ethn. 1911. p. 209 és Barátosi Balogh Beftiedek: Dai Nippon. II. p. 24-25). A kard a germánoknál valósággal külön személyiséget nyer, mint Sigfrid Balmungja; a kardra tett eskü egészen az újkorig egyenértékű az evangéliumra tett esküvel (Unland: Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage. 1865. I. p. 289. Petz p. 50-52). Különösen gyakori mondai elem a sárkányölő isteni kard, ilyenek Indra istené, Joukahainené, Kullervoé, Siegmundé, Arthur királyé stb. (Schroeder: Die Wurzel der Sage vom heiligen Gral. Wien, 1911. p. 65 s köv. Roheim Géza: Sárkányok és sárkányölő hősök. Ethnogr. 1911. p. 129 s köv. Grexa p. 20-22.) Nyilvánvaló mindezekből, hogy a kardkultusz igen széles területen elterjedt és a keresztény népeknél is általános. (Grexa p. 26). Természetesen más a jelentősége a kardnak a lovasnomádoknál, hol a kard mint az istenség szimbóluma vallásos tisztelet tárgya és más lovagi moindákban, hol ha isteni sajátosságokkal fel is van ruházva, jelentősége csekélyebb. A lovasnomád állatkultusz ősi tárgya sárkány.

Attila kardja nyilvánvalóan ezekkel az ősi lovasnomád kultuszokkal áll összefüggésben. Ennek a kardnak a szerepe különben nem fejeződik be Attila halálával. Egy középkori krónikás, Hersfeldi Lambert elmondja (MG SS V. p. 135-136) 1071. évvel kapcsolatban, hogy I. András magyar király özvegye jutalmul azért a támogatásért, melyet Nordheimi Ottó 1063-ban Salamonnak adott, a bajor hercegnek adományozza Attila kardját. A kard azután Ottótól Merseburgi Lipóthoz vándorol, aki 1071-ben az éles kard élébe zuhanva halálát leli. Ennek elbeszélése után a krónikás elmondja a Jordanesből ismert mondát Attila kardjának megtalálásáról (Hóman p. *88*-90). Lambert elbeszélésében foglaltakat az egykorú magyar krónikásak nem ismerik és Attila kardjával először a XV-XVI. századi magyar krónikásoknál történik említés, amiből Petz és Bleyer azt a következtetést vonják le, hogy ezek az írók a mondát külföldi krónikásoktól vették át. Javarészében német származású germanistáink Húnfalvy (Magyarország ethn. p. 298-299), Petz (p. 50-52), Bleyer (p. 609-610) és Heller Bernát (p. 324-325) siettek megállapítani, hogy Lambert elbeszélése tudálékos mese. A krónikás azonosítja a magyarokat a hunokkal és Jordanes elbeszélését önkényesein alkalmazza ez esetre. Ez a feltevés olyan annyira erőltetett, hogy már Pauler (A magyar nemz. tört. I. p. 112, 431-432) és Marczali (Kútfők p. 51 és Magyarorsz. tört. II. p. 74), újabban Hóman (p. 89) és Grexa (p. 22-23) állást foglaltak ellene és e feltevés cáfolására többféle ellenvetést hoztak fel. Ha Lambert Jordanestől vette is át Attila kardja megtalálásának történetét, az amit a kard későbbi sorsáról és kortársairól ír, nem lehet átvétel, még kevésbbé gyártott mese. Lambert maga is járt 1058-ban Magyarországon, tehát hallhatott egyetmást a közszájon forgó történetről. A királyné ajándéka csak akkor értékes, ha a magyar hiedelem annak tartja. Fel kell tehát tételeznünk, hogy mint Hóman (p. 91) mondja, Árpádházi hagyománnyal állunk szemben Attila kardja esetében és aligha lehet itt valamilyen tudálékos szerzetes elbeszéléséről szó. Nagyon valószínű, hogy ekkoriban az Attila kardjáról beszélő írók művéről nálunk még csak nem is hallottak. Lambert előadása a kard későbbi sorsáról különben is csak ennél a krónikásnál kapcsolódik össze Jordanes elbeszélésével. Grexa szerint Lambert elbeszélése nem azt bizonyítja, hogy a szóbanforgó kard valóban Attila kardja volt, hanem azt, hogy Lambert korában úgy a magyarok, mint a németek egyformán természetesnek találták, hogy Attila kincsei a magyar királyi család birtokában vannak. Ez a hit még

a XIII. században is él, amidőn Anna, IV. Béla leánya vejéhez, Ottokárhoz viszi Attila kincseit és mindazon értékeket, amiket a család azóta gyűjtött (Marczali: Magyarorsz. az Árpádok korában p. 551). Az a körülmény, hogy Lambert elbeszélését a közeikorú magyar krónikások nem említik, nem bizonyít semmit, mert itt az Árpádház másik ágáról, az idősebbikről van szó, a fiatalabb ág krónikása joggal mellőzhette ezt a történetet, amely különben is külföldön ment végbe. Érthető tehát, hogy I. Béla és Szent László krónikásai nem hallottak róla. Az természetesen, hogy későbbi krónikásaink Attila csodás kardjáról említést tesznek éppúgy alapszik forrásaikból vett adatokon, mint népi hiedelmen. Ez a kettő nehezen hozható egymással kapcsolatba. A kardnak jellemző módon csak akkor van meg a csodás ereje, ha a király birtokában van. Callimachus említi meg újból a kard hagyományt Attilával kapcsolatban. Utána feltűnik Thúrócinál (I. 15), Bonfininál, aki már hozzáfűzi, hogy Attila anyja, fia születése előtti napoin, álmodik a kardról (ed. Köln, p. 36) és Oláh Miklósnál (II. 3), ahol éppen Attila álmában jelent meg a hadüsten a kard megtalálása előtti éjjelen és feltárja előtte a jövőt. Itt már olyan elemekkel állunk szemben, melyekről Priskos, a kortárs, nem tesz említést Ezek tehát örökített néphagyományon alapulhatnak (Grexa p. 26-27). Kétségtelen, hogy a kardkultusz különböző népeknél lévén elterjedve, nehéz ma megállapítani az átvétel módját. A székely kultusznál nem okvetlenül van szükség bolgár közvetítésre, mint Grexa véli, hiszen minden egykori lovasnomád nép közvetítés nélkül meríthetett a kultusz ősi forrásaiból és egyenes ágon örökíthette azt át. Foglalkozni sem érdemes Heller Bernát azon feltevésével (Istetn kardja, Ethnogr. 1912), hogy a kard mondába vetett hit az Attila udvarában élt gótoktól ered. *Nem lehet* eléggé súlyosan elítélni ezt a tudománypolitikai megtévelyedést. A hún nem volt oly primitív nép, hogy a lovasnomád kultusz közvetítésénél egy nem iovasnomád nép gyámolító kultúrközvetítésére rászorult volna. Állami szerkezete, kultúrája, uralkodóinak neve, háza építése, ékszereinek gyártása után már a vallási kultuszt is csak gót mamkóval tudta volna érvényre juttatni? Csak a közvetítés tudákos hirdetőinek juthatott ilyen minden észszerűséggel ellenkező feltevés az eszébe.

2) VI. p. 296.

3) *A háború időpontja* Prosper szerint 446-ban, Marcellinus és a Chronica Gallica szerint 447-ben. Priskosból arra lehet következtetni, hogy a chersonesosi csata és az anatoliusi béke nem eshetik előbbre, mint a 447. év végére, vagy a 448. év elejére. Seeck VI. p. 294 és Wiet-Dahn II. p. 225 a háborút 447-re, Nagy 446-ra, Thierry pedig 446/447-re teszi.

Források: A második háborúra nézve forrásaink még kevésbbé kielégítők, mint az elsőnél. Főforrásunk Priskos lenne, de tőle a frg. 5 = FHG IV. p. 74-75 csak a békefeltételek rossz kivonatát őrizte meg a jelentéktelen Asemos ostromának ismertetésével és utalással a chersonesosi csatára. Ez kiegészítendő a frg. 7-ből a dunai gyepűre vonatkozó résszel. A kivonatoló ha lehet, még rosszabb munkát végzett, mint az eddigiekben. A béketárgyalások és békefeltételek elmosódnak. Így nem tudjuk, hogy Anatolius hol tárgyalt a békéről Attilával s hogy Scotta hún követ kiküldetése Attila elvonulása után történt-e az adók behajtása céljából s ha igen, ami valószínű, akkor tárgyalták-e az asemosiakkal szemben támasztott külön követeléseket.

Mint már fentebb utaltunk rá, a Priskosból merítő *Theoph&nes* (ed. Bonn I. p. 158-159) bármily értékes, mégis csak kiegészítőleg használható. Munkája felületes, lelkiismeretlen kombináció, melyben az első és második háború eseményei összekavarodnak. Jellemző rá, hogy Attilát bizonyos Omnudius fiának tartja. Hogy a Güldenpenning és mások által egészében elfogadott és az

első háborúnál felhasznált tudósítás a második háborúra vonatkozik, bizonyítja, hogy tudósítását Buda halálával vezeti be. Fordítója, *Anastasius* (ed. Bonn p. 69.) rövidített formában jobb összefoglalást ad, Szintén Priskosból merített *Euagrius* (Migne PG. 86, 2-col. 2467-2470), hol utalás történik arra, hogy Priskos részletesen írta le e háborúkat. Az utalást egyébként a 447. évi földrengés leírása követi. Kiegészítőleg használható a *Chronicon Paschale* is (I. p. 586), mely hírt ad Marcianopolis elfoglalásáról. Utal a hunok thrákiai betörésére *Callinicus* is (ed. Lipsiae p. 108) is.

A latin források még a görögöknél is siralmasabbak. A korközeli Prosper és Maroellinus (ad a. 447 = MGH XI. p. 82) csak részleteket nyújtanak a nagy háborúról, utalnak Chrom. Gallicáva! együtt (132 (447) = MGH IX, 2, p. 662) e háború szörnyű pusztításaira. Váratlanul használható Jordanes (Romana 331), aki az utusi csatán kívül említést tesz arról, hogy Attila oldalán résztvettek a hadjáratban a keleti gót és gepida segédcsapatok is Valamir és Ardarik királyok vezetése alatt. Igen valószínű, hogy e két nép az első háborúban is állított csapatokat, így Jordanes megjegyzése különös értékkel nem bír. Theophanessel megegyezik Paulus (XTV, 2 = MGH П. p. 201) és Landolfus Sagax (Additamenta 187 = MGH II. p. 361) tudósítása. – Fontos *Prokopios* (de aed. IV, 5-6. – ed. Bonn III. p. 286-287) tudósítása arról, hogy Justiiiianus helyreállítja a dunai védelmi vonalat, melyet Attila elpusztított. Említést tesz Singedon, Octavum, Viminacium, Picnus, Cupus, Novae, Lederata stb. helyreállításáról.

Modem irodalom: Thierry I. p. 53. Haage p. 16. Wiet.-Dahn H. p. 225. Güldenpenning p. 348-350. Nagy p. 321. Seeck VI.[2] p. 294-295. Schmidt CMH I. p. 363. Bury I.[2] p. 274-276. Váczy p. 90-91.

4) Nov. tit. XXrV. Nomo mag. off. 12. Sept. 443. Güld. p. 349.

5) Seeck VI. p. 294.

6) Prisk. frg. 4. Cassiod. var. I, 4. 11.

7) Marc, ad a. 446. 447 = MGH XI, p. 82.

8) Marc, ad a. 447, 1 – MGH XI, p. 82.

9) Marc. 447, 3. = MGH XI. p. 82.

10) Jord. Rom. 331.

11) Güldenpenn. p. 349 kiemeli, hogy ez alkalommal nem a Cebrus folyón inneni terület, hanem Moesia II. és Scythia tartományok voltak a hún támadás első célpontja. Ez érthető, mert hiszen a limes Ratiariáig már 441-ben feldulatott.

12) Jord. Rom. 331.

13) Jord. Rom. 331. Marc. 447, 5 = MGH XI, p. 82. Haage p. 16. Wiet-Dahn H. p. 225. Güldenp. p. 349. Seeck VI. p. 294.

14) Kanitz: Donau-Bulgarien II. p. 178. Güld. p. 344, 78 j.

15) Prisk. frg. 5 = FHG IV. p. 75. Güldenpenning p. 344-345, Bury I. p. 274.

16) Marcell. 447, 5 = MGH XI, p. 82.

17) Theoph. I. p. 158 ed. Bonn. – Güldenpenning. p. 349, hogy az első és második, miénktől eltérő előadását összhangba hozza, felteszi, hogy a húmok a Morava völgyéből a Rigómezőn át az Axius völgyébe, majd onnan Thessaliába nyomultak, egészen a Thermopylaei szorosig. Theophanes zavart előadásával kapcsolatban egyébként p. 344, 76. j. a következőket írja: „Schon Sievers S. 429 hat an die Möglichkeit gedacht, frg. 5 in den Feldzug des Jahres 441-442 hineinzuziehen, weil es zu dem, was Marcellinus zu 447 berichtet, durchaus nicht passt. Dazu ist die Situation, welche Prise, frg. 6. von Ostrom entwirft derartig, dass sie nur den Verhältnissen vom 441 bis 443 entspricht,

denn später war Ostrom mit Persern und Vandalen im Frieden. Aber auch die Eroberung von Naissus (Marceil. 441) weist meiner geographischen Ausführung nach auf einen Zug auf Constaihtinopel zu. Endlich war es den Hunnen unzweifelhaft 441 leichter ganz Thracien bis Constantinopel zu durchstreifen, da die Besatzungen sicherlich entweder ganz, oder doch teilweise zum Zuge gegen Geiserich verwandt waren, denn 447, als Ostrom mehr auf dem Krieg vorbereitet war (?). Gesetzt nun frg. 5 fällt in die Jahre 441-443, so muss auch dass, was Theophan zu 442 erzählt, hier hineingezogen werden, denn 1. dringen bei ihm die Hunnen bis Athyra an der thrak. Küste vor, was in Verbindung mit frg. 5 auf ein weiteres Zurückdrängen der Römer deutet, welche vielleicht die Absicht hatten, nach Asien überzusetzen (Dies war leicht, denn die Meerenge ist bei Sestus nur 1350 m. breit, Kiepert S. 326). 2. stimmt die von Attila in frg 5 und bei Theoph. geforderte Summe von 6000 Pfd Gold überein und nur die Angabe über den jährlichen Tribut ist verschieden. Vgl. Wiet. S. 225. Rosier Zeitschr. f. öst. Gymn. 1869 war nicht mir zugänglich.” Güldenpenning ezen fejtegetése figyelmen kívül hagyja az Alduna mentén Marcianopolisig folytatott hadjáratot, ami nehezen hozható összhangba egy Naissuson keresztül indított támadással és megfeledkezik az Utus-menti csatáról, ami semmiesetre sem helyezhető bele a 441-442 évi hadjáratba. Furcsa lenne, ha a hún hadsereg két szárnya annyira eltér egymástól, hogy az egyik a Duna vonalán keletnek tart, a másik pedig déli irányban Thessaliába tör be. Már pedig Marcellinus úgy az utusi, mint a marcianopolisi csatát 447-re teszi. A sok város pusztulása is inkább hozható összefüggésbe a második hadjárattal. Güldenpenning azon állítása, hogy Keletróma 447-ben kevésbbé volt lekötve, kétségtelen, de ha a szerinte feltételezendő kettős irányban oly sikerrel operált a hún hadsereg, akkor ennek a nagyobb felkészültségnek valahol meg kellett volna nyilvánulnia. – Güldenpenninghez hasonlóan adja elő az eseményeket Schmidt p. 363.

18) Theoph. i. h.

19) Marc. 447, 4 = MGH XI. p. 82. helytelenül Thermopolisról beszél. Vö. Güldenpenning p. 350, 97 j.

20) Wiet.-Dahn II. p. 225 feltevése.

21) Prisk. frg. 5 – Güldenp. p. 344, aki ezen csatát az első balkáni hadjárattal kapcsolatban beszéli el, azt hiszi, hogy a keletrómaiakat Aspar, Areobind, Theodulos, tehát a szicíliai vezérek vezették. Azt gondolja, hogy a római csapatokat Attila a thráciai Chersonesosba szorítja és döntő ütközetre kényszeríti.

22) Theoph. i. h. Seeck: Attila c. 2074. és VI. p. 294. – Güldenp. p. 344.

23) Chron. Gall. 132 ad a. 447 = MGH IX, 2. p. 662. A háború pusztításairól lásd még Marc. 447, 5 – MGH XI, p. 82. Prokop. de aed. IV, 5 = ed. Bonn IΠ. p. 286. Euagrius I, 17 = Migne PG. LXXXVI, 2. c. 2467-68. Landolf. Sagax 187 = MGH II. p. 361.

24) Prisk. frg. 5. Seeck c. 2244 szerint tartani lehetett attól, hogy Attila átkel Ázsiába.

25) A béke Seeck c. 2244 szerint 448-ban jött létre és e tekintetben utal Marcellimisra. A tárgyalások valószínűleg sokáig húzódtak és a 447/448-as telet igénybe vették.

26) *Főforrás* Prisk. frg. 5 = FHG IV, p. 74-75 és frg. 7 = FHG IV, p. 76. Theoph. i. h. Haage p. 16 szerint, mivel az évi adó ezelőtt 700 font volt, a most követelt adó nyolcéves hátraléknak felel meg, ami Priskos frg. szószerinti értelmezésével helyes is. Wiet.-Dahn II. p. 215-tel mi is valószínűtlennek tartjuk, hogy ez a hátralék egy összegben való követelése lett volna és hogy

Attila ily hosszú halasztást eltűrt volna. Seeck VI. p. 295 is ragaszkodik az eredeti szöveghez. Güldenpeiuiing p. 346 a Prisk. frg. 5-ben ránk maradt béke-feltételeket az első háborút befejező béke feltételeiként mondja el, míg p. 350 átsiklik a második háborút befejező béke feltételein, annak a megjegyzésével, hogy Attila most már nem elégedett meg anyagi szolgáltatásokkal, hanem a Priskos frg. 7 = FHG IV. p. 76 leírt területi követelésekkel állott elő. Güldenp. p. 346 egyébként Haagehoz csatlakozva a 6000 font aranyat, mint elmaradt évi adót tünteti fel. Bury viszont I. p. 274-275 teljesen Güldenpenning nyomán halad és az Anatolius féle béke szerinte 443-ban volt. Azonos a felfogásuk a béke feltételeinek ismertetésénél.

27) Az 1-3. feltétel Prisk. frg. 5.

28) Prisk. frg. 7 = FHG IV. p. 76.

29) Prisk. frg. 5. Güldenpenning p. 346.

30) Prisk. frg. 5 = FHG IV, p. 74 erős túlzással. Seeck VI. p. 285.

31) Prisk. frg. 5.

32) frg. 6. = FHG IV, p. 75-76.

33) Güldenpenning p. 350 azt írja, hogy Attila egyik követeléssel lép elő a másik után. A császárt terrorizálja. Güldenpenning feledi azt, hogy a követelések csaknem állandóan ugyanazok és hogy egyazon dolgoknak unos-untalan ismétléséből, hacsak nem tételezzük fel, hogy Attila primitiv barbár volt, csakis arra következtethetünk, hogy a keletrómaiak ismételt ígéreteik dacára sem tartották be az egyszer már vállalt kötelezettségeket.

34) Prisk, frg. 6 e= FHG IV. p. 75-76.

35) Priskos szerint Έζέν.ων ,Ancinymus Valesii (10, 45) és Johannes Antiochensis (frg. 290 – FHG IV, p. 609) szerint Odovakar apja egy Aedeco (Anonym.), vagy Edico (Joh. Ant.) nevű egyén. Ha Attila követe azonos ezekkel, akkor Attila követe germán volt. Wiet. Π. 296, Güldenpenning p. 350 és Alföldi e két egyént a név rokonhangzása alapján azonosítják és ugyamők, valamint Hóman rámutatnak arra, hogy Attila rendszerint szívesen választotta ki vezetőembereit a germánok sorából. Névelemzés alapján a kérdés aligha dönthető el, mert a követ neve közel áll a magyar Edék, Egyek és Etyek nevekhez és attól, hogy a skirek fejedelme volt, még lehetett hún származású. Schmidt I.[2] p. 98, 3 j. szerint Edeco neve germán hamgzású. Nem lehetett az egész skir nép ura, de mindenesetre fejedelmi családból származott. Vö. Ensslin Byzant. neugriech. Jahrbücher V (1926) p. 2. Egyébként Priskos frg. 7. a maga szokott általánosításával nyitva hagyja a kérdést, Edeco itt ανήρ Σκύ8·η? a frg 8-ban pedig ώς τοδ οîSwoo γένο-^.. Ebből nehéz lenne germán eredetre következtetni. Egyébként Priskos könyvéinek befejezésekor Odovakar személye már keleten is ismeretes lehetett.

36) Wiet.-Dahn H. p. 226 szerint 433, vagyis Pannónia elfoglalása óta volt hún alattvaló. Ez nem bizonyos, lehet már élőbbről is. Előkelő nyugatrómai kapcsolatai vannak, apósa, Romulus comes. Orestes egyébként Attila oldalán nemcsak mint diplomata működik, hanem bizonyos mértékbetti az udvari kancellár szerepét tölti be. Ura halála után a nyugatrómai birodalom fővezére lesz és az a szomorú szerep jut neki osztályrészül, hogy fiában Romulus Augustulüsban az utolsó nyugatrómai császárt ültesse a trónra. Vö. Güldenp. p. 350.

37) Wiet.-Dahn II. p. 227 szerint a levél latinul íratott.

38) Güldenpenning p. 351, 102 a. j.: „Die Vernehmung war um so grösser, als sich vom Timok bis zum Pontus eine 6-8 Meilen breite Lössterrasse an der Donau hinzieht, welche das ergiebigste Acker- und Weideland darbot.” Ez Attila gyepűtervének tökéletes félreismerése, amikor gazdasági okok után keres.

39) Prisk. frg. 7. = FHG IV, p. 76-77.

40) Prisk. frg. 7 = FHG IV, p. T6.

41) Prisk. frg. 8 = IV. p. 77.

42) Prisk. frg. 8 = FHG IV, p. 77.

43) Innen kezdődik Priskos részletesebb tudósítása a követség útjáról, a frg. 8-ban, mely természetesen kivonatolt szöveg. Thierry I. p. 64 s köv. Nagy p. 321. Wiet.-Dahn II. p. 227-228. Güldeinpenning p. 352 s köv.

44) Wiet.-Dahn II. p. 228 ebben joggal látja bizonyítékát annak, hogy a határ a Dunától 20 mérfölddel délre volt.

45) A magyar írók egy része, beleértve Szeremleit (p. 889), Priskos leírását tévesen úgy magyarázzák, hogy a készenlétben levő dereglyék a Morava túlsó partján voltak és azokkal ezen a folyón keltek át. Értelmetlen, mert akkor Attilának előbb a Dunán kellett volna átkelnie és az ő számára állottak azok készenlétben. Még az sem biztos, hogy Priskoséksaak át kellett kelnie a Moraván.

46) Prisk. frg. 8=FGH IV. p. 78-79. Wiet. Dahn II. p. 228-229. Güldenpenning p. 353-354. – Thierry I. p. 69 tévesen mondja, hogy Attila Pannoniában akart hadakozni.

47) Priskos tudósítása kétféle szempontból fontos, belőle lehet megállapítanunk, hogy hol volt Attila székhelye és ami ezzel kapcsolatos* milyen úton közelítette azt meg a Maximinos vezetése alatt álló követség.

Ezzel a kérdéssel foglalkozva a magyar kutatás állandóan abba a hibába esett, hogy egy előre kigondolt helyre nézve akarták bizonyítani, hogy ott volt Attila székhelye és annak megfelelően csoportosították az adatokat. Rendszerint mindenik kutató szűkebb pátriájára gondolt: ebből azután a legképtelenebb feltevések és forrásunk félremagyarázása született meg.

A vizsgálat alapjául Priskos tudósításából részben a feljegyzett napi utak, részben az ott megjelölt folyók meghatározása tekinthető, melyeken a követség átkelt.

Mielőtt a forrásvizsgálathoz hozzáfognánk, röviden áttekintjük azt, amit eddig egyes kutatók végeztek. A legtöbb történész visszariadva a nehézségektől, nem is foglal állást ebben a kérdésben (Gibbon, Thierry, Seeck stb.).

Hosszú ideig tartotta magát az a felfogás, hogy Etzilburg-Sicambria-Óbuda volt Attila székhelye. Ez a magyar és német Attila-mondán alapult (Heinrich: Etzelburg és a magyar húnmonda. Bp. 1882. Petz p. 48. Müllenhoff: Zeugnisse und Excurse zur deutschen Heldensage. Zeitschr. f. deutsche Alterthum XII. p. 434). *Heinrich* véleménye szerint a néphagyomány Btzilburgja nem egy meghatározott város neve, hanem általában csak Etzel váráról történik említés és ezt csak később, de mindenesetre a XII. század előtt hozzák kapcsolatba Óbudával és általában Budával. Bár e néphagyományoknak történeti alapja nincs, annyi kétségtelen, hogy Aquincum Attila birodalmához tartozván, ott mint jelentős városban Attila többször is megfordulhatott.

Kézai (c. 3) szerint Attila fővárosa Scemenben volt, melyet általában Szennyel, *Szabó* Károly pedig a tőle megszokott merészséggel Sövényházával azomosít és e magyarázat később is sok találgatásra adott okot.

Bél Mátyás, *Timon* Sámuel (Imago antiqua Hungáriáé. Bécs, 1754. p. 102., 103.) és *Benkő* József Moldvába helyezik Attila székhelyét, ami teljesen önkényes és Priskos leírásával szöges ellentétben áll. Benkő később az Udvarhely vármegyében levő Budvár mellett foglalt állást felületes névhasonlítás alapján. Több-kevesebb forrásmagyarázattal *Desericius* Ince, *Magyarosi* János Gyula, *Pray* György, *Sinai* Miklós, *Budai* Ézsaiás és *Révész* Imre a Tiszántúl, illetve Balmazújváros közelében levő Ethellaka pusztán, Otrokócsi *Fóris* Ferenc és *Huszti* András a Duna-Tisza közén, *Güldenpenning* p. 361. a Kőrösöktől

északra, Wiet. Dahn П. p. 232. általános meghatározással a jazygok területén„ *Szabó* Károly Jászberény környékén, újabban Blaskovich János (Attila városa. Bp. Stephaneum 1923.) Tápiószentmártonban keresték Attila fővárosát.

Az eddigiekkel szemben haladást jelentett *Salamon* Ferenc Attila főszállásáról szóló értekezése. Sajnos igen erőltetett a bizonyítása, mellyel végül is Szeged mellett foglalt állást. Abból indul ki, hogy Attila korábam, sőt még két századdal napjaink előtt is a Maros-Tisza-Duna közét annyi mocsár borította, hogy teljesen lehetetlen a közlekedés a Dunától északi, vagy északnyugati irányban. Ezért a követségnek nagy kitérőt kellett tennie kelet felé, hogy azután a bánsági hegyes vidéken nyugatra kanyarodva elérhesse a fővárost. Ez a feltevés helyes alapból indul ki, de Salamon ott követi el a hibát, hogy a Priskos feljegyzéseiből következtethető hét napot, amidőn a keletrómai követség a nyugatrómaival találkozott, a Dunától számítja, holott ha Priskos ekként számította volna az utazás napjait, akkor erről kétségtelenül említést tett volna, olyan formában, hogy a „Dunán való átkeléstől számított hetedik napon”. *Nagy* Géza meg is jegyzi, hogy Priskos leírása alapján jóval északibb helyre, tehát inkább Debrecenre, vagy más helyre kell következtetni, de Szeged, mint a Dunához közeleső hely nem jöhet számításba. Salamon feltevése nemcsak amiatt téves, mert feltételezi, hogy e mocsaras területen keresztül egyáltalán nem vezetett járható út, hanem amiatt is, mert a követséget nagy kerülővel dombos-hegyes vidékre viszi, holott Priskos leírásából kifejezetten csakis alföldi tájon keresztül tett utazásra lehet következtetni.

Szeremlei Samu (Attila székhelye Hódmezővásárhely határában volt, Századok 32. (1898.) p. 884-908.) Salamon több tévedésétől szabadul, *így igen* helyesen megállapítja (p. 898.) *Ortvay* Tivadarral együtt (Magyarország régi vízrajza, II. p. 332.), hogy a Bánság talajvizektől táplált mocsarai nyaranta sekélyek és jó vezető irányítása mellett átgázolhatok. Feltűnő azonban, hogy Szeremlei mennyire zsúfolja az egyes napok eseményeit, a követségnek valósággal pihenőt sem enged, átviszi őket Titelnél a Tiszán, majd visszahozza azon az alapon, hogy Attila görbe utakon járatta a keletrómaiakat, hogy legyen ideje a mézeshetekre. Természetesen erre Priskos szövegével egyáltalán alá nem támasztható kétszeri Tiszán való átkelésre azért van szükség, hogy a végén megállapíthassa, hogy Attila székvárosa Hódmezővásárhely határába[1]}, az ú. n. Tatársáncon volt (p. 903), ahol népvándorláskori leletek kerültek elő, bár gyéren, ahol Földvár, vagy Szőllős elpusztult község templomának romjait találták meg. Szeremlei egyéb bizonyítékaival alább foglalkozunk.

Diculescu (Die Gépiden, I. p. 55.) szerint Attila székhelye a Kőrös foiyóktól északra volt (Dicuiescut követi Schmidt I.[3] p. 470). Hogy ezt a feltevését megalapozza, egy másik hipotézishez fordul. Azt állítja hogy a Priskos által említett ^/ρήκων, vagy ^/pévxjuv azomos a Maros folyóval. Ügy hiszi, hogy a folyó neve germán eredetű, a drenko az északnémet drenke-tó, állati itatóhely s mivel a Maros alsó folyásánál mocsaras, tószerű; ezen etimologizálásnak íme itt van a földrajzi bizonyítéka is. Csakhogy ennek a meglepő geográfiai bizonyításnak nem sok az értéke, mert mocsaras és tószerű voit a szabályozásig a Kőrös, Temes és Béga melléke is. Különben mint alább látni fogjuk, baj van a folyónevekkel is. Diculescu ugyanis egy másik meglepő feltevéssel is join. Azt állítja, hogy Priskos a folyókat nem menet, hanem visszajövet szerinti sorrendben sorolja fel. Diculescu megbízhatóságára jellemző, hogy (p. 93) a Maros nevét a román Muresból származtatja. Igen valószínű, hogy a keletrómai követségek, melyek számos alkalommal megfordultak Húnországban, a nagyobb folyók nevét tudták, *így* tehát a Maros és Kőrös már régebbről tudott neve is ismerős lehetett előttük.Ha tehát Priskos e folyókon átkel, mint nagybb folyó-

6. Noin Ula. Gyapjú faliszőnyeg rátétes díszítéssel. (Camilla Trever, i. m. 9. t.)

7. Noin Ula. Trébelt ezüst lemez. (Camilla Trever, i. m. 25. 2. t.)

8. **Noin Ula.** Hímzett gyapjú szövet. (Camilla Trever, i. m. 12. t.)

9. Noin Ula. Selyem szövet. (Camilla Trever, i. m. 16. t.)

kat névszerimt említette volna. Ott, ahol általánosságban arról beszél, hogy több folyón keltek át, kisebb és jelentéktelenebb patakokról lehet csupán szó, melyeknek nevét a keletrómaiak érthető, ha nem tudták.

Dieulescu tévedése különben a folyónevekkel kapcsolatban megbocsátható, mert valóságos zűrzavar van a historikusok között ebben a tekintetben, mint az alábbi táblázat mutatja:

Az író neve.	*Drekon:*	*Tigas:*	*Tifésas*
Desericki	Temes v. Maros	Temes	Tisza
Sinai	Kőrös	Maros	Tisza
Budai É.	Maros	Kőrös	Tisza
Szabó K.	-	Tisza	Temes
Wietersheim II.	230 j. Temes	a Tisza két ága	
Otrokocsi	Tisza a Marossal egyesülve	Maros v.	Kőrös
Révész I.	Maros	Tisza	Temes
Salamon	Kar as	Berzava	Temes
Szeremlei	Béga v. Aranka	Tisza	Temes
Goess (Studien p. 22)	Béga	- -	-
Márki Sándor	Karas	Béga v. Berzava	Temes
Dieulescu	Maros	Béga	Temes
Kiepert	Béga	-	-
Tomaschek (Die alten Thraker II. 297)	Béga	-	-
Ch. Müller (ed. Ptol. I. 441 j.)	Aranka	-	-
Blaskovich	Temes	Tisza	-

Mindezen azonosítások javarészben a kitűzött végcél, vagyis, hogy Attila székvárosa hol volt, érdekében történtek. Holott e folyónevek nemcsak Priskosnál, hanem más forrásokban is előfordulnak. A források vizsgálata mellett azonnal el kell vetnünk a Drekon folyónak a Marossal való azonosítását. Egyrészt azért, mert a Georg. Rav. (IV. 14 ed. Pinder Parthey p. 204, 14) külön említi a Drekont és Marost, másrészt a Maros, mint e vidéken a Tisza után legnagyobb folyó már Herodotosinál (IV. 49) szerepel *Μάμς,* Strabonál (VI. 304) Μάρ-.σος néven és hogy állandóan ezen néven szerepel, bizonyítják többi, későbbi forrásaink, így Jordanes (Get. 113. 114) és Georg. Rav. (i. h.) Marisia és Konstantinos Porphyrogenetes (de adm. imp. c. 40) Μορήοη$.

A Maros folyó kizárása után, ami nagy folyó lévén Priskos nem hagyta volna említés nélkül, ha rajta a követség átkelt volna, és a Kőrösök szintén ismert más nevűsége miatt nem jővén tekintetbe, csak a Marostól délre levő folyók jöhetnek már számításba. Priskos három folyója Jordanesnél (Get. 34, 178) is említtetik és pedig derék krónikásunk megszokott tájékozatlanságával, mint rettentő nagy, „ingens” folyók, nevük: Tisia, Tibisia és Dricca; felsorolja őket a ravennai Geographus is (IV. 14., p. 204, 13) Tisia, Tibisia és Drica néven. A három író folyónevei egymásmellé állítva továbbvisznek következtetéseinkben. Ugyanis:

Drekon – Dricca – Drica

Tigas – Tisia

Tifésas – Tibisia. Ezek szerint Priskos Tigas folyója nem lehet más, mint a Tisza. A Drekon és Tifésas viszont a Dunától északra, A Marostól délre levő olyan folyók, melyeken midőn a követség átment, málhás állataikkal nem tudtak átgázolni, hanem dereglyéket kellett, hogy igénybe vegyenek, tehát nagyobb

folyókról van szó. Mivel a követség a Tiszán is átkel, Attila székhelye semmiképpen sem lehetett a Tiszántúl, vagy a Duna-Maros szögben, hanem csakis a Duna-Tisza közén. Priskos azon megjegyzése, hogy sík területen haladtak előre és hogy Attila székvárosa olyan helyen volt, ahol sem fa, sem kő nem volt, ismét csak a Nagyalföld mellett szól. Hátra volna még *egy* ellentmondás megfejtése, amellyel eddig azok érveltek, kik amellett foglaltak állást, hogy Attila székvárosa a Tiszántúl volt. Priskos ugyanis azt moindja, hogy e három megnevezett folyó után még több hajózható folyón keltek át. A mai földrajzi helyzet szerint pedig a Duna-Tisza közén „hajózható” folyók nincsenek. A mostani vízrajzi állapotokat azonban a XVIII. század óta folyó nagyméretű csatornázások és lecsapolások eredményezték. A török korszakban Bánát, Bácska és Pest vármegye tele van mocsarakkal, tavakkal, bővizű patakok és erek futnak a Tisza felé, melyek közül főleg a bácskaiak lehettek nagyobbak, de kétségtelenül a jóval északabbra fekvő Tápió is vízdúsabb folyó lehetett ebben a korban. Ha a történelmi hegy és vízrajzunk, valamint térképészetünk az Alföld hydrogeographiajat, ami különben településtörténelmileg is fontos, feldolgozta volna, kétségtelenül e kérdésben is sokkal tisztábban látnánk. Ezekután nem látjuk semmi akadályát annak, hogy a Tifesast a Temessél és a Drekoint a Bégával azonosítsuk, mint amelyek az e vidéken lévő számos ér és patak mellett akkor is a legnagyobbak voltak, természetesen egészen más folyómederben folyván, mint ma a nagy átrendeződés után.

Szeremlei Samu előbb idézett tanulmányában (p. 888) más bizonyítékokat is igyekezik felhozni Attila fővárosának meghatározására. Ezek:

1. Jordanes (Get. 50) szerint Ardarich ott helyezi el udvarát ,ahol Attilának székvárosa volt. Jordanes ezen kétes értékű tudósításával nem megyünk sokkal tovább.

2. Az avarok kánjának székhelye abban a gyűrűben van, ahol egykor Attila székhelye volt (Monachus S. Galli: Vita Caroli Magni II, 2 és XXVII). Amidőn 600-ban a másik Priskos, a hadvezér átkel a Dunán és az avar kánt megveri, utána a Tissos folyón keresztül üldözi őt, aki fővárosa, Attila egykori székhelye felé menekül (Theophyl. VTII, 2. 3). Szeremlei által felhozott ezen bizonyíték, ha egyáltalán értékesíthető, akkor is Szeremlei végkövetkeztetései ellen szól és amellett, hogy Attila fővárosa a Duna-Tisza közén volt.

Priskos leírása szerint a dunai átkelés valahol a Margus (Morava) folyó torkolata körül mehetett végbe, oly helyen, melyet ebből a szempontból általában használhattak. Természetesen itt azután vitatható, hogy erre a célra Szemendria és Kubiin, vagy pedig Viminacium (Kostolác és Dobrovác között) és a túlparton levő Constantia jöhetett-e tekintetbe inkább. V. ö. Fluss: Margus. PWK XIV, 2. p. 1709-1711. A Margus fluvius torkolatánál volt a többször említett Margus város (Eutr. IX, 20. Not. dign. or. XLV, 33. Cassiodor. MGH XI. p. 149. Marcell, a. a. 505-MGH XI. p. 96. Prosp. Tiro MGH IX. 2. p. 445. - Ez a város még előfordul Civitas Margó (Itin. Ant. 132. Itin. Hieros. 546. Not. dign. or. XLI. 24. 39. Jord. Get. 300.), továbbá Marcus (Aur. Vict, de Caes. 39, 11), Mar[gum] (CIL. HL 8141-Dessau 7174) és Μάογος (Prisk. FGH. IV. p. 72 név alatt). Szeremlei p. 890 az átkelést Kulics és Kubin (régi Kéve vára) közti széles ártérre helyezi. Ókori tekintetbe jövő átkelési helyek: a fentebb említett Viminacium a Morava jobbpartján, továbbá Margus város (ma: Orasje, Kulic, vagy Dubravica) és a szemközt fekvő Constantia, vagy Contra-Margum a mai Kubin környékén.

A követség a Dunán való átkelés napján 70 stadiumnyi, vagyis 13 km.-es utat tesz Attila tábora irányában. Az átkelés utáni következő napon reggeltől délután 13 óráig további hosszú úttal elérik a tábort, mely dombos vidéken van.

A tábor helye nem lévén a Duna partján, csakis olyan helyen lehetett, melytől az átkelő hely könnyen megközelíthető, aligha tévedünk tehát, ha északi és északnyugati irányban lemérünk a Delibláti platón 13 meg 25-30 km. távolságot, mellyel Balvanistiet érjük el Delibláttól északra. A harmadik napon Attila fogadja a követséget a táborában. A negyedik napon Bigila visszatér Konstantinápolyba és a követség a táborában marad. Az *ötödik* napon Attilával északi irányban folytatják az utat Rövid utazás után elválnak. A követség egyenes úton, több falun áthaladva ,csónakokon, tutajokoin átkel a Tifésáson (Temes) a Drékonon (Béga) és a Tigán (Tisza). Ha Attila tábora Dolova és Alibunár között volt, valószínű, hogy Attila továbbhaladt északi irányban, míg a követség nyugatra fordult és Usdinnál léphette át a Temest, Ecskénél, vagy Nagybecskereknél a Bégát és Földvár, Óbecse között a Tiszát. Ez az út, ha figyelembevesszük a folyami átkeléseket, a kerülőket a mocsaras vidéken, legalább három napot vesz igénybe, vagyis a Tiszán a dunai átkeléstől számított nyolcadik napon mehettek át. Priskos kivonatolója itt szemmelláthatóan nem mondja el az egyes napon történteket, de abból, hogy több faluban kaptak élelmiszert, többnapos utazásra kell következtetnünk. Mindazok tehát, akik ezt a körülményt , valamint a folyami átkelések huzavonáit nem veszik figyelembe, időbeni tévedést követnek el. Ezután a követség „hosszú” utat tesz meg és késő este egy tó partján vihar éri utói. „Hosszú út” csakis az utolsó átkeléstől számítható és éppúgy lehet *egy* nap (kilencedik, vagy tizedik), mint több napos hosszú út utáni este. Az első esetben valamelyik Óbecse és Topolya környéki, az utóbbi esetben pedig a palicsi tóról lehet szó. A 9, 10, vagy 10-nél több napi út után következő napon pihentnek és tisztelegnek Buda özvegyénél, majd hét napig utaznak addig a faluig, ahol összetalálkoznak a nyugatrómai követséggel. Ez a tizenkettedik, tizenharmadik, vagy még több nap a Dunától. Miután a nyugatrómai követségnek, mely kétségtelenül Ravennából jött, tagja Noricum kormányzója is, akivel pedig a követség többi tagjainak előbb találkozniok kellett, a szóbanforgó falu olyan helyen kellett legyen, hol a keletről jövő Attila, a délről jövő Maximinos és a nyugatról érkező ínyugatrómai követség legrövidebb úton találkozhattak. Számítsunk Topolya környékétől, illetve a palicsi tótól két napi útra 60-80 kilométert északi irányban, akkor a Szabadka-Félegyháza közötti vonalat érjük el. Ez a vidék az északkeleti irányban haladó Attila által Szegeden át könnyen elérhető. Nézzük, miként volt ez a nyugatrómai követség által megközelíthető. Ez a követség Ravennából Emonán, Sisciátn, Mursán keresztül érkezhetett hún területen át a Dunához és itt az aquincumi úton felfelé haladva találkozhatott Noricum kormányzójával. Feltéve, hogy a találkozóhely Félegyháza határában volt, a hún vezetők a két követséget közelítő pontossággal egyidőben a találkozási helyre vezették, hiszen Maximinos követsége útjáról is megállapítható, hogy a napi utat a vidéket jól ismerő útikalauzok osztották be. Priskos tudósítása szerint, aki újból nem határozza meg az időt, ezután Attila és a két követség több folyón kel át, míg megérkezik Attila székvárosához. Melyek lehetnek ezek a folyók? Ma szegényes vizű patakok és erek, melyek a mai Pest vármegyében és a Jászságban folynak, a Görbeér, a Tápió, Zagyva, ami után a Dunától elindulva 16-22 napra tehetjük a követség útját és kb. a mai Tápiószele-Jászberény-Heves vonalát érjük el. Természetesen minden közelebbi helymeghatározás, hacsak azt valamely később találandó nagyobb leletanyag alá nem támasztja, teljesen céltalannak látszik, A hún főváros azért nem lehetett a Tiszán túl, mert Priskos említi, hogy odamenet a Tiszán átkeltek, viszont nem tesz említést a Marosról és a Kőrösről, mely folyóknak a neveit a rómaiak és görögök régtől fogva ismerték. Önmagában is valószínűtlen, hogy az egyenes dél-északi útirányból kitérve, előbb a Tiszán

átkeltek volna annak jobb partjára, majd újból visszatértek volna a balpartra. A helyet fátlan-követlen voltán kívül meghatározza az is, hogy nem lehetett folyótól, vagy pataktól nagyobb távolságra, mert egy lovasnép nem üti fel főhadiszállását olyan helyen, honnan a lovaknak és egyéb nagyszámú állatnak a vízért messze kellett volna menni. Jordanes (Get. 34, 178) azzal a gót forrásból eredő adattal igyekszik a helyet közelebbről meghatározni, hogy Attila székhelyének közelében esett el a szarmaták rajtaütése következtében Vidigoia gót. vezér. Mivel a szarmaták alatt itt csak a Duna-Tisza közén lakó jazygokat érthetjük, ez is amellett szól, hogy a hún főváros a Duna-Tisza közén lehetett. Attila fővárosának meghatározásánál figyelembe kell vennünk, hogy nyugati és déli irányban elég nagy távolságra volt a római határtól, nagy folyókon, mocsarakon kellett átkelnie annak, aki meg akarta közelíteni, s ennek dacára nem volt félreeső helyen. Nyugatra hamar el lehetett érni Pannoniát és Germania felé vezető útvonalakat, keletre és északra a Kárpátok járható hágóit és így a birodalom északi és keleti felét. Bár a főváros a határoktól jelentős távolságra feküdt és a hatalmas kiterjedésű hún birodalom ceJntrumától messze előre a római birodalmi határ közelébe helyeztetett, mert a hunok kitűnő földrajzi elhelyezkedésének megfelelt, nyugati törzseikkel éppen az oly fontos középdunai, a Kárpátok övétől védett síkságot szállották meg.

48) Thierry I. p. 73. Güldenpenning p. 355-356.

49) Prisk. frg. 8-FGH IV. p. 81. Thierry I. p. 75. Wiet. Dahn II. p. 229. Güldenpennig p. 357.

50) Prisk. FHG IV. p. 82.

51) Itt korántsem lehet arra gondolni, hogy a „hosszabb út” e^y napravonatkozik, mert *egy* nap alatt nem kelhettek át három folyón és azonkívül hosszabb utat nem járhattak meg.

52) Prisk. FHG. IV. p. 83-84. Thierry I. p. 80. Wiet. Dahn II. p. 231. Güldenpenning p. 360.

53) E hét nap semmiesetre sem számítható a Dunától, mert mint a 47. íjegyz.-ben kimutattuk a tóhoz való érkezésig is már kilenc, vagy tíz nap telt el.

54) Prisk. IV. p. 84 és alább kétféleképpen említi, valószínű, kivonatalóinak tévedése.

55) Prisk. p. 84-85. Jord. Get. 34, 178. Wiet. Dann II. p. 231. Thierry I. p. 58-59.Güldenpen/ning p. 361-362.

56) κώμη, tehát nem falakkal körülvett *πόλ:ζ* v. ö. Wiet. Dahn II. p. 231.

57) Attila székhelyét és palotáját későbbi fejezetben ismertetjük.

58) Prisk. p. 85-86. Thierry I. p. 85-86. Güldenpenning p. 362-363.

59) Jellemző Thierry nagyfokú elfogultságára, hogy Priskos ügyes, de átlátszó okoskodását a derék görög érzékelhető igazságainak elébehelyezi.

60) Prisk. p. 86-87. Thierry I. p. 89-92. Güld. p. 363-364.

61) Prisk. p. 88-89. Thierry I. 92-93. Güldenp. 364-365.

63) Priskosnál Kreka és Rékán a neve. Wiet. Dahn II. p. 233: Creca.. Benkő (Imago nationis Sic. p. 24) és Kriza János (Székely népmonda Attiláról és a hunokról. Új Magy. Múzeum, 1. 1853. p. 176) közlik, hogy a székely néphagyományban Rika néven szerepel és azt hiszik, hogy Rika erdejében temették el.

64) Prisk. FHG IV. p. 89. Thierry I. p. 92. Güldenpenning p. 365.

65) Prisk. p. 88-89.

66) Prisk. p. 92. Ehrismann (I. p. 19) megjegyzi, hogy ünnepélyeken énekelni gót szokás volt s „da die Hunnen unter dem Kultureinfluss der Gothen standen”, természetesen a dalnokok sem lehettek mások mint gótok. Hogy ilyen, primitív következtetést miként lehet levonni, számunkra érthetetlen.

67) Nagyon kétkedünk abban, hogy gót lantosok ilyen hatást ki tudtak volna csiholni a hunokból. Fordítva is elképzelhetetlen!

68) Prisk. p. 91-93. Thierry I. p. 97-102. Wiet. Dahn II. p. 236. Güldenpesnning p. 367-369.

69) Prisk. p. 93-94. Thierry I. p. 102-103. Wiet. Dahn II. p. 236-237. Güldenpenning p. 370.

71) Prisk. p. 95-96. Thierry I. p. 107-108. Wiet. Dahn II. p. 237. Güldenpenning p. 371.

72) Prisk. frg. 12-FHG IV. p. 96-97.

73) Prisk. i. h. p. 97.

74) vö. Wiet. Dahn II. p. 238.

75) Suidas Ἀνατόλιος címszó alatt Priskost használja forrásul, csakhogy rosszul kivonatol, mert Nomus szerepkörét tévesen átruházza Anatoliusra. Vö. Joh. Antioch. frg. 198. Güldenpenning p. 371-372.

76) Prisk. frg. 13-FHG IV. p. 97.

77) frg. 14-FHG IV. p. 97-98.

78) Igen közel áll a valósághoz Haage p. 17 azon feltevése, hogy Attila azért volt annyira engedékeny, Anatoliussal és Nomussal szemben, mert őket olyas szerepre akarta megnyerni, mint amilyet Aetius töltött be nyugatrómai relációban. Güldenpenning p. 383 is igen valószínűnek tartja, hogy Attila elejtette Chrysaphius kiadatására vonatkozó kérését és a keletrómailikai szembein barátságosabb lett volna, ha ezek a továbbiakban semlegesek maradnak.

79) Prisk. frg. 14 = p. 98. – Többen ide interpolálják Prisk. frg. 18-at Apollonius követségéről, bár ez kétséget kizáróan Marcianus uralkodására esik. *Thierry* I. p. 109. Wiet. Dahn II. p. 238-239. Nagy p. 322-323.

80) Haage (p. 17) helyesen mutat rá arra, hogy Attila már az Anatoliussal és Nomussal kötött béke alkalmával a nyugat római birodalom elleni háborúra goindol és szerinte csakis ezzel lehet magyarázni azt, hogy az ellene tervezett és meghiúsult összeesküvés botrányát nem használta fel ürügyül arra, hogy a keletrómaiak ellen újabb háborút indítson. *Wietersheim* (П. p. 243 j.) ellentétes véleményen van. Szerinte a 451-es hadjárat nem a rómaiak, hainem a nyugati gótok és egyéb meg nem hódolt germán népek ellen irányul. Az a véleménye, hogy Attila elhatározásánál döntő szerepe volt Geiserich ajándékának, akinek nagy érdeke fűződött ahhoz, hogy az ellene bosszúra készülő nyugati gótokat valahogyan támadóképtelenné tegye (Nagy p. 323). Alább még lesz alkalmunk rá, hogy ezt a nem éppen szerencsés feltevést tökéletesen megcáfoljuk, itt csak arra utalunk, hogy bármilyen feketeszínű is Attila portréja, nehezen egyeztethető össze egy ilyein alacsony és kicsinyes, primitív indok ,-a király mindenképpen (nagystílű egyéniségével.

IX.

A NYUGATI HADJÁRAT.

A NYUGATRÖMAI BIRODALOM HELYZETE.

A két római birodalom közül katonailag kétségkívül a nyugati volt az erősebb. Ezt elsősorban kiváló fővezérének Aetiusnak, másodsorban a rendelkezésre álló jobb katonaanyagnak és nem utolsó sorban annak a szerencsés diplomáciai kapcsolatnak köszönhette, mely a fővezér személyén keresztül nyugatot a hunokhoz fűzte. Ez a katonai előny azonban csak pillanatnyi volt, mely korántsem ért fel a keletrómai birodalom nagyobb belső konszolidáltságával. A nyugatrómai birodalom ugyanis legtöbb tartományát elvesztette, Britannia elszakadt, Gallia jó fele nyugati gótok, frankok, burgundok, alánok és egyéb barbár népek kezén volt, Hispánia északnyugati felében a suévek vetették meg a lábukat, az afrikai tartományok véglegesen a vandálok birtokába jutottak, végül a dunai tartományok közül a fontos Pannoniát a hunok vették birtokukba. Ezen népek közül a hunok és vandálok teljesen önálló és független nagyhatalom voltak, melyekkel szemben az elfoglalt tartományokat illetően a császár semmiféle jogigényt nem támaszthatott. A nyugati gótok és a többi germán népek, ha időnként el is ismerték a császár névleges főségét, a valóságban független nemzeti államokat alkottak, hadseregeiket leküzdeni a nyugatrómai hadseregnek nem volt ereje. A nagy nemzeti államokon kívül több kisebb barbár népmaradvány, törzs ékelődött be a nyugati tartományokba, úgyhogy Róma ténylegesen csak Itáliával, a hozzá tartozó szigetekkel, a keleti hispániai és délkeleti galliai partokkal, valaímint a meglehetősen kétes értékű dunai tartományokkal számolhatott. De ezt a területet sem lakta már kizárólag romanizált lakosság, a százados beszüremlés következtében csaknem annyi volt a barbár sziget, mint az őslakosság és az italus, kelta és hispan népelesmek már régen megszokhatták a barbárokkal való együttélést. A lakosság barbá^feraáédását megelőzi az államvezetésé és hadseregé. Ez a folyamat Stilicho és utódai alatt érte tetőpontját s az V. század második évtizedétől folyton erősödő ellenhatás sem tudta már nélkülözhetővé tenni az idegen csapataikat, úgyhogy Aetius örülhetett, hogy legalább a tábornoki karban biztosítani tudta a római elemek megfelelő képviseletét. A kor hadserege knjár nem a régi római gyalogsereg, melyet toborzással, az általános hadkötelezettség alapján hoztak össze. A birodalom védelmét már hosszú ideje barbár zsoldosok látták el s a harcmodor is a korszerű szükségleteknek megfelelően átalakult.

Aetius korának méltó gyermeké volt, aki felismerte a birodalom jnehéz helyzetét, fegyverrel és szép szóval egyaránt dolgozott, alkalmazva az ésszerű kompromisszumok politikáját. A megmerevedett, minden fejlődésre képtelen római állami és gazdasági rend egyetlen utat hagyott nyitva a maga védelmére, a belső feszítőerők kiegyensúlyozását, a leküzd-

hetetlen forradalmi bomlasztóerők vérbefojtását. A birodalmat őrlő belső erőkkel szemben nemcsak Aetius volt tehetetlen, hanem mondhatni századok óta minden római vezető államférfi is. Aetius típusa a kései császárkor katonapolitikusának, jobb politikus, mint katona. A külpolitikai helyzet tökéletes felismerésével ki tudja használni a germán népek egymás közötti torzsalkodását és erre építi fel hatalmi egyensúly rendszerét,[1] Végső esetben hún nagyhatalom segítségülhívásával akadályozza meg, hogy a birodalom területére beült germán népek annyira elhatalmasodhassanak, hogy a birodalom létét veszélyeztethessék. Amidőn húsz évvel ezelőtt lassú és szívós céltudatossággal a birodalom katonai vezetését átvette, belátta, hogy a birodalom erői nem elegendők arra, hogy egyidőben négy-hat ellenféllel felvehesse a küzdelmet; ezért inkább lemond a birodalom nagyobbik fele fölötti tényleges uralomról, csakhogy a birodalom szíve, a sok megpróbáltatáson keresztülesett Itália nyugalmát biztosíthassa.

Aetius folytatta Constantius császár, a másik nagy katonapolitikus politikáját és olyan eredményeket mutathatott fel, melyeknek alapján méltán állíthatjuk őt egyenrangúként oda a szintén Dunavölgyéből származott nagy katonacsászárok mellé. Hasonlatos I. Theodosius császárhoz aki a népvándorlás legsúlyosabb napjaiban is meg tudta állni a helyét és bölcsen mérlegelve a birodalom megfogyatkozott erőit, nagy megalkuvások nehéz lelki lemondásaival állította helyre a császári hatalom és *a* birodalom megtépázott tekintélyét. A gyenge Honorius szánalmas kormányzata idején a nyugatrómai birodalom csaknem megsemmisült, de *még* ebben az ellenszenves és tehetetlen árnyékcsászárban is volt két erény: a legnehezebb napokban, amidőn uralma alá úgyszólván csak az erős Ravenna tartozott, nem adta fel jogait és Constantiusban a legalkalmasabb személyt tudta kiválasztani a katonai vezetésre. A gyermekcsászár IП. Valentiniaims első éveit jellemző újabb káoszból Aetius vezette ki a birodalmat, küzdve nemcsak a külső ellenségekkel, hanem egyidőben az anyacsászárné soha ki nem engesztelhető gyűlöletével és néha szerencsésebb és tehetségesebb versenytársakkal. Nem indított támadó hadjáratot a két legerősebb germán nép, a nyugati gótok és vandálok ellen, de feltartóztatta őket. A többiekkel, így a frankokkal és burgundokkal pedig éppoly keményen leszámolt, mint a belülről fenyegető parasztforr adalommal.

Hogy mindezeket elérhette, kiváló személyi adottságain kívül elsősorban a hunok ismételt beavatkozásának köszönhette. Az ő fegyveres támogatásuk nélkül a nyugati birodalom riár 430 táján összeomlott s a gót, vandál, frank és a Duna vidékéről betóduló germán népek között feloszlott volna.

AETIUS ÉS A HUNOK KAPCSOLATA.

Szűkszavú forrásaink mellett nem tudunk beletekinteni a nyugatrómai birodalomnak a 440-es években létrejövő szövevényes szövetségesi kapcsolataiban. Annyi azonban tény, hogy a két birodalom, valamint a Róma és barbárok közötti kedvezőbb atmoszféra megteremtése valamilyen kapcsolatban állott a hún szövetségesi viszony elhidegülésével. Aetius s a nyugatrómai birodalom és a hunok békés barátsága elsősorban a, napnyugati statusquot biztosította. Attila ezt a politikát miár elődeitől vette át és hosszú ideig legalább is külsőségekben jó viszony ál-

ATTILA BIRODALMA
KR. U. 450
0 500 km
UGOR NÉPEK
SZLÁV NÉPEK
HÚN BIRODALOM
KELETI HÚN TÖRZSEK
NYUGATI TÖRÖKÖK
KELETI GÓTOK
HERULOK
ALÁNOK
M. CASPIUM
SCANDIA
JÜTÖK
ANGOLOK
ANGOL-SZÁSZOK
FRÍZEK
SAXONOK
FRANKOK
LONGOBARDOK
MARCOMANNOK
QUÁDOK
ALEMANNOK
BURGUNDOK
NYUGATI HÚN TÖRZSEK
GEPIDÁK
KELETI GÓTOK
JAZIGOK
Marisia
Savus
Ister
Padus
Aurelianum
Ligeris
ALÁNOK
NYUG. GÓTOK BIROD.
SUEVEK
OCEANUS ATLANTICUS
NYUGATRÓMAI BIROD.
Ravenna
Roma
Corsica
Sardinia
Sicilia
Baleares
MARE INTERNUM
ADRIATICUM
Carthago
VANDÁL BIROD.
KELETRÓMAI BIROD.
Constantinopolis
PONTUS EXINUS
Chersonesus
Creta
Rhodos
Cyprus
Alexandria
Antiochia
Edessa
ARMENIA
SZASSZANIDA BIRODALOM
Ctesiphon
Tanais
Danapris
Danastius
Atil

13. sz. térkép.

lőtt fenn a két birodalom között. Ez a külsőséges barátság 448-ig látszólag zavartalan volt. Aetius használható udvari titkárok küldésével kedveskedett Attilának s bizonyára még más, ennél kézzelfoghatóbb szolgálatokat is tett a hatalmas szomszédnak. Ezzel szemben a hún király 439-ig katonai segítséget nyújtott a rómaiaknak a gótok és burgundok ellen. Ezen év után nincs a továbbiakban nyoma katonai segélynyújtásnak. E változást Attila nagybátyjának, Oktárnak a halála jelzi. Az új uralkodó vezérelve az, hogy birodalma határait a római beavatkozás elől lezárja és ez az elv valószínűleg nyugaton is következetesen érvényesül. Attila rájött arra, hogy a hún nép részére a leghaszontalanabb vérpazarlás a római zsoldosszolgálat, ami különben sem egyeztethető össze a hún birodalom tekintélyével. Ugyanakkor Aetius hún segítséggel annyira megerősödik, hogy már saját lábán is megáll. Attilának észre kellett vennie, hogy a hún barátság Aetiusra nézve mindig hasznos, de ugyanez nem áll fordítva, mert a nyugatrómai birodalom belső konszolidálódása nem hún érdek. Hún szempontból előnyösebb volt, amíg a nyugati szomszéd el volt foglalva számos belső ellenségével és a birodalom területén letelepült különböző germán népek egymást irtották. A belső konszolidálódás éveiben erőik növekednek, összeszokhatnak és felismerhetik a közös védekezés szükséges voltát a kívülről fenyegető hún nagyhatalommal szemben. Ha ennek a felismeréséhez eljutnak, onnan már csak egy lépést kell tenni egy nagy európai germán-római koalíció létrehozásiához. Attilának tehát az volt az érdeke, hogy a római birodalom és germánjai egymással örökös harcban álljanak, mert így könnyebben el tud velük bánni külön-külön. A döntő fordulat Attila és a nyugatrómaiak közötti kapcsolatban a 440-es évek közepén állott be.[2]

A keletrómaiakkal vívott véres háborúk a nyugatrómai udvart is aggodalomba ejtették, hiszen a társcsászárt, az após és rokont III. Valentinianus nem hagyhatta cserben közvetlenül azután, hogy Theodosius segítséget nyújtott a vandálok ellen, de mégha nem is állott volna fenn ez a rokoni kapcsolat, a közös politikai érdek, a keresztény vallás és római kultúra védelme is beavatkozást sürgetett. Erre pedig Aetius nem vállalkozhatott, annál is kevésbbé, mert δ viszont személy szerint sokkal inkább le volt kötelezve a hunoknak és egyensúly politikája éppen a hatalmas szomszéd barátságától függött. Ennek dacára egy alkalommal, az első háború végén mégis közbelépett a két szomszéd közötti konfliktusba és közvetítette a békét közöttük. Nézetünk szerint ettől az időponttól számítható a lassú elhidegülés Attila és Aetius között. A hún királynak nagyszerű hírszervezete volt és így észre kellett vennie azt a kedvező helyzetet, melyet Róma számára a nyugati gótokkal és vandálokkal megteremtett béke jelent. Nyilvánvaló volt, hogy oly diplomáciai mesterkedések, melyeket Attila Bizánccal szemben alkalmazott, nem fognak beválni a sokkal öntudatosabb nyugatrómai udvarnál. *Seeck*[3] szerint Attila a nyugatrómaiakkal szemben az istenkardjáinak megtalálása után lép fel erélyesebben és mindinkább barátságtalanabbul. Ha a kardot Attila világuralmi törekvése szimbólumának tekintjük, ez a megállapítás helyes, mert Attila az ötvenes évek felé befejezve a birodalom egységesítését, tényleg elérkezettnek látta az időt, amikor általános támadásba mehet át. Forrásaink nem szólnak arról, hogy mikor és miért szűnt meg a 30 viszony Attila és a nyug^aitrómaiak között, amire már az előbb is utaltunk. Az a körülmény, hogy a második balkáni hadjárat után Attila kül-

politikájának alaptételét változtatta meg és Bizánccal szemben engedékeny, az eddig barátságos Rómával szemben pedig engesztelhetetlen lesz, arra vall, hogy a szakítás már beállott. Oly bölcs és számító uralkodó, mint a hún király, sohasem harcolt egyszerre kétfelé. Szokásához híven minden erejét egy pontra koncentrálta. Az összeütközést azonban nem ő maga idézi elő. Aetius kemény kiállása arra vall, hogy a római fővezér már régóta számolt a hún támadással. Ez egyúttal érthetővé teszi, hogy a rómaiak miért voltak oly engedékenyek a birodalom területére betolakodott germán népekkel, vagyis az aetiusi mérleg másik felével szemben. Tagadhatatlan, hogy az eredményes évek teltével az egykori szövetségesek kezdtek tartani egymás erejétől. Aetius elérkezett odáig, hogy már csak Attila buktathatta meg, viszont Attila is kezdte a római fővezért kellemetlen szövetségestársnak tartani. Mindezek a körülmények együttvéve váltották ki Attüa nagy nyugati hadjáratát, de annak fő előidézője véleményünk szerint mégis csak a hún király most már megérett világuralomra való törekedése volt.

A NAGY HÁBORÚ OKAI.

A nyugatrómai külpolitikai vonalvezetés előbb, vagy utóbb össze kellett, hogy ütközzék Attila ellentmondást nem tűrő akaratával. Ki volt az, aki az ellentéteket kirobbantotta s ezzel előidézte a véres galliai és itáliai háborút, amely ennek a két nagy térségnek szörnyű pusztulását vonta maga után? Mekkora szerepe volt a háború kitörésében a római presztízs-politikának, amely nem akarta tovább tűrni a barbár fejedelem kihívó követeléseit és lealiázónak tartotta az évi adót? A háború okai és előzményei tekintetében forrásaink alig nyújtanak többet a semminél. Ez annál is inkább sajnálatos, mert Attila nyugati hadjáratának kiemelkedő jelentősége van nemcsak méreteinél, hanem kihatásainál fogva is. *Ranke** szerint egy csatának sem volt akkora jelentősége, mint a catalaunuminak, mert ekkor dőlt el, hogy a germán népek felveszik-e a római-kereszltény kultúrát, vagy pedig visszazuhannak a pogány barbarizmusba. *Mommsen*[3] viszont kiemeli Attila félelmetesen kimagasló egyéniségét. *Haage?* arról beszél, hogy a nagy hódítók a megkezdett úton nem állhatnak meg. S hogy uralmukat az alávetett népek tömege fölött biztosíthassák, állandóan újabb győzelmeket kell aratniok, mert a legyőzbetetlenség hite és a félelem csak így tarthatja össze birodalmukat. Attila nem állhatott meg hódításai során, mert seregének többsége már germánokból állott és mindenkor tarthatott attól, hogy egy óriási koalíció jön létre ellene a letiport rómaiak és germánok összefogásából. Azt hiszi, hogy ez az oka a galliai hadjáratnak is. Ranke és Mommsen nagy tekintélyével szemben voltak olyanok is, akik túlzásnak tartották, hogy egyetlen összecsapásnak ilyen nagy jelentőséget lehessen tulajdonítani, sőt az a véleményük, hogy a nyugatrómai birodalom Attila fellépése nélkül is megbukott volna.[7] Ha ennek az ellenvetésnek van is bizonyos igazsága, kétségtelen, hogy a Földközi-tenger mente még ha csak átmenetileg kerül hún uralom alá, ez a nyugati világ számára végzetes lett volna és bizonyos az is, hogy ma nem volna csaknem egész Európa indogermán népeknek a kezén. Ez azonban nem hozható egyoldalúan kapcsolatba a nyugati hadjárattal, vagy pedig Attüa személyével. Más helyen utaltunk mjár arra, hogy a hún előretörés a népvándorlás előidézésével és a Középduna mentén való beékelő-

déssel elhatározóan átformálta Európa néprajzi térképét. A galliai hadjárat jelentőségét is elsősorban ebből a szempontból kell értékelnünk. Mert a hún nagyhatalom konszolidálódása Európa közepét és keletét a török népek birtokába juttatta volna. Mivel ez nem következett be, az egymásután jövő keleti hullámoknak a kialakult germán államrendszer már gátat tudott szabni.

Mindazok az adatok, melyek ezekre az évekre vonatkoznak, még részbeni ellenmondásaikkal is egyformán azt bizonyítják, hogy Attila nyugati támadása alaposan elő volt készítve. A hún birodalom belső egységesítése, a keletrómai konfliktusok elcsendesülése, azt bizonyítja, hogy Attila minden erejét a nyugati hadjáratra koncentrálta. Kapcsolata a vandal királlyal, a galliai parasztlázadás vezetőjével, diplomáciai előkészítésre, a nyugati csatatér felderítésére utal, a frank belviszályba való beavatkozása pedig forrásaink hallgatása dacára is arra tanít, hogy a nemrég felszabadult keleti erőket is nyugatra vetette át és a Rajnáig terjedő területeket már előzőleg birtokbavehette, Germania népei ugyanis 436 után folytatólagosan elismerték a hún fennhatóságot. Végül Honoria császárlány élvezetes históriája a maga pikáns hátterével nem más, mint a nagy király megfelelő időben alkalmazott ügyes sakkhúzása, mellyel hódító szándékait elfogadható köntösbe akarta öltöztetni.

Az elkövetkező háború színtere a gall tartományok, vagyis a mai Franciaország és Belgium, Az állandó germán betörések és pusztítások és nem kevésbbé a véres polgárháború következtében az egykor gazdag és virágzó Gallia, az eirómaiasodás e mintaországa, a nyomor és a magárahagyottság országa lett. Ezt egyformán megérezte a városi szegénység és a parasztság, sokkal inkább, mint az ország sorsát intéző Avitus-szerű nagyurak, akik pazar birtokaikra visszavonulva a római-kelta szabadság ábrándjait kergették. Ezeknek a tönkrement szegényeknek soraiból toborzódtak az ú. n. *bagaudes.* akik a társadalmi forradalom csóváit vetették el a nyugati tartományokban. Ugyanakkor távolkeleten, Perzsiában a szektárius-konimunista mazdakisták hatalmasodtak el. A bagaudok mozgalma már régebbi keletű volt és hol megerősödött, hol pedig visszaesett, most azonban 435 és 443 között hatalmas méretekeit öltött és Galliából átterjedt Hispániába is. Ezzel a veszedelmes belső ellenséggel is Aetiusnok kellett felvennie a harcot és nehéz küzdelem után valóban sikerült a forradalmat vérbefojtania, bár az elkeseredést ctiem szüntette *meg* és az mint” parázs a hamu alatt továbbízzott.[8] A társadalmi elégületlenség és a gazdasági katasztrófa nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom lakossága egykedvűen nézte az állam összeomlását és néhol szívesen látta új germán urait, akiktől helyzete jobbrafordulását várta. A bagaudok egyik vezetője, kit erősen elfogult forrásaink természetesen mint gonosz és elvetemült embert jellemeznek,[9] bizonyos Eudoxius nevű orvos, 448-ban[10] Attilához menekült és a nagykirálytól az elnyomottak támogatását kérte. A hún király a váratlan szövetségest szívesen fogadta, mert benne kitűnő kalauzra talált a tervbevett nyugati hadjárata során és nem lehet tudni, hogy nem voltak-e tervei a társadalmi forradalom újraélesztésével, hogy üymódon a nyugatrómaiak katonai erőit még jobban megossza.[11]

A bagaudák mellett Attila ügynökei útján kétségkívül kapcsolatban állott a 442-ben[12] Loire mentére letelepített alán törzsekkel is, amelyek a háború kitörése után hajlottak az Attilához való átpártolásra.[13] Ez is azt bizonyítja, hogy Attila széles látókörrel átfogta az egész európai helyzetet és jóelőre igyekezett előkészíteni a terepet galliai támadása számára.

A HUNOK ÉS VANDÁLOK KAPCSOLATA.

A másik tényező, mellyel Attilának nyugati politikájában számolni kellett, kétségtelenül a Geiserich király erélyes vezetése alatt álló vandál tengeri nagyhatalom volt. Geiserich hatalma a nyugati birodalom gyengeségén alapult. Ha tehát Attilának érdeke volt a nyugatrómai birodalom megsemmisítése, mert csak ennek romjai felett válhatott a nyugati világ urává, Geiserich árdekei egészen a döntésig párhuzamosan futottak az Attiláéval.

Amidőn a vandálok 429-ben Afrikába átkeltek, az ottlévő különösen értékes római tartományok egymásután, komolyabb ellenállás nélkül jutottak Geiserich birtokába, Carthago és Cirta *varosok* kivételével. A beállott új helyzetet Róma is kénytelen volt 435-ben de facto elismerni. Aetius a nehéz és többirányú galliai háborúk miatt képtelen volt arra, liogy egy időben tengerentúli akciót is kezdeményezzen, hiszen a nyugati tartományokat is csak a hunok segítségével tudta megtartani. Ez időtájt vész el Britannia és a nyugatrómai birodalom ezért kénytelen elismerni a vandálok által Afrikában teremtett új helyzetet és biztosítani a vandálok települési jogát. Geiserich ezekkel a páratlan eredményekkel nem elégedett meg, hanem béke időben 439 október 19-én rajtaütött a gondatlanul védett Carthagon, elfoglalta és kirabolta, majd afrikai birodalma fővárosává tette meg. Az itt és Afrika egyéb kikötőiben talált hajókból olyan hatalmas tengeri haderőt sikerült szerveznie, hogy a Földközi-tenger legnagyobb tengeri hatalmassága lett. Már Itália partjai sincsenek tőle biztonságban és a következő évben sürgősen megerősítik Róma, Neapolis és más városok kikötőit.[14] A veszély oly nagy, hogy a nyugatrómaiak kénytelenek II. Theodosius keletrómai császártól segítséget kérni. 440 júniusában Geiserich átkel Szicíliába és csak Palermo városának sikeres ellenállása állítja meg útjában, valamint az a hír, hogy a veszedelmes római emgiránsvezér, Sebastianus átkelt Afrikába.

A következő 441. évben a két római birodalom közös elhatározással véget akar vetni Geiserich túlkapásainak és Theodosius császár hatalmas Iiajóhadat küld Szicíliába. Vezérei azonban valósággal szabotálják az akciót, így még a döntő küzdelem megkezdése előtt a hún támadás megindul a dunai vonal ellen, ami Geiserichet súlyos veszedelemtől mentette meg. Forrásaink kifejezetten nem beszélnek arról, hogy Attila és Geiserich egyidejű támadása között összefüggés lett volna és hogy szövetségi megállapodás állott volna fenn közöttük. De lehetetlen erre nem gondolnunk, mivel Attila mindig minden tényezőt felhasznált a maga céljaira. A vandálokat a gyors összeomlástól menti meg a hún beavatkozás.[15]

A két birodalom földrajzi fekvése parancsolólag írta elő a hún-vandál szövetséget. A vandál tengeri nagyhatalom csak addig tarthatta magát és birtokában a Földközi-tengert, amíg mindkét római birodalom hátát a *túlnyomó* erejű hún nagyhatalom fenyegette. E szövetséggel szemben a nyugati gótok is tehetetlenek voltak, mert bármily messzire voltak is a hún birodalomtól, a vandálokkal szemben nem léphettek fel támadólag, hacsak nem akarták kitenni magukat egy hún hátbatámadásnak, mellyel szemben megosztott erővel igen rövid ideig tartott volna az ellenállásuk. Attila szempontjából a vandál szövetség csak akkor volt jelentős, ha a vandálok a két birodalom hosszú partvonalát veszélyeztetik és a

szárazföld felől támadott fővárosokat a tenger felől blokirozni tudják. Az erős hajóhaddal rendelkező Bizánc számára kisebb volt a veszedelem, mint Róma számára, melynek úgyszólván a katonai és polgári ellátása függött az Afrikát és tengert uraló vandáloktól. Hasonlóan súlyos volt a nyugati gótok helyzete is, akik szintén gabona és egyéb élelmiszer behozatalra szorultak és jelentékeny erőiket kötötte le a Hispániában letelepedett és velük ellenséges szellemű suevek népe.

Ebből a szövetségből csak a ravasz Geiserichnek volt haszna. Attila volt az, aki a 441. évi balkáni hadjárattal meggáttolta a két római birodalom összefogását a vandálok ellen, majd ugyancsak ezen háború kedvező kimenetele biztosította Geiserich számára a békét és Afrika zavartalan birtoklását. Amidőn a számító barbár 445-ben ígéretet kapott arra, hogy a római császárlány fia jegyese lesz és ennek következtében Rómával is kedvező kapcsolatok jönnek létre, erről a részről is biztosítva volt minden külső támadás ellen. Attila nyugati és itáliai hadjáratai során mitsem hallunk róla, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy semleges maradt, sőt a hún királyt félrevezette, hiszen az ő hathatós támogatása nélkül aligha volt elképzelhető, hogy a rómaiak és nyugati gótok százezres seregeiket élelmezhették volna. Ezért Jordanesnek az a tudósítása, hogy a vandal szövetségnek valami köze is lett volna a nyugati hadjárathoz, teljesen tarthatatlan. Ellenkezőleg, amíg III. Valentinianus élt, Geiserich is békében maradt. Feltehetjük ugyanis, hogy a nagyravágyó ember talán arra gondolt, hogy a fiúörökös nélküli császár után fia olyan szerepet fog betölteni, mint amilyet később Odovakar, vagy Nagy Theodorich. Ha 455. évi, alaposan elkésett támadása háromnégy évvel előbb következik be, a kétoldali támadás nemcsak a rómaiakat és nyugati gótokat, hanem általában a nyugati kereszténységet is összeroppantotta volna. A kétszínű barbár fejedelem itt kétségtelenül elszámította magát, bár az sincs kizárva, hogy titokban biztatta Attilát az 'ősi ellenség, a nyugati gótok ellen. Mindent összevetve tévednek azok, akik Geiserichnek jelentős szerepet tulajdonítanak Attila nyugati hadjáratának előidézésében.[16]

PRISKOS ÉRTÉKELÉSE.

Hátra volna még a legbiztosabb egykorú forrás, a jól értesült Priskos, aki éppen ezekben a legnehezebb napokban volt követségben Rómában. Az eseményekkel két töredéke[17] is foglalkozik. Mindkettőben a nyugati császár nővére, Honoria áll, mint romantikus hősnő az előtérben. Az első töredékben Attila a két császárhoz követséget küld és elutasító választ kap. A másodikban a frank trónviszályt írja le és ezzel kapcsolatban minden átmenet nélkül adja elő a második követséget. E kétszeri követségjáráshoz mint harmadik és folytatólagos járul, amit Jordanes[18] – valószínűleg Priskos elveszett munkájának alapján, – természetesen primitívebb és kiszínezett formában ad elő és amely már az ellenségeskedés megkezdését jelzi. E három tudósítás kiszakított rész abból a hosszas diplomáciai tárgyalásokból, amely a két római udvar és Attila között lefolyt és amelyet, ha nem is tökéletesen, de úgy hisszük, megnyugtatóan sikerült rekonstruálni.

HONORIA.

III. Valentinianus császár nővérének ügye egyike ezen kor legérdekesebb és egyúttal legjellemzőbb eseményeinek, mély bepillantást nyújt ezen időszak római államvezetésébe, udvari viszonyaiba és közerkölcseibe.

Justa Grata *Honoria* egy évvel volt idősebb császári bátyjánál, így 450-ben a harminckettedik életévét már betöltötte.[20] Anyai dédapja I. Valentinianus, nagyapja I. Theodosius császárok, szülei Cons tan tius császár és a sokat hányatott életű Piacidia[21] voltak és minden bizonnyal örökölte nagyanyja Galla és anyja nemes római szépségét. Alig hat éves, amikor anyjával és öccsével menekülni kénytelen az udvarból és a keleti udvarban a hitbuzgó környezet elhatározza, hogy az unokanővérek példájára örök szüzességi fogadalmat tétet vele.[22]

Még gyermek volt, amidőn öccse nyugati császár lett 425-ben és ez alkalommal Honoria megkapta az Augusta címet,[23] ami ebben a korban a császári jogkörrel felruházott császárnéknak járt ki. Honoria anyja kalandos és szerelemrevágyó természetét örökölte és nem nagynénjei apácai természetét. Emiatt a szigorú életrend egyáltalában nem tetszett neki és sokáig nem bírta. Viszonyt kezdett udvarmesterével (procurator), Euger niussal, aminek a következményei úgy látszik, nem maradtak el.[24] Ez kiderülvén óriási botrány keletkezett.[23] Eugeniust kivégezték, a. magáról megfeledkezett császárlányt a palotából kiutasították,[26] majd büntetésül elküldték a konstantinápolyi udvarba, hogy ott szigorú vénleány nagynénjei felügyelete alatt vezekeljen,[27] remélvén, hogy ez a tisztes környezet meg fogja őt javítani.[28]

Nem tudjuk, hogy ez a kényszerű száműzetés meddig tartott, de a végén Honoria mégis csak visszatérhetett a ravennai udvarhoz, hol természetesen továbbra is felügyelet alatt élt. A kíméletlenül szigorú bánásmódot sokáig nem bírta, hanem merész elhatározással kijátszva az udvar ellenőrzését, Hyacinthus nevű eunuchját titokban elküldte Attilához, aki a Honoria által küldött jeggyűrűt átadta a királynak, felajánlotta úrnője kezét is.[29] Nagy lehetett a császárlány elkeseredése, hogy kész volt a városi civilizációt otthagyni és vállalni a számára ismeretlen barbár életmódot, melynek vadságáról az udvari pletyka annyit mesélhetett és felajánlani a kezét a félelmetes, gyűlölt ellenségnek, kiről annyi szörnyűséget mondottak, kit az egyház a kereszténység legfélelmesebb ellenségének tüntette fel. Honoriának számolnia kellett azzal is, hogy bele kerül egy keleti hárembe és talán nem is az első feleség szerepét tölti ott be. Attila nem válaszolt azonnal az ajánlatra.

Bármily titokban történt is a dolog, a kitűnő bizánci hírszervezet mégis tudomást szerzett róla és Theodosius császár vejét értesítvén, azt a tanácsot adta, hogy a legbölcsebb dolog volna, újabb botrány helyett, a vállalkozó szellemű császárlányt elküldeni Attüához, legyen a továbbiakban neki vele gondja. Valentinianus ahelyett, hogy hajlott volna az okos szóra, éktelen haragra gerjedt. Nem elég, hogy a másik veszedelmes barbárral, Geiserichhel kerül apatársi viszonyba, most meg ennek a gőgös és durva szomszédnak legyen a sógora, aki egyúttal támogatja a gyűlölt Aetiust is! A császár először a szerencsétlen eunuchon állt bosszút. Válogatott kínzások után kivégeztette és nővérét is csak anyjuk könyörgése mentette meg a haláltól.[30] Ezután, hogy Honoria további ballépéseinek az elejét vegye, sürgősen férjhez adta egy Flavius Bassus *Herculamis* nevű, egyébként jelentéktelen politikushoz,[31] akiről fel lehetett tenni, hogy a csá-

szári sógorság nem fog a fejébe szállni és nem lép majd fel különös igényekkel.[32]

Az udvar szerint ezzel minden a legszebben elintézést nyert, a botaránynak végét vetették és az exaltait császárlányt, aki az etikettet és a közerkölcsök korlátait oly könnyedén átlépte, a családi élet szoros keretei közé zárták.

THEODOS1US HALÁLA. A DIPLOMÁCIAI SÚRLÓDÁSOK KEZDETE.

A római diplomácia már 448-ban értesült Attila világuralmi terveiről. A hún király magatartása a Silvanus ügyben már nyilvánvalóvá tette, hogy Attila ugyanolyan eszközöket fog alkalmazni rövidesen a nyugatiakkal szemben is, mint amilyenekkel a keletrómaiakkal vívott háborúit előkészítette. Még nyíltabbá vált a hún király törekvése amikor a ravennai udvar minden valószínűség szerint tudomást szerzett arról az aggasztó engedékenységről, melyet Attila Anatolius és Nomus követségével szemben tanúsított. Végül a jól működő római kémszogálat értesült a vandál királlyal folytatott tárgyalásokról és a 450. év folyamán már aligha voltak tikolhatók azok a nagyméretű hadikészülődések, melyeket Attila folytatott. Aetius és az udvar el volt szánva arra, hogy Attila támadásával szembeszáll és háborús hajlandóságát először a nemsokára bekövetkező frank trónviszálynál érezteti. Róma és Konstanti*nápoly* között miár ekkor tárgyalások f olyhattak a követendő közös magatartás tekintetében. Ilyen célja lehetett annak a követségnek is, melynek tagjaként Priskos a 450. év folyamán Rómában megfordult. Theodosius császár óvatosabb szelleme természetesen a háborúsabb hangulatú nyugatiakra mérséklőleg hatott. Ezzel valószínűleg Attila is számolt, de hát az események beleszóltak ebbe a nyomasztóan bizonytalan helyzetbe. 450 július 28-án II. Theodosius keletrómai császár lezuhant lováról és szönyethalt.[33] Fiúutóda nem volt. Hasonnevű nagyapja halála óta a birodalom két része véglegesen különvált és miután ezelőtt huszonöt évvel az elhunyt uralkodó határozatlansága miatt a két rész egyesítéséből, mire ekkor utolszor volt alkalom, nem lett semmi, most a társcsászárnak remenye sem volt arra, hogy a birodalom keleti felét megszerezhesse. Pedig ez Valentinianus számára megérte volna, hogy minden áron kiegyezzen Attilával, kiben kétségtelenül meg lett volna a hajlandóság arra, hogy súlyos áldozatok ellenében a nyugati császárt támogassa. Theodosius jóakaratú, de pazarló és tehetetlen uralkodó volt, tele dinasztiája degeneráltságával, mely már apján és nagybátyján is érezhető volt és végzetére oly hatalmas egyéniséggel került össze, mint Attila, aki azután porig alázta és ha meg is maradt a birodalom urának, kénytelen volt a hunoknak súlyos évi adót fizetni. Halála után rövid időre nővére, Pulcheria vette át a birodalom kormányzását, akinek régebben állandóan káros nagy befolyása volt a politikai ügyekre, egy rövidlátó, de páratlan energiájú aggszűz. A régensnő legelső tette az volt, hogy a halott császár közutálatnak örvendő kegyenoét, Chrysaphiust kivégeztette, ami kedvező közhangulatot teremtett. Az udvar a nehéz külpolitikai helyzet miatt a nőuralmat rövidesen megszüntette. Talán maga Pulcheria is belátta, hogy erős férfira van szükség és 51 éves fővel magasabb állami érdekből megszegte szigorú szüzességi fogadalmát és férjhezment az 58 éves Marcianushoz, egy régiszabású illyr tábornokhoz, akit azután 450 augusztus 25-én

keletrómai császárrá kiáltottak ki.[34] A megválasztást nemcsak a most rangelsővé vált ПІ. Valentinianus császárral, hanem Leo pápával is közölték s a tudomásulvétel mindkét helyről megtörtént.[35] Mareianus császár kemény katona hírében állott, aki szakított elődje óvatos és mérsékelt politikájával és a hadsereg megerősítésére, a birodalom régi tekintélyének helyreállítására törekedett. Tüstént hozzálátott a határvárak megerősítéséhez és valószínűleg katonai megállapodást kötött Aetiussal, melyben egymást megtámadtatás esetén kölcsönös támogatásukról biztosították.[36] Ezt az ígéretet azonban egyik fél sem váltotta be, mert könnyebb volt az öreg tábornok-császárnak kardját csörtetni Konstantinápoly biztos falai mögött, mint Attilával szemben nyílt csatára kiállni.

Három hónappal később meghalt Piacidia nyugati anyacsászárné is,[37] ezen korszak másik kimagasló női vezetőpolitikusa, aki fiának csaknem egész uralkodása alatt nagy befolyással bírt a birodalom ügyeinek irányítására. Vezetői rátermettségét semmi sem bizonyítja jobban, minthogy két évtizednél régibb keletű gyűlölete dacára volt annyira bölcs, hogy Aetiussal megbékélt és belátta, hogy dinasztiájának éppen Aetius kivételes hatalma a legfőbb biztosítéka. A kettős haláleset, mely egyúttal Theodosius dinasztiája egyenes ágának a kihalását jelentette, gyökeres változásokat idézett elő mindkét birodalom külpolitikájában. A most már 31 éves nyugati császár, aki eddig sohasem állott a maga lábán, most, hogy anyja meghalt, nagyon is belekóstolt az önállóságba, ami előbb-utóbb az Aetiussal való összeütközésre vezetett. Úgy Valentinianusból, mint Mar ciánosból teljességgel hiányzott a diplomáciai érzék, gőgösek és rövidlátók voltak és valamiképpen a saját hatalmuk és a tényleges helyzet tökéletes félreismerésével a régi császári tekintélyt akarták az egész vonalon érvényesíteni.

Érthető, hogy ezek után mint a bomba érte mind a két udvart Attila váratlan fellépése Honoria érdekében. A hún király, mint láttuk, nem válaszolt azonnal a császárlány üzenetére, de gyűrűjét gondosan megőrizte és most, midőn kitűnő diplomáciai ürügyül szolgált arra, hogy a nyugati császárba beleköthessen, vette ezt az ütőkártyát elő.[38] Hogy ez csak ürügy volt és hogy Attilát nem valami hirtelen ébredt szerelem vezette a romantikus császárlány iránt, azt mindazok után, amit a királyról tudunk, biztosan lehet állítani. A hún király 450 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy rég táplált világhódító törekvéseit valóra váltsa és hozzálátott annak diplomáciai előkészítéséhez. Mareianus trónralépése után az adófizetést beszüntete, ez is ok volt a beavatkozásra. Attila mindkét császárhoz követséget küldött. Marcianustól az évi adót követelte, Valentinianusnál pedig tiltakozott a Honoriát ért méltánytalanságért, azért, hogy amiatt büntetik, mert neki házassági ajánlatot tett. Valószínűleg követelte, hogy Honoriát helyezzék vissza Augusta rangjába és adják vissza a vagyona feletti rendelkezési jogát. Priskos erről kifejezetten nem szól s csak a kapott válaszból tűnik ki, hogy Attila követelte menyasszonya hozzáküldését és jussa kiadását.[39]

Ez közvetve azt jelentette, hogy Attila, mint Honoria leendő férje igényt tart a birodalom kormányzásában való részvételre, ami feltétlenül Aetius bukását vonja maga után, mert a patrícius ne,m veheti fel a harcot a sógorral, aki világbirodalma óriási fegyveres erejére támaszkodik. Erről forrásaink hallgatnak, de ez a dolgok állásából következik és Seeck helyesen utalt reá.[40] Az udvar tisztában volt azzal, hogyha Attilát a birodalmon belül bárminő szerephez juttatják, korlátlan ura lesz annak,

MAGYARORSZÁG A HÚNOK KORÁBAN
a hún birodalom határa
0
100
200 km
SUEVEK
RUGIAK
QUÁDOK
GEPIDÁK
SZARMATÁK
NYUGATI HÚN SZÁRNY
NORICUM
NYUGATRÓMAI BIRODALOM
KELETRÓMAI BIRODALOM
PANNONIA I.
PANNONIA II.
VALERIA
SAVIA
MOESIA I.
MOESIA II.
DACIA RIPENSIS
ATTILA FŐSZÁLLÁSA
Lauriacum
Vindobona
Carnuntum
Scarabantia
Arrabona
Brigetio
Curta
Aquincum
Savaria
Pelso lacus
Mogentianae
Altinum
Murus
Poetovio
Celeia
Emona
Sopianae
Dravus
Siscia
Savus
Mursa
Aciminicum
SIRMIUM
Bassiana
Drinus
Singidunum
Constantia
Viminacium
Margus
Taliata
Bononia
Ratiaria
Horreum Margi
Naissus
Ister
Oescus
Nicopolis
Novae
Utus
Tisia
Crisia
Napoca
Potaissa
Apulum
Marisia
Drencon
Tibiscus
Alutus
Rhabon
14. sz. térkép.

sokkal nyomasztóbban az, mint Aetius valaha is lehetett, aki ha teljhatalmú fővezére volt is.a birodalomnak, ha más miatt *nem.*, de legalább a birodalom egységéért és fennmaradásáért kénytelen volt a hatalomban a császárral osztozkodni. Dacára a bizalmatlanságnak és rejtett gyűlöletnek, mely a császár és Aetius között fennállott, így lettek ebben az ügyben egymás szövetségesei, amikor Attila követelését visszautasították. A házasság egy barbár fejedelemmel, önmagában véve nem lett volna szokatlan hiszen Theodosius életében ezt a megoldást javasolta a kínos botrány megoldására, hanem a döntő elhatározásnál a jövőtől való félelem és elsősorban a befolyását féltő Aetius álláspontja érvényesült.

ATTILA KÖVETELÉSEINEK VISSZAUTASÍTÁSA.

Az elutasító választ ennek megfelelően fogalmazták meg. Valentinianus[40] közölte a hún követekkel,[41] hogy Honoriát már nem adhatja Attilához, mert már férjnél van (erős a gyanúnk, hogy Honoriát csak ekkor, az utolsó percben adták férjhez Herculanushoz, amidőn Attila a kezére igényét bejelentette, hogy így meg legyen a jogcímük a király követelésének elutasítására), de különben sem teljesíthetnék azt a kívánságát, hogy Honoriának a kormányzásban része legyen, mert a római közjog a nőuralmat nem ismeri. Ez a kifogás ugyan szintén nem volt helytálló, mert hiszen az Augusta cím lényegében hasonló jogkört tartalmazott és az is tény, hogy I. Theodosius gyönge utódai alatt a család energikus nőtagjainak ugyancsak sok szerepe volt a birodalmi politika intézésében, miről a kitűnően informált Attilának kétségkívül szintén tudomása volt. Visszautasították Attila Bizáncba küldött követségét is. Marcianus nem volt hajlandó fenntartani elődе igéretót és a kötött megállapodiásokat. Az öreg katona az évi adó sürgetésére azt a feleletet adta, hogy adót nem fizet, ajándékot csak barátainak ad és olyanok számára, akik háborúval fenyegetőznek, csak katonái és fegyverei vannak.[42] A tábornok-császár önhitt válasza nem számolt a következményekkel és a sors megkímélte attól, hogy egy véres háborúval leckéztessék meg, mert szerencséjére Attila utolsó éveit a nyugati hadjáratok kötötték le.

Attilát így egymásután mindkét császár félig-meddig kioktatta. Ez a külpolitikai irányváltozás bizonyára az uralkodók határozottabb egyéniségével is kapcsolatban volt, de része volt abban Aetius érdekeinek is, aki egész életének húnbarát politikáját már felszámolta és féltve pozícióit Attila sógori befolyásától, inkább kész volt vállalni a felelősséget α következményekért. A két császár anélkül, hogy egy nagyobb háborúra felkészült volna, titokban egymás segítségére számított. Önérzetes fellépésükkel feledtetni akarták, hogy a Rua uralkodása óta eltelt negyedszázad alatt mindkét birodalom csak súlyos pénzáldozattal tudta megvásárolni a zavartalan nyugalmat.

BEAVATKOZÁS A FRANKOK BELVISZÁLYÁBA.

Erre az időre esik a frank affér is.[43]

Attila messzireható diplomáciai működésének tulajdonítható a frank trónviszályba való beavatkozás is, bár ez tulajdonképpen kisebb jelentőségű dolog volt. 450 táján meghalt a Neckar mentén lakó ripuári frankok királya, aki mivel a Rajna jobbpartja Attila birodalmához tartozott, a hún király hűbérese volt. A frank királyfiak között viszály tört

ki és az idosebbik Attila jóindulatába ajánlotta magát, míg a fiatalabbik Aetiushoz fordult támogatásért. A római fővezér a fiatal herceget, aki a gyermeksorból alig nőtt ki, bajusza serkedt és aranyszőke haja vállára omlott le, szívesen látta, örökbefogadta és bemutatta a császárnak is, aki azután annak a jeléül, hogy elismeri trónra való igényét, barátsági és katonai szerződést kötött vele. A gyermekifjú trónkövetelőt Priskos is látta, aki éppen ebben az időben Rómában tartózkodott. Kétségtelen, hogy ez időtájt már erősen romlott lehetett a viszony a hún és a római birodalom között, mivel Aetiusnak tulajdoniképpen nem lett volna szabad egy, a Rajna túlpartján keletkezett ügybe beavatkoznia. Hogy a konfliktus miiként intéződött el, nem tudjuk. Attila a római beavatkozást a frankok elleni expedícióra használta fel és abból a körülményből, hogy á következő évben a frankok egy része, a száliak Aetius oldalán, a ripuáriak pedig Attila mellett harcolnak, arra kell következtetnünk, hogy Attila az idosebbik királyfit tette meg a ripuári frankok királyának.

ATTILA MÁSODIK KÖVETSÉGE.

Priskos azt írja,[44] hogy Attila pillanatnyilag habozik, melyik birodalom ellen forduljon s a *végén* úgy döntött, hogy előbb az erősebb nyugatiakkal számol le, tovább folytatván természetesen a tárgyalásokat, hiszen ő minden alkalmat megragad, amely lehetővé teszi a diplomáciai elin-' tézést. Második követsége bizonyságul magával viszi Honoria gyűrűjét és ura nevében követeli Honoriának, valamint atyai jusskként a birodalom felének a kiadatását,[45] amit Valentinianus kapzsiságból[46] elragadott tőle.

Seeck joggal mutat rá arra,[47] hogy egy ilyen házassági kapcsolat önmagában véve a nyugati birodalomra nézve nem is lett volna olyan káros. Már Valentinianus is csak anyja révén volt tagja az uralkodóháznak s fiúutódja nem lévén, ha őt egy Attila és Honoria házasságából származó gyermek követné, a hatalmas hún uralkodó birodalma erejét hozzáadva a római császárságéhoz, vissza tudná szerezni a birodalom elvesztett tartományait és meg tudná semmisíteni a beköltözött germán népek állami önállóságát is. Ily gondolat azonban aligha vetődhetett fel a császár agyában. Determinálta őt keresztény volta, mely irtózott a pogány kapcsolattól, az udvar félelme minden barbár inváziótól, saját ellenszenve a hunokkal és Attila erőteljes egyéniségével szemben, végül nem utolsó sorban Aetius hatalma és befolyása. Ezért a császár kitartott előző elhatározása mellett és Attila minden követelését visszautasította. Ezzel a Honoria ügy le is került a napirendről és a hún király gyorsan siettetve előkészületeit, az újabb tárgyalásoknál már taktikát változtatott. Az ide vonatkozó adatokat már Jordanes tudósítása tartalmazza.[48]

APOLLONIUS KÖVETSÉGE.[49]

Marcianus császár Atillához küldendő követül Apolloniust választotta ki, kemény embert, aki Saturninus lányának volt a sógora és a hatalmas Zeno tábornok szűkebb környezetéhez tartozott, majd 460-ban consul lett. Attila a követet nem messze az Aldunától várta, de nem bocsátotta maga elé, mert igen fel volt háborodva amiatt, hogy a keletrómaiak a szerződés alapján járó évi adót nem fizették meg és valószínűleg dühössé tette az új császár gőgös önteltsége is. A követet felszólította, hogy az ajándékot, melyet hozott, adja át. Az önérzetes követ ezt meg-

tagadta azzal az indokolással, hogy Attila az ajándékokat nem követelheti addig, amíg őt nem fogadta. Az ingerült király erre halállal fenyegette meg Apolloniust, ki azonban álláspontja mellett kitartott és azt üzente Attilának, hogy az ajándékokat mint zsákmányt megkaphatja, ha őt megöleti, de azt ki nem adja. Erre a király a követséget anélkül, hogy fogadta volna, elküldötte.

UTOLSÓ TÁRGYALÁSOK. A NYUGATI GÓTOK BEVONÁSA.

Ezen tárgyalások közepette halt meg, mint említettük Placidia anyacsászárné (450. nov. 27.), ami Valentinianus önálló fellépését és átmenetileg Aetius befolyásának erősödését vonta maga után. Az új helyzet Attila sziklaszilárd elhatározását egyáltalán nem befolyásolta. Forrásaink primitiv elképzelése szerint[60] a nyugati hadjárat mintegy folyománya Buda öt évvel azelőtt bekövetkezett halálának. Ennek az a következménye, hogy Attila szabadon cselekedhet, alattvalóinak száma nő, kincsekhez jut hozzá, melyet seregei felszerelésére fordíthat. Mi az előzőekből jól tudjuk, hogy mindez krónikásaink tájékozatlanságából és meseszerű eseménymotiválásából származott, hiszen Attila egész eddigi pályafutása következetes és céltudatos törekvés Európa meghódítása felé. Ebben a törekvésében bátyja, Buda sem akadályozta meg, hanem a maga módján támogatta is. Attila világuralmi törekvése azonban a maga teljességében csak most bontakozik ki. Már a nála járó nyugat- és keletrómai követek is latolgatják egymás között a hún király nagyratörő terveit és tele aggodalommal tekintenek a jövő elé.[51] Jordanes már a későbbi, az események hatása alatt álló kor felfogását rögzíti meg,[52] amidőn azt állítja, hogy Attila a világ népeinek megrémítésére született s most a nyugati hadjárat előtt az a szándéka, hogy a még független és szabad nyugatrómaiakat és gótokat meghódítsa, hogy így ezután az övé legyen az egész világ. Jellemző arra, hogy Jordanes milyen fércmunkát végzett, hogy míg e szavaiban, ha propagandisztikus beállításban is, de lényegében benne van Attila nyugati hadjáratának célzata, ugyanezen író az ismertetett másik helyén[23] a nyugati gótok megtorlásától tartó Greiserich diplomáciai akciója eredményeként hozza mozgásba a félelmetes hún sereget. Ha csak Priskost ismernénk, el kellene hinnünk, hogy a nyugati hadjárat csak a hisztérikus nyugati császári hercegnő szép szemeiért és vagyonáért indult meg, hiszen mint Jordanes megjegyzi, a népek csak királyaikért élnek és azok önkénye, vagy emberi szenvedélye évszázadok alkotásait semmisítheti meg.[54]

A következőkben meg kell állapítanunk, hogy Attila nyugati hadjárata ki ellen irányult tulajdonképpen, csak a nyugati gótok ellen, vagy pedig egyúttal a rómaiak ellen is? Ehhez elsősorban tisztáznunk kell a nyugati gótok és a rómaiak között fennálló kapcsolatokat.[55]

A kérdést igen sok felől megvitatták, de minden ellenérvelés dacára sem tartjuk valószínűnek, hogy Attila csak a nyugati gótokkal akart volna leszámolni. A két nemzet között egyáltalán nem volt szívélyes a viszony Theoderich uralkodása alatt. A gótok számára túlkevés volt Aquitánia, ezért törekedtek Hispánia felé, maid pedig Galliában a Loire és Rhone vonaláig terjeszkedni. A 430-as években a gót hódítás iránya keleti irányú és a Rhone torkolatáig terjedő területet igyekszik a rómaiaktól elfoglalni. Aetiusnak csak bún segítséggel sikerül a gó-

tok támadását kivédeni, az eldöntetlen küzdelem azután 439-ben ideiglenes békével végződik: Theuderich a békeszerződés dacára sem marad nyugton 442 körül Róma ellenes szövetséget köt Greiserichhel, mely azonban a római diplomácia sikeres beavatkozása következtében csakhamar szétbomlik. Ekkor Theoderich új szövetségest keres az északnyugati Hispániában lakó suevekkel, kiknek országa ez időtájt megerősödik és terjeszkedik. 449 elején Rechiar suev király nőül veszi Theoderich egyik leányát.[60] Theoderich valódi érzelmeit elárulja akkor is, amidőn, habár csak átmenetileg menedéket ad 444-ben Aetius engesztelhetetlen ellenségének, Sebastianusnak.[57] A gót-suev szövetség valószínű célja Hispánia elfoglalása és felosztása a két germán hatalom között. A galliai háború előestéjén tehát a gótok és rómaiak között igen feszült a viszony és igen valószínű, hogy Theoderichben meg van a hajlandóság arra, hogy a rómaiak és hunok harcában semlegesként kívül maradjon.

Attila a nyugati helyzetet tökéletesen ismerhette és amennyiben tisztában volt azzal, hogy egy római-gót koalició kellemetlen ellenféllé válhatok, ugyanúgy tudta azt is, hogy a két komoly nyugati ellenfele között pillanatnyilag feszült a helyzet és a következőkben igyekezett ezt a maga javára fordítani. Ha sikerül ügyes taktikával a rómaiak és gótok közé éket verni, akkor könnyű dolog lesz mindkét ellenféllel külön-külön egymásután leszámolni. Természetesen ezzel Aetius is tisztában volt, hiszen élete egész eredményét, a nyugati egyensúly helyzetét látta veszélyben forogni. Ha Attila a nyugati gótokat leveri a nyugati birodalom a legkomolyabb katonai támasztékát veszti el és akokr a germán támogatás hiányában a római birodalom sem tud majd Attilának ellenállni. Minden azon múlt tehát, hogy az ellenfelek közül melyiknek a diplomáciája lesz eredményesebb. Attilának meg volt az az előnye, hogy a diplomáciai bonyodalom kezdetén katonailag már fel volt készülve,[58] viszont Aetiusnak meg könnyebb volt a gótokat meggyőzni a mindkét népet egyformán fenyegető hún invázió katasztrofális következményeiről.[59] Mindenesetre Attila diplomáciája rugalmasságára vall, hogy a Honoria ügyet egyelőre nyugodni hagyja és most minden erejét arra veti, hogy ellenségeit megossza. Az erre vonatkozó, valamint a háborút közvetlenül megelőző diplomáciai tárgyalásokról szóló tudósítások ismét szigorú és alapos kritikát igényelnek.[60]

Szűkös forrásaink még vékonyabban folyó tudósításaiból is kitűnik Attila diplomáciájának rendkívüli rugalmas volta. Attila a tárgyalások első menetében Honoria védőjének csapott fel és a császárlány kezét kéri és egyúttal rajta keresztül kíván befolyást biztosítani a római birodalom ügyeinek intézésébe. Amikor látja, hogy ez a kívánsága legyőzhetetlen akadályokba ütközik, új módszert választ. Nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy a nyugatrómai kormányzat nemcsak presztizs okokból, hanem jól felfogva a nyugati birodalmat fenyegető veszedelmet, saját létének biztosítása érdekében visszautasítja Attila területi kivánságait. Ezért Attila most a tárgyalásoknak más irányt ad. Tisztában van ugyanis azzal, hogy a rómaiak és nyugati gótok között a békeszerződés dacára is rendkívül feszült a viszony, ezért most minden törekvése arra irányul, hogy ezeket az ellentéteket kimélyítse, a két hatalmasságot egymástól elválassza, hogy azután a későbbiekben velük külön-külön számolhasson le. Együttesen tekintélyes erőt képviselnek, külön nem sokáig tudnak ellenállni a hún világhatalomnak. Hogy ezt a célját elérhesse, úgy Tolosába, mint Ravennába követségeket küld ki. Valentinianus császárt megnyugtatja, hogy ő nem a birodalom ellen készülődik háborúra, hanem szökevény alattvalóit,

a nyugati gótokat akarja megfékezni. Rámutat arra, hogy ez a harcias, fékezhetetlen nép a rómaiaknak a múltban sok kárt okozott és nem is olyan rég még Aetiusnak hún segítséget kellett igénybevennie, hogy a gótok galliai hódító előnyomulását megállíthassa.

Theoderich királyt viszont követei útján megnyugtatta, hogy nincsenek vele szemben ellenséges szándékai. Hadserege a birodalom ellen készülődik, mely a gótoknak ősi ellensége. A birodalom, elleni háborúból, ha a gótok a többi germán nép példájára a hún király mellé állnának, nemcsak nagy zsákmányt szerezhetnének, hanem örökös területéhségüket is kielégíthetnék a meghódítandó országokból. A hún király elég erős arra, hogy minden ellenségét megsemmisíthesse és igen rosszul járnak azok, akik útjába merészelnek állni. Körülbelül üyen tartalmú lehetett az az üzenet, melyet a hún követség Theoderichnek átadott és ha nem is járt teljes eredménnyel, a további események, Itieoderich huzakodása azt igazolja, hogy nem volt egészen hatástalan a királynál.

Az udvar természetesen rövid idő alatt megtudta, hogy Attila tárgyalást kezdett a nyugati gótokkal és ennek megfelelően járt el. Valentinianus a hún követségnek azt a választ adta, hogy à császár legjobban azt szeretné, ha a békés viszony Attilával fennmaradhatna. Ő nem ellensége a gótoknak, akik a birodalom területén megtelepedtek és akik jelenleg a császárral békességben élnek. Ha Attila mégis háborút indítana a nyugati gótok ellen, akkor mivel ez a nép messze a birodalom határaitól, annak területén belül él, kénytelen volna a határokat átlépni, az útbaeső tartományokat elpusztítani, amit a császár nem engedhet meg és ebben az esetben a két birodalom között háborúra kerülne a sor. Ezen válasszal egyidőben Valentinianus, vagy más verzió szerint Aetius követség útján értesítette a gótokat, hogy Attila, követsége közlése szerint ellenük készülődik háborúra. A nyugati gótokat súlyos veszély fenyegetné, ha meggondolatlanul az ősi ellenséggel szövetkeznének. A világuralomra törekvő Attilának csak akkor nem lesznek szolganépei, ha szövetkeznek a birodalommal és egyesült erővel ellenállnak a gőgös és elvakult barbár fejedelemnek.

Ezen követség jár ás után, mely vagy a 450. év utolsó napjaiban, vagy pedig a 451. év legelején történt, általános nagy volt a bizonytalanság, úgy Tolosában, mint Ravennában. Theoderich óvatosan kitért mindtét fél közeledése elől. Nem volt olyan rövidlátó, hogy népével egymagában fogja fel a világhódító csapásait, vérezzenek helyettük a rómaiak és hunok, akik mindketten a gótok ellenségei. Különben is a gótoknak még mindig van elég idejük védekezni, ha a hún támadás közvetlenül határaikat fenyegeti. Ugyanakkor Aetius nem tudja még biztosan, hogy Attila hol fog támadni. Fennáll az a komoly veszedelem, hogy a hún sereg a galliai tartományokat fogja elözönleni, ebben az esetben a védelem megszervezésére még van elég idő és akkor elsősorban a Galliában állomásozó csapatokat, valamint az ott élo népek felkelését veszi igénybe, kiket aligha mozgósíthat Itália védelmére. Ha viszont az Itáliában rendelkezésre álló csapatokat oda viszi át és Attila mégis csak váratlanul Itáliát támadja meg, akkor az anyaország menthetetlenül odavész és a hunok zsákmánya lesz, anélkül, hogy reménye lehetne arra, hogy galliai csapatokkal fel tudja menteni. Csak most, ezekben a nehéz napokban tűnt ki, hogy milyen mélyre süllyedt a római katonai erő. Ezért Aetius egyelőre úgy döntött, hogy Itáliában marad és á dolgok kialakulását ott várja be.

ATTILA ELŐKÉSZÜLETEI A HÁBORÚRA.

Adatok hiányában csak következtetésekből deríthetjük fel, hogy Attila mikor látott hozzá a nagy nyugati hódító hadjárat előkészítéséhez. Első cselekménynek tekinthető hatalmas kiterjedésű birodalmának egységesítése és a feltörekvő centrifugális népmozgalmak elnyomása. A közvetlen előkészületek is már régóta folytak, hiszen már Maariminos követsége idején (448) a római diplomaták tudják, hogy Attila valóban óriási méretű hódító hadjáratra készül, csak még annak iránya felől vannak találgatások. Előkészületi cselekménynek tekinti *Wietersfoeim-Dahn*[61] Germánia meghódítását is. Ez teljesen tarthatatlan álláspont, mert Germania bekebelezései már régebben megtörtént és mert katonai lehetetlenség lett volna Attüa számára, hogy harcias és nagyszámú népektől lakott ilyen óriási területet maga mögött tudva, birodalma középpontjától távol, egy galliai hadműveletre vállalkozzék anélkül, hogy tisztában lett volna a germán népek magatartása felől. Ellene szól ennek az állításnak az is, hogy a germán népek ebben a hadjáratban, mint hódolt népek nemcsak hogy résztvesznek, hanem igen vitézül helyt is állnak és súlyos véráldozatot hoznak, már pedig Attila aligha merte volna őket magával vinni, ha közvetlenül azelőtt hódoltak volna.

Onegesius fővezér és Ilek alkirály, Attila fia 448-ban térnek vissza keletről, legyőzve az ottani végső ellenállást. Ez tehát az az időpont, amikor Attila biztos lévén birodalma belső békéjéről, nagyobbméretű külső háborút kezdeményezhet, bár tény, hogy Attilának ezt megelőzően is akkora, haderő állott a rendelkezésére, hogy a balkáni háborúkat és a keleti hadjáratot egy időben folytathatta. E két szempontot egybevetve a hadielőkészületek körülbelül akkor kezdődnek el, amidőn Maximinos és Priskos Attilánál követségben járnak és amikor a Dunán való átkelés után egy Attila által személyesen vezetett nagyobbméretű hadgyakorlat kellős közepébe kerülnek bele. Ugyanekkor járja meg a nyugati diplomácia köreit az a hír, hogy Attila Perzsia meghódítására készül és utána fog leszámolni a rómaiakkal. Hogy ez az eredeti terv miért változott meg, *azzal* már előbb foglalkoztunk s itt csak arra mutatunk rá, hogy az élelmezési nehézségek miatt ekkoriban a nyugati hadjáratban majdan résztvevő csapatoknak csak elenyésző részét mozgósították. A további előkészületek igénybevették a 449. és 450. évet. Elsősorban is a különböző népek alakulatait kellett mozgósítani, gondoskodni kellett egységes felszerelésükről, begyakorlásukról, fegyelmezésükről, kiképzésükről. Azután megfelelő mozgó állatállományt kellett összegyűjteni és egyéb könnyen szállítható élelmiszert, ezeket elhelyezni és raktározni kellett az indulásig, majd később menetkésszé tenni, biztosítani a felvonulási vonalat, a fontosabb átkelési helyeket, az összeköttetést és végül hozzá kellett látni a harci felderítés előkészítéséhez.

450. év telén[62] Attila seregének nagyobbik fele, a közép- és keleteurópai népek alakulatai már mozgósítva lehettek és javarészük a Duna-Tisza közére és Pannoniába koncentrál tátott, míg a nyugatabbra, Germania területén élő népek menetkészen várták az alkalmat a fősereghez való becsatlakozásra. Legkésőbb 451 januárjában a sereg zöme útnak indult, hogy még a tavasz elején elérhesse a hadszinteret, a határt és átkelhessen a Rajnán,[63] mely útjuk egyetlen jelentős természeti akadályát képezte. Mindezek olyan feltevések, melyeket a katonai szempontok írnak elő. Nincs

több adatunk arra vonatkozólag sem, hogy miként fejlődött fel ez az óriási sereg. Annyi azonban bizonyos, hogy

1. Attila a nagy hadjárat kezdetén nagy kiterjedésű birodalmának tökéletes ura volt;

2. hogy a keleti, perzsa és bizánci határok, valamint a fontosabb belső katonai pontok védelmére jelentős erőket kellett visszahagynia;

3. és hogy idő kellett ahhoz, hogy ily Xerxes óta nem látott nagyságú és vegyes összetételű hadsereget össze lehessen szoktatni és be lehessen gyakorolni a legkülönbözőbb fegyverzetű, vérmérsékletű népségeket, amelyeik többszáz nyelvet és dialektust beszéltek, más isteneiket imádtak, különböző kultúrfokon álltak, másféle módon értettek a harchoz és végül különböztek megbízhatóság és igénybevehetőség szempontjából is. Egy ilyen nagyszámú és vegyes harcos tömeget csak egy Attila energiája és világhódító tekintélye tudott egybekovácsolni. Elősegítette munkáját, hogy minden népet nemzeti vezetői vezettek, így is csaknem leküzdhetetlen nehézségeket okozott a sereg mozgásbahozása, élelmezése és nem utolsósorban katonai célokra való felhasználása.

A HADSERG LÉTSZÁMA.

Attila seregének létszámáról eltérőek az adatok. Ez a dolog természetéből folyik, mert ez a sereg sohasem volt teljesen együtt, újabb csatlakozások növelték, egyes seregtestek kikülönítése csökkentette, betegségek, harcok, szökések megtizedelték, foglyok szaporították, a célszerű propaganda és az ellenség vad félelme nagyranövelte. A kombattáns csapatok létszáma mintegy negyedmillió főre volt tehető.[64] Ekkora sereget az akkori világ egyik birodalma sem tudott kiállítani. *Thierry* szemléltetően írja le, – ez ennek az írónak a nagy előnye és végzetes hibája, - hogy ez a hatalmas sereg felvonulóban elborítja a Dunának mindkét partját. *Seeck* arra mutat rá, hogy ily nagy sereg ellátása ezen kor utánpótlásának primitiv technikája mellett leküzdhetetlen akadályokat jelentett. Ez véleményünk szerint csak részben igaz, részben pedig túlzás, mert a nomádseregek hadiellátási módszere éppen azért fejlettebb a középkorénál, mert az ú. n. ridegmarha hihetetlen gyorsasággal tudja követni a sereg gyors mozdulatait. A napi ellátás gazdagabb országokbaji ezen tartalék felhasználása nélkül is biztosítható, mert az élelem rekvirálásáról egy lovassereg könnyen tud gondoskodni. A haderőt nagymennyiségű szekér követte, mely hadifelszerelést, élelmet szállított, a sebesülteket vitte megfelelő helyre és a zsákmány elhelyezésére szolgált, szükség esetén pedig szekérvárnak volt felhasználható. Sőt hirtelen összeállítható és szétszedhető tábor is volt egyúttal.

Tagadhatatlan, hogy Attila gyors hadműveleteinek a sereg nagy létszáma csak az akadálya volt, így elsősorban a gyalogos alakulatok a maguk lassúbb mozgásával nem tudták követni a hún és rokon népek lovashadosztályainak gyors taktikai lépéseit, a visszavonulásnál viszont útban voltak. Ugyanakkor azonban megbecsülhetetlenek voltak a nyílt közelharcban, a várostromoknál, a biztosításoknál, fontosabb folyamátjárók megszállásánál, ahol ezeknek a túlnyomó részben germán csapatoknak a kollektív értéke kitűnően felhasználható volt. Vegyük hozzá azt is, hogy

Attila, ha népének érdekeit igazán képviselni akarta, hadjárataiban minden hódolt népet fel kellett használnia, mert egyébként a húnság erői előbb-utóbb elfogytak volna.

ATTILA SEREGÉNEK ÖSSZETÉTELE.[65]

A sereg magvát kétségtelenül a hún lovashadosztályok alkották, mellettük az azonos fegyverzetű és taktikajú egyéb hódolt török népek hasonlóértékű lovascsapatai állottak, melyekről természetesen kellő szakértelemmel nem rendelkező forrásaink nem emlékeznek meg. Ezeknek az utóbbi népeknek a nevét adatok hiányában aligha lehet összeállítani, de mindenesetre ott voltak az akacirok és a különböző ogur népeik, az északabbra lakó finn és ugor népek, továbbá az ázsiai fehér hunok segédcsapatai. Aligha tévedünk, ha a seregnek ezt a részét legalább 80-100.000 főre tesszük.

Harci értékre közvetlenül a hunok után következtek a hódolt germán népek. Különösen kiemelik forrásaink a *gepidákat,* kiket Attila apósa, Ardarich király vezetett[66] s akik a háború alatt vitézül megálltak a helyüket és súlyos véráldozatot hoztak, a *keleti gótokat,* kiknek az élén az Amálok nemzetségéből való három testvér, Valamir, Theodemir és Videmir királyok állottak.[67] Mindkét nép főereje a nehéz fegyverzetű gyalogság volt, bár kétségtelenül lovasalakulatok is álltak a rendelkezésükre. Rajtuk kívül a következő germán népek vettek még részt a hadjáratban: *herulok, skirek,*[68] a Rajna jobbpartján maradt *burgund* törzsek,[69] *a thüringek,*[70] a *ripuári frankok*[71] a *rugiak*[72] a suev népek közül a *markomannők* és *quádok* és mivel Germiánia elismerte Attila főségét, *longobárd, szász* és *alarnann*[73] segédcsapatok is. E könnyű és nehézfegyverzetű gyalogság és számottevő lovasságból álló germán csapatok létszáma szintén elérhette.[74]

A hadsereg harmadik része sem volt harcilag értéktelen, de sokkal tarkább volt az előbbi két kategóriánál. Ide sorolhatók elsősorban az, alánok, akiket Prokopios massagétai néven említ, a bastarnák és e két népnév egyúttal jelenti az Attila birodalmához tartozó és általunk alig ismert igen sok szarmata nép részvételét. Többségük nehéz fegyverzetű lovas és gyalog. E harmadik csoporthoz tartozhattak a létszámban sokat, harci értékben annál kevesebbet jelentő szlávok, akiket a törökfajú népek inkább tábori szolgálatra, megszálló és ostromló csapatokként alkalmaztak. Az egész emberáradat bár külön-külön harcias és elszánt népekből állott, de éppen tarka összetételénél és az egybeszokás hiányánál fogva gyakran károsan befolyásolta a hadműveleteket.

Attilának ragyogó kísérete volt az alárendelt népek királyaiból, fejedelmeiből és törzsfőiből, akik csaknem szolgai alázattal, rettegve lestek a nagyúr minden szemrebbenését. Ebből a környezetből eltekintve a hún alkirályoktól és egyéb vezető emberektől, kiket derék Jordanesünk elhallgat, kiemelkedtek a már említett Ardarich és Valamir királyok, akik Attila bizalmát bírták és emiatt hozzá közelebb álltak. Érdekelné a történészt, hogy mi történt Onegesiussal, a fővezérrel, akinek nevéről szűkszavú forrásaink a galliai hadjárattal kapcsolatban nem emlékeznek meg és akinek ezekben a. nehéz napokban éppúgy Attila oldalán lett volna a helye, mint a nagykirály felnőttebb fiainak. Fontos megbízást kaphatott, Valószínűleg ő és Ilek helyettesítették a távollevő uralkodót, vagy ő lehe-

tett a keletrómaiak ellen kiküldött megfigyelő hadseregnek a vezére. Az az érzésünk, hogy az előkelő és fejedelmi kiséret éppúgy gátolta Attila szabad mozgását, mint Pompeiust a sok senator a pharsalusi csata előtt. Attüa kancelláriája Aetiustól kapott emberekből állott s ha reszkettek is a nagyúr haragjától, sok titok pattanhatott ki e renegátokon keresztül.

A hatalmas hadsereg javarésze a Duna völgyében, a nagy alföldi síkságon és Pannoniában gyűlt össze, centruma Attila székhelye volt. Ide ' futottak össze a szálak Ázsiától az Atlanti-óceánig. Előbb a középdunai germán törzsek gyűltek össze s csak azután csatlakozhatott be a hunok és rokonnépek lovashadosztályainak a zöme és Keleteurópa népeinek tarka áradata. A germániai népek javarészének a megszemlélésére és beosztására csak akkor került sor, amidőn a fősereg országukon átvonult. A Rajna vonalára érve azután a haderő minden része egyesült.

A különböző népek mozgósítása és felvonulása 450/451 felén nyert befejezést és 451 januárjában a Duna völgyében, a folyó mindkét partján nyugatnak vette útját a Feketeerdőnek és azon át a Rajnának.

Bizonyára sem Rómában, sem pedig Konstantinápolyban nem voltak ismeretlenek azok az óriási előkészületek, melyeket Attila foganatosított s melyek során birodalma minden erejét mozgásba hozta és felvonultatta. A két római birodalomnak így bőven volt ideje arra, hogy felkészülhessen.

ATTILA HADITERVE ÉS ANNAK BÍRÁLATA.

Attila, amint ez az eseményekből kitűnik, csáknem minden erejét összpontosította és a főtámadást Délnémetországon át Gallia ellen intézte. A birodalma déli határán kikülönített serege Illyricum határait pusztította egészen addig, amíg Marcianus keletrómai császár nagyobb sereg élén ott meg nem jelent és ekkor a hunok a Duna vonala mögé húzódtak vissza. Ide már a keletrómaiak nem merték őket követni.

Aetius hosszabb ideig Itáliában marad serege *egy* részével[74] és csak amidőn már kétségtelenné válik, hogy Attila támadása kizárólag Gallia ellen irányul, mondhatni csak akkor, amidőn biztos tudomást szerez arról, hogy Attila már a Loire vonalát fenyegeti, vonul át az Alpok túlsó oldalára. Katonailag értéktelen forrásokra támaszkodva, másfélezer év távlatából nehezen mondhatunk bírálatot arról, hogy Attila helyes haditervet alkalmazott-e akkor, amidőn a 451. évi hadjáratban minden erejét Gallia és a 452. évi háborúban ugyancsak teljes erejét Itália ellen alkalmazta. Több mint egy évezred multán XIV. Lajos és Napoleon elleni hadjáratokban az ellenséges koalíciók helye® felismeréssel egy időben támadnak az Alpoktól északra és délre és ezáltal igyekeznek a franciák erejét megosztani. Ami helyes volt évszázadok multán, fokozoittabb mértékben indokolt volt Attila korában. Mert ha a hún fősereg a Dunán, Rajnán és Szajnán keresztül intézett főlökésével egyidejűleg egy könnyű lovasságból és gyalogságból álló, gyorsan mozgó 50-60.000 főnyi sereg déli irányban támadott volna, nemcsak a fősereg támadását tehermentesítette volna, hanem Aetiust Itália védelmére kényszerítvén, lehetővé tette volna, hogy Attila a nyugati gótokkal végérvényesen leszámoljon. Fel kell tennünk, hogy Attila a nyugati taktikával éppúgy tisztában volt, mint a lovasnomádokéval, tehát oly fontos, esetleg leküzdhetetlen okok kényszerítették erre az elhatározásra, melynek rugói előttünk ismeretlenek. Marciamis hátbatámadásától szemmelláthatóan nem kellett tartania, mert hi-

szen ez az öreg katona megelégedett azzal, hogy birodalma területéről az ellenséget elűzte és azután erőtelensége tudatában nyugton maradt. A rendelkezésre álló csapatok létszáma oly nagy volt, hogy még egy százezres létszámú seregnek más hadszíntérén való alkalmazása sem_ vált volna veszedelmessé a fősereg számára. Az előző évek itáliai hadjárataiból tudjuk, hogy még egy Stilicho is magára hagyatva tehetetlen volt Alarichhal és Radagaissal szemben és halála után egész Itália ki volt szolgáltatva a nyugati gótoknak. Ugyanilyen eredményre lehetett számítani, ha egy második hún sereg Itáliára veti magát, melyet az előző háborúkból legalább is olyan jól ismertek, mint Galliát. Hátra volna még Attila elhatározása magyarázatául feltenni, azt, hogy nem volt olyan megfelelő rátermett és megbízható alvezére, kire ilyen nagy felelősséggel járó és nagy önállóságot megkövetelő feladatot rábízhatott volna, de ezt a feltevést el kell vetnünk, hiszen nyugodtan lehet állítani, hogy Attila seregében már ott volt a következő korszak minden számottevő germán vezetője és ha névleg nem is ismerjük őket, lehetetlen azt állítanunk, hogy a hatalmas hún nemzetnek ebben a korban Attilán kívül ne lett volna más képzett hadvezére.

Nincs más hátra, mint elfogadni azt az egyedüli lehetőséget, hogy Attila bízott hadjárata abszolút sikerében. Ezért nem is törődött azzal, hogjy ellenfeleit megossza. Különben is az utolsó percig tényleg az volt a helyzet, hogy Aetius a hadszintérről távol marad és a nyugati gótok sem határozták el magukat a támadó fellépésre. Így Attila_abban a hiedelemben élt, hogy ügyes diplomáciai mesterkedéssel, vagy az egyik, vagy a másik felet sikerülni fog a koalícióból kiugrasztania.

FELVONULÁS A RAJNÁHOZ.

Attila felvonulásáról a krónikák három adatot őriztek meg. Az egyik, hogy Attila támadása hadüzenet nélkül, a béke kellős közepén következett be,[75] a második, hogy a Rajnán át támadta meg Galliát,[76] a harmadik, hogy a hún támadás először Belgiumot érte.[77] Forrásaink hallgatása miatt feltevésekre vagyunk utalva.[78]

Amidőn Attila a Duna völgyében útnak indult, seregének zöme már együtt volt. Vindobonán, Lauriaeumon, Quintanan és Reginumon keresztül a Duna mindkét partján gyors menetben hatoltak előre a Duna felső folyása felé, nyugati irányban, anélkül, hogy bárhol is valaki útjukot állotta volna. A mai Ulm közelében Pornónál átvágott a sereg a hegyes és erdős terepen a Nicer (Neckar) folyó völgyébe és északi irányban, majd nyugat felé fordulva elérte a Rajnát. Itt csatlakoztak a fősereghez a burgundok, alamannok, türingek, longobárdok és más germániai népek.

ÁTKELÉS A RAJNÁN (451. február-március).

A Rajna a tavaszi hónapokban nem kis akadály egy ilyen nagy létszámú sereg számára. Ennek a folyónak völgyében folytak annak előtte az elkeseredett küzdelmek a rómaiak és germánok között, így Caesar, Germanicus és Julianus idejében. A hatalmas folyó mindig komoly akadály volt a támadó fél számára. Most is, ha Aetiusnak sikerül idejében felvonulni a Rajnához, kétségkívül már itt döntő ütközetre került volna a sor. De bármily nagy is volt a Rajna, az ázsiai nagy folyók, a Volga, Don

és Duna vízéihez hozzászokott hún lovasság számára nem volt számottevő akadály. A Rajna hosszú vonalát különben sem lehetett volna védeni, mégha Aetius teljes seregével is felvonul annak partjaira. A hunok kitűnően értettek a folyami átkelésekhez, tehát vagy a római állások felettr vagy pedig alatta áttörtek volna, sőt magától a folyam átúsztatásától sem riadtak vissza.[79] Erre egyébként most nem volt szükség. A szállítóeszközök javarészét Attila már jóelőre felhamoztathatta, azokat az apró csónakokat és kompokat, mint amilyenekéit Priskos az Aldunánál látott. A Feketeerdő tölgyesei és bükkösei rengtek a fejszecsapásoktól, egy, vagy két hét leforgása alatt csónak, tutaj és rögtönzött híd elegendő állott rendelkezéséire s erre a hatalmas népáradat több helyen több oszlopban átkelt a Rajnán, amit az alább felhozandó katonai indokok igazolnak.

Attila hídfőállásokat építtetett ki s megfelelő nagyságú őrségek hátrahagyásával az összeköttetést birodalmával, valamint a Galliából való visszavonulás útját biztosította. A több helyen való átkelést indokolta a hunok legyezőalakban való felvonulása. Erre a széles arcvonalban való fejlődésre azért volt szükség, mert Attila gyors tempóban akarta meghódítani Galliát és mint mindig, nem akart hátában az ellenség kezén hagyni hadászatilag fontos pontokat. De szükség volt erre a széles arcvonalra a sereg elemezése miatt is, mert többszázezres sereget még egy olyan gazdag ország, mint Gallia is nehezen tud eltartani, viszont a széles étappe-terület lehetővé teszi tartalékok felhalmozását is. Nem hagyható figyelmen kívül annak pánikkeltő propaganda hatása, hogy egyszerre az egész ország érzi az ellenség csapásának súlyát. Attila a széles arcvonalt annál is inkább felvehette, mert hiszen hírszerzői révén pontosan tudta, hogy az ellenség még csak az előkészületeknél tart. A galliai helyőrségek a túlnyomó ellenfél elől harc nélkül visszahúzódtak és a rómaiakkal szövetséges germán népek is kitértek az előnyomuló hún seregek elől.

ATTILA GALLIAI ELŐRENYOMULÁSA.

Hátra volna még megállapítani, hogy Attila milyen útvonalon nyomult előre Galliában.[80]

Attila a Rajna mellékére érkezve óriási seregét aszerint, melyik útvonalon érkeztek meg, három hadseregre osztotta. A déli hadsereget, mely a Duna forrásvidékéről valahol Vindonissánál (Windisch) kelt át a Rajnán, Augusta Rauracumon (Kaiser Augst) és Vesontin (Besancon) át a Dubis (Doubs) folyó völgyébe irányította. Ennek az volt a feladata, hogy a hún sereg zömét déli irányban fedezze és abban az esetben, ha AJetius a rómaiak itáliai hadserege és galliai csapatok élén kísérletet tenne, hogy a Rhone völgyében észak felé hatolva, a hunok hátát fenyegesse, ezt a támadást kivédje. A hún hadsereg zöme, a fősereg Moguntiacuni (Mainz) és a Mosella torkolata között kelt át a Rajnán. Jobbszárnya a Mosella völgyében déli irányban hatolt előre, míg balszárnya azt a feladatot kapta, hogy a Rajna partján fekvő nagy és erős városokat elfoglalja, melyeknek birtokára a hunoknak, a mögöttes országrésszel való kapcsolat biztosítása céljából, okvetlenül szükségük volt. Így estek el egymásután Moguntiacuni, Colonia Agrippina, Borbitomagus, Argentoratum és Argentivaria. Közben a jobbszárny a Mosella völgyében messzire délre előrehatolt és a városok bevétele után ehhez, az Attila szemé-

lyes vezetése alatt álló fősereghez csatlakozott a sereg balszárnya is. Az északi hadsereg, mely a hún hűbéres germán népek hadilletményeiből, így elsősorban türingekből, frankokból és szászokból állott, az Alsórajna mentén a Mosa (Maas) torkolata tájékán kelhetett át a Rajna foalpartjára és széles frontra kiterjeszkedve centrummal a Maas völgyében nyomult előre délnyugat irányában, Belgiumon keresztül. Elsősorban a rómaipárti frankokat kergette futásba, nagy dúlásokat és öldökléseket vive végbe az otthonmaradt lakosság körében. Sorjában elestek Belgium városai, így Tongres, Nemetacum (Arms), Durocortorum, melynek ez időben Remi a neve (Rheims). Óriási zsákmány került mindhárom hún hadsereg birtokába.

A római helyőrségek, valamint a szövetséges népek fegyverfogható lakossága csakhamar belátta, hogy az óriási túlerőben levő ellenséggel nem veheti fel a harcot és emiatt a hún áradat elől déli irányban, előbb a Seine, majd a Loire vonala irányában visszahúzódott. Sehol komoly összetűzés nem volt. A pánik hatása alatt senki ellenállani nem mert, csak a magára hagyott papság fanatizálta itt-ott a lakosságot a teljesen kilátástalan ellenállásra. Az egyház tisztán látta, hogy most ebben a háborúban nemcsak Gallia sorsa dől el, hanem az egész nyugati kereszténységé, mert ha Attilának sikerül ellenfeleit legyűrni, semmi abban meg nem gátolja, hogy a nyugatrómai birodalom tartományait egymásután el ne foglalhassa. Ez pedig a nyugati kereszténység bukását vonja maga után.

A HUNOK ELŐRENYOMULÁSÁNAK HATÁSA.

Attila óriási seregének előretörését mindenütt páni félelem előzte meg, melyet a hún és szövetséges lovasság gyorsasága és az ellenállókkal szemben alkalmazott kegyetlen megtorlás csak sokszorozott. Erre a kérlelhetetlen szigorúságra feltétlenül szükség volt, mert Attila csak így tudta megakadályozni, hogy a papjai által fanatizált lakosság a háta mögött ne borítson mindent lángba a maga kétségbeesett felkeléseivel.'„ Attila egyébként nem volt ellenséges érzületű Gallia lakosságával szemben. Mint a rómaiak barátja lépett fel, aki csupán megszökött alattvalóit, a nyugati gótokat jött meg-fékezni[82] és miközben ezt nem szűnt meg hangoztatni, az önként meghódolókat tényleg nem bántotta, csupán csak a jövőbeni esetleges felkelésüket gátolta meg oly módon, hogy a városfalakat mindenütt leromboltatta. Annál irtózatosabb volt a haragja azokkal szemben, akik hiábavaló ellenállásukkal seregének gyors előrenyomulását ideig-óráig feltartóztatták.

Mint láthatjuk, a hún sereg valósággal legyezőalakban átfogta egész Belgiumot és Eszakgalliát és ezekben a napokban már Besancontól az Óceánig terjedő terület a birtokába került. Hogy ennek a szétterjeszkedésnek megvoltak a hátrányai is, az kétségtelen. Ilyen széles arcvonalon megoszló hadosztályokat és kisebb egységeket nehéz volt összetartani és még nehezebb előrelendíteni.[83] Mégha nagyobb zsákmány, az élelmezés megkönnyítése[84] és a mögöttes országrészek tökéletes biztosítása ezt indokolta is, kétségkívül a rómaiak időt nyertek arra, hogy nagyobb sereget gyüjthessenek össze és azt Középgalliában felvonultathassák.[85] Ez a többirányból való felvonulás, mint már megjegyeztük, sok azonosságra mutat azzal a harci módszerrel, melyet 800 év multán Batu kán alkalmazott Középeurópában.

Közben a œntramban felvonuló fősereg a Rajnamenti városok elfoglalása után[86] zömével a Mosel völgyében előrehatolt a fontos Augusta Treverorum (Trier) ellen. Ez a nagy és fontos város nem állhatott sokáig ellen, hiszen ostromáról semmitsem hallunk.

METTIS (METZ) ELFOGLALÁSA (451. április 7).[87]

Attila támadásának következő célja Mettensis urbs (régebben Divodurum, ma: Metz) nagyobb római város volt a Mosel völgyében, melynek lakói keményen ellenállottak. A hún király, hogy ne kelljen időt vesztegetnie, gyorsan továbbvonult a kb. 20 kilométernyire levő Scarponna város ellen. Alighogy hozzáláttak az ostromhoz, hirüladtak, hogy Mettis falainak egy része beomlott. Erre Attila gyorsan visszafordult és serege egy részének élén 451 húsvétjára virradó éjjel, április 7-én a nagy várost rohammal bevette. A fegyverrel ellenállókat és papokat megölték, a várost felgyújtották és Szent Stephanus kápolnája kivételével földig rombolták. A város püspöke fogságba került. Az egyik különítmény közben elpusztította a Mettistől délkeletre fekvő Decempagi (Dieuze) városát.

DUROCORTORUM BEVÉTELE.

Mialatt a hún fősereg egyes hadosztályai Toul-on át Troyes felé vonultak, maga Attila Virodunumon (Verdun) és Axuennán át a remok egykori fővárosa, Durocortorum (Kheims) ellen indult. Akkora volt már Gallia szerte a rémület, hogy a lakosság be sem várta a hunok megérkezését, hanem mindenét otthagyva elmenekült a hegyekbe és erdőkbe.[81]'· Szent Nicasius püspök azonban papságával és egy csomó mindenre elszánt emberrel a városban maradt, de fegyveres ellenállásra *nem* gondolt. A legenda szerint a bevonuló Attila a templom előtt találta rá a teljes főpapi díszben levő püspökre, aki papsága élén Dávid zsoltárait énekelve várta a vértanúhalált. Egy hún harcos odaugratott a püspökhöz és egyetlen kerdcsapással levágta a fejét, majd összevagdalta a püspök húgát, Eütropiát is, ki bátyja védelmére kelt.[89] Erre kezdetét vette a gyilkolás és rablás, de amint a legenda elmondja, egyszerre a templom felől félelmetes rettentő hang hallatszott, amitől a hunok annyira megrémültek, hogy megszaladtak. Másnap a lakosság visszatérhetett otthonába és eltemette szent püspökét.[90]

Szó esik a legendákban Laon és St. Quentin elfoglalásáról is.[91] Ebből arra lehet következtetni, hogy a hún északi sereg Tongres és Arra® elfoglalása után a Maas és Sambre völgyében átvonult az Oise völgyébe és most azon át közeledett a Seine vonalához, amelyet ekkorra más pontokon a fősereg is elért.

A fentiekkel szemben meglehetősen bizonytalan, hogy a Parissal kapcsolatos legendának lenne valami köze a történelmi valósághoz.[62]

A legendának történeti háttere nincs. Hogy Attila nem támadta meg Parist, merő véletlen, kíyülesett felvonulása útján, vagy nem tulajdonított a helynek különösebb jelentőséget.[93] A város valószínűleg sietett meghódolni s így a hunoknak semmi okuk sem volt arra, hogy a kis szigetet felkeressék.

Hasonlóan nem esett bántódása Tricassis (régebben: Augustobona, ma: Troyes) városának sem, melynek a legenda szerint Attila Szent Lupus püspök kérelmére kegyelmezett meg.[94]

BENYOMULÁS KÖZÉPGALLIÁBA.

Attila a Rajnától két útvonalon nyomulhatott be Délgalliába, az egyik Langres-Chalons-sur-Saonie-Lyonon keresztül vezetett a Rhône völgyébe, – ez volt rövidebb, – a másik Rheims-Troyes-Orleánson keresztül vitt, mely bár kerülő út volt, lovas serege számára nagyobb lehetőséget nyújtott a fejlődésre. Az első útvonalon energikusan előrehaladva, meggátolhatta, hogy Aetius, aki még mindig az Alpok vonalán volt, egyesülhessen a galliai római erőkkel és a nyugati gótokkal, sőt szerencsés esetben végezhetett volna vele még azelőtt, mielőtt a nyugati gótok segítségére jöhettek és az egyéb galliai segédcsapatok összegyűjthetők lettek volna. A nyugati felvonulási út, eltekintve a sok fölösleges, időrabló várostromtól, oly hosszú időt vett igénybe, hogy a szövetségeseknek módjában állott az összes rendelkezésre álló erőket egyesíteni.[95] Attila tehát itt súlyos' stratégiai hibát követett el, ami később végzetesen megbosszulta magát. Már egymagában feltűnő, hogy Itália keleti határait nyugton hagyta, valamint szembeötlő az is, hogy Galliának éppen azt a részét hagyta békében, amely egyedüli biztos birtoka volt a nyugatrómaiaknak. Ennek valamilyen messziremenő oka kellett, hogy legyen. Attilát kétségkívül nem a zsákmányolás, hanem a hódító szándék vitte Galliába, ez esetben pedig két üyen kitűnő alkalmat nem mulaszthatott el, mellyel az ellenséget egymástól elszigetelheti és Aetiust vagy az Alpesek keleti lábánál, Itáliában,, vagy pedig Provenceban lekötheti. Ha már elmulasztotta Itáliát kelet felől megtámadni, miért nem helyezte galliai támadása súlypontját a Rhône völgyébe, míg egy 80-100.000 főnyi sereggel, mely a Loire folyón át Tolosa ellen nyomul, az összes szövetségesek erőit megköthette és leküzdhette volna. Mindezen súlyos mulasztásokra csak egyféle magyarázatot lehet adni s ez az, hogy Attila az utolsó pillanatig hitt abban, hogy a rómaiak nem fognak beleavatkozni a nyugati gótok ellen viselendő hadjáratba. Ezért hangoztatta ő folyton, hogy ő a rómaiaknak nem ellensége és ezért gondolta, hogy Aetiussal csak abban az esetben tűz össze, ha a nyugatrómai fővezér Theoderich segítségére siet. Ugyanakkor azt reiméle, hogy a nyugati gótokat is sikerülni fog az utolsó pillanatig kétségben hagyni valódi tervei felől. S ha ez így van, akkor Attüa a nyugati hadjáratában nemcsak súlyos katonai hibákat követett el, hanem nyilvánvaló, hogy hírszolgálata a nyugatrómaiakkal szemben sem volt kielégítő, hiszen a rómaiak az első perctől kezdve el voltak szánva, hogy a nyugati gótokat megsegítik és Attila hadjáratát a római birodalom ellen intézett támadásnak tekintik. Nem Atila előrelátásában, hanem ami végre egyre megy, a hún hírszerzésben volt tehát a hiba s ha adatok hiányában következtetéseink merő gyanítások is, alighanem római egyénekből álló kancelláriája volt ebben az esetben a bűnös.[96]

ELŐRENYOMULÁS A LOIRE VONALÁIG.

Attila Rheims elérése után seregének szétnyúlt szárnyait a Marne és a Seine között összébbvonta és most már nagyobb tempóban vonult előre a Loire folyam irányában.

Erre két körülmény is késztette. Mint *Thierry* igen szellemesen felteszi, a bagaudavezér, Eudoxius azzal biztatta, hogy mihelyt a hún sereg Gallia déli felében megjelen, a parasztlázadás újból ki fog törni. De abban is bízott Attüa, hogy az alánok, akik Sangiban nevű királyuk vezetése alatt

a mai Sologneban élteik, melléje állnak és a Loire-vonal kulcsát, Aurelianum városát ,a kezére játsszák. Aurelianum (ma: Orleans) nem volt ugyan ennek a népnek a birtokában és így a város átjátszását úgy kell értelmezni, hogy Sangiban, mint római szövetséges, meglepetésszerűen rátört volna a városra és azt még Attila megérkezése és az ostrom megkezdése előtt átadta volna a hunoknak. A Galliába szökött alán törzsek hún felfogás szerint megmaradtak hún alattvalónak és mint szökevényekre ugyanolyan szörnyű bosszú várt, mint a nyugati gótokra, akik hozzájuk hasonlóan bahódolás helyett római területre menekültek át. A római hadsereg távolléte, a nyugati gótok bizonytalan magatartása és Attila ijesztő közelsége arra késztették Sangibant, hogy árulással vásárolja meg büntetlenségét.[97] A tárgyalás azonban nem vezetett eredményre, vagy mert későn kezdték meg és Attila közeledése óvatosságra intette a város lakóit, vagy ami valószínűbb, elárulták a tervet és Aetius, valamint Theoderich király idejében megakadályozták az alánok átpártolását. Ettől kezdve a szövetségesek állandóan szemmeltartották az alánokat, úgy hogy a király meggondolta a dolgot és később is a rómaiak oldalán vett részt a döntő ütközetben. Így Aurelianum rajtaütésszerű elfoglalásaiból nem lett semmi és nehéz ostrommal kellett számolni.[98]

Mialatt a fősereg Orleans alá vonult, az addigi északi hadsereg nyugati irányban kikanyarodott és a fősereg oldalát biztosította egy Tours, vagy Le Mans irányából jövő esetleges oldaltámadás ellen. Enélkül Attila aligha kezdett volna hozzá Orleans ostromához. A fősereg a Marne-Seine völgyéből Troyesből, a balszárnyával Agedincum (Sens)-Aquae Segestas-(Sceauxtól északra)-Fines-on (Cour-Dieu és Philissonet között) át vonult délnyugatnak, míg jobbszárnyával Rheimstol a legrövidebb úton, vagyis Calagumon és Melodunumon (Melun) át menetelt Aurelianum ellen. A hatalmas sereg felvonulását a több sugáralakban futó római út megkönnyítette.[99]

Április közepe felé indulhatott útnak a hún hadsereg. A legközelebbi hadműveleti cél a fontos Aurelianum városának az elfoglalása volt. Aurelianum, a mai Orleans, elnevezése Caesar korában még Genabiun. Földrajzi helyzete mindig nagyjelentőségűvé tette. Galliát legnagyobb folyama, a Loire valósággal kettéosztja, egyúttal a határ északi és déli Franciaország és több-kevésbbé az északi és déli franciaság között is. A Loire folyó Orleansig északi-északnyugati irányban folyik és ott hajol el nyugati irányba, hogy azután az Atlanti-óceánba ömöljön bele. A város éppen az éles kanyarodóban foglal helyet, innen ered politikai, közgazdasági és közlekedési jelentősége, mert mintegy a kapcsolatot tartja fenn az egyes francia tájegységek között. Nem tartozik tulajdonképpen egyik tájegységhez sem s bár megmaradt középvárosnak, a valóságban itt van az országnak a középpontja. Az ősi kelta Genabumnak, a római Aurelianumnak ugyanolyan nagy a jelentősége, mint a közép- és újkori Orleans* nak. Döntő szerepe van a százéves háborúban, a francia forradalom korában, az 1870-71-es háborúban és a legújabb időkben is.[100]

A hún hadsereg, élén a lovassággal nyomult előre s ez jóval előbb érhetett Aurelianum alá, míg a lassabban mozgó gyalogság, ostrompark és szekértábor mintegy 8-10 nap alatt érkezett a Loire völgyébe.[101] Május eleje lehetett,[102] amikor a város ostroma kezdetét vette.[103]

Az északgalliai hadműveletek sajnálatos módon hosszú időt vettek igénybe, úgyhogy a délebbre fekvő nagyobb és fontosabb városoknak bőségesen volt idejük az előkészületekre. A legendák és egyéb források

egybehangzó veteménye szerint az aurelianumi védelem lelke a város püspöke, Szent Aiúanus volt, egyike azoknak a fanatikus hitű főpapoknak, akik a hunokkal szemben a galliai ellenállást tulajdonképpen megszervezték. A város a szükséges élelemmel el volt látva, megfelelő előkészületeik történtek a város falainak megerősítésére is,[104] s bár erre nézve közelebbi adatok nincsenek, igen valószínű, hogy a város védelmére rendes sorkatonaság is állott rendelkezésre, akik azután a felfegyverzett városlakókkal együtt vitéz ellenállást tanúsítottak.

Attila számított arra, hogy a galliai közíhangulat gyors és erélyes hadviselése következtében számára kedvezően alakul és az ott nagyszámban letelepített barbár népek, így elsősorban az alánok, a fenyegető veszedelem hatása alatt mellé állnak. Amennyiben Jordanesnek hitelt adhatunk, az alánok királya, Sangiban tárgyalásokat is folytatott Attilával, ezek azonban az események; tanúsága szerint nem vezettek eredményre.

Attila serege élén felvonulva a Loire vonalára, Aurelianum kapuit bezárva, a falakat pedig megszállva találta. Bármennyire fontos volt a város birtoklása, az egész hatalmas hún sereget kár volt visszatartani. Annak kisebb része is elegendő lett volna a vár körülzárására, viszont Attila serege zömével az ellenséget a maga előkészületlenségében meglephette volna, ha gyorsan továbbnyomul délnek.[105] Ehelyett Attila hozzálátott az ostromhoz és minden előkészületet megtett a város ellenállásának a megtörésére. Aurelianum teljes körülzárására nem került sor és a védőknek, mivel Attila serege egy részét nem vitte át a Loire balpartjára,, meg volt az összeköttetése a meg nem szállt déli galliai területekkel.[106]

Mint fentebb láttuk, Aurelianum ostroma még 451 májusában megkezdődött és az ostrommüveletek június második felében már annyira előrehaladtak, hogy a hunok rövidesen megindíthattiák az általános rohamot. A védősereg, melyben eddig is csak Anianus püspök lángoló hite tartotta a lelket, éppen akkor vesztette el bizalmát, amikor a szabadulás már közel volt.

A hunok tavaszi betörése óta hosszú hónapok telitek el Gallia északi részének elfoglalásával és néhol makacs helyi ellenállás megtörésével, így Aetiusnak bőségesen volt ideje arra, hogy csaknem semmiből hatalmas sereget szervezzen.[107]

A római hadsereg szervezése *még* Aetius Galliába történt megérkezése előtt kezdetét vette Tonantius Ferreolus, Gallia praefectus praetoriója irányítása alatt és az előkészületek meggyorsultak akkor, amikor Aetius, valószínűleg április második felében, gárdacsapatai élén átment az Alpokon és a Rhone melletti Arelateban ütötte fel főhadiszállását. A római sereg magvát azok a gyalogos és lovasalakulatok képezték, amelyeket Aetius a maga gárdaserege kiegészítéseképpen a galliai helyőrségekből összevont. Felhívások mentek ki a rómaibarát barbárok fejedelmeihez, kik az elmúlt évtizedekben Galliában letelepültek, Gallia romanizált, vagy ősi nyelvét megőrző, exisztenciájában közvetlenül fenyegetett kelta lakosságát pedig sorozni kezdték. Legértékesebb volt ebből a laetinak, vagy liücianinak nevezett telepesek 12 cohorsa, a burgundoknak nagyobb kontingense, az alánok lovasserege Sangiban király vezetése alatt, különböző szarmata, szász, brion és egyéb letelepült barbár népek hadiilletménye, a ihretagnei Armoricia kelta lakosságának számos segítőcsapatai, egy népszövetségé, mely félig-meddig függetlenítette magát a központi kormányzattól, de most, mikor Galliát általános veszedelem fenyegette, a maga részéről Róma támogatására sietett. Hogy a kü-

lönböző barbár telepesek mekkora segítséget nyújtottak, arra nézve következtetni lehet abból, hogy egyedül a szarmaták 21 cohorsot állítottak ki. A rendes sorhad mellett tehát a letelepült kisebb-nagyobb barbár népek a maguk elütő fegyverzetével és harci szokásaival meglehetősen tarkává tették a római hadsereget, eltekintve attól, hogy ezen csapatok jelentős részének akkora lehetett a katonai értéke, mint pl. Attila szarmata, vagy szláv csapatainak.

Önállóbb volt a szerepe a nagyobbszámú és kiváló harci értékű és saját királyaik alatt harcoló frankoknak, kiknek nagyobbik felét, a száli frankokat Merovaeus király, a kisebbik részt pedig, a ripuari frankokat az a trónkövetelő vezette, aki mint fentebb láttuk, római segítséggel pártot ütött húnbarát bátyja ellen.

Ez a felsorolás nemcsak azért tanulságos, mert belőle következtetni lehet a római haderő nagyságára, hanem amiatt is, mert betekintést nyújt az akkori Gallia kevert nemzetiségi állapotaiba is. Kétségtelen így is, hogy ezen hatalmas terület lakosságának nagy többsége még ekkoriban is kelta volt és hogy ez a nép a jövő ösztönös előrelátásával kitartott a római állameszme mellett. A barbárok csak addig voltak rómaibarátok, amíg az az érdekeiknek megfelelt és a legkészségesebb hívei lettek volna Attilának, ha a király már birtokába vette Galliát. Ez egyúttal magyarázat arra is, hogy a frankoknak miért sikerült nem sokkal később egész Galliát elfoglalni. Egyelőre azonban vitézül helytálltak és egész *középső* és déli Galliát a közös veszedelem összehozta.[108] A római sorhadat 50-*60.000* főre, az egyéb segédcsapatokat pedig 80-100.000 főre becsüljük, ami óriási teljesítmény a haldódó Róma részéről. Oly hatalmas erő, amekkorát Theodosius és Stilicho korában sem tudtak mozgósítani. Mialatt a Loire vonala mögött a szövetséges csapatok gyülekezni kezdtek, és Aetius lassan magához vonva a népfelkelést, északnyugati irányba haladt, végre eldőlt a nyugati gótok állásfoglalása is.[109]

A nyugati gótok és Róma között a helyzet évek óta feszült volt. Tlieoderich király nem akarta népét áldozatul odadobni a hunok elé, hogy a rómaiaknak Galliát megmentse. Igen valószínű, hogy Attila diplomáciája is sikeresen közrejátszott ebben és az utolsó percekig bizonytalanságban tartotta Theoderichot a felől, hogy mi a hún király végső hadicélja. Emellett Theoderich túlbecsülve saját erejét, azt hitte, hogyha Attila a végén mégis megtámadná a nyugati gótok országát, népének vitézségével vissza tudja utasítani a régi ellenséget. Aetius az elmúlt évtizedek harcai során megtanulta értékelni ennek a népnek erejét, ezért minden igyekezetével azon volt, hogy őket a nagy koalíció számára megnyerje. A király meggyőzésére a vele barátságban levő Avitus particiust, a későbbi nyugat-római császárt használta fel. Theoderich csatlakozásával a koalíciónak sikerült egyenlő értékű sereget szembeállítani Attilával. Theoderich népének minden fegyverfogható fiát igénybevette. Seregének egy részét Friderich, Eurich, Rothmer és Hunerich nevű fiai vezetésével az ország védelmére visszahagyta, ő maga a sereg zömével és két fiával, a legidősebb Thorismund trónörökössel[110] és az ifjabbik Theoderichhel hadbaszállt és mintegy 50-60.000 főnyi hadsereg élén valahol Avaricum (Bourges) táján egyesült a római fősereggel.[111] A gót sereg igazi lelke a bátor és harcias Thorismund királyfi volt. Az összes csapatok egyesülése után α koalíció hadereje 180-220.000 főre rúgott, tehát nagyobb volt Attila ostromlósieregénél, kinek az elfoglalt mögöttes országrészek biztosítására jelentősebb erőket kellett kikülönítenie.[112]

AURELIANUM (ORLEANS) FELMENTJÉSE

Mielőtt azonban a felmentősereg megérkezett volna, Aurelianum sorsa eldőlt. A védők nem tudták tovább tartani és megadta magát.[113] Attila seregének egy része bevonult a városba és hozzálátott a zsákmány összegyűjtéséhez, aminek befejezése után valószínűleg, mint másutt történt, a lakosságnak le kellett volna rombolnia a város falait. A hún megszálló sereg parancsnoka elmulasztotta a Loire túlsó partján levő előváros védelmét s gondatlanul elhanyagolta a felderítést és biztosítást. Így történhetett meg, hogy Aetius és Thorismund a lovas előhad élén betörhetett a városba és a rendetlen összevisszaságban harácsoló hún csapatokon meglepetésszerűen rajtaütött. A váratlan segítségre a város lakossága is újból fegyvert ragadott és a szűk utcákban a megszálló sereget úgyszólván az utolsó emberig felkoncolták. A nagy zavarban Attila parancsot adott a visszavonulásra s mivel az előhad a hún főerővel a nyílt harcot nem vehette fel, egyelőre megmaradt a város birtokában.[114]

ATTILA VISSZAVONULÁSA.[115]

Aurelianum kiürítése után Attila a város környékét nem tartván alkalmasnak a döntő csata megvívására és valószínűleg számolván az ellenség pillanatnyi túlerejével, kiadta a parancsot a visszavonulásra. At-<tila, úgy látszik, nem számított arra, hogy a gót-római koalíció létrejöhet és még kevésbbé hitte azt, hogy ellenfelei ilyen nagy hadsereget tudnak összeszedni. A hún hadseregnek igen sok egysége speciális feladatokkal (várak, folyóátkelések biztosítása, oldalbiztosítás a Loire alsó folyása és a Rhône völgye felé stb.) volt megbízva és ezeket a csapatokat a döntésnél fel akarta használni. Ezért a hadtörténelemben nem egyedülálló hátsó összpontosításra (Rückwärtskonzentrierung) szánta el magát.

Mialatt főserege a mai Sens városán át Troyesnek vette az útját, szertehelyezett különítményei minden irányból a Champagne vidékére gyülekeztek össze. A gyülekezőhely valahol a Seine és Aube folyók közötti vidéken lehetett, a döntő csata színhelyéből legalább is erre lehet következtetni.

Ha feltesszük, hogy Attila negyedmillió harcos élén lépte át a Rajna folyót, mégha a hadiveszteségeket a legmagasabbra is számítjuk, az összpontosítás után még mindig legalább 200.000 fő körüli hadsereggel rendelkezhetett, ami nemcsak a szövetségesek ellen volt elegendő, hanem önmagában véve is olyan félelmetes erő volt, amely győzelem esetén a gótok és a rómaiak galliai hatalmával végezhetett.

A visszavonulás Orleanstól, ha összevontabban is, de több útvonalon történt. Míg maga Attila a fősereggel Orleansból Montargis-Sens-Troyesnek vette útját, addig a sereg balszárnya Pithiviers-Nemours-Pont-sur-Yonne-on át Méry-sur-Seine-be vonult vissza. Aetius és a gótok szorosan nyomában voltak a visszahúzódó hunoknak.

Attila Troyes alá érve fogadta a város püspökét, Lupust, aki a város számára kegyelemért könyörgött. A hún király a kérésnek eleget tett, de a főpapot magánál tartotta, mondván, hogy ilyen szent ember szerencsét hoz néki. Lupust azután α legenda szerint a döntő csata után túszként magával vitte és csak a Rajnánál bocsátotta szabadon.

A CAMPUS MAURIACUSON VÍVOTT DÖNTŐ ÜTKÖZET™

Hosszú évszázadok óta folyik a vita, hogy Gallia melyik helyén vívta meg Attila döntő csatáját.

Attila Aurelianum alól Tricassis irányában visszahúzódva, egyesítette az egész seregét és Trioassistól (mai Troyes) nem, messze nyugatra, « sík területen tábort ütött, honnan uralta Galliának csaknem összes útvonalait. Seregének előőrsei megszállták a Seine folyóval párhuzamosan futó dombsort és többek között a gepidák Ardarich király vezetése alatt elzárták az aurelianumi utat. Az ütközet előestéjén a szövetséges sereg elérte a hunokat, kik vagy ezen, vagy pedig az előző napon érkezhettek Tricassis városa alá. A szövetséges sereg előhada, mely a Merovaeus király vezetése alatt álló frankokból került ki, sötét éjjel beleütközött a gepida elöörsvonalba és megtámadta őket. Ebből véres csata keletkezett, melybe lassanként mindkét részről az egész frank és gepida sereg is beavatkozott, úgyhogy a végén az elesettek száma 15.000 főt tett ki.[117]

Ez volt a nyugati hadjáratnak második nagyobbméretű összecsapása, melynek azonban eldöntetlen lévén, nem volt a következő napi döntő ütközetre kihatása.

A MAURIACUSMEZŐI CSATA JELENTŐSÉGE.

A mauriacusi mezőn, nem messze Trioassistól dőlt el az ókor egyik legnagyobb csatája, a köztudatbéli catalaunumi ütközet, melytől a nyugáti népek jövendő sorsa és közvetve a római civilizáció jövője is függött. Ha Attilának sikerül ekkor a koalíciós seregeit tönkreverni, akkor Gallia és Európa nyugati fele éppúgy kénytelen lett volna neki behódolni, mint ahogy előbb a Dunamedence, a germánok és szarmaták óriási területe is a birtokába jutott.

Haagé[118] szerint nem szabad ennek a csatának a jelentőségét sem túlértékelni, sem pedig lebecsülni. Azzal az állásponttal szemben ugyanis, hogy Attila győzelme a nyugati kultúra bukását vonta volna maga után, felhozható az az érv, hogy egy ilyen győzelem még erősebben germán jellegűvé tette volna a hún birodalmat és hogy a hún elnyomással szemben a belső reakció is növekedett volna. Valódi veszélyt csak az jelenthetett volna, ha Európába újabb keleti népek özönlenek be. De lebecsülni sem szabad a csata jelentőségét, mert Attila diadala nyomán Galliában óriási zűrzavar keletkezett volna és a nyugatrómai birodalom romlása a keletrómai birodalom megrendülését is kiváltva, feltehető, hogy *ez* esetben az egész középkori fejlődés más utakat választ. Ezért nyilvánvalóan Aetius érdeme, hogy a germán népek egyesülő erejének segítségével keresztülhúzta Attila világuralmi törekvéseit.

Ranke[119] viszont úgy vélekedik, hogy ennél az összecsapásnál dőlt el, hogy vajjon a hún-germán, vagy pedig a római-germán befolyás győzedelmeskedik-e Európában és hogy vajjon a germánok visszazuhannak-e a barbárságba, vagy pedig rajtuk keresztül az ókori kultúra újjáéled. Ezért kevés csatának volt akkora jelentősége, mint ennek.

Bury[120] ellentétes állásponton van, azt gondolja, hogy az orleansi csatával tulajdonképpen már az egész hadjárat sorsa is eldőlt. Vannak, akik magukban álló eseményeknek nem tudnak ilyen, szinte történe-

lemfölötti jelentőséget tulajdonítani. De amint a világtörténelem egy-egy kiemelkedő eseménye alapjában véve egy hosszú eseményláncolat része, ugyanúgy méretekben sokszorosan nagy a visszaható jelentősége is. A tömegek szívesen ruháznak fel misztikus sajátosságokkal egyes kiemelkedő eseményeket. A tömegeknek ez a hajlamossága sokkal mélyebb, mint a legtudósabb megállapítás. Oly események, mint a salamisi, vagy a marathoni ütközet, a teutoburgi, a carrhaei, adrianopolisi, poitiersi csata, vagy Nándorfejérvár felmentése, nem hiába ragadták meg a tömegek fantáziáját, a hódító hatalom mindenkori megtorpanását, az emberi erők végességét jelentik ezek és a nép ösztönösen megérzi azt, hogy kihatásuk sokkal nagyobb, mint minden más eseményé, ami korukban történt. Ilyen nagy megtorpanás volt a mauriacusi csata is, melyben nyugat feltartóztatta kelet addig kivédhetetlen rohamát és Attila halála után nem volt már oly erő, amely a germán-római világ középkori kialakulását meggátolhatta volna.

A JÓSLATOK.

A nagy világégéseket rettentő jóslatok előzik meg. A régi primitívebb népeknél ezek vallásosán misztikusak voltak, manapság a publicisztika pozitív és reális formáit öltik fel. A nép mondaéhes fantáziája dolgozik s ezt azután a győzők és vesztesek egyaránt beállítják a maguk propagandájának szolgálatába.

Mintha a régi pogánykori Róma babonasága éledne új életre, abban a rómainak nevezett keresztenyhitu népkonglomerátumban, amelyet a nagy nyugati koalíció összehozott. Ijesztő prodigiumok tömege jósolta meg előre a nagy katasztrófát. A kelő hold kelet felől nagy fogyatkozást mutatott (451. szept. 26). Nyár közepén észak felől az égboltozaton hatalmas üstökös jelent meg, mely napokon keresztül vörösre festette *A* fellegeket. Az izgatott népképzelet látni vélte, amint benne emberfeletti alakok tüzes lándzsákkal egymással harcolnak. Egész Gallia népe reszketett a félelmetes látványon, növelte ezt a hún hadsereg nyomasztó jelenléte. Hatalmas méretű földrengés pusztított a Földközi-tenger keleti medencéjében.

Attila szerteportyázó katonái egy szomszédos erdőségben elfogtak egy remetét és Attila elé vitték. A remete nem ijed meg a nagy királytól, hanem szemébe mondja, hogy lehet, hogy ő az Isten ostora, de a most következő csatát mégis el fogja veszíteni, mert neki is meg kell ismernie Isten sújtó hatalmát. Ebből a legendából ennek a mélyen vallásos kornak az igazi szelleme szólal meg. Az egyház Ambrosiustó!" kezdve nyíltan hirdeti, hogy az a rengeteg csapás, amely a művelt nyugati világot éri, nem más, mint Isten büntetése a világ bűneiért. Attila kimagasló személyének a nyugati világ fokozott jelentőséget tulajdonít és a jámbor hit meghamisította a történelem Attiláját, az elkövetkező századok során megformálja a legendárius Attilát, az Isten ostorát, oly fogalom ez, mely a flagellum Dei, Gottesgeiszel, il flagello di Dio, fléau de Dieu néven csaknem minden nyugati népnél felfedezhető.

Jordanes elbeszéli,[120] hogy Attila a döntő csata előtt megkérdezi jósaitól, hogy milyen kimenetele lesz a nagy összecsapásnak.

Forrásunk hitelt nem érdemlő meséje szerint, melynek nyilvánvalóan csak az a célja, hogy Aetius és a gót király személyének a jelen-

tőségét növelje, a jósok azt mondják, hogy a hún sereg ugyan vereséget szenved, de az ellenség vezére elesik. És Attila akkora nagy jelentőséget tulajdonít Aetius személyének, hogy inkább vállalja egy csatavesztés kockázatait. Egészen bizonyos, hogy Attila a csata előtt tényleg megkérdezte jósait és ezek a jósok, ahogyan ismerjük minden idők jósait, többnyire kedvező dolgokat olvashattak ki a jelekből, hiszen ők jól tudták, hogy a szerencse mindig a hatalmasok oldalán áll és hogy sohasem tanácsos egy uralkodónak haragját kedvezőtlen dolgok kiolvasásával felébreszteni.[121]

A CSATAREND FELÁLLÍTÁSA.

451 júliusának első felében vagyunk, bizonyára forró kánikulai nap van. Attila értesülvén az ellenség közellétérol, elhatározza, hogy felveszi a döntő küzdelmet a szorosan utánanyomuló és összpontosított ellenséges haderőkkel.[122]

A nap már túljutott a delelőn, amidőn a hún szekértáborokból a harcosok hosszú vonalban és végeláthatatlan tömegekben kivonultak. Délután három óra tájban Attila csapatai csatarendben fejlődtek fel mintegy 6-7 km szélességben, párhuzamosan a Seine vonalával, a folyó balpartján levő sík területen. À hún hadsereg balszárnya az Aurelia*numhól* Tricassisba vezető országút két oldalán helyezkedett el. Közvetlenül a hún csatarend előtt a Seine balpartján elhúzódó dombláncolat lankásan emelkedett és a hunok jobbszárnya előtt kisebb dombbá növekedett, mely a mauriacusi csatatéren valósággal uralkodott. Ezt a dombhátat mindkét fél igyekezett elfoglalni, azt hívén, hogy annak birtokában előny ösebb helyzetbe kerül ellenfelével szemben.[123]

Mialatt az előőrsök felvették egymással az érintkezést s mindkét oldalról jelentették, hogy a már előző éjjel elővédeikkel összeütközött ellenfelek csatára készülődnek, a harcmezőn az egyes népek seregtestei egymás mellett csatarendbe fejlődtek fel. A hún hadsereg mintegy 6-7 km széles arcvonalon az aurelianumi országúttól észak felé a Seine balparti síkságon helyezkedett el, háttal Troyesnek, észak-déli irányban.

A hún hadsereg balszárnyán Valamir király vezetésével a keleti gótok és Ardarich király alatt a gepiflák foglaltak állást. A sereg legütőképesebb része a centrum volt, ahová a hún lovashadosztályok tömörültek magának Attilának a vezetése alatt. A jobbszárnyon valószínűleg a hún trónörökös Ilek vezetésével a többi lovasnomád, germán és szarmata népek foglaltak állást szintén igen erős lovaserőkkel.

A koalíciós hadsereg balszárnyán Aetius parancsnokolt magánhadserege, a római sorkatonaság és a római-kelta népfelkelés élén, Ezt a szárnyat erősítette meg nagyobb lovascsapat élén Thorismund nyugatigót királyfi is. A szövetséges centrumban Sangibán alán király vezetése alatt alán, frank, burgund és egyéb szövetséges csapatok foglaltak helyet, míg a jobbszárnyon Theoderich király vezetése alatt a nyugati gótok zöme tömörült. A csata kezdetén a két hadsereget egy közbeeső dombhát választotta el egymástól, amelyről előbb már említést tettünk. Mindkét fél arra törekedett, hogy azt hamarabb elérje és birtokába ve-

gye. A szövetségesek közelebb lehettek, mert Aetius és Thorismund a tetőt hamarabb elérték és az oda felvonuló hunokat visszavetették. Ezzel a római hadsereg balszárnya előnyösebb helyzetbe került, mivel a hún jobbszárnynak a domboldalon felfelé kellett rohamoznia.[124]

Mialatt a jobbszárnyon a dombháton elkeseredett harc folyt a rómaiak és hún jobbszárny között, középen Attila maga vezette rohamra a hún lovasságot az ellenség ellen és ez a támadás oly heves volt, hogy azt teljesen visszavetette. A hún balszárnyon elkeseredett közelharc indult meg a rokon nyugati gótok, valamint keleti testvéreik és a gepidák között. Nehéz kézitusa közben Theoderich király lebukott a lováról- s holtteste felett még elkeseredettebbé vált a küzdelem a szembeniálló felek között. Amidőn a király halálhíre a hadsorokon végigterjedt, népe liosszútól lihegve olyan lendülettel rohanta meg az ellenséget, hogy annak hadsorai meginogtak és a keleti gótok, valamint a gepidák, harcolva bár, de a tábor felé hátráltak. A hún jobbszárnyról nem hallunk semmit, de valószínű, hogy a kedvezőtlen terep miatt, az sem ért el sikereket és lassan szintén kezdett visszahúzódni a táborok irányában.[125]

A hún hadsereg két szárnyának visszahúzódása következtében a középet az átkarolás veszélye fenyegette, annál is inkább, mert itt a hunok Attila személyes vezetése alatt az ellenséget megfutamították és messzire előnyomultak.[126]

Mielőtt azonban ezt az eredményt kiaknázhatták volna, a hún balszárny megingása következtében a hún centrum baloldala is fenyegetve volt és különben is az est beállván, Attila parancsot adott, hogy serege harcolva húzódjon vissza a tábor felé. Ezt a parancsot, legalább is azok, akik a tökéletes zűrzavarban tudomást vettek róla, teljesítették is és bár jelentős veszteséggel, de visszavonultak a táborba. Azokat a vakmerő ellenséges harcosokat pedig, akik őket nyomon követték, a tábor őrsége nyílzáporral űzte viss-sa.

AZ ÜTKÖZETET KÖVETŐ ÉJJEL.[127]

A sötétség már beállott, amidőn Attila visszavonult táborába, az ellenséget künnhagyván a szabad csatatéren, hol teljes és tökéletes volt a zűrzavar s maguk a vezérek sem voltak tisztában a helyzettel és emiatt kétségbeesetten egymást keresték. Szó sem leihet tehát arról, hogy a szövestégesek kimerült és szerteszórt erőikkel megtámadják a hún tábort. Ha a nyugati gótok hatalmas rohama meg is mentette a helyzetet, a koalíciós sereg a centrum megszaladása következtében kettészakadt, sőt úgy látszik, hogy az ellenség balszárnyán is megszakadt az összeköttetés, mert Aetius és Thorismund külön voltak. Thorismund nem tudván,[128] hogy mi a helyzet, lovascsapata élén a hún tábor szomszédságába tévedt. Nyíl fúródott a fejébe és lováról lezuhant. Csak kíséretének gyors lélekjelenléte mentette meg a biztos pusztulástól. Lóra kaptak vele és *elvitték* a *hún* tábor közeléből és sikerült a *végén* a *nyugati* gótokat megtalálniuk.[129]

De bizonytalanságban volt a csata kimenetele felől Aetius is. Ő is fel akarta keresni a gót szövetségeseket s közben őt is az elfogatás veszélye fenyegette s csak nagy nehezen tudott visszatérni a táborba, hol azután az éjszakát fegyverben töltötte.[130]

VESZTESÉGEK.

Senki sem tudta még, hogy mekkora nagy a veszteség és később sem állapították meg pontosan soha.[131]

A csata valóban a népek csatája volt és óriási mérete mellett, bár aránylag véve rövid ideig tartott, óriási emberáldozatot kívánt mindkét részről. Európa ifjúságának színe-virága ott pusztult és valószínű, hogy mégha forrásaink adatai túloznak: is, a halottak száma meghaladta a 100000 főt. Az elesettek között volt Theodorich királyon kívül bizonyos Laudaricus nevű egyén is,[132] Attila állítólagos rokona.[133]

A CSATA UTÁN KÖVETKEZŐ NAP.

A hatalmas összecsapást követő reggel szörnyű látvány tárult az életbenmaradottak elé. Az óriási kiterjedésű csatateret valóságos hulla-hegyek borították és a sebesültek ezrei ordítottak segítségért. Az ellen-felek a helyükön maradtak és farkasszemet néztek egymással. Két krónikásunk, Jordanes[134] és Paulus[135] azt írja, hogy a szövetségesek azt hitték, hogy ők a győzők, mert Attila nem vonul ki táborából. Ez a jóslattal kezdődő jordanesi mese folytatása. Ugyanő mondja el, amit azután kiszínezett formában rengetegen átvettek, hogy Attila, mint egy oroszlán, amelyet a vadászok bezártak a barlangjába, kitörni nem mer és üldözőit nagy ordításaival ijjesztgeti, úgy Attila is táborába bezárkózva állandó fegyvercsörgetéssel és kürtszóval rettegtette ellenfeleit s hogy a lovak nyergeiből *máglyát* rakatott és el volt szánva, hogyha az ellenség betör a táborába, megégetteti magát, csakhogy ő mint a világ ura ellenséges fogságba ne kerüljön.[136] Ezek szép mesék. A szövetségesek a valóságban ugyancsak örültek annak, hogy Attila nyugton hagyta őket.

SZÖVETSÉGES HADITANÁCS.

Aetius és Thorismund vezetése alatt a szövetségesek vezetői haditanácsba gyűltek össze, melyen tartva az ellenség" nyilaitól, lemondtak az ellenséges tábor megtámadásáról és elhatározták, hogy a hunokat ostromzárral éheztetik ki.[367] Ez egy megvalósíthatatlan terv volt, hiszen Attila birtokában volt a keletre vivő utaknak s nagyszámú lovasságával barimkor be tudta szerezni a szükséges élelmiét. Erről az állítólagos blokirozási tervről ismét csak Jordanesből[135] szerzünk tudomást, aki azonban mégis van legalább annyira őszinte, hogy beismerje, hogy ebből a tervből nem lett semmi. Nem is lehetett, mert a szétszórt csapatokat ezen a második napon szedték össze, senki sem látta még tisztán át a helyzetet és egyik fél sem akarta elveszíteni szerencsétlen kezdeményezéssel azt az előnyt, amit az eldöntetlen ütközet jelentett. Míg a döntő ütközet előtt mindkét fél vakmerő és gyors döntésre törekszik, most óvatosakká váltak.

VÉGTISZTESSÉG THEODERICHNEK.

A nyugati gót csapatok feletti főparancsnokságot a legidősebb királyfi, Thorismund vette át, aki az öccsével, ifjabbik Theoderichhel már napfelkelte óta kerestette atyjuk holttestét. Nagy halom ember alatt találták meg a királyt, mire a gótok vad jajgatásba törtek ki és halotti énekeket kezdtek énekelni.[139] A halottat díszes ruhába öltöztették fel és

az életbenmaradt harcosok nagy fegyvercsörgés és harcizaj közepette gyászmenetté alakultak át. Thorismund állott a menet élére, mely utolsó útjára kisérte el a harcias és vitéz uralkodót. A temetést a hunok táborukból csendben nézték végig és lovagias módon nem zavarták a gyászszertartást. Ezután a gót sereg gyűlésbe jött össze és királlyá kiáltotta ki Thorismundot.[140]

A NYUGATI GÓTOK HAZAVONULÄSA.[141]

A nagy csatát követő napot a nyugati gótok is pihenésre, halott királyuk és a harcosok eltemetésére használták fel, a szövetségesek pedig általában szétszórt csapataik összeszedésével és rendezésével foglalatoskodtak. Csak ezen a napon tűnt ki, hogy milyen óriásiak a veszteségek mindkét oldalon és hogy mennyire megritkultak a még két nappal azelőtt győzelemben bízó seregek.

Sokan a gyász perceiben bosszúért kiáltottak, de végül úgy a szövetségesek, mint Attila bölcsebbnek tartotta a pihenést és a szertezilált csapatok rendbehozását. Egyik fél sem akart támadást kezdeni, de viszont mindkét oldalon el voltak szánva végsőkig ellenállni, ha támadás éri őket. Attila keményen együtt tartotta seregét táborában és a nem messze fekvő Tricassis városán keresztül bármikor biztosítva volt visszavonulási útja.

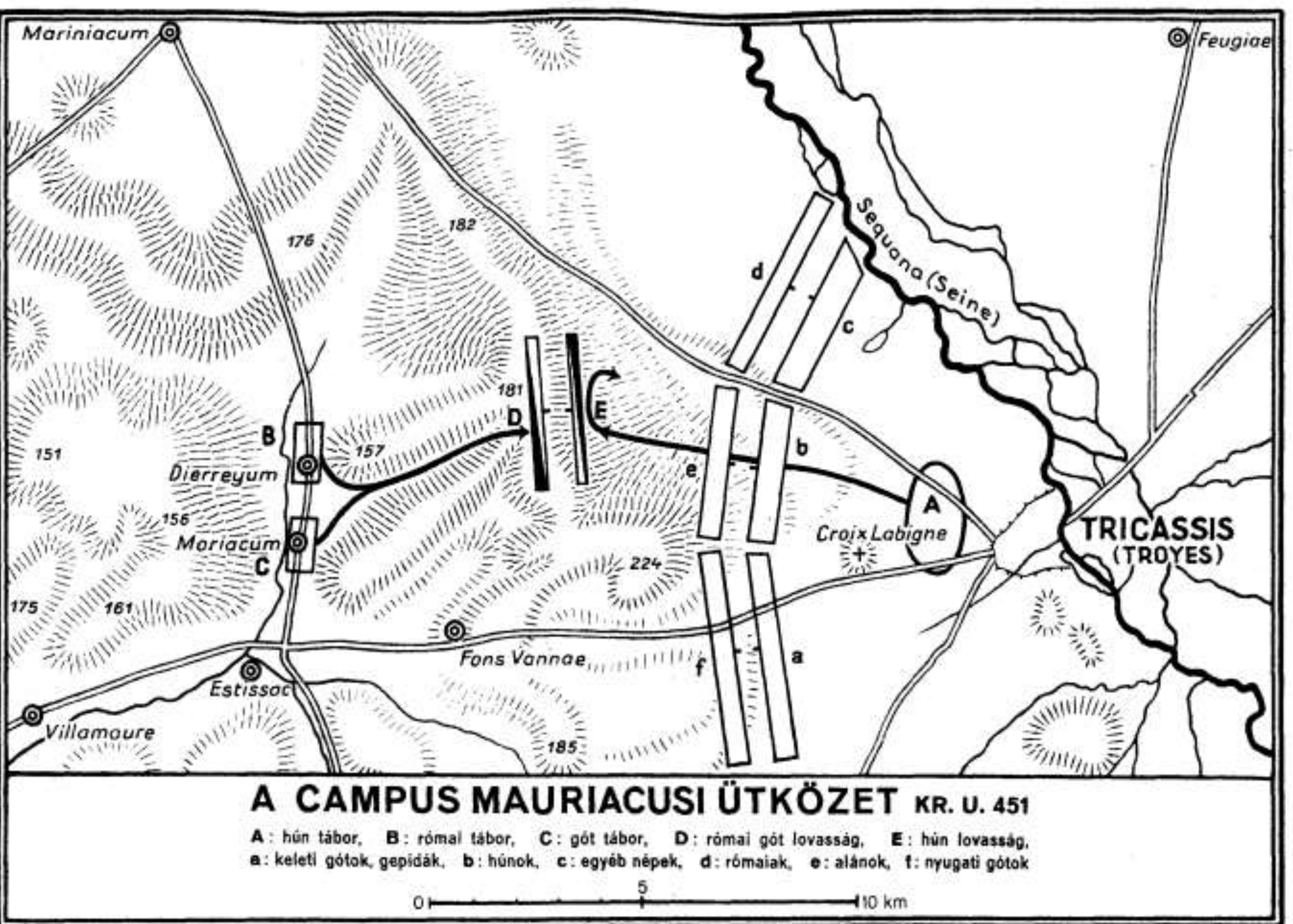
És ekkor váratlanul olyan események következtek be, melyek a hadjárat egész sorsát eldöntötték. Thorismund, aki előbb még hetvenkedett, hogy bosszúban atyja haláláért, azzal az indokolással, hogy otthonlévő testvérei veszélyeztetik az uralmát, a nyugati gót sereg élén elhagyta a csatateret és hazament országába. Példáját teljesen azonos indokolással követték a frankok is, majd az egész koalíciós sereg felbomlott.[141] És ekkor jött a másik váratlan elhatározás. Attila ugyan megvárta a koalíciós sereg felbomlását, de azután ahelyett, hogy újabb támadásba ment volna át, parancsot adott seregének a visszavonulásra.

KI VOLT A GYŐZTES?

Másfél évezred óta folyik a vita, hogy melyik fél volt a győztes.[142] De ha Attila a campus Mauriacuson vívott hatalmas népek csatáját katonailag nem is vesztette el, erkölcsileg mégis ő volt a vesztes. A világ urát a koalicionak sikerült feltartóztatnia és a nyugati országok nem kerültek Attila birtokába. A nyár második felében egy számban erősen megkisebbedett, belső értékében sokat vesztett hadsereggel, elpusztított országban, vakmerőség lett volna újabb támadásba átmenni. Pedig egyébként a helyzet sikerrel biztatott, mert a nagy koalíció felbomlott és Attilának igazán csak most lett volna módjában ellenfeleivel külön-külön leszámolni.

A sorozatos hibák azonban most bosszulták meg magukat. Már előbb rámutattunk ezekre. Ilyen volt, hogy Attila

1. nem támadott egyidejűleg Itália irányában is,
2. hogy a Rhône völgyén át való oldaltámadással nem szigetelte el egymástól ellenfeleit és azok egyesülésének a megakadályozását elmulasztotta,
3. hogy túlsók időt töltött el várak ostromlásával, ezért lassú előrenyomulásával módot adott az ellenségnek a felkészülésre.

Mariniacum
Feugiae
Sequana (Seine)
TRICASSIS
(TROYES)
Croix Labigne
Dierreyum
Mariacum
Estissac
Villamoure
Fons Vannae
A
B
C
D
E
a
b
c
d
e
f
182
176
151
157
156
181
224
175
161
185
A CAMPUS MAURIACUSI ÜTKÖZET KR. U. 451
A: hún tábor, B: római tábor, C: gót tábor, D: római gót lovasság, E: hún lovasság,
a: keleti gótok, gepidák, b: húnok, c: egyéb népek, d: rómaiak, e: alánok, f: nyugati gótok
0
5
10 km

16. sz. térkép.

De hibákat követett el a döntő csatában is. Nem lett volna szabad egy emelkedő dombhátat választani csatamezőül, amikor lovas hadainak széles felfejlődésre és rohamra alkalmas területre volt szüksége. Rosszul tette, hogy szakítva a hún taktikával, seregét egy tömegben közelharcra használta fel. Nem látjuk ugyanis nyomát annak, hogy Attila az ősi lovasnomád taktikát alkalmazta volna. Ellenkezőleg a csata egész lefolyása arra vall, hogy nemcsak értett a nyugati taktikához, hanem ezen ismereteit éppen ezen döntő alkalommal használta fel. Hasonló hibát sokszor követtek el Rákóczi alvezérei is, amikor a világ legjobb lovasságát, a huszárságot hegyes terepen közelharcban vetették be.

Attila seregének jelentős része gyalogságból és pedig nehézfegyverzetű harcosokból állott, ezeket csak a nyugati hadászat módjai szerint alkalmazhatta. Ezzel az egyébként igen értékes harcos anyaggal szemben jazok érdemén felül nagy a bizalma s Valamirnak és Ardarichnak talán jtúlnagy szerep jutott. Lovassága csaknem az egész hadjárat során másodirendű szerepet tölt be a várostromló gyalogság mellett. A hún és ogur llovashadosztályokat ezzel elvonta attól a természetes feladattól, melyet |a legeredményesebben betölthettek. Előrenyomulása nem eléggé gyors, [lovasságának nincsen elegendő szerepe, nem érvényesülhet a régi félelmetes hún taktika, mely sokkal mozgékonyabb és merészebb, hiszen állandóan mozgásban levő arcvonalra, meglepetésekre épít. Igaz, hogyha. jaz éppen adva levő helyzetet mérlegeljük, akkor meg kell, hogy állapítsuk, hogy az Attila seregében levő keleti gótok, herulok, longobárdok, tüiringek, gepidák, alánok semmivel sem voltak rosszabbak az ellentábor *hyugati gót,* frank, burgund és római-kelta harcosainál, Egy hadvezér jazonban sohasem bízhatja a döntést az alárendelt népekre és még kevésbbé mondhat le emiatt saját népének megszokott és jól bevált harcmodoráról.

Más a helyzet, ha az ellenség olyan közel nyomult, hogy Attila kénytelen gyalogságát alkalmazni, vagy ha az ellenfél olyan nagy lovasjtömegekkel rendelkezik, amelyek a hunok és rokonnépeik lovasságával is .képesek a harcot felvenni. A hunok előnye megszűnik közelharc esetén, mert a közelharc fegyvere a kard és a lándzsa, melyben az ellenfél az egyenlőtlenséget ellensúlyozni tudja.

Nehéz eldönteni azt is, hogy vajjon az Attila oldalán harcoló germánok elég tűzzel és lelkesedéssel harcoltak-e fajtestvéreik ellen és hogy Vezetőik lanyhasága nem járult-e hozzá ahhoz, hogy a végén Attila örülhetett az eldöntetlen eredménynek is. Mindezek olyan körülmények, melyek a csata sorsára döntő befolyást gyakorolhatnak. De még ha Attilára nézve a legkedvezőbben ítélnénk is meg a helyzetet, akkor is két sarkalatos hibát meg keli állapítanunk. *Az egyik az, hogy népének nem a megszokott harcmodorát alkalmazta, a másik pedig, hogy lovasságát állította he a centrumba és gyalogságot helyezett a szárnyakra. Ezzel még arra az esetre is, ha az ellenség rohamát mindkét szárny kibírja, már pedig ez adott esetben alig volt elképzelhető, hiszen mindkét nyárnyon az ellenség legjobb csapatai voltak, kitette magát annak a veszélynek, hogy a gyorsabb mozgású lovascentrumot az ellenség még a római közphad áttörése előtt átkarolhatja.* De hiba volt a hún lovashad középre helyezése már az emelkedő terep miatt is, mely a komoly lovasrohamot lehetetlenné tette, viszont a magaslat birtokosainak könnyebb volt még a lendületesebb rohamok kivédése is. Ez kétségtelenül a hún centrum gyors kifáradására vezetett. Zárt tömegben csak az alárendelt népeket volt tanácsos

felhasználni, kiknek nagyobb vesztesége nem volt tragikus a hún főerőre; a hunok maguk csak kivételes esetben vállalkoztak közelharcra. Kár volt tehát Attilának saját népét ilyen, számukra szokatlan és sok veszteséggel járó küzdelemnek kitenni. Az avarok és magyarok példája is azt mutatja, hogy a nyugatiak előtt csak addig voltak félelmetesek, amíg azok a harcmodorukat ki nem ismerték és frissen szerzett tapasztalataikat ellenük nem fordították. Talán nem tévedünk akkor, amidőn feltesszük, hogy Attila maga sem volt hozzászokva ily nagylétszámú sereg vezetéséhez és a döntő pillanatban az irányítás az ő kezéből éppúgy kicsúszott, mint ahogy kiváló ellenfele, Aetius sem tudott majdnem, semmit sem. serege jobbszárnya sorsáról, amikor az est beállott. Mindkét fél serege vegyes összetételű, de mégis a római és nyugati gót seregé, vagyis a szövetségesek többségéé legalább felszerelésben egyöntetűbb volt. Ugyanez nem mondható el Attila seregéről, mely tarka volt, mint a keleti mammuthadseregek általában.[143]

ATTILA VISSZATÉR BIRODALMÁBA.

A súlyos veszteségek mindkét fél kedvét elvették, a szövetséges sereg felbomlott, Attila pedig több napon át táborában maradva, azt a látszatot keltette, hogy ő a helyzet ura, amit a presztízse meg is kívánt.[144] A római fővezér csak örülhetett Attila méltóságteljes mozdulatlanságának, hiszen amióta germán szövetségesei otthagyták, egy hún támadás végzetes helyzetbe sodorhatta volna. Aetius helyzete annál tragikusabb volt, mert a hún támadás nyomása alatt egy táborba tudta összehozni egész nyugati Európát és olyan pompás hadsereget, amilyet Róma Nagy Constantinus óta nem látott. Ez a népek hadserege most szétoszlott anélkül, hogy Attila erőit megtörte volna, szétoszlott úgy, hogy soha többé nem lehetett összeszedni. Számolni kellett azzal, hogy ez a galliai féleredménytelenség a hún királyt most még nagyobb erőkifejtésekre fogja sarkalni. Aetiusnak legjobb lett volna még súlyos feltételek árán is kiegyezni, ez azonban a kudarc nyílt beismerése lett volna, ami esetleg az öregedő patrícius hatalmának összeomlását vonta volna maga után.

Július 20 körül volt, amidőn Attila táborát elhagyva Troyes városán át keletnek vette útját és húsz nap multán utolsó csapatai is átkeltek a Rajnán.[145] Attila azután zavartalanul folytatta útját egészen a Duna-Tisza közén levő főhadiszállásáig, hova szeptember végén érkezhetett meg. Az egyes népek hazaszéledtek és mindegyik megkapta az utasítást a jövő évre nézve. A hunok ezután otthonukban kipihenve fáradalmaikat, készülődtek a következő esztendei hadjáratra.

JEGYZETEK A IX. FEJEZETHEZ.

1) Thierry I. p. 112-114.

2) Güldenpenning p. 383 Aetius elhidegülését Sirmium bevételétől számítja, amelyet tévesein nyugatrómai városnak hisz. Hasonlóan téved akkor is, amikor azt mondja, hogy ezt a várost a hunok a béke kellős közepén támadták volna meg. Váczy p. 130 álláspontja sem helyes. Nem tudjuk megérteni, hogy egy a keletrómai birodalomhoz tartozó város elfoglalásának miként lehetett ilyen következménye;, bármily nagy is egyébként Sirmium jelentősége. Hogy a szakítás különben a 440-es évek közepén állott be, azt a sirmiumi templomi kincseknek Attila által való követelése bizonyítja. Ezt ugyan *Güldenpenning*

i. h. jelentéktelen dolognak minősíti, mégis ez alig leplezhető bizonysága arra, hogy Attila külpolitikája már Maximinos követsége idején megváltozott. Igen érdekes *Haage* p. 18-19 azon szembeállítása, mellyel Attilának a két római birodalomhoz és a germán népekhez való viszonyát jellemzi. Szerinte csak külső formábam volt különbség az egyes germán népek és a keletrómai birodalom függő helyzete között. A germán népek háborúban Attila oldalán kellett, hogy harcoljanak. Bár a keletrómai birodalom haderői nem állnak Attila rendelkezésére, a császár adót fizet és birodalmának összes pénzügyi (erőforrásai Attilát szolgálják és nem köthet szabadon szövetséget a hunok ellenségeivel. Haage p. 18 ebből arra következtet, hogy nincs lényeges különbség a függő viszony tekintetében és hogy nem üres dicsekvés, amidőn Attila magát a császár urának nevezi. Haags egész következtetése, mindem szemrevalósága dacára helytelen. Bármennyire is megalázó volt az évi adó és a bizánci diplomáciának északi irányban való korlátozása, ez a császári hatalom szuverenitását nem szüntette meg. Az udvar mindenkoron féltékenyen vigyázott a császárság tekintélyére, már amennyire ez az adott viszonyok mellett lehetséges volt. Igaz ellenben az, amit Haage p. 19 a nyugatrómai birodalommal való kapcsolat kérdéséről ír, bizonyos korrekcióval. A forrásokból nem tisztázható, hogy milyen jelentősége volt a magister militum méltósága adományozásának külföldi uralkodók számára. A római udvar régebben ezen. ranggal szuverén barbár uralkodókat tüntetett ki, akik katonai segítséget nyújtottak a rómaiaknak külső, vagy belső ellenség ellen. E katonai rainggal illetmény, zsold járt, melyből részben a hadivállalkozásban résztvett barbár csapatokat jutalmazták, ha pedig ilyen haditeljesítmény nem volt, akkor ezzel a ravasz és átlátszó lepellel takarták azt a szomorú tényt, hogy a világ ura, a császár évi adót fizet egy barbár fejedelemnek. Attila és a keletrómaiak egymás közti viszonya csaknem egész idő alatt feszült. Képtelenség tehát, hogy Attila Theodosiustól megkapta volna a magister militumi címet, ellenben valószínű, hogy Valentianus adományozta Attilának ezt a címet és ennek leple alatt lényegében a nyugatrómai birodalom is állandó évi adót fizetett. Erre bizonyíték az a beszélgetés, mely a nyugat- és keletrómai követség tagjai között lefolyt (Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 90-91). Míg tehát a hún király római tábornoki címe római részről saját gyalázatuk burkolására szolgált, Attila maga megvetette e címet, mert csak a rómaiak nyilvánvaló erőtlenségét, hiábavaló hiúságát és gőgjét takarta és ezzel szemben az ő uralkodói rangja óriási hatalmon és csorbítatlan szuverenitáson épül fel.

3) VI. p. 297.

4) Weltgeschichte) IV, 1. p. 298.

5) Hermes XXXVI. p. 525.

6) p. 25.

7) Vö. pl. Montesquieu: Considérations. Bierbach p. 58. és Seeck álláspontját.

8) Thierry I. 114 idézi Paulinus Eucharistust (Bouquet I. p. 773). Egyébként Thierry itt erősen elfogult.

9) Prosp. ad a. 448. Haage p. 26. – Wiet.-Dahn II. p. 243 szerint Eudoxius 447-ben szökött át.

10) Chron. Gall. a. 448 = MGH IX. p. 662.

11) Thierry I. p. 115. Wiet.-Dahn II. p. 243. Seeck VI. p. 301-302.

12) Prosp. 442. Jord. Get. c. 43.

13) Haage p. 26.

14) Seeck VI. p. 119.

15) Jordanes (Gat. 36, 184-185 = MGH V. p. 106) elbeszéli, hogy a vandal trónörökös, Hunerich, Theuderich nyugati gót király lányát vette nőül. Az após, Geiserich király állítólag rájött arra, hogy mjenye őt meg akarja mérgezni, hogy férjével együtt hamarabb kerüljön uralomra. A vandál király szörnyű bosszút áll, levágatja a gói; királylány orrát és fülét és így megcsonkítva küldi vissza atyjához. Ez a barbár vadság legjobban jellemzi Geiserich stílusát, mellyel nyugodtan állíthatjuk szembe azt a bölcs mérsékletet, melyet a barbárként feltüntetett Attila az orgyilkos Bigilával szemben tanúsított. Jordanes szerint Geiserich azért keresi a hún király barátságát, mert fél az apatárs, Theoderich bosszújától. Követei gazdag ajándékokkal jelennek meg Attilánál és felajánlják a király szolgálatát. Attila az ajándéknak hatása alatt támadja meg Galliát. Jordanes főforrása itt kétségtelenül Priskos, vö. frg. 15 - FHG IV. p. 98 végét, valószínűleg a gót érdekeknek megfelelően kiszínezve, *Wiet.-Dahn* II. p. 243 szerint ezek a gazdag ajándékok döntötték el Attila elhatározását, hogy támadást indít a nyugati gótok ellen. *Güldenpenning* p. 384 is túlnagy jelentőséget tulajdonít a vandál ajándékoknak. *Range* p. 27 is beleesik ebbe a tévedésbe, sőt azt mondja, hogy amint Attila támadása mentette meg Geiserichet 441-ben, ugyanúgy most is Attila nyugati hadjárata hárítja el a nyugati gótok részéről fenyegető veszedelmet. Eszietrint Attila báb, sakkfigura leinne Geiserich kezében, akit bármikor mozgásba hozhat pillanatnyi ellenfeleivel szemben. Vö. még *Ranke* IV. p. 296 és *Bury* I.[2] p. 291. – Ezzel a téves felfogással szembeszállt *Dahn* (Könige V. p. 77) és *Bierbach* (p. 19-20), akik kimutatták, hogy csak az Attilával ellenséges bizánci udvar és e kor naiv történet szemlélete, mely a nagy eseményekre is közelálló, hétköznapi megoldásokat keres, találhatott ki ilyen alacsonyrendű indokokat. *Schmidt* (Geschichte der Wandalen, 1901. p. 77) szerint Geiserich azért bánt el ilyen kegyetlenül menyével, mert el akarta szakítani a gót kapcsolatokat és a rómaiakhoz óhajtott közeledni. Még tovább megy *Schmidt* nagy műve újabb kiadásában (G. d. d. S. I. p. 468-469), ahol kimutatja, hogy a nyugati gótok és vandálok között 442-ben szoros szövetség jött létre a nyugatrómai birodalom ellen. Jordanes leírása valószínűtlen és túlzott. Főként túlzás, amit Geiserich kegyetlenségéről ír. Hihetőbbnek tartja azt, hogy Geiserich felbcintotta fia házasságát annak a reményében, hogy Hunerich számára feleségül szerezheti III. Valentinianus császár lányát. A mérgezési história csak ürügyül szolgált a házasság felbontására. Schmidt úgy hiszi, hogy ebben a diplomáciai akcióban Aetiusnak is része volt, aki ilymódon vágta ketté a veszélyes vandál-gót koalíciót. Ha Hunerich később mégsem veheti el a császárlányt, ennek ellenére a vandálok 455-ig normális viszonyban voltak a rómaiakkal. Különben Schmidt (U. o. p. 473) azt is állítja, hogy Jordanes előadása már csak amiatt sem megbízható, mert a vandál birodalom tengeren oly hatalmas volt, hogy a szárazföldi gót hatalom támadásától nem kellett tartania. – Jordanes leírása nemcsak célzatos, hanem értelmetlen és primitiv is, mert Geiserichnek miután a rómaiakkal kedvező kapcsolatba került és a tengerek ura volt, a minden oldalról fenyegetett nyugati gót birodalom támadásától egyáltalán nem kellett félnie. Geiserichnek egyébként is módjában állt volna az utolsó percben is hún támogatást kérni. Jordanes az időrendet is összezavarja. Ugyanis 445-ben Hunerich már eljegyzi Valentinianus lányát, tehát a vandál-gót szakításnak már 445 előtt be kellett következnie. Ettől kezdve Geiserich római szövetséges. Mivel az eljegyzés csakis a nyugati gót királylánnyal való házasság felbontása után következhetett bí, teljesen valószínűtlen, hogy Geiserichnek öt év multán kell tartania a gót bosszútól. Bár Geiserich kegyetlensége Theoderichben kétséget kizáróan ki nem alvó bosszú érzését keltette, mégis erőszakolt és ok nélküli Jordanes azon tö-

rekvése, hogy a 445 előtti eseményeket a 450 évivel összekapcsolja és ezáltal a való helyzetet meghamisítsa. Végül primitív ez a tudósítás főleg azért, mert feltételezi, hogy Attilát bármily értékes, die mégis az ő hatalmához és gazdagságához mérten szegényes ajándékkal egy világháború megindítására rá lehetett bírni. Annál megdöbbentőbb írónk botlása, mert hiszen munkája egy másik részében, jobb forrásokat kivonatolva, Attilát félelmetes nagy hódítóként állította elénk.

16) L. előző jegyzetet, továbbá: Thierry I. 118-119. Nagy p. 323. Seeck VI. p. 302. Bierbach p. 19-20.

17) frg. 15. és 16 = FHG IV. p. 98.

18) Get. 36, 185-186 =MGH V, 1. p. 106-107. – Nem tudjuk mindenben osztani Bierbach kétkedését, mellyel Priskos két töredékében ellenmondást keres, ö Priskost mint történészt nem sokra becsüli s közben feledi, hogy nem az ő művével, hanem annak jól-rosszul összerótt kivonataival és töredékeivel állunk szemben. Valóban erősen kétséges (p. 15), hogy a háború célja Honoria kezének és vagyonának megszerzése lett volna. De ezt a töredék kifejezetten nem is mondja. Ha Attila Honoria férje lesz s beleszólhat a nyugati birodalom ügyeibe, kétségkívül nagy lépéssel halad előre végső célja, a világuralom felé. Mi azonban valószínűbbnek találjuk, hogy az egész Honoria ügy csak diplomáciai mesterfogás volt a király részéről: ürügyet keresett a háborúra s célját, miután Honoriára vonatkozó kívánságát elutasították, el is érte. Bierbach aligha megbocsátható két naiv következtetéssel érvel Priskos megbízhatósága Ellen. Szerinte (p. 16) Attila Hottioriával nem követelhette a birodalom felét, mert hiszen ő nem tartozott a császári házhoz, öccse, Valentinianus ugyanis nem apja, hanem nagybátyja, Honorius utódjaként lett császár. Priskos töredékeiből azonban nemcsak arra lehet következtetni, hogy Attila, mint leendő férj a birodalom egy részét követeli hozományul, hafnem arra is, hogy Honoriának apjától, Constantius császártól hátrahagyott örökrészét követeli. Hogy Attila a Bierbach által érintett jogi teljesíthetetlenséggel nem törődött, valószínű, sőt feltehető az is, hogy egyáltalán nem is érdekelte az, mert hiszen semmi okunk arra, hogy feltételezzük, miszerint Attila egyáltalán a római jogot figyelembe vette volna. – Bierbach ugyancsak téved, midőn abból, hogy a nyugati források Honoriáról hallgatnak, arra következtet, mintha az egész történet a bizánci udvar pletykáiból származott volna. Nagy általánosságban udvari pletykának minősíti *Schmidt* (I.[3] p. 471) is a dolgot. Csakhogy az a baj, hogy a nyugati források igen szűkszavú krónikások s ahol mint Jordanesnél (Rom. 328 – MGH V, 1. p. 42 és Get. 42, 223-224 = u. o. p. 115) és Paulusnál (XIV, 13 = MGH I. 205) összefüggőbb leírást találunk, a Honoria történet is megjelenik. Az sem helyes, hogy Bierbach a Honoria esetnél Priskost, a továbbiakban pedig Cassiodorust tartja Jordanes forrásának. Az, hogy a frg. 16-ban a frankok trónviszályával van a Honoria ügy egybekapcsolva, nem okvetlenül ellenmondás Priskos részéről, mert hiszen a két fragmentum, között valószínűleg egy rész hiányzik, mely az elbeszélés folyamatosságát biztosítaná.

19) Honoriára nézve források: Prisk. frg. 15. 16 = FHG IV. p. 98-99. Joann. Ant. 199, 2 = FHG IV. p. 71. Jord. Get. 42 és Rom. 328. Marcell, ad a. 434 = MGH XI. p. 79. Merobaud. carm. I. = MGH XIV. p. 3. – Modern feldolgozásnál alapvető Bury I.[2] 288-290. u. ő Justa Grata Honoria és Sceck: Honoria PWK RE VIII, 2. col. 2291. Thierry I. p. 133-135. Güldenpenining p. 383. Ranke IV. p. 294. Barker CMH I. p. 415-41¾.

20) Atyja, III. Constantius 417 január 1-én vette nőül Piacidiát s mivel III. Valentinianus 419 július 3-án született, Honoria születése 417 október és 418 szeptember közé eshetett. Vö. Seeck i. h. Neve: Cohen Médaille imp. VIII.[2]

p. 219. Dessau 818 = CIL XI. 276. Szülei: Olympiod. frg. 34 = FHG IV. p. 65. Sozom. IX. 16, 2. Zonar. XIII. 21.

21) L. előző jegyzet végét.

22) Jord. Rom. 328. Get. 42, 224. Váczy p. 130-131 szerint Honoriának azért kellett örök lányságot fogadnia, „inehogy esetleges leszármazol mint veszedelmes trónkövetelők léphessenek fel a császár gyermekeivel szemben.” Tökéletes félreismerése annak a buzgó vallásosságnak, mely Pulcheria környezetében uralkodott.

23) Dessau 817-818. Joh. Ant. i. h. Suidas: Όνο,μα. Arcképével vtert pénzek Cohen i. h.

24) Marcell, i. h. „concepit”, vö. Bury I.[2] p. 289.

25) Hogy ez mikor történt, pontosan nem tudjuk. Marcellinus (i. h.) mindenesetre a 434. évvel kapcsolatban beszéli el, mikor Honoria 16 éves volt. Seeck c. 2292 szerint ez a dátum nem lehet helyes, mert a 443 és 444 években vert pénzeken (Cohen VIII.[2] p. 220, 4) még szierepöl, ami nem történhetett volna meg ilyen botrány után. Az ő véleménye, hogy a botrány kevéssel 450 előtt történt. 449-re teszi Bury I.[2] p. 289 is. Ellene szól Marcellinusnak Merobaudes is (i. h.), hol a 437. évvel kapcsolatban említés történik: „cum soror adsistit”. Valentinianus császár leányának keresztelőjénél, ami ilyen botrány után alig lett volna lehetséges. Jordanes Rom. 328 a botrány után közvetlenül „post haec” bevezetéssel Valentinianus házasságát (437) beszéli el. Végül hasonló botrányba inkább belekeveredhetik egy 30 éves (nő.

26) Joh. Ant., Suidas és Marc. i. h.

27) Jord. Rom. 328.

28) Seeck col. 2292.

29) Joan. Ant. i. h. Prisk. frg. 16 '= FHG Γ7. p. 99. Jord. Get. 42, 224. Rom. 328. Paul. XIV, 13. – Jellemző a nyugati írók faji elfogultságára, hogy *Thierry* I. p. 116 azt mondja, hogy ezt az esztelen cselekedetet őrjöngési rohamában követte el és hogy *Seeck* (VI. p. 298) a következőket írja: „Wenn in unseren zoologischen Gärten Neger, oder Indianer zur Schau gestellt worden, das Fremdartigkeit uiftd urwüchsige Wildheit auf manche Weiber einen starken geschechtlichen Reiz ausüben. Auf die Kaiserstochter, die der einzwängenden Überkultur eines byzantinischen Hofes gründlich satt war, mochte die Gestalt des furchtbaren Hunnenkönigs ähnlich wirken, umsomehr, als der gewaltige Kriegsheld wohl geeignet war, ihre Phantasie lebhaft zu beschäftigein.” Seeck elfelejti, hogy a magas császári ház nem volt ennyire finnyás, amidőn a félbarbár Stilichot sógornak befogadta, ennek két lányát Honorius császárral elvétették, Piacidia a gót Athaulf felesége lett és végül amidőn Valentinianus leányát Geiserich fiával eljegyezték. A római, görög, kelta, thrák, sémita és germán elemekkel való keveredés után a mongoloid hunokkal való összeházasodás sem lehetett szokatlan, bár kétségtelenül a mai embertan tanítása szerint fajidegen fajtáról van szó. Seeck fejtegetésében azonban nem ezek az embertani szempontok voltak az irányadók, hanem az a végtelen megvetés, melyet mindenkivel szemben érez, aki nem tartozik a klasszikus kultúrkürhöz.

30) Joann. Ant. i. h.

31) Joann. Ant. i. h. szerint consularis, valóban 452-ben lett csak consul (Fasti cons, ad a. 452. CIL IX. 1371).

32) Joann. Ant. i. h. Seeck col. 2292. Bury I.[2] p. 289.

33) Theodor. Anagn. I, 1. = Migne PG 86, 1. c. 165-166.

34) Theod. Anagn. I, 2-5 = Migne PG 86, 1. c. 166-168.

35) Seeck VI. p. 271-299.

36) Thierry I. p. 115. Nagy p. 316-317. Seeck VI. p. 299.

37) Prosp. ad a. 450.

38) Thierry és Nagy szerint előbb küldi el ajánlatát Honoria a hún királyhoz s csak azután, midőn választ nem kap, kezd viszonyt Eugeniussal. Ez Jord. Rom. 328-on alapul. Thierry I. p. 116 szerint ezután több év telik el, míg Attila a császárlány ajánlatára visszatér. Seeck c. 2292 rámutat arra, hogy az Eugeniussal való botrány ttiem 434-ben történt, mint Maroellinus írja, hanem 444 után, mert ekkoriban még Honoria köztiszteletben áll, pénzt vernek nevével. Véleményünk az, hogy a szerencsétlen nő előbb kezdett viszonyt Eugeniussal s csak midőn szoros felügyelet alá vették, fordult kétségbeesett elhatározással Attilához. Erre lehet úgy Marcellinus, mint Jordanes és Paulusból következtetni (Paulus: ob decus pudicitiae districte servaretur, Jordanes: ad aulae decus virginitatem suam cogeretur custodire.). Tehát itt két külön dologgal állunk szemben. Honoriát botlásáért hosszú ideig keményen büntetik, amit megunva a hatalmas barbár királyhoz fordul segítségért, akiről olyan sokat hallott és akinek egyedül van hatalma a császárral szemben is. Ez a második esemény semmi esetre sem történhetett 449 előtt, mert hogy Attila az ajánlatot évek multán vegye elő, igen valószínűtlen. Attila fellépésének csak akkor van értelme, ha a dolog nem is tegnap történt, de mégis elég friss arra, hogy elő jehessen venni.

39) Prisk. frg. 15 összevetve Jordanessel és Paulussal.

40) VI. p. 299-300.

41) Prisk. frg. 15 = FHG IV. p. 98.

42) Prisk. i. h. Thierry I. p. 115 Haage p. 27. Nagy p. 316-317.

43) *Források:* Prisk. frg. 16 = FHG IV. p. 98. – A 15. és 16. frg. ess> meny elbeszéléséből tűnik ki, hogy ez az incidens Attila két követsége között történt. A 450. évre datálható a Honoria üggyel kapcsolatos említése miatt. - Thierry I. p. 119. Haage p. 13. 26. Wiet.-Dahn П. p. 243-244. Seeck VI. p. 302. Èierbach p. 15. Váczy p. 130. M. C. Pfister The Franks. CMH I. p. 297. Schmidt ij. p. 473. Ranke IV. p. 294. – Hogy a két testvér viszályát a frank király halála idézte elő, bár arról Priskos nem tesz említést, magától értetődő, különben εΐζ idősebbik testvér apjától már átvette volna az uralkodást és akkor öccse lázadásáról történnék említés. – *Haage* p. 28 tévesnek minősíti Priskos azon állítását, mintha a frankok királyáról lenne szó, szerinte itt *az* egyik törzs fejedelmi sarjainak a viszálykodását írja le, mert a frank törzsek ekkor még liem egyesültek. – *Wiet.-Dahn* II. p. 243 szerint itt nem a Gallia északi részeiben lakó sali, hanem ripuári frankokról van szó. A sali frankok Attila érdekkörén kívül estek, királyuk, Childerich vezetése alatt 451-ben egységesen a rómaiak mellett foglalnak állást és ez a Childerich ekkor már ttiem volt pelyhedző bajszú ifjú. Wietersheimot követi *Güldenpenning* p. 383 is. Haagenak p. 13. az a feltevése, hogy itt a frankok egyik törzse viszálykodik, már csak azért sem állhatja meg a helyét, mert egy ilyen vicinális kérdéssel nem foglalkozott volna mindkét birodalom. Egyébként, hogy melyik frank szövetségről érdekelt, nem is olyan mellékes kérdés. A ripuári frankok Attila, a sáliak a római birodalom érdekkörébe tartoztak. Ha tehát Aetius a ripuári frankok trónviszályába beleavatkozott, akkor ez lényegében véve illetéktelen belenyúlás volt a hún állam bielügyeibe. – *Thierry* I. p. 119 azon állítása, hogy Aetius személyesen is beleszólt a viszályba olyképpen, hogy pártfogoltja számára katonai akcióval biztosította a trónt, valószínűtlen, erről forrásunk hallgat. A fentiek szerint, lévén aj frank kérdés belügye a hunoknak, elesik Haage p. 28 azon állítása is, hogy Attila beavatkozása elárulta galliai szándékait. Inkább arról lehet baszélni, hogy Aetius beavatkozása tette nyilvánvalóvá, hogy a fővezér szakítani akar a hunokkal.

44) Itt úgy Priskos, mint Jordanes elfogult, az előző azt sejteti, hogy Attilának Honoria hozományára fáj a foga, az utóbbi pedig Geiserich említett ajándékaira céloz, mint döntő tényezőre.

45) Prisk. frg. 16 = FHG IV. 98.

46) Paul. XIV, 13 = MGH П. p. 205.

47) VI. p. 303-304.

48) Seeck, Thierry, Nagy i. h. Bury I. p. 74-75. Bierbach p. 16.

49) Prisk. frg. 18 = FHG IV. p. 99. – Haage p. 27. Thierry I. p. 109. Wiet.-Dahn II. p. 238-^239. Nagy p. 322-323.

50) Prosp. 1364 (451) = MGH IX, 2. p. 481. Jord. Get. 35, 181 – MGH V, 1. p. 105.

51) Prisk. frg. 8 = FHG IV. p. 80.

52) Get. 35, 182.

53) Jord. Get. 36, 184-185. – Bierbach p. 19 azt állítja, hogy ez a tudósítás csakis Priskostól származhat és gyorsan mindjárt megfordítja feltevését, mondván, ha Priskos ilyet ír, mennyire lehet benne megbízni.

54) Jord. Get. 36, 193. – Egyébként nemcsak Priskos tekinti a háború szülőokának a Honoria affért. A Chronica Gallica első szövegezései (MGH IX, 2. p. 662) azt az érdekes kitételt tartalmazza., hogy Attila azért tör be Galliába, mert jogszerinti feleségét követeli (quasi iure debitam poscit uxorem). E kitétel csakis Honoriára vonatkozhatik. Természetesen Bierbach p. 11 szerint ez az adat is Priskostól ered, mert ha általánosan tudott dolog volna, akkor ^Prosper is foglalkozna vele. Nem tudjuk, hogy miként lehet azzal a Prosperrel érvelni, aki pársoros tudósításaiban tulajdonképpen csak az események címfeliratait adja. A Chronica Gallica egyébként keleti adatokat is közöl, hol idegen értesülésekre támaszkodik, viszont a 'nyugati eseményeknél valószínűleg a helyi értesüléseket használja fel.

55) *Haage* p. 26 s köv. előadja, hogy Aetius kezdettől fogva számított arra, hogyha Attila és a nyugati birodalom között háború keletkezik, a nyugati gótok a rómaiak oldalára állnak. Szerintet Theoderich erősen tartott a hún terjeszkedéstől, félt attól, hogy a hunok bosszút állnak a népén, mert annakidején megszöktek hún fennhatóság alól. A nyugati gótokat és rómaiakat tehát a közös érdek fűzte össze és ez kényszerítette őket, hogy Attila galliai terjeszkedésével szemben fegyveres erővel álljanak ellen. Haage (p. 27) feltételezi, hogy még Attila útbaindulása előtt koalíció jött létre a rómaiak, gótok és frankok között, ennek bizonyítására idézi, Jord. 36: Theodericum hortans ut a Romanorum societate discederet és Idát. a. 451: Aetio duci et regi Theoderico, quibus erat in pace societas. – *Ranke* IV. p. 297 szerint Attila kezdettől fogva Theoderich ellen akart vonulni. Aetiusnak sikerül nagy szövetséget létrehozni a hún király ellen. – *Seeck* (VI. p, 302-303) azon a véleményen van, hogy Attila tulajdonképpen a nyugati gótokkal akar leszámolni, minthogy abban az esetben, ha Honoriára és a birodalom felére való kívánságát teljesítették volna, először kétségtelenül a nyugati gót kérdést kellett volna megoldania. Theoderich király vitéz és harcias fejedelem volt, de nem volt olyan nyugtalan természetű, mint elődei, akik sehol sem tudtak hazát alapítani, *ö alatta* a nyugati gótok letelepültek és időnként a béke előnyeit is élvezték. – Seecknél is élesebben világított rá a rómaiak és a nyugati gótok közötti kapcsolatokra *Schmidt* (I.[3] p. 468 s köv.), aki kimutatta, hogy a két ország közötti viszony általában nem volt zavartalan és hogy (u. o. p. 472-473) a diplomáciai bonyodalom kitörésekor még feszült volt a helyzet. Egyáltalán nem volt bizonyos, hogy Theoderich a rómaiak oldalára fog-e állni és nem fog semleges maradnv végül, hogy nem látná-e örömmel a rómaiak gyengülését.

56) Hydat. c. 140.

57) Hydat. c. 129.

58) Ez kitűnik Prosperből és a continuatiojából. MGH IX, 1. p. 301. Jord. Set. 35, 181 és 36, 185.

59) Hogy az ellenség megosztása Attila főcélja, Jordanes alább ismertetendő tudósításán kívül kitűnik Fredtegarból (Bouquet II. p. 462), aki előadja; tiogy Attila Gallia és Germania városait kímélve egyenesen a gótok ellen vonult. Ha ez így volna, már pedig nincs így, akkor ő nyilvánvalóan ezáltal a római-gót allianceot akarja megelőzni. De Prosper és contifnuatiója is azt írja, hogy Attila a rómaiak barátjának igyekszik magát feltüntetni, mint akinek főcélja a nyugati gótok megsemmisítése.

60) A háborút megelőző utolsó tárgyalásokról Jordanes tudósít a legrészletesebben (Get. 36, 185-189). Attila, aki már régóta készül a háborúra, egyidejűleg küld követeket Valentinianus császárhoz és Theoderieh nyugati gót királyhoz. A császárnak küldött levélben közli, hogy ő le akar számolni a gótokkal. Valószínűleg megírta azt is, bár erről forrásunk hallgat, hogy a gótok az ő szökevény alattvalói és bizonyára nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a nyugati gótok egyúttal a birodalomnak is a legveszélyesebb ellenfelei, kik ellen annakidején hunok, rómaiak vállvetve harcoltak. A császár válasza ismét meglehetősen szűkszavú. Attila leveléből nem tűnt ki közvetlen veszély és főleg ugyanúgy, mint a Honoria ügyében küldött követségek, nem lehettek olyan tónusúak, hogy abból nyílt római-ηύη szakításra lehetett volna következtetni. Mégis Valentinianus, híven az új udvari stílushoz, elutasító álláspontra helyezkedett és figyelmeztette Attilát, hogy a nyugati gótokat csak úgy tudja megtámadni, ha átvonul birodalmi területen. A gótok a rómaiakkal békében élnek és a birodalomnak sem lenne kellemes, ha területén hún hadak vonulnának át, miért is azt ajánlja Attilának, hogy tartózkodjék a háborútól. (Jord. 36, 185) – A Theoderich királynak írt levélben viszont azt írta Attila (Jord. 36, 186), hogy a rómaiak nemrég még harcban álltak a gótokkal, ajánlja, hogy szakítsa meg az érintkezést a birodalommal. Emellett bizonyára megnyugtatta a gótokat, hogy a hunok nem ő ellene, hanem a birodalom ellen fognak hadakozni. Valentinianus császár (Paulus XIV, 3 = MGH Π. p. 201 szerint Aetius) átlátott Attila ravasz diplomáciai sakkhúzásán és követeket küldött a gót királyhoz, akik a következő ékes üzenetet adták át, melyet valószínűleg Jordanes nem maga stilizált (Get. 36, 186-188. vö. Bierbach p. 20), hanem forrásától, Cassiodorustól vett át:

„Saját belátástok is arra int, ti népek legbátrabbjai, hogy szembeszálljatok a világ zsarnokával, aki az egész földet szolgaságba akarja süllyeszteni. Nem sokat töri a fejét, hogy a háborúra ürügyet találjon, mert az a véleménye, hogy bármit is tesz, az jogos. Nagyravágyása határt nem ismer, gőgjét az erőszak sarkallja. A törvényt és jogot semmibeveszi s még a természetnek is ellensége. Jusson eszetekbe, amit ugy sem tudtok elfelejteni, hogy a hunok nem harcban vertek le benneteket, hanem csalárdsággal tettek tönkre. Nem törődve mi velünk, el tudjátok-e viselni az ő gőgösségét? Ti harcban erősek vagytok, engedjetek hát utat haragotoknak és szövetkezzetek velünk! Segítsétek meg az államot, melynek egy részét bírván, magatok is részesei vagytok! Kérdezzétek csak meg az ellenséget, hogy mi mily örömmel várunk betaneteket!”

Ez a derék stilusremek kitűnően rávilágít arra, hogy a gótoknak még nyolcvan év multán is fájdalmas emléke volt, hogy a hunok egyetlen rohammal legázolták őket. De kitűnik belőle az is, hogy az udvar a veszély fenyegető voltát azonnal felismerte és igyekezett megnyerni magának a nyugati gótok értékes szövetségét.

Hasonlóan ahistorikus köntösbe öltöztetik a hadüzenet tényét más krónikások is. Ezek: Chron. pasch. ed. Bonn p. 587 és hasonló szöveggel Joann. MalalaS ed. Bonn p. 358: „Έκέλεοσε σοι *hl·* εμοδ ο δεσπότης *μοο* και δεσπώτηϊ *coo* Άττιλάί ίνα εοτρεπίσης αυτώ τό παλάτιον σοο.[β] E tudósításokat elfogadják: *Thierry* I. p. 110 p. 323, mesének tartja *Wiet.-Dahn* II. p. 242-243. Ezek szerint egyazon napon gót hírnökök jelennek meg III. Valemtinianus és II. Theodosius (!) udvarában és Attilának következő kihívó üzenetét adták át: „Uram és urad, Attila, parancsolja általam, hogy készítsd elő palotádat a számára!” Hogy egy hún követség hasonló öntelt kívánságot előterjeszthetett, ismerve az akkori diplomáciai modort, önmagában *még* nincs kizárva, az elbeszélés naívsága a dolog kiragadottságában áll, mely a színes szavak virágával takarja el a dolgok nem ismerését, a tudatlanságot, mely e korszaktól kezdve a krónikásoknak általános betegsége.

Haage p. 28 utal arra, hogy Attila természetének megfelel ez a diplomáciai tárgyalási módszer és valószínű, hogy hasonló formájú tárgyalások folytak közvetlenül a hadüzenetet megelőzően. Egyébként Prosper ad a. 451 is kiemeli, hogy Attila többféle népet gyűjtött össze a gótok elleni háborúra, vagyis ezek szerint nyilvánvaló, hogy Attila kezdetben a rómaiak között a gót háború gondolatával operált.

Jordanes (Get. 36, 189. – Paulus elbeszélésie rövidebb, de a fenti eltéréstől eltekintve a Jordaneseval megegyező) további elbeszélése is jellegzetesem primitív. Theoderich, akit üymódon mindkét fél igyekezett magának megnyerni és pedig a rómaiak katonai beavatkozásra, Attila pedig semlegességre, megfontolva a dolgokat, a rómaiak oldalára áll: „Rómaiak, – válaszolja, – teljesül a kívánságotok, mert Attilát ellenségemmé tettétek.” A király elhatározását a harcias gótok nagy lelkesedéssel fogadják. – Paulusból (XIV, 3) és Jordanesből (Get. 36, 190-191) úgy érthető, mintha a szövetség azonnal létrejött volna és a hadi előkészületekhez azonnal hozzáláttak volna. Mégis a körülmények az ellenkezőt bizonyítják. Theoderich egyelőre semmit sem tesz *&z* ellenséggel szemben, mely pedig már Gallia földjén van, sőt csak akkor hajlandó harcba bocsátkozni, ha a hunok az ő országát támadják meg. Aetius is még Itáliában tartózkodik, amikor Attila már északi Galliát pusztítja. Kétségtelenül a 451. évi galliai támadás kezdetén még sem a rómaiak, sem pedig a gótok nincsenek felkészülve a háborúra és maga Aetius még azt sem tudja biztosan, hogy vajjon Attila a Rajnán keresztül támad-e vagy pedig Itáliába tör be. Az előzetes tárgyalások során ugyan Attila jelezte, hogy a nyugati gótok ellen indul, de nála lehet ez hadicsel is abból a célból, hogy nagyobb erőket vonjon el Itáliából. Mindenesetre mindaz, amit Jordanes az utolsó tárgyalásokról és a tnyugati gótok beavatkozásáról elmond, erős revízióra szorul és teljesen valószínűtlen, hogy a római diplomácia már kezdetben oly átütő eredményt ért volna el Tolosában. A nyugati gótok az ellenségeskedések megkezdése után még országukban tartózkodnak és úgy látszik, egyelőre nincsen kedvük felvenni a harcot Attilával. Erre csak akkor kerül a sor, amidőn Attila Gallia északi felét már elfoglalta és a Loire vonalán keresztül közvetlenül őket fenyegeti, amikor az Aetius által végrehajtott mozgósítás és felvonulás következtében *már* nem kell ttrtani attól, hogy a nyugati gótoknak egyedül kell a küzdelmet a hunokkal felvenniök.

61) II. p. 224.

62) Seeck VI. p. 355.

63) Thierry I. p. 124. Wiet.-Dahn Π. ρ. 246.

64) Prosper és continuatiója szerint a sereg létszáma sokezer, Jord. Get. 35, 181 félmillióra, a História miscella XIV 700.000 főre teszi, vö. még Sidon. carm. VII, 319 == MGH VIII, p. 211. Prokop. B. V. I, 4. Seeck VI.[2] p. 305 a sereg létszámát negyedmillióra teszi, Schmidt I.[s] p. 473 óvatosan csak annyit jegyez meg, hogy a félmilliós létszám erősen túlzott. Túlzás az ellentétes véglet is.

65) Bury I. p. 291. Schmidt I. p. 473. Dahn: Könige V. p. 78. Bierbach p. 75-78. Főforrás az egykorú költő Sídonius Apollináris lenne (Carm. VII. ad Avitum panegyricus v. 321-325 = MGH VHI, p. 211):

Pugnacem Rugum comitante Gelono
Gepida trux sequitur; Scyrum Burgundis cogit;
Chunus, Bellonutus, Neurus, Bastarna, Toringus,
Bructerus, ulvosa vei quern Nicer alluit unda,
Prorumpit Francus;...

Sidonius felsorolása nem sokat ér. A vers kedvéért hátrakerülnek a hunok, hiányoznak a keleti gótok, továbbá a szarmata, szláv és török népek. Sidoniusnak fogalma sincs arról a sokszáz féle népről, melyek Attila birodalmában éltek. Ma a kötelező földrajzi oktatás, újságok és a rádió korában csaknem elképzelhetetlen az a hajmeresztő geográfiai tudatlanság, melyet e kor és az azután következő középkor költői és krónikásai elárulnak. A vers kedvéért több olyan népnek a neve került bele, melyek vagy régen letűntek, vagy mint a brukterek, más néven szerepeltek. (Bierbach p. 75-78 dolgozta fel az idevonatkozó adatokat.) A bastarnák Probus óta eltűntek, e császár egy részüket letelepítette Thráciában, másik részük skirek neve alatt szerepe] (Zeuss p. 442. Müllenhoff П. 108. Schmidt I. p. 86 s köv.). A gelonok és neurok régi nép a Volga mentén (Herod. IV. 108-110), az első sokat szerepel a vers csengése kedvéért későbbi költőknél, Horatiusnál, ClaudiaJnusnál (Tomaschek: Geloni. PW RE III, 1. c. 990. Müllenhoff II. p. 86). A bellonotok neve teljesen ismeretlen, Dahn i. h. azonosítja őket a bellovákokkal. A brukterek népe a frank szövetségbe olvadt bele, így Sídonius abba a hibába esik bele, hogy a bruktereket a frankokkal és a bastarnákat a skirekkel kétszer említi. – Nem teljes többi forrásunk sem. Hasonló tájékozatlanságot árulnak el. Ezek Jordanes Get. 38, 199, Paulus h. r. XIV, 2 = MGH П. p. 201. Hist. misc. rec. Eyssenhardt 1869, XTV. Prokop. B. V. I. 4. Belőlük a következő népneveket tudjuk meg: gepidák, kel. gótok, marcomannok, quádok, suevek, herulok és turcilingi, sive rugi.

66) Sid. carm. Vn, 322. Jord. Get. 38, 199. Paul. XTV, 2.

67) Jord. és Paul. i. h.

68) Sid. carm. Vn, 322.

69) Sid. carm. VII, 322. Schmidt I. p. 138 velük kapcsolatban azon gondolkozik, hogy vajjon „önszántukból”, vagy pedig „kényszerből” csatlakoztak. Ez nem lehet kétséges.

71) Sid. carm. Vn, 324 kétszer is említi őket, mint a régi bruktereket és mint frankokat. Jordanes viszont a rómaiak oldalán tünteti fel őket. Ebből nyilvánvaló, hogy megoszlottak a két oldal között.

70) Sid. carm. VII, 323: Toringus.

72) Sid. carm. VII, 321.

73) J. Egger (Die Barbareneinfälle stb. p. 197-200) és L. Schmidt (II, 3. p. 290) szerint az alamannok Attila idejében megőrizték függetlenségüket és Attila most következő galliai hadjáratában is országukat kikerülve vonul fel a Rajnához. Egger abból, hogy Noricum praefectusa, Primutus Attila udvarában jár, arra következtet, hogy Noricum és Raetia, ez a két fontos provincia

a rómaiak birtokában maradt és e két tartományt csak a galliai hadjárat idején, zavarhatták portyázó hún csapatok. Egger utal arra is, hogy forrásaink a felvonulás útiránya tekintetébein cserbenhagynak. Egger Wietersheim-Dahn által (II. p. 246) javasolt útiránnyal éppen azért nincs megelégedve, mert ha Wietersheimnak igaza lenne, akkor a hunoknak át kellett volna vonulniok az alamannok földjén, már pedig ő éppen azt akarja bizonyítani, hogy ez a nép nem vett részt a nagy háborúban. Erre nézve az az egyetlen bizonyítéka, hogy a források nem tesznek említést erről a fontos és nagy népről és ugyanakkor sokkal jelentéktelenebb germán népeket megemlítetnek. Kimutattuk, hogy ilyen bizonyításnak nem sok az értéke, mert más nagy népcsoportokról sem tesznek említést forrásaink, így pl. a török népekről és éppen az Egger által tanúul felhozott Sidonius kifelejti a keleti gótokat is, nyilván mert versébe nem illettek bele és a résztvevő népek neveivel, amelyeket nem is ismert, nem tölthetett meg 20 verssort. Különbéin Attila birodalma töméntelen népéről Aetiuson kívül kevés római volt tájékozva. Egger ezekután a következőket írja: (p. 199) „Dass die Hunnen die kürzesten und besten Weg nach Gallien durch das Gebiet der Alamannen vermiedein haben, ist nur begreiflich, wenn diese damals bloss in einer lockeren Verbindung mit Rom, oder geradezu als neutrale Partei am Ober- und Mittelrhein sassen, nun vielleicht auch bereits am linkem Ufer desselben, das sie seit einiger Zeit zu besiedeln begonnen haben mochten.” Eggerrel szemben kérdezzük, hogy elképzelhető-e, hogy az alamannok *egy* negyed és félmillió közötti létszámú seregnek útját állták” volna? Feltehető-e, hogy az alamannok „semlegessége” Attilát eltéríti az egyenes útvonalból s kerülőt tétet vele északnyugat felé csak azért, mert Egger szerint ott a Rajna túlpartja kevésbbé van megszállva? Hiszen maga is megemlíti, hogy a ripuári frankok és a burgundok Rajna-menti maradványa csatlakozott a hunokhoz? Szerinte az erőszakos áttörés a megerősödött alamannokon keresztül késleltette volna Attilát és esetleg érzékeny veszteséget okozott volna ellenállásuk megtörése. De kérdezzük, mi szükség volt arra, hogy az alamannok hunoktól való függetlenségét, vagy semlegességét bizonyítsuk? Mi értelme volt annak, hogy az alamannok a római országútat a hunok elől elzárják és ezáltal esetleg népi exisztenciájukat kockára tegyék? Éppetn a népvándorlás kora tanít meg arra, hogy nagy tömeghullámmal veszélyes szembeszállni, kétséges dolog előle megfutni, legjobb félrehúzódni, vagy még inkább csatlakozni. Miért cselekedtek volna az alamannok másképp, mint a gótok, hogy előkelő semlegességüket, amiben a fentiek alapján nem hiszünk, megőrizzék?

74) Ez abból következtethető, hogy Aetius már rég értesülhetett Attila menetirányáról, amikor ez még a Felsőduna mentén járhatott, mégis csak hónapok multán száll vele szembe a Loire vonalán. Schmidt I.[3] p. 474 szerint csak Metz eleste után válik előtte nyilvánvalóvá, hogy Attila nem mint a rómaiak barátja indította meg ezt a háborút. Mi teljesen elképzelhetetlennek tartjuk, hogy Aetius ennyire rosszul lett volna tájékozva.

75) Hydat. 150 – MGH XI, p. 26.

76) Prosp. 1364 (451) – MGH IX, 2. p. 481.

77) Sid. carm. VII, 328. Haage p, 29.

78) Modenn írók feltevései közül kétségkívül annak van a legtöbb valószínűsége, amely katonai szempontból legjobban meg van alapozva. *Wietersheim-Dahn* szerint (II. p. 246) a hún hadsereg két hadoszlopban a Duna két partján egymással párhuzamosan haladt elő a Rajna felé. A Duna jobbpartján futó országúton menetelő hadoszlop, ha volt ellenállás, leverte, a városokat megszállta, a balparti, északi oszlop sorjában magához vonta a Germania középső és északi részéből becsatlakozó germán népi hadseregeket. A Duna forrásánál át-

vonultak a Schwarzwald sűrű erdőségén és a hadsereg jobb szárnyával a Majna völgyében nyomult tovább előre a Rajna völgye felé. Itt csatlakoztak a fősereghez a ripuári frankok a Neckar mentéről, a türingek és a szászok is. Ez a két utóbbi nép azt az utasítást kapta, hogy az Alsórajnán átkelve, mint a sereg jobbszárnya törjön be Belgiumba. Ez utóbbi feltevést valószínűsíti a frankok és türingek közötti ellentét. – Ezzel a feltevéssorozattal szemben *Egger* (i. tamulmany) azzal érvel, hogy az alamannok függetlenségüket megőrizték és Attila, hogy ezzel a nagy néppel ne keveredjék harcba, inkább északi irányba kitért. Egger feltevésének valószínűtlenségét már fentebb (73. j.) kimutattuk. Elmondja, hogy a hunok, miután keresztülvonultak Noricumon és Raetián a régi országútat használták, mely Lauriacumon, Brecantián át a Rajnához és azon keresztül AugustaRauracumhoz és innen Strassburgon keresztül Metznek vezet. Ugyanakkor a másik hadoszlop a Majna völgyén át vonul Mainzhoz. *Dahn* (Urgeschichte I. p. 359) szerint Attila Koblenznél kelt át a Rajnán s Trierern, Metzen és Troyes-n át vonult Orleans alá. Egger (p. 198) ez utóbbi felfogást magáévá teszi. -*Schmidt* (I.[3] p. 473) azt állítja, hogy a legvalószínűbb feltevés az, hogy Attila a nagy római hadiutat használta Noricum római tartományon való keresztülvonulása alkalmával, majd Augsburgot érintve Faimingennél (nem. messze Diliingentői) a Dunát átlépte, Plochingenen, Constatton, Stettfelden, Heidelbergen keresztül Mainznál érte el a Rajnát, tehát lényegében azt az útvonalat használta, mint a vandálok 406-ban. Ez a véleménye különben Eggernek is. Schmidt szerint azonban a húinok a Rajnán nem Metznél keltek át, hanem attól északra, valószínűleg Neuwiednél, hova egy Metz és Trier felől jövő hadiút betorkollott, ennek szerinte a bruktereknek a szövetségesek (!) közötti említése a bizonyítéka. Egyébként Wietersheimmal Schmidt is felteszi, hogy a Rajnához való felvonulás közben csatlakoztak a fősereghez a Neckar mentén lakó germánok is. (Sid. carm. VII, 324: ulvosa quern Nicer alluit unda), a Rajnától keletre lakó burgundok (i. m. VII, 322) és a frankok egy része is (i. m, VII, 325). – *Weller* (Zeitschrift f. deutsch. Altertum, 70 (1933). p. 49 és Wurtemberg. Vergangenheit. Festschr. 1932. p. 89 s köv) szerint a hunok az ú. n. Niebelungenúton mentek a magyar Alföldről Passaun, Öhringenen, Wimpfenen, Ladenburgon, Wormson át Metzbe. Vö. Schmidt I. p. 644. és u. ő U;ng. Jahrb. 14 (1934) p. 255. – Mindezek a feltevések többé-kevésbbé találgatások. Kétségtelen ugyanis, hogy akkora sereg, mint az Attiláé, több útvonalat kellett, hogy használjon a felvonulásra. Ennek megfelelően valószínű, hogy a Duna mindkét partján vonult nyugatnak és azon keresztül északi, majd nyugati irányban haladva özönlötte el a Rajna völgyét. Ezerint legközelebb áll a valósághoz Wietersheim feltevése.

79) Wiet.-Dahn II. p. 246.

80) A források ehhez alig nyújtanak valamilyen támpontot, A források kifejezetten csak Mettis (Paul. de ep. Mett. = Bouqet Recueil I. 650. Greg. Tur. H. F. Π, 6 = SM. I. 68. Hydat. 150 (451) – MGH XI, p. 26.) és Aurelianum (Orleans) ostromáról tudósítanak. Emellett megjegyzik, hogy Attila még Galha több, más városát pusztította el (Isid. H. G. 25 i= MGH XI, p. 277. Prosp. 1364 (451) = MGH IX, p. 481. Hydat. i. h.). Históriailag bizonyítottnak vehető a burgundok területére való betörés is, amit nyilvánvalóan a hún sereg balszárnya hajthatott végre (Greg. Tur. II, 5. – Ser. Mer. I. p. 67.). Paulus (H. R. XIV, 5 = MGH Π, p. 202 és de ep. Mett. Bouquet I. 649) szerint Attila megsemmisítette Gundicar burgund király seregét. Ez másfél évtizeddel azelőtti esemény. Ezzel szemben fontos bizonyíték a Lex Burgundionum (titul. 17. ML. Sectio I. torn. II, 1. p. 55. vö. Carl Binding Gesch. der burgundisch-romanischen Königreichs, I. p. 45-47. A törvény keletkezési idejére 1. Bluhme ML. 498 és

Goupp, Die germanische Ansiedelungen p. 364. Bierbach p. 8-9). E törvény a következőket tartalmazza: „Mindazokat a pereket, melyekben usque ad pugnam Mauriacensem nem hoztak ítéletet, törölni kell. Ha valaki rabszolgáját, vagy rabszolganőjét felismeri, vissza kell neki adni. Azért a szabadokért, akik a csata előtt ölettek meg, 20 solidust kell fizetni és minden további követelés megszűnik”. Ebből arra lehet következtetni, hogy a csatábain a burgundokat súlyos veszteség érte, elnézőknek kellett tehát lenniök a régebben elkövetett bűnökért. Abból, hogy sok rabszolga szökött meg, nagy felfordulásra kell következtetni s mi lehet más, ami ezt előidézte, mint a hún betörés? – Általában a belgiumi Tongern elpusztítását is történelmi ténynek veszik, ez azonban Gregorius Turonensisben kifejezetten nincsen benne, csak értelmileg következtethető. – A későbbi, főleg a legendák által megőrzött tudósítások több várost névszerint is felsorolnak. Ennek alapján állította össze *Thierry* Attila felvonulásának irányát. *Haage* p. 29 helyteleníti azt, hogy e kevéssé megbízható, kései tradíciókat Thierry részletes elbeszélés alapjául használja fel. *Schmidt* I. p. 474-475 szerint a későbbi tradíciók összekeverik a hún hadjáratot a 406-os vandál betöréssel és ő szerinte túlságosan problematikus értékűek ahhoz, hogy forrásul lehessen felhasználni őket. Az igazság a két álláspont között valahol középen van. – Annyit a fenti három adat is kétségkívül igazol, hogy a hún hadsereg legyezőszerűen vonult előre. Forrásaink azon tudósítása pedig, hogy a hunok sok várost pusztítottak el, feljogosít arra, hogy a helyi hagyományokat kiértékeljük és ha nem is tekintjük a bennük foglaltakat történelmi f orrásértékűeknek, annak megállapítására elegendők, hogy általában ott, hol ily helyi hagyomány fennmaradt, azon a helyen Attila serege átvonult. – Thierry munkájának legjobban értékelhető része még ma is a galliai hadjárat egyes körülményeinek a feltárása. Mert bár, mint munkája legtöbb helyén, itt is több benne a fantázia, mint a szigorúan vett tudományos forráskritika, annyi tény, hogy a hadjárat egyes körülményeit ösztönszerű érzékkel felismerte. Például száraz krónikáink sehol egy szóval sem emlékeznek meg *a rettegő nyugati világ közhangulatáról.* Az a nagyszámú legenda viszont, ami Attila hadjáratával hozható kapcsolatba, mindennél ékesebben bizonyítja, hogy a keresztény egyház a háborút igein helyes felismeréssel, a kereszténység és pogányság élet-halál harcának tekinti. Nem véletlen, hogy seholsem hallunk a katonaság, a polgárság, a hivatalnokok, vagy a parasztság ellenállásáról. Ellenben a papság mindenütt kitart helyén, a háború által elsősorban sanyargatott köznép oldalán. A legendák pompás papi generációja ösztönösen felismerte, hogy ebben a küzdelembein a nyugati világ sorsa dől el és ha Attila lesz a győztes, a világ teljesen új képet kap. Kelet kultúrája, a hún állami és társadalmi rend váltja fel a megöregedett római életformákat. Ezért fontos a legendarius hagyaték eddiginél jobb értékelése, bár a történetírónak a legnagyobb óvatossággal kell használni kisegítő forrásokként. Az egyházi legendaköltészet a galliai há^ború után bőven termett, bizonyítékául annak, hogy az egyház és a közvélemény igen helyesen felismerte a galliai háború világtörténelmi jelentőségét. A hún király nem a legszebb megvilágításba kerül, de éppen mert ezek az elbeszélések gyűlöletben fogantattak, általános hitelűek nem lehetnek, mert ott, ahol a tisztánlátást az ellenség gyűlölködése nem zavarja, Attila lovagias, emberi vonásai lépnek előtérbe. Thierry helyesen mutat rá arra, hogy ezekben a nehéz időkben, amidőn a katonaság és polgári kormányzat elmenekült, egyedül a papság volt az, amely kitartott a helyén, a nép élére állott, ügyes-bajos dolgaikat elintézte és nemcsak lelki, hanem világi vezetője is volt. Ez a szerepvállalás sok hősiességet és még több áldozatot kívánt. Északgallia nem várt: népi ellenállása Attilának sok időveszteséget okozott. Ezt a körülményt kato-

nailag nem szabad lebecsülni. A nyílt ellenállás katonai részről megszűnt, helyébe jött magamak a népnek önfeláldozó harca a városfalakért és valószínűleg a helyi jellegű bandaharc. Helyesen utal arra is Thierry, hogy az öldökléseknek sok esetben a pogány germánok és nem a hunok voltak az előidézői, helyesebben megfogalmazva a germánok az ellenállás megtörésénél nem jártak el keztyűsebb kézzel, mint maguk a hunok. Tegyük mindjárt hozzá, hogy minél szívósabban ellenállt a papjai vezetése alatt fanatizált nép, atnnál szörnyűbb volt a bosszúállás, a népfelkelés bármily hősies dolog, alapjában véve kikapcsolja a hadsereg emberséges indulatait. Az is bizonyos, hogy Attila nem a kereszténység, mint vallás ellen harcolt, sőt az alapjában véve aligha érdekelte őt, hiszen birodalmának sokhitűsége megtanította a türelmességre, hanem a nyugatrómai birodalom és szövetségesei ellen, kiknek ellenállása tervei megvalósításának útjában állott. Attilát tehát Kiem lehet támadni az ellenálló városok elpusztításáért, mert a modern háborúban is a frankitőrüknek és komitácsiknak a megsemmisülés jut osztályrészül. Attila nem volL keresztény uralkodó és nem lehetett különb emberiességben kora keresztény uralkodóinál, akik bizony mem sokat kímélték főpapjaikat sem, ha hivatása területéről átcsapott a politika terére és velük szembeszállott. Erről a részről tehát vád Attilát nem érheti. A hún királyt nem a bosszúszomj vezette, de az természetes, hogy ilyen nagyméretű háborúban keresztül kellett gázolnia mindazokon, akik útjába mertek állni, vezette légyen akár a hazafias ellenállás, akár pedig a keresztény vallás védelme. – Összegezve az előzőket, a galliai hadjárat tárgyalásánál lehetetlen figyelmen kívül hagyni az általános nyugati közhangulatot, mint ami tulajdonképpen lelket adott a galliai ellenállásnak és éppen ezért a legendák értékét annyiban lehet megállapítani, hogy ezek utalnak arra, hogy mely városokon vonult át Attila és melyeket pusztított el.

Ami Attila útvonalának kérdését illeti, *Thierry* (I. p. 125) azt hiszi, hogy Attila seregének balszárnya Augusta Rauracumnál (Kaiser-Augst) kelt át a Rajnán, majd a folyam és a Vogézek közt menetelt észak felé. A király a fősereggel a Mosel torkolatánál ment át a túlpartra és e folyó völgyében haladt előre délnyugatnak Augusta Treverorum (Trier) irányában. *Dahn* (Urgeschichte I. p. 359) szerint Attila Koblenznél kelt át a Rajnán és Trieren, Metzen, Troyes-n át vonult Orleans ellen. *Wietersheim* (II. p. 246) felteszi, hogy Attila déli hadoszlopának útiránya Argentoratum (Strassburg)-Mettis (Metz), északi hadoszlopának pedig Moguntiacum (Mainz)-Augusta Treverorum (Trier)-Belgium volt. *Schmidt* (I.[3] p. 473) szerint Attila Mainznál érte el a Rajna vonalát, de azon felül, Neuwiednél kelt át rajta és a továbbiakban a Trier és Metz felé vezető római hadiutat használta. – Véleményünk szerint ezekkel a feltevésekkel szemben legjobb analógiákat keresni a török-mongol fajú népek hadtörténetéből és a modern hadtörténetből. A Rajna által Baseltől a folyam torkolatáig befogott Északgallia hasonlóajn zárt földrajzi egységnek látszik, mint Magyarország. A százezres létszámú sereggel betörő mongolok 1241-ben, Paskievics 1849-ben, a német hadvezetőség a világháború alatt és előbb 1870-ben, a szövetséges hatalmak 1814-ben egyaránt több oszlopban támadtak és *az* oldalszárnyaknak *egy* főútvonalon kellett becsatlakozniuk. Ilyen volt 1241-ben Miskolc-Pest vonala, 1849-ben a Felsőtisza-Debrecen-Nagyvárad-Arad vonal. Már most ha Attila galliai hadjáratát tnézzük, három vidéken hallunk a hunok pusztításairól. Északról a frankok ellen, Tongres és Nemetacum (Arras) városoknál folyik akció, vagyis fel kell ennek alapján tennünk, hogy volt egy északi hadsereg, amely a Rajna alsó folyásánál a Maas völgyében hatolt be Belgiumba és Északfranciaországba. Ez kétségtelenül elsősorban germán népekből, frankokból, türingekből és szászokból állhatott. Középen Speyer, Mainz,

Worms, Trier elfoglalásáról hallunk (Bucherius Hist. Belg. p. 512. Acta SS. a Bollandistáknál 6. febr. p. 792. Monachi S. Mariani Chron. Surius Vitae Senctorum), délen pedig a Rajna kanyarodójánál Strassburg, Windisch és Colmar elfoglalására lehet következtetni, amiből egyrészt egy középrajnai és délrajnai hadsereg létezésére gondolhatunk, másrészt arra, hogy Attila a számára oly fontos Rajna vonalát tökéletesen megszállotta. Mert az valószínűtlen, hogy Attila előbb a folyó folyásával ellenkező irányban felhatolt volna egészen Besancon és Basel vonaláig, majd visszatérve elfoglalta volna Triert és Metzet. Sokkal kézenfekvőbb, hogy ezt a két hadműveleti célt két különböző hún sereg oldotta meg.

Ezek után nincs más hátra, mint a várható következtetéseket levonni. Tehát a legnagyobb valószínűség szerint az a hadoszlop, mely a Duna jobbpartján vonult nyugatnak, a római országúton Augusta Rauracumnál (Kaiser Augst) kelt át a Rajnáin, feldúlta Vindonissát (Windisch), majd a Doubs völgyében Vesontiot (Besancon) elfoglalva, állást vett fel valahol Dijon-Dôle vonalában, biztosítva Attila főseregét esetleges oldaltámadással szemben, mely a Rhone völgyéből déli irányból jöhetett. Ilyen támadásra számolni lehetett, ha Aetius az Itáliában összeszedett csapatokat arra akarja felhasználni, hogy a – Loire vonaláig közben előrenyomult hunoknak a hátába kerüljön. Ez a déli hadsereg lehetett az, amely a burgundok területét elpusztította. Thierry szerint a déli hadseregnek Gondikár burgund király próbált ellenállni, de serege szétveretett. Ez a tudósítás a História miscellán és Paulus Diaconuson (De ep. Mett = MGH SM. II. (Pertz) p. 246) alapul. Waitz (Der Kampf der Burgundén und Hunnen. Forsch, Z. deutsch. Gesch. I. Bd. 1. H. Münchener Akademie. Göttingen 1861) kimutatta, hogy Paulus Prosper Aquitanus 435. évi tudósítását másolja le olyanformán, hogy a burgundok megsemmisítését később beszéli el. Vagyis a 436-ban és 437-ben történt eseményeket a monda kapcsolatba hozza Attila 451. évi hadjáratával. Egyébként már maga Prosper, a kortárs is pontatlan volt. Waitz feltevésénél is valószínűbb, hogy Paulus, mint a legtöbb krónikás, emlékezetből dolgozott és ezzel magyarázható, hogy az írásban nem rögzített események összezavarodtak a leírásban és a hasonló tárgyú dolgok összevonattak.

A két szárny hadműveleti céljának meghatározása után most már könnyebb a fősereg mozdulatait is követni. A fősereg a Majna és Neckar torkolata között kelt át a Rajnán, magának Attilának a vezetése alatt. Előbb a nagy hadjárat biztosítása céljából elfoglalta a nagy és fontos Rajnaparti városokat, így Moguntiacumot (Mainz), Borbetomagust (Worms), Spirát (Speyer), majd déli irányban előrenyomulva Argentoratumot (Strassburg). Ez utóbbinak várfalait ugyan lerombolták, de magának a városnak a monda szerint bántódása nem történt, miért is a következő századokban Attilát a város egyik megalapítójának tekintették. Végül ez a sereg bevette Argentovariát (Colmar) is. Mialatt ezek a várostromok és megszállások folytak, egy hadoszlop a Mosel völgyébem hatolt előre Augusta Treverorum irányában (Trier), és ehhez az élsereghez csatlakoztak be később a középhadsereg azon hadosztályai is, melyek egyelőre még a rajnaparti városok ostromával voltak elfoglalva.

Az északi sereg, mely mint említettük valószínűleg Germania Attilának behódolt népeiből, így türingekből, frankokból, szászokból állott, a Rajna alsó folyásánál kelt át. A rómaipárti frankok az áradat elől elhúzódtak és az ellenség valósággal végigseperte országukat. A monda szerint üldözés közben a frankok királyainak Merovaeusnak fiát, Childerichet is körülfogták és ez csak egy vitéz nemesének, Vionardnak köszönhette a menekülését, aki urát átvágta az ellenséges lovasságon. (Fredeg. epit. hist. Franc. 11. Vales. Rer. Franc. vol.

IV. p. 158. Wiet.-Dahn II. p. 247. Fredeg. tudósítása mondán alapul.) Gregorius szerint a türingek (H. F. II. 7) kegyetlenül bántak a visszamaradt nőkkel, aggokkal, amit a frankok még nyolcvan év multán sem tudtak megbocsátani, amikor Chlodovech fiai véres kegyetlenséggel vettek elégtételt a türingeken. A római helyőrségek északon is, mint mindenütt, hiábavalónak látták a túlnyomó ellenséggel szemben az ellenállást és kardcsapás nélkül déli irányban visszahúzódtak. Példájukat követte a lakosságnak egy része és a germánok közül azok, akik a rómaiaknak a szövetségesei voltak. Ezekután az északi sereg elfoglalta Toingrest és Nemetacumot (Arras) és zsákmányolva végigpusztította egész Belgiumot a La Manche csatornáig. A belgiumi harcok nemcsak mondai tudósításokon alapulnak, hanem történelmileg is alátámasztja azokat az egykorú Sidonius (carm. VII, v. 328: … in campos se, Belga tuos) Blanchet (Les trésors de monnaies Romaines et les invasions germaniques en Gaule. Paris: 1900. p. 66) a hún hadjárat nyomait megtalálta az Alttrier és Dahlheim pénzleleteiben. E harcokra nézve skeptikus és nem kielégítő leírást nyújtanak Haage p. 29 és Schmidt I.[3] p. 474, Bury I.[2] p. 291, akik Thierry vei szemben az ellentétes végletet képviselik.

81) Thierry I. p. 125 s köv. nemcsak katonai szempontból adja elő a dolgokat összefüggéstelenül, hanem egyúttal erősen elfogult is. Surius (Vitae Sanctorum 29. Jul. p. 348.) alapján a következőket írja: *„Nevetséges és egyúttal bosszantó volt látni a kalmüköt, mint római tábornokot, amint zsöllyeszékében ülve fogadta a városok papjait és őket rossz latinsággal rá akarta beszélni, hogy nyissák ki városuk kapuját.”* Oly magasan felette állt a világhódító ezeknek a derék és apostolian hősies vidéki római papoknak, hogy ilyen pózok kijátszására egyáltalán nem volt szüksége.

82) Prosp. 451.

83) Thierry I. p. 127.

84) Wiet.-Dahn II. p. 247.

85) Thierry I. p. 125-127. Wiet.-Dahn II. p. 247. Nagy p. 324.

86) Bucherius hist. Belg. p. 512. Acta SS. Bolland. 6. febr. p. 792, 1. Monachi chron. p. 62. Surius Vitae Sanctorum 8. jum. p. 135.

87) Források: Hydat. 150 s= MGH XI, p. 26. Greg. Tur. II. 6. (ő említi, hogy a város bevétele húsvét előestéjén volt: ápr. 7. Wiet.-Dahn II. p. 248 szerint ápr. 8.). Fredeg. II. 60. Paul. Gesta ep. Mett. = MGSS II. p. 262. s köv. Ez utóbbi említi Scarponna ostromát, valamint a Deeempagi elleni támadást is. Schmidt I.[3] p. 474 úgy véli, hogy ez a tudósítás kései eredetű és megbízhatatlan. Véleménye szerint Mettist a hunok rajtaütéssel és nem ostrommal foglalták el. Ez a feltevés minden alapot nélkülöz. Vö. még Haage p. 29. Wiet.-Dahn II. p. 248. Seeck VI[2] p. 305. Bury I.[3] p. 292.

88) Frodoardus Hist. Eccl. Rem. Vö. Wiet.-Dahin II. p. 248.

89) Frodoard. i. h.

90) Thierry I. p. 128-129.

91) Acta SS. Boll. 6. febr. p. 797. 1. Ruinart Vandal, persec. hist. p. 408. Surius Vitae Sanct. 8. Jul. p. 135.

92) Az Attilával kapcsolatos gall egyházi költészet egyik legszebb alkotása Szent Genovéva legendája, melynek színhelye Paris, az egykori Lutetia városa. Ez a város Oaesar korában még jelentéktelen kis helység, a párisii törzs székhelye, virágzásnak csak Constantius Chlorus után indul. A római telep a Seine balpartján fejlődött ki és itt kiáltották ki a csapatok 360-ban Juliänust császárrá. Ugyancsak innen indult ki az a katonai lázadás, amely 383-ban Gratianus császár bukását vonta maga után. A város neve akkor már Parisü s mint kereskedelmi és hajózási központ sokat fejlődött, centruma a sziget,

melyet a folyó mély vizén kívül falak is védenek (Thierry I. p. 130-131). A hunok közeledésére a lakosságot is elkapta az a vad félelem, amely fele Gallia népét elűzte lakhelyéről s míg a vidékiek a városokban kerestek menedéket a kószáló ellenség elől, addig a városi lakosság úttalan erdős rengetegekbe, barlangokba és eldugott hegyekbe vette be magát, melyek a főútvonalaktól távolestek. Paris lakossága is a menekülésre gondolt (Vita S. Genovévaé nr. 10. Bolland. 3. jan. I. p. 139. Haage p. 29.) s egyetlen nő akarta a megrémült népet visszatartani, ez volt Szent Genovéva. Genovéva Nemetodurumban (Nanterre) született, apja Severus, anyja Gerontia volt. Ellentétben a hagyománnyal viszonylagos jómódbain élte le gyermekkorát. A beteges leányka kerülte társait s legjobban szeretett imádkozni. Szülei akarata ellenére már hét éves (!) korában elhatározta, hogy apáca lesz és egész életét az Istennek szenteli. Ez idő-tájt Nemetodurumban járt Germanus auxerrei és Lupus troyesi püspök. Tiszteletükre kivonult a városka gyermekserege. Germanus püspök karjaira vette a társai sorából kitűnő gyermeket és amikor az neki értelmesen elmondotta szándékát, a püspök figyelmeztette a szülőket, hogy ne ellenkezzenek a gyermekkel, mert ő valamikor nagy lesz Istein előtt.

Genovéva ettől kezdve minden idejét imádkozással és betegápolással töltötte. Végül is 15 éves korában Julianus chartresi püspök felvette a lányt apácának, aki szülei halála után Lutetiában lakó keresztanyjához költözött (Thierry I. p. 132-134). Sanyargató életmódjának híre csakhamar messzire elterjedt. Csodákat művelt, gyógyított, úgyhogy szent életéről még a távoli Syriában is tudomást szereztek. Ennek dacára éppen a legközelebb állók, a város lakossága nem hitt neki és csak Szeint Germanus püspök partfogolasa mentette meg őt a bántalmazástól, aki annyira nagyrabecsülte Genovévát, hogy állandó érintkezésben állott vele és 447-ben fel is kereste (Thierry I. p. 134-135).

93) Thierry I. p. 135-138. – Wiet.-Dahn II. 248 kifogásolja, hogy Thierry a legendával 9 lapon át foglalkozik. Mi megértjük: Parisról van szó.

94) Nagy p. 324.

95) Ezt az érthetetlenséget már *Thierry* észrevette. Már *Haage* p. 29. felveti a kérdést, hogy Attila miért nem vonul a galliai városok megostromlása helyett egyenesen az akkor még felkészületlen nyugati gótok ellen. Haage azt hiszi, hogy Attila még mindig reménykedett abban, hogy a nyugati gótokat megnyerheti magának. Attila arra gondol, hogy még van mód rá, hogy a két ellenfél koalícióját megakadályozza. Ebben az esetben Theoderich semleges marad és Attilának csak a rómaiakkal és frankokkal kell majd harcolnia.

96) Nagy p. 324. Thierry I. p. 138.
Wiet.-Dahn II. p. 248.

97) Csak így lehet jól értelmezni Jordanest, 37, 195. Thierry I. p. 139.

98) Attila összes hadjárataiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy tervszerűen dolgozó, óvatos stratéga. Minden haditette amellett szói, hogy igen alaposan ismerte a görög-római haditudományt és kultúrterületeken vívott harcoknál, hol a várak és városok birtokbavételének nagy fontossága van, sikerrel alkalmazta. Ez már a balkáni hadjáratoknál kitűnt s az erős Sirmiurn és Aquileia bevétele, a keletrómai limes elfoglalása bizonyítéka annak, hogy igen számos és képzett ostromlócsapatokkal rendelkezett, melyek a kor színvonalán állottak és amelyekkel a legerősebb várakat is be tudta vemni. Tehát Rheims és Troyes után ne gondoljunk arra, hogy hirtelen változtatott eddig harci módszerén és szétterjeszkedő csapatait együvé vonta volna össze és hosszadalmas várostromok helyett gyors döntés kierőszakolására törekedett volna.

99) Thierry szerint az útvonal: Durocortorum (Rheims)-Durocatalaunum (Chalons)-Artiaca (Arcis s. Aube)-Augustobona (Troyes)-Cianum (Villeneuve)-

Agedincum (Sens)-Aquae Segestae-Fines-Aurelianum. Elismerjük, hogy Metzbol kiindulva Attila ezt az utat megtehette, de hogy egész seregét így félkörbe járatta volna, valószínűtlennek tartjuk. A Rheims és Troyes elleni hadműveletet két külön hadtest hajthatta végre, mint ahogy Dieuze-t sem a Trieren, hanem a Strassburgon áthaladt serege vehette be. Ha ez nem így történt volna, akkor Attila nem értett volna a hadvezetéshez. Mivel ezt nem lehet feltenni, kézenfekvőbb, hogy Thierry következtetése a téves.

100) Vö. Thierry I. p. 141-142.

101) S mem 20 nap alatt, ami napi húsz-huszonöt kilométernek felel meg, mint Thierry I. p. 139-140 állítja. Vö. Wiet.-Dahn II. p. 248.

102) Thierry és Wiet. i. h. – Egyetlen támpont Vita Aniani c. 7. – p. 113. adata: octavodecimo kai. Julias, június 14, a felszabadítás napja. Bár a nap pontossága vitatható is, időben kb. az események egymásutánjának megfelel. Schmidt I.[3] p. 475 általánosságban 451 nyaráról beszél. Hodgkin (II. p. 124) júliusra teszi a campus Mauriacuson végbement döntő csatát, Clinton (Fasti Romani 642) Isidorus (H. G. p. 278) adatát összevetve Hydatiussal Orleans ostromát szeptember 27 előttre helyezi. Vö. még Bury I.[2] p. 272. 5. j.

103) Az Orleans ostromára vonatkozó források bőségesek, de nem kielégítők és egymásnak ellentmoindanak.

Jordanes (Get. 37, 195) csak a Sangiban incidenst mondja el s hogy Aetius parancsára a város falait megerősítették és sáncokat hánytak körülötte. Eszerint Orleans felkészültein várta a hún támadást. Ettől eltér többi forrásunk leírása. *Haage* p. 29 nem hisz Jordanes tudósításában, főleg abban nem, hogy a szövetségesek már Attila megérkezése előtt megerősítették volna Orleanst. Schmidt I.[3] p. 475 és Bury I.[2] p. 292 abból a feltevésből kiindulva, hogy Szent Anianus személye körül már az V. században legenda keletkezett és a város megmentését az ő buzgó imáinak tudták be, nem adnak hitelt már a kortárs Sidonius tudósításainak sem, aki Anianus szerepét kiemeli. Szerintük a legenda túlozza és kiszínezi Anianus szerepét. Azt hiszik, hogy csak Jordanes tudósítása érdemel hitelt és ennek alapján az eseményeket a következőképpen rekonstruálják. Attila Orleans ellen fordul, melyet a nyugati gótok elleni határvédelmül odatelepített alánok királya Sangiban, a 406 körül uralkodott Goar alán király utóda a hunok kezére igyekszik játszatni (Schmidt i. h.). Az árulást megelőzte a nyugati gót-római hadsereg megjelenése, mely még a hunok előtt megérkezett és a város előtt foglalt helyet, erős állását sáncokkal is megerősítette, úgyhogy Attila lovasseregével nem mer támadni (Schmidt és Bury i. h.). Attila nem tudna ezek szerint egy sáncokkal megerősített tábort megostromolni?

A kortárs *Sidonius Apollinaris* (ep. VIII, 15 = MGH VIII, p. 147) nem teljesen megbízható történelmi forrás, bár ő 451-ben mint húsz év körüli fiatalember helyben és időbein közeláll az eseményekhez. Sidoniusnak ránkmaradt az a levele, melyet Anianusnak az utódához, Prosper orleansi püspökhöz intézett. Prosper felkérte ugyanis Sidoniust, hogy írja meg a város ostromának és felmentésének a történetét, ami egyúttal pompás emléke lenne elődе hősiességének. Sidonius levelében elhárítja magától ezt a feladatot, melyhez hozzákezdett ugyan, de nincs ereje befejezini. Ugy látszik, hogy a téma nem tetszett neki. A levél tartalmaz azután egy mellékmondatot, mely a legfontosabb utalás abban a tekintetben, hogy Attilának sikerült a várost bevennie, de onnan a felmentősereg kivetette. Sidonius kifejezése (ep. VIII, 15): *őbsidio, oppugnatio, inreptio, nec direptio* kétségkívül egy vérbeli költőtől származó virágos kifejezés. *Haage* p. 29 elfogadja Sidoniust forrásul, az újabb írók egy része azonban ellentétes állásponton van. *Schmidt* és *Bury* i. h. azt tartja, hogy költőnk Anianus javára elfogult. Ez az utalás alapján nehezen bizonyítható állítás. Ha

annyira el lett volna ragadtatva Anianus csodálatos hitétől, az rövid, pársoros tudósításából is kitűnnék. Különben is Sidonius (ep. VII, 12) nem nevezné Aetiust „liberator Ligeris”-nek, ha Anianus szerepét túlbecsülte volna. *Bierbach* p. 6-8 azért viseltetik skepszissel Sidoniussal szemben, mert költői és pontatlan kifejezésformát használ Orleans ostromára nézve, amit többféleképpen is lehet értelmezni. Ez éppen olyan erőtlen érv Sidonius ellen, mint Schmidté. Egyébként Bierbach kétségeskedésének gyengeségét már disszertációjának bírálója Schäfer professzor is észrevette. Sidoniusból nyilvánvalóan lehet a következőkre következtetni:

1. Attila volt az ostromlósereg vezére (vö. Haage p. 29.).

2. A hunok ugyan bevették Orleanst, de még mielőtt teljesen elfoglalták és kirabolták volna, a felmentősereg a kezükből kiragadta.

Egyébként Sidonius egy másik helyén (carm. VII í= MGH VIII, p. 209 s köv.) is foglalkozik Orleans ostromával kapcsolatos eseményekkel. Amidőn apósa, Avitus császár 456 január 1-én átvette a coinsulatust, az udvarias vő egy panegyricussal lepte meg, amellyel a következőkben még foglalkozni fogunk s ebben a költő Avitusnak a nyugati gótok megnyerése körüli érdemeit méltatja. Sidonius szava nemcsak mint kortársé és galliai emberé súlyos jelentőségű, hanem amiatt is, mert előkelő összeköttetései révén a legközelebbről ismeri a dolgokat és csaknem az összes szereplő személyeket is, apósa pedig egyformán közelállott a római udvarhoz, Aetiushoz és a nyugati gótokhoz.

A fentiek szerint Jordanes és Sidonius leírása között alapvető ellentét áll fenn. Az előbbi szerint a szövetségesek megelőzték Attilát, Orleanst megszállták s ezáltal a hún királyt arra kényszerítették, hogy dolgavégezetlen visszaforduljon. Ezzel szemben Sidonius szerint Attila nemcsak ostromolta, hanem be is vette Orleanst és a várost a teljes pusztulástól csak a szövetségesek gyors akciója mentette meg. Sidonius tudósítását nem teszi valószínűtlenné az a körülmény, hogy Anianusnak a tetteiről akar írni, hiszen már Ranke nagyon helyesen felismerte azt, hogy az egyháznak nagy szerepe volt a nyugati hadjáratok során az ellenállás megszervezésében. Ellenkezőleg Sidonius második tudósítása éppen Jordanes tudósítását teszi valószínűtlenné, mely szerint a nyugati gótok még az utolsó percekben is ingadoznak és így aligha előzhették meg Attilát Orleans megszállásában. Sidonius ezen második tudósítását egyébként alátámasztja a História misceilának egy ismieretlen forráson alapuló adata, mely szerint Attila Orleans felé vonulóban követséget küldött Theoderich nyugati gót királyhoz és felszólította őt arra, hogy csatlakozzon hozzá és támogassa őt a birodalom elfoglalásában. Haage i. h. szerint Attila számítása nem volt egészen alaptalan, mert Sidonius szerint Attila már javában pusztította Galliát, de a nyugati gótok még nyugodtam ültek otthon és várták a dolgok további alakulását. Még Schmidt is elismeri, hogy a nyugati gótok eleinte semlegesek és csak akkor állnak a rómaiak mellé, amidőn a hunok támadása már az országukat fenyegeti. Egyébként jellemző a nagy skepszisre, hogy Haage i. h. viszont a panegyricusban levő adatokat nem tartja megbízhatóknak, mert abban Sidonius hízelegni akar császári apósának és emiatt emeli ki a nyugati gótok megnyerése körüli érdemeit. Szerinte a gótokat kizárólag jól felfogott egyéni érdekeik vezették. Anélkül, hogy ez utóbbi állítást kétségbe vonnánk és még ha feltesszük, hogy Avitusnak nem is került nagy nehézségbe Theoderichet meggyőzni, akkor sincs okunk kételkedni abban, hogy

1. a nyugati gótok húzódoztak a háborúba való beavatkozástól s hogy Aetiusnak Avitust kellett követségbe küldenie Theoderichhez, hogy a királyt megnyerje és

2. a nyugati gótok már csak akkor csatlakoztak az alliamcehoz, mikor a hún csapatok közeledése következtében nyílt színvallásra kényszerültek.

A fentiekből kétségtelenné válik, hogy Sidonius első tudósítása hitelességében nincs okunk kételkedni. Mint galliai patrióta, Sidonius aligha ismerte volna el, hogy Orleans veszélyben forgott, ha mint Schmidt állítja, ez nem áll fenn.

A harmadik forrás *Gregorius Turonensis* (Hist. Franc. II. 7), időben nincs nagyon távol az eseményektől, mert mintegy 90 évvel ezután született a szomszédos Tours városában, tehát bizonyára közelálló helyi hagyományokat és pedig szóhagyományt éppúgy, mint (ha komolyan vette volna történetírói hivatását) írásos feljegyzéseket is felhasználhatott. Ilyen komoly historikushoz méltó munkát azonban hiába várunk tőle, mert szemmelláthatóan többre becsüli a regényes színezetű helyi szájhagyományt. Főhőse Szent Anianus püspök, az egyház képviselője. Ő maga szintén erősen vallásos egyházi ember, tehát nem várhatunk tőle mást, minthogy Aurelianumot Anianus püspök csodái és buzgó imái mentik meg. Ha csak az ő írását használhatnánk fel forrásul, akkor el kellene fogadnunk, hogy a püspök az, aki rábeszéli a római fővezért, hogy siessen a város felmentésére és el kellene hinnünk, hogy emiatt hosszú utat tesz meg Arelateba Aetiushoz. Erősen kételkedünk azonban abbaffi, hogy Aetiust csak a főpap kérő szava világosította volna fel Aurelianum fontosságáról. Erre nagyon helyesen utal Bierbach is, sőt Schmidt i. h. odáig megy, hogy az egész tudósítás történelmi értékét kétségbe vonja. Az ostromról magáról Gregoriusból igen keveset tudunk meg, annál több színes jelenetet rögzít meg. Elérkezett már az utolsó nap is, mert Attila ostromszerei a város falait tönkretették. A püspök állandó buzgósággal imádkozik a város megszabadulásáért. Utána a templom tornyáról megnézette, hogy közeledik-e Aetius felmentő csapataival. Midőn azt jelentik, hogy még nem lehet semmit sem látni, a püspökkel az élén a város egész lakossága térdre borulva imádkozik. Ekkor már harmadízben tér vissza a hírnök s jelenti, hogy délfelől messziről porfelhőt lát. „íme, - kiált fel a püspök, – megérkezett az Isten segítsége!” Beérkeznek a lovas elővéd élén Aetius és Torismund gót királyfi és az omladozó falak kl'zé benyomuló ellenségtet kiüldözik és megfutamítják.

A negyedik forrás, *Fredegarius* (lib. H. 53 = Ser. Mer. II. p. 73) előadása annyira zavaros és megbízhatatlan, hogy valóban nem jöhet komolyan tekintetbe. Agecius (Aetius rontott neve!) Anianus útján azt az ajánlatot teszi a nyugati gótoknak, hogy nekik adja fele Galliát, ha a hunokat kiverik. Ugyanilyen ajánlatot tesz Attila is a nyugati gótok ellen. Mivel ugyanezen író hasonló kétszínű és áruló szerepet tulajdonít Aetiusnak a döntő mauriacusi csata után, s mert más forrásaink is a hadjárat alatt Aetius szerepét felette gyanúsnak tűntetik fel, nyilvánvaló, hogy itt egy olyan közös ősforrással állunk szemben, amely Aetius ellenségeinek felfogását adta vissza. De torzítja a tiszta látást az is, hogy a gót és gótbarát krónikások, hogy népük dicsőségét növeljék, meghamisították a valóságot s a nyugati gótokat tüntetik fel Attila legyőzőinek. A frankok viszont szemmel láthatóan túlinagy szerepet tulajdonítanak a maguk népének. Erre különben még alább visszatérünk. Fredegarius azonban még más hibát is elkövet. Szerinte Aurelianum alatt nagy csata volt, melyben 200000 gót és maga a király és 150000 hún elesett. Ennek a csatának és Anianus buzgó imáinak köszönhette a város a felmentését. Szóval ő az aurelianumi és mauriacusi csatát összezavarja.

Az ötödik forrás a *Vita S. Aniani* (Du Chesne I. p. p. 521. s köv. Bouquet I. 651 sköv.), melyet *Thierry* (I. p. 151-152) teljes hitelűnek fogadván el, elbeszélése alapjául vesz, amit már *Wietersheim* is jogos kritika tárgyává tett (II.

p. 249-251). A legenda szerint a felmentő sereg összevonása és felvonultatása sok időt vesz igénybe. Anianusnak az a véleménye, hogy június 23 az a nap, ameddig Aurelianum tartani tudja magát és ebbeli felfogását, amidőn Arelateban jár, közli is Aetiussal. Eltekintve attól, hogy nemcsak egyházi ember, hanem a legzseniálisabb hadvezér sem tudja kiszámítani, hogy egy vár meddig tudja tartani magát, már az egymagában is csodaszámba megy, hogy a legenda szerint maga Anianus is szinte félelemmel gondol erre a napra.

A hunok közeledésének a hírére a város lakossága Anianus püspököt kiküldötte, hogy vagy Tonantius Ferreolus magister equitumtól, a kormányzótól, vagy pedig ha lehet, Itáliából, magától Aetius patríciustól kérjen segítséget, tudatván vele, hogy a város előre láthatóan meddig bírja az ostromot (Du Chesne I. p. 521. Bouquet I. p. 645). Anianus bátor férfiú volt, városának nemcsak kiváló lelki, hanem katoinai vezetője is. Megérkezvén Arelateba (Arles), ott találta az előtte pár nappal előbb megérkezett Aetiust, aki a püspököt azonnal fogadta. Anianus közölte a római fővezérrel, hogy a város június 23-ig tud ellenállni az ellenségnek és ha addig a felmentősereg nem érkezik meg, akkor kénytelen lesz magát megadni. Aetius a segítséget meg is ígérte, mire Anianus azonnal visszafordult és Aurelianumba idejében vissza érkezett, melynek ostromát azután Attila csakhamar megkezdte (Vö. Greg. Tur. II. 7. Thierry I. p. 143-144).

Itt álljunk meg egy pillanatra. Mikor vált szükségessé, hogy Aurelianum lakossága segítséget kérjen? Mettis elfoglalása után már bizonyára középső és nyugati Galliában is elterjedt a híre annak, hogy Attila óriási sereg élén betört Galliába és mindent irtózatosan elpusztít, ami az útjába kerül. Legalább 15-20 napra volt szükség, amíg a hírek és az első menekülők előadásából Aurelianum lakossága tudomást szerzett a veszedelemről. Ez április közepe. Már most hogyan képzelhető el, hogy a bátor püspök május elejéig Orleansból Neversen át, Lyonon keresztül, vagy pedig az Auvergne nehéz hegyi tájait átszelve megtehette az utat Arlesig, akkor, amidőn visszatérőben már Attila portyázó csapatai miatt sem használhatta a Loire völgyet, tehát további kerülőt kellett, hogy tegyen? Az út menet-jövet 1000-1100 kilométer. Mégha napi 30 kilométeres átlagot számítunk, akkor is 60-70 napra van szükség, hogy visszaérkezzék. Ha tehát igaz a legendának az az adata, hogy Anianus Arlesban járt, vagy még márciusban el kellett indulnia, vagy pedig Attila kezdte meg Aurelianum ostromát elkésve május végén, vagy június eilején. Mindkét esetben, Aetius csak 451 április közepén érkezhetett meg arelatei főhadisállására, akkor amikor Attila már útban volt Aurelianum felé. Ebből az is nyüvánvaló, hogyha Attila Aurelianum ostromára egy 15-20.000 főnyi sereget visszahagy s maga Avaricumon át délnek vonul, május végén még mindkét akkor felkészületlen ellenféllel külön leszámolhatott volna.

Thierry elbeszélésének azonban a fentiekéin kívül is van egyéb gyengéje. Valentinianus császár és Aetius óvatossága most bosszulta meg magát. Az utolsó pillanatig azt hitték, hogy Attila Itáliát támadja meg, vagy hogy legalább is serege egyik része oda fog betörni. Ezért a birodalmi csapatok egy részét ott vissza tartották. Ez az aggodalom, mint ahogyan azt előbb kifejtettük, nem volt egészen alaptalan, hiszen Attila súlyos katonai mulasztást követett el akkor, amidőn galliai támadásával egyidejűleg nem intézett támadást Itália ellen is. Most hogy a Ligeris (Loire) folyótól északra elterülő galliai részeknek birtokába jutott és az összes, a szövetségesekkel tartó északgalliai csapatok, így a frankok, burgundok és a római helyőrségek vad futással menekültek előle déli irányban, az alánok pedig az elpártolás mesgyéjén állottak, elérkezett az utolsó pillanat arra, hogy a nyugati tartományok meg-

mentése céljából gyors intézkedéseket foganatosítsanak. Elsősorban is a nyugati gótok fegyveres beavatkozását kellett biztosítani. Theoderich nyugati gót király azonban makacsul kitartott azon elhatározása mellett, hogy támadó hadjáratban nem vesz részt és csak abban az esetben lép fel Attila ellen, ha a hún király őt országában megtámadná. Aetius azon üzenetére, hogy ha a hunok - a rómaiakkal leszámoltak, őt is utóiéri a kikerülhetetlen végzet és hogy a diadalmas hunokkal szemben kisebb erőkkel és csökkentett kilátásokkal veheti fel a harcot, azt válaszolta, hogy a ha a rómaiak előidézték a veszedelmet, vágják ki belőle magukat úgy, ahogy tudják (Thierry I. p. 144-145).

Amilyen kalandosan kiszínezett ez az egész beállítás, ugyanolyan legendaszerű az egész Anianus püspök-komplexum is. A szent püspöknek is vannak olyan percei, amikor még nem hisz abban, hogy a város a pusztulástól megmenekül. Előbb személyesen kért Aetiustol segítséget, most egy követ útján megsürgeti a segítséget. Egy háromnapos vihar arra kényszeríti Attilát, hogy az ostromműveleteket szüneteltesse. Amikor még ezek után sem volt semmiféle nyoma a felmentő seregnek, a védők megtörtek és rábeszélték Anianust, hogy tárgyaljon Attilával a város megadásáról. A hún királyt rendkívüli módon felbőszítette a város időtrabló, makacs ellenállása, ezért a követséget elkergette. A következő napon a város minden feltétel nélkül kegyelemre megadta magát. Attila beküldte néhány csapatát, akik a zsákmányt és a foglyokat összeszedték és megkezdték azok hátraszállítását. Most itt is jön egy dramatikus részlet. Ezekben a nehéz percekben terjedt el a híre annak, hogy Aetius és Thorismund szövetséges lovasság élén megérkezett. A hunokra a szűk utcákban rácsapott a felmentősereg, hátulról pedig a vérszemet kapott lakosság támadott és a háztetőkről rájuk zúdított kőzáporral ritkította soraikat. Vad mészárlás vette kezdetét, sokan kétségbeesésükben a Ligeris folyóba ugráltak és ott vesztek. Attila pedig parancsot adott a visszavonulásra. Orleans felmentésének az egész keresztény világ nagy jelentőséget tulajdonított. Évszázadokon át, mint a kereszténység nagy győzelmét ünnepelték. Eddig tart a legenda Thierry interpretálásában.

A felsorolt forrásokon és a fentebb már említett *História miscéüán* kívül megemlítendő még *Theophanes,* aki azonban az Orleanstól való visszavonulást összezavarja a mauriacusi döntő ütközettel.

104) Vita S. Aniani. Du Chesne és Bouquet i. h.

105) Forrásainkból inem lehet kétséget kizáróan megállapítani, hogy az ellenség hadikészületei miként álltak az ostrom kezdetén. Ha az ellenség erőit már egyesítette, akkor kétségtelenül meggondolatlanság lett volna Aurelianummal a hátában felvenni a döntő ütközetet. Ez azonban igein valószínűtlen, mert akkor Aurelianum ostromának megkezdése után a felmentő sereg azonnal megérkezett volna. Lehetséges, hogy Attila a gyülekezőben levő ellenséges hadsereget lebecsülte.

106) Ha Orleans teljesen körül lett volna zárva, akkor a védők nem tudtak volna érintkezni a külvilággal és a felmentő seregnek elsősorban a folyó déli partjára átkelt hún erőkkel kellett volna végeziniök, mire nézve azonban forrásainkban adatokat nem találunk.

107) A római ellenállás megszervezésére és a nyugati gótok megnyerésére vonatkozó adataink értékelése újból csak nehéz feladat elé állítja a modern kutatót. *Prosper* és *continuatioja* szerint a rómaiak és a gótok gyors ellenállásra készülnek és Aetius gondos előrelátása következtében csakhamar össze is jön a nagy hadsereg, mely erőre inem áll a hunoké mögött. Az additamentum még hozzáteszi azt is, hogy a Rajna mentén lakó frankokat is segítségül hívták (Prosp. 1364 (451)=MGH IX. 2. p. 481 és Cont. Havn. 451 MGH

IX. 1. p. 302). Ez a rövid tudósítás nem sokat mond és nem visz előre célunkhoz. A continuatio azzal, hogy különösebb ok nélkül kiemeli a frankok szerepét, elárulja magát, hogy milyen hagyományból merít. *Sidonius* (carm. VII. 328-330: vix liquerat Alpes Aetius, temue et rarum sine milite ducens robur in auxiliis. Kiemeli: Wiet. Dahn II. p. 248) dicséri a római hadsereg gyors és eredményes megszervezését. – *A római hadsereg összetételére* nézve főforrás *Jordanes* (Get. 36, 190-191=MGH V. 1. p. 107. Más sorrendben ugyanazon népeket sorolja fel Paulus H. R. XIV. 4=MGH II. p. 202). E forrás kiértékelését 1. Haage p. 30-31. Schmidt I. p. 139 és 474. Bury I.[2] p. 292. Zeuss p. 519 és 586. Wiet. Dahn П. p. 245-246. Bierbach p. 78. Thierry I. p. 146-147. Pfister, The Franks CMH I. p. 297. Jordanesnél a hadjáratban résztvevő népek felsorolása meglehetősen rendszertelen és felületes. Téves Schmidt I. p. 474 azon állítása, hogy Aetiusmak Galliában *rendes csapatok* nem álltak rendelkezésére, hanem csak idegen zsoldosok és foederaltak. Hol állomásozott akkor a rendes római hadsereg? Hogy ez a feltevés nem állja meg a helyét, arra nézve legjobb bizonyíték Sidon. ep. VII. 12, aki kiemeli, hogy az ellenállás első megszervezője Gallia praefectus praetoriója, Tonantius Ferreolus volt. A másik kérdés, hogy a római hadsereg egyesülése mikor következett be? Haage p. 29-30 szerint a hunoknak Orleans alá való érkezése után. Ezen a véleményen van Ranke is (Weltgesch. IV. p. 297). *Schmidt* i. h. itt is túlzásba miegy. Szerinte Aetius csak Mettis bevétele után jön rá arra, hogy Attilát ellenséges szándék hozta Galliába. Ő is csak ezután siet oda, hogy az ellenállást megszervezze. Ez az álláspont tarthatatlan. Először is nehezen lehet feltételezni, hogy Äetius Attila szándékáról ilyen rosszul informált lett volna, de még abban az esetben is, ha csak a hún hadsereg útbaindulása után, megkésetten kapott annak útirányáról jelentést, akkor is súlyos gondatlanság terhelte volna, ha csak Mettis elfoglalása után teszi meg a szükséges intézkedéseket. Abból a körülményből, hogy Tonantius Ferreolus már Aetius megérkezése előtt hozzálát a római hadsereg összegyűjtéséhez, önként adódik, hogy a rómaiak kezdettől fogva számoltak a súlyosan fenyegető helyzettel.

Sokkal helyesebben látja a dolgokat *Haage* p. 30, aki szerint, ha Aetius kezdetben nincs is felkészülve, mégis minden előkészületet már megtett. Schmidt azon feltevését, hogy Aetiusnak rendes sorkatonaság nem állott rendelkezésére, csak zsoldosok és a népfelkelés, sehogyan sem fogadhatjuk el. Mégha Itáliában, – számolva egy a keleti Alpokon át való esetleges hún betöréssel, - jelentős erőket is hagyott vissza, az bizonyos, hogy elit hadserege, gárdacsapatai vele voltak, amikor az Alpokon valószínűleg 451 áprilisában átkelt és egyelőre a Rhône melletti Arelateban ütötte fel a főhadiszállását. Tonantius vezetése alatt ekkor már számos helyőrség gyülekezett össze és a kelta népfelkelés mozgósítása is már kezdetét vehette. Aetius személyes jelenléte csak siettette ezeket az előkészületeket és mozgásba hozta a barátságos népeket is. Ahogyan azután Aetius a Rhône völgyéből előrenyomult a Loire völgye felé, lassan magához vonta a különböző alakulatokat, melyek zöme kétségkívül Gallia harcias lakosságából került ki. Ez az ország ebben a korban más adataink szerint is a római birodalomnak és a római állameszmének a legbiztosabb és legharcrakészebb támasza volt. A sorhadból, továbbá a római és kelta újoncokból összeszedett gyalogságot és lovasságot kiegészítették a Gallia területén letelepült barbár népek különböző kontingensei. Ügy hisszük, hogy Haage p. 30 túloz, amikor azt állítja, hogy a Jordanes által felsorolt népek legtöbbje nem független inép, hanem csak zsoldosesapat és hogy a nyugati gótokon kívül „talán” csak a frankok voltak önálló szövetségesek a nagy küzdelemben. A népek felsorolása Jordanesnél és Paulusnál a következő.

Legjelentősebb segítséget a *frankok* nyújtottak, és pedig a sali frankok Merovaeus király vezetése alatt (Pfister i. h.) és a ripuári frankok (forrásainkban riparioli) egy része, amelyik a rómaibarát királyfi mellett foglalt állást (vö. Priskos leírását fentebb).

A frankokról említést tesz Prosp. Havn. i. h. és Greg. Tur. II. 7 is: Aetius cum Gothis Francisque coniunctus contra Attilanem confligit. Schmidt i. h. túlbecsüli a frankok jelentőségét, amidőn azt állítja, hogy ők adták a főkontingenst. Mommsen Jordanes két népnevét Ripari Olibrionesnek olvassa. Bierbach p. 77 rámutat arra, hogy ez nem helytálló, mert a jó kéziratokban! mindenütt Riparioli Briones áll. Zeuss p. 579 szerint a riparioli rontott és az olibrionest önkényesen allobrigessel azonosítja. Ezzel szemben Bierbach kimutatja, hogy a riparioli a riparii diminutivumja. Haage elismeri, hogy a frankok önállóan vesznek részt a harcokban, azaz zárt formációban nemzeti királyaik vezetése alatt. Úgy gondolja, hogy a frankokat a hún előnyomulás választotta el a gótoktól és a rómaiaktól és hogy a koalíciós hadsereggel a mauriacusi döntő csatát megelőző (Jord. c. 41) éjjeli ütközet után egyesültek, melyet a frankok a gepidák ellen vívtak meg. A frankok, – mondja Haage – észak felől közeledtek és hogy egyesülhessenek a fősereggel, előbb végezniök kellett az Attila által ellenük kiküldött gepidákkal. Haagenak ez a feltevése annyira tetszik, hogy még azzal is kiegészíti, hogy Attila a frankok északról való előretörésének hatása alatt vonult vissza Chalons irányában. Ez a feltevés katonailag tarthatatlan, mert nehezen képzelhető el, hogy egy ilyen jelentős erőt képviselő ellenséges hadsereget Attila maga mögött hagyott volna akkor, amikor gyorsan mozgó lovashadseregével bármikor rajtuk üthetett. Jordanes népneveiből kitűnik az is, hogy északról csak a frankok népe vett részt a harcban a rómaiak oldalán és hogy a római haderő jeletntős részt Orleanaise és Normandie, valamint a Loiretól délre fekvő területekről került ki. Nincs más mód, hogy mint előbb, úgy most is fel kell tennünk, hogy a frank fegyveres erő a hún áradat elől déli irányban a Loire vonala mögé tért ki.

A *burgundok* Galliában lakó része, kiket Aetius Sapaudiában telepített le (Schmidt I.[3] p. 139), szintén a rómaiak mellé állott és a háborúban súlyos veszteségeket szenvedett. Haage p. 31 Sídonius azon adatából, hogy Attila oldalán is voltak burgundok, arra következtet, hogy a rómaiak oldalán csak burgund zsoldosok harcoltak. Ez a myilvanvaló tévedés onnan ered, hogy Haage nem tud arról, hogy a burgundok már régebben kettészakadtak.

Jelentős kontingenst szolgáltattak a Loire kanyarban lakó *alánok* is Sangiban királyuk vezetése alatt, aki az utolsó pillanatban meggondolta magát, kitartott a rómaiak mellett. Bár figyelemmel kisérték, megbocsátottak neki.

Az *armoricanok* is említtetnek a segédcsapatok között s e néven a bretagnei Armorica római uralomtól függetlenült kelta lakosságát kell érteni.

A népek között külön történik említés a *liticianiról* (litianok), ami nem más, mint laeti, a földhözkötött telepesek társadalmi osztálya, kikből 12 cohors került ki. Haage p. 30 Luden IL p. 591 alapján, mivel a hist. misc. egyik olvasata szerint lutetianiról van szó, arra következtet, hogy Lutetia városa is függetlenítette magát.

Az Inn-völgyi brionok, vagy breonok (Zeuss p. 586. Wiet.-Dahn II. p. 246. Bierbach p. 78) népnevét Mommsen olibrionesnek, Haage ibrionoknak, vagy barionoknak említi. Valamilyen közelebbről nem ismert barbár telepes népről lehet itt szó.

Említést tesz Jordanes a *szarmatákról* is. Haage i. h. szerint ezek az alánok, Thierry és Wiet. Dahn szerint pedig Poitiers és Autun környékén letele-

pult szarmata törmelékekről van szó, mindenesetre sokan lehettek, mert 21 cohorsot állítottak ki.

A forrásainkban szereplő *szászok* taem maga az anyanép, hanem annak Galliában, a Seine torkolatánál letelepedett része, mely most római zsoldos-szolgálatba lépett. Haage i. h. szerint tengeren át érkeztek Galliába, Thierry viszont említést tesz a Chartres környéki teutonokról, Coutances-környéki batav és suev telepesekről, Rennes-vidéki frankokról, taifálokról, clermonti suevekről és autuni szarmatákról.

108) Schmidt I.[3] p. 474 helyesen emeli ki, hogy a rómaiak ezein nagy erőfeszítések dacára sem tudtak volna a hunoknak ellenállni a frank és nyugati gót segítség nélkül.

109) A nyugati gótok csatlakozásának körülményeire nézve ellenmondók a forrásaink, illetve nehezen lehet őket egymással összhangba hozni. Mint fentebb láttuk, Attila még a hadjárat megindítása előtt éket akart verni a rómaiak és a nyugati gótok közé s valóban a két nemzet egymáshoz való viszonya a háborút megelőző utolsó években nem a legbarátságosabb volt. A korban legközelebb álló *Sidonius* (carm. VII. 339 s köv. sor.-MGH VIII. p. 211-212) tudósítása a nyugati gótok megnyeréséről nyilvánvalóan tendenciózus, hiszen apósának, a későbbi Avitus császárnak érdemeit akarja öregbíteni. Szerinte a dúsgazdag és tekintélyes Mecilius Avitus patrícius, ki 439 körül Gallia praefectusságának magas állását töltötte be, majd a politikától visszavonulva Aviticum(Avitacum)-ban levő pazar birtokán élvezte a gazdagságot és a római kultúra válogatott örömeit, – ez a tekintélyes nagyúr hozta volna létre az egyezséget a rómaiak és a nyugati gótok között. Avitus jó barátságban állott a tnyugati gótok királyával, akinek egyik fia, az ifjabbik Theoderich hosszú ideig az ő udvarában élt és ott ismerte meg a római műveltséget. Aetius ezekben a súlyos napokban Avitust kérte fel arra, hogy utazzék a gót királyhoz és nyerje meg őt, hogy a rómaiakkal együtt szálljon hadba Attila ellen. Azt nem tudjuk, hogy Avitus mivel győzte meg a királyt, aki eddig erősen húzódozott attól, hogy a hunok ellen háborút viseljen. Vajjon az egész nyugati világon úrrá lett aggodalom, a hunokkal szemben táplált sok évtizedes gyűlölet hatott-e rá, vagy pedig az egész keresztény világ közhangulata, népének harci vágya serkentette-e, *nem* tudjuk. Tény az, hogy végül Theoderich döntött és hadbaszállt a hunok ellen. Ha le is számítjuk Sidoniusnál azt, hogy apósa hírét-nevét növelni igyekszik és ha azt is állítjuk, hogy a nyugati gótokat elhatározásukban csakis a reálpolitika vezette, annyi kétségtelen, hogy Theoderich egészen eddig kívül akart maradni a világok harcán és csak abban az esetben volt hajlandó fegyvert fogni, ha országában a hunok megtámadják. A história miscellának van egy mehezen ellenőrizhető adata, mely szerint a gótok az utolsó pillanatig haboznak, sőt Attila Orleans felé vonulóban még egyszer kísérletet tesz megnyerésükre és követsége útján felajánlja, hogy kössenek vele szövetséget és támogassák őt a birodalom elfoglalásában. Ez adat ugyan nem fogadható el biztos alapul, de Sidoniussal együtt kétségtelenné teszi, hogy Theoderich mindvégig ingadozott. Ügy Haage p. 29, mint Schmidt i. h. elismerte ezt, de helyesen mutatnak rá arra is, hogy Theoderichben a végső döntést a helyzet mérlegelése, a hunok fenyegető közelsége váltotta ki és nem Avitus ékesszólása. Egyébként, hogy már egykorú forrásaink is mennyire tájékozatlanok, arra jellemző, hogy Hydatius szerint Aetius és Theoderich között „in pace societas” volt és e semmitmondó kifejezés mögül a valódi viszony nem tűnik ki, hogy a Cont. Prosp. és Fredegarius szerint ebben az időben már Thorismund lett volna a király és ő vezette volna a gótokat a döntő csatában.

110) A Cont. Prosp.: Thorismotus filius eius maior íiatu és Prosp. a. 453: maximus natu. Schmidt I. 475, 6. j.

111) Jord. Get. 36, 191.

112) Haage és Schmidt i. h. Bury I.[2] p. 292. Wiet. Dahn II. p. 249.

113) Erre nézve, mint fentebb már kifejtettük, az egykorú Sidonius tudósítása a döntő.

114) Vö. Seeck VI. p. 306. Wiet. Dahn II. p. 249-251. Thierry I. p. 151-153. Nagy p. 324.

115) A visszavonulás okát, körülményeit és katonai hátterét még nem tisztázták. Már *Haage* p. 29 felismerte, hogy Attila az északgalliai városok és Aurelianum ostromával, a zsákmányolásokkal és pusztításokkal sok értékes időt vesztett el. Ha gyorsan délnek előretör, óriási serege mögött komoly ellenállás úgysem üthette volna fel a fejét, támadása a nyugati gótokat és Aetiust egyformán felkészületlenül találja és mindkét ellenséggel külön-külön végezhet. A gyors döntés elmaradásának az okát latolgathatjuk, de forrásainknak a hadjáratra vonatkozó felületes tudósítása alapján, nem mondhatunk végleges ítéletet. Ma is vita tárgya, hogy az aurelianumi utcai harc után Attila miért vonult vissza. *Haage* i. h. szerint először azért, hogy zsákmányolásra kiküldött csapatait összevonhassa, másodszor, hogy lovassága felfejlődésére alkalmasabb csatamezőt keressen, harmadszor, hogy a döntés ne Gallia közepén, hanem birodalmához közelebb eső helyen menjen végbe és végül negyedszer, tartott esetleg attól, hogy a frankok északról hátbatámadják. Egyébként, mondja Haage, „még ha merészebb is lett volna, bölcsebb lett volna helytállni Orleansnál, mivel a hunok visszavonulása növelte a rómaiak és a gótok bátorságát és sokan, akik eddig ingadoztak, most a rómaiak mellé álltak”. *Dahn* szerint ez a visszavonulás oly gyorsan történt, hogy a király még a zsákmánya egy részét is visszahagyta. Ugyanő azt állítja, hogy Attila serege a küzdelmek, járványok és a rossz utánpótlással (?) járó éhezések miatt létszámban jelentősen csökkent és harci értékét, fegyelmezettségét is kikezdte az állandó zsákmányolás és idegen életmód. Ezek a feltevések nem állják meg a behatóbb kritikát. Hogy egy ilyen óriási területen való felvonulás, mégha nincs is komolyabb összeütközés, komoly veszteségekkel jár, az természetes és ez alól a szabály alól semmiféle hadsereg sem kivétel. A sok ostrom, megszállás is tetemes emberáldozatokat követelt, Gallia széles területem meg kellett szállni a hadászatilag fontos városokat, folyamátkelőket, nagyobb különítményekkel kellett biztosítani a fősereg szárnyait, a Rajna vonalát, megfigyelő hadtestre volt szükség Burgundban és Franche Comtéban, nehogy a rómaiak a Rhone völgyében északnak hatolva elvágják a fősereg visszavonulási útját. Ez volt az igazi vesztesége a hún főseregnek és nem az, amit Dahn állít. Ami azután a hún hadsereg harci szellemének a csökkenését illeti, szintén kénytelenek vagyunk szembeszállni a nagynevű német történésszel. A hunok és a törökös népek hadiszükségleteik jelentős részét a zsákmányból és a harácsolásból fedezték, ez tehát náluk nem is lehetett, – mint megszokott dolog, – demoralizáló. De nem demoralizálta ez a gótokat sem, mint ahogyan azt Kniva, vagy Alarich példái bizonyítják. A harács, a hadiellátás meghódított területekről, ha finomabb formák között, napjainkig fennáll. Miért demoralizálta volna a hunokat Gallia gazdagsága, ha a sokkal gazdagabb Balkánról, Constantinopolis alól is évekkel előbb rendben el tudtak vonulni? Különben ilyen téves feltevések egész seregét találjuk a galliai hadjárattal kapcsolatban.

A most következő visszavonulást *Seeck* VL 306 nagyon helyesen tervszerű hadműveletnek tartja. Tipikus Rückwärtskonzentrierung, amellyel az összes Közép- és Északgalliában kikülönített csapatokat sikerült összevonni, amire annál

is inkább szükség volt, mert a szövetségesek minden bizonnyal Orleans alatt már jelentős számbeli fölényben voltak.

Abban csaknem minden modern író megyegyezik, hogy Attila Orleans környékét nem tartotta megfelelőnek arra, hogy értékes lovastömegeit ott harcbavesse, ezért olyan alkalmas területet keresett, hol kellőképpen fel tud fejlődni s hol az ellenfél túlnyomóan gyalogos serege emiatt hátrányba kerül vele szemben. Csakhogy Orleans környéke éppen olyan dombos vidék, mint a Champagne; ókori viszonylatokat véve alapul egyformán kultivált, természetes és emberi kéztől eredő akadályokkal teletűzdelt s hozzá Champagne hátrányára írandó a sok mélyebb folyó, melyek medrükkel és víztömegükkel merőlegesen futván az elő- és visszavonulási útra, egészen komoly természeti akadálynak számítanak: Erre a fogós ellenvetésre kétféle feleletet lehet adni. EgjTészt ez újabb igazolásául szolgál a Rückwartskonzentierung-elméletnek, vagyis hogy Attila kénytelen volt döntés előtt a szerteszórt erőit magához vonni, másrészt lehetséges, hogy a hunok Orleans környékét a másfélhónapos ostrom alatt annyira felélték, hogy onnan ekkora hadsereg élelmezését biztosítani már nem lehetett. Hogy Attila nem mindig egész erejével operált, annak, úgy hisszük, hogy e hadjárat során többszöri bizonyítékát szolgáltatta.

Thierry azon véleménye ellen, hogy az orleansi kudarc után közel akart lenni a rajnai határhoz, bár ha az előzőek után aligha szorul cáfolásra, mégis fel kell hoznunk azt, hogy egy hosszú ostromnak és sikertelen utcai harcnak egy ilyen nagyméretű hadjáratra aligha van kihatása. Itt segítségünkre jön Dahn II. p. 251 is, aki utal arra, hogy a hún hadászatban a visszavonulás sohasem jelentette a vereséget, oly megszokott volt a gyors előre- és hátramozgás.

Úgy hisszük, hogy ezekután nincsen olyan szempont, mely Attila visszavonulásának általunk meghatározott céljával ellenmondana. A hátrafelé összpontosítás nem a legszerencsésebb metódus, de elég gyakori a hadtörténelemben (Pompeius 49-ben, Görgey a téli hadjárat során, a Marnei csata 1914-ben stb.). Nincs kizárva az sem, hogy a római haderők egy része a Rhone és Saone völgyében vonult fel északnak s Attila ezek, hátát fenyegető támadása elől tért ki északi irányú visszavonulásával.

116) *A döntő csata színhelyének meghatározása* tekintetében fárasztó és sok tekintetben terméketlen vita folyt s bár minden forrást kimerítettek, minden eshetőséget megtárgyaltak, a kérdés még koránt sincs lezárva, akárcsak a teutoburgi csatánál, amit a legújabban megjelent értekezések is igazolnak. A következőkben áttekintést nyújtunk a kérdés irodalmáról.

Az ókori és koraközépkori források élén *Hydatius* hispániai püspök áll, aki szerint a csata a catalaunumi mezőkön, nem messze Mettistől (Metz) zajlott le (150 = MGH XI, p. 26: campis Catalaunicis haud longe de . . . Mettis). Barthélémy p. 351 és Bierbach p. 5-6 szerint Hydatius meghatározása pontatlan. Ezzel szemben Kaufmann p. 124 helyesen utal arra, hogy a campi Catalaunici = Champagne, valóban nincsen messze Metztől. Bierbach i. h. úgy véli, hogy a haud longe de... Mettis szavakat egy lokálpatrióta másoló szúrhatta be Hydatus szövegébe és ezért nem található meg ez a kifejezés a Hydatiust felhasználó Isidorusnál. Korban utána következik *Cassiodorus* (kb. 480-570), aki szintén a catalaunumi mezőre helyezi az, ütközetet (in campo Catalaunico: 1253 '= MGH XI, p. 157). Igen érdekes a csatával legrészletesebben foglalkozó *Jordanes* (Get. 36, 192) azon megjegyzése, hogy az ellenfelek a catalaunumi mezőn csaptak, össze, melyet mauriacusinak is neveznek (campi Catalaunici, qui et Mauriaci nominantur), majd hozzáteszi, hogy a catalaunumi síkság hossza 100 leuványi (220 km), szélessége pedig 70 leuva (150 km), ami Lapérouse p. 14 szerint megfelel a Champagne kiterjedésének. Kétségtelenül kitűnik ebből

a két megjegyzésből, hogy Jordanesnek olyan alapos tudósítás állhatott rendelkezésére, mely a döntő csata terepével is részletesen foglalkozott. Jordanest ismétli *Paulus* (H. R. XIV, 4 = MGH Π, p. 202), aki átveszi a síkság kiterjedésére vonatkozó adatokat, de ugyanakkor kihagyja a fontos és a mauriacusi mezőre vonatkozó mellékmondatot. Jordanesnek a térségre vonatkozó adatai kizárják, hogy a campi Catalaunici megjelölést csupán csak Durocatalaunum (Catellanorum civitas a notitia szerint, ma Chalons) környékére értsük a még kevésbbé vonatkoztathatjuk a Chalons és Sippe közötti mindössze 26 km-nyi térségre. *Dahn* (Π. p. 400) tehát joggal emeli ki, hogy Jordanes kifejezése, „qui et Mauriaci nominantur”, nem bőbeszédűség, hanem éppen fordítva, közelebbi meghatározás. A VI. század első feléből való a *Chronica Gallica* II. szövege (615 – MGH IX, 2, p. 663), mely úgy határozza meg a helyet, hogy Trieassis... loco Mauriaco. Közeikorú a Prospert használó és kiegészítő úgynevezett *Continuatio Havnenesis* (ad 451=MGH IX, 1, p. 301-302: in quinto miliario de Trecas loco nuncupato Maurica in eo Campania), mely szerint a csata Trecától (Tricassis, Troyes) az ötödik mérföldkőnél volt, Campaniában (Champagne), mely helyet Mauricanak neveznek. A VI. század második felében élő *Gregorius Turonensis* (Hist. Franc. Π, 7 [l]= Ser. Mer. I. p. 71) a következőket írja: Aetius et Theodoricus ... Attilám fugaint, qui Mauriacum campum adiens se praecingit ad bellum. A campus Catalaunicus meghatározást adja *Isidorus* (25 = MGH XI, p. 277: in campis Catalaunicis) és a szintén hispániai eredetű *Chronicorum Caesaraugustarum reliquiae* (ad a. 450 = MGH XI, p. 222) is. Igen fontos forrás a *Lex Burgundionum* (17, 1), mint közel egykorú kútfő, ahol szintén a pugna Mauriacensis kifejezés fordul elő. *Fredegarius* (Bouquet II, p. 462: Chuni repedantes Tricassis in Mauriacensem consedentes Campaniam) szerint a hunok visszavonulnak Tricassis felé a mauriacusi mezőre. Végül Mauriacus nevű helyről beszél Anianus életrajzírója *(Vita S. Aniani* – Du Chesne I. p. 521, Bouquet I. p. 646.) és a IX. századi *Eginhard* is. A nyolc századdal később élő *Kézai mester* összezavarja a dolgokat és campo Beluider helyezi a döntő csatát. Ezt Enrico *Andreoli* (Contr. topogr. alla battaglia degli Campi Catalaun. Studi storichi per l'antichita class. I. (1927), p. 157 s köv.) a közép-Korban virágzó Beauvoirral azonosítja, mely Chalonstól 50 km-rel délre volt (Eckhardt: Une tradit.).

Adrian Valesius (Rerum Franciaearum lib. IV. ed. P. Delac p. 32) megemlíti, hogy Mauriacum helység van egy 1128-as térképen és feltételezi, hogy Mauriacum = Mariacum = Méry-sur-Seine. Öt követte *De Guignes* is. *Trasse* (Mercure de France 1753, ápr. máj.) Romilly és Pont Seine községek között kereste a csata helyét (Tourneux p. 118-119), *Grosley* (Recherches, 1768) viszont a Méry-sur-Seinetől nyugatra az Echemin-Les Grez és Villeloup-Savières közötti területre gondolt. Aetius szerinte Chatres-től St. Georgesra, Theoderich pedig Orvilliersből délre nyomult előre. Grosley elképzelésének az a fő hibája„ hogy az ellenséges csatarendet észak-déli irányban képzeli el, vagyis ebből az következik, hogy Attila ahelyett, hogy Troyesnál átkelve a Seinen, attól keletre az útvonalat biztosította volna, a Seinenel az oldalában az északról-délre előnyomuló ellenséggel szemben Troyesval a hátában ütközött meg a koalíciós hadsereggel, kitéve magát annak, hogy jobbszárnya benyomásával visszavonulási útját elvágják. E feltevésből még arra is lehetne következteteni, hogy a szövetségesek gyorsabban vonultak előre, mint Attila hátra és így elérték azt, hogy őt északi irányban kikerülték és részbein meg is előzték (Tourneux p. 133-135).

Ily előzmények után jelent meg 1833-ban T. F. *Tourneux* mérnök tollából, de (névtelenül „Attila dans les Gaules en 451” című munka, amely a terepvi-

szonyok alapos mérlegelése és Jordanes csataleírásának tekintetbevétele után a döntő csata színhelyét Chalons-sur-Marne-től északkeletre a La Cheppe és Suippe vonalára helyezi. Hivatkozik egy La Çhappe melletti régi római táborhelyre, melynek támpont jelentőséget tulajdonít. Szerinte Attila a táborból kivonulva fronttal nyugatnak úgy állította fel a seregét a ma Colline de Piemont-inak nevezett domb hátán, hogy a balszárnya a La Noblette patak völgyében levő La Cheppe menti római táborhelyre támaszkodott, viszont jobbszárnya északkeleti irányban felnyúlt egészen a La Suippe patak forrásáig, hol ma Nantivet redout van Suippe városkától északkeletre. Ezzel szemben a szövetséges sereg a campi Mauriacin vívott utóvédharc után La Fère-Vertun-Épennay-Dameryn át nagy kerülővel Rheims-be menetel. Innen vonul azután a verduni úton keletnek s Fanum Minerváétól keletre felfejlődik a La Noblette patak és La Suippe közötti térségen, úgyhogy jobbszárnya Cuperly, balszárnya pedig Suippe községek irányában tör elő. Aetius azért tette ezt a nagy kerülőt, hogy az északi irányban húzódó Attila visszavonulását a burgundok Seine és Yonne forrásai felől előretörő serege elvághassa.

Thierry (I. p. 207-214) már rámutatott arra, hogy Tourneux feltevése, mely nem támaszkodik forrásainkra, tarthatatlan. Furcsa, mondja ő, hogy míg Attila kerüli, Aetius és a gótok pedig sürgetik a csatát, mégis az utóbbiak mocsaras területen át nagy kerülőt tesznek és ezáltal Attilának módot nyújtanak arra, hogy őket Chalons környékén erősített táborban, kedvező területen és pihentetett csapatokkal várja be, vagy pedig ha úgy tetszik, Strassburg felé visszahúzódva a további összeütközés elől kitérjen. Thierry rámutat arra is, hogy a burgundok már Orleans előtt csatlakoztak (?) Aetiushoz és úgy a hadjárat elején szenvedett vereségük (?), mint számbeli erőtlenségük miatt sem voltak alkalmasak arra, hogy Attila visszavonulási útját elvághassák. Erről semmit sem hallunk és az egész levegőbe épített feltevés.

Thierry abból a téves alapfeltevésből indul ki, hogy Attila Orleans után lemondott Gallia meghódításáról és megtizedelt seregével arra törekedett, hogy amilyen gyorsan csak tud, Aetius elől észak felé (?) kitérjen és seregét a Rajna túlsó partján biztonságba helyezze. Hogyan lehetséges mégis, hogy a végén „menekülés” helyett Attila maga áll ki csatára? Nem kézenfekvőbb lenne az a feltevés, hogy Attila északi irányú vonulással, előbb nehéz zsákmányát akarja biztonságba helyezni, vagy hogy kedvezőbb terepet akar kiválasztani, végül, hogy a sok ide-oda meneteléssel ellenfelét akarta kifárasztani? Nem volna egyáltalán jobb elvetni, az egész „északi” irányú menetelést, aminek különben sincs sok alapja?

Egyébként a gyakorolt szigorú kritika dacára sem sokban különbözik Thierry felfogása a Tourneuxétól. *ö* úgy véli, hogy nem Méry-sur-Seinenél, hanem Arcis-sur-Aubenál volt az utóvédharc a frankok és a gepidák között. Chalonstól északra a Rheimsből Verdunbe vezető úton levő Fanum Minerváé ókori helység mellett ma is láthatók egy római táborhely romjai. Közelében folyik a Vesle patak s minden irányban végeláthatatlan síkság terül el. Thierry azt hiszi, hogy itt volt a döntő csata s ezt a helyi hagyomány is megerősíti azzal, hogy a romokat Attila táborhelyének nevezik. Mivel azonban a táborhely kifejezetten római alkotás, Attila azt legfeljebb felhasználhatta, mert a közelében lévő terepet a harcra alkalmasnak találta (I. p. 156-157).

A Tourneux-Thierry hipotézis többféle okból nem állja meg a helyét. Bár – mint már többször rámutattunk -, Jordanest nem tartjuk megbízható forrásnak (képteletti bármit is logikusan, sőt értelemszerűen összefüggő módon elmondani és a csata leírásánál is előbb Sangiban két hónappal azelőtti árulási kísérletéről beszél, azután a jóslatokról, a csatareind felállításáról, közbe-

ezövi, hogy Ardarichnak és Valamirnak milyen nagy becsülete volt Attila előtt, stb.), az amit értelmesen s a többi forrással egybehangzóan mond el, bennünket is köt. Sem ő, sem pedig a többi kútfők nem tudnak egy külön mauriacusi és egy külön catalaunumi csatáról. Mindkét író téved, s tévednek azok is, akik tőlük ezt átvették, hogy a közbeszőtt frank-gepida összecsapást utóvédharcnak tüntetik fel. Alább látni fogjuk, hogy Seeek egy másik hasonlóan elfogadható magyarázatot tud adni s van ezeken kívül is más eshetőség. Feltéve azonban, hogy a gepidák összetűzése valóban utóvédharc volt, nem tudjuk, hogy Tourneux és Thierry miképpen képzelik azt el, hogy a vitéz gepidák az éjjeli csata után másnap délután már ismét résztvehetnek a döntő ütközetben is, holott a Catalaunumtól északra fekvő síkság Mauriacum-Mérytől 70, Arciaca-Arcistől pedig 55 km-re esik s közben még át kell kelni az Aube és Marne folyókon is? Elképzelhető-e, hogy véres és elkeseredett harcban kimerült nép 15 óra alatt pihenés nélkül ekkora utat megtesz és utána újból éjszakáig verekedik? De másféle szempontból is tarthatatlan e két író álláspontja. Ha Ardarich, mint utóvéd Mérynél, vagy Arcisnál feltartóztatja az ellenfelet, nyilvánvaló, hogy a fősereg megtölti az egész országútat Arcis és Chalons között. Most már hogy képzelhető el, hogy a fáradt menetelő sereg, melynek jelentős része még az éjjel útban volt, a következő napon nemcsak táborbaszállt a Fainum Minerváé melletti kitűnő táborhelyen, hanem utána még kiállt az ellenféllel döntő ütközetre, azzal az ellenféllel, mely legalább egy nap alatt elképzelhetetlen 50-100 kilométert menetelt s szintén felfejlődött rendezetten az ütközetre? Tourneux és Thierrynek fel kellett volna azt tenniök, hogy az utóvédharc a döntő ütközetet megelőzően legalább három nappal volt. Különben is elég, ha velük szemben forrásainknak csaknem egybehangzó véleményére hivatkozunk. E forrásokban szó sincs Durocatalaunum mellett vívott harcról, hanem csak Tricassis, vagy Mettis városáról. Legrészletesebben helymeghatározó kútfőink pedig határozottan mauriacusi csatáról beszélnek.

A Tourneux-Thierry-féle feltevés tarthatatlansága azután másféle feltevésekre serkentette a kutatókat. Láttuk azonban már Attila fővárosa helyének meghatározásánál, hogy a tudósok legtöbbje abba a hibába esik, hogy előbb sejdíti meg a megoldást és csak azután keres hozzá bizonyítékokat.

Peigné-Delacourt feltevése.

1842-ben Arcistól öt kilométerre nyugatra fekvő Pouan község határában 80 cm mélységben csontokat, értékes, művészi fegyvereket és ékszereket ástak ki, amelyek nagyon hasonlítanak a 481-ben meghalt Childerich frank fejedelem fegyverzetéhez és sírjábain talált ékszerekhez. Nyilvánvaló, hogy a sírban egy germán fejedelem, vagy vezér nyugodott és igen valószínű, hogy valamilyen csatában eshetett el. Péigné-Delacourt francia régész a leletből és a catalaunumi-mauriacusi síkság közelségéből 1860-ban azt a következtetést vonta le, hogy a sírban Theoderich nyugati gót király nyugszik. Ezen az alapon, azután könnyű volt a gepidák és frankok harcát a Seine balpart jam levő Châtres, a döntő ütközetet pedig Mérytől keletre Rheges-Pouan-Viliette környékére helyezni. Péigné-Delacourt szerint a La Cheppe melletti római tábor, ha az árkot és sáncot leszámítjuk, mindössze 22 hektár terjedelmű. Tehát Attila hadserege nem fért bele, legfeljebb annak támaszpontja lehetett. Péigné-Delacourt állítását elfogadta *Hampe,* Hoops, Reallex. II. p. 280, *Creutz,* Gesch. d. Metallkunst Π. (1909) p. 59 s köv. Nem látja bizonyítottnak *Schmidt* I.[3] p. 476, 1 j. P. *Délac* Péigné-Delacourttal szemben valószínűbbnek tartja, hogy itt nem lehet Theoderich sírjáról szó, mert Jordanes szerint a nyugati gótok magukkal viszik a királyuk holttestét, de lehet, hogy a király holttestét kísérete már előbb eltemette, úgyhogy a gótok *egy* másik halottnak adták meg a fejedelmi végtisztes-

séget. *Dahn* (II. p. 400) ezt az egész feltevést mesének minősíti, az a véleménye, hogy a sírlelet nem. a gót királyé, hanem egy másik germán vezéré, akit már nem volt idő megfelelően eltemetni. Egy sírlelet önmagában még különben sem elegendő egy csatatér meghatározásához. Régészeti leletből csak akkor lehetne kétségtelen bizonyítékot szerezni, ha a Champagne-ban valahol a csata méreteihez hasonló óriási tömegsírokat találnának és annak egykorúságát meg lehetne határozni. Péigné-Delacourt azon érve, amit tőle Dahn is (Wiet.-Dahn II. p. 399) átvett, hogy a La Cheppe melletti tábornak nem elég nagy a befogadó képessége, önmagában véve még nem volna döntő érv Tourneux ellön, hiszen mégha feltesszük is azt, hogy Attila egyáltalán használt római tábort, akkor is nyugodtan elképzelhetjük, hogy abba óriási szekérparkjának csak egy részét helyezte el s ugyancsak kétséges, hogy különböző csapatai mind egy táboron belül foglaltak helyet, nagyon könnyen feltehető, hogy a vezető húin nép ilyen alkalmakkor teljesen szeparálta magát.

D'Arbois Joubainville és más francia írók.

Már említettük, hogy Valesius Mauriacumot Méry-sur-Seinenel azonosította. Vele és Péigné-Delacourttal szemben D'Arbois Joubainville nyelvészeti ellenérveket hozott fel (Bibliothèque de l'école des chartes, XXI. ann. I-ére série. Paris: Dumoulin 1860. p. 370-373.). Méry a II. században Meriacum, Mairiacum es Mariacum név alatt fordul elő, amely nevek nem alakulhattak ki a Mauriacumbol. Joubainville felfogása szerint Mauriacum nem más, mint a Troyestől 20 kilométerre nyugatra feküdt s időközben elpusztult Moirey község. Ettől a községtől délre fekvő területet les Batailles-nak nevezik. 1866-ban G. Hille közzétette a Continuatio Havnensis Prosperi-t, mely mint fentebb említettük, a csata helyét a Troyestól ötödik mérföldkőhöz helyezi. Joubainville ezt elmélete alátámasztásához használta fel. (Eîncore un mot sur la bataille de Mauriacus. U. o. XXXI. ann. 1870. p. 211-216.) Csak ott mutatkozott nehézség, hogyha római mérföldet veszünk alapul (1480 m.) akkor 7.4, ha pedig gall leugát (2220 m.), akkor pedig 11.1 km. távolság jön ki Troyestől, tehát harmada, illetve fele Moirey távolságának. Ezt *Longnon* (Géographie de la Gaule au sixième siècle. Paris, 1878. p. 340) *úgy* próbálta áthidalni, hogy feltételezte, hogy a Continuatioban íráshiba van s nem 5, hanem 15 mfd.-ről van szó. A kérdés egész anyagát újból és újból összefoglalták, *így* Gustave *Laperouse* (Étude sur le lieu de la défaite d'Attila dans les plaines de Champagne. Troyes: Dufour-Bouquot 1862. Extrait des Mémoires de la Société Académique de l'Aube, tome XXVI.), Anatole de *Barthélémy* (La compagne d'Attila. Revue des questions historiques, VIII (1870) p. 337-404) s Lcmgnonnal (i. m. 335) együtt mondhatni, minden lehetőséget kimerítettek Mauriacum névvel kapcsolatban (Bierbach p. 40), de a legáltalánosabb elterjedéssel még ma is az a feltevés rendelkezik, mely Mauriacumot Méry-vel azonosítja.

Az egyébként lelkiismeretes *Haage* (p. 31) a kérdés lényege felett átsiklik s a csata színhelyének nagy általánosságban a Champagne-t jelöli meg.

Dahn felfogása.

Dahn a helymeghatározás kérdésében katonai szakértőként megkérdezte *Abendroth* őrnagyot (II. p. 402), aki abból indul ki véleményében, hogy Attilának, ha az Ardenneken keresztül akart a Rajnához vonulni, okvetlenül érintenie kellett Metzet, már pedig a Péigné-Delacourt által közölt térkép szerint a Troyesből Metzbe vezető utak között a Chalonson át vezető volt a leghosszabb. Ezért stratégiai szempontból ellene van annak a feltevésnek, hogy a csata La Cheppe mellett volt. Csakhogy Abendrothnak már a kiindulópontja téves, mert semmi sem bizonyítja azt, hogy Attila kerülte az összeütközést és hogy minél gyorsabban haza akart térni. Ez esetben semmi esetre sem ment volna át a

Champagneon, hanem Troyestől Champagnenak csak a déli felét metszve a legrövidebb utat használta volna Tóul felé és nem tett volna kerülőutat Méry és Arciaca felé. Mint már ismételten említettük, ez a téves következtetés sorozat onnan ered, hogy sok író Attila nyugati hadjáratát a feltételezett ismételt vereségek alapján (Aurelianum-Catalaunum) ítéli meg. Mindjárt más a helyzet, ha Seeckkel együtt az Aurelianumtól való visszavonulást tervszerű és nem kényszerített hadműveletnek tekintjük, vagyis ha Attila (nem „menekül", hanem azért vonul vissza, hogy csapatait összevonja és kedvező terepen akarja felvenni a harcot.

Abendroth taktikai szempontból úgy látja, hogy a La Cheppe mellett^ feltételezett csatatér jobban megfelel Jordanes leírásának, míg Péigné-Delacourt feltevése több okból nem állja meg a helyét. Mivel a hunok Orleanstól Troyes, tehát kelet felé vonultak, csata esetén nyugat felé, a rómaiak pedig kelet felé tnéző frontot kellett, hogy felvegyenek. A hunok jobbszárnya tehát nem Pouannál, hanem ellenkező irányban St. Remy felé kellett, hogy álljon. Továbbá: a rómaiak nem állhattak háttal az Aube folyónak, mert az taktikai szempontból lehetetlen rossz megoldás lett volna számukra. De a Péigné által megjelölt terepen megfelelő domb sem található, sőt az egész terület sem alkalmas arra, hogy azon nagyobb seregek összecsapjanak. Abendroth ezen következtetései helyesek és hozzátehetjük, hogy a Barbuisse és Aube közötti terület szélessége mindössze 2 km. s abból is parti árterület, vagy mocsaras partmente jelentős részt elvehetett, tehát nem volt semmiképpen sem elegendő 200 ezernyi seregnek felállítására. Péigné-Delacourt vagy Aetius és Attila hadvezéri felkészültségét becsülte kevésre, vagy pedig tájékozatlan volt katonai dolgokban.

Helyesen jegyzi meg Abendroth, hogy ha a csata Pouan, vagyis a római Arciaca közelében lett volna, akkor nem nevezték volna el a 10 km. távolságra levő Mauriacusról, hanem a sokkal jelentősebb Arciacáról. Abendroth azon a véleményen van, hogy a gepida-frank éjjeli harc utóvédharc. Dahn (II. p. 401) álláspontja, hogy a döntő csata színhelye Méry-sur-Seinenél volt és pedig a2 utóvédharc a Seine bal, a főcsata pedig a folyó jobb partján.

A Dahn-Abendroth feltevés a troyesi püspöklegendával nehezen egyeztethető össze. De azokkal a forrásokkal sem hozható kapcsolatba, melyekben Tricassis előfordul. Mert ha Attila Méry-sur-Seinenél lépte át a Seine folyót, akkor vagy fel kellett volna adni azt az állítást, hogy Attila „menekül", mert hiszen a „vereség" után van kedve lesétálni Troyesig, ahelyett, hogy Arciacán át rövidebb úton menne haza, vagy pedig azt kell feltenni, hogy ugyan Troyesnél kelt át a Seine folyóin, de az ellenséggel azután mégis csak szembemenetel északi irányban, ami újból nem nevezhető sürgős hazatérésnek, hanem komoly, harcra való kiállásnak. Ebben az esetben a Les Grandes Chapellesnél levő domb megfelelne Jordanes leírásának, csakhogy hiányzik a Jordanes leírásában szereplő patak.

Már az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a Dahn-Abendroth féle megoldás *sem volt megnyugtató, tehát* újabb elméleteknek kellett jönni. Már Barthélémy sikraszállt a Méry-sur-Seine – Mauriacum megoldás ellen. Újabb adatokat hozott fel ellene *Girard* (Le campus Mauriacus. Revue historique, XXVIII (1885) p. 321-331). Szerintük a Continuatio Havnensisben a csatahely neve Maurica és nem Mauriaca. Már pedig franciában a latin Maurica Maures-ré alakul, éppúgy, mint ahogy Corsicából Corse lett. A forrásokban szereplő Mauriacus, Mauricius, Mauriacensis ebből a Maurica névből képzett melléknév. Ehhez a nyelvészetileg nem éppen szerencsés (A melléknévképzés tőből történik, tehát ha a többi forrásokban található mellékneves alakok a Mauricából származnának, akkor nem Mauriacensis, hanem Mauricensis és nem Mauriacus, hanem Mauricuö fordulna elő, a Mauricius melléknévképzés ellenben helytálló. A források túl-

nyomó többségében Mauriacus fordul elő, miért is az egész filológiai következtetést el kell vetnünk.) feltevéshez kellett most már keresni egy megfelelő pontot Troyes környékén és pedig *egy* olyat, amely a Continuatio Prosperinek megfelel, hiszen ez a forrás az egyedüli, ahol a Maurica szerepel. Sikerült is találni egy Les Maures dűlőnevet és egy Rivière de Corps = vérpatak nevű patakot a Troyesből Fortvannesba vezető úton. A Girard feltevését átvevő Bierbach (p. 41) *úgy* véli, hogy ez a hely kitűnően alkalmas csatahelynek, de mint egész Attila tanulmánya *egy* nagy negatívum, *úgy* itt is siet hozzátenni, hogy a hely nem egyeztethető össze Jordanes leírásával. A Champagne egyébként hemzseg az olyan helynevektől, melyek rokonhangzásúak a campus Mauriacussal. Így Meriacum, Moirey, Villemaur, Moriacum, Malliacus, Villemoiron stb.

A történetírók általában megegyeznek abban, hogy a Campus Catalauinicus forrásainkban a római Campanára, a mai Champagne-ra vonatkozik és nem Durocatalaunum környékére csupán. Ennek a nagy síkságnak a campus Mauriacus csak egy része, éppúgy mint pl. az Alföldnek a Hortobágy. Több-kevesebb eltéréssel ez a felfogása L. Schmidtnek (I.[3] p. 475: Maurica), J. T. Burynak (I.[2] p. 293), O. Seecknek (VT. p. 306), Alföldinek (Les champs catalauniques), de már rámutatott erre Laperouse is (p. 31-32). Hasonlóan kezd általánossá válni, hogy a csata színhelyét a Seinetől nyugatra keresik. Hodgkin (IL 139-142) még Méry-sur-Seine mellett foglal állást, de Bury már ingadozik Méry és Moirey között, Seeck ugyan nem precizirozza, hogy mire gondol, de éppúgy mint Alföldi Troyestől nyugatra keresi a csatateret. Seeck véleménye, hogy Attila azzal, hogy tábort üt, a frank trónkövetelőt elvágta a főseregtől. A frankok azután éjjel látatlanul el akarnak osonni Attila tábora mellett, beleütköznek a gepidákkal és ebből keletkezik a véres éjjeli ütközet.

Az a felfogás, hogy a döntő csata Troyestől nyugatra volt, Grosley régi (1768) és Joubainville újabb álláspontjának a győzelmét jelenti mindazokkal szemben, akik akár Méryre, akár Chalons környékére, akár Morgeyun, vagy Malliacus környékére gondoltak.

Egy ilyen sokat vitatott kérdés tudományosan megnyugtató választ csak akkor kaphat, ha anmak anyagát teljesen kimerítjük.

Mauriacus (Mauriaco, Mauriacos, Maurica) mint hely szerepel a Chronica Gallicában, a Continuatio Prosperiben, Fredegariusnál, mint campus Mauriacus fordul elő Jordanesnél és Gregorius Turonensisnél, végül a pugna Mauriacense fordul elő a lex Burgundionumban. A források többségéből tehát egy Mauriaca, vagy Mauriacum nevű helységre kell következtetnünk és az ezen falu körüli síkság lehetett a campus Mauriacus, amelyet Jordanes a campus Catalaunicus egy részének tart, a Continuatio szerint pedig a Campana egy része. Feltehető ezek szerint, hogy csak egy község határát, vagy pedig a nagy champagnei síkságnak egy részét nevezték campus Mauriacusnak. Jordanesből az utóbbira, a többiből pedig inkább az előbbire lehet következtetni. Mindenesetre szembetűnő, hogy a Seine völgyének ezen a dombos részén mennyi az olyan helység- és határnév, amely a Mauriacus névre emlékeztet. Könnyen meglehet, hogy ez az egész környék a campus Mauriacus nevet viselte, erre azonban további bizonyítékot nem találva, kénytelenek vagyunk mint feltevést mellőzni és amellett maradni, hogy *egy* szűkös dombos mező volt a campus Mauriacus és pedig nem messze Tricassistól (Continuatio Prosperi, Chronica Gallica, Fredegarius), illetve a Continuatio szerint onnan az ötödik mérföldkőnél. Mielőtt ezt az adatot közelebbről megvizsgálnánk, tisztázzuk, hogy milyen szerepe lehetett Tricassis városának a döntő ütközettel kapcsolatban. A püspöklegenda szerint Attila a városnak a püspök kérésére megkegyelmezett, de Lupust mint túszt magával hurcolja. Már

most az a kérdés, hogy mi volt a kedvezőbb, ha Troyes, a meghódolt város a hún hadsereg hátában van, vagy ha már Attila maga mögött hagyta és a Seine túlpartján foglal állást? Véleményünk szerint egy erősen megszállott város megbízhatóbb fedezet, mint egy hullámos, valószínűleg erdős fennsík, amilyen akkoriban a Troyestől keletre levő hegyhát volt. Emellett a Seine éppen Troyes alatt több ágra szakad, ami lehetővé teszi a könnyebb átkelést, mint az Aube, amelyiknek egyetlen mederben folyván, nehezebb az átgázolása. Arra a kérdésre, hogy vajjon alapul vehetjük-e a Continuatio adatát, nemmel kell válaszolnunk. Véleményünk szerint az öt milliarium alatt csak római mérföldet érthetünk és nem a gall leugát. Ez kb. hét kilométernek felel meg Tricassistól nyugatra, természetesen az aurelianumi úton, ahol a dombos vidék a síkságba megy át. A Seine balpartján húzódó sík terület kiválóan alkalmas lovasság felfejlődésére. A síkságtól nyugatra a Seine folyásával párhuzamosan dombhát húzódik egészen a folyó mellett levő Pont városáig, amely csak egy helyütt emelkedik a 200 méter fölé. A dombvonal mögött, az orleansi út mindkét oldalán dombos, hullámos vidék terül el, az utat a mai Estissac mellett a Vannes patak metszi át, amely Troyestől az útvonalon számítva 21 kilométerre fekszik. Ennek a pataknak a völgyében van az elpusztult Moirey község. Becslésünk szerint a mindkét félen levő 200-200.000 ember mintegy 6-8 km széles csatarendben állhatott fel és az útvonal mindkét oldalára átterjedt. Ez a dombos vidék, amilyen kedvező a római gyalogság számára, éppoly kedvezőtlen a lovasság felfejlődésére Olyan kimagasló pontja nincs, amelynek elfoglalása döntő jelentőségű lehetne a csata kimenetele szempontjából. Attila szekértábora számára csak *egy* megfelelő hely van, – az említett dombhát ugyanis a szekértábor elhelyezésére alkalmatlan, – ez az egy hely pedig a Seine síksága Troyestől nyugatra, a hadiút mentén, amely néhol 10 km. széles és mely lassan megy át a dombvidékbe. A római és szövetséges sereg számára a Moireytől nyugatra és az útvonaltól északra fekvő dombhát alkalmas az elhelyezkedésre.

Hátra volna meghatározni az éjjeli ütközet és a főcsata összefüggését. Gregoriusból és Fredegariusból arra lehetne következtetni, hogy Attilát menekülőben a szövetségesek csatára kényszerítik. Ez az eddig elmondottakkal szöges ellentétben áll, de nem egyeztethető össze Jordanes tudósításával sem, ebből éppen arra lehet következtetni, hogy Attila már az ütközet reggelén helyén van és hogy maga választja ki a délutáni órákat a csata megkezdésére. Abból, hogy Orleanstól Troyesig semmiféle ütközetről nem hallunk, arra kell következtetnünk, hogy mindkét sereg mozgásban van s Attila Troyes alá érve, elhatározta, hogy megáll és hogy a döntő csatát megvívja. A római-gót sereg a hunokat nyomon követte és annak egyik szárnya, a frank sereg az ütközetet megelőző éjjel rábukkant a valószínűleg előőrsi szolgálatot teljesítő gepidákra és ebből keletkezett az első véres összecsapás. Nem fogadhatjuk el Seeck (VI, p. 306) már ismertetett álláspontját. Thierry helyesen állapítja meg, hogy a frankok nem egyesülhettek közvetlenül a csata előtt a szövetséges sereggel, Országukon Attila már három hónappal előbb áthaladt s a frankok előle elhúzódva már régen Aetius szárnyai alatt kerestek menedéket. De feltéve, hogy eddig meghódoltak, vagy a hunok útjából félrehúzódtak, ankor sem csatlakozhattak északi irányból, hanem csakis Duodecim pontes (Pont) városán át, északnyugat felől és a Pont-Troyes közötti úton inkább a római, mint a gepida csapatokkal találkozhattak. Eszerint a gepidák nem voltak a mozgásban levő hún sereg utóvédjei (Ez az álláspontja egyébként Thierryn kívül Martinnak I. p. 375. Wiet.-Dahn II. p. 252. Ezzel ellentétes a már említett Seecken kívül Kaufmann p. 127, 1 j. Bierbach p. 39.), hiszen Attila már állást foglalt arccal nyugatnak a felvonuló ellenséggel szemben.

Tricassisba nyugat felől három fontos hadiút futott be. Az egyik a Seine melletti Duodecim pontes városba vezetett északnyugati irányból, a másik az említett nyugati hadiút volt Aurelianumba, vagyis Középgalliába, a harmadik déli irányban a Rhône folyó völgyébe vezetett. Aki tehát Troyes előtt foglalt állást, az uralkodott az- összes galliai főútvonalakon és hátában biztosította a Chalons-Metz és Tóul irányában elágazó, kelet felé vivő utakat. Attila tehát igen kedvező állást választott ki, melynek azonban gyengéje volt, hogy átlag 6-10 kilométerrel hátában volt a Seine és hogy az előterep szaggatottsága miatt nem volt előnyös a hún lovasság számára.

117) Jord. Get. 41, 217. Seeck i. h. Thierry I. p. 151-153. Wiet.-Dahn II. p. 252. Schmidt I.[3] p. 475.

118) p. 35.

119) IV. p. 98.

120) A nála (Get. 37, 195-196) és tőle átvéve Paulusnál (H. R. XIV, 5 = MGH П. p. 202) előforduló jóslat történeti forrásban lévén, szigorúbb kritikára szorul, mert a gótok nemzeti történetírójával szembein. majd minden szavánál óvatosnak kell lenni. Attila, – úgymond a leírás, – Sangiban leleplezése, illetve az amiatt (!) nem sikerülő orleansi támadás óta már nem bízik a sikerben és futásra gondol. Elhatározza, hogy jósaival megállapíttatja a jövendőt. A jósok megvizsgálják az áldozati állat zsigereit, majd lefejtik a csontokról a húst és a csontok repedéseiből megállapítják, hogy a hunokat szerencsétlenség fogja érteni, de hiába győz az ellenség, a győzelmet megzavarja, hogy az ellenséges fővezér is elesik. Attila, – meséli tovább Jordanes, – arra gondol, hogy Aetius fog elesni és inkább kész csatát veszíteni, csakhogy annak árán megszabaduljon veszélyes ellenfelétől.

Már *Dahn* (II. p. 253) úgy látja, hogy ezt az egész mesét Aetius dicsőségének emelésére találták ki, mert mi bizonyítaná jobban a római hadvezér nagyságát, mint az, hogy Attila még vereséget is vállal, csakhogy őt az útból eltávolíthassa.

Az egykorú Prosper és Hydatius még nem kiáltják ki vesztesnek Attilát, de eldöntetlen a csata Paulusnál és Fredegariusnál is, sőt Jordanes csataleírása a legjobb közvetett bizonyíték arra, hogy Attila nem szenvedett vereséget. Valószínűleg a gót nagyság hangoztatójától, Cassiodorustól származik ez a mese, akit Jordanes is használt és e közvetítésből sok modern író átvette ezt a hamis történelmi legendát. A jóslattal ugyanis Attila maga-magát ismeri el vesztes félnek. Ez az önbeismerés tehát a mesének a legnaivabb része. Attilának egy vereség nagyobb veszteséget jelentett volna erkölcsileg, mint az öszszes ellenséges vezérek pusztulása, mert az ő főereje az az egyetemes európai tudat volt, mely a hún királyt legyőzhetetlennek tartotta. Ha Attila a seregében nem bízna, ha annak ereje annyira csökkent volna, hogy tarthat a vereségtől, nem kereste volna maga az összeütközést, hanem mint ahogy Aurelia-Siumtól zavartalanul vissza tudott vonulni Tricassisig, éppúgy jelentősebb veszteség nélkül el tudta volna érni a rajnai határt, annál is inkább, mert serege zöme lovasság lévén, a koalíciós sereg a hunok visszavonulási útját aligha vághatta el.

121) Seeck VI. p. 307. Thierry I. p. 158-159. Wiet.-Dahn II. p. 253.

122) Fel kell tennünk, hogy erre a napra mindkét fél összes erőit mozgósította. A most következő csata leírásánál újból alapos kritika alá kell vennünk forrásunkat. Jordanes, kinek már eddig is számos hibájára mutattunk rá, tudatosan hamisít, amikor (Get. 37, 196) azt írja, hogy Attilát a kedvezőtlen jóslat aggasztja s mint tapasztalt hadvezér azért kezdi meg a csatát a nap kilencedik órája körül, hogy a csata kedvezőtlen kimenetele esetén, az éj sötétjében

visszavonulhasson. Ugyanez található Paulusnál is (XIV. 5). A csata kései kezdésének nem ez a fölös óvatosság volt az oka, hanem valószínűleg a rekkenő hőség, melyben a hosszú utakat megtett csapatokat nem akarták támadó erejüktől megfosztaini. *Dahn* (П. p. 253) rámutat arra, hogy Jordanes idevonatkozó tudósítása már azért is valószínűtlen, mert írónknak egy ilyen titkos tervet nem állott módjában megtudni, hiszen Attila, ha volt egyáltalán ilyen terve, akkor sem beszélte el senkinek s legfeljebb legszűkebb hún környezete tudhatta meg. Jordanes, illetve forrása részéről, ez az indokolás ugyanolyan inszinuáció, mint maga a jóslat. Mivel az ütközet egy hosszú visszavonulás után tett pontot, mindkét fél az utolsó percben meglévő adottságok felhasználásával vívta meg a harcot. Ez a rögtönzöttseg egyébként meglátszik magának a csatának a lefolyásában is, mely Dahn szerint nélkülözi a nagyobb vonalú vezetői elképzelést. A római hadsereg a felállításból következtethetőleg már felvonult a csatatérre.

A csatáról hadtörténetileg értékes leírás nem maradt, úgy hogy az egyedül részletes Jordanesre vagyunk utalva. Az ő leírása pedig szakszerűtlen, homályos, sőt zavaros. Már a leírás szerkezeti felépítése is összevissza:

1. Leírja a csata helyét pontatlan meghatározással.
2. A csatázok tömegéről és arról beszél, hogy egyik fél sem alkalmazott hadicselt. (U. o.)
3. Saingiban csütörtököt mondott árulását szövi be, tehát egy legalább két-három hónappal azelőtti eseményt (37, 194).
4. Ujabb betoldás: Attilát elkedvetleníti a Sangiban eset, jósoltat (37, 195-196).
5. Jóslat miatt csata kezdetét későre tűzi ki (37, 196).
6. Csatatér pontatlan, homályos leírása (38, 197).
7. Római csatarend (197), hún csatarend (198), az utóbbiról csak azt írja meg értelmesen, hogy a hunok a középen álltak.
8. Betoldás: Ardarich és Valamir jelleme, Attilával való kapcsolatuk (38, 199-200).
9. Egy közelebbről meg nem határozható dombhát elfoglalása és annak következménye (38, 201).
10. Attila állítólagos beszéde a csata megkezdése után, annak hatása (39. 202-206).
11. Általános jellemzés a tnagy küzdelemről (40, 207).
12. Az áradattá nőtt vérpatak meséje (40, 208).
13. Theoderich halála (40, 209).
14. Nyugati gótok rohama. Attila táborába menekül (40, 210).
15. Thorismund eltéved (40, 211), Aetius a gótokat keresi (40, 212).
16. Kik győztek? Attila fegyvercsörtetése (40, 212).
17. Szövetséges haditanács határozata: ostromzár. Attila máglyát rakat (40, 213).
18. Ostrom elmarad. Theoderich holttestének megtalálása, végtisztesség (41, 214-215).
19. Thorismund bosszút akar állni, tanácsot kér Aetiustól (41, 215).
20. Aetius lebeszéli, a gótok távoznak (41, 216).
21. Aetius meggyanusítása (41, 217).
22. Veszteségek (41, 217).
23. Attila cseltől tart, majd győztesnek hiszi magát (41, 218).
24. Thorismundot királynak kiáltják ki, Tolosába vonul (U. o.).

Jordanes csataleírásának két főhibája van. Katonai dolgokhoz nem értő ember műve és teihdenciózus munka, melyben főleg arra törekszik, hogy a nyu-

gati gótokat a csata győzteseinek tüntesse fel, ugyanakkor leplezze, hogy a nyugati gótok éppen keleti gót testvéreiket pusztították csaknem az egész ütközet alatt. Bierbach p. 35 joggal hiányolja, hogy a modern történészek nem gyakoroltak vele szemben eléggé szigorú kritikát. Ez alól azonban Bierbach sem kivétel.

123) *A csatatér és hadrendre* vonatkozó jordanesi tudósítás szintén zavaros és ellentmondásokra nyújt alkalmat. Jordanes ugyanis (38, 197) a következőket írja: „Erat positio loci declivi tumoré in editum collis excrescens.” *Eaage* p. 32 ezt a következőképpen magyarázza. A hunok jobb és a rómaiak balszárnya között a fennsík kissé emelkedett és dombbá nőtt. Csak így lehet értelmezni, mondja Haage Jordanes azon kifejezését, hogy „dextram partem Hunni cum suis, sinistram Romani et Vesegothae cum auxiliaris oceuparunt.” Ez a szöveg kétértelmű. Esetleg Jordanes forrásában a következő állhatott: partem dextro cornu Hunni, partem sinistro Romani et Vesegothae occuparunt”. Ez azonban ellentmondó, ezért csak a másik megfejtés lehet a helyes, mely szerint a hunok jobb és a rómaiak balszárnya között egy domb volt. Ennek a további küzdelem szempontjából való jelentőségét mindkét fél felismerte és el akarta foglalni. A koalíciós hadsereg balszárnya azonban Aetius és Thorismund vezetése alatt megelőzte a hunokat és a domb vonalát megszállta. Ha szoros értelmezésében vesszük Jordanes szövegét, akkor úgy kell értelmeznünk, hogy a domb jobboldali felét a hunok, a baloldalit pedig a rómaiak foglalták el és a harc kezdete előtt a tető szabadon volt. Azt ugyanis nem lehet mondani, hogy a domb jobboldalában a hunok, a baloldalán pedig a rómaiak lettek volna, mert akkor a hadsereg két szárnya nem került volna egymással szembe, hanem egymás mellett lettek volna. A seregek felvonulásából következtethetőleg a dombhát nem húzódhatott kelet-nyugati irányban, mert akkor fel kellene tételeznünk, hogy a koalíciós sereg kelet felé előnyomulóban északi irányban megelőzte volna a hunokat és azokat északról déli irányban támadta meg. A terepviszonyokra alkalmazva más a helyzet, ha a dombhát nyugat- és keleti irányban, a Troyes felé vivő országúttal párhuzamosan fut s más, ha arra merőlegesen áll. Mint említettük, a Seinenel párhuzamosan egy dombhát halad. Ez a Seine felől tényleg lassan emelkedik, a túloldalon nyúlványai a Moirey mellett futó Betro patak medréig elnyúlnak s a terepet nyugat-keleti irányban négy völgyre tagozzák. A dombhát legmagasabb pontja Fontvannestól mintegy 5 kilométerrel keletre 224 méter magas és meredeken esik le, míg onnan északra a dombvonal menedékesen ereszkedik alá. Jordanes leírásával csak ez a dombsor egyeztethető össze, melynek centruma Moireytől mintegy 7 kilométerre fekszik. Következtetéseinknél két valószínűséggel kell megbirkózni, az egyik Jordanes elírásának valószínűsége, a másik, ha a campus Mauriacus valóban itt volt, a forrás adataiinak a terepviszonyokra való alkalmazása.

A hún arcvonal a dombháttól keletre vonult délkelet-északkelet irányban, balszárnyával az orleansi út két oldalán, jobbszárnyával a Duodecim pontesbe vezető országútra támaszkodva. A terep egyenetlen, emelkedő, támadásra alkalmatlan s a dombsort megszálló ellenfél nagy fölényben van.

A csatarendet nem lehet Fontvanmes elé helyezni, mert a terep ott anynyira szaggatott, hogy a vezető áttekintését lehetetlenné teszi és a frontot két részre szakítja. Harcra mindkét félnek alkalmatlan. A hunokra nézve az arcvonal azért hátrányos, mert a Seine mintegy 7-10 kilométerrel a hátában van, előnye, hogy sík területen fekvő táborra és Tricassis városára támaszkodik.

A másik vitatott kérdés a *csatarend* kérdése. Jordanes tudósítása újból csak felületes. A hún csatarend közepén a hunok álltak, Attilának személyes vezetése alatt (Jord. Get. 38, 198; a hunok elhelyezkedését a centrumban kifeje-

zetten megemlíti, azzal a tendenciózus megjegyzéssel, hogy Attila azért vette magát körül a legjobb csapatokkal, hogy élete biztonságban legyen). Az egyéb csapatokat a két szárnyra helyezte. Az elhelyezésre nézve azután különböző vélemények alakultak ki. Hogy a balszárnyra a keleti gótok kerültek a fajtestvéreikkel szemben, kifejezetten nincsen ugyan benne Jordanesben, de következik Get. 38, 200-ból, hol arról van szó, hogy a keleti gótok nyugati rokonaikkal szemben is készek harcolni, ha Attila úgy parancsolja. A másik közvetett bizonyíték Get. 40, 209, hol arról van szó, hogy egyesek szerint Theoderich királyt egy keleti gót, névszerint Andax ölte meg. Mindenesetre igen jellemző Jordanes megbízhatóságára, hogy a testvérnépek egymással való szembekerülését, harcát és a végén a keleti gótok megingását egyszerűen elhallgatja. A gepidák elhelyezésről sem szól semmit, de igen valószínű, hogy a keleti gótokkal együtt a hún balszárnyon voltak. Hogy ők is a testvérnéppel álltak szemben, Jordanes laza szövegéből (Erat Valamir tenax ... Ardaricus fide et consiliis clarus, quibus non immerito contra parentes Vesegothes debuit credere pugnaturis) ez a passzus a gepidákra is vonatkoztatható, hiszen ők is rokonok voltak. A valódi bizonyíték azonban a gepidák előző éjjeli harca a frankokkal, ami mint láttuk, csakis az aurelianumi úton mehetett végbe, tehát a gepidák már akkor a balszárny magasságában voltak. Haage p. 32. is ide helyezi őket, ezzel szemben a Gibbon p. 248, Thierry I. p. 177. és H. Martin Hist, de France I.[4] Paris, 1855. p. 376 véleménye szerint Ardarich a balszárnyat vezényelte.

A centrum és a balszárny után a hún jobbszárnyat a többi népek alkothatták, a testvérnépek, germánok, szarmaták, szlávok stb. Erről a szárnyról - bár ez az Aetius által vezetett rómaiakkal állott szemben – nem tudunk semmit és Jordanes homályos tudósítása alapján nincs okunk feltételezni, hogy vereséget szenvedett volna. Vö. még Schmidt I.[3] p. 475, Bury I.[2] p. 293. Ez a jobbszárny messzire elnyúlt északi irányban.

A koalíciós hadsereg felállítására vonatkozólag Jordanes 38, 197 több támpontot nyújt, de nem elég részletes és precíz, nyilvánvalóan maga sincsen kellőképpen tájékozva.

A szövetséges sereg erős jobbszárnyán, mely az aurelianumi út két oldalán nyomult előre, a 'nyugati gótok foglaltak helyet az öreg és sok harcot végigküzdött Theoderich király vezetése alatt. Schmidt I.[3] p. 476 túloz, amikor arról beszél, hogy a nyugati gótok képezték a koalíciós sereg fő részét. Az a körülmény, hogy a trónörökös vezetése alatt egy lovascsapat a római balszárnyon harcolt, erre a következtetésre még nem nyújt alapot. Középre az alánok és egyéb galliai germán csapatok kerülhettek, így a frankok, a burgundok és valószínűleg a Jordanes tnépfelsorolásában szereplő legtöbb más nép is, kivéve azokat, akik római módra voltak felfegyverezve és római harcmodor szerint harcoltak. Erről ugyan Jordanes hallgat és valószínűleg nem is tud többet, mint amennyit elmond és csak az alánokról tesz említést. Erősen valószínűtlen, hogy Aetius a centrumát rá merte volna bízni a még nemrég elpártolni akaró Sangibánra, kinek serege egyébként sem volt számbelileg oly erős, hogy a centrumot egymagában ki tudja tölteni. Egészein naiv Jordanesnek az az elképzelése, hogy az alánok azért kerültek középre, hogy szemmel lehessen tartani őket és meg lehessen gátolni elpártolásukat. Aetius sokkal tapasztaltabb volt annál, mintsem, hogy serege középpontjába ilyen megbízhatatlan szövetségest állított volna be. Végül a szövetséges sereg balszárnyán maga Aetius vezette a római rendes csapatokat, magánhadseregét és egyéb alakulatokat és ugyanott foglalt helyet az ifjú és vitéz nyugati gót trónörökös, Thorismu'iid is, akinek a jelenléte amellett szól, hogy a támadás súlya a szárnyakon volt, mert ott voltak a legjobb gyalog és lovasalakulatok beosztva. Hogy Thorismund Aetius mellett

a balszárnyon tartózkodott, már Haage következtette abból, hogy a csata elején együtt mentek a dombvonal elfoglalására, ami a balszárnnyal szemben volt. Wietersheim П. p. 256 szerint fordítva a domb a jobbszárny előtt volt a nyugati gót csapatok szállták meg és Aetius az esemény fontosságára való tekintettel jött oda. Véleményünk szerint sem egyik, sem pedig a másik álláspont nem helyes. Jordanes nem mondja, hogy a dombtető valamelyik szárny előtt volt, belőle inkább arra lehet következtetni, hogy a dombhát a két sereget elválasztotta egymástól és pedig nem az. egyik, vagy a másik szárnyat, hanem a két arcvonalat s ez meg is felel a Moireytől keletre levő terepnek. Haage p. 31-32 egyébként helyesen értékeli forrásunkat, de az alánokkal kapcsolatos ellenmondást nem veszi észre. Seeck VI. p. 308 a szárnyak erősségéről arra következtet, hogy Aetius Hatnnibálnak Cannae alatt alkalmazott haditervét követte példaképpen, sőt ugyanezen író felteszi azt is, hogy erről Aetius Polybios művének olvasása révén szerzett tudomást. Ez- a feltevés annál kalandosabb*, mert hiszen ugyanezen író mutatja ki, hogy még Szent Augustinus is milyein járatlan volt a klasszikusokban, már pedig hogyan volna feltehető Aetiusról, ki kora gyermekkora óta hadakozott, hogy *egy* 600 évvel azelőtt élt görög történészt ismerjen és haditudományát annak írásából merítse. Egyébként is ennek az ütközetnek kevés hasonlósága van a caninaei csatával, hiszen mindkét fél tömör csatarendben állott fel és a szárnyak győzelmes előrenyomulásuk után sem tudták elzárni Attila visszavonulási útját a táborba.

Jordanes azon beállítása, hogy a dombhát elfoglalása a hunokra csüggesztőleg hatott volna, már amiatt is valószínűtlen, mert arról a sereg javarésze nem is tudott. Bierbach p. 37 nem lát összefüggést a dombhátért vívott küzdelem és a főcsata között, holott Jordanes elbeszélésének tendenciózus egymásután helyezése szembeötlő.

Egyébként a csatáról , mely szörnyű méretű volt, már egykorulag legendák és mondák keletkeztek, ilyen az is, amit Jordanes 40, 208 és Paulus XIV, 5 elbeszél. A csatatér közepén keresztülfolyó sekély kis patak a kiömlő vértől ragadó áradattá duzzadt és a sebesültek kínosan odavergődtek partjára, hogy szomjukat oltsák és ittak a véres vízből.

Jordanesből nem lehet megismerni a csata lefolyását, valószínűleg ő maga sem volt tisztában az események egymásutánjával.

Haage csak általános értékű következtetéseket tud levonni. Szerinte a hunok Attila parancsára teljes erővel az ellenséges centrumra és jobbszárnyra vetik magukat (ezt Attila beszédéből veszi: despicientes Romanorum acies Alános invadite, in Vesegothas incumbite. Ebből az ellenség valamennyi részének a megtámadására lehet következtetni). Haage p. 33. azt állítja, hogy Attila feladta a tervet, hogy Aetiust erősebb állásából kivesse és ezért támad rá a nyugati gótokra. Az előbb hivatkozott passzusból különben még egyáltalán nem vonható le, hogy Attila lemondott volna a rómaiak megtámadásáról. A domb elfoglalásából még nem lehet arra következtetni, hogy az egész római sereg a domb vonalát szállotta volná, meg, vagy hogy ennek a csata kimenetele szempontjából döntő jelentősége volna. Haage különben Jordanesre támaszkodva feltételezi, hogy Jordanes még mindig hitt az alánok árulásában, Haage ezzel kettős tévedést követ el. Mert mint fentebb bizonyítottuk, a centrumot nem egyedül az alánok alkották, másrészt mert a centrumot és a nyugati gótok által tartott jobbszámy is összezavarja. De harmadsorban ellenmondásba keveredik, amidőn a húnok felől támadtatja meg a nyugati gótokat, holott ezekkel szemben a keleti gótok állottak. Ezen zavaró ellenmondás után Haage következőképpen rekonstruálja az eseményeket: „A hunok rohama szörnyű veit, de a nyugati gótok kitartottak és vad kézitusa fejlődött ki, melyben Theoderich

királyt a keleti gót Andagis lövése halálosan találta. Erre a nyugati gótok feldühödtek, az alánoktól (kik eszerint valószínűleg kedvetlenül vettek részt a küzdelemben) elváltak és oly erővel rontottak rá a hunokra, hogy Attilát is csaknem megölték. Ő neki azonban sikerült megmenekülnie és bezárkóznia szekérvárába".

Seeck VI. p. 308 elütően írja le a csata lefolyását. Szerinte Aetius a dombhát elfoglalásával a hún jobbszárnyat visszaveti s mivel a nyugati gótok is visszanyomják a keleti gótokat és a gepidákat, a két szárny bekanyarodván a hún centrumot oldalbafogják és Attila is csak azáltal menekül, hogy kiséretével sikerül visszahúzódnia a táborába.

Schmidt I.[3] p. 477 szerint a dombhátért vívott harc után Attila ráveti magát a gótokra és hosszú küzdelem után sikerült a gótoknak a hunokat visszaszorítani táborukba. Vö. még Barker CMH I. p. 416-417. Schmidt: Teutonic Kingdom in Gaul. CMH I. p. 279-280.

125) Jord. 40, 209 mondja, liogy a jóslat beteljesedett, az ellenség vezére, Theoderich király elesett. Hogy lováról leesve' agyontiporták, vagy pedig valóban egy keleti gótnak, Andaxnak fegyverétől pusztult-e el, már a kortársak sem tudták eldönteni. A Chronica Gall. 615 = MGH II. p. 663 megjegyzi, hogy nem lehet tudni, kinek kezétől pusztult el. Vö. Paul. XIV, 5 = MGH II. p. 202. Hydat. 150 F MGH XI. p. 26. Chron. Caes. rel. 450 ~ MGH XI, p. 222. Isid. 25 = MGH XII. P. 277. Egyébként Jordanes megbízhatatlanságára éleink fényt vet, hogy szerinte á nyugati gótok látván királyuk elestét, vad rohammal állnak bosszút haláléit. Később viszont azt írja, hogy nem találják a holttestét és *ezen* csodálkoznak.

126) Jprdanes 40, 210 „Vesegothae dividentes ab Alanis" kifejezésből már *Gibbon m.* 251 arra következtet, hogy Attila az alánokat megfutamította és az ellenséges centrumot áttörte. Hasonló véleményen van *Thierry* I. p. 181 és részben *Hahge* is. Bierbach p. 37 szerint e passzust úgy is lehet értelmezni, hogy az alánok ugyan, helytálltak, de a nyugati gótok tőlük előretörésük következtében elszakadtak. Mindkét esetben tartani lehetett a nyugati gótok oldaltámadásától. Jordanes i. h. szerint a nyugati gótok rohama oly heves, hogy Attila élete is veszélyben forog és csak futással menekül meg. Leszámítva a gót patrióta túlzásait, ennek alapján fel kell tételeznünk, hogy a nyugati gótok elől a keletiek megfutottak és hogy erre azok teljes, erővel oldalba támadhatták a hunokat.

127) A harcnak Hydatius és Paulus i. h. szeritfit csak az éjszaka vetett véget. Hydatius kifejezése „bellum nox intempesta" félreértésre adott alkalmat. Luden II. p. 417 szerint ez azt jelenti, hogy „zivataros éjszaka", ami kánikulában könnyen elképzelhető. Haage p. 33 szerint az intempesta nox, bár jelenti a zivatarost is, valójában sötét éjszaka. Különben Haage azt hiszi, hogy Hydatius valamilyen költőt használt forrásul, mert szavai hexameterszerűek; „... auxilio; bellum nox intempesta diremit" s később „Occiso Theodore Thorismus filius eius". Mindkét fél fegyverben maradt egész éjjelen át, mert tartott az ellenséges támadástól, bár a nagy zűrzavarban, mikor senki sem tudta, hogy saját csapatai és az ellenség hol vannak, a legnagyobb Őrültség lett volna támadni. A rövid, de heves küzdelem az életbenmaradottakait kimerítette és a nagy vérveszteség, valamint a helyzet bizonytalansága mindkét fél akcióképességét megbénította. A valódi helyzetet már Haage p. 33 igém helyesen áttekintette. Kihangsúlyozta a bizonytalanságot, a küzdelem eldöntetlenségét, valamint azt, hogy bár a nyugati gótok vitézsége Attilát a táborába való visszavonulásra kényszerítette, viszont Attilának sikerült rohamával az ellenséget kettészakítani. Ez kitűnik abból, hogy úgy Thorismund, mint Aetius keresik

a nyugati gótokat, mert nem tudják, hogy mi történt velük. Seeck VI. p. 309 viszomt joggal mutat rá arra, hogy a hún tábort őrültség lett volna megtámadni, mert a hunok halomra nyilazták volna a támadókat, még mielőtt azok fáradtságtól kimerülten a szekérsáncot bárhol is áttörhették volna. Mi Seecken is túlmegyünk. Attila biztos szekértáborában volt, az ellenség pedig szerteszórtan a csatamezőn és egymást kereste. A szétszórt szövetségesek tehát nem voltak támadóképesek sem, a helyzetet nem ismerték és az idegen terepen a sötét éjszakában tájékozódni sem tudtak.

128) Jord. 40, 211.

129) Haage nagyon helyesein értelmezi Jordanest. Ezzel szemben Bierbach p. 38-39 erővel összezavarja a dolgokat. Nem hihető, mondja ő, hogy Thorismund a nyugati gót tábort keresve a hún szekérvárba jusson, hiszen mint gúnyosan megjegyzi, nem tételezhető fel, hogy a hunok előrevitték volna szekérvárukat a harctér közepébe. Azt is mondja Bierbach, hogy Aetius, ha aggódik a nyugati gótokért, nem megy ő maga megkeresni őket, hanem elküldi egyik tisztjét. Jordanes szerinte itt tnem megbízható, nem akarja egyik fél bátorságát sem kisebbíteni, ezért teszi ki őt is veszélynek. Bierbach egész fejtegetése erőltetett s nem lehet tudni, mit akar kihozni belőle. Esetleg be akarja bizonyítani, hogy nem is volt olyan nagy a zavar a szörnyű csata után.

130) Jord. 40, 212.

131) Jordanes 41, 217 szerint a döntő csatát megelőző éjjel 15.000, magában a főcsatában pedig 165.000 ember esett el. Ezt a két számot adja össze Paulus XIV, 5, amikor 180.000 halottról beszél. A Chronica Gallica 615 c= IX, 2. p. 663 általánosságbain arról beszél, hogy a halottak száma számtalan volt. A kortárs Hydatius 150 = MGH XI. p. 26 és Isidorus 25 szerint 300.000 ember esett el a csatában, ami természetesen erősen túlzott. Vö. Sybel p. 41. Ranke IV, 2. p. 322. Wiet.-Dahn П. p. 254 szerint a csatáról szóhagyomány maradt, abból merített Cassiodorus és rajta keresztül Jordanes is. Ennek van is alapja, bárhogyan is hivatkozik Bierbach p. 24 a közben eltelt hosszabb időre. Bizonyság erre Jordanes előadása, de alátámasztja e feltevést, hogy a népek csatája mily hosszú ideig foglalkoztatta az emberiség képzeletét. A veszteségek nagyméretű voltára utal az a szörnyű pusztulás, mely a római oldalon harcoló burgundokat érte. A nagy csatában oly sok burgund esik el, hogy a lex Burgundionum minden olyan jogügyletet, mely a csata előtt függőben volt és így a kimenetele kétségesnek látszott, semmisnek nyilvánított, mert oly sok férfi pusztult el a csatában, hogy másként megnyugtató megoldást nem tudtak találni. Lex Burg. 17. 1. Vö. Zeuner Neue Archiv XXIIП. (1897-98) p. 460 s köv. Schmidt I.[3] p. 139. - Egyébként alig telt el a csata után két évszázad, annak lefolyása teljesen öszszezavarodott az utódok emlékezetében. Úgy Isidorus, mint Fredegarius már két csatáról tud, az elsőben elesik Theoderich, a második háromnapos csatában Thorismund bosszút áll atyjáért.

132) Chron. Gall. П. i. h.

133) Hogy ki volt ez a germánnevű rokon, nem tudjuk, valószínűleg Attila számtalan felesége egyikének lehetett az atyja.

134) 40, 212.

135) XIV, 7.

136) Haage p. 34. Schmidt I.[3] p. 476-477. és Váczy p. 133. elhiszik ezeket a meséket.

137) Schmidt i. h. e leírásnak hitelt ad.

138) Get. 40, 213 vö. 214-gyel.

139) Jord. 41, 214-215 patetikus leírása újabb bizonyíték írónk elfogultságára.

140) Prosp. Cont.: ... „mortuusque est in proelio Theodor rex Gothorum, in cuius locum Thorismotus... sufficitur”. – Jord. 41, 216 „ne germani eius opibus adsumptis paternis Vesegotharum *regno* pervaderent”. Ebből kitűnik az, hogy a hadigyűlés által történő királlyá választás csak akkor volt teljes érvényű, ha az új király a királyi kincsek, a Königshort birtokába jutott. Dalra II. p. 257 szerint a választás nem volt szabályos, mert nem az egész nép határozott. Schücking, Der Regierungsantritt, I. p. 57 szerint Thorismund csak a sereg vezetését vette át. Ezt kétségbevonja Schmidt I. p. 476. Vö. még Brunner, Rechtsgeschichte II.[2] p. 89. Waitz Verfassungsgesch. I. p. 332. II. 1. p. 182 és Bierbach p. 25.

141) Mint annyi más kérdésnél, forrásaink legelütőbb, ugyanakkor önmagukban is valószínűtlen leírásából kell kihámoznunk az eseményeket. – Jordanes i. h. szerint Thorismund eredetileg atyja haláláért bosszút akart állni a hunokon. Ahelyett azonban, hogy Attilát megtámadná, amire itt mindenki azonnal gondolna, tanácsot kér Aetiustól, mint idősebbtől és tapasztaltabbtól. Az előadás továbbiakban azután Aetius meggyanusítása. Ugyanis a római fővezér azt a tanácsot adja, hogy Thorismund seregével siessen haza az uralmat átvenni, nehogy otthonmaradt testvérei á királyi kincstárt és az országot birtokbavéve tőle a királyságot elvitassák. Aetius ezt a kétszínű tanácsot azért adja, mert attól fél, hogy a nyugati gótok végleg tönkre teszik a hunokat s ezzel akkora túlsúlyra tesznek szert, hogy a rómaiakat fenyegetik majd. Bierbach és Schmidt i. h. szerint ez nem olyan minden alap nélküli feltevés, hiszen Thorismundot két évvel későbben testvérei valóban elteszik láb alól. Prosp. *Cont.* 453. Greg. Tur. П. 7. Chron. Gall. 621. Sid. ep. VII. 12, 3. – Schmidt feltételezi, hogy ebbe a gyilkosságba a római diplomácia keze is belejátszott. Ezzel a feltevéssel Jordanes burkoltan utal Aetius régebbi egyensúly politikájára, amidőn a hunokkal ellensúlyozta a germánokat és viszont. Ha a nyugati gótok a hunokat végleg megsemmisítik, akkor ezt az egyensúly politikái tovább folytatni nem lehet. Elmondja még Jordanes, hogy Thorismund Aetius ravaszsága következtében nagy és dicsőséges tettek véghezvitelétől esett el. Thorismund, ki még nemrég bosszútól lihegett, Aetius figyelmeztetése után gyorsan felkészülődött és visszatért országába. Attila a nyugati gótok távozását látva, első pillanatban hadicseltől tart és táborában marad mindaddig, amíg meg nem győződik arról, hogy az ellenség elvonult. Akkor magához tér, újból hisz a győzelemben s miután ellenfeleit sikerült megosztania, a rómaiak ellen indul és ostrom alá veszi Aquileiát. Eltekintve attól a súlyos baklövéstől, hogy Jordanes Aquileia ostromát összekapcsolja a galliai hadjárattal, az egész előadás ellentmondó és primitív. – *Paulus* (XIV, 8) kiegészíti ezt az előadást azzal az észrevétellel, hogy Aetius Attilát a végromlástól mentette meg. A *Continuatio Havnensis* szerint Aetius azért távolítja el Thorismuindot, hogy őt tartsák az egyedüli győztesinek. Az egész zsákmány így a római fővezér birtokába jut. *Gregorius Turonensis* (II. 7) még tovább színezi a dolgokat. Attila elmenekül a vesztes csata után. Aetius figyelmezteti Thorismundot, hogy siessen haza, mert testvérei elveszik tőle a királyságot. Aetius ezen író szerint nemcsak a nyugati gótokat távolítja el, hanem a frankokat is, kiknek azt mondja, hogy országuk veszélyben forog. Ilymódon Aetius eléri, hogy övé legyen az egész hadizsákmány és őt tekintik egyedüli győztesnek. Ha Gregoriusnak igaza lenne, úgy Aetius maga bomlasztotta fel a koalíció hatalmas hadseregét. Bierbach p. 27 nagyon találóan mutatott rá arra, hogy az egész dolgot Gregorius találta ki, hogy ezzel is bizonyítsa, hogy a frankoknak már Chlodovech előtt is nagy volt a hatalma. Kaufmann VIII. 137 is gyanúsnak tartja Gregorius tudósítását. Isidorus szerint a gótok Theuderich halála után Thoris-

mund vezetése alatt tovább folytatják a harcot. Ez a legenda kapcsolatban lehet többi forrásaink ferdítéseivel. Vö. Schmidt I. p. 477.

Fredegarms elbeszélése teljesen mondai színezetű és az egész hadjárat eseményeit összezavarja. Fredegariusnál Aetius kifejezetten áruló. Elmondja Fredegarius, hogy Aetius Gallia felét igéri oda a nyugati gótoknak, ha segítik a hunok ellen. A hunok és a nyugati gótok között Orleansnál kerül először harcra a sor, ahol Theoderich király, 100.000 gót és 150.000 hún elesik. Ezután Thorismund lesz a király, aki a campus Mauriacuson három napos harcot vív Attilával. Aetius a csata után éjjel titokban felkeresi Attilát. Közli vele, hogy szeretne a hunok segítségével megszabadulni a gótoktól, de hát ezt nem lehet elérni. Mert a nyugati gótoknak Attila eddig csak az egyik részével harcolt. Most közeledik Theoderich, Thorismund öccse a nyugati gótok erősebbik felével, azért Aetius azt tanácsolja, hogy Attila ne várja be őket, hanem vonuljon el. Attila annyira megörül a jó tanácsnak, hogy rögtön meg is fogadja azt, még az éjjel visszatér országába, a római fővezért pedig 10.000 solidival ajándékozza meg. Ezután Aetius titokban felkeresi Thorismundot is és közli vele, hogy most érkezett meg a hunok főereje, otthon pedig az ifjabb Theoderich el akarja venni tőle királyságát. Azt ajánlja, hogy ne várja be az ellenséges túlerőt, hanem térjen vissza országába. Thorismund a tanácsot megfogadja és ő is 10.000 solidit ad Aetiusnak. Aetius ezután a frankokkal együtt Thüringiáig nyomon követi a visszavonuló hunokat.

A források éles ellentmondásai és tendenciózus volta után nem, szabad azon csodálkoznunk, hogy a modern történészek is különbözőképpen kommentálták az eseményeket.

Thierry (I. p. 168) Jordanes szövegét fogadja el hitelesnek. Előadja, hogy Aetius már beérte az eddigi győzelemmel és nem akarja Attilát végkép elveszíteni. A gótokkal szemben még szüksége lehet az ő támogatására. Elfogadja azt a tudósítást is (I. p. 195), hogy Aetius hasonló csellel távolítja el a frankokat is. *Haage* p. 35 ugyan kifogásolja, hogy Thierry és Gibbon Fredegárt és a legendákat is felhasználják, de alapjában véve az ő elbeszélése sem mutat nagy eltérést.

Hansen (De vita Aetii. Diss. p. 50) akként értelmezi a forrásokat, hogy Thorismund eltávozott ugyan, de csapatai egy részét Aetius támogatására visszahagyta.

Luden részben Fredegárt veszi alapul, elfogadja a tudósítását oly beállítással, hogy Aetius a szóbanforgó éjszakán eltévedt, találkozik Attilával, kivel kibékül és megbeszélik a tennivalókat. Ennek az a következménye, hogy mindkét fél visszavonul. Luden magyarázata mellett nem lehet megérteni, hogy Attila miért indít akkor a következő évben hadjáratot Itália ellen.

Haage p. 33-35 részletesen foglalkozik e dolgokkal. Bár Fredegárt nem tartja megbízhatónak, maga sem tud szabadulni forrásaink tévedéseitől. Furcsa, mondja, hogy Attila, Aetius és a nyugati gótok, mindannyian különböző irányban otthagyják a csatateret, anélkül, hogy a végső döntést kierőszakolnák. Annál feltűnőbb ez, hiszen Jordanes azt állítja, hogy a nyugati gótoknak módjában állott volna a hunokat megsemmisíteni. Jordanes leírása bár zavaros, alapjában véve a valóságnak megfelel. Ezzel szemben Fredegar valamilyen helyi hagyományt őrzött meg, mely a néphitre támaszkodott. Ugyanis a kortársak sehogysem tudták azt megérteni, hogy ha a koalíció olyan nagy győzelmet aratott Attilán, a hún király hogyan tudott mégis sértetlenül elvonulni. Ezt az érthetetlenséget már a kortársak árulással magyarázták és a római fővezért tették meg bűnbaknak.

A koalíció voltaképpeni célját már elérte, mert Attila olyan súlyos veszteséget szenvedett, hogy további támadásától egyelőre nem kell tartani. Ez

után a viszonylagos siker után, a szövetségeseknek semmi érdeke sem fűződött ahhoz, hogy a hún tábort bevegyék és egyik szövetségesnek sem volt kedve az ostrommal együttjáró súlyos véráldozatot vállalni. Sem a rómaiaknak, sem pedig a gótoknak nem volt érdeke a hunokat tönkretenni, hiszen a hún birodalom a római-gót viszonylatban az egyensúlyozó szerepét töltötte be. Thorismund tartott az otthonmaradt testvéreitől és így minden tényező közreműködött olyan irányban, hogy a nagy koalíció felbomoljék.

Wietersheim (II. p. 258), hogy a forrásainkban rejlő ellentmondást eloszlassa, feltételezi, hogy a római hadsereg vagy már olyan erős volt, hogy egymagában szembe tudott szállni az ellenséggel, vagy pedig a germán szövetségesek csak akkor hagyták ott Aetiust, amidőn Attila már Galliából kivonult. „Aranyhidat építettek, úgymond, a futó ellenségnek”, mint egykor Stilicho Alarichnak.

Beech (VI.[2] p. 310) szintén Aetius machinációjának tartja a szövetségesek eltávolítását, aki e háború után ismét vissza akart térni a régi hún-germán egyensúly politikájához. Nem tartotta római érdeknek a hunok tökéletes megsemmisítését, hanem inkább a barbár erők egyensúlyozására törekedett.

Schmidt I.[3] p. 477 és *Bury* I.[2] p. 293 sem mutat az előzőktől lényeges eltérést. A gótok hatalmának további erősítése, a hunok teljes megsemmisítése, mondja Schmidt, egyáltalán nem volt érdeke a római politikának. A hunokra szükség volt, hogy segítségükkel ellensúlyozhassák a germán népek megnövekedett hatalmát. Aetiusnak sikerült ravasz módon Thorismundot tervéről lebeszélni. A római diplomácia megfosztja a gótokat és frankokat a harcban elért eredmények gyümölcsétől, bár az övék volt az érdem, hogy Galliát a végpusztulástól megmentették.

Váczy p. 133-134 igen helyesen utal arra, hogy a szövetségeseknek számolniuk kellett azzal, hogy a második csatát el is veszíthetik.

Lehetetlen észre nem venni, hogy mindezekben a fejtegetésekben nagy az ellentmondás. Kérdezzük, ha a szövetségesek haditanácsa valóban azt a döntést hozta, hogy Attila táborát megtámadják, miért nem lett ebből az elhatározásból semmi? Attila táborában várja be az ellenséges sereg felbomlását, ez be is következik. Hol akkor itt az aranyhíd, amelyet a számára Aetius biztosít? Abból a körülményből, hogy a haditanács előbb még Attila táborának ostromzár alá helyezéséről határozott, majd a bosszútól tüzelt Thorismund támadást sürget s utána sem ostromzár, sem pedig támadás nem lesz, sőt Thorismund faképnél hagyja a szövetséges haderőket, a szövetséges sereg felbomlik, értelemszerűen arra kell következtetni, hogy valamilyen olyan változás állhatott be, amit kevéssel előbb még egyik fél sem tudott. Attila nem támad, hanem helyben marad. Nem lehet-e feltételezni, hogy a súlyos csata után szövetségesek összeszedvén csapataikat, rájöttek arra, hogy nem támadóképesek, vagy mert olyan érzékeny veszteséget szenvedtek, melyeket pótolni egyelőre nem tudnak, vagy mert csapataik hangulata, vagy ellátása nem kielégítő? Nem tehető-e fel, hogy a nagy koalíció most, hogy a közvetlen veszély elmúlt, felbomlott és a továbbiakban mindegyik tagja a saját portáját akarja csak védeni? Ettől eltekintve, az a körülmény, hogy Attila a táborába zárkózik, még korántsem jelenti, hogy a küzdelmet feladta, vagy magát vesztesnek érzi. Ha ez volna a helyzet, akkor menekülne a szabadon álló keleti hadiutakon. Elvégre egy nehéz csata után bármelyik hadvezér szívesen pihenteti hadait, ha egy város vagy erős tábor azt lehetővé teszi!

Mindenesetre gyanús, hogy az a Thorismund, aki még kevéssel előbb kardcsörtetve bosszúért kiáltott, oly gyorsan hagyja magát meggyőzetni, pedig, mint a vele rokonszenvező Jordanes állítja, támadásával meg tudta volna sem-

misíteni a gyűlölt ellenséget. Mi hihetőbbnek tartjuk azt a feltevést, hogy a gótok olyan súlyos veszteségeket szenvedtek, hogy sem kedvük, sem merszük nem volt a támadásra s Thorismuná csak az első tisztességes ürügyet kereste, hogy Aetiusnak hátat fordíthasson és hazamehessen. Azt az ürügyet tehát, hogy trónja veszélyben forog, nem Aetius találta ki, hanem ő maga. S ennek az ürügynek volt is némi alapja. A hadbavonult gótoknak a, száma anynyira csökkant, hogy egy második csata után, mégha esetleg győznének is, gyengébbek lettek volna, mint az otthonmaradottak. Ezt a feltevésünket megerősíti *az* a körülmény, hogy Aetiusnak egyáltalán nem volt érdeke, hogy a szövetséges sereg felbomoljon. A Thierry-Wietersheim-Seeck-féle egyensúly elmélet azért nem állhat meg, mert ha Aetius azt alkalmazni akarta volna, kétségkívül Attila legsúlyosabb feltételeit is elfogadta volna, s ha ilyen kiegyezés, vagy egyáltalán a közeledés szelleme hatotta volna át, akkor nem került volna sor a következő évi itáliai hadjáratra. Ez esetben nem tette volna ki oly szörnyű pusztulásnak a birodalom legnépesebb részét, Galliát. Különben is a következő évi hadjáratban a gótok már nem támogatják a rómaiakat. Kérdezzük, hogy vajjon erősítette-e Aetius politikai pozícióját, ha a nagy galliai szövetséget szétzülleni hagyja s definitív győzelem helyett egy kétesértékû eldöntetlennel beéri és negyedmilliós serege romjait viszi haza Itáliába, hol azután most már engesztelhetetlen ellenfele a következő évben újból megtépázza tekintélyét? Az említett feltevés tehát sem katonailag, sem pedig politikailag nem állja meg a helyét. Aetius osztatlan tekintélyét a galliai féleredmény és következő évi szánalmas szereplése tökéletesen aláásta és előkészítette bukását, valamint halálát. Jordanes és a többi forrásaink tudósítása Aetius ellenségeinek köréből származnak. Az ellenséges érzelmű udvari körök híresztelhették el, hogy Attila megvásárolta őt, minek ellenében a fővezér a hunokat futni engedte. Aetiussal szemben a bizánci udvar is ellenséges magatartást tanúsított, mert tartottak tőle. Az ellene emelt vádaknak, titkos gyanúsításoknak tápot adott, hogy egy életen át a hunok barátja volt s Attilával a legutóbbi évekig szívélyes viszonyban állott. A gót történetírásnak és a frank krónikásoknak ezek az Aetius-ellenes pártiak voltak a forrásai s ezt a tendenciózus beállítást annál is szívesebben átvették tőlük, mert hiszen éppen a szövetséges germánok voltak azok, akik bár azzal dicsekedtek, hogy legyőzték Attilát, mégis a döntő csata után csúfosan cserbenhagyták a római fővezért.

141/a. Hogy Aetius egészen a hunok távozásáig helybenmaradt volna, Haage p. 35 valószínűtlennek tartja, szerinte hihetőbb, hogy egy biztosabb figyelőállásba húzódott vissza. Egyébként a visszavonulás módjára nézve forrásaink ellentmondanak. Jord. c. 42 szerint Attila Itália ellen indult, sőt Isidorus (25 = MGH XI. p. 278) szerint odafut. Helyes ezzel szemben: Prosper 1364 (451) – MGH IX. 2. p. 481-482: ad propria reverterunt és Victor 449 = MGH XI. p. 185: et trans Danuvium pace data recessit.

142) A kortárs Prosper szerint a nagy csata eldöntetlen volt, mindkét fél ottmaradt a harcmezőn és a nyugatiak csak azért tartották mégis magukat győzteseknek, mert Attila feladta hódító terveit és hazatért. A Chron. Gall. II. szerzője még ennyire se bizonyos, annyit mond csak, hogy a hunok nehéz harcok után hazatávoznak. Paulus szerint is eldöntetlen *az* eredmény, de vesztes félnek Attila tekinthető. Hydatius és Victor Tonennensis szerint Attilát legyőzik és megfutamítják. A gótokat és Thorismu'ndot tünteti fel győzteskéint Cassiodorus, a Chronica Caesaraugustensis szerzője, Gregorius Turonensis és Fredegarius. A germánbarát szerzők sorába tartozik természetesen Jordanes is. Ezek a kútfők nem jöhetnek komoly forrásként számításba és egyáltalán nem pótolják az elveszett priskosi munkát. Chronologiájuk megbízhatatlanságára nézve jellemző, hogy úgy Jordanes, mint Victor azt írja, hogy Attila meg-

veretve Itáliába megy sõ.a megvert ellenfél, ezután ellenállás nélkül végigpusztítja Lombardiát, sőt Isidorus szerint Galliából egyenesen Itáliába fut.

A modern írók sokat beszélnek Aetius lángeszű hadviseléséről (Thierry I. p. 169. Wiet. Dahn II. p. 259) és arról, hogy Attila serege, mely már a galliai előrenyomuláskor sokat vesztett és a campus Mauriacuson vívott csatában megtizedeltetett, meg volt törve és teljesen felbomlott. Mi sem egyiket, sem másikat nem látjuk. A csatát kétségkívül a gótok vitézsége tette eldöntetlenné és nem a hún, haftem éppen ellenkezőleg a szövetséges sereg bomlott fel. Ha Attila helyrehozhatatlanul súlyos veszteséget szenvedett volna, nem tudna a következő évben újból támadásba átmenni Itália ellen és ha Aetius lett volna a zseniális győztes, diadalmas serege élén nem nézte volna tétlenül végig Északitália pusztulását.

Felhozzák még azt is, hogy Attilának kell vesztes félnek lennie, mert hiszen ellenfelei a csatatér birtokában maradtak, ő pedig táborába zárkózik. Ez megint egy értelmetlenül erőltetett feltevés. Vajjon melyik hadvezér telepszik le a forró júliusi melegben a bomladozó hullákkal borított nyílt csatatérre, mikor nem messze ott vain kitűnően védhető tábora? Hosszadalmas fejtegetéseink során a tévhiedelmek egész sorát kellett, hogy eloszlassuk, a történelmi elfogultság évezredes tévedéseit a nyugati világ gyűlölt ellensége felől. *Wietersheim* (II. p. 257) nagyon helyesen állapítja meg, hogy a csatát a dombvonal elfoglalása és a gótok heves oldaltámadása döntötte el és helyes az is, hogy Aetius a hunok három évtizedes barátja jól ismerte a hún taktikát és *így* veszélyesebb ellenfélnek bizonyult, mint a keletrómaiak, s hogy a germánokkal, keltákkal megerősített nyugatrómai hadsereg is erősebb volt annál, mint a milyet a keletrómaiak ki tudtak állítani.

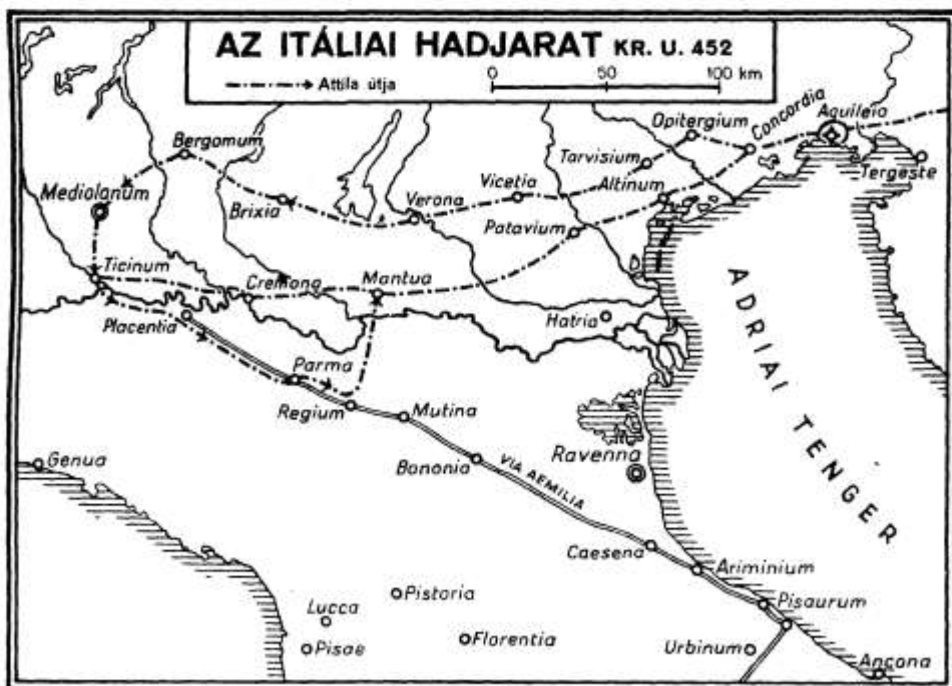
143) A csatáról, mint láttuk, általában kevés és értéktelen adatok állnak rendelkezésre s ami a legnagyobb hiány, nincs összefüggő képünk, mert Jordanes tudósítása a nyugati gótok szereplésének tendenciózus megvilágításával kimerül, de már a testvér keleti gótok harcairól nem tudunk *meg* semmit. Mi történhetett itt, hogy a nyugati gótok 'oldaltámadást intézhettek Attila hunjai ellen? Vajjon Attila nem nyomul előre túlságosan az alálnok és egyéb népek üldözésében és ezzel maga hagyja védtelenül a szárnyait? De az is érthetetlen, hogyha Attila áttörte az ellenség középhadát, miért nem nyomult mindenre való tekintet nélkül tovább s támadta hátba az ellenséget, ami az ellenség súlyos vereségét vonta volna maga után? Miért nem tért kerülővel vissza a táborába és miért erőszakolta, körülfogás veszélyének kitéve magát, a visszavonulást, ami kétségkívül több emberéletet követelt? Ezek miöd olyan kérdések, melyekre biztos felelet sajnos a jövőben sem tudunk adni!

144) Jordanes ugyan azt mondja (41, 218), hogy Attila Thorismund távozása után azért nem votnult el, mert tartott ellenfelei cselvetésétől. Ez azonban teljesen komolytalan állítás, mert hiszen elvégre a hunoknak volt felderítő szolgálata s egyébként is a kelet felé vezető utak birtokukban voltak.

145) Greg. II. 7. szerint a visszavonuló Attilát a frankok nyomon követték, a Rajnán is átkeltek és az év eleji pusztításokért a türingeken bosszút álltak. Ez teljesen hihetetlen. Sokkal nagyobb volt a veszteségük. És hogyan üldözhetett *egy* túlnyomóan gyalogos sereg egy lovas hadsereget? Cont. Prosp. szerint „Attila fugatur in Gallias superiores”. Schmidt I. p. 477 ezért felteszi, hogy Attila Rheims-Tongern-Köln útvonalon tért haza.

15. sz. térkép.

17. sz. térkép.

X.
AZ ITÁLIAI HADJÁRAT.

A 451. júliusában megvívott mauriacusi ütközet után jó három hónap is eltelt, míg a hún hadsereg elérte Attila székvárosát és; a gazdag zsákmány szétosztása után kiki hazaszéledt. Ha ennek a nyugati hadjáratnak csak az lett volna a célja, hogy a nyugati világ rémületbe essék és a hunok gazdag zsákmányhoz jussanak, akkor a siker tökéletes volt. Ha azonban a hadiárat lépcső volt a világuralomhoz, akkor Attüa minden erőfeszítése dacára vajmi keveset ért el. Az egyesült római-germán haderő a hunok támadását megállította és bebizonyosodott, hogy a hún birodalomnak vegyes nemzetiségű, autonom harci egységekből összeállított, komolyan össze nem gyakorolt hadereje, bármekkora is legyen a létszáma, nem elég erős Nyugateurópa birtokbavételére.

Attila lángesze össze tudta kovácsolni a hatalmas méretű sereget, de nem tudta irányítani és nem tudta úgy felhasználni, mint a jelentősen kisebb létszámú hún nemzeti hadsereget. A nagy nyugati támadósereg legnagyobb hibája az volt, hogy nem volt elég gyors és mozgékony. Lovasságát, seregének értékesebb részét nem használhatta ki eléggé és közelharcban tizedeitette meg. Gyalogsága bármily harcedzett volt, legfeljebb csak egyenértékű volt a nyugati gótokéval. Stratégiai hiba volt tehát, hogy összes erőit egy pontra vonta össze. A hunok meglepetéses, gyors harci módszere így nem érvényesülhetett, az ellenség nyugodtan koncentrálhatta összes erőit és zavartalanul felvonult a számára meglehetősen kedvező terepviszonyú hadszintérre. Attila gyors mozgási lehetőségeivel nagy előnyben volt ellenfeleivel szemben, akik hozzá még előkészületlenek voltak. Ezt az előnyt vesztette ő el, amidőn hónapokat töltött várostromokkal és nem kísérelte meg többirányú támadással ellenfeleit szétforgácsolni. A germán népek nem tudták volna megvédeni Galliát és a Galliában lekötött Aetius nem tudta volna megakadályozni Itália pusztulását. Aetius személyes jelenléte nélkül viszont nem jött volna mozgásba, vagy pedig szétporlott volna a nagy galliai népfelkelés. De ha már Attila mindezt elmulasztotta, még volt egy eshetőség arra, hogy gyors mozgással az ellenséget megzavarja és külön-külön támadással szétmorzsolja őket. Attila a megfélemlített Gallia városainak a pacifikálását nyugodtan rábízhatta volna germán, szarmata és egyéb népek fejedelmeire és maga a lovasságával a Rajnától Aurelianumig 25, onnan a nyugati gót birodalom, szívéig további 15 nap alatt előrenyomulhatott volna és ellenfeleit ebben az időben még teljesen felkészületlenül találja. Súlyos tévedés volt tehát, hogy a városok meghódolását bevárta és gyalogos seregeinek lassabb mozgásához alkalmazkodott. Attilát a nyugati hadjárat túlságosan módszeres, alapos és nyugati képzettségű hadvezetőként állítja elénk.

A galliai hadjárat sikertelensége után Attilának az egész világ előtt bizonyságot kellett tennie arról, hogy hatalma töretlenül félelmes. Erre annál is inkább szükség volt, mert a mauriacusi eldöntetlen csata

megtörte azt a varázst, (hogy a hunok nagykirálya legyőzhetetlen és az egyház, valamint az egész világ római propagandája szertekürtölte, hogy Aetius és a nyugati népek Attilát tönkreverték és megfutamították. A lelki hatás sokkal nagyobb volt bármiféle katonai eredménynél.[1]

Attila helyzete mellett meg kell értenünk kitűnő ellenfeléét, Aetiusét is, bár Aetius nemcsak, mint hadvezér, hanem mint szervező és politikus is megállta a helyét, mégis a császár bizalmatlanságával és az udvar intrikáival kellett megküzdenie. Irigyei azt híresztelték, hogy nem ő, hanem a nyugati gótok győzték le Attilát, mások viszont éppen megfordítva gúnyolódtak, hogy nem lehet akkor győzelemről, sőt még sikerről sem beszélni, mikor Attila éppoly hatalmas és félelmetes, mint azelőtt. Ezekkel az alattomos intrikákkal szemben még a politikai érzékkel erősen megáldott Aetius is tehetetlen volt. Rágták, mállasztották a tekintélyét, gyengítették a pozícióját.

Egy civilizált államot évekre tönkretett volna olyan érzékeny vérveszteség, mint amilyen Attila birodalmát a nyugati hadjáratban érte. Mintegy 80-100 ezer ember pusztult el a mauriacusi síkon, legalább is feleannyi esett áldozatul a nehéz meneteknek, várositromoknak, beteg: ségeknek. Az ellenség vesztesége ennél még több volt s a polgári lakosság pusztulása felért -a két sereg együttes veszteségével. Mégis a Duna és a Rajna vonala mögött elterülő barbár Európa ezeket a veszteségeket éppoly kevéssé érezte meg, mint félszázaddal előbb Radagais germánjainak a pusztulását és a kihullottak helyére azonnal újabb emberáradat nyomult. A barbár Európa a népvándorlás véres századaiban folyton árasztotta a népek tömegét, melyet azután a római birodalom elnyelt; közben pedig pusztult Európa mindkét fele egyformán. Már félévezrede, hogy nem Itália adta a birodalom védőcsapat ait. Utána kimerült Hispánia, Afrika és Syria, a Duna vonalán és Keleten elvérzett a dunai tartományok vitéz romanizált lakossága is. Hosszú ideje a rendes zsoldossereg nagyobbik fele a germánokból egészült ki. De a birodalom területén lakó germánok sem hozhattak vége-hossza nélkül ily nagy véráldozatot. A 451-es veszteségek után a nyugati gótok éveken át harcképtelenek és *régi rmgyhatolmuk, Jva területük nő is$_{ß}$ soha többé fel nem éled.* A 451-es hadjárat után Aetiusnak sokkal kevesebb erő állott rendelkezésére, mint előtte, mert Nyugateröpa népei kimerültek és egyikük sem akart kimozdulni szűkebb hazájából, viszont a nehéz gazdasági állapotok miatt a zsoldos hadsereg létszáma csekély volt.

A következő évi hadjárat elé, melyet a római kémek bizonyária jóelőre jelentettek, egész Itália aggodalommal tekintett. A nyugati hadjárat során a nyugatrómai birodalom utolsó grandiózus erőfeszítést tett, hogy a katasztrófát elhárítsa, de a félsiker valósággal összeroppantólag hatott. Ebből a háborúból is csak a germánoknak lett haszna. Merovaeus frank királynak, akit harcias szereplése Eszakgallia leghatalmasabb' tényezőjévé avatott, a nyugati gótoknak, akik mint győzők tetszelegtek, de attól már óvakodtak, hogy az újból kitörő háborúban ismét Róma segítségére siessenek. Attila ellen a tehetetlenségnek ezekben a napjaiban csapott legmagasabbra a gyűlölet, amely azután hosszú évszázadokra élő valóságként maradt meg a nyugati népek emlékezetében. Az alamann, gót, frank, burgund, suév, vandál pusztítás emlékét, magát a félelmetes Alarichot is elfelejtették s csak a hunok és királyuk elleni gyűlölet lobogott, most már nyugaton éppúgy, mint keleten, ahol nagyon jól tudjuk,

hogy pár évvel azelőtt odáig fajult, hogy a legyőzhetetlen ellenfelet orgyilkosság útján akarták láb alól eltenni. Pedig a pogány hunok semmivel sem, voltak barbárahbak, mint a germánok, szarmaták, vagy pedig az alánok, lettek légyen azok pogányok, ariánusok, vagy nyugati keresztények. Az erőszák, orgyilkosság, becstelen szerződésszegés ebben a korban mindenütt divatban volt a római birodalomban.

Aetius tekintélye az utolsó években aláhanyatlott s kitűnt, hogy erősen hirdetett galliai eredményei semmit sem érnek, hiszen a gyűlölt ellenfél töretlen erővel itt áll újból, most már Itália földjén. Az udvar létűtő cselszövői a vitéz harcostól féltek, egyben gyűlölték és megvetették. A császárt, aki fiatalos hévvel benne hatalma korlátozóját látta, mind jobban ellene tüzelték. Mit tudta Valentinianus azt, hogy ez a dunai félbarbár, aki Nyugateurópának utolsó egész férfia volt, tartja össze vaskezével mint hadvezér és mint diplomata az állam roskatag épületét és hogy hatalma fényt ad a császárságnak is, hiszen ő szilárdította meg újból a dinasztia tekintélyét? Az igaz, hogy a látszat ellene szólt. Ha a campus Mauriacuson aratott győzelme oly tökéletes volt, mint hívei állítják, akkor miért engedte futni Attilát? Talán személyes érdekei parancsolták ezt? Ha igen, akkor elárulta az államot. Mit lehessen tőle várni, hiszen egész életében a hunok barátja volt és az ő támogatásukkal szerezte meg uzurpált hatalmát? Ha oly nagy volt a galliai győzelem, akkor már elmúlt a veszedelem és semmi sem teszi indokolttá, hogy neki ilyen kivételes, nagy hatalma legyen! Nyilvánvalóan ki akarja nyújtani a kezét a császári hatalom után is. És vajjon meg tudná-e akadályozni Valentinianus, hogy azt tőle elvegye? Annyi e sok rágalom mellett kétségtelenül igaz volt, hogy Aetius azt szerette volna, ha fia, Gaudentius elvehette Volna a császár lányát, Eudoxiát, aki a vandál trónörökössel volt eljegyezve. Valentinianus féktelein gőgje egy ilyen családi kapcsolatot éppoly kevéssé tudott volna elviselni, minthogy nővére Attila felesége legyen. A dunai tábornok fia és a hispanus tiszticsalád, a Theodosiusok leszármazottja a másik tiszti ivadékot, sőt az ősi hún dinasztia leszármazottját sem tartotta magiához elég előkelőnek. Valentinianus vak önhittsége három évvel később Rómára helyrehozhatatlan pusztulást hozott. A császár maga lett orgyilkosa Aetiusnak, mert másként nem tudott végezni vele. Ez a nagy tragédia ekkor volt készülőben.

ATTILA HADIKÉSZÜLETEI?

Eközben Attila 451 őszén és telén vaserővel folytatta az új hadsereg összeállítását, felszerelését és begyakorlását. Ebben a háborúban már nincsenek többszázezres seregek. Attila belátta, hogy többet ér egy kisebb létszámú, de válogatott hadsereg, mely gyorsabban mozog és amely könnyebben kézben tartható. Attila új hadseregének a létszáma aligha haladta meg a 100 000 főt. Magvát a hún és rokonnépek lovassága alkotta, az a diadalmas fegyvernem, melynek öregjei Itáliát is már egy emberöltővel azelőtt megjárták, atyáik félszázaddal azelőtt legázolták Radagais germánjait, majd uralomra juttatták Aetiust. A sereg másik fele válogatott gyalogság lehetett keleti gótokból, gepidákból, heruiokból és más népek elitcsapataiból. Elsőrendű katonaanyag, kitűnő az ellenséges: gyalogság elleni harcra és várostromra. S mivel számolni kellett azzal is,

hogy az itáliai városok komoly ellenállást fognak kifejteni, Attila magával vitte kitűnő és tapasztalt műszaki csapatait is, melyeknek Sirmium ostroma óta annyiszor vette már hasznát.

A Duna-Tisza közén összegyűlt hadosztályok 452. év koraelején indultak útnak, valószínűleg Siscián, Nauportuson át a már Alarich által is végigtaposott országúton egészen a Juli-Alpokhoz. Aetius elmulasztotta az Alpesek védelméről gondoskodni, a szorosok nem voltak elzárva,[5] úgyhogy Itália ezen legfontosabb védővonalát Attila akadálytalanul átléphette és seregét veszteség nélkül át tudta vinni a venetiai síkságra.[4]

A hunok útközben zsákmányoltak és pusztítottak, úgyhogy mindenütt nagy rémület előzte meg az érkezésüket.

A RÓMAIAK FELKÉSZÜLETLENSÉGE.

De nemcsak Aetius mulasztotta el az Alpok vonalának a védelmét, hanem magát a lakosságot is váratlanul érte a támadás s félelmében, és tehetetlenségében nem is gondolt a védekezésre.[0] Terhelte-e mulasztás Aetiust? Csak részben állíthatjuk ezt. A véres galliai háború után biztosra vette, hogy Attila legalább is egy évig nyugodtan marad. De mégha voltak is pontos értesülései Attila szándékáról, akkor sem tehetett semmit, mert a múlt évi koalíció felbomlott és arra, hogy a galliai népek Itália segítségére siessenek, már kimerültségük miatt sem lehetett számítani. Aetius Galliából saját magán hadseregén kívül nem hozott számottevőbb haderőt haza Itáliába, ahol emiatt a felhasználható tábori hadsereg létszáma alig haladta túl a 15-20.000 főt s az is nagyobb részt szétszórva állomásozott a félsziget egész területén.

Marcianus császár ugyan küldött az év folyamián segédcsapatokat,[0] de azok nem lelhettek számottevők s az ugyancsak Marcianus vezetése alatt a keletrómaiak részéről rendezett tüntető dunai felvonulás szintén nem lehetett komoly, mert a hadjáratra semmi kihatása nem volt és semmit sem hallunk arról, hogy a keletrómaiak a Dunát átlépték, vagy padig az Alpokon át Itália határaihoz közeledtek volna.[7] Különben is bármelyik vállalkozáshoz akkora haderőre lett volna szükség, amekkorát a keleti birodalom nem tudott volna kiállítani, így az egész felvonulás katonai tüntetés volt csupán, mellyel Marcianus Attilát mérhetetlenül felbőszítette. Aetius ezt Attila betörésétől kezdve jól látta s ezért azt javasolta Valentinianus császárnak, hogy adják fel Itáliát, tegye át az udvar székhelyét Galliába és onnan szervezzék meg Gallia harcias népeinek bevonásával az ellenállást.[8] Valenitinianus hallani sem akart ilyen kényszermegoldásról, megalázónak tartotta és mint elődе, Honorius Alarichhal szemben, úgy ő is kitartott. De nem az erős Ravennába húzódott vissza, hanem székhelyét a távolabb fekvő Rómába tette át.[9]

ATTILA BEVONUL ITÁLIÁBA, AQUILE1A OSTROMA.

Attila hún serege már egy emberöltő óta nem látta a gazdag lombárdiai síkságot, amely az utolsó negyedszázad alatt úgy-ahogy helyrehozta a népvándorlás eddigi pusztításait. A rohanó Sentius (Isonzó) folyón átkelve ott állott előttük az ország, amely egy évezreden át az ígéret földje volt, de ahol csak a római kultúra tudott gyökeret verni.

Itália bejáratánál Attila előnyomulását az erős Aquileia városa állította meg, északkeleti Itália, az ú. n. Venetia tartomány legfontosabb erődje és legnagyobb városa, melyet erős és magas falak vettek körül és az azokat körülfogó árkokba a Natiso vize (ma: Natisone) folyt s ró.la nevezték el a város kikötőjét Por tu s Natisonis-nak (ma: Grado). Itt állomásozott rendszerint a római hajóhad egy osztálya, mint ahogy maga a város a szárazföldi csapatoknak volt az egyik fontos állomása. Katonai tekintetben Aquileia őrizte századok óta Európa felől Itália északi bejáratát és innen vezettek a legfontosabb hadiutak Nauportuson, Siscián át a dunai limes vonalára, a tengerpart mentén a balkáni tartományokba. A polgárháborúk során elég gyakran cserélt gazdát s a harcoló feleiknek az ott felhalmozott hadi- és élelmikészletek birtoklása mindig fontos volt. De nagy volt a jelentősége Aquileiának kereskedelmi és kulturális tekintetben is, hiszen Sisciával és Sirmiummal együtt nagy szerepe volt a dunai tartományok romanizálása terén.

A nagy város ostromáról és bevételéről minden forrásunk tudósít anélkül, hogy a részletekről történelmileg értékesíthető adatokat megtudhatnánk.[10] Attila már előző hadjáratai során erős ostromcsapatokat képzett ki, melyek számára természetesen a nagy Aquileia sem volt bevehetetlen erősség. Az ostrom mégis a várőrség és a lakosság vitéz ellenállása következtében három hónapig húzódott el.[11] Attila közben felélte a vidéket és a hosszadalmas ostrom miatt csak a meleg hónapokban érte el a Padus (Po) folyó vonalát, tehát az erős vár azzal, hogy a hún hadsereget feltartóztatta, ugyanolyan végzetes késedelmet idézett elő, mint az előző évben Aurelianum. Állítólag az ostrom elnyulása és nehézségei *még* a hunok vasfegyelmét is kikezdték, kik az ostrom abbahagyását és az elvonulást sürgették.[12] A szívósan ellenálló várost a hunok kirabolták, a lakosság maradványát elpusztították, majd, ami megmarad, azt felgyújtották és utána mindent a földdel egyenlővé tettek.[13]

ATTILA BENYOMUL A PO-SÍKSÁGRA.

Aquileia szörnyű pusztulása rémületbe ejtette egész Északitáliát s mindenki behódolt, vagy elmenekült. Előbb Venetia tartományra került a sor. Concordia városának a pusztulása után a hún hadsereg két részre bomlott, az északi Opitergiumnak vette az útját, majd Tarvisiumon, Vicetián, Veronán és Rergamumon át Északitália legnagyobb városa Mediolanum alá ért, melyet Attüa szintén elpusztíttatott.

AEMILIA PUSZTULÁSA.

A hún hadsereg déli szárnya Altinumon, Pataviumon, Mantuán, Cremonán át Ticinumnak vette[1] az útját, melyet a hún csapatok ugyan kiraboltak, de nem égettek fel.[14] A Pótol északra fekvő területek elfoglalása után a hún hadsereg átlépte a folyamot és végigsarcolta Aemilia városait is.[15]

Északitália elfoglalása után, Aemilia városainak a lerombolása és Ravenna közvetlen fenyegetése a császári udvarban komoly aggodalmakat ébresztett és ezért úgy a császár, mint az udvar 452 második felében békére hajlott.

A BÉKEKÖTÉS.

A további harc a rómaiak részéről kilátástalannak látszott. Aetius ugyan nem akarta beismerni politikájának vereségét és azt javasolja, hogy Itáliát sorsára bízva tegyék át az ellenállás fészkét Galliába, hol az államhű kelták és a germán szövetségesek támogatására is lehetett számítani. Aetius tekintélye azonban aláhanyatlott azóta, amióta nagy galliai „győzelmét" követő évben nem tudta megvédeni Itáliát Attila ellen. A császár, a senatus és a nép békét akart s most csatlakozott hozzájuk az egyház is.[16] Elhatározták, hogy követséget menesztenek Attilához. Ennek tagjai voltak Agrippa,[17] Gennadius Avienus, a 450. év volt consula és Trygetius praefecturát viselt ember,[18] szóval, jól tudva, hogy Attila legjobban akkor haragszik, ha uralkodói méltóságát lebecsülik, egy különösen előkelő követséget küldtek ki. Leo kiváló szónok volt, magastermetű, impozáns megjelenésű, bátor öregember, kinél alkalmasabbat nem is lehetett találni erre a tisztségre, mert hitt benne, hogy isteni segítséggel eleget tud tenni megbízásának[19] és rábeszéli Attilát, hogy Itáliát és népeit kímélje.[20]

Attila a követség megérkezésekor Mantua városától nem messze, a Po és Mincio folyók által bezárt úgynevezett ambuieiusi réteken táborozott, közel a Mincius révénél foglalt állást.[21] Amikor az előkelő követséget jelentették, megörült, de különösen tetszett neki a római püspök megjelenése. A hún király a követeket ünnepélyes szívélyességgel fogadta.[22] Szent Leon és két társán díszruhájuk volt. A pápán keleti mintájú kerek mithra arannyal áttört selyemből s dalmatikája felett hosszú palliumot viselt bársonyból, melyen jobb vállánál kis vörös, bal mellén pedig nagyobb kereszt volt.[23] A beszédet Leo tartotta. Attila nem volt ellene a békének, ami létre is jött.[24]

Milyenek voltak a feltételek, forrásaink nem mondják. Igen valószínű,[25] hogy Róma évi adót vállalt, nagyobb sarcot fizetett és a külső látszat megőrzésének kedvéért Attilát az ilyenkor szokásos magister militumi címmel ruházták fel. Ez körülbelül megfelel a háború előtti szuverének közötti ezredadoimányozásoknak.[26] Attila még most sem feledkezett meg Honoriáról és követelte, hogy a császárlányt küldjéík utána, egyébként újból elpusztítja Itáliát.[27] Feltéve, hogy itt nem egy roàsz helyen alkalmazott interpolációval állunk szemben, Attila kívánságának a jövendőbeni hadüzenet ürügyének a biztosítása állott a háttérben.

VISSZATÉRÉS A DUNA-TISZA KÖZÉRE.

Ezután a hún hadsereg otthagyván a felélt Lombardiát, a keleti hadiúton át visszament hazájába. A hunok nem látták többé ezt a félszigetet, a seregben szolgált germánok azonban visszatértek később, mint hódítók. Mert ez volt Attilának az utolsó hadjárata. Félelmetes híre visszatért, megalázta a császárt és az egykoron hún barát Aetiust. S ez volt ennek a hadjáratnak a főcélja. Egyúttal 4aUrben és 452-ben a várak lerombolásával megnyitotta a hunok számára a nyugat és oeí kapuit. Ezeken a kapukon át azonban népe már nem lépett be itöijjjé.

A magyar krónikás meséje szerint Attila nem a Juli-Alpokon át tért haza, hanem az Adige völgyében északnak fordulva Noricumba tört he, ahol még bevette Augusta Vindelicorumot (Augsburg). Ez azonban

ugyanolyan mese, mint a második nyugati hadjáraté, melyet Jordanes beszél el.[28]

A gót nemzeti krónikás ugyanis nem elégedvén meg azzal, hogy népe már egyszer „legyőzte” Attilát, a hún királyt megegyszer elviszi Galliába, ahol a forrás szerint az támadja meg. Thorismund azonban serege élén megjelenik és megfutamítja a hunokat. Ez az idétlen kitalálás valószínűleg újból csak Oassiodorus műve.

Attila visszaérkezvén főhadiszállására, népeit szétküldte lakhelyeikre és a keletrómaiak ellen indítandó újabb hadjárat tervével foglalkozott.[29]

JEGYZETEK A X. FEJEZETHEZ.

1) *Haage* p. 35 szerint Attila azért indította meg az itáliai hadjáratot, hogy megelőzze, miszerint saját germán népei felismerjék a gyökerében megváltozott helyzetet. Ezért kellett eredményeket kicsikarnia és zsákmányolnia. A másik, ami Attilát vezette, bosszú Aetiuson, „balsorsa okozóján”. – *Seeck* VI. p. 311 kiemeli, hogy Attilának a galliai kudarc után helyre kellett állítania megtépázott tekintélyét, bármi áron. Ennek egyetlen módja volt, ha egy újabb támadó hadjárattal fáradt ellenfeleit megfélemlíti és békére kényszeríti s ezáltal bizonyítja, hogy hatalma változatlanul nagy és félelmetes. – Ha nem is volt ilyen sötét a helyzet, az tagadhatatlan, hogy Attila 452 elején hátrányosabb helyzetben volt, mint egy évvel azelőtt. Attila hatalmának varázslatos ereje azon a hiten alapult, hogy legyőzhetetlen. Az Attilához hasonló világhódítóknak állandóan igazolniuk kellett mindent letipró erejüket. A római Pompeius elvesztette katonai tekintélyét, mert éveken át nem állott hadsereg élén, Nagy Frigyesről uralkodása végén, a béke hosszú évei után, már nem hitték el, hogy félelmetes, Napoleon világhírét is állandó újabb győzelmei táplálták s mikor a varázs megtört, megbukott. Erre fokozottabban szükség volt Attiláinál. Hunjai félistennek tekintették, nyugtalan vérű germán alattvalóinak vak engedelmessége azonban csak addig tartott, amíg magukon érezték Attila kezének félelmetes súlyát. A hunok megmozdulását évtizedek óta pánik követte, így fejvesztetten menekült előle Gallia lakossága is. A győzelem biztonságérzetét meg kellett semmisítenie nyugaton és újból életre kellett keltelnie ezt a pánikhangulaott. Ez volt a 452. évi itáliai hadjárat célja és semmi más. Ez teszi érthetővé Attila visszavonulását, ami ezen magyarázat nélkül értelmetlen szeszély lenne.

2) Az itáliai hadjáratról több forrás emlékezik meg, melyekkel szemben annál több figyelemre és néhol szigorúbb kritikára van szükség, mert részben kortársaktól erednek.

A források élén *Prosper Tiro,* a kortárs áll, aki Leo pápának, mint titkára, közvetlen környezetében él s így a hadjárat befejezésekor, lévén ott Leo pápának döntő szerepe, mint esetleg jelenlevő szemtanú beszél. Prosper (1367 [452] = MGH IX. 2. p. 482) tudósításában leírja, hogy miután Attila pótolta az előző évi hadjáratban szenvedett veszteségeket, megtámadta Itáliát. Ezután előadja, hogy Aetius nem okult az előző év tapasztalatain, a támadás felkészületlenül éri, semmitsem tesz az alpesi szorosok védelmére és a helyzetet reménytelennek tartván az ellenállást, a császárral együtt el akarja hagyni Itáliát. Végül azonban mégis győz benne a szégyenérzet és helyén marad. Ezután Prosper anélkül, hogy a hadjáratról egy szót is írna (1365. alatt csupán annyit közöl, hogy Aquileia fracta est), mindjárt a béketárgyalásokra tér át. A csá-

szár, a senatus és a nép elhatározza, hogy békét kér Attilától. A kiküldött követség tagjai Avienus consularis, Trygetius volt praefectus és Leo pápa, aki hitt Isten segítségében. Attila a követséget méltóképpen fogadja, megörül az egyház feje megjelenésének, beszünteti a háborúskodást és békében visszatér a Duna túlsó partjára. A kortárs részéről ez a tudósítás, még ha tekintetbe is vesszük a krónikás megszokott rövidségét, túl egyszerűnek látszik, bár a leírás korrektsége ellen mem is lehetne észrevételt tenni. *Hiányzik belőle éppen a hadjárat maga.*

A másik kortárs *Hydatius* (153. 154. = MGH XI. p. 26-27) alapvetően eljtér Prospertől. Helytelen mindjárt a bevezetése, amidőn azt írja, hogy Attila aj galliai ütközet után Itáliába indul. Miután, mondja Hydatius, a hunok Itáliát kirabolták, néhány várost leromboltak. De a hunok éhinség (L. Valent, 471. évi novellája I. 31-ről: obseaenissimen famem per totam Italiam desaevipse, vö. Bury I. p. 295, 4.) és járvány égi csapásként való rájuk zúdulása után Aetiustól és Marcianustól vereséget szenvednek, úgy hogy a végén hazájukba visszatérni és békét kötni kényszerűlnek.

A két kortárs leírása között akkora az ellentét, hogy azt nem lehet áthidalni. Prosper szerint Leo eszközli ki a békét, Hydatius szerint Attila vereséget szenved és ennek, valamint a természeti csapásoknak súlya alatt kényszerűl békét kötni.

A többi források lényegében e két forrás valamelyikét követik, bár számos olyan részletes adatot tartalmaznak, melyek csak egy harmadik, elveszett ésj e két kortársnál alaposabb leírást nyújtó forráson alapulhatnak.

A kútfők között *Jordanes áll* az első helyen (c. 42). Részletesen leírja Aquileia ostromát, hozzáfűzvén a gólya-mondát is. A város bevétele után a hunok végigpusztítják a Pon inneni területet, elfoglalják Milánót és Ticínumot. Ezután Attila Róma ellen akar vonulni, de emberei, – s itt Jordanes Priskosra hivatkozik, mint forrásra, – viszaatartják, figyelmeztetvén őt Alarich sorsára, aki az örök város elfoglalását nem sokkal élte túl. Eközben megérkezik a romai követség Leo pápa vezetésével és a Mincio átkelési helyénél, Acroventum Mambulejumban találkoznak. Attilát sikerül békére és hazatérésre rábírni, távozóban azonban fenyegetőzik, hogy visszatér és Itáliát még jobban el fogja pusztítani, ha Honoriát és annak kincseit nem adják ki neki. Különösen nehéz feiladat megállapítani, *hogy* Jordanes *milyen* forrást használt. Ő maga Priskosra hivatkozik, de szövegének egy helye szószerint megegyezik a Prsoperéνε(1 (Prosper: et ultra Danubium promissa pace discederet és Jordanes: Ultra Danubium promissa pace discessit), akivel részletekben gazdagabb leírása különben sincsen ellentétben. De nincs kizárva, bár nem ellenőrizhető, hogy Jordanes Cassiodorust használta, kinek viszont Priskos és részben Prosper lehetett a forrása.

Igen érdekes *Paulis* (XIV. 12 = MGH II. p. 203-205) tudósítása is, aki egyébként Jordanest szokta használni, de itt Digna mondájában új részleteket is közöl és több elpusztított északitáliai várost sorol fel. *Bierbach* (p. 47) azt hiszi, hogy a helyi viszonyokkal ismerős Paulus önkényesein tette be szövegébe több olyan város nevét, melyekről Jordanes nem tett említést. Mi e feltevésnél hihetőbbnek tartjuk, hogy Paulus, mint e környéken (Cividale) született egyén Jordanestől eltekintve *még* a helyi hagyományokból is merített. Paulussal különben megegyezik a *História misoella* (XIV. 7. Eyssenhardt ed. 1869. p. 334 sjköv.) leírása is. *Haage* p. 39 valószínűnek tartja, hogy Paulus Cassiodorusból merített, bár felfedezi még azt, hogy a lengendákat (Acta Sanctorum Januar, tóm. II. p. 1099. Febr. torn. I. p. 727) is felhasználta.

Priskos-nak egykorú részletes tudósítása, asjnos, elveszett s így sem a Prosper-Hydatius ellentétet nem tudjuk egy harmadik tudósítás adataival tisztázni, sem pedig a hadjárat részletes leírását nem lehet adatok hiányában rekonstruálni. Priskos egy töredéke (frg. 19 – FHG IV. p. 99) csak arról tesz említést, hogy Attila Itália elpusztítása után visszatér országába.

Cassiodorus részletesebb gót története elveszett és szűkszavú krónikája csak annyit említ, hogy Attila „redintegratis viribus" Aquileiát elpusztította (1255 [452] =MGH XI. p. 157). Nem sokkal írnak többet egyéb forrásaink sem, így *Isidoribs* (c. 25), a *Chronica Gallica* I. változata (141 [452] = MGH IX. 2. p. 662) Itália védtelenségéről és a lakosság' félelméről, a II. változat (617 -MGH IX. 2. p. 663) Aquileia elpusztításáról, *Marcellinus* (452 = MGH XI. p. 86) és *Theophanes* (ad 5845, I. p. 165) szintén csak Aquileia elpusztításáról értesítenek. Prosper continuatioja (MGH IX. 1. p. 302) hozzáfűzi Mediolanum és más, névleg nem említett városok pusztulását is.

Külön ki kell emelnünk *Prokopios* (b. V. I. 4=ed. Bonn p. 331) beszámolóját Aquileia ostromáról, aki szintén részletesen foglalkozik a gólya-mondával.

Mielőtt a legendárius forrásokat ismertetnénk, próbáljuk a históriai jellegű tudósításokat egymással összhangba hozni.

A legtöbb forrásunk az itáliai hadjáratot a galliaival hozza^ kapcsolatba. Ebben vezet Jordanes (42, 219), aki azt mondja, hogy a nyugati gótok elvo>-nulása után Attila a rómaiak ellen indul és ostrom alá veszi Aquileiát. A Chronica Gallia I. szerint a galliai vereség után, Hydatius kifejezésével, Gallia elhagyása után Itáliába megy, sőt Isadoras még zavarosabb, azt írja (MGH XI. p. 278), hogy „Attilát csaknem megsemmisítik" és hogy utána „Itáliába fut", Bierbach p. 43-44 *úgy* véli, hogy ez nem jelenti szükségképpen azt, hogy Attila Galliából közvetlenül Itáliába menetelt, lelhet úgy is értelmezni, hogy csak azután vonult oda, miután csapatait otthon rendbehozta. Ez a mentegetes nem helytálló, hiszen ezen forrásaink minden szava elárulja, hogy tájékozatlanok. Ezzel szemben Prosper helyesen mondja, hogy Attila Pannonián keresztül tör be Itáliába s még korrektebb Cassiodorus és Victor Tonnenensis (449 XI. p. 185), amikor az egyik „redintegratis viribus", a másik „vires recepit" kifejelzéssel utal arra, hogy Attila az itáliai hadjárat előtt országában seregét átszervezte.

Haage p. 38 hivatkozva Ado-ra (Pagi II. 376) s arra, hogy Prosper a 443. és 453. évekre vonatkozó feljegyzéseinél is magasztalja Leo pápát, végül arra a körülményre, hogy ő krónikáját még 455-ben, tehát Leo életében kiadta^ megállapítja, hogy Prosper elhallgatta azokat a körülményeket, melyek Attila visszavonulását előidézték. Ezt annál könnyebben megtehette, mondja Haage, mert a köztudat is Leo pápának tulajdonította Itália megmentését. Hydatius ugyanakkor nem Leo-párti, ellenkezőleg Aetiust személyesen ismeri, mert 431-ben segítséget kér tőle Galícia részére a suevek ellen. Ez az oka, hogy ő viszont Aetius érdemeit emeli ki. Elhihetőinek tartja Haage azt is, hogy a déli éghajlat és a zsákmányolások következtében éhínség és járványok ütötték fel a fejüket a hún hadseregben. Ha Hydatius tudósítását nem is meri szószerint elhinni, még azt is valószínűnek tartja, hogy Marcianus keletrómai császár jelentős segédcsapatokat küldött Aetius támogatására. Ugyancsak Haage kétségbevonja Prosper azon tudósítását, hogy Aetius védtelenül hagyta volna az Alpokat, mert ha mem látta volna el Aquileiát erős őrséggel, akkor az miként tudott volna olyan keményen ellenállni? Nem lehet tehát elhinni szerinte Hydatiusnak, hogy a rómaiak a hunokat legyőzték és Prospernek, hogy minden érdem a Leóé.

Wietersheim (II. p. 259) szerint Prosper az udvar Aetius-ellenes hangulatát juttatja kifejezésre. *Bierbach* p. 45 ezzel szemben joggal mutat rá, hogy Prosper nem ellensége Aetiusnak, hiszen mikor haláláról emlékezik meg, elismerőleg szól róla. Ellenben, – mondja Bierbach, – az feltételezhető, hogy ő, mint a pápai udvar embere Leo érdemeit akarja Aetius rovására növelni. Joggal kifogásolja Bierbach azt is, hogy Jordanesnél túlteng a mondai elem. Igazságtalan azonban, amit ezzel kapcsolatban Priskosra nézve megállapít. *Viliari* (p. 110) úgy hiszi, hogy a pápa követként való megjelenése döntő hatással van Attilára, aki ebben hatalma elismerését látta, bár Viliari se gondol arra, hogy egyedül ez bírta volna rá Attilát a visszafordulásra. *Mommsen* (Hermes, XXXVI. p. 530) jól jellemzi a helyzetet, amidőn Aetius 452. évbeli szereplését szánalmasnak mondja.

Összegezve a fentieket, meg kell állapítanunk, hogy bár Prosper, mint a pápa titkára kétségkívül igyekezett kiemelni a pápa érdemeit, ferdítéssel nem vádolható, mert való tény volt az, hogy sem Aetius, sem pedig a császár nem tudták Északitáliát a hunok ellen megvédelmezni. Ezzel szemben Hydatius aligha mentesíthető a gyanú alól, hogy Aetius érdemeit a valóság elírása révén igyekezett növelni s bár komoly eredményt a hún hadsereggel szemben sehol sem érnek el, mégis krónikájában azt igyekszik bizonyítani, hogy Aetius és Marcianus császár erélyes fellépése okozta a hunok visszavonulását. Különben a Jordanes által használt és sajnos elveszett Priskos-féle tudósítás is ellene mond a HydatiuS-féle tudósításnak.

Tisztáznunk kell még, hogy Attila melyik északitáliai városokat vette be és pusztította el. A legtöbb forrás csak Aquileia elfoglalásáról számol be. Az Add. ad Prosperum (452 – MGH IX. 1. p. 302) emellett említi Mediolanumot és név megjelölése nélkül beszél több más városról is. Az utóbbi „nonnulae aliae urbis” megfelel Hydatius és Isidorus ,,aliquantis civitatibus” kifejezésének. Jordanes (42, 222) az említett két város mellett még szól Ticinum (Pavia) elfoglalásáról és hozzáteszi, hogy Attila egész Itáliát elpusztította. A helyi viszonyokat jobban ismerő Paulus (XIV. 11. vö. Hist, misc.) már több várost sorol fel: Concordia, Altinum, Vicetia, Verona, Brixia, Bergamum, Mediolanum, Ticinum, melyhez a Vita S. Johannisból Opitergium, Mantua, Cremona, Modena és Ravenna járul, végül a XVI. században élő Sigonius (Hist, de occ. imp. XII, 452) ismeretlen források alapján megemlíti *még* Piacentiát, Parmát és Reggiót is. Nyilvánvalóan ezen városok elpusztítását a helyi hagyományok, vagy legendák őrizték meg. Sigonius maga mint forrásra ugyan Paulusra hivatkozik és ugyancsak az ő nyomán beszéli el, hogy Attila 452-453 telén átkelt a Po folyón és Placeritia, Parma és Reggio városokat elpusztította. Aetius azonban szembeszáll vele, Modenánál legyőzi és arra kényszeríti, hogy a Po túlsó partjára vonuljon vissza. Csakhogy a Sigonius által hivatkozott adatoknak Paulusban nem találjuk nyomát. Wietersheim-Dahn (П. p. 242) ezt úgy magyarázza, hogy Sigonius ezt az adatot Szent Geminianus legendájából (Acta Sanctorum ed. Boll. Antwerpen, 1643. Januar. II. p. 1096) meríthette, e szent életéhez írt előszó szerint ugyanis egyházi rendeletre minden január 26-át megünneplik, mint amely napon a püspök megmentette Attilától a várost. Ebben azonban mi összefüggést nem látunk és így Sigonius forrása változatlanul ismeretlennek tekinthető. Sigonius tudósítása nehezen egyeztethető össze a többi forrásokkal, mert Attila és Aetius összetűzéséről sehol kifejezetten említés nem történik, az meg egyenesen valószínűtlen, hogy Attila a telet Itáliában töltötte volna s hogy a hadjárat a 453. évbe is átnyúlt volna.

Az itáliai hadjárathoz annyi legenda és monda fűződött, akárcsak a galliaihoz. Ezeknek javarésze már Attila életében, vagy pedig közvetlenül utána már ismeretes volt.

Legismertebb a gólya-monda, melyet Jordanesen (42, 220-221) kívül Paulus (i. h.) és Prokopios (i. h.) is elbeszél. Attila serege Aquileia alatt már erősen türelmetlen a hosszú ideig tartó ostrom miatt. Attila amint gondolkozva jár-kel a város falai alatt, észreveszi, hogy a város házaiban fészkelő gólyák fiaikat kiviszik onnan a mezőre. Attila ezt azonnal felhasználja arra, hogy csapatait fellelkesítse, mert íme a madarak is érzik a város pusztulását. Attila serege új erőre kap s csakhamar a város elesik.

Paulusnál (XIV. 11 = MGH II. p. 204) találkozunk egy másik helyi hagyománnyal is. Élt a városban egy előkelő származású és fölötte erkölcsös életű nő, Digna nevezetű. Midőn a hunok a várost elfoglalják, Digna, mintsem hogy fogságba kerüljön és a vad barbárok erőszakot kövessenek el rajta, levetette magát háza ormáról a falak alatt folyó Natisoba.

A helyi népi hagyományok közül számosat megmentettek a magyar krónikások és történetírók. Callimachus, Oláh, Desericius szerint az ostrom alatt egy a várból kitörő csapat Attilát meglepte és a falnak szorította. A király csak hosszú és kétségbeesett küzdelem után tudta magát átvágni az ellenségen. Pray szerint a velenceiek még az ő korában is mutogattak egy sisakot, mely az ő hiedelmük szerint az Attiláé volt (Thierry I. p. 180).

Azt is mesélték, hogy midőn a város eleste közel volt, a védők harcosoknak öltöztetett bábukat raktak ki a falakra s amidőn a megtévesztett hunok „bevonultak a városba, azt már üresen találták, mert közben a lakosság vagyonával együtt szekereken már elmenekült (Blond, hist. dec. I. 2. hist. civ. Aquil.). Velence városa is Aquileia és a szomszédos városok menekülő lakosságától származtatja magát, sőt a mindent tudó hagyomány azt is meséli, hogy mely városok lakói menekültek az egyes szigetekre, így a paduaiak a Rivus altusra (Rialto), az altinumiak Torcellusra és Maurianusra, az opitergiumiak Equilinumba, Altesta és mons Silicis lakói Philistinumba, a concordiaiak Caprulára és ugyancsak Opitergíum menekülő népe Metamaucusra és Clodiára. Ennek a hagyománynak kétségkívül van alapja s ezek a menekülők az ősei az egy emberöltő multán szereplő szegény sófőzőknek és halászoknak, kiknek Nagy Theoderich utasításokat küld (Thierry I. p. 181-182. Wiet. Dahn II. p. 260 és 264. – Velence alapítását Schmidt CMH I. p. 364 a longobárdok 568. évi betörésével hozza kapcsolatba).

Más helyi hagyományt őrzött meg a monda Mediolanumból, mely szellemesebb és jellemzőbb a nagy királyra nézve, mint az, előbbiek.

A hún király Mediolanumban egy festményt látott, melyen két császár teljes pompában ül a trónon és előttük kegyelemért könyörgő szkíták térdelnek. Attila átfestette a képet, ő maga került a trónusra és a két császár a lábaihoz, amint a vállukon levő zsákokból aranyat öntenek elébe (Suidas).

A másik anekdota szerint Marullus páduai költő felolvasott egy dicsőítő költeményt Attila előtt, melyben őt az Istenhez hasonlította. A hún király módfelett felháborodott ezen a hizelgésen, paraincsot adott, hogy égessék meg Marullust. Csak miután a költő félholt lett az ijedtségtől, kegyelmezett meg neki (Thierry I. p. 184).

A mondai anyaghoz hasonlóan bőséges a legendás elem. Ezeknek egy része eléggé korai keletű.

Az egyik *Szent Geminianus* modenai püspökről szól (Acta Sanct. Jan. torn. VIII. p. 711. ed. Palmé), mely a VIII. században keletkezett. A püspök a város falain állva folytat beszélgetést Attilával, kinek kérdésére megmondja, hogy ő Isten szolgája. A király erre azt válaszolja, hogy ő pedig az Isten ostora s a püspöknek, mint Isten szolgájának engedelmeskednie kell. Erre a püspök alázatosan kinyittatja a város kapuit (Bierbach p. 34-35).

A másik legenda *Szent Johannesről,* Ravenna érsekéről szól (Acta Sanct. torn. П. p. 9). Amidőn Attila a város alá érkezik, az érsek főpapi öltönyében,, papságától körüvéve kivonul elébe. Arra kéri a királyt, hogy kímélje meg a várost és alnnak lakóit. Attila ígéretet is tesz erre, csak kiköti, hogy a meghódolás jeléül a város kapuit rombolják le, ő maga seregével pedig át fog vonulni a városon. A legenda szerint Attila innen Parma, Piacenza és Ticinum ellen vonult, majd átment Etruriába és Róma felé vette az útját. A jósok azzal ijjesztgetik, hogy Alarich sorsára jut. Attila ugyan fél a végzettől, de szégyenli ezt beismerni és tétovázik. Erről tudomást szerez a császár és felkéri a pápát, hogy menjen el követségbe a hún királyhoz és engesztelje ki. A legenda Thierry és Wiet.-Dahn II. p. 262 szerint Lupus, Bierbach p. 47 szerint pedig Leo legendájának másolata.

Haage p. 38 joggal mutat rá, hogy a köztudat már Leo életében a pápának tulajdonította Itália megmentését. A követségjárás reális tényét a közhit csakhamar legendárius színbe öltöztette. Az Acta Sanctorum szerint (Januar, torn. I. p. 728) Attila, amidőn hercegei csodálkoznak azon, hogy a pápa kérésére belement a békébe, megjegyzi, hogy Leo felett két férfi jelent meg kivont karddal és őt halállal fenyegette. A história mise. írja, hogy ennek a jelenségnek fenyegető volta bírta rá a királyt a visszatérésre (lib. XV).

Másik mondai változat szerint Attila Leo oldalán egy félelmetes jelenséget lát, papi ruhában, kihúzott karddal, aki megfenyegeti őt (Paul. XIV. 12 = MGH II. p. 204).

A magyar hagyomány is megőrzött egy mondát. Oláh (Vita Athilae II. 6.) írja, hogy amidőn Attila visszatérőben a meghódított Augsburgot elhagyva a Licus (Lech) folyó vízén kelt át, egy ijesztő külsejű nő ragadja meg lova kantárját és rettentő hangon háromszor rákiált: „Vissza Attila!"

Valószínűleg régebbi eredetű az a szójáték is, amit Sigonius őrzött meg (c. 13), hogy Attilát csak az állatok tudták feltartóztatni, mert Lupus (farkas) mentette meg Troyest és Leo (oroszlán) Rómát. A már i. munkákon kívül vö. még Ranke Weltgesch. IV. 1. p. 299. Bury I.[2] p. 294-296. Schmidt CMH I. p.. 364-365. Barker CMH I. p. 417.

3) Prosp. i. h.

4) Hydat. 154 == MGH XI. p. 26.

5) Chron. Gall. I. 141 (452) = MGH IX. 2. p. 662.

6) Hyd. i. h.

7) Vö. Hydat. i. h.

8) Prosp. i. h.

9) Vita S. Joannis AA. SS. Jan. torn. II. p. 9. Sèeck VI. p. 311.

10) Prosp. 1365 = MGH IX. 2. p. 482. – Marcell. 452= MGH XL p. 86. Cassiodor. 1255 (452) = MGH XI. p. 157. Add. Prosp. 452 = MGH. IX. 1. p. 302. Chron. Gall. II. 617 = MGH IX. 2. p. 663, továbbá Jordan, és Paul., hist, misc.,- Prokop. i. h.

11) Jord. 42, 220-221, Paul. XIV. 9.

12) Jord. 42, 220.

13) Jord. 42, 221. Paul. XIV. 10. Hogy a lakosság egy része később visszatérhetett, bizonyítja Leo pápa 458 márc. 21-én kelt levele Nicetashoz, Aquileia püspökéhez (ep. 159 = Migne P. L. LIV. c. 1135).

14) Paul. XIV. 11.

15) Paulus i. h. – Ezt bizonyítja közvetetten két legenda is: Vita S. Geminiani és Vita S. Ioannís, Acta Sanet *L* h. Ezek adatait egészíti ki ismeretlen forrás alapján Sigonius i. h. – Hydatius előadja, hogy Aetius szembeszáll Attilával és megveri a hunokat. E tudósítás megbízhatatlanságát már fentebb kimu-

tattuk. Thierry I. p. 184 minden olyan legendát hiteles forrásnak fogad el, ahol a nyugati civilizáció hőse, Aetius legyőzi Attilát. Magától értetődően itt Sigoniusra támaszkodik, aki több, mint ezer évvel az események után, egy ismeretlen forrás alapján beszél az állítólagos modenai csatáról. Thierry elmondja, hogy Aetius a Po vonala mögött ugyanúgy vonta össze a római haderőt, mint egy évvel a Loire folyó mögött. Attila ugyanúgy visszatorpan a római főerő megjelenésekor. Hydatius homályos tudósítása egy ilyen feltevésre nem nyújt kellő alapot. A hadjárat eredménye és a béketárgyalásokról szóló tudósítás ekként éles ellentétbe kerül egymással. Ha Aetius győzelmet arat, akkor miért küldenek olyan előkelő követséget Attilához a béke kieszközlése céljából és fordítva, ha Attila támadása olyan sikerrel járt, miért megy bele a békébe és melyek számára ainnak előnyös feltételei?

Hydatius, mint már említettük, két tényezőnek tudja be Attila megállását. Az egyik az isteni csapások (járvány, éhség), a másik viszont katonai jellegű. Marcianus keletrómai császár felvonul a Dunához, segítő csapatokat küld Aetiusnak, ki azután eredményes hadműveleteket folytat. Feltűnő, hogy erről a másik kortárs, Prosper, aki Rómából, a pápa mellől szemléli az eseményeket, nem tud semmit. Ellenkezőleg, Itália védekezését kilátástalannak tartja s ez. valószínű is, mert egyébként a rómaiak nem kértek volna békét, ha reményük lett volna a győzelemre. De ugyanezen következtetésre lehet jutni Jordanes alapján is (42, 222), akinek itt Priskos a forrása és aki előadja, hogy Attilának a kísérete babonaságból félt attól, hogy uruk Alarich sorsára jut, ha Rómát elfoglalja. Ez a mondai színezés melyre azután a legendákban is rábukkanunk, ha mást nem, de igazolja azt, hogy Róma valóban komoly veszélyben forgott.

Wietersheim (II. p. 262-263) úgy vélekedik, hogy Attila helyzete az Appenninek és a Po közé beékelve igen veszélyes volt. Nem a Rómától való babonás félelem, vagy az ellenség fegyvere tartóztatta őt fel, hanem az itáliai nyár és a katonák kicsapongásai következtében keletkezett betegségek tizedelték meg seregét és tették annak fegyelmét annyira tönkre, hogy végül is Attila ugyancsak örülhetett annak, hogy az ellenség maga jött a békés megegyezést felajánlani. Attila a döntő percben habozik, mert ezzel a sereggel csak pusztítani lehet, de nem lehet civilizált területen az uralmat átvenni. Ez az egész különös indokolás három bizonytalan tényezőre épít: ezek a járványok, a fegyelmetlenség és a hódítás lehetetlensége s még hozzáveszi, hogy Attila egy, az Appennineken való átkeléssel nem akarta seregét oldaltámadásnak kitenni. A járványokra Hydatiust, a fegyelmetlenségre Jordanes gólyamondáját lehet bizonyítékul előrántani, mindkettőnek azonban olyan kevés a valószínűsége, hogy rá egy ilyen merész elméletet felépíteni nem lehet. Még rosszabbul állunk azzal a feltevéssel, hogy a barbár népek egy civilizált országot nem tudnak elfoglalni, hanem csak elpusztítani. Ha ez igaz volna, akkor ez a tétel állna a középkor összes germán államalakulataira is. De ez természetesein általánosítás, hiszen a francia és spanyol kultúra éppen a római és germán népek szerencsés vegyüléséből jött létre. Nem állunk jobban az Appenninek hágóin át fenyegető oldaltámadások veszélyével sem. Ezt a feltevést különben Wietersheim Thierrytől (I. p. 187) veszi, aki miután előbb hősével a Po vonalát szállatja meg, később az Appenninek vonalának a védelméről beszél. Csak azt nem tudjuk, hogy miként képzelték el íróink, *hogy Aetius a rendelkezésre álló csekély erővel* hogyan tud tartani egy olyan hosszú és hozzá nehezen elzárható arcvonalat és mégha ez feltehető is volna, hogyan gondolja Wietersheim, hogy a módszeres és óvatos Attila nem biztosítja magát oldaltámadás ellen? Ezek szerint Caesar sem biztosította oldalát, amidőn a Rubiconon átkelt. Mindezek a szempontok Wietersheim feltevését cáfolják. De ellenemond Wietersheimnak az is, hogy

Attila nem vetett véget a meghódított területeken a városi kultúrának. Pannónia városai halála után is fennállnak, egyike-másika virágzik. Ő különben is 41-ben nem azért támadta meg Itáliát, hogy elfoglalja, hanem háborújának rémületkeltés, zsákmányolás a célja. A Galliában szenvedett sikertelensége után csökkent európai tekintélyét azzal akarja helyreállítani, hogy a nyugati birodalomnak a szívét támadja meg. Nem véletlen azonban az, hogy tervszerűen elfoglalja északi Itália városait, falaikat pedig leromboltatja. Hiszen volt annyi ereje, hogy a várak ostromára megfelelő csapatokat hagyva, lovasságával gyorsan Rómára csapjon. De előtte állott intő példaként Alarich esete, aki minden nyílt mezei sikere ellenére valósággal megfulladt elZ lia liai várak nyomasztó gyűrűjében s utódának el kellett hagynia a félszigetet, mert meghódítani nem tudta. Itt tehát Wietersheim feltevésének éppen a megfordítottja *áll,* mert Attila tényleg teljesen, városaival együtt hódította meg És^akiláliát. Ennek óriási hadászati jelentősége volt, melyet modern íróink kedvenc feltevéseik tömkelegében eltévedve, nem vesznek észre.

A balkáni tartományok azóta, voltak védtelenül kiszolgáltatva Attilának, amióta a dunai limes várait Sirmiumtól az Aldunáig, sőt a mögöttes országrész városait is kevés kivétellel elpusztította. 4^1 óta védtelen voit a Rajna vonala és északi Gallia, 43 óta északi Itália. Mivel ilyen várfészkekkel megerősített vonalat egyik esztendőről a másikra nem lehet helyreállítani, a következő években a nyugati birodalom éppolyan védtelen lett volna Attila gyorsan mozgó lovas seregével szemben, mint a keleti birodalom. Ezt a zseniálisan tervszerű és vaskövetkezetességgel végrehajtott elképzelést eddig még nem ismerték fel és innen ered az a sok levegőben *lógó* feltevés, mely Attilának nyugati hadjáratait valósággal a megfejthetetlen érthetetlenségek sorozatává teszi. Ha:ez nem így volna, akkor Attila súlyos hibát követett el mint hadvezér, hiszen 4¾. ben Aurelianumnál, 4^2-ben Aquileiánál hónapokat pocsékolt el ahalyett, hogy gyors előnyomulással szétrobbantaná az ellenség gyülekezőben lévő hadait. Ez esetben ez a két vár az a göröngy, melyen a hódító lépte éppúgy elbukott, mint 1100 évvel később Szolimán török császár fennakadt Kötegnél és Szigetvárnál, vagy Caesar Dyrrhachiumnál és Napoleon Moszkvánál!

Éppen a fentiek teszik tarthatatlanná azt a megalapozatlan feltevést, melyről már szólottunk s mellyel Thierry (I. p. 174) Aetiusnak már az ókori -írók és újabban Mommsen által kihangsúlyozott tétlenségét igyekszik menteni. Szerinte Aetius ugyanolyan tervszerűen rendezkedik be a védelemre, mint az előző évben Galliában, csak most a Loire vonala helyett a Po vonalát védelmezi és az azon túl fekvő Venetia, Liguria tartományokat veszni hagyja. Mivel pedig Aetiusnak serege nem elegendő arra, hogy egyidőben Ravennát is, Rómát is meg tudja védeni, a császárt Rómába költözteti át és a főváros falait meg is erősítteti. Forrásainkban sem a Po, sem az Apenninek vonalának védelmezéséről nem történik említés. De tarthatatlan Thierry feltevése amiatt is, mert ha Aetiusnak volt elegendő ereje megvédeni az Appennineket és Rómát, akkor meg tudta volna már előbb menteni a gazdag északi Itáliát is s ha az; Appenïiin vonal olyan erős volt, Róma nem kért volna a gyűlölt ellenfelétől békét. Thierry és Wietersheim nem akarták beismerni Attila nyomasztó fölényét és ezért kerestek a helytálló prosperi tudósítás elfogadása helyett más megoldást.

Sokkal érthetőbben ítélte meg a *helyzetet* O. Seeck (VT. p. 312), aki akként rekonstruálja az eseményeket, hogy Attila Itáliában nyílt ellenállásra *nem* talált és csak azért mondott *le* a nyugati gótok megtámadásáról, mert az év nagy része már eltelt és téli hadjáratra nem készült. De az eddig elért eredményei is elegendőek voltak arra, hogy a Pon át Ravenna ellein intézett támadásával a rómaiaktól kedvező feltételű békét tudjon kicsikarni. Seeck feltevése is azt

bizonyítja, hogy Attila nyomasztó fölényben volt és a nyugatrómaiak számára nem *volt* más választás, mint hogy békét kérjenek.

16) így értendő, hogy Leo pápa önszántából (per se) mert Attilához (Jord. 42, 223).

17) Raliké Weltgesch. IV. 1. p. 299, 1. j. szerint Attila és Leo találkozása *ez,* utóbbinak Theodorushoz, Fréjus püspükéhez 452 jún. 19-én intézett leveléből következtethetőleg ezen időpont után történt.

18) Prosp. i. h.

19) Prosp. i. h.

20) Paul. XIV. 12. = MGH I. 204.

21) Jord. 42, 223. Paul. XIV. 11.

22) Prosp. és Jord i. h.

23) Vita S. Leotais Magni. Non. Apr. Boll.

24) Prosp., Jord., Paulus, Victor i. h.

25) Seeck VI. p. 13.

26) Wiet. Dahn II. p. 263 fejtegetései szelleméhez híven nem hiszi, hogy a békének bármi feltétele is lett volna.

27) Jord. 42, 223.

28) 43, 225-228.

29) *Haage* p. 39-40 részletesen cáfolja egy újabb galliai hadjárat tehetőségét, melyről különben a többi forrásaink nem tudnak semmit. *Thierry* szerint itt egy, a kaukázusi alánok ellen viselt háborúról lehet szó, melyet azután Jordanes tévesen alkalmazott a galliai alánokra. *Aschbach* (Gesch. der Westgothen, p. 128-129) hivatkozik Greg. Tur. II. 7 azon tudósítására, mely szerint Chalons után Thorismund az alánok ellen vonul és legyőzi őket. Haage p. 41 szerint valószínűbb, hogy Jordanesnek a galliai hadjáratra *nézve* két forrás állott a rendelkezésére és az egyikben Aetiusrol egyaltalabaln nem, vagy pedig csak felületesen történt említés. Jordanes azután a két forrásban elütő módon leírt, csatát két külön csatának vette és külön írja le. Jellemző egyébként, hogy ebben a második hadjáratban sem beszél döntő győzelemről.

XI.

ATTILA HALÁLA.

ATTILA ÉS A KELETI BIRODALOM.

Amióta II. Theodosius helyét az energikus Marcianus császár foglalta el, a hunok és a keletrómaiak közötti viszony állandóan rosszabbodott. A császár már ëj^fc-ben gőgös szavakkal utasította el Attila követeit, amidon azok a szokásos és szerződésileg kikötött évi adót sürgették. 452-ben és 453-ben a császár hadserege élén felvonult birodalma északi határára, de bár felvonulása tüntető jellegű volt, összeütközésre nem került a sor. Ennek a felvonulásnak csak akkor lett volna értelme, ha a császár átlépi a Duna vonalát és ezzel esetleg arra kényszeríti Attiláiy hogy nyugati támadó terveivel hagyjon fel és vonuljon vissza déli határai biztosítására. Mivel azonban nem történt semmi, ez a hetvenkedő magatartás csak arra volt jó, hogy a két birodalom egymáshoz való viszonyát végleg elrontsa. Hydatius nehezen ellenőrizhető tudósítása szerint Marcianus csapatokat küldött Aetius segítségére. Ha ez valóban így volt, akkor tulajdonképpen ő volt az, aki megszegte a békeszerződést, de még ha ez nem is helytálló, akkor is már eddigi magatartása elegendő ok volt arra, hogy Attila felháborodását kiváltsa. Nem hisszük, hogy Marcianus, jmint öreg katona ne lett volna tisztában a katonai helyzettel. Így elsősorban nem hihette azt, hogy a keletrómai hadsereget rövid, három éves uralkodása alatt újból sikerült ütőképessé tenni. Már pedig, ha efelől nem volt biztonságban, akkor igen veszélyes volt kihívni ellenfele haragját, hiszen Attilát a 451 és 452. év féleredménye amúgy is ingerültté tehette, amit Marcianus kmívó magatartása csak mérgesíthetett.

Látszólag a nyugatrómai birodalommal 452- évben béke jött létre.

Ez azonban egyik fél részéről sem volt őszinte és Európaszerte a legnagyobb mértékben bizonytalan volt a helyzet. A római-germán vonal 451 *végén már* tele volt bizakodással és azt hitte, hogy a veszedelmes barbár királyt sikerült sikerei után feltartóztatni. A 452. év azonban kiábrándítóan hatott. Kitűnt, hogy Attila erői töretlenek, ugyanakkor azonban a nyugati birodalom nem tud megfelelő haderőt mozgósítani és a nyugati népeknek sincsen kedvük egy újabb koalícióban ismételt véráldozatot hozni. A nagy erőfeszítések úgy emberben, mint anyagiakban kimerítették a nyugati világot, mely Campus Mauriacus után nyugalomra vágyott. A hunok sem dicsekedhettek e két év alatt átütő eredményekkel és iramuk szemmelláthatóan mintha megtorpant volna. A valóságban a katonai helyzet számukra sokkal kedvezőbb volt, mint három évvel ezelőtt. Gallia és Itália útelzáró nagy városai és várai javarészt romokban hevertek és a hunok gyors támadásának semmiféle számottevő mesterséges akadály nem állt az útjában. Azt sem szabad lebecsülni, hogy Aetius tekintélye a legnagyobb mértékben csökkent. Már nem bíztak úgy benne az udvarnál, mint azelőtt. Nimbusza szétfoszlott és az öregedő államférfiú testőrcsapataival magára volt hagyatva. Most már nem számíthatott

pozíciói védelmében a hunok támogatására, mert galliai és itáliai szereplésével Attila jóindulatát eljátszotta. Már pedig egyedül ő volt az a hadvezér, aki Attila számára komoly és számottevő ellenfél lehetett volna. Egészében véve tehát a nyugatrómai birodalom helyzete és harci ereje inkább romlott és ugyanakkor bármely percben ismét szakításra kerülhetett a sor. A döntő harcban most már a három tényező, mely Attilával szemben állott és természetes szövetségesül kínálkozott, a keleti és nyugati római birodalom, továbbá a nyugati gótok, egymás kölcsönös támogatására még kevésbbé számíthatott, mint ezelőtt pár évvel.

Szűkös forrásaink nem írják meg, hogy melyek voltak Attila további tervei és valószínűleg erről legfeljebb csak a belső környezete tudhatott. A körülményekből azonban arra lehet következtetni, hogy Attilát visszatérése óta nem, egy újabb nyugati hadjárat foglalkoztatta, hanem elsősorban a kellemetlenkedő déli'szomszéddal akart újból leszámolni.[1]
Követséget menesztett Marcianus császárhoz és szemére vetvén barátságtalan magatartását, a balkáni tartományok elpusztításával fenyegette meg őt arra az esetre, ha az elmaradt évi adót nem küldené meg.[2] Marcianus válasza valószínűleg elutasító lehetett, mert előkészületeket tett a háborúra.[3] Hogy mikor kezdődött volna meg ez az újabb háború, megállapitani *nem* lehet, de a körülményekből arra következtetünk, hogy még nem került volna rá a sor, mert a két évi megerőltető hadadakozás után a csapatoknak pihenésre és az erők átcsoportosítására, valamint új harcosanyag kiképzésérei és összevonására volt szükség. Ezeknek a hadi előkészületeknek a közepén érte utol a hún nagykiráíyt a váratlan halál.[4]

ATTILA ESKÜVŐJE ILDIKÓVAL.

Attila egész életében szerette a nőket és minden komorsága ellenére, akárcsak mint Caesar, egyáltalán nem vetette meg az élet örömeit. A nagy keleti lovasnomád fejedelmekhez hasonlóan hatalmas háreme volt, melyben birodalma minden népének asszonyai képviselve voltak. Attila már élete delén túl volt ekkor. Fiatal korától kezdve hozzá volt edzve a fáradalmakhoz, a szellemi és testi megerőltetésekhez. Bizonyára a két nyugati hadjárat a maga izgalmas fordulataival erősen igénybevette a hatalmas fizikumú, vérmes embert.

453-ban a háreme egy újabb nővel gyarapodott, IJjdüJkóv-aX[5] akiről forrásaink ismeretlen kútfő alapján azt írják, hogy feltűnően szép volt. Sok vita folyt afelett, hogy a királyné húii voJt, vagy pedig germán s hogy mi volt a valódi neve. De még ha feltesszük, hogy itt is névrontással állunk szemben, Jordanest, aki kifejezetten Priskosra hivatkozik, mint forrására, elfogadhatjuk.

A nagy király a benne szunnyadó végtelen nagy energiák két éven keresztül történt nagy kirobbanása után, valószínűleg jól érezhette magát újból népe körében. Bízott a végső győzelemben és ennek jegyében hatalmas előkészületeket tett a következő hadjáratra. Ezzel magyarázható, hogy az esküvő fényes külsőségek között zajlott le, hatalmas! ünnepségek, mulatságok feledtették az udvarral az elmúlt évek nagy bizonytalanságait, s ezért Atíüa számara is vidám örömünnep volt. Az egyébként mértékletes király, mennyegzője napján a rendesnél többet ivott, úgyhogy amikor a nászszobába visszavonult, a bor és az álom elnyomta.[6]

Hogy azután mi történt, a krónikások és az utókor szépírói ezerféle változatban megírták, anélkül, hogy valamilyen biztos történelmi,

vagy lélektani támpontuk lett volna hozzá. E felvetéseknek nagyobbik fele felelőtlen, sokszor kegyeletsértő kitalálás, mert még a bizánci diplomácia révén jólértesült Priskos sem tud semmi közelebbti mondani. Tény, hogy a halálesetet ki nem vizsgálták, hiteles formában a történeteket meg nem örökítették. Az egyszerű halandó elmúlása felett az emberek hamar napirendre térnek, a történelmi nagyságok váratlan halála körül csakhamar szövevényes monda keletkezik.[7]

Attila nevét nemcsak egy nép ismerte, hanem az egész nyugati világ. Ha a haláláról szóló számtalan tudósításról lehámozzuk a bizánci udvari pletykát és a népi mondákat, a végén mégis csak a legjobban tájkokozott két diplomatának kell igazat adnunk, akik egyúttal történészek is voltak, Priskosnak, aki a keletrómai udvarból és Prospernek, aki viszont a pápai udvarból szerezte adatait. Ők egybehangzóan azt írják, hogy Attila nem gyilkosság következtében halt meg, hanem természetes halálal múlt ki, vérömlés következtében.[8]

Másnap az udvarban összegyűlt előkelőségek és a személyzet hiába várta, hogy a király felkeljen. Már a nap jelentős része eltelt, amidőn az udvarban valami gyászos sejtelemféle kezdett ébredezni. Nagy lármával betörték a nászszoba ajtatját s ott találták a királyt vérébe fagyva, holtan. Gyorsan megvizsgálták a holttestet, sehol sebet nem találtak rajta s megállapították, hogy természetes halállal múlt ki. Mint annyi testben és lélekben erős őse, ő sem érte meg a nyugodt öregkort. Az egynapos királyasszony magárahúzván a takarót kétségbeesetten zokogott.[9]

A hagyomány szerint Attila halálának éjszakáján az Úr megjelent Marcaianus keletrómai császárnak az álmában és megmutatta neki Attila széttört íjját.[10] Callimachus, Attila kései krónikása többek között elmondja, hogy Attila halálát megelőző 21 napon át üstökös világította be az eget, az utolsó nap elpusztult kedvenc lova és mielőtt belépett volna hálószobájába, megbotlott a küszöbben. Olyan dolgok mind, amilyennel mint jóslatszerű melléklettel együtt szokták elmondani a krónikások a világtörténelmi jelentőségű eseményeket.

453 közepe felé lehetett az idő, amikor a megrendítő csapás széttépte a húnok és minden lovasnomád nép reményét.[11] A halál Attilát ereje teljében érte, nem sokkal az ötvenes életév betöltése után, annál jobban sujtotta valamennyi alattvalóját, kik tőle a hún világuralmi gondolat megvalósítását remélték.

Az udvarban, a fővárosban és a közelálló nyugati hún törzseknél a király halála nagy riadalmat váltott ki. Valósággal őrjöngés vett erőt a harcosokon, hajuk egy részét levágták, hegyes tőrökkel mély sebeket ejtettek arcukon.[12] A hún nők jajgatása, a vezetőemberek lázas tevékenysége növelte a zavart. Gyors futárok vitték szét a halálhírt a birodalom minden sarkába, ellenséghez, jóbaráthoz egyaránt. A két római birodalomban, a nyugati gótoknál és számos hódolt népnél Attila halála a felszabadulás nagy érzésével járt, annyira a személyéhez fűződött a hún nép hatalma és nagysága.

VÉGTISZTESSÉG

Miután az előkészületek megtörténtek, Attila holttestét a főváros előtti hatalmas mező közepén selyem sátorban ravatalozták fel, ahol alattvalói még egyszer megnézhették egykori urukat és parancsolójukat. A nagy végtisztesség csodálatos és ünnepélyes látványosság volt, a főváros lakossága kitódult a mezőre, felsorakoztak a hún hadsereg lovashadosz-[363 oldal vége] tályai, a halálról értesült alattvaló népek uralkodói kíséretükkel együtt s valamennyien körülvették széles körben az uralkodói sátrat.

A gyászszertartás kezdetén hatalmas lovasjáték volt, melynek során hún lovasok vakmerő mutatványokat végezve körüllovagolták a térséget.[13] Ezután újból kitört a nagy jajgatás és előléptek a hún énekmondók és nagy gyászénekekben méltatták az elhúnyt nagy király kiválóságát, érdemeit és emberi sajátosságait. Jordanes a következőképpen adja elő a gyászénekeket:[14]

„Attila, Mundzuk fia, a húnok híres uralkodója, a legbátrabb népek ura, aki nagyhtalmú ura volt a szkíta és germán népeknek, megrettegtette mindkét római birodalmat, városaikat elfoglalván nem pusztította el teljesen, hanem

könyörgésükre megkegyelmezett nekik és elfogadta az évi adót. Miután ezt a szerencse jóvoltából elvégezte, nagy gyönyörök közt, fájdalom nélkül elhúnyt népe körében, nem ellenségtől kapott sebben, sem pedig övéi ármána folytán. Ki mondja azt, hogy ez a halál amikor senkisem gondol a bosszúra?"

Ezután a harcosok és a hatalmas tömeg torra gyűlt össze,[15] hol sok evéssel-ivással, ősi keleti módon sírva-vigadva gyászolták a tan-huk nagy utódját. Közben elkészültek az utolsó aktusra is. A beköszöntő sötét éjszakában Attila holttestét arany koporsóba zárták, majd azt bele helyezték egy ezüst koporsóba, végül azt is beletették egy még nagyobb vaskoporsóba. Ezután a kiválasztott szolgahad és kíséret útnak indult a koporsóval arra az ismeretlen helyre, ahova újból csak keleti szokás szerint el kellett rejteniök a földi maradványokat, hogy keletsértő rablók és az ellenség ne akadjon reá. Megásták a sírt, beleeresztették a súlyos koporsót, utána elhelyezték az elhúnyt kedves fegyvereit, az ellenségtől zsákmányolt értékesebb dolgokat, hatalma jelvényeit, ékkövekkel gazdagon kirakott lószerszámokat és egyéb drágaságokat. Azután elföldelték és halmot emeltek föléje.[16]

Visszatérőben, hogy soha senki sem tudhassa meg, hol nyugszik a világhódító Attila, a sírásókat egy szálig megölték.[17]

Ma is ott alussza örök álmát a húnok királya közel a Tiszához, a végtelen magyar rónaságon, körülötte szánt egykori alattvalóinak egyeneságú leszármazottja, a magyar paraszt s ha a hún nép az idők forgatagában el is enyészett, Attila mégis otthon van, mert egy rokon nép földje fogadta magába.[18]

JEGYZETEK A XI. FEJEZETHEZ.

1) Haage p. 39 előadja, hogy Attila visszatért régi külpolitikájához, a keletrómai birodalom nyugtalanításához.

2) Jord. Get. 43. 225. Prisk. frg. 19 = FHG IV. p. 99.

3) Theoph. ed. Bonn p. 167. Haage i. h. úgy véli, hogy ezeknek a diplomáciai tárgyalásoknak időnyerés volt a célja, hogy megfelelő előkészületekre idő legyen.

4) Haage i. h. Thierry I. p. 162. Wiet. Dahn II. 321. Nagy p. 326-327.

5) Jord. 49. 254. Mindhárom forrás egybehangzóan kiemeli Ildiko szépségét. Hogy Priskost használták volna itt forrásul, meglehetősen valószínűtlen, hiszen erre a korszakra nézve már Priskos is másod- vagy harmadkézből merített. Vö. Thierry I. p. 195. Petz p. 67-70.

A magyar krónikákban Attila utolsó feleségének a neve nem Ildiko, hanem Mikolt (Kézai I. 4: Mcolt. Kép. kr. 10. Thuróczi I. 22: Mykolth. Bud. kr.[364 oldal vége]

p. 38: Micolch) és mint a baktránok királyának a lánya szerepel. Ugyanezen ilőről a Chronicon Paschale és Chronicon Alexandrinum azt írja, hogy hún nő tolt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a baktránok alatt valószínűleg a bactriaiakat vagyis a fehér hunokat lehet érteni. íme a magyar krónikák, mondják egyik oldalról, ismeretiéin közvetítéssel magyar hagyományt őriznek meg, jjiiely Attila utolsó feleségét hún származásúnak mondja. Ezzel szemben másik oldalról vitatják, hogy Ildikó germán nő volt, azonosítják a germán mondák Hildegundjaval, Gudrunnal, illetve Kriemhilddel (Boor p. 19). A germán monda gzerint ennek a királylánynak Attila kiirtatja az egész rokonságát és emiatt ezután a férjén áll bosszút. Feltűnő, hogy a Chronicon paschale-ban hún származásúnak mondott nő is meggyilkolt apjáért áll bosszút. Bármily finom eleim-*iésre* is nyujt módot a mondai anyag, történeti felhasználásuk meglehetősen problematikus értékű, hiszen a szájhagyomány lényegénél fogva ritkán esemény-ifögzítő és ha sokfelé hasad, többféleképpen variálódik, korban és közvetítő for* iásban minél jobbam távolodik a történelmi eseménytől, annál kisebb a köze 4 valósághoz. Kísérletet tettek arra is, – legutóbb Alföldi -, hogy Ildikó ger-ifoán származását oly módon igazolják, hogy összevetik Edeko nevével, kiről, ijnint Attila diplomatájáról megemlékeztünk s akit a szkir Edicával tartanak ágy személynek. Csakhogy ez az összevetés nem sokat ér, mert igen valószínű, Iiogy mindkét név éppoly fonetikusan van írva, mint az összes többi hún nevek és még ha valóban eredeti névalak is lett volna, az; -eco, -ico szóképző nemcsak a keleti germánoknál fordul elő (Stilicho, Veduco), hanem a keltáknál is l(Edeco, Rubico, Acco, Cherasco, Divico, Vertico stb). Az sem bizonyság, hogy a germán Kriemhild a magyar krónikásoknál is előfordul s hogy viszont a ger-'mán mondák ismerik Attila első feleségének a nevét is Helche, Herkia, Herbhin formában.

A fentiek alapján sem Hiltgund-Kriemhild, sem pedig Mikolt nem tekinthető történelmileg létezett személynek, Attila utolsó feleségét valóban Ildikobak hívták és nemzetisége a mai adatok alapján vitatható. Különben sem lényeges, már csak amiatt sem, mert Attilának magától értető.dőleg háremében sok idegen származású ágyasa is volt, első felesége azonban hún nő volt és a trónjának örökösei is ettől az igazi királynőtől származtak. Krónikáink gyanús Ipaktrán szavából távolabbi következtetést már csak amiatt sem vonhatunk le,., inert hiszen ha tudták, hogy az új ágyas hún származású, ezt ugyanúgy megírhatták volna, mint a krónikások.

6) Jord. Get. 49, 254. Paul. XIV. 13 = MGH I. p. 205.

7) Hasonlóan gyilkosságnak tulajdonította a néphit Scipio Aemilianus, tiivius Drusus, Mátyás király halálát és még Inapjainkban is valóságos monda keletkezett Petőfi halála körül.

8) A források jó összefoglalása: Bierbach: Die letzten Jahren Attilas, p. 50-54 és kimerítő, kitűnő munka Moravcsik: Attilas Tod in Geschichte und Sage. Körösi Csorna Archívum, II. (1926) p. 83-116. Vö. még Boor p. 19-21. Schmidt és Barker CMH I.p. 366, 418, 420.

A nyugati források többsége szerint Attila természetes halállal halt meg. Fö. Prosp. 1370, 453 ~ MGH IX. 2. p. 482: *in sedibus suis mortuo;* Cassiodor. 258, 453 = MGH X. p. 157: *in sedibus suis moritur;* Victor Tonn. 453 = MGH KI- P- 185. *Attila moritur;* Isidor. HG 25 – MGH XI. p. 278: *mox, ut remeavit, occubuit;* Hydat p. 453 = MGH XI. p. 27: *mox reversus internt.* Bierbach I. 52 úgy hiszi, hogy Hydatiusból esetleg lehet erőszakos halálra is következtetni. Ezt a felfogást nem osztjuk, mert intereo jelentése elpusztulni.

Mindezen forrásaink valószínűleg nem tudnak többet, mint hogy a nagy barbár király, alighogy visszatért hadjárataiból, meghalt és hogy ez a hún

veszedelem megszűnését jelenti, Az első nyugati forrás, amely Attila meggyilkolásáról beszél, a Chronica Gallica második, 511-ig terjedő kézirata (622, 454 = MGH IX. 2. p. 663), amely nyilvánvalóan a VI. század első felébea keletkezett és amely feltűnő módon keletrómai vonatkozású dolgokról is szokott beszámolni. A régebbi krónika 452-ig terjed s így aligha csalódunk, hogy az Attila halála körüli években szerkesztették. (Ezek szerint téved Boor p. 21. amidőn azt állítja, hogy a hír, hogy Attilát meggyilkolták, Paulus Diaconus után került nyugatra.) Mivel a keleti események részletesebb taglalása és egyáltalán az említésük oly keleti krónikára vezethető vissza, mely ilyen eseményeket is tárgyal, nyilvánvaló, hogy a Chronica Gallica szerzője egy előttünk ismeretlen keleti krónikát is használt, melyben szó volt már arról, hogy Attilát megölték *(„Attila occiditur”).* A nyugati krónikák meglehetős egybehangzásából viszont egy közös nyugati krónikára lehet következtetni, mely úgy tudta, hogy Attila természetes halállal múlt ki. Hogy melyik lehet ez az ősforrás, a mi szempontunkból másodrendű, ellenben igen fontos az, hogy nemcsak a pápai udvarban élő Prosper, halnem a hivatalos gót kapcsolatokkal rendelkező Cassiodorus sem tudtak arról, hogy Attilát megölték volna.

Az első forrás, amely először emlékezik meg Attila meggyilkolásáról, a keletrómai Marcellinus comes (ad 454 F= MGH XL p. 86), aki keleti területről, Illyricumból származván, tájékozottabb kellene, hogy legyen a hún birodalom belső eseményeiről. Sajnos, mint több más helyén is láttuk, krónikájában nem nagyon árulja el, hogy többet tud. Marcellinus nem állítja határozottan, hogy Attilát megölték. Megemlíti, hogy Attilát az egyik hír szerint felesége szúrta le tőrrel éjjel. Másik hír szerint viszont vérömlés következtében halt meg. Marcellinus történeti tudósítása amiatt sem megbízható, mert kortársa, Cassiodorus, akinek pedig keleti gót hagyomány révén közelebbit is kellene tudni a halál körülményeiről, az erőszakos halálról nem tesz említést, hanem hasonlóan van informálva, mimt Prosper és Marcellinus is, szükségesnek tartja ezt a hivatalos verziót megemlíteni.

Igen fontos lenne, ha ismernénk Priskos felfogását, annál is inkább, mert ő Attila életrajzírója s bár 453-ban nem tartózkodott otthon, hanem Egyiptomban volt kiküldetésben, mégis munkája megírásánál okvetlenül tudomást szerezhetett volna arról, ha Attilát valóban megölték és erről bizonyára részletesen informálna bennünket. Hiszen éppen ő az egyedüli, aki tudósít arról a merénylet tervről is, melyet Attila ellen Bizáncban kiagyaltak. Sajnos Priskos munkájának idevonatkozó része elveszett. Ennek ellenében meglehetősen gyenge kárpótlás, hogy kb. száz évvel az események után Priskos munkáját felhasználja Jordanes, aki éppen ezen a helyen hivatkozik a forrására. Jordanes azután (Get. 49, 244) úgy adja elő az eseményeket, hogy lényegileg alátámasztja a nyugati krónikásokat. Előadja ugyanis, hogy Attila orrvérzést kapott a nászéjszakán, az orra vére a torkára folyt és a mélyen alvó embert megfojtotta. Vita tárgyát képezheti, hogy Jordanes itt Priskost használja-e, vagy pedig másik forrását Cassiodorust? Ez a kérdés szempontjából nem lényeges, mert hogy Priskosnak az volt a felfogása, amit Jordanes visszaad, az Theophanesből tűnik ki és mert fő munkájában Cassiodorus sem írta le másként az eseményeket, mint krónikájában, hol pedig természetes halálról beszél. Feltéve, hogy Jordanes mindkét forrást felhasználta, egészen bizonyosan megemlítette volna, ha bármelyik forrásban is olvasott volna arról, hogy Attilát megölték. Mivel pedig sem Priskos, sem pedig Cassiodorus történeti munkája nem maradt fenn, e kérdést végérvényesen eldönteni nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy Jordanes itt kifejezetten Priskosra hivatkozik, mint forrására.

Paulusnak nincs (XIV. 13) önálló forrásértéke, Attila halálánál Jordanest írja ki.

Priskost használta Theophanes is (ed. Bonn. p. 167. Boor kiadása nem tér el a bonni kiadás szövegétől lényegesen) és Jordanessel meggyőzően adja elő Attila halálának a körülményeit.

Fentiek alapján Attila halálának a körülményei tisztázottnak tekinthetők, mert a három főforrás, Priskos, Prosper és Cassiodorus tulajdonképpen a három legjobban informált hely, Bizánc, Róma és a gót udvar felfogását adja vissza, hol úgy tudták, hogy Attila orrvérzés következtében halt meg.

A többi források inkább irodalomtörténeti és mondai szempontból érdekesek, magát a történeti valóságot nem befolyásolják. A későbbi krónikásoknál az események gyakran összefolynak a szállongó hagyománnyal és mendemondával. A VI. század közepén, tehát az eseményekhez még eléggé közel élő Malalas szintén arra hivatkozik, hogy Priskost használta, de nem tesz tanúságot arról, hogy egy ilyen kitűnő, elsőrendű forrást valóban alapul vett volna. Az eseményeket összezavarja, elködösíti, sőt már magukról a történeti személyekről sincsen tiszta képe. A nyugati gót királyt, Theoderichet összetéveszti Alarichhal s már ő úgy tudja, hogy a döntő csata nem Campus Mauriacus mellett, hanem a Duna mentén volt. Ezek után abban, hogy valóban Priskost használta, nem hihetünk és fel kell téteteznünk, hogy valamilyen rossz és tudatlan kompilátort olvasott és írt ki, vagy pedig krónikáját részben emlékezetből írta meg és agyában a különböző események összezavarodtak. Nem ér többet a Chronicon paschale és az ú. n. ószláv krónika sem, melyek Malalast használják forrásul és ha lehet, még továbbrontják! Már most szembetűnő, hogy ezek a források úgy tudják, hogy Attila felesége hún íiiő volt és hogy ő lett volna az, aki megölte a királyt. Malalas közöl egy másik verziót is, mely szerint Aetius felbérelte Attila testőrjét és az ölte volna meg az uralkodót. Már Ranke (Weltgesch. II. p. 412) felismerte, hogy e kései krónikásoknál a bibliai Judit történetéhez hasonló motívumok tűnnek fel. Marcellinustól az ószláv krónikáig húzódó és magát erősen tartó hiedelem, hogy Attilát eltették láb alól, azt bizonyítja, hogy a bizánciakat nem elégítette ki a hivatalosan elterjedt álláspont, hanem romantikus módon igyekeztek kiszínezni a nagy világhódító lialálát, mely váratlanul és hatalma tetőpontján következett be, amikor az egész keresztény világ rettegve várta az általa indítandó következő hadjáratot.

Az a kiemelkedő szerep, amit Attila az európai népek közéletében betöltött, érthetővé teszi, hogy a népek termő mondai fantáziája nem nyugodott bele a hétköznapi halálba. A Nibelungenlied és a Klage még mitsem tud Attila haláláról. A Thidreksaga szerint Aldrian (Hagen), Hogne fia becsalja Attilát egy barlang belsejébe, hol a nibelungok kincse van elrejtve. Mialatt a király a kincsben gyönyörködik, Hogne rázárja a három ajtót, úgyhogy odapusztul. Grimm (Deutsche Heldensage, 1867. p. 332 és 278) összevet ezzel egy faröi népdalt, amely szerint Attila telhetetlen kapzsiságának lesz az áldozata. Petz (p. 72-74) kapcsolatot lát itt Jordanessel, akinél három koporsó van, emitt három ajtó, itt is ott is sok drágasággal együtt temetődik el. A hasonlat erőltetett. A Gudrunnal foglalkozó munkák (Atlamál, Atlakvida) szerint Atli felesége, Gudrun, nemzetsége meggyilkoltatásáért oly módon áll bosszút, hogy megöli közös gyermekeiket és megéteti apjukkal, majd midőn ittas állapotban elalszik, Gudrun leszúrja férjét. A germanisták ezen mondák elemzéséből messziremenő következtetéseket vontak le. Ezen az úton azonban a történész nem tudja követni őket.

Mondai motívumok kerültek bele a német középkori krónikásokba a Poeta Saxo, Agnellus, Annales Quedlinburgenses), de jelentó'sebb írók már

ekkor is a mondákkal szemben előtftyben részesítették Jordanes szavahihetőbb leírását (Freisingeni Ottó, Viterbói Gottfrid. Sigebertus Gemblacensis), mivel azonban kizárólag ebből a forrásból merítettek, történetileg felhasználható új forrásanyagot nem tartalmaznak.

9) Jord. Get. 49, 244. Egyező ezzel a magyar krónikák leírása: Kézai I. 4. Budai krón. p. 27. Képes kr. 10. fej. Thuróczi i. h.

10) Jord. 49, 255. Paul. XIV. 13. Chron. pasch. a. 453. A magyar krónikák előadása egyező.

11) 453 a halálozás éve Prospernél és Hydatiusnál, 454 Marcellinus és a Chronica Gallica II. szerint. Wiet. Dahn III. p. 321 úgy véli, hogy Attila Itáliából 453 elején tért vissza és ugyanezen év júniusa táján halt meg. Bierbach p. 52 szerint az év elején halt meg, mert Hydatius azt mondja, hogy a halál közvetlenül visszatérése után következett be. Diculescu a temetési ünnepségekből arra következtet, hogy nem lehetett tél, legfeljebb ősz.

12) Jord. 49, 255.

13) Jord. 49, 256.

14) Get. 49, 257. Ez természetesen retorikai munka. Gibbon-Bury ПI.* p. 475, 70 j., Mommsen és Moravcsik p. 88 szerint ez a gyászének hiteles és Jordanes. Priskostól vette át. Kluge szerint Jordanes forrása Cassiodorus, az ének gót eredetű, gót regősök adták elő és Kluge kísérletet is tett arra, hogy Jordanes szövegét gót nyelvre fordítsa át. Viszont Moravcsik odáig megy, hogy megállapítja, hogy a szöveg a hún költészet egyetlen maradványa. Hogy ki volt a forrása, Priskos,vagy Cassiodorus mehéz eldönteni, mert mindkét írónk munkája elveszett. És ha meglenne, akkor sem vinne sokkal tovább. Mi a hún regősök énekét más valaminek képzeljük el.

15) Jord. 49, 25$ szerint stravára gyűltek össze. E szóra nézve 1. bevezetést. Statius Thebaake szerint straba barbár szó, annyit jelent, mint halomba rakott zsákmány. Ehrifemán I. p. 36 azt írja, hogy a temetési szertartás germán hatásra mutat. N.

17) Jord. 49, 258. Thierry I. p. 199-200. Nagy p. 327. Petz p. 70. Moravcsik p. 88.

18) Nagy p. 327 helyesen mutat rá arra, hogy Jordanesből arra lehet következtetni, hogy Attilát nem *egy* folyó medrében temették, mint ahogyan azt a későbbi hagyomány állítja, hanem a régi szkitha szokás szerint halmot emeltek a sírja fölé.

XII.

A TÖRTÉNELMI ATTILA.

A nagy ember, halála után továbbél az egymást követő' korok emlékezetében. Kevés érdekesebb dolog van, mint nyomon kísérni korok ítéletét olyanok felett, kik valaha történelmet csináltak. A kortársak ítéletét erősen befolyásolja a barátok és az ellenfelek propagandája, majd ez a kettős kép egybeolvad egy többé-kevésbbé személytelenné váló ítéletbe, mellyel a hőst az utókor méri meg bűneivel, hibáival, erényeivel és emberi teljesítményeivel együtt. A hírverés azonban gyakran túléli a hőst és századok vitáján, mondakészségén hat tovább, így a kettős arcú Attila ezerötszáz év távlatából továbbélt a népek képzeletében csaknem napjainkig. Vajjon meg lehet-e változtatni azokat a téves hiedelmeket, melyeket századok képzelete alkotott meg? Vajjon érdemes-e a históriának szembeszállni a monda, a legenda és a néphit hamis képalkotásával? Nem volna méltó a történettudományhoz, ha erre a kérdésre nemmel válaszolnánk. Annak az Attila portrénak, melyet a nagy király kiemelkedő személyisége köré ellenségeinek gyűlölete és a népek alkotó képzelete font, vajmi kevés köze van a valósághoz. Meg kell tehát tisztítanunk ettől a sokszor tiszteletreméltó patinától, hogy az igazi képmás, elénk táruljon.

Amidőn Priskos Attila udvarában jár, Attila már az élte delén túllévő ötvenes ember, szakálla őszbevegyül. A görög történész leírása nem maradt ránk, annál örvendetesebb, hogy Jordanes megőrizte külsejének leírását éppen Priskos tudósítása alapján.[1] Ő volt ugyanis forrásaink közül az egyetlen, kinek alkalma volt Attilát közvetlen közelről, többízben látni.

Attila tagbaszakadt, inkább alacsony, mint közép termetű, erős férfi, hatalmas mellkassal és széles vállal. Izmos nyaka és feje van, melyből a vele szemben állónak az első pillanatra mélyenülő, apró, eleven szemei tűnnek fel, melyekből hol hideg kutató, a lélek mélyére ható tekintet, hol pedig haragos, szikrázó, megsemmisítő pillantás sugárzik ki. Arca egyébként rendszerint szenvedélytelen, de ha valami erősen felizgatta, visszatükrözi belső érzéseit. Ha önuralma visszatért, távoli gondolatait újból nem. lehet kiolvasni arcából. Orra széles mongolos orr, a hegye lapos. Alléról, szájáról nem tudjuk, hogy milyen volt, de arcának többi részéből ítélve erős, karakterisztikus lehetett s főleg a száján makacs, zárt természete kifejezésre kellett, hogy jusson. Valószínű, hogy a szemei kissé ferdén íveltek voltak. Arcszíne sötéten sárgás, napbarnított. Őszbevegyülő ritkás szakáll övezi az arcát, Forrásaink hallgatnak ugyan arról, de bizonyos, hogy midőn Priskos látta Attilát, a viharos, lendületes élet, a sok megpróbáltatás, küzdelem, az örökös harcok és nagy szenvedélyek arcára már idő előtt sok barázdát szánthattak. Ez azonban kiemeli vonásait, melyből hallatlan erély és céltudatosság sugárzott ki, nem ronthatta.[2] Általában keleti nyugalom sugárzik belőle és királyi méltóság, de tekintete közben ide-oda jár és mindent észrevesz abból, ami körülötte történik. Attila külseje szembeszökően magán viseli a hún-törökség mongoloid fajtabélyegeit.[3] A hún főkirályok háremében lehetett gót, gepida

alán, hellén és más néphez tartozó nő, de hogy Attila anyai ágon sem volt kevert, külsejének leírása mindennél szemléltetőbben igazolja.[4]

Attila arca méltóságteljes és kivéve az erős izgalom pillanatait, teljesen szenvedélytelen. Befelé tekintő s az idegen órákhosszat sem vehetne ki semmit sem belőle, még akkor sem, ha belülről nagy gondolatok és izzó szenvedélyek fűtik. Ily mértékben csak egy keleti ember tud elmélyülni, a steppe igazi lakója, a végtelen puszták szerelmese. Így csak olyan államfő és vezéregyéniség tudja kifelé elrejteni önönmagát, aki született diplomata, mint ahogyan Attila valóban az is volt.

Attilla vasember, komoly szótlansága sokszor félelmetesebb, mint a leghevesebb kitörése. A legsúlyosabb percekben is döbbenetesen nyugodt tud lenni, akkor, amikor orgyilkos tör az életére és akkor, amikor a Campus Mauriacuson végbement szörnyű méretű csata után minden a végzetszerű véletlentől függ," vagy amikor Itáliában a nyugatrómai birodalom sorsát dönti el. Egy világbirodalom urának lenni állandó gond s aki még emellett nagyokat akar, azt az élet -is rászoktatja az örökös komolyságra. Ezért arca általában komor, sokszor szenvtelen. Környezetének szórakozása, derűlátása, mulatozása nem hozza ki a sodrából, ő valóban minden tekintetben fölöttük áll. Elmondja Priskos, hogy nem látta nevetni őt soha. Nem mulattatták a bohócok, nem hatottak rá a hősi énekmondók, egyszer suhant át az arcán a szeretet röpke mosolya, amikor legkisebb kedvenc fiát, Imiket látta. Azt a gyermekét, akiről megjósolták, hogy ő lesz az, aki nemzetségét fenn fogja tartani. Hiába, a vezér sorsa az egyedüllét, akár beleszületett valaki a királyságba, mint Nagy Sándor, akár pedig a tömegek mozgalma dobta az élre diktátorként, mint Caesart, vagy Cromwellt. Minél magasabbra jut a hatalom ormán, annál inkább egyedül marad. A diadalmas Caesar egykori alvezérei, párthívei tömegéből ugyanoly végtelen távolságokba emelkedik, mint amilyen magasan felette áll a fasizmus és nemzeti szocializmus a!vezéreinek Mussolini, vagy Hitler.

Jordanes[5] elmeséli, hogy Attilának oly sok gyermeke volt, hogy *egy* népre való kitellett belőlük. Ha ez erős túlzás is, annyi bizonyos, hogy trónörökösökben nem volt hiány, hiszen a hún uralkodóház néhai tagjának, I. Ho-han-sának húsz fia volt, kik közül hat egymásután uralkodott. Attila családi életéről több elszórt adat dacára is vajmi keveset tudunk. Első felesége Arikán volt, a „felséges fejedelemasszony", aki mellett a többi ágyasok szerepe, a nagy király változó hangulatai mellett, alárendelt lehetett. Priskos leírásából arra következtetünk, hogy az első feleség volt az igazi királynő és kizárólag neki járt ki az uralkodó nejét megillető tisztelet. Helyzete olyan kiváltságos, mint az ázsiai hazában a cs^{c}uan-kué, az első feleségé, vagy a rokon népeknél a kagán mellett a katuné. Külön udvara van, a keletrómai követség tisztelgő látogatást tesz nála és a római követ, a dölyfös Maximinos elköveti azt az udvariatlanságot, hogy az első látogatásra titkárával PriskossaJ küldeti át az ajándékokat, ahelyett, hogy személyesen tisztelegne. Viszont arról nem hallunk semmit, hogy a diplomaták Attila valamelyik másik feleségét is felkeresték volna. Arikántól született Ilek, aki kezdettől fogva, mint elsőszülött, trónörökösnek volt kiszemelve és aki, mint látni fogjuk, utóda is lett,[6] továbbá Dengizik[7] és írnek is.[8] Arikán a germán mondákban is szerepel Erca néven és ott is valóban királynői a fellépése, ő Attila két fiának anyja.[9] A történeti források Arikánon kívül megemlítik Attüa feleségeként Eskám lányát, aki neve után ítélve hún főpap lehetett; a szép Ildikót, aki utolsó felesége volt és valószínű ágyasai közé tartozha-

tott Ardarích gepida király testvére, vagy lánya, kitől való unokája a későbbi híres Mundo vezér.[10]

Az udvari életben valószínűleg mindenkinek a családban meg volt a maga helyzeténél fogva kijáró helye, melyhez szigorúan ragaszkodik, hiszen a családra is feltehetően ránehezedett a családfő személyiségének nyomasztó súlya, amit az egész világ megérzett. A család körében bizonyára ősi dinasztikus szokásrend és etikett uralkodott, az a misztikus formalizmus, melyet a tipikusan hellén Priskos aligha tudott érzékelni. Attila nagybatyjai közül már csak egy van életben, az öreg Ojbársz, aki valószínűleg a királyi székhelyen él és akinek, ha a nyilvánosság előtt megjelenik, kijár az uralkodóház legidősebb tagját megillető tiszteleti második hely. Az ősök szellemi hagyományain növekedhettek fel Attila fiai is, s ez megkövetelte az uralkodótól, hogy ne csak a vezetésben, az ország ügyeinek az intézésében legyen az első, hanem a harcban is. Természetesen a húnság Európába átkerülvén érintkezésbe lépett a nyugati világgal és az uralkodóház ifjú sarjainak meg kellett ismerni ezt az ellenséges környezetet is, mert enélkül tökéletlen lett volna a felkészültségük az életre. Ez annál könnyebben ment, mert a főkirály udvarában sok volt az idegen, a kancelláriában meg lehetett ismerni a hellén-római világot, a követek felvilágosítást tudtak nyújtani a római birodalom belső állapotáról és viszonyairól, az udvarban megforduló hűbéres fejedelmek pedig felvilágosítást adhattak az óriási birodalom népeiről. Ilyen környezetben nevelkedtek fel Attila fiai és valószínűleg megtanultak római és gót nyelven éppúgy, mint ahogy megismerték a fegyverforgatás és a hadvezetés tudományát is. Az állam kormányzását és a hadi dolgokat gyakorlatilag sajátították el. Ilek trónörököst maga a fővezér, Onegesius kíséri el keletre, amikor átveszi a hún keleti szárny és a keleten élő népek feletti királyi tisztei.

Vannak, akik kifogásolják, hogy Attila túlságosan érzéki volt. Minden nagy hódító mértéktelen az élvezetekben is, ami természetes is, mert · a világhódítót éppen a végletek jellemzik, végletek a feszültségben, a teremtő munkában és az élet egyszerű dolgaiban is. Ezért katedraízű moralizálás volna őt elítélni. A hunoknál különben is a hárem ősi életforma, nincsen semmi különös abban, hogy a világ urának a háreme népesebb, mint egy provinciális fejedelemé. Egyébként a germánok két nagy királya, a kortárs Geiserich és a következő nemzedékhez tartozó Nagy Theodericli, keresztény voltuk dacára is ágyasoktól származtak. Caesarnak és Napóleonnak feleségeiken kívül töméntelen sok maitressük és alkalmi viszonyuk volt, miről a következő korok botránykrónikái szívesen és sokat írtak és amit a legmegrögzöttebb moralisták is elolvastak. Az egyházi ember, Jordanes csodálkozását megértjük. Ez a csodálkozás azonban nem őszinte, hiszen ugyanakkor a legmélyebben hallgat a legkeresztényibb udvarokban előforduló erkölcstelenségekről. Attila mentségére szolgáiihat az is, hogy sok „esküvője” néha politikai célokat is szolgált s valószínűleg a derék és igen önérzetes gepida király igen meg volt tisztelve, amikor egyik rokonára a nagyúr szemet cetjeit.

Attilát a világ urát nagy fény és pompa veszi körül, hiszen Eurázia minden részéből töméntelen gazdagság áramlik a világbirodalom centruma, a hún főszállás felé. A világ gazdagságából és gyönyörűségeiből a keleti nagy királyok bőségesen kiveszik részüket és az uralkodói hatalom Istentől való származtatása hitét nagy mértékben megerősíti a külsőségek halmozása, a királynak végtelen messzesége az alattvalók töme-

gétől. Attila ebben a tekintetben különbözik a többi keleti világhódítótól. Fellépése határozott, járása büszke, egyenes és királyian méltóságteljes volt. A megjelenés, a fellépés lenyűgöző voltára főként ott van szükség, ahol egy hatalmas egyéniség szertehulló erőket kell, hogy összetartson. A sovány Caesar, a kistermetű Napoleon nem lett volna alkalmas vezetőnek a hunoknál, akik, mint minden lovasnomád nép és így a magyar is, igen sokat ad a külsőségekre. Más népeknél inkább érvényesül a formákon kívül álló szuggesztivítás, mellyel az igazán nagy egyéniség pótolni tudja a természet hiányos adottságait is. Caesarról szólottunk. Van valami rokon vonás közte és Attila között. Azt írják Caesarról, hogy ha nem is vitte olyan túlzásba, mint kortársa, Cato, öltözködésben és étkezésben egyszerű volt, éppúgy mint Attila. Érzékiségük is erősen rokon, bár mint előbb mondtuk, a nagy hódítók rendszerint nagy nőhódítók is, amiben talán szerepe van a hatalom varázsának is. Attilát ragyogó környezet vette körül. A hún és rokontörzsek vezetőinek tarka keleti pompája összevegyült a germán és szarmata fejedelmek páncélos ragyogársával s a bársony, selyem, arany és ezüst, a vegyes összetételű hadsereg díszes, pazar és némelykor rikító színpompája olyan keretet adott, amely a mai polgári öltözködés korában csaknem elképzelhetetlen. A keleti selymeket és színes bőröket töméntelen ékszer borította, Egy ilyen fényes kíséret körében, ahol jó termetű alánok és magas germánok is szép számmal voltak, Attila a maga közép termetével el kellett volna, hogy vesszen és mégis ez a tagbaszakadt, kevély mozgású, villámló tekintetű alacsony ember, akár a trónján ült, akár pedig lóháton, vagy gyalog .jelent meg, kísér étéből mindig kitűnt éppen egyszerű öltözeténél fogva. Ez az ellentét hatott a legjobban, mélyebben mint a bizánci udvar legfényesebb pompája, amit egy század multán a hatalmas Justinianus olyan hallatlan tökélyre emelt. Attila hún öltözete végtelenül egyszerű volt, a közembertől legfeljebb csak tisztasága különböztette meg. Attila egyben tett kivételt: lova és fegyverzete tekintetében. A hadak urának nemes acélja nem való közönséges halandó kezébe. Hogy a külsőségeknek ez a megvetése, az élet igénytelensége, szívből jött-e, nem. volt-e modorosság, vagy hatásvadászó kiszámítottság, ki tudná eldönteni? A hatalom ormán az ilyen külső formák gyakran már hívságosakká válnak.

Amilyen egyszerű volt a megjelenése, ugyanolyan volt az életrendje is. Fiatal korától kezdve megszokta a tábori, a hadi életet, ami lehet megerőltető, az egész emberi szervezetet próbára tevő, de ugyanakkor egészséges és hozzászoktatja az embert az élet változatosságaihoz. Attila tehát nemcsak a külsőségben törekedett az egyszerűségre, hanem az étkezésnél is, Nem evett végig számtalan fogást, hanem jóllakott egyetlen húsételből. Azt sem hozták elébe díszes, művészi kivitelű arany, vagy ezüst tálban, hanem egyszerű fatálon. Míg az udvar a szilágysomlyói, vagy más nagy kincsleletekben csodált remek arany és ezüst tálakból evett, billikomokból ivott, Attilának jó volt a népművészet egyszerű remeke, a fakupa is, A gyakori udvari díszebédeken, amelyeken az idegen államok követei, vagy a birodalom nagyjai és fejedelmi személyek vettek részt, az udvari etikett szigorú keretein belül mulathatott-vigadhatott a vendég, hallgathatta a hún hősi énekmodókat és a keleti zenét. De ha a bohócok tréfás rögtönzései után rengett is a kacagástól a hatalmas ebédlőterem, a nagy király arcán soha nyoma sem látszott annak, mintha ő is részt venne vendégei vigadásában, Sokszor nem is hallotta. Gondolatai messze jrtak, egy világ gondja összepontosult benne. Mégis időnkint oda-

figyelt jóemberei beszédére, a követek beszélgetésére, hiszen a mámor és bor nem egyszer megoldta a diplomaták nyelvét is. Ilyenkor aztán váratlan kérdéseivel közügyekre terelte a szót és sokszor az asztal mellett tárgyaltak meg így országos dolgokat. Ha nem hódolt Attila az étkezés örömeinek, egyet szeretett, a bort, miből a világ négy tájáról pompásabbnál pompásabbak kerülhettek asztalára. De ha sokat ivott is belőle, a források bizonyára túloznak, amidőn azt állítják, hogy ittas állapotban érte utói a halál. Az igazi keleiti fejedelem éppúgy ismeri a tetteket, mint az emberi gyengeségek végtelenségét. Catoról, a római pedanteria nagymesteréről jegyzik fel, hogy mennyire szerettei a bort. A bor Attilánál a mérhetetlen emberi szenvedélyek egyik alantos eszköze.

Attilában a fény- és az árnyoldal egymás mellett jelentkezik. Mint ember és mint uralkodó a becsületes és jóakaratú, bölcs fejedelem mintaképe. A római, görög és a nyugati germán írókat vele szemben túlnyomórészt az ellenfél gyűlölködő elfogultsága vezeti, de még így a maguk túlzásaiban sem tudják megtagadni tőle némelykor az elismerést. Nem kivétel ebben a tekintetben a felületes szemlélő előtt pártatlanság színében feltűnő Priskos sem. Sok szófia beszéd és pletyka mellett még ez az élesszemű bizánci sem -tud semmi közelebbit mondani a hunok állami és társadalmi életéről hosszú hetek megfigyelése után. Igaz, hogy nagy munkája elveszett, de azért abban, ami töredékekben ránk maradt, mégis két nyilvánvaló torzítást fedezhetünk fel. Túlságosan kihangsúlyozza Attila indulatos természetét. Bár igen valószínű, hogy II. Theodosius császár se lett volna különösképpen elragadtatva, ha rájött volna arra, hogy az egyik hún követségi tolmács valamelyik császári testőrtiszttel összeáll, hogy őt meggyilkolják. A másik, ami Priskos naívságát, vagy rosszindulatát elárulja, az a mód, ahogyan Attila nyugati hadjáratainak az okait megvilágítja. Sokkal igazibb és valószerűbb képet őrzött meg néhol Attiláról a magyar és germán monda és hagyomány. Egykori alattvalói sem a véreskezű világpusztítót, a kényurat látták benne, hanem a jó és bölcs uralkodót, sőt a germán monda néhol íűlon-túl kiemeli békés természetét és családias lényét.

Tehát bizonyos mértékben óvatosan kell vennünk azt, amit amúgy sem elsőrendű forrásaink Attiláról mondanak.[11] Fellépése a római állam követeivel szemben néha elviselhetetlenül éles, sőt goromba. A kiragadott tudósításokból azonban nem szabad túlkorai következtetést levonni. Attila tisztában volt azzal a mérhetetlen gyűlölettel, mellyel őt az egész római világ körülvette. Tisztában volt azzal is, hogy a római diplomácia a legnemtelenebb eszközöktől sem riad vissza, hogy őt maga alá, gyűrje, olyan eszközöktől, melyéket Attila, mint lelke mélyén becsületes ember megvetett. Lenézése ellenfeleiről átragad arra a világra is, mely a nyílt harcra való kiállás, a becsületes küzdelem helyett az orgyilkosságok, propaganda és a lázítás eszközeihez nyúl, azoknak a gyengéknek az eszközéhez, akik a kezükben lévő hatalmat csak ilyen nemtelen módon tudják gyakorolni. Attila lenézése, megvetése jut ezeken a néha indulatos tárgyalásokon kifejezésre. Az erősebb jogát alkalmazza a gyengébbel szemben, mint Napoleon, tehát nem kell itt valamilyen keleti barbárságra gondolni, mint egyes nyugatias ízlésű íróink teszik. Az ellenséges propaganda, mely felvette a harcot Attila világuralmi törekvéseivel, maga elé fogja Európa rettegő lakosságát. Ξ népek számára Attila, maga a megtestesült, rémség, a borzadály és Isten csapása egy személyben. Nevéhez nem tapadt több kegyetlenség, mint egy gepida, frank, vagy vandál provinciális fejede-

lemhez és nem volt vérszomjas következetességből, mint Geiserich, vagy egyik-másik római császár. Mégis ha regényes forrásainkat s főleg Priskost olvassuk, önkéntelenül az a benyomásunk, hogy Attila még a legindulatosabb dühkitöréseinél is emberségesebb volt, mint kortársai, akik az udvari orgyilkosságokat valóságos szadista kegyetlenségekkel eszelték ki. Még ha nem hisszük is el, hogy az ilyen félelmetes erupciók hatásraszátmító, megrendezett színészkedések voltak, még akkor is azt kell gondolnunk, hogy Attilát csak a legszemtelenebb fondorlat, a legalattomosabb diplomáciai mesterkedés hozta ki sodrából. De rögtön visszatért méltóságteljes, komoly megfontoltsága, ha kitombolta magát. Mert önuralma nagyobb volt, mint a szenvedélye. Onegesius, a birodalomban utána a második ember, a főhadvezér, ura természetét jól ismerte és nemes hivatásának tartotta mérsékelni a király haragját és helyes irányba terelni az egyébként jóindulatú urakodó akaratát. Egyébként Attila indulataival nem áll egymagában. Nagy Sándor leszúrja legjobb barátját, Nagy Péter gyilkosságok sorozatát követi el, amikor hatalma forog veszélyben és Napoleon egyáltalán nem válogat az udvarképes kifejezésekben, ha az ellenfél diplomatái felbőszítik. És egy hódító, aki érzi hatalmát, jobban fel tud ingerlődni, mint a hétköznapi ember. Ha a hódító útját állja *egy* nyomorúságos kis város, melynek falai szemmel láthatóan nem sokáig tudják őt feltartóztatni s melyet egy maroknyi vallásilag fanatizált ember véd csupán, érthető, hogy az időveszteség annyira felbőszíti, hogy a várost eltörli a föld színéről. Ez különben minden guerillaharcban, kcmitácsi, vagy partizán küzdelemben az egyedüli módszer a polgári lakosság, mondjuk nemzetközi jog-ellenes ellenállásának a letörésére.

Ezért korántsem lehet forrásaik alapján Attilát kíméletlen, kegyetlen, vérszomjas keleti kényúrnak feltűntetni. A világhódító óriási erőforrásokat hoz mozgásba, rettegés előzi meg minden lépését. Így érthető, hogy ellenségei kimagasló alakjára félelemmel vegyes borzadállyal tekintettek. Elsősorban a két római birodalom, a nyugati gót udvar és az egyház látta benne a túlnyomó, mindent elpusztító ellenfelet. Már Jordanes azt írja,[13] hogy az Isten őt a népek rémületére teremtette. Valóban széles földön így is terjedt el a híre. Ezt a háborús pszichózist azonban nem szabad túlbecsülnünk. Gondoljunk csak arra az olthatatlan gyűlöletre, mellyel a görögök Macedóniai Philipposra, a kelták Caesarra és Európa nagy része Napóleonra tekintett, hogy napjainkból amúgy is eléggé ismert példákat ne idézzünk. Az ellenséges propagandával szemben Attila napról-napra növelte a rendelkezésére álló erőket és diplomáciája sikerrel bomlasztotta szét az ellenséges szövetségeket, előbb az érdek szavával éket verve a két római birodalom közé, majd szétporlasztva a nyugati koalíciót.[14]

Mindaz, amit Onegesiusról tudunk, amellett szól, hogy sokoldalú és tehetséges ember és következetes, férfias egyéniség volt. Egy dühöngő despota pedig az ilyen egész férfiakat nem tűri meg maga mellett. Aki Nagy Sándor, Caesar és Napoleon életét ismeri, jól tudja, hogy a világhódító sokszor tehetetlen a viszonyokkal, az emberek és események ránehezedő áradatával szemben. Ilyenkor a legnagyobb emberen is úrrá válik a szenvedély, a legborzasztóbb szenvedélyek egyike, mert ekkor a szerencse kegyeltje is érzi, hogy a mindent megvalósító akaratember számítását keresztülhúzta egy másik, porszemnyi emberke. Attila komor arcát ilyenkor elönti a vér, szeme szikrázik, szavaiban egyáltalán nem válogat,

gyalázó kifejezések, rettentő fenyegetések egymást váltogatják, magából kikelten kiabál. A mindenható nagyúr haragjától reszket mindenki és még a legközelebb állók is féltik az életüket. Ezért követi még a leghatalmasabb germán fejedelem is vakon azt a parancsot, amit Attilától kapott. Tud kegyetlen is lenni. Ilyen elsősorban az összeesküvőkkel szemben. Kíméletlenül üldözi azokat, akik hűtlenné váltak és a római birodalom szolgálatába léptek át. Ha kezére jutnak, büntetésük a keresztrefeszítés. És kíméletlen az ellenálló városokkal szemben is. Ha áteresztik és meghódolnak, semmi bántódásuk nem esik és életüket tovább folytathatják a birodalom keretein belül. Ha azonban ellenállnak, földdel tétetnek egyenlővé, lakosságuk pedig szolgasorba kerül.

Ezzel szemben éppen történeti forrásaink jegyzik fel, hogy a hatalmas király tud emberséges és megbocsátó lenni. És valóban ebben az egy darabból faragott emberben sokkal több az emberi részvét és megértés, mint símamodorú római, vagy faragatlan barbár ellenfeleiben együttvéve. Akik ismerik őt és ezek közé tartozik a hatalmas Onegesius is, jól tudják, hogy könnyen engesztelhető. Mégha a legmegbízhatatlanabb ellenfeléről van is szó, megbocsát neki. És meggyőzhető magasabb politikai érdekek kihangsúlyozásával is. A bizánci tolmács, aki életére tör, pénzbírsággal, halálfélelemmel és rövid fogsággal megússza a merénylet tervét. Sokszor azután ez a nagylelkűség káros is. Kár némelykor megtorpanni a látszatakadály előtt. A gyors fellépés az ellenség végleges összeomlását idézheti elő. Sokkal kisebb erőkkel foglalja el Greiserich Rómát és Odovakar Itáliát! Attilának nem kellett volna megtorpannia Konstantinápoly falai előtt, vagy a Po partjain.

Attila emberi sajátosságait talán a forrásoknál is jobban megőrizték a nyugati legendák és különböző mondák, melyek bár a képzelet alkotásai és sokszor több bennük a fantázia, mint a valódi emlék és a hagyomány, mégis bizonyos mértékben képet adnak arról, hogy miként maradt meg Attila annak az Európának az emlékezetében, mely nem viseltetett vele szemben ellenségesen. Attila a magyar krónika szerint derék, nemes jellemű ember, dicsőséges uralkodó és ez ment át a magyar köztudat értékesebb felébe. Hogy a magyarság a hunok nagy királyáról magának ilyen képet alkotott, az természetes, hiszen az Árpádok korától nemzeti hagyomány hirdeti a hún-magyar rokonságot. Viszont igaz, hogy a nép termő képzelete nem mindig őrzi meg az eredeti emberi sajátosságokat. A történelem nemes egyszerűségű uralkodójából a hún krónikában pompakedvelő nagyúr lesz, az északi germánoknál pedig kapzsi és kincssóvár deispota. Ezek a mellékszínek azonban nem fontosak, mert hiszen az ellenséges propaganda terjesztette Európaszerte a legsötétebb híreket Attiláról.

Tagadhatatlanul Attilának is voltak emberi hibái. De ezek az emberi gyengeségek még sem azok, melyeket benne néhány újabb író, így Seeck és Váczy felfedezett. Szemére vetik, hogy túlságosan szerette a pénzt és a kincseket, amit a germán mondák egy része is kihangsúlyoz és amire nevezett írók abból következtetnek, hogy Attila hadjáratai során szerzett töméntelen zsákmánnyal nem elégedett meg, hanem ezen kívül is nemi szűnt meg állandóan több adót kipréselni a keletrómaiakból s hogy még attól a mai szemszögből nézve nemtelen eszköztől sem riadt vissza, hogy diplomatáinak is módot adott a meggazdagodásra és velük osztozkodott a bizánciaktól kipréselt ajándékokon. E tekintetben azonban csupán csak Priskos fölöttébb gyanús tudósítására hivatkozhatnak. Seeck megfeled-

kezik arról, bogy a *hunok* Attila vezetése alatt nem pusztítottak, zsákmányoltak inkább, mint bánmely más hadviselő nép. Hiszen Stilicho és Alarich, az egyik római, a másik gót vezér egymással versenyezve pusztította a Balkánt s a nyugati Róma területét germán hordák és a polgárháború véres dúlásai tették sivárrá és néptelenné. Attilát illetően a történetírás éppoly túlzásba esett, mint a vandálokkal és nagy királyukkal, Geiserichliel szlemben. Attila csak azt a kevés füvet kaszálhatta le, amit már az előtte végigviharzó germán népvándorlás nem taposott el. Priskos szörnyű képet fest az északi balkáni városok pusztuláisáról, de egy szóval sem említi, hogy hatvan évvel előbb ugyanezen tartományokon száguldottak végig a győztes germán csapatok. Attilát a népvándorlás többi vezető egyéniségétől éppen mérséklete és kímélete különbözteti meg, aminek mindig tanújelét adta, ha tehette. Csak a hiábavaló, időtrabló, konok ellenállás hozta indulatba, amikor azután valóban, rettenetes és kegyetlen tudott lenni. Nála talán nem volt öncél a rablás és a pusztítás, hanem csak az állandó háborúk kísérő jellegzetessége és magát a fegyveres összetűzést is szívesen kerülte el, ha volt mód rá. Ezért Seeck és követőinek véleménye Attiláról igazságtalan, vagy legalább is nem őt, hanem a kort kellene vádolniuk. A hún kincstár nem az ő egyéni passzióit szolgálta, hiszen életszükségleteiben egyszerűségre törekedett, hanem hatalmas birodalmáért és azért, mert birodalma fenntartásához alapot teremtett, nem lehet őt pénzsóvársággal vádolni.

Hasonlóan sablonos az a jellemzés, melyet Váczy ad[13] Attiláról, amikor a hunok lovasnomád mivoltával hozza kapcsolatba, hogy az ellenséges diplomácia fondorlatain átlátott és sikerrel kijátszotta ellenfeleit. A diplomata nem járhat el és soha sem járt el az ethika professzorainak szigorú elvei szerint és ebben lovasnomád és nyugati kultúrlény között különbség nincsen. Attila, ha a diplomáciájában ravasz tudott lenni, minden bizonnyal itt sem volt primitív, hanem széles látókörű és vaskövetkezetességű világpolitikus.

A hún király valóban nem volt hétköznapi eniherr, hanem nagyvonalú, kinek elképzelései interkontinentális világpolitikai síkon mozogtak. A szürke keleti és nyugati római diplomaták közt folyó beszélgetésből tudjuk meg, bár igen halvány vonásokban, hogy milyen méretűek voltak a tervei. Güldenpeniling[16] kiemeli, hogy nemcsak kortársai ítéletéből, hanem tetteiből is következtethetjük, hogy egészen kivételes egyéniség volt, akit a természet bőségesen ellátott mindazokkal az emberi tulajdonságokkal, amire egy uralkodónak és hódítónak szüksége van. Egyénisége rendkívüliségét bizonyítja, hogy személyét már életében valóságos legenda vette körül. Még Haage[17] sem tagadja, hogy Attila több mint egyszerű barbár fejedelem, akiben csak primitív és ösztönös emberi sajátosságok vannak, hanem, az európaiság lényegét sikerült neki megismernie. Ne gondoljunk itt azonban valamiféle gót kuitúrhatásokra, vagy pedig a római birodalom szellemiségének és intézményeinek a befolyására. Mert Attila nyugati értelemben véve büszke gőggel barbár. Nagyon jól tudja ő, hogy a fényes császári udvarban lenézik és megvetik, bár reszketnek tőle. Ismeri azt az idegen világot, mely városaiban minden fényt, pompát, látszatcivilizációt, de ugyanakkor nyomort és szenvedést is ö-sszehordoitt és arra hiú gőggel büszke, bár a szellemi élet, az állainvezetoi és katonai erények .mely süllyedése miatt ennek a világnak már vajmi kevés köze van a hellén-római civilizációhoz. Attila ösztönösebben, mint bármely birodalmi gondolkodó, látja a nyugati civilizáció hiábavalóságát, volt ideje megismerni azt, mint ahogyan egy japán

megismeri a nyugatot anélkül, hogy egy percre is szakítana a fajtájával és annak teljesen különváló világával. Nyugat a maga szellemével, problémáival mindenha idegen marad számára. Attila, mint a világbirodalom ura is megmaradt hunnak szokásaiban, felfogásában és világszemléletében egyaránt.

Jordanes számos utalásából arra kell következtetnünk, hogy lelke mélyén babonás volt, tele a keleti világ és a végtelen steppe számtalan sejtelrnességével és mindent elködösítő miszticizmusával. Hisz a jóslatokban is és nagy elhatározások előtt meghallgatja az udvarában élő kámokat, az ősi vallás papjait. Ebben semmi különös nincsen. Caesar is babonás volt és a többi nagy hódítókat is erős misztikus elhivatottsági tudat fűti át. Közelebb érzik magukat a transzcendentális tényezőkhöz, mint a közönséges halandók, úgy sejtik, hogy az istenség is közelebb áll hozzájuk, a világ diadalmas uraihoz. Pozitív ítéletekre hajlamos nyugati szemléletünk ezt éppoly kevéssé tudja érzékelni, mint azt a kapcsolatot, melybe keleten as isteni jogon való uralkodás eszméje alapján, a hatalom birtokosa közvetlen közelségébe jut a felsőbb isteni hatalmaknak. A nyugati .ember a keletit sohasem ítélheti meg a keresztény pozitivizmus szemszögéből, mert akkor nem fogja tudni megérteni. A hún tan-hu az Ég fiának tartja magát, mint a kínai császár, vagy pedig a japán tenno. Személye messze fölötte áll alattvalóinak, kiknek sorsát isteni rendelés folytán irányítja. A tan-hu, éppúgy, mint később a Caesarok, vagy egészen az új korig a szuverén uralkodók, meg van győződve arról, hogy uralma nemcsak isteni jogon, hanem isteni rendelésen alapul. Attila is hitt rendeltetésszerű küldetésében. A világ urául rendeltetett ki, nemcsak mint a ta.n-huk leszármazottja, hanem mint az isteni eredetű kard birtokosa is, mellyel az istenség kezébe adta a világ fölötti hatalmat. Attilában a reális hatalmi célok és as elhivatottság érzelme így egyesülnek hatalmas erővé. Ha megkérdezi kámjaitól a jövendőt, ezt nem azért teszi, mintha valamilyen misztikus intéstől várná a döntést, vagy ilyen módon akarná megtudni, hogy mit kell tennie, hanem azért, mert éppen az isteni küldetés fényéből folyik, hogy az istenséggel állandóan érintkezésben kell állnia.[18] De ha- hajlamos is a lovasnomád ezlekre a keleti miszticizmusokra, annyira nem kerül hatásuk alá, hogy tisztánlátását és cselekvőképességét befolyásolnák és az élet realitásaival őt szembehelyeznék. A puszta szele, hidege és forrósága túlerő? ahhoz, hogy az ember el tudna szakadni a földtől és a valóságtól. S valóban Attila minden tette azt bizonyítja, hogy tetőtől-talpig reálpolitikus és vigyáznunk kell, nehogy túl sokat tulajdonítsunk a jámbor gót püspök sok meséinek.

Így a mende-mondák világába való az a feltevés is, melyet, főleg regényírók vetettek fel, hogy Attila titokban keresztény volt,[19] vagy legalább is rokonszenvezett a nyugati vallással. *Annyi* bizonyos, hogy az új világvallás nem volt előtte ismeretlen. Mint a római birodalom belső viszonyainak alapos ismerője látta és felmérte, hogy mily hatalmas kohéziós erő a nyugati világ számára a kereszténység s talán emiatt is nem kelt vele harcra. Birodalmának sokféle népe vallásilag is tarka volt s ő igazi lovasnomiáid türelmiességgel viseltetett valamenyi vallással szemben. Semmit sem hallunk arról, hogy a kereszténységet üldözte volna, ami ugyan nagy negatív bizonyíték, de arról sem tudunk semmi bizonyosat, hogy rokonszenvezett volna a kereszténységgel. Ha Attila üldözte volna az új hitet, forrásaink legalább is kétszer annyit foglalkoznának vele.

Ősei hite szerint tudakolja meg a jövendőt és a hadiisten kardjának rendeltetésszerű jelentőséget tulajdonít. Ez pozitív bizonyíték arra nézve, hogy ősei hitét követte és sohasem volt keresztény. A pusztai török népek ritkán türelmetlenek, a meghódított népek vallásait békében hagyják mindaddig, amíg nem közösségbontók és államellenesek. Még az ozmántörökök is, bár ők harcos mohamedánok voltak, a hódított területeken sokkal kevésbbé korlátozták a különböző felekezetek szabad vallás gyakorlását, mint keresztényi uralkodó társaik. Az örmények üldözése inkább politikai okokra vezethető vissza. Attila türelmetssége politikai számításon és veleszületett sajátosságokon és nem rokonszenven alapult.

Amidőn a hunok nyugati előretörésük során érintkezésbe lépnek a nyugatrómai birodalommal és az állandó hadiállapot megszűnik, a római vezérek arra törekszenek, hogy ezt a pompás barbár lovasanyagot minél nagyobb számban nyerhessék meg zsoldosi szolgálatra magánhadseregük (buccellarii) számára. És mint a germánok, úgy a hunok között is szép számmal akadnak olyan harcosok, akik csengő aranyért szívesen vállalkoznak a kényelmes és nem is oly túlságosan veszedelmes zsoldosi szolgálatra. Ezért ott találjuk őket Stiiicho, Rufinus, Aetius testőrcsapatai sorában. A római császárság már századok óta idegenekből toborozza a tábori sorkatonaságot és jelentős mértékig germán vérrel védelmezi a birodalom határait a germánok ellen. Ezért az értékes szolgálatért természetesen készek nagyobb anyagi áldozatokra is. A puszták fiai az életmód mellett mint gárdacsapatok a nyugatiak egészen új fegyelmét és életrendjét megtanulják s erre ingyen nem lehet őket megnyerni. Hún lovassereg siet Honorius segítségére, majd ugyancsak valószínűleg hún segédcsapatok lehetnek Aetius elődének, a császárrá lett Constantiusnak seregében is. Végül pedig Aetius patrícius kizárólag a hunoknak köszönhette hatalmát. Míg nagyobb segítségeket maga a hún főkirály nyújtott, addig kisebb hún csapatok megnyerése nem hivatalos, hanem magánvállalkozás volt, amit a hún udvar megtűrt.

Már Rua felismeri, hogy *milyen szörnyű könnyelműség megengedni a hún fegyverfogható harcosok virágának a kivándorlást.* Vérzik a népük, csökken a törzsek harcos emberállománya és az ellenséget erősítik, amit az idegen zsoldosszolgálat önmagában véve jelent. Rua elképzeléseit Attila könyörtelen vaskövetkezetességgel végrehajtja. Megtiltja a keletrómai császárnak, hogy az ő területén zsoldosokat toborozzon és hogy α zsoldos szolgálatra jelentkezők átcsempészését végleg megakadályozza, minden szökevényt személy szerint visszakövetel és szörnyű kegyetlenséggel megbüntet. Másként ennek a nemzetpusztító rákfenének végét nem vethette. Ugyanezt az elvet fokozatosan alkalmazta a nyugatrómai birodalommal és Aetiussal szemben is. Kezdetben még nagyobb számú zsoldoscsapat érkezett nyugatra, majd Litorius szerencsétlen tolosai támadása óta nem hallunk itt sem újabb hún segédcsapatokról. Ennek az elzárkózásnak az lett a következménye, hogy a rómaiak évtizedeken keresztül nem kaptak a birodalom határain kívülről zsoldos utánpótlást, gyengült a seregük és népesesedtek az Attila rendelkezésére álló erők. De nemcsak az ellenség gyengítése volt a célja Attilának, ennek az intézkedésnek elsősorban mégis csak az volt az oka, hogy a nagy király népe jól felfogott érdekeit tartotta szem előtt, amidőn megakadályozta a hún vér fölösleges pocsékolását. Volt benne jó adag *gög* is, mert mélyen lealázó, ha megtűri, hogy egy hún, vagy pedig hún alattvaló az ellenség soraiban teljesítsen zsoldos szolgálatot.

Látjuk ebből is, hogy Attila a húnságtól lelkileg sohasem távolodott el s nagyravágyásában sohasem jutott lelki konfliktusba céljai nagyméretűségével, népének jól felfogott érdekeivel.

Különösen érdekes probléma, hogy mi lehetett a kapcsolat Attila világuralmi álmai és a hún nemzeti gondolat között. Nagy Sándor a macedón-görög világuralmi eszme kiteljesülésekor végtelen távolságba került egykori középhatalma dinasztiájának látókörétől. Régi vezérei meg sem értik őt. A világuralom távlatában az egykori macedón problémák kicsiny méretűekre szűkülnek össze. A macedónok kardja már csak eszköz a hellénizmus győzelmes terjeszkedése érdekében és maguk csak egy nép a sok között, az óriási birodalomban, melynek már nem is a vezető népei. Vajjon bekövetkezett-e ugyanez a végzetes, ki nem küszöbölhető tragikum Atilánál és hunjainál? Vajjon nem érezték-e a hunok is valahol Gallia és Itália térségein, hogy nagy uralkodójuk világhódítói tervei között mindjobban eltávolodik tőlük? Egyesek, főleg a szépírók szívesen elhiszik, hogy bátyjával Budával való tragikus összeütközése is ebből a lelki konfliktusból keletkezett s hogy az öregebbik testvér nem látja szívesen a germánok, görögök és rómaiak elhatalmasodását az udvarnál és az államvezetésében. Felteszik, hogy Buda félti a húnságot az állandó véres háborúktól, melyben maga a hún nép őrlődik fel lassan, miközben ura világuralmi ábrándjait szolgálja. Sőt egyesek szerint a fiaiban is folytatódna ez a kettősség, az ellenmondás az ősi hagyományok és a vegyesnemzetiségű, idegen szellemi behatások alá került birodalmi kormányzat között. Rámutattak arra, hogy Attilát germán fejedelmeik veszik körül, gótok, gepidák, római tanácsadók, titkárok, követek, kancellisták és a hódolt fejedelmekre önálló katonai feladatokat is ruház.

Véleményünk szerint ezek a feltevések alaptalanok. Figyelmen kívül hagyják, hogy a hunok Európa földjére érve nem vonhatták ki magukat az európai kultúra hatása alól. Letelepedésük, helyezkedésük, életük az európai problémákat közel hozta hozzájuk. A birodalom lakóinak többsége európai népekből került ki. A velük való együttélés kölcsönös alkalmazkodást tételez fel. Erre annál is nagyobb szükség van, mert ezeket a népeket nem olvasztották be egy centrális szellemű, tartományokra osztott, egységes jogi és társadalmi berendezkedésű birodalmi keretbe«, hanem turáni szokás szerint meghagyták a hódolt népek teljes autonómiáját s többnyire nemzeti vezetőit is. A két római birodalom szomszédsága, a római-görög népekkel való állandó érintkezés szükségessé tette az európai vezető nyelvek megtanulását. A világbirodalom ezernyi ügyének intézésére központi kancelláriára volt szükség s mivel nemzedékek alatt nem lehetett mindenre megfelelő hún embert találni, a vezetőréteget nem lehetett egyszerre több helyen is igénybe venni, Attila kénytelen volt ott keresni alkalmas egyéneket, ahol lehetett s így tagadhatatlanul kért Aetiustól is megfelelő képzett férfiakat éppúgy, mint ahogy szükség esetén germán alattvalóiból is választott ki rátermett egyéneket diplomáciai, vagy katonai feladatok megoldására.

Az új birodalmi és európai problémák megoldásához új utakat kellett keresnie s ez sokszor forradalmi átalakulást hozott a hunok számára. De a húnság közben nem vált vezető katonai arisztokráciává a fajilag idegen nagy többség felett és nem oszlott szét a birodalom egész területén, hanem törzsi kereteit megtartotta. Ezt elsősorban éppen a népi autonómiák tiszteletbentartása tette lehetővé. Az Attiláig eltelt három nemzedék alatt azonban ezekhez az új szükségletekhez hozzászokhattak

és ezért nem hiszünk semmiféle lelki konfliktusban. Különben is éppen Rua és Attila, ennek az új szemléletnek a képviselői vetnek véget annak az értelmetlen hún vérpocsékolásnak, mellyel a régi kalandozások jártak. Ők azok, akik a birodalmi gondolatot az első haza óta először teszik a hún célok középpontjába, Ha tehát e forradalmi változások bizonyos hún körökben ellenérzést válthattak is ki, mint például Mama és Atakam fiaiban, ezek a forrongások mégsem szolgálták a húnság jól felfogott érdekeit és a hún birodalmi gondolat ellen irányultak. A törökfajta egyébként is tűzállóbb annál, mintsem hogy az ilyen változás szíven találhatná. Megőrzi a maga ősi, zárt közösségi formáit, szokásait, de politikai, állami közösségi formája gyakran és könnyen változik. A törzs és nemzetség, a család érintetlen marad, bár a politikai formák felette gyakran változnak, Ezek szerint nem tudunk hinni abban, hogy Attila összeütközésbe került volna a hún nemzeti gondolattal, még kevésbbé hiszünk abban, hogy az európai élet lényeges változást hozott volna be a hunok lovasnomád életrendjében. Ha voltak és kellett, hogy legyenek olyanok, akik elégedetlenek voltak Attila új stílusával, azokat vagy az ellenséges propaganda pénzelte, vagy pedig azoknak a sorából kerültek ki, akik a kalandozások káosza után áhítoztak és akiknek a hún nagyságnál fontosabbak voltak az egyéni érdekeik.

Attila különben a nemzetközi érintkezésben is új stílust hozott be, ami a megvénült Európa számára annál is meglepőbb volt, mert rég leszoktak az ősi nemzetközi jogi elvek alkalmazásáról, melyet egykoron a régi Róma ismertetett meg a világgal. A lovasnomádoknál a nemzettek egymás közötti érintkezését nem szabályozzák nemzetközi szerződések, vagy írott szabályok, hanem az ennél sokkal hatékonyabb szokásjog. Attila tiszteletben tartja a követek sértetlenségét még akkor is, amikor azok elvesztették a jogukat arra, hogy ezt velük szemben alkalmazzák. A Bigila-féle gyilkossági terv éppen arra épült fel, hogy Attila gyanúját egy tisztes követség kiküldésével elterelik. A bizánci udvarnál különben is rendes gyakorlattá alakult ki, hogy kereskedelmi és diplomáciai ügynökök bujtogatják fel a hún király elten s ζ alárendelt nép eket. Ezzel az alattomos aknamunkával szemben Attila *űgy* küzdött, ahogyan tudott. Méltánytalanná azonban soha sem vált és a római követek sértetlenségét mindig tiszteletben tartotta. Ebben a tekintetben is valóban lovasnomád és úr volt alattomos ellenfeleivel szemben.[20] És a pogány hún erkölcsi magaslaton áll Róma keresztény cs aszar ai va ι szemben. A római birodalmakkal való viszonya különben is állandóan bizonytalan és mindig felborulással fenyegetett. Mindkét birodalom tulajdonképpen rendes évi adóval vásárolta meg a hún főkirálytól a békét, amely már Attila előtt talán két, ds mindenesetre *egy* nemzedékkel szokásban volt.

Dacára annak, hogy ez kétségtelen beismerése volt a birodalom belső erőtlenségének, az udvar úgy fogta fel a dolgot, hogy a császárság tuíajdonképpen pénzen vásárolta meg a túlhatalmas ellenséget, aki éppen a megállapodás következtében tőlük semmi mást sem kívánhat,' mint ezt az anyagi teljesítést és nincsen joga további követelésekre, további követelésekre. Nincs joga érzékenykedni és külső udvariassági formákból többet kívánni, mint amennyit neki az udvar önszántából ad. A római császárság alatt évszázados szokás alakult ki, hogy a túlságosan nyugtalan barbár fejedelmeket némi anyagi szolgáltatással leszerelték és ha lehetett, egyúttal a birodalom szolgálatába állították. Mivel az ilyen pénzbeli adományokat évi adó formájában nem akarták adni, leleményes

diplomáciájuk ezen olyképpen segített, hogy a barbár főnöknek valamilyen tiszteletbeli katonai rangot adtak és az évi szolgáltatás így személyes ellátmánnyá alakult át. Ily módon a császári tekintély és a birodalom méltósága sem szenvedett csorbát. Ez a módszer alkalmazható volt valamilyen kis germán, vagy szarmata fejedelemmel szemben, de nem válhatott be a hunok hatalmas főkirályánál, aki kezdettől fogva sokat adott a maga méltóságára, akárcsak a római, vagy a kínai császár. Eltekintve, hogy az Ég fia sérelmesnek találta, hogy egyszerű birodalmi hadvezérré degradálják és megfizessék, a lovasnomád felfogással is összeegyeztethetetlen volt az, amit a római diplomácia olyan természetesnek és egyszerűnek tartott. Hún felfogás szerint ugyanis, aki a békét állandó évi szolgáltatással megvásárolja, maga is szolgává válik és elismeri a hún királyt urának. Ebből és nem Attila gőgösségéből származtak az állandó súrlódások közte és a bizánciak között. Bár erről forrásaink nem tudósítanak, bizonyos, hogy ilyen ellentétek már elődei előtt is lehettek. A keletrómai udvar ugyanis, hogy függetlenségét mégjobban kihangsúlyozza, a hún főkirályhoz kisebbrangú személyeket küldött követségbe, ami Attilát, lekicsinylést látván benne, módfelett felháborította. Es a burkolt sértés annál meglepőbb volt, mert mindenki tisztában lehetett a két birodalom katonai erőivel. Amidőn Attila emiatt szemrehányást tett, a bizánciak előbb arra hivatkoztak, hogy náluk nem szokás, hogy a szkíta fejedelmiekhez előkelő követséget küldjenek, mert nekik az egyszerű követség, vagy pedig egy hírnök is megfelel. Később már egyéb kifogásokat hoztak fel, megemlítve többek között, hogy nincsen annyi előkelő birodalmi méltóság, hogy állandóan magasrangú követeket küldhessenek ki. Attila ezzel a válasszal nem elégedett meg, hanem valószínűleg érthető formában megmagyarázta, hogy bármennyire is nem tetszik ez a keletrómai udvarnak, el kell, hogy ismerje az egyenjogúságát és ugyanúgy respektálnia kell a hún államfőt, mint a perzsa nagykirályt, kinél hatalma és tekintélye semmivel sem kisebb. Kezdeti húzódozások után, midőn Attila a legerélyesebbein lépett fel, az udvar végül is kénytelen volt teljesíteni a kívánságát, a hún uralkodó egyenjogúságát, ha. nem is szerződésileg, de ténylegesen elismerte és ú. n, előkelő követséget küldött hozzá, amelyik patríciusokból, volt consulokból, vagy magister miliíumokból állott. Ez körülbelül megfelel a mai nagykövet-küldési jognak, így e példa alapján is Attila kívánsága természetesnek tekinthető.[21] Ha Attilát ezen tárgyalások közben néha elhagyta a türelme és élesebb szavakat használt, a római követek ezt megérdemelték, mert a bizánci udvar sértő kicsinyessége váltotta azt ki. Egyébként Attila nem mindig volt a diplomáciai tárgyalások során ilyen merev, de ebben az esetben megértjük kitartását, mert elvégre itt a nemzetközi elismeréséről és megbecsüléséről volt szó.

A zsoldosvezér a háborút magáért a háborúért csinálja, mert a hadakozás a mestersége. A nagy gót fejedelmeknek szintén életelemei a háború. A gót a zsákmányért többnyire azért harcolt, mert abból tartja fenn magát. Ezért nehéz a gótokat egy helyen megkötni. Ha kiélik a~l a területet, hol letelepedtek, új országot akarnak maguknak szerezni. Attila viszont nem azért pusztított, mert abban kedve tellett. Azt akarta, hogy a Duna vonalától délre két napi járásra ne legyen város és ne lakjon senki, hogy ez a terület éppen lakatlanságával védje az ország határát katonai meglepetésektől. Tizenkilenc évi uralkodása alatt, eltekintve a keleti hadjáratoktól, a római birodalom ellen mindössze négy hadjára-

tot viselt, melyek öt évet vettek igénybe, a többi években még akkor is, ha nem kötött közben békét,úgy nyugati, mint déli irányban nem támadott. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy Attila nem volt vérszomjas és harcraéhes kényúr, nem volt állandó ingere a verekedésre és hogy a fegyverekhez csak akkor nyúlt, amikor a békés, diplomáciai megoldások minden lehetőségét kimerítette. Attila talán nagyobb diplomata és államférfi, mint hadvezér. Hadvezetése módszeres, lassú, tervszerű és általában nélkülözi a meglepetéseket, a turáni hadviselés egyik leglényegesebb elemét. Természetéhez sokkal jobban illett elmélyülni a diplomácia szövevényes útjain és tárgyalásokkal, lelki hatásokkal, kényszerhelyzetek teremtésével elérni azt, amit egyébként csak nagy véráldozatokkal lehetett volna biztosítani. Nagy politikai és emberismeretével tökéletesen át tudta tekinteni az európai helyzetet, fel tudta ismerni ellenfelei gyöngéit és ki is használja. Az első balkáni hadjáratban megakadályozza a két római birodalom összefogását a vandálok ellen, mert felismeri, hogy a vandál hatalom megsemmisítése óriási katonai és gazdasági erőket szabadít fel a birodalom északi határainak védelmére. A nyugati és az itáliai hadjárat megakasztja a nyugatrómai birodalom konszolidálását. A vége-hossza nélküli tárgyalások, alkudozások, túlkö vetélések, a jó helyen alkalmazott színlelt kitörések és fenyegetések az ellenfél morális ellenállását törik meg és előbb-utóbb vérontás és pusztítás nélkül térdre kényszerítik. Mindez természetesen elképzelhetetlen tökéletes hírszolgálat, megbízható, követi tisztségre alkalmas egyének nélkül.

A háborúk eredményeikkel adják meg a súlyt ezekhez a tárgyalásokhoz. Mivel pedig Attila végcélja a világ meghódítása volt, abból, hogy katonáit és különösen a hún lovasságot annyira kímélte, – kivéve a galliai hadjáratot, – arra kell következtetnünk, hogy java erőit a végső döntésre tartogatta. Vannak, akik azt hiszik, hogy a keletrómai és később a nyugatrómai birodalmat nemcsak katonailag akarta megtörni, hanem sarcok, súlyos adók kivetésével gazdaságilag is tönkre akarta tenni. A tartományok tervszerű pusztítása ezt kétségtelenül elősegítette. Tény, hogy a balkáni hadjáratok a Duna városait csaknem kivétel nélkül rombadöntötték és lehetővé tették, hogy a hún hadsereg a jövőben komoly akadály nélkül nyomulhasson egészen a főváros alá. Hasonló kihatása volt a hosszadalmas galliai várostromoknak is, míg Itália a 452-es hadjárat után a Po vonaláig voltaképpen szintén védtelen volt. Ha ezt tekintetbe vesszük, csak akkor tudjuk értékelni azt, hogy a jövőben bekövetkező döntésnél, a hún lovassereg gyors megjelenését a döntő csaták színhelyén semmi sem akadályozza és ami Rómának egyik legnagyobb katonai hátránya volt, sem a limes, sem pedig a belső várak hosszú sora nem áll az ellenség útjában. Különben Attila nem mindig maga vezette a hadjáratokat, csak_ott jelent meg, ahol feltétlenül szükség volt rá. Ritkán avatkozik be személyesen a küzdelembe, vezeti és irányítja azt. Annál nagyobb volt azután a hatása annak, ha a legnagyobb veszély pillanatában, döntéseknél megjelenik az első sorokban és életét nem féltve maga. áll harcosai éj^re.

Attilában tehát a vezéri képességek mellett komoly államférfiúi értékek is voltak és ebben a tekintetben emelkedik messze kortársai fölé Attila államférfiúi értékeit nem tudta az utókor kellőkép értékelni. Attila kormányzása a belső igazgatás terén is bölcs és igazságos volt. Senki nála jobban az érdemeket nem ismerte el és a becsületes munkának és teljesítményeknek meg volt a megfelelő elismerése is. Ardarich és Valamir királyok hűségükért kedves emberei, de azért korántsem tar-

toznak állandó kíséretéhez. Túlközel nem engedte őket magához. Követeiben, ha már kipróbálta őket, megbízott. Ezért a bizalomért hűséget kapott cserébe. Orestesnek és Edekonnak, a rómainak és a hunnak egy pillanatig sem jut eszébe, hogy urát elárulja. Onegesius fölénnyel és önérzetében megbántva utasítja vissza Maximinos alattomos ajánlatát, mondván, szívesebben szolga Attila mellett, mint gazdag és nagy úr a keletrómai birodalomban. Tulajdonképpen Onegesius tisztában volt azzal, hogy az ő második rangú tisztje a hunoknál olyan magas méltóság, mint amilyet neki a rómaiak úgy sem tudnának biztosítani. A hún birodalom belső rendje, virágzása és egészséges lovasnomád szelleme az, amit a nyugati civilizáció csodálói barbarizmusnak neveztek, sok embert csábított a királyi udvarba. Egyiküket-másikukat talán csak a kalandvágy, vagy a meggazdagodás reménye hozta oda. Az ilyen emberek lelkén azonban Attila sasszeme csakhamar átlátott és már is vesztett ügyük volt. Mások őszinte elhatározással csatlakoztak s ezek közé tartozott Priskos volt viminaciumi kereskedője. Az ilyen komoly emberek azután sem Attilában, sem pedig a hunokban nem csalatkoztak.

Munkánk eddigi részében gyakran láthattuk, hogy a kortársak menynyire elfogultak voltak a hún nagykirállyal szemben, mennyire nem tudták felismerni szelleme nagyságát, izzó akaratát és messziremenő terveit, melyekben új világot képzelt el a régi megöregedett nyugati emberiség számára. Ha már a kortársak véleménye kedvezőtlen volt, az ellenséges propaganda még jobban befolyásolta a következő századok ítéletét.

De nem alkothatott Attiláról rokonszenvesebb képet az újkori történetírás sem. Mert ha nagy történelmi jelentőségét el is ismerik egy Ranke, vagy Mommsen, mégis Gibbontól Seeckig erősen egyoldalúan, hibáinak túlságos kihangsúlyozásával jellemezték. Seeck[22] pénzsóvár kegyetlen és barbár voltát emeli ki. Nagyjában az ő nyomdokain halad Váczy is.[23] Jobb a véleményük Haagenak és Güldenpenningnek, valamint Groussetnak.[24] Ez utóbbi, továbbá Schmidt[25] és Bury[26] Attilát Dzsingiz kánnal veti kegybe.

Magyar részről különösen figyelmet érdemel, hogy nálunk az Attüa portré egészen sajátos körülmények között évszázadok folyamán alakult ki. A magyar húnkrónika csodálatos összezavarása a magyar hagyománynak, a germán mondák és írója keresztény-román világszemléletének. Ezen speciálisan magyar felfogás hatása alól részben modern történészeink sem tudtak szabadulni. Évszázadok alatt a magyar köztudatot annyira átitatta a nyugati világ propagandisztikus jellegű és Attila Isten-ostora szerepét jeilegzően kihangsúlyozó szemlélete, hogy nem tudtak menekülni attól a benyomástól, mintha ezt a szerepet nem a közhiedelem ruházta volna rá Attilára, hanem ő maga is tudatosan játszotta volna végig. Igaz, hogy Attila isteni rendeltetésnek is tartotta azt, hogy neki a világ urának kell lennie. De ez uralmi gondolat volt és nem a keresztény propaganda által terjesztett végzetemberi szerep. Ha hitt is tehát az isteni rendeltetésben, ezt az Európa és a világ feletti uralomra értette és korántsem gondolt arra, hogy neki az lenne a hivatása, hogy a hűnbeesett emberiséget megbüntesse. Ktűnő és sokoldalú tudósunk, *Nagy Géza,* sem tud szabadulni ez alól az évszázados felfogás alól, ő is azt gondolja, hogy Attila végzetszerűen kirendelt egyéniség volt, aki maga is igyekezett növelni Európa hisztérikus félelmét és vállalta a kiküldött szerepet. Ettől eltekintve Nagy Géza helyesen felismerte,[27] hogy a népvándorlás legtöbb vezető alakját a pusztítás és a rombolás szelleme

hatja át, ellenben Attila mindig kísérletet tesz előbb a megbékélésre, igyekszik kíméletet gyakorolni és csak végső esetben nyúl fegyverhez. Nemcsak hadjárataival, hanem szelleme rendkívüliségével is igézetben tartotta egész Európát, hiszen egyébként híre-neve nem maradt volna fenn hosszú évszázadokon keresztül. „Mindenkép – mondja Nagy Géza – egy óriásilag kimagasló s a népvándorlás valamennyi alakját felülmúló egyéniségnek az emléke az, mit az európai népek között hagyott maga után, Ellenséges és szövetséges népek szőtték tovább emlékezetének hagyományait, de akár a rémülettel ölelkező gyűlölet, akár a csodálat és elragadtatás színezte ki azokat, mindegyiknek a hátterében ott rejlik az az ösztönszerűen kifejezett gondolat, hogy ez az ember vetett véget a világ régi rendjének s tőle indult ki az új rend, melyen a régi barbárság öntudatra ébredésével a középkori Európa épült fel. Az ő lángesze, akaratának ellenállhatatlan volta s egyéniségének rendkívüli varázsa adott céltudatos irányt annak az előbb nem sejtett erőnek, mely a barbárokban volt s ezt barát és ellenség egyformán átérezte. Benne összpontosították a román népek a népvándorláskori rombolások minden borzalmát, isten ostorának tekintették, eszményképen ebben a fogalomban állították maguk elé”.

Egészében érdekesen határozta meg *Seeck*[29] Attila világtörténelmi jelentőségét. Hogy a bizánci birodalom, – mondja – *nem.* omlott össze, mint a nyugati és annál ezer évvel tovább fennmaradt, elsősorban éppen Attilának tulajdonítható. Attila ugyanis megakadályozza, hogy a keletrómaiak a Duna innenső partjáról germán zsoldosokat toborozzanak, ami által ott egy, a germánoktól függetlenített, új harcos római-görög militarizmus alakulhatott ki. Van ebben a merész feltevésben valami túlzás, mint ahogyan Gibbon is túlozott, amikor a kereszténységet tüntette fel az antik világ bukása fő okozójaként. Seeck felfogását Alföldi veszi kritika alá. Rámutat arra, hogy a keletrómai birodalom hosszú fennmaradását nem az Attila határzára következtében előállott hadsereg-reorganiztájciónak, hanem elsősorban kitűnő földrajzi helyzetének köszönhette. Ügy északi, mint keleti irányból jövő támadásnál az ellenfél támadó ereje már az előtartományok védőbástyáin kifulladt, még mielőtt az erős falakkal védett Konstantinápoly alá beérkezett volna.[30]

Tagadhatatlan, hogy Rua és Attila politikájának nagy kihatása volt a keletrómai birodalom jövőjére, de mégis túlzás volna csupán abban keresni a birodalom fennmaradásának okát. Bármily fontosak egy nagy birodalom sorsánál a katonai szempontok, a szellemi és gazdasági erőtényezőket sem lehet kikapcsolni. A keletrómai birodalomban a rómaiság és kereszténység mint alkotó erő támogatta a vilá.gbirodalmi gondolatot. Seeck megállapításának inkább a negatív oldala a fontos.

A hunok nyugati irányú előretörése volt az, ami a Nagy Constantinus óta kialakulóban lévő új európai egyensúlyt felborította. Amióta a rómaiak az előretolt dáciai hídfőállásról lemondottak, a két nagy európai folyam, a Duna és a Rajna lett választóvonala a római-görög és a germán vilá-gnak. A germán népek az általuk birtokba vett területeken konszolidálódni és megtelepülve államokká formálódni kezdettek. Áll ez elsősorban a két gót népre, amelyek az elmúlt században a birodalom legveszélyesebb ellenségei voltak. De a Rajnánál is hasonló a helyzet az alamannoknál. A germán nemzeti államoknak ez a kifejlődése a Fekete-tenger partjain a germán befolyást kiterjesztette az Északi tengertől egészen a Donig, mely jóval nagyobb élettér annál, mint amekkorát ma a germán népek Európában birtokukban tartanak. A frankok, szászok, ala-

mannok nyugati és a gótok Pontus-menti letelepedésének megfelelően a germán népek súlypontja a Rajnánál és a Duna alsó folyásánál van. Ez a két vonal különben a római birodalom legveszélyesebb pontja is.

Ebbe a viszonylagosan nyugalmi helyzetbe bombaként csapott be a hunok megjelenése, mely a leghatalmasabb germán népeket kimozdítván lakóhelyeikről, a nyugati világra zúdította őket. Bár kezdetitől fogva a balkáni tartományok forogtak a legnagyobb veszélyben, a kitűnő bizánci diplomáciának mégis sikerült ügyes taktikával elérnie, hogy a germán népvándorlás iránya onnan elfordult és a nyugatrómai birodalmat özönlötték el. A germán népeket a felmorzsolódás fenyegette a hún roham és a limes között, ezért kellett a támadás veszélyét vállalniok. Így váltak a hunok közvetett okozójává a nyugatrómai birodalom bukásának. *A hunok emellett elhatározóan befolyásolták Európa mai néprajzi térképét is.* Visszavetették a germánok keleti irányú előrenyomulását, ekként behatoltak Európa népei közé a Pontus-vidékén át a Duna medencéig. Ezzel megmentették a keletrómai birodalmat a germán nyomástól. A bolgárok, avarok, magyarok nyugati irányú előtörése állandósította ezt az ékalakú török nyelvterületet. A tragédia ott volt, hogy a Kárpátoktól keletre elhelyezkedő lovasnomád népek sohasem érték be az értékes délorosz steppével, hanem állandóan nyugatra sodródtak tovább és egymásután, vereztek el a Kárpátok övén, vagy a Duna medencében.

Attüa világtörténeti jelentőségét tehát nem nyugaton, hanem keleten kell keresni. Az ő szilárd hatalma, bölcs kormányzása új egyensúly helyzetet teremtett és a hún hatalom konzerválására törekedett. Tragikus korai halála ezért gyászos az összes rokon népek számára. Mikor Attila 453-ban meghalt, a világhelyzet még nem bontakozott ki tökéletes formában. A két birodalmat övező várrendszer romba volt döntve. A hún hadsereg ereje töretlenül harcrakészen állott, míg a rómaiaké erősen meggyengült és a legutolsó itáliai hadjárat éppen annak a férfiúnak a presztízsét tépázta meg, aki egyedüli méltó ellenfele volt Attilának. Mindez összeomlott 453 után, alig egy évtized lefolyása alatt. A történelem örök tanúsága szerint a világbirodalmakat csak olyan szervező zsenik tudjá,k összetartani, mint Nagy Sándor, Caesar, vagy Dzsingiz kán, Napoleon.,v Velük rendszerint a nemzeti alkotó géniusz is hosszú időre kihamvad. Attila érdemtelen utódai neomcsak atyjuk nagy céljait nem tudták átvenni, hanem népük sorsának irányítására is alkalmatlanok voltak.

Soha olyan világhelyzet nem volt a török népek számiára, mint Attila korában. Attila a turáni népek nagy európai törekvéseinek a magyar és keresztény Mátyásnál és az ozmántörök és mohamedán Szolimánnál is nagyobb képviselője és mindkettőnél messzebbtekintő szemmel ismerte fel a rokonnépek nagy eurázsiai hivatását. Nem ítélhetünk felette halála következtében kettébetört pályafutása és gyenge utódai alapján.

A hún dicsőség éppoly mulandó volt, mint a napóleoni francia gloire, örök intéséül a világnak, hogy a népek nem az egymás feletti uralomra,, hanem az egymás melletti élésre rendeltettek.

JEGYZETEK A XII. FEJEZETHEZ.

1) Get. 35, 182-183.

2) Kézai I. 2. p. Kép. krón. és Bud. kr. Jordanessel egyezően írják le Attilát, azzal a különbséggel, hogy náluk szakálla nem ritka, hanem hosszú. Ez a hosszú szakáll már közeledés az európai férfiideálhoz. Embertanilag a gyér szakáll a valószínűbb. Hasonló Petz p. 45-48 szerint Attila személyleírása a harmadik Gudrun-dalban és az Atlaquidában.

3) Ezt Haagetól és Güldenpenningtől Bartuczig mindenki megállapította.

4) Ez egyúttal válasz Hunfalvytól kezdve mindazoknak, akik a gótoknak a hunokra való hatását túlértékelik. Ennek a gót hatásnak egyébként a túlon-túl sokat említése feltűnően gyanús kortársainkinál. Kritika nélküli értelmetlen feltevésekre ad alapot. Gyökerét nem fogják meg, hanem egymás levegőben lógó feltevésére utalnak.

5) Get. 50, 259. Kézai I. 4, Bud. kr. p. 29. Képes kr. 10. Thuróezi I. 23.

6) Jord. 50, 262.

7) U. o. 53, 272.

8) 50, 266.

9) Petz p. 74-78.

10) A hagyomány több más feleségről tud. Ezek közé tartozik a burgund királylány, a szép és eszes Krimhild, aki a magyar hagyomány szerint a mesebeli Aladár anyja. Beszélnek a hún krónika és Kézai nyomán Honoriáról is, aki a hagyomány szerint Honorius keletrómai (!) császár lánya. Hogy Honoria nem lett a hún nagykirály felesége, már tudjuk és abban is kétkedünk, hogy Attilának egy Krimiuld nevű felesége valaha is lett volna. A germán hagyomány Attila két fiáról tesz említést, kiknek neve a Nibelungenliedben Ortlieb, az Eddában Erp és Eitill, a Thidrekssagaban Ortvin és Erp, a Biterolfban Ort és Scharpfe, végül a Heldenbuchbah Ort és Scharpf.

11) Nálunk túlságos szolgaian követi Priskost Váczy.

12) Güldenpenning p. 373.

13) 35, 182.

14) Váczy p. 116 azt mondja, hogy a „megfélemlítés a nomádok régi taktikájához tartozott· Könnyebben hódít az, akitől félnek.” EZ igaz, csakhogy a megfélemlítés nemcsak a nomádok, hanem többé-kevésbbé a mindenkori hatalmasabbak hatásos propaganda eszköze.

15) p. 18.

16) p. 334-335.

17) p. 6.

18) Lényegében az elmondottakkal Váczy is tisztában van, annál furcsább, hogy ebből nem tudja a helyes következtetést levonni. Azt állítja (p. 122-123), hogy Attila felett a papok uralkodnak. Babonás volta számos baklövésre ragadtatja el. Egy jóslat miatt nem aknázza ki az Itáliában elért sikereket. Egy másik jóslat miatt nem a jogos trónörököst, Ileket, hanem Irniket kedveli, „emiatt nem tud a trónörökös kellő tekintélyre szert tenini”. A mauriacusi csata is máskép üt ki, ha nem hallgat a jósokra. Nyilvánvaló, hogy Váczy forrásaink

fecsegését szó szerint veszi és siet abból következtetéseket levonni. Csakhogy nincs semmi bizonyítékunk arra nézve, hogy ílek tekintélyét apja járatta volna le és teljesen valószínűtlennek hangzik, hogy a békés természetű Irnik tette volna vitássá Ilek egyeduralmát. A galliai döntő csatával kapcsolatos jóslatra vonatkozólag pedig Jordanes megbízhatatlanságát már kimutattuk.

19) Klage 985 szerint Attila keresztény, a Nibelungenlied 1335 pedig azt állítja, hogy a nagykirály keresztényi türelmességet tanúsít.

20) Haage p. 6. Güldenpenning p. 373.

21) Váczy p. 117-118 ezt az egyenjogúság elismertetéséért folyó küzdelmet Priskoshoz szószeriint ragaszkodva írja le s mint Attila babonás voltánál, úgy itt is forrása túlzásokra ragadtatja. Nem ismeri fel, hogy a rómaiak részéről volt értelmetlen gőg, hogy a kétségtelenül erős hún nagyhatalom egyenjogúságát nem ismerték el és nem Attila részéről hiúság, hogy ezt kierőszakolta. Nem látja meg, hogy Priskos az udvar egyoldalú álláspontját és nem a hunok felfogását adja vissza. Nem lehet tehát neki hinni akkor, amidőn azt írja, hogy Attila, mikor kívánságát végül teljesítik és tényleg előkelő követeket küldenek hozzá, oda lenne az örömtől és a boldogságtól, hogy az udvari ranglistán nagyméltóságú rangot betöltő egyének keresik fel. Elragadtatásában azután az előkelő követek elé megy a határig és minden kívánságukat teljesíti. A gyilkos merénylet tervének a felfedezése után ez az előzékenység túlságosan színpadias lenne! Hogy a hún közfelfogás mennyire más volt, mint azt Priskos nyomán Váczy elképzeli, az Priskos tudósításából is kitűnik, ahol leírja, hogy a hún és bizáinci követség személyzete összevesz uralkodóik isteni volta és elsősége felett. Ezekután téved akkor is Váczy, amikor úgy látja, mintha Attiláaiak eleinte módfelett tetszett volna a neki adományozott magister militumi cím, mert „a magas bizánci rang kétségkívül hiúságát legyezgette”. Ez ugyanaz, mintha a valóban hiú Vilmos császárról a késő utókor történetírója azt állítaná, hogy módfelett boldog volt a magyar huszárezredesi rangja miatt, amit mint a Vilmos-huszárok tulajdonosa viselhetett. Honoria kezére is – mondja tovább Váczy – csak azért pályázott, hogy a császár sógoraként egyenjogú fél lehessen. Ez Attila messzemenő politikai céljainak tökéletes félreismerése! Váczynak az a hibája, hogy nem tudja, hogy egy lovasnomád, vagy általában ázsiai fejedelem nűlyen mérhetetlen távolságban érzi magát ilyen kicsinyes dolgoktól. Túlságosan primitívnek képzeli Attilát. Pedig a hún király önérzetes volt, amire úgy Miaasztiájának ősisége, mint hatalma és saját teljesítményei egyaráint feljogosították. Az udvar kicsinyes kendőzgető diplomáciájával szemben kikényszerítette azokat a jogokat, melyek őt nemzetközileg kétségkívül meg is illették.

22) VI. p. 28.

23) p. 119-120.

24) p. 123.

25) CMH I. p. 360.

26) I.^{2} p. 272-273.

27) Mill. tört. I. p. 307-308.

28) i. m. p. 316.

29) VI. p. 315-316.

30) Feltűnő, hogy úgy Seeck, mint Alföldi, a katonai szempontok hangoztatásánál elfelejtik megemlíteni azt a döntően fontos körülményt, hogy Attila a dunai limes és a fővárosba vezető nagy útvonalak útelzáró várainak lerombolásával tulajdonképpen szabaddá tette az utat a főváros ellen indítandó hadműveletekre. A keletrómai birodalom oly fontos erődrendszerét egyébként csak Justinianus hozta újból rendbe. Alföldinek igaza van abban, hogy Seeck

következtetéseinek merészségét megállapítja, de az ő feltevése sem sokkal eresebb a Seeckénél. A földrajzi helyzet éppúgy nem tudja egymagában érthetővé tenni egy birodalom hosszabb ideig tartó életét, mint az átmeneti militarizálódás sem. A bizánci birodalom hosszabb élettartamát a Seeck és Alföldi által felhozott szempontok mellett nagyobb belső ellenálló képessége és egységesebb imperialista szelleme magyarázza. Egyébként Alföldi a „Menschen, die Geschichte machten" Bd. I. p. 229 s köv. tanulmányában más vonatkozásban is túlzásokra ragadtatja magát. Elismeri ugyan Attila hadvezéri és politikai képességeit, de a hunok germanizalódasarol beszél, Attila hiúságát túlságosan kihangsúlyozza és megismétli kedvenc feltevését, hogy a hunok, mint egy kozákhorda ültek volna rá a tnépek nyakára.

XIII.

ATTILA A SZÁZADOK FORGATAGÁBAN.

A MONDA ÉS AZ ELMÚLT SZÁZADOK ATTILÁJA.

A történelem kiemelkedő nagy vezető személyiségei mindig tovább éltek az utánuk következő századok szemléletében. Nagy Sándor, Caesar, Napoleon, a világhódítók, az emberi szellem nagy képviselői, vallásalapítók, művészek és írók újból-újból megformálódtak, túlnyomó részt azzá, mint amilyen az őket megmintázó későbbi korszak volt. Cato, Brutus és kortársaik a francia forradalom korában a szabadság héroszai lettek, hogy majd a német egység korszakában Caesar foglalja el a helyüket a kor alkotó képzeletében. Nálunk Széchenyi és Kossuth eszményein keresztül vívta kétféle magyar szemlélet a harcát és a legutóbbi évtizedekben Szent Istvánt választották ki a magyarság európai hivatásának és a magyar egységnek a képviselőjévé. A nagy egyéniségek így hatnak későbbi korokra, de ugyanakkor az utódok ahisztorikus módon megváltoztatják a múlt vezetőinek való és igazi emberi portréját. Amilyen tévedés volt Bru tust a liberális szabadságjogok, vagy Caesart a vümosi autokrácia példaképévé választani, olyan ködös távolságban van a ma élő magyarjától Szent István legendás és missziós képe.

Attila világtörténeti jelentőségének éppen az a legékesebb bizonysága, hogy Európa legtöbb népének emlékezetében mély évezredes nyomot hagyott, A germán és román népek, pogányok és keresztények fantáziáját egyaránt foglalkoztatta az a tüneményes pályafutás, amelyet a hunok nagy királya befutott. Az egyházi pogányellenes propaganda, a két római birodalom gyűlöletet keltő hírverése, a nyugati germán népek aggódó félelme, a felszabaduló keleti germán népek függetlenségi törekvése a leigázó hún hatalommal szemben, népének csodálata, hódolt népeinek tisztelete, nem sokkal halála után a bőven termo legendákban, mondákban, eposzokban, majd később költeményekben, regényekben és egyéb művészi alkotásokban annyira összefolyt, a szeretet, az ellenséges propaganda és az emberi termő fantázia annyira szövevényessé tette a kései századok hagyományait, hogy abba rendszert csak a legutolsó században sikerült teremteni és csak akkor sikerült elválasztani a történelmi Attilát attól a többféle Attilától, melyet róla századok képzelete formált és részben formál még ma, napjainkban is.

Nekünk nem az a feladatunk, hogy a másfélezer éves hagyományok sokféleségét és sokaságát részletesen rendszerezzük, ez egy történelmi munka kereteit szétnyomná és bizonyára elhomályosítaná azt a képet is, melyet az előző fejezetben a történelem Attilájáról nyújtottunk, megelégszünk azzal, hogy áttekintést nyújtsunk és egy következő feladat volna megírni Attilát akként, ahogyan az őt követő századok látták.[1]

A MONDAI ÉS LEGENDARIUS HAGYOMÁNY OSZTÁLYOZÁSA.

Az Attiláról szóló nagyszámú mondai és legendás hagyatékot először Thierry foglalta össze. Az ő megítélése szerint ez a hatalmas anyag két nagy csoportra osztható. A keresztény római és germán világ Attilát kegyetlen, véreskezű és emberileg is ellenszenves zsarnokként tünteti fel, aki Isten csapása, ostora és a világ elpusztítására törekszik. Ezzel szemben a pogány világ és itt elsősorban a germánokról van szó, Attilát emberségesebb, megértőbb, bölcs, néha egyenesen tehetetlen jó uralkodónak tünteti fel.

Már Petz[2] kifogásolta Thierry osztályozásának merevségét és rámutatott arra, hogy a germán mondai anyag jelentős részében Attila gyűlöletes vonásokkal szerepel s hogy a román legendákban is találhatunk róla kedvező jellemzést. A különbséget a román és a germán szemlélet ellentétessége okozza. A román hagyomány legendákban jut kifejezésre, melyekben a műfajnak megfelelően nagy szerepe van a bűnös emberiséget sújtó isteni hatalomnak. Ezzel szemben a germán^mondáknak több köze van a népi hagyományokhoz.

H. de Boor már Jordanesben felfedezni véli az Attila portré jelentős vonásait. Már nála is megjelenik a félelmetes »agyúr éppúgy, mint a germán fejedelmekkel szívélyes viszonyban levő ember. Boor különbséget tesz a nyugati egyházi írók által alkotott és a germán-pogány Európa által megrajzolt Attila-kép között. Különben ez utóbbi sem egységes, mert más a kontinens és ismét más az északi germán világ Attilája. Nem a római és germán, a keresztény, vagy pogány környezetben kell tehát a jellemzés különbözőségének okát keresni, hanem a két műfajban, a legendában és a heroikus költészetben, mely elütő életszemléletnek a terméke.[8] Eckhardt Sándor különbséget tesz a vüágpusztító és az építő Attila között és igen érdekes példákkal mutatja ki, hogy ez a kettős arculatú Attila még hosszú századok multán is tovább él Európa nyugati felében.[4]

EGYKORÚ MONDÁK.

A népek mondatermő képzelete egyébként már Attila korában mesés köntösbe öltöztette az eseményeket. A hunok megjelenése által kiváltott pánik már Attila előtt különböző mende-mondák kelekezését tette lehetővé. Így keletkezett a hunok ördögi eredetéről, ördögi külsejéről, kegyetlen pusztításaikról beszámoló számos erősen propagandaízű tudósítás.

Az egyik legrégibb monda, a *szarvas-monda,* melynek egykorúságát a legnagyobb bizonyossággal meg lehet állapítani. A szarvasmonda motívuma ősi eredetű és különösen azért jelentős, mert ebben az eredetmondában a hunok is hittek. A mithikus állatőstől való származás motívuma már a Nőin Ulában talált eredeti hún hímzésen is feltalálható. A szarvasünő mint ősanya számos más népnél is feltűnik, így nálunk is, hol Hunor és Magor anyjának Eneh (ünő) a neve.

Hasonlóan foglalkoztunk már az egykorú *Isten „kardja* mondával is. A pásztor által talált kard a világ feletti uralom jelképévé és zálogává vált, minek csodatévő erejében maga Attila is hitt. Az Isten kardja hagyománya azután tovább élt a magyar királyi udvarban is, hol hasonló csodálatos erőt tulajdonították egy kardnak, melyről azt hitték, hogy Attila kardja.

Közelkorú lehet az *aquileiai gólyamonda* is, mely szerint Attila a város végszükségét a gólyacsaládok költözéséből veszi észre és ezt elhíresztelvén a seregben, katonáit döntő rohamra sarkallja. Ez a monda is átkerült krónikáinkba Jordanes és Viterbói Gottfried révén.[6]

Már Paulusnak feltűnik az erényes Digna öngyilkosságáról szóló mese, tőle azután átkerült Thuróczihoz,[7] Callimachushoz[8] és Oláhhoz[9] Helyi hagyományokat őrzött meg Paulus akkor is, amikor különböző északitáliai városok pusztulásáról számolt be. Aquileiával és Attila északitáliai hadjáratával kapcsolatos *Velemce alapításának a mondája* is, melyben természetesen éppúgy, mint a többi északitáliai majdnem egykorú mondában is nehéz a mesés hagyományt és a történeti valóságot egymástól elválasztani és elhamarkodott dolog lenne ezektől a történeti hagyományoktól a valósághoz való kapcsolatot megtagadni. Velence alapításáról szóló monda meglehetősen régi eredetű és igen valószínű, hogy α nagy kikötőváros alapítása valóban kapcsolatban állott Aquiíeia és más parthoz közel levő városok elpusztulásával. Ennek *nem.* mond ellen az sem, hogy a Chronicon Altinate a X. században a város alapítását a trójaiakkal hozza kapcsolatba,[10] mert ez tudós divat volt, de már ugyanebben a században Konstantinos Porphyrogennetos[11] tud a mondáról. Különben a Chronicon Altinate is az e korban szokásos Attila-Totila tudákos névrontás alkalmazásával megemlékezik arról, hogy a Totila elől menekülő lakosság alapította meg Velencét. Freisingeni Ottó[12] közvetítésével átkerül e monda a magyar krónikákba is.[13]

Bizánci eredetű egykorú monda *Marcianus álma.* A római császár azon az éjjel, amikor Attila meghal, látja a király összetört ijját. Ezt a Jordanes által feljegyzett mesét szintén átvették krónikásaink.[1',] Priskos jegyzi fel, hogy Attilának megjósolták, hogy legkisebb fia Írnek lesz az, aki családja fennmaradását biztosítani fogja. Ez azonban éppoly kevéssé tekinthető mondának, mint azok a következő korszakban általános elterjedettségnek örvendő tudósítások, melyek arról számoltak be, hogy Attila nem természetes halállal múlt ki, hanem meggyilkolták. A mondák lázas kutatása sokszor túlzásba viszi az irodalomtörténészeket. Mondát keresnek ott is, ahol történelmi valószerűségekkel állunk szemben. Javarészt áll ez Jordanes krónikás tudósítására. Így a derék püspök elmeséli, hogy Attilát hármas koporsóba helyezték el és hogy a temetést végző szolgákat legyilkolták.[15] Nincs seimimi okunk arra, hogy ezt az elbeszélést Priskos fantáziája szüleményének tartsuk.[1*] Ellenkezőleg mindaz, amit a hún királyok temetkezési szokásairól tudunk, Jordanes tudósítását csak megerősíti. Hasonlóképpen nem fogadhatjuk el Alföldi és Eckhardt azon feltevését sem, hogy Jordanes a Campus Mauriacüson vívott ütközet leírását hagyományok alapján színezte volna ki. Ellenkezőleg, mint az események tárgyalásánál már kifejtettük, minden jel arra vall, hogy Jordanes forrása, Cassiodorus itt meglehetősen tudatos és fantáziamentes számítottsággal elferdítette az általa jól ismert eseményeket, hogy valamiképpen a nyugati gótok tűnjenek ki győztesként.

Mint a kortársak, úgy az Attila korához közel élő krónikások sem tudtak szabadulni a gyűlöletet szító ellenséges propaganda hatásától és a sok mende-monda, mese és gyanúsítás már ő náluk összekeveredett a valószerű adatokkal. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert ezeknek a derék krónikásoknak javarészt csekély volt a kritikai érzéke. Marinst a sullanus emlékiratok halála után néhány évtizedre annyira befeketítették, hogy alig sikerült valódi személyiségét kiszabadítani ez alól

az ellenséges ködtakaró alól. Hasonlóan ellenséges szemléletű volt Kossuth Lajossal szemben a közelmúlt korszak esszéírása. A hős legendaszerű alakja az ellenséges propaganda hatása alatt mindkét esetben valósággal megszürkült. Az Attila-mondák igazi termő talajai csak a későbbi századok, amikor Európaszerte felburjánzottak az Attila-legendák és mondák s végül olyan szövevénnyé fonódtak össze, amelynek dzsungeljében alig lehet eligazodni.

A LEGENDA ATTILÁJA.

Míg a germán hagyományok területüeg viszonylag szélesen elterjedtek, a latin és általában a román népek hagyományai erősen helyi jellegűek, minden belső összefüggés és sokszor rokon motiválások nélkül. Másik jellegzetes sajátosságuk, hogy szoros kapcsolatban állnak az egyház hivatalos álláspontjával, ami különben érthető, mert a legtöbb nem élő szájhagyományból örökítődött át, hanem egy-egy pap feljegyzéséből. Míg a germán hagyomány hősi szemléletű és jelentős részében a pogány korszak világszemléletének szülötte, a román hagyomány keresztény és legendárius jellegű. A históriai személy egyéni vonásait a legenda sokkal kevésbbé őrzi meg, célja nem jellemrajz, hanem az egyházi propaganda, mint Boor mondja,[17] a politikai összefüggéseket prédául dobja az elszigetelt eseményeknek. Valamennyiben a lokális elem kerül túlsúlyba (Róma, Paris, Troyes, Orleans, Aquileia, Ravenna) s mint Thierry szellemesen megjegyzi, minden város a legnagyobb tisztességnek tartotta, ha Attilával szemben kapcsolatba kerülhetett, akár elpusztította, akár pedig megkímélte, vagy újjáépítette. A legendák szülőföldje Gallia és Itália, vagyis az a terület, melyet Attila félelmetes hunjaival beszáguldott. Hispániában nem volt, ezért ott hallgat a helyi hagyomány, viszont a Balkánon sem képződött legenda, amiből nyilvánvaló, hogy a legendák kialakulásánál más tényezők is közrejátszottak, mint aminőket általában eddig figyelembevettek. Mert valóban meglepő, hogy a nyugati birodalom területén Attila emlékezete sokkal inkább megmaradt a népi hagyományban, mint a szintén keresztényi keleten, mely rövid egyéves hadjárat során legalább annyit szenvedett a hunoktól, mint Gallia és Itália. Nehéz feltételezni azt, hogy a görög kelet termő fantáziája kisebb lenne a romanizált nyugaténál, vagy hogy a keleti világ reálisabban szemlélte volna a hún hadjáratokat és kevesebb legendárius fantáziával aggatta volna körül. A legendák korlátozása nyugatra inkább amellet szól, hogy a nyugati kereszténység sokkal inkább a keresztény világ élet-halál harcának ismerte fel a küzdelmet a világhódítóval, mint a keleti egyház. Jellemző különben, hogy a középkor minden nagy alkotást Caesar s minden pusztítást Attila nevével fűzött egybe.

Az egyházi, a nyugati és a legendás Attila-portré a *flagellum Dei* elképzelésében csúcsosodik ki. Attila a pogány démoni világ előharcosa szemben a kereszténységgel és a nyugati kultúrával. Nagy ellenfeléből, Aetiusból ezért lesz oly jelentős személy, mert a legendák világában az isteni hatalmat megtestesítő egyházi férfiak mellett ő az egyetlen számbajöhető komoly szereplő. Ez az oka aimak, hogy Aetius jelentősége sokszor túlméretezett. Pedig ez ellen a nyugati közfelfogás ellen Aetius számos irigye és ellensége hosszú időn keresztül hiába küzdött. És valóban ő volt a kései Róma oltalmazó pajzsa, előbb húnbarát politikájával, későb pedig Galliában kemény kiállásával.

Hogy a hunok, az emberi bűnök és romlás láttán haragvó Isten bőszszuló eszközeként jöttek Európába, ez a gondolat már a IV. század íróinál is feltűnik.[18] Az isteni büntetés gondolata igen régi. Thierry[10] utal arra, hogy már Ézsaiás próféta a bibliában az asszirokat az isteni harag veszszejének (virga furoris)[20] nevezi, akiknek az a rendeltetése, hogy a bűnbeesett zsidóságot megbüntessék. A flagellum Dei, *Isten ostora* jelzőt először Szent Ágoston alkalmazza[21] és pedig nem is a hunokkal, hanem a gót Alarichhal kapcsolatban s igen valószínű, hogy mind azokat a csapásokat, melyeket a római világ a népvándorlás kezdete óta elszenvedett, az egyház egészében a nyugati világ bünhődésére szánt isteni büntetésként fogta fel. Az Isten ostora elnevezés tehát nem Attila személyére kitalált jelző, hanem egy céltudatos keresztényi propagandának később rá, mint a keresztényi világ legnagyobb ellenségére átvitt fogalma. Isidorustól kezdve[22] azonban ő neki lett az általános jelzője és igen volószínű, hogy erről maga a nagy király is tudomást szerezhetett és ő, hogy az ellenfél félelmét és nyugtalanságát növelje, nemzetközi propagandájában kellőképpen ki is használta.[23] Kézai[24] és nyomában többi krónikáink[23] azután primitiv fordulattal ezt a jelzőt felveszik Attila királyi címébe, ami annál is valószínűtlenebb, mert a hún tan-hu aligha lehet egyidőben az Ég fia és valamilyen más istenség ostora. Nagy Géza[26] kísérletet tett arra, hogy e fogalom ősi lovasnomád eredetét kimutassa, mi azonban felfogását nem tartjuk meggyőzőnek. Hogy krónikáinkba miként került bele ez a fogalom, nehezen tisztázható. Tény, hogy már az ősgestában és a forrásul szolgáló Viterbói Gottfriednél is meg van. Annyi bizonyos, hogy Attila e jelzője a legendák óriási hatása következtében az egész középkoron át megmaradt s mint közvélemény formálta jelző található meg Grotiusig,[27] sőt a könyvnyomda és regények jóvoltából egészen napjainkig.

A legendák leírása a keresztény nyugati világ álláspontját adja vissza, mely szerint Attila a kereszténység legveszedelmesebb ellensége és éppen emiatt gyakran az ördögi *gonoszság* képében kell megjelennie. Ettől az isteni csapástól csak váratlan halála mentette meg a nyugatot. Vele szemben áll az egyház a maga egyszerű papjaival, vagy püspökeivel. Ezeknek a kezében nincsen világi hatalom s mégis rendszerint fölébe kerekednek a világhódítónak hitük erejével és az Isten csodálatos támogatásánál fogva. Csak természetes ezek után, hogy a legendákban Attila sokkal elfogultabb színezésben áll előttünk, mint a germánok mondáiban.

A leggazdagabb egyházi hagyomány Orleans püspökének, *Szent Ankmiusnak* személye körül alakult ki, akinek a történelem tanúsága szerint is nagy szerepe volt a fontos város védelménél. Ez a legenda igen korai eredetű és éppen ezért nehezen választható el a történeti forrásoktól. Már egy századdal az események után Toursi Gergely krónikáját áthatja és pompás, költői példája az isteni segedelembe vetett hitnek.

Történeti háttere van *Szent Lupus* Troyes püspöke legendájának, is, melynek az a lényege, hogy Attila a püspök kérésére megkegyelmez a városnak. Ez a két legenda, bár erősen propagandaízű, még nem halmozza fel azokat a gyűlöletes vonásokat, melyek egyébként a legendák Attiláját jellemzik. Már jóval kegyetlenebb Attila *Szent Stephanas* legendájában, mely Mettis város elpusztításának az emlékét őrzi. A város lakosságával együtt elpusztul, a papokat az oltárok előtt gyilkolják le és csak a szent oratóriuma .marad épségben. Itt tehát megjelent az egyház csodatévő ereje, mellyel szemben a világhódító is tehetetlen. Ez a motívum

még jobban kifejezésre jut a szintén Mettishez fűződő *Szent Auctor* legendájában. A lakosságot a hunok részben megölik, részben pedig rabságba hurcolják. De Szent István temploma épségben marad, mert az Isten pillanatnyi vaksággal sújtja a hunokat, akik nem látják a templomot, hanem mellette elhaladnak. A legenda továbbszövéseképpen, amint a hunok foglyaikat Dieuze felé hurcolják, átláthatatlan sűrű ködbe kerülnek. Kétségbe vannak esve és Szent Auctor arra inti őket, hogy ez az Isten csapása, melytől csak akkor szabadulhatnak meg, ha foglyaikat szabadon engedik. Szép és költői *Szent Aravatius* legendája is. Amidőn a tongresi püspök hírülveszi, hogy a hunok közelednek, Rómába megy és Szent Péter sírjánál könyörög népe megmeneküléséért. A apostol megjelen előtte és közli, hogy a város Isten végzése folytán nem menekülhet meg, de ő szent életéért elnyeri jutalmát, mert előbb meghal, mintsem hogy népe pusztulását megláthatná. A püspök hazatér városába és valóban rövidesen meghal. Rheims városához fűződik *Szent Nicasius* püspöknek és húgának, *Szent Entrópiának* mártíromsága. A püspök biztatására a város ellenáll. Attila leütteti a püspök fejét és testvére sorsára jut a másik szent is. E legenda Szent Anianuséval együtt a legtöbb históriai magot őriz *meg,* mert ezekben a nehéz napokban a nyugati egyháznak valóban az volt a szerepe, hogy megszervezze a népi ellenállást a hunokkal szemben.

Közismert *Szent Ursula* legendája is, mely már jóval későbbi időben jött létre és éppen ezért a legkevesebb köze a történelemhez. A legenda a maga sok cseleknínyével valóságos vallásos regény. Orsolya egy angol király leánya és elhatározza, hogy a még pogány vőlegényét meg fogja téríteni. Tíz főúri szűz és mindegyik mellett ezer másik kísérővel együtt hosszú utat tesznek meg és Rómában is megfordulnak. Amint Kölnbe visszatérnek; e várost éppen akkor ostromolja Attila. A királynak megtetszik à szép szűz királylány, de midőn nem akar hozzámenni feleségül, valamennyi kísérőjével együtt megöleti. Köln városa a 11.000 szűznek köszönheti a megmenekülését, mert a hunok tizenegy angyal-sereget látnak és félelmükben megfutamodnak. Az Orsolya-legenda minden valószínűség szerint nincs kapcsolatban a hunokkal és Attila szerepeltetése is erőltetett. A legenda tulajdonképpen őseink 922. évi kalandozásának emlékét őrzi. Hasonlóan teljesen regényes színezetű a VUE. századból való troyesi *Szent Memorius* presbyter legendája is, melyben Attilát kegyetlen és szószegő kényúrnak jellemzik, aki a hozzá egyházi énekkel felvonuló tizenkét ártatlan gyermeket és papokat megöleti és Memoriusnak saját maga üti le a fejét.[28] Végül körülbelül ezzel a legendával egykorú *Szent Genovéva* legendája is, melyről fentebb már beszéltünk.

A galliai egyházi költészettel nem veheti fel a versenyt az itáliai Attilával kapcsolatos költészet. Sok galliai motívum ismétlődik bennük. *Szent Johannes,* Ravenna érsekének legendáját Agnellus egyháztörténetíró őrizte meg.[29] Amidőn a hunok körülfogják Ravennát, az érsek imádkozik a városért, majd egyházi díszt öltve, papjai élén kivonul a város elé, ahol Attila is díszben, trónusán fogadja. Attila előtt látomásszerűen megjelenik Jézus Krisztus s ennek hatása alatt nemcsak az érseknek, hanem a városnak is megkegyelmez. Megígéri, hogy senkinek sem lesz bántódása, csupán átvonul a városon. A másik itáliai legenda Modena püspökéről, *Szent Geminianustól* szól, kivel Attila párbeszédet folytat s midőn a püspök magát Isten szolgájának nevezi, büszkén jelenti ki, hogy ő meg Isten ostora. Itt is átvonul a városon, de senkinek sem történik bántódása, mert a hunokat isteni vakság sujtja.[30]

Attila és Leo pápa találkozását már a következő korszak mondai motívumokkal szőtte át, melyek erősen legendárius jellegűek.[31] A történeti tény az volt, hogy Északitália elpusztítátSa után Leo pápa vezetése alatt előkelő követség jött Attilához és reábírta őt az ellenségeskedés beszüntetésére és közelebbről nem ismert feltételek mellett vele békét kötött. Attila feltűnő engedékenységét már kortársai nem értették meg. A história miscella azt írja, hogy midőn Attilát környezete megkérdezte, hogy miért vonult vissza, a király elmondta, hogy a pápa mögött egy félelmetes hatalmas öregember állott kivont karddal és halállal fenyegette, ha a pápa kérését nem teljesíti. Később ebből a látomásszerű jelenségből Péter apostol lett. Ez a monda azután átkerült a középkori irodalomba és azok közvetítésével a magyar krónikásokba is.[32] Nyilvánvaló tehát, hogy a hún krónikában *nem magyar hagyománnyal, hanem tipikus könyvmondával állunk szemben.*

A legendák erősen propaganda jellegűek, az ecclesia militans megnyilvánulásai jámborabb és népiesebb formában. Valóban az egyház püspökeinek és papjainak nagy szerepe volt a nyugati ellenállás megszervezésében, főleg Galliában. Az itáliai legendák nyilvánvalóan galliai motívumok alapján átformált helyi hagyományok. Elsősorban azt fejezik ki, hogy hiába olyan hatalmas Attila, a végén mégis mindig a fegyvertelen egyház és annak szolgái győznek és megállítják Isten ostora pusztító rombolását. Egyébként a legendák által rajzolt Attila-kép sem mindig sötét. Itt-ott átcsillan a gyűlölet alól a történelmi Attüa, a lovagias győztes és az ember. Így egy özvegy tíz lányával együtt öngyilkos akar lenni, de Attila ezt megakadályozza és gazdag ajándékot adat nékik. Marullus poéta Paduából személyesen felolvasott költeményében Attilát az Istenhez hasonlította. Ez az utálatos hízelkedés annyira kihozta sodrából a királyt, hogy a költőt meg akarja égettetni, de a végén mégis csak megkegyelmez neki.

A legendákból ismételten kitűnik, hogy Attilát nem vezette vallásos gyűlölet a kereszténység ellen, sőt általában az sem állapítható m<eg, hogy önmagáért a pusztításért rombolt és gyilkolt volna. A nyugati hadjáratok a hún és a római birodalom nagyméretű birkózásai voltak és mint minden háborúban, itt sem maradt vértelen és könny nélküli a küzdelem. Attila csak az ellenállókat bünteti és nem szigorúbb ez a büntetés, mint ami a frankok, gótok, vandálok, vagy a művelt rómaiak részéről éri a legyőzötteket. Csak a méretek nagyobbak és a veszély félelmetesebb és a nyomában keletkező gyűlölet kiolthatatlanabb. Valóban nemcsak pillanatnyi ellenfelek, hanem két világ áll egymással szemben. Az ellenséges felfogás sűrű hálót fon a világhódító emberi képe köré, de így is sokszor e háló mögül elővillan a bölcs, mérsékelt és nagyszívű uralkodó. Nem lehetett közönséges ellenfél, kiről az ellenség elfogult népi költészete is elárul ilyen emberi sajátosságokat!

GERMÁN MONDÁK.

A germán hősmonda irodalma, mint Eckhardt Sándor igen helyesen megállapította, valóságos útvesztő.[33] A kutatás általában két irányban ment túlzásba. A kutatók egy része nem vévén figyelembe az ezernyi valószínűtlenségét, meg volt győződve arról, hogy a germán hősmondák ősi eredetűek és ezen az alapon igen komplikált mondaközvetítési elméleteket állítottak fel. Másik részük viszont túlságosan skeptikus volt és arra az álláspontra helyezkedett, hogy e költemények javarésze sokkal későbbi

századokból való és nem eredeti mondai, vagy történeti hagyományt őrzött meg, hanem a krónikák és elsősorban Jordanes alapján gyártott könyvmondák. Ezen álláspont mellett Eckhardt felhozza,[34] hogy míg a franciáknál a hőskölteményekben nem szerepel Attila neve, a német *Reldenscangenak,* ha nem is mindig középponti alakja, de állandó szereplője. Náluk Attila ugyanaz, mint a franciáknál Nagy Károly és Artus, az ő udvara a centrum. Ebből azután sokan[35] egészen napjainkig arra következtettek, hogy a Heldensage Attila személye körül csoportosul. Petz ezt túlzásnak tartja,[36] de mégis valóban egyetlen germán hős, vagy uralkodó sem jut akkora jelentőséghez, nem szerepel oly sokszor. A történeti vezető személyek között csak Ermanrik és a berni Detre néven szerepeltetett Nagy Theoderich alakját fedezzük fel, ellenben nem szerepelnek Alarich, Athanarich, Geiserich és Chlodovech s a többi európai történeti szereppel bíró germán nagyságok. Ezek egyszerűen kiestek a népük mondai emlékezetéből.

A nagyság és a történeti jelentőség még a legelfogultabb mondai megjelenítésnél is kitűnik az Attila portréból. Petz azonban helyesen állapítja meg, hogy azért Attila a legtöbb esetben nem nyomja el a germán mondák germán főhősét. Téved viszont, mikor azt mondja, hogy a hún király szerepe csak epizodikus és akcesszorius jellegű. Ha ez így lenne, akkor nem tűnne fel csaknem valamennyi néphagyományban.

Attila a germán mondában kétféle jellemrajzzal jelenik meg, természetesen, ha bizonyos mértékben elnagyoltan általánosítunk. A Hildebrandsliedben, Waltharius-époszban, de főleg a Nibelungenliedben, Attila jóságos, vagy jóakaratú, szelíd uralkodó. Udvara a germán vitézek gyülőhelye, ahol barátságos fogadtatásban van részük. Néha *még* a túsz sem fogoly, hanem valósággal családtag. A Waltharius eposz még kidomborítja benne a világhódítót, de a többiben már békés és tétlen, inaktiv főhűbérúr s ezzel elárulja azt a korszakot, amelyben az ilyen ábrázolású hősköltemények születtek. Ez a lovagkor, amidőn nemcsak Attila, hanem a korban sokkal közelebbálló Nagy Károly emléke is elhomályosul ás hódítóból tétlen hűbérúrrá torzul. A Rabenschlachtban és a Dietrich-époszban Attila-portrénk nem érett még meg ennyire, de a Nibelungenliedben már a lovagfejedelem talál kifejezést. Még az atyai fájdalmát is elfojtja, ha hűséges hűbéreséről van szó. Mintaszerű családapa s talán túlsók és túlnagy szerep jut mellette a királynénak, aki tetterős nő. Attila a végzet beteljesedését összetett kézzel várja s helyette Kriemhild cselekszik. Természetesen ebben a tragikus tétlenségben is van valami egészen torz heroizmus.[67] Ennek az Attila-portrénak semmi köze sincsen a történelem Attilájához, aki éppen ellentétes emberi sajátosságokat hordozott magában. Nagy fantázia kell ahhoz is, hogy ezt a mondai Attilát kapcsolatba hozzuk azzal a Jordanes által egészen homályosan megrajzolt Attilával, aki Európa népei felett álló nagyúr volt, mert ezt a helyet éppen nagy aktivitásával biztosította. Valósággal bizarr hatású, hogy éppen a hún világhódítóból alkották meg a középkori keresztény főhűbérúr mintaképét. A monda ezt a portrét a délnémeteknél formálta ki, de ez_természetesen még nem jelenti azt, hogy e területen a mondák másik Attiláját ne ismerték volna, hiszen pl. a Szent Orsolya legendában a nagykirály mindennek nevezhető, csak szelídnek nem.[38]

Ennek a *másik germán Attila-képnek* sincs több köze a valósághoz. A másik mondacsoport hazája az északi germánság, Attila neve itt Atli. A hún uralkodó északon ugyancsak aktív személyiség, sok van benne a

félelmetes hódítóból. Az északi germánok Atlija más jellemvonásaival torzított. Atli kegyetlen, alattomos, pénzsóvár és szószegő zsarnok. E hős^ költemények beállítottsága túlnyomórészt tragikus, a környezet primitívebb és vadabb. Szemmellátható, hogy nem a fejlett hűbéri világ a termőtalajuk, hanem a régebbi törzsi környezet, hol még a vérbosszú divatos dolog. Atli itt sem világhódító, hanem elsősorban főhűbérúr s mint ilyen nincs bizonyos hűbéri erények hijján.[39]

Mindkét mondai főváltozat a maga sokszínű, széles meséjű, epikus elbeszélésével egyformán kifejezésre juttatja, ezt a bennünket mégis csak elsősorban érdeklő tényt, hogy Attila Európaszerte, századokon át nem halványuló tekintélyt vívott ki magának és ha ez a ködös hagyomány torz formában is, de megőrizte egykori germán alattvalóinak róla alkotott véleményét. A barbár Európa a népvándorlás korában és a középkor első századaiban állandóan forrongó katlan, a régi életformák, keretek felbomlottak, helyettük új állami közösségek jöttek létre és már addig is hosszú idő telt el, amíg a települési viszonyok állandósultak. Mindez a históriai hagyomány pusztulásához, a történeti tudat elhalványulásához nagymértékben hozzájárult. A második, harmadik településhelyen, már az őshaza emléke ködbevész s a legutolsó honfoglalás, mely a megállapodást és konszolidálódást vonja maga után, mindent elnyom közvetlen jelentőségével.

A GERMÁN MONDÁK ÉS JORDANES.

Amíg a német mondakutatás a nálunk is hosszú ideig korlátlanul uralkodó ú. n. mondaközvetítési elmélet hatása alatt állott, addig ennek a két Attila képnek eredetét nem tudták megmagyarázni. Mélyreható jellemzésbeli és tárgyi eltérések nem fejfhetők meg olymódon, hogy egy monda vándorlás közben esik át ilyen lényegi változásokon. Ma már annyi kétségtelen, hogy a kétféle Attila-kép a délnémeteknél (Nibelungenlied) és a skandinávoknál (Atlidichtung) keletkezett időben és térben elütő feltételek között.

A mondakutatás szempontjából legfontosabb kérdés, hogy mennyi e népmondákból a valóban népi eredetű és mennyi a történeti hagyománnyal kapcsolatos, inkább irodalmi jellegű könyvmonda bennük. *Voretzsch*^ kritika alá véve a történeti forrásokat arra a megállapításra jutott, hogy Priskos, Jordanes és követőik és a germán heroikus Attila-kép között nincsen kapcsolat. Hogy ez így van, arra a legjobb bizonyíték, hogy a nyugaton lakó frankok Attila haláláról csak későn szereznek tudomást. Voretzsch felfogása nem talált általános helyeslésre, így elsősorban Schneider szállt vele szembe. Boor újabb elméletet állított fel. Voretzschhez hasonlóan abból indul ki, hogy sem α frankoknál, sem a délnémeteknél a monda nem tud Attila haláláról, az előbbiek csak Paulus Diaconus leírásából értesülnek róla s mindjárt vérbosszúra gondolnak. Ezzel szemben az Atlidichtung tudomással bír Attila haláláról s úgy adja elő, hogy a királyt felesége ölte meg s ilymódon állott bosszút testvérei haláláért. A IX. században a kegyetlen Attila még ismeretlen az északiaknál. Ebből azt a következtetést vonja le Boor, hogy az északi monda és Jordanes között nincsen kapcsolat. Természetesen e feltevés után Boomak egy újabb mondaközvetítési elméletet kellett kitalálni, hiszen, ha az északi germánok a történeti tudósításokból nem szerezhetnek adatokat Attiláról, ak-

kor csakis valamilyen néphagyomány közvetítése révén juthatnak hozzá. Az északi és keleti germánság – írja Boor – egymással testvér és az elszakadás után is tartja a kapcsolatot. Ha ez így van, akkor feltehető, hogy a kultúrjavak is kicserélődnek a germánság e két ága között. Mivel pedig Jordanes könyvében részben a keleti germánság hagyományaira támaszkodik, Boor szerint ez a magyarázata annak, hogy Jordanes és az északi mondái-komplexum között annyi rokonvonás van. Ez különösen szembeötlik Ermanrik szereplésénél és negatív módon bizonyítja ez elmélet helyességét, hogy ugyanakkor a délnémet költészet Dietrichje a régi mondai anyagban ismeretlen s északra csak a XII-XIII. században jut el és akkor is német közvetítéssel.[41]

Az északi Attilát csak a gót környezetben érthetjük meg. Életében germánok veszik körül és germán környezete rombolja szét halála után birodalmát. A felszabadító harcok során Attila ősellenség lett, ekkor ruházták fel azokkal a hátrányos emberi sajátosságokkal, melyek az északi mondai anyagban találhatók: gőgös, ravasz, kincsreéhes és a bosszú művét egy germán nő hajtja végre.[42]

Ehhez az elmélethez meg kellett komponálni az ellentétet, hogy miként jött létre akkor a szelíd Attilának délnémet hagyománya. Boor erre is megtalálta a tetszetős magyarázatot, hogy ez a portré az összeomlás, a hunok és germánok élethalál harca előtti időből való.

Az ellentétes álláspontot elsősorban Eckhardt Sándor képviseli.[43] Szerinte a germán hún-hagyomány nem túlságosan régi eredetű. Az izlandi skaldok Jordanest és a többi krónikást olvashatták és az ott talált anyagot költői képzeletükkel gazdagították. A germán monda korántsem egységes, évszázadok sokrétű alkotása. Több, élesen elkülöníthető részből áll. Ha valamennyit összefűzi is Attila mindenütt megjelenő személye, tulajdonképpen több van bennük, mint az ő korszaka, legalább egy századot foglalnak össze. Legrégibb rész Ermanrik személyével és harcaival foglalkozik. Ez tehát a hunok és gótok első összecsapásának emlékét őrzi és erősen összezavart anyag. A második rész hatvan évvel későbbi ese>-ményekiet, a hún-burgund küzdelmeket, illetve azok emlékét őrizte meg. A harmadik, igen homályos és elrajzolt formában, a veronai Dietrichnek elkeresztelt Nagy Theoderich itáliai honfoglalására utal. E három történeti eseménnyel kapcsolatban Attilának semmiféle szerepe nem volt, mégis az ő közismert nevét komponálták bele a mondaköltők dalaikba.

Ilyen körülmények között nehéz elkülöníteni, hogy hol van a határa a mondai népi hagyománynak és meddig terjed az a rész, amelyet Jordanes száraz és szellemtelen krónikájából vettek alapul az énekszerzők. Amennyire kétségtelen, hogy ennek a germán mondai hagyatéknak volt népi eredetű része, éppoly bizonyos az is, hogy Jordanesnek a keze munkája csaknem a legtöbb helyütt felismerhető, mint olyan társszerzőé, akit az énekmondók sokszor másod-harmad közvetítéssel felhasználtak a germán őstörténet bibliájaként.

A legendás hagyomány sokkal önállóbban alakult ki. Tagadhatatlanul hatott a mondai képzeletre is. A kétféle Attüa-portré kialakulása tehát ezekután inkább magyarázható milieu-hatásokkal, mint mondaközvetítési elméletekkel.

A következőkben igen rövid áttekintést nyújtunk a germán mondai költészet anyagáról. Az egyes epikai termékek keletkezési ideje még ma is vitatott. Ugyanazon szereplő személyek feltűnnek több külön epikai cyklusban is. Így az ófelnémet eredetű *Hüdebrandslied* szereplő személyei

feltalálhatók az izlandi Asmundarsagaban is. A hősköltemény egyike a régi germán költészet legnagyobb alkotásainak.[44] A Hildebrandslied Dietrich és Odovakar küzdelmében tulajdonképen a keleti gót itáliai honfoglalásnak állít emléket. A gótok nagy vitéze Hildebrand párviadalban dönti el a küzdelmet a két nép között s megöli az ellenfél kiálló vitézét, Hadubrandot, akiről nem tudja, hogy a fia.

A X. századból való *Walthersage* szerzője I. Ekkehard (mh. 973) szentgalleni szerzetes. A mondának van alamann, északi germán és lengyel változata is. Egyike az első középkori verses regényeknek. Attila meghódítja Európát az óceánig s minden néptől kezeseket kap. A frankoktól Hagent, a burgundoktól Hütguntot és az aquitánoktól Waltert. A költemény azután Walter és Hiltgunt szerelméről és szökésükről ad számot. Attila szelíd és jóságos ember, kinél a túszok atyai bánásmódban részesülnek, de ugyanakkor harcias és világhódító fejedelem is.[45]

Még ma is vita folyik afelett, hogy a *Hunnenschlacht* címen ismert hősköltemény melyik csata emlékét őrzi. Egyesek a Campus Mauriacuson vívott nagy népek csatájával hozzák kapcsolatba, mások ismét a gót felszabadító háború emlékének tartják. Vitatható a régisége is.[46]

Kései eredetű a *Thidrekssaga,* valószínűleg a XIП. századból. Atli telhetetlen pénzsóvársága miatt bűnhődik. A költemény egyébként sem a történeti hagyománnyal, sem pedig közvetlenül a mondai anyaggal nincs kapcsolatban, annyi idegen motívumot halmoz fel. Attila benne már nem is hún, hanem friz eredetű. Igen jellemző mégis, hogy a hunok királya lesz és a történeti Erka királylány a felesége.[47]

Az óizlandi nyelven írott Eddalieder keletkezési ideje a IX-XI. századra, feljegyzésük azonban a XIII. század közepére tehető. Prózai változat Snorri Starlusontól ugyanezen korból ered. Ezen epikai dalok szerzői izlandi költők, akik Atlit kincsszomjas, kegyetlen és kétszínű uralkodóként jellemzik. Az *Atíaquida* és *Atlamál* című költeményekben Atli egyaránt eltéteti láb alól sógorát, hogy a kincsekhez hozzájusson s emiatt felesége, Gudrun áll rajta szörnyű bosszút. Gyilkosság, bosszúállás, kegyetlenség végig az egész költeménysorozat, mely semmiféle kapcsolatban sincs a történelem nemes és lovagias Attilájával, de annál inkább jellemző a középkornak azokra a homályos századaira, amikor területért, megélhetésért és jövőért véres küzdelem folyt a germánok között.

Az eddig felsorolt költeményeknél kétségkívül sokkal idősebb az angolszász *Beovulflied,* mely a VII. századból való.

A középkori germán költészetnek a legjelentősebb alkotása a nemzetközileg is legjobban ismert *Nibelungenlied.***

Az eposz első fele a mithikus Sigfrid életét beszéli el. Attila, Helche halála után elhatározza, hogy Sigfrid özvegyének, a burgund Krimhildnek megkéri a kezét. Rüdeger nevű tekintélyes főurát küldi leánykérőbe) aki megnyugtatja a királynőt, hogy a hún udvarban sok a keresztény s bár leendő férje pogány, jól fogja érezni ott magát. Attila Tullnig elébe megy, feleségének és a lakodalmat Bécsben tartják meg. Az udvarba rengeteg előkelőség és vitéz gyűl össze: a király testvére, Bloedelin, a nagytekintélyű Dietrich és egy csomó olyan nép fejedelme, kiknek már a felsorolásából meg lehet állapítani, hogy a költemény szerzője a középkor második felében élt és az akkori magyar, valamint keleteurópai viszonyokat veszi tekintetbe. Attila hatalmas és jólelkű uralkodó, aki fényes udvart tart, mely az európai népek és vitézek középpontja. Az esküvő után Attila székvárosába Etzelburgba megy a házaspár.

Krimhild elérkezettnek látja az időt, hogy bosszút álljon első férje, Sigfrid gyilkosain és erre eszközül Attilát használja fel. Meghivatja az udvarába a burgund vitézeket s köztük a gyilkosság részeseit. Azután visszaélve a vendég joggal, embereivel rátámadtat a burgundokra és irtózatos harc tör ki, melyről Attila nem tud semmit, pedig már testvére is elesett. Attila a nagy tragédia végéig tétlen marad s ezzel a Nibelungenlied valóban olyan portrét rajzol Attiláról, ami a legkisebb érintkezésben sincs a valósággal.

Az eposz alapját kétségkívül egy régi monda alkotja, melynek főhősei Sigfrid, Brunhild, Kriemhild, régi mithosz alakjai. Az eredeti Sigfrid-monda a hún-burgund harcok hatása alatt alakul át, illetve annak emlékezetével bővül.

A monda keletkezését a régi mondakutatók, de Petz és Ehrismann is 500 körülre tették és szerintük az alapanyagot a XIII. század elején írták le Ausztriában és egy olyan egyén dolgozta fel, aki Pilgrin passaui püspök környezetéhez tartozott. Boor rámutat arra, hogy a Nibelungenlied régebbi változata sem vihető hátrább a XII. század első felénél. Kedves elméletének megfelelően e mondát is a gótoktól származtatja.

Hóman Bálint részletesen foglalkozott a Szent László-kori Gestának a Nibelungenliedre gyakorolt hatásával, kimutatja, hogy a benne szereplő helynevek mind ebbe a korba tartoznak és magyar vonatkozásúak s hogy a bajor szerző Etzel-Kriemhild személyében tulajdonképpen a Szent István-Gizella ellenes álláspontot is megrögzíti. Igen valószínű, hogy A. *Schröffl* feltevése áll legközelebb a valósághoz, aki kifejtette, hogy az eposzt maga Pilgrim püspök írta a magyar udvar számára.

A részletezetteken kívül még számos más költemény foglalkozik Attila személyével, melyek közül felemlítjük *Etzéls Hoflialtung-ot,* a *Rosenganten-t, Ditrichs Flucht-ot* és *Biterolf und Dietrich-ot.*

VOLT-E MAGYAR HÚN-MONDA?

A kérdés feltevése ebben a formában meglehetősen merev, mivel azonban már évszázados vita folyik felette, ha röviden is, kénytelenek vagyunk a felmerült szempontokat összegezni.[49]

A középkor első századaitól egészeai a XVIII. századig a történeti tudósítások és a hagyomány egymásrahatása folytán olyan hún történeti hagyomány alakult ki nálunk, amely jelentős vonásokban eltért a történeti valóságtól s mely bizonyos mértékben az európai közfelfogást is befolyásolta. Ennek a hagyománynak vitalitásától még olyan történészeink sem tudtak szabadulni, akik egyébként a ránk maradt források javarészét ismerték és azt egységes képbe foglalták össze.

Ennek a hún hagyománynak az anyaga kettős. Az első rész mesés, mondai elemektől átszőtt eseménytörténet, a második rész ugyan históriai magot őrzött meg, de igen valószínű, hogy a magyarságnak valóban ősi hagyománya. A hún krónika és általában a krónikásaink által megtartott régi tudósítások közül éppen ez a legértékesebb, mert az utókor számára megtartotta a hún és magyar testvériség tudatát, az Árpádháznak Attilától való leszármazását, ennek következtében a legitimitás jogcímét a Duna-medence visszaszerzésére, melyet Árpád, mint Attila-származék vesz ismét birtokába, végül ugyanezen ősi hagyomány megőrizte azt a tudatot, hogy a székelyek a hunoknak megmaradt része, mely Erdélyben

húzódott meg az összeomlás után. *Ha a magyar hún-hagyomány lényeges tartalmát a meséktől elkülönítjük, ezek a száraz tételek tekmthetők azoknak, melyek semmiképpen sem hozhatók idegen mondai hagyományokkal kapcsolatba.* A magyar hún-hagyomány többi része, mint a következőkben látni fogjuk, többé-kevésbbé vitatható.

Egészen a múlt század második feléig valóságos nemzeti kincsként őrizték ezeket, az elsősorban Kézai mester által leírt hún történeti elbeszéléseket, voltak azonban olyanok is, akik a hún krónikának úgy a történeti hitelességét, mint egyúttal mondai eredetiségét egyformán vitatták. Már a XVI. században komoly kételyek keletkeztek, hogy a hún krónika nem történeti hitelességű, hiszen a számításba jövő komoly történeti források anynyira eltérő módon írják le a hunok történetét és Attila életét, hogy a hún krónika nem lehet egyéb, mint jól-rosszul összeszerkesztett mese. Detricus, Macrinus és a nem létező hún vezérek harcának a leírása egyáltalán nem feleit meg annak, amit történeti forrásaink a hunok európai nagyhatalmának megszerzésére vonatkozólag előadtak. Mégis a hazai orthodox történetírás hosszú időn keresztül ragaszkodott Kézai meséjéhez és csak amikor a nemzetközi tudomány és a hazai álláspont közötti mély szakadékokra rájöttek, akkor látták be, hogy *Kézai előadása a hún történetről nem tekinthető történeti forrásnak. Arany* Jánostól kezdve azután uralkodó felfogássá vált, hogy a hún krónika a magyar hún-mondát tartalmazza és benne ősi naiv eposzunknak tudálékos krónikásaink által elrontott maradványai lappanganak.

A múlt század második felében eddigelé (megfoghatatlan hevességű vita bontotta ketté a magyar kutatókat. Az egyik tábor, amelyiknek a vezére Hunfalvy Pál volt, a magyar-hún rokonság gondolatát agyrémnek és a székely-hún kapcsolatokat mesének minősítette. Nyelvészeink és irodalomtörténetíróink két pártra szakadtak, az egyik oldalon állott Húnfalvy mögé sorakozva a finn-ugor iskola, a másik oldalon a török iskola. A nyelvészeti harc itt bennünket nem érdekel, az ellentétek javarészt amúgy is túlhaladottak, Történeti szempontból mégis megdöbbentőnek kell tartanunk azt, hogy míg évtizedes terméketlen vita folyt a hún monda és a magyar-hún rokonság felett, nem jelent meg egyetlen komoly európai színvonalon álló hún történet és Attila életrajz sem, holott kétségtelen, hogy egy az akkori kor színvonalán álló históriai munka megjelenése az egész vitát javarészt nemcsak hogy eldöntötte, hanem egyenesen fölöslegessé tette volna. Ez a tudományos vita a maga eszközeivel és módszereivel ma már egyike a legérdekesebb magyar tudománytörténeti problémáknak, annak részletezésébe azonban itt nem mehetünk bele, hanem utalunk Hóman Bálint összefoglalására.

Már *Marczali* Henrik és *Riedl* Frigyes kétségbevonják, hogy a magyar hún-monda eredeti lenne és német mondai hatásra utalnak. *Heinrich* Gusztáv az ú. n. mondaközvetítési elmélet híve. Elismeri, hogy Kézai felhasználhatott magyar szájhagyományt, de még ez a szájhagyomány is a hazai német lakosságon keresztül jutott hozzánk s hogy a hún-rokonság tudata csak itt e hazában, német hatás alatt alakult ki. Hozzá hasonlóan az ő elméletét továbbfejlesztő *Petz* Gedeon is ragaszkodott ahhoz a kényszerképzethez, hogy a honfoglaló magyarságnak sejtelme sem volt arról, hogy hunok valaha is voltak e világon és hogy erről a lovas népről csak azon idegen egyének révén szereztek tudomást, akiket itt e hazában a honfoglaláskor találtak s akik megőrizték a hunok emlékét. Ilyen alapvetés után hosszú találgatás indult mieg, hogy melyik is lehetett az a hazai

népség, melytől a magyarság tudomást szerezhetett a hunok létezéséről. *Bayer* Jakab szerint ezek a szlávok, akik, viszont az előttük itt élő gótoktól hallhattak a hunokról. *Borovszky* Samu pannóniai germán, *Grecoa* Gyula pedig erdélyi hún-bolgár közvetítésre gondol. Heinrich, Petz és Bleyer után a [mondaközvetítési elmélet uralkodóvá válik és kutatóink között legfeljebb csak abban van különbség, hogy ki melyik népet tartja a „közvetítő" népnek. Így *Pauler* Gyula az eszegel bolgárokra, majd a kabarokra és végül a székelyekre, *Erdélyi* László az eszegel-bolgárokra, *Fehér* Géza pedig részben besenyő, részben pedig avar közvetítésre gondol. A legcsodálatosabb ebben a tudományos vitában az, hogy a közvetítés agyrémiének a bűvöletéből nem tudtak kiszabadulni. Voltak természetesen ellenkező véleményen levők is, így *Szabó* Károly, *Vámbéry* Ármin, *Nagy* Géza és mások, de őket a nyelvészekből és irodalomtörténészekből álló tudós iskola egyszerűen terrorizálta. Az első világháború utáni időben bizonyos kompromisszum látszott kialakulni a finnugor és török iskola között és ennek hatása alatt született meg az az elmélet, hogy bár a magyar nyelv a finnugor nyelvhez tartozik, mégis évszázadokon keresztül török népekkel élvén együtt, e népek kultúrhatása is érezhető és hogy legalább is a magyarság egy része is a törökséghez tartozik.

Ez a vita, legalább is a maga mellékvágányain, nem érinti a két főkérdést és pedig, hogy vajjon a hún krónika által megőrzött mondai anyag magyar népi hagyományáé, vagy pedig, mint a közvetítő elmélet hívei állították, németektől átvett mondai anyag. De nem döntötte el a másik főkérdést sem, hogy vajjon a magyarság és a hunok milyen rokonságban állnak egymással. Ezt a kérdést akkoriban nem is lehetett jmegoldani, már csak amiatt sem, mert egyoldalú irodalomtörténeti szemszögből e kérdést eldönteni alig lehet.

Igen jellemző a tudományos hiedelmek hosszúéletűségére, hogy még az első világháború után is *Király* György felelevenítette Riedl elméletét és hogy *Grexa* is azt állította, hogy a honfoglaló magyaroknak sem a hunokról, sem pedig Attiláról nem lehetett tudomása. Mindeddig nem jöttek rá azokra a tényekre, amelyek minden ilyen feltevés önmagában való tarthatatlanságát bizonyították. Riedltől és Hunfalvytól napjainkig a nyelvészek és irodálomtörtenetirók könnyen meggyőződhettek volna arról, hogy a hún birodalom nem szorítkozott a Duna völgyére, a magyarság pedig nem a Duna völgyében született meg, hanem mostani hazája előtt már több felé élt pontusi területen, s a Volga mentén levő régi hazájában maga is hún fennhatóság alá tartozott. Ha tehát az angolszász és izlandi énekmondók tudomást szerezhettek a hunok és Attila létezéséről, akkor a hunokhoz hasonlóan lovasnomád magyarok valószínűleg inkább hallottak egyet s mást egykori uraikról és közelebbről ismerhették a világtörténelmi jelentőségre emelkedett Attilát, mint a fajidegen skáldok, vagy Spielmannok. Hogy erről tudomást szerezzenek, nem volt okvetlenül szükségük Pannónia területére jönni és szláv szolgáik, vagy német énekmondók elbeszélését meghallgatni! A nomád népek sincsenek fantázia híjján, javarészük őstisztelete közismert, aligha képzelhető el, hogy a magyarság négy évszázad alatt elfelejtette volna azt az élő kapcsolatot, melyben a húnsággal állott, amikor feltételezzük, hogy ugyanerről a hunokról más germán és szláv alattvalóik négy évszázad alatt nem feledkeztek meg! A magyar hún-monda kutatás amidőn ezeket a természetes, önmagától adva lévő szempontokat nemcsak hogy figyelmen kívül hagyta, hanem egyenesen kizárta, joggal ébresztette fel az ellenkező oldalon álló jóhiszemű ku-

tatókban azt a gyanút, hogy mindez csak azért van, hogy német kultúrhatást tudjanak Hunfalvy, Riedl, Bleyer és más német származású követőik kimutatni!

Míg Fehér Géza a továbbiakban is kitartott az avar közvetítés hiedelme mellett, Moór Elemér egy 1923-ban megjelent tanulmányában kétségbevonta, hogy egyáltalán lett volna eredeti magyar hún-monda. Kézai – állítja Moór – erős német hatás alatt áll és krónikája német anyagát német Spielmannoktól vette át.

Ebben a meglehetősen terméketlenné váló vitában *Hómarn* Bálint teremtett viszonylagos rendet 1925-ben megjelent „A magyar hún-hagyomány és hún-monda” című munkájával. Hóman csak az olyan megállapításokat tartja komolyaknak, melyeket történész, nyelvész és folklorista együtt végez. Hóman megállapítja, hogy α hún hagyomány már Kézai előtt a XI. században kimutatható és magában foglalja a magyar és hún, a székely és hún azonosságot, Árpádnak Attilától való leszármazását és ezt az alapanyagot bővítette ki Kézai külföldi íróktól vett önkényes kombinációkkal. Ez a komplikált anyag annyira szövevényes, hogy már emiatt is ki van zárva a mondaközvetítés, de ugyanúgy kizárt az is, hogy benne a magyar hősi eposz maradványát tekinthessük. Hún monda olyan formában, ahogyan azt egyes folkloristák elképzelik, nem élt a magyar nép körében. Ezzel szemben a hún-székely azonosság tudata már a XI. században feltalálható.

Az évtizedeken át folyó vita minden túlzása dacára több értékes bizonysággal is szolgált. Így igen fontos volt annak a tisztázása, hogy a Kézai-féle hún krónikának nincsen történeti forrásértéke, de ugyanakkor nem lehet azt se állítani, hogy Kézai anyagát a német mondákból vette volna át. Voltak azonban értékes negatívumok is. Így nem sikerült semmiféle bizonyítékot szerezni arra nézve, hogy a magyarságnak ne lehettek volna Attila személyével kapcsolatos ősi mondái, vagy regős énekei, ezek azonban Kézai koráig javarészt elveszhettek.

Császár Elemér alapjában véve Hóman munkáját ismerteti, mégis egyes részletekben eltér tőle, így elsősorban helyteleníti Hóman terminológiáját, mellyel a monda és a történeti hagyomány között különbséget tesz. Meg van győződve arról, hogy pogány őseinknek volt mondájuk. A csodaszarvas mondája például a magyarság őshagyománya és ezért kapcsolódik különböző korszakokban más és más ősökhöz. Nem lehet beszélni mondai anyagunk szegényes voltáról sem, miért ez az elszegényedés századok folyamán következett be, amire a legjobb bizonyíték éppen a Csaba-monda.[50] Egy nép sem juthat hozzá hagyományhoz külföldi krónikákból, amiből következik, hogy a magyarság magával hozott hagyománya sem bővülhetett a XI. századig idegen elemekkel. Ha a hún-krónika Kézai kompilációja is, ez önmagában még nem zárja ki, hogy ne lehetett volna magyar hún-monda.[61]

Eckhardt Sándor[52] igen helyesen abból indul ki, hogy a magyarság a hún birodalomban benneélt, de a meglévő ősi kapcsolatot „epikai arányban növeli”. Az azonosság hitét az őshazából hozta magával és ezt külső megjelenése következtében nem volt nehéz elhitetni a nyugattal sem. A magyar hún-hagyományt, melyről a XI. századi Gesta is tud, Eckhardt a maga egészében mondának tekinti. Egyébként Eckhardt nagy egészében Hóman nyomdokain halad és érdeme, hogy a hunokra vonatkozó egész Jiemzetközi anyagot Thierry óta először foglalta össze módszeresen.

Hogy a hún krónikától függetlenül ismeretes volt a magyar köztudatban és főleg a királyi udvarban, úgy Attila, mint a hunok neve, történeti szerepük és kapcsolatuk a magyarsággal, azt ma már több adattal lehet igazolni.

Attila kardja XL századi magyar hagyomány szerint az Árpádház birtokában volt, legalább is Herzfeldi Lambert 1071. évből való krónikája szerint egy, az Árpádház birtokában levő kardról azt hitték, hogy az Attila tulajdona volt. Lambert ugyanúgy, mint Jordanes elmondja, hogy a kardot egy pásztor találta meg. A kard tulajdonosának isteni hatalmat ad a kezébe, de úgy látszik, hogy ez a hatalom csak Attila leszármazottaira vonatkozik és a kard birtoklása idegenekre pusztulást hoz. Salamon király anyja, hogy megjutalmazza Nordheimi Ottó bajor herceg fáradozását fia érdekében, neki adományozza a kardot. A hercegtől Dedi őrgrófhoz kerül, akit nemsokára megölnek s Merseburgi Lipót, a kard következő birtokosa lováról lezuhanva a kardba bukik és szintén elpusztul. Később a német császárok birtokába kerül a kard. Mint Tóth Zoltán kimutatja, Nagy Károly kardja, a német császárok hatalmi jelvénye, tulajdonképpen azonos az előbb említett Attila-karddal. Nyilvánvaló ebből, hogy már a XI. században az Árpádok Attila törvényes utódainak tartották magukat. De magyar királynak tartja Attilát a *zágrábi breviárium* is a XIII. században, az akkori keresztény szellemiségnek megfelelően, kegyetlen uralkodónak tüntetvén fel őt.[53] A XП. századtól kezdve számos Atila, Etele és más néváltozatú helység- és személynevet ismerünk.[64] Amidőn IV. Béla király 1254-ben segítséget kér a pápától, hivatkozik arra, hogy a mongolokhoz hasonlóan *Totila* is keletről jött. Mivel Attila nevét Totilával főleg olasz körökben zavarták össze, nyilvánvalóan ezt a levelet egy tudálékos idegen barát fogalmazta, aki tisztában volt ugyan a királyi ház hagyományaival, de azzal szemben ellenséges érzülettel viseltetett. Általában Szent István óta számolnunk kell azzal, hogy a túlbuzgó papi emberek irtó hadjáratot viselnek minden ellen, ami a magyarságot ősi múltjára és pogánykori keleti kapcsolataira emlékezteti. Az egyház és a jelentős részben idegen származású főemberek érdeke itt egymással találkozott.

Gyökeresen megváltozott a közfelfogás IV. Béla után. A mongol dúlás mindennél jobban figyelmeztette a magyarságot keleti kapcsolataira. Ezt az óriási támadást javarészt a magyarság fogta fel, nekünk köszönhette a nyugati világ, hogy a döntő csaták színtere nem Lombardia, vagy pedig a Rajna völgye volt. Az elpusztított országban kiéleződött a kelet-nyugat ellentéte annál is inkább, mert a megvédelmezett nyugattól vajmi kevés támogatást kaptunk. A betelepülő nagyszámú kunság, mely még lovasnomád életformájú volt, döntővé tette ezt a keleti befolyást. Midőn IV. László személyében Árpádházunk legkeletibb szellemű királya került a. trónra, keleti kurzus jött OS OZ (EL szellemiség még egy utolsó nagy csatát vívott meg a nyugatisággal.

Ebben a közhangulatban született meg a hún-krónika, mely bizonyos mértékben szintézis akar lenni kelet és nyugat között. Szerzője az erősen nemzeti érzésű udvari pap, Kézai mester. Bőséges a fantáziája, lendületes magyar, amellett képzett egyházi ember, aki jól ismeri a krónikákat is. De mint a legtöbb középkori krónikásnak nincs kritika érzéke, sokat olvasott, még többet hallott és mindaz, ami a fejében összegyülemlett, ösz-

szevisszasággá keveredett s mikor le kellett, hogy írja, e sok ellenmondást nem tudta egységes képbe összefoglalni. Jordanes is hasonló módszerrel dolgozott, de ő még közelebb állott a dolgokhoz és kortársai is többet tudtak, mint a nyolcszáz év multán élő utód. Kézainál azután összeolvad krónikás adat, hagyomány, mese egésszé és ahol hiány van, azt pótolja a mester gondolkodás nélkül a saját fantáziájából. Így született meg a hún krónika, minél százszor többet érne, ha egy obszkurus, kevésbbé képzett pennaforgató szerzetes szolgai módon leírta volna a nép egyszerű meséit.

A múlt századi kutatás, a hún-krónikával kapcsolatban, abban vagy a magyar hún-mondának maradványát kereste, vagy pedig arra törekedett, hogy annak idegen forrásait felkutassa. Hunfalvy, Riedl és Király azt hirdették, hogy a krónika tudálékos koholmány, viszont Heinrich, Petz, Bleyer s mások azt igyekeztek vitatni, hogy egy hazai földön keletkezett germán hagyománnyal állunk szemben, melyet azután a magyarság a hazai németségtől vett át.

Mindegyik elméletnek meg volt a maga túlzása. A közelebbi vizsgálat egyiknek kizárólagosságát sem igazolja.

A hún krónika mindenekelőtt cáfolja azt a keleti gót hagyományt, melyet Jordanes őrzött meg a hunok ördögi származásáról. Valamit azonban kell nyújtania e helyett s így keletkezett, teljesen a középkori felfogásnak megfelelően az a leszármazási tábla, melyben a királyi ház őseként Ádámot, Jáfeten keresztül Nemrotot és annak feleségét Eneh-t .^frrnr) tünteti fel. Nemrót Eviláth földjén lakik s fiai Hunor és Magor onnan indulnak vadászatra a Maeotis mocsarai közé. Egy szarvasünő mutatja meg az utat a mocsaras vidéken keresztül s így érnek el Scythia kitűnő füves térségeire. Kézai mester törekvése már ebből a bevezető részből szembetűnik, amidőn keresztény középkori és mondai, mithikus elemeket kever össze, kapcsolatba hozván egymással a korszerű felfogást és az ősi magyar mondai hagyományt. Egyúttal ezzel a leszármazási mesével sikerült megnyugtatóan rokonságba hozni egymással a hunokat és magyarokat a két névadó ős testvérsége alapján. Kézainál tehát mindjárt kezdetben összekeveredik az a két tényező, mely azután későbbi munkáját is meghatározza: a magyar ősi hagyomány és a Jordenes és egyéb forrásai által megőrzött könyvmonda.

A hely, – mondja Kézai, – melyet Scythiában találtak, bőventermő és annyira megnyeri a testvérek tetszését, hogy apjuk engedélyével odaköltöznek. Öt év multán kalandozás közben rábukkannak Belár fiaira és Dula alán fejedelem leányaira s ez utóbbiak annyira megtetszenek nekik, hogy lóra kapják és elrabolják. Tőlük származnak a hunok és a magyarok. Idők folytán annyira elszaporodnak, hogy 101 nemzetségük birtokába veszi egész Scythiát és kiszorítják onnan az alpzurokat és prutenokat.[65]

A krónika ezen része ismét bepillantást nyújt Kézai munkamódszerébe. A két kiszorított nép megemlítése Jordanes, vagy pedig egyik közvetítőjének a használatára vall és pedig felületes használatára. A Belár, Dula nevek végül a nőrablás olyan elemek, melyek csakis hazai magyar hagyományból származhatnak. A Belár név nyüvánvalóan a bulár, bolgár névnek a rontása és utal az egykori magyar és bolgártörök kapcsolatokra. A Dula lányaival való házasság pedig megőrizte az Árpádháznak az összeházasodását a bolgár uralkodóházzal, mely valószínűleg még a Pontus menti hazában történt. Az alánok említése is az egykori tőszomszédsági vi-

szonyra emlékeztet. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nőrablás az egyik legkedveltebb mondai és pedig népi mondai motívum, akkor igen valószínűnek látszik, hogy Kézai itt a királyi ház ősi eredetmondáját őrizte meg, tudálékos cafrangokkal, így az alipzurok nevével ékesítve és több mondai motívum között erőszakos kapcsolatot hozván létre. Azt azonban már erőltetettnek tartjuk, hogy itt a nőrablás az ogur törökség uralmának volna a kifejezője a finnugor elemek felett.[56]

Míg a krónika eddigi részében az eredeti magyar hagyomány dominált és élesen szét lehetett választani a szerző tudákos applikációitól, a továbbiakban Kézai előadásában ezek az elemek teljesen összekavarodnak és következik az a rész, melyet a szerző önkényes kitalálásának kell minősítenünk.

Kézai szerint a hunok elszaporodván a scythiai hazában 406-ban útnak indulnak Pannónia elfoglalására. Kapitányokat választanak, ezek között szerepel, mint egyik Ethela, továbbá a Rua nevét rejtő Reuva és Buda is. Kézainak tehát nincsen tudomása arról, hogy Rua Attila előde volt s hogy Pannónia megszállása nem 406-ban s nem ilyen itt előadott nagy harcok következtében következett be. Nincs tudomása arról sem, hogy a hunok örökletes királyok alatt állottak és így nem lehetnek választott vezéreik, mint a magyaroknak. A hún krónika szerint a hunok a besenyők, fehér hunok és fekete hunok földjén keresztül vonulnak előbb Ruthéniába, majd a Tisza folyóig. Itt Kézai önkényesen későbbi népeket szerepeltet és egyáltalán a hún korszakbeli viszonyokkal nincsen tisztában.

Már most az a kérdés, hogy mi szüksége volt arra Kézainak,--hogy hat vezért és egy bírót állítson a hunok· élére, mikor azoknak meg voltak a maguk törvényes királyai és miért kellett komponálnia egy elejétől végig mesés honfoglalási történetet? Kézainak rendelkezésre állhatott Jordanes és néhány rosszul szerkesztett középkori krónika, de ezek maguk is annyira zavarosak, hogy aligha tud belőlük egy oly kevés kritikai érzékkel megáldott krónikás, mint Kézai egységes képet nyújtani arról, hogy a hunok miként jutottak Pannónia birtokába. Kézai magyar krónikát írt. Alapelveihez híven bizonyítania kellett, hogy e terület már a magyarság előtt a rokon hunok birtokában volt. Mivel erre a honszerzésre Jordanesnél elfogadható leírást nem talált, önkényesen szerkesztett egy mesét, melybe beleillesztette a magyar törzsek vezéreinek számát kölcsönkérve a hét vezért és a hún honfoglalást Pannoniában a magyar honfoglalás mintájára beszélte el. Ez azonban nem volt elég, α mesét személyekkel és eseményekkel kellett kitöltenie, önkényesen gyártott tehát néhány Vezéri nevet és hozzátett olyan harci leírásokat, amelyek szintén nem történtek meg, bár a pannóniai környezettel kapcsolatba hozhatók. Miután önkényesen hét vezért állított a hunok élére, már nem okozott gondot neki, hogy az ellenség vezéreinek a nevét is megszerkessze. Így került azután bele a hún krónikába a német monda Veronai Dietrichje, mint római király és Marcianus keletrómai császár, mint Macrinus helytartó. A Kézai elbeszélte ütközeteket Tárnokvölgyében és Cezumaurnál a mondakutatóink részletesen taglalták és magállapították, hogy itt helyi hagyományok, valamint az avar-frank küzdelmek emlékei keveredtek össze. Kézai ennél a résznél szemmelláthatóan teljesen elszakad nemcsak a történelmi valóságtól, hanem eddigi forrásaitól is és azt, amit itt-ott olvasott és hallott, saját maga gyártotta mesébe olvasztja össze. Ugyanis ezt a részét a legjobb akarattal sem tekinthetjük sem magyar, sem pedig német mondai hagyománynak. Kézai itt tulajdonképpen mesemondó, aki egyálta-

Iában nem is törekszik arra, hogy forrásaihoz hu leáradjon. Kèzait a nyelvész, mondakutató tudósok főleg azért nem értették meg, mert nem ismerték azt a ma is élő típust, aki puszta nemzeti felbuzdulásból napjainkban is tovább gyártja multunk mesés történetét. Ez a tipus a történelmileg nem képzett turáni beállítottságú dilettáns, ki nem ismeri a forrásokat, sokat összeolvas és még több zavaros előadást meghallgat és ebből agyában kialakul egy mesés kép multunkról, aminek semmihez sem lehet kapcsolata, mivel a fantázia elnyomta azokat az adatokat, melyeket olvasása közben megtudott. Kézai mester is sokat olvasott és sok mesét hallott, melyek egymással összefüggésben nem voltak, melyből azonban termő fantáziával egységes, – de valljuk be száraz és színtelen – mesét komponált össze.

A krónika további részeiben néhol még visszatér forrásaihoz. Így Attila külsejének leírásánál és jellemzésénél, bár itt is önkényesen átírja Jordanest, amikor a történelmi Attilát pompaszerető nagyúrnak jellemzi. Azután feltűnik Attila udvarában a vesztes „római király" Detre, aki a továbbiakban természetesen hűséges és használható embere a hunok királyának.

A galliai hadjáratban Kézai némi históriai magot ugyan megőrzött, de a jordanesi leírástól eltérőleg városneveket szerkeszt be önkényesen a leírásába és olyan személyeket szerepeltet, akik a későbbi korban éltek. Feltűnő, hogy magáról a döntő ütközetről ugyan megemlékszik, de Catalaunum, illetve Campus Mauriacus helyett Belvider nevű községet nevezi meg a döntő csata színhelyének.

Igen valószínű, hogy munkája ezen részében mondai hagyományokat is felhasznált, mert akkoriban sok galliai város hozta magát kapcsolatba Attilával, de a leírás túlnyomó része önkényes kitalálás. Erre bizonyíték, hogy beleilleszti leírásába a Szent Ursula legendát is, amià nem sokkal Kézai kora előtt keletkezett.

A galliai győzelem után Attila Isenachba, Türingiába megy és ott udvart tart a germán fejedelmeknek. Itt leírja a hódolt országokat és újból nem az Attila, hanem a saját kora viszonyait adja vissza. Igen jellemző, hogy krónikásunk csak e hadjáratból visszatérőleg mondja el Buda halálát. A két testvér összetűzésének oka, hogy Buda testvére távollétét saját hatalma megerősítésére használta fel és Sicambriát a maga nevéről nevezte el. Ezért megöli és holttestét a Dunába vetteti.[0]* E résznél tehát a történeti elbeszélésébe ismét önkényesen mondai motívumokat sző be Sicambriáról. A Buda mellett ebben a korban még tekintélyesnek látszó Aquincum romjai azt a benyomást keltették^ hogy itt, e helyen volt a hatalmas Attila királynak a székvárosa. A romok körül azután évszázados mendemondák alakultak ki és ezeket a meséket szerkesztette be Kézai most művébe.[59] Az itáliai hadjárat leírásánál Kézai hívebben ragaszkodik a történeti forrásokhoz, de mint tudós férfiú, akinek széles az olvasottsága, beleszövi mindazokat az itáliai mondákat, melyek Attila személye körül e hadjárattal kapcsolatban keletkeztek.

Ezen utolsó hadjáratáról visszatérve a baktránok királyának a leányát, Micoltot veszi el feleségül és a nászéjszakán orrvérzés következtében hal meg. Ha már a német mondának joga volt Jordanes Ildicojat a német Krimhilddel helyettesíteni, miért ne vegyen be Kézai mester egy újabb nevet az eddig gyártott nevek sokaságába. Így született meg Micolt neve, aki amellett a baktránok királyának a leánya. Némelyek kísérletet tettek arra, hogy Attila ezen utolsó feleségét fehér hún királyi sarjadék-

nak tüntessék fel. Ez a feltevés tetszetős, csak azt nem lehet akkor megmagyarázni, hogy feltéve, hogy α magyar hagyomány egy ilyen adatot megőrzött, akkor miért nem tüntették fel a királylányt hunnak, mert ez sokkal hatásosabb lett volna. Sajnos minden jel arra mutat, hogy itt is Kézai önkényes névgyártásával állunk szemben, aki hozzá nemcsak a nevet találta ki, hanem Baktria nevét is elrontotta braktánoknak nevesvén ez ország lakóit.[60]

Az Attilát követő idők leírásánál a hún krónika talán még zavarosabb, mint a galliai hadjárat leírásánál. Veronai Detre felhasználja Attila fiainak vetélkedését és egymás ellen uszítja őket. Szembenállnak egymással Aladár, Kriemihild fia és Csaba, a Honorius görög császár leányától született fiú. A kitörő harcban, melyet *prelium Crumheltnek* neveztek el, Aladár elesik, Csaba pedig Görögországba fut.[61]

Az egész elbeszélés különböző motívumok összeolvasztásával gyártott mese és magyar vonatkozásban mondai elemet nem tartalmaz.

CSABA MONDA.

A Csaba királyfi személyéhez kapcsolódó mondát Kézai elbeszélésétől élesen külön kell választani s elsősorban meg kell tisztítani azoktól az elemektől, melyeket Kézai fantáziája gyártott hozzá.

Kézai leírása szerint Csaba a vesztes csata után 15.000 harcosa élén nagyapjához, Honorius császárhoz megy Görögországba, míg 3000 hún harcos a Csigle mezejére vonul vissza és ott él egészen Árpád vezér idejéig. De már nem hunnak nevezi magát, hanem székelynek. Csaba tizenhárom évig él a görög császárnál, de azután visszatér Seythiába és elveszi a Corozmin király lányát és tőle születnek fiai Ed és Edömén. Később ezektol származik a magyar Aba-nemzetség.

A székelyek, mint hún utódok között, a nép száján el van terjedve, hogy Csaba királyfi népe élén még vissza fog térni. Miután pedig századokon át hiába várták, ismertté lett az a közmondás, hogy „akkor térj vissza, amikor Csaba Görögországból”.[61] A monda egy változata szerint Csaba visszatérése egyszer már bekövetkezett. Halott vitézei kíséretében a Hadak útján jött, hogy népe maradványát az ellenségtől megvédje.[62]

Clusius XVI. század végi botanikai munkájában leírja, hogy Beythe István lelkésztől hallotta, hogy Attila halála után a testvérharcban megsebesült 15.000 hún harcost Csaba király az ú. n. Csaba-irével gyógyítja meg, bekenvén vele sebeiket. Ez a növény a Pimpinella Germanica Saxifraga. Már *egy* 1530 körüli feljegyzésben szerepel a czyabaire s igen valószínű, hogy itt egy régi népmondával állunk szemben.[63] Legkésőbb jegyezték fel a *Hadak-útja* mondáját, melyet Lugossy József fedezett fel és az ő kiszínezátt előadása alapján került bele ez a székely monda Ipolyi Arnold könyvébe. A monda nyomait egyébként mások is feltalálták Háromszék vármegyében. Ha a székely nép veszélyben forog, Csaba rég meghalt vitézei élére áll és visszatér a Hadak-útján, hogy megsegítse régi alattvalóinak leszármazottjait.[64] Hogy itt régi és széles körben ismert mondai motívumokkal állunk szemben, arra több bizonyíték is van. A Hadak-útja nem lehet újabb keletű mese, vagy könyvmonda, mert már a Schlägli-féle 1420 körüli szójegyzékben is a tej-út hadi vth megjelöléssel szerepel.[65] De e mondai motívum feltalálható a volgai bolgároknál, germánoknál és cseremiszeknél is.[66] Csaba visszavárása is népi mondai eredetre vall, mert

a nép hozzá hasonlóan visszavárta Nagy Károlyt, Barbarossa Frigyest, Dzsingiz kánt és számos mondai hőst.[67]

A Csaba-monda felett hosszú és érdekes vita folyt le. *Petz*[es] számos rokon vonást lát Csaba és Giesm között. Viszont *Bleyer* igen helyesen Csabát Irnekkel, Attila legkisebb fiával azonosította. Többi következtetése azonban nem helytálló. Bleyer ugyanis Csabát a német monda Erpr-jével is azonosnak vette és azt állította, hogy a Csaba-monda pannóniai germán hagyományra vezethető vissza. A monda ugyan nem Pannoniában, hanem a székelyek körében keletkezett, ez azonban éppoly kevéssé izgatta Bleyert, mint az a körülmény, hogy Erprt Gudrun még gyermekkorában feldarabolja és megéteti apjával. Ami ezen kívül állott, az már Bleyer számára kései mese és valószínűleg szintén germán eredetű. *Riedl* Frigyes az egész Csaba-mondát f ércelménynek minősítette, mellyel_ az Aba-nemzetség Attilától való származását akarja a krónikás bizonyítani. *Fehér* Géza Csaba nevét a besenyő ζοπόν törzs elnevezéséből származtatta. Az egész monda az Aba nemzetség leszármazási mondája. Az Abák és a Mátra-vidék honfoglaláskori lakossága a X. században betelepedett besenyő. Az Aba-nemzetség tagjai voltak az 1255 és 1267 közötti időben Csaba és Csobánka nevű egyének és a nemzetségnek birtokában volt Csobánka, Csobád, Csaba és Csabaj helység.[68] A Csaba-monda tehát – állapítja meg Fehér – a X. században betelepedett Aba-nemzetség ősi leszármazásának igazolására készült.

A Csaba-mondára vonatkozó jelentős irodalmat azután 1922-ben *Grexa* Gyula foglalta össze. Abból indul ki, hogy a Csaba-monda nem lehet kölcsönzés és hogy lényegileg semmi köze sincsen az Árpádház és az Aba-nemzetség genealógiájához. A IX. század végén Erdélyben levő bolgár telepek Szent László korában egybeolvadnak az oda betelepedő székelyekkel. A Csaba-monda nem lehet besenyő, hanem bolgár eredetű, minek igazolására hivatkozik a székelyek kardtiszteletére, a Hadak-útjára, Csaba-magyaroknak bolgár földön lakására.[69] Az a körülmény, hogy a Csaba-irére és a Hadak-útjára vonatkozó mondát későn jegyezték fel, még nem bizonyít semmit, mert a néphagyományok hosszú időn át fennmaradnak. *Human* Bálint úgy látja, hogy a hún krónika Csabára vonatkozó elbeszélésének a váza Jordanes előadása. Ebben van szó a hunok szétbomlásáról Attila halála után és az utódok viszálykodásairól. A hunok egy része Scythiában marad, a másik Görögországba települ át. Kézai a száraz történeti tényeket összezavarja, a neveket megváltoztatja, merész, regényes fordulattal kapcsolatot hoz létre a magyarság három eleme, a tulajdonképeni magyarság (Scythiában), a kabarok (Ed és Edö~ mén népe) és a székelyek (Dacia) között. A gyártott mondahősök jellemzésébe belevegyíti a Gesta leírását és jellemzését s így lesz hasonlatos az Aladár-Csaba-Detre háromszög a Salamon-Géza-Vid jellemeihez."[70] A XI. századi ősgestából, – mondja Honnan[71] – Kézai két részletet vesz át. Ed és Edömén népének ruthéniai csatlakozását, máisrészt Zoárd vezér népének Görögországba való költözését. Ennek ott letelepedett népét nevezik Csaba-magyarjainak.[72] Fehér besenyő betelepítési feltevése Hóman érvelése következtében tarthatatlanná vált. Lényeges megállapítása Hómannak az is, hogy a Csaba-monda már a XI. századbeli Gestában benne van mint történelmi esemény, Csaba-magyarjairól már ekkor tudnak és a székelyek között már ekkor elterjedt a közmondás Csabáról, aki sohasem tér vissza. Kézai tehát több különböző eseményről szóló tudósítást és hagyományt olvasztott egybe és az ő önkényes fikciója alapján kerül-

tek egymással kapcsolatba Attila, Honorius, Csaba, Ed és Edömén, a hunok, magyarok, székelyek és kabarok. Anonymus még nem tud arról, hogy az Aba-nemzetség Attilától származik és kétségtelen, hogy a genealógia összetákolása körül Kézai lelkét terheli a felelősség.[75]

Kézai forrásait, hatását később fogjuk tárgyalni, most egyelőre tovább megyünk a különböző Attila mondák és mesék ismertetésében.

Kézai szerint Attila címere, pajzson a *turulmadár.* Géza fejedelem koráig ez volt a magyar vezérek címere is. Ennek a tudósításnak értelmezése korántsem olyan könnyű, mint amilyennek első pillanatra látszik. Annyi ma már kétségtelen, hogy a turul azonos a lovasnomád népek szimbolikájában oly gyakran előforduló madárőssel, aki rendszerint győzedelmeskedik a szarvasünő anyaősön. Viszont az ősi hún uralkodóháznak nemzetségnevéből következtethetőleg nem a turulmadár, hanem valamilyen sárkányőse lehetett. Így Kézai itt tulajdonképpen ismét csak magyar hagyományt használ fel kedvenc hőse, Attila jellemzésének kiegészítésére.

Az előbbiekben láttuk, hogy az Árpádház élő hagyománya Attilát ősének tartotta s erre függetlenül krónikáinktól is számos bizonyítékunk van. Mint ahogy a királyi udvar meg volt győződve arról, hogy birtokában van Attila csodás erejű kardjának, ugyanúgy hitte azt is, hogy a dinasztia kincseinek egy része Attilától származik. Mazovi Anna Csehországba viszi magával a magyar koronát, jogart és a királyi család különböző ékszereit. A cseh király azután megígérte IV. Lászlónak, hogy a kincseket, valamint azokat az aranyékszereket is, melyeket királyaink Attila magyar királytól örököltek, visszajuttatja Lászlóhoz.[74] Az a mi szempontunkból mellékes, hogy ezek az *Attilorkincsek* valóban eredetileg a hún nagykirályéi voltak-e, a lényeges az, hogy nemcsak a magyar, hanem, a cseh udvarban is annak hitték, tehát itt egy élő hagyománnyal állunk szemben.[75] Ebből is látható, hogy a magyarságnak egyáltalán semmi szüksége sem volt arra, hogy pannóniai germán, szláv, vagy rokon népektől szerezzen tudomást Attila királyról és a hunokról.

Az Attila mondák egyébként is túlélték az Árpádházat és nálunk mindig termőtalajra találtak. Számos család őrzött becses emlékként tárgyakat, melyeket Attilával hoztak kapcsolatba. Az újkortól kezdve mind több monda és mese kerül felszínre főleg a székelyek körében Attilával kapcsolatban. Kétségtelen, hogy ezek túlnyomó része nem eredeti, ősi monda, hanem a krónikák hatása alatt a modern népi képzelő erőnek termékei. Attila mellett feltűnik ezekben a mesékben Réka királyné, Buda király, sőt újabban Bendegúz is, bizonyságául annak, hogy a legendáshírű hún király emléke még ma is foglalkoztatja nemcsak a turános magyarokat, hanem az egyszerű népet is. Hogy ebben van bizonyos romantika is, az természetes. Nyugatos szellemű kutatóinknak ezen a legkevésbbé sem szabad csodálkozniok, mert a magyarságot úgy kell felfogni, amilyen, tehát kissé romantikusnak. Száraz „újmagyar" vagy „nyugatos magyarjaink" számára lehet ez talán meglepő, de hozzá kell szokniok. Ez nem pogánykodás, hanem némelykor a régebbi magyar évezredek szellemiségének az ápolása is, hiszen a magyar történelem nem Szent Istvánnal kezdődik! Ezzel korántsem akarjuk azt állítani, hogy a történelem Attiláját ezzel a romantikus ' Attila-képpel hajlandóak volnánk összezavarni, csupán csak azt, hogy más szemmel kell néznünk a históriát és mással a népi képzelet termékeit, a mondákat.

OLASZ ATTILA-MONDÁK ÉS A KUTYAFEJŰ KIRÁLY MONDÁI.

Az előzőkben már rámutattunk arra, hogy Itália területén az Attila-mondák és legendák szintén termő talajra találtak s főleg mint helyi hagyományok jelentkeznek. Ezeknek jelentős része már az itáliai hadjáratot követő időkben szárnyra kelhetett és például a Velence alapításáról szóló hagyomány is régebbi eredetű lehet. Később azután, hogy a századok során Attila emléke elhalványul és a köztudatban a különböző hagyományok összevegvítése következtében zavarossá válik, Attila és a keleti gót király Totüa neve összecserélődik s így Ricordano *Malaspinonalt* a XIII. században már Attilának tulajdonítják Firenze kegyetlen elpusztítását is, holott e várost Attila soha nem látta és valójában Totüa ostromolta. Ugyanezen író Attilát kopaszfejűnek és kutyafulunek írja le, mely motívum, mint ahogy látni fogjuk, később az olaszoknál gyakran visszatér. Attila a keresztény vüág szemében, Olaszországban is, kegyetlen zsarnok s hogy ez az egyház általános álláspontja, annak legbiztosabb jele, hogy hasonló színben írják őt le a X. század körül keletkezett nyugati legendák és ugyanüyen álláspontot árul el a zágrábi breviárium verse is. *Dante* Inferno-jában Attilát Firenze állítólagos elpusztításáért a legkegyetlenebb elnyomók közé helyezi a pokolban.[77]

Ez a gyűlölet érteti meg velünk, hogy Attilát az olasz felfogás a kutyafejű királyok sorába állította be. Ma már eléggé ismert, hogy a lovasnomád népek rendszerint valamilyen álla!tőstől származtatják magukat és *hogy* ez az állatos volt a régebbi időkben az egyes törzsek toteme. A hunok totemje, mint előbb utaltunk rá, aligha volt kutya. Vitatott, hogy ezek az olasz mesék honnan származnak. Vannak, akik a hunok totemállat jávai magyarázzák, *Bartucz* Lajos és *Réikovic* Davorka viszont a hunok között elterjedt koponyatorzítással hozták összefüggésbe.[78] Mint láttuk, a kutyafejű Attila motívuma már Malaspinonál felalálható. A XIV. században azután egy regény keletkezik, melynek francia és latin változatai forognak közkézen. Ennek alapján készült Nicolo da *Carola* francia-olasz nyelven írt eposza. Casola Attilát egy királylánytól és egy kutyától származtatja. Az elbeszélés váza, Attila itáliai hadjárata, természetesen regényes részletezéssel. Ezek a középkori regények különben a maguk sokszor vad fantáziájával közelről sem tekinthetők régi mondai elemek feldolgozásának, bár a közfelfogást erősen befolyásolták.[79]

A szlovéneknél található mondákat *Réikovic* Davorka dolgozta fel. Az ő tanulmányából kitűnik, hogy a szlovén népképzeletet erősen foglalkoztatta Attila király személye. Ezek a helyi jellegű mesék azonban nem egykorúak és minden valószínűség szerint könyvmondák, vagyis a krónikákban és regényekben található mesék népies színezései. A hunok és a magyarok emléke bennük sokszor egybeolvad.

KÖZÉPKORI KRÓNIKÁSOK ÉS A MONDA.

A modern történeti kutatás szempontjából a középkori krónikásoknak Attilára vonatkozó tudósításai teljességgel használhatatlanok. Olyan adatot, mely hiteles forrásainkat új részlettel gazdagítaná, nem találunk és olyan egykorú, vagy középkorú forrást sem használtak, melyet mi ma már nem ismerünk. Ebből a szempontból természetesen különbséget kell tennünk bizánci és nyugati forrásaink között, mert az előbbiek-

nek még a középkor második felében is álltak rendelkezésre olyan eredeti források, melyeket mi már nem ismerünk s melyekről a nyugati krónikások sem tudtak. Elég itt utalnunk arra, hogy Eunapios, Priskos és mások művei a bizánciaknak *még* Konstantinos Porphyrogennetos idejében is rendelkezésre álltak, amikor a nyugatiak az általunk tárgyalt korszak eseményeiről már csak Jordanes, vagy Paulus Diaeonus útján értesülhettek. A közép- és újkori krónikák néhol regényes, néhol pedig siváran száraz anyaga tehát a hún történelem megírásánál teljességgel felhasználhatatlan, viszont kétségtelen, hogy igen ér<^kes feladat volna valamennyinek a feldolgozása a maguk hún és Attila szemléletével, mert csak egy ilyen részletes és módszeres munka alapján ismerhetnénk meg, hogy milyen változásokon esett át az európai közfelfogás ebben a kérdéskomplexumban.

Mint ahogy Priskos és a nála értéktelenebb Cassiodorus történeti munkáját is csak Jordanes gyenge kompilációja alapján ismerjük, úgy a többi bizánci írók anyagát is a középkor silányabb kompilátora közvetíti a História miscellában.

A középkori krónikások legtöbbje a maga hún és Attila leírásával átmenetként tekinthető Jordanes és a legendák, valamint mondák között, melyeket szorgalmasan felhasználtak. *Regino* von Prüm (mh. 915), *Sigebertus Gemblacensis, Odo de Deogüo, Viterboi Gottfried, Ekkehard von Aurau* (valamennyien a XI-XII. század), továbbá *Ricardus* (1240 kör.) és *Spalatoi Tamás* (1260 kör.) átmenetet alkotnak a hún krónika írójához, Kézaihoz, kinek a felsorolt krónikások valamennyiénél nagyobb hatása van az Attila-portré európai kialakítása körül. Hogy Kézai hún történetének nincs forrásértékűsége, az ma már kétségtelen, de emiatt Kézait nem lehet megróni, mert hiszen egyetlen elődé, vagy kortársa sem kritikusabb fő s valamennyiük meggondolás nélkül vegyíti össze a régi forrásokat és a legendárius, vagy mondai hagyományokat. Így *Saxo Grammaticus* (1200 körül)[80] mesés történetet beszél el a hunok és dánok harcáról, melynél részben hagyományra támaszkodott, részben pedig hozzáköltött. Kézai tehát, ha némely helyen fantáziáját szabadon engedte, semmivel sem volt rosszabb, mint kortársai.

KÉZAI FORRÁSAI

ma már meglehetősen tisztán állnak előttünk.[81] Kézai a történeti források közül valószínűleg ismerte Jordanest, használta Viterboi Gottfriedet és Sigebertus Gemblacensist. Emellett szorgalmasan összegyűjtött minden olyan helyi és nemzetségi hagyományt, mely Attilával és a hunokkal foglalkozott. Ismerte a Nibelungenliednek egyik változatát is, bár annak leírása elbeszélésére döntő hatást nem gyakorolt. Ebből a meglehetősen vegyes anyagból állította össze Kézai a hún krónikát, mely ha históriai szempontból értéktelen is, javára legyen mondva, mint írásmű kitűnő alkotás és ugyancsak Kézai mentségére szolgál, hogy ezzel az írói művel a magyarság múltjának nagyságát és az Árpádház dicsőségét vélte szolgálni. Kézai Simonnak döntő hatása volt a későbbi magyar krónikásokra. Elbeszélése valamennyiének alapjául szolgált, tekintéllyé, forrásértékké vált és ezzel magyarázhatjuk, hogy hatása alól többen még a múlt században jsem tudtak szabadulni.[82]

A középkori írók közül kiemelkedik Juventius Coelius *Calanus* dalmata püspök Attila életrajza, mely ugyan mint forrásra Priskosra hivatkozik, de erősen kétkedünk abban, hogy Priskosnak ma már nem ismert részleteit felhasználta volna.[83]

Kézai hatása korán érezhető külföldön is. Így egy (Toldy) Ferenc által lemásoltatott velencei krónikában Kézai meséje egyesül az olasz regényes Attila-kép anyagával.[84] *Paulus Minorita* mellett számos velencei krónikában fel lehelt fedezni Kézai hatásának nyomait.[85] Ha lehet, még Kézain is túltesz regényességben és fantasztikus mesekoltésben az úgynevezett lengyel-magyar krónika, mely a szlovén és horvát népeket is kapcsolatba hozza Attilával. Kétségtelen hatása alatt áll Kézainak a XIV. századi német *Mügelni Henrik.*

Calanus életrajzától eltekintve a középkori krónikások többsége továbbra is a legendák és mondák ahistorikus elemeit dolgozza bele a munkájába. A königshofeni krónika például (1400 körül) azt írja, hogy berni Detre lett Attila után a király s Attila fiai Angliába, Spanyolországba és Itáliába költöztek át. A XV. században él *Antonius* firenzei püspök (mh. 1459) és *Vincentius Béttovacensis,* akik új szemszögből, nagyobb irodalmi igényekkel dolgozták be világkrónikájukba α középkori ismert anyagot. Ezeknek az íróknak hatása érzik a magyar *Thuróczi Jánoson,* Mátyás király kortársán, aki lényegében Kézai tudósítását fejleszti tovább, főleg Antonius krónikájának a felhasználásával. Ebben a korban él *Callimachus Experiens* is, családi nevén Filippo Buonaccorsi (1437-1496), aki szintén bőven használ fel legendarius anyagot. Attilája Bonfini 1581-es frankfurti kiadásában jelenik meg. Egyébként Callimachus életrajzán is erősen érzik, hogy Mátyás korában a Kún László-korabeli Attila kultusz új életre ébredt. Mátyást Attilával hasonlítják össze, csak Attila, a világhódító méltó arra, hogy a nagy renaissance királlyal összehasonlítsák. Ebben a szellemiségben írta Antonio *Bonfini* (1441-1502) Rerum Ungaricarum Decades című munkáját, melyben 50 oldalon keresztül foglalkozik Attila és a hunok történetével. Bonfini Liviust vallja mesterének, ennek dacára munkája nem jelent nagy fejlődést Thuróczival szemben. A XVI. században élt *Aventinus* (Turmair János 1477-1534) Annales Boiorum című munkájában azt állítja, hogy magyar földön nemcsak a műveltek, hanem a köznép is ismerte Attila történetét. Egyébként Aventinus sem érdekesebb elődeinél, nála germán mondai elemek jelennek meg a leírásban,

A középkori anyagot *Ballagi Aladár* foglalta össze Attila-bibliográfiájában,[83] ami mai napig a legteljesebb feldolgozás.

Az újkor eleje nem hoz lényeges változást az Attila-kérdésben. *OWi Miklós/*[6] bár eredeti forrásokat is használ, nem tud szabadulni a krónikások tradicionális befolyása alól. Az a moralizáló jelleg, amely a középkori krónikák javarészét történelmi szempontból hasznavehetetlenné teszi, érvényesül még *Baronius* századvégi Annales ecclesiastici-jában is. Általában a legtöbb Magyarország és főleg Buda történetével foglalkozó munka, tárgyalja hosszabb-rövidebb formában Attila történetét a *régi* kitaposott utakon haladva. *Nadanyi János* 1663. évi Florus Hungaricusa és *Otrokócsi Fóris* Ferenc (1648-1718) Origines Hungaricae 1693-as munkája tekinthető az első kritikailag komoly munkának.

Az újkori anyagból a következő könyvészeti tételeket soroljuk fel„ anélkül, hogy teljességre törekednénk az összeállításban:

La guerre d'Attila, flagello di Dîo. Tratta dallo arciuo de prencipi d'Esti. Ferrara: Rossi 1568. Ugyanaz: Valenza: Rossi 1.568. - H libro d'Attila. 1472. – Ballagi Aladár: Attila, a kutyafajzat. XVI. századi olasz költemény. 1892. írod. tört. Közl. 204-223, 379-387 és 487-498 1. – Bél Mátyás: Imago inclitae in Transilvania nationis siculicae historico-politica. Claudiopoli: 1791. Callimachus Experiens új kiadása: C. E. Accedunt opuscula Quinti Aemiliani Cimbriaci ad Attilám pertinentia. Ed. J. Karo. 1932. – Fischer, Fr. Chr. Jon.: De prima expeditione Attilae regis Hunnorum in Gallias. De rebus gestis Waltharii Aquitanorum principis carmen epicum saeculi VI. Lipsiae: Svikert 1780.
— Freystein, Hans Hauge von: Der Hungern Chronika ... von ihrem König Athüa ... biss auf König Ludwig... Wien: Metzker 1534. - Más kiadás: Augspurge: Vihart 1536. – Gosárvári Mátyás: A régi magyaroknak első bejövésükről való história. Kolozsvár: 1579. 2. kiad. 1592.
— Herbert William: Attila, King of the Huns. London: Bohn 1838.
— Klemm, F. G.: Attila nach Geschichte, Sage und Legende. Leipzig: Weidmann 1827. (6), 177.1. – Meerheim, G. A.: Dissertatio de Attila. Wittemberg: 1778. – Müller, Johannes von: Attila. 1806. – Grangier: De loco, ubi victus Attila fuit olim. Parisiis: 1641. – Grosley: Recherches, qui fixent près de Troyes, le bien de la bataille d'Attila 451. 1768. – Pittoni: História délia vita del re Attila specialmente nelle Lombardia. Vol. 1-2. 1702. – Rabener, J. G.: Programma de Attila. Freiburg: 1688. - Roth, Rudolf: Dissertatio de Attila. Jena: 1671. – Scarinus, A.: Attilae regis... vindiciae. Aboae: 1729. – Theiner: Vie de Saint-Agnan ou le siège d'Orléans par Attila. Paris: 1832. – Thippault: Discours du siège d'Attila devant la ville d'Orléans. 1638. Üj kiadás: Chartres 1835. - Trasse: Dissertation sur l'invasion d'Attila. Mercure de France, 1753.

A történeti kutatás tulajdonképpen a XVHI. és XIX. században lépett új utakra és ez lassan maga után vonta a hunok történetének és Attila életének kritikai szellemű tanulmányozását. Hosszú időbe telt, amíg sikerült a századok folyamán rárakódott legendárius és mondai mesés réteget eltávolítani és e kérdés még ma is voltaképpen fejlődőben van, legyen elég utalnunk e tekintetben az 1920 után bekövetkezett jelentős részletkutatásokra.

A mese azonban örökéletű. Attól kezdve, hogy a legenda és monda Attüája kikopott a történelemből, továbbélt a költészetben, a drámaírásban, a regényben és a képzőművészetben. Az egész anyag feldolgozása kívülesik e munka körén, itt megelégszünk mindössze a regisztrálással.

ATTILA A MAGYAR IRODALOMBAN.[68]

A magyar irodalom Attilával kapcsolatos legnagyobb alkotása *Arany János* Buda halála (1864), mely kora mondatudományi és történeti felfogását teljes egészében visszaadja. Arany érdeklődése ezen továbbterjedt. Valószínűleg a hagyomány egész anyagát fel akarta dolgozni és e tárgykörből vette Csaba királyfi-ját (1852-1856) és Keveházát (1853). Arany hagyományos formáját alkalmazta tovább *Fülöp Áron* „Attila fiai” ciklusában, melynek egyes részei: Ellák (1885), Aladár (1891), Csaba (1908), Attila (1909). Attila Fülöpnél nagy hadvezér, világhódító, idegenekkel szemben félelmetes uralkodó. De egyúttal jó csa-

ládapa is, aki Rékát és gyermekeit nagyon szeréti. Hadúr és Ármány viszályának esik áldozatul, KrimJhilda szúrja le. Jó magyar nyelven ír a másik Arany-követő, *Böngérfi János* is „Hún mondakörében" (1929) és *Szabó László* „A hún király" (1929) szerzője. Valamennyien Attilát a legelőnyösebb emberi vonásokkal ruházzák fel.

Irodalmunk régebbi emlékei közé tartoznak *Kazy Ferenc* Hunniasa (1731), *Bessenyei György* „Buda tragédiája" öt játékban (1773), „Attila és Buda tragédiája" (1787) és *Aranyosrákosi Székely Sándor* „A székelyek Erdélyben" (1823) c. műve. A XIX. század alkotásai közül felemlítjük még a következőket: *Árvay* Sándor: Leo és Attila (költemény). Katolikus Szemle, 2 (1888). 134. 1.. – *Baksay Dániel:* Etele és Buda. Költemény 6 énekben. – *Dobsa* Lajos: Attila és Ildikó. Dráma. 1883 és Tanulmány Attila és Ildikó c. tragédiához. Bp.: Ráth 1895. – Gaál Mózes: Etele királyról, hunok uráról. U. a.: Attila király dicsősége és halála, (Mindkettő α „Jó könyvek"-ben). – Réső (Ensel) Sándor: Attila sírja. Pest: Kugler 1862. – Szász Károly: Attila halála. Dráma. 1893. – Vajda Péter: Buda halála. 1836. – Váradi Antal: Hún utódok. Dráma. 1890. Előadták a Nemzeti Színházban: 1892 február 17-én. – Zakál György: Isten ostora. Dráma. 1860.

A XX. századba átlépve, kiválik a magyar szépirodalom terméséből *Gárdonyi Géza* „A láthatatlan ember" regénye (1902), amely általában e szerző legsikerültebb művei közé tartozik. Gárdonyi tárgyához felkészült, ezért Attilája reálisabb, élethübb, mint sok íróé és sokkal közelebb áll a történelmi valósághoz, mint azoké, kik több-kevesebb sikerrel a mondák és legendák Attiláját rajzolták meg. Később (1905) Gárdonyi e regényéből „Zéta" címmel színdarabot is írt. *Herczeg Ferenc* „A csoda" című elbeszélésében Attilát akként jeleníti meg, mint aki már megunta a világhódítói szerepet, az örökös harcot és e lelki depresszió váltja ki belőle az elhatározást, hogy Rómának megkegyelmez. A régi kitaposott liúnhagyományi utakon halad Zempléni'Árpád „Isten kardjában", Kozma Andor „Turán"-jában, Anka János „Csaba királyfi él" és Sebestyén Gyula „Gesta Hungarorum" című művében (1907., 1921., 1925.).

Az újabb regényírás terméke *Fáy András* „Attilája" (2. kiad. 1914), aki azonban éppúgy elrajzolja Attila alakját, mint Szépvizi Bálás Béla „Attila Urunk" című háromkötetes regényében. A régényírónak elvégre jogában áll főhősét elvonatkoztatni a valóságtól, de nincs joga olyan alantosabb emberi szenvedélyekkel felruházni, amelyek benne nem voltak és amelyek kiemelése kétségtelenül meghamisítja nemcsak a történelmet, hanem a magyar tradíciókat is. Asztalos Gyula „A magyar életfa őshajtásában" (1932) és Pékár Gyula „Attiiá"-jában összekeveri a történelmet és a tradíciót a mesével és mitológiával. Általában íróink java nem tudva megfogni és érzékelni a történelmi Attilát, minden motiválást egymásra halmoz s ezzel alkotásaik javarészt valahol középen állnak a történelmi regény és az eposz, a mondaszerűség között.

A színtelein és kopott, invenció és fantázia nélküli krónikásmotívumok a szépirodalmi műveknek sem válnak a hasznára. A köztudatot formáló hatásuknál fogva pedig egyenesen károsak. Kitermelnek egy olyan Attila-képet, melyre a magyarságnak semmi szüksége nincsen s mely hamis és tudománytalan dilettantizmust rak rá a magyar köztudatra. Irodalmilag még menteni lehetre őket, ha nagyobbszerű alkotásokkal állanánk szemben, de sajnos irodalmunk néhány kivételtől eltekintve kevés értékes Attila-regényt tud felmutatni. A felhozott példák, még mindig kedvezőb-

bek annál, amit *Regöczi (Exner) Győző* nyújt „Réka gyászában” (6 énekes eposz, 1903), aki egyszerűen átveszi a német mondát, s még tovább megy Attila elírásában *Kerecseny János* „Attila hún királyról” szóló 23 énekes ősregéjében (1926). Legterjedelmesebb Torbágyi *Nóvák József* „Attila”-ja a maga 30 énekével és 70.000 sorával![88]

Ujabb drámairodalmunk köréből Attilával foglalkozik: *Márkus László* „Attilá”-ja (1912), hamis keresztény utalásával és *Harsányi Kálmán* „Ellák”-ja (1924) valószerűtlen apa-fiú ellentétével s épp e motiválások miatt előnyösebb *Kisbán Miklós* „Nagyúr”-a (1913), mert ebben legalább Attila keleties környezetben és pózokkal fordul elő. Arany ragyogó epikája és Gárdonyi történelmi regénye mellett alig van olyan Attila-alkotásunk, amely valóban a művészi érték és történelmi hűség szerencsés dualizmusát magában tudná egyesíteni.[89] Legújabb munka Kós Károly Attila királyról szóló éneke.

A krónikás motívumok alól a magyar irodalomnak előbb-utóbb mentesítenie kell magát, ha maradandót akar alkotni.

A *külföldi irodalomból* a következő műveket állítottuk össze: Balbini, Em.: Attila. Romanzo storico. 1865. – Bornier, Henri: Les noces d'Attila. Dráma. 1879. – Braun, Felix: Attila. Mit 10 Steinzeichnung von J. Fr. Huber. München: Musarion 1902. – Brion, Marcel: La vie d'Attila. 6 éd. Paris: Gallimard 1927. 1935-ben magyarra is lefordították. Történeti mű igényével nem léphet fel s mivel irodalmi értéke is problematikus, a manapság divatos regényes életrajz egyik termékének tekintendő. – Consentius, Otto: Attila. Dráma. 1865. – Corneille, Pierre: Attila. Tragédia 5 felvonásban. 1667. – Dahn, Felix: Kleine Romanen aus Völkerwanderung, 13 kötet. 1882-1901. 6. kötet: Attila. – Ellert, Gerhard: Attila. Roman. Wien: Speidell 1934. Magyarra fordította Kolosváry-Borcsa Mihály, 1941. – Kotzebue: Der arme Minnesänger. – Die Hunnenschlacht im Hegau. Nach J. W. Scheffels Roman Ekkehard. Reutlingen: Enszlin 1926. – Kluge, Friedrich: Der Tod Attilas, eine altgermanische Dichtung. Deutsche Rundschau, 146 (1911). 451 s köv. 1. – La Fayette, Calemard de: Attila. Tragédie. 1867. – Merlin, Jos.: Attila. Roman. 1847.
— Romann, Albrecht: Attila. Dráma. 1872. – Rusti, Heinrich: Attila. Dráma. 1853. – Sayne Rainsfor, J. G.: Attila or the Huns. Regény. 1837.
— Solera, Temistocle: Attila. Dráma. 1847. – Solte, J. M.: Attila. Dráma. 1853. – Stein, Margaret: Attila. Színmű 3 felv. Strassburg: Sinder 1911.
— Strindberg, August: Attila. Peter der Grosse. Übers, v. Scheinig. Regény. Frankfurt. 1929. – Wallnöfer, A.: Ildicho. Musikdrama. Textbuch. München: Schmid 1934. – Werner, Zakariás: Attila, König der Hunnen. 1814. Dráma. – Wieser, Ludwig: Attilas Glück und Ende mit dem Anhang Etzel, Walther, Sigfrid. Berlin: Kraft und Schönheit 1920.
— Zillich Henrik: Attila alkonya. Ford.: Dénes Tibor. 1940. – Zimmermann, H. K. S.: Attila. Dráma. 1883.

Attila szobrok közül megemlítjük Fáy Aladárét és Cser Károlyét,”[0] a hún nagy királlyal foglalkozó festmények közül Rafael Santi vatikáni freskóját, Attüa Róma falai előtt, Kaulbach, Wilhelm Hunnenschlacht ját (1834-37), Than Mórnak vigadói falfestményét, „Attila lakomáját”, Zichy Mihály hasonló tárgyú alkotását, Puvis de Chavannes, Pierre pantheoni freskóját, Szent Genovéva legendájáról (1874-78) és Paczka Ferenc „Attila nászéjét”. A zenei alkotások közül kiemelkedik Liszt Ferenc „A hunok csatája” (1857) és Giuseppe Verdi Attila operája (1846). Az Attilával kapcsolatos zeneirodalom különben is igen gazdag.[91] Verdin ki-

vül operát írtak róla: Ziani (1672), Frank (1682), Seyfried (1809), Farinelli (1810), Mosca (1818), Persiani (1827), Malipiero (1846), Dorn (1852) és Draesecke (1891). 1812-ben Beethovennak is szándékában volt Attila operát komponálni, melynek szövegkönyvét a felkapott Kotzenbuenak kellett volna megírni, de a tervből nem lett semmi.

E teljességre nem törekvő felsorolásból is kitűnik, hogy Attila hatalmas egyéniségének és csodálatos pályafutásának nemcsak a népköltészetre, hanem az irodalom és művészet minden ágára jelentős befolyása volt. Aszerint, ahogyan már életében s a következő századokban megítélték, formálódott ez a művészi kép, melynek azonban vajmi kevés köze van a valósághoz. Mint annyi más nagy egyéniségnek, úgy neki is az alakja elmosódott a korszerű tendenciózitások hatása alatt. Ha ez a művészi patina nem rágódott volna át az ő történelmi portréján, akkor a história szempontjából nem is volna lényeges foglalkozni Attilával, úgy amint őt a következő századok látták, de mivel ez a mondai, legendárius és művészi patina valósággal összeforrott a históriai Attila-képpel, az Attila-probléma helyes megfejtése csak ezen patina lefejtése árán oldható meg.

Eckhardt Sándor többször idézett munkájában érdekes oldalakat szentel annak, hogy az Attila-monda nyugaton még napjainkban is továbbfejlődik s hogy az első világháború idejében as entente-propaganda a németeket hunoknak nevezte s hogy főleg az iskolai oktatás következtében a hunokat és Attilát, mint az emberi gonoszság legendás képviselőit tüntetik fel. Valóban a nyugat még könnyen hajlamos némely hisztériás időkben a történelmet, helyesebben a meghamisított történelmet szintén a propaganda szolgálatába állítani és az uszítás és gyűlöletkeltés eszközéül felhasználni. Csak az a megnyugtató, hogy a nagy gyűlölködések korszakai után visszatér a tudomány és a valóság tiszta képe és akkor nem a propagandistáké, hanem a szellemi élet képviselőié lesz a szó. Eckhardt ebből azt a következtetést vonja le, hogy nekünk nem tanácsos különösképpen dicsekednünk hún-rokonságunkkal. Mi ebben az egyoldalú álláspontban Eckhardtot követni nem tudjuk. A hunokkal, vagy általában a lovasnomád népekkel való kapcsolatainkat letagadni amúgy sem tudjuk, mert azt minden nyugati orientálódásunk dacára nekünk nem hiszik el. A mi keleti származásunk elől megszaladni sem lehet. De nem is akarunk e felelősség alól szabadulni, keleti származásunkat nem is tagadhatjuk meg. Kiknek ez a magyar múlt teher és súly a mi ősi örökségünk, ám ne vállalják azt, *a valóban magyaroknak azonban vállalni kell a magyarság megkezdett útját mindenkor.* Ósi multunkat nem megtagadni, hanem hirdetni kell s akiknek megadatott az idegen szó erejénél fogva, hirdessék is az ország határain kívül! Ez a könyv azonban történelmi munka és a mondottakon kívül nem kalandozhatunk el a tudománypolitika területére.

A magyar tudományosság egyik legszebb feladata lenne feldolgozni Attilát a századok forgatagában. Erezzük, hogy ebbéli kísérletünk kezdet még csupán, e cél megvalósítása azonban a historikusok, folkloristák és irodalomtörténészek becsületes összefogásával megoldható.

JEGYZETEK A XIII. FEJEZETHEZ.

1) *IRODALOM:*

a) *Összefoglaló művek:* Az Attilára vonatkozó mondák és legendákat először *Thierry* Amadéé foglalta össze módszeresen „Histoire dAttila et des successeurs jusq'à l'établissement des Hongrois in Europe. Suivie des légendes et traditions”. 2 vol. 6. kiad. Paris, 1884. című munkájában. Magyarra fordította Szabó Károly, Pest, 1864. Ez a munka a maga korában irányt mutatott, bár tagadhatatlan, hogy a magyar tudományos körök túlbecsülték a jelentőségét. Ma már elavult. A maga nemében jeles munka Helmuth de *Boor-é:* Das Attilabild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung. Bern. 1932. Legújabb kiváló módszeres összefoglalás *Eckhardt* Sándor: „Attila a mondában” című tanulmánya, mely 1940-bein az „Attila és hunjai” című munkában (143-216 1., továbbá jegyzetek: 307-317 1.) jelent meg.

b) *A magyar hún-mondát* tárgyaló munkák közül, anélkül, hogy teljességre törekednénk, a következőket soroljuk fel, beleértve azokat is, melyek a magyar és germán mondai kölcsönhatás kérdésével foglalkoznak.

Bleyer Jakab: A magyar hún-monda germán elemei. Századok, 1895. - *V. az:* A magyar hún-monda germán elemei. Bp.: Athenaeum, 1906. 147 1. - *ü. az: A* hún krónikáink mondai elemeiről. E. Ph. K. 1912. 722-725 1. – *U. az:* A nibelungi-monda második felének keletkezése. E. Ph. K. 1906. 257 1. – *Borovszky* Samu: A hunn-magyar rokonságról. Ethn. 1894. 96-102. 1. – *Császár* Elemér: A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. írod. tört. Közl. 1925.
— *Deér* József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Bp.: 1936. – *Eckhardt* Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. Századok, 1928. 56 1. – *U. az:* Une traditiom hongroise sur les champs catalauniques. Rev. d. étud. hongr. 1. (1928). 105-107 1. – *Fèhér Géza:* Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. Körösi Csorna Arch. 1921. 123-140 1. – *Gombocz* Zoltán: A bolgár kérdés és a magyar hún-monda. M. Nyelv. 17 (1921). 15-21 1. – *Grexa* Gyula: A Csaba-monda és a székely hunhagyomány. Bp.: 3922. 61 1. – *Heinrich* Gusztáv: Etzelburg és a magyar hún-monda. Bp.: 1882. – *U. az:* Attila-e, vagy Atilla? E. Ph. K. 1892. – *Hóman* Bálint: Geschichtliches im Nibelungenlied. Berlin-Leipzig: 1924. – *U. az:* A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Bp.: Studium, 1925, 107 1. – *U. az:* X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung-énekben. E. Ph. K. 1923. 44-78 1. – *Hunfalvy* Pál: Magyarország ethinográfiája. Bp.: 1876. – *Húsz* Richárd: Das landschaftliche und Ungarn in der Thidrekssaga und die Enstehungsfrage von Niebelungenlied und Klage. Zeitschr. f. d. Phil. 47 (1932). 105 1. – *Király* György: A magyar ősköltészet. 1921.
— *U. az:* A magyar hún-motnda Nyugat, 1921. – *Madzsar* Imre: A hún krónika szerzője. Bp.: Akadémia, 1922. 75-103 1. – *Mangold* Lajos: Attila kincse. Attila-mondák. Attila pajzsa. Attila sírja. Pallas Lexikon, 2 (1893). 309-310 1. – *Moór* Elemér: Volt-e magyar hún-monda? Bp.: 1923. – *U. az:* Deutsche Spielmannstoffe in Ungarn. Ung. Jahrb. 5 (1925). 252-283 I. – *Munkácsi* Bernát megjegyzései Borovszky Samu cikkéhez. Ethn. 1894. 102-103 1. - *Nagy Géza* Hunn-mondák. Hunnok csatája. Hunnok árka. Pali. Lex. 9 (1895),

471. 473-474 1. – *U. az:* Attila kardja. Attila érmek. U. o. 2 (1893). 309 1. - *U. az:* Monda és hagyomány. Ethn. 1894. 26-32 1. – *Pais* Dezső: Magyar Anonymus. Bp.: 1926. – *U. az:* A magyar hún-hagyomány s a hún-magyar azonosság kérdése. Napkelet, 1925. 204-207 1. – *Petz* Gedeon: A magyar hunm-monda. Bp.: Franklin, 1885. 101 1. – *Réthy* László: A svájci „hunnok”. Ethn. 1890. 88-104 1. – *RiedX* Frigyes: Attila és a gót költészet. E. Ph. K. 35 (1911). 370-371 1. – *U. az:* Csaba és berthi Detre a magyar mondákban. Heinrich Emlékkönyv 1-7 1. – *U. az:* A magyar hunn-mondák. Bp. Szemle, 1881. – *Sebestyén* Gyula: A magyar honfoglalás mondái. 2 köt. 1904-1905. – *Szendrey* Zsigmond: Történeti népmondáink. Ethn. 1923-1924. 143 1. – *Thály* Kálmán: Hagyományos ősmagyar emlékek. Századok, 1886. 441 1. – *Zichy* István gróf: A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. Napkelet, 1926. 379-380. 1. - *Zlinszky Aladár:* A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. Napkelet, 1926.

c) *A germán hún-monda* hatalmas irodalmából, melyet Gustaw *Ehrismann* állított össze igen részletesen (Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. 2. Aufl. 2 Bde. München: Beck 1932-1935), csak a következő jelentősebb munkákat említjük meg: *Boer, R. C.:* Untersuchungen zur Nibelungensage, 3 Bde. Halle: 1906. – *Ehrismann* i. mű I. 121-131, 135, 395-403, II. 123-171 1. – *Grégoire,* H.: La patrie des Nibelungen. Byzantion, 9 (1943). – *Heinzel,* Richard: Über die Hervararsage. Wiener Sitz. ber. 114, 2. 417 s köv. 1. – *Hempél,* Heinrich: Altgermanische Dichtung. Handb. d. Lit. wiss. Hg. O. Welzel. Potsdam: 1923. – *U. az:* Nibelungensage und Nibelungenlied. 3. Aufl. Dortmund: 1929. – A. *Schröfl:* Der Urdichter des Liedes von der Nibelungen, Not und die Lösuing der Nibelungen Frage. München: 1929. – *Szász* Károly: A világirodalom nagy eposzai. Bp.: 1882. H. 145-161 1. – *Varetsch.* C.: Zur Geschichte der Nibelungetnsage in Frankreich und Deutschland, Zeitschr. f. deutsch. Altertum, 51. – *Wlislocki:* Attila három ógermán eposzban. E. Ph. K. 1883. 445-462 1.

d) *Olasz mondák és hagyományokra* nézve 1. *D'Ancona Alessandro:* La leggenda d'Attila Flagellum Dei in Italia. Studi eritica e storia letteraria. Bologna: 1880 – *Eckhardt* Sándor: Egy ismeretlein olasz hún krónika. E. Ph. K. 1936. 57-62 1. – *Elek Oszkár:* Attila az olasz hagyományban. Bp. Szemle, 1913. – *Guyon,* Bruno: Aquileia e la genesi della leggenda d'Attila. Udine: 1896. – *Vignola,* Bruno: Attila nella leggenda. Enc. Ital. 5 (1938). 281 1.

d) *Egyéb munkák: Anderson,* Andrew Runni: Alexander's Gate, Gog and Magog and the inclosed nations. Cambridge Mass. 1923. – *Eckhardt* Sándor: Egy középkori francia krónika fantasztikus magyar története. E. Ph. K. 1931. - *Heller* Bernát: Góg és Mágog. Ethn. 1935. 23-28 1. – *U. az:* Az Isten kardja. Ethn. 1912. 333-342 1. 1916. 244-246 1. – *Krappe,* A. H.: La légende de la naissance miraculeuse d'Attila, roi des Huns. Le moyen age. 3 (1931). 96-104 1. – *Levison,* Wilhelm: Das Werden der Ursule-Legende. Bonner Jahrb. 132 (1928). – *Moravcsik* Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. E. Ph. K. 28 (1914). 280-292, 333-338 1. – *U. az:* Attila a nyugati költészetben. Világir. Lex. 1 (1930). 216-217 1. Attila mondák Bizáncban. U. o. 217. - *Bolymossy* Sándor: Monda. A magyarság néprajza III. 183-255 1.

2) p. 11-12.

3) p. 1-4.

4) p. 189-190.

5) Solymossy p. 192-193. Eckhardt p. 150-151.

6) Kézai I. 4. Budai kr. 25. Képes kr. 7. Thuróczi I. 18. Oláh 14. Petz p. 65. Bleyer p. 824. Domanovszky p. 59-60. Eckhardt p. 151-152.

8) p. 858.
9) 14.
10) MGSS IV. 44 és 46.
11) ed. Bekker p. 123.
12) Chron. IV. 27.
13) Hóman p. 64. Eckhardt p. 170.
14) Petz p. 70-71. Domanovszky p. 65-66. Hóman ρ. 68. Eckhardt p 153-154.
15) Get. 49, 258.
16) Eckhardt p. 152.
17) p. 7-9.
18) Eckhardt p. 154.
19) Attila mondák p. 31-38.
20) IV. 5.
21) de civ. dei I. 8.
22) MGH Chron. min. IL p. 99.
23) Szent Lupus és Szent Geminianus legendájában Attila maga magáról mondja, hogy ő Isten ostora.
24) I. 2.
25) Márk 4. Budai kr. 17. Thuróczi I. 16. Petz p. 52-53.
26) Magy. η. t. I. p. 316. 2 j.
27) p. 718. Idézi Haage p. 42.
28) Eckhardt p. 161-163.
29) Muratori II. 1, 65.
30) Acta Sanct. Boll. Jan. 3. cap. III.
31) Petz p. 65-66. Bleyer p. 824. Domanovszky p. 62-63. Hóman p. 67. Eckhardt p. 67.
32) Kézai I. 11. Budai kr. 28. Képes kr. 8. Thuróczi I. 21.
33) p. 181.
34) p. 174.
35) Thierry p. 35-36. Nagy p. 306--307.
36) p. 6.
37) Boor p. 9-14.
38) Eckhardt p. 184.
39) Boor p. 17.
40) p. 39 s köv.
41) p. 28-29.
42) U. a. p. 29.
43) p. 184-185.
44) Ehrismann I. p. 121-134 750-800 körűire, Eckhardt p. 174-175 a IX. századba helyezi a keletkezését.
45) Ehrismann I. p. 403. Grégoire i. m. Eckhardt p. 175-176.
46) Boor p. 31-32.
47) Ehrismann, Boor, Schneider i. m. Petz p. 16-17.
48) *Irodalom:* Heusler, Grégoire, Boer, i. m. Petz p. 14-16. Ehrismann II. p. 123-144. Eckhardt p. 176-179.
49) Részletes összefoglalás Hóman: A magyar hún-hagyomány című munkájában.
50) p. 17-19.
51) p. 19.
52) p. 185.

53) Kniewald: A magyarországi liturgia legrégibb emléke. Pannonhalmi Szemle, 1938. Eckhardt p. 187 s köv.

54) Ballagi írod. Közl. 1892. Eckhardt p. 196.

55) Kézai I. 1. Budai kr. 10. Képes kr. I. 2. Thuróczi I. 4. Petz p. 28-30. Grexa p. 17-18. Eckhardt p. 191. 200-201. Hóman p. 82-88.

56) Hóman p. 83.

57) Kézai I. 3. Budai kr. p. 20-23. Kép. kr. 5. Thuróczi I. 15. 17. Oláh 11. Petz p. 57-64. Hóman p. 71. Eckhardt p. 192 s köv.

58) Kézai I. 2. 3. Budai kr. 23. Képes kr. 4. 5. Thuróczi I. 17.

59) Hóman p. 65-67. 82. Eckhardt p. 186.

60) E kérdést Eckhardt p. 199 tisztázza.

61) A prelium Crumhelt kérdését eléggé feltárták. Ahhoz kétség nem fér, hogy Crumhelt a német monda Kriemhildje s viszont a csata helye a magyar Kelenföld a német Kreenfeld, ahol később tényleg volt egy csata. A későbbi idők eseménye így zavarodott össze Kézainál az Attila halála utáni idők cselekményével. Aladár szintén Kézai által gyártott név és pedig a gepidák királyát Ardarichot tette meg ez esetben Attila fiának. Valami történeti olvasmány sejtése villan át Kézainál, amidőn Csabát Honorius görög császár unokájaként tünteti fel. Olvashatta forrásában, Jordanesnél, hogy Attila pályázott Honoria kezére, aki ugyan nem volt lánya Honorius nyugatrómai császárnak, hanem húgának lánya. Ezt kombinálta azután össze önkényesen, megtévén a császárlányt Attila feleségének, Honoriust görög császárnak és beillesztvén a Csaba-mondát hún krónikájába. Természetesen azt Kézai mester nem tudta, hogy ha Attila 451-ben el is vehette volna Honoriát. akkor sem lehetett volna tőle 453-ban felserdült gyermeke. Kézai mester hún krónikáját nem szabad kritikus szemmel nézni, az ilyön leírásoknál, magyar és germán szóhagyomány, történeti valóság krónikás száraz mesébe olvad össze nála.

61a) „.Tunc redire debeas, dicunt recedenti, quando Chaba de Graecia revertitur.” Kézai I. 4. Budai kr. 31. Képes ^tr. 10. Thuróczi I. 23. Grexa p. 42-44. Hóman p. 75.

62) Grexa i. h.

63) Grexa p. 28-30.

64) Grexa p. 30-31.

65) Szamota p. 88.

66) Grexa p. 31-36

67) Grexa p. 44-47.

68) I, m. p. 134-

69) Grexa p, 11-14. 61.

70) p. 73-74.

71) p. 75-76.

72) Anonymus c. 45: Sobamogera.

73) Hóman p. 77.

74) Cototín. Vindob. MGSS IX. ad a. 1276.

75) Eckhardt p. 188-189.

76) Legutóbb összefoglalta Eckhardt p. 210 s köv.

77) XIII. 148. Eckhardt p. 167.

78) Irodalom Relkovic Davorka: Hún és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál, Ethnographia, 50 (1939) p. 55-65. Az általa közölt irodalom. A kutyafejű királyra vonatkozó legjobb bibliográfia még ma is a Ballagi Aladáré, Irodalom tört. Közl. 1892. Bartucz Lajos, Termesze tt. Közl. 1928. Ugyancsak Bartucz: A magyar ember. Eckhardt: Attila és hunjai p. 171-174.

79) Eckhardt p. 167-174.

80) Munkája „Danica história” címmel 1576-ban jelent meg Frankfurtban.

81) Petz p. 28 s köv- Domanovszky: Kézai krónikája p. 44 s köv. Hóman p. 70-73. Eckhardt p. 201.

82) Kézainak kétségtelen érdeme, hogy több hagyományt átmentett. Kritikánknál egyáltalán nem óhajtottunk állást foglalni Kézainak magyar történetre vonatkozó elbeszélésével szemben, mely tárgykörünkön kívül esik.

83) Nyomtatásban megjelent 1502-ben. Vö. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attiláé. Értek, a magyarorsz. latinság köréből, 4. Bp. 1941.

84) Eckhardt p. 201-202.

85) Eckhardt p. 202.

85) Irodalomtört. Közl. 1892. p. 229-269 és 410-430.

86) Attilája először megjelent Bonfini 156S-as bázeli kiadásában és a frankfurti kiadásban.

87) Nagy Béla: Attila a magyar irodalomban. Bp.: 1939 és Vetéssy Géza: Attila alakja a XX. század magyar irodalmában. Debrecen: 1936.

88) Vetéssy p. 14.

89) Vetéssy i. m. és Dézsi Lajos: A történeti tárgyú szépirodalom. Bp.: 1927.

90) Ismertette: Hekler Antal, Napkelet, 1939. p. 138-140.

91) Sebestyén Ede: Attila hún király – tíz opera hőse. Magyar Hírlap, 1935. I. 13. – Horlay Maddalena: Attila protagonista di melodrammi e opere italian! Corvina, 6 (1943). p. 407-421.

XIV.

A HÚN TRAGÉDIA.

VISZÁLY ATTILA FIAI KÖZÖTT.

Attila még életében Réka királynétól származó legidősebb fiát, Beket jelölte ki utódjául.[1] Ilek harcban eltelt fiatalság után élete delén levő férfi lehetett. Priskos egy megjegyzéséből arra következtetünk, hogy szerény és zárkózott ember volt, aki atyjára csodálattal tekintett fel s akit talán éppen ez a nagy tisztelet túlságosan befolyásolt egyéniségének kialakulásában és Attila személyének lenyűgöző hatása alatt kellőképpen nem fejlődhettek ki benne azok a sajátosságok, melyekre egy uralkodónak múlhatatlanul szüksége van. A világtörténelemben számos példát találunk arra, hogy a« apa hatalmas egyénisége elfojtja az utódok önálló akarásait.

Komoly forrásunk erről a korszakról nincsen s így többé-kevésbbé megalapozott feltevésekre van szükségünk, hogy a most következő eseményeket megérthessük. Annyi bizonyos, hogy alig temették el Attilát, fiai között viszály tört ki a trónutódlás, kérdésében.[2]

Attilának a háremében sok nő volt és természetesen igen sok fia is lehetett. Trónöröklési szempontból természetesen csak az első feleségtől származó gyermekek jöhettek tekintetbe, Ilek, Dengizik és írnek. Tudunk arról, hogy Ardarich király lányától Geism, vagy Giesmus nevű fia és ismeretlen, de valószínűleg hún nőtől Emnetzur és Ultzándur nevű fiai születtek. Névszerint csak ezt a hat fiút ismerjük s ha közülük akarjuk kiválasztani, hogy melyik volt az, amelyik atyja akaratát semmibe sem véve, az egész birodalom ura, vagy pedig ami hihető, az egyik országrész fejedelme akart lenni, akkor csak Dengizikre gondolhatunk, aki szívós és erőszakos egyéniség volt. Ilek meg akarta őrizni a birodalom egységét, Dengizik pedig valószínűleg a kettős királyság mellett törhetett lándzsát, ami apjuk és nagybátyjuk idejében átmenetileg fennállott. Hogy ebben a belső viszályban milyen szerepe volt a hún és rokon népeknek, nem tudjuk, de bizonyára megoszlottak a fiúk között. Dengizik később a keleti, rokon népek királya, a Duna mentén letelepedő írnek is több népe ura, tehát igen valószínű, hogy Ilek főkirályhoz a Duna-Tisza közén és Tiszántúl lakó hún törzsek, a hunok nyugati szárnya csatlakozhatott. Ezeknek a maradványa volt később írnek népe.[3]

A viszály valószínűleg igen elmérgesedett és a jogos trónörökös, Ilek nem tudott vele megbirkózni, úgy hogy a végén kénytelen, volt erőszakos öccsével, Dengizikkel kompromisszumot kötni. Ilek mint főkirály megtartotta magának a hunok nyugati, dunai szárnyát, valamint a birodalom nyugati felét, melynek lakossága nagy többségben germán és kelta volt, míg öccse elment keletre és átvette a keleti szárny és a testvérnépek, szarmaták és szlávok fölötti uralmat.

A NYUGATI GERMÁNOK ELSZAKADÁSA.

Valószínű, hogy még mielőtt a testvérek viszálya eldőlt és a keleti germánok felkelése kitört, a nyugaton lakó germánok már el is szakadtak a hún birodalomtól.[4]

Mialatt a királyfiak a birodalom felett osztozkodtak, és elbizakodottságukban nem is gondoltak arra, hogy népük jövendője forog kockán, megmozdult a föld alattuk. Sem a testvéreknek, sem pedig a hunoknak nem volt sejtelme arról a szörnyű veszedelemről, mely őket a színleg szolgálatkész germán fejedelmek részéről fenyegeti. Azt tudták, hogy forrong egész Európa és a távolabb lakó népeket csak fegyverrel tudják engedelmességre szorítani, de hogy a lázadás éppen atyjuk leghívebb hűbéreseitől induljon ki, arra tényleg nem gondolhattak. Az alárendelt népek fejedelmei csak addig engedelmeskedtek és tűrték el a hún fennhatóságot, amíg olyan hatalmas egyéniség parancsolt nekik, mint Rua, vagy Attila, de ez még nem jelentette azt, hogy sorsukat szívesen viselték. Minden germán nép önállóságra törekedett és csak a kedvező alkalmat leste, hogy felkeljen és a hún igát lerázza. Amidőn Attila meghalt, megszűnt az δ vaskeze által összetartott belső egység, – hiszen az ő egyéniségének nemcsak a hún népekre vol't varázsa. Mikor azután a dinasztikus villongások a központi hatalom erejét szétbomlasztották, akkor elérkezett a kedvező időpont a felszabadulásra. Ez volt a germán felkelés egyedüli oka és nem az, amit a gót történetíró, Jordanes elmond, vagyis, hogy a germán fejedelmeiket az háborította volna fel, hogy Attila fiai megkérdezésük nélkül, mint valami vagyontárgyakon, osztozkodnak felettük.[5]

A felkelés gondolata kétségkívül a gepidák ravasz és nagyravágyó királyától, Ardarichtól eredt és ő volt az, aki azt meg is szervezte.

A döntő küzdelem kezdetén a hunok két szárnya egymástól nagy távolságra lakott. A keleti szárny, melynek Dengizik volt az alkirálya, a rokon török népekkel a hátában a Don és Dnyepr közötti délorosz síkságon lakott, míg a nyugati szárny közvetlenül Ilek főkirály vezetése alatt a magyar Alföldön élt és egyes törzsek, így a sadagarok átterjeszkedtek a Dunántúlra is. A két szárnyat .különféle germán és szarmata népek választották el egymástól.

A szvéb quádok maradványa a Kisalföldön, a Dunától északra lakott, a rugiak a vandálok egykori szálláshelyén, a Felsőtisza mentén, a szkirek, herulok és különböző szarmata és alán törzsek pedig szintén a Tisza-vonalától keletre az Aldunáig terjedő széles térséget tartották megszállva. A gepidák központi fekvésbein a hadászatilag oly jelentős Erdélyt foglalták el, míg tőlük keletre a Dnyeszterig ismét szarmata népek, még messzibb keletre a keleti gótok voltak Valamir király és két testvére vezetése alatt.

Amidőn a hún uralkodóházban a viszály kitört és Ardarich alkalmasnak látta a körülményekét arra, hogy a hún igát lerázza, a legtökéletesebb felfordulás uralkodott az egész óriási hún birodalom területén. Ilek és Dengizák megegyezése után az utóbbi keletre távozott és átvette a keleti szárny feletti királyságot.

Ardarich felhasználta országa központi fekvését, sorjában felvette az érintkezést a hún fennhatóságot nehezen tűrő germán fejedelmekkel, kik most Attila nyomasztó súlya alól szabadulva, nagy terveket szőttek

KELET-EURÓPA 460 KÖRÜL
0
500 km
FINN NÉPEK
AKACIROK
SZAVIROK
AVAROK
Daix
Tanais
Atil
SZLÁV NÉPEK
Danapris
KELETI HÚN SZÁRNY
OGUR NÉPEK
LONGOBÁRDOK
SZKIREK
Visztula
RUGIAK
HERULOK
QUADOK
SZARMATÁK
KELETI GÓTOK
GEPIDÁK
Singidunum
NYUGATI HÚN SZÁRNY
SCYTHIA MINOR
Ister
GÓTOK
Phanagoria
KASPI-TÓ
FEHÉR HÚN BIROD.
ALÁNOK
FEKETE TENGER
Constantinopolis
KELETRÓMA BIROD
ARMENIA
SZASSZANIDA BIRODALOM
NYUGATRÓMAI BIROD.
Ravenna
Roma

18. sz. térkép.

a közeli jövő lehetőségeiről. Ezen fejedelmek közül népének száma és vitézsége miatt első helyet foglalta el Valamir, a keleti gótok királya. Az ő vele folytatott tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Az óvatos uralkodó nem akarta népét a kétes kimenetelű küzdelemnek kitenni s valószínűleg bántotta vetélytársának, Ardarichnak a vezető szerepe is. Annál több sikerre vezettek a megbeszélések a quádok, rugiak, szkirek, herulok és különböző szarmata népek fejedelmeivel, kikből azután Ardarich erős koalíciót hozott össze a hún főkinály ellen és megbeszélték a felkelés részleteit is.

Ileknek sejtelme sem volt a készülődőben lévő veszedelemről és éppen ezért a felkelés kitörése teljesen váratlanul érte. Egyik napról a másikra hatalmas ellenséges gyűrű vette körül a hunokat. Ilek összevonta a köréje sereglő nyugati hún törzseket, valamint csatlakoztak hozzá a szkirek és rugiak húnbarát vezetői is csapataikkal, végül egy alán és több szarmata törzs kisebb egysége is. Lassan nyugati irányban visszahúzódva maga után vonta a felkelők most már egyesült seregét. A döntő csatára a Netao folyó, vagy patak mellett került a sor.[6]

A nagy elkeseredéssel vívott küzdelemben a felkelő germánokhoz pártolt a szerencse. Ardarich döntő győzelmet aratott s 30.000 főnyi hún és szövetséges harcos holtteste borította a csatateret. Az elesettek között volt a vitézül ellenálló hún főkirály is, aki a csata végén már csak a halált kereste (454 nyara). Ilek tragikuma abban rejlett, hogy világhódító apja után a legnehezebb viszonyok között vette át az uralmat és a reánehezedő feladatoknak sem. természeténél, sem pedig képességeinél fogva nem tudott megfelelni.

Korántsem volt még veszve minden. A nyugati hunok vezetését a legifjabb testvér, a fiatal írnek vette át, ki népe maradványával visszahúzódott a Bánság és a Szerémség területére, a sadagarok törzse pedig a Dunántúlra.

A NETAOI CSATA JELENTŐSÉGE.

A netaoi csatának a német írók túlnagy jelentőséget tulajdonítanak és Marathonnal, Poitiersvel és Waterlooval vetik egybe.[7] Dáhn a netaoi germán győzelmet összehasonlítja Poroszországnak Napoleon felett aratott végső diadalával, ami merész túlzás. Nem beszélve arról, hogy a poroszok egymagukban sohsem törték volna meg Napoleon hatalmát, a hunok bukását is elsősorban a szerencsétlen körülmények találkozása idézte elő. Természetesen ugyanilyen túlzás, amidőn Alföldi[8] minden jelentőséget megtagad ettől a fontos csatától. Mert az említett német írók is nem a csata jelentőségében tévednek, hanem abban, hogy erősen kidomborítják annak felszabadító jellegét. Az ütközetnek nem is annyira a katonai, minit inkább a politikai kihatásai voltak súlyosak. A hunok a Duna-Tisza közti hídfőállásból kiszorultak és ami *ennél is jelentősebb: európai nagyhatalmi pozíciójuk rendült meg.* A hosszú évtizedek vérveszteségeit még lehetett volna pótolni, hiszen a nagy ázsiai összeomlást is kiheverték, de kiveszett a hunok hite fegyvereik legyőzhetetlenségében és ugyanakkor Európa népei is felocsúdtak abból a riadtságból, mely hosszú évek során minden európai akciót a hunok ellen kilátástalannak tartott. A hatalom többnyire a tömegek szuggesztív hitén épül fel és ez alól szabadult most fel egész Európa!

A GERMÁN NÉPEK ELHELYEZKEDÉSE A DUNA-VÖLGYÉBEN.

A Duna-völgyében végbement eseményekre mindkét római birodalom felfigyelt. Azzal már az előző évben tisztában voltak, hogy Attila halála következtében a hún veszedelem elmúlt és hogy a birodalom azokra az alkotóelemekre fog szétbomlani, melyekből összetevődött. Amidőn a Netao melletti csata következtében a Duna-völgyében a zűrzavar teljessé vált, 455 végén *Avitus* nyugatrómai császár elhatározta, hogy az egykoron nyugatrómai Pannónia tartományt ismét birtokába veszi és a germán népek áradatát a Duna vonalán megállítja. A következő eseményekből s főleg abból, hogy a keleti gótok letelepüléséhez az engedélyt nem a nyugatrómai; hanem a keletrómai császár adta meg, arra lehet következtetni, hogy a két római birodalom külpolitikája nem volt egységes s hogy a keletrómai császár illetéktelenül beavatkozott a hatáskörén kívüleső pannóniai ügyekbe. Avitus hadjárata valószínűleg a tartomány kelta-római lakosságának felkérésére történt. Ha a nyugatrómai viszonyok olyan konszolidálódottak lettek volna, mint Aetius korában, Pannónia visszavételének döntő jelentősége lett volna. Avitus serege élén meg is jelent a tartományban,[9] de a római erők már nem voltak elegendők egy ilyen távoli tartomány védelmére s miután Avitus nem tudott elegendő létszámú csapatot visszahagyni, a császár hadiútja minden konkrét eredmény nélkül végződött.[10]

A germán felkelés a koalíció részvevőinek kevés hasznot hozott. Új szállásterületül csak a hunok otthagyott alföldi szálláshelyei álltak rendelkezésre, ez pedig a győzteseknek vérmes igényét korántsem tudta kielégíteni. Terjeszkedésüknek nyugati irányban a Duna és a nyugatrómaiak pannóniai igénye szabott határt. Csak ami ezek után fennmaradt, azt tudták egymás között felosztani. A felkelésnek ezek szerint nagyobb volt az erkölcsi sikere. És pedig jelentős volt azért, mert a felkelésben résztvett népek visszakapták függetlenségüket. A herulok és a rugiak népének az a része, mely a germán koalícióhoz tartozott, most nyugatra vonulván a quádokkal együtt elfoglalja a Duna jobb- és balpartját, a balparton az Ipolytól körülbelül Felső-Ausztriáig, a jobb parton pedig Noricumban telepszik meg, de hatósugaruk kiterjed egészen Illyricumig és Itália északi határáig.[11] Ezek a népek ugyan formailag elismerik a nyugatrómai császár fennhatóságát, de függő viszonyuk a valóságban kizárólag névleges s éppen az ő soraikból kerülnek ki nemsokára a nyugatrómai birodalom megdöntői. Az előbb említett három nép mögött települ le a longobárdok észak felől előretörő harcias népe, melynek a következő korszakban döntő szerep jut hazánk belső viszonyainak megváltoztatásánál.[12]

Ezektől a népektől délre, Pannónia elárvult területén, a kelta és a római lakosság maradványa mellett, valahol Somogyban lakhattak a hún sadaragok, kik egyelőre településhelyeiken maradtak, legjobb bizonyságául annak, hogy mit ért Avitus császár pannóniai hadi kirándulása. Az újabb történeti kutatás kimutatta,[13] hogy a hún fennhatóság alatt Pannónia városai közül több fennmaradt és ezekben a római kultúra tovább virágzott.

A Dráva vonalán még éltek a több mint hetven évvel azelőtt letelepült gót harcosok leszármazottjai, akik most pár év multán beolvadtak a Valamir vezetése alatt megérkező gót zömbe.[14] Áttérve α netaoi győztesekre, a gepidákra, ez a nép eredeti szállásterületeiről minden irányban kiterjeszkedett, ami érthető, mert ők voltak a koalíció, létrehozói s mint szívesen harcoló nép, valószínűleg ők hozhatták a legnagyobb véráldo-

zatot is.[15] A gepidák országa a győzelem, után Erdélyt és Tiszántúlt foglalta magában.

A germán koalíció tagjainak, mint utódállamoknak az elhelyezkedése és a nyugatrómai császár Pannóniára vonatkozó jogigényének az. érvényesítése még korántsem teremtett nyugalmi állapotokat a Duna-völgyében. Kr. u. 456-ban, Attila halála után három évvel, a keleti gótok zöme ott hagyván régi hazáját, letelepszik Pannónia területén.[16]

A keleten végbement események felől forrásaink tájékozatlanságban hagynak bennünket. Annyi bizonyos, hogy a netaoi vereség még nem pusztította el teljesen a hún nagyhatalmat,[17] különben nem lett volna erejük arra, hogy a keleti gótokat szálláshelyeik odahagyására kényszerítsék.[18] Valószínűleg az erélyes Dengizik átlátván Valamir kétszínűségén,. felszólította, hogy hódoljon neki fenntartás nélkül és nyújtson segítséget a gepidák és szövetségeseik leverésére. Valamir ezt elutasította, tárgyalásokat kezdett a keletrómai udvarral s népe számára földet kért a birodalom területén. Marcianus császár szívesen felvette Valamirt a szövetségesek sorába és hozzájárult ahhoz, hogy népével együtt Pannoniában letelepedhessen.[19] Mielőtt azután Dengizik és a gótok között összecsapásra kerülhetett volna a sor, ez utóbbiak régi déloroszországi lakhelyeiket feladva a Duna folyása mentén nyugatra vándoroltak és Pannoniában telepedtek le. A keletrómai diplomácia ezzel az intézkedéssel újabb tanújelét adta mesteri fölényének. A már amúgy is veszendőbe ment Pannónia átengedésével eltávolította a gótokat a balkáni határoktól és a három túladunai hatalom, a gótok, a gepidák és a hunok egymással ellenséges népét bármikor kijátszhatta egymás ellen, ha a birodalomra nézve veszélyesekké váltak.

A hún történelem szempontjából is érdekes, hogy hol telepedtek le Pannoniában a keleti gótok. Jordanes egyik helyén azt mondja,[20] hogy a gótok országának határvárosai Sirmium és Vidomina (helyesen: Vindobona), a másik helyen pedig azt írja,[21] hogy Valamir a Scarniunga és Aquanigra folyók közt, Thiudimer a Pelsois tó mellett, Videimir pedig kettejük között telepedett le.[22]

A gótok Pannoniát birtokba véve, felosztották a három testvér között. Valamir, a rangban első király Szlavóniát, Thiudimer a Balaton tó vidékét kapta, míg a legfiatalabb testvér, Videmir a kettejük közötti területen, Somogy, Baranya és esetleg Tolna területén uralkodott.

HÁBORÚ A HUNOK ÉS GÓTOK KÖZÖTT.

Ilymódon a keleti gótok nemcsak hogy gazdag területeknek jutottak birtokába, hanem kitűnő utakkal összekötött, nagy folyók által védett kultúrterületet kaptak és katonailag urai lettek a Duna-medencének. A hunok, a nagykirály összes hűbéresei közül a ravasz és ügyes Valamirre haragudtak legjobban. A hún, mint minden turáni nép, megbecsüli a vitéz ellenséget, de gyűlöli az árulókat. Ez még egymagában nem magyarázná, hogy Dengizik miért vetette magát rá kétízben is a gótokra. E gyűlöletnek mélyebben fekvő és reálisabb oka volt, amit Jordanes elhallgat. Ez nem lehet más, mint hogy a gótok Pannoniában letelepedve, hozzá láttak a hunok kezén maradt területek meghódításához.[23] Salamon Ferenc alighanem helyesen látta a dolgokat, amidőn Jordanes tudósításával szemben biztosra vette, hogy a mai Magyarország egyes részei még a netaoi csata, sőt tegyük hozzá, a gótok beköltözése után is

a hunok birtokában maradtak. A Dunától keletre eső terület az Ileket legyőző germán koalíció birtoka lett. A szövetségesek pillanatnyi örömét azonban megrontotta, hogy a gótok megelőzve a koalíciót, teljesen vértelenül, minden áldozat nélkül jutottak a gazdag Pannónia birtokába. Ha már eddig is gyűlölték Őket amiatt, mert a döntés pillanatában magatartásuk több mint kétes volt, most ez az ellentét még jobban elmélyülhetett és ez idézte elő nem sokkal ez után a germánok véres testvérháborúját.

Egy Attilához hasonló széles látókörű és bölcs uralkodó a germánok közötti ellentéteket könnyen a maga javára tudta volna kiaknázni. A vitéz, de hebehurgya Dengizikből azonban hiányzott az államférfiúi érzék. Annyit azonban ő is tisztán látott, hogy a hún hatalom, sőt népének jövője függ attól, hogy elszakadt alattvalóit megfékezze és a Duna-völgyét visszaszerezze.

Eddig még nem sikerült tisztázni, hogy a hunok miért nem a gepidákat támadták meg, hiszen azok királya idézte elő elsősorban a nagy összeomlást. Ezt a kérdést könnyen el lehetne intézni úgy, hogy a hunok Netaonál megismerték a gepidák kitűnő harci erényeit és emiatt tartottak egy újabb összecsapás kimenetelétől. Csakhogy bármily vitéz és kiválóan verekedő nép volt ez a pusztulásáig kemény germán nép, a keleti gótoknál már a 451-ben és 454-ben szenvedett veszteségek miatt sem lehetett erősebb. Már pedig, ha Dengizik meg merte támadni a gótokat, rá mert volna törni a gepidákra is, hiszen élte nagy tragédiája éppen esztelen vakmerősége volt. Ha azonban ez az ellenvetés nem állja meg a helyét, akkor nincs más eshetőség hátra, mint hogy feltételezzük azt, hogy a bölcs öreg Ardarich győzelme után kibékült a hunokkal. Ha a hunok sok vért veszítettek is az Alföldön, még mindig jelentős erőkkel rendelkeztek, hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a húnság keleti szárnyának tekintélyes erején kívül a rokon lovasnomád népeknek igen népes lovas hadserege szintén rendelkezésükre állott. Így joggal tarthatott tőlük Ardarich és feltételezhető, hogy emiatt Netao után a feszültség enyhítésére törekedett. Ez a feltevés azért sem valószínűtlen, mert egy századdal később is *egy* ilyen pusztai nép, az avar segített a longobárdoknak, amikor közös erővel kiirtották a gepidákat. De ha a gepidák elleni háború terve így háttérbe szorult is, a Pannoniában és Délmagyarországban visszamardt jelentős hún maradványokat nem lehetett veszendőbe hagyni s így Dengizik két hadjáratának a főcélja ezen hún szórványok megmentése volt.

Már Ilekre is tragikus volt egyenlőtlen harcba bocsátkozni a Duna mentén a felkelőkkel, még kedvezőtlenebb kilátások mellett kezdte meg Dengizik a háborút a germánok ellen. Netao a hunok tekintélyét erősen megtépázta, szövetségeseik jelentős része elpártolt, számban pedig maguk a hunok is erősen megfogyatkoztak, végül egyidőben valamennyi belső nehézségekkel meg kellett küzdeniök. Ezekkel a belső nehézségekkel szemben Dengiziknek mégis csak arra kellett törekednie, hogy állandó támadó háborúkkal visszaállítsa a hún főkirályi tekintélyt és hogy megszerezze újból legalább a rokon lovas népek támogatását. Egy *ilyen* offenzív *szellemű* politika mindenben megfelelt az új főkirály természetének, aki atyjához hasonlóan hirtelen haragú, vérmes ember volt, csakhogy hiányzott belőle Attila fölénye, megfontoltsága, államszervezői és főleg hadvezéri képessége. Kiváló lovastábornok lett volna belőle Attila seregében, de nem volt alkalmas arra, hogy ilyen nehéz időkben a süllyedő állam ügyeit vezesse. És hiányoztak oldaláról atyja

nagyszerű régi segítőtársai. A kiváló Onegesius fővezér, vagy a nagy galliai összecsapásoknál veszett el, vagy pedig ifjú ura, Bek oldalán. A kancellária, a nagy diplomáciai szervezet, Attila legegyénibb alkotása, melynek segítségével az óriási birodalmat adminisztrálta, szétment. Orestes pusztulni látván a hún ügyet, felajánlotta szolgálatait a nyugatrómai császárnak, később Nepos császár fővezére lett. Két évtized múlva az ő fia, Romulus Augustinus az utolsó nyugatrómai császár.[24] Attila dédelgetett germán fejedelmiéi és vezérei elpártoltak; úgy ott hagyta Dengiziket mindenki, mint Corvin Jánost Mátyás király emberei. Valami bajnak kellett lennie a rokon népekkel is. A következő hadjáratok sikertelenségéből arra lehet következtetni, hogy az ogur népek, az akacirok és a többiek nem adtak elegendő segítséget a hún főkirálynak, hiszen csak Dengizik seregének kisebb létszámával lehet magyarázni, hogy őt a gótok haderejének egy része le tudta győzni. Számítsuk ehhez hozzá még azt, hogy az elpártolt germán fejedelmek évtizedekéin át harcoltak a hunok oldalán, legtöbbjük a hún nyelvet is beszélte, de mindenesetre harcmodorukat annyira ismerték, hogy a harcoló felek között mutatkozó értékkülönbség már emiatt is kiegyenlítődött. Nem kapott azonban megfelelő támogatást Dengizik öccsétől, Irnektől sem, aki a jelek szerint békés hajlamú fejedelem volt és általában nem helyeselte a főkirály támadó jellegű hadműveleteit. Mindezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a hún fegyvereket az összeomlás után állandó szerencsétlenség kísérte. A végtelen síkon élő lovasnép számára nincs megállás, választania kell a rohanó támadás és a bukás között. Dengizik sem húzódhatott meg békében hún népével, mert a Volgán át a török népeknek állandóan újabb hullámai csaptak át; tartós békét csak a Kárpátok védett övén belül lehettek volna, ez azonban számukra elveszett.

Dengizik hadjáratai ezek szerint olyan kétségbeesett vállalkozások, amilyenre csak a mindent egy lapra feltevő kártyás vállalkozik s ahol éppen a megfontolás és az előkészület hiányában előre meg lehet mondani, hogy a hadivállalkozásnak csak szerencsétlenség lehet a vége. A gótok elleni első hadjárat valószínűleg közvetlenül a gótok pannóniai letelepülése után, 456-ban, vagy 457-ben[25] folyt le. A hunok ekkor még a Havasalföld és a Bánát birtokában voltak. Ezért tudnak oly gyorsan és észrevétlenül rajtaütni a Szerémségben Valaimir országán, hogy a gót királynak még arra sincsen ideje, hogy testvéreit segítségül hívja. Vaiamir a mocsaras és erdős, erősen szaggatott területen kitért a hún lovastámadás elől, színlelt ide-oda vonulással Dengiziket félrevezette és amikor az már félig győztesnek hitte magát, tőrbecsalta, legyőzte és megfutamította. A hunok Jordanes szerint a Dnyepr folyóhoz vonultak vissza.[26] A hagyomány elmondja, hogy amidőn Vaiamir hírnöke megérkezett a győzelmi tudósítással testvére, Tm^demir udvarába, ott éppen a későbbi Nagy Theoderich születését ünnepelték.[27]

Ekkoriban óriási felfordulás lehetett a Duna-völgyében. Mindegyik nép elhelyezkedőben volt az új hazában, vagy az újonnan szerzett területeken. Napirenden voltak az összetűzések és senki sem tudta, hogy hol van hatalmának a határa. Jordanes erről a helyzetről megközelítő képet sem tud nyújtani és zavaros előadása a legkalandosabb feltevésekre is alapot nyújt. Annyi azonban bizonyos, hogy egész Európa forrongott és viszonylagos biztonság csak a vandál és a keletrómai birodalomban volt, mert a nyugatrómai császárság ekkor már utolsó óráit élte.

Dengizik első támadásának sikertelenségét valószínűleg a rossz hadvezetés és a rendelkezésre álló erők elégtelensége idézte elő.

A MÁSODIK HÚN-GŐT HÁBORÚ.

Az első támadás kudarca nem riasztotta vissza Dengiziket, hanem pár év múlva, valószínűleg a 450-es évek végén[28] újabb összetűzésere került a sor. A háború oka az volt, hogy a gótok északi irányban terjeszkedve, szorongatták a Pannoniában maradt s a hunokkal rokonságban lévő sadagarok népét.'[9] Dengizik nem hagyhatta pusztulni őket és éppen emiatt összegyűjtötte a rendelkezésre álló erőket. Hadserege hunokon kívül[30] az ücsogur és bittogur rokon népek, valamint az angiszkirok és a szarmata bardorok csapataiból került ki, tehát serege túlnyomó részt újból csak lovasságból állott, melynek létszáma aligha haladhatta túl a 10.000 főt. Ekkora sereggel a legnagyobb esztelenség volt a Duna és a várak sora által védett és számbelileg is túlsúlyban levő keleti gótokat megtámadni.

A hún sereg újból a Havasföldön és a Duna vonalán tört be előbb a Bánátba, majd onnan a Dunán átkelve Szerémségbe, hol akkoriban Valamir gótjainak Sirmium és a régi római Bassiana (ma: Dobrinci) városai voltak a fő támaszpontjai.[31] Dengizik előbb Bassianát[32] támadta meg, melyet jelentős gót erők tarthattak megszállva. A főkirály a várost körülsáncolta, ostrom alá vette és portyázó csapatai a szomszédos vidékeket pusztították. A gótok erre a sadagarok ellen megfigyelő hadsereget hagyván vissza, teljes erejükkel a város felmentésére siettek. Itt folyt le az utolsó csata a hunok és gótok között, mely Dengizik vereségével végződött. Nincs kizárva, hogy a megtört Dengizik békét kötött, a sadagarok Pannoniát elhagyták, legalább is csak ezzel tudjuk magyarázni azt, hogy a sadagarok azon népek között szerepelnek, melyek később írnek fősége alatt a keletrómai birodalomban telepedtek le.[33]

A HUNOK ÚJ BIRODALMA A FEKETE-TENGER MELLETT.

Mint láttuk, a hunok a nagy összeomlás és Ilek halála után Dengiziket választották meg főkirályuknák, mellette írnek a nyugati hún szárny királyának a szerepét töltötte be. Jordanes két helyütt is utal a hunok új hazájára, amely a Fekete-tenger partján,[34] illetve a Dnyepr mentén[35] van. Jordanes elbeszélése homályos és felette hosszú vita folyt.[36] A tudósításból azt a következtetést lehet levonni, hogy a hunok keleti szárnya továbbra is a régi hún szállásterületeken, a Danapris (Dnyepr) völgyében maradt, míg az addig Alföldön lakó nyugati szárny, valamint több hűségesen kitartó germán, szarmata és alán törzs a Havasalföldön és attól keletre a Dnyeszter folyóig kiterjedő síkságra költözködött át. A nyugati hún szárny nem semmisült meg teljesen, hiszen mint a gót háborúkból láthattuk, a húnság egyes maradványai még α 450-es évek végén is tartották magukat Magyarország területén.[37]

Amidőn 460 körül a második gót háború szerencsétlen kimenetele utá,n a hún főkirály Magyarország területét véglegesen kiüríttetí, egész sereg hún és húnbarát germán, valamint szarmiáta-talán nép gyűl össze Havasalföld területén. Ezek azok a népek, melyek később írnek vezetése alatt átköltöznek a keletrómai birodalom területére és az ezekből kiegészült hún nyugati szárnynak a királya írnek.[38]

A keleti hún szárny továbbra is Dengizik főkirály vezetése alatt marad, bár a második gót háborúban résstvett népekből arra kell következtetni, hogy a hatalma megrendült és csak két kisebb létszámú ogur törzsből álló törzsszövetség tart ki mellette.

ÚJABB KELETI VÁNDORLÁSI HULLÁM.

Valóban 460 körül nagyobb változások álltak be a Don folyótól keletre. Az a nagy népmozgalom, mely a turáni népeket mozgásba hozta, Európa határain is észrevehetővé vált. Az avarok kiverik országukból a savirok népét, mire ezek nyugati irányban menekülve megbolygatják az Európa keleti határain lakó népeket. A támadás elsősorban a saragurok országát éri, miajd az akacirokét. A fehér-ogurok (sara-ogur) azonban a többi nyugati török, így elsősorban a fekete-ogur népeket is megzavarják.[39]

Mivel ezek a nyugati török népek nem kapnak segítséget törvényes uralkodójuktól, Dengiziktől, közvetlenül a keletrómai császárhoz fordulnak támogatásért. Ez a tény jellemzi legjobban a helyzetet. 460 után Dengizik uralma a Dontól keletre megszűnt és az ottélő népek vaiamenynyien önállóak lesznek. Ennek a függetlenségnek, de egyúttal az állandó keleti irányból jövő nyomásnak a bizonysága, hogy a saragurok, akacirok és a savirok vállalkozásokat indítanak déli irányban a Kaukázuson keresztül.[40]

Dengizik keleti országai elvesznek, de a vándorlási hullám a Dnyeprvonalát nem töri át. Nincs kizárva, hogy éppen a hún főkirály az, aki a szövetséges ogur népek segítségével ezt az új népvándorlást, ennek a nagy folyónak a vonalán feltartóztatja. Különben, hogy a főkirály keleten van elfoglalva, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy a 460-as évektől kezdve a Duna-völgyi eseményekbe nem avatkozik bele, bár azok a számára éppen ekkor vettek kedvező fordulatot. Ugyanis a Duma-medence centrumát, a mai Magyarországot megszálló germán népek között nincsen nyugalom. Nem férnek meg egymás közt. Az Ardarich gepida király által 453-454-ban összehozott liga tagjait még mindig a bosszú hevíti, amiért Valamir és a gótok cserbenhagyták őket és ennek dacára nekik jutott a legtermékenyebb és legértékesebb Dunántúl. A gótok napróInapra növekvő hatalma aggodalommal tölti el őket. A liga valamennyi tagja összefog tehát a gótok ellen, de 466 körül a Bolia folyó mellett vívott csatában döntő vereséget szenvednek.

HÁBORÚ A KELETRÓMAIAKKAL. DENGIZIK HALÁLAI

A keleti rokon népak győzelmes előretörése, a Dontól keletre lakó területek elvesztése és a legtöbb lovasnomád nép elpártolása olyan súlyos csapás volt a hún főkirályra, melyet helyrehozni már nem tudott. Birodalma felbomlóban, a hún harci nevet a gótoktól elszenvedett ismételt vereségek oly súlyosan megtépázták, hogy Dengizik minden tekintélyét elvesztette. Mint az olyan ember, akit a sorozatos kudarcok nem az önmagába szállás, hanem a még kétségbeesettebb vállalkozásokba űzik, Dengiziket is újabb és újabb kalandokba kergette nyugtalan vére. Öccse, írnek király nem helyeselte ezt a politikát. Ő ugyanis számbavette a húnság csökkent erőit, a minden oldalról veszélyes helyzetet és bölcsebbnek találta, ha a hunok átmenetileg nyugton maradnak és a tökéletesen megváltozott helyzetben olyan külső kapcsolatot vesznek fel, mely a hunok fennmaradását biztosítani tudja. A főkirály azonban nem hallgatott testvérére, hanem a sikertelen gót és keleti hadjáratok után most a déli szomszéddal, a keletrómai birodalommal tűzött össze. Mégis Dengizik hajolva öccse érveire, előbb kísérletet tett arra, hogy a rómaiakkal a

régi normális békés viszonyt helyreállítsa, mert bár több mint másfél évtizede e két hatalom nem folytatott egymás ellen háborút, Attila halála óta sem jött létre a béke a két birodalom között. Valószínűleg 466-ban követséget küldött Leo császárhoz[42] és megüzente, hogy hajlandó a régi ellentéteket feledni, békére lépni, ezzel szemben azt kéri, hogy járuljon hozzá ahhoz, ohgy az Alduna mentén fekvő városokban kereskedelmi forgalom alakuljon ki a hunok és a rómaiak között. Leo császár ezt a közeledést visszautasította, mert nem bízott a hunok őszinte békekészségében. A császári visszautasítás miatt Dengizik hirtelen haragba jött és háborút akart indítani a rómaiak ellen. Ezt írnek, utalva a hún birodalom veszélyes helyzetére, nem helyeselte és annak gondolatával erélyesen szembeszállott. Végül mégis a fokirály akarata győzött és még ebben az évben Hormidak nevű alvezérét átküldte a Dunán[43] s az hún és gót csapatok élén pusztítani kezdte a dunai tartományokat. A hunok ellen kiküldött császári haderő főparancsnokságát az előkelő Procopius *Anthemius* patrícius és magister militum vette át, aki a következő évben a nyugatrómai birodalom császára lett. Anfthemius a hún vezért becsalta a hegyek közé és összeköttetési vonalát elvágva arra kényszerítette, hogy Serdica falai közé vonuljon vissza. Majd miután a császáriak erősen szorongatták és élelmiszer készletei is kifogytak, a hún vezér szégyenszemre kénytelen volt magát megadni és a Duna túlsó partjára visszavonulni.

Dengiziket ez a súlyos kudarc sem törte meg. A következő, 467. évben új sereggel vonult fel az Alduna mellé. A közben eltávozott Anthemius helyett a római sereg vezetését Anagastes, Thracia magister militumja vette át, annak az Arnegisclusnak a fia, aki mint emlékezünk, Attila ellen az Utus mellett vívott csatában esett el. Amidőn Anagastes Dengizik hadikészülődéseiről tudomást szerzett, nyíltan megkérdezte a főkirálytól, hogy melyek a szándékai. Dengizik lenézte a bizánci tábornokot és nem is válaszolt neki, hanem ehelyett közvetlenül a császárhoz küldött követséget s újból kifejezésre juttatva békés szándékait, földet kért tőle, ahova népével együtt letelepedhessen, valamint azt kívánta, hogy harcosai fenntartására évi pénzsegélyt utaljanak ki. Ekkor már Dengizik dolgai nagyon rosszul állhattak, hogy ennyire megalázta magát.[44] A császár újból kitérő választ adott, de némileg engedékenyebb hangon Dengizik tudomására hozta, hogy igen örülne, ha a régi ellenségből szövetségestárs lenne.[45]

Úgy látszik, hogy a tárgyalások ismét nem vezettek eredményre, mert még ugyanazon évben (467) hún és gót csapatok lépték át a határt.[46] A hún sereget ismeretlen vezér vezette (nem a hún fokirály, mert róla Prisk. frg. 39, hol e hadjáratról szóló tudósítást találjuk, okvetlenül megemlékezne) és akkora létszáma lehetett, hogy a császár kénytelen volt több csapatot küldeni Anagastes támogatására, melyeket Basilískos magister militum és volt consul,[47] valamint Ostryes nevű tábornokok vezettek. A bizánci vezérek ravasz taktikázással a hún sereget becsalták egy hegyektől körülvett völgybe, hol azután körülzárták őket. Elhatározták, hogy nem fognak támadni, hanem kiéheztetik az ellenséget. Amint a sereg nélkülözni kezdett, minden ellenállás megtört. Most már nemcsak arra voltak hajlandók, hogy megadják magukat, hanem késznek mutatkoztak arra is, hogy a rómaiak szolgálatába lépjenek át. A bizánci vezérek úgy tettek, mintha a hunok elhatározásának nagyon örülnének. Megígérték, hogy gondoskodnak az ellátásukról addig is, amíg a császár dönt a letelepítésükről. Kikötötték azonban, hogy a hún sereg bomoljon fel

kisebb csapatokra, hogy jobban tudjanak gondoskodni az ellátásukról. A hún és a gót csapatok ebbe az újabb csapdába is beleestek. Mert alighogy a szétbomlás megtörtént, a bizánciak egy Kelkál nevű hún emigránst küldtek át a gótokhoz, kinek sikerült a gótokat annyira fellázítania, hogy ezek rárontottak a mitsem sejtő hún bajtársaikra és irgalmatlanul öldökölni kezdték őket. Ebben most mar segítettek nekik a római csapatok is, akik szintén rajtaütöttek a hún csapatokon. Irtózatos vérfürdő keletkezett, melyben a hunok túlnyomó része odaveszett.[48]

Dengiziket ez az újabb csapás sem térítette észre. 468-ban újabb hún csapatok törtek be Thraeiába és ott Basiliskos tábornokkal harcoltak.[49] Majd 469-ben maga Dengizik vezette népe maradványát támadásra az ellenség ellen. Mint életében mindig, úgy most is üldözte a balsors. Anagastes tőrbecsalta és véres ütközetben tönkreverte. Ebben maga Dengizik is elesett. Levágott fejét lándzsára tűzve, mint diadalmi jelvényt Konstantiniápolyba vitték és ott nagy ujjongással mutatták körbe az éppen cirkuszi játékokat néző tömegnek.[50]

Így végezte be életét ez a nyughatatlan vérű ember, akinek végzete volt, hogy atyjától annak pihenni nem tudó lendületét örökölte a nagy király tehetsége nélkül. Nem számolva a hunok csökkent erejével a megrosszabbodott viszonyokkal, azt hitte, hogy tovább folytathatja Attila világpolitikáját. Vakmerő és megfontolatlan ember volt, de bátor, merész harcos, félelmet nem ismerő lovaskapitány. De mindenképpen alkalmatlan volt a főkirályi méltóságra. Szintén tragikus sorsú bátyjával, Bekkel szembeni vetélkedése miatt vállalnia kellett az ódiumot azért is, hogy ő volt az, aki a hún erőket megosztotta.

IRNEK MEGTELEPÜL NÉPÉVEL A KELETRÓMAI BIRODALOMBAN.[51]

Dengizik halála után a hún támadó szelleim összeomlott. A 451. óta szakadatlanul folyó harcokban a hún nép színe-virága odaveszett. A főkirály halála utáni eseményekről csak Jordanes egyoldalú tudósítása maradt fenn. A végbement eseményeket ebből a jelentésiből nem leihet kivenni. Valószínű, hogy a hunok nem ismerték el mind Irneket főkirályul. Csak ezzel magyarázható az, hogy írnek oldalán az egyéb népeket sorolja fel Jordanes, mint olyanokat, akik híven kitartottak mellette. Egyelőre viszont semmit sem hallunk arról, hogy mi történt a hunok keleti szárnyának szálláshelyein.

A keletrómaiak igen helyesen felismerték a Duna túlsó partján előállott új helyzetet. Most miután a hunok támadó' ereje megtört és a nép vezetését az amúgy is békés hajlamú írnek veszi át, már nem ellenzik azt, hogy a hunok maradványa letelepedjék a birodalom balkáni tartományaiban. Attila legkedvesebb fia, írnek, Pristoo® követségjárása; idején még gyermek, úgy hogy most sem lehet negyven évesnél több. *ö,* a magyar mondák Csabája, áll most az élére azoknak a néptöredékeknek, melyek Attila egykori világbirodalmának szomorú maradványaként a római birodalom védőszárnyai alá akartak húzódni. A sors különös játékaképpen a településök éppen azt a területet kapták a császártól, melyet negyedszázaddal előbb Attila balkáni hadjáratai végigtaroltak és elnéptelenítettek. A barbárokat évszázados bizánci gyakorlat értelmében északon, a Duna-vonalán helyezték el mint határőröket, hadd vérezzenek ők, ha rokon népek törnek be a birodalom területére.

A Dunántúlról azr Alduna mentére költözött rokon sadagarok népének maradványa, továbbá a szkireknek az a csoportja, mely Attila fiai mellett kitartott, végül Kandak fejedelem alánjai Moesia inferior és Scythia minor tartományokban leltek új hazát, Oarsus (Hirsovo) és Durostoruim (Szilisztria) környékén. Tőlük nyugatra a szarmata zemandrok és hún telepesek helyezkedtek el Castra Mártis (Kula, Viddintöl délre) környékén. Az ezen vidékről származó későbbi bizánci vezérek nevéből arra lehet következtetni, hogy bár Jordanes tendenciózusan elhallgatja, e népekkel együtt keleti gót törekékek is települtek le. De voltak Candac királyival is, hiszen sógora Andages az Amiálok királyi családjából származott és mint I. Theoderich nyugati gót király megölője a mauriaeusi csatában, úgy látszik tanácsosnak tartotta írnek mellett kitartani és népétői távol élni. A rugiak kisebb része, akik szintén hún-pártiak voltak, Bizye és Arkadiöpolis között Thraciában kapott szállásterületet.[52] A hunok zöme viszont az Alduna középső részén, az Utus, Hüscus és Almus alsó folyásánál helyezkedett el az ú. n. partmenti Daciában Emnedzur és Ultzindur hún királyfiak vezetése alatt, akik valószínűleg Irneknek féltestvérei voltak m'as anyától, vagy pedig a királyi családból származó közeli rokonok lehettek.[53] Maga írnek szűkebb kíséretével Scythia minor szélén, valahol Tomi környékén, Dobrudzsától délre húzódott meg s mint az itt felsorolt népek egykori uralkodója bizonyos mértékben megmaradt protektorukhak a keletrómai császárnál. Az áramlás különben a Dunán át hosszabb ideig tartott. Jöttek újabb hún csapatok is, akiket Jordanes iteorában fossatieiú^oknak (árokvédő) és sacrOmontisiakniak (sízent hegyi) neveztek, valamilyen előttünk ismeretlen földrajzi helyek után.[54] írnek megbékült az ősi ellenséggel, mint egykoron a távolkeleti Ho^han-sa nevű tan-hűk és ettől kezdve a történelemben nyomayeszett. A letelepült hunok pedig lassan eltűntek a Balkán nagy néprengetegében, majd felszívta őket a két évszázad multán bevándorló testvér bolgárok népe.[56]

JEGYZETEK A XIV. FEJEZETTHEZ.

1) Jord. Get. 50, 262.

2) Prosper 1370 (453) = MGH IX, 2. p. 482-483 kifejezetten megmondja, hogy előbb Attila fiai között tör ki a viszály s csak azután kerül a sor a germán népek felkelésére. V. ö. Vict. Tonn. 453 = MGH XI. p. 185. Isidor. h. G. 25 = MGH XI. p. 278. Theoph. I. p. 167. ed. Bonn. Jord. Get. 50, 250. Ez utóbbi a germán felkelés okául éppen azt hozza fel, hogy Ardarich és társai felháborodtak amiatt, hogy a testvérek valósággal osztozkodnak felettük, Háage p. 40. Alföldi Π. p. 100.

3) Hogy Attila fiainak a viszálykodása meddig fajult el, arra nézve nincsen adatunk. Jordanesből (50, 259) csak vetélkedésre és vitára lehet következtetni, melynek során a testvérek osztozkodni akartak a birodalom egyes részei felett. A többi források certamen, dimicare szavai alapján azonban már fegyveres összetűzésre is gondolhatunk. Nincs kizárva, hogy az ellentéteket nemcsak a hún főemberek, hanem a hódolt germán fejedelmek is szították, mert remélték, hogy abból nekik lesz elsősorban hasznuk. Különben ezek a fejedelmek igen jól ismerték a hún királyfiakat, tehát tudhatták, hogy Ilek komoly, de erélytelen ember, viszosnt Dengizik erőszakos egyéniség, de hiányzik belőle a nagy áttekintés, a megfontoltság és indulatai vezetik. Feltételezzük, hogy ebben a viszálykodásban Ardarichnak, Attila belső tanácsadójának is nagy. szerep jutott, ő már ekkor szőhette a hún-ellenes összeesküvés szálait.

4) Haage p. 40 odáig megy, hogy féltételezi, hogy a nyugati germánok elszakadása már a galliai háború után bekövetkezett. Ezt valószínűtlennek tartjuk, mert Attila a pártütést nem tűrte volna el és Itália helyett a felkelők ellen vezette volna a serégét. *Bachmann* (Die Einwanderung der Bayern, Sitzungsbêr. der k. Ak. d. Wiss. in Wien, XCI. p. 9-10és Archiv p. 192 s köv.) rámutat arra, hogy a távolabblakó markómannok, thüringek, burgundok, frankok és szászok Attila halálának a hírére egyszerűen elszakadtak a birodalomtól és nem is vesznek részt a most kővetkező harcokbaftt. Ez azt jelenti, hogy & hún uralom nyugaton Attila halálával automatikusan megszűnt.

5) Jordanes (Gét. 50, 259) ezen adatát *Thierry* (I. p. 201) és *Diculescu* (p. 61) gondolkozás nélkül elfogadják, pedig Paulus (XV. lli==MGH П. p. 211-212) világosan meghatározza a felkelés okát. *Nagy Géza,* (p. 317) hivatkozik arra, hogy a Merovingoknak és Karolingoknak alárendelt germán népek egyáltalán nem tiltakoznak hasonló dinasztikus felosztási tervek ellen és nem érezték magukat megsértve.

6) A felkelés körülményeire, az abban résztvevő népek szerepére nézve meglehetősen eltérők a vélemények s mivel a főforrásunk Jordames, érthető, nogy több-kevesebb valószínűséggel a légellentétesebb hipotéziseket is meg lenét alapozni.

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy az egyes germain népeknek milyen szerepe volt az Attila utódai ellen kitört felkelésben. *Haage* p. 41 szerint először Ardarieh király lázad fel Ilek ellen, majd! csatlakoznak hozzá a többi népek, beleértve a keleti gótokat is. *Bachrmmn* (i. m.) kifejti, hogy a felszabadító háborúban csak a középdunai népek, a gepidák, skirek, alánok és különböző szarmata törzsek (így a zemandrok) vesznek részt. Jordanes kifejezése (Get. 50, 261), bogy egy test tagjai küzdtek egymás ellen, azt bizonyítja, hogy az általa felsorolt népek nem mind álltak a gepidák oldalán. Hiszen bármily méltatlan utódai voltak is Attilának fiai, azt mégsem lehet feltenni, hogy tétlenül nézték volna végig a felkelés kialakulását és fel kell tennünk, hogy maguk is igyekeztek a hódolt népek közül híveket szerezni.

WietersheimrDahn (П. p. 272) abból, hogy Jordanes az alánokat a hunok után említi, arra következtet, hogy az alánok és az utánuk említett herulök a Mnok mellé állottak.

Ezzel szemben *Diculescu* (p. 61) helyesen utal arra, hogy Jordanes nem a két félhez tartozó népeket sorolja fel egymás után, hanem a különböző népek harcmodorát jellemzi néhány színes, odavetett vonással.

A gepida-román kapcsolatoknak ez a harcos hirdetője megállapítja, hogy a, hunok tőszomszédságában lakó gepidáknak az összeomlásban döntő szerep jut (p. 61). A mozgalom feje Ardarieh karály, Attila kedves embere, aki felhasznál ja azt a felháborodást, amit az váltott ki, hogy Attila fiai felettük valósággal osztozkodni akarnak. Ardarieh megindítja a háborút és eldöntetlen csatát vív a hunokkal. Ezután megnyeri a szabadság ügyének a többi germán népeket s velük közösen döntő győzelmet arat a hunokon. Ennél a küzdelemnél Valamirnak és gótjainak semmi szerepe sincsen. Diculescu bizonyítja azt is, hogy Jordanes felsorolásánál megbízhatóbb következtetést lehet levonni arra mézve, hogy az egyes népeknek milyen szerepe volt az Összeomlásban, ha azoknak a későbbi lakhelyét vesszük tekintetbe (i. m. p. 62). Azt látjuk ugyanis, hogy a katasztrófa után több nép elhagyja a felbomlott hún birodalmat és a keletrómai császártól kér és kap területet a letelepülésre és pedig a Duna vonalán, ahol a birodalom ezeket a megvert barbár népeket szemmelláthatóan az északi határ védelmére akarja alkalmazni. Már most ilymódon a hunokon iívül itt találjuk a szarmaták nagy részét, a zemandrokat, továbbá a szkíreket,

alánokat és rugiakat. Ezek azok a népek, melyek előbb a hunok oldalán álltak s megveretve most a keletrómai birodalom oltalma alá kívánkoztak. De a hunokkal volt a keleti gótok egy része is, hiszen az alánokkal együtt egy gót csoportot is letelepítenek Alsómoesiában, azokat, akikből maga Jordanes is származik, másik részük pedig Priskos szerint (frg. 39) 467 körül a hunokkal együtt tör be a keletrómai területre és ott pusztul el. Hogy Jordanes ezekről a gót törmelékekről, melyekről már apja révén is tudomása lehetett, nem tesz említést, érthető, hiszen ezek a nép zömétől elszakadtak s neki mint a gót nagyság hangoztató'jának, igen kényes lett volna ezzel a belső bomlással foglalkozni.

Még Diculescunál is tovább megy *Alföldi* (Unterg. II. p. 97 s köv.) a régebbi felfogás kritikájában. Diculescu véleményét osztja abban a tekintetben, hogy a húnellenes szövetség élén a gepidák álltak, a kivívott győzelemben a gótoknak semmi szerepük sem volt és végül, hogy a keleti gótok csak a hún. birodalom nyugati felének összeomlása után, de semmi esetre sem 455 előtt költöztek be Pannóniába.

Alföldi fejtegetése abból a tételből indul ki, hogy a keleti gótok semmiképpen sem harcoltak együtt a gepidákkal Attila fiai ellem. Ezt a tételét Jordanes szövegének alaposabb vizsgálatára építi fel. Jordanes éppúgy mint forrása, Cassiodorus, a gótoknak még ott is dicsőséges szerepet juttat, ahol és amiben részük sem volt. Már az hibás, mondja Alföldi, hogy Jordanes a gótokat egyáltalán megemlíti a felkelő népek sorában és pedig hozzá első helyen,, mintha a germán koalíció harcaiban valóban részt vettek volna. Ahelyett, hogy őszintén megmoindaná, hogy ki, melyik fél oldalán vett részt a harcban, hangulatkeltő leírást ad az egyes népek harcmodoráról. Pedig, ahol harcokról történik említés, ott mindig csak a gepidák szerepelnek, így Ardariché a kezdeményezés érdeme (50, 260), több nehéz ütközet után ugyancsak a gepidák vívják ki a végleges győzelmet (50, 262) és ugyancsak ők azok, akik az elűzött hunok szálláshelyeit birtokbaveszik (50, 264. Alföldi II. p. 97-98). Ha Valamirnak csak a legkisebb része lett volna a győzelem kivívásában, ahogy mi Jordanest ismerjük, azt nagyítva leírta volna. A hún iga alól felszabadult népek földet kérnek Marcianus keletrómai császártól. Ugyanezt teszik később a gótok is és ez utóbbiak Pannoniát kapják. Ily földet kérő népekben, jegyzi meg Alföldi, nehezen lehet szabadságharcos és felszabadult népeket látni. Ha lerázták az *igát,* miért félnek egykori uraiktól? S miért a vezetője a birodalom területére átköltöző népeknek éppen Attila fia, írnek? Alföldi nem helyesli Diculescu azon feltevését, hogy a legyőzött népeket azok közt kell keresni, akik írnek vezetése alatt a keletrómai területen új lakóhelyet kapnak. Ebben a tekintetben nem tudjuk Alföldi álláspontját osztani. Különben is az ő meghatározása, hogy azok a húnellemes koalíció tagjai, akik később a gótellenes koalícióban is résztvesznek (Jord. 54, 277-278), tehát a rugiak és szkirek nagyobbik része, a quádok és természetesen a gepidák (Pallmann II. 17 és 128 alapján tévesen határozza meg ezeket, mint herul-rug népcsoportot) megfordított kiegészítő következtetés Diculescu helyes feltevéséhez.

Alföldi végső megállapításai, hogy a

1. keleti gótok a felkelés kitörésekor még a régi hazájukban, Déloroszországban laknak, hogy
2. a Netao melletti csatában nem vesznek részt és
3. hogy csak 456-ban költöznek át Pannoniába.

Bizonyos tekintetben még Alföldinél is tovább megy az egyébként ő nyomdokait követő *Váczy* Péter (A középkor tört. p. 103), amidőn arról beszél, hogy Netaonál egy gepida-germán koalíció győzött volna a hún-gót szövetség ellen Részben megismétli e feltevését újabban (Attila s hunjai p. 135-136), hol

felsorolja a gepida-liga tagjait, melyek a rugiak, a szkirek, a quádok, a herulok és egyes szarmata törzsek. Az Attila-utódok mellett álló népek sorában pedig megemlíti a Pontus mentén hún telepek közé ékelt gótokat, akik véleménye szerint azért harcoltak a húinok oldalán, mert régi ellenségei voltak a gepidáknak. Váczy ezen feltevése sem forrásunkkal, sem pedig egyéb valószínűségekkel nem támasztható alá. Jordaines szövegével legfeljebb Alföldi és Diculescu feltevései hozhatók összhangba.

Az Alföldivel ellentétes álláspontot *Enszlin* képviseli (Byzant.-neugriech. Jahrb. VI (1928). p. 141 s köv.), aki arra a megállapításra jut, hogy a keleti gótok Pannoniába való áttelepedése már Attila korában megtörtént. A gótok ugyan a Netaö melletti csatában nem vesznek részt, de a későbbi küzdelmekben már igen.

Bury (I.[2] p. 296) nem részletezi a kérdést, de a keleti gótokat a felkelő népek között sorolja fel.

Fehér Géza Irnekről írt tanulmányában (p. 408-416) lényegében véve Alföldit követi. A gepidák a felkelés valódi győztesei és a keleti gótok az Ilek főkirály elleni háborúban nem is vesznek részt.

L. Schmidt munkája újabb kiadásában (I.[3] p. 98. 119. 268. 532) javarészt szintén Alföldi felfogásához csatlakozik, ami a keleti gótok szerepét illeti. A gepidák oldalán a rugiak, szkirek, svébek (quádok) és herulok vesznek részt a harcban, tehát azok a népek, amelyek később a gót-ellenes ligának a tagjai. A hún főkirályt viszont azok a népek támogatják, melyek később Irnekkel a keletrómai területre telepszenek át, tehát a rugiak (I. p. 119) és skirek egy része (I. p. 98), továbbá aláin és szarmata törzsek.

Az újabb kutatás eredményének összefoglalása sok eddig homályban levő részletet tisztázott, bár sok egyéb szempontot még mindig figyelmen kívül hagyott. A kutatók egy része a keleti gótok erős népét is beleszámítja abba a germán koalícióba, mely a hunok dunavölgyi uralmainak véget vetett. Mások viszont azt bizonyítják, hogy a gótok az-összeesapástól számításból, vagy pedig irigységből, esetleg gyűlöletből távolmaradtak. Enszlin szerint a keleti gótok már Attila korában Pannónia területére költöztek, a többiek viszomt úgy látják, hogy ez az áttelepedés csak 456-ban következett be. Kétségkívül ez utóbbi álláspontot valószínűsíti Jordanes, amikor a gótok helyfoglalásáról az összeomlás eseményeivel egyidejűleg számol be.

Ha a keleti gótok nem csatlakoztak a felkelőkhöz, még mindig tisztázatlan marad, hogy milyen szerepet töltöttek be. Semlegesek maradtak-e, vagy pedig a hunokat támogatták? Váczy ez utóbbi felfogásra hajlik és ezzel Enszlinnel és Buryval szemben az ellentétes végletet képviseli. Valóban a gótok egy része Irnekkel együtt áttelepszik a keletrómai birodalom területére, egy másik csoportjuk pedig résztvesz a hunok balkáni betörésében. A rugiak, szkirek és a gótok kettéoszlása azt bizonyítja, hogy a germán népek (a gepidák kivételével) korántsem voltak egységesek. Ezeknél a népeknél erős húnbarát párt volt, amely mindvégig kitartott mellettük.

Jordanessel szemben általában jogosak azok a súlyos kritikák, amelyek elhangzottak. A keleti gótoknak valóban kétes szerepét elködösíti, a felkelés lefolyása is zavaros nála s nem írja meg tisztán és érthetően, hogy kik álltak a felkelők és kik a hunok oldalán. Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy egyes tényeket ő is a valóságnak megfelelően ad vissza. Ilyenek

1. hogy mindazon népek, melyeknek a harcmodorát ismerteti, valóban szereplői voltak az összeomlás tragikus harcainak, továbbá, hogy

2. azok a népek, melyek a hún területek felett osztozkodtak, kétségkívül a győzők sorába tartoztak és végül, hogy

3. azok a népek, melyek a keletrómai birodalom területére áttelepedtek„ a vesztesek sorából kerültek ki.

Mindhárom esetben a keleti gótoknak Valamir király által vezetett többsége a felkelés során semleges maradt. Már pedig nehéz elképzelni, hogy a hún összepmlásban éppen a legerősebb Jaódolt népnek, a gótnak ne lett volna semmi szerepe. Míg a gepidák egységesen királyuk, Ardarich mögé sorakoznak, a kelçti gótok egy része megállapíthatóan a hunokkal tart: a keleti gótok tehát nem egységesek. Ismerjük Jordanesböl azt a kedvezményezett szerepet, melyet Ardarich és Valamir Attila oldalán betöltöttek. Már most a felkelés megszervezője Ardarich. Feltehető-e, hogy Valamir, a vetélytárs, szívesen fogadta Ardarich szerepét? Es biztos-e az, hogy Ardarich számított-e egyáltalán Valamir támogatására? Ha pedig nem számított reá, akkor a hún-keleti gót összefogás összeroppantotta volna az egész Ardarich-féle germán koalíciót. Kétségtelen, hogy voltak olyan gátlások Valamirnál, melyekről Ardarich tudott és amelyek megnyugtatták őt, hogy nem keli a felkelőknek a gótok hátbatámadásától tartania. Az összeomlás után úgy a hunok, mint a gepidák és szövetségeseik gyűlölik Valamirt és gótjait. Ez csak azzal magyarázható, hogy a keleti gótok fejedelme kétes szerepet töltött be. A harc kitörésekor mindkét felet áltatta és a döntő pillanatban cserbenhagyta. Két ellenfél mindig a semleges harmadikat gyűlöli a legjobban, mert segítségére számított, akinek azonban a támogatása éppen a legnehezebb küzdelemben maradt el. A keleti gótok a semlegességüket, amény-(nyiben már a harc kitörésekor Pannóniában laktak, könnyen megőrizhették, mert elválasztotta őket a küzdő felektől a Duna folyó. Még jobban megőrizhették azofnban, ha még Déloroszországban laktak, mert a döntő harc színtere' messze távolesett lakhelyeiktől.

A döntő csatában a hunok fővezére Ilek király. A vesztes csata után testvérei keletre húzódtak vissza (Jord. 50, 262. Vict. Tonn, a. 453. = MGH XI. p. 185). Attila fiait itt egyáltalában néni említik név szerint. Így tehát nem bizonyos, hogy ebben a döntő csatában Dengizik és a hunok keleti szárnya résztvett. E felfogásunkat azzal tudjuk indokolni, hogy később Dengizik töretlen; erővel támad a gótokra s közvetve azzal is, hogy írnek vezetésével a hún^k vereséget szenvedett nyugati szárnya telepszik le a keletrómai birodalomTterületére.

Valamivel meg kell magyaráznunk azt is, hogy a gepidák néhány kisebb nép szövetségében, de ugyanakkor a keleti gótok távolléte ellenére is döntő győzelmet tudnak kivívni a hunokkal szemben, bár azok vitézül küzdöttek. Ezt és a hunoknak a következő korszakban megújuló offeinziv szellemét csakis ugy tudjuk egymással összhangba hozni, ha feltételezzük, hogy a netaoi csatában csak a nyugati hún szárny vett részt. De még ez a magyarázat sem kielégítő egymagában véve.

Ardarich király felkelését összeesküvés előzte meg, mely a dolog lényegénél fogva titokban maradt és csak a megfelelő előkészület után tört ki. Ez a felkelés Ilek főkirályt váratlanul és minden felkészültség nélkül érte. Ezt bizonyítja a csatának a hunokra nézve hátrányos kimenetele, de az is, hogy Jordanes (50, 262) leírásából arra lehet gondolni, hogy a király a harc végén már nem is a győzelemért, hanem csak a dicsőséges halálért harcol. Feltevésünk ellen ugyan fel lehet hozni, hogy ugyancsak Jordanes szerint (50, 263) a csata elvesztése után testvérei a Fekete-tenger mellé futnak. Csakhogy Jordanesnek ezt a kitételét nem kell szó szerint vetnni. A küzdelem nem egy csatában dőlt el és a hunok nem „futva” hagyták el hazánk területét, hanem mint azt alább kimutatjuk, lépésről-lépésre szorították ki őket innen. A forrásunk által említett Attila-fiak között Dengizikről nem történik említés, nem is lehetett

tehát közöttük, öt nemsokára a keleti országrészek élén látjuk s valószínű, hogy ő már közvetlenül az Ilekkel való osztozkodás után oda távozott el. Ha mindezeket a szempontokat egymással összhangba hozzuk, akkor à félkelés kitörése pillanatában az lehetett a helyzet, hogy a hunok keleti és nyugati szárnyát a lázadók kettéválasztották. Az Alföldön letelepült hunok körül voltak zárva, északnyugaton és északton a svéb-quád, rug és skir lázadók, keleten a gepidák vágták el őket a külvilágtól, nem is beszélve arról, hogy ügy a keleti, mint a nyugati rómaiak csak örültek ennek a hún belső zavarnak. A hún főkirály előbb megkísérelte, hogy a rendelkezésre álló csekély erővel a felkelőkkel különkülön végezzen. Azonban még mielőtt erre sor kerülhetett volna, ä szövetségesek egyesültek és kikényszerítették Netaotnál a döntő csatát, mélyben a hunok vereséget szenvedtek és maga Ilek főkirály is elesett. A hünök maradéka ezután a Tisza-Maros szögébe húzódott vissza. Mindezek az események még azelőtt bekövetkeztek, mielőtt a délorosz síkságon lakó hunok és szövetségeseik a nyugati hunok segítségére tudtak volna jönni. A keleti gótok ezekben a harcokban nem vettek részt, hanem ölhetett kezekkel várták be a döntést. Emiatt tört ki később a konfliktus Dengizik és Valamir között. – A Netao melletti ütközet 454-ben történt (Wiet.-Dahn II. p. 321).

6) A folyó nevét csak Jordanes említi. Az ő szövegének olvasata: Netao, Neteo, Mommsen szerint Nedao, a magyar krónika Netadja (amiről meg kell jegyezni, hogy magyaros szóképzés). Fessier és Böhm a Nerával, Ortvay a Néra, Nyitra, vagy Vág folyóval, Salamon (Alsó-Pannónia a gót és longobárd megszállás alatt, Századok, 1882.), valamint Wietersheim-Dàhn (II. p. 271) a Nyitrával, *végül* Márki Sándor (Jordanes, A gótok eredete. Bokor fordításának kritikája. Századok, 39 (1905) p. 347-355) a Vörösvári-patakkal azonosítja. Végh a Netaot a kiskunsági Nádérben határozza meg. De Nádér még az Alföld vízben bővebb korában sem lehetett folyó. Ha Jordanesnek helytálló az a megjegyzése, hogy a folyó Pannoniában volt, akkor aligha kereshetjük a Kisalföldön. Diculescu ezen az alapon a folyót a Dunától délre keresi (p. 64-65). Az első harcok – mondja Diculescu, – Dácia nyugati részén, a gepida és hún település határán játszódtak le s utána a hunok Pannónia alsó felébe húzódtak vissza, majd innen vonultak át később a keletrómai császár engedélyével birodalmi területre. Erre alapítja Diculescu azon. feltevését, hogy a Netao a Száva egyik északi mellékfolyója. Netao, Netavo a Netavus ablativusa. Az -avus kelta folyónév-képzo, így Serávus. a mai Saár, Massava, ma Massau, továbbá Timavus és Iuvavus. A ravennai Geographus említ is egy Netábio nevű várost Pannoniában. Diculescuhoz csatlakozik Schmidt is ($I.^3$ p. 268).

A feltevés ellen katonai szempontok hozhatók fel, A döntő harcban nyilvánvalóan nem vett részt az egész húnság, hanem csak a nyugati szárny törzsei, melyek az Alföldön és Dunántúl laktak és nyilvánvalóan híven kitartottak Ilek mellett. Támogatták még egyéb népek is. A harc semmiesetre sem dőlhetett el Erdély határán, mert ebből hún támadásra kellene következtetni. Már pedig a körülmények inkább amellett szólnak, hogy a felkelők rajtaütöttek a viszálykodó és mit sem sejtő hunokon. Ha Attila fiai tartottak volina ilyen ellenséges szellemű megmozdulástól, bizonyára félretették volna az egyéni szempontokat és egyesült erővel szálltak volna szembe az ellenséggel. Éppen Jordanes naiv indokolása, hogy a germánok felháborodnak a királyfiak felettük való osztozkodásán, bizonyítja azt, hogy Attila fiai nem is tudtak a készülőben levő összeesküvésről. Ezek szerint az első harcok, amelyek döntetlenül végződtek, a Tiszántúlon vívattak meg a gepidákkal, majd midőn egyéb felkelő népek a hunok többi szállásföldjeit is veszélyeztették, Ilek visszavonul a Duna-Tisza közére és valahol itt volt a döntő ütközet is.

7) Dahn: Könige H. 17. Wiet. Dahn II. p. 272.

8) Untergang П. ρ. 97.

9) Sidon. carm. VII. 589 s köv.

10) Diculescu p. 67-68. Alföldi II. p. 100. Váczy p. 136. Schmidt I.[3] p. 269.

11) Jord. Get. 55. Schmidt I.[3] p. 550 szerint a herulok az Ipoly és Morva között telepednek le. Vö. Jul. Hon, cosm: a svévek és quádok között, a rugiak Alsóausztriában a Duna balpartján (i. m. 119), a szkirek pedig a Vág és Kis-kárpátok táján (i. m. p. 98, Schmidt elveti Alföldi II. p. 103 azon állítását, hogy e nép a Duna-Tisza közén foglalt volna magának helyet).

12) Bachmann p. 193. Thierry II. p. 15-16.

13) Erre nézve Alföldi archeológiai bizoinyítékokat szolgáltatott. Pleidell pedig (p. 173-174) összefoglalva elődei kutatásának az eredményét, rámutat arra, hogy forrásaink egyáltalán nem igazolják azt a feltevést, mintha Attila és hunjai a pannóniai városokat fénekestől felforgatták volna, sőt Jordanes éppen arról tesz említést, hogy Attila halála után nagyon sok város virágzott Pannónia területén Sirmiumtól Vindobonáig. Közöttük Savaria (Szombathely) igen jelentékeny euK-ípai város lehetett, mert a ravennai hivatalos krónika, amely pedig a provinciák viszontagságos életét ritkán méltatja figyelemre, feljegyzi, hogy 456 szeptember 7-én egy földrengés rombadöntötte. Sidonius tesz említést azután Aquincum fennállásáról Avitus hadjáratával kapcsolatban.

14) Schmidt I.[3] p. 261.

15) Hogy a gepidák új országhatárai hol voltak, arra nézve megoszlanak a vélemények. Bachmann szerint (p. 196) a Kárpátoktól Tiszáig terjedő terület az övék. Wiet. Dahn (II. p. 272) azt állítják, hogy Erdély és Havasalföld tar-tozott hozzájuk.

16) Az áttelepülés időpontjára nézve 1. Alföldi II. p. 100-101. A keleti gótokat Marcianus veszi fel a szövetségesek sorába, már pedig ő 457 elején elhalt, viszont, mint láttuk Pannónia 455-ben átmenetileg a nyugatrómaiak birtokában van.

17) Alföldi i. h.

18) Alföldi Theophanesre (ad. a. 5977-ed. Boor. p. 131) hivatkozik, aki előadja, hogy előbb Attila fiai uralkodtak a keleti gótok felett. E hivat-kozás azonban kétes értékű, mert Theophanes szerint ez a fennhatóság Deo uralma alatt is tovább tartott: ἑπί της Λέοντος βασιλείας. Váczy p. 136-137 túl-megy Alföldül is, felteszi, hogy a gótok a hunokkal „egyetértésben” telepedtek le Pannoniába. Ha ez így volna, akkor miért támadta őket meg ismételten Dengizik?

19) Get. 50, 264.

20) U. o.

21) 52, 268.

22) Ezen folyónevek felett igen érdekes vita folyt le. *Salamon* (Szá-zadok, 1882. p. 1-2) a Scarniungát a Sárvízzel, az Aquanigrát pedig – a török Kara-su, „fekete folyó” latin fordításának tartva – a Karassóval, a mai Kapóssal azonosítja. Kifejti, hogy a netaoi csata inem szünteti meg tel-jesen a hunok dunavölgyi uralmát s hogy Szerémség továbbra is a .birtokuk-ban marad. Ezt azzal bizonyítja, hogy a hunok, amidőn később a keleti góto-kat megtámadják, aligha vonulhattak át gepidák birtokában levő területeken. A folytatólagos hún támadásokból inkább arra lehet következtetni, hogy a hunok a netaoi csata után még nem szorultak ki a Fekete-tenger mellé, ha-nem a szerémségi Pannoniába húzódtak, míg a keleti gótok Valériát szállot-ták meg. A Valamirtól szenvedett vereség után a hunok végleg elhagyják Pannoniát, mert a következőkben a gótok a keletrómaiak tőszomszédságában

laknak. Salamon szerint a Bánságból még ekkor sem vonultak ki, mert harmadik támadásuknál a Taurunum és Sirmium közötti római csatorna ellen intézik hadműveleteiket. Jordanes ugyanis Bassiainárói (ma: Dobrinci) beszél, amely a mai Jarcsina folyó mellett van. Erre hagyják abba a gótok a sadagarók elleni háborút és verik le újból a hunokat, akik ezután végleg kivonulnak a Duna északi partjáról és helyüket a gepidák foglalják el (Salamon i. m. p. 1-4).

Ortvay (A pécsi székesegyház alapítása, 1890. p. 55) megemlíti, hogy Karasicának hívják a Duna egyik jobboldali mellékfolyó ját Baranyában, de hasonló a neve a Dráva északi mellékfolyójának, a Feketevíznek, déli mellékfolyó pedig újból Karasica. Ezt a folyót a XПI. században még Karasonak, vagy Karasuinak hívják (Ortvay: Magyarorsz. régi vízrajza. II. p. 410).

Melich János azután kimutatta (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. 6. p. 25-30), hogy egy ilyen folyónév a magyar nyelvbe csak a bolgártörökök révén kerülhetett át, ami szláv közvetítést kizár.

Pallman (II. p. 49) az Aqua nigrát a Lajtával, *Dahn* (Die Kznige П. p. 258-259) a Scarniungát a Saritzával azonosította. *TomascheTc* véleménye, hogy (PW: RE) az Aqua nigra ι= Rabenfluss, megfelel az ófelnémet Hrapának, mely visaottit a latin Arraboból származtatható. Elfogadta ezt a feltevést Schmidt is munkája első kiadásában. Melich viszont kifejtette, hogy nyelvészetileg lehetetlen a Kr. u. V. században, hogy a latin Arrabo a szláv Hrapává és a magyar Rábává^Jakuljon át, mert ebben az időben itt szlávok még nem mutathatók ki.

Wietersheim-Dahn (II. p. 321) a Pelsois tavat tévesen azonosítja a Fertő-tóval, mert a lacus Pelso a Balatonnak felel meg. Vö. Geogr. Rav. IV. 19. Aur. Vict. Caes. 40, 4. Egyébként *úgy* ők, mint Diculescu Valamir országát a Szávától északra képzelik el.

Bachmann (p. 196) azt állítja, hogy Valamirnak Pannónia déli és délkeleti része jutott s lezen állítás alátámasztására felhozza, hogy a hún támadás kelet és á skir támadás északi irányból egyaránt az ő országát érte. E. *Schwarz* (Prager deutsche Studien, 30. (1923) p. 104 és Zeitschr. f. slav. Philol. 1 (1925) p. 333) az Aqua nigrát a Schwarzachhal, a Lajta mellékfolyójával azonosítja.

Alföldi (II. p. 100 s köv.) azt mondja, hogy kétséget kizáróan csak a Pelsois tó állapítható meg, mert a folyónevekből sokféle következtetést lehet levonni. Emiatt más adatokat keres. A germán népek, mondja, a magasabb kultúrájú impérium szomszédságában szerettek letelepedni. A kortárs Eugippius (Vita S. Sever. V. 1) előadja, hogy a gótok Pannónia inferiorbol vonultak a rugiak ellen, mely alatt nem a történelmi tartományt, hanem Pannónia földrajzilag alsó felét érti. Ezért Alföldi Bachmannal és Schmidttel szemben vitatja, hogy a gótok a Dráva és a Száva közét szállották meg, ami ellen több bizonyítékot lehet felhozni. Így többek között a hunok most bekövetkező támadásának az irányát, hol a harcok színhelye e két folyó köze. A gótok fővárosa Cass, Var. III. 23 alapján valószínűleg Sirmium volt. De a település e helye mellett szól az is, hogy a magyar kutatók fejtegetései alapján a Karasu a Dráva egyik mellékfolyója volt és a Scarniungát is a Száva alsó folyásánál kell keresnünk (Alföldi II. p. 104).

Schmidt munkája legújabb kiadásában ($I.^3$ p. 269-270) részben már elfogadja Alföldi érvelését, de még mindig ellenvetést hoz fel vele szemben. Különösen súlyos az az észrevétele, hogy ha Valamir a Száva és a Dráva között telepedett le, akkor miért nem ezt a két ismert folyót nevezi meg országa határaként Jordanes és miért két kisebb, ismeretlen folyót. Végső megállapítása, hogy a gótok északi és keleti határa a Duiíia volt.

23) Ez Jordanes 53, 272 szerint a második támadás oka. Az első hadjárat okául 52, 268-269 azt hozza fel, hogy a hunok a gótokon szökésükért akarnak bosszút állni. Ezen első hadjárat alkalmával tehát Dengizik még remélte, hogy a hűtlen gótokat fegyveres erő alkalmazásával engedelmességre tudja kényszeríteni.

24) Többen, így Alföldi (Magyarorsz. népei p. 54-55) azt hiszik, hogy Attila diplomata testőrtisztje, Edéeo azonos lenne a szkir fejedelem Edicával, az Itáliát meghódító Odovakar apjával. Ezzel szemben mi már ismételten rámutattunk arra, hogy ha Prisko© egyáltalán helyesein írta le a követ nevét,, akkor is inkább lehet kelta, mint germán. Mi azt hisszük, hogy hún volt és valódi neve Edék.

25) Schmidt I.[3] p. 272 szerint a támadás 456 telén volt, amikor a Duna jege befagyott. A felvonulás útirányára nézve 1. Alföldi II. p. 103. Jordanes előadásából a következő sorrend vehető ki:

1. A netaoi vereség után a hunok a Fekete-tenger mellé futnak (50. 263):
2. a hunok elfoglalják a gótok országát, a gótok Pannóniát (50, 264);;
3. írnek a római birodalomban telepszik le (50, 266);
4. a hunok első támadása a gótok ellen (52, 268-269);
5. gót-bizánci viszály (52, 270-271);
6. Dengizik második támadása (53, 272-273).

Jordanes leírásában többrendbeli chronologiai tévedés van. A legfőbb hiba, hogy írnek áttelepedését túlkorán teszi. Az eddigiekben nagy valószínűséggel sikerült azt megállapítani, hogy a netaoi csata 454-betn, a gótok pannóniai betelepedése pedig 456-ban következett be. Mivel a hunok első támadása ezt nyomon követi, azt sem tehetjük későbbre, mint 456-ra vagy 457-re. De Priskos szerint írnek még bátyjával együtt van, amidon a bizánci háború lehetőségeit latolgatják. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy amíg Dengizik élt (mh. 469), írnek hunjaival letelepülhetett volna keletrómai területen. Ezek szerint a Jordanes által előadott bevándorlás jóval későbbre esik, mint ahogy ő leírja. Egyébként 50, 265-ben a sadagarokat letelepíti Alsómoesiában s később 53, 272-ben azt mondja, hogy még Pannoniában vannak és az ő megtámadtatásuk miatt indítja meg a főkirály a második hadjáratot. Különben is feltűnő, hogy amenynyiben a gótok e második hadjáratban oly megsemmisítő győzelmet aratnak, miként kerülhetnek a sadagarok mégis az Aldunához. Jordanes rossz chronologiája csak arra int, hogy ezeknek a gót győzelmeknek a dolgában is legyünk óvatosak.

26) 52, 269.

27) Thierry П. p. 23 azt hiszi, hogy e vereség után következett be a hunok kettéválása. Ez” mint előbb kimutattuk, ellentétben áll Priskos tudósításávaL.

28) Thierry П. p. 28 e háborút ismeretiem okból a 462. évre teszi. Véleményünk szerint a második hadjárat valamivel korábban volt.

29) A sadagarok, vagy satagarok Jord. 53, 273 közlése alapján „interiorem Pannoniam”, azaz Pannónia belsejében laktak, valahol Veszprém környékén, vagy Fejér vármegyében, az ettől délre fekvő terület ugyanis már a gótok: birtokában volt. Jordanes szövegével összeegyeztethetetlen, hogy ez a törzs, mint Wiet. Dahm П. 323 állítják, a Duna-Tisza közén lakott volna, mert ez a terület a gótok érdekszféráján kívül esvén, a hunok és gótok között érdekösszeütközés itt nem következhetett volna be. Ezen a területen csak hún-gepida, vagy gót-gepida ellentétről beszélhetnénk. A sadagarokat nem, lehet valamilyen alán-szarmáta törzsnek tekinteni, mert ebben az esetbetti a hunoknak nem lett volna érdekük őket támogatni. Wietersheim ezt úgy hidalja át, hogy Dengizik azért ment a támogatásukra, mert alattvalói voltak. Ez azon-

ban nehezen képzelhető el, mert a hún birodalom akkori központja messze távol volt és ilyen távolságból aligha tartott volna ki egy idegen nép egykori urai mellett. Különben nemcsak a sadagarók maradtak vissza a Duna-medencében, hanem a hunok egy része is Attila fia, Giesm vezetése alatt. Értjük ezalatt azokat az elemeket, melyek a gepidákkal kibékültek. Giesm volt az apja a később oly híressé váló Mundo hadvezérnek, akinek anyai részről gepida rokonsága volt. Jordanes szövegéből világosan kitűnik, hogy a gótok kezdték, meg a támadást rátörve a sadagarokra. Egyébként a népnév valamilyen ogur törzsnek a rontott elnevezése.

30) Jord. 53, 272 kifejezése szerint Dengizik Összegyűjti az uralma alatt maradt népet s felsorolja, hogy ezek az ultzindurok, angiscirok, bittugorok és bardorok. Jellemző, hogy Jordanes elfelejti megemlíteni Dengizik saját népét, a hunt. Abból, hogy a saragurokról, akacirokról és az Attilának hódoló más ogur és egyéb népekről nem beszél, sőt még a Candac adatai sem állnak rendelkezésére, csakis arra lehet következtetni, hogy Dengizik ügye már rosszul állott, mert sem testvére írnek, sem pedig a keleti népek nem támogatják. Téves dolog a felsorolt népeket kivétel nélkül hunnak tartani; az angiscirok valószínűleg a szkireknek az a részé, mely a hunok mellett kitartott, a bardorok pedig szarmata nép leihetett. Az ultzinzurok valóban valamilyen hún törzs rontott neve, mivel ogur nép. Lehetséges, hogy az ultzinzur névrontás ücsogurból (a bogur), a bittugor, besgur pedig öt-ogur törzsszövetséget jeletütheti.

31) V. ö. Alföldi II. p. 103, aki Valamir székvárosának Sirmiumot tartja.

32) Wietersheim tévedésből Üjvidékkel, Thierry pedig Sabaccal azonosította. Vö. Tomaschek: Bassiana. PW: RE cikkét, amely szerint e római város a Zimonyból Sirmiumba vezető út mentén Putince és Petrovce falvak között, Dobrinci mellett volt.

33) Jord. 53, 272-273. Thierry II. p. 28. Alföldi i. h. Wiet. Dahn П. p.. 323. Schmidt I.[3] p. 274.

34) Get. 50, 263.

35) 52, 269.

36) A hunok zöme előző hazájában, a nagy délorosz síkságon lakott, igen számos rokon ogur törzs társaságában. Szállásterületük 455-ben gyarapodott azzal a területtel, honnarti a gótok elvonultak. Ennek a birodalomnak központja a Danapris (Dnyepr) völgye volt, de nyugaton az Alsódunáig, keleten a Donon és Volgán túl egész Európa keleti határáig terjedt. Wietersheim-Dahn úgy vélik (П. p. 321-322), hogy a vert hún hadak ide menekültek. E tekintetben Jordanes kifejezésére hivatkoznak. Jordanes azonban, bár alduihai származású volt, még sem volt tisztában a keleti dolgokkal. Déloroszország területén, ugyanis a gótokon és a rokon népeken kívül a hunok is laktak, hiszen ezen a területen van 410 körül Karaton királysága, 434-445 Buda, 447-től kezdve Ilek társkirálysága, illetve alkirálysága. Teljesen valószínűtlen, hogy ezek az uralkodók kizárólag a rokon népek urai lettek volna. A hunok is, mint a többi török nép jobb és baloldalra, illetve szárnyra tagozódtak. Itt e területen tehát-a hunok egyik szárnya lakhatott, mely Budáig a rangban előkelőbb szárny volt. Ezeknek a főkirálya most Dengizik, míg írnek az Alduna mentén, a Havasalföldön lakó, számban csökkent nyugati szárny ura. Váczy p. 137 éppen megfordítva a nyugati szárny urának Dengiziket, a keletiéinek pedig Irneket tartja. Jordanes sokat vitatott helye (52, 269) a következőképpen hangzik: quae in fugám versa, eas partes Scythiae peteret, quas Danapri (vagy Danabrv Danubri, Danubii) amnis fluenta praetermeant, quae (vagy quern quas) lingua sua Hunniuar (vagy Hunni uar) appellant. A szöveg kétségkívül homályos,

lehetővé teszi az olyan értelmezést, hogy a Danapris hún meve Var, de azt is, hogy annak az országrésznek, melyen a Danapris átfolyik, Hunnivar a neve. Wietersheim i. h. szavaiból az tűnik ki, hogy Hunnivar alatt országot ért. Kifejti, hogy a Danapris rontás Danubii-ból Danapri,vagy Danabrira s helytelen itt a Danapris alatt a Borysthenesre, a mai Dnyeprre gondolni. Dengizikrol általában a Duna-vonalán beszélnek, országa tehát nem lehet ettől 27 szélességi fokkal keletebbre. Ezek az ellenvetések azonban többféle szempontból is helytelenek. Eló'ször is feltételezik, hogy a hunoknak nemcsak a nyugati, hanem a keleti szárnya is elpusztult, másodszor nem akarnak arról tudomást venni, hogy Jordanes azon kifejezése, hogy a hún királyfiak a pontusi tenger mellé menekültek, inkább érthető a Dnyepr melletti Déloroszországra, mint a Havasalföldre és a Duna deltájára, harmadszor figyelmen kívül hagyják, hogy a hunok 455-ben elfoglalják a keleti gótok országát, ami pedig nem az Aldunánál, hanem a Dnyeprnél volt, negyedszer nem akarják tudomásul venni, hogy hunok nemcsak a Duna völgyében, hanem Déloroszországban is laktak, végül ötödször fel lehet hozni Wietersheimmal szemben, hogy a bittogurok és ücsogurok népe a Dnyepr környékén lakhatott, hiszen az ogur népeket még egy évszázad multán is itt találjuk. Egyébként Tomaschek a PW: RE Danapris cikkében kimutatta, hogy a császárkor vége óta a Dnyepr neve Danapris a régi Borysthenes helyett. Ily alakban fordul elő Anon. peripl. Pont. 58. p. 447 M., továbbá Menandernél, Theophanesnél, Constantinus Porphyrogennetosnál és Georg. Rav. 179, 9 és 11. Ezek után Jordanes említett helye kétséget kizáróan nem vonatkoztatható az Aldunára, hanem csakis a Dnyepr vidékére. Nagy Géza (Mill, tört .1. p. 329, 3 j.) foglalkozván a kérdéssel arra a téves következtetésre jutott, hogy Hunniuar a hún birodalom székhelye volt s az Alduna mellett feküdt. Így – mondja – Jordanes az égés scythiai vidéket említi meg ezen a néven. Prokopios (de aedif. IV. 6 = ed. Bonn III. p. 291) írja, hogy volt az Alduna mentén egy régi erődítmény, melyet *φροόριον* παλα'.όν Οδvvων -nak neveztek. Hivatkozik Nagy arra is, hogy minden kéziratban egy szóként szerepel Hunniuar. Ez a magyarázat azért téves, mert a szövegben levő fluenta-t „mellékfolyói” szóval fordítja s így tényleg a szöveg csakis az Aldunára vonatkozhatok, mert csak annak van a tengerhez közel több „mellékfolyója”. Csakhogy a szöveg nem értelmezhető így, hanem, hogy „ahol a Danapris árja, vagy vize elfolyik”. Jellemző, hogy éppen Nagy említi meg, hogy a Dnyepr folyamot még a bessenyők korában is Varukh-nak hívták. Ezzel a kérdés tulajdonképpen el is dől, mert Jordanes a szokott tudálékosságával csupán csak -azt mondja, hogy a hunoknak ez a hazája a Danapris mellett van, mely folyót a hunok Var-nak nevezik. Mint láttuk, Jordanes megőrzött még egy másik hún folyónevet is a Karasut latin fordításban.

37) Jellemző, hogy az egész más szemszögből kiinduló Salamon Ferenc is hasonló eredményre jutott. Ugyanis már ő is hangoztatta, hogy a netaoi csatavesztés nem járt olyan megsemmisítő hatással, mint általában hiszik. A megismételt hún támadások a Szerémség ellen csakis úgy képzelhetők el, hogy a hunok csak fokozatosan szorultak ki az ország területéről és Délvidék még ezen döntő csata után is több évig a kezükben maradt. Ugyancsak rámutattunk arra, hogy még olyan kiváló kutató is, mint Wietersheim, sorozatos tévedéseket követhet el, ha a tárgyalt kérdéssel nincsen tökéletesen tisztában. Ezzel magyarázható, hogy Thierry, Wietersheim s utánuk mások, vakon követve Jordanes rossz chronologiáját, írnek aldunai letelepedését túlkoránra tették s nem vették észre azt a nagy ellentmondást, hogy Dengizik nem támadhat meg egy olyan területet, hol öccse és a hunok leghívebb alattvalói laknak s ha egy ily eset ebben a zavaros időben be is következhetik, a tragikus összerob-

banást forrásaink nem hallgatnák el. Mindez csak azt bizonyítja, hogy csak fenti esemény-rekonstrukciónk mellett szűnnek meg ezek a sorozatos ellenmondások.

38) Hogy ez Váczy p. 137-138 ellentétes felfogása dacára is így van, annak bizonysága, hogy azok a népek, melyek írnek vezetése alatt állnak és áttelepülnek, kivéve talán Candac alánjait, nem Don-vidéki, Duna-menti népek.

40) Prisk. frg. 37 c= FHG IV. p. 107-108.

41) Dengiziknek a keletrómaiakkal folytatott háborúira nézve a forrásaink nem adnak kielégítő feleletet. Fő forrásunk ismét Priskos, kitől azonban sajnos csak tökéletlen töredékek maradtak fenn. Priskos *első,* időben nem fixírozott töredéke (frg. 36 = FHG IV. p. 107) szól a Dengizik és írnek által a keletrómai császárhoz küldött követségről, melyben kereskedelmi kapcsolatod kat ajánlanak fel s mivel a császár ezt elutasítja, Dengizik háborúra készül. A *második* töredék (frg. 38 f= FHG IV. p. 108) a Dengizik és Anagastes között kitörő ellenségeskedésekről ír. A *harmadik* töredék (frg. 39 == FHG IV. p. 108-109), mely a 467. évvel datált, az Anagastes, Basiliskos és Ostryes vezetése alatt álló bizánci sereg harcairól számol be a hunok és gótok ellen. A hunok vezetőjéről nem történik említés. Másik forrásunk *Sidonius Apóilinaris* (Páneg. Anthemii, earn. II. 269 s köv. – MGH VIII. p. 180 s köv.), aki egy Hormidae nevű hún vezér és Anthemius közt lefolyt háborúról számol be, mely 466 körül ment végbe. *Marcellinus* (a. 469[1]= MGH XI. p. 90) rövidéül megemlíti Dengizik halálát és ugyanezt tudjuk meg a *Chrcm. pasch.* ad a. 469 I. p. 598-ból is. Ezekből az egymással összefüggésben nem lévő tudósításokból, melyek a hún-római háború több éves hadjáratainak egyes részeit kapják ki, nehéz összefüggő képet alkotni. Annyi azonban kétségtelen, hogy

1. a hunok kísérletet tesznek arra, hogy a keletrómaiakkal békés viszonyba kerüljenek;

2. amidőn ez nem sikerül Dengizik, írnek ellenzése dacára háborút indít ellenük.

3. A háború első évében (466) a hunokat nem Dengizik vezeti, hanem egyik alvezére, Hormidac (Seeck PW: RE 8, 2. (1913) c. 2409), kinek gót csapatok is állnak rendelkezésére. Sidonius tudósításából arra is lehet következtetni, hogy a rómaiakat nem Anagastes, hanem Anthemius vezette és ebből meg lehet állapítani, hogy ez a hadjárat 466-ban volt, mert 467-ben Priskos szerint már Anagastes a bizánci fővezér és Anthemius nem harcolhat ebben az évben már a hunok ellen, mert balkáni főparancsnoksága után a hellespontusi flotta parancsnoka lett (Síd. i. m. v. 305), majd a keletrómai hadsereg élén Itáliába hajózik és 467 ápr. 12-én már Rómábain van (Seeck: Anthemius. PW:RE 1, 2. c. 2365 s köv.).

4. Anthemius hadjárata utáni 467. évben történő eseményekre vonatkozik Priskos második és harmadik töredéke.

5. A 468. évi hadieseményekről nincs tudósításunk.

6. A 469. évi hún betörést és Dengizik halálát viszont Marcellinus jegyezte fel.

Az újabb írók közül ezeket az eseményeket Thierry H. p. 31-34 ínagy általánosságban helyesen adja elő. Váczy p. 137-140 a hunok balkáni betörését kombinálja a hún birodalmat a lovasnomád népek részéről ért támadással. Előadásából az tűnik ki, hogy írnek a keleti szárny királya s mint ilyen a keleti határ védelmével van elfoglalva és emiatt nem helyesli Dengizik nyugati irányú támadó politikáját. A másik feltevése, hogy Dengizik az ogurtörökök elől valósággal „metnekülésszerűen” megy nyugatnak s a Dunát azért lépi át, hogy ott új hazát keressen. Erről a priskosi töredékekben nincsen szó, sőt

erre nem is lehet abból következtetni s különben is a feltevés azért valószínűtlen, mert több jel is mutat arra, hogy a hunok és ogurok közötti viszony nem romlott meg. Egyébként Váczy p. 130 önmagával is ellenmondásba kerül, mert írnek az ő előadásából következtethetőleg, átugorva bátyját előbb telepszik le a balkáni tartományokba és azután éri utói a végzet Dengiziket. Váczy fejtegetéseiben szemmellátható, hogy több ellenmondás van, mielőtt azonban erre kitérnénk, ismertetjük *Fehér* Géza (i. m. p. 408 s köv.) álláspontját, ő azt hiszi, hogy a keletrómai birodalom területére előbb a sadagarok telepednek át, majd midőn a gótok a gepida koalíciót leverik, a szkirek s végül 463-466 előtt írnek a népeivel. Dengizik támadása csak ezután következsie be. Úgy Váczy, mint Fehér nem veszik figyelembe, hogy írnek népeivel a dunai limes vonalára, annak védelmére telepíttetik le. Ha tehát, mint ahogyan ők felteszik, írnek előbb (a keletrómaiakkal való sikertelen tárgyalás után) vándorol át, mint mielőtt Dengizik a többéves háborút megindítja, akkor a kétfelé szakadt húnság a harcok során egymással szembe kellett volna, hogy kerüljön. Ennek azonban forrásainkban a legcsekélyebb nyoma sincsen és önmagában is nehezen hihető el a feltevés, hogy a hunok között az ellentétek alanyira elmérgesedtek volna. Fehér azon feltevéséből, hogy a szkirek a Bolia melletti csata után menekülnek át a keletrómai területre, szintén további ellenmondásra kell rámutatnunk. Mert eltekintve attól, hogy a boliai vereség valószínűleg Dengizik halála évében, 469-ben, vagy pedig közvetlenül azt megelőzően történt (vö. Schmidt X^3 p. 98), a koaliciós-párti szkirek voltak azok, akik pár év multán Odovakar vezetése alatt Itáliába vonultak, ezek tehát nem mehettek előbb a Balkánra. Fehér ott téved, amikor feltételezi, hogy a szkirek egységesen a gepidák oldalán állottak és nem veszi észre, hogy ennél a népnél éppúgy kettéváltak a húnbarátok és ellenesek, mint pl. a keleti gótoknál s hogy az eseményeket csak úgy lehet megérteni, ha feltesszük, hogy míg a szkirek egyik része Edica vezetésével Magyarország területén, a gótok ellen küzd, másik fele írnek népeihez csatlakozik.

42) Prisk. frg. 36.

43) Sid. i. m. 239 s köv.^MGH VIII. p. 179.

44) V. ö. Alföldi Unt. П. p. 99.

45) Prisk. frg. 38.

46) Thierry П. p. 37-38 tévesen azonosítja a hún szövetségben Dunán átkelő gótokat azokkal, akik már *egy* századdal előbb a Haemus hegység vidékére telepedtek át, v. ö. Jord. 61. 267. Mint fentebb láttuk, ezek a gótok .azok voltak, akik mint húnbarátok, Valamirrel szakítva, a hunok oldalára

állottak. Különben is a Haemus-mentiek nem keleti, hanem nyugati gótok voltak.

47) Hartmann: Basiliskos. PW:RE 3, 1 (1897) c. 101-102.

48) Prisk. frg. 39. Thierry II. p. 39-42. – Wiet. Dahn H. p. 323 ismeretlen alapon ezt a priskosi tudósítást nem tartja történeti hitelességűnek.

49) Theoph. ad a. 5961 – ed Bonn p. 179:

50) Marcell. 469 '= MGH XI. p. 90. Chron. pasch. p. 323.

51) Jordanes közvetlenül az összeomlás és a gótoknak Pannoniába való beköltözése után, de a hún-gót háború előtt, tehát ha ebből következtetnénk, akkor 456. év eseményeként mondja el írnek és népei beköltözését. Hogy írnek később és pedig 469 után vándorolt át, arra Priskos töredékei a bizonyság. Amidőn a hunok 467-ben földet kémek a császártól és elutasíttatnak, Dengizik háborút akar, írnek ellenzi ezt, *tehát még akkor sem következhetett be az áttelepülés.* Ugyancsak földet kérnek az Anagastes és társai által körülzárt hunok is. Ezeket a kívánságokat a császár egyelőre nem teljesíti. A 469 előtti áttelepülés ellen szól még az a körülmény is, hogy a húmok 456 után még nem

voltak annyira megtörve, hogy a császár szárnyai alá kellett volna húzódniok. Továbbá Xtengizik nem viselt volna hadat a keletrómaiak ellen, ha saját népéből és volt szövetségeseiből álló harcosokkal kellett volna mindjárt a Duna átlépése után szembekerülnie. Szemmellátható, hogy a myugtalalû. Dengizik életében Leo császár nem járul hozzá az áttelepítés engedélyéhez s tényleg Dengiziket nem is volt tanácsos a birodalom területére beengedni. Megváltozott a b.elyzet a hún fakirály halála és a hunok n$gy vesztesége; után. Természetes, hogy ily nagyméretű telepítés egy év alatt nem ment végbe, folytatólagosan ttöbb év alatt kellett, hogy történjen. Jordanes ez a helye (50, 265-266), hol ezzel a településsel foglalkozik, azért hitelt érdemlőbb, mert írónk is *e* telepeken született és nagyatyja Candac királynak volt a nótáriusa, míg Jordanes Candac nővérének fia, Gunthigis melletst teljesített hasonló minőségben szolgálatot.

52) Schmidt i. m. p. pl. 9. Rappaport: Rugi. PW:RE c. 1215.

53) Alföldi II. p. 99 Huno-Scythia minor alatt nem a Dunától északra fekvő területet kell érteni, hanem a diocletianusi provinciát. Csakhogy ebben az esetben Jordanes tudósításaim ér semmit.

54) Kulakovszky (IsWija Vásantii. Kiev: 1930. p. 320. idézi Fehér) szerint e megjelölés jogi helyzete s a telepesket, mint foederati milites limitanéit helyezik el.

55) Alföldi i. h. Thierry H. p. 19. Nagy p. 329. Diculescu p. 68-69.

XV.
HÚN UTÓDOK.

A HUNOK NYUGATON.

A birodalomban letelepült hunok utódai egészen Justinianus császár koráig megőrzik nemzetiségüket. Mesterségük éppúgy, mint a gótoké, továbbra is a harc és a reorganizált bizánci hadsereg lovasságának igen értékes részét képezik.[1] Harcmodoruk a régi, szeretnek egymagukban gyors rajtaütéssel támadni. De hazájuk már elveszett s mint zsoldosok idegen érdekek szolgálatában nem mindig a legmegbízhatóbbak. Egyébként már nem veszedelmesek, mert kevesen vannak és szerteszórtan élnek. Valósággal divatba jönnek Konstantinápolyban. A cirkuszi kékek pártja a hún öltözetet (habitum hunnicum) és hajviseletüket favorizálja és maga a császár, Justinianus is felölt néha húnos ruhát.[2]

Azok között, akik a hunok közül a rómaiak szolgálatába léptek, legtöbbre vitte Mundus, vagy Mundo, akinek az életével, mivel valószínűleg Attilának unokája volt[3] és így a legkésőbbi kétségtelenül történelmileg igazolt hún királyi ivadék, bővebben foglalkozunk. Apja Giesmus és anyai nagybátyja Rega, Sirmium királya volt. Midőn Thrasarich gepida király elfoglalta a nagy várost, Mundo földönfutóvá vált. Egy kis csapat élén átmenekült a keletrómai birodalom területére és a Balkán félsziget belsejében úttalan erdőségek és hegyek között kóborolt, hol akkoriban a scamaroknák[4] nevezett rablók, útonállók és szegénylegények voltak az urak, kikkel a bizánci kormányzat éppúgy nem bírt, mint a század elején a római kormány a galliai parasztforradalmiárokkal. Európában ekkoriban mindenütt az ököljog uralkodott és ez alól a keletrómai birodalom sem volt kivétel, legalább is a Balkán északnyugati részein nem. Mundo maga is földönfutó volt. Germán környezettben, egy római-görög városban nevelkedett fel és semmi sem kötötte már az őseihez, a hunokhoz, de kiszakadt anyai őseinek gepida hatása alól is, igazi nemzetközi zsoldosvezér vált belőle, akinek nem volt sem istene, sem hazája, csak két erős karja, vállalkozó, harcias természete. A scamarok között Mundo csakhamar vezéri szerepet kapott s mint kitűnő szervező valóságos népet hozott össze a szegénylegényekből és birtokba vette a Balkán félsziget északnyugati részét.[5] Országának középpontja a Morava folyó völgye és székhelye a Duna partján fekvő Herta vára.[G] Mundo országával a keleti gót, gepida és keletrómai birodalmak ütköző pontjában volt. Nagy Theoderich keleti gót király Pitzamus comes vezetésével sereget küldött ki Szerémségbe,[7] hogy a fontos Sirmium városát a gepidáktól elfoglalják. Ugyanakkor a bizánciak elhatározták, hogy a scamarok garázdálkodásának véget vetnek és 10.000 főnyi sereg vonult fel Sabmianus vezetése alatt Mundo ellen. Mundo a túlnyomó erejű sorkatonasággal szemben nem tudta miagát tartani, ezért a keleti gótoktól kért segítséget, mire Pitzamus 2000 gyalogos és 500 lovas élén átkelt a Száván és Mundoval egyesülve Margó planumnál,[8] vagy Horreo Margónál,[9] a Margus

folyó (Monava) mentén Sabinianus seregét tönkreverték. Harcosai javarészt belevesztek a folyóba, a tábornok maga kevés emberével menekült meg Nato városába (505 Kr. sz. u.).[10]

Theoderich király felismerve Mundo kiváló hadvezéri képességeit, meghívta magához. Ettől kezdve huszonegy éven át, egészen a király haláláig (526) az ő szolgálatában állott.[11] Az akkoriban virágkorát élő itáliai gót birodalom valósággal második hazája lett, ő maga teljesen elgótosodott és fiának is a Theudimund nevet adta.[12] Attila unokája ezzel végképp elszakadt őseitől s talán csak vérének nyugtalansága árulja el a származását.

Theoderich halála után Mundo a Duna mellett van ismét,[13] egy csomó herul élén és felajánlja szolgálatait az éppen most trónralépő Justinianus császárnak, aki örömmel veszi fel a kitűnő zsoldosvezért.[14] Mundo ekkoriban már a hatvanas éveihez közeledik, de mozgékonyságából még mitsem veszített. 530-ban megveri a keletrómai területre betört bolgár-gepida-herul sereget és 532-ben fiával együtt Belizár oldalán a lovasság vezére s mint ilyen segít a nagy hódítónak vérbefojtani a Justinianus uralmát fenyegető nika-lázadást.[15] A császár érdemei elismeréséül a legmagasabb katonai ranggal, a magislter militumival tünteti ki és kiküldi Illyricum prefektusának és egyúttal gazdagon megajándékozza. Állomáshelyére menet nagyobb bolgár sereg állja el az útját, rájuktör és szétveri őket.[16] Ő, aki volt hún, gepida, gót, most rómaivá válik, nevét a hangzatos Mundus-ra (világ) változtatja, fiából viszont Mauricius lesz.[17] Törvényes úr most éppen azon a területen, hol egykor mint rablóvezér a scamarok királya volt. Ekkoriban tör ki a háború a keletrómaiak és a gótok között és Mundonak az a hálátlan szerep jut, hogy hadba kell szállnia egykori fegyvertársai és barátai ellen. Ez azonban egy condottierinek sohasem okoz gondot. Mundo Dalmáciában megveri a keleti gót sereget és elfoglalja Salonae városát.[16] Ez a tartomány fedezi Itáliát a Balkan felől és emiatt nem nyugszanak bele annak elvesztésébe, hanem újabb sereget küldenek oda. Mundo fia vonul fel ellenük, de a csatában elesik. Most Mundo áll a sereg élére, hogy megbosszulja fiát. A kitörő harcban 536 márciusában vitéz küzdelem után az öreg, hetven év körüli harcos is elesik, bebizonyítván halálával, hogyha fajtáját meg is tagadta, az ősi hún harci virtus nem veszett ki belőle.[19]

A HUNOK A PONTUS MENTÉN.

Mialatt nyugaton az utolsó hún királyi sarj is eltűnik a történelemből, azalatt a hunok aldunai és déloroszországi maradványai között is nagy változások mentek végbe. Az emberek képzeletét mindig izgatta, hogy mi lett az utolsó Attila fiúval, Irnekkel. Ügy hisszük, hogy nem maradt a Balkánon, hanem szűkebb nemzetségével visszaköltözött a Dnyepr mellé, hol a többi hún maradványok és a testvér ogur népek éltek. A bolgár Dulo-dinasztia, a mai Bulgária meghódítója és a balkáni bolgár nagyhatalom megteremtője, éppúgy Attilát és Irneket tartotta ősének, mint dicsőséges honalapító dinasztiánk, az Árpádház, írnek személyét valóságos mondakör veszi körül, melynek hatása alól még egyes korszerű történészeik sem tudtak szabadulni. Hirth őbenne látja a kínai krónikák titokzatos Hu-nis-sijét, aki a kínaiaktól számonkéri, hogy miért fogták el kereskedőit.

HÚN-BOLGÁR KAPCSOLAT KÉRDÉSE.

A hún hagyomány három irányban ágazik szét és a bolgár, magyar, valamint a székely őstörténetihez vezet el és a kutatandó kérdés e három nép kapcsolata a húnsággal.

Ezen kérdések közül a legjobban megalapozottnak a hún-bolgár kapcsolat látszik, melynek az ú. n. bolgár *fejedelmi lajstrom* az alapja. Ez két XVI. századi kéziratban maradt ránk, melyeket annak idején a moszkvai és pétervári gyűjteményekben őriztek és elnevezésük *Ellinskij -Letopisec.* Ez a kézirat 13 bolgár fejedelem nevét tartalmazza egészen a Vili. század második feléig, 770-ig, és pedig az első fejedelmeknél feljegyzi, hogy hány évig éltek, a későbbieknél pedig, hogy mettől kezdve uralkodtak. A lajstromot először N. Popov adta ki 1866-ban. Azonnal szembetűnt, hogy az első két név hasonlít a hunok nagy királyának és fiának nevéhez: és pedig Avitochol *n&m* más mint Attila s Irnik azonos Priskos [3]Ηρναχ-jávai. A bizánci írók is különböző bolgár uralkodók neveit jegyezték fel és ezeknek a bolgár fejedelmi lajstrom neveivel való összehasonlításából háromnál további hasonlóságot lehet megállapítani és pedig Kurt = Κούβρατος v. Κοβρατος (Nikephoros), Kormisos = Kormésios (Theophanes) és (So)biniec = Σαβίνος (Nikephoros). Avitochol nevéhez megjegyzi a lajstrom, hogy 300 évig élt, vagy uralkodott. Az uralkodók neve után s e bevezetés után két nem szláv szó következik. Radloff és Kuun Géza szerint ez a két szó számnév, Tomaschek és Marquart viszont az illető fejedelmek uralkodására és személyiségére vonatkozó jelzőt, Bury és Zlaitarski pedig az arab időszámításon alapuló hatvan éves cikluson belül az első szóban az egyeseket, a másodikban a tízeseket látták. Mindezek a magyarázatok nem voltak megnyugtatók és a kérdést Mikkola oldotta meg 1913-ban,[20] kimutatva, hogy a lista eredetileg görög nyelven, hengeres oszlopra vésett felirat volt s hogy a görög szövegben foglalt bolgár-török kormeghatározó kifejezés α fejedelem trónralépésének dátumát tartalmazza a töröknél ősidők óta szokásos ciklusos időszámítás szerint, melynek minden esztendeje egy állatév, a hónapot pedig a sorszámnév fejezi ki. A feltevés igazolására többféle bizonyíték van. Így írnek a kígyó év kilencedik hónapjában kezdett uralkodni, *max* pedig Attila halála, 453 éppen kígyóév.[21]

A fejedelmi listával már Mikkolát megelőzően is többen foglalkoztak és a benne szereplő adatokat összevetették a bizánci krónikák adataival. Így nálunk *Wertner*[22] és a nagynevű angol J. B. *Bury*[23] s ez utóbbi a következőképpen rekonstruálta a fejedelmi lajstromot:

Avitochol ur.	159-től
Imik	449/450.
Go'stun	554 aug.-555 aug.
Anonymus	567 ápr.-568 márc.
Kur't	578 nov.-579 nov.
Bezmier	637 febr. 3-638 jan. 3.
Esperikh	640 jan. 2-dec. 20.
Anonymus	660 máj. 17-661 máj. 6.
Anonymus	687 júl. 18-688 júl. 5.
Tervel	696 ápr. 10-697 márc. 29.
Anonymus	719 júl. 24-720 júl. 11.
Sevar	729 ápr. 5-730 márc. 25.
Kormisos	743 okt. 25-744 okt. 12.
Telets	759 máj. 4-760 ápr. 21.
Vinekh	763 márc. 21-764 márc. 9
Umor	770 jan. 4-dec. 3.

A bolgár fejedelmi lajstrom feletti tudományos vita során elsősorban igen érdekes módon azt vitatták, hogy írnek miként kerülhetett a bolgárok élére, amikor Jordanes szerint a keletrómai birodalom területén települ le hunjai élén. *Marquart*[21] olyképp magyarázta ezt, hogy a Jordanesnél hivatkozott Scythia minor a Duna torkolatától a Dnyeszterig terjedő terület, melyet már ekkoriban a bolgárok laknak. Ennek a feltevésnek mind a két fele téves, úgy földrajzi meghatározásában, mint a bolgárok betelepedése időpontjának kérdésében. *Zlatarski*[25] és *Detscheff*[26] véleménye az, hogy írnek Dengizik halála után nagy keleti hún birodalmat alapít, mely a Dunától a Kaukázusig terjed. *Hóman* Bálint[27] felteszi, hogy írnek ugyanúgy kerülhetett a kuturgur(?)-bolgárok élére, mint Ilek az akacirokéra és ezt kiegészítőlég azt is felteszi, hogy Scythia minorból az összeomlás után került oda. A feltevés helyességét nem befolyásolja az a körülmény, hogy

1. ennek már 453-ban a bolgárok élén állhat,
2. hogy Scythia minorba már az összeomlás előtt betelepült és
3. hogy már ekkoriban a bolgárok egyik szárnya a kuturgur-bolgár lenne. Ugyanis mindhárom tétel téves, Hóman elméletének azonban nem ez a lényege, hanem az, hogy írnek eltűnik Scythia minorból és az ogur népek élére áll.

Az első kutató tévedését nyomon követte a többié. Így *Fehér Géza* Irnekről szóló tanulmányában[28] és *Schünemann*™ konokul, ragaszkodva Jordaneshez, kétségbevonták, hogy írnek elhagyta volna Scythia minort,.. szerintük ott halt mieg, holott ezt Jordanes egy szóval sem, írja, hanem mindössze arról beszél, hogy népével a keletrómai birodalomba költözött át. Ebből a tudósításból tehát még korántsem lehet arra következtetni, hogy írnek a birodalom területét később ne hagyhatta volna el. De ha mindjárt ez a kiindulási pont is téves, akkor Fehér további következtetései is feleslegessé váltak. Fehér ugyanis[30] kitartva a jordanesi szöveg egyoldalú magyarázata mellett, azt állítja, hogy abból, hogy írnek a fejedelmi lajstromon ősként szerepel, még nem okvetlenül jelenti azt, hogy a bolgárok fejedelme is lett volna. Szerinte a lajstrom, régi adatai nem történetiek, hanem mondaiak. Avitochol neve „ős”-t jelent, viszont írnek már történeti alak, amit a bolgár hagyomány őrzött meg.[31] Ez a feltevés ugyancsak gyenge lábon áll. Hogyan leihet azt elhinni, hogy a bolgárok 550 körül már nem tudnak a világszerte ismert Attila nevéről, ellenben megőrizték a hozzá képest jelentéktelen fiának emlékét? Mi jelentősége volna annak, hogy a bolgár uralkodóház a meglehetősen ismeretlen írnek -től származtatja magát? Ezzel szemben súlya lehet annak, ha Attilától származnak. Emiatt nem tudjuk Fehér következtetését és feltevéseit elfogadni.

AZ ÁRPÁDHÁZ HÚN HAGYOMÁNYA.

A hún eredet nemcsak a bolgár Dulo-dinasztiának, hanem az Ár-pádháznak is ősi családi hagyománya. Mégha a hún krónikában levő leszármazási tábla későbbi mesterséges kitalálás is, véleményünk szerint nem ez a lényeges, hanem az, hogy a krónika megőrizte az Árpádház Attilától való származásának a hagyományát. Kézai[32] elmondja, hogy Hunor és Magor elrabolják Belar fiainak feleségeit, Dula alán fejedelem két lányát. Németh úgy gondolja,[33] hogy ez az eredetmonda a Kubán-

vidéki magyar és bolgár, valamint alán kapcsolatok emlékét őrizte meg. Duia szerinte jól ismert osszét tulajdonnév s βούλας formában is előfordul. A bolgár Dulo nemzetségnév török eredetű s megfelel a török julá-nak. Viszont a monda Belárja nem más mint Bular-Bulgar, hiszen Anonymus is a volgai Bulgáriát *terra Bular-nak* nevezi. Az újabb kutatások tehát & legnagyobb mértékben való színűsitik, hogy úgy a bolgár, mint a magyar honalapító uralkodóház Attila fiától, Irnektől származott. Ez az elmélet mindaddig, amíg komoly és hiteltérdemlő adatokkal az ellenkezőjét nem bizonyítják, általános elfogadásra tarthat számot. Ez a rokonság önmagában sokkal inkább valószínű, mint mindazon feltevések, melyek a hún krónikával kapcsolatban más, idegen európai hatásokat igyekeznek kimutatni.

A HÚN-MAGYAR AZONOSSÁG KÉRDÉSE.

De nemcsak az Árpádháznak Attilától származása volt benne a magyarság honfoglaláskori köztudatában, hanem a hún-magyar azonosság tudata is. Azonban míg az Árpádház hún-bolgár eredete többé-kevésbbé alátámasztihato, a hún-magyar azonosság kérdése már korántsem ennyire tisztázott. Tény az, hogy a magyarságot a honfoglalás korában ungri és ungari néven éppúgy említik a külföldi krónikások, mint ahogy időnként azonosítják a hunokkal, avarokkal és türkökkel is. Hóanan, Moravcsik és Németh kutatásai után ebben a kérdésben meglehetősen tisztán látunk. Abból, hogy külföldi források a magyarságot a hunokkal, vagy más népekkel azonosítják és azok nevén említik, korántsem lehet arra következtetni, hogy e népekkel tényleg azonosak lettek volna, csupán csak azt állapíthatjuk mteg belőlük, hogy mint szintén lovasnomád nép, a magyarság hasonló volt megjelenésében, hadiszokásaiban, ruházatában, felszerelésében és kultúrájában az őt megelőző egyéb lovasiiomád népekhez. Hogy azután a külföldi vélemények mellett maga a honfoglaló magyarság is tudott erről az azonosságról, vagy rokonságról, a.zt igen nehéz vitatni. Annyi tény, hogy *a Szent László-korabeli Gestában már benne van a hún-magyar rokonság* hite s ez a ránk maradt Anonymusból és Kézaiból kétségkívül megállapítható. Azok, akik minden áron el akarták szakítani a magyarság keleti kapcsolatait, azzal érveltek, hogy ez a rokonsági tudat csak a honfoglalás után vált a magyarság előtt ismertté, krónikásaink külföldi krónikásoktól veszik át s hogy ilyen rokonságnak lényegében véve semmi alapja sincsen. Ez az érvelés annál is gyengébb, mert a hunok és magyarok közötti nyelvi különbségből éppúgy nem lehet távolabbi következtetést levonni, mint a bolgárok szláv nyelvéből és ha a két nép hasonló megjelenési formája nem is igazolja a két nép azonosságát, de *valószínűsíti, hogy a két nép rokonságban lehetett egymással.* Ami a magyarság húnrokon-tudatát illeti, erre nézve pedig az a véleményünk, hogy krónikákból ilyen származási tudat nem mehet át a köztudatba és hogy a honfoglaló magyarság sokkal többet kellett, hogy tudjon a hunokról, avarokról, mint a krónikások, hiszen a hunokkal egy államközösségen belül élt, mint alább látni fogjuk, hún és avar elemeket olvasztott be és azonos lovasnomád kultúrája révén mindenképpen közelebb állott hozzájuk, mint a bizánci, vagy nyugati krónikások. A finnugor nyelvészeti iskola súlyos bűnt követett el akkor, amikor pusztán filológiai alapon beleavatkozott tisztán történelmi, néprajzi és embertani problémák megoldásába, mert

ezzel teljesen hamis vágányokra futtatta a kutatást. A hún-magyar azonosság gondolatát, amit különben is a dolgoktól igen távolálló középkori: krónikások rögzítettek meg, már a priori el kell vetni, sőt ilyen azonosság hún-türk, hún-bulgár, vagy bármily más viszonylatban sem állhat meg. *Am ha nem lehet is beszélni azonosságról, de lehet rokonságról és ez a rokonság elsősorban nem a filológia eszközeivél, hanem a történettudomány, ethnográfia és embertan módszeres munkájával állapitható meg.* Ha a finn-ugor iskola figyelembe vette volna azt a ma már meglehetősen ismeretes tényt, hogy az ugor népek jelentős része éppúgy mongoloid! rasszhoz, vagy annak valamelyik változatához tartozik, mint a törökségnek bármely ága, a rokonság kérdését nem is vitatta volna. Az előzők alapján annál örvendetesebb, hogy éppen a nyelvész *Németh Gyula* tett igen komoly kísérletet arra, hogy a magyar-bolgár-hún kapcsolat kérdését tisztázza.[83]

Az ő véleménye szerint az ősmagyarság az Ural déli oldalán levő! őshazában (ezt az európai őshazát egyáltalán nem látjuk bizonyítottnak) lakott az Attila halálát követő évtizedekig és onnan költözött a Kaukázus és a Kubán folyó közti térségre az onogur bolgárokkal együtt. A kaukázusi hazában a bolgárság és a magyarság ezután majdnem négyszáz évig élt együtt és e két népslem eggyéolvadásából jött létre a honfoglaláskori magyarsiag. Ennek az együttélésnek kitörülhetetlen nyomai benne találhatók a magyar nyelv kölcsönszavaiban is. Ezek közül különösen fontosak a Dulos = Gyula nemzetségnév, illetve méltóságnévre vonatkozó megállapítások, annál is inkább, mert ezek kétségkívül igazolják egyrészt a krónikáink eredetmondájában szereplő nevek helyességét, másrészt a dunai bolgárokkal való kapcsolatainkat is. A hún-magyar rokonság gondolatához a onogur-bolgárságon keresztül jutunk el, ugyanis a törökség évszázadok óta együtt élt a hunokkal és mert nyugati águk minden kétséget kizárólag Attila európai hún birodalmához tartozott. Akár régebbi török-magyar kapcsolatnak, akár pedig a Gombocz-Hóman-Németh-féle felfogásnak vagyunk hívei, annyi kétségtelen, hogy a hunokról és Attiláról a magyarság már a honfoglalás előtt és a gótokkal és egyéb európai népekkel legalább is egyidejűleg tudomással bírhatott, mert az Ural déli lejtője körül lakva mindenképpen hún fennhatóság alatt állott, sőt már a népvándorlást megelőzően is századokon át a közelben lakó' nyugati húnságról mint nagy és hatalmas népről tudomással kellett bírnia. Már pedig, ha a germánságról századok multán is feltesszük, hogy emlékezetében tartotta az egykori, alig egyszázadon át tartott hún-kapcsolat emlékét, lehetetlen ugyanezt a hosszú sokszázados együttélésben élő, vagy legalább is szomszédságos magyarságról fel nem tenni. Még közvetlenebb formában megfogalmazva, *az a körülmény, hogy közvetlen bizonyítékunk arra nézve, hogy a magyarságnak a honfoglalás kora előtt is tudomása lett volna a húnságról és Attiláról, nincsenek is, ébbőT még nem lehet azt a negatív bizonyítékot kihozni, hogy nem is lehetett tudomásuk, annál is kevésbbé, mert a fentiekben a magyarságnak a hunokkal való kapcsolatát minden vonatkozásban valószínűsítettük. A Kr. u. V. század táján élő ősmagyarok, akár ugor nép, akár török nép, akár pedig a kettőnek keveréke, vagy egyesülése volt, mindenképpen tudomással bírt a hunokról. Közelségükben élt századokon át, fennhatóságuk alá tartozott, velük túlnyomórészt azonos fajtaelemekből tevődött össze és rokonkültúrájú volt. Mivel pedig a húnság a bolgártörökségbe olvadt bele^ a húnság egy része a magyar milliók sorai között is továbbél.*

Ha tehát el is kell vetnünk a hún-magyar azonosság gondolatát, mint tudományos szempontból teljesen tarthatatlan álláspontot, *igen nagy valószínűsége van annak, hogy mint a bolgár Dulo dinasztia, úgy a magyar Árpádház is Attilától származott, hún-török volt és hogy a magyarság a hún nép romjainak egy részét magába olvasztva átmentette.* Krónikáink hún-magyar azonossága tehát tulajdonképpen megőrizte az uralkodóház és az Árpád-törzs hún származását és rokonságát, valamint azt a rokonsági kapcsolatot, mely a húnság és a magyarság között fennállott.

HÚN-SZÉKELY KAPCSOLAT.

A hún krónika szerint a nagy összeomláskor 3000 hún Chigle-mezejére menekül és hogy az ellenséges pannóniai népek fel ne ismerjék bennük az ősi ellenséget, zatuloknak nevezik ettől kezdve magukat. Ezt a hagyományt Kézaiban és utána a többi krónikákban kevés változattal megtaláljuk. A krónika szerint tehát a székelyek a hunok leszármazottai. Ugyancsak Kézai alapján megállapítható, hogy már a XIII. században ismeretes a székelyek körében egy bizonyos Csaba vezér nevéhez fűződő monda, akit azután krónikásaink Attila fiaként tüntettek fel. A monda közmondásként való emlegetéséből nem tűnik ki konkrét formában, hogy a székelyek már ekkor Csabát Attila fiának tartották-e, de ugyanakkor az sem dönthető el feltétlenül bizonyosan, hogy Kézai maga költötte volna hozzá a meglevő Csaba hagyományhoz ennek a hősnek Attila fiával való azonosságát.

A székeiy-hún kapcsolat ezek szerint nem újkeletű és nem fogadható el az a feltevés, hogy erről a székelység egy könyvmonda alapján szerzett volna tudomást. Az is igaz, hogy sem a krónikák, sem pedig egyéb források konkrét adatot a hún-székely kapcsolatra nézve nem tartalmaznak és ez a magyarázata annak, hogy bár hatalmas irodalom foglalkozik β kérdéssel, javarészt sötétben tapogatózván, mai napig sem sikerült végleges megnyugtató eredményre jutni. A különböző eredeiteknéletek taglalásába itt nem megyünk bele, mert ez munkánk feladatkörén kívül esnék. Bárhonnan is származtassák azonban a székelyeket, mindazok, akik azon az állásponton vannak, hogy a székelység egy a magyarsággal kapcsolatba jött és összeolvadt idegen törzs, megegyeznek abban, hogy török származásúak. Ebből magyarázható a székelyek azon köztudata, hogy ők hún származékok, de ez az oka annak is, hogy a székelyeknek a Csaba-mondán keresztül külön hún-hagyománya is van. A Csaba-mondában elhomályosult az eredetüeg meglévő történelmi tudat és a Csaba személye összeolvadt Attila fiáéval, Irnekével, kinek a neve viszont feledésbe merült. A Csaba-monda jellemző módon még írnek keletrómai területre való áttelepülésének emlékét is megőrizte.

Székelynek, bolgárnak, magyarnak egyaránt Attila volt egykoron a vezére s a Dulo-ház és az Árpád-ház hagyományában továbbélt és átörökítődött az emléke a hún örökségbe lépő kései rokon népekre.[34]

HÚN-UTÓD NÉPEK.

A fentiek a hunok és a hún uralkodóház emlékének a továbbélését bizonyítják, de közelebbi, történelmileg értékesíthető adatot nem nyújtanak azon kívül, hogy belőlük következtetni lehet arra, hogy írnek ugyan népével áttelepült a bizánci birodalom területére, de nem maradt ott, ha-

nem visszatért a délorosz síkságon élő hún maradványokhoz és azok, valamint a rokon népek élére állott.[35]

A hunok nyomában feltűnő népek, valamint a körülmények és a bolgár hún-hagyomány alapján a hunok történetének utolsó fejezetét olykép lehet rekonstruálni, hogy Dengizik halála után a hunok nyugati szárnya a keletrómai birodalom területére telepedett át írnek király vezetésével, de a keleti szárny megőrizte a függetlenségét. Az avarok előretörése következtében, mint láttuk a szavirok, akacirok és egyéb népek nyugati irányban húzódnak el és a hunok keleti szomszédait, a különböző ogur törzsszövetségeket átvetik a Don nyugati partjára, illetve beszorítják a Dontól és Volgától délre a Kaukázustól északra elterülő síkságra. Az ogur népek mindig híven kitartottak a hún uralkodóház mellett s most ezekben a nehéz, tragikus napokban sem hagyták cserben őket.

Irnek király – erről a történeti források mélyen hallgatnak -, mint előrelátható volt, elhamarkodottan szánta rá magát arra, hogy Kisscythiába a római birodalom és a Duna széles folyamának védelme alá viszi át népét. Pár év múlva népének egy részével újból átkel a Duna balpartjára s a 470 és 480 közötti években itt új hatalmas birodalom alakul, mely magában foglalja nemcsak a hún maradványokat, hanem a különböző ogur törzsszövetségeket is. A hunok és ogurok új néppé olvadnak össze, melyet a nyugatiak bolgároknak (bulgari, bulgaroi, bulgark) neveznek s mely felett írnek és utódai uralkodnak. A bolgárok a keletrómai birodalom félelmetes szomszédai egészen a VI. század közepéig, amidőn ketté bomlanak, kuturgurokra (9 törzs) és uturgurokra (30 törzs). Az előbbi nép, a tulajdonképpeni bolgárok, tovább folytatja a pusztító harcokat a keletrómai birodalom ellen, egészen addig, amíg a bizánci diplomáciának a testvérnép támogatását nem sikerül megszereznie. kitörő testvérharc azután annyira meggyengíti őket, hogy az avaroknak, – kik az 550-es években tűnnek fel a Pontusról északra, – később pedig a türköknek nem tudnak ellenállni s egy részük a végén kénytelen a Duna jobbpartjára, a mai Bulgáriába átvonulni.

A hún dicsőség tehát Dengizikkel kialudt s a hún hagyaték egy másik, új nép öröksége lett. A hún nép maradványa törzsi közösségeit megtartva beolvadt a bolgár népbe s ennek a pontusi bolgárságnak a közvetítésével átörökítődött a dunai bolgárságba és a magyarságba. Az Attila-ház pedig *még* sok hosszú századon át vezette az új népeket.

Az emberiség történetében *egy* nép nagysága és bukása csak epizód. Mégsem olyan tragikus az összeroppanás, ha a nép maradványa nem kerül szolgasorba, hanem egy rokon nép olvasztja azt be. A hunok lüktető vitalitása ekként élt tovább a koraközépkori bolgár és magyar támadó hadmüveletekben és ki tudná megmondani, hogy a lovasnomád hódító szellemiség nem hatja-e át új életformák alá fojtva, a Nagy alföld, Dunántúl, Székelyföld és Bulgária fiait?

A FEHÉR HUNOK.

Hátra volna még röviden összefoglalni azokat az adatokat, melyek a hunok ázsiai ágára az ú. n. fehér hunokra vonatkoznak. A keleti, őshazában és a Huang-ho kanyarnál lakó hunok is ebben a korban olvadnak be a rokon népek tengerébe, de a legnagyobb valószínűség szerint a nyugatra kerülő hunoknak egy része nem jött át Európába, hanem Turán területén maradva, ott új birodalmat alapított.

Láttuk azokat a nehézségeket, melyek az európai húnság igazi históriájának a megírása elé tornyosulnak. Ezek a nehézségek pedig korántsem olyan nagyok, mint azok, melyek a most előttünk álló kérdés kritikai megvilágítását megnehezítik. Ennek nemcsak az az oka, hogy jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, hanem főleg az, hogy az előázsiai történet tiszteletreméltó kísérletek dacára sincs feldolgozva, legalább is nem annyira, mint a klasszikus népeké és a germánoké.

A FEHÉR HUNOK ELNEVEZÉSE.

Az a nép, mely a közhasználatban fehér hún néven említtetik, kétféle néven szerepel. A legjobban informált kínai írók szerint e nép neve hephta, vagy ye-ta királyi ciánja.[36] Ezzel a kínai névalakkal rokonhangzású az iráni haithal, haithélaion, hétal, az armén írók thédal, tedhal, hephthag, a szírek abdel, végül a bizánci írók epthalitai és nephthalitai[S7] és Pharbi Lázár[3S] euthaliták névalakja. Marquart[39] Priskos kidarita húnjait azonosítja velük.

Ezzel szemben, mint ahogyan arra Stein Aurél rámutatott,[40] három egymástól független forrás nevezi őket hunoknak. A bizánci írók szerint e nép λευκοί Ούννοι,[41] Indiában Szkandagupta és Yasodharman feliratain huna népnevet találjuk, végül Specht[42] és Ohavannes[43] szerint a ye-ta nép a kínai faltól északra San-si északi részében lakó hoa, vagy hoa-íun néptől származik, mely azután a királyi család neve után kapta a Ye-ta-i-li-to elnevezést. A hoa névalak a hún népnév fonetikus átírása. Specht Tang-csu 221 fejezetére támaszkodó nézetét megerősíti az a bizánci adat, hogy a Perozt legyőző hún királyt Ephthalanusnak hívták[44] s tôle kapta a nép a nevét.[45]

NEMZETISÉGÜK.

A fehér hunok Stein szerint a török népcsaládhoz tartoznak, mások szerint közelebb állnak a mongolokhoz, mint a törökökhöz.[46]

SZOKÁSAIK.

A fehér hunok állami berendezéseire, népi szokásaira nézve két távollevő és egymással erősen ellenmondó tudósítás áll rendelkezésünkre.

Prokopios[47] azt állítja, hogy nem szomszédai az európai hunoknak s nem is állnak velük érintkezésben. Arcuk színe világosabb, mint az európai hunoké s vonásaik is inkább hasonlítanak az európai népekéhez. Egy király uralma alatt élnek, nem nomadizámak, hanem városlakók. E leírás ezúttal mindjárt kiinduló pontjában téves információn alapul. Ebből kifolyólag téves némely újabb írónak az a nézete,[48] hogy a fehér hunok iráni habitusúak voltak. A nyugati íróknál is jobban értesült keleti forrásunk. Sung Yun kínai szerzetes, aki 520-ban járt a fehér hún tegin udvarában, határozottan lovasnomád népről ad leírást.[49] Elmondja, hogy a fehér hunok szokásaikban erősen hasonlítanak a törökökhöz. Sok isten hívők, a buddhistákkal ellenséges viszonyban élnek és buddhista alattvalóikat üldözik. Az írásuk fára vésett rovásírás, később azonos a türkökével. Elterjedt a polyandria a családokban, ami annál meglepőbb, mert a hún vezetőrétegek polygámok. Mivel azonban forrásunkban a polyandria testvérek között áll fenn, nincs kizárva, hogy itt forrásunkat

megtéveszti az a lovasnomádoknál elterjedt szokás, hogy az utód apja, vagy testvére háremét átveszi. A kínai tudósítás Prokopiossal szöges ellentétben elmondja, hogy a fehér hunok nem városlakók, hanem sátortáborban élnek, melyből kimagaslik az uralkodó hatalmas 40 lábnyi átmérőjű drága szőnyegekkel díszített sátra. Nyárra a hűvösebb hegyi legelőkre, télen pedig az enyhébb éghajlatú védettebb szállásterületre vonulnak nyájaikkal. Főételük a hús, melyet félig sült állapotban (véres hús) fogyasztanak el. Királyuk és királynőjük drága, díszes selyemöltönyt visel, a királynak hatalmas ötszínű drágakövekkel díszített süvege van, a királynő uszályának pedig három láb a hossza. Ebből a tudósításból azonnal láthatjuk, hogy itt nem városlakó iráni, hanem lovasnomád török-mongol néppel állunk szemben.

CHIONITÁK, KIDARITÁK, EPTHALITÂK

egymáshoz való kapcsolata tekintetében hosszú tudományos vita folyt le. A ehionitákat általában nem tartják azonosnak az epthalitákkal és mindazzal, amit az epthaliták nyugatra történő vándorlásáról tudunk, ez nehezen is hozható összefüggésbe. *Ormán, Vivien St. Martin, Kingsmül, Bastian, Spiegel, Lassen, Kruse* szerint nem testvérnép a hunokkal. *Chuvannes™* a ehionitákat az avarokkal azonosítja, viszont az epthaliták szerinte a kínaiak hoa népe. A kidaritakat *Cunningham* megkülönbözteti az epthalitáktól.[51] A kidariták nevüket Badaráról, a kínaiak Ki-to-lo-játóJ kapták, a jüe-csik fejedelmétől, ki az Oxus mellől jőve 425 és 430 között elfoglalta Gandharát és onnan áll harcban a perzsákkal 435 körül, tehát Bahram korában. Itt Chinningham megfeledkezik arról, hogy a Priskosnál szereplő kidariták nem Bahram, hanem Peroz korában, tehát félszázaddal később hadakoznak a perzsákkal, amikor az Oxus vidékének már kétségkívül a fehér hunok az urai. Chinningham egyébként ott is téved, amidőn különbséget tesz ye-ta és ye-ta-i-li-to nép között. Hogy a kidariták azonosak az epthalitákkal, arra legbiztosabb támpont, hogy Priskos és többi bizánci forrásaink egymással összhangba hozhatók olykép, hogy míg Priskos ugyanazon Peroznak uralkodása elején folytatott összeütközéseit írja le a fehér hunokkal, a többiek az uralkodása végén bekövetkező konfliktusokról számolnak be. Ha a hún frissen bevándorolt nép volna, akkor erről bizánci forrásaink annál is inkább megemlékeznének, mert hiszen mindkét néppel diplomáciai érintkezésben voltak.

A chionita-epthalita kérdésben jóval erősebb Chavannes-niak az a föltevése, hogy a chioniták avarok lehettek. Az ázsiai avar nagyhatalom fénykorában tényleg összeütközésbe juthatott a perzsákkal, de ez ellen fel lehet hozni, hogy a fehér hunok csak átmenetileg lehettek avar fennhatóság alatt és Theophanes helye a névadó Epthalanosról magyarázható úgy is, hogy a fehér hunok csak azóta viselték a hepthalita nevet, bár mi inkább azt hisszük, hogy a fehér hunok neve azért változott meg;, mert törzsszövetségükön belül egy másik törzs vette át a vezető szerepet.

Az epthaliták vándorlására vonatkozó adatok ugyanis kizárják, hogy a chioniták és az epthaliták népe azonos lenne. Mivel pedig a chioniták az európai hunokkal egy időben támadnak, fel kell tennünk, hogy velük azonosak voltak. Ebben az esetben azonban a fehér hunok nem minősíthetők hunoknak. Fel lehetne ugyan tenni azt is, hogy a chioniták az európai hunok birodalmához tartozó és hún vezetés alatt álló alán törzsek

voltak, ezzel azonban még korántsem oldottuk meg azokat a kételyeket, melyek ezen feltevés ellen felhozhatók. Viszont a fehér hún-epthantáknak a kínai forrásban említett ősük az a hoa nép, melyet névhasonlóság alapján azonosítottak a hunokkal. Ez esetben ők a keleti hunok egyik törzse lehetnek, akik az V. század folyamán vándoroltak nyugatra. Ennél a feltevésnél sokkal valószínűbb, hogy egy a hunokkal rokon mongol, vagy török néppel állunk szemben, melyet külső megjelenésének, nyelvének, szokásainak hasonlósága alapján neveztek el, amidőn az iráni, indiai és bizánci világ előtt feltűntek, a sokkal ismertebb hunokról.

Hátra volna még összekapcsolni az eseményeket a chioniták feltűnése és az epthalita-fehér hunok megjelenése közötti században.

Mint láttuk, 350 körül egy időben éri támadás Keleteurópát és Előázsiát a lovasnomádok részéről, az előbbi a népvándorlást indítja meg, az utóbbi megismétlődik a 363 és 395. évi hún betörésekben. A hún veszedelemmel szemben a bizánciak és irániak érdeke egyazonos volt és ez okozza a keletrómai és perzsa háborúk hosszú szüneteit. A közös ellenség ellen közösen kellett védekezni, annál is inkább, mert mint láttuk, Attilának 450 körül komoly tervei vannak arra nézve, hogy Iránt meghódítja. Egy ilyen terv az előrelátó Attilában csak úgy vetődhetett fel, ha világbirodalma a Káspi-tó mindkét oldalán szomszédos a Szasszanida birodalommal, illetve a Turán területén lévő fehér hunok szövetségesei, vagy pedig alattvalói, mert aligha hisszük, hogy őket mint önálló tényezőket számításon kívül hagyta volna.

Sajnos teljesen tájékozatlanok vagyunk afelől, hogy a 400 utáni # időkben egymás szomszédságába került hún és avar világhatalom milyen viszonyban állott egymással. A félszázaddal előbb a hunokkal együtt támadó chioniták helyén a két folyó völgyében 420 után már a fehér hunoknak nevezett epthaliták laknak. Milyen lehetett a kapcsolata ennek az ütköző államnak a hunokhoz és avarokhoz?
Erre nézve csak a kínai források adhatnak tájékoztatást.

Mint láttuk a San-szi északi részeiben lakó hoa nép, melyet uralkodóházáról neveztek el ye-tának, az V. század elején az avarok fennhatósága alatt él. Ezek aztán lakóhelyeikről ismeretlen okok miatt nyugatra vándorolnak s előbb az Aral-tótól keletre, a Yaxartestől északra a Balkastóig és az Issik-kul medencéjéig terjedő hatalmas, túlnyomórészt steppetérséget szállják meg, majd onnan délre hatolva, 420 után birtokbaveszik a két folyam völgyét.[62]

Bár a perzsákkal való első összecsapásaik szerencsétlenül végződtek, a fehér húnök uralma Turkesztánban lassan megerősödött. A fehér hunok nyugati irányú terjeszkedése még ha az avar nagykán tudtával történt is, alattvalóinak elköltözését nem vehette szívesen. A fehér hunok nem lehetnek az avar nagykán alattvalói, mert a fehér hunok uralkodója maga is kaghánnak nevezteti magát. Ebből következik az is, hogy elköltözésükkel függetlenítették magukat az avaroktól és ebben az időben, mint önálló nagyhatalom helyezkednek el a hún és avar birodalmak között. Amilyen előnyös volt Rua és Attila számára ez az új, Aral-tótól délre elterülő nagyhátalom, melynek nyugati irányú aspirációi nem voltak, hanem mint a következő évtizedek megmutatták, inkább déli irányban terjeszkedett, annyira ellenszenvesek lehettek egykori uraik, az avarok előtt. Háborús összeütközésről azonban nem hallunk, hanem ehelyett később rokoni kapcsolat is jön létre a szomszédos hatalmak uralkodóbarátai között.

A fehér hún nagyhatalom viszont határozottan ellenséges szellemű nyugati szomszédjával, a Szasszanidákkal szemben. A fehér hunok királya 25.000, más forrás szerint 15.000 főnyi sereggel átkel az Oxuson és betör Khoraszán tartományba. A perzsa király, V. Bahram[53] (uralkodott 420-438) éppen vadászaton van Azerbeidzsanban két országnagyja és 300 testőre kíséretében. Az ellenség támadását annyira lebecsüli, hogy amikor hírüladják neki az ellenséges betörést, a vadászatot tovább folytatja.

A hún kagán azt hiszi, hogy a perzsa uralkodó megszökött és tovább pusztítja országát. Bahram azonban Mérv közelében Kusnahánnál váratlanul rajtaüt a hunokon, megveri őket és az ellenség az Oxus túlpartjára menekül át, a kagán elesik, a katun fogságba kerül. Az elesett hún király koronáját a győztes Azerbeidzsanban, Sizben a tűz templomában helyezi el a zsákmányolt egyéb drágaságokkal együtt és a katunt a templom papnőjének nevezi ki. Ezután sereget küld iki az Oxus túlpartjára, mire a hunok meghódolnak. Az új területek kormányzására marzfoant küld ki. A fehér hunok első összecsapása tehát a Szasszanida nagyhatalommal kedvezőtlenül végződött, de erejüket korántsem törte meg.

Bahram Gur fia, II. Jezdegerd (438-457), Attila kortársának uralkodása idején a fehér hunok megerősödtek és a harc ismét kiújult. A háború kilenc éven át (443-451) változatlan erővel folyik. Az európai húiiok világhatalma Kaukázuson és Turkesztánon keresztül közvetve a perzsa birodalmat is fenyegeti. Ez a magyarázata annak, hogy a keletrómaiak és a perzsák között, eltekintve a 441. évi rövid összetűzéstől, béke honol, amit elsősorban a közös ellenséggel, a hunokkal szemben való aggodalom váltott ki. Nyugati határain felszabadulva II. Jezdegerd teljes erejével védheti birodalma keleti tartományait. A fehér hunok ismételt támadásai és Attila európai akciói között kell, hogy valamilyen összefüggés legyen, bár erről forrásaink nem írnak semmit. Attila 448 körül Perzsia elleni hadjáratra készül és úgy gondolja, hogy annak elfoglalása után a keletrómai birodalom ellen északi és keleti irányból indítana együttes támadást. Ebből a tervből az európai viszonyok alakulása és Attila váratlan halála következtében nem lett semmi.[54]

KUNKHA URALKODÁSA.

Valószínűleg még Jezdegerd életében került a trónra a fehér hunok egyik legnagyobb királya Kunkha, aki a róla fennmaradt csekély adatok alapján lovagias gondolkodású, vitéz fejedelem, de alapjában békés hajlandóságú uralkodó.[55]

Jezdegerd halála után néni idősebbik fia, Peroz,[56] lett a király, hanem öccste, III. Ormuzd (uraik. 457-459).[57] Peroz a hunokhoz menekül,[58] kik szívesen látják és a király, Kunkha magállapodást köt a trónkövetelővel, melynek értelmében, ha a fehér hunok visszaszerzik királyságát, átengedi nekik Talekan (Balkh és Mérv között) és Termedh városokat és a hún kagánhoz adja nőül fiatal húgát. Kunkha nagyobb hún sereggel küldi Perozt Perzsiába, Ormuzdot megverik és a küzdelemben ő maga is elesik, Peroz pedig 459-ben az egész ország ura lesz. Az új király azonban nem tartotta be az igéretét, mire 464-ben háborúra kerül a sor a két birodalom között.[59] A következő évben, amikor a keletrómai követ, Constantius patrícius Perozhoz érkezik, őt Gurgan városában[60] találja.

Úgy látszik, hogy a perzsák nem állhattak kedvezően, mert most már Peroz is hajlandó teljesítem a vállalt kötelezettségeket és igéretöt tesz arra, hogy húgát elküldi a hún kagán udvarába. Kunkha ismét békés hajlandóságáról tett tanúságot, mert az ajánlatot elfogadta. Peroznak azonban már tárgyalás közben az volt a szándéka, hogy ellenfelét becsapja. Nem a testvérét küldte el a kagánnak feleségül, hanem egy egyszerű származású nőt felöltöztetett királylánynak, kioktatta a szerepére ós fenyegetéssel rábírta, hogy a kagán előtt kilétét ne árulja el. Az álkirálylány azonban félt a hún király bosszújától, felfedezte Peroz kétszínűségét. Kunkhát a hálátlan szomszéd tette mélységesen megbántotta, sértette önérzetét, hogy becsapták és súlyos sértésnek tartotta azt, hogy Peroz nem tartotta őt eléggé előkelőnek arra, hogy hozzá adja feleségül húgát. Lovagiasan nem taszította el a nőt, háborút sem kezdett, hanem elhatározta, hogy másféleképpen áll ellenfelén bosszút. Peroz nem sejtette, hogy turpissága kiderült. Kunkha követeket küldött hozzá, közölte vele, hogy háborúba keveredett szomszédaival[61] és szüksége volna néhány perzsa tisztre. Peroz erre készséggel több előkelő származású férfiút küldött hozzá. Ezek egy részét Kunkha kíméletlenül levágatta, a többieket pedig kegyetlenül megcsonkíttatta és visszaküldte őket urukhoz. A következő évtizedekben nem hallunk újabb összetűzésről, valószínűleg mindkét fél készült a végleges leszámolásra.

A fehér hunok közben délkeleti irányban terjeszkedtek és előbb Kabul környékét, majd India északnyugati felét hódították meg és ebben az időben Kunkha volt Ázsia leghatalmasabb uralkodója, akivel a közben gyengült avarok sem merték felvenni a küzdelmet. Annál meglepőbb volt az a vakmerőség, mellyel a nyugtalan vérű és megbízhatatlan, Peroz felújította az ellenségeskedéseket. Lehetséges, hogy éppen keleti szomszédainak nagy megerősödése késztette erre az elhatározásra.

Az első évi hadjáratban (483) a perzsa sereg Csardsuinál[62] kel át az Oxuson s a hún sereg színleg mindenütt visszavonul előtte. Egyik forrásunk elmondja, hoey egy hún vitéz önszántából szörnyen megcsonkítja magát és az előrenyomulóban levő perzsáknak elpanaszolja, hogy a király bánt el vele ilyen kegyetlenül s hogy most rajta bosszút álljon, kész megmutatni nekik az utat a hunok táboráig. Azután a valóságban a perzsákat kietlen sivatagba vezeti el.[63] Sokkal valószínűbb azonban ennél az elbeszélésnél az a másik tudósítás,[64] hogy a hunok a perzsákat egy szűk hegyszorosba csalják és ott körülfogják. Peroz, hogy a pusztulástól meneküljön, megadja magát és fogságba kerül. A győztes nem öleti meg, csak megalázza és arra kényszeríti, hogy esküvel tegyen fogadást, hogy a hunok ellen nem fog többé fegyvert és velük örökös békességben fog élni.[65] Miután ez megtörtént, a hunok szabadon engedik és visszatérhet hazájába. Ahelyett, hogy nyugton maradna, újabb nagy sereg felszereléséhez kezd, bár az előkelők: váltig óvják, hogy a tett esküt ne szegje meg. Peroz váratlanul beüt a hunok területére, éppen mikor azok nem voltak felkészülve erre az újabb támadásra. Ennek dacára kiállnak a harcra. A hún király mély árkot ásat s annak mélyére hegyezett karókat és más gyilkos dolgokat helyeztet, majd lovasságát előreküldi, hogy csalják az ellenséget a kitűnően leplezett árok elé. A perzsák mit sem, sejtve rohannak a hún lovasság nyomában, mely az árok előtt kettéválik, míg a rohamozó perzsa sereg teljes erővel páront az árok túlsó partján feállított hún főseregre. A perzsák nagy része az árokba zuhan és ott pusztul dicstelenül, soraiban az esiküszegő Perozzal és fiaival. A király az utolsó percben

elveti koronáját és egyéb királyi jelvényeit, hogy az ellenség ne találjon reá.[66] Ebben az egyetlen csatában odaveszett a perzsa sereg színe-virága és maga a birodalom is a megsemmisülés szélén állott. 484-ben, vagy 485-ben történtek ezek az események és a külső zavarokhoz belső villongások járultak. Az agyonsanyargatott nép forrongott és szélsőséges vallási szekták rabja lett. E zavaros eseményekre vonatkozóan forrásainkban ismét sok az ellenmondás.[67]

Peroz utóda öccse, a békés hajlamú[68] Balas[69] lett, aki két év multán megunva a megalázó hún adót, 100.000 főnyi sereget gyűjtött össze, átkelt az Oxuson és Baikendnél elhatározó győzelmet aratott a fehér hunokon. Ezek kénytelenek lemondani az adóról és foglyaikat is kiszolgáltatják.[70] Irán e győzelem dacára sem tud megerősödni, mert a belső vallási villongások és forradalmi mozgalmak megosztják.

488-ban Balast leteszik s helyette Peroz fia[71] Kavad[72] lesz a király. Ez az erőszakos uralkodó azonban lassan teljesen elveszti lába alól a talajt és forradalmi úton őt is eltávolítják és bezáratják Lethes várába. Az új király Dsamasp[73] lesz.[74]

A fogságot megosztja Káváddal felesége, a királyné is. Az ő és egyik hűséges híve segítségével sikerül az uralkodónak a várból megszöknie. Forrásaink romantikus történetet mesélnek el ezzel kapcsolatban. A vár parancsnoka szerelmes lesz a királynéba s ez ura tudtával a főúr barátnője lesz s ennek az ára, hogy az hagyja a királyt menekülni.[75] Kavad egyetlen hűséges kísérője társaságában az epthalitákhoz menekül, kiknek királya igen barátságosan fogadja, sőt lányát is oda adja a trónkövetelőhöz. Majd 499-ben[76] 30.000 hún lovast rendel melléje és visszaküldi hazájába. Dsamasp nem is fejt ki ellenállást, hanem önként átadja a királyságot testvérének.[77]

A hún sereg Kavad installálása után sem hagyja el Irán területét, hanem részt vesz a keletrómaiak ellen vívott háborúban és az Amida körüli harcokban 800 epthalita esik el.[78] E jó szolgálatok és a királyi családok közötti rokonság dacára sem tudott a szomszédos két nagyhatalom egymással békességben élni. 504-ben hún csapatok törnek be a keleti tartományokba, úgyhogy Kavad kénytelen a rómaiakkal békét kötni és a hunok ellen *vonulni.*[79]

ÉSZAKI INDIA MEGHÓDÍTÁSA.

Még Kunkha korában az V. század utolsó harmadában[80] a fehér hunok déli irányban terjeszkedni kezdenek és előbb Baktriát, majd 465 körül Kabul és Kandahar környékét is birtokukba veszik. Innen indulnak azután nagy hódító útjukra India északi fele ellen.[81] Ebben az időben India északi fele a gupták nagy birodalmához tartozott, kiknek hatalmas királya volt *Skandagupta* (uraik. 455-470), aki kemény ellenállást fejtett ki a mintegy 15 éven át folyton megismétlődő[82] hún betörésekkel szemben. De helyzete állandóan rosszabbodott, mire pénzének folytatólagos értékcsökkentéséből következtetnek.[83] Halála után birodalma több részre bomlott, apró helyi fejedelemségek alakultak: a nyugati részeken Malvában Buddhagupta (476-494) és Bhanugupta (499-543), Beharban és Bengalban Puragupta és Narasimhagupta uralkodtak. Legerősebbek voltak ezek közül Magadha urai. 470 után a fehér hunok Kabul felől előrenyomulva előbb Kasmírt foglalják el, majd az Indus folyam völgyében déli

irányban terjeszkednek és birtokukba veszik Pendzsábot egészen Malváig, keleten pedig a Ganges középső folyásáig terjeszkednek ki.[84] Ezeket a területeket az Oxus mentén székelő kagán megbízásából Toramana tegin veszi birtokába, aki bizonyos mértékben független a főkántól. Ő alatta éri el a hún birodalom Indiában a fénykorát.[86] Ugyancsak ez idő tájt, Kr. után 500 körül éri el a fehér hún birodalom is a legnagyobb kiterjedését. Chavannes összeállítása szerint[87] a fehér hún birodalom nyugati határa a Káspi-tó délkeleti partján levő perzsa erődtől Talekanon át délkeleti irányban húzódik a perzsa határ mentén; északi határa^ az Araltónál vannak, honnan hosszan lenyúlik a Ganges középső folyásáig. Mirfehond[88] felsorolja tartományaik között Tokharesztánt, Kabulisztánt és Djaghanyant, Tabari Balkhot, Tokharesztánt és Gardisztánt, Dinavari pedig megemlíti Zabulisztánt is. Fővárosuk Bamyin volt Herat mellett, tehát a birodalom súlypontja a délkeleti irányú hódítások következtében az Oxustól délre esett és Balkh volt a második székhely. Az 519-es kínai expedíció[89] beszámolója szerint Sogdianán, Khotenen, Kasgaron, Bukharán kívül mintegy harminc kisebb királyság tartozott a nagykán fennhatósága alá s ugyanezen forrás még megemlíti Kugiart, Tachkurgant, Vakhant, Zébakot, Csitrált és Gandharát.[90] Leang kínai históriájából kitűnik, hogy Keletturkesztán szintén a fennhatóságuk alá tartozott, így Karasar, Kucsa, Kasgar és Khoten városállamok is.

A hatalmas fehér hún birodalmon belül az északi szárnynak volt az előkelőbb helyzete, ennek élén állott a kagán, míg a déli résznek, melyhez együttal India északi része is tartozott a tegin volt az uralkodója.

Toramana 500 után[01] halt *meg* s utóda fia, Mihiragula lett,[92] akit egyesek erős túlzással India Attilájának neveznek. Pénzein, mint az indoszkíta királyok sáhinak címezteti magát. Mihiragulát a hindu források kegyetlen és véreskezű zsarnokként jellemzik. Különösen a buddhistákkal szemben lépett fel kíméletlen eréllyel, állandóan üldözte őket s állítólag 1600 kolostorukat romboltatta le és 900.000 embert öletett meg.[93] Ezeket a tudósításokat természetesen a legnagyobb óvatossággal kell fogadni, mert elfogultak és a tegin ellenségeitől származnak. Székvárosa Pendzsábban, Sakalában volt.[64]

Uralkodása harcban telt el. 517-től 520-ig Gandharában, a felső Kabul völgyében hadakozott.[95] E háború végén fogadja 520-ban táborában Sung Yun kínai szerzetest. A hódító ekkoriban áll hatalma tetőpontján, uralma alá tartozik a Ganges középső folyásáig és Malváig terjedő egész hatalmas terület. Csak Magadha guptája, Baladitya (valószínűleg azonos a fentebb említett Narasimha-guptával) mer neki ellenállni. A tegin hatalmas sereggel vonul ellene, de a hindu király nem vette fel a nyílt harcot, hanem visszavonulva mocsaras vidékre csalja, hol seregét körülfogja és tönkreveri, Mihiragulát magát pedig foglyul ejti. A teginnek nem történik bántódása, sőt a gupta anyjának közbenjárására szabadságát is visszaadja. Mialatt a tegin fogságban volt, a trónt öccse foglalta el s mikor kiszabadult, kénytelen volt Kasmírba menekülni. Itt azután csellel magához ragadja az uralmat, sereget gyűjtött és tűzzel-vassal pusztította az Indus völgyét és Gandharát, de mint a hagyomány feljegyezte, rövid idő multán isteni büntetésből elpusztult.[96] Ezek a tudósítások ismét kétes értékűek. Így egy 510-ből Éranból (Malva) származó felirat egy másik hindu fejedelemnek, Bhanuguptának Mihiragula felett aratott gvőzelméről számol be. Ezek a küzdelmek a valóságban nem voltak kihatással Mihiragulának India feletti uralmára, legfeljebb határt szabtak déli és keleti

irányú terjeszkedésének. Kegyetlen és kíméletlen uralma azonban lassanként aláásta hatalmát. 530 körül még a gvaliori felirat róla, mint India legnagyobb hatalmasságáról emlékezik *meg.* Ekkoriban járhatott Indiában *Kosmos* alexandriai származású szerzetes, aki *Christiana topographia* című művében[97] megemlékezik Gollasról, India nagyhatalmú uralkodójáról, akinek nagy lovasserege és 2.000 hadielefántja van. A lappangó elégületlenség ezután törhetett ki,[98] amikor Mandasor radzsájának, Yasodarmannak sikerült nagy koalíciót összehozni és Mihiragulát döntően megverni." A tegin kénytelen északnyugati Indiát kiüríteni, de Pendzsáb és Kasmír továbbra is az övé marad egészen nemsokára bekövetkező har láláig.[100]

Ezzel még a hunok hatalma természetesen nem tört meg, továbbra is megismétlődő beütésekkel nyugtalanítják a szomszédos országokat. Így a VI. század második felében Thaneswar (Delhitől észak-nyugatra) királya, Prabhakara (mh. 605) harcol ellenük, majd fia, Radyavardhana, később Harcha Sziladitya (606-647). Ettől kezdve nincs tudósítás róluk, valószínűleg beolvadtak Pendzsáb népébe, vezető rétegük pedig a hindu arisztokráciába. Így például Gurdzsara radzsái tőlük származtatják magukat s egyesek szerint maradványuk ma is él Gilgitben, hol a buriski nyelvet beszélik.[101] A nagy tegin uralmát India felett nem sokkal élte túl a nagy kánok uralma az anyaországban.

A FEHÉR HUNOK BUKÁSA.

Kavad 513 óta társuralkodónak vette maga mellé fiát, I. Chusraut, aki Anushirván melléknévvel a legnagyobb Szasszanida uralkodó. Ohusrau 531 óta egyedül uralkodik és Irán egykori nagyhatalmi állását visszaszerzi. Az 500-as évektől nem hallunk újabb összetűzésről a fehér hunok és perzsák között. A hún nagykán az utolsó évtizedekben szorosabb kapcsolatba lépett a zsuan-zsuánokkal (avarokkal) és A-na-kuei avar kaghán nagynénjét 520 körül nőül vette. A fehér hún nagyhatalom óriási kitérjedése dacára sem volt soha egységes birodalom. Mérvtől Keletturkesztánig, az Aral-tótól Beludzsisztánig, Malváig és a Gangesig terjedve igen sok népet, kisebb-nagyobb hűbéres királyságot foglalt magában. Birodalmukat mégsem a belső ellentétek, vagy az évszázados perzsa ellenség törte meg, hanem egy új nagyhatalom, amelyet a türkök[103] testvérnépe hozott össze, akik állítólag – Pelliot.véleménye szerint – szintén leszármazottai a régi hunoknak. Ez a nép a VI. század elején az Altáj vidékén lakik s 520 körül fellázad A-na-kuei nagykán (522-552) ellen. Kezdeti sikertelenségek után a türkök királya, Bumin (kínai átírásban Tu-men) szövetséget kötött az északkínai Vei császárral és 551-ben egy császárlányt ka pott feleségül. A most kitörő háborúban az avarok tökéletes vereséget szenvednek[104] és Bumin türk kagán az Orkhon vidékén székelve új nagy birodalmat alapít, mely magába foglalja csaknem az egész régi hún birodalmat. Amidőn 552-ben meghal, utóda fia, Mu kán lesz (553-572), míg a nyugati törökök jabguja testvére Istemi (kínai átírásban Che-tie-mi, uraik. 552-575).[105] Istemi félig-meddig önálló és uralma kiterjed Dzsungáriára, az Irtis, Ili, Csu és Tálas völgyeire.

Istemi és Chusrau között szövetség jön létre, melynek éle a fehér hunok ellen irányul. A keletrómaiaknak és kínaiaknak viszont az lett volna az érdekük, hogy ezt az ütköző államot megerősítsék. Hyen nagyvonalú

világpolitikának azonban ebben a korszakban még nem voltak meg a természetes, adottságai.

Mikor tört ki a nagy háború? Régebbi felfogás szerint 557-ben. Ghavannes azonban kimutatta, Menander alapján, hogy 562 és 568 között. A fenyegető veszedelmet a fehér hunok felismerték és azt a türk követséget, mely Chusrauval igyekezett az érintkezést felvenni, amidon országukon áthaladt, eltették láb alól. Ez azonban nemi segített. Istemi serege betör az Oxus völgyébe és a Noksabnál vívott csatában a fehér hunok vereséget szenvedtek, királyuk is elesett. Az új uralkodó, Phaganis volt elég botor, hogy Ohusraut hívta segítségül, aki meg is jelent, de nem mint szövetséges, hanem mint ellenség. A felvonuló nagy perzsa sereg előbb a határvárosokat foglalta el, majd az Oxuson átkelve Szamarkand tájékán találkozott Istemi jabgu csapataival. A hún ellenállás mindenütt megtört és a birodalmat a győzök maguk között feloszották. A nagyobbik, az Oxus folyóig és Kasmírig terjedő rész visszakerült régi gazdájához, a perzsákhoz, míg a türkök Sogdianát, Bukharát és. Fterghanát kapták. A perzsa-török szövetség megpecsételéséüil az agg Chusrau nőül vette Istemi lányát.[107]

JEGYZETEK A XV. FEJEZETHEZ.

1) Prokop. B. V. I. 18. II. 1. B. G. I. 5. 27. П. 1. IV. 26. = ed. Bomn I, p. 386. 412. 420-421. II. p. 26. 125-129. 146. 598.

2) Prokop. hist. arc. 7. Thierry II. p. 45. Ez utóbbi egyébként tévesen sorolja fel Jordanes nyomain. Bessát, Froilast és Blivilast, mint hunokat. Ezek írnek germán népeiből származtak és elődeik Castra Martisban letelepült keleti gótok lehettek.

3) Jord. 58, 301: de Attilanis quondam origine descend ens Gepidarum gentem; Theophanes I. p. 339 gepidáknak tartja. Apja Giesmus, anyai nagybátyja Rega, Sirmium királya. Cedrenus I. p. 652 azzal az eltéréssel tudósít, hogy Giesmus volt Sirmium királya. V. ö. Malalas p. 450-451. Tekintve, hogy Jordanes a közismert Mundoról, idősebb kortársáról nem mondhatta tévedésből, hogy Attila utóda, valószínű, hogy Mundo Attila unokája és nagyanyja révén rokona volt a gepida királyi háznak is.

4) Vö. Menander p. 35. Theophanes p. 643. Eugipp. Vita S. Sev. 10.

5) Thierry II. p. 46-47.

6) Jord. Get. 58, 301.

7) Jord. i. h. Pitzamus és Petza, Ennodius paneg. 2. és Cassiodor. V. 9: Pitzia, Prokop. B. G.

8) Marcell, ad a. 506?= MGH XI. p. 96.

9) Jord. i. h. Rom. 356.

10) Jord. és Marc. i. h.

11) Jord. i. h. Theoph. I. p. 339 ed. Bonn. hist. arc. 18, 16. Diculescu p. 115.

12) Prokop. B. G. III, 1.

13) Theoph. i. h.

14) Theoph. I. p. 340. Cedretnus I. p. 652. Malalas 18. Dindorf p. 451.

15) Prokop. B. P. I, 24, 40. Theoph. I. p. 284. Cedren. I. p. 647. ed Bonn.

16) Theoph. I. p. 340. – Cedr. I. p. 652.

17) Prokop. B. G. I, 17.

18) Prokop. B. G. I. 5. ed. Bonn II. p. 26.

19) Prokop. B. G. I, 7. Thierry II. p. 50-51. Diculescu p. 117.

20) Az orosz tudományos akadémia által kiadott nenie-ria-ban, majd 1914-ben a JSFOu 30. évf.-ban Die Chronologie der türkischen Donau-bulgaren.

21) Gombocz p. 21-22. Moravcsik p. 222-223. Bury p. 135.

22) A középkori délszláv uralkodók genealógiai története. Temesvár, 1891. p. 126.

23) The Chronological Cycle of the Bulgarians. Byz. Zeitsch. 19 (1910). p. 127-144.

24) Chronologie 1898. p. 75-78. 86. 95.

25) Istorija nä balgarska darzava prez srednite vekove I. 1. 40. Sofia, 1918.

26) Der ostgermanische Ursprung des bulgarischem Volksnarnens. Zeitschr. f. Ortsnamenforschung II. p. 197.

27) Századok, 1923/24. p. 355.

28) p. 416.

29) Ung. Jahrb. 5 (1925). p. 298.

30) p. 417.

31) I, 1. 4.

32) A honf. magy. p. 173-174.

33) Legutóbb „Attila és hunjai” p. 265-270.

34) V. ö. legújabban Grexa és Fehér i. tanulmányait, továbbá Németh: A székelyek eredetének kérdése, Századok, 1935. p. 129 s köv.

35) Fehér Géza i. m. p. 421--422 és Zlatarski p. 44 felteszik, hogy a gótoktól szenvedett vereség után a hunok *egy* része visszatért a Dnyepr vidékére és ott beleolvadt a Don és Kubán vidékéről oda előretörő kutrigurokba. Ennek a feltevésnek az első része teljesen hamis, mert abból indul ki, hogy a hunok csak a Duna völgyében laktak és a délorosz területen lévő szálláshelyeiket már régen otthagyták. De téves amiatt is, mert ezt az összeolvadást a gótoktól szenvedett vereséggel hozza kapcsolatba, holott mint láttuk Dengizik az ismételt vereségek után is még megőrzi a hunok önállóságát. Ellenben helyes a következtetés második fele, az összeolvadás tényét illetően.

A hún-utód népek tisztázása céljából csoportosítanunk kell mindazon rokoin népeket, melyek részben már Attila uralkodása alatt feltűntek, részben pedig a nevük csak azután vált ismeretessé.

A hún birodalom keleti felében lakó népek ókori és koraközépkori őstörténetére nézve Németh Gyula, Fehér Géza, Gróf Zichy István, Gombocz Zoltán és Hóman Bálint kutatásai vetetettek fényt, természetesen még bő teret hagyva további kutatásokra, egyeztetésekre és főleg a ma még sok tekintetben nyers és összefüggéstelen anyag rendezésére.

Vegyük mindenekelőtt sorba, hogy forrásaink alapján mely török népek tűnnek fel egymásután Déloroszországban és a Volga-Ural folyók közén. Amidőn a hunok a IV. század második felében támadásba mennek át, ez a terület a keleti gótoké és az alánoké, kiknek fennhatósága alatt természetesen igen sok más szarmata népmaradvány él, e területnek előbbi lakói. A különböző török népek a hunok nyomában jelennek meg Európában. A 440-es évek táján, amidőn Attila, később fővezére, Onegesius e terület népeit lecsendesíti, két török népről történik említés, a sorosgokról és akacirokról (Prisk. frg. 1.). Jordanes Scythia népei leírásánál a következőket sorolja fel: akatzirok, szavirok, altziagirok, hunugorok (Get. 3, 36 s köv.). Ugyaincsak ő említi meg későbbi időre vonatkoztatva Dengizik inépei között az ultzinzurokat és bittugorokat. (Get. 53. 272). Végül, amire rövidesen visszatérünk, Priskos (frg. 30 = FHG IV. p. 164) a 461-465 körüli időben elmondja, hogy az Óceán mellett lakó népek az ava-

rokat, ezek a szavirokat, emezek viszont a saragurokat, urogokat és onogurokat kivetették lakóhelyeikről. Ez utóbbi népek kétségbeesésükben a keletrómai császárhoz fordultak segítségért.

A keleti népeket a legtöbb kútfőnk rontott névvel adja vissza, így hosszú időn át a sokféle népnév valósággal zavarba hozta a kutatókat, kiknek javarésze úgy sem használta közvetlenül az összes rendelkezésre álló forrásokat. Összesítve Priskos és Jordanes adatait, a következő török népcsoporthoz tartozó és hunnal rokon népek ismeretesek az V. század folyamán, sőt teljes valószínűséggel feltehetően az V. század második felében is: akacirok, sorosgok, szavirok, altziagirok, hunugurok, uitzinzurok. bittugorok, saragurok, urogok és onogurok. Első átolvasara szembetűnik, hogy a Priskosnál szereplő sorosgok nem lehetnek mások, mint a saragurok s hogy az urog népnév feltétlenül rontás lehet. Ebben a zűrzavarban *Németh Gyula* (A honf. magy. p. 41) teremtett rendet azzal az elméletével, hogy mindvalamennyi török népnév az ok, „nyil” szóra vezethető vissza és ezt a tételt úgy a kínai forrásokkal, mint türk felirattal igazolni lehet. Ebből ered az oguz, illetve ogur (népnév, ami egyes török törzsközösségeket jelent, illetve szoros értelemben véve egy nyugati, illetve keleti török törzsi egységet. Németh (p. 44) és Hóman összeállítása szerint:

sara-ogur, saragur	fehér ogur		
ücsogur, ultzinzur	3-ogur	ües-oguz	3-oguz
besgur, bittugor	5-ogur		
altiogur, alcidzur	6-ogur	alty-oguz	6-oguz
tokurgur, kuturgur,		säkiz-oguz	8-oguz
kutrigur, kotzagir	9-ogur	tokoz-oguz	9-ogus
onogur			
utigur	30-ogur.		

Ugyancsak Németh (p. 98-99) és Hóman (p. 344) szerint az urog név Priskosnál az ogur népnév rontott alakja s a Priskos által említett népek 465 körül akként helyezkednek el, hogy a kutürgurok a Dnyepr és Don, az onogurok a Dom és a Kubán, a szavirok pedig a Kubán és Volga közét foglalják el és ez a helyzet állandósul egészen a VI. századig, amikor az avarok szétrobbantják őket és ekkor telepszik át a kutürgurok egy része bdgár néven az Alduna mellé. A Németh-Hóman elmélet alapján a fent felsorolt V. századbeli népek közül

ogurok:	*egyéb török népek:*
saragurok (sorosgok)	akacirok
altiogurok (altziagirok)	szavirok
onogurok (hunugorok)	
ücsogurok (ultzinzur)	
besgur (bittugor)	

Az említett forrásokból kitűnik, hogy a sorosg-saragur = fehér ogur nép sok törzsből áll, ezek az ogur törzsek tehát az ogur népek egyik szárnyát alkotják, a többi ogurok a fekete-ogur szárnyhoz tartozhatnak. Már most feltűnő, hogy ezeket a fekete ogurokat Priskos nem említi azok között, akiket Attilának *meg* kell fékeznie, tehát nyilvánvaló, hogy ezek békében maradtak és hűségesen kitartottak a hún központi hatalom mellett. Ezt fel kell tételeznünk annál is inkább, mert nem tehetjük fel, hogy a fekete ogurok ne volnának Attila fennhatósága alatt, hiszen Jordanes ezek közül az altziagir és hunugor, vagyis 6- és 10-ogur népet felsorolja. Ezek az altiogur és onogur népek nem lehetnek azonosak a Dengizik népei között felsorolt ultzinzur és bittugor, vagyis 3- és 5-ogur népekkel, mert Priskos az onogurokat külön említi ugyanezen idő-

ben. Tehát az ogur népek ezek szerint fehér és fekete szárnyra, a fekete szárny pedig újból több, egyenként több törzsből álló törzsszövetségre oszlott, melyekhez ebben az időben legalább 24 törzs tartozott. Ezek az adatok nemcsak azért fontosak, mert belőlük az ogur népek nagyságáról szerzünk tudomást, hanem azért is, mert betekintést nyújtanak az akkori idők törzsi tömörülésének formáiba is. Ezek 2-30 törzsből álló népi tömörülések nem voltak állandó alakulások, hanem a törzsek időről-időre, ha akadt egy megfelelően erős centrális szervező, a vezető törzs köré tömörültek, azután szétbomlottak és most más törzsek kötöttek egymással törzsszövetséget. A törzsek egymással rokonságban voltak és valószínűleg ugyanazt a köznyelvet beszélték, szemben a z-ező hunokkal az r-ező nyugati török nyelvet. A kényszer közös védelemre, a zsákmány reménye pedig közös vállalkozásokra hozta össze őket. Ezek a különböző ogur törzsek az V. század vége felé bolgár néven említtetnek, de egyes közösségeik továbbra is megtartják régi számozott neveiket. Ez a nép a hunnal, mint török nép, rokdn s mint régi alattvaló és szomszéd, erősen keveredett, de nem azonos.

A bolgár népnév, mint ilyen 4Sl-ben tűnik fel először, amidőn Zenon császár segítségül hívja őket a keleti gótok ellen (exe. de ins. ed. Boor p. 135.). A Pöntustól északra lakó népként tünteti fel őket Jordanes (Get. 3. 37) s az ő felületes leírásából is arra lehet következtetni, hogy a bolgárok gyűjtőnév a különböző ogur népek számára. Bulgark népnévről beszél Ps. Chorénei Mózes is az V-VII. századból ((Marquart: Streifzüge p. 57-59). Tomaschek (Bulgaroi PW:RE) szerint a bulgaroi összefoglaló elnevezése az Aldunánál, Dnyeprnél visszamaradt és belsőázsiai hordákkal megerősödött húnságnak, értelme keverék nép. Németh (p. 95-97) elmondja, hogy e nép hún-ogur keveredésből jött létre s erre bizonyságul felhozza, hogy a bolgár uralkodóház ősének Attilát és Irttieket tartja. Különben Agathon (713) azt írja, hogy az onogurok, uturgurok és a szavirok egyaránt bolgár törzsek, Ennodius pedig a bolgárokat, mint a hunokhoz hasonló népet írja le.

Nyilvánvaló tehát, hogy kevéssel 469 után Déloroszországban, a hún birodalom romjain, a hún maradványokból, ogurokból nagy népi tömörülés jön létre, mely a nyugati és déli népeknek veszedelmes ellensége. A VI. század közepén, az avar támadást *megelőzően ez* a birodalom már kettéoszlott, mert helyükben az uturgur (30-törzs) és kuturgur (9-törzs) elnevezésű törzsszövetséget említi Prokopios (B. G. IV, 18). A Maeotis nyugati oldalán, a Dnyeprtől nyugatra a kuturgurok, keletre az uturgurok laknak. Ez a 39 törzsből álló két nagy törzsszövetség nyilvánvalóan magába foglalta az ogur nép nagyobbik részét. A bolgárok valószínűleg a kuturgur nép neve mögött rejtőznek, mert ezek laknak az, ő előbbi lakhelyükön és támadásaikból az évszázados római-gyűlöletre lehet következtetni. A kuturgurok fejedelme Kiniálkh, aki állandó betörésekkel zavarja a bizánci határokat. A keletrómai diplomácia ellenük a testvér uturgurokat izgatja fel a támadásra. A kuturgurok beleavatkoznak a dunai germán népek egymásközti viszályaiba is. ha a longobárdok a gepidákkal szemben a keletrómaiak támogatását élvezik, a gepidák biztosan számíthatnak a kuturgurok támogatására. 549-ben, amidőn a kuturgurok Illyricumot pusztítgatják, a keletrómaiak által felbiztatott uturgurok rátörnek a testvérnép alig védett országára és az ekkor szenvedett veszteségeket a kuturgurok már nem tudják kiheverni. Az 550-ben hazatérő Kiniálkh hatalmának vége (Prokop. B. G. II, 65. Diculescu p. 141-142). A keletrómaiak az ogurok hátában feltűnő avarokban hatalmas szövetségesre találnak. Ezzel az új keleti török nagyhatalommal szemben az ogurok tehetetlenek és átmenetileg elismerik őket uraiknak. Az avarok 558-ban már Thüringiáig pusztítanak s a longobárdokkal szövetkezve

valósággal kiirtják a gepidákat. Majd a Duna-völgyében letelepedve, átveszik a hunok örökét, de a változott viszonyok között hatalmuk sokkal szűkebb térre szorítkozik. A pontusi (népek a VI. század folyamán átmenetileg türk fennhatóság alá kerülnek. A bolgárok 679-ben jelennek meg a Duna alsó folyásánál és ekkor alapítják meg új országukat (Németh p. 87). A volgai bolgárok birodalma a IX. század első negyedétől 1237-ig állott fenn, de fővárosukat Boulgart még 1427/1428-ban is említik. Míg a dunai bolgárság elszlávosodik, volgai testvéreik, a csuvaszok a bolgár nyelvet a Volga mellett, Kazán környékén és a Fekete-tenger vidékén napjainkig megőrizték (Németh p. 86-87).

36) Pei-che, Leang-chou et Tang-ehou. Chavannes: T'ou-kiue occidentaux p. 223. Vö. Albert Herrmann: Die Heptaliten und ihre Beziehungen zu China. Asia major, II (1925) p. 564-580. Grousset p. 110.

37) Prokop. I, 3. ·= ed. Bonn p. 15. Theoph. ad a. 5967 = ed. Boor I. p. 188. Kosmas XI = ed. Migne PG 88. c. 449-450. Cedren. I. p. 623. 625.

38) ed. Langlois II. p. 270.

39) Romanen p. 70-71.

40) p. 227 s köv.

41) Prokop., Theoph. és Kosmas i. h.

42) Journal asiatic. 1883. p. 335 s köv.

43) Docum. p. 222.

44) Chavannes: Doc. p. 223.

45) p. 227. Bizonyságul felhozza Toramana törökös hangzású nevét, melyet a török Turmannal azonosít, valamint az uralkodó családi nevét: Jauvla. Szerepel a pendzsábi feliraton: Epigr. Ind. II. p. 238 s köv.

46) Marquart: Über d. Volkstum der Komanen. Osttürkische Dialektstudien. Abh. Akad. d. Wiss. Göttingen, 1920. Pelliot: A propos des Comans. Journ. asiat. 1920. I. p. 140. Grousset p. 118.

47) b. P. I. 3 t= ed. Bonn. p. 15.

48) Pl. Németh: A honf. magy.p. 141-145.

49) Tudósításálnak fordítása: Chavannes BEFEO, 1903, p. 402 s köv. Grousset p. 113-114. Stein p. 222.

50) Doc. p. 222.

51) Supka, 1917. p. 231 s köv.

52) Az időpont meghatározásához a legfontosabb adat, hogy a fehér hunok már hosszabb ideje harcban állnak a perzsákkal. Itt csakis *egy* lovasnomád és pedig török néppel folytatett küzdelemről lehet szó, mert az ellenség főkirályát kaghánnak, feleségét pedig katunnak nevezik. Téved ezek szerint Cunningham, amidőn a kidarita hunokat megkülönböztetve a fehér hunoktól, egyébként is pontatlanul, mint Oxánia birtokosait tünteti fel az V. század első felében. De téved Grousset is, amidőn a fehér hunok bevándorlását, véleményünk szerint túlkésőre, a 440 körüli időkre teszi.

53) Malcolm p. 97-98. Justi p. 527. Nöldeke p. 99-103. Sykes p. 469. Grousset p. 111. Christensen p. 284. Marquart: Erainsahr p. 57 elmondja, hogy e harcok még nem a hunok, hanem a chioniták ellen folynak és Bahram utóda II. Jezdegerd korára esnek.

54) Jézdegerdnek a fehér hunok ellen viselt hadjáratairól az arméniai források tájékoztatnak. Elisaeus.I, 7 s köv. = Langlois Π. p. 229 s köv. Pharbi Lázár = Langlois II. p. 148. Ezekben a hadjáratokban, melyek még 454-ben is folytak, az arménok is résztvettek, de elhatározó győzelmet egyik félnek sem sikerült kivívnia.

55) Prisk. frg. 25. 31. 33 = FHG IV. p. 102. 105. 106. a fehér hunokat kidarita hunoknak nevezi s az ő királyuk Koncha. E király különböző íróknál

a legkülönbözőbb névformában szerepel. De Guignesnél Kukhanaz, Justinál Kusnuaz és Asunvaz, s ő e nevet „jó fejedelemének fordítja, Sykesnél Khush-Nawaz = „nagylelkű”, Groussetnál Akhchouinwar, vagy Akhchounwaz s ez utóbbi e nevet F. W. K. Müll érrel (Soghdische Texte, I. 108) együtt a sogdi khchévan címből származtatja. Hirth különben e fejedelmet azonosítja a nyugati írók Irnekjével s a kínaiak Hut-ngai-ssijével. Különben erre a korszakra nézve bőséges források állnak rendelkezésünkre, csakhogy ezek részben ellenmondók, részben pedig más eseményekről számolnak be. A források élén *Priskos* áll (frg. 25 (456). 31 (464). 33 (465), aki a 456. évvel kapcsolatban előadja, hogy a perzsák segítséget kérnek a keletrómaiaktól a saragurok és akacirok, másrészt a kidarita hunok ellen, kikkel háborúban állnak. A második töredék 464-ből szintén a kidarita hunok elleni háborúról tesz említést, végül a harmadik fragmentum 465-ből részletesen beszél arról, hogy Perozes perzsa uralkodó királylány helyett egyszerű származású nőt küld feleségül Kunkha hún királynak aki ezért a félrevezetésért a hozzá küldött perzsa tisztek meggyilkoltatásával áll bosszút. Nagy háború tör ki a két szomszédos nagyhatalom között és a keletrómai követet, Constantius patríciust Perozes király Gorgoba>n fogadja. Priskos tudósítása szemmel láthatóan a 456 és 465 közötti eseményekkel foglalkozik. – A másik, a legrészletesebb bizánci tudósítás *Prokopiostól* szármar zik (de bello Persico I, 3-4 = ed. Bonn p. 15-24). Perozes király nagy sereg élén betör az epthalita hunok országába. Az epthaliták általános jellemzése után előadja, hogy az epthaliták tőrbecsalják Perozest, békére kényszerítik és miután esküt is tett annak megtartására, bántatlanul elengedik. De ő az esküjét megszegi, újból támad és seregével együtt odavész. Perozes pusztulásáról beszámol *Agathias* is (IV. 27= ed. Migne PG. 88. col. 1527-1530). *Theophanes* a 474. évvel kapcsolatosan (ad 5967 = ed. Boor I. p. 188-189) Perozes körülzárását és a békét, a 475. évnél pedig (ad 5968 = I. p. 189-190) Perozes pusztulását beszéli el. – Ugyanerről tudósít *Cedrenus* is (I. p. 623). Az iráni források eltérnek a bizánciaktól. Elmondják, hogy Jezdegerd után nem a trónörököz Peroz, hanem III. Ormuzd lett a király (457-459). Peroz a hunokhoz menekül s miután megígéri, hogy két városról lemond és húgát férjhez adja a hún kánhoz, megnyeri azok támogatását és segítségükkel visszaszerzi a királyságot. A támogatásért hálátlansággal fizet. Ide kapcsolható be Priskos tudósítása. Ellentétben Theophanessel Peroz uralkodásának vége nem 475. hanem 484. A perzsa királyt egyébként valamennyi forrás szószegő és megbízhatatlan egyénnek tünteti fel. A keleti tudósításokból kitűnik az is, hogy Perozes a haitaloknak köszönheti az uralmát, tehát *Priskos kidarita hunjai féltétlenül azonosoJc az epthálitákkal.* Egyébként Peroz 459. évi trónralépte és a Priskos által jelzett 464. és 465. év nincsem olyan távolságban egymástól, hogy a két tudósítást ne lehetne egymással összekapcsolni. *Pharbi Lázár* (ed. Langlois П. p. 370-371) lényegében a bizánci forrásokkal egyezően adja elő Perozes pusztulását. – *Marquart* (Eransahr p. 55-57), *Christensen* (L'Iran sous les Sassanides p. 287-288) és *Grousset* (p. 111-112) azoin a véleményen van, hogy az V. század elején a kusánok helyére egy másik jüe-csi – tokhár dinasztia kerül, amelyet Kunkha apjáról Kidaráról kidaritáknak neveznek. A Peroztól szenvedett vereség után ez a nép elhagyja Baktriát és délre Kabul környékére költözik át s *onnan* terjeszti ki uralmát északnyugati Indiára. Királyukat a kínaiak Ki-to-lo-nak nevezik, ami megfelel a Kidara névinek. Pelliot: Tokharien et koutchéen. Journ. As. 1934. p. 42. Chavannes: T'oung pao 1907. p. 188. Az új epthalita ország határa Talekannál. Mérvnél és Heratnál van. Marquart i. m. p. 60-63. Christensen p. 289. Grousset p. 111.

56) A király nevének nyugati változata; keletieknél Firuz.

57) Más olvasat Hormuz, Hurmuz.

58) V. ö. Elisaeus ed. Langlois II. 248. Nöldeke p. 115.

59) Prisk. frg. 31 = FHG IV. p. 105.

60) Sykes p. 472 elmottidja, hogy a Gurgan folyó mellett egy fal romjai találhatók, melyet Rawlinson véleménye alapján Peroz emeltetett a fehér hunok ellen. Ezt a falat most Sadd-i-Iskander (Nagy Sándor fala), vagy Kizil Alang (vörös fal) néven nevezik.

61) Priskos előadása alapján Kunkha csak színlelte, hogy szomszédaival háborúban áll.

62) Justi p. 530.

63) Tabari szerint: Justi i. h. Sykes p. 473.

64) Theoph. I. p. 188-189. Cedr. I. p. 623.

65) Theoph. és Cedr. i. h.

66) Prokop. b. P. I, 17. Theoph. és Cedr. i. h. Justi p. 530. Malcolm p. 102-105. Sykes p. 473-474.

67) Theoph. I. p. 190 és Cedr. I. p. 625 szerint Peroz utóda fia Kabad. Erőszakosságaiért azonban elűzik és öccse Balas lesz a király, aki Kavadot bezáratja. Vele együtt csukják le feleségét is, kibe a várparaincsnok szerelmes lesz. Ura tudtával a királyné szeretője lesz a parancsnoknak, mire az Kavadot futni hagyja. Ezzel szembem a keleti források családfája:

V. Bahram
II. Jezdegerd
Peroz III. Ormuzd Balas
Kavad Dsamasp
Khosru

68) Agathias IV, 27 = Migne c. 1527-1528.

69) Az eredeti Vologases, vagy Volagases görögös átírása.

70) Josué le Stylite trad, par Martin. 1878. XVI. és XX. Assemani Bibi. orient. I. 263. Nöldeke Grundriss p. 138, 9.

71) Agathias i. h. szerint Ormazd fia.

72) Theophanesnél és Cedrenusnál Kabad, a kíniaknál Ku-hwo-tu, nevét Justi Kavadhnak, Malcolm és Sykes Kobadnak írják.

73) Agathiasinál Zamasph. Prokopiosnál Blases.

74) Agath. IV, 27-28 = Migne 1527-1530.

75) Prokop. b. P. I, 6. Cedr. I. p. 625. Menander 268, 5 = HGM II. p. 339. Agath. IV, 28 = Migne c. 1529-1530.

77) Prokop., Cedr., Agath. i. h. Theoph. I. p. 190. Josua Styl. XXIII. Theophyl. Sim. p. 171. Menander 269, 15 P= HGM II. p. 340. Malcolm p. 108-109. Justi p. 531-532. Sykes p. 477-478. Grousset p. 111.

76) Grousset szerint 498-ban, vagy 499-ben, Sykes szerint 501-ben.

78) Prokop. I, 8.

79) Justi p. 532. – Sykes p. 479-480 ezt az utolsó háborút 503-513. évekbe helyezi.

80) Sung Yun kínai szerzetes 520-ban keresi fel Gandharában az akkor uralkodó ye-ta királyt. Ezt megelőző két nemzedékkel, tehát 460-470 körül pusztították el a fehér hunok Gandharát s Lae-lih lett az ország ura. Einnek a családjából származik az ekkor uralkodó fejedelem, kit az említett kínai szerzetes felkeresett. (Stein p. 225) Chavannes (Docum. p. 225) és Marquart (Eransahr p. 211-212) kimutatta, hogy Lae-lih nem a fejedelem neve, hanem a fejedelem uralkodói címéből, a teginből rontott kínai átírás.

81) Az indiai hún birodalom megalapítója Toramana, aki a déli területeken az alkirályi, tegini méltóságot töltötte be. Stein p. 226 a gvaliori feliratból arra következtet, hogy India középső felétnek a meghódítása 484 körül történt. A *tegin* székhelye Grousset p. 114 szerint Kabulban van. Három, Kúrában (Pendzsáb északnyugati része), Gvaliorban és Eranban talált feliratból kitűnik, hogy Toramana uralma nemcsak az Indus térségére terjedt ki, hanem lenyúlt egészen Malváig.

82) V. Smith: Early history of India, 1928. p. 268-269.

83) Duinbar p. 60.

84) Grousset p. 114.

85) Dunbar i. h. Smith p. 271.

86) Pénzein, mint az indoszkííák királya sáhinak nevezteti magát, amiből Stein p. 226 helyesen következtet arra, hogy a fehér hunok az indoszkiták jogszerinti utódainak tartották magukat. Az érmek hátsó oldalán Siva szent állata látható, Nandi ökör, melyből Mihiragulának az ősi hindu vallással szembeni tiszteletére lehet következtetni. Több olyain érme van, melyen Lankhana és Khinkhila nevű kásmiri uralkodók neve szerepel, kikről a Rájatarangini is megemlékezik. Stein p. 227 valószínűsíti, hogy ezek is fehér hunok voltak. Toramana pénzei főleg Kasmírban találhatók. – A pénzekre nézve 1. Cunningham: Later Indo-Scythians p. 85 s köv. Junker: Die hepthalitisehen Münzinschriften. Sitzungsber. d. preusz. Akad. 1930. p. 640. Morgan Num. or. 1936. p. 446.-457. Stein i. h. Grousset p. 114. – Különben 630 körül Kabul és Peshavar környékén lakó hún maradékok Hiuen-csiang (Mémoires sur les contrées occideintales I. p. 40. Stein p. 229) tudósítása szerint teljesen megőrizték szokásaikat. E népnek királyi családjáról Al-Béruni arab író századok múltán azt írja, hogy török nemzetiségűek, ősük Barhategin, utóda Kanik volt s azóta ez a dinasztia hatvan nemzedéken át uralkodott ezen a vidékein. Mint Stein kimutatta, ez a Kanik azonos az indoszkita Kaniskával, tehát az indoszkitáktól kezdve közel egy évezreden át ugyanazon uralkodóház uralkodott volna az indoszkiták, fehér hunok és utódaik felett.

87) p. 223-225.

88) Hist, de Sassan. Trad, par Sacy p. 364-365.

89) Pei-che 97 fej.

90) Chavannes p. 223-225.

91) Grousset p. 114 szerint 502-ben, Dunbar p. 61:510 körül, Stein p. 225 tévesen 515.

92) Stein p. 227 úgy véli, hogy az uralkodó nevéből: Mihira iráni napisten neve, gúla pedig valószínűleg török szó. Minden bizonnyal azonos a Kosmas által említett Gollas királlyal, akinek 2Θ00 hadielefántja, vagy mint Sung Yun mondja, 700 elefántja volt.

93) Ez utóbbi két adat Hiuen-csiang tudósításából való, ford. Julien I. p. 190. Stein p. 224. – Sung Yun előadja, hogy Mihiragula annyira gőgös és önhitt volt, hogy míg a Baktriában élő ye-tha főkirály állva, nagy tisztelettel olvasta el a kínai császár üzenetét, Mihiragula a szerzetes által hozott levelet ülve olvasta át. – A buddhisták üldöztetésük miatt alaposan befeketítették a tegin emlékét. Hasonló szellemben ír róla a kasmíri krónika is, mely bátor, de kegyetlen uralkodóként jellemzi. Ez a krónika elmesél egy adomát, mely a Pir Pantsál hegyszoros lakói között mint szájhagyomány ma is él. Mihiragula, mondja a krónika, amint egyik hadjáratából visszatért Kasmírba, egy hegyszorosban elefántja lezuhant a mélységbe. A királyt az elefánt haláltusája annyira szórakoztatta, hogy további száz elefántot taszíttatott le a mélységbe. Stein p. 224.

94) Hiuen-csiang tudósítása, a Si-yu-ki-ban. Mémoires sur les contrées occidentales ford. Stan. Julien I. p. 190 s köv.

95) Sung Yun tudósítása, Stein p. 225.

96) Hiuen-csiang tudósítása i. h. Stein p. 223. A kínai szerzetes szájhagyományból merített s nyilvánvaló, hogy itt az indus hagyomány összezavarta a Baladitya elleni hadjárat emlékét a későbbi Yasodharman elleni háború eseményeivel.

97) XI (338-339) = Migne PG. 88. c. 449-450.

98) Dunbar p. 61 és Movkerji: Harsha p. 13. 51. szerint 528-ban, Stein p. 226 szerint 532 körül.

99) Mandasori felirat: Corpus Inscr. Indicarum III. p. 142 s köv.

100) A buddhista hagyomány azt mondja, hogy isteni büntetés folytán kegyetlenségéért szörnyű halállal bűnhődik. Stein p. 226. Grousset p. 114.

101) Masson-Oursel p. 62-63. Grousset p. 115.

102) Más olvasat: Khosru, Kozroesz. Chosroes.

103) A kínaiak t'u-kiü népe türköt = erős. Pelliot: L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs. T'oung pao 1915. p. 687. V. Thomson: Zeitschr. d. deutschen morgenl. Ges. 78 (1924) p. 122. F. W. K. Müller: U::igurica II. p. 67. 97. Marquant: Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II (1905) p. 252.

104) Chavanlnes: Docum. p. Grousset p. 126.

105) E király neve Tabarinál Szindzsibu, az arménoknál Zsibgu, Menandernél (FHG IV. p. 205 és 225) Silzibul, illetve Dizabul. Valamennyi névváltozat Istemi uralkodói méltóságának, a jabgunak rontása. Vö. Chavannes. Doc. p. 227-228. Grousset p. 127.

106) p. 226.

107) Grousset p. 127 szerint 565 körül.

108) Justi p. 525. De Guignes I. p. 447-455. Richthofen 1. p. 518. Németh A honf. magy. p. 193-194. Chavairmes p. 226-228. Sykes p. 492-493. Grousset p. 127. Ez, utóbbi szerint a fehér hunok maradványai a varchoniták és a magyarországi avarok.

XVI.

HÚN KÖZÖSSÉG.

A LOVASNOMÁDSÁG

a város- és falulakó megtelepült népektol abban külömbözik, hogy nagyobb térségeket fog át. Míg a települt népek többé-kevésbbé intenzív térgazdálkodásra (földmívelés, kertkultúra) térnek át, a lovasnomád extenzív állattenyésztő marad. A lovasnomád népeket erre az életformára a steppe-vidék természeti adottságai kényszerítik. A steppén csak állattenyésztésből, vadászatból és halászatból lehet megélni. Viszont a steppét az éltetadó fű nem mindig borítja be. Mélyebben fekvő, melegebb tájakon a fű nyárára kiég, a lakosság tehát vagy a magasabb fekvésű, vízdúsabb, vagy pedig a hidegebb északi területekre kénytelen átvándorolni, télire viszont amidőn a hidegebb tájakat hó borítja s a magasabb és északibb helyeken emberre, állatra nehezebben elviselhető hideg uralkodik, metsző hideg szedlek fújnak, a nomád újból délre, vagy a mélyebben fekvő területekre, védettebb völgyekbe húzódik le, hogy ott átteleljen.[1] Talá.n fölösleges arra rámutatnunk, hogy a steppei élet leírásában az általánosítással nem szabad túlzásba menni, mert a helyi feltételek ezeket az általános törvényszerűségeket számtalanszor áttörik. Ennek az életmódnak tanulmányozására nem okvetlenül szükséges Ázsiába utazni, lényegében ma is megtaláljuk hazánkban, a hegyes vidéken.

A lovasnomád a nagy térségeket csak gyorsan mozgó állatokkal tudja bebarangolni. Ezért a steppelakó számára a ló ugyanolyan nélkülözheítetlem, mint az északibb tundralakók számára a rénszarvas vagy a sivatagi közlekedésben a teve. Nem közömbös tehát, ha a lovasnomád kultúra régiségét akarjuk megállapítani, hogy mikor állott a ló az ember szolgálatába. Mert csak a ló háitán lehet áthidalni a sokezer kilométeres távolságokat és lehet elviselhetővé tenni a steppe-életet. A lovasnomádság kezdeteit gróf Zichy István[2] véleményünk szerint túlságosan kései időre gondolja, amidőn a szkítákkal hozza kapcsolatba. A szkíták után a szarmaták, alánok és hunok a következő lovasnomád népek, őket megelőzően a steppén nem volt lovasnomád kultúra, minek jele, hogy a tiik nép Kr. e. 541-ben még gyalogos nép és az első lovas népek csak a Kr. e. IV. század második felében jelennek meg Kínától északra.[3] Zichy ebből azután azt a következtetést vonja le, hogy a lovasnomád műveltség szkíta eredetű és a nagy eurázsiai steppe nyugati tájain született meg.

Ez ellen a feltevés ellen többrendbeli súlyos kifogásaink vannak. A steppe területén (Pontus vidéke, Perm-vidék, Aral-tó környéke, Dzsungária, Keletturkesztán, Minusszinszk vidéke, Északmongólia,) már a nagy ősi kultúrák idején, tehát Kr. e. ötödik évezredben feltűnnek az első emberi települések. Nincs semmi okunk feltételezni, hogy a steppe-népek a ló használhatóságára később jöttek volna rá, mint a nagy folyamok magaskultúrájú népei, melyeknek a vadlovak megnemesítésére kevesebb módjuk és még kisebb szükségük volt. A nagy eurázsiai steppe legnyugatibb

szélén, Magyarország területén nemrég sikerült Gallus Sándornak és Horváth Tibornak kimutatnia egy praeszkíta lovasnomád nép nyomait.[4] Potrat[4a] szintén arra az eredményre jut, hogy a lovasnomádság jelenlétét az euráziai steppen már a Kr. e. II. évezred közepe előtt meg lehet állapítani. Függetlenül ettől a lovasnomád népek törzsi szervezetének felépítettsége amellett szól, hogy már évezredeken át azonos életmódot folytattak és hogy közösségi szervezetük éppen ezeknek a steppei adottságoknak megfelelően alakult ki. Mindezen szempontok alapján komoly megfontolás tárgyává kell tennünk, hogy vajjon éppen a szkítaság lehetett-e az a nép, mely először fejleszti ki a lovasnomád életmódot. W. Eberhard[5] joggal utal arra, hogy a ló feltűnése a kínai hadtörténetben nem azt jelenti, hogy a ló csak ekkor vált volna háziállattá. Abból csak a lovastaktika első alkalmazására lehet következtetni. Zichy ismertetett feltevését oda kell módosítanunk, hogy a szkítaság volt az első lovasnomád nép, amely világtörténelmi jelentőségre emelkedett. Ismételten említést tettünk Yetts[G] érdekes tanulmányáról, aki kifejti, hogy a mongóliai steppék vadlovának, az Equus Przevaskii fajnak származéka a Kína északi felében található lófajta. A kínai Cs'ao Cso elismeri, hogy a hún ló jobb a kínainál és jobban bírja a fárasztó utat a magas hegységekben és sivatagban. Nyüvánvaló tehát, hogy a hunoknak másfajtajú lovuk kellett, hogy legyen, mint a kínaiaknak. Feljegyzik, hogy a hún lovasság könnyebben mozog és *még* a döntő harc előtt kifárasztja a kínaiakat.[8] A hún lovat Yetts kisebb termetű, széles homlokú és rövid fejű tarpánnak írja le, mely a nyugati steppék lóf ajtaja s mely Yetts szerint csak a Kr. e. II. századitól tűnik fel keletebbre, a hún-kínai hadszíntéren. A lovasnomád kultúra kezdetének időpontja kétségkívül csak akkor állapítható meg, ha a szelídített lótipusok kérdésének egész anyagát sikerül feldolgozni.

A lovasnomád életmód maga uitán vonja e népek állandó *vándorlását* életterületükön belül. Ez a helyváltoztatás nem olyan tervszerűtlen, mint pl. a vándorcigányoké, akik hangulat szerint és cél nélkül ide-oda kóboroltak. E vándorlások tervszerűek és észszerűek, alkalmazkodnak az időjáráshoz és évszakokhoz, ahogyan azt már a kínaiak a hunokkal kapcsolatban megállapították.[9] A nagy állatállománynak élelemre és ivóvízre van szüksége és ezt évszakonként felváltva másutt találják meg. Alkalmazkodni kell az időjárás szélsőségeihez is, az aszálythozó forró nyárhoz és különösen az elviselhetetlenül hideg steppei télhez.

A HÚN KÖZÖSSÉGI SZERVEZET.

Bár a kínai és egyéb keleti források már De Guignes és Gibbon korában ismeretesek voltak, a hún állam,, társadalom, törzsi szervezet, vallás és általában a hún kultúra kérdései a maguk sokszoros összefüggőségeiben és kihatásaiban ismeretlenek voltak. Hiányzik még a török, vagy szélesebb művelődési kört vévén alapul a lovasnomád népek korunk színvonalán álló egyetemes története és még sok tennivaló van addig, amíg e népek oly világosan állanak előttünk, mint pl. az antik, vagy a germán népek. Ezzel magyarázható az a sok tudományos botlás, melyet nem egyszer jóhiszemű, felkészült tudósok is elkövetnek. Ahhoz, hogy ilyen nagyobb, átfogóbb problémát tisztán láthassunk, igen sok részletkérdésre Icell tekintettel lennünk. Az őstörténet, néprajz, embertan, nyelvészet mellett egész sereg mellékstudiumra (mithologia, vallástörténet, szociológia)

van szükség, hogy a *végén egységes* és hitelt érdemlő kép alakulhasson ki előttünk. A magyar tudomány e téren sokat végzett, elég ha utalunk itt Németh Gyula, Alföldi András és gróf Zichy István alapvető megállapításaira és Váczy Péter kitűnő rendszerező összefoglalására. Az amit elértünk, korántsem kielégítő és igen sok ellenmondás van benne, melyet - nem vagyunk kétségben afelől – ez a munka sem tudott teljes egészében tisztázni.[10]

A pusztai élet a steppe lakosságát állandó hullámzásnak teszi ki. A tér végtelensége bizonyos mértékben megszünteti az időbeni végtelenség fogalmát is. Ahogy a tér a maga nagy dimenzióival elnyeli az egyest és a kisebb közösségeket, úgy az idő dimenziójában is nagy a fluktualas. A nagy eurázíai steppe benépesítése évezredekre terjedhetett. Nem véletlen dolog az, hogy a mongolság ősi szállásterületeiről régebben kirajzott ugor népek az évezredek folyamán a steppe területéről mindinkább északnyugati és északi irányba kiszorultak. Régebbi középszibériai és volgavidéki szállásterületeiket a második hullám foglalta el, nyugaton a törökök, keleten pedig a tunguzok. Amikor a steppe területe birtokbavétetett, tulajdonképpen megkezdődött a nagyobb népi keretegységek létrehozása is. Kelet-nyugati és dél-északi irányban a családok, nemzetségek ezrei, a törzsek .százai vették birtokukba Eurázíát és ezen törzsek tömörüléseiből jöttek létre az első népi közösségek, melyek a lovasnomád életformának megfelelően törzsi szövetkezések, törzsszövetségek.

A lovasnomád közösség alapja, alapegysége a család, mint zárt egység, a maga tágabb fogalmában. A család kifejezetten a vérségi alapon összetartozók tömörülése. Rendszerint több élő nemzedéket foglal egybe s így mintegy átmenetet képez a következő egység a nemzetség felé. Nemzetség tulajdonképpen egymással közeli és távoli rokonságban lévő, egy települő helyet elfoglaló és katonailag, valamint közigazgatásilag együvé tartozó családok együttese. A nyugati genstől, ciántól abban különbözik, hogy nem földhözkötött, egy faluhoz, udvarhoz, megművelt völgyhöz, vagy más zárt térséghez tapadó rokonsági közösség, hanem nomadizáló rokon családok tömörülése. A nemzetségben a család zárt *egysége* meglazul, olyan családok is hozzátartozhatnak, melyek eredetileg nem voltak rokonságban a vezető családdal, hanem amely családok vezetői a vezetőcsalád főségét önként, vagy kényszerűleg elismerték.

Több nemzetség alkot együttesen egy törzset. A törzs népi, katonai, közigazgatási és kultikus zárt *egység.* A steppetérséggel és az uralmi gondolattal tulajdonképpen a törzsi keretnek van kapcsolata, mert a törzs veszi tulajdonába, népesíti be és uralja a steppetérség egy részét és igen valószínű, hogy a törzs az, amelyik mint zárt egység vándorol a téli és nyári szállásterületek között.

A törzs feje, a törzsfő, vagy fejedelem a legalacsonyabb rangú szuverén a steppén. A törzs katonai-közigazgatási, vagy kulturális vezető családja a legelőkelőbb, uralkodó család, a puszta arisztokráciája. A hún törzsi szervezetre nyugati forrásaink semmiféle közelebbi adatot nem nyújtanak, úgyhogy itt is a kínai forrásokra vagyunk utalva. A törzs több rokonsági közösséget, vagyis nemzetséget foglal össze. Létszáma változó. Legnépesebb a *királyi törzs,* melyet az uralkodó dinasztia tekintélye és hatalma következtében a vezetőszerep illet meg. Ilyen vezető törzs a szkítáknál a „királyi” szkíták törzse, minálunk magyaroknál a Magyar törzs, a hunoknál pedig a tan-huk törzse, melyet kínai forrásaink Hi-lien-te, vagy Luan-te néven említenek, vagyis sárkány törzsnek, az ősrégi

totemállatjáról, a sárkányról elnevezve. A királyi törzs települő helye az udvar körül van. A tan-hu udvarát ordu-nak hívják,[11] melvet 1000 li kiterjedésű (300 km.) pusztaság, gyepű választ el a keleti irányban legközelebbi hűbéres néptől, a tung-hutól, a mai tunguzoktól. Az udvar egymagában *növeli* e törzs létszámát, hiszen az állandóan ott élő családtagok, rokonok, udvari méltóságok, személyzet, testőrcsapatok, az uralkodói székhely iparos, kereskedő és szolgahada egyaránt hozzátartozik. Abból, hogy rangban a főkirályt követő t'o-ki királyok vezetése alatt 10-20.000 harcos van, a királyi törzs harcos állományát legalább 20.000 főre, össznépességét pedig 100.000 főre tehetjük. Arról, hogy a királyi törzs harcos« állományán kívül állottak-e más csapatok a főkirály közvetlen vezénylete alatt, forrásaink tájékozatlanságban hagynak, de így is feltehető, hogy a birodalom különböző népei a testőrséghez elitcsapatokat küldöttek. Tisztesség volt a tan-hu mellett szolgálni.

A királyi törzset és a királyi nemzetséget rangban négy másik törzs követte, következésképpen ezek vezető nemzetségei hasonlóan megkülönböztetett helyet foglaltak el. A dinasztia tagjai egyenjogú házasságot csak ezen arisztokrata családok tagjaival köthettek. Ez a négy törzs a hún balszárnyhoz tartozó hu-yen (vagy ho-yen), a jobb szárnyhoz tartozó su-pok (vagy sü-puh), lan és k'u-lim törzsek.[12] Ezek a törzsek valószínűleg szintén népesebbek lehettek. Ezeken a törzseken kívül forrásaink más törzseket is említenek, melyeket azonban közelebbről meghatározni nem tudunk.

Mennyi lehetett az összes hún törzsek száma? Erre a kérdésre feleletet adni nehéz. Az ogur törzsek száma felette volt a harmincnak, a türköké a húszon és az ujgur törzsek száma 19 volt. A hunoké jóval több. A déli hunok eredetileg 8 törzzsel kerülnek kínai fennhatóság alá. 87-ben 58 törzs (kínai krónikás tévedése, valószínűleg nemzetség) és 200.000 ember, 89-ben újabb 200.000 ember hódol meg. De a hunok még mindig ellenállnak. A jobb kok-le király foglyulejtett alattvalóinak száma 39.000 fő. A különböző adatok összevetése alapján a hún törzsek száma közel a harminchoz lehetett és ezek közül egyesek igen népesek voltak.

A törzs vérségi, vallási, politikai és katonai egység. Vérségi, mert a közös leszármazás hozta össze, vallási, mert az ősök kultuszának a letéteményese, politikai, mert a törzs közigazgatási alapegység s végül katonai, mert a törzs fegyverfogható férfiainak csapata maga a mozgósított haderő. A törzs hadiállománya fejedelmének vezetése alatt önálló hadászati egység, mint korunkban a hadosztály. A törzs létszámához mérten több ezredre, az ezredek századokra, a századok pedig tizedekre oszlanak. Természetesen ezek a századok és tizedek nem pontosan 10, vagy száz emberből állanak, létszámuk hullámzik. Általában a tízezres hadosztályok a nagyobb törzsek állományának, az ezredek a kisebbekének és a nemzetségeknek, a századok a nemzetségeknek és a tizedek a családoknak felelnek *meg*. Hogy a törzsi szervezet és a katonai szervezet egymást fedte, arra nézve a rokon népektől vett analógiák alapján számos bizonyítékunk van. Mint Németh Gyula kimutatta, a keleti és nyugati töröknél a népi elnevezés tulajdonképpen a törzsek számát tartalmazza, van 3-5-6-8 és több törzsből álló nép. A törzs neve ok ·- nyil, így on-ok = 10 nyil, vagyis tíz törzsből álló törzsszövetség. Nyilas beosztása van a nyugati törököknek, később a mongoloknak. Náluk azonban már a sumun = nyil nem törzset, hanem egy 120-200 főből álló csapatot jelent. A mandzsuknál a sziru = nyil szintén egy csapatot jelent.[13]

Az első hún birodalom területén belül, még ha változtatták is szállásterületeiket az egyes törzsek, ez csak a nekik juttatott egyébként terjedelmes országrészen belül történhetett. Ez az első haza tehát állandó lakhelynek volt tekinthető, melyen belül a törzs, mely a Gobi-sivatagtól északra lakott, hacsak magasabb szempontok azt nem kívánták meg, nem költözött át pl. a következő évben Keletturkesztánba. A törzsek nem hagyhatták el azt a szárnykeretet sem, melyhez tartoztak. Vándorlásuk tehát belső vándorlás. Ebből az is következik, hogy a Kína ellen viselt hadjáratokban nem ment a sereggel együtt a nép apraja-nagyja, mint ahogy a mai hazában letelepült magyarság sem vitte magával nyugati, vagy déli kalandozásaira a nép egészét, erre csak akkor került a sor, ha új hazába költöztek át. Hogy a hún törzsi keret milyen erős volt, arra a legjobb bizonyíték, hogy midőn a kínaiaknak hódolnak, egész törzsek adják fel önállóságukat és az átköltözésük a déli hazába törzsenként történik.

A törzsszövetségek kialakulása későbbi fejlődés-fok. Erre csak akkor kerül sor, amikor az ősi katonai, gazdasági és kultikus törzsi közösségek megérnek a népi és állami életre.

A TÖRZSSZÖVETSÉGEK

egymással közelebbi rokonságban álló törzsek tömörülései. Kialakulásuk későbbi időkben már meglévő törzsek politikai, vagy pedig katonai célra való egyesülése. A törzsszövetségek rendszerével, a szárnybeosztással és a kettőskirályság intézményével nálunk *Alföldi* András foglalkozott két alapvető tanulmányában.[14]

A lovasnomád törzsszövetség általában a hozzátartozó törzseket két ág, vagy szárny között osztja meg.

A legrégebbi nép, melynél a szárnybeosztást felleljük, a hunokat megelőző tik nép, mely vörös és fehék tikekre oszlik. Ez a megkülönböztetés az alább ismertetendő égtáj-szimbolikával áll összefüggésben.
A hún törzsek a bal és jobb szárny között oszlanak meg.

Az o-sun nép a nagy kun-bi és kis kun-bi vezetése alatt szintén két szárnyra tagozódik. Később ennél a népnél feltűnik a jabgu méltó ságnév is.[15]

Az ogur-törökök fehér és fekete szárnyra oszlanak, de az utóbbi szárnyra nézve nincsenek adataink. Az ogurok állandóan újabb és újabb törzsszövetségeket alkotnak, ritkán egységesek s így fejlődésük nehezebben tanulmányozható. Előfordul, hogy egy időben több ogur törzsszövetség is fennáll. A saraogur szárny különállását általában megőrzi.Az egyes szövetségeket a bennük helyet foglaló törzsek száma szerint nevezik el, így pl. ücsogur, onogur, stb. A keleti törökök, az ú. n. oguzok buzuk (jobb-) és ucsuk (bal-) szárnyra tagozódnak s mindkettőhöz 12-12 törzs tartozik. A jobb vezető törzs neve kajy, „erős”, a bal vezető törzsé pedig bajyndyr, vagyis „gazdag”.[1*5] A türkök népe nyugati és keleti ágra oszlott, viszont ezek az ágak ismét szárnyakra. A nyugati türkök egyik szárnya a Csu folyó nyugati, a másik a keleti partján helyezkedik el (635 Kr. u.). A Tu-lu rész öt csurból (törzs), a Nu-se-pi szárny pedig öt sekinből áll. Mindkét szárny élén egy alkirály áll, akik közül a Nu-se-pi szárny első sekinje a rangelső. Hasonlóan két szárnyra oszlanak a keleti türkök is. A nyugati és keleti türkök közül az utóbbi az első, ennek uralkodóját

nevezik a főkirályi méltóság akkori divatos elnevezésével kagánnak, míg a nyugati ág feje a régi o-sun jabgu méltóságnevet használja. Később, midőn, a két türk ág fejedelmié önállósította magát, mindkét rész élén kagán áll.[17]

Az ujguroknál a két szárnyat törzsek számáról nevezték el, ezért az onuigur, tíztörzses szárny uralkodója az ilterol, a tokuzuigur szárnyé a kul-erkin. Tudjuk, hogy e szárnybeosztás náluk is a településnél és hadban egyaránt érvényesült.[18] A bolgár fejedelemnek négy alkirály van alárendelve, miből annál is inkább a szárnybeosztásra kell következtetnünk, mert e nép egysége idején uturgur és kuturgur szárnyra tagozódott.[10] A besenyők 4-4 törzse a Dnyepr folyó két partján lakik s a 8 törzs 40 nemzetségre tagozódik. Mindkét szárnynak külön fejedelme van.[20] Igen sok nagy lovasnomád nép szárnyrendszerére nézve nincsenek adataink, de az eddigiek alapján kétségtelen, hogy ott is meg volt ez a dualisztikus állami beosztás. Alföldi[21] joggal mutat rá arra, hogy ott is, ahol a szárnyrendszer elmosódott, nyomai a királyi hatalom megoszlásában fennmaradtak. A kazároknál a fökirály a kündük-kagán, a társkirály a kagán böh, vagy chad (a türkök sad-ja). A magyaroknál a kende-főkirály mellett a gyula és horka méltóeágnevek megmaradása nemcsak a kazár hatást bizonyítja, hanem azt is, hogy e méltóságok viselői körül törzsi csoportosulások alakultak ki még a X. század folyamán is. A társkirályság eszméje különben a rex iunioratus intézményében még századokon át tovább él és többé-Jkevésbbé a dualizmus érvényesül a nádori méltóság kimagasló jelentőségében.[22]

A szárnyrendszer különben egyes lovasnomád népeknél napjainkig fennmaradt. Az obiugorok mos-chum (nyershúsevők) és porchum (főtthúsevők) ágára tagozódnak.[23] A volgai kalmük dürbül népnél még a múlt század elején is meg volt a bal és jobbszárnyra oszlás, de ennek már csak néprajzi jelentősége volt, mert a nyári ünnep alkalmával a birkózó versenyen szárnyak szerint helyezkedtek el.[24] A kirgizeknél ong és sol, jobb és balszárny van. A kazakkirgizek három hordára tagozódnak, a nagy, középső és kishordára. A hordák viszont nemzetségekre, ezek pedig ágakra tagozódnak.[25]

A lovasnomád dualisztikus szemléletnek ősi és mély vallási gyökerei vannak és visszavezethetők a totemisztikus jellegű régi vallási rendszerhez. E népek állatősöktől származtatják magukat s külön tisztelet tárgya az apa és az anyaállat. Ez a dualizmus a lényege a nagy számban előforduló szarvasmondáknak és motívumoknak, valamint egyéb eredetmondáknak is. Később az egyes törzsek a maguk ősállata szerint kultikusan tagozódtak. Ebből a kettősségből magyarázható, hogy a rokon népek testvérősöktől származtatják magukat, itt is azonban az állateredet motívumai a legtöbb esetben feltalálhatók. A kultikus különbözőségek azonban önmagukban még nem elegendők ahhoz, hogy azokból a szárnyrendszer hosszú évezredes fennmaradását igazolni lehessen. A szárnyrendszer a pusztai népek számára településtörténeti és katonai szempontokból is indokolt. A steppe végtelenségében egy-egy törzsszövetségen belül azok a törzsek, melyek egy hegy, tó, vagy nagy folyam két partján településnek le, természeti akadályokkal bizonyos mértékben elkülönülnek. Szükség van tehát arra, hogy az egyik oldalon lakó törzseknek meg legyen a maguk külön fejedelme és hadvezére. Így hat ki a környezet mint formáló tényező az állami és katonai életre is. Azok a törzsek, melyek a békében, mint szomszédok egymáshoz szoktak, hadban is egymás mellett harcol-

nak. A balszárnyhoz tartozó törzsek alkotják a csatarendben a bal szárnyat.[26] A kettéosztott nép között természetes versengés folyik az elsőségért. Ha az egyik szárnyhoz több törzs tartozik, vagy ha a törzsszövetség megalakulásánál az egyik szárny vezére a hatalmasabb és tekintélyesebb, az elsőség kérdése eldőlt s ez az elsőség a továbbiakban megmarad. Némelykor az dönti el az elsőséget, hogy az illető nép melyik világtájat tartja előkelőbbnek s akkor e világtáj felé eső részen letelepült szárny lesz az előkelőbb.

Mint látjuk tehát a hún állaniszervezetnek igen sok analógiája van a többi rokon népeknél.[27] Ezeknek az analógiáknak az alkalmazását azonban, túlzásba vinni nem szabad, mert a magyar kutatás legtöbb hibás következtetése az utóbbi időkben ebből ered. Ne feledjük el, hogy időben és térben nagyon távolalló népek intézményeiről van itt szó s a kirgizek mai életformáiból nem lehet levonni azt a következtetést, hogy a hún nagyhatalomhoz tartozó ősnépük is azonos körülmények között élt.

A HÚN FŐKIRÁLY.

A szárnyrendszer a maga külön fejedelmeivel a királyi hatalom megosztottságát vonta maga után. és ezt amúgy is erősen korlátozzák a mindig fejlett törzsi autonómiák. Ha a főkirály hatalma gyengül, a társkirály fölibe kerülhet. Egyes országokban ebből az abuzusból gyakorlat lett. A főkirály befolyása annyira aláhanyatlott, hogy századokon át merőben vallási és ceremoniális szerepet töltöttek be. Ez a helyzet Japánban a mikádó és a sogun kettősségében s végzetessé vált a rex iuniorátus nálunk is, ha a fiatalabb király erőteljesebb, vagy becsvágyó egyéniség volt. A hatalom, megosztása nyugaton is súlyos zavarokat okozott. Elég legyen utalnunk Aetius, a frank maior domusok, vagy napjainkban Mussolini és a tekintélyi államok miniszterelnökeinek különleges szerepére. A hatalom megosztása azonban mégha hosszabb ideig tart, akkor sem szabály, hanem kivétel. A lovasnpimád államiban a kisebb tekintélyű szárny élén álló társkirály államjogilag a főkirály mellett csak a második szerepét töltheti be, az erőteljes kagán szuverén jogait a legkevésbbé sem korlátozza. Ez a helyzet az o-sunoknál, a zsuan-zsuanoknál, türköknél és európai avaroknál egyaránt és a hanyatlás kétségtelen jele, ha a kagán mellett a -társkirály kiemelkedő szerepet tölt be.[28]

A hunoknál a szárnybeosztás dacára mindig erős központi hatalmat találunk és a hanyatlás napjaiban, amidőn a főkirály elsőségét az uralkodóház egyik-másik tagja kétségessé teszi, ez csakis forradalmi úton mehet végbe. A lázadó akkor sem szárnykirályi minőségében bitorolja a hatalmat, hanem mint új tan-hu. A hunoknál elképzelhetetlen, hogy az Ég fiának teljes szuverenitása másnak, mint jogszerű utódnak kerüljön a birtokába. Mindabból, amit a tan-hui méltóságról tudunk, a királyi hatalom teljességére lehet következtetni. Hogy ez a főkirályi hatalom mekkora lehetett a hún nagyhatalom kialakulása előtt, nem tudjuk, de igen valószínű, hogy az addig lazábban összefüggő szárnyak és törzsek még e főhatalom kialakulása előtt egységes központi vezetés alá kerülhettek.

A hún állam fejét tan-hunak (san-hu, sm-ju stb. különböző olvasatok szerint, kiejtése tanrü), aminek jelenítése „szélesség”, „magasság”, teljes címén t'ing-li ko-to tan-hu-nak (kiejtve tengri koto tanrü), vagyis

az Ég fia Őmagasságának nevezik.[29] A hún főkirály nevét Kr. születése körül, amidőn a kínai császár hűbéresei lesznek, a császár előbb hok-imra, majd sen-hura (tiszteletteljes szolga) változtatja meg,[30] később az igát lerázván, újból a régi főkirályi címet veszik fel.

A régi kis törzsszövetségi nomádállam korában a tan-hu tekintélye még korántsem oly nagy. Barbár fejedelem számba ment, emelkedése az első hún impérium alapításával kezdődik s vége szakad az északi hún állam bukásával (Kr. u. 100 körül). A birodalom fénykorában a tan-hu rangja megközelíti a kínai császárét és egyenlő a nyugati parthus, vagy szasz-szanida nagykirályokéval és maguk a kínai császárok is kénytelenek el-ismerni az egyenjogúságát. A tan-hu, mint az Ég fia vallásos tisztelet tárgya, uralma isteni eredetű, éppen ezért elérhetetlen magasságban áll alattvalói felett. Ez az alapja óriási tekintélyének. Mint az istenkirályok-nak, hatalma korláttalan, de mégsem deszpota, mert hűbéresei, ország-nagy jai tanácsait meghallgatja. Isteni eredete érthetővé teszi, hogy az istenekhez közelebb áll, mint a többi közönséges halandók, sőt még a leg-nagyobb sámánok is, mert az ő kapcsolata közvetlen és nem valami má-sodrendű állati totemőshöz, hanem a legfőbb istenséghez fűződik. Ebből következik, hogy ő a hunok legfőbb papja is s mint ilyen a legelőkelőbb áldozatokat személyesen mutatja be. Erre a célra a székhelyén áldozati tér is van s azon megy végbe az év első hónapjában az áldozat. Minden reggel napfelkelte előtt kivonul kíséretével az udvarból, hogy a felkelő napnak mély meghajlás.[31]

A DINASZTIA,

mely Tou-man és Mao-tun személyében először tűnik fel a kínai források-ban, aligha ezzel a két uralkodóval került a hunok élére. Tekintélyéből arra kell következtetnünk, hogy már évszázadok óta vezeti népét. Mint láttuk, a kínai krónikás olyan származási hagyományt jegyez fel, mely-ben a kínaiak és hunok ősi közös eredetének emléke őrződött meg. A hún dinasztia ugyanis az ősi kínai Hia dinasztia egyik tagjától, Sun-uitól (Hún-ur, Hún-or, vagyis ez a névadó ős a nép nevét viseli, akárcsak a magyar monda Hunorja és Magorja) származik. Sun-uitól T'ou-manig több mint ezer év telt el és ez alatt a hosszú idő alatt csodálatosképpen a kínai krónikák csak más barbár népekről tesznek említést, a hiung-nu nép beszámolóikban e néven nem szerepel. A hunok nem egységesek és elő-ször Tou-mannak sikerül őket egyesíteni.[32] Az uralkodó nemzetség (törzs) neve, mint már említettük Luan-t'e,[33] vagy Hi-lien-te,[34] vagyis sárkány-nemzetség. Az évi áldozatot a Liong-fálnál (sárkányfal) mutatják be a sárkányistenségnek. A sárkány jelentése a töröknél lunt, luj[35] és a tö-rök népek időszámításában a tizenkét éves ciklus ötödik éve lui-év, vagyis sárkányév. Jellemző módon Árpád vezér fiát is Liuntennek hívják. A di-nasztia leszármazását a kínai krónikák alapos beszámolói alapján T'ou-mantól három századon keresztül elég pontosan, s további két századon át közelítőleg ismerjük. Bár erre nézve szavahihető hagyományunk nin-csen, az európai hún uralkodóház nagy tekintélye azt bizonyítja, hogy Attila is ebből az ősi sárkánynemzetségből származott. Sajnos e tekintet-ben nyugati forrásaink tökéletes bizonytalanságban hagynak.[36]

A TRÓNÖRÖKLÉS

rendjét kétséget kizáró módon csak a kínai források alapján tudjuk megállapítani, mert a nyugati források részben tájékozatlanok, részben pedig a nomád társadalmi és állami rend lényegét nem ismerik. Az ázsiai hunoknál a trónöröklés rendjében nincsen általános érvényű szabály, mert hol apáról-fiúra meev át a főkirályi méltóság, hol pedig testvérről testvérre. Mivel nincsen bizonyítékunk arra, hogy valamilyen kultikus szempontok irányították volna a trónöröklés rendjét, fel kell tennünk, hogy ezt a kérdést gyakorlati tekintetek rendezték. Ha az elhalt uralkodónak a fiai kiskorúak voltak, rendszerint testvérei követték s csak utánuk kerülhetett sor a fiúra. A trónörökös rendszerint a ítan-hu után rangban első bal hien-királyi méltóságot tölti be s ezzel bizonyos mértékben trónörökössé válik, de ez sem tekinthető általános szabálynak. Éppen ennek a kérdésnek rendezetlensége idézi elő a Kr. e. II. század végétől kezdve az ismételten megújuló belső zavarokat, melyek ismételten a hún birodalom kettéválását, de legalább is a központi hatalom gyengülését vonják maguk után. A trónöröklésre rendszerint nem. az idősebb fiú jogosult, hanem az, aki az első feleségtől származik, aki tehát rangban megelőzi testvéreit. Az uralkodó akarata azonban itt is megmásíthatja ezt a szabályt. A hárem is némelykor áttöri ezt az elvet, de ez mindig csak kivétel, mely csak erősíti a szabályt. A rangban egyenlő első feleség fiának trónöröklési jogával csak az uralkodó testvére versenghet és akkor is csak abban az esetben, ha a jogszerinti trónörökös kiskorú, vagy más szempontok indokolttá teszik, hogy a tan-hu méltósága az idősebb, tapasztaltabb nagybátyjára szálljon át, A trónöröklés rendje aligha változhatott az európai hunoknál. Balambsr, Karaton ázsiai értelemben vett főkiráíyok. A magyar kutatókat Buda és Attila kettőskirálysága téveszti meg. Véleményünk szerint itt egészen szokatlan, kivételes esettel állunk szemben. Buda és Attila kettőskirályságát nem lehet alkalmazni Ruára és testvéreire. Mert semmi adatunk sincs arra nézve, hogy akár Mundzsuk, akár pedig Ojbársz társkirályok lettek volna Rua mellett. Ők a jelek szerint a hún keleti szárny királyai és a negyedik testvér, Oktár a nyugati szárny királya. Az Attila fiai között kitörő vetélkedés a főkirályi méltóságért ugyanúgy értelmezendő, mint Csi-esi és Ho-han-sa viszálya s különben sincs adatunk arra nézve, hogy IIek, Dengizik és írnek társkirályok lettek volna, ellenkezőleg egymás után viselték a főkirályi méltóságot.

Az uralkodóház az Ég istenségétől származtatván magát, az uralomra is isteni joga van. Ezt a jogot normális állapotok között más közönséges halandó, lesryen bármily magas is az állása, tőlük el nem láthatja. Mivel az öröklésnek ez az általános rendje uralkodik a legtöbb lovasnomád népnél, nem hisszük, hogy ez az ősi dinasztia iránti hűség az Európába átköltözött hunoknál megineott volna, vagy hogy a hunok a trónöröklés rendjét másként szabályozták volna.

A HÁREM

s általában a többneiűség jellegzetesen lovasnomád intézmény. A lovasnomád család életlehetőségei sokkal naeryobbak. mint a földmívelőké; rem helyhezkötöttek s bár a puszta nehezebben ad élelmet, mint a kertgazdaság, tagadhatatlanul nacrvobbak is a méretei. A hún család ennek megfelelően sokkal népesebb, szétáquzóhb, mint a nyugati népeké. A népes hárem a gazdagság és a tekintély jele, az egyszerű harcos nem tart any-

nyi feleséget, mint a törzsfejedelem és ez nem versenyezhet a főkirállyal. A tan-hunak népes háreme van, ezen belül mégis ugyanolyan szigorú a sorrend, mint az állami méltóságoknál. A tan-huk gyakran vesznek el kínai császárlányokat és császári hercegnőket,[37] úgyhogy nemzedékek rendjén át a Han dinasztiával a legszorosabb egyoldalú kapcsolat jön létre. A Han hercegnők természetesen az összes feleségeket rangban megelőzik, ők a cs'uan-ku feleség,[38] vagyis a szoros értelemiben vett királynék. A királyi család az egyenjogú feleségekéit egyébként csak az öt előkelő nemzetségből, törzsből választhatja, melyeket az előbb már felsoroltunk.[3]'* A háremben vannak más nők is, idegen törzsek fejedelmeinek lányai és alacsony abbrangúak is, de ezek rendszerint csak ágyasoknak tekinthetők. Általános szabály természetesen nincsen és sokszor a kedvelt ágyas nagyobb befolyással rendelkezik, mint az első feleség, a királyné. A többnejűség következtében igen bő a gyermekáldás, így Ho-Oian-sának húsz fia volt és ezek közül egymásután hatból lett főkirály. A sok fiúgyermek szükséges is, mert így a nagyszámú állami főméltóság betöltését Iád maga tudja biztosítani. A különböző királyságokat az uralkodó rendszerint testvéreivel és fiaival tölti be. Biztosítja a királyi család hosszú életűségét, ezzel a legitim hatalom folytonosságát. Az uralkodóház tagjai megtanulhatják a kormájiyzást és a hadvezetést az alkirályi állásokban és felkészülhetnek a reájuk váró nagyobb feladatok megoldására. Megismerik a hatalmas birodalom népeit és problémáit és a maguk családi összetartásával biztosítják a hatalom állandó birtoklását.

A Hanokkal való gyakori összeházasodás a hún-kínai érdekellentétet korántsem küszöbölte ki s több hasznot hozott a kínaiaknak, mint a hunoknak. Évszázadok folyamán azonban ez a sokszoros összeházasodás közelebb hozta egymáshoz a dinasztiákat s midőn a Hanok kihaltak, a sárkánynemzetség egyik kései leszármazója, a Kr. u. IV. században a kínai császárságra való jogigényét éppen az ősei között nagy számmal előforduló Han-heroegnőkre alapozta.

Az európai hunoknál a háremnek ugyanaz a szerepe, mint az ősöknél. Megmarad a hárem belső szigorú rangsorrendje és a cs'uan-ku feleség, ha lehet még előkelőbb szerepet tölt be. Attila első felesége, Arikán, neve után ítélve valamelyik előkelő hún nemzetség leszármazottja lehet. Külön udvart tart, fogadja a külföldi nagyhatalmak képviselőit és nagy tisztelet övezi. Az ő fiai a trón egyedül jogosított várományosai. Egyébként Attilának nagyszámú nőből álló háreme volt és sok gyermeke van. Agyasai sorában a legtarkábban képviselve lehetett Európa minden fajtájú nője, fejedelmi sarjaktól kezdve egyszerű szépségekig. Amikor Honoria kezét megkéri, nyilvánvalóan olyan kapcsolatra gondol, amilyenben ősei egykoron a Han-dinasztiával állottak.

FŐKIRÁLYI SZÁLLÁSHELYEK.

A főkirály székhelye a Huang-hotól északra fekvő első hazában Taiban és Hún-csungban volt,[40] később a Liong-fal közelében. Amidőn a nagy folyókanyarból kiszorultak, a Gobi-sivatagtól északra, Orkhon és Tola környékén volt a tan-hu főszállása.[41] Közelebbről meghatározva ez a központ az Orkhon felső völgyében lévő hegységben, a későbbi Karakorum környékén lehetett.[42] Itt volt még Ho-han-sa és Csi-csi korában is[43] és amidőn Ho-han-sa újból visszatért az északi hazába, a régi helyen telepe-

dett meg. Természetesen ezen központi székhely mellett még többfelé lehetett a tan-hunak szálláshelye.

A királyi főszállás többnyire sátor és szekértábor, de építenek fapalotákat is és fedél alá húzódnak, ha a hideg tél arra kényszeríti őket. A Kr. e. I. században az egyik tan-hu már várak és falak építésére gondol, ami kínai hatás alatt kétségtelen előjele annak, hogy a hunok egy részében már meg volt a készség az egy helyben lakásra. A főkirálynak hordozható díszes selyemsátrai vannak, melyen belül éppoly pazar kényelemben élhet, amint a kínai császárok előbb Cs'ang-ngan, majd Lo-yang fővárosaikban. Hosszabb egy helyben tartózkodás esetén a fapaloták egész sora épül fel. A királyi sátrat, mely nagyobb, több részre osztott, a hárem hölgyeinek és a főméltóságoknak szintén díszes sátrai veszik körül, majd külső félkörben a személyzeté és a népé. Az udvar csak elvétve van fallal körülvéve, inkább halban gazdag folyókhoz közel, füves térségeken ütnek tábort, hol az állatállomány kiváló legelőterületet és vizet kaphat. Mozgásban együtt megy a királlyal az egész szekértábor és az állatállomány, viszont háború, vagy ellenséges betöréskor a nőket, aggokat, az állatállományt északibb, biztosabb területre szállítják el, valahova a Bajkal-tó környékére, vagy a Jenisszei felső völgyébe.

AZ UDVAR

egyébként igen népes. Mindig található valaki az udvari főméitóságokból, a szárnykirályokból, kik különben is a főkirály családjának a tagjai. Egyéb hódolt népek fejedelmei kíséreteikkel együtt, jelentést tevő országnagyok, idegen diplomaták, szomszédos országok politikai menekültjei, ügyes-bajos dolgaikat intéző alattvalók. Az egyes törzsek és szárnyak, hódolt népek közigazgatását különiban a helyi fejedelmiek látják el s a főkirálynak saját királyi törzse ügyein kívül csak országos jelentőségű dolgokkal kell foglalkoznia. Ilyen éppen elég van. A hún nem szeret egy helyben ülni, vándorol, vagy pedig portyázó beütéssel pusztítja a kínaiak, vagy valamely más ellenség területét. Ezeket a dolgokat azután mind a főkirálynál panaszolják be.

Később, a birodalom kettéválása után a déli hunok főkirálya különböző helyeiken székelt északi San-si, Sen-si területén, a nyugati tan-huk pedig a szibériai steppéken ütötték fel főszálláshelyeiket, előbb még Dzsungáriában, később a Tálas völgyében.

Attila udvara szintén igen népes.[44] Előkelőségei közé tartoztak a szárnykirályokon, törzsfőnökökön, udvari méltóságokon kívül a hűbéres fejedelmiek, akik közül kiemelkedő szerepe volt a keleti gót Valamir és a gepida Ardarich királyoknak. Mint Jordanes írja,[45] az első titoktartó és ravasz volt, az utóbbi pedig eszességével és hűségével vált ki. Hogy ez a hűség meddig tartott, az előzőkben jól láttuk. Ezeknek tanácsát is kikérte néhanapján Attila, természetesen Jordanes azzal, hogy az ő személyüket kiemeli, kissé elferdíti a valóságot, mert a germán fejedelmeknek korántsem volt akkora a jelentőségük, mint amennyire Jordanes leírásából arra következtetni lehetne. Ezt különben derék krónikásunk is elárulja, amikor azt mondja, hogy Attila még tőlük is megkövetelte a vak engedelmességet. A hún udvarban uralkodó szigorú etikett szerint ezek a nagyobb hűbéres fejedelmek rangsorban bizonyára a szárnykirályok és a főbb udvari méltóságok, így a fővezér után következtek. Hiányos nyugati forrá-

saink alapján korántsem szabad azt a következtetést levonni, mintha: Attila udvara tele lett volna idegenekkel és hogy a germán és római kultúrhatás alá kerültek volna a hunok. Attilát ne tévesszük össze Szent István, vagy a bolgár Borisz királyokkal. Ő gőgös és lelke mélyéig lovasnomád nagyfejedelem volt, soha esze ágában sem volt megtagadnia húnságát és még távolabb állott tőle, hogy hódolt kis népek királyait maga köré gyűjtse. Az Ég fia Őfelsége mérhetetlen távolságban állott ezektől a hódolt fejedelmektől és ez az oka, hogy rettegve várják parancsát és ezért hagyják rútul cserben fiait, mihelyst szemeit lehunyta. A hún birodalomban ekkor természetesen több idegen nép volt, mint az ázsiai hún birodalomban. Magától értetődik tehát, hogy az udvarban is nagyobb számban lehet őket megtalálni, mint az Orkhon, vagy Tálas völgyi királyi főszálláson. A mondai hagyomány azonban ezt a valóságot erősen elrajzolja.[46] A valóságban e hűbéresek csak akkor lepték el az udvart, mikor valamilyen nagy hadjáratra készült a főkirály, vagy amikor nagyobb ünnepségekre került a sor. Így is a székhely népes lehetett, mert ez volt a királyi törzs centruma, itt tartózkodtak a szomszédos államok politikai menekültjei, a túszok, végül mint külön nagy réteg az iparosok, kik az udvar számára dolgoztak és részben a hadfelszerelést is előállították.

ATTILA FŐVÁROSA, PALOTÁJA.

Kétségtelen, hogy olyan hatalmas birodalomnak, aminő az Attiláé volt, az állandó birodalmi főszálláson, fővároson kívül nagyobb számban lehettek oly várai, forgalmi, vagy hadászati csomópontjai, hol az uralkodót átutazóban megfelelő kényelem és udvari pompás felszerelés várta» A birodalom centruma a Nagyalföld volt, oly terület, melynek szarmata lakói ebben a korban is részben állattenyésztéssel, részben földműveléssel foglalkoztak s kiknek megfogyatkozott sorai között Csongrád és Eger, Budapest és a Kőrösök völgye között települt le a hunok királyi törzse. Wietersheim[47] azt állítja, hogy Attila a városokat és várakat nem szállta *meg,* hanem katonai okokból lerombolta. Megfelelő helyen már rámutattunk arra, hogy Attila a római birodalmat azáltal tette védtelenné és könnyen megtámadhatóvá, hogy a limes útjában álló várait és a mögöttes országrészek városainak a falait leromboltatta. Maguk a városok csak akkor pusztultak el, ha fegyveresen ellenálltak és rohammal vétettek be. Ez azonban nem vonatkozik a birodalmához tartozó városokra, pl. a pannoniaiakra, melyek több forrásadatunk szerint tovább virágoztak. Ebből arra lehet következtetni, hogy ha a hunok maguk nem is voltak városlakók, saját jól felfogott érdekükből, a városi kultúrát, az ott virágzó iparért (megbecsülték. Bizonyos túlzás van abban a hiedelemben, mintha a hunok általában irtóztak volna az idegen városi szellemiségtől hiszen Kína és Perzsia szomszédságában annak az előnyeit is felismerték. Természetesen ez a maguk lovasnomád életrendjére nem hatott ki, hiszen a települt életmódhoz szokott germánok is csak századok multán szokták meg a városi életet és hosszú időn át a tipikus germán települési forma a falu volt. A hunok által Európában elfoglalt óriási területeken, – kivéve Pannóniát, Daciát és a Fekete-tenger parti sávját, – amúgy sem volt előttük városi kultúra. Amit itt találtak, az javarészben épségben maradt hacsak a népvándorlás első hulláma, a germánok nem pusztították ott el a városi életet. Városi civilizációról tehát a hunok között nem lőhet be-

szelni és éppen ezért Attila fővárosa sem sokban különbözik attól, ami az ázsiai tan-huk udvara körül kialakult, vagyis e főváros tulajdonképpen nagy falu, melyet nem öveznek kőfalak.[48] Sok díszes faházból és azt széles övbe körülvevő hatalmas sátortáborból áll. A város nagyságáról megközelítő adatunk sincs, de feltehető, hogy több ezer főnyi lakossága volt.[49]

Priskos leírja az aldunai főkirályi tábort is, bár nem oly részletesen, hogy abból képet alkothatnánk róla. Igen valószínű, hogy a görög diplomata sokkal bőbeszédűbb volt, de a Mvonatolóánál a legérdekesebb részek veszendőbe mentek. A nagyobb részletességre abból következtetünk, hogy Jordanes, aki használta, olyan dolgokat is leír, ami nincsen benn a töredékekben, Mivel hún szokás szerint senkinek a sátra nem lehetett magasabb, mint a főkirályé, Attila palotája nemcsak magasabb konstrukciójával vált ki a többiek közül, hanem; kisebb emelke* désre épülhetett. A végtelen Alföldön bármely irányból közeledve, azonnal szembetűnhetett a királyi székhely a közepén kiemelkedő királyi palotával. A fővárosban számos palota és ház volt, s ha a látogatók nagyobb tömegben keresték fel az udvart, vagy pedig nagyobb katonai erők vonultak fel, a faváros mellett hatalmas sátortábor alakult ki. A falun keresztül kellett menni, hogy az idegen a királyi palota elé érjen, mely tisztán fából épült és Priskos dicséri remek szépségét. A királyi palota előtt hatalmas térség terül el és ott üti fel Maximinos követsége is a sátrait. Eaen a téren tartják a díszfelvonulásokat, ünnepségeket és itt mutatja be a főkirály az áldozatokat. A palotát hatalmas és díszes fakerítés veszi körül, remekbefaragott kapukkal és tornyokkal. A kerítés nem a falat helyettesíti, tehát nem védelmül szolgál, hanem díszül és azért, hogy az illetékteleneket a palotától távoltartsa. Kiemeli a palota zártságát és esztétikailag is növeli a hatást. A palota több épületből áll. Legnagyobb az épületek közül a főépület, magas és díszes tornyokkal, számos teremmel, oszlopcsarnokkal és udvarrésszel. Emellett a főépület mellett voltak azután a királyné palotája, a hárem épülete, a család szálláshelyei, hol valószínűleg a királyfialt és a király rokonsága lakott, ha a fővárosban tartózkodott. Kiegészítették ezt hátul a kincsesház és a gazdasági épületek, elsősorban a lóistállók, a személyzet és a testőrség traktusai. Nehéz képet adni forrásaink alapján arról a fatechnikáról, mellyel ezt a palotjít összeszerkesztették. Szépen gyalult, nemes fából készült deszkákból és boronákból állították össze az épületeket, melyhez a fát messzi vidékről kellett hozni. A termek deszka falai olyan pontos munkával készültek, hogy nem lehetett észrevenni, hogy a deszkákat máként illesztették össze. A deszkákat keményebb fából készült oszlopokba eresztették bele. Fenyő, gyertyán, tölgy és bükkfát éppúgy felhasználták az építkezésnél, mint a nemesebb dió, cédrus és egyéb nyersanyagot. A főkirálynak nem volt gondja, hogy az épületfát milyen messziről szállítják. A művészi ízlésű mesteremberek az oszlopokat egymásbaeresztették, úgyhogy a padlózattól kezdve egyenlő magasságú vonalban gyűrűzött felfelé az oszlopok vonala. A sima és fényesen csillogó fajú oldalfalak között felfutó gerendázat, az ajtók és a tornyok pompás fadíszítésekkel voltak tele. A termeket szintén gazdagon bebútorozták nemesebb fából és részben fémből készült bútorokkal, fekvőhelyekkel, díszes szekrényekkel, asztalokkal és ízléses lócákkal. A falakat és padlózatot óriás értéket képviselő drága szőnyegek borították. A kapuzat, az oszlopok és a tetőzet mestermunka volt, eredeti hún népművészeti alkotások. Egyes modern írók itt ismét megkoc-

káztatják a feltevést, hogy germán mesteremberek állították össze ezt a palotát is. Hiszen mi sem vonjuk kétségbe, hogy a mesteremberek között lehettek germánok. De a hún mesteremberek az ő segítségük nélkül is megalkothatták ezt a fapalotát, hiszen a világ nem minden népművészeti alkotása ered germánoktól. A főpalota középső helyét foglalta el a díszterem, ahol Attila a követségeket fogadta és egyúttal nagyobb lakomáknál ebédlőnek is használták. Ennek a nagyteremnek a hátterében emelvény állott, Attila fekhelye, *egy* ikerevet, hasonló azokhoz a lakodalmi ágyakhoz, melyeket a hellének ós rómaiak használnak. Az emelvény valószínűleg díszesebb volt és szőnyegek, valamint seiyemfüggönyök választották el a terem, többi részétől. Lakomákon a király elé asztalt vittek s ő a rangban kiválókat megtisztelte azzal, hogy a saját asztalához hívta őket. Ilyen kitüntetésben természetesen csak a szárnykiráiyok, a trónörökös és a fővezér részesülhetett.

Az első királyné palotája szintén ékes volt, csak kisebb terjedelmű, nőiesen lakályosabb, mint a király traktusa. Puha és értékes szőnyegek, varrottasok, hímzések és egyéb kézimunkák díszítették. A királynénak külön udvartartása volt főudvarnaggyal az élen, számos udvarhölggyel és szolgaszemélyzettel.[00] Különös kitüntetés számba ment, ha a királyné az idegen követségek tagjait fogadta.

Mint említettük, Attila palotája előtt széles térség volt s közvetlen közelében épült Onegesius fővezér palotája, mely szintén terjedelmes és díszes volt, kerítés vette körül, de nem voltak tornyai. Ha valaki a királyhoz ment, el kellett, hogy haladjon előtte. A fővezérnek volt római fürdője is, amelyet *egy* Sirmiumban foglyulejtett görög építésszel készíttetett. A hozzá való anyagot Pannoniából hozatta, mivel a nagy alföldi pusztában nem lehetett követ találni. Az építész azt remélte, hogy pompás alkotásáért Onegesius szabadon engedi, de csalódott, mert megtartotta udvarában fürdőmesterének.[51] A fővezér palotája különben szintén nagy volt és szépszámú szolgaszemélyzet lakott benne.

Ezeken kívül bizonyára több más főembernek is volt palotája a fővárosban, melyek tekintélyük sorrendjében sorakoztak a főkirályé Kerül. Az óriásfalu külsőbb utcáin lakott azután a nép, az iparosság, a keresk^ dők és végül a falun kívül eső nagy ímezőn helyezték el a különböző csapatok táborait.

UDVARI CEREMÓNIÁK ÉS ETIKETT.

A tan-hu, mint mondottuk, az Ég fia, tehát nem közönséges halandó. Van benne valami az istenségből, kivel közvetlen kapcsolatban áll s *így* nagy távolságban van az alattvalóitól, akik csak közönséges halandók. A puszta nomád lakója amúgy is hajlamos a misztikus formakeresésre s amidőn főleg kínai hatás alatt kialakul a hún istenkirályság gondolata, természetszerűen még erősebb formáiizmus rabjai lesznek. A legkisebbtől a legnagyobbig minden hún tagja a nagy közösségnek, melynek eredete isteni s amtellyel szemben lázadozni ugyanolyan nagy bűn, mint egy japán számára szembehelyezkedni a nemzeti közösséggel, vagy még inkább a tennoval. Az isteni eredetű királyságokon belül a közösség minden tagjának meg van a helye, a rangsora és -az uralkodó, ha fizikálisan népe között él is, a valóságban talán távolabb van tőle, mint a keletrómai császár. Vallásos előírás szabja meg, hogy a tan-hu arccal északnak foglal

helyet s hogy a tiszteleti hely mellette a baloldal. Ezért előkelőbb a balszárny, mint a jobbszárny. Ha egy kínai követ a hún udvarba érkezik, előbb be kell, hogy nyújtsa megbízó levelét, azután arcát tussal bemázolja és csak most nyer bebocsáttatást a hunok urához.[52] A mindenható formáiizmus s az emberek hierarchikus sorrendje azután az udvartól egészen a törzsekig és a családokig érvényesül. Áthatja az egész életét, megszabja az első feleség jogállását, a tisztségviselők ragsorolását, a kultikus cselekmények végrehajtását. Hogy ez a formalizmusra hajlamos szellem miket termelt ki, arra nézve legjellemzőbbek a kínai krónikákban Csunghang Jueval kapcsolatos feljegyzések. A kínai császár tan-huhoz intézett leveleinél egy láb és egy hüvelyk nagyságú ívet használ. Jue rábeszéli a tan-hut, hogy ő meg egy láb két hüvelykes papírost használjon. De legyen nagyobb a pecsétje is az eddiginél úgy szélességben, mint hosszúságban. E külsőségek mögött éppúgy a hún nagyhatalmi állás kihangsúlyozása áll, mint abban a formuládéban, ahogyan a tan-hu a császárhoz intézett levelet kezdi: „A hung-no nagy tannhuja, akinek az ég és a föld az életet adta s aki a nap és a hold szolgálatában áll...” Vagyis ezzel a formuláréval úgy a főkirályi hatalom isteni eredetét, mint annak korlátlanságát kifejezésre juttatják.[53] Ugyanilyen féltékenyen őrködik Uldin és Attila is a nemzetközi tekintélyén és azt érvényesíteni is tudja. A lovasnomád népeknek ez a nagy formatisztelete különben sem áll egymagában. A hierarchikus tagozódás semmivel sem volt kisebb a rómaiaknái, főleg Diocletianus óta.

ORSZÁGTANÁCS.

Bármily nagy volt is a tan[j]hu hatalma, fontosabb kérdésekben megkérdezte birodalma vezető főméltóságainak a véleményét, ami őt természetesen nem korlátozta elhatározásaiban.

Minden év első hónapjában a nép a tan-hu főszállásának áldozati terén kisgyűlésre jött össze. A második gyűlést az ötödik hónapban, az Ong-kin folyó völgyében, a Liong, vagyis sárkányfalnál tartották, amikor a birodalom összes nagyjai és az egész hún nemzet összejött és pedig lóháton és fegyveresen, akárcsak őseink az országgyűlésekre. Ezeken az összejöveteleken azonban úgy látszik nem volt kötelező a megjelenés. A tulajdonképpeni nemzetgyűlés a kilencedik hónapban volt Tai-limben, Ma-ji vidékén, vagyis közel a déli határhoz. A gyűlést mindig kedvező gyűlésnapon, melyet vu-naJk neveztek, tartották meg. Ez a szokás még a rómaiaknál is megvan a dies nefas és fas intézményében. Áldozatot mutattak be ekkor a főistennek, a sárkányistenségnek, továbbá az égnek, a földnek, az ősöknek és egyéb szellemeknek. Ezután a tan-hu és kísérete megszemlélte a harcosokat, számbavették az állatállományt, végül megkérdezés esetén a nemzetgyűlés egyetemlegesen döntött közérdekű és az egész húnságra küiató fontosságú ügyekben.[54]

SZÁRNYRENDSZER ÉS HŰBÉRISÉG.

A Mao-tun által nagyranövelt és óriási területeket magában foglaló első hún birodalom kormányzása nehezen volt elképzelhető másképpen, mint a távolkeleten uralkodó hűbérrendszer alapján. A birodalom nagysága, a magas hegyek, sivatagok által sok részre tagoltság, a nagy távolságok, mind olyan tényezők, melyek az egységes centrális kormányzást

lehetetlenné teszik. Ez különben is ellenkezik a lovasnomád életszemlélettel. A birodalom Koreától az Uralig, a Lop-tótól és a Huang-ho nagy kanyarulatától a Bajkál-tóig és a tundrás, őserdős északi Szibériáig terjed. Ily óriási területet az akkori forgalmi eszközök mellett csak széleskörű autonómiákkal lehetett kormányozni.

A laza, törzsi szövetségből tehát kínai hatás alatt, a Kr. e. III. század *végén,* kialakul a hún hűbérállam, ami a hún hűbéres címek és rangok hatalmas tömegét veti fel. A szomszédos Kína már átesett a hűbériség gyermekbetegségén és ebből bizonyos mértékben a hunok is okulnak. A Kr. e. I. évezred folyamán a kínai császári hatalom merőben cím volt és a nagy hűbéresek csak névlegesen tartoztak együvé, mert valamenynyiük önálló volt külső elhatározásaiban és cselekedeteiben. A Han-dinasztáa ennek a részekre bontottságnak vetett véget. A nagy hűbérurakat megtörte, maradványukat udvari nemességgé süllyesztette le és erős központi hatalmat hozott létre túlkövérre hizlalt bürokráciával. Ugyanilyen erős centrális hatalma volt a hún főkirálynak is és ameddig a dinasztia fénykora tartott, a hűbéresek valóban szolgálatkészen teljesítették a parancsait. Később a hanyatlás korában megerősödik egyik-másik nagyobb hűbéres hatalma, de a tan-hu tekintélye oly nagy, hogy ezeket az átmeneti gyengüléseket újból a központi hatalom növekedése váltja fel. Ezektől a mélypontoktól eltekintve a hűbéresek inkább csak udvari méltóságok és országnagyok, kormányzók és hadvezérek és távolállnak attól, hogy szuverén fejedelmekké válhassanak.

Hogy a hún állam a hűbériség hátrányait nem ismerte meg, azt az ősi törzsszervezet épségben maradásának és annak a szerencsés körülménynek köszönhette, hogy a magasabb állami méltóságokat rendszerint a főkirály testvérei, fiai, vagy az oldalági rokonok viselték, vagy pedig a dinasztiával összeházasodott törzsfejedelmek. Mivel a következő tan-hu már a maga testvéreivel és fiaival töltötte be ezeket a vezető közigazgatási és katonai tiszteket, állandóan biztosítva volt úgy a közvetlen függőség, mint az érdekek kiegyenlítődése. Igaz, hogy ezen rendszer mellett gyakrabban voltak testvérviszáiyok, de még mindig jobb volt ez a megoldás, mint a tiszta hűbérrendszer.

A birodalom óriási területe tulajdonképpen három részből állott. Közép-Mongóliában volt a tulajdonképpöni Húnország. Itt tanyáztak a hún törzsek. A peremterületeket keleten és nyugaton hódolt törzsszövetségek lakták, melyeknek uralkodói a főhűbéresek sorába tartoztak. Ilyenek keleten a tunguzok, o-huanok, sien-pik, mandzsuk és egyéb közelebbről nem ismert mongol népek fejedelmei. Nyugaton vannak az o-sunok, ting-lingek, kirgizek és ogurtörökök, ujgurok, oguztörökök és egyéb népek. Mindaz, amit a kínai krónikák a hún államszervezetről elmondanak, csupán a tulajdonképpeni Húnországra vonatkozik.[55] Ez a sajátképpeni hún terület ismét két részre oszlott. A balszárny területe volt keleten Koreától valószínűleg a Jablonovszki-hegységig. A jobbszárny attól nyugatra a Tien-sánig és az Altáj hegységig nyúlt el és az o-sunok országa volt a nyugati határuk.

A hún államrend az ősi szárnyrendszer és a hűbériség sajátos keveréke. A tan-hu főhűbérurasága alatt az egyes országrészekben alkirályok uralkodnak különböző királyi címeket viselve.[56]

Az egyes állami főméltóságok között szigorú rangsor van. Legtekintélyesebbek a bal és jobb t'o-ki királyok[57] és a bal és jobb kok-le királyok.[58] A t'o-ki kínai nyelven hien, ami kiválót jelent és mint címnek a

rangsorolása közvetlenül a szent után következik. Groot[59] a t'o-ki szót a török doghri szóval, Shiratori pedig[6<)] t'u-si-nak olvasva a türk tüz szóval hozza kapcsolatba, minek különben szintén azonos a jelentése: „egyenlő", „igazságos", „méltányos". Alföldi összefüggést lát abban, hogy a törököknél és az ujguroknál a másodkirályt bilgänek, illetve sëcsennek „bölcskirály „-nak nevezik. A kok-le szó értelme ismeretlen.

A baloldali királyok keleten, a jobboldaliak pedig nyugaton[61] laknak népükkel együtt. Rangban első a bal t'o-ki király, utána következik a bal kok-le, majd a jobb t'o-ki és jobb kok-le király. A dzsittok királyokat Ho-lok-ku tan-hu korálban, 96 körül említik először. A Sinki szerint rangjuk valamivel magasabb a bal t'o-ki királyénál, viszont a Hou Han su a kok-le királyok után rangsorolja őket és ez valószínűbb.

Ezután következnek rangban:

a bal és jobb hadseregfőparancsnok, ta-csiang,

a bal és jobb vezértábornok, ta-tu-vei,

a bal és jobb nagy-tong-ho,[62]

a bal és jobb kut-to-ho.[63] Hogy ennek a két utóbbi szónak mi az értelme, nem tudjuk, valószínű, hogy nem hún népeken uralkodtak.

A t'o-ki és kok-lie királyok alkotják a „négy sarkot", a bal és jobb dzsit-tok királyok, a bal és jobb un-gu-t'e királyok és a bal és jobb csiem-csiang királyok képezik a „hat sarkot". Valószínű, hogy a „hat sarok" méltóság nevei később keletkeztek és beiktaították őket a kok-le királyok után, a ta-csiangok elé. Ezen kívül még számos egyéb méltóság volt a hunoknál, így említik a bal és jobb dsi-tok kut-to-hot és a dzsit-tok csu-kut, ezekről azonban semmi közelebbit nem tudunk. A krónikás kifejezetten megemlíti, hogy a rangban első hat méltóságot a király testvérei és fiai viselik és rangemelfcedés következtében helycsere áll be közöttük. A nagyobbrangú méltóságok, kik a királyi címet viselik, legalább 10.000 lovas urai és 24 olyan országnagy' Van, akinek ez a címe, a többiek 1000 lovas urai.[64] A négysarok és hatsarok királyai, valamint a nyolc tábornoki címet viselő főméltóság összesen 18, úgyhogy még hat olyan főméltóság lehetett, kinek *meg* volt a „10.000 lovas ura" rangja. Ebbe a nagyszabású udvari hierarchiába a hódolt fejedelmek urai nem tartoztak bele, holott azok közül többen jóval nagyobb, 50-60 ezer főnyi sereggel is rendelkeztek. Lehetséges, hogy ezek a nagyobb hűbéresek is mint „10.000 lovas urai" királyi címet viseltek. Mivel azonban a hűbéres fejedelmek száma jóval nagyobb, mégis csak azt a következtetést kell levonnunk, hogy a 24 országnagy kizárólag Húnország területéről került ki s ezeken kívül rangsorolták az o-sunok, ting-lingek, ogurok, oguzok, sienpik, o-huanok, tunguzok és más népek fejedelmeit, mint tulajdonképpeni hűbéreseket. Ezekkel az uralkodóház időnként házasságot is kötött, mint ahogy tudomásunk van arról, hogy nagy vita volt amiatt, mert az egyik o-sun fejedelem kínai császári és hún főkirályi hercegnőt is kapott feleségül, hogy most már melyik legyen az első feleség.

A t'o-ki és kok-le, valamint a dzsit-tok királyok külön akcióiról gyakran olvasunk. Ezek diplomáciai érintkezésit is tartanak fenn a kínaiakkal, mégis a függésük a főkirálytól teljes és kapcsolatuk a központi hatalommal csak a gyengébb tan-huk alatt lazult. A központi kormányzat mándig gondoskodott arról, hogy a becsvágyóbb királyi hercegeknek ne jusson eszébe az ellenséggel paktálni. Ezeknek az alkirályoknak a kezébe futott össze országuk katonai és polgári igazgatása, nekik voltak az egyes törzsek és városok alárendelve. Háború esetén ők voltak a fősereg

szárnya-inak vezérei, önálló hadműveletek vezetői, az egyes seregtestek tábornokai. Később, amidőn Hunnia Ho-han-sa és gyenge utódai alatt Kína fennhatóságát elismerte, gyakran küldte ki őket a főkirály a kínai udvarhoz nagykövetségbe, vagy kezeseknek. Alattuk a hűbérurak egész serege szolgált, törzsfők, városkirályok és egyebek.

A hún állam tehát sajátos keveréke az ősi társkirályságnak, hűh>r-rendszernek és a dinasztikus katonai-bürokrata államnak.

VÁLTOZÁSOK A BELSŐ STRUKTÚRÁBAN

akkor álltak be, amidőn a Kr. u. I. század folyamán a déli hunok végleg kiváltak a birodalomból s amikor a hódolt lovasnomád rokon népek egymásután elszakadtak a húnságtól. A részekre bomlott húnság megőrizte szárnybeosztását és több régi főméltóság említéséből arra kell következtetnünk, hogy ha egyszerűsített keretek között is, de a húnság továbbra is megtartotta régebbi állami és katonai berendezkedését. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a számos hún törzsből hány tartozott a déli és hány a nyugati hún tan-hu fennhatósága alá, de annyi bizonyos, hogy mindkét államban a törzsek két szárny között oszlottak meg. Feltűnő, hogy az uralkodóházzal házassági jogilag egyenjogúnak elismert hu-yen törzs királya milyen nagy szerepet tölt be a nyugati hunok tan-huja mellett. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ez a törzs lakhatott a legkeletebbre és pedig közel a kínai határhoz, így a legtöbb hún-kínai összeütközésben szerephez jutott.

A nyugati húnság a szibériai steppében új környezetbe került, az o-sunok nyugati szomszédból délivé váltak s míg eddig a húnság inkább mongol népek szomszédságában élt, ezután a nyugati török és ugor törzsszövetségek szomszédságába jutott, melyek közül a legnagyobbak az ogurok, ting-lingek és kie-kunok voltak. Már most az a kérdés, hogy a Kr. u. Π. század közepétől milyen változáson esett át a hún törzsszövetség, a szárnyrendszer, a törzsszervezet és a királyi hatalom az Attila koráig eltelő 250-300 év alatt. Nincs okunk feltételezni, hogy a nyugati húnság hűtlenné vált volna ősi dinasztiájához, mely osztozott vele a balsorsban. Az sem valószínű, hogy a nyugati török népeknek elütő belső berendezése lett volna, hiszien a kirgizek két évezreden át megőrizték ősi szárnyrendszerűket. Az európai húnságnak kettős településhelye, a királyi ház ifjabb tagjainak alkiriályi megbízatásai azt bizonyítják, hogy a szárnybeosztást Európába is magukkal hozták. Mint egy előző fejezetben kimutattuk, a nagyszámú ogurság több alkalommal nem egy, hanem több törzsszövetségbe tömörül. Ezek a törzsszövetségek rövid életűek, az egyes törzsek egymás között állandóan szövetkeznek, majd szétválnak és más összetételű szövetkezések jönnek létre. Ez alól csak a fehér-ogur, a saragur ág a kivétel, melynek törzsei viszont valószínűleg jobban kitartanak egymás mellett. Ez a nép áll a legszorosabb kapcsolatban a hunokkal s ha egyáltalán beszélhetünk a Kr. u. Π. század után bekövetkező idegen hatásról, akkor az a hunokat csakis innen érheti. Mivel azonban ennek a népnek az életformája egyáltalában nem elütő, mint mondottuk, nincs ok arra, hogy mélyreható változásra gondoljunk a hunok belső struktúrájában a vándorlás és új haza keresés ezen századaiban.

Hogy Attila korában mi volt a helyzet, sajnos erre nézve adataink csak homályos utalásokat nyújtanak és a tisztánlátást inkább zavarják.[85] A történetíró valószínűségekre van utalva, melyeknek a súlyt

azonban nem esetleges analógiák adják meg, hanem a jogfejlődés és a társias életformák: töretlensége. Ez alatt azt értjük, hogy több valószínűség szól az ősi életformák megmaradása, mint az amúgy is kellő értékű adattal nem bizonyított külső hatások érvényesülése mellett. A gót és egyéb hatások szupponálása tehát olyan síkos út, melyen minden kutató könynyen elcsúszhatik. Amint hogy a germánság nem ragadható ki emberöltők alatt a maga ősi életformáiból és már faji karakterénél fogva is a kora középkorban az emberi géniusz más alkotásait hozza létre, mint a mediterrán népek, úgy a lovasnomádság sem vetkőzhetik ki nem egészen egy század alatt ősi önönmagából.

Nem tudjuk kellőképpen sajnálni, hogy egy kínai krónikás nem készíthetett feljegyzést a távoli nyugatra került hiung-nu uralkodó állami főméltóságairól, mert nyugati krónikásaink tökéletes sötétségben hagynak bennünket. Minden körülmény arra mutat, hogy a hunok, mint lovasnomád nép, konzervatív módon kitartottak úgy uralkodóházuk, mint a régi őshaza alkotmánya és közjogi intézményei mellett. Kína és Mao-tun kora távol volt már. A Han-dinasztia fényes és pompázatos szomszédsága helyett évszázadokon át kevésbbé művelt lovasnomád és barbár népek szomszédságában éltek. A régi fényes hún udvari hierarchiából sokat elkoptathatott az idő, de meg vagyunk győződve, hogy a lovasnomád szellem lényegét sértetlenül hagyta. A hún főkirály nyugaton is kapcsolatban van az istenséggel, kitől családja is származik. A sárkányhős elkísérte kései leszármazóit a Csendes-óceántól nyugatra a másik nagy Óceán partjaihoz. A nyugati közfelfogás felruházta Attilát az Isten ostora jelzővel és a nagy király felismerve ennek a hiedelemnek hihetetlenül nagy propagandisztikus jelentőségét, nem küzdött ellene, belemegy, hogy csak tartsák a nyugati népek őt félelmetes sújtó eszköznek. Ő, az Ég fia közvetlen kapcsolatban áll az ősi istenekkel, felette áll a császároknak, akik csak emberek és akik egy bomlóban levő demilitarizált civilizációnak a képviselői. Attila e mellett a hadi isten ősi kardjának birtokában félelmetes, verhetetlen és ez a kard ennek a legyőzhetetlenségnek, a világ feletti uralomnak a záloga. Ezzel a karddal, az idegen, nyugati szkíta világ szelleme is áthatja az ősi hún istenkirályságot és ebben rejlik az az ellenmondást *nem.* tűrő hatalom, mellyel Attila minden erőtényezőt maga alá tud gyűrni.

A hún főkirályt rangban a hún nép két szárnyának a királyai követik, majd egészen kivételes helyzetet tölt be oldalán Onegesius, aki mint generalisszimus önálló katonai megbízásokat bonyolít le és a hún állam külügyeinek irányításában az uralkodó legfőbb tanácsadója és munkatársa. Kivételes szellemi képességekkel rendelkezik, amit az ellenséges érzelmű Priskos sem tagad meg tőle és urának leghívebb embere, akit a bizánci diplomácia semmiféle ígérettel sem tud elcsábítani. A tulajdonképpeni húnság törzsei mellé sorakoznak fel a rokon lovasnomád népek törzsszövetségei a maguk nemzeti uralkodóinak vezetése alatt. Ezekről éppenséggel semmit sem írnak forrásaink, kivéve az öreg Kuridakról, erről a minden ravaszsága dacára rokonszenves személyről. Ezt a fényes fejedelmi együttest egészítik ki a rangban ezután következő germán fejedelmek, így elsősorban a keleti gót király Vaiamir és a gepida király Ardarich, kiket a nagykirály különösen kedvel szolgálatkészségükért, majd a herulok, rugók, suevek, alánok, alamannok, szászok, thüringiaiak, burgundok, frankok és rengeteg felszámlálhatatlan nép királyai, fejedelmei, törzsfői. Ezeknek a tömege emeli a nagy király udvarának fényét,

nemzetközi tekintélyét, de ugyanakkor ezek a királyok és fejedelmek bármennyire önérzetesek legyenek egyenként, az Ég fia, a világ ura mellett igen alárendelt szerepet töltenek be. Az Ég fiához a háremen Iádon kívül, legfeljebb Onegesius személye áll emberi közelségben. Jordanes híven adja vissza azt a távolságot, mely a birodalom urát alattvalóitól elválasztja. Valamir és Ardarich befolyását mégis túlozza. A német és egyéb mondákban ez a közjogi kapcsolat, mely az uralkodót és a hódolt népek fejedelmeit egymáshoz fűzte, erősen eltorzul. Attilából középkori főhűbérurat faragnak, ami a hún főkirály abszolút, isteni eredetű uralmával össze nem egyeztethető. A hunok és az alárendelt népek kapcsolatát nem a nyugati hűbériség szelleme, hanem a lovasnomád közjog határozta meg. A hódolt nép ura valóban magánjogi kapcsolatban áll a főkirállyal szemben, szolgáltatásokra kötelezett és a főhűbérúr részéről védelemben részesül, de sokkal jobban ki van téve az önkényének, mint egy nyugati hűbéres. Az alárendelt népek élete csak addig biztonságos, amíg hűségesen szolgálják a hún állameszmét. Ezzel szemben semmiféle államrendszeren belül nincsen olyan széleskörű autonómiájuk, mint a hún államon belül. Olyan gazdasági életformát használnak, amilyet akarnak, olyan hitet követhetnek, ami nekik tetszik és olyan államformán belül, olyan vezetők alatt élhetnek, ami népi sajátosságaiknak legjobban megfelel. Csupán hadnlletmények kiállítására és bizonyos anyagi szolgáltatásokra kötelezettek. Ezek azonban általában nem olyan nyomasztók, mint más államokban. Még Priskos is kénytelen kiemelni azt, hogy e kor legnagyobbszerű közösségén belül mennyire a maga életét élheti mindenki, ha az állammal szemben a kötelességeit teljesítette. A lovasnomád államokat rendszerint a puszták általuk felvert homokjával hasonlítják össze. Hatalmas porfelleg keletkezik a rohanó lovasok nyomán, de az hamar elszáll és velük eltűnik a lovasok nyoma is. A lovasnomád államalkotás nem tekinthető európai szemszögből. A lovasnomád alkotó erő inkább lendítő, mint megtartó. Csak a szellem örök, az alkotás és az alkotó eltűnnek a következő századokban. De a lovasnomád szellem mégis évezredek óta formálja Eurázia arculatát és segített az elöregedett kultúrák megdöntésében. Maga alá temette a kivénhedt antikot α mediterrán medencében, a Hanok és Tangók elöregedett Kínáját a Huang-ho völgyében, az arab világhatalmat Előázsia térségeiben. Újjáformáló erő, mert nyomában új kultúrák teremnek. Európa tudósai még nein értékelték eléggé a lovasnomád szellem emberiségformáló erőit és a magyar kutatás is csekély kivételtől eltekintve elsiklott a könyvszagú részletekben és szűk nyugatias horizontokon.

A hún államot is csak ebből a szemszögből lehet megérteni, mint eszközt ennek a más emberiségnek a közösségbe fogására és erőtömörítésére. Teljesen hamisan fogják fel a hún államiság lényegét azok, akik a keresztény középkor nyugati szemléletéből próbálják a hún államiság képletét levezetni.

A „KIVÁLASZTOTTAK”,

λογάδες των Σκυθ-ών, Priskos leírása szerint Attila oldalán egészen kivételes helyzetet töltenek be. Amolyan tanácsadó testület, kiknek gyűlése (ή *σύνοδος)* megtárgyalja például azokat a feltételeket, melyeket a bizánciaknak szabnak s ezen a gyűlésen Onegesius elnököl. *Haagen* ebből arra következtet, hogy a fővezér ennek a testületnek a vezetője volt s olyan

veziri szerepet töltött be. Véleménye, szerint a logádok részben születés, részben pedig személyi érdemek alapján kitűnt férfiak, akik mint ilyenek a király kíséretéhez tartoznak. Az ő megbízásából mint diplomaták kiküldetéseket kapnak, az idegen államok követségeivel tárgyalnak, katonai parancsnokságok viselői. Valamennyié gazdag és tekintélyes ember, akiknek kötelessége például az idegen követeket megajándékozni. A zsákmányból első helyen részesülnek s nekik maguknak is nagy birtokaik, falvaik és katonai kíséretük van. Haage hasonlóságot lát a német Gefolgschaft intézményével, de óvatos, hogy nyíltan megmondja, hogy német hatás alatt alakult volna ki a logádok intézménye. *Güld&npenning*[6T] is tartózkodik attól, hogy ezt az intézményt közelebbről meghatározza. A logádok közül ismeretes Onegesios, testvére Skotta, Berikh, Edeko és Esla neve s kétes, hogy a római Orestes is ehhez az előkelő testülethez tartozott volna. *Váczy* Péter[68] példákat hoz fel arra nézve, hogy a hűbériség intézménye a lovasnomád népeknél is ki volt fejlődve s hogy a bolgároknál is voltak „etetett embereik", azaz Gefolgschaft. Az alattvalók a hierarchia széles skáláján helyezkednek el a hűbéres fejedelemtől a szolgákig. Különös személyi érdemek alapján azonban mindenkiből lehet nemes és onnan felemelkedhet a ranglétrán a magas arisztokráciába. Felfogásunk, hogy az ősi Mao-tun alatt kialakult rend ebben a tekintetben még Attila korában is fennállott. A logádokait ezért nem tekintjük valamilyen új intézménynek, hanem a régi hún hierarchia maradványának. Ezek a kiválasztottak valamennyien módos, tekintélyes és falvakkal rendelkező egyének, nyilvánvalóan tehát 10.000, vagy 1000 lovas urai s ha nem is tartoznak a legfelsőbb négyszöghöz, vagy hatszöghöz, de az egykori huszonnégy országnagy hierarchiájának a tagjai. Mint a következőkben látni fogjuk, Attilának három nagyhatalomhoz és számos középhatalomhoz kellett előkelő követeket küldenie. Ezeket onnan vette, honnan az egykori tan-huk, birodalma legfőbb hűbéresei sorából. Edeko azt mondja, hogy ő időnként a királyi testőrség parancsnoka. Nyilvánvaló ebből, hogy a logádok felváltva a maguk kíséretével abban a kitüntetésben részesülnek, hogy őrségiét állnak a főkirály udvarában. Ez nem azt jelenti, hogy valamilyen királyi testőrség lenne és annak parancsnoki tisztét látnák el felváltva a logádok, hanem inkább azt, hogy főőrséget állítanak a maguk fegyveres erejéből. A hún főkirálynak ugyanis meg van a maga közvetlen parancsnoksága alatt álló magánhadserege is, mely a királyi törzs fegyverfogható harcosaiból kerül ki. Forrásaink tájékozatlansága különben itt se vezessen félre. Az ázsiai hunoknál éppúgy, mint a zsuan-zsuanoknál, türköknél, nagyszámú alkirályi és hadvezéri magas tisztségviselő van. Az európai hunoknál is tömege kell, hogy legyen ezeknek. A mi derék Priskosunk ebben nem ismerte ki magát és ezért a könnyebb megoldást választotta, az egész hún vezető réteget összefoglalta a logádok fogalmában.

A HÚN DIPLOMÁCIA.

Húnország és Kína között a századok folyamán igen élénk diplomáciai kapcsolat fejlődött ki, melyet köveitekkel bonyolítottak le. A követ írásos megbízó levelet visz magával, sőt esetleg magának a követségnek a célját is röviden írásbelileg összefoglalják. Ha azután a tan-hu is levélileg válaszol, tulajdonképpen nem is követség járásról, hanem futárszolgálatról van szó. Többnyire azonban a követ élő szóban adja át ura

üzenetét és joga van a tárgyalások lefolytatására. Ilyen alkalmakkor hosszú megbeszélések folynak a követ és az uralkodó között s hogy?.z; uralkodó tekintélyén csorba ne essék, valamilyen udvari tisztségviselő viszi a szót a követtel, igen gyakran egy-egy értelmesebb kínai emigráns. Az érintkezési formákban változás áll be akkor, amidőn a hún nagyhatalom aláhanyatlik és I. Ho-han-sa utódainál a követ gyakran parancsolólag lép fel és bizony nem egy ízben tűrhetetlen a modora. A követ bizonyos mértékben ki kell, hogy harcolja ura tekintélyét. Egyik-másik tiszteletlen követ azzal lakol, hogy a hún tan-hu hosszabb ideig csendes fogságban tartja magánál.

A hunok a fontosabb szerződéseket és megállapodásokat esküvel erősítik meg. Ősi lovasnomád szokás szerint, mely a szkítáktól egészen a honfoglaló magyarokig változatlanul fennáll, hogy az eskünek nagyobb súlya legyen, borba beleeresztik saját vérüket, összekeverik és megisszák a szerződés megpecsételésére. Erre az ünnepi aktusra a hunok a jüe-csi fejedelem koponyájából készített serleget használják fel.'·' Hasonló ünnepélyes esküt vétet ki a cs'uan-ku királyné híveitől, hogy az ő védencét ültetik be a főkirályi méltóságba.[70] Ez a szokás a maga hosszú élettartalmával és általános elterjedettségével igazolja, hogy a nemzetközi kapcsolatok tekintetében bizonyos kötelező formák alakultak ki. Ha megállapodás jön létre, békekötés esetén testvériségi szerződést is kötnek, mely ha őszinte, a két állam között szorosabb gazdasági kapcsolatokat is teremthet. A kínai udvar ilyen esetben éves ajándékok formájában burkolt adóval vásárolja meg a békét, amit külön is megpecsételnek azzal, hogy császári hercegnőt küldenek a tan-hunak feleségül. A császári család is *népes,* hercegnőkből bőven van és több baráti királynak is jut belőlük. Az ilyen összeházasodásnak tehát nem szabad túlnagy jelentőséget tulajdonítani. Mégis azok a barbár dinasztiák, melyek császári hercegnőt kapnak, a formalisztikus kínai szemlélet szerint többnek tekintendők, mint a többi barbár fejedelmi családok. A kínaiak azután szigorúan ragaszkodnak ahhoz, hogy a császári hercegnő az első feleség szerepét töltse be.

A kínai császár ajándékait a tan-hu is viszonozza. A két uralkodó közötti levelezésben szigorúan megállapított udvariassági formák uralkodnak. Az egymáshoz intézett levélhez használt papír nagyságától kezdve az uralkodók pecsétjéig minden részlet fontos.

Hiába erősítik meg a békét Ígéretekkel és ajándékokkal, igen rövid ideig tart az. Kína és a lovasnomád népek érdekei egymással ki *nein* egyenlíthetők. A kínaiak azzal vádolják a hunokat, hogy egyes határmenti törzsek a megkötött béke dacára betörnek a kínai területre és a szomszédos tartományokban pusztítanak és rabolnak. A hunok viszont azt vetik a kínaiak szemére, hogy ügynökeik útján állandóan izgatják az alattvalóikat és bár erről a kínai krónikák szándékosan hallgatnak, gyakorta az lehetett a baj, hogy a kínaiak a béke éveit arra használták fel, hogy északi és nyugati irányban messze előretolták hídfőállásaikat. Sokszor került összetűzésre a sor a cserekereskedés alkalmával, mert a kínaiak a megvetett barbárokat ravasz módon be akarták csapni. Nem egyszer a kínaiak maguk kezdték az ellenségeskedést.[71]

A Han-dinasztiával fennálló sokszoros rokoni és szerződéses kapcsolatokra későbben gyakran történik hivatkozás. A legtöbb zavart az emigránsok befogadása okozza s ebben mindkét fél hibás. Mert az emigráns előkelőségeket szívesen látják és gyakran igen magas bizalmi állásba helyezik. Megtörténik, hogy ők a hún diplomácia irányítói, némelykor pedig

hún hadseregek parancsnokai. Viszont a nyugtalan királyi hercegek is otthonra találnak Kínában. Később amidőn Kína túlsúlyba jut, a császár megtiltja a tan-hunak, hogy szökevény alattvalóit befogadja, kierőszakolja kiadatásukat. Tilalmazza azt is, hogy a hunok más lovasnomád népektol túszokat fogadjanak el. Ugyanakkor a kínaiaknak még a hún királyi hercegek sem elegendők kezeseknek.

A követek kínai részről rendszerint tábornokok, vagy udvari tisztségviselők, hún részről hol udvari foemiberek, hol pedig országnagyok. A követségek többnyire több személyből állnak és nagy kísérettel utaznak. Személyük sérthetetlen és csak egy ízben hallunk arról, hogy a kínai követet meggyilkolták.[72] Feszültség esetén a követeket vissza is tartják. Megtörtént, hogy egy alkalommal tíz követség volt hún, illetve kínai fogságban. Messze a határtól internálták őket s hún részről e célra valószínűleg a Bajkái-tó tavoleso környékét használták fel. Előfordul az is, hogy a kínai követek egész átlátszó módon becsapják a hún főkirályt és ez Ho-han-sa utódai alatt oda fajul, hogy a kínai követek kihívó magatartást tanúsítanak, a tan-hu pecsétjét ellopják és mással cserélik ki.[73] A gyakori levelezés magától értetődőleg csak úgy képzelhető el, hogy a hún udvarban állandó kancellária volt, művelt, írástudó, kínai és más nyelveket ismerő személyekből s ugyanilyen nyelvtudást kell feltennünk a követségek vezetőinél is, akik világlátott, a kínai szokásokat és viszonyokat, ceremóniákat jól ismerő egyének lehettek. A követek ezekben az időkben hírszerzők, kémek is *egy* személyben. A hírszerzés egyébként főleg vándorkereskedők és emigránsok útján történik, akik a legrészletesebbéin feltárják az ellenséges ország belső viszonyait. A diplomáciai tárgyalások természetesen a két szuverén között folytak, de volt érintkezés a szomszédos tartományok és országok fejedelmei, illetve főkormányzói között is.

Az adott szó szent volt és a hunok, mint minden lovasnomád nép, amit komolyan megígér, azt be is tartja. Nem igaz tehát nyugati forrásainknak az a tudósítása, hogy a hunok csalárdok és megbízhatatlanok. Furcsa ez a gyanúsítás éppen bizánci részről. Nem mindig a hunok voltak azok, akik a szerződéseket felborították, hanem a bizánci diplomácia dolgozott alattomos módon titkos ügynökökkel s igyekezett Attila alattvalóit fellázítani, koalícióra törekedvén, mint egykoron a kínaiak, akik a hunok nagyobb hódolt népeiből, a ting-lingekből, o^sunokból, sienpikből, o-huanokból húnellenes szövetséget hoztak össze. A bizánciak nem kímélnek pénzt, fáradtságot, ha lázadást akarnak szítani a lovasnomádok soraiban és Ígéretekben sincsen: hiány. Hasonló eszközökkel dolgozott a kínai diplomácia is, amely végső győzelmét nem kis mértékben köszönhette a hunokkal rokon népek támogatásának és a hunok belső megbontásának. Ilyen két ravasz és fölényes ellenféllel szemben a hunok sem nagyon válogathattak az eszközökben.

ATTILA UDVARI KANCELLÁRIÁJA, KÖVETEI™

Attila diplomáciája tehát hosszú, évszázados tradíciókra tekintett vissza. Kancelláriájában a legfontosabb szerepet a római és görög írnokok és titkárok töltötték be, kik közül egyik-másik kiemelkedőbb szerephez is jutott. A tekintélyesebb titkárok mellett nagyobb számmal lehettek tolmácsok és futárok is, akiknek a segítségét Attila gyakran vette igénybe, hogy soknyelvű és nagykiterjedésű birodalmának népeivel ál-

landó érintkezést tarthasson fenn. Római és görög tolmácsokon kívül kellett, hogy legyenek olyan egyének, akik a kínai, iráni, alán, különböző germán, szláv és finn nyelveket beszélték. Attila a nyugati kapcsolatok kedvéért szívesen választotta ki a kancellária személyzetét a meghódított dunai tartományokból s mivel ott elegendő számú alkalmas emberit nem talált, Aetius szívességből többször küldött írástudó, képzett embereket és pedig főleg keltákat. Ezek aligha lehettek rabszolgák, hiszen fontos szerepkört kaptak. Idővel honosíttattak és Attila érftett hozzá, hogy őket magához kösse, mert fejedelmi bőkezűséggel gondoskodott róluk.

A kancellária tagjai közül legelőkelőbb volt a pannóniai származású Orestes, Tatullus fia, akinek a nyugatrómai udvarban befolyásos Romulus comes lánya volt a felesége. Orestes igen tekintélyes és befolyásos ember az udvarban és Attila időnként követnek is alkalmazza. Hűséges embere a nagykirálynak. Attila halála után nyugatrómai szolgálatba lép, nagy befolyásra tesz szert és az ő fiából, Romulus Augustulusbol lesz Róma utolsó császára. A rómaiak számára igen előnyös volt, hogy egy ilyen befolyásos ember volt a főkirály közvetlen környezetében. Mellette ismertebb egyén a szintén pannóniai származású Oonstantius, aki Attilának és Budának teljes bizalmát bírja. Amidőn azonban rajtacsípik, hogy a sirmiumi templomi kincseket elsikkasztotta, a főkirályok kivégeztetik. Helyébe jön Aetius megbízásából a hasonnevű galliai származású Consltantius. Valószínűleg az ő ügykörébe tartozik a két udvarral való ügyek elintézése s követi tisztre is felhasználja Attila. Érdemes munkássága jutalmául a főkirály kieszközli a császártól, hogy egy gazdag bizánci örökösnőt adjanak hozzá s mikor ez a házasság nem sikerül, ebből diplomáciai bonyodalmak keletkeznek. Említés történik a moesiai származású görög Rustikiosról is, akit mivel a hún nyelvet értette, tolmácsul is felhasználtak, egyúttal kereskedelmi ügyeket is szokott intézni.

A kancellária magától értetődőleg nemcsak diplomáciai, hanem mindenféle közigazgatási ügyekkel is foglalkozik. Megfogalmazza és előterjeszti az idegen államok uralkodóihoz intézendő leveleket, nyilvántartja például a katonaszökevényeket is és igen valószínű, hogy mindazon teendőket ellátja, amelyek általában egy kancellária hatáskörébe tartoznak.

A követi tisztségre természetesen olyan előkelő személyeket használnak fel, mint amilyen az éppen szóbanforgó állam uralkodóját megilleti. A vandál királyhoz, vagy a nyugati gótok fejedelméhez Attila nem küld olyan előkelő követeket, mint a nagyhatalmakhoz. Attila nagyszámú diplomatái közül csak keveset ismerünk. Közülük Esla már Rua alatt kapott megbízásokat, de Attila is ismételten igénybevette szolgálatait. Az öreg és mogorva Berik, aki igen gazdag és tekintélyes ember volt, bizonyára csak olyankor kapott megbízásokat, amikor az ő érdes modorára szükség volt s amikor feszült viszony volt egyik-másik szomszéddal, Ilyenkor azután az öreg hún kellő eréllyel és gorombasággal tudta ura intencióit képviselni. Gőgös nagyúr volt Edeko is, aki minit emlékszünk rá, Maximinossal együtt utazott vissza Konstantinápolyból. Igen befolyásos és tekintélyes ember Onegesius öccse, Skoíttas, aki a keleti udvarban szintén megfordul követként. Ezeken kívül Attilának igen sok más diplomatája lehetett, kiket a nyugati római udvarba s a germán fejedelmekhez küldött ki, ismét mások, akik az iráni nagykirályhoz, a zsuan-zsuanok nagykánjához és a kínai császárhoz kaptak időnként megbízást. Csak ilyen hatalmas diplomáciai szervezettel lehetett világpolitikát űzni, éneikül nem. Már pedig Attila nagyvonalú diplomata volt és hatalmas áttekintéssel nemcsak Európa, hanem egész Eurázia viszonyait jól ismerte.

elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a hún állam külpolitikájával. Attila birodalmi politikáját a világuralmi törekvések hatják át. Egész életműve erre épül fel s korai halála miatt részben ábrándképek maradnak, részben pedig nagyobbrészt előttünk ismeretlenek azok a törekvések, melyek a nagy királyt fűtötték. Az arra legilletékesebb nyugati diplomaták egymással való beszélgetéséből tudjuk meg, hogy Attilának nemcsak Európában vannak imperialista törekvései, hanem Ázsiában is és hogy komolyan foglalkozik azzal a gondolattal, hogy előbb az ázsiai Szasszanida nagyhatalmat gyűri maga alá, mielőtt a két római birodalommal végezne. Uralkodása kezdetén még a hún uralkodókra annyira jellemző egyensúly politikának a híve: barátság a nyugati és ellenséges viszony a keleti birodalommal. Nem az ő hibája, hogy ehhez az alapelvhez nem maradhatott hű. Viszont Aetiust sem okolhatjuk azzal, hogy egymagában ő robbantotta volna ki a hún-római ellentéteket. Aetius nem hagyhatta veszni a keleti római birodalmat és pedig nemcsak egyetemes római érdekből, Tianern a nyugatrómaiak jól felfogott önző érdekeiből sem. Ezért közeledik egymáshoz a két római udvar – hiszen különben is Valentinianus csaknem mindent Theodosiusnak köszönhet, – és ezért igyekeznek a római diplomaták úgy a nyugati gótokat, mint a vandálokat a maguk szolgálatába állítani. Aetius valóban egyetemes birodalmi politikát űz, amikor még a távoli Rajna mentén is kiépíti a római érdekhálózatot a frank trónkövetelő támogatásával. Ezzel az új erőtömörüléssel Attilának számolnia kell és valószínűleg ezért ejti el átmenetileg a keleti hadjárat tervét, melyet csak akkor kezdhet meg, ha Európában a háta kellőképpen biztosítva van.

Amióta Buda meghalt, nincsen senki, aki terveit belülről keresztezhesse. A saragurok és akacirok megfékezése óta rendelkezésre állanak az összes, birodalmához tartozó lovasnomád népek erői. Úgy látszik, hogy nemcsak vaskeze, hanem talán még inkább a biztosított széleskörű autonómiák közelebb édesgetik hozzá még germán alattvalóit is. Eddig a nagy germán térségben örökös volt a bizonytalanság, most ennek vége, megszűnt a bellum omnium contra omnes, Attilának sikerült a Dunától északra és a Rajnától keletre az összes germán népek egységét megteremteni. Bizonyos mértékben tehát ezek az egyesített germán erők ugyanolyan támasztékai a nagy uralkodónak, mint egyéb népei. Attila birodalmi politikája tehát kifelé nagyvonalú, befelé pedig viszonylag szolid alapokon nyugszik. A világbirodalom nem követel nagyobb terheket és nem nyomja el jobban a népi erőket, mint az a káosz, mely Attilát és Ruáit Európa északi felében megelőzte, s mely őket Attila halála után követte. Túlzás volna ezek után azt állítani, hogy a hún birodalom elviselhetetlen teher lett volna a hódolt népek számára. Sem a közterhek, sem pedig a katonai szolgáltatások nem voltak súlyosabbak, mint bárhol másutt a világon. Attila egyénisége kétségkívül nyomasztóan megülte a hódolt fejedelmek lelkét, de kellett, hogy legyen személyének valamilyen varázsa, mely ezt a mindent elnyomó fölényt elviselhetővé tette. Kellett benne legyenek olyan uralkodói erények, melyek századokra nyomot hagytak a germánság lelkében, mely sokkal inkább megőrizte az idegen hódító emlékét, mint saját provinciális fejedelmeiét. Az bizonyos, hogy a mindant eltipró világhatalommal szemben mindenkor ágaskodnak a partikuláris erők, a provinciális érdekek és ha lehet ebben a korban már

erről beszélni, a népi erők is. De a világhódítók kortársaikra is hatnak és ez a hatás sokszor feledteti uralmuk elviselhetetlen terhét. A lovasnomád birodalmakat fölényes katonai erő, az uralkodó zsenije és az úrnép pompás szervező képességei tartják össze. Csupán propagandával és rémületkeltéssel birodalmat még soha sem hoztak össze. A propaganda megtartó és fejlesztő erő, de járulékos és meg kell hozzá, lennie a biztos bázisnak, mely nélkül bármily ügyes kezek alkalmazzák, hatástalan. A vasfegyelem, a kegyetlen szigorúság, a rémületkeltés nem konstruktiv erők és nem pótolják a vezető zsenialitását. Azét, aki Európa népeit összeszervezni és irányítani tudta és aki összhangot tudott teremteni a hún birodalmi célok érdekében a hún vezető nép és a hódolt népek széleskörű autonómiái között. A lovasnomád népek nem ismerik a merev mediterrán centralizmus szellemét és fegyelmezett közösségeket tudnak összehozni a hódolt népek széleskörű önkormányzatával és az ezzel összhangba hozott birodalmi közösségtudattal.

HÚN BÍRÁSKODÁS ÉS JOGRENDSZER.

A kínai krónikás valószínűleg felületes akkor, amikor azt mondja, hogy a hunoknak nem voltak törvényeik és életszabályaik, mert másutt éppen a kínai forrásokból szerzünk tudomást ezekről az „életszabályok”-ról. Mint minden nomád népnél, náluk is kialakult bizonyos szokásjog, mely azután az élet minden vonatkozására kiterjedt, hiszen ezek nélkül olyan hatalmas birodalmakat, mint amilyen a Maonné és Attiláé volt, kormányozni sem lehetett. Nemcsak vallási, hanem állami és gazdasági életük sokrétűsége is gazdag szobáisjogra vall. Kevés az, amit erről itudunk. Szabályozva volt náluk az örökösödés és a családjog is, ami általában a primogeniturának biztosított előnyt az ági örökösödéssel szemben. Aki egy harcos holttestét a harctérről magával hozta, azé lett annak családja és vagyona. Elismerték a harcos azon jogát is, hogy a foglyul ejtett ellenség az ő tulajdonába megy át. Ellenben a zsákmánynak csak egy része illette meg őket, a másik rész a törzsfőé és a főkirályé volt. Aki másra békeidőben kardot ránt, maga is kard álltai vész el. A rablás, tolvajlás szigorúan tiltott dolog s akit tetten érnek, kivégzik, vagyonát elkobozzák és családját rabszolgának adják el. Ennek a jogszabálynak állattenyésztő népnél különösen nagy a jelentősége, mert a lókötésre és a gulya elrablására ezernyi alkalom kínálkozik. Főbüntetésül a halálbüntetést alkalmazták, amelyet, ha katonaszökevényről vagy árulóról volt szó, a legnagyobb kegyetlenséggel hajtottak végre. Ezzel szemben a fogságbüntetés, – valószínűleg megfelelő börtön híjján, – csak táz napig tarthatott. Igen jellemző, hogy a mediterrán népek is szívesebben alkalmazzák a halálbüntetést és a száműzetést, mint a fogságot, viszont igen gyakori a várfogság az iráni népeknél. Akárcsak a rómaiaknál, az internálás bizonyos nemét alkalmazták. Kínai követségekeit gyakran internáltak s egy kínai tábornok tíz évig, egy másik pedig húsz éven át volt a hunok fogságában. Ily esetekben az illetőket valamelyik törzs felügyelete alatt a birodalom határaitól távoleső helyen telepítették le. Fogsága neom volt elviselhetetlen, szabad mozgása volt a törzs területén, meg is nősülhetett és ha érdemesnek látszott arra, később a hún közösr ségnek is tagja lehetett.[75] A szerződésekről, megállapodásokról és a nemzetközi jog szabályairól már előbb szólottunk s mint kimutattuk, e tekintetben a lovasnomádoknál évezredes jogszokások uralkodtak.

Nehezebb állást foglalni a *magántulajdon* kérdésében. Vándornépeknél rendszerint csak az ingóságok, a használati tárgyak és az allatok vannak magántulajdonban. A föld, melyet csak átmenetileg vesznek igénybe, iákkor is csak részben annak megművelése céljából, hanem inkább az állattenyésztésre, köztulajdon. A kínai krónikás szerint a föld a hunok osztott tulajdonában volt.[76] Ez az adat nyilvánvalóan tévedésen alapul. Egy mindig új vadászó és kihasználatlan, dús legelőterületet kereső nép számára mi értelme van az egyéni itíulajdonban lévő legelő, vagy szállásterületnek? Ha az egyes, törzseknek meg is van a maguk területük, ez még korántsem jelenti azt, hogy az szét volna osztva az egyes családok között. Legfeljebb a nemzetségeknél képzelhetjük el a külön tulajdont. A kínaiakat évezredekéin keresztül folytonosan foglalkoztatja a föld mikénti megoszlásának a problémája és a nagybirtokok időnkénti túltengése következtében állandó az elégületlenség és gyakran vezet forradalmi kirobbanásokra. De milyen jelentősége lehet ennek az első hún birodalomban, ahol az állatállomány és a bőségesein rendelkezésre álló füves térségek képezik a vagyon alapját és nem a rizs, vagy gabonatermő szántóföldek? Ennek a kínai adatnak csak akkor lenne értelme, ha feltennénk, hogy a földművelés sem volt ismeretlen a hunok előtt, melyet ha nem is maguk űztek, de mint a germán gótok szolganépségeikkel a legszükségesebb terményeket előállíttatták. Ez a feltevés egyáltalán nincs kizárva, de akkor is az osztoltt tulajdon csakis ezekre a szántóföldekre vonatkozhatik. De nem érthető a legelőterületekre, melyek az egyes törzsek és azokon belül legfeljebb az egyes nemzetségek köztulajdonai voltak. Viszont, mint előbb említettük, nehezen tételezhető fel, hogy egy oly fejlett mezőgazdasággal és iparral rendelkező államnak, mint amilyen Kína, a szomszédságában élve, a hunok egyoldalúan megmaradtak volna ősi primitiv vadászÓHhalíászó népnek. Az, hogy forrásaink a részletek tekintetében bizonytalanságban hagynak, még nem jogosíthat fel arra bennünket, hogy a hunok gazdasági fejlettségi fokáról kedvezőtlen képet alkossunk. Természetesen egészen más helyzet állott elő akkor, amikor a hunok déli Huang-ho kanyarban levő ősi száUásterületét a kínaiak elpusztították, majd birtokukba vették. Amidőn külsőmongoliai uralmuk is összeomlott és a szabadságukat féltő törzsek nyugati irányban kitértek, a vándorlás és bizonytalanság keserves útjára léptek.

Ugyanaz a hierarchia, mely az egész hún állami és társadalmi renden áthúzódott, érvényesült a jogszolgáltatásban is. A családfőnek, a törzs fejedelmének és magának a főkirálynak is szerep jutott ebben. Attila maga is ítélkezett népe ügyes-bajos dolgaiban, de természetesen csakis saját *királyi törzsén belül* és legmagasabb fokon nagyobb jelentőségű ügyekben. Értjük ez alatt az egyes törzsek, népek, *fejedelmi* személyekéit érintő ügyeket.[77] Egyébként főbenjáró ügyekben is a fejedelmek és törzsfők ítélkeztek. Arra nézve, hogy a birodalmon belül külön főbírói tisztségviselő lett volna, nincsenek adataink.

Attila szigorú, de igazságos bíró. Szigorú főleg az árulókkal és szökevényekkel szemben, vagyis nincs kegyelem, ha államellenes bűncselekményről Van szó. Itt büntetésül rendszerint a keresztrefeszítést és a karóbahúzást mondja ki. Priskost igazán nem lehet azzal vádolni, hogy a hunoknak barátja lenne. Mégis amit őnála a hunná lett viminaciumi kereskedő a hún birodalom jogviszonyairól elmond s ahogyan azt a római birodalmi viszonyokkal összehasonlítja, arra mutat, hogya hunoknál nagyobb volt a jogbiztonság, mint a klasszikus római jog hazájában s hogy

bár írott jog nagyszerű rendszere nem is szabályozta az élet minden megnyilvánulását, mégis a barbárnak nevezett hunok szokásjoga mellett az* élet elviselhetőbb volt. A viminaeiumi görög elbeszélését megerősíti maga Onegesius is, amikor egy bizalmas beszélgetés során kijelenti, hogy szívesebben marad szolgaként Attila oldalán, minthogy előkelő és befolyásos egyén legyen a rómaiaknál. Természetesen ehhez a kijelentéshez hozzá kell számítani azt a tényt, hogy Onegesius sokkal magasabb tisztséget viselt a hunoknál, mint aminő lehetett volna Konstantinápolyban, még patrícius rangban is! Egyébként Priskos tudósítása nem áll egymagában. Az elkeseredett Saivianus presbyter ismételten utal arra, hogy a barbár hunoknál, frankoknál és egyéb népeknél nem fordulnak elő olyan: szörnyű bűnök, mint a rómaiaknál, pedig ezek nem keresztény népek. Nem olyan kiszolgáltatott náluk a szegénység, nem olyan súlyosak az adóterhek, nem olyan embertelen a behajtás. Ezen kívül a hunok és egyéb barbár népek sem gonoszabbak, csalárdabbak, mint a rómaiak. Bármenynyire is a bűnöket ostorozó egyházi férfiú beszél a presbyterből, az *6* írása és a görög kereskedő szava bizonyság arra, hogy a nyugati civilizáció elöregedett és lezüllött keretei már nem bírnak olyan vonzó erővel és az új világ, mely a régi limeseken túl éled, kezd Európa népei számára, vonzóerővel bírni.[78]

A HÚN BIRODALOM PÉNZÜGYEI

tekintetében számos téves nézet terjedt el. Főleg Otto *Seeck*-nek. a hunokról adott leírása hemzseg a hibáktól és a téves következtetésektől. Az ő véleménye szerint a hún hadjáratoknak egyedüli célja a rablás és zsákmányolás és hogy az így szerzett értékek biztosítják a hún állam szükségleteit. A zsákmányra és a kikényszerített római évi adókra azért volt szükség, mert a hún államban hiányzott az adószedő apparátus. Seeck leírásából kétségkívül kitűnik, hogy az egyébként kiváló tudós egyáltalán nem volt tisztában a lovasnomád állam és gazdasági rend lényegével. Kitűnőéin illusztrálja tájékozatlanságát az a mondása,[79] hogy a hunok alkalmilag, egy-egy csatára egyesültek s egyébként minden törzsük élte a maga életét s hogy a hunok csak akkor kezdtek állammá szerveződni, amikor Afrika a vandálok kezére került és az afrikai gobonaszállítmány megszűnvén, a rómaiak nem tudtak nekik élelmiszert küldeni s így a hunok kénytelenek voltak maguk gazdálkodni.[80] Seecket a nyugati gótok példája tévesztette meg. Aki könyvünket eddig elolvasta, annak számára Seeck állításait nem kell megcáfolni, mégis megjegyezzük, hogy a hunoknak, mint húsevő népnek gabonaszükséglete csekély volt s ezt a szükségletet nem, a távoli Afrikából elégítették ki, hanem Pannoniából, mely már az övék ekkor s mely a jobb termésű években Itáliának is szállít, továbbá a Krimi félszigetről, erről az ősi mezőgazdasági centrumból és elsősorban saját szarmata lakosságuk termeléséből. Az afrikai piac elzárása csak Itáliában és déli Galliában éreztette hatását. Amilyen ez a feltevés, olyanok a többiek is. Nincsen semmivel sem igazolva, hogy a hunoknak ne lett volna adóbehajtó szervezete, hiszen századokkal előbb a bal t'o~ki király azért tör rá fegyveres erővel az o-huanokra, mert a hún adószedőket megkergették. Természetesen erről az adatról Seeck nem tud és ezért vonja le alábbi téves következtetéseit. De ami az ókortörténész Seecknél némileg menthető, az nem igazolható olyan magyar kutatóknál, akik őt egy és;

más tévelygéseiben szolgailag követik. Tehát, amint Seeck állítja a hunoknak nincsenek adószedői és nincsen adóigazgatásuk és ezért van szükségük a rómaiak által készpénzben &üldött évi adókra. Jól tudjuk, hogy a nomád birodalmakban az adók jelentős részét naturáliákban szolgáltatják be, de ezt a kései császári korban a fejlett római közigazgatás sem tudja már kiküszöbölni, amikor az állam pénzügyi helyzete annyira romlott, hogy a császári hivatalnokok is részben naturáliákban kapják meg a fizetésüket. Ami természetes a rómaiaknál, annak kell elfogadnunk a hunoknál is. Kétségbevonjuk azonban azt, hogy a ihún adók kizárólag naturális szolgáltatások lettek volna.

Seeck azután hivatkozik Ammianus[81] azon adatára, hogy a hunok a földmíveléshez nem értvén, földeiket alattvalóiakkal műveltették. Ezek a termés egy részét kötelesek voltak beadni. Diculescu pedig örömmel emeli ki a renegát Kelkhál azon mondását,[82] hogy a hunok mint valami farkasok rontanak rá alattvalóik termésére. Seeck ezzel a hivatkozással maga dönti meg azt a különben is kalandos feltevését, mintha a hunok élelmiszerrel való ellátása valamiféle kapcsolatban is lett volna az afrikai terméssel. Az, hogy a hunok naturális szolgáltatással gondoskodtak a gabonaszükségletükről, természetes és azon semmiféle kivetni való nincsen, mert a germánok is szolgáikkal műveltették meg a földeket és a római birodalomban is ősidőktől kezdve ismeretes volt az adónak gabonában való beszolgáltatása. Hogy azután a hunok kegyetlenebbek lettek volna, mint a rómaiak és a gótok az adó behajtásánál, abban őszintén kétkedünk, éppen nyugati és előbb hivatkozott forrásaink alapján.

A hunok élénk kereskedést űztek határaikon át s birodalmukban számos város volt. A kereskedők, iparosok évi adóikat csengő aranyban, vagy ezüstben kellett, hogy fizessék s a gepidák, gótok és egyéb népík sem járulhattak mindig csak marhával és gabonaneműekkel az állam, egy népes és nagykiterjedésű világbirodalom fenntartásához. Egyébként ha Attila kapzsi és pénzéhes volt, ha alattvalóit végletekig sanyargatta, miért mond róla mégis csak kedvezőt a viminaciumi görög és Salvianus? A birodalmi tarthatatlan viszonyokat még ő náluk is jobban igazolják az ismételten kitörő parasztlázadások.

Seeck[83] Attila pénzsóvárságát igazolandó, az analógiák tömegét figyelmen kívül hagyja és kiemeli, hogy mily könyörtelenül és kíméletlenül zsarolta a római birodalmat. Erre különböző módokat eszelt ki. Fő bevételi forrása Bizáncnak évente megismétlődő adója volt, amely a végén már elérte mai értékben a kétmillió márkát. Ezzel azonban nem elégedett meg, hanem hadikárpótlás címén külön hatalmas összegeket követelt, így 447-ben öt és félmillió márkát. A gyakori követküldéseknek is, - mondja Seeck – az volt a célja, hogy követeit az udvar megvesztegetvén, a kapott ajándékokból maga is részesedjék. Ezen ízléstelen bizánci pletyka megbízhatatlanságára már Bieirbach rámutatott. Emellett sarcokat vetett ki a városokra és igen tekintélyes jövedelmeket jelentett a foglyok váltságdíja is. Ha közelebbről megnézzük ezeket az állításokat, amelyek a bizánciak mértéktelenül nagy megterhelését és azt akarják igazolni, hogy a hím állam fő bevételei ezek a szolgáltatások voltak, akkor látjuk, hogy a keletrómaiak 434-től 446-ig évi 700, 447-től 450-ig 2100 fontot, 447-ben pedig külön 6.000 fontot, tehát összesen 23.500 font aranyat kellett, hogy átadjanak, ami békeidőbeli aranykoronára átszámítva nem több mint 25 millió aranykorona. De igen valószínűtlein, hogy a bizánciak ekkora összeget valóban kifizettek volna. Rómában ekkora ösz-

szeg még ebben a korban sem lehetett ritka egyik-másik milliomosnál. Mégis ha az adót átszámítjuk a világbirodalom szükségleteire, azonnal szembeötlik, hogy a birodalom kiadásainak milyen csekély hányadát fedezhették.

A harács, a zsákmány az ókor államainak rendes bevételi forrása. Minden germán népnél szokásban van és a rómaiak törvényes köntösbe öltöztetik. Az adóalany exisztenciáját fenyegető súlyos adózás miben sem különbözik az ellenséges terület végigzsákmányolásától. Az Attila által alkalmazott eszközök nem különböztök ettől az általános gyakorlattól. A hunok népét az állandóan folyó háborúk éppen a legszebb években vonták el a termelő munkától. Hadseregéről, bár népi hadsereg volt, Attilának éppúgy kellett gondoskodnia, mint a római császárnak zsoldosairól s ha nem is költött udvarára, építkezésekre, bürokráciájára annyit, mint az, kincstárából sok milliós hadi és diplomáciai kiadásokat kellett fedeznie. A vüágháború költségeit sem a győztes hatalmak fizették és Attila korában sem volt másképp.

FÖLDMÜVELÉS, ÁLLATTENYÉSZTÉS, VADÁSZAT.

A kínai krónikás szerint a hunok földműveléshez nem értenek és azzal nem is foglalkoznak.[84] Hasonlóan írnak az európai hunokról Ammianus Marcellinus és Claudianus. Természetesen ezt nem kell szószerint érteni, hiszen ugyanezen kínai krónika arról tudósít, hogy a gabona *egy* aszályos esztendőben nem érett meg.[85] Úgy kell ezt érteni, hogy ha maguk a hunok nem is foglalkoztak földműveléssel, alattvalóik közül sokan megművelték a földet és a termett gabona egy része a hunoké lett. Ha a termés nem volt elegendő, akkor a hiányzó mennyiséget kereskedelem, vagy pedig zsákmányolás útján szerezték be. Sokszor maguk a kínaiak szállították a szükségleteiket megfelelő ellenérték fejében. Földmívelő kultúra fejlődhetett ki elsősorban a Huang-ho melletti őshazában, melynek számos nyomiára akadunk, így a kínaiak említést tesznek egy külön hún búzafajtáról.

Főfoglalkozásuk az állattenyésztés, vadászat és halászat. Ismert házi állataik a ló, öszvér, szamár, juh, marha és teve. Fennmaradt állatneveik: t'o-hi = vádló, to-tu = ló, vagy öszvér, k'u-ti = öszvér, t'ok-t'o = teve. E szavaknak török megfelelőit a rontott kínai átírás miatt nem ismerjük.[86] Állatállományuk óriási. A jobb kok-le király foglyuleső 39.000 emberével 50.000 ló, szarvasmarha, szamár és teve és 600.000 juh jut a kínaiak birtokába,[87] egy másik fejedelem pedig, aki 38.000 emberével hódol meg 40.000 lóval és 100.000 más nagyobb háziállattal rendelkezik. Hogy ez milyen óriási mennyiség ebben az időben, arra a legjobb példa, hogy egyik lókedvelő császárnak csak 1200 lova volt. A ló olyan becses, hogy 10 aranyat is fizetnek ért©.[88] Az igénytelen hún lovak sokkal jobbak a kínai lovaknál s az ismert számadatból arra kell következtetnünk, hogy a hunoknál igen fejlett volt az állattenyésztés. Az állattenyésztés fejlettségére vall, hogy a legtöbb domesztikált állatfajta Kínában ott mutatható ki, hol a hún kultúrhatás erősebb volt, szóval az északon fekvő tartományokban.[80] Egyébként az állattenyésztés a helyi viszonyoknak megfelelően alakult. A hunok pl. elsősorban lótenyésztéssel, a tang-hu népek pedig szarvasmarha tenyésztéssel foglalkoztak. Az északi mongóliai őshaza, a Selenga és mellékfolyóinak a völgye, a Bajkál-tó kitűnő al-

kalmat nyújt a halászatra, még fontosabbá vált a halászat a déli szibériai nagy és bővizű folyók menti második hazában. A sivatagi övezetben a ló szerepét a teve tölti be, melyből a hunoknak szintén jelentős állománya volt. Gyapját szőttesek készítésére használják fel. Különösen sok a teve Keletturkesztánban, így San-san hűbéres királyságban.[90] Marhatenyésztéssel elsősorban a tung-hu, disznótartással pedig a mongol népek foglalkoznak.[91]

Már a kis gyermek megtanulja a nyíllal való bánásmódot s egyelőre ügyességét madarakon, menyéteken, patkányokon s más kisebb állatoIton próbálja ki. Játszva ismeri meg a későbbi félelmetes hadieszközt. A felnőtt férfi bőven válogathat a nagyobb vadban. Hatalmas területeiken nemcsak farkas és róka barangol ezerszámra, hanem párduc, medve és oroszlán is. A háziállataik húsa mellé így kerül asztalra mint egyik fő táplálék a friss vadpecsenye. Az állatbőrökből készítik a család ruháit és marad a szebb bőrökből a kereskedésre is. Különben a ló és szarvasmarha, valamint a juh is keresett áru.

A tömegvadászatoknak a hunoknál több féle okból nagy a jelentősége. Az állattenyésztő pusztai népeknek legveszedelmesebb és legkártékonyabb ellenségei a vadállatok. Egy üyen nagy vadászattal hosszú időre meg lehet tisztítani egy-egy törzs lakóterületét a káros vadaktól. Közben egész országrészeket felhajtanak. A vadászat zárt lovasalakzatokban történik, tehát a hunoknál a tömegvadászat egyúttal nagyobb szabásújiadgyakorlat is. A felvonulás, a terep felosztása, a mozgó lovasalakulatok feletti diszponálás nemcsak arra jó, hogy a harcosok testi ügyessége fejlődjék, hanem arra is, hogy a lovascsapatok összeszokjanak és fegyelmeztessenek. A hajtóvadászat hún hatás alatt a Hanok alatt Kínában is elterjed. Dzsingiz kán törvénykönyvében a vadászatot a harcosok iskolájának nevezi és az ügyes vadász egyúttal jó katona.[92] Jó iskola a vadászat a vezetőknek is, mert megtanítja őket a vezetés művészetére és a terepviszonyok, a háborús adottságok áttekintésére. A hún harcmodort csak olyan lovas csapatokkal lehet alkalmazni, amelyek kitűnően összeszoktak a zártrendű gya.korlatokban, tehát ahol adva van a kollektív együttműködés és fegyelem. Ezt meg kell szokni s erre jó iskola a vadászó hadgyakorlat. Megtanulja a harcos a portyázást, anélkül, hogy a zsákmányolás lazítaná a fegyelmet. A hún hadsereg az egyéni és tömegkiképzés fejlett és mesteri példáját nyújtja. Az állattenyésztésnek különben a mozgó harcok szempontjából is nagy a jelentősége, mint ahogyan erre még rá fogunk mutatni.

A HÚN IPAR ÉS KERESKEDELEM.

Már ismételten foglalkoztunk azzal, hogy a nyugatiaknak milyen szegényes az elképzelése a lovasnomád kultúráról és hogy mennyire tévednek, mikor valamilyen egészen primitív félvadaknak tartják őket. A hunok úgy Ázsiában, mint Európában hatalmas világbirodalmat alapítottak és hosszú, sok évszázados harcaik, kalandozásaik és vándorlásaik során az akkori eurázsiai vüág valamennyi kultúrájával megismerkedtek. Ha nem is váltak tehát földművelővé, vagy városlakóvá, sohasem, voltak oly primitív és vad nép, mint.amilyennek őket még napjainkban is leírják.

A lovasnomád népek általában kiváló kereskedők. A vadászattal és állattenyésztéssel együtt jár a kupeckedés elsajátítása. Az élőállat és a

prém mindig a legbecsesebb csereeszköz, a nagy vándorló nyájak pedig a cserekereskedelem korában a legkiválóbb mozgó tőkék. Mint látni fogjuk, a hunnak a főitápláléka a hús. A nagy nyájak tehát részben a saját szükségleteiket fedezik, részben pedig mint minden lovas népnél a hadakozás nélkülözhetetlen ellátó oszlopai. A hunok elsősorban élőállattal, másrészt nyers és kikészített bőrrel, valamint szőrmével kereskednek. Kína szomszédságában élve nemcsak pompás teherbíró lovakat adnak el, hanem nagy a kereslete a marhának és a juhnak is. Kína ugyanis már akkor is túlnépesedett. Városi, civilizált életet él, (ezért van szüksége szőrméből és bőrből nagy importra. A tan-huk és Hanok birodalma között tehát évszázados kereskedelmi kapcsolat alakult ki és pedig legalább is az első időikben árucsere útján. A kínai Si-ki krónika leírja, hogy a hún és kínai uralkodóházak között létrejött családi kapcsolat következtében igen szoros kereskedelmi forgalom alakul ki. Az eunuch Jue, aki az egyik Han császári hercegnő kíséretében érkezik a hún főkirály udvarába, boszszút forral hazája ellen, mert kietlen száműzetésnek tartja a hún udvarban való életét. A krónika élvezetes leírása erősen emlékeztet arra a beszélgetésre, melyet századok multán Priskos folytat a renegát göröggel Attila udvarában.

„A hunok eddig nem fogadták szívesen, ha a kínai császár kész, vagy nyers selymet küldött ajándékba. Országuk egész népessége nem több, mint a Hanok egy országáé. Mégis hatalmasabbak náluk, mert táplálkozásuk és ruházatúik más, amilyet a kínaiak nem tudnának használni. Ha most a tan-hu megváltoztatja népe szokásait és a kínaiakat utánozza, akkor teljesen kínai befolyás alá fog kerülni. Ha selyemből készült ruhában lovagolnak a bozót és a tüske dolmányukat és nadrágjaikat ronggyá tépi. A selyem nem versenyezhiet jóságban és tartósságban a bélelt dolmányokkal. A hún eldobja a Kanoktól kapott élelmiszert, mert a tejeskása jobban ízlik neki.”[93]

A nyugtalan kínai eunuch tehát olyképp áll bosszút, hogy propagandát csinál a hún udvarban a kínai áruk és szokások ellen.

De felkelti a főkirály hiúságát és gőgjét is. Láttuk, hogy rábeszéli, használjon nagyobbalakú papírt a kínai császárhoz intézendő levélben, mint amekkorát az küld neki. Ugyanezen érdekes feljegyzésből megtudjuk, hogy Jue rávette a tan-hut arra, hogy udvarában létesítsen egy irodát, mely feljegyzi az ember és állatállományra vonatkozó számadatokat és megtanítja a hunokat a könyvelésre. Amikor azután a kínai császár követeket küld a tan-huhoz az eszes kínai kioktatja földiéit:

„Han követe ne beszélj sokat, hanem inkább nézz utána annak, hogy a selyemáru, rizs és a rizs-maláta, amelyet a Han küldött, jó és megfelelő minőségű legyen. Miért akarsz másról beszélni? Ha a szállítandó áruk meg vannak és jók, akkor az üzlet létrejön, de ha nincs meg és rossz, akkor ősszel lovasaink elmennek terméseitekért, leszedik és betakarítják.”

Ebből a részletből is láthatjuk, hogy a hún-kínai forgalom nem volt egyoldalú. Ne feledkezzünk meg arról, hogy nemcsak azok a kínai áruk jöttek be Húnországba, melyeket a kínai császár évi ajándékul küldött, hanem a határszéli kereskedelem útján ennek sokszorosa. A Kr. e. 141-ben kötött béke után különösen élénk csereforgalom alakult ki a nagy fal kapui mellett. A kínai lókereskedők ennek megfelelően elsősorban, az északi tartományokban laknak.[94] A hunok a nagy fal tövébe gyűjtik össze áruikat nyílt piacra. A kínai kereskedők viszont béke idején bejárják

még a távolabb fekvő hún területeket is.[95] Hogy mi minden kerül a fejlett kínai ipar termékeiből a hunokhoz, megtudhatjuk azokból a jegyzékekből, melyekben a kínai császár felsoroltatja a tan-hunak küldött ajándékokat. Ezek az ajándékok természetesen éppúgy, mint a keletrómai császár későbbi „adományai”, tulajdonképpen burkolt évi adók, vagy pedig szintén kényszerű időszakos szolgáltatások. Kr. e. 174-ben a császár a következő ajándékokat küldi:[96] egy virágos selyemruha, melyet addig maga a császár viselt, egy hosszú díszes tunika, selyemből készült talár sokszínű hímzett mintákkal, egy fésű, arannyal díszített öv, arany övcsat, 10 darab sávos selyem, 30 darab sokszínű díszekkel átszőtt selyem, 40 darab vörös, 40 zöldszínű selyemszőttes. De exportálnak a kínaiak ezeken kívül nyersselymeket, kész selyemruhákat, brokátot darab és fontszámban, lakkokat és más anyagból készült dísztárgyakat. Az élelmiszer kereskedelem legjelentősebb tétele a rizs, gabona, maláta,[97] de valószínűleg küldenek különféle déligyümölcsöket is. A rizst nemcsak nyersen, hanem, főtt és szárított állapotban is szállítják. Hogy a nemesfémeknek milyen a szerepe az árucserénél, nem tudjuk. A hún hadseregnek minden esetre szüksége volt acélra, rézre, bőrre és ipari fára egyaránt. A gyakori pusztító hún betöréseknél rengeteg arany, ezüst, drágakő került a hunok birtokába. De azt is fel kell tennünk, hogy egyes fémeket a hún birodalom területén is bányásztak. A zsákmányban sok olyan használati tárgy volt, -amit a hún harcos a városokban már megismert és később otthonában fel tudott használni. Ilyenek a háztartási eszközök, bútorok és ezer olyan apróság, amit a sátrában elhelyezhetett.

A nemesfémek azonban a marhát és lovat, mint csereeszközt bizonyára később sem szorították ki, mert a hún export viszont mindig ezekre fektette a fősúlyt. Különben még a Hanok Kínájában is az állatbőr és szőrme megmaradt csereeszköznek. Nagy szerepe volt a szőrmekereskedelemmek is, mellyel elsősorban a nyugaton lakó ting-ling és a keleten élő o-huan nép' foglalkozott, Attila korában pedig a Volga mentén élő török és ugor népek. Az o-huan nép adóját is szőrmében és szőttesben fizette, melyet azután a hún adóbehajtó tisztviselő kíséretében levő kereskedők vásároltak össze.[98] Ebből az adatból nemcsak az tűnik ki, hogy a virágzó hún kereskedelem az összes Kínától északra fekvő területeket behálózta, hanem egyúttal az is, hogy az alárendelt népek naturáliákban fizették adójukat, ami azután Európában is a hún adózás alapja maradt.

A határszéli kereskedelem természetesen nem volt mentes a zavaroktól. A kínai kereskedők, akárcsak nyugati kollégáik, elsősorban a görögök, minden alkalommal megkísérlik becsapni a lenézett barbárokat.” Ebből összetűzések, verekedések keletkeznek. A két ország között a hadiállapotot nem mindig a hunok erőszakossága váltja ki. Így 128-ban maguk a kínaiak támadják meg a határmenti kereskedelmi telepeket.[100]

A külföldi, interkontinentális kereskedelmet első sorban a kínaiak bonyolítják le. A fő kereskedelmi útvonal Kuku-chotóból indul ki észak felé és Kan-su tartományból nyugat felé. Ez utóbbi a híres nyugati karavánút.

A kínai ipar főleg selyemárukban, díszárukbaja túltermelt és a kínai terjeszkedésnek egyik fő célja az volt, hogy ezen termelés számára piacot biztosítson. A hún birodalom lakossága a kínai ipar egyik legnagyobb fogyasztója. Ez az a terület, ahol a legselejtesebb árukat is elhelyezhetik s mivel minden erőfeszítésük dacára sem sikerül a hunokat rá-

bírni arra, hogy a selyem és egyéb kínai készítmények általános fogyasztására áttérjenek, a nyugatázsiai és európai piacot igyekeznek megszerezni. Ebből magyarázható az a végkimerülésig folyó küzdelem, melyet a hunok és a kínaiak a nyugati karavánút birtokáért folytaltnak. Természetes, hogy a csaknem szakadatlanul folyó háborúk idején a kereskedelmi forgalom a két birodalom között majdnem teljesen megszűnik és a kínai iparnak még a legnagyobb fegyveres sikerek után is súlyos árat kellett fizetnie imperialista törekvéseiért.

A karavánkereskedelem a legkockázatosabb vállalkozás. Kínának több nemzedék irtózatos véráldozatai után is csak rövidebb időre sikerült a nyugati karavánutat birtokbavenni. Utána ismét visszaállott a régi helyzet, minden karavánon szállított áru után nehéz sarcokat, vámokat kellett fizetni az útbaeső országokban és a szabad forgalmat sokszor hosszú időre megbénították egyes népek, vagy alkalmi rablóbandák. Több ezer évnek kellett eltelnie addig, amíg a világkereskedelem útjai tengeren és szárazon biztonságossá váltak. Barbárok, kalózok, tengeri hatalmak, lovagi várak és világhat almák, melyek a tengeri forgalmat és a nyersanyagokat feltartóztatják, vagy újabban monopolizálják, mind valamenynyien hangos bizonyítékai annak, hogy a jogcím változott néha, de a lényeg azonos maradt.

A hunok Európába való átköltözése természetesen a felvevő piacot is nyugatabbra tolta át. Attól kezdve, hogy a hún hatalom súlypontja a Duna völgyébe került, természetesen a két római birodalommal jött létre szorosabb kereskedelmi kapcsolat. Az áruk minőségéről és mennyiségéről a kitűnő nyugati krónikások egyetlen adatot sem tartalmaznak s így korántsem tudunk olyan képet alkotni, mint amikor kínai krónikások tudósítására támaszkodtunk. Valószínű, hogy a hún export ekkor is főleg élőállatokból, szőrméből, prémekből, valamint állatbőrökből került ki, míg a rómaiak elsősorban luxusárukat és ruházkodáshoz szükséges készárukat szolgáltattak.

A kereskedelem fő útvonala kelet felé Pontustól északra az Araltóig vezetett s ott ágazott el Kína, Irán és India, valamint belső Szibéria (Minusszinszk vidéke) irányában. Nyugaton három fő út volt a legfontosabb, az első a Szerémségen és Moesián át Konstantinápolyba vitt, a másik Aquileián keresztül Itáliába, a harmadik pedig a Duna vonalán és a Rajnán át nyugatnak. A belföldi forgalmat szolgálta a Volga-Kâma, valamint a Szilézián át a Baltikumhoz vezető útvonal.[101] Különösen élénk volt a hún kereskedelem a keletrómai birodalom felé. A forgalom javarésze az erre a célra kölcsönös megegyezés alapján kijelölt határvárosok nyílt piacain bonyolódott le. A görög kereskedők csalafintaságai miatt állandóak voltak az összetűzések, amelyeket azután vagy diplomáciai úton, vagy pedig háborúval intéztek el. Az évi adót a császár már nem selyemben s általában áruban, hanem nemesfémben és pedig főleg aranyban fizeti. Ezen évi szolgáltatások, valamint a zsákmányolások következtében hatalmas értékek halmoztattak fel a hún birodalom területén, az udvari kincstárban és az országnagyok tulajdonában.

A virágzó belföldi és nemzetközi kereskedelemhez, a birodalom óriási szükségleteihez kell mérnünk a hún ipart is, amely tipikus háziipar. A hún ipar a család szükségleteinek a kielégítését és a hadi felszerelésről való gondoskodást egyaránt szolgálja. Éppen emiatt a háziipar elképzelhetetlenül sokrétű. *Fehér* Géza,[102] Groot és Stein Aurél egybevetésével

meggyőzően utal arra, hogy a hún és rokonnépek között a vár-, ház- és sáneépítés tudománya sem volt ismeretlen, amit nemcsak a bolgár és avar maradványok, hanem Priskosnak Attila fővárosáról adott leírása is igazol. Az Alföldtol Külsőmongóliáig terjedő területről még rengeteg leletet kell feltárni és egymással összefüggésbe hozni, hogy ebben a kérdésben teljesen tisztán lássunk.

Míg a lenből, bőrből, vászonból, szőttesből készült kucsmát, zekét, egyéb ruhaneműt és a sarut maga a család is elkészíthette, számtalan olyan házi szükségleti tárgy volt, amit csak a törzs mesteremberei készíthettek el. Kezdve a sátoron, a szekéren, a nyergen, lószerszámon, fa- és bortömlőkön, egyszerűbb bútorokon, a prémes ruhák, a hanoi öltözetek, a kupák, rézüstök, csattok, szijjak, bőrövek, az arany- és ezüstből készült díszművek és a vasból készülő tárgyak előállításához már az iparosok tömegére volt szükség. Így tudjuk azt, hogy a hunoknak fejlett asztalos iparuk kellett, hogy legyen. Tőlük tanulják meg a kínaiak a szék használatát és átveszik a hún ágyat is. Feljegyzik, hogy Ling-ti császár hún ágyat, széket s függönyt használt és e divatot követte az egész udvar.[103]

Még több embert igényelt a hadfelszerelési ipar. Minden iparos mesterség közül a legelőkelőbb helyet a kovácsok foglalták el. kiknek még a vallásos életben is szerepük volt. Kardot, lándzsát, jó ijjat, horgászáshoz szükséges szerszámokat, páncélt, sisakot, fémtálat, bögrét és fazekat csak mesterember tud csinálni. Valami segítséget ugyan jelentett a pannóniai és alsódunamenti városok idegen iparossága, de ezek a közszükségletet *nem* tudták ellátni. A királyi udvar és az előkelőbb körök kifinomultabb igényét csak fejlettebb iparosság tudta kielégíteni. Ezért az uralkodót és a törzsfőket, az alárendelt népek fejedelmeit az iparosok hatalmas rétege veszi körül s az udvarban nemcsak fürdőmesterek és építészek, hanem nagyszámú mesterségét művészi tökélyre emelő más iparos is volt, akik versenyre keltek a nagy európai és kínai civilizációk raffinait városi mestereivel is. A szükségleteket és a sokrétű fogyasztást ugyanis importárukkal fedezni nem lehet.

Főleg a hadseregnek volt igen sok iparosra szüksége. A hunok hatalmas folyókon keltek át, ez csak úgy képzelhető el, hogy voltak hajóácsaik, akik tutajokat és csónakokat készítettek. Hordókban helyezték el az italt, fáiból készített palotákat emeltek, várakat ostromoltak stb.

A hunok elmaradottságáról ezek után éppoly kevéssé lehet beszélni, mint ahogyan megdőlt az a mese is, hogy a lovasnomádok életszínvonala bármiben is mögötte állna az egykorú germánok, vagy szlávok kezdetleges mezőgazdálkodásának. Azok a romjaikban is impozáns épületmaradványok, melyek az egyes lovasnomád hódítók emlékét őrzik, az avar gyűrűktől és a bolgár sziklaépítményektől India és Karakorum környékének maradványaiig, mind azt igazolják, hogy a puszták kemény lakói az élethez értettek s bár más volt annak üteme, nagyot és szépet tudtak alkotni.

Minden tudományos munka írójától megkövetelik, hogy újat nyújtson és általában új mondanivalója legyen. Nehéz dolog ez ott, ahol a források mélyen hallgatnak és a letűnt kultúrák tárgyi emlékei feltárva s főleg rendszerezve nincsenek.

A hún szellemi és tárgyi kultúra anyagának ismeretében revideálni kell azt a sok téves feltevést, mellyel a hunok barbár voltát igazolták. A hunok államszervezete, társadalmi és gazdasági életszínvonala miben sem állhatott a nyugati germánoké mögött. Ez a megállapítás vezet el bennünket csak a hún világ tisztultabb megítéléséhez.

RUHÁZAT[104]

A hún ruházat nem speciálisan hún, hanem általában azonos a lovasnomádok célszerű öltözködésével. A ruházathoz marha- és szarvasbort, néha medve és disznóbőrt, bárány, róka s egyéb állatok prémjét használják. Birka és kecskeszőrből készítenek gyapjút, a kender mint. nyersanyag kevésbbé ismert.[105]

Legjellegzetesebb ebből a szempontból a nadrág, melyre a lovasnépeknek nagy szükségük van s iez a hunoknál, szkítáknál azonos. Természetesen túlzás volna arról beszélni, hogy évezredeken keresztül csak egyféle ruha lett volna. Az a ruha, melyet forrásaink leírnak, egységes tipusú ruha, egyben pedig hadiöltözet. Ezt α ruházatot Vu-ling, Csaó fejedelme annyira használhatónak tartja, hogy lovasságát hasonló felszereléssel látja el. A kínai fekete és sárga bőrből készült nadrág hún hatásra vall.[106]

Az alsóruha lenből és vászonból készült s addig viselik, amíg el nem rongyolódik. Ezért az zsíros, piszkos, pusztalakókat esőtől, hidegtől egyaránt óvja. A zsírral itatott „tölgyfagatya” mindig puhán és tisztán tartja a bőrt! Sot ez a tisztaság és bőrápolás speciális pusztai módszere, amely fürdés nélkül biztosítja a test egészségét.[106] Ebből még korántsem lehet azonban következtetni arra, hogy a hunok tisztátalanok lettek volna. Az erre vonatkozó tudósítások mind erősen túloznak. A felső öltözet állatbőrből készült hosszú dolmány, szoros ujja véggel, leér egészen a térdig. Ezzel a dolmánnyal a lovasnomád azonnal megkülönböztethető bármely nyugati, vagy távolkeleti néptől, kik általában bővebb ruhadarabokat viselnek. Míg ezek az idegen népek a ruhát csattal fogják össze, a hunok gombokat használnak, és pedig jobbról balra gombolnak. Ha mégis találunk náluk fibulákat, azok csak díszül szolgálhattak. Az állatbőrből készült dolmányt díszítésül és a hideg elleni védekezésül szőrmékkel bélelik ki, vagy pedig a szőrmét rávarrják a ruhára. Bőrruhájuk hideg és meleg ellen egyaránt védi őket, akárcsak az alföldi juhászt az öltözete. A dolmány alatt van a szintén bőrből varrott, többnyire szűk nadrág, rendszerint pantalló, melyet a csizmában fognak össze. A dolmányt derékon összekapcsolható bőröv tartja össze, melyen bőrkarikák lógnak és ezekre akasztják rá a közelharc fegyvereit, de a régebbi időkben az ellenség skalpjait is. A csizma kecske-, vagy marhabőrből készült, befedi az egész lábszárat, idomtalan jószág, mely kitűnően véd a hideg ellen, de annál nehezebb benne a gyalogjárás. Fövegük hosszú, visszahajtott hegyű borkucsma, többnyire szarvasbőrből, de néha nemezből is, melyet ma is megtalálunk a magyar Alföldtől egészen Mandzsúriáig. Némelykor tollforgó, vagy fibulával oldalt felerősített cobolyfark vagy fácántoll ékesíti. Egyesek süveg helyett díszesebb sisakot viselnek.[107]

A csizma a kengyellel együtt Kínába és Európába is átkerült és ez utóbbit ők hozzák itt divatba. Kínában a csizmát a Han korszak előtt nem is ismerik[108]

Hangsúlyozzuk, hogy ez a hún ruha a lovasnomádok egységviselete, de ez nem jelenti még azt, hogy uniformis lenne. A különböző fajtájú bőrök, a változatos szőrmedíszítések alkalmazása következtében ugyancsak tarka öltözet benyomását kelti, mely a divat következtében évezredek alatt sokat módosult. Annyira célszerű, hogy alkalmasabbat a pusztai népek számára ma sem lehet készíteni.

A hún közvitéz egyszerű ruházata és a fejedelmek pompás öltözete között csak az a különbség, hogy az utóbbi jobb anyagból készült, szebben varrott s arannyal, ezüsttel, prémekkel díszesebben berakott. Kucsmájuk is ékesebb és hosszabb és a fehér hún tegin ruházatából arra következtetünk, hogy a főembereket elsősorban kucsmáik alapján lehetett megkülönböztetni. Mosolyogni lehet azon, hogy ezt a fölöttébb észszerű ötltözéket akarják a kínai kalmárok felcseréltetni a maguk színes, de könnyen szakadó selyem ruházatával. A puszta törvénye azonban mindenre kiterjed és áll ez elsősorban a ruházatra, de nem kevésbbé a pusztai népek lakására, a sátorra.

A LAKÁS.

A nomád ritkán megy fedél alá, ezért nem házakban, falvakban, városokban, várakban, hanem szabad térségeken, sátrakban lakik, melyek marhabőrből, nemezből készülnek.[109] Már a szkítáknál is ismeretes az ernyős, nagy és erős szekér, amelyben a nők, gyermekek és aggok megteszik a végtelen hosszúságú nagy utakat. A család házi felszerelését, értékeit is abban tartják. A szekérnek számos változatát ismerték és azt a helyi, valamint gazdasági szükségleteknek megfelelően alkalmazták. Maga az életerős hún férfi, embernyi sorba került fiaival, vándorlás közben, lóháton nyargal, jó időben a földön alszik, sátor és szekérfedél alá csak akkor *megy,* ha erre az időjárás viszontagságai kényszerítik. A sátor berendezése gazdag. A sátor bejáratát függöny takarja, oldalára szőnyegeket aggatnak s a földet is azzal borítják be. A sátorban ágyak, asztalok, székek vannak. Ha valahol tábort vernek, középre kerülnek a családok sátrai. Ezeket körülveszik a harcos férfinépség sátrai, végül az egészet a szekérvár övezi. Ez pótolja náluk a rómaiaknak alkalomról-alkalomra épített föidsánc-táborát. A szekérvár meglehetősen elterjedt a régebbi időkben, megtaláljuk a germánoknál is. Azt írják, hogy a lovasnomádot szorongó érzés fogja el, ha házakba, falak közé kerül s hogy csak végső szükségben húzódik meg ott. Bár a sátor meglehetősen véd a hideg ellen, főleg ha hóval hányják körül, a hunok előtt nem ismeretlen a vályogkunyhó sem, s faházakat, falakat is építenek szükség szerint, ha valahol állandóbban megtelepülnek. A lovasnomád könnyen megszokja az új környezetet és ezért, ha mindig vissza is vágyik a puszták nagy és tágas térségeire, meg tudja szokni a kötött életmódot.

SZOKÁSOK.

Bár a nyugati adatok meglehetősen hézagosak, így is meg lehet állapítani, hogy mennyi sok rokonvonás van a hunok és a másik nagy vándornép, a szkíták között. Természetesen itt több olyan régi hadi szokással állunk szemben, amelyek feltűnnek szélesebb körben, így a germánoknál, sőt az indiánoknál is. Herodotos[110] elbeszéli, hogy a szkíták ellenségeik levágott fejét a szem magasságában körbehasítják és a koponyát belülről kitisztítva, bőrrel vonják be, vagy bearanyozzák s ünnepi alkalmakkor kupának használják fel. Kun-sin tan-huról hasonlót jegyeznek fel, aki a jüe-csi király fejéből csináltatott magának kupát. A skalpolás divatban volt mindkét népnél, a szkíta harcos ilyen módon bizonyította,

hogy mennyi ellenséget pusztított el. Hogy ez a hunoknál is szokásos volt, a Nőin ulában talált sírlelet bizonyítja, melyben 17 varkócsot leltek. Mindkét nép ismeri a vérszerzodést is. Ezek mind olyan szokások, melyek közös ősi vallási okokra visszavezethetőleg számos népnél megtalálhatók.[111]

A kínaiak mint rokon fajtájú nép hasonló ugyan a hunokhoz, de mégis megkülönböztethető. Nemcsak azért, mert más a ruházatuk, hanem külső embertani formájában is. A hún, akárcsak az északi, „barbárokkal" keveredett északkínai, magasabb a délkínainál. Szakállt viselnek„ mely szokás ezután az északi tartományokban is elterjed.[112]

A lovasnomád népet a nehéz testi élet megtanítja a keménységre. Aki nem bírja az iramot, az elbukik. A közösségnek a már semmire sem használható öregek csak megtűrt tagjai. Ebben bizony a hunok nem követik szomszédaik, a kínaiak példáját, hol az öregség megbecsülés tárgya. Erről is a derék Csung-hang Jue világosit fel bennünket. Midőn az egyik kínai követ szemére vetette a hunoknak, hogy miért nem becsülik meg az öregeket, a körmönfont kínai emigráns ekként válaszolt:

„Ha valaki a hadi néppel kivonul a katonai gyarmatokba, vagy pedig a kínai császár hadi állomásaira, akad-e vérrokonai között olyan öreg ember, aki lemondana meleg és vastag ruhájáról, legkövérebb és legjobbízű falatjairól, hogy odaadja a harcosnak, hogy az úton ehessen és ihasson?"

„Ez igaz" – felelte a kínai követ.

„Nos – folytatta Jue – a hunoknál mindenki tudja, hogy a háború és a harc mesterség és mivel az öregek és gyengék a fegyvert nem bírják, kárpótlásul a legjobb kövér ételeket az erős és izmos férfiaknak adják oda, hogy így saját védelmükről és biztonságukról gondoskodjanak, így védik és oltalmazzák egymást mindig apák és fiuk. Miért állítod tehát, hogy a hún nép az öregekkel rosszul bánik?" Ez a talpraesett válasz nemcsak a hunok katonai erényeiről tesz tanúságot, hanem bár kemény tanítás, bizonyítja erős közösségi szellemüket is.[113]

A CSALÁD

rendszerint együtt vándorol a harcosokkal a téli és nyári szállásokra, így a nők megszokják a steppe-élet sanyarűságait. A harcosok feleségei és anyjai kemény házi munkával töltik el életüket. Nyugati szemszögből meg lehet érteni Ammianust,[114] aki erkölcstelennek tartja a hunok életét, de aki a sok analog esetet ismeri, nem csodálkozik azon, hogy a hunoknál, mint a többi török népeknél a többnejűség megszokott dolog. Természetesen nagyobb háreme csak a főembereknek és gazdagoknak van. A nő pénzbe kerül, mert szüleitől megveszik. Ezért a sok nő tőkeerőt jelent. Magától érteitődőleg a család ragaszkodik a nőhöz való jogához akkor is, ha a férj netán meghalt. A kínaiak erősen elítélik[115] azt a szokást, hogy az utód, testvér, vagy fiú nem bocsátja szélnek az öröklött hamm tagjait, hanem mint jogutód átveszi, kiselejtezi és felfrissíti saját már meglévő ágyasaival (leviratus intézménye). Talán embertelenebb dolog lenne, ha nem ezt tenné, mert akkor ki gondoskodnék ezekről a szerencsétlen nőkről? A háremeiét nem megy a családi élet rovására. A családi kötelék éppoly erős és elszakíthatatlan, mint a törzsi kötelék. Ho-han-sa húsz fiának az összetartása a legjobb példa erre.[116] A római Metellus Macedonicus

fiai sem voltak példásabbak a hún királyi hercegeknél. Természetesen a családon belül úgy jogilag, mint a társadalma elismerés tekintetében kiemlekedő a helyzete az első feleségnek, a többiek rendszerint csak ágyasok. Nem kell azért arra gondolni, hogy a nők helyzete elviselhetetlen volna. A családias szellem rendszerint megvédi az elesettet és a kiszolgáltatottat. A nők, még ha nehéz munkát is végeznek és ha kevés öröm is van az életükben, a vandorutak számukra ugyanolyan megszokott dolgok, mint a városi nők számára a falak megkötöttségei. Kevésbbé kell unatkozniok, mint pl. a spanyol nőknek. Több a szabadságuk is. Adnak a külső csínra, így tudjuk róluk, hogy már az ázsiai hunok idejében, többféle szépítőszert használtak, melyek azután Kínában is elterjedtek. Az egyik vörös festéknek az elnevezése jen-kih, mely jellemző módon megegyezik a hún uralkodónő elnevezésével s igen valószínű, hogy róla nevezték el.[117] A Volga környékéről származó mosusz illatával szagosították hajukat.[118] De Ázsiában is vannak pézsmás állatok, amelyek ezt az illatszert szolgáltatták. Különben a hunok, mint a többi lovasnomádok erősen vigyáznak az egészséges vérkeveredésre, a házasság csak más törzsből, vagy a másik szárnyból van megengedve.

A török népeknél nem volt családnév s hogy ez így van a hunoknál is, a Cs'ien Han suból lehet megállapitani.[119]

A hún társadalom apajogi társadalomi, a hún páter familiasnak tehát kivételesen erős a helyzete. A feleség, akit vásárolt, a tulajdona, a család tagjai szintén feltétlen engedelmességgel tartoznak neki, úgy hogy a hún család, mint legkisebb közösség, erősen katonai szellemű, szigorú életrenddel, függőséggel.

Sajnos a hún társadalomról igen keveset tudunk.

TÁNCOK, JÁTÉKOK,

a vallási kultusszal kapcsolatosak. Ismételten említik a hún táncot, anélkül, hogy közelebbit írnának róla.[120] Valószínűleg a régebbi táncok kultikus jellegű és ú. n. fegyvertáncok lehettek és nem szóló, hanem csoportos táncok. A játékok eredete szintén jelentős részben a vallásos ünnepekre vezethető vissza. Hadijátéknak tekinthető a hajtóvadászat. A legelterjedtebbek természetesen a különböző lovasjátékok, melyek nehéz akrobatikus mutatványokkal voltak kapcsolatban (a kínai tu-lu).[12i] A legfontosabb, szintén katonai jellegű szórakozás az íjjal való célbalövés, mely azután Kínában is elterjedt; a birkózás, súlylökés és a labdázás. Említés történik arról, hogy a hunoknál elterjedt a labdarúgás, melyet tőlük tanulnak meg a kínaiak. Ez a játék kedves szórakozása az ifjú Ho K'i-pdng tábornoknak.[122] A labdarúgást később háttérbe szorítja a lovaspóló.[123] Tömegszórakozásul szolgáltak a nagy lóversenyek, teveviadalok nagyobb ünnepek alkalmával.[124] Kétségkívül ismeretes volt előttük a török népeknél régtől kedvelt sólymászat is.[124a]

Az asztali játékok közül a kockajáték terjedt el leginkább, amiről a keleti és nyugati források egyaránt megemlékeznek.[125]

HÚN ZENE

szakszerűleg még nincs feldolgozva. Az első adatokat Eberhard hozta össze, ki azonban még nyitva hagyja, hogy az a hún zene, melyről a kínai források megemlékeznek, valóban kifejezetten hún, vagy pedig általában lovasnomád muzsika volt.[126] A Han dinasztia elvesztet követő századokban Kína szellemi életében mély hanyatlás áll be. A birodalom kettéválik s északi felét különböző lovasnomád népek birtokolják. A kínai zene is aláhanyatlik és a zenei ízlés külső és pedig hún befolyás alá kerül. Már Ling-ti császárról feljegyzik, hogy a hún hangszereket és táncokat kedveli és nyomában ez valóságos divattá válik.[127] A hún dalkinesből huszonnyolcat átvesznek, melyek egyike-másika századok multán is ismeretes volt. Természetesen a lovasnomád hatás nemcsak hún, hanem sien-pi, mongol-tibeti és turkesztán elemieket is vitt be a kínai zenébe. Több hangszerről, így a k'ung-ku-ról, p'e-li-ről és ku-chie-ról azt állítják, hogy hún eredetű. Annyi bizonyos, hogy a hunoknak több fúvós hangszerűk és dobuk volt. Különösen érdekes a kínai tudósításban, hogy a hunoknak lovas fúvószenekaruk volt, melyen belül kürtök, sípok, fuvolák, gitárok és dobok voltak, jelentős részük természetesen kiütközött a harmóniából s a nagyobb hangot, az ütemet biztosította. A zenei fejlődés, a motívumok, a népi jelleg megállapítása természetesen csak az egységes ázsiai zenetörténet keretén belül képzelhető el. A magyar népviselet, szokások, a magyar monda, a ház kérdésének gyökerei messze nyúlnak és csak az egyetemes műtörténet, etimológia, zenetörténet és gazdaságtörténet eszközeivel közelíthetők meg. Europeocentrikus szemléletű emberek számára megfejthetetlenek; ezért e téren is a magyar kutatás számára még széles, megmunkiállatlan területek várnak.

ÉTELEIK

tekintetében szintén sok torz adat került bele a nyugati világ képzeletébe. Ammianus[128] azt állítja, hogy félig nyers húsból táplálkoznak, meiyet ló hátán ülve térdük és a ló háta között puhítanak meg. Ez a tudósítás megőrizte számúinkra a lovasnomádok húskonzerválási eljárását.[129] Ha Ammianusból következtetnénk, akkor azt kellene hinnünk, hogy a hunok sem a tüzet, sem pedig a fűszereket nem ismerték. Bár a húsnak és a szárított húsnak nagy a jelentősége az élelmezésükben, ilyen következtetést mégsem lehet levonni. A hús konzerválása különben nemcsak a iovasnomád népeknél, hanem Kínában is elterjedt.[130] A kínaiak szerint[131] a hunok házi állataik húsát használják eledelül és pedig nemcsak sült-, hanem levesétel formájában is. Priskos is kiemeli, hogy milyen nagy szerepe van a húsételnek a lakomákon, Attilának húsból készült egy fogás étel a tápláléka. A pusztai népek az egyoldalú húsevésről nehezen szoktathatok le, a tészta és a főzelékfélék nálunk is csak az utóbbi évszázadokban szorították háttérbe a húsos ételeket. Tudomásunk van arról, hogy különböző szárított tészta és levestészta ételeik voltak.[132] A kínaiak említést tesznek bizonyos bab-fajtáról, melyet hún-babnak neveztek.[133] Természetesen gazdag, vad és halból készült ételek teszik változatossá az étkezést. De a kenyér, rizs és köles sem ismeretlen előttük. Szeretik a tejeskását és egyéb tejes ételeket. Ezek között mint speciális hún ételt em-

lítik a lo-t. Ezt birka, szarvas él lótejből is készítik, ismerik mint italt, ami megfelelhet a török kumysnak (erjesztett ital) és tömörebb formában, ami valószínűleg a yoghurttal azonos. Ezt a yoghurtot édesítik cseresznye, barack és őszibarackkal. Ez a keverék azután Kínában is elterjedt, de a legjobb lo mégis a hunok ősi szálláshelyein, a K'i-lien hegységben készül.[134] A tejes ételeket a kínaiak nem. szeretik, az tipikusan lovasnomád étel.[135] A vajat szintén csak Kína északi tartományaiban kedvelik, ott ahol a hún kultúrhatás érvényesül.[136] A gyümölcsnek és tojásnak viszont valószínűleg alárendelt szerepe lehetett étkezésükben. Italuk a Itamosz, a török kumys, kancatejből készített savanyú ital. Különböző pálinkáik vannak, így búzából is készítenek. Jól ismerik a bort is, de igazi szőlőkultúrájuk sem a hunoknak, sem pedig a kínaiaknak nem volt. A szőllővel és a borral Turkesztánban ismerkednek meg.[137] Az állandó friss étellel való táplálkozást vándorló állatállományuk teszi lehetővé.

A HUNOK VALLÁSA.

A hunok vallásáról nem sokat tudunk. Ammianus Marcellinus[138] azt mondja, hogy a hunoknak nincsen vallásuk és szertartásuk. Már Thierry[138] igen helyesen felismerte a kapcsolatot a hún és Dzsingiz kán tatár sámánjai között.

A sámánizmus lényege összeköttetés az istenséggel, ezért a sámán szerepére csak kiválasztott személy vállalkozhat, lehetőleg olyan, kinek számára a kapcsolatot az istenséggel a saját ősei elősegítik. A sámán, hogy az istenséget elérhesse, többször is újjászületik; hogy megközelíthesse, méltóvá kell válnia az istenhez. Ez a folytonos tökéletesülés azonban tulajdonképpen titáni erőfeszítés, melynek végén a sámán visszahullva a porba, soha el nem érheti azokat a legfelsőbb régiókat, ahol az istenség található. A sámán lelki bolyongása, vándorlása példázza a pusztai népek időben és térben végtelen vándorlását. A lovasnomádoknál a dinasztia rendszerint a sámánok közül kerül ki és a népek sámán-fejedelmek vezetése alatt állnak. Természetesen ez a tétel nem alkalmazható mereven. A sámán-fejedelem, közelebb áll az istenséghez, mint bárki más alattvalói közül, emiatt tartja az érintkezést az istenséggel és innen ered a hatalma is. Mao-tun birodalmában ettől az ősi steppei vallásos szemléletétől már a húnság távol volt. A hún főkirály már éppúgy nem egyszerű sámánfejedelem, mint ahogyan a kínai császár sem az. A tan-hu az Ég istenségének a fia és így félig-meddig maga is istenséggé válik. A tan-hu tehát nem fősámán, vagy sámán-fejedelem, hanem istenkirály és ebbeli minőségében látja el azokat az áldozatokat és ceremóniákat, melyek kifejezetten az ő személyéhez kötöttek. Mellette a papi teendőket nagyszámú sámán végzi, kiknek azonban nem egyforma a tekintélye és nem is egyféle a feladata. A sámánok nem alkotnak zárt egyházi rendet, nincsen közöttük hierarchia, de vannak közöttük tekintélyesebbek, főleg olyanok, kik a sámáni képességeket, valamilyen régi papi családból származva, mint örökséget kapták. Az Attila korában szereplő Atakám, vagyis Atyasámán előkelő fejedelmi rangú családból származik, tehát olyan főpap féle. Forrásaink hiányossága következtében nem tudunk arról, hogy a

hunoknak lett volna főpapja, legalább is ez a kínaiak által részletesen ismertetett állami főméltóságok sorából hiányzik.

A hunok sokistenhívők. Legfőbb istenük az Ég istene, akit a kazárok itangri ehannak neveznek.[140] Egyetemes lovasnomád istenség. Ennek a fia a midenkori főkirály, a tan-hu.[141] A ló az ég állata, a szarvas a napé. Az ég istensége a főisten szerepét tölti be, a többiek alárendelt jelentőségűek. A lovasnomád áll legközelebb a természethez és ezért érthető, hogy a nagy természeti jelenségeket megszemélyesíti, így az eget jelképező napon kívül istene van a holdnak, a földnek[142] s valószínűleg más természeti jelenségeknek is. Ezen magasabb rendű istenek mellett mánt másodrendűek szerepelnek az ősök. Ezek a lovasnomádoknál rendszerint állatok. Minden dinasztiának, népnek, sokszor törzsnek is meg van a maga állatőse· Ez az állatos lelhet férfi, nő, vagy mind a kettő, tehát néhol az apaős állat, az anyaos ember, kétféle és egyféle állatos egyesüléséből egyformán származhatik ember. Az állatoktól való leszarmtazas hitét őrizte meg az állatstílus a maga széles elterjedettségében és gazdag változataival, valamint a sokrétű mondai hagyomány. Az állatok tisztelete, mint istenségé, különben nemcsak a lovasnomádoknál található meg, hanem, többek között az egyiptomi és indiai magaskultúrákban is. Az állatősnek emberfeletti tulajdonságokat, uralmi képességeket tulajdonítanak és a dinasztia innen származtatja azután hatalmát. Mint említettük, az egyes népeknél más állatősök szerepelnek. A hún uralkodó dinasztia elnevezése sárkánynemzetség, a tan[j]hu az évi nagy áldozatot a Liong (sárkány) falnál mutatja be, mely körül valóságos kultikus központ alakul ki. Nagy áldozótéren szabadban levő kerekoltáron mutatják be az áldozatot a sárkányistenségnek.[143] A főpap vörös ruhában, áll az oltár előtt és vörös áldozati állatot ölnek le, mert – kínai hatás érvényesülvén – a déli világtáj színe, a vörös az előkelő.[144] Egyébként a hunok északi orientációjúak A sárkányistenség nagy ünnepét május 18-án tartják,[145] lefuttatással és teveviadallal egybekötve. A türköknél a farkas az ős és a kán kíséretét is buri-nak, farkasoknak nevezik. A mongolok őse a kék farkas és a fehér szarvas, az ugoroknál a medve és a szarvas s más állatok szerepelnek ősként, az Árpádház pedig a turul madártól és a szarvastehéntől (Eneh - ünő) származtatja magát.

A nagy sárkányünnepeken kívül más nagyobb ünnepek is voltak a hunoknál különböző istenségek tiszteletére. Így áldozatot mutattak be a napnak, holdnak, megünnepelték az egyes évszakokat, újévet és volt ú. n. kimis-ünnep is.[146] Ezek javarésze nagy játékokkal volt egybekötve, a kultuszhoz tartozott bizonyos énekek eléneklése és a kultikus táncok is.

A magasabb istenségek és az ősök tisztelete mellett a tömegek képzeletét természetesen a sámán primitívebb tevékenysége, a beteggyógyítás, az ördögűzés és jóslás ragadta meg. ök a nép első költői és színészei is. A kínai krónikák sokat írnak a hún varázslásról, a vu-kuról, – e szó a török bügü átírása, – mely a Kr. e. II. század végén a legmagasabb és legelőkelőbb körökben is elterjedt, kihívja az uralkodó vallás üldözését és a szadista hajlamú, öreg korára meghibbant Vu-ti császár szörnyűi politikai kegyetlenkedéseiben a varázslás bűnével vádolja áldozatait.[147]

FORMALIZMUS ÊS ÉGTÁJSZIMBOLIKA.

A lovasnomádokat és így a hunokat is erős formalizmus hatja át. Jelentősége van náluk az égtájaknak, a színeknek és különösen fontosnak tartanak egyes számokat. A legelőkelőbb égtáj az észak s ennek megfelelően a fejedelem trónja a palota északi felében van. A hunoknál, osunoknál, türköknél és kalmüköknél a szárnyaik közül a keleti az előkelőbb és ez a hunoknál a balszárny.[148] A tan-ihu reggelenként sátrából kijőve a felkelő nap arányában, vagyis kelet felé földre borul és imádkozik. Ezzel szemben a to-pa népnél és a mongoloknál a nyugati szárny az előkelőbb és a mongolok szerint a jó tengrik nyugaton laknak.[149] Alföldi kapcsolatot lát abban, hogy aszerint amint az egyes népeknél nap, illetve hold az uralkodó bolygó, ez kihat e népek társadalmi berendezkedésére és az egyes oldalak előkelőségére.[150] Ahol a hold az uralkodó bolygó, ott rendszerint matriarchátus van, ellenben az indogermánoknál, valamint a kínaiaknál és hunoknál is a Han korszaktól kezdve a hold helyett a nap lett az uralkodó bolygó és vele járt a patriarchátus intézménye. Nem kultúrkörökről van szó, mondja Alföldi, hanem kultúrfokokról. Abban téved azonban Alföldi, hogy a hunoknál a hold lenne a főbolygó. A tan-hu a napnak mutat be áldozatot. Igen valószínű, hogy nem egyoldalú nap, vagy holdimádat van a hunoknál, hanem mindkettő a fő istenségek sorába tartozik, de a nap az előkelőbb. A hold tiszteletére utal, hogy holdtöltekor támadnak és fogytakor vonulnak vissza.[101] Hasonlóan figyelembe veszik a hold és a csillagok állásait a kínaiak, türkök és ujgorok is és azok állásából jósolnak.[152]

Szimbolikus jelentősége van a színeknek is· Kínában a közép színe sárga, a nyugaté fehér, északé fekete, keleté kék, délé piros. A keleté a tengert, a délé a napot szimbolizál ja. Ügy látszik ez a színbeli elkülönülés a lovasnomád népeknél is érvényesül. Midőn Mao-tun Kao^-ti császárt körülzárja, az előbb említett színeknek megfelelő színűek a lovai, a körülzáró csapatok elhelyezkedése szerint.[153] Ezt átvive a harcvonalra, vörös lenne az elővéd, fekete a hátvéd, sárga a centrum, fehér a jobbszárny és kék a balszárny színe.[154] Ha a kéket szürkével, a vöröset a pej jel azonosítjuk, valóban megtörténhetik, hogy a hún hadsereg egyes részeinek a lovai különböző színűek lehettek. Mivel azonban ilyen különböző színű lovak kitenyésztése még a hún lógazdálkodás óriási méretei mellett is kilátástalan lett volna, bizonyára megelégiedtek azzal, hogy a lovak farkát megfelelő színre festették, esetleg egyes szárnyak parancsnoki zászlóinak a színe lehetett megfelelő. A színek érvényesülniek másutt is, bizonyos törvényszerűségek szerint. Így a fehér tik nép Csintől nyugatra, a vörös tik nép pedig attól délre lakik.[155] Túlzásba azonban nem szabad mennünk. A lovasnomád hadá-szat a túlzott merevséget nem tűri. Vang kínai császár meghatározza a sereg ruházatának, a szekereknek és lovaknak színét is. A színek uralma még a besenyőknél is érvényesül, hol a ménesekben különféle színű lovakat tenyésztenek.[156] De messziremenő jelentősége van egyes számoknak. Egyes szárnyak törzseinek számát a kedvező számoknak megfelelően határozzák meg és a jó napok is e szerint választatnak ki.[157]

A lovasnomád népek vallástörténetének kutatása ma még gyermekkorát éli, ehhez módszeres feldolgozásra, az összehasonlító néprajz nagyobb fejlettségére és az egyetemes vallástörténet elmélyítésére lenne szükség. Gsak ily módon remélhető ugyanis, hogy a csak részben

tájékozott európai tudományosság a keleti világszemlélet fejlődését és? lényegét megértheti.

Sok népről és több évezredről van szó: általánosítani ugyanolyan, merész volna, mint a szárnyrendszerek kérdésében közérdekű analógiákat vonni a ma élő és az ókori lovasnomádok között. Annyi már ma is bizonyos, hogy a hunok vallása lényeges változáson esett át attól az időtől kezdve, hogy nagyhatalomimá váltak és a kínaiak szomszédságába: kerültek.

Később a húnság déli szárnya és a fehér hunok egyaránt a buddhizmus befolyása alá kerültek, de míg a déli hunok elfogadták a buddhizmus tanításait, Toramána tegin irtó hadjáratot indít az új vallás ellen. Megismerkedtek a hunok Turán területén a parszik vallásával s különösen hatottak rájuk azok a kultuszok, melyek a szkíták örökségeképpen a nagy nyugati steppéken főleg az alán és szarmata népek között uralkodtak. Ez a közvetített szkíta hatás érvényesül a kard tiszteletében.

AZ ISTEN KARDJA.

Herodotos[158] elmondja, hogy a szkíták a hadiisten (Ares) tiszteletére halmot emelnek és abba vaskardot tűznek. E szimbólum előtt évente áldozatot mutatnak be a harc istenének, marhákat, néha embereket is ölvén le a tiszteletére. A kardirnádás meglehetősen általános. A kard isteni eredetű és különösen félelmetes hatású harcieszköz a japánoknál, de előfordul a finn, hindu, germán mondákban is. Attila birtokában levő Isten kardjáról már részletesen szólottunk és rámutattunk arra, hogy Attila maga is meg volt győződve arról, hogy e kard birtoklása számára a világ feletti uralmat biztosítja. A kardkultusz ismeretes őseinknél is és Székelyföldön számos hegyével felfelé földbeszúrt kardot találtak. Ezek alapján feltehetjük, hogy a kardkultusz, a steppenépeknéí általánosan elterjedt. A hunok a kardkultuszt akkor ismerhették meg,, amikor nyugatra költöztek át.

Fejlett a hunoknál a jóslás is, amelyet ehhez különösen értő sámánok végeztek és a végén ugyanolyan Okkult tudománnyá vált közöttük, mint az augurok mestersége Rómában. Az állatok csontjaiból, zsigereibőí mondják meg a jövendőt, de a jóslásnak másféle nemeit is alkalmazták. Attila maga is ért a jóslás mesterségéhez, ami annál is kevésbbé feltűnő, mert mint rámutattunk a hún főkirályok maguk voltak népük első papjai.

A HUNOK ÉS A KERESZTÉNYSÉG.

Hogy a kereszténység a hunok soraiban mennyire volt elterjedve^ nehéz meghatározni, bár erre nézve több forrásban van utalás. Tudósításaink gyakran összezavarják a különböző idegen népeket és nincs kizárva, hogy egyes esetekben hunoknak tüntetnek fel olyanokat, akik pusztán csak hún alattvalók voltak. Így megtörténhetett, hogy a felületesen arianizált gótokat mint keresztény hunokat könyvelték el. Némelykor a túlbuzgó egyházi írók túlbecsülik a helyi jelentőségű áttéréseket. Ezzel szemben kétségtelen, hogy a hunoknak birodalmi kalandozásaik során és a Duna mellekén lakó alattvalóik közvetítésével bőségtesen volt

alkalmuk megisinierni a kereszténységet, mely különben az arménokkal való régebbi szomszédságuk révén már a Volga-menti hazájukban sem lehetett ismeretlen. Pray[160] felteszi, hogy sok hún alattvaló volt keresztény és éppen emiatt szöktek át tömegesen hún területre. Bár ez nincsen éppenséggel kizárva, forrásainkkal e feltevés nem igazolható és úgy látjuk, hogy ezeknek az átszökésefcnelk elsősorban politikai okai lehettek. Igen érdekes probléma Attila kapcsolata a kereszténységgel. Még a mondában sincsen nyoma annak, hogy ő mint az Isten ostora kifejezetten a kereszténységnek volna az ellensége· A lovasnomád fejedelem életfelfogásánál fogva is türelmes vallási kérdésekben. Ez a türelem nem gyengeségnek, vagy bizonytalanságnak következménye, hanem azé az érdektelenségé, mellyel a hódolt népek vallási életét nézik. A germán monda általában igen helyesen tünteti fel Attilát pogánynak. A Nibelungenliedben Rüdiger a leánykérésnél Kriemhildnek kilátásba helyezi, hogy a leendő férje ugyan pogány még, de esetleg a királynénak sikerülni fog őt megtéríteni.

Forrásaink szerint eredményes hittérítő munkát fejt ki a hunok között Nicetas remesiani[161] és Theotimus tomii püspök,[162] a Kr. u. V. század elején, továbbá ugyancsak a Duna mentén lakó népek között Joannes Chrysostomos, aki számos térítőt küld a barbárok közé s mivel nincsen belőlük elég, Leontinus ankyrai püspöktől is kér misszionáriusokat. Később maga is felkeresi a keresztény egyházközségeket. Nem bizonyos, hogy itt hunokról van szó.[163] 407-ben Szent Hieronymost[164] azt írja, hogy egyéb pogány népek között a hunok is zsoltárokat énekelnek és a keresztény hit erősen terjed Scythiában. Az egyházatyák lelkes tudósításából helyi térítési eredményekre lehet következtetni, de aligha hisszük, hogy a kereszténység magukat a hún törzseket érintette volna.

TEMETKEZÉS ÉS HALOTTKULTUSZ.

A halottkultusz a lovasnomád népeknél rendkívül elterjedt. A halottak sírjában rendkívül sok használati tárgy található, melyekből többékevésbbé következtetni lehet a hunok tárgyi kultúrájára is. A szkíta és a hún temetkezési szokások között sok rokon vonás van, bár eltérés is található. A lovasnomiád temetkezési szokások Kínára is hatással voltak, tőlük jött ugyanis használatba a tumulusos temetkezés.[165] A szkíták a halottakat körülhordozzák ismerősei között, a királyt pedig országában. Szokásos az emberáldozat[166] és gazdag arany, ezüst és egyéb dísz- és használati .tárgyat temetnek el a sírkamrába. A szkítha sírokban és ott is, ahova a szkíthaság hatása kiterjedt, tehát a szibériai steppe közepén, rengeteg lócsontvázat találtak a sírokban. Hún sírokban eddig e szokás nyomára ugyan nem jutottak, de valószínűleg szintén elterjedt közöttük· A kínai tudósítás szerint a sírdombot a hunok to-lonak nevezik, ami talán azonos a mongol da-ra szóval. A halottat koporsóba helyezik, melléje ruháját, arany és ezüst ékszereit, fegyverzetét s különböző csontból és kerámiából való használati tárgyakat. Főleg az előkelőknél szokásos[1], hogy megölik az özvegyeket és egyéb közelállókat s az elhunyttal együtt temetik el.[167] Hogy ez a szokás megmaradt, bizonyítja az Attila temetéséről szóló nyugati tudósítás,[168] de nem volt általános. Az ú. n. halottkíséret kifejezésre juttatja a tulajdoni elvet, ami az elhunyt, feleségei és szolgái között fennállott. Később az emberiesség elve ezt a szokást letörte. A gyászruha ismeretlen, ellenben a temetés után ünnepi lakomát tartanak, melyen részletesen fel-

sorolják a halott érdemeit, őseit és tetteit. A hiún temetkezést a legszemléltetöbben a noin-ulai sírokból ismerjük meg. Ez az egyetlen időben is datált és máig is feltétlenül bizonyos hún lelet. A noin-ulai sírokban nem találtak lócsontvázat, ellenben ami a skalpolás szokását bizonyítja, találtak 17 varkocsot. Mivel a copf egyes mongol népeknél volt divatban, az eltemetett fejedelem kínai vagy mongol hadjáratban ejthette el ellenfeléit. A sírdombokra köveket raknak, azokon belül háromszoros burkolatban feküdt a holtest. A sírkamráin belül fabetétes helyiségben szőnyeggel, szövetekkel díszített szobácskában helyezték el a koporsót, melynek gazdag mellékleteit sajnos kirabolták. Egyébként bármennyire is eldugták a temetkezési helyeket, az ilyen sírrablások elég gyakoriak lehettek. Így Kr. e. 70-ben az o-huan nép egyik csapata feltöri a ta-nhuk sírját, amiért O-jen-te főkirály 'bosszuló hadjáratot vezet ellenük.[169] Sírrablással gyanúsítja Attila a margusi püspököt is, hogy a *hím* királyok Alduna környékén lévő sírhelyeit kifosztatta.

Alföldi[170] és nyomában Fettich,[171] valamint Váczy[173] felteszilt, hogy a húnök nyugatra kerülve áttértek a halotthamvasztasra. Csakhogy ugyanakkor az általuk hunnak jelzett lelőhelyek közül Pécsüszögön és Szekszárdon téglakoporsós temetkezést találunk, valamint az a körülmény, hogy a temetkezési ritus ritkán változik idegen kultúrhatás alatt.[173] Feltevésük már azért is gyenge, mert egy stílusazonosság alapján azonosként meghatározott leletcsoport jelenségeiből nem lehet ősi népi szokások megváltozására következtetni. Ellenkezőleg az eltérő népi szokások stílusazonosság dacára különböző népek emlékmaradványai lehetnek.

A HÚN ÍRÁS.

Az első lovasnomád nép, melyről egész bizonyossággal tudjuk, hogy volt írása, a türk[175] és Hiuen-csiang szerint ehhez hasonlít a fehér hunok írása is.[176] A türkök feltűnésével egyidejűleg az európai uturguroknak és kuturguroknak is van már írásuk.[176] A kínai források szerint a hunoknak nincsen írásuk.[177] Ezt azonban nem kell szószerint venni, hiszen teljesen elképzelhetetlen, hogy a többi, kevésbbé jelentős, alárendelt török népeknek volna írásuk, éppen csak e népcsoport legkimagaslóbb szerepet betöltött népnek ne volna. A fehér hunokról egy miátsik tudósítás feljegyzi, hogy az írást nem ismerik, a szerződéseiket fadarabkákra jegyzik fel.[17S] Ez a feljegyzés kétségtelen bizonyítéka annak, hogy ennél a nagy népnél, mielőtt ott a türk írás ismeretessé vált volna, rovásírást használtak. A tan-hu és a császár között élénk levelezés folyik,[179] tehát a hún udvarban több olyan egyénnek is kellett lennie, akik a kínai írásjegyeket ismerték. Később a. dinasztia fiatal tagjai gyakran nevelkednek a kínai udvarnál, ezen kívül a nagyszámú átutazó és letelepedő kereskedő, emigráns és a kínai császári hercegnőkkel érkező kíséret tagjai megismertethették a hunokkal az írás jelentőségét. *Amidőn a többször emlegetett Csung-hang Jue a hún udwrba érkezik, a főkirály környezetét írásra, könyvelésre és számolásra tanítja,* hogy az állatállományt össze tudják számolni.[180] Ahelyett, hogy a magyar kutatók módszeresen feldolgozták volna a lovasnomád népek írására vonatkozó összes feljegyzéseket, az írásos emlékeket, azoknak más írásokkal való kapcsolatait, az írástechnika fejlődését tanul-Hiányozták volna, számos tanulmány jelent meg, mely az elmélyülő tudós

kutatást romantikus feltevésekkel akarta pótolni. Ezek közül csak a Debreczenyi Miklósét említjük meg,[181] aki rendkívül önkényes és logikátlan következtetésekkel azt süti ki, hogy minden pusztai nép magyarul beszélt Véleményünk szerint a pusztai népeknek ősidőktől fogva van írása, hiszen enélkül az óriási birodalmaikat kormányozni és igazgatni se tudták volna. írásuk nehézkes rovásírás, melyet rendszerint romlandó anyagra véstek és ez az oka annak, hogy tárgyi emlékeik nem maradhattak fenn. Igen valószínű, hogy ez az ősi és hunok által is használt írás képezi a türk írás alapját is, mely ezek szerint a lovasnomád népek egyetemes írása lehetett.

ÉVSZÁMÍTÁS.

Hasonlóan következtetésekre vagyunk utalva a hún naptárrendszer kérdésében is. Abból, hogy az orkhoni türk felirat és a bolgár fejedelmi lajstrom évszámítása azonos, majdnem bizonyosan feltehető, hogy ez az évszámítás nemcsak ennél a két itörök népnél, hanem mindkét nép egykori urainál, a hunoknál is *meg* volt, sőt hogy tőlük vették azt ők is át. A török népeknél ősidőktől kezdve állatok nevével jelölt tizenkét éves ciklus volt szokásban. A tizenkét állatnév elnevezése: egér (bolg. fej. lajstrom sever, török kesku, kataj he, csuvasz szver, karakirgiz suur), bika (bolg. fej. 1. segor, török oth, kataj csiu), párduc ('török bars, kataj jem), nyúl (török csauskaz, kataj man), sárkány (török lui, kataj cseu), kígyó (bolg. fej. 1. dilom, török jüan, kataj ses), ló ((török junad, kataj vu), juh (török kui, kataj vi), majom (itörök picsin, kataj sen), tyúk (török dakuk, kataj ju), kutya (török it, kataj su) és disznó (török thungus, kataj csai). Az éveken belül a tíz hónapnak egyszerű sorszámos elnevezése van.[182] Megerősíti a fejedelmi lajstrom neveinek hitelességét a csatalari felirat is.

A HÚN, MINT LOVASNÉP.

A hunok közismerten híres könnyű lovasok és a hadtörténelemben is ekként váltak ismeretesekké. Lovaik tipikusan pusztai lovak, igénytelenek, kitartók, sok fáradságot kibírnak. Nemzedékek hosszú során át óriási területek bejárásához szoktak hozzá. A hún a lovat megbecsüli. Lóáldozat ritkább, mert nagy az értéke. Ha egy ló elpusztul, ponyvába takarva földelik el. A ló különben az ég állata.

Ami a hunra áll, vonatkozik valamennyi lovasnomád népre, az avarra, kunra, besenyőre és magyarra egyaránt.[188] Árpád vezértől az első világháborúig a magyar lovasság is könnyű lovasság, tehát mozgékony, gyors, rajtaütésre mindig kész és ezért vált félelmetessé. Ezek a sajátságok még fokozottabban állottak a hunokra, akik a gyaloglásról valósággal leszoktak, Ammianus szerint csizmájuk általában véve alkalmatlan a gyaloglásra, mert nehezen mozoghatnak benne. Claudianus szerint a hún úgy összenőtt a lovával, mint egy kentaur. Ha megunták, hogy a lovat férfimódjára üljék, féloldalt ülnek, mint a nők. Sidonius elmondja, hogy a hunok minden dolgukat a ló hátán intézik el, valósággal a lovuk hátán élnek, sőt néha lehajtva fejüket a ló hátára, alszanak is. Lóháton ülve tanácskoznak, sőt mint a margosi béketárgyalásoknál látjuk, néha a diplomáciai tárgyalásokat is lóhátról intézik.

Ehhez az életmódhoz természetesen korán kell szokni. Alig hogy járni kezd a gyermek, már is felkerül a ló hátára. Ott serdül ifjúból marcona harcossá ós ismer meg minden viszontagságot és fáradtságot.

A hosszú utakat lehetővé teszi a kengyel használata, ez a tipikusan pusztai lószerszám, amelyet világszerte ők kedveltetnek meg s nyugaton is a népvándorlás kezdetén válik ismeretessé.[184].

A HÚN TAKTIKA.

Már *Darkó* Jenő[185] kimutatta, hogy a hún hadászatnak nemcsak a róluk szóló tudósítások szolgálhatnak forrásul, hanem mindazok az adatok, melyek a szkíta, parthus, türk, avar és magyar hadászatról fennmaradtak, tehát elsősorban Herodotos (Kr. e. V. század), Plutarchos (Kr. u. I. sz.), Dio Cassius (Kr. u. П-ІП. sz.), Herakleios (VII. sz.), Bölcs Leo (IX. sz.). A nomád pusztai lovasnépek ősi taktikája a feltűnési helyéről nyugodtan nevezhető turáni taktikának is. Ékalakban támadnak, mint a szkíták és azonos mindezen népek fegyverzete is. A leletek a Kárpátoktól a Bajkál-tóig egytípusú fegyverzetet hoztak felszínre, ami egy azon lovasnomád kultúrának a jele.[186] Tehát nemcsak a taktika azonos, hanem a fegyverzet is nagyjában megegyezik a szkítáknál, parthusoknal, hunoknál és egyéb lovasnomád népeknél. Hiányzik a komoly védőfegyverzet: a sisak, páncél, vagy vért, túlnyomórészt csak támadó fegyvereik vannak, ami érthető is, hiszen taktikájuk gyors és támadó szellemű.[187]

Feltűnő az a számos analógia, mely a nyugati és kínai forrásokból a hún sztratégia és taktika megítélésére nézve kivehető. A kínaiaknak több századon át súlyos és véres harcokat kellett vívniok a hunokkal. Katonai és politikai vezetőik tehát tökéletesen ismerik őket. A bölcs renegát, Csung-hang Jue felismeri, hogy egy pusztai nép, melynek életeleme a harc, mindig frissebb és készebb a küzdelemre, mint a városlakó és a földmíves, akit az állandó munka már a békeidőben kimerít.[188] Hosszú ideig a kínaiak tehetetlenek a hunokkal szemben, mert még mielőtt nagyobb sereget tudnának összehozni, a húnök már végigpusztították az északi tartományokat s ha végül a kínaiaknak sikerült nagyobb erőket összehozni, az ellenségnek vagy már nyoma sincs, vagy pedig a tömegtámadás elől kitérve, az előnyomuló ellenséget tőrbecsalták. A kínai kitartás és munka évszázados tervszerűséggel kiépíti ellenük a világ legtökéletesebb védőrendszerét, a római limesnél, a Maginot- és Sigfrid-vonalnál is sokkal nagyobbszerű kínai nagyfalat. Ezzel azonban nem elégszenek meg, hanem hosszú és erőltetett munkával átszervezik a kínai hadsereget és pedig elsősorban a határvédő csapatokat. Növelik a lovasság létszámát, melyet azután hún módra szerelnek fel és gyakorolnak be, a hunokénál is jobbminőségű fegyverekkel látják el. A kiválóbb lóanyaggal természetesen nem vehetik fel a versenyt, de tökéletesen kihasználják jobb fegyvereiket és a gyalogsági harcban való fölényüket.[189] A határvédelmet tervszerűen megszervezik, kiépítik a gyors jelző és híradó szolgálatot, hogy hún betörés esetén a polgári lakosság idejekorán bemenekülhessen az erődített helyekre és a csapatokat is legyen idő a fenyegetett helyeken összpontosítani. A polgári lakosságot katonailag megszervezik gyorsan mozgósítható népfelkeléssé és az ellenséges területeken mészszire előrehatoló hunoknak a várakból a hátát, a visszavonulási útját fenyegetik. Betanították a kínai, jobbára nehéz lovasságot arra is, hogy

ha közelharcra kerül a sor, lóról szállva zárt falanxban harcoljon s ha az ellenség visszavonul, újból lóháton folytassa az üldözést. A támadó hadsereget vegyes fegyvernemekből állítják össze. Harcikocsikkal megerősített, többvonalú gyalogsággal kísérleteznek, melyek szárnyára nagyobb erőket helyeznek. Ez a lassan mozgó alakzat azonban hatástalan a hunokkal szemben, akik gyorsan kitérnek a kompaktabb, nagyobb zárt erő elől. Az ilyen taktika hegyi terepen nem alkalmazható, sík területem pedig ki van téve a túlszárnyalás, körülzárás, valamint a megbomlás veszedelmének. A kínaiak a Kr. a. II. század elején inkább a védelemre gondolnak, mint a támadásra. Megváltozik a helyzet a század vége felé, midőn tervszerű támadáisokkal, több irányból nagyobb erőkkel felvonulva, a mögöttes országrészek utakkal és várakkal való biztosításával igyekeznek a hunokat megtörni.[190] A kínai hadsereg ekkor is kombinált jellegű. Bros nehéz és könnyű lovasság mellett harcikocsikat alkalmaznak és nagyobb szekérvonatokat hoznak össze, melyek nemcsak az élelmet tudják szállítani nagyobb távolságokra, hanem a gyalogságot, rajtuk elhelyezve, mozgóképesebbé teszik.[191] A reformált kínai hadsereg kitűnő tábornokok vezetése alatt fényes eredményeket ér el, nyílt harcokban majdnem mindig győztes marad, sőt már a sivatag sem akadályozza őket az előretörésben, mégis ez a nagyszabású kínai expanzió is kudarccal végződik. A támadás elől mindig kitérő hunoknak az ereje korántsincs megtörve. A kínai államnak az évtizedes háborúk annyi pénzébe kerülnek, hogy a birodalom gyakran a *pénzügyi* összeomlás szélén áll. Egy-egy támadás a sivatagon keresztül a lóáilomány felébe kerül és Kína utána újból védekezésre szorul, mert az elpusztult lovakat nem tudja a következő évre pótolni. Kitűnik, hogy a defenzív és offenzív hadviselés egyformán hatástalan a hunokkal szemben. Ho-k'i-ping és Li Kuang[192] lovastábornokok a legnagyszerűbb sikereiket annak köszönhetik, hogy kis létszámú és könynyű lovasságból álló seregeikkel pontosan lemásolják a hún lovastaktikát. Amidőn Vang császár óriási méretű támadása, még annak megindulása előtt katonai és gazdasági okokból összeomlik, nyilvánvalóvá lesz, hogy csak kisebb létszámú és jól kiképzett könnyű lovassággal lehet a hunokkal szemben sikeresen hadakozni.[193]

A *végén* a kínaiak a keleti hún birodalmat nem annyira hadseregük, mint inkább nagyszerű diplomáciájuk segítségével törték meg. A bekerítő és a bomlasztó propaganda módszereit választották. Szívós munkával egy koalícióba tömörítették össze mindazon pusztai népeket, melyek a hún fennhatóságot nem szívesen viselték, megbontották a hunok belső egységét és csak így tudták szívós, évtizedes harcok után arra kényszeríteni a hunokat, hogy a túlerő elől nyugatra elköltözzenek.

A kínai adatok egyébként is sok érdekes vonatkozást tartalmaznak, így kitűnik belőlük, hogy a hunok legszívesebben a telet használják fel hadműveleteiknél, mert ekkor már van állataik számára elegendő élelem és hogy holdtöltekor, vagy új negyednél támadnak és utolsó negyednél visszavonulnak.[194] Bár valamennyi hún kitűnően bánik a nyíllal, vannak mesterlövők, az ú. n. saslövők, akiket járőr és felderítő szolgálatra osztanak be és arra kell törekedniök, hogy az ellenség vezetőit eltalálják.[195] Kitűnően értenek a lesvetéshez; erre a célra megtévesztő csapatokat állítanak fel. Támadásuk gyors és lendületes, de ha nem értek el azonnali sikert, vagy pedig veszély fenyegeti őket, oly gyorsan menekülnek, hogy „mint viharban a tetőcserép s mint a felhő” már is eltűntek.[196]

Aki a levágott ellenfél fejét, vagy még inkább a foglyot mágával bozza, azt a tan-hu pohár borral tünteti ki s a fogoly az ő szolgája lesz. Ezért minden harcos arra törekszik, hogy minél több foglyot ejtsen, mert a szolgák és a szolganők az ő vagyontárgyai és azok számával nő a tekintélye is.[198] A legyőzött ellenséggel egyébként nem oly kegyetlenek, mint ahogyan nyugati forrásaink feltüntetik. Priskos is igazolja, hogy a hadifogolynak nincsen rossz dolga Attila birodalmában. Ha urával hadbavonulva vitézül harcol az ellenség ellen, újból szabad emberré válhat 9 ebben az esetben a hún állampolgárságot is megszerezte: a hún közösség tagja lett. A foglyok túlnyomó részét Priskos szerint az előkelők kapják. Az ertelmesebbjét felhasználják titkárnak, az iparosokat és földmíveseket pedig mesterségükben alkalmazzák. Sokat közülük a szolgai sor annyira megtör, hogy rongyosak és piszkosak és kétségbeesve várják az alkalmat, amikor kiváltják őket, vagy pedig megszökhetnek. Pedig nem tanácsos megszökni, mert minden római foglyot nyilvántartanak szártól visszakövetelik, mikor aztán szörnyű büntetés vár rájuk.[198] Hogy a szolgák sorsa nem lehet kedvezőtlen, arra a legjobb bizonyíték az a kínai adat, hogy a határszéli tartományokból a kínai rabszolgák tömegesen szöknek át hún területre.[199]

Még egy kínai adat érdemel különös figyelmet. A tan-im királyi törzsének település helyét keleti irányban kb. 300 kilométeres pusztaság választja el a tunguzok hódolt népétől.[200] Ebben a gyepű egyik ősi alkalmazását láthatjuk. Amidőn Attila a balkáni határvárosokat elpusztítja, a keleti császárból azt követeli, hogy két napi járóföldre a dunai vonaltól a lakosság költözködjek el és ezt a sávot hagyja miegműveletlenül. Ennek a két különböző helyről származó adatnak a találkozása kétségtelenné teszi, hogy a hunok is, mint számos más nomád nép alkalmazza a természetes védőhatár ezen sajátos formáját.

Lényegében véve azonos az a kép, melyet 5-600 évvel később a nyugati írók az európai hunok hadiszokásairól írnak. Ammianus Marcellinus[201] mondja, hogy a hunok ékalakú csatarendben villámgyorsan ütnek rajta az ellenségen. Ő mint rosszul tájékozott idegen azt hiszi, hogy a hunok rendetlen és össze-vissza tömegben támadnak. Pedig ez súlyos tévedés. Ha az ellenséget sem a nyílzápor, sem a harcilárma, sem pedig a mindent legázoló lovasroham nem töri meg, mint a szélvész oly gyorsan visszavágtatnak. Jaj annak az elelnfélnek, melyik a gyors visszavonulást futásnak vélve üldözésükre siet. Az előbb még látszólag felbomlottan széles félkörben menekülő hunok váratlanul megfordulnak és gyors rohammal vetik rá magukat az előnyomulás következtében meglazult ellenséges sorokra. Állandó támadásaikkal felőrlik az ellenfél ellenálló erejét, körülzárják és lemészárolják őket. Ha az első támadás nem sikerült, mindaddig megismétlik, amíg az ellenfél morálisan meg nem tört és zárt rendje fel nem bomlott. A hún taktika főeleme tehát a gyorsaság, amelyet csak egy lóratermett nép tud elérni. A másik fontos része a hún harcászatnak erkölcsi hatások gyűjtőneve alatt foglalható össze.[202]

Még mielőtt közelharcra kerülne a sor, az ellenség a nyilzápor következtében már is sok sebesültet és halottat vesztett. Elsősorban igen sok vezető és tiszt esett el, hiszen a hunok azokat igyekeznek megölni, vagy pedig félelmetes pányva jukkái kiemelni az első sorokból. Nagy Mki batása van az óriási lármának és az egyöntetű, állandóan megismétlődő gyors rohamoknak. A közelharcot nem gyávaságból, hanem a céltalanul nagy vérveszteség miatt kerülik, de ha már nem menekülhetnek meg tőle,

akkor halált megvető bátorságai, valósággal dühvel harcolnak az ellenséggel, főleg karddal és fokossal.

Ennek a taktikának sem a kínai, sem pedig a római, vagy gót falanx nem tudott ellenállni. Még Caesar és Pompeius világhírű légiói számára is nehéz ellenfél volt a parthus lovasság, bár az kevésbbé volt mozgékony mint a hún, mert részben nehezebb fegyverzetű lovasságból tevődött össze. Mennyivel félelmetesebb lehetett tehát a hún lovasság a kései császárság harci értékben jóval gyengébb zsoldoshadserege számára! Amikor a hunok hatalmas lovastömegeikkel váratlan gyorsasággal feltűntek, ugyanaz a borzadály és félelem fogta el egész Európa népét, mint amilyet Északkína békés földmíves és iparos lakossága érezhetett századokon keresztül. A szántóföldek, kertek lakói éppoly bizonytalanságban éltek, mint a fallal körülvett városok. Nagy folyók, hegyek nem állják útjukat, sokkal nagyobb méretű akadályokhoz szoktak ők már hozzá Ázsiában. Európa félelme ugyanabból a forrásból ered, mint a polgáriasult kultúremberé a váratlan, forradalmi megmozdulásoktól. Féltik polgári kényelmüket, a kitaposott utakat, az összeomlás kiszámíthatatlan zavaraitól.

Az előadottak, valamint a parthus, avar, bolgár és magyar lovastaktika között fellelhető számos hasonlóság, sőt azonosság részben az egyféle életkörülményekre vezethető vissza, részben pedig e népek faji sajátosságainak a természetes megnyilvánulása. Olyan lelki készségek ezek, melyek az államvezetői és szervezői teljesítményekben is kitűnnek.[20]*

Ezt a lovastaktikát csak elsőrendűen kiképzett és begyakorolt hadsereg tudja alkalmazni. A hún hadsereg nem zsoldosokból áll, hanem népi hadsereg. Mindazokat az előnyöket, amelyeket az állandó, a hivatásos hadsereg biztosít, a hún is adni tudja azáltal, hogy a hún nép főfoglalkozásává a hadakozást tette. A hunok nem hiába nevelték fiaikat kora gyermekkoruktól kezdve előbb játszva, később gyakorolva a nyilazásra, a lovaglásra és mindazokra a katonai ismeretekre!, melyek szükségesek ahhoz, hogy bárkiből kitűnő harcos válhasson. A mozgóharcot időszakonként tartott tömegvadászatokkal gyakorolták be, miközben nemcsak kis, hanem nagy vadakra is rámentek. Ez próbája volt a testi ügyességnek és a bátorságnak. Gyors mozgású lovasseregeknek úgy az elonyomulásnál, mint a visszavonulásnál pompásan össze kell működnie, itt tehát az egyéninél is fontosabb a zártrendű kiképzés, annál is inkább, mert a hún taktika erősen kollektív szellemű.

A HÚN FEGYVERZET.

A kínai krónikás elbeszéli, hogy a hunok főfegyverei a nyíl, a kard és a lándzsa.[204] Ezek közül is az elsőség a nyilat illeti meg. A hozzávaló ijj nagy> erős és hajlított. Aszimmetrikus ott, ahol az ijj húrját oda erősítik, a szarulemez hosszabb, mint ahol a rovátkolt felső ijjvégre reákapcsolják.[205] Ez az, amit Claudianus scytihicus arcusnak nevez.[206] Már a kínaiak kiemelik a hún ijj erősségét és kitűnő voltát.[207] A Han kornak kínai ijjain a hún hatás észlelhető. Alföldi szerint a hún és avar ijj teljesen azonos és elég jó példányai találhatók a simmeringi, carnuntumi és volgavidéki leletekben. A hún ijj jóval erősebb azoknál, amelyeket eddig nyugaton használtak, nagyobb a hordképessége és az átütő ereje. Igen valószínűtlen, hogy a rómaiak már 375 előtt átvették volna a hún ijj típusát.

hiszen erre alkalmuk sem volt.[208] Mint ahogyan később jöttek rá arra, hogy lovasságukat szaporítani kell. De ahogyan a kínaiak is speciális lovasijjász alakulatokat képeztek ki,[209] a romai és germán lovasságnak sem lett a nyíl rendszeres fegyvere, inkább ők is zárt alakulatokat képeztek ki ebből a célból. A hún nyilak hosszúak és hegyezett, összeillesztett külön csonthegyben végződnek, melyek háromélűek, vagy rombuszalakúak.[210] A bőrpajzsot és a gyengébb páncélt is átjárták. A hún harcos hosszú gyakorlat alapján kitűnő nyilazó, tehát a találati százaléka sokkal nagyobb, mint frissen képzett alakulatoké. Nemcsak az egyes tűzben biztos a találat, hanem az össztűz is igen veszélyes, mert az ellenséget állandóan elárasztva könnyen pánikot idéz elő. Különben mint a modern lőfegyvereknél, úgy a nyilazásnál sem az egyes találat a fontos, hanem az ellenséggel megrakott terület pásztázása, mert így még a célját tévesztett lövés is eredményes lehet. Ebben a korban ez a tétel annál inkább megállja a helyét, mert a római és germán gyalogság falanxban harcol, tehát tömör célpontot nyújt.

Közelharcban, melyre ritkán kerül a sor, a rövidnyelű dárdát is használták, de ennél fontosabb harci eszköz a hosszú, egyenes, vagy rövid tőrszerű kard[211] és gyakori a fokos.[212] A kardok markolata fából készül, de ezt arany, vagy ezüst lemezekkel, bőrrel borítják be, míg a gombja borostyánból, vagy kristályból készült. A lemezes borítás eredeti hún szokás, melynek nyomait fel lehet találni a turkesztáni Tálas folyó völgyében és Szibériában is.[213] A hún hatás Kínában a közelharc fegyverein is érvényesül, legalább is ezzel lehet magyarázni a szibériai stílushatás feltűnését.[214] Formái: pikkelydíszes vékony pléhszerű lemezek, hálószerűén kiképzett arany, aranyozott bronz, vagy ezüst fémborítások. Hyen aranylemezekkel díszítették a tőr és kardhüvelyt, a nyerget,[215] továbbá a ló szerszám-vereteit és a szijjgarniturát is.

A hunok kitűnően kezelték a lovasnépek másik speciális fegyverét, a pányvát is. Akit egyszer pányvával lováról lerántottak és magukkal hurcoltak, biztosan összetörte magát, hacsak valamilyen éles késsel azonnal nem tudta szétvágni a köteléket. Ez a pányva a *végén* hurokba fogott hosszú kötél és igen valószínű, hogy a domborműveken és érmeken látható korbácsféle, melyeket a parthusok tartanak a kezükben, szintén azonos ezzel.

A nehéz páncélzat a hún harcost a mozgásában gátolná, már pedig az egész hún taktika éppen a gyorsaságra épült fel. Ez az oka, hogy általában nem használják. A páncélt bizonyos mértékig pótolja a bőr ruha és a magas kucsma, mely majdnem annyit ér, mint a könnyű páncél és a sisak. Közelharcban a védőfegyverek hiánya ugyan báitrányos, de nem végzetes, lóról szállva azonban a kínai gyalogság fölénybe kerül.

A HÚN HADSZERVEZET.

A hún hadsereg létszáma az első birodalom fénykorában, – ha a kínaiak által feljegyzett 400.000 főnyi állomány túlzás is, – a negyedmüliót mindenesetre meghaladta.[216] A kínai krónikák magas kerekszámai talán indokoltak, mert alig tételezhető fel, hogy a hunok támadó hadjárat esetén minden fegyveres erőt magukkal vittek volna s tartalékban a mögöttes országrészek és a többi határok biztosítása céljából ne hagytak volna megfelelő létszámú haderőt. Többször olvasunk 10-20-50-100

ezres hadseregekről, melyeket részben a tan-huk, részben pedig az egyes királyok vezettek. Csi-csi főkirály hún serege a kettéválás és a nagy vérveszteségek után is 50.000 fő. Az Ázsiából Európába történt bevándorláskor a hún hadsereg létszáma újból 200.000 főre tehető, mert ennél kisebb állományú fegyveres erő aligha tudta volna megindítani a népvándorlást, még kevésbbé tudta volna megdönteni az erős és népes gót birodalmakat s főleg nem rendezkedhetett volna be ellenséges népektől körülvéve tartós uralomra. Hogy azután ebből az elméleti létszámból mennyi tartozott a hún törzsekhez és mennyi a hódolt rokon népekhez, így első sorban a népes ogurokhoz, adatok hiányában eldönteni nem lehet s csak annyi bizonyos, hogy a hunok nemcsak politikailag, hanem emberállomány szempontjából is jelentősebbek voltak, mint a honfoglaló magyarok.

A hún hadsereg a tízes egységeken épült fel (tized, század, ezred, tízezred) s a kínaiaknál előforduló tízezres létszámokból arra lehet következtetni, hogy egy ilyen létszámú csapategység volt a hadműveleti egység. Az ujgurok a 10.000-es létszámú hadosztályt tömennek, a töröktatárok tümennek, mi pedig töménynek nevezzük. Lehetséges, hogy ez volt e hadműveleti egységnek hún neve is. A főhűbéresek vezetése alatt néha 20-30.000 főnyi sereget is /találunk, ily nagyszámú harcos azonban legfeljebb a főkirálynak és a t'o[J]ki királyoknak állott rendelkezésére, a kisebb országnagyok haderejének létszáma az 1.000 és 10.000 között mozgott, de olyan országnagyok is megkapták a „tízezer harcos ura" címet, kiknek ekkora saját erő nem volt a parancsnokságuk alatt. Mivel a hadszervezet és a közigazgatási szervezet azonos volt, a seregegység a valóságban nem a tízezred, hanem a törzs. Mao-tun birodalmához több mint 26 nép tartozott, melyek egyenként legalább 2-3, de néha húsznál is több törzsből állottak. Mivel az egyes törzsek harcosállománya eltérő volt, ebből az következik, hogy a hún birodalmi hadsereg meglehetősen tarka és összetett lehetett. Mielőtt e kérdés közelebbi részletezésébe belemennénk, el kell döntenünk azt a kérdést, hogy vajjon a törzseken belül békeidőben is fennálott-é a tizedes beosztás, mint társadalmi és politikai alapkeret? Erne a kérdésre határozott igennel kell felelnünk. Egy nomád állattenyésztő nép csaknem állandóan hadiállapotban van. A szárnybeosztás, mint láttuk, katonai és települési jelentőségű. A szárnyakon belül lévő törzsek, az azokon belül levő nemek nemcsak a sorosabb vérségi kapcsolatra utalnak, hanem egyúttal jelzik azt a katonai egységet is, ahova ezek a keretek tartoznak, de lehet belőlük következtetni arra a legelő területre is, amelyet az a nem, vagy törzs birtokol. Hogy a hún állami rend militarista jellegű, arra ékes bizonyság, hogy még a nemzetgyűlésen is fegyveresen, zárt rendben vonulnak fel s nem egyénenként, hanem egységenként szerepelnek kifelé is. Nemcsak a török és mongol népeknél találunk analógiákat, hanem az őseinknél is, ahol az országgyűlés katonai jellege évszázadokon át fennmarad és a székelyeknél a tízes beosztás még akkor is fennáll, amikor a nép már régen letelepült, falvakban él és amidőn ez az ősi szervezet semmiféle gyakorlati jelentőséggal nem bír.

Tekintettel a törzs katonai szerepére, alig tehető fel, hogy a törzsi keretek felbontásával, a törzs harcos állományának szétosztásával hoztak volna létre katonai alakulatokat, hiszen nemcsak a szárnyaknak, hanem a törzseknek is meg van a maguk állandó helye a csatarendben. A háború azonban felforgatja a béke időben kialakuló katonai kereteket. Pillanatok alatt szükség van bizonyos erejű katonai különítményekre, tartalékokra; harc közben az egyes kötelékek felbomolhatnak, egy-egy törzs egészen,

vagy részben elpusztulhat, ugyanakkor a másik nem, szenved számottevő' veszteséget. Mindez a hadsereg, vagy az egyes hadosztályok és ezredek létszámát, beosztását befolyásolja, még ajkkor is, ha feltesszük, hogy a háború befejezése után az eredeti kötelékek helyreállanaik.

Mindezen szempontok figyelembe vételével az ázsiai hún birodalom fegyveres erejéről a következő áttekintést nyújthatjuk. A hún hadseregből a királyi törzs a főkirály személyes vezetése alatt áll, aki rendes körülmények között egyszersmind az egész kivonuló hadseregnek a főparancsnoka. A balszárnyhoz, melyet a bal t'o-ki király vezet, tartoznak a balszárnynak a hún törzsei, kb. 10-12 törzs. Ugyanezen keleti hadsereget egészítik ki a, keleten lakó hódolt népek, tehát az o-huanok, sien-pik, tunguzok és más mongol és mandzsu népek hadiilletményei. A A jobbszárny élén a jobb t'o-ki király vezetése alatt szintén 10-12 hún törzs áll, valamint a nyugati hódolt népek, melyek közül a ting-lingeknek 60.000, az o-sunoknak 50.000, az alánoknak 100.000 főt tesz ki a harcos, állománya, de igen számosak a türkök, ujgurok és az ogurok is, melyeknek hadereje legalább is ugyanennyi emberből áll. A királyi törzs a balszárnyhoz tartozik, mert az az előkelőbb szárny. Ezek alapján:

Balszárny hadsereg:

Királyi törzs	20.000	Hódolt népek 100.000
Többi törzsek	100.000	

Jobbszárny hadsereg:

Törzsek létszáma	100.000	Hódolt népek 300.000

Összesen:

Hún erők	220.000	Hódolt népek 400.000

vagyis a hún birodalom fegyveres ereje legalább 600.000 főre tehető. Ez; korántsem jeleníti azt, hogy ekkora erőt a legnagyobb háborúban is mozgósítottak volna. Egyrészt azért nem, mert élelmezni és szervezni sem tudták, másrészt azért, mert a fegyverfoghatónak nagyobbik felét kellett visszahagyni a mögöttes országrészek és a többi határok biztosítására. Mao-tun korszakát kivéve a hún uralom nem nyugodott olyan szilárd alapokon, hogy valamennyi nép fegyveres támogatására egy időben számolni lehetett volna.

Ha a nyilas népek fegyverzete és ruházata sok tekintetben meg is egyezett, az egész sereg első tekintetre mégis csak tarka volt, s ha többségében mongol és török dialektusokat beszéltek is, soknyelvűnek volt tekinthető s a hódolt népeik seregei egymással kevéssé szoktak össze. Hasonlóan tarka és vegyes összetételű, de még az ázsiai hunokénál is elütőbb volt Attila többszázezres hadserege; amikor a nyugati hadjáratra indult. A hadifelszerelés mindenkinek a sajátja. Nem óriási hadiüzemek állítják azt elő, hanem a háziipar. Tarkítják az ellenségektől zsákmányolt ruhadarabok és fegyverek, de mégis egységes benyomást kelt, azzá teszi a kucsma, ködmön és csizma, az ijj és a puzdra. Vannak természetesen olyan hadiszerek (csónakok, ostromszerek, szekerek stb.), melyről a hadvezetőség gondoskodik.

A lovasnomád népek hadszervezeite már az ázsiai nagy kultúrnépek, a kínaiak, perzsák és hinduk számára is meglepő volt. Még szokatlanabbnak találták a rómaiak és germánok, amikor a hunokkal nyugatra költözésük után megismerkedtek. A rómaiak főfegyverneme a gyalogság, bár

a császárkor folyamán a lovasság szerepe erősen emelkedett. Csatarendjük zárt, tömör jellegű, nehezen mozog s a közelharcra, a kézitusára rendezkedett be. A sztratégia tervszerű, tudós, kimért, nem szereti a meglepetéseket, a kockázatot, inkább védekező, mint támadószellemű. A germánok nagyjában hozzáalkalmazkodtak a római hadászathoz, bár kétségkívül nagyobb a harcikészségük és lendületük, viszont hosszabb háborúban kevésbbé kitartók. A lovasság is inkább α közeiLhaircot szereti, de *még* a könnyű lovasok és ijjíászok sem érik utói mozgékonyságban a hunokat.

HUNOK A RÓMAI HADSEREGBEN.

A hunok megjelenése következtében az európai népek igyekeznek hozzáalkalmazkodni a veszélyes ellenséghez. Egyrészt növelik a lovasságuk létszámát, másrészt tökéletesíteni és szaporítani igyekeznek a messzehordó támadó fegyvereket, éppúgy mint a kínaiak. Harmadik lépésük, hogy minél több hunt kísérelnek meg atcsaîni a maguk szolgálatába, némelykor igen magas zsoldot Ígérve. Tényleg kezdetben számos hún kerül át főleg a határőr szolgálatba, vagy pedig a hadvezérek gárdacsapatába, bár az a sejtésünk, hogy számukat és jelentőségüket egyesek túlbecsülik. Az elszigetelt átszivárgásnál többet ér az a hivatalos támogatás, melyben a hún főkirályok részesítik a császárokat, a 390-es évektől kezdve. Amidőn Aetius a nyugati birodalom főhadvezére lesz, ez a katonai kapcsolat már hosszabb múltra tekinthet vissza és egyáltalán nem szokatlan. Aetius hatalmát a hunoknak köszönheti, valamint elsősorban az ő támogatásuk teszi lehetővé, hogy a nyugati birodalomban az egyensúly a központi kormányzat és a beköltözött germán népek között helyreáll.[217] A hunok főleg zárt alakulatokban jönnek a rómaiak segítségére, de jelentős hányadát teszik ki a főhadvezér magánhadseregének is (buceellarii).[218] Attila felismeri azt a veszedelmet, hogy a hún erők pocsékolása a rómaiak pozicióit erősíti, a hunok részére semmi haszonnal sem jár és ezért energikus intézkedésekkel véget vet ennek a húnság számára méltatlan zsoldos szolgálatnak. De halála után, főleg a birodalom szétbomlásakor visszaáll a régi helyzet. A hunok egészen Justinianus koráig értékes szolgálatokat teljesítenek a birodalmi hadseregben s különösen nagy hasznukat vették a vandálok és gótok elleni háborúkban.[219] Római körökben elismerik harci értékeiket, de nem tartják mindig megbízhatóknak. Könnyen átpártolnak az ellenséghez, ha az erősebbnek tűnik fel. Szokásukhoz híven nem szívesen harcolnak egy csatarendben a rómaiakkal, hanem jobban kedvelik az egyéni vállalkozásokat, mert ez természetüknek inkább megfelel. Drága szövetségesek, mert elpusztítják azokat a területeket, ahol átvonulnak.[220] Ezek mind olyan hibák, melyeket hasonlóképpen elmondhatunk Stilicho germán zsoldosairól, a landsknechtekről, a vallonokról s a világ mindenkori zsoldosairól.

A hún hadsereg különleges fegyvernemeiről kevés említés történik, pedig nyilvánvaló, hogy a hunoknak kiváló hírszolgálatuk volt és a híradó szervezetük is fejlett lehetett. Portyázásokra csak a férfi nép vonul ki, de nagyobb háborúk idején mozgásba jön a család, az egész nép, az állatállomány. Később, amidőn a kínaiák túlsúlyba jutnak, a népet és állattartalékot messze a hadszíntértől a mögöttes országrészekben, nehezen megközelíthető helyeken helyezik el, mert az állatállomány elfogása legtöbb esetben a törzs behódol ását is maga után vonja.

A hun lovashadsereget nagy hadtáp követi, töméntelen szekérrel, melyen az élelmet, zsákmányt helyezik el, a sátrakat és hadiszereket. Megállás esetén a szekerekből szekértábort alakítanak.[221] Nagyszámú hátaslovat visznek a csapatok után, melyeken valószínűleg, mint a parthusoknál láttuk, a tartaléknyilakat is viszik. A parthusok első sorai, miután a nyílkészletüket kilőtték, oldalt kanyarodnak, visszavágtatnak s helyt adnak a következő soroknak. Azután az első sor hátravonul a hátaslovakhoz és újabb nyílkészletet vesz magához. A hadtáphoz csatlakozik a nyugati hunoknál az ostrompark, melynek Attila hadjárataiban döntő jelentősége van. Az erős Sirmium, Aquileia, Naissus és töméntelen más nagy vár bevétele csakis úgy magyarázható, hogy a hunoknak igen fejlett és kiválóan szakképzett hadmérnöki gárdájuk lehetett.

A hún hadigépezet tehát igen sokrétű és elmondhatjuk a hunokról, mint a legtöbb kiváló lovasnomád népről, hogy igazi katonanemzet voltak. Életelemük volt a 'küzdelem és ezért tudtak hatalmas birodalmakat létrehozni. Aki szélesebb távlatokból nézi a történelmet, nem mondhat egyoldalú ítéletet. A hunok világtörténelmi hivatása nemcsak abban állott, hogy a régi, elöregedett kultúrákat elpusztították, hanem abból is, hogy az emberiséget új, teremtő munkára serkentették.

HÚN KÖZÖSSÉGI TUDAT.

A hún közösségi életforma ismertetésének a végére érkeztünk.

Láttuk, hogy a hunok világszemlélete teljesen elütő az európaitól, antiktól, kereszténytől, maitól egyaránt. Ennek a tételnek fel nem ismerése a forrása mindazoknak a tévedéseiknek, melyeket a nyugati világ nemcsak a hunokkal, hanem az összes lovasnomád népekkel kapcsolatban elkövetett. Mert mások a nyugati világ s mások a steppe és a dzsungel íratlan törvényei ts más világot formálnak a maguk számára a különböző rasszok is.

A hún világszemlélet alapja a végtelen steppe. Ebben a térségileg csaknem korlátlan adottságban született meg a hún vallás, a hún közösségi uralmi gondolat. A puszta világában a nemzedékek sokszor eseménytelen egymásra rakódottsága következtében csökken a mindenkor élők világának a jelentősége. A nemzedékek időbeni végtelenségét, ezt a nagy nyugati abszolútumot sokszor teljesen elnyeli a térség abszolutuma. Ebben a végtelen térségben, a megújuló élet számtalan egymást követő régiójában keresi az istenség után törekvő sámán végtelen vándorlásai során az istenséget magát. A nyugati kereszténység aszkétái a puritánságba, az egyedüllétbe vonultak vissza, hogy szabadulva a város és falu kötöttségeitől, közelebb lehessenek az Istenhez. A siámán viszont végtelen utakat vándorol be kutatva-keresve ugyanazon isteni lényeget. Még ez az istenkeresési mód is kifejezi a lovasnomádság más, mozgalmasabb, lüktetőbb és változóbb életütemét.

De lényegileg más a hún és lovasnomád közösségi tudat is. Az évezredek óta letelepült kínaiak és japánok napjainkig megőrizték a család patriarchális jelentőségét. A család hosszú nemzedékek élő valósága. Az egyes még ebben a legkisebb közösségben is felolvad. A hún közfelfogásban nem csak az egyes, hanem a család is beleolvad a felsőbb közösségbe. A közösség csak az alkotó, a dolgozó, a harcos közösségi tagot ismeri. Csak az az egyén érdemli »meg a mindennapit, aki a közösségért él és a kö-

zösségért áldozatot hoz. A lovasnomád élete örökös harc: az elemekkel, állatokkal és emberekkel, hideggel és forrósággal, a viharral és az unalommal, de mégis mindenek fölött a legnagyobb élmény az áldozat a közösségért s ez a szellem hatja át a szkítaságtól és a húnságtól, törökökön, mongolokon, magyarokon át a mai japánokig az összes lovasnomád származék népeket, még ha szakítottak is közben az ősi életformákkal.

A közösségi gondolatot nem lehet elválasztani az uralmi eszmétől. Ezt sem lehet átplántálni például mediterrán, vagy amerikai talajba. Az antik polis és mai nyugat közösségi demokráciája és diktatúrája elütően más. A lovasnomád uralkodó isteni jogon uralkodik népe felett, de ezen isteni jog származtatása és lényege elütően más, mint a nagysándori, vagy a caesari isteni eredetű királyság gondolata. Nem a személyes rátermettség, sem pedig a dinasztikus elv határozza meg az uralomra való jogosultságot, hanem az istenségtől való származás és az istenséggel való kapcsolat. Ez a kettős képesség nincs mindenki számára adva, csak egyes kiválasztottaknak s mivel a lovasnomád uralkodó hatalmát az istenségitől nyeri, tekintélye is végtelenül nagyobb, mint más közönséges halandóé, az istenkirályról valóban időnként elhisszük, hogy e világ fölötti uralomra rendeltetett. Ez magyarázza a lovasnomádság vitalitását és időnkénti hatalmas lendületét. A világ uralmára rendelt istenkirály, egy Mao-tun, Attila, vagy Dzsingiz-kán oldalára ezért sorakoznak fel valóságos vallásos fanatizmussal a népek.

Ha azonban a főkirálynak, a nagy kánnak uralma isteni eredetű, ez az isteni hatalom át kell, hogy sugározzék az egész nagy hún hierarchiára is. A lovasnomád közösség az eddigi legtcitálisabb emberi közösségi forma, mert egymagában egyesíti az állami, a katonai és az egyházi közösséget. Hierarchiáját mindent szabályozó formalizmus hatja át anélkül, hogy az osztályellentétek kasztszerűséggé merevednének. Napjaink egyik legotrombább propagandafogása volt az, amely a lényegében elütő bolsevista közösség és a lovasnomád ázsiai, helyesebben eurázisi közösségi forma között párhuzamot vont!

Nem tekinthető egyoldalú reálpolitikai elképzelésnek, hanem az ősi lovasnomád uralmi gondolat észszerű alkalmazása, hogy a lovasnomád birodalom nem semmisíti meg, vagy oldja fel a hódolt népek népi kereteit. A lovasnomád államon belül minden nép elhelyezkedhetik a maga teljes egyéniségének megőrzésével a nagy hierarchikus sorrendben és a birodalmi közösség tagjává válhat. Mivel azonban az uralom az istenségtől származik, a hódolt nép az uralkodó néppel versenyre nem kelhet, hiszen az a domináló állatősnek a leszármazottja és a lovasnomád szemlélet szerint egyedül a vezető nép nagykánja hivatott az uralomra! A nagy lovasnomfád testvéri népi közösségen belül minden nép megtalálja a maga helyét. Ezt a helyet azonban előbb ki kell, hogy érdemelje a birodalom érdekében teljesített szolgálataival. Az újonnan meghódított nép ősi szokás szerint előbb a portyázó elővéd szerepét tölti be a harcban, egészen addig, míg egy újonnan meghódoló nép elé nem rangsorolják.

Amilyen más a lovasnomád uralmi gondolat, ugyanolyan ellentétes a birodalom belső felépítése, mely nem ismeri a léleknélküli centralizmust s a népi kereteket nem oldja fel. Közösségi szemlélete is szabadabb, mint ahogy a steppe térsége is örök szintézis a fegyelem, a rend és szabadság között. A szolgák rendje nem zárult le örökre, mint a nagy ázsiai kasztok közt történni szokott, mert a vitéz szolgából bármikor lehet a közösség teljes jogú tagja.

IDEGEN KULTÚRHATÁSOK.

A hún lovasnomád kultúra teljesen elütő volta szűkre szorítja az idegen kultúrhatások jelentőségét. A húnság az ókori és középkori eurázíai kultúrák valamennyiével kapcsolatba került s így az élet hétköznapi rendje kétségkívül változásokon esett át, de már a hún kultúra elütő lényege egymagában is kizárja a mélyebb és tartósabb hatást. A hún társadalmi és gazdasági rend Iránban, Európában és Indiában megőrizte az ősi formákat. *Gallus* Sándor a következő fejezetben kimutatja, hogy a régész által tanulmányozható tárgyi emlékmaradványok inkább a felületi és civilizatorikus változatokat tüntetik fel, tehát nem érintik a hún ethni» kumot és nem alakítják át a hún világképet sem. Bizonyos stílushatásokból, használati tárgyakból, népszokások esetleges változásából még korántsem lehet egy kultúra belső átalakulására következtetni.

Nézetünk szerint tehát mindazok, akik a hunokra gyakorolt európai környezethatást túlértékelik, helytelen irányba terelik a tudományos kutatást. Mélyebb kultúrhatást csak a rokon kínai és szibériai kultúrák gyakorolhattak a húnságra!

Fettich Nándor kiemeli a krími görög városok óriási jelentőségét a Pontustól északra lakó, sőt a nyugatázsiai steppe-népekre. Ne feledjük azonban, hogy a hellén civilizáció hatása teljesen felületi (a nyugatazsiai és északafrikai térségben is az!) és kizárólag a használati tárgyak gazdagodására, bizonyos szükségletek felismerésére korlátozódik és egyáltalán nem érinti az ősi életformát. A pontusi hellén-szkíta civilizáció sugárzó ereje az oda letelepülő gótságot is áthatotta, minek legékesebb bizonyságai azok a stílushatások, melyek e nép stíluskészségét fejlesztették« Ezeket a civilizáló jellegű pontusi hatásokat elsősorban a szarmata alattvalók közvetítették a hunokhoz és a gótok, mint első úrnép, csak másodsorban jöhet tekintetbe. Az előadottak fel nem ismerése, vagy e nyilvánvalóságok mellőzése számos hazai szakemberünket megtévesztette. Még *Váczy* Péter is, aki pedig egyébként az idegen kul túrbefolyásnak túlnagy jelentőséget tulajdonít, kénytelen elismerni,[222] hogy a hunok még a germán környezetben sem vesztették el eredeti jellegüket. Mi ennél sokkal tovább megyünk. A gótokkal való, amúgy is csak pár évtizedes érintkezés, – lévén e két nép egymással teljesen fajidegen és kultúrarculata is elütő, – egészen felületes kölcsönhatást váltott ki. A hún-utód bolgár népek, amelyek a húnság maradványát magukba felszívják, teljes változatlansággal továbbélik a lovasnomád steppeéletet még akkor is, midőn e térségben az egykor ottlakó gótok emléke régen elenyészett. *Mindazok a feltevések és következtetések, melyek a hunokra gyakorolt erős gót kultúrhatást fejtegetik, teljesen talajtalanok és értelmetlenek, sem tárgyi, sem forrásbizonyítékokkal nem támaszthatók \alá, sőt ellentétben állanak mindazzal, amit a hunok és általában lovasnomádok zárt, fejlett, európaitól merőben elütő kultúrájáról tudunk. Ennek a nagy tudományos kérdésnek beteges elhajlása az, mely a hún állami reiidet, népszokásokat, építészetet és népköltészetet, a dinasztia egyes tagjainak nevét ezzel a kitalált gót kultúrhatással magyarázza!*

Az európai emberiség gőgje és végtelen megértetlensége szól ezekből az elméletekből az ősi ázsiai kultúrákkal szemben. Ezért vonják kétségbe a pompás szervező képességű húnságtól az államalkotó képességét[223] és ez a végtelen európai gőg sugallta azt a közfelfogást is, mely a lovasnomádokban mindig csak a pusztítás és rombolás szellemét látta.

Da Guignes óta majdnem két évszázad telt el s mégis 1914 után a nyugati közvélemény a német veszedelmet jellemezni akarván, hunnak nevezte őket,[224] elfelejtkezve arról, hogy Klodvig, vagy Egbert országaiban sokkal kevesebb volt az életbiztonság, mint Mao-tun, vagy Attila birodalmában.

Az ázsiai kultúrákra, vonatkozó tudományos anyag még koránt sincs feldolgozva. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy a nagy folyamvölgyi magas kultúráktól északra Ázsia középső részében e folyamvölgyi kultúráktól függetlenül egy lovasnomád magaskultúra alakult ki, mely igen valószínű, hogy a mezopotámiai, indiai és kínai kultúrákkal egy idejű s azokra termékenyítőén hatott. Ez a steppe-kultúra a maga világképét mindvégig megőrizte. Attól az időponttól kezdve, amidőn a pontusi szkíta kultúrhatás Középázsiában érezhetővé válik, tárgyi kultúrai hatása is észlelhető a Jenisszei völgyétől egészen a Huang-ho völgyéig. A régész és a műtörténész még tapogatva keresi a stílushatásokat a materiális kultúra maradványain. Egy időben azzal, hogy e távoli hatás Ordos területét eléri, kimutatható e területen a húnság jelenléte is. Tehát a húnság volt az, amelyik a pontusi export tárgyait, ízlését oda továbbította. Ebben a korban azonban a lovasnomád kultúra legalább két évezrede kialakult. A pontusi civilizáció tehát a húnság élményeit és tárgyi emlékeit gazdagíthatta, de a hún kultúra lényegét nem változtatta meg. Ellenkezőleg éppen a hún expanzió viszi szét a középázsiai centrumból a lovasnomád kultúrát a Kr. e. III-П. században a világ minden tája felé. W. *Eberhard* meggyőzően mutatta ki[225] azt a sokrétű kölcsönhatást, mely a lovasnomád és kínai kultúrák között fennáll s mely mindkét kulturkör szellemi és anyagi javainak megduzzadását vonta maga után. Ugyancsak ő mutatott rá arra, hogy a hún kultúrhatás a Han birodalom összeomlása után nagy mértékben erősödik. Amidőn a lovasnomád népek az északi tartományokat elözönlik, hatalmas symbiosis jön létre, mely az északkínaiság lényegén kitörülhetetlen nyomokat hagyott.

Az előzők és e fejezet számos bizonysága alapján mindazon elméletek, melyeket az európai húnság kisebbértékűségére és az idegen kultúrhatások nyomasztó voltára nézve alkotnak, ma már nem tarthatók fenn.

A történettudomány sohasem kerülhet a gyűlölet propagandájának hatása alá. Mindaz, amit a hún lovasnomád közösségről tudunk, a hún nép történetéből megismertünk, megtanít bennünket magyarokat arra, hogy lovasnomád őseinket, a nagy rokon népeket nem szabad szégyelnünk, *mert a magyarság azzá, ami ma, jelentős részben ezen ősi erőtényezők hatása alatt fonnálódott.*

JEGYZETEK A XVI. FEJEZETHEZ.

1) Gr. Zichy István: Az eurázIai lovasnomád műveltség kérdéséhez. Bp. Szemle 241 (1936). p. 17-36.

2) I. m. p. 18.

3) Zichy p. 22.

4) Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss. Pann. 1939.

4a) Die Pferdegebisse des zwischenstromländischen Raumes. Archiv für Orientforschung, XIV, 1-2 (1941).

5) Lokalkult. p. 78.
6) The horse: a factor in early Chinese history. ESA 9. p. 238-242.
7) Groot I. p. 88.
8) Groot I. p. 98.
9) Groot I. p. 2. és 82.
10) Még tárgyunk ismertetése előtt tisztáznunk kell az eddigi kutatás, több tévedését, melyek részben olyan súlyosak, hogy alkalmazásuk esetén teljesen hamis kép alakul ki a hún közösség lényegére nézve.

Ezek között első hefyen áll Otto Seeok fejtegetése a hún királyság intézményének Európában történt kialakulásáról. Seeck előadásának az a lényege, hogy a hún nomád törzsek csak Európában és pedig germán hatás alatt érték el az állammá szerveződés első fokát s alakultak át laza törzsi közösségből állami közösséggé. Seeck (p. 281) elmondja, hogy királlyá a legjobb harcost, vagy a legkitűnőbb nyilazót választják meg.. Egy „durva harcos csapatot gyűjtött maga köré és felvette a királyi címet”. Ha egy ilyen törzsfő összes vetélytársait legyőzte, vagy pedig el tette láb alól, akkor elnyerte az elsőséget és hatalma kiterjedt az igen számos hún törzsek valamennyiére. Csak ezután kerülhetett sor a kis dunavölgyi germán népek meghódítására.

Seeck nyilvánvalóan nincsen tisztában sem a lovasnomád kultúrával, sem pedig azokkal a vele egykorú kutatásokkal, melyek e népek törzsi szervezetét részben tisztázták. De nem ismeri az ázsiai húnság történetét sem, mert különben *egy* legalább hétszáz éve ismert népről nem állítaná azt, hogy a néppélevése csak Európában következett be. Önmagában is tarthatatlan Seeck felfogása, mert a hunok nem a dunai kisnépek leverésekor alkottak népi egységet,
- még ha csupán európai forrásokat veszünk tekintetbe, – hanem már népnek kellett lenniök akkor, amidőn az alán és a gót nagyhatalmakat egymás után megsemmisítették. Már ez is kizárja, hogy a királyság intézménye gót hatás alatt alakult volna ki. A gótokról még hírt sem hallunk a történelemben, amidőn a tan-huk vezetése alatt már hatalmas ázsiai hún birodalom alakult ki. *Yégül* arra nézve sincsen semmi adatunk, vagy valószínűsíthető támpontunk, hogy a hún közösségi berendezés európai területen, európai hatás alatt átalakult volna. Seecknek ezek szerint egész feltevését teljesen vetnünk kell.

Jóval sikerültebb a Németh Gyula (A hanf. magy.) által vázolt kép a hún közösségi formákról. A hún család és nemzetség – mondja Németh p. 12.
- összetételében változik és a török nomádállamot a gyakori változások és az állandóság hiánya jellemzi (p. 13). A török törzs politikai és nem nyelvi közösség. Ennél a téves megállapításnál hivatkozik Groot p. 76-ból arra a Kr. e. 176-ból származó tudósításra, hol a tan-hu közli a kínai császárral, hogy a goat-si népet kiirtotta, Lo-lant, O-sunt és Ho-kutot 26 más országgal együtt meghódította s mindezt „hunná tette”. Németh elfelejti a kínai krónika következő mellékmondatát hangsúlyozni, pedig ebben van az egész tudósításnak a lényege, hogy itt nem vadidegen iráni, hindu, vagy előázsiai, sémita, vagy mediterrán népek egységesítéséről van szó, hanem a nyilas népek egyesítéséről és hozzá olyan nyilas népek egyesítéséről, melyekről Németh Gyula is igen jól tudja, hogy túlnyomórészt a török nyelvet beszélték. Különben is Németh érvelése rossz, mert e kínai tudósítás nem a hún törzsek belső összetételének megváltozását bizonyítja, hanem csak a hún hatalom kiterjesztéséről szól újabb idegen törzsekre, ami a hún törzsek belső összetételére nem volt kihatással és a „húnná-levés” nem jelent többet, mint hogy ezek a népek valamennyien hún fennhatóság alá kerültek. Feltéve, de meg nem. engedve, hogy új népek hódoltatása a hún törzseknek újabb elemekkel való megduzzadását idézte volna elő, Németh feltevése még akkor sem fogadható el, mert a hódolt török népek oly

közel álltak a szintén török húnsághoz, hogy a törzsi keret még egy ilyen feltöltés után sem lett volna politikai közösség, hanem megmaradt volna egyúttal nyelvi közösségnek is. Rossz és elvetendő Németh másik bizonyítéka is. Hivatkozik arra, hogy Priskos az akacirokat akaár-húnoknak nevezi. E népről túlkeveset tudunk arra nézve, hogy megállapíthassuk belőle ennek a népnek a hún ethnikumtól való elütőségét. E priskosi tudósításból különben sem az következik, mintha az akacirok a hún törzsek között szétoszlottak volna s ilyenre aligha hisszük, hogy maga Németh is gondolna. Különben is annyi más lovasnomád népet nevednek forrásaink hunnak, hogy nem látjuk be, máért kellett Némethnek ezek közül éppen az akacirokat kiemelnie. Németh két alkalmatlan érve tehát nem bizonyítja azt, hogy új népek meghódítása a régi törzsi keretek felbomlását és új törzsi keretek alakulását vonta volna maga után s még kevésbbé bizonyítja azt, hogy a törzseken belül különböző népiségű elemek foglaltak volna helyet. A törzsi kötelékek zártak voltak, amit legjobban az bizonyít, hogy a húfnoknál az exogámia uralkodik s ily módon próbálják a törzsek továbbélését esetleg károsan befolyásolható beltenyészetet megakadályozni. Az exogámia viszont a különböző hún törzsek egymás közötti nivellálódását vonta maga után. Fel lehetne még hozni azt is, hogy egy hódító nép állandóan nagy számú szolganépeket szerez magának és ezek a törzsek között szétosztva népi keveredést idéznek elő. Ennek azonban túlnagy jelentőséget tulajdonítani nem lehet, mert először: a hunok a meghódított népek javarészének autonómiáját meghagyták, másodszor, a szolgai sorba jutott idegen harcosok javarésze is, Ázsia ekkori népi viszonyait véve tekintetbe, rokon népekből került ki, harmadszor e szolgai sorba került egyének csak kivételes esetben váltak a törzsi keret egyenjogú tagjaivá. A római ius matrimonium szigorú elveihez hasonló jogszokások, melyek a különböző népi elemek és társadalmi osztályok keveredését nehezítik, nemcsak a lovasnomádoknál, hanem még a mai magyarság soraiban is észlelhetők, ami egyes magyar vidékek parasztságának és egyes társadalmi osztályok tagjainak tömeges összeházasodását napjainkban is gátolja.

Mielőtt e kérdés lényegét a maga teljes egészében megvilágítanánk, tovább megyünk a különböző feltevések ismertetésében és rátérünk Alföldi András úgynevezett kozák-elméletére (Leletek, p. 35.).

Alföldi kiindulási pontja helyes, amikor különbséget tesz a települt és a lovasaiomád népek egymástól élesen elütő életformája között. A lovasnomád a maga állatállományával könnyen változtatja lakhelyét, nem úgy a földmívelő nép, mely mindig a földjéhez van kötve. A földművelő az erősebb hódítónak meghódol, viszont a lovasnomád hódító vékony rétegként föléje települ s „a leigázott földművelők falvait az uralkodó törzs kis kozákcsapatai tartották kezükben. Ilyen kis hún csoportok Attila korában a Kaukázustól a Rajnáig mindenütt el lehettek szórva és ilyen emberek nyoma lehetett a höehkriehti lelet is.”

Alföldi itt az általa oly szigorúan bírált Diculescu hibájába esik, vagyis elszórt régészeti leletekből messzemenő történelmi következtetést von le. Egy elszigetelt lelet ugyanis lehet egy átvonuló csapat maradványa is. A használati tárgyak ebben az időben igen kalandos utat tesznek meg. Ilyen leletek egész sorával sem lehet igazolni ezt a feltevést. Ugyanis a kozák-rendszer (a kozák különben egyáltalában nem lovasnomád nép), vagyis ahogyan Alföldi felfogja, a megbízhatatlan hódított területeknek könnyen mozgó lovascsapatokkal történő katonai közigazgatása, erős központi hatalom létét bizonyítja. Azt nem vonjuk kétségbe, hogy a hunok egyes fontosabb hadászati pontokat saját lovascsapataikkal szállták meg és biztosították ellenséges támadással szemben, de hogy az egész húnság, vagy annak jelentősebb része mint megszálló csapat szétoszlott volna az egész birodalom területén, az legnagyobb mér-

tékben valószínűtlen és semmiféle történelmi adat nem támasztja alá. Ellenkezőleg a meghódított népek saját fejedelmeik, vagy törzsfőik alatt éltek tovább és ezek hűbéresei voltak a hún főkirálynak. Ez már egymagában kizárja a kozák rendszert. A hűbéresek híven kitartottak a hunok mellett s ha eszükbe jutott fellázadni, a lázadást vérbefojtották, a népet vagy kipusztították, vagy pedig *egy* új, húnbarát hűbérest állítottak az élére. Erre nézve legjellemzőbb példákat lehet találni a keletturkesztáni kis városfejedelemségek és a hunok egymásközti viszonyában, de analógiákat tudunk felhozni az európai hunoknál is. Vithimir helyébe a húnbarát Hunimund kerül. Amidőn a keleti rokon népek a 440-es években állandóan nyugtalankodnak és úgy látszik, hogy megbízhatatlanokká váltak, akkor sincs szó arról, hogy egyes törzseik élére hún katonai vezetést helyeztek volna, hanem mindössze csak annyi történik, hogy Ilek vezetése alatt bizonyára nagyobb hún csapatok katonai fedezésével egy központi szervet létesítenek, hún keleti alkirályságot. Alföldi feltevésének ellene mond az a körülmény is, hogy a hunok úgy Ázsiában, mint Európában centrálisán, meglehetősen egy tömegben élnek, előbb belső, később külső Mongoliában. Viszont Európában a királyi törzs és a nyugati hún szárny a Duna vonalán, a keleti hún szárny pedig a Dnyepr környékén lakott. A törzskeretek tehát nem bomlottak fel és a kirgizek példája igazolja, hogy a török népek milyen szívósan kitartanak az ősi életformák mellett. Katonai rendszerűk az elképzelhetően legelütőbb az ú. n. kozák-rendszertől. Az *egy* tömegbem mozgó nagy hún lovassereg hatonai elképzelésével a főerőnek sok kisebb megszálló lovascsapatra való szétosztása össze nem egyeztethető. A hódolt területeket sokkal jobban tudták biztosítani, ha nagyobb létszámú villámgyorsan mozgó tábori sereggel ütöttek rajta a lázadókon. Alföldi feltevése ezek szerint ellene mond a lovas - nomádság törzsi és katonai berendezettsége alapelveinek.

Váczy megismétli Németh állítását, hogy „a hunok közül nem volt valamennyi születésre nézve hún”, hanem a hún elnevezés csak annyit jelent, hogy az illető a hún konföderációnak a tagja. Váczy egyébként Németh előbb hivatkozott két „bizonyítékára” utal, ami a legjellegzetesebb példája annak, hogy az egyik kutató feltevése miként válik a másiknál bizonyítékká. Valóban sok rokon lovasnomád népet tüntetnek fel forrásaink hunnak, de ebből még Inem következik, hogy a húnság maga ne lett volna belsőleg egységes. Az is tény, hogy európai világbirodalmukhoz nagy többségében idegen népek tartoznak, de ez áll valamennyi világbirodalomra, a perzsára, rómaira, britre egyaránt. Míg azonban a hunok ázsiai világbirodalmában, vagy az iráni birodalomban a vezető nép és a rokonnépek többségben voltak, ugyainez nem áll a római és brit birodalomra nézve.

Ha a fentieket összefoglaljuk, Seeck azon feltevését, hogy a hún királyi hatalom és a hún államiság germán hatás alatt alakult ki, minden további nélkül el kell vetnünk, hasonlóan ellenkezik a lovasnomádság szellemiségével Alföldi feltevése. Végül ami a hún törzsek népi, nyelvi és faji összetételét illeti, a már elmondottakon kívül még a következőket kell megjegyeznünk. Ahhoz, hogy a lovasnomádság lényegét s következésképp a hún törzsek belső összetételét megérthessük, vissza kell nyúlnunk a Kr. e. II. évezredig, amikor a nagy folyóvölgyekben a magaskultúrák kialakultak. Spengler értékes megállapítása szerint ebben a korszakban még a mediterrán világ is viszonylag lakatlan. Emberi településre kevésbbé alkalmas térségekben több négyzetkilométernyi területre eshetik egy lélek. Ebbjen az időben az indogermán népek javarésze még egy tömbben él és igen valószínű, hogy a mongol népek is még az osztódás állapotában vannak. A belsőázsiai térségeket már megszállták. Ez az az időpont, amikor a különböző mongol népek még fajilag is teljesen egységesek, vala-

mennyien a mongoloid rasszhoz tartoznak. A nordikus, mongoloid és egyéb rasszok válfajai kétségkívül ez után keletkeznek. Fajilag és ethnikailag egységes tehát ebben az időben egész Középázsia és idegen beszüremlés csak a Kr. e. I. évezred közepétől észlelhető és ez az iráni hullám sem hatol tovább a keletturkesztáni medencénél és legfeljebb Kan-su tartománynál. Az alánok legészakibb hazája a Káspi-Arai-Balkas-tavak vonala. Nem valószínű, hogy a minusszinszki medencéig előhatoltak volna. A mongol népek nyelvi szempontból való kettéválása is ebben a korban, a Kr. e. П. évezred elején következik be, az északnyugati irányban kirajzó és egyébként ebben az időben szintén mongoloid alap jellegű finnugor népek kiválásakor. Eurázia meglehetősen zárt területét szállják meg a mongol népek. Faji és nyelvi összetettségről tehát az ázsiai hún birodalom törzseinél lehetetlenség beszélni. Ha pedig a hún törzs fajilag és nyelvileg egységes, akkor nem állíthatjuk, hogy a hún törzs pusztán politikai keret lett volna, mert népi és faji keret is éppúgy, mint bármely más, germán, vagy latin törzsi komplexum. Ezek után értelmetlennek látszanak mindazon feltevések, melyek a húnságot valamilyen vegyes fajtájú és nyelvű népségnek képzelik el. A rassz és a népiség ezekben a régebbi korokban fedi egymást s később is a rasszösszetétel *nem.* zárható ki a népiségi elemek kutatásából. A lovasnomád népek s *így* elsősorban a húnság közösségi kereteinek a vizsgálatáról ezek a szempontok nem hagyhatók figyelmen kívül, bármily tetszetősnek látszó feltevés kedvéért.

11) Groot I. p. 52.

12) Groot I. p. 57. Parker p. 9.

13) Németh: A honf. magy. p. 41-44.

14) A tarchan méltóságtnév eredete. Magyar Nyelv, 28. p. 205-220. A kettőskirályság a nomádoknál. Károlyi Emlékkönyv p. 28-29·

15) Groot I. p. 192. 194. 198. 221. 253. Alföldi: A kett. kir. p. 28.

16) Németh p. 11-12. Alföldi p· 30.

17) Alföldi p. 28 s köv.

18) Alföldi p. 29-31. Chavannes Doc. p. 94.

19) Alföldi p. 30. Németh i. h.

20) Konst. Porph. ed- Bonn p. 164. Németh i. h.

21) p. 31.

22) Alföldi p. 28-29. Ferdinandy: Mi magyarok p. 64 s köv.

23) Alföldi p. 31.

24) Alföldi p. 30.

25) Németh p. 11-12. Alföldi i. h· A lovasnomád kettős szárnyrendszer kérdését főleg Radloff, Németh és Alföldi tisztázta.

26) Alföldi p. 29.

27) Az eddig összegyűjtött adatok s az ezeken alapuló vizsgálatok még nem tekinthetők véglegeseknek.

28) Ezért túlzottak, mert az abuzust tekintik szabályosnak, Alföldi (p. 34-35) megállapításai a kettős királysággal kapcsolatba«!.

29) Grousset p. 54. Shiratori: A study on the titles of khagan and khatun. Mem. of the Toyo Bunko I. p. 11·

30) Groot I. p. 54. 283.

31) Groot I. p. *60.*

32) Groot I. p. 1 és 53.

33) A Cs'ien Han su szerint. Groot I· p. 57 Randeenak olvassa.

34) Hou Han su szerint, Groot i. h. Hirendeenak olvassa.

35) Vámbéry: A magy. eredete p. 153.

36) A budai Képes Krónikától kezdve Thurócziig közlik Attila állítólagos

családfáját, melyben ugyan a másolók számos névváltoztatást eszközöltek, de jelentősebb eltérés (nincsen. Hogy a krónikás honnan vette ezt a családfát, bizonytalan, valószínű azonban, hogy már a XI. századi ősgesitában benne volt. A családfa Noé és Nembroth biblikus ősöktől Ethelaig vezet, kinek hatodik utóda a nemzedékek sorjában Árpád.

Hirth „Die Ahnentafel Attilas” című tanulmányában és későbbi írásaiban azt állítja, hogy ez a családfa nem tekinthető közönséges fércelménynek. mert annak egyes tagjai feltűnően hasonlítanak az ázsiai hiung-nu uralkodók neveihez. Ilyen hasonlóság mutatkozik szerinte:

T'ou-man – Rudii, vagy Budli,
Mao-tun = Baktur, Bezter, Beztur,
Lao-sang = Mike,
I-tsi-sie = Miske,
Tsie-ti-hou = Ompud,
Hu-lo-ku = Kulche,
Hiü-liü-k'üian-k'iü = Levente és
Tsi-tsi = Leél neveknél.

Valóban egyes neveknél tagadhatatlanul lehet rokonhangzást felfedezni, Hirth e feltevését részben átvette, részben ismertette Krause: Gesch. Ostasien^ I. ρ, 304, Radloff és Bury I.[2] p. 273.

Ligeti Lajos „Attila családfája” című értekezésében Hirth feltevését éles kritika alá veszi. A családfa egyes neveinek elemzése alapján azt hiszi, hogy azok a IX-XHI. században fordulnak elő és különben sem hasonlítalftak a kínai krónikák neveihez. Véleménye szerint *e családfa forrása valamelyik gót, vagy bizánci krónika.* Ligeti fejtegetése egyáltalán nem meggyőző, mert hiszen Hirth is utalt arra, hogy a nevek különbözősége onnan ered, hogy századok alatt a hagyományozott régi név eltorzult. Az a körülmény, hogy egyes nevek a középkor derekán is előfordulnak, szintén nem bizonyít még semmit, hiszen írnek, Dengizik s más hún uralkodók neve is különböző változatokban, különböző népeknél fellelhető. A gót, vagy bizánci átvétel valószínűtlen, mert olyaSi krónikákról, mely e névsort tartalmazná, nem tudunk és mert a gót és bizánci krónikás értelmetlenné torzította volna a törökös neveket. A gót átvétel abból az évtizedeken át nálunk divatos agyrémből táplálkozik, mintha a magyarság csak *gót* közvetítéssel tudhatott a hunokról és Attiláról. Tudákos kicsinyesség, hogy Ligeti azt kifogásolja, hogy Hirth csak Thúróczit ismerte krónikáink közül, mert ennek a körülménynek a kérdés szempontjából semmiféle jelentősége sincsen.

Krónikáink családfája ellen más, lényegesebb kifogásokat lehet felhozni. Hyen, hogy szerzője kétségtelenül középkori szerzetes, mert biblikus heveket kever bele a családfába. Hiányos és rossz a chronologiája, mert míg a Csi-csivel azonosított Leél és Ethela közé 13 őst iktat be, addig Ethele és Árpád közé csak 5 őst, holott Csi-csi halálától Attila haláláig 489, Attila halálától Árpád haláláig pedig 454 év telt el és az általános harmincéves nemzedéki időtartaim alapulvételével első esetben legalább 16, utóbbiban pedig 15 őst kellett volna beiktatnia. Ezt egy középkori krónikásnál azonban nem lehet zokon venini, mert legtöbbjük hadilábon állott a chronologiával.

Bendekus, Csaba szerepeltetése: bizonyítja, hogy itt nem históriailag értékesíthető történeti hagyománnyal, hanem mondával állunk szembein. Nem is az a lényeges, hogy e családfa egyes hún uralkodók neveit megőriztere vagy sem, hanem az a körülmény, hogy a középkori magyarság meg volt győződve arról, hogy Árpád Attila származéka. Ez a rokonsági kapcsolat azonban hosszú századok alatt annyira elhomályosult, hogy a magyar hagyomány kevésbé

tudta átmenteni a régi ősök (neveit, mint a bolgár uralkodóház családi hagyománya. Az is feltehető, hogy az Árpádok eredeti hagyománya a vezérek korában még értékes históriai adatokat is tartalmazott, ezek azonban a keresztény századokban kivesztek, Ezt a feltevésünket koránt sem cáfolja meg Ferdinandy Mihály a „Mi a magyar”-ban Tormás személyével kapcsolatban elmondottakkal. Ritka ember az ugyanis, aki 15-16 ősének a nevét tudja s még ritkább, aki fejében is tartja!

37) Groot I. p. 69. 74. 80. 91. 95. 185- 229.

38) Groot I. p. 57.

39) U. o.

40) Groot I. p. 58. 59-

41) Groot I. p. 116. 119.

42) Grousset p. 88.

43) Groot I. p. 211. 212.

44) Vö. Güldenpenning p. 372. Haage p. 25.

45) Get. 38. 200.

46) Petz p. 49-50 felsorolja az adatokat, amelyeket a monda Attila udvaráról tud. A nagy király ezek szerint többek között Sicambriában és Szőnyben tartott udvart. Thuróczi I. 23 írja: Erant tune Sicambriae principes Germaniae multi regi Attiláé ob metum illius coacta Servitute alligati, inter quos Detricus de Verona excellentium habeat, non ultimam. A Biterolf 326 verse szerint 13 király környezi Attilát. A hűbéresek nem tartózkodnak állandóan az udvarban. Legtekintélyesebb közöttük bechelareni Rüdiger. A Waltharius monda szerint mint túszok az udvarban élnek Hagen, Walther és Hildegund. A mondák és krónikások egyébként a hún udvar pazar pompájáról írnak. Ebben az egyben valószínűleg nem tévedtek, mert a világbirodalom minden gazdagsága odaáramiott·

47) II. p. 233 s köv.

48) Jord. 34: Vicuni ad instar Civitatis ampliSSimae, μεγίστη κώμη. A κώμη. és πόλις közti különbségről 1. nem a legprecízebben: Haage p. 20.

49) Attila fővárosának és palotájának leírása: Priskos frg. 8 = FHG IV. p. 85. 86. 89. Jord. 34, 178-179. Haage p. 20-21. Thierry I. p. 84-85. Wiet.-Dahn II. p. 232. Güldenpenning p. 362. Seeck VI. p. 289. Huszka: A székely ház p. 2-6. A székhely fekvésére nézve az újabb irodalomban többnyire kevesebb megfontolás, mint átvétel alapján a Kőrös-vidék mellett foglaltak állást: Schmidt I.[3] p. 532 és CMH I. p. 366. Bury I.[2] p. 276.

50) FHG IV. p. 89.

51) U. o. ρ. 85.

52) Groot I. p. 263.

53) Groot I. p. 80.

54) Groot I. p. 59.

55) Erre főbizonyíték, hogy a nyugati részek ura, a jobb t'o-ki király 10-20.000 harcos vezére, holott egyedül a ting-ling nép 60.000 harcossal rendelkezik. Sehol arról említést nem tesznek, hogy a jobb t'o-ki király parancsolt volna az o-sun királynak, ez mindig a tan-huval tárgyal, tehát attól függ mint fő hűbérúrtól. Ha az o-sunoknál ez a helyzet, nem lehet más az alánoknál, vagy az ogurofcnál sem.

56) Igen jellemző, hogy a Si-ki erről nem ír semmit. Ezzel szemben a Cs'ien Han su 94. fejezetéből a régi, a Hou Han su 119. fejezetéből pedig a Krisztus születése utáni állapotról kapunk felvilágosítást.

57) Groot I. p. 55 olvasata. Parker p. 9. és Grousset p. 54 szerint t'u-ki.

58) Groot i. h. szerint. Parker lieh-linek, Grousset ku-linak olvassa.

59) i. h.

60) p. 7.

61) Grousset p. 54 és Herrmann: Die Gobi p. 131 szerint a Kerulen felső szakaszán, illetve Uliassutai körtnyékén a Kangai-hegységben.

62) Grousset p. 54: tang-hu.

63) Grousset i. h.: ku-tu.

64) Groot I. p. 55-57. Németh p. 72-73.

65) Ilyen zavaró körülmény, hogy míg a népvándorlás megkezdésekor a liúnság Balambér főkirály egységes vezetése alatt áll, 395/396-ban egy időben a Dunán át a Balkánra és a Kaukázuson át Előázsiába törnek be. Ez utóbbiakat forrásunk keleti hunoknak inevezi. Ez korántsem bizonyítja a hunok részekre bontottságát, ellenkezőleg erős központi hatalomra lehet ebből következtetni, mely igen célszerűen két oldalról is támadja a keletrómaiak sebezhető pontjait. Egyúttal konkrét bizonyíték arra nézve, hogy a hunoknak ekkor is volt bal- és jobbszárnya. Azt azonban már forrásainkban hiába keressük, hogy a két szárny fejedelmei kik voltak és milyöri viszonyban állottak a főkirállyal, pusztán csak annyit tudunk, hogy a keleti támadó sereget Basik és Kursik vezérek vezették. Hasonlóan elszigetelt adatok állnak rendelkezésünkre egyes fejedelmekre keleten és nyugaton.

Alföldi (A kettős királyság p. 28) szerint a nyugati hunoknál kettős királyság volt. Utal Karaton-Uldin, Rua-Oktár és Buda-Attila párhuzamára. Ez a feltevés azonban nézetűink szerint nincsen kellőképpen megalapozva. Karaton és Uldin kapcsolatáról éppenséggel semmit sem tudunk. Az előbbi 413 körül uralkodik a Pontustól északra, az utóbbi pedig a Duna-mentén, de legutoljára 409-ben említik. Abból, hogy egyik forrásunk Uldint regulusnak nevezi, semmiféle következtetést nem lehet levonni, hiszen a források Attiláinak sem adják meg a neki jogosan kijáró nagykáni, vagy tan-hui címet. Uldin és Karaton kétségkívül kortársak, de semmi sem bizonyítja azt, hogy egy időben uralkodtak volna, hogy Karaton a főkirály és Uldin valamiféle másod király lett volna. Ez esetben a nyugatrómaiak és a keletiek nem vele, hanem Karatonnal tárgyalnának. Abból, hogy Karaton Uldin szerencsétlen balkáni hadjárata után említtetik, inkább arra utal, hogy Uldin 409 után meghalt és helyette Karaton lett a főkirály és ezért veszik fel vele a kapcsolatot a keletrómaiak. Még rosszabb az utalás a másik testvérpárra. Oktár sehol sem szerepel mint a hunok szuverén ura, Rua igen. Oktár mint vezér tűnik fel és mint a burgundok ellen hadakozó hún hadosztály vezetőjét éri utói a halál és pedig nem is Rua, hanem már unokaöccsei uralkodása alatt. Ha ő társkirály, miért nem tartja meg e méltóságot, vagy miért nem ő lesz a főkirály Rua halála után? Ha viszont puccsal ütötték el a jogaitól, miért hagyták meg őt a nyugati vezéri tisztben? És Rua-Oktár kettőskirálysága esetén hova tegyük a harmadik testvért Ojbárszt, aki pedig egyáltalán nem kegyvesztett személy, hiszen a főkirály utáni tiszteleti második helyet foglalja el Attila lakomáján? Ilyen megtisztelés csak olyan rokonnak jár, aki legalább is a baloldali szárny királya lehetett. Ha Rua a főkirály, testvérének, mint társkirálynak nincs keresnivalója nyugaton, mert neki a helye a keleti szárnynál lenne, de akkor milyen szerepe lehet Ojbársznak, kérdezzük ismételten? Nem volna észszerűbb elvetni az egész kettőskirályságról szóló feltevést, – legalább is hún vonatkozásban, – és magyarázni a kérdést a régi hún közjog alapján úgy, hogy Rua idejében, két testvére, a bal és jobb szárny királyai voltak, tehát alkirályok és nem társkirályok! Különben is a kettőskirályság nem állt mindig ellentétben a szárnyrendszerrel. Sőt! A törkök két ágának élén Bumin és Istemin személyében ugyaln egy rangban első kán és másodkirály állott, de mindkettőjük népe, a keleti és nyugati türkök,

két szárnyból álltak és azok élén összesen négy szárnykirály állott. A kettőskirályság tehát közelről sem áll ellentétben az ősi közjog alapelveivel, de alkalmazására csak akkor kerülhet a sor, ha a nemzet ketté bomlik és a két ágat már lazább szálak fűzik egybe. A kettőskirályság fennállására tehát Uldin-Karaton és Rua-Oktár példája nem bizonyíték és ezek után fennállana a harmadik eset Attila és Buda együttes uralkodása. A fentiekben már foglalkoztunk ezzel és rámutattunk arra, hogy a két testvér együttes uralkodása olyan egészen rendkívüli és közjogi előzmények nélkül álló eset, amiből nem lehet arra következtetni, mintha az ősi hún közjog az európai hunoknál megváltozott volna. A hatalom a lovasnomádoknál istentől ered, tehát megoszthatatlan és át inem ruházható. Ennek oka, hogy az Ég fia közvetlen kapcsolatba lép az istenséggel és ezt a kapcsolatot más mint ő, nem is tarthatja fenn. A tan-hu mellett a különböző négyszög és hatszög királyok ugyanúgy alárendelt szerepet töltenek be, mint a tegin a nagykán mellett, azokat a funkciókat,melyefcet az uralkodó teljesít, ők nem gyakorolhatják, már csak azért sem, mert erre vallási okokból is képtelenek. A kettőskirályság nem jelenti ezeknek az Ég fiát megillető funkcióknak a megosztását, hanem csak azt, hogy a nép egy része, egyik ága felett, egy rangban fiatalabb társuralkodó veszi át a polgári és katonai kormányzást. Ennek a szüksége elsősorban ott lép elő, ahol a nép két részre szakad, mint ahogyan az a türköknél történt, vagy ahol a főkirály tevékenysége pusztán a kultikus teendők ellátására szűkül össze. Ez az eset az európai hunoknál nem áll fenn s már emiatt is el kell vetnünk Alföldi feltevését.

Onegesius fővezér szerepe és hatásköre újabb fogós kérdés elé állít bennünket. Vajjon nem volt-e ő amolyan másodkirály-féle személy Attila birodalmán belül? Az ázsiai hún birodalom hierarchiájában is vannak főhadvezérek, akik valamennyien rangsorolásuktól függetlenül „10.000 lovas urai". Csakhogy Onegesiusnak nincsen bal, vagy jobboldali kollégája, alkalmaztatása nem helyhez kötött, székhelye Attila fővárosa, nyugaton, Sirmiumnál éppúgy harcol, mint keleten. Szemrnelláthatóan kitűnő vezér, akire önálló hadműveletek vezetését is rá lehet bízni. Csakhogy az első esetben Buda még él, tehát nem lehet társkirály, az utóbbi alkalommal pedig a fiatal trónörököst kiséri keletre és installálja be a keleti alkirályi méltóságba. Ő az a tapasztalt vezér, akire a királyi apa a fiatal királyfit nyugodtan rábízhatja. Ha Priskost, aki a lovasnomiád dolgokban ugyancsak tájékozatlan, átfogalmazzuk, Ilek a keleti hún szárny királya lesz. Ha már most Onegesius másodkirály lenne, aligha osztanák be a keleti hún szárny királyának a kíséretébe, mégha az illető egyúttal a trón várományosa is. Azután figyeljük meg azt, hogy Onegesius a díszlakomán a tiszteleti helyet foglalja el Attila mellett, de külön székein ül, míg Attilával egy kereveten újból csak a trónörökös ül, tehát a trónörökös mégis csak előkelőbb helyet foglal el, mint Onegesius. Amidőn második alkalommal az öreg Ojbársz is részt vess a lakomén, már nem Onegesius ül a tiszteleti helyen, hanem ő, a családtag, az uralkodó nagybátyja, aki tehát mint királyi sarj magasabb állami méltóságot tölthetett be s mint láttuk, ő lehetett a keleti szárny t'o-ki királya. A doghri király, kínaiul a hien-király a szigorú rangsorolásban olyan nevet visel, mely közvetlenül a szentséges, vagyis az Ég fia után következik. Ilyen tisztséget Onegesius, aki nem tartozik a királyi családhoz (ha odatartozna, Priskos megemlítené), nem is tölthet be. Láttuk azt is, hogy Onegesius bármily fontos személy, magát a király szolgájának, Attila akarata gondolkodás nélküli végrehajtójának mondja. Pedig nagy a befolyása Attilánál és önérzetes ember. Priskos ugyan újból nem írja meg és talán, mint más világgyermeke meni is vette észre, – Maximinos azzal, hogy nem ő keresi fel, hanem titkárját, Priskost küldi hozzá, súlyos illetlenséget követ el és azt még

jobban tetézi, amikor arra igyekszik őt rábeszélni, hogy ő menjen el követségbe a keletrómaiakhoz. Ugyanis ez összeegyeztethetetlen Onegesius magas közjogi állásával. Hiszen látjuk, hogy a hunok a maguk uralkodóját, mint az Ég fiát felette állónak tartják a császárnak, ő a királyok királya s vezérei, fejedelmei is többek kell, hogy legyenek, mint a római patriciusok. Látjuk ebből, hogy Onegesius ugyan nem lehet a hún hierarchia vezető helyén, de mégis olyan magas közjogi szerepet tölt be, mint senki más rajta kívül a birodalomban. Ő mint hadvezér a hún csapatok generalisszimusa, ha Attila maga nem száll hadba. Vele kell, hogy tárgyaljanak az idegen államok követei, mielőtt Attila színe elé kerülnének. Maximinos csakis annak köszönhette, hogy Attila az al-duinai táborban fogadta, mert Onegesius távol volt és mert a kihallgatást Onegesius testvére kieszközölte. A zsákmányból a király után elsősorban ő része-sül, sőt az idegen követek az ajándékozásnál, ami ebben a korban bevett szokás, úgy keleten, mint nyugatom, ki sem hagyhatják, Maximinos addig nem is távoz-hat az udvarból, amíg a neki szánt ajándékokat át nem adta. Onegesiusnak külön udvartartása van és nagyszámú kísérete, magánhadserege, mondhatnánk, ha Attila nyugati fejedelem volna. Onegesius címét forrásaink nem őrizték meg, de ha mai fogalommal akarnánk meghatározni munkakörét, akkor azt monda-nánk, hogy ő volt Attila mellett a hún birodalom nagymarsallja és kancellárja.

66) p. 21 s köv.

67) p. 373.

68) p. 98 s köv.

69) Groot I. p. 223.

70) Groot I. p. 187.

71) Groot I. p. 76.

72) Groot I. p. 149.

73) Groot I. p. 69. 74. 76. 149. 223. 241. 263 s köv.

74) A kancellária viszonylagosan legjobb leírása még ma is Haage p. 22 s köv. Vö. még Güldenpenining p. 372-373.

75) Groot I. p. 60.

76) Groot I. p. 2.

77) Güldenpenning p. 373 az igazságszolgáltatást patriarchálisnak nevezi, de valószínűleg ő sem gondol arra, hogy Attila bírói tevékenysége az elmondot-taknái szélesebb körre terjedt volna ki.

78) Salvian. de gub. dei IV, 14 = MGH I. p. 49 és V, 8 = u. o. p. 62.

79) VI. p. 280.

80) VI. p. 279.

81) XXX, 2, 10.

82) Prisk. frg. 39 = FHG IV. p. 108.

83) VI. p. 285-287.

84) Groot I. p. 3.

85) Groot I. p. 186.

86) Groot I. p. 2-3.

87) Groot I. p. 199.

88) Eberhard: Lokalkult. p. 14.

89) Eberhard p. 117.

90) Eberhard p. 267.

91) U. o. ρ. 176-177.

92) Thierry I. ρ. 68-69.

93) Groot ρ. 80 s köv.

95) Groot p. 97.

96) Groot p. 78.

97) Groot I. p. 83. 87. 95. 216. 217. 220. 222.
98) Groot I. p. 267.
99) Groot I. p. 80.
100) Groot I. p. 103.
101) V. ö. Fettich p. 231.
102) Arch. Hung. 7. p. 28-29.
103) Hou han su 23, 3 b. idézi Eberhard p. 22.

104) Források: Groot I. p. 3 és 80. Aran. Marc. XXXI. 2, 5-6. P Pelliot: L'édition collective des oeuvres de Wang-Kouo-wei. T'oung pao 26. p. 137-148. Nagy p. 301. Darkó p. 18. Grousset p. 55. Ligeti p. 49. – Arra nézve, hogy a hún ruha Justinianus korában Konstantinápolyban is divatossá válik, vö. Prokop. hist. arc. 7 – ed. Bonn. vol. IH. p. 48-49.

105) Eberhard p. 81. 270-273.
106) U. o. ρ. 79-80.
106a) Szilády Zoltán úr szíves közlése.
107) U. o. p. 83-87.
108) U. o. 83.
109) U. o. p. 22. 176-177.
110) IV. 64-65.
111) Herod. i. h. Groot I. p. 223. Grousset p. 55-56. Zichy i. m. 24.
112) Eberhard p. 221-222, 147-149.
113) Groot I. p. 80 s köv.
114) XXXI. 2, 11.
115) Groot I. p. 80.
116) Groot I. p. 3.
117) Eberhard p. 219-220.
118) Hieronym. ep. 120 ad Demetr. Kr. u. 414-bol.
119) 94 fej. Groot I. p. 4.
120) Ebenhard p. 18. 201-202. Hou Han su 23. 3 b.
121) U. o. p. 205-206.
122) U. o. p. 46-47.
123) U. o. p. 47.
124) U. o. p. 176-177.
124a) Vönöczky Schenk Jakab tanulmáinyai az Aquilá-ban.
125) Ambros. lib. de Tob. XI, 39 = Migne PL XIV. c. 773-774.
126) Eberhard p. 195-201.
127) U. o. p. 197-198.
128) XXXI. 2, 3. Vö. Hieronym. Adv. Jov. II, 7 = Migne PL 23 c. 308.

129) Váczy p. 93 téved, amidőn azt állítja, hogy a hunok saját állatállományukból, mely a tőke szerepét töltötte be náluk, nem ettek, inkább tejből, tejtermékekből, valamint abból éltek, amit vadásztak és halásztak. Hiszen voltak tejes ételeik is, de a kínai források és Ammianus egybehangzóan kiemelik erős húsfogyasztásukat. Az öreg állatokat talán mégis csak megették? A hunok, ne feledjük el, nem a nagyvárosi piacra termeltek.

130) Eberhard p. 269-270.
131) Groot I. p. 3. és 80.
132) Eberhard p. 212 és 52-53.
133) U. o. p. 102-103.
134) U. o. p. 48.
135) U. o. ρ. 209-210.
136) U. o. ρ. 211.

137) U. o. ρ. 61.
138) XXXI, 2, 11.
139) I. ρ. 11.
140) Marquart: Streifzüge p. 15.
141) Groot I. p. 60.
142) Groot I. p. 186. Egy vu (pap. vagy papnő) javaslatára Li Kuang-li emigráns kínai tábornokot feláldozzák a föld védő istenének, emberáldozatot mutatván be ezáltal őseik szellemének is. Eltekintve attól, hogy ez politikai bosszú műve volt s a kínai titkos szolgálat eredménye, kiknek ez a kiváló kínai vezér veszélyes ellenfele lehetett, egyúttal baklövés is volt, mert a tábornokot a kínaiak ellen való harcban jól fel tudták volna használni. A tábornok megölését követő hónapokban nagy havazás, pusztító járvány és aszály sújtotta a hunokat, amit a babona annak tulajdonított, hogy az istenség büntetése a tábornok haláláért. A tan-hu félelmében az istenség kiengesztelésére szentélyt építtet.
143) Eberhard p. 46.
144) U. u. p. 24-25.
145) U. u. p. 29.
146) U. o. p. 17.
147) A vu-kuról a kínai krónikák többször megemlékeznek. Az egésznek erősen politikai a háttere. Kung-sun Ngao kínai tábornok felesége vu-kut űz, ezért nemzetségével együtt kivégzik (Groot p. 173). Li Kuang-li tábornok feleségét és gyermekeit szintén a vádlottak padjára ültetik. A győztes vezér kénytelen a hunokhoz menekülni, mire az ő családját is kivégzik. (U. a. 175. 179). A császár fél a vu-ku bűvöléstől, melyet rossz szellemek segítségével űznek. Már öreg és beteges s könnyen befolyásolható és elhitetik vele, hogy környezete az életére tör. Előbb miniszterét Kung-sun Hot és Csaó P'o-nut irtatja ki családjukkal együtt, majd gyanút fog a trónörökös ellen is. Ez, hogy az, életét megmentse, lázadást szít az uralkodó ellen, de a felkelést vérbefojtják és a trónörököst két fiával együtt kivégzik. Irtózatos szektariánus rémuralom keletkezik, mely Kr. e. 87-ig tart s melynek áldozatul esik a császárné és több hercegnő is. Csak a trónörökös unokája, a későbbi Sien császár menekül meg a vérfürdőből. A varázslás elterjedettségének lehetett valami alapja, de tény^ hogy ezek a tömegmészárlások csak a császár vérszomjával és aggkori őrültségévei magyarázhatók.
148) Groot I. p. 60. Eberhard p. 32.
149) Alföldi Károlyi Emi. p. 36.
150) I. m. p. 37.
151) Groot I. p. 60.
152) Groot I. p. 68. 255.
153) Groot I. p. 63.
154) Groot I. p. 268.
155) Groot I. p. 20.
156) Alföldi i. m. p. 38.
157) Groot I. p. 60.
158) IV. 62.
159) A kard tiszteletére nézve 1. Roheim Géza: Sárkányok és sárkányölő hősök. Ethn. 1911. Pröhle Vilmos: Isten kardja a japánoknál. Ethn. 1911. p. 209. Heller Bernát: Isten kardia U. o. 1912. p. 323. L. von Schroeder: Die Wurzel der Sage von heiligen Gral. Wien 1911. Nagy Géza: A szkithákról. Ethn. 1894. Grexa: A Csaba monda. 1922.
160) Annales veteres Hunnorum I. 87.

161) Paulin. Migne PL. 61. c. 488-489.
162) Sozom. VII. 26 = Migne PG. 67. c. 1500.
163) Theodor. V, 31 = Parmentier p. 330-331.
164) epist. 107 ad Laetam.
165) Eberhard p. 23-24.
166) Herod. IV. 71.
167) Groot I. p. 60.
168) Jord. 49, 255.
169) Groot I. p. 191.
170) Leletek p. 18.
171) Attila és hunjai p. 227 es 254 s köv.
172) U. o. p. 126.

173) A temetkezésekre nézve 1. még Grousset p. 58., Zichy p. 25. és Eberhard p. 74-75, 176-177.

174) Radloff: Die alttürk. Inschriften. St. Petersburg 1894 és Thomsen; Déchiffrement des inscriptions de l'Orchon et d'Jenissei. Kopenhague: 1894.

175) Stein p. 230.
176) Prokop. B. G. IV, 19 = éd. Bonn II. p. 556.
177) Groot I. p. 3.
178) Stein p. 222.
179) Groot I. p. 72. 76. 81. 85. 189. 239. 249.
180) U. o. I. p. 81.

181) Az ősmagyar írás néhány hazai s oroszországi emléke. Budapest; 1914.

182) Gombocz p. 21-22. Moravcsik p. 222-223.
183) Váczy p. 95.

184) Érdekes külföldi vita folyt a kérdés felett Hirth, Laufer, Chavannes és Pelliot között. Magyar vonatkozásban lásd Nagy p. 301.

185) p. 19-20.
186) Reinecke, Arch. Ért. 17 (1897). p. 1-27.
187) Darkó p. 20.
188) Groot I. p. 82.
189) Groot I. p. 85.
190) Groot I. p. 31.
191) Groot I. p. 3. 59. 61. 85.
192) Groot I. p. 94 s köv.
193) Groot I. p. 273.
194) Groot I. p. 60.
195) Groot I. p. 94.

196) Groot I. p. 60-61. Meglepő a kifejezések azonossága Jordanessel, aki gyorsaságukat a szélviharhoz hasonlítja.

197) Groot I. p. 60-61.
198) Vö. Haage p. 24.
199) Groot I. p. 242.
200) Groot I. p. 52.
201) XXXI, 2, 7-9. Sidon Apoll. II. 265.
202) Grousset p. 58-59 összehasonlítja a szkíta, hún és mongol taktikát,

203) Groot I. p. 61. Sesck V. p. 96-97. Thierry I. p. 8. Nagy p. 300-301. Darkó p. 19.

204) Groot I. p. 3.
205) Alföldi: Leletek és Fettich p. 252-253.

206) paneg. III. cons. Hon. 25 s köv. Más írók is alig telnek be a dicséretével, így Olympiadorus, Sidonius és Jordanes.

207) Eberhard p. 124-125.

208) Leletek p. 23.

209) Eberhard p. 125-126.

210) Pécsüszög. Simmering, Keszthelygát, lásd Alföldi: Leletek p. 17.

211) Vö. Fettich p. 258 a kiskunhalasi és kőrösladányi kardleletről.

212) Ily kardok voltak pl. Simmeringen, Kiskunhalason és az oroszországi leletekben (Alföldi p. 27). Az Ermihályf alván kiásott kard mellett II. Theodosius császár 444 körüli érmének utánzatát találták. A kard 90 cm. hosszú, széles pengével, aranypléhvel borított kardmarkolattal.

213) Alföldi p. 28-30.

214) Eberhard p. 129.

215) Alföldi p. 26.

216) Groot I. p. 51.

217) Hunok Aetius seregében: Prosp. 1288, 1322. 1326. 1335 = MGH IX. p. 470. 475. 476. Chron. Gall. 100. 112. 587. 658. Jahn: Die Geschichte der Burg. Egger p. 497.

218) Grosse p. 289.

219) U. o. p. 87. 281.

220) U. o. p. 291.

221) Groot I. p. 181-182. Vö. a nyugati hunok szokásaival.

222) I. mű. p. 123-127.

223) Seeck fejtegetései többször idézett könyvében.

224) Ez a szellem hatja át például E, Hu tton könyvét: Attila and the huns, New York: 1915.

225) p. 180 és 230-233.

XVII.

A HÚN LELETANYAG.

Irta: Gallus Sándor

A HÚN LELETANYAG MEGHATÁROZÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI.[1]

A hún nép régészeti hagyatékának meghatározása a lovasnomád birodalmak sajátságaiból fakadó nehézségekbe ütközik. A steppetér laza kapcsolatú törzsei erős egyéniség keze alatt hamar zárt alakzatba tömö-rülhetnek, a fejedeleni központi korlátlan patria potestas-ának és szent-ségi jellegének elismerésével. Az *így* megszervezett steppeközpont oly nagy életerővel rendelkezik, hogy csakhamar befolyása és katonai uralma alá hajtja a szomszédos, nem steppel jellegű tájak más műveltségű lakóit is.[2] A lovasnomád birodalmak keletkezése par excellence történelmi létformá-ban élő népek életmegnyilvánulása. Egy munkámban a történelmiség fogalmát a következőkben határoltam el a történelem nélküliség, vagy tör-ténelem előttiség fogalmától: amíg valamely nép a maga kezdetleges élet-formái között éli évszázadokon, vagy évezredeken keresztül változatlan, egyszerű életét; amíg nem jut el az egyéni alkotás sorsot hozó, akaratot kifejező és bukást, vagy sikert jelentő erőfeszítéséig; amíg a hagyomány és közösség mozdulatlansága erősebb az újításra törő vezéregyéniségek-nél: addig az a nép nem történelmi nép. Élete nem történelem, hanem csak élet, melyben az időmúlásnak nincsen szerepe. A történelem mozdu-latot jelent, határozott akaratot, tervet, sorsot önmaga és más kisebb népek, vagy egyéniségek számára. Ennek megfelelően, amíg Európa népei egymás mellett éltek és legfeljebb csupán a változó eirőviszonyok szerint a mellérendelt területek nagysága tolódott el, addig nem éltek történelmi életet. A történelmi lét a népek egymás fölé való rétegződésével egykorú, A történelmi életet élő nép életterve már nem, tűri a határokat, azokat átlépi és a gyengébb egyéniségek, történelmi alakulatok alkatrészévé vál-nak. A történelem mindig az egyéniség cselekedete és hősi magatartása a tömeggel szembein. Itt azonban egyéniség alatt nemcsak az emberindi-viduumot, hanem a közösséget is értem, valamely nép egyediségét, amely az őt körülvevő más, egyszerűbb, vagy gyengébb népközösségek fölé nő. A biológiai életet élő, természetes népközösségek nyersanyagából a törté-nelmi akaratú „úrnép” felépíti az emberiség történelmének magasabb egy-ségeit, a határozott akarat által irányított birodalmakat.[3]

Az európai történelem hajnalán a birodalomalkotás két őstípusa alakul ki. Az egyik, amelyet „indogermánnak” is nevezhetnénk, a hatalma alá kerülő népeket kultúrailag kioltja és egybeolvasztja. A foglalások után a helyi, ősi kultúra észrevehető nyomai kihalnak, eltűnnek *ez* az új történelmi nép saját élet és kultúrformai terjednek el, Ettől meg kell különböztetnünk a másik lehetőséget, amelyet „lovasnomádnak”, vagy „euráziamak” nevezhetünk. A lovasnomád birodalom súlya a köz-igazgatási és katonai egységen fekszik, amit a birodalom, központi céljai

és azok szolgálata érdekében a legnagyobb tökélyre fejleszt. Ezen kívül: és ezen túl azonban a kisebb népi egységek népi kultúrája érintetlen marad, a birodalmi egység alatt a tárgyi leletanyagban is felismerhetővé: válnak az egyes népegyéniségek.

Ez a megkülönböztetés különösen a tárgyi leletanyag feldolgozásánál és meghatározásánál döntő jelentőségű. Az első esetben a birodalmi pvkarat és a terjeszkedés jele az ősrégész által feldolgozott tárgyi leletanyagban azáltal válik megfoghatóvá, hogy egy bizonyos jellegzetes leletegyüttes új területeken is zárt kiterjedésben jelentkezik. Tehát oly területen terjed el, ahol előtte a terjeszkedés bekövetkeztéig más formákkal jellemzett leletanyag uralkodott és ez a régebbi leletanyag a terjeszkedés: bekövetkeztekor hirtelen eltűnik (de csak az anyag, a régi nép semmiesetre sem). A második esetben evvel a jelenséggel szinte ellentétes jelekből kell a birodalom jelenlétére következtetnünk. Amíg az első esetben a meghódított nép jellegzetes leietanyaga tűnik el a régész szeme elől, addig a második esetben sokszor a hódító nép leletanyaga válik megfoghatatlanná.

A lovasnomád népek kultúrájának és civilizációjának lényege ugyanis nem a termelt és megformált nyersanyag minden áron való konzervativizmusában jelentkezik (civilizáció: mesterségbeli és kényelmi technikai készségek). A kultúra állandó szellemi tartalma új formákat von a maga körébe, a kultúra anyagcseréje gyorsabb, tipológiája változandóbb, összetettebb és gazdagabb a szomszédos népekénél. Ez a gyors és sokszor többszázkilométeres eltolódások következménye, jobban mondva nem más, mint a lovasnomád kultúra lényeges mozgékonysága, amely a helyváltoztatásokban is kifejezésre jut. Mindennek szellemiekben szintén gyors mozgékonyság felel meg, amellyel a lovasnomád nép az új környezet kultúradottságait a maga javára és hasznára és gyönyörködtetésére felhasználja. Lovasnomád népek hajlamosak arra, hogy birodalomalkotó útjaikon új kultúrközpont közelébe érve, a maguk kultúráját a másik központ nyersanyagából vett formákkal gazdagítsák. Tipológiailag, vagyis formatanilag, bizonyos egyezések, átvételek mutathatók ki, de ez csak külső, materiális egyezés. A kultúra essentiája, a belső lényeg, a lélek, a vallás, a világnézet, a logika, röviden az egyéni életforma a régi marad. A honfoglaló magyarság „sassanida” formakincse tipológiailag valóban perzsa eredetet árul el, de semmiesetre sem. perzsa, hanem magyar, mert a sassanida formadarabokból felépített ornamentika és formakincs az eredeti sassanida alkotásoktól éppen a belső tartalom másmilyensége miatt mégis megkülönböztethető. Az ősrégész nehézségei éppen ott kezdődnek, hogy a magyarság, a VI-VIII. században Kr. u. a sassanida birodalom közelségében élve és sassanida formadarabokat tartalmazó nyersanyagból építve kifejezési lehetőségeit, azelőtt nyilván másféle formamegoldásokat használt. Hol keresse tehát az ősrégész a lovasnomád magyarság régészeti nyomait, ha a régebbi állapotot nem tudja a későbbi állapothoz formailag hozzákapcsolni, mert formatanilag a tipológiai sor nem követhető a multban, tovább hátra? Evvel csak érinteni és magyarázni kívántuk a felvetett *kérdés* nehézségeit. A kibogozásnak természetesen meg vannak a lehetőségei, mint ahogy a hún archaeoîogia esetében is meg vannak.

Az ősrégész számára külön is eltorzítja a tanulmányozható képet ?s a sajnálatos tény, hogy a népélet legfontosabb területei, a szellemi néprajz, a lélek megnyilvánulásai és a faji jelleg, utóbbi sokszor, előbbi a legtöbb esetben, megközelíthetetlenek maradnak számára. A szellemi

néprajz töredékei csupán fáradságos következtetések és analógiák útján menthetők meg. *Ha pedig a felület formamegoldásaiban változás áll be (díszítések, tárgy formák stb.), hogyan közelítse meg a régész a változatlan szellemi és gazdasági életformát? Ha csak felületen marad., sehogy sem.* Láthatjuk, hogy az egyszerű tárgyi praehistoria nem minden és az őstörténelem metodikája a kultúrmorfológia mélyebb ismeretei nélkül csődöt mond.

Mindenesetre még egy lényeges szempontot kell tisztáznunk, mielőtt feladatunk tárgyi részéhez hozzákezdenénk. Lovasnomád jelenségek értékelésénél nem szabad európai értékkategóriákból kiindulnunk. Érintettük előbb, az „indogermánnak" nevezett birodalmi őstipus jelenségét. Konkrét példaként álljon előttünk az illyr, vagy a kelta terjeszkedés. Az egyik a bronzkor közepén és végén, a másik a vaskor végén következett be. Mindkettőt a következő kép jellemzi: egy bizonyos „őshaza területen" jellegzetes formai megoldásokból összegeződő, jellegzetes tárgycsoport alakul ki. Ez a jellegzetes tárgycsoport a vándorlás ,tehát az elmozdulás és más népek fölülrétegződése során szintén eltolódik és a vándorlás éppen a megismert jellegzetes tárgycsoport kiterjedése által válik megfoghatóvá. Ez így elmondva természetesen a jelenségeknek csupán nyers magva, mer t a részletekben sokkal összetettebb és bonyolódottabb a kérdés. Az őstipusból levonható értékelés nyomán az ősrégészet hajlamossá válik arra, hogy csupán a terjeszkedés ezen egy típusát nevezze terjeszkedésnek. Ebből az a tévkövetíkeztetés is származik, hogy ahol hasonló formamegoldásokat lát, ott is terjeszkedésre következtet, pedig a formiahasonlóság előállhat szomszédság útján is. Így tehát a terjeszkedés mértékét és kiterjedését egyrészt hajlandó túlméretezni, másrészt mástípusú népi terjeszkedéseket és birodalom alakításokat nem vesz észre. De eme egyszempontú értékkategóriának van egy még súlyosabb következménye is. Túl nagy értéket tulajdonít a formai konzervatívizmusnak és a külső formában keresve valamely kultúra lényegét, a külső formának sokszor csak a civilizációt kifejező állandóságában látja a kultúra létezésének és súlyának mértékegységét. A lovasnomád kultúra azonban ily értékmérővel nem mérhető. Külső formája, a kifejezés nyersanyaga, lelki és testi mozgékonyságának következtében hamar változhat, különösen, legfelső, civilizációs rétegeiben, anélkül, hogy a kifejeződésre törő lelki tartalmak, ősképek, archetípusok változnának. Idegen értékmérővel mérve, ez befolyásolhatóságnak, egyéniséghiánynak, másolásra való hajlandóságnak látszhat. A lovasnomád kultúra eurázaiai értékkategóriáival mérve pedig ez nem más, mint az egyéniség fölényes biztonsága, mellyel nemcsak idegen népek gazdagságát és haderejét szervezi meg birodalma szolgálatában, hanem a megismert új kulturális és civilizációs értékeket is, formaalkotásainali külső köntöséül felhasználja. Az egyéniség a maga egyéniségtudatában és erejében a nyersanyag felett áll, nem rabja az állandó és súlyos formának, mint az európai stílusfejlődés, a szépet ott veszi, ahol ez ízlésének megfelel, nem egyoldalú és nehézkes, hanem dúsgazdag, sokoldalú, mozgékony, fejedelmi. E formapompa alatt azonban mindig ott sötétlik a fejedelmi egyéniség állandó változatlan egyedisége. E változatlan egyediség azonban nem a külső formában, haniem a fajiságban és a lélekalkat sajátosságaiban állandó.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az ősrégész és történész együttmunkálkodása a hún leletanyag azonosításában elengedhetetlen követelmény. A történész a rendelkezésre álló kútforrások segítségével megálla-

píthatja a hún nép mindenkori históriai lakóhelyeit. Az ősrégész feladata, hogy megfelelő leletanalizissel kielemezze azokat a tárgyi típusokat, amelyek a megadott területen és a megadott időben a hunok leletanyagát kell, hogy alkossák. Ezt a munkát azonban minden történelmi lakóhelynél, birodalmi központi területnél újra és újra meg kell ismételni, mert láttuk, hogy a leletanyag nem lehet folytonos, a tipológiai formák folyamatossága állandóan megszakad és ha a kínai birodalom közelében fekvő őshazának jellegzetes tárgyait megtaláltuk, e tárgyak forma tani megfelelőit például a Volga melléki, vagy magyarországi hazában és birodalmi központokban: már hiába keresnénk.

A hunok tulajdonképeni őstörténete, tehát leletanyagának felkutatása és értékelése a történelmi kútfők világossága előtti időpontban, tudásunk jelenlegi állapotában teljesen megoldhatatlan feladat. E távoli területek leletanyaga oly hézagosan ismert, továbbá a magyar tudomány kevés kivételtől eltekintve mindezideig oly sajnálatos érdektelenséget árult el Ázsia ősrégészetének felkutatása terén, hogy még a legszükségesebb előmunkálatokat is nélkülöznünk keli. Meg kell elégednünk tehát a legelső biztos nyomok megkeresésével és bemutatásával.

A HÚN RÉGÉSZETI LELET ANY AG- MEGHATÁROZÁSA.

A hazai kutatás a hún leletanyag szétválasztásánál a magyarországi feltárások eredményei mellett csak a dálorosz és szibériai ledetanyagot tudta felhasználni.

A hazai kutatásban eddig különböző álláspontok érvényesültek. Hampel József[4] túlnagyra becsülte a római és szarmata kölcsönhatást és még többre a szarmata baf olyast a hunokra. Szerinte a griffes, állatok közötti küzdelmeket ábrázoló, inda-omamentikás, a fibulát nem ismerő, aranyozott és lyukasztott tárgyakat gyakrabban tartalmazó, bronzöntvényekben gazdag leletekből a hunokra lehet következtetni. Hasonló véleményen volt *Félvinczi Takács* Zoltán és régebben *Fettich* Nándor is. Míg Hampel főleg a jazygokat tartotta stílusközvetítőnek, *Nagy* Géza azokra a szarmata és alán népekre gondol, melyek a Kr. u. III. és IV. században telepedtek le hazánkban. *Posta* Béla és *Supka Géza,* már kezdett kételkedni e feltevés helyességében, *Diculescu* azonban visszatért ismét Nagy feltevéséhez, amidőn az állatstílus e jelelgzetes használóinál a vandálokkal együtt nyugatra vándorló és Magyarország területén is megfordult alánokra gondolt. Ez az állatstílus főleg az ú. n. keszthely-kultúrában uralkodik és nemcsak a Dunántúlon és Nagyalföldön, hanem Ausztriában és Albániában is fellelhetők a nyomai.[6]

A külföldi irodalom ezen leletcsoport anyaga felett szintén hosszabb ideig vitatkozott. *Salin* germán eredetűnek minősítette, *Riegl* keletrómai importárunak tartja, E. *Zimmermann* pedig sassanida stílushatást mutat ki. Ezen feltevésekkel szemben *Alföldi*[7] foglalt állást. Kimutatta, hogy

a) e kultúra stílus sajátosságai távoli népre utalnak;

b) hogy sem a jazygok, sem pedig az alánok *nem.* eléggé számosak arra, hogy a sokkal nagyobb tömegű hunok, avarok és germánok leletanyagát elnyomják;

c) hogy a jazygok és alánok különben sem fordulnak elő mindazon: helyeken, hoï e kultúrának maradványai tekintélyes számban fellelhetők;

d) e népek főfegyvere a lándzsa, már pedig ez a fegyver ennek a kultúrának lelőhelyein nem található. Végül utalt Alföldi arra,

e) hogy Rostovzev[7] már kimutatta, hogy a pontusi népek stílusát a polychrom drágakő berakások jellemzik.

Hampel elkülönített egy avar leletcsoportot is, melynek jellemző sajátosságául a geometriai stílust tartja. Ilyent mutat ki Szentendrén, Pusztatótiban, Fönlakán és Kunágotán, melyeket Justiniánus karától Kr. u. 670-ig terjedő pénzleletek határoznánaik meg.

Alföldi idézett művében a keszthelyi kultúrát az avarok hazai hagyatékának tartja. Abból indul ki,[8] hogy a keszthelyi telepen azért találhatók későrómai maradványok, mert a későbbi telep a rómainak romjaira épült. E telep nem lehet más, mint avar, mert csak ők tartózkodtak századokon áít e területen, míg a hunok és germánok pusztán átmenetileg települhettek ott le. Hampel által avarnak jelzett leletcsoport nem különbözik lényegesen a keszthely-kultúrától. Az állatstílus szkíta hatásra vall. Ök viszont az assyroktól és óperzsáktól vették át. Ez a stílus a Kr. e. VI-VII. szásadban a Pontustól északra, a Volga vidékén elterjed, majd a szkíták közvetítik nyugatra a Dunamedencéig és keletre Kínáig. Rostovzev ezen elméletét azután Alföldi oly módon fejleszti tovább,[9] hogy az állatharcok szibériai ábrázolását naturalisztikusabbnak tartja a hazai avarénál s ebből arra következtet, hogy e stílust az avarok a régi szkítáktól vették át s e stílusábrázolás hanyatlást jelent úgy a pontusival, mint szibériaival szemben, az indaornamentikának nagyobb szerep jut, az állatábrázolás elvontabbá válik.[10] Hasonlóságot fedez fel a keszthely-kultúra és a Minussinsk-kultúra között. A Keszthely-Fenék telep lakói lovasnomádok, fajilag mongol és kaukázusi keverék.[11]

Alföldi tehát meghaitározva az avarnak nevezhető magyarországi leletanyagot, a hunok magyarországi felismerésében jelentős akadályt távolított el.

Az ázsiai hún leletek meghatározásának előmunkálataiként Karlgren, Arae és mások kimutatták, hogy a minussinski-kultúrához hasonlóan állatküzdelmes motívumokat tartalmazó ordosi bronzok a Kr. e. V-IV. században elhatározó befolyást gyakoroltak az akkori kínai művészeti stílus kialakítására. A minussinski, ordosi és mongóliai leletcsoportok azonos stílushatást mutatnak fel, a szkíta-pontusi kultúra legszélsőbb euráziai kisugárzásának tekinthetők. Mivel ezen lelőhelyek a hún birodalom fénykorában hún fennhatóság alá tartoztak, sőt Minussinsk kivételével hún települő helyek voltak, nem alaptalanul keresik éppen itt a hún kultúra tárgyi maradékát. *Grousset*[12] igen helyesen az esetleges hún lelőhelyeket négy csoportra osztja: Bajkál-tó vidéke, Nőin Ula, Orkhon-csoport és az Ordos-csoport. Legfontosabb ezen leletcsoportok közül a Nőin Ulában, nem messze Urgától az orosz Kozlov-expedició által 1925-ben felfedezett kurgánok leletanyaga. A sírok időkorát egy Kr. u. 2-ből való lakkcsésze datálja, amely kínai gyártmány. E fontos leleteket Camilla *Trever* (lásd id. m.) 1932-ben részletes indokolással hunként határozta meg. A nőin ulai kurgánok leletanyagának szemlélete közben kínai és görög tárgyak mellett csodálatos hangulatot lehelő, fantasztikus és gazdag ornamentikájú szövetek ragadják meg képzeletünket. E szövetek hangulatvilága a lovasnomád népek állatképű világszimbolikájának kellős közepébe vezet bennünket. Szarvas és yak küzdelme a griffel, vagy más vadállattal. Különös emberszerű vonásokat őrző állatfej (yak), hegy fokát őrző pávák

bizarr fák között, amelyek túlvilági hangulatot lehelnek. A szimbólumok mindig különös hangulat-tartalmukkal hatnak. Akkor, amikor az emberi értelem bizonyos igazságokat világosan azért nem tud kifejezni, mert, ha megfogalmazza őket, már is megfosztja a gondolatot, érzést, vagy intuitív tudást teljes gazdagságától, ha a vallásos, és a világ magyarázatára vonatkozó képzeteiben oly ellentétek nyugszanak, amelyek világosan kifejezve logikai szempontból tűrhetetlenek lennének, akkor menekül az ember a képek kifejező erejéhez. A képek kifejező ereje a régi emberhez sokkal közelebb állott, mint mihozzánk, késő utódokhoz. Ezt ma talán legkönnyebben a művészek érttik meg, mert ők sem a nyelv és fogalmak kategóriáival értetik meg magukat, hanem a képek és színek hangulattartalmával. *Az ember a kimcmdhatatlcmt és kifejezhetetlent szimbólumokban közelíti meg. Újra csak sajnálkoznunk kell afelett, hogy a lovasnépek* szimbolikájának kutatása ma még gyermekcipőben jár, hiszen a képek lelki hátterének felderítése nem megoldhatatlan feladat, különösen, ha a szellemi néprajz mai adottságaiból indulnának el a kutatók. Metodikai szempontból ezen a téren különösen Lükő Gábor, László Gyula és Ferdinandy Mihály kezdeményezését kell felemlítenünk.[13]

A NOINULAI TUMULUS-SÍROK.

A tumulusok (szám szerint 212) földbe vájt favázas sírkamrát fedtek és sarkaikkal az égtájak felé igazodtak. Az ásatok csak az előkelő legnagyobb sírokat bontották fel. A fából ácsolt koporsókat selyemszövet borította. Az egyik koporsó lakkfestés nyomait mutatta (röpülő madár). A sírkamra padlóját, oldalát és mennyezetét díszes selyem és gyapjúszövettel vonták be. A sírkamrák rendszerint duplák voltak, vagyis egy nagyabb kamrába egy újabb kisebbet építettek és ebben feküdt a koporsó. A belső, kisebb sírkamra tetejét szintén pompás szövetekkel díszítették. A 6. tumulus belső kamrájának tetején nemezszöveten vékony ágacskák, áfonyalevelek, fenyőágak és fenyőtobozok hevertek. A sírokban levő organikus anyagokat a talajvíz őrizte meg. A sírkamra falaira összegöngyölt szövetcsomókat aggattak. A sírokat majdnem mind kirabolták, de még *így* is sok érdekes mellékletet tartalmaztak. Megmaradt a halottak ruházata, tokokba helyezett varkocsokat találtak és halotti zászlókat. Fafaragások kerültek elő, kínai lakkcsészék, néhány bronz és igen kevés nefrit, arany és ezüst díszítmény. A nemes fémből készített, bizonyára gazdag sírfelszerelést a sírrablók már régen magukkal vitték. A véletlenül fennmaradt arany tárgyak közül magemlítünk ékkövekkel díszített gombokat (pontusi ékköves stilus), állatjelenetekkel préselt, lemezeket, préselt lovat és lófejet. Ez utóbbiak több esetben megállapíthatóan a koporsót díszítették. Fennmaradtak vadyakot és szarvast ábrázoló préselt ezüstlemezek is. A sírokban állatcsontokat is találtak: teve, bika, ló és őzbak csontdarabjait. Vetemények közül köles és hüvelyes zöldség került elő. A sírkamrán kívüli folyosókban kerékdarabot, lózablákat (vasból), nyeregtakarókat, nyeregalkatrészeket helyeztek el a temetés alkalmával. A beszámolók megemlítenek *még* bronz rúdvégeket, egy bronz kannát, csörgőket, egy Han-kori (Kr. e. 206-Kr. u. 220) tükör töredékét, egy szkíta bronzüst lábtöredékét, „háromélű” nyílhegyeket vasból, valószínűen tüzelőnek használt fadarabokat, néhány korongolt agyagedényt, gyöngyszemeket és borostyánból faragott állatalakokat.[14]

Az ismertetett leleteket az ázsiai hunok hagyatékának kell tartanunk. A sírok anyaga igen változatos és a helyi állatképes, ősi szimbólumok mellett görög és kínai importárut tartalmaznak. A tárgyi leletek képe megfelel a hunok akkori földrajzi helyzetének:. A közeli kínai birodalom egyrészt, másrészt a selyemkereskedelemmel megközelített nyugat, egyaránt szerepelnek tárgyi hagyatékukban. A lovasnomád népek nyugtalan szelleme, még messze keleten is kinyul nyugat formái felé és azokat szépnek és megszerzendőknek tartja. Ez a magatartás, nyugat és kelet kincseinek és lélektartalmainak egyforma kedvelése és megbecsülése, állandóan visszatérő vonás a lovasnoniád népek történelmében. E vonás az idők folyamán grandiózus történelmi hivatássá nemesül és magasodik: nyugat és kelet ellentéteinek kiegyenlítései és összebékélése. A magyar hivatás, amelyet a szabadságharc után báró Kemény ugyancsak e közvetítő szerepben látott meg, messzi történelmi háttérrel rendelkezik.

Az állatküzdelmi leletek tipológiája, formaadása a hatalmas szkíta stílusból táplálkozik, amely szintén szintézise volt a keleti és a nyugati görög és igen gazdag" egyéni formaértékeknek. A hunokat akárcsak a szkítákat, lényegében törökös (turáni) ethnikumú népnek kell tartanunk, a formai egyezésnek tehát ebben az esetben valószínűen közös faji alapja, bázisa is van. Itt kell megemlékeznünk a nőin ulai szövetek néhány hímzett ember ábrázolásáról is. A szövetek Ebért szerint görög szövetek és *szkítákat* ábrázolnak. Camilla Trever szerint azonban helyi hímzések. Kínai technikával készültek, helyi növényi festékkel festett fonalakból és hún előkelőket ábrázolnak.

A szövetképen látható egyik harcos rövidfejű, hosszúareú és hosszú orrú, lefelé csüngő bajusszal. Homo nordicus nem lehet, mert az hosszú fejű volna. Faji tipusa legközelebb áll egy kifinomult törökös arctipushoz, amely erősen emlékeztet a dinári rasszra is. Érdekes, hogy a két lovas közül a második (jobboldali alak) arcformájával és szemformájával határozottan mongolos vonásokat is őriz. Kifinomult török arctipust jellemez egy szerencsésen megőrződött fejedelmi arcábrázolás is.

Teljesen hasonló faji képet láthatunk egy egykorú kínai ábrázoláson is, amely Takács szerint hún fejedeleim és felesége felvonulását ábrázolja. A roppant bscses képet Felvinczi Takács Zoltán publikálta és ő határozta meg a festő személyét is. A kép Felvinczi Takács véleménye szerint Kano Tanyu japán mester vázlatos másolata Wu Tao-tze kínai mester elveszett eredetije után. A híres kínai festő a Tang korszakban (Kr. u. 617-907) élt. Figyelmesen vizsgálva e felvonuló lovasokat, újra megtalálhatjuk a kerekfejű, hosszúarcú, nagyorrú törökös típust és a teltebb, kerekebb arcú mongol típust, ugyanúgy, mint az előbb említett hímzett szövet lovasképén.[15]

A Nőin Ula-i sírok anyagából bemutatjuk a többször említett hímzéseket, a reávarrott, applikációs díszű nemeztakaró· állatküzdelmi jeleneteit, egy hímzett yak-bika fejet, a madarakkal és fákkal díszített selyemszövetet és egy yak-bikát (Alföldi szerint mosuszbikát) ábrázoló trébelt ezüst lemezt. Ez utóbbival kapcsolatban Alföldi egy ujgur eredetmondára hívta fel a figyelmet. Eszerint a királyi törzs őse két fenyőfa volt, akik a Tola és Selenga egybef olyasánál állottak. Közöttük domb keletkezett és ebből csodálatos módon öt fejedelem született, köztük Buku tegin, a bikafejedelem, az uralkodóház őse.[16]

A Nőin Ula (melletti kurgánok anyagához hasonlít ezen lelőhelytől északra, a Bajkál-tó környéki sírok melléklete, valamint a Selenga és

Orkhon folyók völgyében feltárt telepek anyaga Durbeldzsi, Ilkhé-Alyk, Tulton, Csita, Csilok, Derestuisk, mely utóbbi helyen a sírban talált bronzlemezek korát *egy* Kr. e. 118-ból való kínai pénzdarab datálja. Ide sorolható esetleg a *pazaruki lovassír* is, mely szintén körülbelül a Kr. sz. körüli időkből való.

A harmadik, illetve negyedik lelőhelycsoport, amelyet meg keli említenünk, az *ordosi,* mely hosszú századokon át szintén a hunok régi település helye volt. Az ordosi kultúra virágzása a Kr. e. V-III. századra esik és a pontusi szkíta stílushatásnak a legtávolabbi keleti kisugárzása. E kultúra a tulajdonképpeni Ordosból kiindulva szétterjeszkedik az egész északi Kínán és annak műipar ára elhatározó befolyást gyakorol. Az Ordos-művészet jellegzetes anyaga a bronz és stílusa az áliatstilus, mely e távoli területen a naturalisztikus nyugati ábrázolás ellentéteképpen átszellemül, idealizálódik, szeszélyes és bizarr állatképeivel a kínai világszemlélet jellegzetes kifejezőjévé alakul át. (Az ordosi kultúra fő lelőhelyei: Luan-p'ing és Siuan-hua.) Az ordosi kultúra középponti területe, mint említettük, ebben a korban a hunok déli hazája. Az állatábrázolásokban előforduló sárkány, teve, főnix, szarvas figurák túlnyomórészt a lovasncmádság kedvelt állatalakjai. Hogy itt hún leletekkel állunk szemben, arra írásos közvetett bizonyítékunk is van. Ho k'i-ping egy hún törzsfőnél hasonló ércfigurákat talál, amiből arra következtethetünk, hogy ezek a szobrocskák a hún vallásos kultusz tárgyai. Buddhista hatáisra e korban még nem gondolhatunk, viszont a hún vallás lényegével összhangba hozhatók.[1] *oa* Az ordosi kultúrának az északi kínai tartományokra való átsugárzása újabb bizonyság arra, hogy a távolnyugati stíluselemek is hún közvetítéssel kerültek Kínába. Az ordosi kultúra gazdagsága egyébként gondolkodóba kell, hogy ejtsen, vajjon a pontusi és középázsiai lovasnomád kultúra nemi állott-e egymás kölcsönhatása alatt, hiszen egyoldalú motívum átvétel nehezen volna e távolkeleti kultúra önállósága és sokrétűsége mellett elképzelhető.

Ha a hunokat további vándorútjukon is nyomon akarjuk kísérni, nem indulhatunk ki az itt megismert emlék anyagból. A kínai birodalom közeléből eltávolodó nép elszakad a kínai kultúra és civilizáció közelségétől is és újabb, más források felé fordul. Ebből láthatjuk azt is, hogy a közeli kultúra vívmányainak felhasználása mennyire külsőséges, formai csupán és mennyire nem a belső lényeget érintő. Hiszen ellenkező esetben, ha a kínai formák a hún nép belső lényegére is átformáló erőt gyakoroltak volna és *nem.* csupán a kifejezés nyersanyagát, matériáját színezték, akkor a kínai formák a továbbvonuló hunok emlékeiben megmaradtak volna és tovább is nyomon követhetők lettek volna. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a Noin Ula-i sírok minden bizonnyal a keleti hunok sírjai, tehát a nyugati hunok emlékanyagának megállapítása újabb, önálló kutató munkát igényel.

A Nőin Ulari sírokban található görög elemeket Ebért délorosz, pontusi kereskedővárosokkal folytatott közvetlen kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázza. Camilla Trever viszont közvetett útra, baktriai-iráni kapcsolatokra gondol. Parthia abban az időben már telítve volt hellenisztikus-görög hatásokkal és tárgyakkal. A sírok szkíta stiluselemei viszont újra a nagy délorósz, pontuszi kultúrterület közelségére és nagy hatósugarára hívják fel figyelmünket. A nyugatra vonuló hiung-nuk tehát mind közelebbi és termékenyebb kapcsolatba kellett, hogy bonyolódjanak a pontusi lovasnomád kuitúrkisugárzással. Csakhogy az időmúlással e terület stílusa, ízlése és formakincse megváltozott. A változást, mint ahogy azt

Ebért kimutatta, az aranyra helyezett színes kövek pompájának megkedvelése okozta és déloroszországi elterjedését a szkítákat felváltó szarmata törzsek ízlésének kell tulajdonítanunk. Eme ékköves stílus szórványos tárgyakkal már a Nőin Uia-i sírokban is megjelenik és lehetséges, hogy ha a sírok teljes anyagát ismernénk, több és gazdagabb darabjait is idézhetnénk.

A Noin-Ula-i áilatküzdelmi jelenetek legközelebbi stilisztikai rokonait nyugatszibériai aranylemezekre trébelt, jelentős részükben római császárkori ábrázolásokban találták meg. Hogy e lemezeket mily népnek kell tulajdonítanunk, még nem tudjuk. Mindenesetre eme új ékköves stílus e lemezeken is fontos szerepet játszik.[17]

A hunok nyugatszibériai második hazájának határait a történészek sem tudják pontosan körülírni, így tehát a leletek meghatározásával sem foglalkozhatunk. Sokkal fontosabb számunkra a hunok volgamelléki és magyarországi leletanyagának meghatározása. E munkát Alföldi András végezte el. Stíluskritikai és kultúrmorfológiai vizsgálódásai egyszersmind a volgai haza leletanyagának meghatározását is lehetővé tették.[18]

Alföldi abból indult ki, hogy a hún emlékcsoportot az avar leletcsoporttal kapcsolatban a keszthelyi-kultúrával végzett kutatásai határozzák meg. Ha a keszthelyi-kultúrához tartozó leleteket, mint az avar nép hagyatékát, kizárjuk a tekintetbe jövő emlékanyagból, akkor csak a hún maradhat fenn s ez az a csoport, melyet aranymüvességének kőberakásai és technikai jellegzetessége miatt a legutóbbi időkig germán eredetűnek tartottak . Rostovzev („Iranian and Greeks” című munkájában) kimutatta, hogy ez a régi állatstílusból kifejlődött ornamentika, a germánoknál is pontusi eredetű. Az antinatur-alisztikus tendencia – mondja Alföldi -, már a VI. századi kelermesi sírban feloldja a plasztikus állatornamentikát, bár ezen stíluselem kiszorítására csak századok multán kerül sor. Hím leletcsoportoknál azonban továbbra is kétségtelenül érezhető a hellén és perzsa stílushatás.[19] De feltalálható ez a stílus a germánoknál, a pontusvidéki irániaknál és még tovább keleten Nyugatszibériában és Turkesztánban. A fibulát elhagyják, mert a lovasnépek ujjasos ruházatánál arra szükség nincsen.

Ha oly jellegzetes leletegyüttesekre akadunk, amelyek első felületes rátekintésre messzi területeken teljesen azonos tárgyak elterjedéseként jelentkeznek, akkor mint már jeleztem, a régész első gondolata valamely egységes ethnikum. elképzelésére irányul. Így például az ékköves stílus területén egységesen germánokat, jobban mondva gótokat kerestek. Ez a feltevés a történelmi adottságok mérlegelése után teljesen helytelennek bizonyult. Kiderült, hogy nem néppel állunk szemben, hanem több népre is kiterjedő egységes mesterségbeli *civilizációs körrel,* amelyen belül a mesterségek mesterfogásai, technikája és a kifejeződés külső tipológiája, a külső ízlés messzi területen azonos. A pontusi civilizációs kör mögött vezető hatalomként először a szkíták, majd a szarmaták állottak. Még később, közvetlenül a hunok megjelenése előtti korban germán (gót) néptörzsek jutottak e terület közvetlen közelébe, tehát ugyanezen civilizációs kör hatása alá kerültek, amely lényegében azonban nem germán, hanem lovasnomád eredetű volt.

A hún nép, amely minden bizonnyal már régebben megismerkedik a díszítés tipológiájával, e területre érkezve az egynemű tárgyak alatt eltűnni látszik. Ez azonban nincsen így. Gondos vizsgálódással és tekin-

tétbe véve a hún kultúra teljesen másfajta lényegességét, individualitását, megtalálhatjuk azokat a jellegzetességeket, amelyek a továbbra is változatlan hún egyediségből fakadnak. A húnök megjelenésével a civilizációs kör belső súlypontjai eltolódnak. Az ékköves stilus területe kiterjed újabb területekre, így Magyarországra is és új, egyéni vonásokkal gazdagodik. Bekövetkezik tehát az a helyzet, amit a bevezetésben vázoltam. A felületes szemlélő számára *úgy* látszik, mintha egy a Pontusban a Kr. u. IV. században már régebben otthonos nép terjeszkedne és ezért tartották a leletcsoportot Magyarországon is germánnak. Csakhogy a pontusi leletcsoport terjeszkedése és kiterjedése mögött az új jövevények, a hunok hódítása, történelmi eseményei állanak. A terjeszkedés vitalitását, a Wähle által életerőnek nevezett történelmi hatóerőt a hún fejedelem és népének történelmi akarata hozta létre. A hunok a pontusi területen lakó népeket birodalmi kötelékbe vonják össze és ez által a germánok kezén már degenerálodasi tüneteket mutató pontusi civilizációs körbe új erőt és életet lehelnek. A kerámiában és aranyművességben a rómaiak, hunok, germánok és szarmatáik közötti erős kölcsönhatásból Alföldi is arra következtet, hogy az összefüggést olyan államhatalom biztosította, mely Európától egészen Kínáig terjedt és számtalan „művészeti és szellemtörténeti” kapcsolatot hozott létre. Újra hangsúlyoznom kell az eurásiai álláspontot. Azáltal, hogy a hunok, a pontusi ékköves terület közelébe érve mind inkább e stilus továbbépítésébe bonyolódtak bele, nem másoltak és utánoztak. Hogy egyszerű hasonlattal éljek, csupán csak *azt a levegőt lélegezték, amely őket körülvette.* Avval az anyaggal építettek, amely hozzájuk legközelebb volt. *E szuverenitás a külső formával* szemben csupán erős egyéniség műve lehet, aki nem félti az idegen formák és formaelemek felhasználásától egyéniségének elvesztését. Mihelyst bármi oknál fogva (faji, vagy lelki degenerálódás) az egyéniség meggyengül, az idegen forma rettenetes destruáló erővé változhat, amely a nép életerejét pusztítja. A lovasnomád kultúra és fajiság azonban fénykorában mindig az erős és egészséges emberi képződmények közé sorozható, amely belső egyéniségének érintetlenségét bárminő külső matériával szemben mindig megőrizte. A régész, aki csak a nem romlandó, materiális javak szemléletén át közeledhet a népekhez, a tárgyak jelentőségét gyakran túlbecsüli és összetéveszti a civilizációt a kultúrával. Mert mit látunk? Aranylemezek, csatok, gombok, diadémák stílusbeli és mesterségbeli hasonlatosságát messzi területen. Korsók egyezését provinciárómai korsótipusokkal stb. Vajjon eme tárgyak külső tulajdonságai oly döntők és oly nagyjelentőségűek-e a hún ethnikum teljességében, hogy belőlük a hún egyéniségnek a környezetben eltűnő voltára kell következtetnünk? E tárgyakon kívül még ott vannak a lovasnomád hunok teljesen egyéni gazdálkodási formái és szellemi néprajzuknak minden bizonnyal gazdag és különleges alkotásai. Ott van történelmi öntudatuk, birodalmi akaratuk és képességük és ott van maga a birodalom, mint elsőrangú egyéni történelmi képződmény. Vallásuk ősi gazdagságáról és különleges szimbolumkincséről, faji egyediségükről se felejtkezzünk meg. Az ősrégésznek a teljes népi gazdagságot mindig szeme előtt kell tartania, ellenkező esetben menthetetlenül elvész a tárgyi praehistoria útvesztőiben.

Alföldi a tárgyakban is jelentkező hún egyediséget a következőkben látja:

1. Különleges, a többi népektől eltérő temetkezési ritus.
2. A fegyverzet egyéni formái. Nyíl és ijj. Kard.

3. Dísztárgyak egyéni formái. Különleges pikkelydíszes pléhlemezek alkalmazása aranyból.

4. Lószerszám veretei és szijjdíszek aranyból.

5. Szertartásos rendeltetésű üstök. László Gyula szóbeli felvilágosítása szerint sámánkoronával koronázott üstökről van szó. A koronát díszítésként együtt öntötték az üsttel.

6. Az állatstílus nyomai (ragadozó madár). Legújabban a Nemzeti Múzeum anyagában talált aranylemezből kivágott repülő madáralakokat is ebbe az összefüggésbe helyezhettük.

Az így meghatározott kritériumok alapján Alföldi a következő lelőhelyeket sorolja fel: Léva, Nagyszéksós, Pécsüszög, Kőrösladány, Keszthely-Gátidomb, Kaposvölgy (üst), Törtei (üst). Szórványos egyes tárgyak lelőhelyei: Kiskunhalas (kardhüvely töredék), Dunapentele (üsttöredék). Magyarországtól nyugatra és északnyugatra fekvő lelőhelyek: Wien-Simmering, Höchkricht (Szilézia). Hasonló tárgyak lelőhelyei: Untersiebenbrunn, Gundremmingen.

A sziléziai, biztosan hún lelettel kapcsolatban Alföldi megjegyzi, hogy a lovasnomád birodalom-alkotások nem hasonlíthatók össze az európai birodalom-alkotásokkal. Hangsúlyozza a lovasnomád népeknek más népek fölött való gyors terjeszkedését, vagyis a történelmi felülrétegzést és felteszi, hogy a nagy területeket az uralkodó nép szórványos garnizonjai tartották rendben. Ilyen hún csoportok Alföldi szerint a Kaukázustól a Rajnáig mindenütt szétszórva találhatók és ilyennek tartja a höehkrichti lelet szerepét is.

Amint az előbbi fejezettekben kifejtettük, Alföldi szemléletmódja e kérdésben nem helyeselhető. A hunok lovasnomad birodalma, ugyanis, mint sok más iovasnépé, hűbérállamok rendszerére épült és katonai erejüket nem szórták szét. A lovasnomád állam dekadenciájának elképzelése, a mind inkább szaporodó megszállások népi szétszórtságán keresztül tehát téves gondolat. Ennek megfelelően a höchkrichti lelet is csupán valamely átmeneti hún vállalkozás során kerülhetett Szilézia földjébe.

Az oroszországi és volgai hún település területet Alföldi a következő leletekkel határozza meg: Concesti, Musliumowa, Niznjaja-Dobrinka, Novo Grigorjewka, Pokrowsk, Rutcha (Kaukázus), Sipowo, Saga Alesek mellett, Seelmann a Volga mellett, Scerbataja Kotlowina, Zdwizensk, Achtanisorska Stanica.

A volgai leleteikre nézve alapvető Minajewa és Schmidt munkássága.[20] Alföldi kezdeményező lépése után Fettich fogott hozzá a leletanyag további kiépítéséhez.[21] Fettich, mint a keleti leletanyag egyik legkitűnőbb hazai ismerője, mindenképpen alkalmas arra, hogy ehhez a kérdéshez hozzászóljon. Fettich más gondolatmenet nyomán ugyan, de elfogadja Alföldi meghatározását és kiinduló pontul a Szeged-Nagyszéksós-i gazdag sírleletet jelöli meg. A nagyszéksósi lelet Fettich fejtegetései szerint a legváltozatosabb stílushatásra utal. Kései szkíta, perzsa és görög hatás egyaránt kimutatható rajta, utóbbi főleg az áldozati célokat szolgáló csészén tűnik szembe. Ez az üstalakú aranyedény Déloroszországban igen gyakori, de jól ismerjük a szintén közeikorú szilágysomlyói leletből is. Ez az üstforma, mely bronzból készítve Sziléziától Minussinskig tömérdek darabban került felszínre, távolabbi következtetésre nyújt alkalmat. Ezek kicsinyített üstalakok, s rendszerint mint sírmellékletek kerültek elő. A Kizil-Kaja környékén (Minusinsk vidéke) talált

sziklarajzokon kilenc ilyen üstformát lehet látni áldozati jelenet ábrázolásával.[22] Nyilvánvaló tehát ezeknek kultikus jelentősége. Míg azonban ezen üstök formája általában egyezik, díszítésükben különböznek egymástól. Az aranyedény üvegberakásos díszítése ismeretlen a bronzüstökön, ez az újperzsa aranyművesség hatására vall. Ezzel szemben a nagyszéksósi lelet díszítése rokonvonást mutat fel a mundolsheimi és wolfsheimi leletekkel, miből Fettich a hún hatalom nyugati expanziójára következtet.[23] Hasonló berakásos stílusú a tör teli és hőgyészi, valamint a dunapentelei bronzüst, fülénél és szájánál aranyrek eszes technikára valló rekeszes díszekkel.[24] De találtak rekeszes díszítésű bronzüstöt a Don vidékén, Perm környékén és másutt is. Lehetséges, hogy a bronzüstök egyes példányai hétköznapi, házi használatra is szolgáltak, mert egy lovasnomád pusztai népnek a legfontosabb házieszköze éppen az üst. Sajnos Fettich erre a szempontra nem ügyel. Figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget is, hogy az üst, mint használati tárgy nemcsak a hunoknál lehetett alkalmazásban, hanem a többi pusztai népeknél is.

Hún leletnek tartja Fettich a keresi és uszt-urti ananylelotet és a pécsüszögi lovassírt, melyben arany, ezüst és vas tárgyakat találtak nagy számban. „A zabla – írja Fettich[25] – egyszerű, karikás, csikózabla, oldalsó egyenes száj vasakkal. Az oldal vasak aranylemezzel vannak borítva. Ebben a leletben látjuk a jellegzetes háromélű vas nyilcsúcsokat és vas lándzsavéget. Mindezek α használati tárgyak sok más díszítménynyel együtt ebben a húnkori formában túlélik a hún birodalom bukását és az elkövetkező új nagy nomádállam-aiaktilat körében tovább szerepeltek. Ezért régebben ezt a leletet is az avar korba sorolták. Az aranydíszítmények alakja, technikai kivitele és stílusa azonos az említett nagyszéksósiakéval.”

Ebbe a leletcsoportba sorolja Fettich még a szekszárdi 1935. évi, murgai, vágőri, lévai, keszthely-gátidoimbi leleteket, berakásos aranylemezes tárgyak, csattok, szijjvégek, bronzüstök, korsótöredékek alapján. Fettich a keresi lelet alapján a csornai leletet is hunnak tartja, bár az inkább germán jellegű. A lovasnomádok ugyanis ruházkodásukban fibulát n&m használtak. E leletben viszont fibula és diadéma (amit szintén nem viseltek a hunok) szerepel. A lelet zabiáinak „alapanyaga tömör ezüst, rajta rekeszekkel és rovátkolt dróttal díszített arany-lemez borítás látható. Szájvasa vasból készült, ennek következtében teljesen elrozsdásodott. A zabla szijjelosztó veretein a különálló rekeszekben piros köberakás van. A rekeszeket és az egész mezőt szegélyező rovátkolt drót valóságos drót, nem utánzat, úgy mint a wolfsheimi lelet aranyfibuláján is. A rekeszek közötti teret két oldalt egy-egy nagy ezüst fej, az aranylemezt az alapra erősített ezüst szegek feje tölti ki. Ez szolgál a gratuláció pótlására.”[26]

A leletek és történelem megfelelő összeegyeztetésével oly képet nyerhettünk, amely közelebb varássolta hozzánk a, hún nép és birodalom emberi nagyságát. Ez emberi nagyság varázsából merítettek a honfoglalók és merítettek az Árpádok, híven ápolva a leszármazás büszke tudatát. A magyar őstörténetírásnak önmagának kell felépítenie értékkategóriáit és metodikáját, mert olyan jelenségek megértésével foglalkozik, amelyek elütnek a megszokott európai képtől és amelyeket eurázáainak neveztem. Ha ezt nem teszi, az idegen értékkategóriák és munkamódszerek menthetetlenül meghamisítják a felvázolandó képet és helytelen, zavart leírást adnak a valóságról.

JEGYZETEK A XVII. FEJEZETHEZ.

1) IRODALOM: Alföldi András: Archäologische Spuren der Hunnen. Germania, 1932. p. 135-138. – Ugyanő: Die geistigen Grundlagen des hoch-asiatischen Tier stiles. Forschungen und Fortschritte, 7 (1931). – Ugyanő: Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Bp. 1932. (Arch. Hung. 9.).
— Ugyanő: Der Untergang der Römerherrschaft in Panaionien. Bd. II (1926).
— Andersson: The Altai rock carvings. Hunting magic animal style, p. 308. - Appelgren-Kivalo, Hj.: Alt-altaische Kunstdenkmäler. Helsinki: 1931. – Arne, T. J.: Dis Funde von Luan-p'ing und Hsuan-hua. Bull. Mus. of Far Eastern Antiquities, 5 (1933). p. 166. – Bartucz Lajos: A szekszárdi húnkori sír csontvázának anthropologiai vizsgálata. Laureae Aquincenses, 1938. p. 8-19. - Borovka: Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du nord de la Mongolie. Leningrad: 1925. – Csalog József: Húnkori sír Szekszárdon. Laureae Aquinc. p. 143-146. – D'Ardennes de Tizac: Existe-t-il un art touranien? Revue de Tart ancien et moderne, 13. p. 81. – Dornyay Béla: Kisterenyei leletek a hún korszakból. Dolgozatok, 12 (1936). p. 90 s köv. – Ebért Max: Dolchscheidenfragment aus Südrussland. Opusc. Arch. O. Montelio LXX-o dicata. Stockholm: 1913. p. 271 s köv. – Ugyanő: Die wolfsheimer Platte und die Goldschale des Khosrau. Baltische Studien. Berlin: 1914. p. 57 s köv. – Ugyanő: Südrussland im Altertum. Leipzig: 1921. – Farmakovszkij, B.: Archaicseszkij period v Rosszii. Mat. po Arch. Rosszii, 34 (1934). – Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei és őstörténeti vonatkozásaik. Bp.: 1931 (Arch. Hung. 7.). – Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon. Bp.: 1936. (Arch. Hung. 1.). – Ugyanő: A hunok régészeti emlékei. Attila és hunjai p. 227-264 és 316-320. – Ugyanő: A szilágysomlyói második kincs. Bp.: 1932 (Arch. Hung. 8.). – Furtwängler, A.: Der Goldfund von Vettersfelde. Berlin: 1883. - Griaznov, M. P.: The Pazirik Burial of Altai. American Journal of Arch. 1933. -- Grousset, R.: L'empire des steppes. Paris: 1939. – Hampel József: Alterthümer des früheren Mittelalters in Ungarn. 2 Bde. Braunschweig. 1905. - Hsintze, C: Beiträge zu den Problemen des eurasischen Tierstiles. Ostasiat. Zeitschr. 16 (1930). p. 150-169. – Hirth, Fr.: Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst. München-Leipzig: 1896. – Jansé, O.: Le style du Houai et ses affinités. Revue des arts asiatiques, 8 (1934). p. 159. – Jelic, L.: Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy-Szent-Miklós. Studien zur Kunst des Ostans, Joseph Strzygowski zum sechzigsten Geburtstage von seinem Freunden und Schülern. Wien: 1923. p. 143-158. – Jenny, W. & W. J. Volbach: Germanischer Schmuck. Berlin: 1933. – Karlgren: New studies on Chinese bronzes. Bull. Mus. of Far Eastern ant. 9 (1937). p. 97. – Khoinovszkij, J. A.: Kratkija archeologicseszkija szvedefnija o predkach szlavjan i rusz. I. Kiew: 1896. p. 56 s köv. – Kratkij otcset ekszpedicii po isszladovaniju Szevernoj Mongolii v szvjazi sz Mongolo-Tibetszkoj Eksspediciej P. K. Kozlova: 1. Teplouchov: Raszkopka kurgana v gorach Noin-Ula. 2. G. J. Borovka: Kulturno-isztoricseszkoe znacsenie archeologicseszkich nachodok ekszpedicii. – Kühn, H.: Zur Chronologie der sino-siberischen Bronzen. 1934. – Lauf er, B.: Chinese pottery of the Han dinasty. – Lemaitre, S.: Les agrafes chinoises. Rev. d. arts asiatiq. 11 (1938). – Marosi Arnold á Fettich Nándor: Dunapentelei avar sírleletek. Bp.: 1936 (Arch. Hung. 18). – Matzulewitsch, L.: Byzantinische Antike. Berlin-Leipzig: 1929. – Ugyanő: Szerebranaja csaza iz Keresi. Leningrad: 1926. - Merhart, G.: Bronzezeit am Jenissei. Wien: 1926. – Minaeva, T. M.: Pogrebenie sz szozseniem bliz. gor. Pokrovszka. Ucs. Zapiszki Szarát. Univers. VI. Szaratov: 1927. – Ugyanő: Zwei Kurgane aus der Völkerwarderungszeit bei der Station Sipovo. Eurasia Septentr. Ant. 4 (1929). p. 194 s köv. – Minns, E. H.: Scy-

thians and Greeks. Cambridge: 1913. – Ugyanő: Small Bronzes from Northern Asia. The Antiquaries Journal, 10 (1930). – Nagy Géza: Hún sírok. Pallas Lex. 9 (1895). p. 474. – Odobeseo, A.: Le trésor de Pétrossa. Paris: 1900. - Odbeli, J. & C. Trever: Orfèvrerie sassanide. Moszkva-Léningrad: 1935. - Posta Béla: Régészeti tanulmányok az Orosz földön. Bpest: 1905. – Riegl, A.: Die spätrömische Kunstindustrie von Österreich-Ungarn. Wien: 1901. – Roerich, J. N.: The animal style among the nomad tribes of Northern Tibet. Sémin. Kondak. Skythika, 3. Prága: 1930. – Rostovzev, M.: L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Hans. 1924. – Ugyanő: Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: 1922. – Ugyanő: Le porte-epée des iraniens et des chinois. Paris: 1930. – Ugyanő: Szarmatszkija i indoszkitszkija drevnoszti. Recuil Kondak. Prága: 1926. p. 239 s köv. – Schmidt, A. V.: Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ostrusslands in der Zeit der Völkerwanderung. ESA 1 (1927) p. 18 s köv. – Strzygowski, J.: Asiens bildende Kunst in Stichproben ihr Wesen und ihre Entwicklung. Augsburg: 1930. – Supka Géza: Motivumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Ért. 1914. – Ugyanő: A nagyszentmiklósi kincs revíziója. U. ö. 1917. p. 8-*86.* – Felvinczi Takács Zoltán: L'art des grandes migrations en Hongrie et en Extrême-Orient. Revue des arts asiatiq. 7 (1931). p. 3 s köv. – Ugyanő: Chinesisch-hunnische Kunstformeu. Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, 3 (1925). p. 205 s köv. – Ugyanő: Chinesische Kunst bei den Hunnen. Ostasiatische Zeitschrift, 1916. – Ugyanő: Kínai-hún kapcsolatok. Ujabb adalékok. Arch. Ért. 1927. p. 146-155. – Tallgren, A. E.: Oglakty. ESA 11 (1937). p. 71. – Ugyanő: Inner Asiatic and Siberian rock pictures. ESA 8 (1933). p. 175 s köv. – A .M. Tallgren: Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk conservées chez le dr Karl Hedman a Vasa. Helsingfors: 1917. – Tolsztoj-Kondakov: Russzkija drevnoszti. 3 köt. Szt. Pétervár: 1889-1890. – Trever, Camilla: Excavations in the Northern Mongolia. Mémoires of the Academy of Material Culture. 3 (1932). – Umehara, S.: Shina kodo seikwa, 3 (1935). – Werner, Joachim: Bogenf ragmente aus Carnuntum und von der unteren Wolga. ESA 7 (1932). p. 33 s köv. – Ugyanő: Zur Stellung der Ordosbronzen. ESA 9 (1934). p. 259-269. – Wosinszky Mór: A kaposvölgyi népvándorláskori üst. Arch. Ért. 1891. p. 427 s köv. – Zeiss, Hans: Ein hunnischer Fund aus dem Elsass. Germania. 1933. p. 127 s köv.

2) Lásd például Deér: „Pogány magyarság, keresztény magyarság”. A steppe kultúrája és A pogány magyarság c. fejezeteket.

3) Győr Szab. Királyi Város Monográfiái. II. kötet. Vaskor. Sajtó alatt.

4) Alterthümer des früheren Mittelalters in Ungarn. 1905.

5) Alföldi: Untergang II. p. 1 s köv. Fettich: Attila s húinjai. p. 316 s köv.

6) Untergang II. p. 4 s köv.

7) Iranian and Greeks 1922.

8) p. 12-13.

9) i. m. 19 s köv.

10) i. m. p. 23.

11) i. m. 39. Helyesen: mongol és kaukázusi rasszelemek egymás melleit.

12) p. 60 s köv., 77 s köv.

13) Lükő Gábor: A magyar lélek formái. Budapest: 1942. Ferdinandy Mihály: Mi magyarok. Budapest: 1941. László Gyula: Régészeti néprajz és magyar őstörténelem. Magyar Élet, VIII. 1943. 6-7. sz.

14) Ebért, Reallexikon, VIII. 544 s köv. Nőin Ula címszó; Camilla Trever: Excavations in Northern Mongolia, Leniingrad, 1932; Comptes Rendus des expeditions pour l'exploration du Nord de la Mongolie attachées á l'expédition Mongolo-Tibétaine de P. K. Kozlov. Leningrad, 1925.

15) F. Takács Zoltán: Előzetes jelentés egy keleta^siai tanulmányútról. Különleny. a Távol Kelet 1937. évi 1-4. számból. Mongol típusú harcost közöl még F. Takács Zoltán Ho ki-Ping generális szobráról is. On the monument of the General Ho Ch'ü Ping. Mahler Emlékkönyv. Budapest, Í937. 308-318. o.

16) Alföldi A.: Die geistigen Gruindîagen des hochasiatischen Tierstiles. Arch. Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archaeologischen Institutes. Athen. 1931. 394 s köv. o.

16/a. Eberhard: Lokalkulturen I. p. 145-146.

17) Ebert, Südrussland, die Skytho-sarmatische Periode. – Ebert, Reallexikon, XIII. köt. 52 s köv. o. – Ebert, Goldfunde. E. Sibirien. Ebert Reallexikon IV. 2. köt. 385 s köv. o.

18) Alföldi András, Leleltek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. IX. köt. Budapest, 1932.

19) Leletek p. 12.

20) T. Minajewa: Halotthamvasztásos sírok Pokrowsk közelében (oroszul). Saratow. 1927 és A. V. Schmidt: Kacka. Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ostrusslands im der Zeit der Völkerwanderung (III-V. Jahrh. n. Chr). Eurasia Septentrionalis Antiqua, 1 (1927). 18 s köv. o.

21) Fettich Nándor: A hunok régészeti emlékei. Attila és hunjai c. kiadvány fejezete.

22) Fettich p. 241.

23) I. m. p. 242-243.

24) I. m. p. 246-248.

25) p. 254.

26) Fettich p. 250.

XVIII.
FORRÁSOK ÉS IRODALOM.

Az Attila-irodalom és a hún bibliográfia összeállítására eddig több kísérlet történt. A forrásanyagot már többen részletesen összefoglalták, mire megfelelő helyen utalni fogunk. Ennek a fejezetnek anyaga már 1937-ben készen volt és azóta pótoltuk újabban megjelent munkák címének feltüntetésével. Így tekintetbe vettük a Németh Gyula szerkesztésében megjelent „Attila és hunjai" című mű 52 oldalas kitűnő jegyzeteit, mely első mai színvonalon álló összefoglalása a forrásanyagnak és irodalominak s melynek ezen munkát késedelmes megjelenésünk miatt sikerült megelőznie. A teljes bibliográfia elkészítése, - amennyiben teljességről egyáltalán lehet beszélni, – ugyan még megoldásra váró feladat, de ilyen előzmények után könnyebben állítható össze. A forrásanyagot több részre osztottan tárgyaljuk, de tárgykörünket túlságosain kiszélesítené, ha az általános történelmi szempontokon túlmenő irodalomtörténeti részletességű beszámolót várnának tőlünk. Ahol forrásaink egyes érdemi részeit kritika tárgyává kell tennünk, azt amúgy is adjuk a jegyzetekben.

I. *KÍNAI FORRÁSOK.*

A kínai forrásokat J. J. M. de Groot foglalta össze,[1] majd az ő nyomain ismertette Ligeti Lajos egy régebbi tanulmányában,[2] részletesebben az „Attila és hunjai" kötetben.[3]

A régebbi kínai források elvesztek, szerencsénkre azonban ránkmaradt az azokat felhasználó első kínai összefoglaló történelmi munka, a Si-ki (Történeti írások), melyet Sze-ma T'an (f110) és fia Sze-ma Cs'ien (186)[4] írtak és benne Kr. e. 97-ig foglalták össze a kínai történelmet. A munka általános részében található hún vonatkozású adatokon kívül a 110. fejezet összefoglalóan nyújtja a hiung-nu nép történetét. Ugyanezen mű 123. fejezete „Ta-vaura vonatkozó rendezett tudósítások" címen Kína és a nyugati országok legrégebbi kapcsolataival foglalkozik a Vu és Han-dinasztiák korában. Végül a Si-kiben nagyszámú életrajz is van híresebb politikusokról, hadvezérekről és egyéb kiválóságokról.

A másik fontos forrás a Cs'ien Han su (A régebbi Han-dinasztia története), melyet Pan-ku (Kr. u. I. század) dolgozott fel, de közbejött halála miatt nővére Pan Csaó fejezett be. Ennek a munkáinak a szövege sok helyütt csaknem szószerint megegyezik a Si-kivel. A mű rövidebb összefoglalást ad a Kr. u. 25-ig terjedő időszak eseményeiről. A hún történetet a 94. fejezet foglalja öszsze, míg a 96. fejezet címe „Tudósítások a nyugati országokról" és így szintén bennünket érdeklő adatokat tartalmaznak.

A Hou Han su (A későbbi Han-dinasztia története, melyet Fam Je (†445) írt, 117 fejezetében szintén a nyugati országokkal foglalkozik (címe: „Tudósítások a nyugati K'iongról) és így számos hiung-nu vonatkozású adatot tartalmaz.

A Szán kuo esi Cs'en sou a Kr. u. IV. század végén írt a későbbi korszakkal foglalkozik és végül a fehér hunok történetére nézve a Vei su és Tang su tievű krónikákban találunk adatokat.

A legkiemelkedőbb jelentősége kétségtelenül a Si-kinek van, nemcsak azért, mert a legrégebbi összefoglaló munka, hanem azért is, mert e krónika íróitól bizonyos írói készséget és készültséget nem tagadhatunk meg.[5] Azok, akik a kínai krónikákat nem ismerik, igen hamisan értékelik a nyugati forrásokat. Mert bár kétségtelen, hogy a kínai kránika írók is elfogultak az idegenekkel szemben, de belőlük mégis teljesebb kép alakul ki úgy katonai, mint néprajzi vonatkozásban, mint a szűkszavú nyugati krónikákból.

A kínai krónikáknak jelenleg általánosan használt fordítása a Grooté, mely sajnos töredék maradt. Groot valamennyi forrást időrendi és tárgyi összefüggésbe hozza és bő jegyzetekkel látja el. Az ő véleménye szerint az eddigi fordítások nem megbízhatóak. Viszont Groottal szemben is merültek fel kifogások.[6]

A Si-ki felét lefordította E. Chavannes,[7] a 123. fejezetet Brossét,[8] a Cs'ien Han su 94. fejezetét A. Wylie[ö] és Parker.[10] Ugyanezen forrásunk 96. fejezetét Wylie fordította[11] és ő ültette át a Hou Han su 117. fejezetét is.[12] Ezen alapvető munkálatok dacára is még távol vagyunk attól, hogy a hiung-nu népre voinatkozó források teljes felhasználásáról beszélhessünk s e célt Ligeti sem vitte előbbre idézett munkájában; nagy szolgálatot tenne ellenben a magyar tudományos kutatásnak, ha az összes számbajöhető forrásokat magyarra átültetné.

II. PERZSA ÉS ARAB FORRÁSOK.

A keleti források második csoportjához tartozó perzsa és arab forrásokat csupán a fehér hunokra nézve tudjuk értékesíteni. Történelmi becsük csekély, mert számukra fontosabb az előadás színessége, mint annak hűsége és megbízhatósága.

A perzsa írók közül szempontunkból tekintetbe jönnek Firdausi (940-1020 körül) és Mirkvand (fl497, vagy 1498).

Az arab írók: Abu Hanîfa al Din'áveri (IX. század vége), Tbn Kuteiba (f889), Al Tabari (839-923)[13] világkrónikája, Masz'údi (|957), Abulfeda (1273-1331).[14]

III. SZÍR FORRÁSOK.[15]

Szent Efraim az első, aki megemlékezik a hunokról (|373. Edessában) és foglalkozik velük az életrajza is.[16] A másik régebbi forrás a *Chronicon Miscéllaneum,*[17] mely a hunok nagy 395,-i ázsiai támadásáról tesz említést. Végül megemlítjük *Cyrülonas* mindszenti beszédét.[18] A syriai lakosság általában ekkor lépett csak közvetlen érintkezésbe a hunokkal és érthető, hogy a villámgyorsain feltűnő és ellenállhatatlan támadású idegen nép mély benyomást gyakorolt rájuk. Találunk hún adatot *Antiochiai Izsák* (f461 előtt) énekeiben[13] Az ennek az évnek az eseményeihez fűződik *Eufémia legendája* is.[20] Jelentősebb említett utalásoknál *Josua Stylites* (520 körül) világkrónikája, melyből bennünket elsősorban a 395 körüli események érdekelnek.[21] Az ibériai *Petros életrajza*[22] ugyan eredetileg görög nyelven Íratott, de csak szír fordításban maradt ránk és a fehér hunoknak valószínűen 403-ban bekövetkezett támadásával foglalkozik. Az *edessai krónika* (VÎ. század) ismét a 395. évi betörést írja le és pedig a helybeli városi levéltár adatai és hagyományok alapján.[23] Részletesen megemlékezik a 395. évi nagy háborúról az ú. n. *Liber Chalipharum* is (VIII.

század)[24] és a fehér hunokra tartalmaz adatokat a *Karkhá dhe Beth Selokh és vértanúinak története.*[25] Jóval későbbi, de több elveszett görög írót használ fel *Michael* antiochiai pátriárka világkrónikája (XII. század) több hún adattal.[20] Csak ethióp fordításban maradt ránk *Joannes* nikiui püspök világkrónikája (VII. század) az európai hunokra vonatkozó adatokkal.[27]

IV. ÖRMÉNY FORRÁSOK.

A hún történet szempontjából igen fontosak az örmény források, mert Armenia lakói évszázadokon át érintkezésben állottak a hunokkal és az alán „birodalom bukása óta csak a Kaukázus választotta el a két népet egymástól. Amióta Armenia Perzsia fennhatósága alá került, az ország a hunok ismételt megtámadásának volt kitéve. Sajnos az örmény történelem korszerű kritikai feldolgozása hiányzik, ami annál is nagyobb veszteség a mi szempontunkból, mert az örmény források chronologiája erősen ingadozó s a belső értéke sem több, mint a perzsa és arab forrásoké.[29]

Az örmény források közül a legrégibb az *Agathangélos* Szent Gergely életrajza,. Az író Tiridates örmény király titkára volt és 300 körül élt. Ujabban az életrajzot későbbi, 450 körüli kompilációnak tartják.[30] Szent Gergely életrajza az örmények keresztény hitre való áttérését tartalmazza s szerinte e hittérítő munka kiterjeszkedik egészen a hunok országáig is. Említés történik a hunoknak az örmények szövetségében a perzsák eltein viselt háborújáról is.[31] Az assyriai származású *Zenobius* püspök „Daronia története” című munkájában megemlíti, hogy az edessai nagy könyvtárban egy könyvet olvasott, mely egészében az euthalita hunokról szólott.[32]

Legjelentősebb forrásaink között *Phaustos Byzantios* (élt IV. század második felében) eredetileg görög nyelvein írott, de csak örmény fordításban ránk maradt munkája, mely a 344 és 392 közötti eseményeket foglalja össze és Agathangélos munkája folytatásának tekinthető. Ő is említést tesz a hittérítési kísérletekről és a hunok, valamint az alánok elleni harcokról.[33]

Legismertebb *Chorénei Mózes* munkája. Ez az örmény író Alexandriában és Athénben szerezte meg a magasabb képzettséget. Hazája történetét a 433 körüli időkig írta meg. Élt körülbelül 400 és 460 között. Egyesek azt vitatják, hogy később és pedig a VIII. században élt.[34] Hún adatai nem jelentősek, fontosabbak azok, melyek a kusánokról szólanak.[35]

Chorénei Mózes kortársa *Elisaeus* (400-480 körül),[30] aki az örmény csapatokkal együtt résztvett a perzsáknak az euthaliták ellen viselt (449-451) háborújában. Ugyancsak az V. században élt *Pharbi Lázár* is,[07] kinek örmény története a 400-485 körüli eseményeket tartalmazza s így folytatja Phaustos művét. Az euthalita hunokat hol hunoknak, hol pedig chusoknak nevezi. *Sebeos* püspök (VII. század)[38] megírta Heraklitos császár életét és forrás az euthalitákra nézve. Időben hátulál Pseudo Moses Chorenac (VII-VIII. század) földrajzi vonatkozású munkája.[39]

V. NYUGATI FORRÁSOK.

A nyugati római-görög forrásokat aránylag véve a legkitűnőbben dolgozták fel, részben az ókortörténészek, részben pedig a bizantinologusok és germanisták. Felsorolásuk: Wietersheim-Dahn: Geschichte der Völkerwanderung, H. 467-497 ι. – L. Schmidt: Geschichte der deutsche Stämme, I. 1. 3-25. 1. és

The Cambridge Mediaeval History vol. I. 6115-695 1. Kitűnőek O. Seeck V. és VI. kötetének a jegyzetei is. Nélkülözhetetlen segédmunka: Pauly-Wissowa Realencyclopediae (hivatkozva: PWK:RE), K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 2. Aufl. München: Beck 1897. 219-408 1. Christ-Schmid-Staehlin: Gesch. der griech. Literatur II. 2[S] München: 1924. – Schanz-Hosius-Krüger: Gesch. der röm. Literatur. München: Beck 1920. és O. Bardenhewer: Gesch. der altkristlich. Literatur III-V. Freiburg 1912-1932. Kitűnő magyar összefoglalások, kevés hibával: Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Bp.: Magyar tört. Társ. 1934. 256 1. és Váczy i. m. 290 s köv.

A források gyűjteményes kiadásai: Corpus Byzantinae Históriáé. Paris: 1648-1711, ennek hasoncímű utánnyomata: Venezia: 1729-1733; a Corpus Scriptorum Históriáé Byzantinae, Bonn, 50 kötet 1828-1897; Migne: Patrologia Latina et Graeca Paris. Mindezek, ha néhol új kiadás hiányában használtatnak is, javarészt elavultak, sőt a hatalmas Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi kötetei is új kiadásra várnak. Egyes bizánci íróknak kitűnő modern kiadása is van.

A nyugati íróknál található óriási forrásanyag hún szempontból közelről sem olyan értékes, mint amilyennek tömege mutatja, de egyéb hiányában nélkülözhetetlen. A források javarésze rövid és többnyire elfogult utalást tartalmaz. A kései császárkori krónikák javarésze mély süllyedést mutat szemben az. ókori történetírókkal. Nemcsak előadásuk rövid és száraz- volta, hanem többnyire a kritika teljes hiánya is páratlanul mély hanyatlásra utal. Emellett szembeszökő íróink fogyatékos műveltsége, megbízhatatlansága és tendenciózus volta. Ezek az írók, az új világ és az új Európa ezen képviselői, a klasszikus világ ragyogó szellemei mellett valósággal törpékként hatnak. Szükséges velük csaknem sorról-sorra haladva a legnagyobb óvatosságot tanúsítani és nem véletlen dolog, hogy hún vonatkozásban az újabb korban oly kevesen vállalkoztak ilyen forrásanyag mellett a hún történet összefüggő feldolgozására. Az ókortörténet tanulmányozása különösen kifejleszti a fokozott történeti kritikai érzéket, ez az oka ainnak, hogy korunkról a legkitűnőbb összefoglalást azok nyújtották, akik az ókortudomány emlőin növekedtek és a germanisztika, orientalisztika, valamint magyar őstörténetkutatás számos eltévelyedése ezen ókortudományi előképzettség hiányára vezethető vissza.

VI. EGYKORÚ GÖRÖG ÉS RÓMAI FORRÁSOK.

Azokról a római és görög forrásokról, melyek először tesznek említést a hunokról, már egy előbbi fejezetben és annak jegyzeteiben megemlékeztünk. A hunok európai betörésével egykorú írók élén halad *Ammianus Marcellinus* (kb. 330-400,[40] aki a *Res gestae* című történeti műve 31. könyvében megírta a római császárkor történetét egészen a népvándorlás korában bekövetkezett összeomlásig. Ő az első nyugati író, aki részletesebben és behatóbban foglalkozik a hunokkal, kiknek szokásait és harcmodorát külön fejezetben írja le. Dacára annak, hogy Ammianus becsületes és szavahihető ember, és hogy bár katonás műveltsége volt, ő tekinthető az utolsó komoly római történésznek, – leírása mégis erősen magán viseli ennek a tragikus korszaknak minden hibáját. Elfogultságának egyik főoka, hogy nyilván másodkézből, javarészt hallomásból dolgozott s így a hunok harcmodorára, szokásaira, valamint a velük folytatott harcokra vonatkozó adatokat főleg olyanoktól tudhatta meg, akik a hunoktól féltek és őket gyűlölték. Leírása különben is erősein egyol-

dalú és szűkszavú. Bár résztvett Julianusnak a perzsák elleni hadjáratában, mégsem lát tisztán a keleti dolgokban, így (nem veszi észre a kapcsolatot a chioniták és a hunok között.

Ammianussal egykorú *Szent Ambrosius* (340-397),[41] kinek műveiben szerteszórtan éppúgy találunk hún vonatkozású adatokat, mint *Pacatus*[42] Theodosiushoz intézett dicsőítő iratában (Kr. u. 388). Ez a két szerző, valamint *Szent Hieronymus* levelei (348-420)[43] főként pannóniai vonatkozásban értékesek. Az utóbbi megemlékezett a hunok 395. évi támadásáról is és folytatta Eusebius (mh. 359)[44] görög nyelvű krónikáját egészen a 378. évig.

Elszórt adatokat találunk még az Epitome de Caesaribusban is.[45] A görög történészek között az első egyike, aki a hunokkal behatóbban foglalkozik, *Eunapios* (350-420 k.). *Ύκομ^μ,ατα* Ιστορικά című munkájából, mely a 270. és 404. közötti idők eseményeit beszélte *él,* sajnálatosan csak töredékek maradtak ránk, főleg a Constantinus-féle gyűjteményben. Eunapios pogány volt és foglalkozott a hunok *első* feltűnésével. Munkája a XVI. században állítólag még meg volt. Sokan használták fel forrásnak, így Zosimos, Philostorgios, Sokrates, Sozomenos, Petrus Patrícius. Johannes Antiocheus, Photios és Suidas is.[46] Ebből nemcsak nagy hatására, hanem értékességére is következtetni lehet.

Az egykorú költők műveiben is sok utalást találunk, de ezekkel még a historikusoknál is óvatosabban kell eljárnunk. Ilyen szempontból tekintetbe jön a IV. században élt D. Magnus *Ausonius*[47] és Claudius *Claudianus*[48] az utolsó számottevő római költő. *Salvianus*[49] (400-470 k.) költő és krónikás *Orosius** (V. *század* első fele) munkáiból sem tudunk meg sokkal többet. Ez utóbbi Históriáé című műve 418 körül nyert befejezést. E két utóbb említett íróval részben egyidőben élt, részben pedig idősebb volt az a hat görög író, akik a legfontosabb adatokat szolgáltatják a hunok Attila alatti történetére nézve s akik nélkül V. századra vonatkozó történelmi adataink meglehetősen hiásnyosak lennénk. Ezek: Olympiodoros, Zosimos, Philiostorgios, Sokrates, Sozomenos és Theodoretos.

Korban legidősebb közöttük *Phüostorgios* (370-435 körül),[51] aki 12 könyvben megírta Έκχλεσ-.αστική iatopi«-ban Eusebius munkájának folytatásaként a 425-ig terjedő korszak egyháztörténetét. Csak töredékekben maradt ránk. Fontosak adatai a hunok régebbi hazájáról, a 395. évi nagy hún támadásról, Gainasról, valamint a hunok 425 körüli itáliai hadjáratáról.

A hunokra nézve legjobban informált források egyike lehetett az egyiptomi származású *Olympiodoros,* aki 412-ben követségben járt a hunoknál és így annál nagyobb veszteség, hogy 22 könyvből álló terjedelmes művéből csak töredékek maradtak ránk. Az egyik töredéke így is nagyfontosságú, mert utal arra, hogy a hunok keleti szárnya valahol Déloroszországban telepedett le, mialatt a nyugati szárny a Duna völgyében tanyázott.[52]

Sokrates (380-440 körül); Έκκλεσιαοτική „ ιστορία című művének hét köfliyve a 305 és 349 közötti egyháztörténetet tartalmazza. A 375, 399 évekre vonatkozó adatokon kívül különösen fontos számunkra az a része, hol Rua halálával és a burgundiai hadjárattal foglalkozik.[03]

Az ő kortársa volt a gazai *Sozomenos,* kinek egyháztörténeti munkája 9 könyvben a világteremtéstől 439. évig terjedt és szerencsére ennek a 323-tól 425-ig terjedő része maradt ránk. Mintegy kiegészíti Sokratest. Közli a húnok mondai átkelését a Maeotison, valamint foglalkozik a hunok balkáni hadjárataival.[54]

Theodoretos (393-458 körül) Kyrrhos püspöke öt könyvében tulajdonképpen a 428-ig terjedő egyházi történetet írja meg, de további eseményekkel is foglalkozik, így Rua halálával.[55]

A keletrómai történeszek sorából ebből a csoportból a legfiatalabb *Zosimos,* ki az V. század második felében élt és magasabb állami tisztséget töltött be, mint comes és advocatus fisci. Νέα Ιστορία című munkájának hat könyve az Augustustól 410-ig terjedő eseményeket foglalta össze. Korának művelt divatjához alkalmazkodva régies kifejezéseket és formákat használ és a bizánciak rossz szokásának megfelelően a hunokat inem népi nevükön nevezi, hanem σκύθαι βασίλειοι és σιγύνναι -nak[56]

Ennek a hat írónak jelentőségét csak akkor tudjuk értékelni, ha szembeállítjuk a közel egykorú római krónikásokkal.

Részletesebben kell foglalkozinunk *Priskossal*[57] aki bár hiányos és némelykor szűkszavú töredékekben maradt ránk, mégis a legfontosabb forrásunk Attila személyére és a hún birodalom belső viszonyaira nézve. Priskos a thraciai[58] Panion[59] városában született kb. 410. után. Komoly és sokoldalú iskolázásban részesült és valószínűleg élete végéig megmaradt pogánynak és a régi római idők szerelmesének. Suidas σοφιστή? Euagrios pedig a *ρψωρ* [60] jelzőt használja neve mellett, ami kétségtelenül utal szokottnál nagyobb felkészültségére. Mivel életének legtöbb adata követségjárásaival kapcsolatos, igen valószínű az a feltevés, hogy diplomáciai pályán működött, mire veleszületett alkalmazkodóképessége és sokoldalú ismeretei kétségkívül alkalmassá is tették. 448-ban a császárnál nagy kegyben álló és tekintélyes Maximinos kíséretében jött Attila udvarába[61] és itt szerzett tapasztalatok és friss benyomások teszik szerfölött színessé leírását és értékessé feljegyzéseit. Személyes megfigyelései sokoldalúak, de sajnos, legalább is töredékeiből nem lehet arra következtetni, hogy a felületi megfigyeléseken túljutott volna és igen valószínűtlen, hogy a hún államról, a hún nép szokásairól közelebbi adatokat jegyezhetett volna meg magának. 450 körül megfordult Rómában is, éppen akkor, amikor a rómaibarát frank trónkövetelő ott volt és igényeit érvényesítette.[62] 452-ben ismét csak Maximinos kíséretében, kihez közeli viszonyban állhatott, bár inkább bizalmasa, mint barátja lehetett, – Damascusba utazott, ahol Maximinos a szaracénokkal tárgyalt. Majd az egyiptomi Thebaebe utaznak és lecsendesítik a lázadozó bennszülött lakosságot.[63] Itt Maximinos váratlanul meghalt és Priskos visszatérőben Alexandriában hasznos szolgálatokat tesz Florus comesnek ismét csak egy zavargás lecsendesítésében.[64] Később Euphemius magister officiorum assessora volt.[65] Munkája legalább is 472-ig terjedt, mivel még ez évből birtokunkban van egy töredéke, vagyis halála 472 után következhetett be.

Suidas szerint rhetorikai munkákat és leveleket is írt, fő műve azonban a nyolc könyvben megírt történeti munka Ιστορία Βοζανπακή ν.αί τα κατ' 'Αττγ]λαν. Ennek, sajnos, csak a töredékeit, helyesebben kivonatait ismerjük. A ránkmaradt töredékek 434 és 472 közötti eseményeket beszélnek el, tudjuk, hogy munkájának harmadik könyve 448-ig adta elő az eseményeket, míg a hatodik könyve a 463 körül történt dolgokkal foglalkozott Stephanus Byzantius szerint.[67] Eustathios Epiphaneos müvéből arra lehet következtetni, hogy Priskos kortársának, Zosimosnak a munkáját folytatta, vagyis a 411. évvel kezdődött, viszont valószínű, hogy Malkhos ott kezdi el elbeszélését, ahol Priskos abbahagyta, a 473. évvel. Műve fliagy hatást keltett, későbbi írók gyakran használták, így Eustathios Epiphaneos, Euagrios, Cassiodorus, Jordames, Prokopios, Malala, Stephanus Byzantius, Johannes Antiocheus, Theophanes és Suidas is. Ezeknek a munkáiban Priskosnak számos töredéke található.

A ránkmaradt töredékek jelentős részét a περί πρεσβειών című kivoaiat-gyűjteményben találjuk meg, mely a X. században Konstantinos Forphyrogennetos császár parancsára készült, két párizsi töredéke pedig a szintén e császár parancsára összeállított περί στραταγημάτψν című excerptum-gyüjteményből való. E kivonatok két csoportra oszlanak, melyeknek ősi kézirata az 1671-ben elégett Escorialensis. Az egyik csoport: Excerpta de legatiomibus Romanorum ad gentes, kéziratai a Ecorialensis, Bruxellensis, Moßiacensis és Vaticanus-Palatinus, a másik csoport az Excerpta de legationibus gentium ad Romanos, kódexei: Escorialensis, Bruxellensis, Monacensis, Vaticanus-Palatinus, Ambrosianus. Felhasználatlan: Cambridge, Trinity College könyvtárának 0 3, 23 jelzésű kézirata.[68]

Priskos eredeti munkája kétségtelenül ezután a kivonatolás után is még meg volt. Juventius Calanus (mh. 1218) állítólag még használta. Raphael Volaterranus (1506), Baptista Fulgosus (1508) és Robertus Constantinos (1555) azt állítják, hogy még látták, sőt még G. J. Voss is azt hitte,[69] hogy feltalálható. Azt ma már nehéz ellenőrizni, hogy ezek a filológusok már nem a constantiaiusi gyűjteményre gondoltak. Tény, hogy A. Mai már nem találta meg a kéziratot a vatikáni könyvtárban. 1843-ban az Athoshegyi Vatopedi monostor könyvtárából Mynas Minoides két új excerptumot hozott magával, mely a Parisinus suppl. gr. 607 kódexben található.

Az excerptumok nem adják a teljes szöveget, ami részben már a kivonatolás műveletének lényegéből folyik, de amit közvetve bizonyít az is, hogy Jordanes az Isten kardja elbeszélésénél részletesebb, mint az excerptum és hogy ugyanezen író közelebbi adatokat is tud nyújtani Attila székhelyének meghatározásához, mint a priskosi kivonat.

Priskos modern értékelése, bár sokat használták, nincs meg. Munkája javarésze korának története. Tehát oly eseményekről van benne szó, amiket részben maga is átélt, részben pedig kortársai elbeszéléséből, hivatalos közlésekből és jelentésekből ismerhetett. Valószínűleg felhasználta munkája megírásánál nemcsak az ezen korra vonatkozó összes írott munkákat, hanem az igen gazdag császári levéltárat is. Amennyire azonban ezt a töredékekből megállapítani lehet, Priskos munkája nem aprólékos szobatudósi mű, hanem a közönség számára is élvezhető olvasmány volt és éppen ezért használták oly sokan és miért gyakorolt oly mély hatást. A Maximinos-féle követség útjának és viszontagságainak leírása, mely excerptumunkban rövidített kivonata Priskos történelmi művének, igen színes és érdekes olvasmány, mely Priskos személyes élményeinek a feljegyzésén alapul. A munkát valószínűleg később írta meg, fiatalságának eltelte után, amikor már a diplomata életmóddal járó vándorlásoknak végeszakadt és a csendes konstantinápolyi városi élet az egyéb forrásokban való búvárkodást lehetővé tette.

Kortársai szokása szerint ő is archaizál, ugyanis ebben a korbaai a műveltség fokmérője volt, hogy az író a köznapi nyelv mellett mennyire ismeri a Masszikus irodalmi nyelvet. Ma már bizarrul hat Priskoanak és a kései latinságnak és hellénségnek az a manierja, hogy ahelyett, hogy barbár népek eredeti nevét használták volna, régebbi nagy barbár népek neveit alkalmazták az újonnan feltűnő lovasnomád népekre is. Ezért a hunok Priskosnál σκύθαι, néhol, ahol az uralkodó törzse a többitől meg *akarja* különböztetni, *axöd*-at *βασίλειο:*. A régi nagy görög klasszikusok, Herodotos és Thukydides hatása is felismerszik rajta.[70] Ezt javára kell, hogy írjuk, mert ezeknek a mintáknak a másolása messze kortársai fölé emeli. Maga Priskos eleven, mozgékony és gyakorlati gondolkodású ember lehetett, aki minden körülmények között boldogult. Ezen

alaptermészetének megfelelően jó megfigyelő és van fantáziája. Kortársaihoz viszonyítva pártatlan, nem ragadja el az indulat a Balkánt dúló, nyugati birodalmat pusztító és a rómaiságot megalázó Attilával szemben. Ezért lát tisztábban azoknál az íróknál, akik a kor vallásos szemléletének megfelelően Attilában a bűnös világ büntetésére kirendelt Istencsapást látták. De éppen azért, mert a régi rómaiság híve, öntudatos római, aki még korának súlyos hibáit is védelmébe veszi a görög renegáttal szemben, nem lehet minden adatát készpénznek venni. Itt a modern történetírást Thierrytől Seeckig és Seecktől Váczy Péterig súlyos hibák terhelik. Már Bierbach[71] szerencsés felismeréssel rámutatott arra, hogy Priskost, mint sokhelyütt egyedüli forrást túlzottan értékelik, egyes tudósításait szolgai módon teljes egészében átveszik. Elismerjük, hogy Bierbach némely esetben kritikájában túlzásba megy, *így* amikor különösnek tartja, hogy ahol csak Jordanes Priskost citálja,[72] mindenütt valamilyen mondai jellegű mese kerül felszínre. Szerinte az olyan író, aki munkájába ilyen gyakran vegyít mondai elemeket, nem lehet politikus koponya. Priskos azonban nemcsak történész, hanem divatos író is, akinek helyet kell adni a színes meséknek. Különben is a népi hiedelmek feljegyzéséért őt inkább dicsérinünk, mint gáncsolnunk kellene. Arról sem tehet Priskos, hogy derék felhasználója, Jordanes hiányos műveltségű ember volt, aki a maga zavaros korszemléletében minden misztikus vonást szívesen átvett nagynevű elődjétől. Az élesszemű Bierbach utal arra a bizarr ellentétre, melyet Priskos két tudósítása között láthatunk. Míg a kelet és nyugatrómai követek egymás közötti beszélgetéséből[74] Attila alakja úgy magaslik ki, mint világhódítóé, egy az egész eurázíai kontinenset átfogó nagy elméé, addig nem sokkal később,[75] mint közönséges házasságközvetítőt jellemzi, aki a legagyafúrtabb trükköket találja ki arra, hogy feneketlen kincstárát néhányszáz arannyal gazdagítsa. Ugyanilyen primitív elképzelésre vall, amidőn a nyugati hadjárat okául azt hozza fel, hogy a nyugati udvar nem adta nőül Honoriat Attilához.[76] Végül aligha hihető, hogy egy olyan: nagykoncepciójú diplomata, amilyen Attila volt, a keletrómai birodalommal való tárgyalásai során állandóan csak ugyanazon ürügyeket találta volna ki arra, hogy az ellenségeskedéseket megkezdhesse. Minden adatunk s még inkább Attilának minden cselekedete arra vall, hogy ő sokkal invenciózusabb volt, mint amilyennek modern történészek feltüntetik s hogy méltó ellenfele volt a magasfejlettségű bizánci diplomáciának. Természetesen a legalaposabb forráskritika; is sokszor nyitott kapukat döngethet, mivel Priskos eredeti munkáját nem ismerjük és bármily terjedelmesek is legyenek az excerptumok, nem pótolják azokat a benyomásokat, melyeket a teljes munka olvasása esetén nyerhetnénk.. Priskos töredékei így is felbecsülhetetlen értékűek, mert nélkülük sokkal homályosabb volna az az amúgy is többnyire ködös portré, mely a történelmi Attiláról reánk maradt.[77]

Forrásaink között előkelő helyet foglal el a *Codex Theodosianus* (438),, mely számos fdntos adatot tartalmaz.[78]

A görög írókkal sem felkészültség, sem pedig tartalmi bőség tekintetében nem versenyezhetnek a nyugati krónikások, akik az évekhez kapcsolva, száraz és összefüggéstelen adatokat hagytak ránk. Közöttük első helyen áll az aquitániai származású *Prosper Tiro* (390-470 körül), a költő és theológus, később Leo pápa titkára, kinek krónikája Ádámtól 433-ig terjed, de többen folytatták.[79] *Hydatius* (390-470 körül) püspök, aki az eusebiusi krónikát 468-ig folytatta. Mint hispániai származású ember, sokat feljegyez hazájáról és a természeti jelenségeknek túl nagy szerepet tulajdonít.[80] Ezek és a későbbi krónikák: szomorú jelei a közműveltség hanyatlásáinak és a történelmi múlt elhanyagolásának, végső állomásai a római történetírás süllyedésének.

Az egykorú krónikák közé tartozik a *Consülaria Constantinopolitana* és a *Consularia Italica* a maga gyér adataival.[81] Érdekes adatokat tartalmaz a hunokra nézve 386-ból és 447-ből *Callinicus* Hypatius életrajza is (450 körül).[82]

Priskos nyomán haladt *Eustathios Epiphanes,* akinek történeti munkája 9 kötetbein az 502-ig terjedő korszakkal foglalkozott, sajnos, azonban elveszett.[83] Töredékben maradt ránk *Theodoros Anagnostes* egyháztörténete (VI. század) a 450 és 527 közötti korszakról, hol említést tesz a perzsa-hún kapcsolatokról.[84]

Zakharias rhetor, Mytilene püspöke (V-VE .század) görögből szír nyelvre fordított egyháztörténete, mely a 450-491 közötti időkkel foglalkozik a fehér hunokra nézve értékes forrás.[85]

A VI. század folyamán készült az ú. n. *Chronica GaTlica* két redakciója, mely galliai adatokon kívül igen különös módon keletrómai adatokat is közöl. Históriai szempontból nem jelentősebb *Cassiodorus* krónikája sem a maga szűkszavú összefüggéstelenségével.[86] Ez az utóbbi író magsÄ állásokat töltött be és római létére egyik támasza volt a keleti gótok itáliai uralmának. Hosszú élete alatt (kb. 490-580 között élt) igen sok munkát írt, ezek közül azonban csak krónikája és az általa kidolgozott rendeletek 12 könyve érdekel bennünket, sajnos, gót törtéítiete, amely a legtöbb hún vonatkozást tartalmazta, elveszett. Krónikája 519-ig terjed, minden eredetiség nélkül való és erősen elfogult a gótok javáar. Ezek a hibák még jobban kiütközhettek az elveszett főmunkája 12 könyvében. Ez a munka politikai célból jött létre. Szerzője a gót-római együttműködés szükségességét kellett, hogy igazolja s amellett kiemelje a gót nemzet nagyságát. Innen ered az a közönséges töiiténelmi hamisítás, hogy ő a gótokat a nagymultú szkítákkal és gátakkal azonosította. Jordanes gyenge kivonatának nem tudjuk pontos összefüggését ezzel az elveszett munkával, emiatt természetesen oly túlzott kritikába sem mehetünk Cassiodorussal szemben, mint aminőt L. Schmidt alkalmazott.[86]

A hún történet szempontjából fontosak *C. Apollinaris Sidonius* (430. nov. 5.-479) müvei s főleg ezek közül az Avitus és Anthemiusra írott pfciiegyricusa és levelei. Természetesen amilyen kevéssé értékelhetjük, mint költőt, éppoly kevéssé becsülhetjük le benne az adatszolgáltatót,[87]

Merobaudes költeményeiben érinti azokat a harcokat, melyeket a hún segítőcsapatok Litorius vezetése alatt vívtak.[88] *Eugippius* (460-540 körül) Vita S. Severini című műve főleg pannóniai vonatkozásai miatt figyelemreméltó.[89] Bővebben kell szólanunk a most következő két római íróról.

Az illyriai származású *Marcelliwiis comes* Justinianus császár bizalmasa, Eusebios és Hieronymus folytatásaként írt egy eredetileg 379-től 518-ig terjedő, majd 534-ig meghosszabbított krónikát, amelyet azután egy ismeretlen szerző 548-ig továbbfolytatott. Chronologiája alapjául a fővárosi consuli jegyzékek szolgáltak. Mint keletrómai természetesen elsősorban a keleti eseményekkel foglalkozik s értékesek a 379, 380, 406, 422, 427, 434, 441, 442, 445, 447, 448, 452, 454 és 469. évekhez fűzött szűkszavú megjegyzései.[90]

Prosper nyomán annak továbbfolytatásaként állította össze a maga krónikáját *Victor Tunnenensis* püspök (VI. század).[91] E kettőnek kortársa *Joannes Lydus* (550 körül), aki a de magistratibus című munkájában (III. 52) névmegjelölés nélkül foglalkozik a hunok 395. évi nagy ázsiai betörésének következményeivel.[92]

Priskos mellett másik számottevő forrásunk *Jordanes.* Jelentőségén felül túlbecsült író. Nagyapja annak a Candac alán fejedelemnek volt a jegyzője, aki Attila ifjabbik fiával, Irnekkel az Alduna mentén telepedett le. Ő maga szintén titkár az Amálok házából származó Gunthigis, Candac veje oldalán.

Egyáltalán nern biztos, hogy gót volt, lehet, hogy csak a gót környezet változtatta meg s később római környezetben vissza latinizálódott. Élete második felébein egyházi pályára lépett át s valószínűleg azonos Kroton hasonnevű püspökével, aki Vigilius pápával közeli viszonyban állott és neki ajánlotta munkáját. Jordanestői két munka maradt ránk, mindkettő az 551. évből és pedig a Romana és a De origine actibusque Getarum. E művek politikai szempontból éppoly tendenciózusak, mint a Cassiodorusé. A gót birodalom Itáliában már ösz-*szeom*lóban van, a keletrómai birodalom új életre kelt ereje és a kiváló bizánci hadvezérek megtörték az egyik legerősebb germán nép hatalmát. Természetes, hogy a gót nacionalista író szeretné a küzdő feleket kibékíteni. A gótok történelmi nagyságának növelése érdekében ő is elköveti azt a goromba hibát, hogy a gótokat azonosítja az egykori gétákkal, minek azután az a következménye, hogy munkájában a gótok régebbi története zavarossá válik. Sok vita folyt afelett, hogy melyik író volt Jordanes főforrása. Igen sok írót idéz, de igen valószínűtlen, hogy valamennyit alaposan áttanulmányozta volna. Az a megjegyzése, hogy Cassiodorus 12 könyvből álló gót történetét mindössze három napig olvasta, igen rossz fényt vet megbízhatóságára. A német írók egy része bizonyos mértékben elfogult vele szemben és pedig Jordanes javára. Sokhelyütt egyedüli forrásunk és rossz kompilációja elveszett forrásokat pótol. A Getica szerkezetileg zavaros és chronologiailag megbízhatatlan. Szerzője korlátolt műveltségű ember, aki a jobb részeket egyszerűen kiírta forrásaiból. Ne ítéljük el emiatt túlságosan, mert neves kortársa, Cassiodorus is megtette krónikájában. Mommsen szerint[1]- mindazt, ami a Geticábam Attilára vonatkozik, Priskosból merítette. Viszont a germán vonatkozású adatok Cassiodorustól erednek. C. Schirren[94] szerint Jordanes stílusa Cassiodorusra emlékeztet és erre következtetnek Bierbach[95] és Moravcsik is.[96] Priskos és Cassiodorus főművének elvesztése következtében a kérdés nem dönthető el. Annyi azonban a többszöri hivatkozás és egyezés következtében valószínű, hogy Jordanes nemcsak Cassiodoruson keresztül, hanem közvetlenül is ismerte Priskos munkáját. Természetesen t^ávolról sem pótolja elveszett forrásait s az a körülmény, hogy az egykorú írók által nem ismert Jordanes a középkor hosszú századain át számtalanszor felhasznált és mintaképül tekintett író volt, a történetírás mély hanyatlásainak a bizonysága.[97]

Kortörténeti és pannóniai vonatkozásban nélkülözhetetlen a *Codex Justinianus* is, amely nemcsak a pannóniai hún uralomra, hanem a balkáni hadjáratra is fontos közvetett adatot szolgáltat.[98] Ide kell sorolnunk a *Lex Ronufna Burgundionumot* egyik hivatkozott adatával. E törvénykönyv Gundobald király alatt (473-516) keletkezett.[99]

Damaskios (VI. század eleje) Isidorus életrajzában a rómaiak és hunok Róma előtti harcáról beszél, ami valószínűleg a galliai döntő harc összezavarása.[100]

A bizánci történetírók sorából messze kimagaslik *Prokopios,* aki az 550-as évek táján a palesztinai Caesareában született. Mint rhetor és jogász Belisarius, Justinianus kitűnő hadvezére oldalán helyezkedett el titkárként és résztvett a perzsa , vandál, gót, majd az újabb perzsiai háborúkban. Közbein hivatali állásában folyton emelkedett. Az 560-as évek táján még élt és halálának időpontjáról hiányoznak az adatok. Három történeti munka maradt ráink tőle. A ἱστορίοα 8 könyvéből az első kettő a perzsa, a III-IV. a vandál, az V-VII. a gót háborúkkal foglalkozik, míg a VIII. kötet általában összefoglalja az 551-553. évek eseményeit. A *κζμ* κτημάτων (de aedificiis) bizonyos mértékben Justinianus belső kormányzásának a dicsőítésére íratott és a császár középítkezéseit magasztalja. Ebben a két müvében, bár viszonylag tárgyilagos,

korának hivatalos történetírója. Ezzel szemben a harmadik munka, az Ανέκδοτα az író valódi véleményét és meglátásait leplezetlenül tükrözteti vissza és nyíltszavúsága miatt valószínű, hogy csak Justinianus halála után jelent meg. Ez a munka feltárja ennek a hosszú korszaknak és szereplő személyeinek, Justinianusnak, Theodorának és Belisariusnak mindéin, bűnét és hibáját, vagyis megmutatja benne ennek a viharos korszaknak a sötét árnyoldalait is. Bármennyire is bizarr dolog, hogy egy és ugyanazon író így megmutassa a maga két elütő énjét, nem vesztene sokat a világtörténelem, ha minden forrásul szolgáló történész így megírhatná a maga másik arculatát. Prokopios magas képzettségű ember volt, ismerte a régi történetírást és nagy hatást gyakorolt rá Polybios. Tárgyilagossága tiszteletreméltó és forrásai úgy a régebbi, mint a korabeli eseményekre nézve elsőrangúak, annál is inkább, mert a legtöbb megírt eseménynek közvetlen szemtanúja és a császári irattár is rendelkezésére állott. Mivel későbbi kort ölel fel, sajnálatraméltó módon hún vonatkozásai kevésbbé jelentősek és fontosabb az, amit a fehér hunokra vonatkozóan közöl.[101]

Agallias, a költő és historikus 536 és 582 között élt. Prokopios folytatója περί τη? 'Ιoοστινίανοο *βα'ζΟ.άσ.ζ* című munkájában, de mesterét szaktudásban nem éri utói. Adatai inkább a fehér hunokra és a rokoninépekre vonatkoznak.[102]

A VI. századbeli *Joannes Malalas* 18 könyvből álló világkrónikát szerkesztett, mely az 563. évvel zárul. Munkája a nagyközönség számára íródott s komolyabb igényeket nem lehet vele szemben támasztani. Attilára vonatkozó közlése erősen meseszerű és mondai.[103]

Joannes Ardiocheiis Krumbacher szerint a VI., Moravcsik szerint a VII. században élt. Világtörténetében számos írót használt fel. Nagyszámú töredékéből több bennünket érdeklő rész van.[104]

Theophanes Byzantins a VI. század második felében élt, de 10 könyvből álló 'ίστορίχα -jából csak töredékek maradtak ránk, melyek a fehér hunokra vonatkoznak.[105]

Menandros a VI. század végén s valószínűleg a VII .század elején élt és a császári testőrségben a protectori rangig emelkedett. Innen ered a melleimévé. Prokopios és Agathias nyomán feldolgozta körülbelül az 558 és 582 közötti évek történetét 'Ιστορία című munkájában. E munka terjedelme legalább 8 könyv volt. Fontos forrás a fehér hunokra és az első török népekre nézve.[106]

A fehér hunokra szolgáltat adatokat a VI. században élt *Kosmas Indi-Jwpleustes,* aki bejárta az egész keleti világot és megírta keresztény szellemű földrajzát. A fehér hunok uralma alá tartozott korában India egy része is.[107] A nyugati krónikások javarésze eddig is a távoli provinciákból került ki és Cassiod'orus, valamint Jordanes tulajdonképpen megvetik az alapját as öntudatosodott germán öiépek történetirodalmának. Ezekhez a nemzeti krónikákhoz tartozik immár *Gregorius Turonensis* (mh. 594) frank krónikája, mely e nagyrahivatott nép történetének első összefoglalása,[108] Ez. az író több helyi hagyományt őrzött meg Attila galliai hadjáratáról. Korban fiatalabb (VII. század) Sevillai *Isidorus* műve,[109] valamint *Paulus Diaconus'*[110] História Romana-ja. Paulus másik munkája a Liber de episcopis Mettensibus[111] szintén a galliai hadjárat egyik szakaszát világítja *meg, helyi* adatok felhasználásával. Paulus forrásául használta fel Jordanest, ami annál is nagyobb kár, mert ő az időrendre nagyobb súlyt fordít és így megbízhatóbb forrást kellett volna igénybevennie. Vannak elszórt adatai, melyek Jordartiesben nem találhatók meg. Toursi Gergely az 591. évig beszélte el az eseményeket, az ő kivonatolói, illetve folytatói as állítólagos *Fredegarius*[X12] és a *Liber históriáé Francorum*[113] írója. Ezek

munkájának az értéke, ha lehet erről beszélni, még csekélyebb. Az első munka a VTI. század végén keletkezett, a második 727-ből való.

Az ókori geográfia kései hajtása a VII. században élt *Geographus Ravennas,* öt könyvből álló műve, mely amiatt értékes, mert az ókori földrajzi írók rossz szokása szerint kritika nélkül, régebbi viszonyok képét adta vissza művében.[114]

Visszatérve a keleti irodalomhoz, meg kell említenünk *Euagrios* nevét, aki szír eredetű volt és 540-600 táján élt. Egyháztörténete, az Ἑκχλεσιααηκή ἵατορία hat könyvben a 431 és 594 közötti időszakot öleli fel és sok forrást használt. Attiláról is szó van benne.[113]

A VII. század első felében élt *Theophylahtos S'vmohatta,* aki nyolc könyvben Menandros müvét folytatta és a fehér hunokra szolgáltat adatokat.[116]

Ismeretlen a szerzője az ú. n. *Chronicon Paschalenák,* mely 630 körül keletkezett s más néven mi/nt Chronicon Alexandrinum, vagy Chronicon Constantinopolitanum ismeretes. Az eseményeket 627-ig tárgyalja és röviden Attila személyével is foglalkozik, bár krónikás szempontjai nem oly szerencsések, hogy komoly forrásnak tekinthessük.[117]

Bár chraíiologiailag és a forráskritika szempontjából nem a legmegbízhatóbb, mégis történetileg jelentős *Theophanes* (750-818 körül) ycovoy^ta című munkája,[118] mely a 248 és 813 közötti eseményeket foglalja össze krónikás modorban. Felhasználta Priskost, Eustathiost és Prokopiost és több jelentősebb adata van Attila korára és a fehér hunokra nézve. Munkáját még korában latinra fordította *Anastusius.*

Az *Epitome* című, ismeretlen szerzőtől származó krónika 685. évig terjedőleg foglalkozik a hunok és perzsák közötti harcokkal.[119]

A kései görög irodalomból azok az írók, akik a régi forrásokat használták, ma szintén forrásértékűek. Így a X. század közepén élt *Suidas™* akinek lexikonja több értékes Priskosból merített adatot őrzött meg (Mediolanum, Priskos, Zercon). *Georgiens Kedrenos* (1100 körül) a Σίοοσψις ίατορώιν című 1037-ig terjedő műve, sajnos Theophanest adja vissza, aki a forrása volt.[121] Még később, 1150 körül élt a római történészek számára oly fontos *Zonaras,* aki szintén Theophanest kivonatolta.[12]-

Erős kritikával értékesitheíők, mint közvetett helyi hagyományokat megőrző források a legendák is. Ezek közül fontosabbak a *Vita Aniani episcopi Aureliensis* (keletkezési ideje IX. század),[123] *Szent Lupus* élete,[12]* a *Vita Genovefae* több változattal[125] és a *Vita. S. Memorii.*[12]* Attilával szemben többnyire erősen elfogultak. Az összes Attila vonatkozású szentek élete még kritikai feldolgozásra szorul.

A modern történetírás egyik eiőfutárjának tekintik *Moscou-t,* aki először tér vissza kritikus szemmel a régi forrásokhoz „Geschichte der Teutschen” című munkájában (Leipzig: 1726. Minket érdeklő rész: I. 429-441. 1.). Sokkal ismertebb és értékesebb nála Seb. Lenain de *Tülemoni,* aki hatalmas hat kötetes munkában foglalta össze a római császárkor történetét (Histoire des empereurs, bennünket a VI. kötet érdekel. Paris: 1738.). A másik úttörő az angol *Gibbon. A* hunok történetére vonatkozó adatokat először hozza kapcsolatba és forrasztja egységes munkába a kínai adatokkal *De Guignes,* akinek hatalmas munkája még ma, közel két évszázad multán sem nélkülözhető teljesen. A XIX. század Attila-életrajzai közül kiemelkedik az Amadéé *Thierryé,* kinek azonban súlyos hibája, hogy bár felhasználta a források legnagj^obb részét és eleven, egységes képbe foglalta össze, nem rendelkezett kellő kritikai érzékkel, így ma műve már teljesen elavultnak tekinthető. Korában tudós, de igénytelen munka volt *Haage* Attila életrajza. A történettudomány nagy XIX. századi fel-

lendülése úgyszólván szétdarabolta a húin történet anyagát az orientalisztika, a germanisztika és az ókortudomány között. Ennek erős hatása látszik Otto *Seeck* munkásságán, aki soha nem tudott elfogulatlanul ítélni a hún kérdés tekintetében. Míg Thierry erősen elfogult Aetius javára, Seeck túlságosan lebecsüli a népvándorlás fiatal és erőteljes népeinek valódi jelentőségét és teljesen ismeretlen előtte a lovasiiomád kultúra. Mindazok, akik az ő nyomdokain haladtak, javarészt beleestek ebbe a t éves értékelésbe (lásd legújabban Váczyt). A kései császárkor történetének művelőivel komoly versenyre keitek a germán őstörténet kutatói, kik közül *Pallmann, Wietersheim, Dahn* és legújabban Ludwig *Schmidt* munkásságát emeljük ki. A keletrómai történet e kezdeti korszakára nézve jelentős *Güldenpenning, Bury* és újabban *Stein* munkássága. Ami az orientális történetkutatást illeti, a múlt század és a jelen század első fele itt is kiváló gárdát termelt ki. Különösen érdemes itt *Parlier, Hirth, Chavannes,* újabban *Pelliot* és *Grousset* munkássága. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagy forrás interpretátor *de Grootot* és W. *Eberhard-ot,* kik közül az első régebbi kínai forrásanyagot dolgozta fel, az utóbbi pedig „Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas” és „Lokalkulturen im alten China” című müveiben a lovasnomád művelődéstörténet alapjait vetette meg.

A kérdéscsoport második fele azon iráni-turáni népek történetének felderítése, melyek a nagy délorosz síkság és Irán földje közötti területen laktak. Az ide vonatkozó adatok jelentőségét különösen kiemeli az a körülmétny. hogy ez valóságos híd az ázsiai és európai hún történelem között.

A közelkeleti kutatás régi nagymesterei *Tomaschek* és *Marquart,* kiknek nyomába korunkban egész sereg újabb kutató lépett.

A bennünket érdeklő kérdések következő csoportja a régészet körébe tartozik. Ugyanis kétségtelen, hogy a hún kultúra valódi jelentőségét csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha annak tárgyi emlékeit sikerül elkülöníteni a többi steppe nép leletanyagától. Ez a munka ma *még* folyamatban van s amit e tekintetben főleg magyar kutatók végeztek, legfeljebb biztató kezdetnek tekinthető.

A múlt századbeli magyar tudományosságnak súlyos hibája volt, hogy mellékkérdések által hagyta magát elvonatni a hún probléma magvától. Az a nagy harc, amely a magyar hún manda és hún-hagyomány körül folyt, példátlanul áll a magyar történeleimben és igen valószínű, hogy a közeljövő magyar tudománytörténésze még Hóman Bálintnál is szigorúbb kritikát fog gyakorolni e küzdelem résztvevői felett. Az irodalomtörténeti, néprajzi és részben nyelvészeti síkon vívott hosszas vita többnyire csak negatívumokat produkált. Ez a fő oka alnnak, hogy Attila életrajzának megírására magyar nyelven csak most e munkával, illetve a később készült,[127] de hamarabb megjelent *Németh Gyula* szerkesztette „Attila és hunjai” című művel kerülhetett a sor. A hún kérdésnek magyar vonatkozásban igen sok szétfolyó szála van. Ilyen a régészetül ós nyelvészetin kívül a pannóniai történet kutatása, melynek mivel hazánk földjének múltjáról vain szó, nagy fontossága van, akár csak az itt élt és részben velünk rokon egyéb lovasnomád népek történetének. A magyar tudomány nevesebb munkásait, kik e kérdéskomplexummal foglalkoztak, az alábbi könyvészetben amúgy is felsoroljuk s itt csak azoknak a nevét és munkásságát emeljük ki, akik tárgykörünk előbbre vitele tekintetében különösen érdemes muinkát végeztek.

E korszak első európai színvonalú feldolgozását *Nagy Géza* adta, kinek munkája azonban részben korlátolt terjedelmű, részben pedig elavult. A jelenleg élő történészeink közül *Alföldi András* a hún korszak legkitűnőbb és leg-

sokoldalúbb ismerője, aki mint a római császárkor történetének specialistája, egyúttal neves archeológus és numizmatikus is, sőt a kapcsolatos néprajzi problémákhoz is szerencsés kézzel nyúlt hozzá. Alföldi azonban elsősorban szorgalmas kutató és csak másodsorban történész. Jelesebb alkotásai sok érdekes megállapítás mellett rengeteg kérdést hagynak nyitva, vagy pedig teljes bizonytalanságban. Ilyenkor az a benyomásunk, hogy az általa felhalmozott retngeteg adat valósággal megfojtja őt. Sok kérdést tett megvitatás tárgyává jeles bizantinologusunk *Morvcsik'Gyula,* kinek részletkutatásai számos téren tejesen új utakat tapostak ki. A lovasnomád népek taktikájának legkitűnőbb ismerője *Darkó Jenő* volt. A hún hagyomány legavatottabb kezű feldolgozója *Hóman Bálint,* kinek e téren kifejtett munkássága úttörő a kutatás számára s ezeken haladt tovább *Eckhardt Sándor* is.

A török nyelvnek legjobb ismerője *Németh Gyula,* kinek sok szerencsés megállapítását átvettük, de egyeseket kénytelenek voltunk mellőzni. E téren még nagy és mélyreható munka vár kutatóinkra. Sajnos a távolkelet kutatását nálunk egyedül *Ligeti Lajos* végzi, pedig kétségtelenül e kérdéscsoportnál jóval több specialistára leinne szükségünk, ha lépést akarunk tartani a nyugati tudományos élettel. Különösen nagy hiányát érezzük annak, hogy nincsen számbajöhető iránistánk, sinologusunk, nincsenek, akik Indiának és Arméniátaak a részletproblémáit megvilágítsák. E téren nemcsak magyar, hanem általános vonatkozásban is távolállunk attól, hogy az ismereteink teljes kritikai felhasználásáról beszélhessünk s itt különösen érzik a, hiánya annak, hogy Marquartnak nem volt hozzá hasonló felkészültségű folytatója.

Ennek a munkának a kézirata már készen állott, amidőn a Magyar Szemle Társaság kiadásában és *Németh Gyula* szerkesztésében megjelent az „Attila és hunjai”[128] című munka, mely nyilvánvalóan azzal az, igénnyel lép elő, hogy nemcsak a magyar tudományos irodalom, hanem az. egész európai tudományosság számára első szerves összefoglalást adjon a hún történelemről. A könyv jeles munkatársai ezt a feladatot csak részben oldották meg. Hiányzik a hún állam, társadalom organikus feldolgozása és Ligeti, valamint Németh több kritikát és negatívumot nyújtanak, mint pozitívumot. *Váczy Péter,* aki a hunok európai történelméről ír, erősen Seeck *elfogult* leírásának hatása alatt áll, száraz és színtelen, belőle aligha ismerhetjük meg Attila valóban emberi egyéniségét, *még* kevésbbé a hún világhatalmi törekvéseket. A munka, amit végzett inkább a szorgalmas filológus, mint a történész munkája és bár igéri, hogy *egy* részletesebb Attila életrajzzal jön, ezen előzmény után e vállalkozásától sem várunk sokat. Ezzel szemben kitűnő *Eckhardt* fejezete a hún mondákról és jó összefoglalás a *Fettiché* a hún régészetről, ha nem i« osztják mindenbsn *ez* álláspontját.

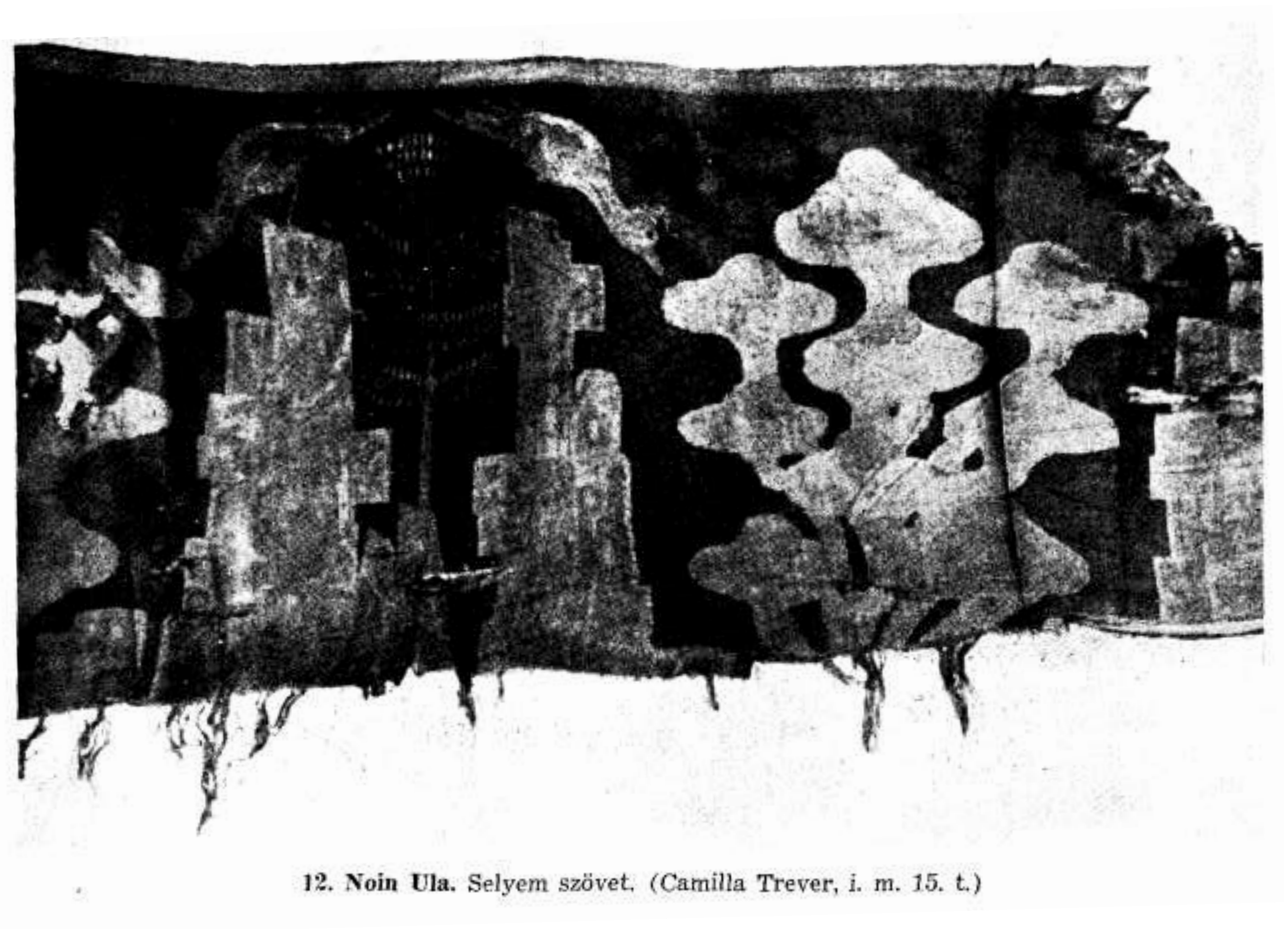
A következőkben tárgycsoportok szerint összefoglalt Attila- és hún-bibliográfia'korántsem teljes, de az újabb kutatás minden számbajöliető alkotását tartalmazza. A további részletkutatás alapfeltételét a nagy összefoglaló szakmunkák szolgáltatják, mert csak az egységes szemlélet hozza közel a teljesen elütő kultúrájú hún nemzetet és annak legkiválóbb fiát *éz* csak *ilyen* szintetikus munka tudja egymással összekapcsolni azt az. igen sok sovány adatot, melyeket forrásaink javarésze nyújt 3 melyeket a legk;”valóbbaknál is csak erős kritikával szabad alkalmaznunk. Különösen áll ez a. művelt Priskosra és a gyenge műveltségű Jordanes, tehát arra a két történészre, akiknek a legtöbb adatot köszönhetjük. Ma már kétségtelen, hogy Priskos minden igyekezete dacára, mint a római gondolat képviselője, erősen elfogult a hunokkal szemben és egyoldalúan állítja elénk Attila diplomáciai működését.

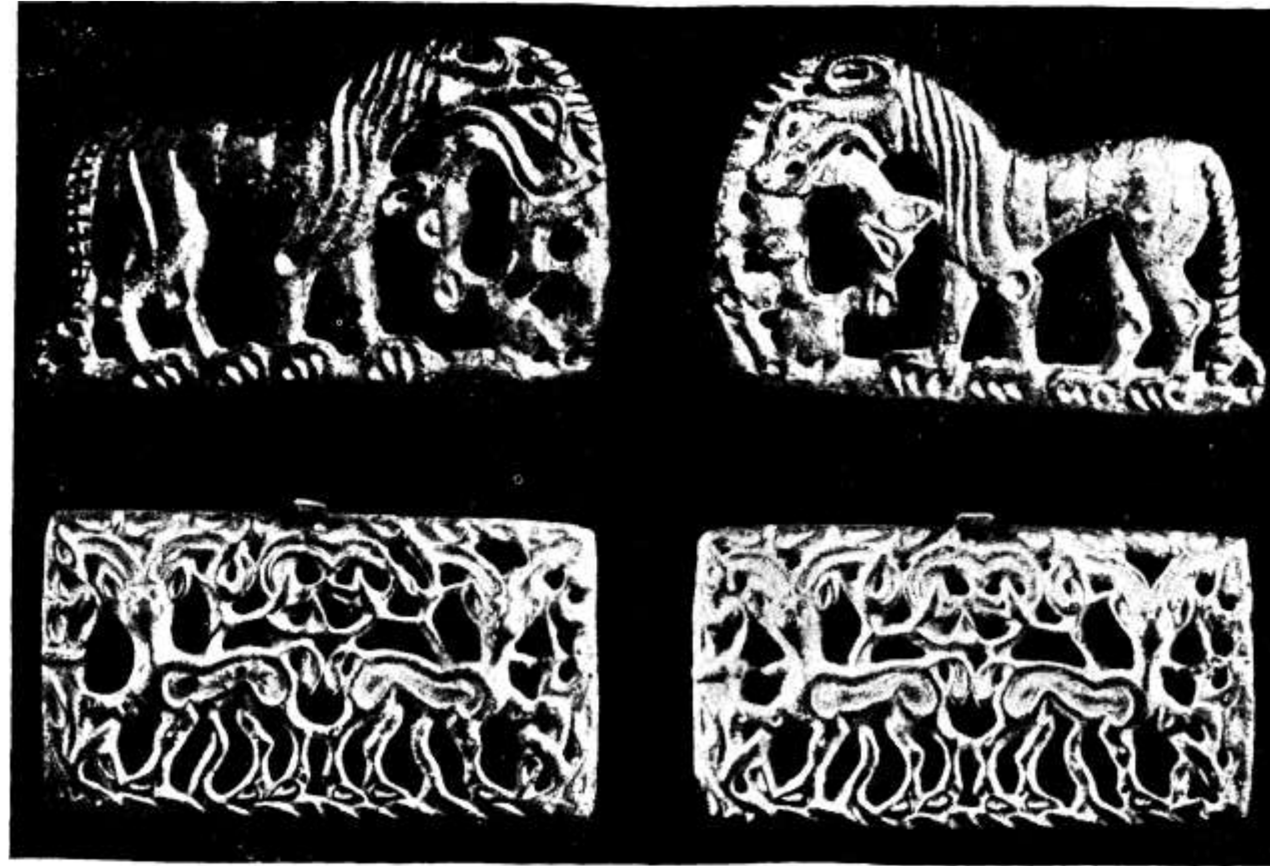
10. Noin Ula. Hímzett gyapjú szövet. (Camilla Trever, i. m. 1. t.)

11. Noin Ula. Hímzett gyapjú szövet. (Camilla Trever, i. m. 6. t.)

12. Noin Ula. Selyem szövet. (Camilla Trever, i. m. 15. t.)

13. **Ordosi bronzok** (Paris).

VII HIUNG-NUKRÓL. A HÚN NYUGATI VÁNDORLÁS. A FEHÉR HUNOK.

Bachhofer, L.: Zur Frühgeschichte Chinas (Die Welt als Geschichte, III.) 1937. 2§6-279 1.
Baynes, #T. H.: Rome and Armenia in the Fourth Century. English Históriai Re-, j^íew 25 (1910). p. 625-643.
Berthelot, A.: L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d' après Ptolémée. Paris: 1930.
Blochet, E.: Le pays Tschata et les ephthalites. Rendr, r. ace. dei lincei. Roma: 1925. 331-351 1.
Boulger, Dem. Charles: History of China. Vol. I. London: Allen 1881.
Cahun, Léon: Introduction à l'histoire de l'Asie: Tourcs et mogols des origines à 1405. Paris: 1896.
Charpentier: Die ehnographische Stellung der Tocharer. Zeitschrift der deutschen morgetnländischen Gesellschaft, 71 (1917).
Chavannes, Edouard: Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux. St. Pétersbourg: Acad. imp. 1903.
------- Trois généraux chinois de la dynastie des Hans. T'oung pao 7 (1906). 210-269 1.
- – Les pays d'Occident d'après le Wei-lio. T'oung pao 6 (1905).
------- Les pays d'Occident d' après le Heou Han chou. T'oung pao 8 (1907).
Christensen, A.: L'Iran sous les Sassanides. Copetohague: Levin & Munksgaard 1936.
Coedès, G.: Textes d'auteurs grecs et latins relatifs à l'extrême Orient depuis le IVe siècle av. J.-C. jusqu'au XlVe siècle. Recueillis et traduits. Paris: 1910.
Cordier, Henri: Histoire générale de la China. Paris: Geuthner. Vol. I. 1920.
Cunningham, A.: Ephthalites or white huns. Verhandl. d. IX. internation. Orientalisteinkongresses. Bd I. 1891. Transactions of the nin. intern, congr. London: 1892. 222 1.
--------Later Indo-Scythians: Ephthalites, or white huns. Num. Chron. 1894. 243-293 1.
Csang Szing-lang: Csung szi kiao T'ung si liao hui p'ien. (Adalékok a kínai nyugati érintkezések történetéhez.) 6 köt.
De Guignes, H.: Histoire générale des huns, des turcs et des autres tartares occideintaux avant et depuis J. C. jusqu'à présent. Paris: 1756-58. Ném. ford.: C. J. Dähnert, Bd I. Greifswald: 1768.
Drouin, E.: Notice géographique et historique sur la Bactriana. Paris: 1887.
--------Chronologie et numismatique des rois Indo-skythes. Paris: 1888.
--------Les Huns ephthalites dans leurs rapports avec les rois Sassanides. Muséon, 1895.
--------Mémoire sur les huns ephthalites dans leurs rapports avec les rois Sassanides. Louvain: Istas 1895.
--------Notice sur les huns et hioung-nu. Paris: 1894.
--------Huns. Grand Encyclopédie.
Dunbar, Georg: Geschichte Indiens von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. München u. Berlin: Oldenburg 1937.
Eberhard, Wolfram: Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas.
--------Lokalkulturen im alten China. I. Leiden: 1942.
Feist, S.: Der gegenwärtige Stand des Toeharerproblems. Festschrift für Friedrich Hirth. Berlin: 1920.
Fejér György: A hunok eredete. Pest: 1850.

Fiók Károly: Az árják és ugorok érintkezéséről (Huszka József: „A székely ház” c. munkájának függelése). Bpest, Pesti könyvny. 1895.

Franke, O.: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker und Skythen Zetotralasiens. Abhandl. der Preuss. Akademie. Berlin: 1904.

Das alte Ta-hia der Chinesen. Festschrift für Friedrich Hirth. Berlin: 1920.

Geschichte des chinesisen Reiches. I (1930).

Fries, Siegmund von: Abriss der Geschichte Chinas seit seiner Entstehung, Wien: Frick 1884.

Gaál László: A tochár nép és nyelve. Körösi Csorna Archívum. 2. 244-267 Ï.

Geiger: Ostiranische Kultur im Alterthum. 1882.

Groot, J. J. M. de: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. I, Chinesische Urkunden zur Geschichte. Übersetzt und erläutert van -. Berlin: Ver, der wiss. „Verleger 1921. II. Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit. Ber-in: 1926.

Grousset, Robert: Histoire de l'Extrême Orient. 2 vol. Paris: Geuthner 1929-1930.

Histoire de l'Asie. 3 vol. Paris: 1921-22.

- – L'empire des steppes. Paris: Payot 1939.

Gutschmid, A. von: Geschichte Irans. Tübingen 1898.

Haloun, Gustaw: Zur Üe-tsi Frage. Zeitsch. d, d. morgenl. Gesellschaft, 91 (1937).

Henning, W. B.: Argi and the Tokharians. Bull, of the School of Oriental Studies, 9 (1938).

Herrmann, Albert: Issedoi. PW:RE 9, 2 (1916). col. 2235-2246.

Sacaraucae. PW:RE 2, 1, 2 (1920) col. 1611-1620.

Sakai. PW:RE 2, 1, 2 (1920). col. 1770-1806.

Tocharoi. PW:RE 2, 12 (1937).

Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft. Geografiska Annaler 1935. 130-143 1. P. Pelliot bírálata: T'oung pao 32 (1936). 359-360 1.

Die Seidenstrassen von China nach dem römischen Reich. Mitteil, der geogr. Gesellschaft., Wien: 1915.

Die Verkehrungswege zwischen China, Indien und Rom um 100 n. Chr. Leipzig: 1922.

Hirth, Friedrich: Die Ahnentafel Attila's nach Johannes von Turócz. Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türk Völker, 1. St. Pétersbourg: Bulletin de l'Académie imperiale des sciences St. Pétersbourg 1900. 221-261 1.

Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Sitzungsberichte der philosophisch-philologischein Klasse der k. b. Akademie der Wissenschaften, München: 1900. 245-278 1.

Mr. Kingsmill and the Hiung-nu. Leipzig: 1909.

The ancient of China: New-York: The Columbia Univ. Press 1908.

Hunnenforschungen. Keleti Szemle, 2 (1901) 82-92 1.

Neue Forschungen über das Geschlecht Attilas. Allgemeine Zeitung, 1900. aug. 4. Beibl.

U. az. Keleti Szemle, 1 (1900). 81-87 1.

Herzfeld, E.: Sakatana. Arch. Mitteilungen aus Iran, 4 (1932).

Howorth, H. H.: The westerly drifting of Nomades. Journal of the Anthropological Institute, 3 (1874).

InostraJnzev, K.: Chunny i Gunny. 2 kiad. Leningrad: 1926. (Leningradszkij Inst. Ziv. Vost. Jaz. 13. Trudy Turkol. Seminarija, 1.) Magyar fordítása előkészületben.

Justi, Ferdinaind: Geschichte Irans bis zur Ausgang der Sasaniden (Grundriss der iranischen Philologie, Bd II).

--------Geschichte des alten Persiens. Berlin: Grote 1879. (Onckens Weltgeschichte. I. 4.)

Kiessling, M.: Hunni. PW:RE VIII. 2. 1913. col. 2583-2615.

Kingsmili, Thomas W.: The Migrations and early History of the white Huns, principielly from China sources. Journal of the Royal Asiatic Society, 10 (1880).

Klaproth, J.: Asia polyglotta. Paris: 1826.

Konow, S.: Beitrag zur Kenntniss der Indo-Skythen. Festschrift für Friedrich Hirth. Berlin: 1920.

War „tocharisch" die Sprache der Tocharer? Asia Major. 9 (1933). 455 s köv. 1.

Kozlov, P. K.: Kratkij otcset o Mongolo-tibetszkoj ekszpedicii Goszudarsztvennogo Russzkogo Geograficsenszkogo obscsesztva 1923-26. Leningrad: 1928.

Krause, F.E. A.: Geschichte Ostasiens. Bd I. Göttingen: 1925.

Laufer, B.: Chines Pottery of the Han Dynasty. Leiden: 1909. 230 s köv. 1.

Levi, Sylvain: Notes sur les Indo-scythes. Journal asiatique, 1896. 1897.

Le Tokharien. Journal Asiatique, 1933.

Ligeti Lajos: Attila családfája. Veszprém: Egyházmegyei ny. 1926. 17 1.

Die Ahnentafel Attilas und die hunnischen Tan-hu Namen. Asia Major, 2 (1925).

A Krisztus születése előtti hunok. Kor. Csorna Arch., 2 (1926). 1-20 1.

Attila hunjainak eredete. (Attila és hunjai) 11-30 1. jegyz. 271-273 1.

Az ázsiai hunok. (Attila és hunjai) 31-60 1. jegyz. 273-277 1.

Tibeti források Középázsia történetéhez. Kor. Cs. Arch. 1. kiég. köt.

Me Govern, William Montgomery: The early Empires of Central Asia. A study of the Scythians amd the Huns and the part they played in world History. Chapell Hill: The Univ. of North Carolina Press 1939.

Malcolm, John: Geschichte Persiens von der frühesten Periode an bis zur jetzigen Zeit. Übers, v. G. W. Becker 2 Bde. Leipzig: Hartleben 1930.

Marquart, J.: Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig: Dietrich 1898.

Osteuropäische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, (ca 840-940) Leipzig: Dieterich 1903.

Eránsahr nach der Geographie des B. Moses Khorenac'i. Abhandlungen der k. Gesellseh. der Wiss. zu Göttingen. Phil. hist. Klasse, N. F. Bd III. 2. 1901.

Masson-Oursel, P. H. ά H. Willmann-Grabowska & Philippe Stern: L'Inde antique et la-civilisation indienne. Paris: La Renaissance du livre 1933.

Moór Elemér: Hiung-nuk és hunok. Népünk és nyelvünk, 9 (1937) 177-193 1.

Némati Kálmán: The historic-geographical proofs of the hiung-nu – hún identity. Asiatic Quarterly Review. (1910). IV. p. 352-369.

Die historisch-geographischen Beweise der Hiung-nu – Hún Identität. Bpest: 1910.

A hiungnu = hún azonosság földrajzi bizonyítékai. Bp.: 1909.

Hirth Frigyes tataitása a hiungnukról. Bp.: Községi ny. 1913.

Panov, V. A.: K isztorii narodov Szrednej Azii. I. Szjunnu (Chunnu). Tureckoe proiszchozodenie naroda Szjun-nu (Chunnu) kitajszkich letopiszej. Vladivosztok: 1916.

Paquier, J. B.: Le Pamir. Étude de géographie physique et historique sur l'Asie > centrale. Paris: Maissoneuve 1876.
Parker, E. H.: The Turko-Scythian tribes. China Review, 20 (1892) 1-24. 109-125 1. – 21 (1895) 100-119, 129-137, 253-267, 291-301 1.
A Thousand years of the Tartars. 2 ed. London: 1924.
Patkalnian, V.: Histoire des Sassanides d'après les histoire arméniens. Journal asiatique, 1866.
Peisker, J.: Die älteren Beziehungen der Slaven und Turkotataren utnd Germanen. Vierteljahrschrift F. Soz. u. Wirtschaftsgesch. 3 (1905).
Pelliot, P.: Haute Asie. Paris: 1931.
------- Influences iraniennes en Asie centrale et en Extrême Orient. Revue-d'histoire et liter, religieuses, (1912). 97 s köv. 1.
L'origine des Tou-Kiue (Turcs). T'oung-Pao, 1915.
-— Tokharien et koutchéen. Journal asiatique (1934).
Á propos du tokharien. T'oung pao 32 (1936).
Rawlinson, H. G.: The seventh great oriental Monarchy. London: 1876.
Intercourse between India and the western world from the earliest times~ to the fall of Rome. Cambridge, 1916.
Richthof en, Ferdinand Freih. v.: China. Ergebnisse eigesner Reisen und darauf gegründeten Studien. 1 köt. Berlin: Reiner 1877.
Schmidt, J.: Hunnok az Avesztában. Magyar Nyelvőr, (1925) 100-102 1.
Schurtz: Geschichte von Hochasien und Sibirien (Helmolts Weltgeschichte, 2. köt.). Leipzig: 1902.
Shen Wei-hsien: Chronologische Uebersicht über die Geschichte der Hunnen ur der spaeteren Han-Reit (25. η Chr. 220 n. Chr.) übers. W. Eberhard. Belleten 1940. p. 387-411.
Shiratori, Kurakichi: Über den Wu-sun Stamm in Centralasiën. Keleti Szemle, 3 (1902). 103-140 1.
Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme. Tokio: 1900. - Kritika: Munkácsi Bernát, Keleti Szemle. 4 (1903). 240-253 1.
Sur l'origine des Hiomg-nou. Journal Asiatique, 1 (1923). 71-82 1.
Sdlari, Arturo: La tradizione geografica su gli Unni. Rendiconti d. sess. d. R... Ace. d. se. di Bologna. Scienze mor. ser. 2, IX 1924-25.
Specht, Ed.: Études sur l'Asie centrale, d'après les historiens chinoises. Journ, asiatique, 8, 2 (1883). 334-350 1.
Stein Aurél: Ősi ösvényeken Ázsiában. Ford. Halász Gyula. Bp.: Franklin 1932.
White Huns and Kindred Tribes. 1905.
A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése. Bp. Szemle 91 (1897).
Stübe, H.: Die Reiche der Indogermanen in Asien und die Völker Zentralasiens.. Berlin: 1910.
Sykes, P. M.: A History of Persia. London: Macmillan 1915.
Szász Béla: A hún és hiungnu népek azonossága. Bp.: Történetírás 1938.
Tarn, W. W.: Parthia. Cambridge: Univ. Press 1932. (The Cambridge Ancient History, 9. 574-613 1.)
Seleucid-Parthian Studies. Proceedings of the British Academy 1930.
The Greeks in Bactria and India. Cambridge: 1938.
Täubler: Zur Geschichte der Alanen. Klio, (1909). 14-22 1.
Thomas, F. W.: Sakastana. Journal of the Asiatic Society, (1906).
Tomaschek, Wilhelm: Alani. PW:RE 1, 1 (1893). col. 1282-1285.
Aorsoi. PW:RE 1, 2. col. 2659-2600
- – Baktrianoi. PW:RE 2, 2 (1896). col. 2806-13.

-------- Kritik der ältesten Nachrichten über dem skythischen Norden. Sitzungsber. der Wien. Akademie, 117 (1887). 12 s köv. 1.
Trever, Camilla: Excavations in Northern Mongolia. Leningrad: 1932 .
Ujfalvy: Mémoire sur les huns blancs. Paris: 1898.
Väth: Histoire de l'Inde et de sa culture. Paris: Payot 1937.
Vivien de St. Martin: Sur les huns blancs ou ephthalites des historiens byzantins. Études de géographie anciettine. Paris: 1850. 233-353 1.
Les huns blancs ou ephthalites des historiens byzantins. Paris: Thunot 1849.
Wesendonk, O. G.: Kusan, Chioniten und Hephthaliten. Klio, 26 (1933). 336-
Wylie, A.: History of the Hung-noo in their relations with China. Jounnal of the Anthropological Institute, 3 (1874) 401-451 1. – 5 (1875) 41-80 1.
Zajti Ferenc: A hún-magyar őstörténelem. Bp.: 1928.
Magyar évezredek. Bp.: 1939.

VIII. A HUNOK EURÓPÁBAN. ATTILÁRA VONATKOZÓ MUNKÁK.

Abbate, G.: L'Italia nel medio evo. 1891.
Alföldi András: Attila (Rohden & Ostrogorsky: Meschen, die Geschichte machten, 1. köt. Wien: Seidel 1931.) 229-234 1.
Les champs catalauniques. Revue des études Hongroises, 1 (1928). 108-111 1.
– Constantin Diculescu: Die Gépiden etc. Ismert. Prot. Szemle, 1924. 389-393 1.
Hogyan omlott össze a rómaiak védőrendszere Pannoniában? Hadtörténeti Közl. 26 (1925). 1-30 1.
Julius Moravcsik: Attilas Tod in Geschichte und Sage. Ism. Prot. Szemle, 1927. 38-40 1.
Magyarország népei és a római birodalom. Bp.: Magy. Szemle Társ. 1934.
Otto Seeck: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. VI. Band. Ism. Századok, 1921/22. 581-584 1.
Tzenoff Gantschko: Die Abstammung der Bulgaren! und die Urheimat der Slawen. Ism. Századok, 1931. 425-426 1.
Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonién. Berlin-Leipzig: Gruyter. Bd I.: 1924. – Bd. II.: 1926.
Albertini, Eugène: L'Empire romaine. 2 éd. Paris: Alcan 1936. (Attiláról: 416, 423-424 1. Pan-csaoról: ,83-184 1.)
Allen, W. E. D.: A History of the Georgian People from the beginning to the Russian conquest in the nineteenth century. London: 1932.
Andreoli, Enrico: Contributo topographic© alia battaglia dei Catalaunici. Estratto da História. 1927. 146-152 1.
Aschbach, Joseph: Geschichte der Westgothen. Frankfurt: 1827.
Asdourian, P.: Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Freiburg: Diss. 1911.
Bachmann, Adolf: Die Völker an der Donau nach Attilas Tode. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerwanderung. Archiv für österr. Geschichte, 61 (1880). 189-223 1.
Barthélémy, Anatole: La campagna d'Attila: invasions des huns dans les Gaules en 451. Revue des questions historiques, 8 (1870). 337-404 1.
Bianchi-Giovini, A.: Saggi storico critici all'epoca della distruzione de Aquileia. Venezia: 1877.
;Bierbach, Karl: Die letzten Jahre Attilas. Bonn: Diss. 1906.

Binding, Karl: Die burgundisch-romanische Königreich von 443 bis 532. Bd L. Leipzig: 1868.

Bradley: The Goths from the earliest times to the end of the gothic dominion, of Spain. 4 ed. London: 1898.

Brusin, G.: Aquileia. Guida storrica e artistica. 1929.

Bury, J. B.: A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.) London: Macmillan. Vol. I. 1889.

-------Ed. 2. Vol. I. 1923.

-------The invasion of Europe by the barbarians. London: Macmillan 1928.

Cahun: Le veritable Attila. La nouvelle revue, 3 (1880). 864-882 1.

Cambridge Medieval History, The-. Planed by J. B. Bury, edited by H. M, Gwatkin, J. P. Whitney. Vol. I.: The Christian Raman Empire aind the foundation of the Teutonic Kingdom. Cambridge: Univ. Press 1924.

Cessi, R.: La crisi imperiale degli anni 454-455 e l'incursione vandalica a Roma. Archivio della R. Societa romána di storia patria. 40 (1917). p. 161-2041.

Collingwood, R. G. & J. N. L. Myres: Roman Britain and the english settlements. Oxford: Clarendon Press 1936.

Combes: Attila et la bataille de Chalons s. M. Bordeaux: 1871.

Dahn Felix: Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker. 4 kötet. Berlin: Grote 1881-1889,

-------Die Könige der Germanen. 8 rész. München, Würzburg ά Leipzig 1861-1904.

-------Gesammelte Werke. 1. series, 3. köt. 16. kiad. Attila. Leipzig-Berlin: 1927.

Desericzius: De initiis et majoribus Hungarorum commentaria. 5 vol. Buda és Pest: 1748-1760.

Diculescu, Constantin: Die Gepidejn. Forschungen zur Geschichte Daciens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. Bd 1. Halle: 1922.

-------Die Wandalen und die Goten in Ungarn utnd Rumänien. Leipzig: Kabitzsch 1923.

Duruy, Victor: Geschichte des römischen Kaiserreiches. Übers, von. G. Hertzberg. Bd V. Leipzig: Schmidt-Günther 1889.

Egger, Joseph: Die Barbareneinfälle in die Provintz Rätien und deren Besetzung durch Barbaren. Archiv f. öst. Gesch., 90. 77-232, 321-400 1.

Ensslin, Wilhelm: Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 5 (1926). 1-9 1.

-------Maximinus. PW:RE Suppl. Bd V. (1931) c. 665.

-------Marcianus. PW:RE 14, 2 (1930). col. 1514-29.

-------Valentinian III. (Rohden & Ostrogorsky: Menschen, die Geschichte machten, 1.) Wien: Seidel 1931. 223-228 1.

-------Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus. Klio, Beih. 16 (1923).

-------Die Ostgoten in Pannonién. Byz. Neugr. Jahrb. 6 (1927).

Fehér Géza: Attilas Sohn: Irnik. Zur Frage der ungarischen und bulgarischen: Hunnenüberlieferuaig. Ung. Jahrb. 15 (1936). 408-432 1.

Fluss: Maris. PW:RE 14, 2 (1930). col. 1807.

- – Margus. PW:RE 14, 2 (1930). col. 1709-11.

Gautier, E. F.: Genséric, roi des Vandales. Paris: 1932.

Gembloux, Pierquin de: Attila défendu contre les iconoclastes. Paris: 1843.

Gibbon, Eduard: The History of the decline and fall of the Roman Empire. Ed” 4. Bury. vol. 1-6. 1909.

Girard: Le campus Mauriacus. Revue historique, 28 (1885). 321-331!..

Gregorovius. Ferdinand: Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. 8 Bde. Stuttgart: 1859-72. 6 Aufl. 1922.

Gutschmid, A. von: Zu Jordanie. Kleine Schriften, V. 288-336 1.

Güldenpönning, Albert: Geschichte des oströmischen Reichs unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II. Halle: Niemayer 1885.

Haage, R.: Geschichte Attilas. Celle: Programm 1862.

Haug: Raetia. PW:RE 2, 1 (1914). col. 59 s köv.

Helm, R.: Untersuchungen über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reichs im Zeitalter der Spätantike. Archiv für Urkundenforschung, 12 (1932).

Herfurth, K.: De Aquileiae commercio. Halle: 1889.

Hertzberg, G. F.: Geschichte des römischen Kaeiserreichs. Berlin: Grote 1880.

Hodgkin, T.: Italy and her invaders. 8 vol. Oxford: 3ed. 1931.

Hóman Bálint: Magyar történet. 1. köt. Bp.: Egy. ny. 1935.

Magyar középkor. Bp.: Magy Tört. Társ. 1938.

Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. – Fehér Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten-

— Schönebaum Herbert: Die Kenntnis« des byzantinischen Geschichts^ Schreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn von der Landnahme.

— Gróf Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfogfoglalásig. – Németh Gyula: Hunok, bolgárok, magyarok. Századok, 1923/24. 335-356. 1.

Horváth I.: Ammianus Marcellinus forrásai és hitelessége különös tekintettel a hunokra. Bp.: 1911.

Horváth Péter: Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum, eorumque eonstitutionibus. Pest: 1802.

Értekezés a kunoknak és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokról. Pest: 1823.

Hutton, Edward: Attila and the Huns. New-York: 1915.

Hüseyin Namik: Attila ve ogullari. Isztanbul: 1933.

Ihm: Alamanni. PW:RE 1, 1. (1893). col. 1277-1280-

Franci. PW:RE 7, 1 (1910). col. 82-87.

Gepidáé. PW:RE 7, 1 (1910). col. 1230-1232.

Jahn, A.: Geschichte der Burgundionen und Burgiindiens bis zum Ende der I. Dynastie. 2 vol. Halle: 1874.

Kaindl, R. Fr.: Wo fand der erste Zusammenstoss zwischen Hunnen und Westgothen statt? Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforch. 12 (1891). 304-311. 1.

Kappelmacher: Jordanis. PW:RE 9, 2 (1916). col. 1908-1929.

Kara Chemise Réchid Saffet: Contribution à une histoire sincère d'Attila. Conférence faite le 3. Mai 1934… à la salle des Sociétés patrotiques de Budapest.

Kaufmann: Ueber die Hunnenschlacht des Jahres 451. Forschungen zur deutschen Sprache und Literatur, 37 (1912). 157 s köv. 1.

Kropatschek: De Gepidarum rebus. Diss. Halle: 1869,

Ladiner, Gerhard: Attilas Schwert. Erörterung d. hist. Teils (Kap. 2. 3.) v. Zoltán Tóth's Studie über d. Herkunft der sog. Säbels Karls d. Grossen in Wien, Mitteil. d. österr. Institut f. Gesch. forschung, 45 (1931). 184-191 1.

Lapérouse, G.: Étude sur le lieu de la défait de d'Attila. Troyes: Dufour-Bouquet 1862.

Lavisse, Ernst: Histoire de France jusqu'à la révolution, Tom. I. Bloch G.: Les origines. Paris: 1900.

LEXIKÁLIS CIKKEK ATTILÁRÓL ÉS A HUNOKRÓL: Attila. Meyers Lexikon. 6. Aufl. 1908. Bd 2. p. 68-69. – Attila. Nouveau Larousse Illustrée, vol. 1. p. 561. – Attila. Attila érmek. A. hegye. A. kardja. A. mondák. A. pajzsa. A. sírja. A. székhelye. A. vára. Révai Lexikon, 2. köt. p. 211-213. - Catalaunum. Nouveau Larousse III. vol 2. p. 256. – Hunnen. Meyer'a Lexikon Bd 9. p. 658-659. – Hunnivár. Hunnok. Hudnok árka, csatája, hunn mondák, hunn sírok. Hunn-székely írás. Révai Lexikon, 10, köt. (1910). p. 380-383. – Hunn^magyar mondák. Révai Lexikon, 20. köt. 1920). 401-402 1. – Huns. Nouveau Larousse 111. vol. 5. 185 1.

Lizerand, Georges: Aetius. Paris: 1910.

Lot, Ferdinand: La Fin du monde antique et le début du moyen âge. Paris: Renaiss. du livre 1927.

Macartney, C. A.: The End of the Huns, Byz.-Neugr. Jahrb. 6 (1927).

Maionica, E.: Aquileia zur Römerzeit. Görz: 1881.

Mangold Lajos: Attila. Pallas Lexikán, 2. köt. (1893). 309-306 1. irodalommal.

Márki Sándor: Az ó- és középkor története. Művelts. könyvt.

------- Jordanes: A gótok eredete és tettei (Bokor János fordításának bírálata.)
Századok, 39 (1905). p. 347-355.

Martin, Henri: Histoire de France. 4 éd. Tom I. Paris: Furne 1855.

Martroye, F.: Genséric. Paris: 1907.

Mommsen, Theodor: Aetius. Hermes, 36 (1901). 516-547 1. – Ugyanaz: Ges. Schriften, Bd 6. 531-560 1.

Mérey László: Attila élete. Magy. Kath. Szemle, 1935. 201-214 1.

Moravcsik Gyula: Attila és Buda. Egy. Phil. Közl. 50 (1926). 195-202 1.

------- Attilas Tod in Geschichte und Sage. Kor. Csorna Arch. 2 (1926). 83-11 ' 1.

------- A magyar történelem bizánci forrásai. Bp.: 1934, 256 1, (A magyar történettudomány kézikönyve, 1. köt. 6/b füzet.)

Morgan, J. P.: Histoire du peuple arménien. Paris: 1919.

Münzer: Ἑδέ*ων PW:RE 5, 2 (1905). col. 1939.

Nagy Géza: A népvándorlás kora (Szilágyi: A magyar nemzet története, 1. köt.) Bp.: 1895. CCXVH-CCCXXXm. L

--------Hunnivár. Pallas Lexikon, 9 (1895) 470-471.

-------Attila neve. U. o. 2 (1893). 308 1.

------- Hunnok. U. o. 9 (1895). 471-473 1.

------- Honfoglaló őseink. Ethnografia, 1894. 79-95 1.

Neumann Károly Frigyes: Az örmény nemzet irodalomtörténetének kísérlete. Ford. Avéd Jakab. Pest: Bartalits 1869.

------- Die Völker des südlichen Russland in ihrer geschichtlichen Entwickelung. Leipzig: 1847 és 1855.

Pallmann, Reinhold: Die Geschichte der Völkerwanderung von der Gotenbekehrung bis zum Tod Alarich. 2 Bde. Gotha-Weimar: 1863-64.

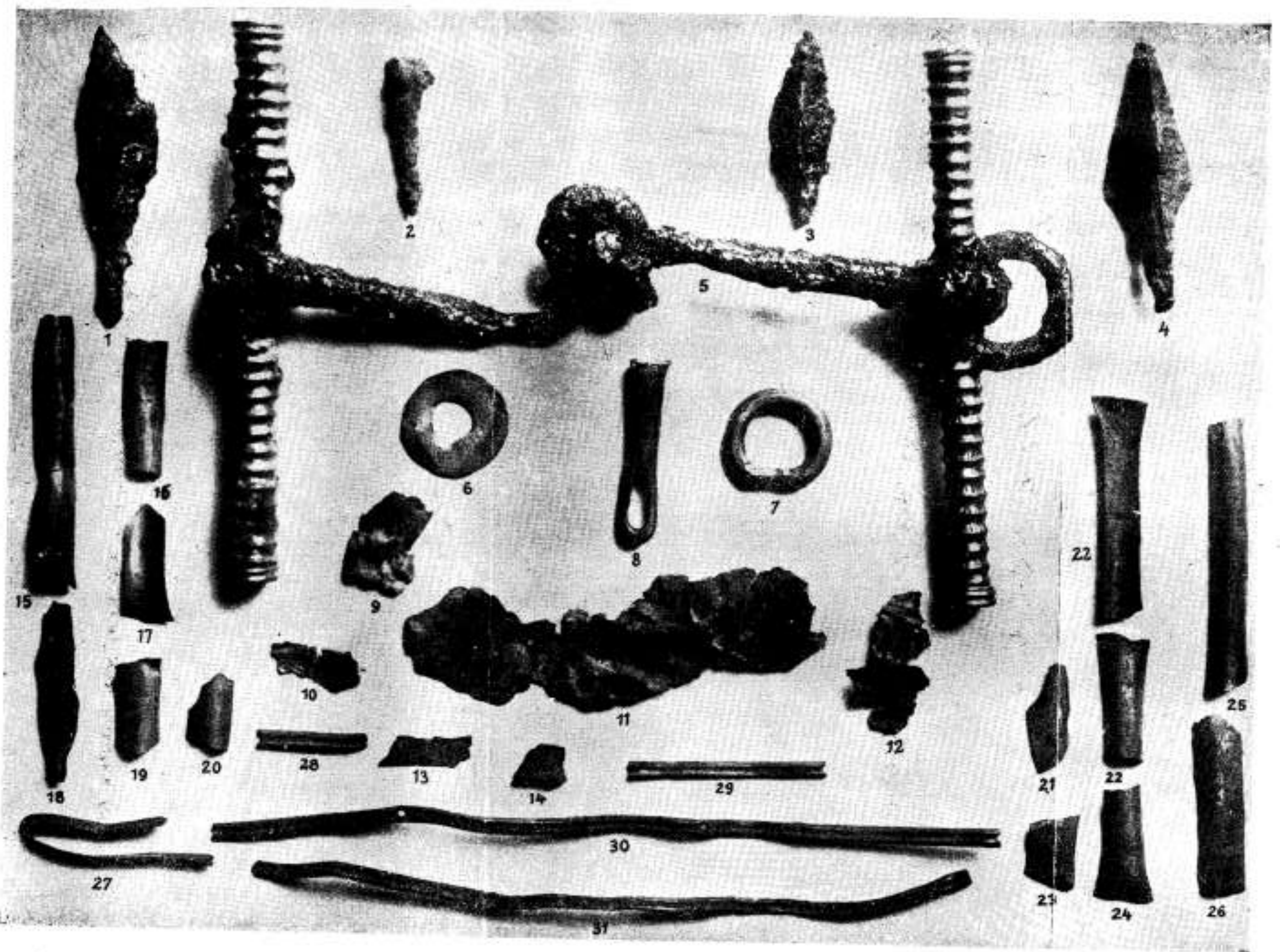
Parat: Attila ou recueil des traditions de l'Aube et des traditions étrangères sur le roi des huns. Bar sur Aube: 1869.

Patsch, L.: Dricca. PW.RE 5, 2 (1905). col. 1706.

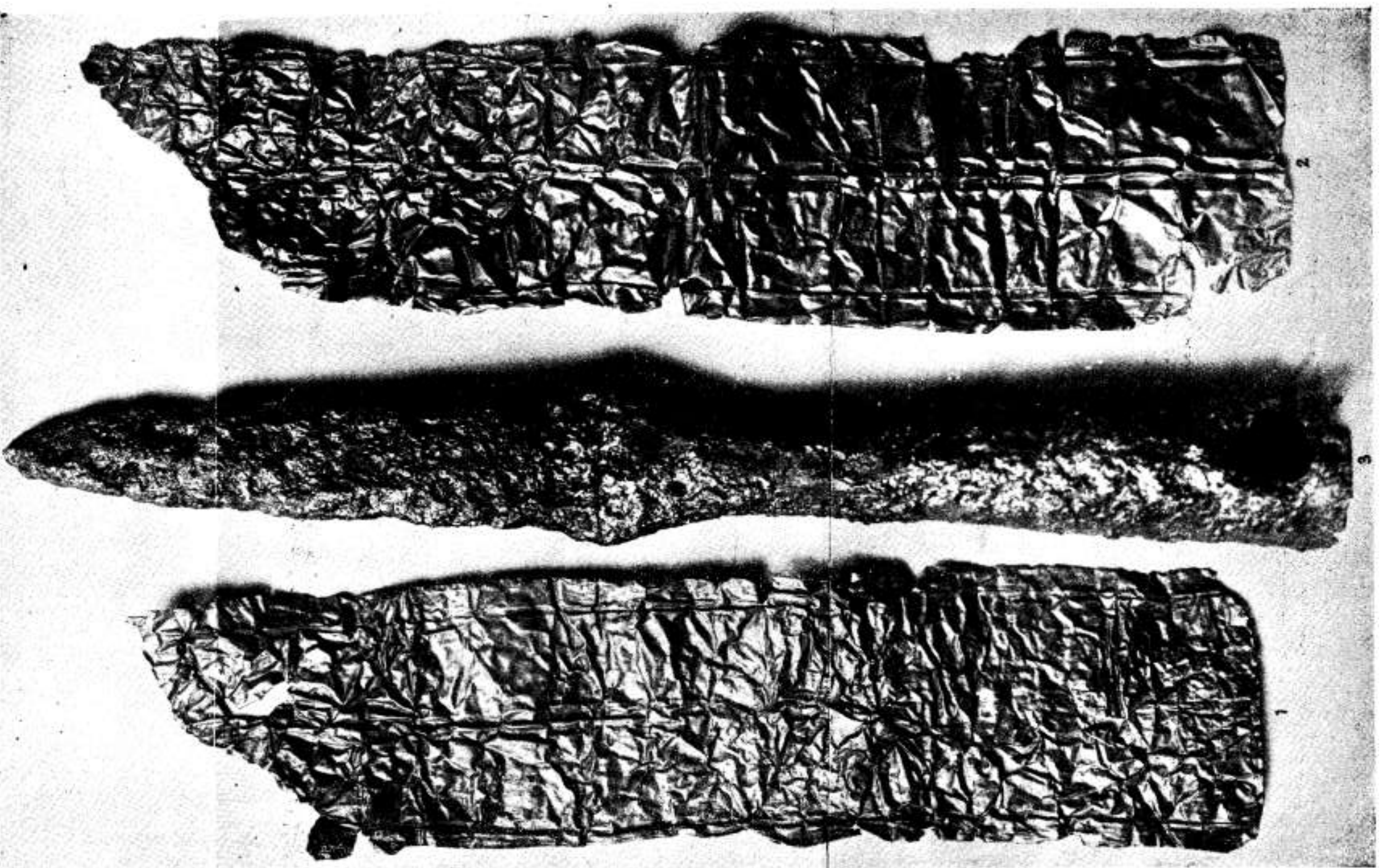
------- Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. HI. Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von der Diokletian bis Heraklius. 1. Theil: Bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanubien. Sátzungsber. Akad. d. Wiss. is Wien. Phil. hist. Klasse Bd 208. 1928.

Péigné-Delacourt: Recherches sur le lieu de la bataille d'Attila en 451. Paris: Claye 1860.

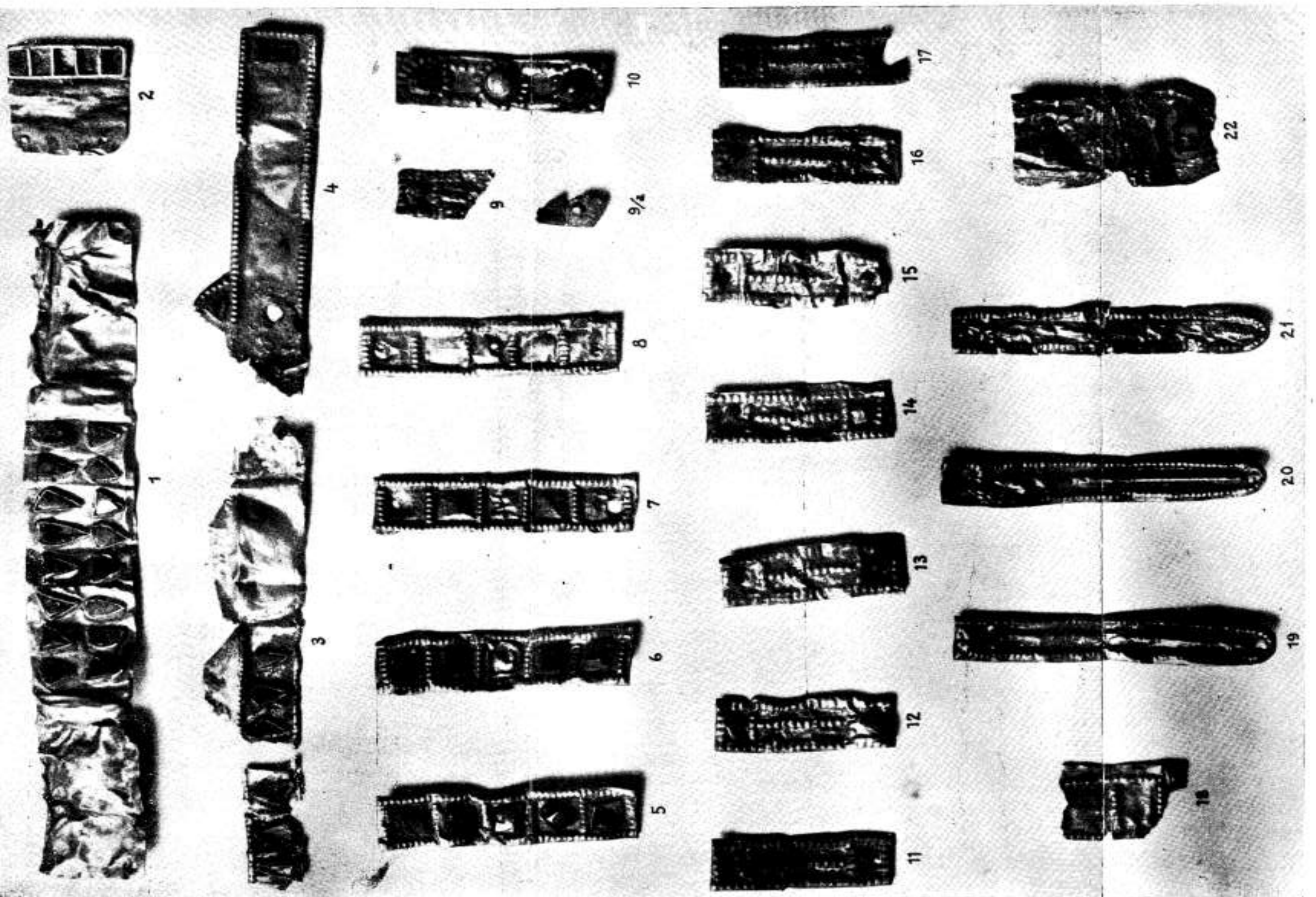
--------Supplément aux récherches sur le lieu de la bataille d'Attila en 451.
Troyes: Dufour-Buquet 1886.

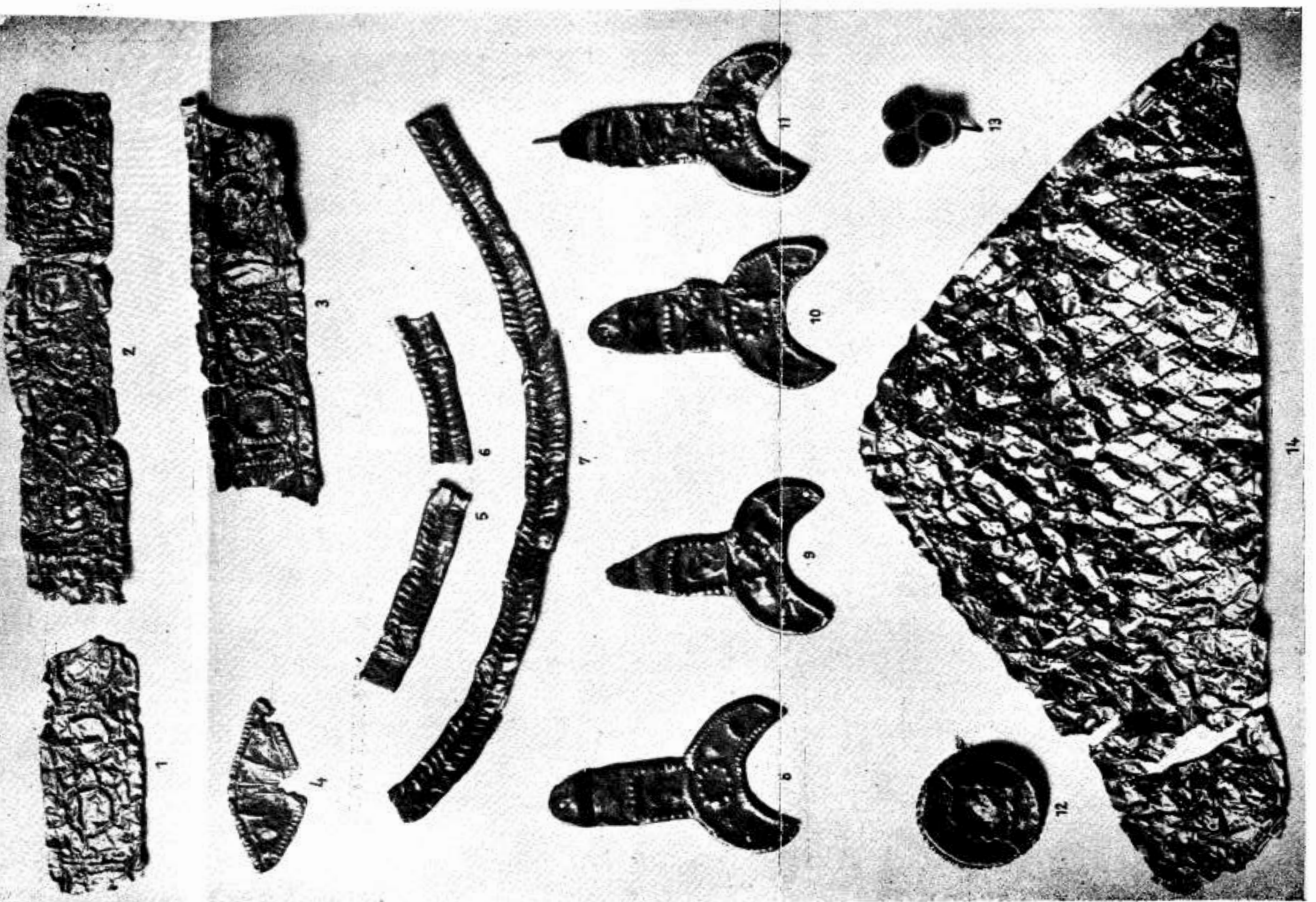
14. Pécsüszög. (Alföldi i. m. 1. t.)

15. Pécsüszög. Vaslándzsa és arany lemezek. (Alföldi i. m. 2. t.)

16. Pécsüszög. Préselt és berakásos aranylemezek. (Alföldi i. m. 3. t.)

17. Pécsüszög. Díszített aranylemezek. (Alföldi i. m. 4. t.)

Pflugk-Härtung: Geschichte des Mittelalters. Bd 1. 1890.
Picotti, Giovanni Battista: Unni. Eine. Ital. XXXIV. p. 745-747.

Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1943. 1-44, 158-200, 276-313 1. *K*

Pongrácz, Alexander: Urgeschichte der Magyaren und die Landnahme. Gy.-sztmiklós: 1912.

Pray, G.: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi CMXCVII. Vindobonae: 1761.
------- Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum
------- A hún probléma megoldása. Magyar Nyelv, 17 (1921). 195-198.
et Hungarorum. Vindobonae: 1775.

Preuss, Theodor: Die Franken und ihre Verhältnise zu Rom in letzten Jahrhundert des Reiches. Tilsit: 1889.

Ranke, Leopold von: Weltgeschichte. Bd IV, 1.
Rappaport: Heruli. PW:RE 8, 1 (1912). col. 1150-1167.
------ '- Rugi. PW:RE 2, 1, 1 (9114). col. 1213-1223.
- - Saxones. PW:RE 2, 2, 1 (1921). col. 309-327.

Richter, Heinrich: Das weströmische Reich besonders unter den Kaisern Gratian, Valentinian H. und Maximus (375-388).. Berlin: Dümmler 1865,

Rostovtzeff, Michael: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Übers, v. Lothar Wiehert. 2 Bde. Leipzig: Quelle u. Meyer (1920).

Salamon Ferenc: A hunok és Pannónia, 380-440-ig. Századok, 16 (1882). 236-239 1.

Savy, M.: Topographie jusqu'au Ve siècle de la partie de Gaules occupées par le département de la Marne (Mémoires de la Société d'Agriculture. Sciences et arts.) Chalons: 1895.
------- Réponse. (Mémoires etc.) Chalons: 1860.

Schanz, Martin, Carl Hosius & Gustav Krüger: Geschichte der römischen Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinian. II- Hälfte. München: Bech 1920.

Schlözer, A. L.: Allgemeine nordische Geschichte. Halle: 1771. 251-252 1.

Schmetz, J.: Jordanes beim Geographen von Ravenna. Philologus, 81 (1925). 72-85 1.

Schmidt, Ludwig: Die Ostgermanen. 2. Aufl. München u. Berlin: Beck 1934. (Geschichte der deutschein Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, Bd 1.) 3. Aufl. 1941.
------- Mundiacum und das Burgundenreich am Rhein. Germania, 21 (1937).
264-266 1.
------- Die Ursachen der Völkerwanderung. Neue Jahrb. P. d. klass. Alterthum.
1, (1903).

Schönfeld: Gothi. PW:RE Suppl. Bd 3 (1918). col. 797-845.

Schroeder, E.: Die Leichenfeier für Attila, Zeitschr. für deutschen Altertum, 59 (1922). 240-244. 1.

Seeck, Otto: Flavius Aetius. PW:WRE 1, 1 (1893). c. 701-703.
------- Alaricus. PW:RE 1, 1 (1893). c. 1286-91.
------- Anagastes. PW:RE 1, 2 (1894). c. 2022.
------- Anatolius. PW:RE 1, 2 (1894). c. 2072-73.
------- Anthemius. PW:RE 1 (1894). c. 2365-68.
- - Ardabur. PW:RE 2, 1 (1895). c. 606-607.
'Aspar. PW:RE 2, (1895). c. 607-610.

-------- Attila. PW:RE 2, 2 (1896). c. 2241-47.
-------- Chrysaphius. PWtRE 3, 2 (1899) c. 2485-86.
-------- Colonatus. PW:RE 4, 1 (1900). c. 483-510.
-------- Eudokia. PW:RE 6, 1 (1907). c. 906-910.
-------- Dintzic..PW:RE 5, 1 (1903).
— - Flavius Senator. PW:RE 2, 2, 2 (1923). c. 1455.
— - Geiserichus. PW:RE 7, 1 (1910). c. 935-945.
-------- Hermenericus. PW:RE 8, 1 (1912). c. 735-736.
-------- Iusta Grata Honoria. PW:RE 8, 2 (1913). c. 2291-92.
-------- Hormidae. PW:RE 8, 2 (1913). c. 2409.
-------- Lieinia Eudoxia. PW:RE 6, 1 (1907). c. 925-926.
-------- Anthemius. PW:RE 1, 2 (1894). c. 2365-68.
-------- Radagaisus- PW:RE 2, 1, 1 (1914). c. 30-31.
-------- Ruas. PW:RE 2, 1, 1 (1914). c. 1157.
-------- Stilicho. PW-.RE 2, 3, 2 (1929). c. 2523-24.

Geschichte des Untergangs der antiken Welt. 1-2. Aufl. Stuttgart: Metzler. Bd 5. 1920. Bd 6. 1920.

Anhang zum 5. Bande. Berlin: Siemenroth, 1913. 421-619- 1. – zum 6.
Bande 1921. 385-504 1.

Solari, A.: La tradizione geograf. su gli Unni. Rendiconti della r. acc. scienze dell'ist. di Bologna. Classe di scienze morale. Ser 2. vol. 9. 1925.
Gli Unni e Attila. Pisa: 1916.
Attila. Enc. Ital. 5 (1938). p. 279-281.

Sommerard, Louis: Honoria. Eudocie. Julien l'Apostat. Béla III. Paris: Perrin 1943.

Stahlberg: Jornandes. Mühlheim: 1854.

• Stein, E.: Geschichte des spätrömischen Reiches. Bd I. Wien: 1924.

Sybel, Heinrich: De f ontibus libri Jordanis. Berlin: 1838.

Szász Béla: Attila. Fáklya, 1938. 1. 5-7 1.

Szekér Joachim: A magyarok eredete, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt. 2. köt. Pozsony és Komárom: 1791.

Teetgen, Ada B.: The life and times of the Empress Pulcheria. A. D. 399. - A. D. 452. London: Sonnenschein, 1907.

Thierry, Amadéé: Histoire d'Attila et des successeurs jusqu'à rétablissement des Hongrois en Europa. Suivie des légendes et traditions. Europa. 1856. 6 éd. 1884.
Magyar fordítás: Attila. Történeti beszély. Jegyzetekkel fordította és f el-
világosítá: Szabó Károly. Pest: Geibel 1855.
Attila fia és utódai történelme. A harmadik javított és bővített kiadás
szerint fordította: Szabó Károly. Pest: Ráth 1866. 2. kötet.

Ticeloiu, Jon D.: Über die von Theodosius dem Attila ausgelieferten Flüchtlinge. Byz. Zeitschr. 24 (1923). 84-86. 1.

Tillemont, L. S. de Le Nain de: Histoire des empreurs. 6 vol. 1690-1738.

Tolnai Vilmos: Attila és Buda testvérsége. Egy. Phil. Közl. 1926.. 102-104. L

Tomaschek, Wilhelm: Aqua nigra. PW:RE 2, 1 (1895). 302 1.
Bassiana. PW:RE 3, 1 (1897).
Danapris. PW:RE 4, 2 (1901).
Drenkon. PW:RE 5, 2 (1905). col. 1696.

Tourneux, H.: Attila dans les Gaules en 451. Par un ancien élévé de l'école politechnique. Paris: Carilian-Gveury 1833.

ÚJSÁGCIKKEK. RÉGEBBI TANULMÁNYOK ATTILÁRÓL ÉS A HUNOKRÓL. UJABB TURÁNISTA IRODALOM.

Attila. Képpel. Fillértár, 1 (1834). 49 1. – Attila. Képpel. Regélő, 1836. 51 1. – Attila. Képek. Vasárnapi Űjság, 1855. 6. sz. – Attila nászéje. 6 műlappal. Ország tükre, 1863. – Bizánci követség Attila nejénél. Képpel. Vasárnapi Üjság, 1897. 49. – Hol van Attila eltemetve? Szépirodalmi Közlemények, 2 (1855). 21 1. – Balogh Ferenc tudósítása a katalaunumi csatatérről Franciaországban. Vasárnapi Űjság. 1864. 36. sz. 1866. 32. sz. – Blaskovich Lajos: őshaza és Körösi Sándor célja. Bp.: 1942. – Boross Mihály: Attila, a hún király. Pest: 1858. – Borovszky Samu: A népvándorlás kora. (Nagy Képes Világtörténet, 4. köt.) Bp.: Franklin, 1900. 401-405 1. – Csengeri Antal: Thierry Amadé: Attila mondák. Ford.: Szabó Károly. Pest: 1864. Ismertetés. Koszorú, 1864. I. 1. sz. – U. a.: Thierry Amadé: Attila fiai és utódai. Ismert. Pesti Napló, 1855. П. 122. 124. – U. a.: Thierry Amadé: Attila. Ford. és jegyzetekkel kísérte: Szabó Károly. Pest: 1855. Ismertetés. Pesti Napló, 1855. I. 23. sz.

- Thierry Amadé: Légendes d'Attila. Revue des deux mondes, XI. 1855. Ismert. Pesti Napló, 1855. I. 23. sz. – U. a.: Thierry Amadé: „Les fils et sucesseures d'Attila” es „Charlemagne et les Huns”, „Az avarok története”. Ismertetés. Pesti Napló, 1856. 244-246, 248, 249, 283-287. 329. sz. – U. a.: A második hún birodalom bukása. Thierry Amadé után. Pesti Napló, 1856. 119, 417, 432-434, 436, 440, 441. – Ernyi Mihály: Attila a hunok királya. 1811. – F. G.: III. Valentinián római császár és Attila Hong-ár Vezér-fejedelem rejtvényes levelezéseik. Társalkodó, 1835. 74. sz. – F. Gy.: A legelső huninusoknak szokásaik. Mindenes Gyűjtemény, 1879. II. 99. – Fessier Ignác Aurél: Attila, König der Hunnen. 2 Aufl. Breslau: Korn. 1806. – U. a.: Gemaeide aus den alten Zeiten der Hungarn. Bd 1. Breslau: Korn 1808. – Gerhárt György: A hunok és magyarok története a legrégibb őskortól Szent Istvánkirályig. Bpest: Lampel, 84. – Hunnok Deglignes után. Ungar. Magas. 1782. II. 335 1. – „A hunok harca”. Pesti Napló, 1860. 60-61.

— Kenedi: Attila mondák. A Quarnero. 1874. 72 1. – Kriza János: Székely népmonda Attiláról és a hunokról. Űj Magyar Múzeum, 1853. I.” 176 1. – Kun Pál: A hunnok. Őstörténeti tanulmány. Nép Újság, 1860. I. 20.

— Lipp Vilmos: Tanulmányok. 1880. („Attila és a hunok” fejezete.) - Máchik József: Attila. Képpel. Athenaeum, 1874. 50. – Melzer, J.: Unterhaltungsblatt 1813. 39-43 1. – Oberlein J.: Mémoires sur les monuments d'Attila. Strassburg: 1823. – P. F.: Révész Imre: Etel laka. Ismert. Dele jtű, 1859. – Révész Imre: Etel laka, vagyis Attila hún király birodalmi székhelye. Debrecen: Telegdi, 1859. – Rosty Zsigmond: Hol van Attila eltemetve? Dele jtű, 1850.1. 202 1. – S. F.: Hunn maradék a helvetiai havasokban. Tudom. Tár, 1834. ПI. 229. 1835. V. 237. – Salamon Ferenc: Arany János: Buda halála. Hún rege. Pest: 1864. Ismertet. Pesti Napló, 1864. 69, 73, 75. sz. – Szabó Károly: Attila. Vasárnapi Üjság, 1854. 3, 5, 10, 12, 16. sz. – U. a.: Etele lakáról. Delejtű, 1859. I.. 387 1. – U. a.: Jegyzetek Thierry Amadé avarjaira és húlh-magyarjaira. Új Magyar Múzeum, 1858.1. 562. – U. a.: Priscus fordítása. Űj Magyar Múzeum, 1850. – U. a.: mégegyszer: Kisebb történeti munkái. Pest: Ráth 1873. I. 7-58 1. – Szilágyi Sándor: Nyílt szózat Attila, Attila fiai és utódai történelmének magyar fordítása ügyében. Pesti Napló, 1866. 102. sz. – Szinnyei József id.: Egy olasz krónika a hunokról. Athenaeum,

1860. 40-41 1. – Toldy Ferenc: Attila uralkodása első tíz évében. Reform. 1870. 95. 102. – U. a.: A negyedik század hunnjai. Kéziratban levő magyar őstörténelméből: Reform. 1870. 53. – Ungváry János: Szeged, mint Attilának fővárosa és a Temesi Bánság, a merre utazott hozzá Priskus a konstantinápolyi követséggel, vagyis erről egy újabb vélemény. Delejtű, 1861. 91, 108, 140, 156, 172, 188, 205. – Walther figyelmeztetése a schweizi hunn maradványokról. Akad. Ért. 1874. 92. – V. A.: Attila egy régi florenzi krónikában. Fővárosi Lapok, 1875. 209. – Zsuffa Sándor: A hunok története. (Hogyan keletkezett a huszár szó?) Bp.: 1940.

Váczy Péter: A középkor története. (Egyetemes történet, 2. köt.) Bp.: Magy. Szemle Társ. 1936. 720 1. 15 t.

A hunok Európában. (Attila és hunjai, 61-142 1. jegyz. 277-307 1. Bp.: 1940.

Végh K. M.: Hol van a Nedao folyó. Századok, 39 (1905). 941-945 L

Viliari, Pasquale: Le invasione barbariche in Italia. Milano: 1901.

Wietersheim, Eduard von: Geschichte der Völkerwanderung. 2. Aufl. besorgt von Felix Dahn. 2 Bde. Leipzig: Weigel 1880.

Wolff, Ludwig: Die Helden der Völkerwanderungszeit. Jena: Diederich 1937.

Zeiller, J.: Les origines chrétiennes dans les provinces Dalnubiennes. Bibliothèque des écoles franc. d'Athènes et Roma, 112. 1918.

IX. MUNKÁK A HÚN KULTÚRÁRÓL. A HÚN NYELV. HADÁSZAT.

Alföldi András: Die geistigen Grundlagen des hochasiatischen Tierstiles. Forschung und Fortschritte. 7 (1931). – Pelliot kritikája: T'oung pao, 29. 141-142 1.

A kettős királyság a nomádoknál. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp.: 1933. 38-39 1.

Bátky Zsigmond: Attila főszálláshelye és palotája. Földr. Közl. 46 (1918). 123-135 1.

Bury, J. B.: The chronological Cycle of the Bulgarians. Byz. Zeitschr. 19 (1910). 127-144 1.

Csjllany Gábor: Attila sírja és székhelye Szentes határában – Donáton. Szentes: Vajda 1900.

Darkó Jenő: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópában. Bp.-Pécs: Danubia, 1934.

· Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében. Hadtört. Közl. 35 (1934). 3-40 1.

Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. 2. Teil. Die Germanen. 2. Aufl. Berlin: Stelke 1909.

Detschew, D.: Der ostgermainische Ursprung des bulgarischen Volksnamens. Zeitschr. für Ortsnamenforschung. 2 (1926/27). 198-210 1.

Dieterich, Karl: Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde. I. 20-24. П. 1-59 1.

Ebert, Max: Reallexikon der Vorgeschichte. Bd 13. Berlin-Leipzig: 1928.

Südrussland im Altertum. Leipzig: 1921.

Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei és őstörténeti vonatkozásaik. Bp.: 1931. (Arch. Hung., 7.)

- – A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás. Századok, 1935. pótfűz. 513-517 1.

Die Namenliste der ersten bulgarischen Chanein. Sofia: 1926.

Fischer Károly Antal: A hunnok és magyarok „fekete”, illetve „fehér” elnevezésének megfejtése. Bp.: Dobrovszky és Franke, 1888.
------- Hún-magyar betűs felírások Velencében. Néppnevelők lapja, 1892.
------- A hún-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. Tizenkét magyar alphabettel és 83 különféle ábrával. Bp.: Dobrovszky és Franke, 1889.
Földes János: A hunnok és hunn személynevek. Ethnog. 1890. 183-187 1.
Földváry A.: Les ancêtres d'Attila. Étude historique sur les races scythiques. Paris: Sandoz et Fischbacher, 1875. 199 1.
Grosse, Robert: Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der. byzantinischen Themenverfassung. Berlin: Weidmann, 1920.
Gyárfás István: A jász-kunok története. 1. köt. Kecskemét: 1890. 190 s köv. 1.
Hunfalvy Pál: A hún tulajdonnevek magyarázata. Ethn. 1890. 245-247 1.
Krek: Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. 2. Aufl. Graz: 1887. 435 1. s köv.
Ligeti Lajos: A kitai nép és nyelve. Magyar Nyelv. 23. 304 1.
------- Rapport préliminaire d'un voyage: d'exploration fait en Mongolie chinoise (1928-1931). 29-30 1.
Melich János: Meria. Mordva. Egy. Phil. Közl. 57 (1933). 171-174 1.
Mészáros Gyula: Leveskétől az üveggyöngyig. Népünk és nyelvünk. 9 (1937). 224-226 1.
------- Az első hún nyelvemlék. U. o. 8 (1936). 1-12 1.
Mikkola, J. J.: Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. J. S. F. Ou. 30 (1918).
------- Die Namen der Völker Hermanarichs. Finn. ugr. Forschungen. 15 (1922).
Milleker Rezső: A székely tízesek. Debreceni Szemle. 13 (1939). p. 1-40.
Minais, E. H.: Scythians and Greeks. Cambridge: Univ. Press. 1913.
Moór Elemér: A magyar nép eredete. Népünk és nyelvünk. 4 (1932). 6-24. 53-66. 115-128 1.
------- Fehér Géza: A bolgár-törökök kapcsolata a magyarsággal és a legújabb őstörténetkutatás. Ism. U. o. 8 (1936). 25-26 1.
Moravcsik Gyula: A hunok taktikájához. Kor. Csőm. Areh. 1 (1924) 276-280 1:
------- J. J. Mikkola: Chronologija dunajskich bolgár (tjurskago plemeni). Perevod s nemeckago. (A török nemzetiségű dunai bolgárok időszámítása.) Kazan: Tip. Utjiiv. 1915. 35 1. Ismert. Magyar Nyelv. 17 (1921). 222-223!..
------- Az onogurok történetéhez. Bp.: 1930.
Moros Ella (Mészáros Gyula és Moór Elemér): Bendegúz „leveske”. Népünk és nyelv. 9 (1937). 69-73 1.
Müllenhoff. Kari: Deutsche Altertumskunde. I.² II.² III. IV. V.² Berlin: 1870-1908.
Nagy Géza: Hunn sírok. Pallas Lex. 9 (1895). 474 1.
Németh Gyula: A hiung-nuktól az ozmánli nyelvtanig. Magyar Nyelv. 33 (1937). 323-329 1.
------- A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp.: Akadémia. 1930.
------- Attila és hunjai. Bp.: Magyar Szemle Társ. 1940.
------- A hunok nyelve. (Attila és hunjai. 217-226 1. jegyz. 315-316 1.) Bp.: 1940.
- – Hunok és magyarok. (Attila és hunjai. 265-270 1. jegyz. 320-322. 1.) Bp.: 1940.
-------Hunok, bolgárok, magyarok. Bp. Szemle. 1942. 167-178 1.
-------Mundzsuk-Bendeguz. Magy. Nyelv. 33 (1937). 216-221 1.
------- A székelyek eredete. Századok, 69 (1935).

Rásonyi Nagy László: A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevekhez. Magy. Nyelv, 28 (1932). 100-105 1.

Rostovzev (Rostovtzeff, Rostowtzew), M.: Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: 1922.

Skythien und der Bosporus. Bd I.: Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen. Berlin: Schoetz 1931.

Salamon Ferenc: Hol volt Attila fó'szállása? Századok, 15 (1881). 1-39 1.

Sclirader: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 1 (1917).

Schünemann, Konrad: Hunnen und Ungarn. Ung. Jahrb. 5 (1925). 293-303 1.

Supka Géza: A magyarországi hún-uralom néhány éremlelete. Arch. Ért. 1915. 224-237 1.

Szeremlei Sámuel: Attila székhelye Hódmezővásárhely határában volt. Századok, 32 (1898). 884-908 1.

Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp.: Akad. 1935.

Timon Béla: Attila és a hún-magyar leszármazás. Magy. Kath. Szemle, 1936. 206-210 1.

Tomaschek, Wilhelm: Die alton Thraker. Sitzungsber. d. Wien. Akademie. Phil.-hist. Klasse. 128 (1893).

Tóth Zoltán: Attilas Schwert. Studie über d. Herkunft des sogenannten Säbels Karls der Grossen. Bp.: Akad. 1930.

Trever, Camilla: Excavations in the Northern Mongolia. Memoirs of the Academy of Material Culture, III. Leningrad: 1932. Ism.: Alföldi A., Artibus Asiae, VI. 160-163 1.

Tzenoff, Gantscho: Geschichte der Bulgaren und der anderen Südslaveifi von der römischen Eroberung der Balkanhalbinsel an bis zum Ende des neunten Jahrhunderts. Berlin u. Leipzig: Gruyter 1935.

Vámbéry Armin: A hunnok és avarok nemzetisége. Bp.: Akad. 1881.

A magyarok eredete. Bp.: Akad. 1882.

Vámos, F.: Attilas Hauptlager und Holzpaläste. Seminar. Kondakovianum. 5 (1932). 131-148 1.

Nomadenzelt und Magyaren. Ung. Jahrb. 13 (1933).

Varga Antal: Hol állott Attila fővárosa Priszkos rhetor idejében. Gyoma: Kner 1909.

Vasziljev, A.: The Goths in the Crimea. Cambridge. Mass.: 1936.

Werner, Joachim: Bogenfragmente aus Carnutum und von den unteren Wolga. Euras. Sept. Ant. 7 (1932). 33 s köv. 1.

Zeuss, Caspar: Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 2. Aufl. Göttingen: 1904.

Zupanic, N.: Der Anten Ursprung und Name. Compte-rendu du lime Congrès Intern, des études Byzant. Athén: 1930. 331-339 1.

JEGYZETEK A XIX. FEJEZETHEZ.

1) Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Übersetzt unr erörtert von Groot. Berlin und Leipzig: Verein wiss. Verlegner 1921. I. Teil.

2) A Krisztus születése előtti hunok. Körösi Csorna Archivum, 2. köt. 1926. 1-20 1.

3) 273 s köv. 1.

4) Ligeti i. h. szerint C'ien.

5) A Si-kivel foglalkozik Jäger: Der heutige Stand der Schi-ki Forschung. Asia Major IX. 21-37 c.

6) Ligeti i. m. 274 1. idézi: G. Haloun: Zu J. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlich© Zeit. Orientalische Literaturzeitung, 1922. 433-438 1. – O. Franke: Wiedergabe fremder Völkemamen durch die Chinesen. Ostasiatische Zeits. 1920/21. 144 s köv. 1. – E. von Zach: Einige Verbesserungen zu de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Asia Major I. 1. s köv. 125-133 1.

7) Les mémoires historiques de Seu-ma Ts'ien.

8) Nouveau Journal Asiatique, 1928.

9) History of the Heung-Noo in their relations with China. Journal of the Anthropological Institute for Great-Britain ond Ireland, vol. HI. és V. 1874/75.

10) The Turko-Scythian Tribes címmel a China Review XX (1892) és XXI (1895) köteteiben.

11) Id. folyóirat X (1880) és XI (1881) köteteiben.

12) Revue de l'Extrême Orient 1 (1882) 424 s köv. 1.

13) Kiadás: M. J. Goeje, Lugd. Batav. 1879-1889. A szasszanidákkal kapcsolatos részt fordította Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Leyden: 1879. Moravcsik 93 1.

14) Annales moslemici, arabul és latinul 5 kötet. Retske. Kopenhága 1789-1794.

15) A. Baumstark: Geschichte der syrischen Literatur. Bonn: 1922. J. B. Chabot: Littérature syriaque. Paris: 1934. Váczy 284-287 1.

16) Váczy 284 1. J. S. Assemani: SP. N. Ephraem opera omnia, quae exstant, Graece, Syriace, Latine. Tom. ill. Róma: 1743. Th. J. Lamy: S. Ephraem Syri hymni et sermones, I-IV. Mechliniae: 1882-1902.

17) Latinul: E. Brooks: Corpus scriptorum Christianorum orientalium. Scriptores Syri, III. 4. pars H. Paris 1904. 106 1.

18) Landersdorf er: Ausgewählte Schriften der syrischen Dichter. Bibliothek der Kirchenväter, VI. 1913. 13-16 1.

19) Váczy 286-287 1. Szir-latin kiadás: G. Bickell: S. Isaaci Antiocheni doctoris Syrorum opera omnia, I-II. Giessen 1873-1874. Assemani: Bibliotheca orientalis I (1719).

20) Váczy 285 1. – Kiadások: F. Nau: Haigographi syriaque, Saint Alexis, Jean et Paul, Daniel de Galas, Euphémie etc. Revue de l'Orient Chrétien, II. série, torn. V. 1910. 64-72, 173-191 1. O. Gebhardt nyomán a görög fordítását kiadta E. Dobschütz: Die Akten der Edessenischer Bekenner Gurjas Samonas und Abibos. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, III. Reihe, Nr. 7. 1911. 148-149 1. – A szír szöveget F. C. Burkitt: Euphemia and the Goth with the acts of the Confessors of Edessa. London 1913.

21) Szövegkiadás és francia fordítás: P. Martin: Chronologique de Josué le Stylite écrite vers l'an 515. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VI, 1. Leipzig: 1876. Angol fordítás: W. Wright: The Chronicle of Joshua the Stylite. Cambridge: 1882. Moravcsik 56 1. – Krumbacher 46 1. – Váczy 284-285 1.

22) Váczy 286 1. Kiadás: R. Raabe: Petrus der Iberer. Leipzig: 1895.

23) Váczy 285-286. Kiadás: L. Hallier: Untersuchungen über die Edessenische Chronik. Texte und Untersuchungen zur Gesch. d. altchristl. Literatur, IX. 1. 1893. 143-157 1. német fordítással. – Ign. Guidi: Corpus scriptorum christianorum. Or. Scriptores Syri. Chronica minora 1-13. szír szöveg latin fordítással.

24) Kiadások: J. P. N. Land: Anecdota Syriaca, I. 1862. – E. W. Brooks-J. B. Chabot: Corpus ser. Christ. Or. Script. Syri. Chronica minora 77-156 1. Váczy 285 1.

25) Kiadás: G. Mösinger, Monumenta Syriaca, П. 1876. 68 1. P. Bedjan: Acta Martyrorum et Sanctorum. Paris: 1897. II. 507-535 1. – Német fordítások: G. Hoffmann Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig 1886. c. 10. 5 1.·- O. Braun: Ausgewählte Akten persischer Märtyrer. Bibliothek der Kirchen water, XXH. 179 1. Váczy 286 1.

26) Szír-francia szöveggel kiadta: J. B. Chabet: Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche. I-IV. Paris: 1899-1824. – örmény változata francia fordítással: V. Langlois, Venise: 1868. Hún vonatkozások: Lib. VIII. c. 1. (II. 2, 3, 9.), c. 3. (H. 14) és c. 5. (H. 22). Moravcsik 93 1. Váczy 287 l.

27) Ethiop-francia szöveg: M. H. Zotenberg: Chronique de Jean, éveque de Nikiou. Paris 1883 és angol fordítás: R. H. Charles: The Chronicle of John, bishop of Nikiu. London 1916. Váczy 287 1.

28) L Karst: Littérature géorgienne chrétienne. Paris: 1934. Váczy 288-290 1. Lukácsy és Neumann alább id. munkái, Gopcsa L.: örmény irodalom. Világirodalmi Lexikon, 3. 1345-1349 1.

29) Mégis úgy hisszük, hogy Váczy 288 1. túl megy skepticizmusaval a határon.

30) L. A. Gutschmid: Agathangelos. Zeitschr. d. deutsehen morgenländ. Gesellsch., 31 (1870). 1-60 1. – Moravcsik i. m. Váczy 288 1.

31) Kiadások: 1709. 1824. 1835. Latin fordítás: Antwerpen 1726. Örmény-francia szöveg: P. de Lagarde, Abhandl. d. k. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, XXXV 1 (1888). 1-88 1. – Francia-latin: V. Langlois: Fragmenta historicorum Geracorum V. 2. Paris: 1884. 97-194 1. *és ugyanő Collection des* historiens anciens et modernes de l'Arménie, I. (1869) 105 s köv. 1. örmény szöveg: G. Ter-Mrkteien-S. Kanayeanc, Tiflisz: 1909. Neumann 13-14 L Lukácsy 62 1. – Ugyanez a tárgya és Agathangelosból merít Simeon Metaphrasties (X. század), kiadása: Lagarde előbb i. h. 89-120 I.

32) Asszírból örmény fordítás. Kiadások: 1719. 1832. FHG V, 2. 335-355 1. -.

33) örmény kiadások: Velence 1832. 1889. Szt. Pétervár 1883. Francia fordítás J. B. Emine FHG V, 2. Paris 1884. 201-310 1. Langlois Collection I. 209 s köv. 1. Német fordítás: M. Laurer: Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens. Köln: 1879. Neumann 18-19 1. Lukácsy 63 1. Váczy 288-289 1.

34) Váczy 289 1. idézi az e kérdés felett folyó vita irodalmát..

35) Magyarul Szongott K. Szamosújvár: 1892, németül: M. Laurer: Moses von Chorene Gesch. Gross-Armeniens. Regensburg 1869. örmény-latin kiadás: Wistnius, francia: P. E. Le Vaillant de Florival Venise: 1841. V. Langlois Collection IL 45-175 1. Legújabb örmény kiadás: S. Haruthiunian Tiflisz 1913.

36) Kiadások: 1764. 1787. 1823. 1828. 1838. 1852. 1859, 1903. Olasz ford.: M. Capellati, 1840. francia M. Cabord és V. Langlois Collection II. 177-251 1. angol ford.: M. Ch. F. Neumann 1830. Vö. Lukácsy: A magyarok őseiéi, hajdankori nevei és lakóhelyei eredeti örmény kútfők után. Kolozsvár: 1870. 88-89 1. – Moravcsik 30 1. Váczy 289 1. Neumann 34-36 1.

37) Ed. Velence 1793. 1870. Tiflisz: 1904. V. Langlois: Collection II. 253-368 I. Váczy 289 1. Neumann 37-38 1.

38) F. Macler: Histoire d'Héraclius par l'éveque Sebéos. Paris 1904. Neumann 49-50 1.

39) Marquart szerint a szerző Anania Sirakaci. Editio: A. Soukry. Venise 1881, francia fordítással. Váczy 290 1.

40) Uj kiadása: Clark, 2 köt. Berlin: 1910-15.

41) Kiadása: Migne P. L. 15. és 16. köt. Paris: 1845.

42) Baehrens: Panegyrici Latini. Leipzig: .1911.

43) Migne P. L. 22 köt. 60. és 70. levél.

44) A. Schöne: Eusebii Chronicorum quae supersunt. 2 köt. Berlin: 1866-75.

45) Aurelius Victor kiadása: F. Pichlmayr, Leipzig: Teubner 1911.

46) Kiadások: Bekker-Niebuhr, Bonn, 1829. 39-118 1. U. Ph. Boissevain, Berlin, 1906. 71-103 1. – FHG IV. 7-56 1. '- Dindorf: HGM I. 205-274 1. – Boor: Exc. 591-599 1. Moravcsik 34-35 1.

47) MG A A V, 3 (1888). Ed. Schenk.

48) Ed. Birt MG AA X Schanz-Hosius- Krüger G. d. r. Ut. IV, 2 (1920) 3-32 1.

49) Vö. Schanz 523-530 1. Kiadás: MG AA I, 1 (1877). C. Halm.

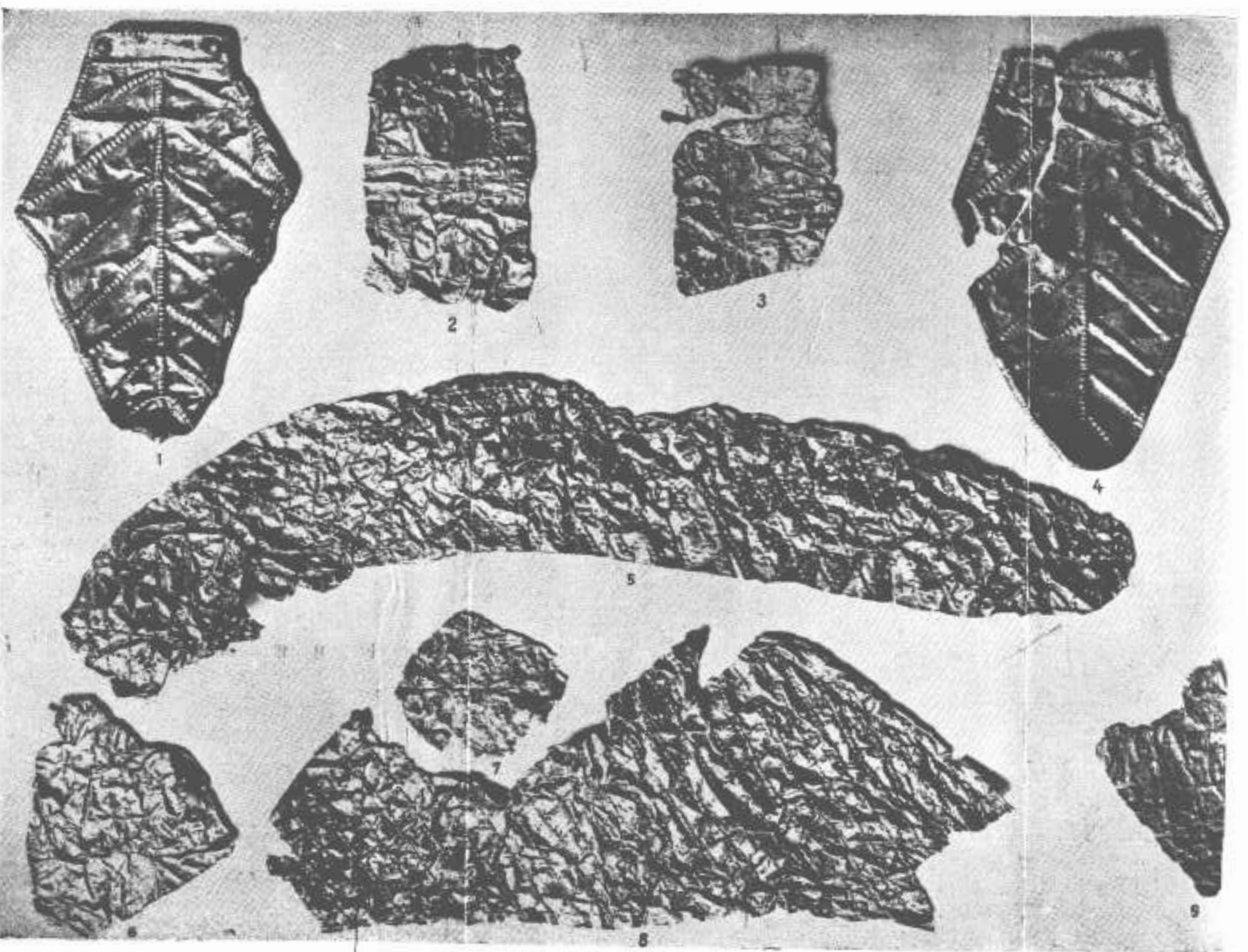
50) Schanz 483-491 1. Ed. Zangemeister, Leipzig: 1889.

51) Kiadás: Migne P. G. 65 (1858) c. 459-638. J. Bidez, Leipzig, 1913, a Die griechischen christlichen Schriftstellern 21. köt.-ben. Moravcsik 38-39 1.

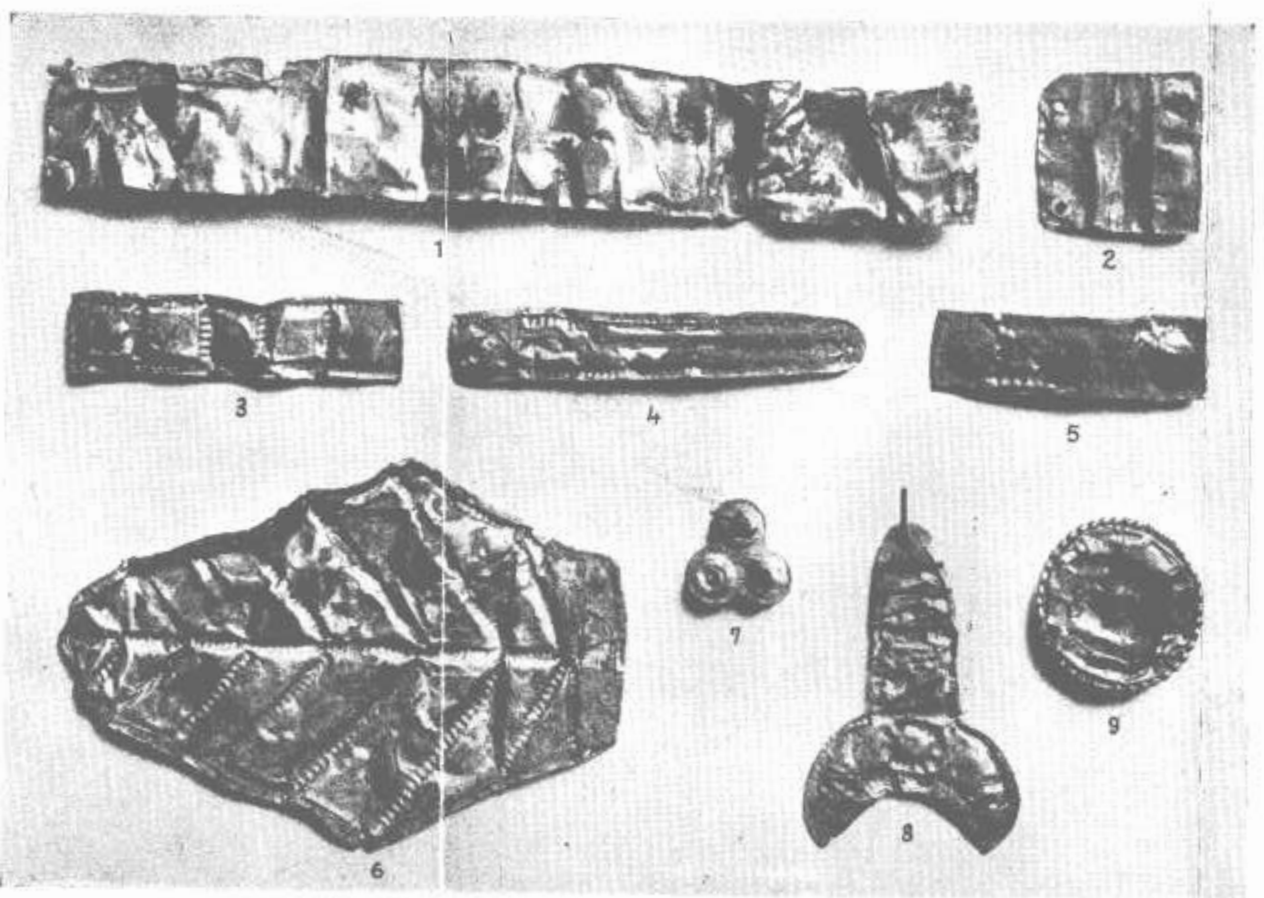
52) Ed. Bonn 447-471 1. FHG IV. 57-68 1. Dindorf HGM I. 450-472. Moravcsik 36 1.

53) Kiadások: Migne: P. G. 67 (1864). c. 28-842. Hussey-Bright, Oxford, 2. köt. 1893.

54) Kiadása: Migne, P. G. 67 (1864). c. 843-1630.

18. Pécsüszög. Díszített aranylemezek. (Alföldi i. m. 6. t.)

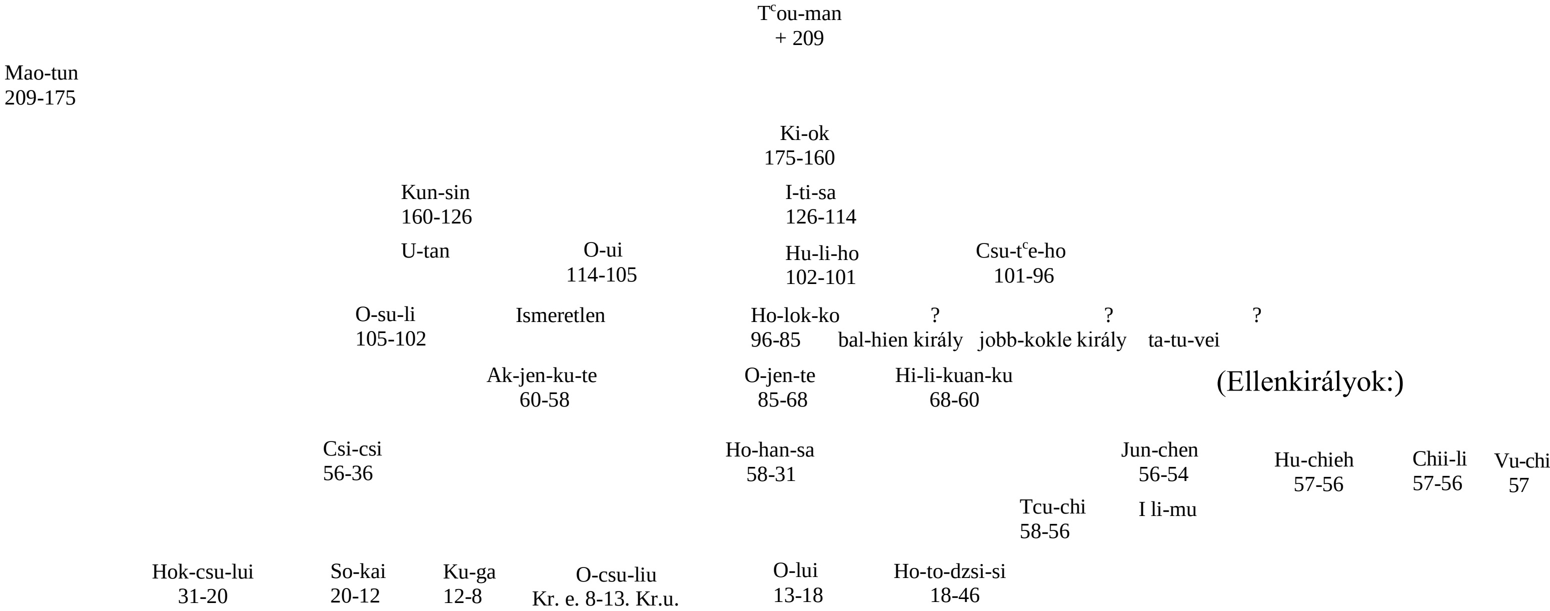

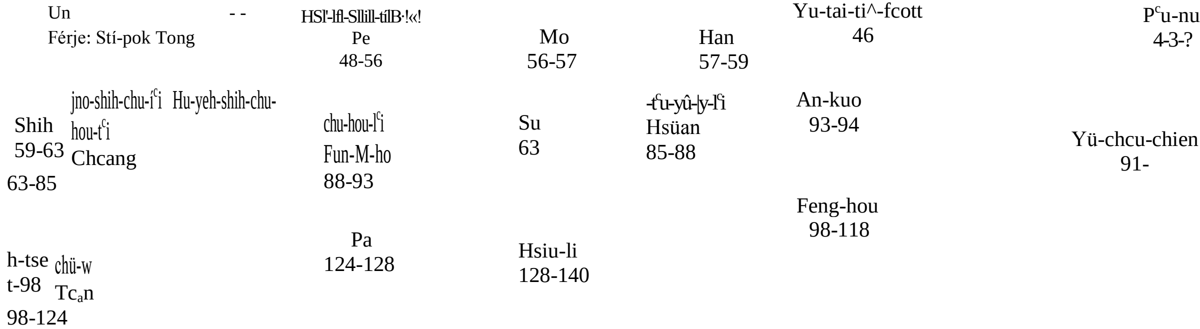
20. Pécsüszög. Díszített aranylemezek. (Alföldi i. m. 7. t.)

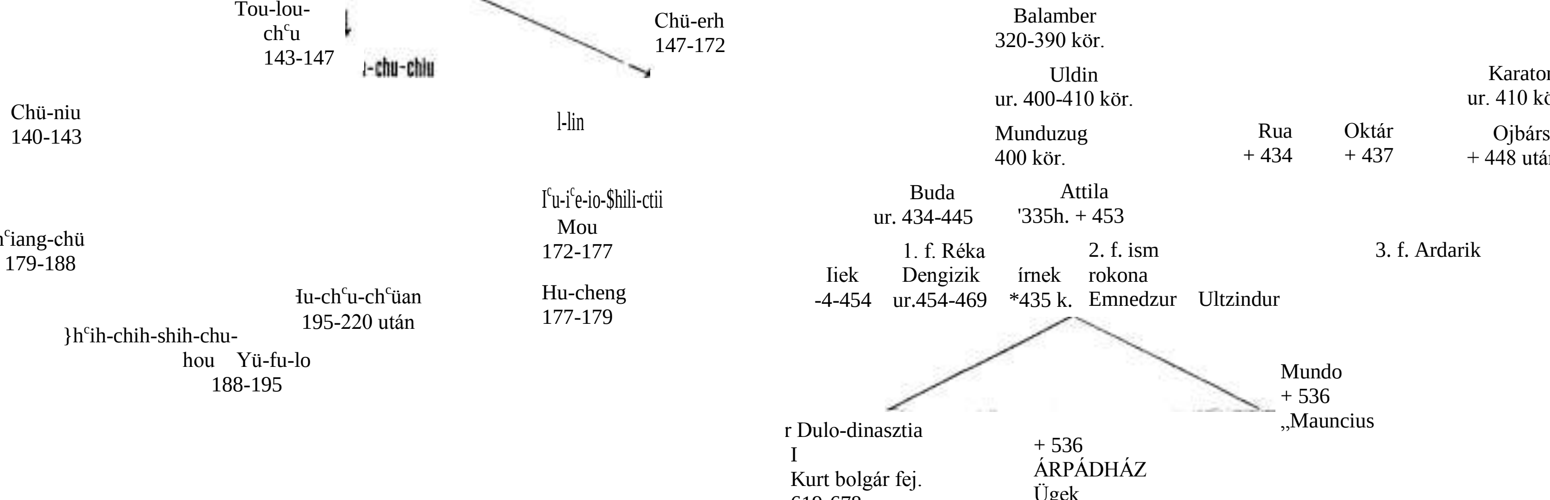
21. 1) Hún tipusú bronz üst a **Kaposvölgyből,** 2) Ugyanolyan bronz üst **Törtelről.** 3) Szkita tipusú bronz üst **Öszönyből.** (Alföldi i. m. 18. t.)

A HÚN HI-LIEN-TE DINASZTIA

EURÓPAI HÚN URALKODÓHÁZ

KELETI HÚN ÜTOD-DINASZTIAK

55) Migne, P. G. 82 (1864). c. 881-1280. L. Parmentier Leipzig, 1911. – Német ford. J. Kösel és Fr. Pustettől, Bibliothek der Kirchenvater 51. köteteként.

56) Kiadta: J. Bekker, Benn 1837 és L. Mendelsohn, Leipzig, 1887.

57) Életrajzi adatait Niebuhr foglalta össze a bonni kiadásban. – Moravcsik 44-50 1.

58) Theophanes 179 1. Malala 588 1.

59) Suldas: πανίτης

60) I. 17.

61) Prisk. frg. 8.

62) frg. 16.

63) frg. 20 és 21.

64) frg. 22.

65) frg. 26.

66) Suidas.

67) Moravcsik 44-45 1.

68) Moravcsik i. m.

69) Hist. Gr. ed. Westermann 310 1.

70) Moravcsik 45 1.

71) Alább i. m. 12 1.

72) Get. 24, 123; 34, 178; 35, 183; 45, 222; 49, 254; 255.

73) i. m. 13 1.

74) frg. 8 = FHG IV. 90.

75) frg. 8 = FHG IV. 84. Ez Bierbach szerint fővárosi pletyka.

76) Bierbach 15 1.

77) Priskos töredékeinek kiadásai: Ursinus, Schottus, Hoeschelius, Cantoclarius. Régebben a párisit (1648), az ennek változatlan szövegét közlő veneziait (1728) és a Niebuhr által sajtó alá rendezett bonnit (1829) használták, ez. utóbbi latin fordítással 139-228 1. Ujabb kiadások a C. Mülleré, Paris: Didót 1851 a Fragmenta Historicorum Graeeoruin IV. kötetében 69-110 1., ugyanő adta ki a két újabb párisi töredéket a gyűjtemény V, 1 kötetében (Paris: 1870) 24-26 1. Munkánkban Priskost e kiadás alapján idézzük FHG rövidítéssel. L. Dindorf: Histonici Graeci minores. Leipzig: Teubner 1870. Vol. I. 275-352 1. és C. de Boor: Excerpta de legationibus. Berlin: 1903. 121-155 és 575-591 1.

78) Kiadás Th. Mommsen & P. N. Meyer, Berlin, 1905.

79) Kiadás az MGH AA-ben meg jelent Chronica minoraban. Ed. Th. Mommsan, XI (1894). Schanz IV. 2. 491-501 1.

80) MGH XI (1894). Schanz, 109-110 1.

81) Kiadás: MGH IX (1891).

82) Callinici de vita S. Hypatii libex. Leipzig: 1895. Usener: Rhein. Mus. 50 (1895). 144-147. Moravcsik 43 1.

83) II. 56. Migne, P. G. 86, 1. c. 165-228.

84) Fordítások: németül K. Ahrens-B. Krüger, Leipzig, 1899; angolt:! F. J. Hamilton és E. W. Brooks, London, 1899.

85) Mindkettő kiadása a Chronica min.-ban a IX. ill. XI. köt.-ben. Schanz IV, 2. 92-109 1.

86) Gesch. d. d. Stämme, I. 1. (1904). 19 1.

87) Kiadásai: Chr. Luetjohann MGH AA 1887. és P” Mohr, Leipzig, 1825, Schanz i. m. 43-55 1.

88) Kiadása: F.' Vollmer, MGH XIV (1905).

89) Kiadás: H. Sauppe MGH I. 2. (1877). Schanz 586-588 1.

90) Kiadása: MGM XI (1894). Schanz 110-112. Moravcsik 52-53 1.

91) Kiadás: MGH XI (1894). Schanz 112-113 1.

92) Kiadás: J. Bekker, Bonn, 1837. R, Wuensch, Leipzig 19Ö3.

93) MGH V, 1. XXXV 1.

94) De ratione, quae inter Jordanem et Cassdodorum intercédai comunentatio. Diss. Dorpat 1858.

95) 17 1.

96) 54 1.

97) Kiadások: B. Rheinanus, Based, 1531. Gruterus, Hanau 1611. F. Lindenbrog, Hamburg, 1611. Muratori, Milano, 1723. Th. Mammaen, MGH V, 1. Berlin, 1882. Csak a Getica: Fornerius, Paris, 1579. J. Garet Rotomagus, 1679. C. A. Closs 2 kiad. Stuttgart 1866. A. Holder, Freiburg i. B. 1882. Magyar ford. Bokor János, 1904. – Irodalom: Schanz IV, 2. 115-120 1, Moravcsik 53-55 1. J. Jordan: Jordanes Leben und Schriften, nebst Probe einer deutschen „Übersetzung seiner Geschichte der Gothen. Progr. Ansbach, 1843. – J. Grimm: Ueber Jornandes und die Geten. Kl. Sehr. 3, 171 1. – J. Stahlberg: Beiträge zur Gesch. der deutschen Historiographie im Mittelalter. I. Jornandes. Progr. Mühlheim a. Rh. 1854. – Bessel: Ersch u. Grubers Enc. I. 75. Gothen. – R. Köpke: Deutsche Forschungen. Berlin, 1859. 44 1. – L. v. Ranke: Weltgeschichte, IV. 2. Leipzig, 1883, 313 1. – A. Ebert: Allgem. Gesch. der Litt, des Mittelalters, 2. kiad. I. 556. Leipzig, 1889. – B. v. Simson: Zu Jordanis. Neues Archiv des Ges. für alt. deutsche Geschichstkunde, 22 (1897). 741 1. – W. Wattenbach: Deutschlands Geschichtesquellen, 7. kiad. I. 80 1. Stuttgart, 1904. – J. Friedrich: Ueber die kontroversen Fragen im Leben des gotischen Geschichtsschreibers Jordanes. Sitzungsber. der Münch. Akad., 1907. 379 1. – M. Manítius: Gesch. d. lat. Lit. d. Mittelalters, München 1911. 210 1. – M. Kappelmacher: Zur Lebensgeschichte des Jordanes. Wiener Studien, 36 (1914). 181 1. és PW:RE IX. (1916). c. 1908. – C. Cipolla: Cansiderazioni sulle Getica di Jordanes e sulle loro relazioni colla „História Getarum” di Cassiodorio Senatore. Memorie della r. Accad. d. scienze di Torino. Ser. П. 43 (1893). 99-134 1.

98) Kiadása: Zacharias a Lingenthal, Leipzig, 1881.

99) Kiadása: A. F. Barkow, Greifswald, 1826. F. Bluhme MGH Leges 3 (1863). 579 1. L. R. v. Salis uou 1, torn. 2. pars 1 (1892)) 123 1.

100) Edid. A. Westermann, Paris, 1862. Moravcsik, 56 1.

101) Teljes modern kiadása: J. Haury, 3 kötet. Leipzig, 1905-1913. Bonni kiadás: G. Dindorf, 3 köt. 1833-38, latin fordítással. Részletes irodalmat közli: Moravcsik 58-65 1. Krumbacher, 2. kiad. 230-237 L

102) Kiad. B. G. Niebuhr, Bonn, 1828. Migne, P. G. 88 (1864). 1249-1608. c. Dindorf HGM II. 132-392. Leipzig: 1871. Moravcsik 66-68 1. Krumbacher 240-243 1.

103) Kiadása: L. Dindorf, Bonn, 1831. Migne P. G. 97 (1865). c. 9-790. Moravcsik 68-72 1. Krumbacher 325-334 1.

104) Kiadás: C. Müller FHG, Paris, 1851. IV. 535-622. és C. de Boor: Excerpta de insidiis. Berlin, 1905. 58-150 1. Moravcsik 85-88. Krumbacher 334-337 1.

105) Kiad. J. Bekker-B. G. Niebuhr, Bonn 1829. Müller FHG IV. 270-271. Dindorf HGM I. 446-449. Moravcsik 72-73. Krumbacher 243 1.

106) Kiadások: Bekker-Niebuhr, Bonn. 1829. Boor, 1903. 170-221, 442-477 l. Az excerpta de sentiist kiadta U. Ph. Boissevain, Berlin, 1906. 18-26 1., továbbá C. Müller FHG IV. 200-269 1. Dindorf HGM II. 1-131 1. Magyar fordítás Lukinich Imre, Brassó, 1905. Moravcsik 73-76 1. Krumbacher 213-214 1.

107) Kiadások: Montfaucon, Paris, 1707. Migne, P. G. 88 (1864). col. 10-476 és E, O. Windstedt, Cambridge, 1909. E kiadás alapján a fehér hunokra vonatkozó részletek: II. 69 1. ПI. 119 1. XI. 325 1.

108) Kiadás: W. Arndt 1888, az MGH Ser. rer. Mer. I. 67-72 1. és Poupardin, 1913.

109) MGM XI (1894) köt-beat.

110) Az MGH 2. köt-ben.

111) U. o. 262-263 1.

112) Kiadás: MGH S. M. (1888). II. 69-75 l. – Lot. Ferdinand: Encore la chronique du Pseudo-Frèdègire. Revue historique, 115 (1911).

113) U. o. II. 217. 246-247 1.

114) Kiadás: M. Pinder es G. Parthey, Berlin, 1861. L. kül. 254 1.

115) Kiadásai: Migne, P.. G. 86, 2 (1865). col. 2405-2906. J. Bidez-L. Parmentier, London 1898: The ecclesiastical History of Evagrius with the scholia. Attila vonatkozású rész: I. 17. Krumbacher 245-247. Moravcsik 77-78 1.

116) Kiad. J. Bekker, Bonn, 1834. C. de Boor, Leipzig, 1887. Moravcsik 83-85 1. Krumbacher 54-58 1.

117) Kiad.: L. Dindorf, 2 köt. Bonn, 1832. Migne, P. G. 92 (1865), c. 69-1023. Moravcsik 89-91 1. Krumbacher 337-339.

118) Kiad. J. Classen-J. Bekker, Bonn. 2 köt. 1839-41. Migne, P. G. 108 1(1863) col. 55-1009. de Boor, 2 köt. Leipzig·, 1883-85. Kmmbacher 342-347. Mojravcsik 100-104 1.

119) Kiadás: Leon Gramm, neve alatt J. Bekker, Bonn, 1842. Migne, P. G. 108 (1863). col. 1037-1164. Moravcsik 120-122.

120) Kiadás: Adler, 5 kötet. Leipzig, Teubner 1928-38. Krumbacher 261-267 1.

121) Kiadás: J. Bekker, 2 köt. Bonn, 1838-39. Moravcsik 122-124. Kmmbacher 366-369 1.

122) Kiad. J. Bekker, Bonn, 1837. Migne, P. G. 127 (1864). col. 219-472. Moravcsik 124-125 1. Krumbacher 376-380 1.

123) MGH SM III. 108 s köv. Duchesne: Ser. Franc. I. 521. Bouquet: Recueil I. 645 B.

124) MGH SM III. 118.

125) U. o. III. 215 s köv. 1.

126) U. o. III. 102 s köv. 1.

127) Munkám kéziratát többen már 1937/38-ban átolvasták.

128) Kritikák e könyvről: *Szabó Árpád,* Magy. Szemle, 39 (1940) p. 117-120. *Moravcsik Gyula,* u. o. p. 387-392. – *Szegedi Taszilló,* Kath. Szemle, 52 (1940). p. 456-458. – *Makkal László,* Prot. Szemle, 52 (1940). p. 396-397. – *Kállay Miklós.* Napkelet, 18 (1940). p. 428-429. – *Horváth János,* Egy. Ph. K., 65 (1941). p. 204-209.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Az arab számok a lapszámot, a romai számok pedig a térkép sorszámát jelzik. Hg. = hegység, f. = folyó.
Dűli betűkkel nyomott számok fő utalási helyek.

SAJTÓHIBÁK.

13.	oldal	utolsó előtti	sor	*iránti*	helyett	*iráni*
17.	,,	3.	sor	*céljábóly*	,,	*céljából*
77.	,,	7.	,,	*azonsitja*	,,	*azonosítja*
128.	,,	14.	,,	*pillanatnylag*	,,	*pillanatnyilag*
130.	,,	7.	,,	*Egyesült*	,,	*egyesült*
137.	,,	6.	,,	*szomszádságukban*	,,	*szomszédságukban*
170.	,,	12.	,,	helyesen: Τούα *görög*	*szó*	
225.	,,	12.	,,	*Attlia*	,,	*Attila*
257.		18.	,,	*Goess*	,,	*Goos*
	31.	és 35.	,,	*Georg.*	,,	*Geogr.*
268.		7.	,,	*árdekel*	,,	*érdekel*
275.	,,	alcímben		*Hadserg*	,,	*Hadsereg*
326.	,,	3.	sor	*Chappe*	,,	*Cheppe*
386.		24.		*Krimiuld*	,,	*Kriemhild*
400.	,,	28.	,,	*Rosenganten*	,,	*Rosengarten*
406.		21.		*hunok*	,,	*kunok*
417.		4.		*Kotzenbue*	,,	*Kotzebue*
432.	,,	6.	,	*ohgy*	,,	*hogy*
434.		4.		*Kandak*	,,	*Candac*
441.	,,	16.	,,	*Kznige*	,,	*Könige*
517.	,,	23.	,,	*ujgorok*	,,	*ujgur ok*
521.		18.		*állatnév*	,,	*állatév*
524.	alulról 17.		,,	*éleinkéinek*	,,	*ellenfélnek*
527.	oldal	31.	,,	*fenálott*	,,	*fennállott*

A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG

köszönetet mond e könyv kiadására alakult kiadóbizottság valamennyi tagjának, de különösképpen dr. Szilády Zoltán, dr. Pethő Tibor, dr. GaUus Sándor, vitéz Kiss Sándor és dr. Mozgón Sándor uraknak, mint akiknek elsősorban az érdeme, hogy ez a munka megjelenhetett.

A térképeket a M. kir. honvéd Térképészeti Intézet készítette, a klisék egy részét az Archeológia Hungarica szerkesztősége bocsátotta rendelkezésre, fogadják ez úton is a társaság köszönetét.

A társaság a jövőben is minden erejével arra törekszik, hogy a magyar és rokon népek őstörténetére, művelődésére, néprajzára és régészetére vonatkozó minél nagyobb számú úttörő munkát bocsásson a magyar közönség és a magyar tudomány rendelkezésére. Ebben a célkitűzésében számít nemcsak az olvasóközönség, hanem a szakkörök támogatására is

Budapest, 194. december hó.

a BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG
ELNÖKSÉGE.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Oldal

MÚMELLÉKLETEK JEGYZÉKE.